

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XV.

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXIV

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XV

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1963

Szerkesztik:
GEREVICH LÁSZLÓ
TARJÁNYI SÁNDOR

Segédszerkesztő:
KUBINYI ANDRÁS

Képszerkesztő:
ILOSFAI JÓZSEF

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1963

AK 200 k 6367

Printed in Hungary

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Török Ildikó

Műszaki felelős: Fülöp Antal

A kézirat beérkezett: 1962. XI. 5.

Terjedelem: 69,3 (A/5) papírv + 16 melléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Mezey László</i> , Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei	7
<i>Zolnay László</i> , „Opus castris Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása	43
<i>Kumorovitz L. Bernát</i> , A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez	109
<i>Mályusz Elemér</i> , Budai Farkas László	153
<i>Kubinyi András</i> , A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén	189
<i>Husztli Sándor</i> , Német utazó Budán 1687-ben	227
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> , Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687—1770)	239
<i>Holl Béla</i> , Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században	289
<i>Turányi Kornél</i> , A Józsefváros kialakulása	329
<i>Nagy István</i> , II. József reformjai Budán	363
<i>Urbán Aladár</i> , Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban	403
<i>Mályuszné Császár Edit</i> , A főváros színházi életének megmagyarosodása (1843—1878)	445
<i>Pereházy Károly</i> , Régi pesti képviselőház	489
<i>Gadanez Béla</i> , Adalékok a budapesti villamosvasutások 1906. évi sztrájkjának történetéhez	511
<i>Laky Dezső</i> , Adalékok a főváros községi háztartásának fejlődéséhez, különös tekintettel az 1914—1934-es évekre	545
<i>Szabolcs Ottó</i> , Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében	599
<i>Szekeeres József</i> , Az újpesti hajóépítés története. II. (1912—1944)	637
<i>Rozsnyói Ágnes</i> , Budapest hétköznapijai a felszabadulás után	695
Könyvismertetések	715
Külföldi várostörténeti bibliográfia 1957—1958. Összeállította: <i>Fügedi Erik</i>	745

СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALTSVERZEICHNIS — TABLE OF CONTENTS

<i>L. Mezey</i> , Die Gründungsgeschichte und die ersten Urkunden des Stiftes Csütmonostor (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	42
<i>L. Zolnay</i> , „Opus castris Budensis”. Histoire du château-fort de Buda au XIII ^e siècle (Résumé en français)	106

<i>L. Bernát Kumorovitz</i> , Zur Geschichte der königlichen Burgkapelle und des St. Sigismund-Kollegiatstiftes zu Buda (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	149
<i>E. Mályusz</i> , László Farkas von Buda (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	187
<i>A. Kubinyi</i> , Les conditions économiques de la formation du troisième ordre en Hongrie et le commerce de la capitale hongroise à la fin du XV ^e siècle (Résumé en français)	225
<i>S. Huszti</i> , Ein deutscher Reisende in Ofen im Jahre 1687 (ungarisch)	227
<i>Z. Fallenbüchl</i> , Die Stammorte der Bevölkerung der Stadt Pest im Spiegel der Statistik und der Kartographie (1687—1770) (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	286
<i>B. Holl</i> , Die Buchkultur der Bürger von Pest-Ofen im 17—18. Jahrhundert (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	326
<i>K. Turdnyi</i> , Die Entwicklung des Vorstadtbezirkes Josefstadt (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	361
<i>I. Nagy</i> , Die Reformen Josefs II. in Buda (Ofen) (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	401
<i>A. Urbán</i> , Le recrutement des Honveds à Pest-Buda en 1848 (Résumé en français)	443
<i>E. Mályusz-Császár</i> , Die ungarische Sprache gewinnt die Oberhand im Theaterleben der Hauptstadt (1843—1878) (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	486
<i>K. Perekázy</i> , L'ancien édifice du Parlement hongrois à Pest (Résumé en français)	509
<i>B. Гаданец</i> , Данные к истории забастовки будапештских работников трамвайного транспорта в 1906 г. (Резюме по-русски)	541
<i>D. Laky</i> , Contributions to the development of the municipal economy of Budapest with special reference to the years 1914—1934 (Summary in English)	598
<i>O. Сабольч</i> , Служащие Будапешта в первом десятилетии контрреволюционного режима (Резюме по-русски)	634
<i>Й. Секереш</i> , История судостроения в г. Уйпешт. II. (1912—1944 гг.) (Резюме по-русски)	691
<i>A. Рожньош</i> , История города Будапешт после освобождения страны (Резюме по-русски)	713
Рецензии — Revue de livres — Bücherbesprechung — Review of books (по-венгерски — en hongrois — in ungarischer Sprache — in Hungarian)	715
Иностранная библиография по истории городов 1957—1958 гг. — Bibliographie étrangère de l'histoire des villes 1957—1958 — Ausländische Bibliographie zur Geschichte der Städte 1957—1958 — Foreign bibliography of the history of towns 1957—1958 (<i>E. Fügedi</i>)	745

MEZEY LÁSZLÓ

Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei

(1264—1271)

I.

Nagy-Budapest déli határán, a Csepel-sziget és a tétényi part között, a ma Hárosnak mondott dunai szigeten emelkedett egykor az Árpád-házi királyok által alapított utolsó monostoregyház: Szent Euszták és vértanú társainak prépostsága. Hosszú ideig a hajdani monostor helye felől is teljes bizonytalanság uralkodott. Voltak, akik a mai Fejér megyei Alcsúton vagy Felcsúton, mások a prépostsági uradalmak egykori területén, a Csallóközben, vagy a Kisalföldön keresték. A hajdani monostorhely kérdését azután Oszwald Arisztid döntötte el, teljesen meggyőzően.¹ Eredményei azt mutatták, hogy a „bizonytalan fekvésű” csúti monostor a mai Háros-szigeten feküdt, szemben a Csepel-szigeten fekvő két Háros nevű faluval. A sziget maga Insula Chuth, Cheth, Chwth, Theth formában fordul elő.² A monostor romjait is e szigeten kell tehát keresni. Oszwald úgy tudta még, hogy azok — legalább részben — a Duna medrébe kerültek, és alacsonyabb vízállásnál vehetők csak ki.³ 1959 őszén — rendkívül alacsony dunai vízállásnál — lehetővé vált, hogy a romokat a mederben keressék. Az eredmény azonban az lett, hogy a prépostság nyomai után mégis magán a szigeten kellett kutatni, a mai építmények alatt. 1961 őszén Zolnay Lászlónak a Budapesti Történelmi Múzeum megbízásából, magán a szigeten végzett tájékozódó terepbejárással valóban sikerült megállapítania, hogy a monostor romjai a sziget keleti partvonalának középső részén keresendők. A templom romjai egy nagyobb, mai épület alá kerültek. S ha az utóbbtól délre, kis távolságra levő, faragott kővel kirakott kutat az ambitus által körülzárt kvadrum kútjának tekintjük, ami a középkori kolostorépítkezések szabályosságainak megfelelően, a kolostorépület alapjait e kút körül kellene megtalálni.⁴

Az bizonyos, hogy a XVI. század elején a csúti — akkor már pálos — kolostor perjele szükségesnek látta, hogy a monostort és az épületeket védőgáttal oltalmazza a Duna árja ellen.⁵ Biztosabb topográfiai és vízrajzi tájékozódás, főként pedig ásatási eredmények hiányában csak feltevésként említhetjük, hogy — mert a romok mégsem kerültek a mederbe — a csúti perjel partvédő intézkedéseit talán nem is a víz állandó partromboló munkája, hanem a nagyobb dunai árvizek, a „jeges ár” elleni védekezés tette szükségessé.

A monostor *helyének* megállapítására vonatkozó kutatást tehát siker koronázta. Csútmonostor korai története azonban egyedül a pontos helymeghatározással — természetesen — még nem állhatott minden problémától mentes világosságban előttünk. Nem nyert kellő magyarázatot az, hogy Csútmonostor alapításának tényét miért foglalta három királyi oklevél is — IV. Béla két és V. István egy *privilegiálisa* — írásba.⁶ E körülmény különben már Oszvald figyelmét is felkeltette.

Viszont még szóba sem került az *alapítás előzményeinek* kérdése. Nem keltette fel a kutatók érdeklődését az sem, hogy az adományokkal elhalmozott királyi monostor egész középkori története folyamán a középszerűségből, vagy még inkább a jelentéktelenségből kiemelkedni nem tudott.

Az alábbiakban a felelet nélkül maradt kérdésekre adható válaszokat keressük. Tárgyalásunk menetét úgy alakítjuk, hogy először az alapítás előzményeit, a település és az intézmény előtörténetét kíséreljük meg tisztázni. Ezután a királyi fundáció gazdasági alapjainak megmérése és értékelése következik. Végezetül a három királyi oklevél egymáshoz való viszonyát, rangját és rendeltetését igyekszünk formai és tartalmi kritikájuk segítségével világosabbá tenni.

*

Az utolsó Árpád-kori királyi monostor nem minden előzmény nélkül, nem csupán a királyi akaratnyilvánítás írásokba foglalásával lép a történelembe. Minden jel arra mutat, hogy IV. Béla és V. István a „Bódog azon zerzet fraterit”, azaz a premonstreieket bizonyos hagyomány örzőiként és folytatóiként hozta a dunai szigetre. 1232-ben IX. Gergely egyik bullájában szó van a csúti főesperesről, az esztergomi egyházmegyében.⁷ IV. Béla két adománylevele 1264 októberében, V. Istváné 1271 márciusában kelt. Ugyanezekben az években fordul elő 1264-ben és 1265-ben egy Esztergom-egyházmegyei főesperes, mégpedig Szent Leusták főesperese: „archidiaconus S. Leustachii in ecclesia Strigoniensi”.⁸ A címzés eléggé szokatlan. Magyarországon már akkor általános szokás szerint a főesperességeket a joghatóságuk alá vetett területekről, többnyire vármegyékről nevezték el.⁹ Ebben az esetben nem ilyesmiről van szó: Szent Leusták nem helyet jelöl. A főesperes kététségkívül az esztergomi érsek alá volt rendelve, esetleg az esztergomi káptalan tagja is,¹⁰ de hogy főesperessége hol feküdt, a főesperesi címekben általában előforduló helynév hiánya tájékozódást nem enged. Az a tény, hogy a főesperes csak ilyen rövid ideig szerepel forrásainkban, csupán annyi következtetést nyújt, hogy meddig fordult elő az esztergomi főesperesek sorában Szent Leusták archidiaconusa, de arra nem ad választ, hogy mióta?

Annyi bizonyos, hogy az 1232-ben előforduló *csúti*, és az 1264—65-ben említett *Szent Leusták főesperességét* — bár e tekintetben Knauz is bizonytalan volt — *azonosnak kell tekinteni*.

Szent Leusták, vagy Euszták kultusza a középkori Magyarországon nem volt annyira elterjedve,¹¹ hogy közömbösen tekinthetnénk az 1265 táján megszűnő főesperesség és az akkortájt alapítani kezdett premontrei monostor patrocíniumának, s magának a monostorhelynek az 1232-ben szereplő csúti főesperességével azonos elnevezésére. Amde, ha már így azonosítottuk a helyet, és a főesperesség székhelyét a későbbi prépostságéval egynek kell vennünk, az egyszerű lokalizációs problémán kívül a magyarországi főesperesség fontos jog- és településtörténeti problematikájával kerülünk szembe. Mindenekelőtt feltűnő az, hogy a Leustákról nevezett, másként csúti esperesség nem megye avagy táj, hanem egy bizonyos hely, és — még biztosabban — egy *templom* nevét vagy címét viseli elnevezésében. Ennek ellenére nem kétséges, hogy a főesperes joghatósági területe — a többi magyar főespereséhez nagyrészt hasonlóan — itt is egy nagyobb közigazgatási egységgel lesz azonos. Ha tehát főesperességünket a későbbi prépostság helyére, a mai Háros-szigetre tesszük mint székhelyre, a joghatósági területnek megfelelő megye csak egy lehet, *Csepel*, a Nagysziget ispánsága.¹²

Az ímént a főesperes *székhelyéről* beszéltünk. XIII. századi viszonyainkat tekintve ez látszólag lehetetlenség. A főesperesek ekkor már a megfelelő egyházmegye székeskáptalanában foglaltak helyet, kivéve ha — mint Pozsonyban, Szepesen és Vasvárott — egyszerre állottak mint prépostok a társaskáptalan, mint főesperesek pedig a megfelelő vármegye egyházi igazgatásának élén.¹³ Az utolsó Szent Leusták-i főesperes, László mester is, az esztergomi főkáptalanban volt, és végrendeletét évek múlva mint a káptalan prépostja teszi meg. De éppen az ő főesperességének címe — még ha kivételszámba megy is — arra figyelmeztet, hogy a főesperesi címekben nem csupán a terület, de a területnek nevet adó hely nevét is kereshetjük. Ha tehát az *Árpád-korban* hevesi, tornai, bodrogi, honti stb. főesperesekről tudunk, Heves, Torna, Bodrog és Hont várának esperesét is látjuk bennük; mint ahogyan a nem megye névvel szereplő főesperességekben — Sasvár, Regöly, Szeghalom, Szeged — elsősorban kell erre gondolnunk. A dolog tehát olyanformán fogalmazható meg, hogy *a főesperességet földrajzilag és joghatósági terület tekintetében egy hely, vagy a hely és a nevével jelzett terület határozza meg.*

A főesperességnek és a közigazgatási egységnek ilyen kapcsolata könnyen megmagyarázható akkor, ha az archidiaconus jelenlétét a magyar káptalanokban kezdetől fogva meglévőnek tekintjük és a főesperesi felügyelet területének kijelölését a már kialakult, vagy alakulóban levő megyék területétől tesszük függővé. De már látnunk kellett, hogy archidiaconusok szerepelnek nem megyényi területek (Sasvár, Regöly), vagy helyek (Szeged, Szeghalom) elnevezésével, sőt templomával is, mint éppen a most tárgyalt nagyszigeti Szent Leusták főesperes esetében. Így jelenik meg egész teljességében a magyar főesperesség kialakulásának problémája.

Szentirmai Sándor néhány éve megjelent német tanulmányában a magyar archidiaconatusnak az Erzdechantei nevet adja.¹⁴ Ez a meg-

lehetősen újkori elnevezés azonban problémánk általa kifejtett megoldását is előre jelzi. Véleménye az, hogy a magyar főesperességek — az „Erzdechanteiek” — a dékánok megyénkénti összefoglalásai, miként ez mindenütt így volt.¹⁵ Tudnunk kell, hogy a német decanatus nagyjából a magyar alesperesség, vagy esperesi kerület megfelelője. Ezekből több fölé állították — különösen a XIX/XX. század fordulójától — a fődekánokat.¹⁶ Az analógia tehát a magyar főesperességekkel, mai szervezetüket tekintve, amikor a főesperes valóban több alesperesi kerület fölött áll — kétségtelenül csábító. Mai szervezetet mondtam. Szentirmai nézetei ugyanis — sok hasznos részletmegállapításától eltekintve — éppen a kezdetek problémájának tisztázásához nemigen járultak hozzá. A *decanatus-esperesség analógiát el kell vetnünk*. Az alesperesek, azaz vicearchidiaconusok kezdetben nem mint egyes kerületek élén álló egyházi tisztségviselők jelennek meg (az Erzdechantei analógia csak így állhatna meg), hanem mint a főesperes joghatósága, azaz a vármegye egész területén helyettesei.¹⁷ Márpedig az Árpád-korban a magyar egyházmegyéek szervezetében a főesperességnél kisebb igazgatási egységet nem ismerünk. De kérdés most már az is, hogy főesperességet mióta ismerünk?

Szentirmai említett tanulmányában azon a véleményen van, hogy a főesperesek Magyarországon csak a XIII. és XIV. században kezdenek feltűnni.¹⁸ Az bizonyos, hogy a legrégebb esztergomi kanonoklista még nem tartalmaz egy főesperes nevet sem.¹⁹ De lehet-e ezért magát az intézményt nem létezőnek tekinteni? Az említett negatív tényből mindössze annyi következtethet, hogy a főesperesek akkor esetleg még nem voltak a káptalan tagjai. Viszont már nyolc évtizeddel előbb *Kálmán király decretuma* négy cikkelyben is említést tesz az archidiaconusról.²⁰ Mindenestre figyelembe kell venni a decretum összeállítójának, Albericusnak Szerafim esztergomi érsekhez intézett ajánlólevelébe foglalt vallomását. Alberik — mint ismeretes — a magyar nyelvben való járatlanságával mentegeti latin szövegének esetleges pontatlanságait.²¹ Vajon pontatlanul fordította-e az archidiaconus szó előtte elhangzó magyar megfelelőjét, vagy pedig egy számára ismerős terminussal adott vissza egy, a magyar nyelvű egyházi terminológiában másként kifejezett fogalmat? Nehezen megválaszolható, de joggal felvethető kérdések.

Nevezetes azonban a Kálmán-féle decretumban az, hogy az egyik cikkelyben (6o.), ahol a bájolók (malefici) fölötti ítélekezésről van szó, az *archidiaconus a comes-szel együtt jár el*.²² Az esperes és az ispán együttes szereplése az esperesség és a megye majdnem általános területi egyezésében magyarozatát könnyen megleli. A comes és egyházi személy — presbyter — együttes szereplésére különben I. István király I. decretuma 8. cikkelyében is találunk adatot: „Si quis igitur *presbyter vel comes*, sive aliqua alia persona fidelis, die dominica invenerit aliquem laborantem . . .” Az első keresztény király törvénykönyve egyébként is még csak „presbytert” ismer.²³ Ekkor még a kereszténység hazai meggyökerezésének kezdeténél vagyunk. Az egyházmegyei szervezet, a nevezetes tíz falunkénti tplomépfítés ellenére is még csak nagy vonásokban rajzolódott ki.

Minden bizonnyal kevés számú templomára és papjára a püspök közvetlenül még maga is felügyelhetett. A presbytereknek a comes-szel együtt való szereplése, valamint az ispánság területi meghatározásának a püspökségek egyházigazgatási beosztására általában gyakorolt jelentős hatása azt sejteti, hogy a püspöki székhelyen kívüli keresztény központok, a legősibb plébániák, István király decretuma presbystereinek működési helyei főként az ispán székhelyei, a királyi várak lehettek. A comitatus területén az első király a nemzetségeket drákói rendszabályaival megfékezte ugyan, de társadalmi, vallási és politikai ellenérzésekben alig fojtott, és a XI. század folyamán ismételten véres lázadásokban kitörő elégedetlenségükben tovább forrongtak.²⁴ Szállásterületeik veszéllyel voltak tele a királyság exponensei, az ispán és a presbyter számára. Az ispánt a maga és a várnépek fegyverei viszonylag békés időkben még megvédték. A presbytert csak az ispán és emberei oltalmazták. Innét, a későbbi püspökségi szervezetben is alsóbb fokú gócpontokként — legalább nevük szerint — szereplő királyi várakból, valamint a királyhoz hűbb, a kereszténység iránt nagyobb hajlandóságot mutató nemzetségek főhelyeiről indult ki a falusi presbyterek templomainak, egyházainak szervezése, eleinte még személyi ellátása is.

A középkorban a legfontosabb plébániai jogok legkitűnőbbje az első szentség, a keresztség kiszolgáltatása volt.²⁵ Erre csak a plébániaegyház volt feljogosítva. Ezért mondták azt „*ecclesia baptismalisnak*”, s a hozzátartozó lakosságot „*plebs baptismalisnak*”.²⁶ Hol lehetett a magyar kereszténység kezdetein keresztelési, térítési központ, ha nem az egyedül biztonságos helyen, a királyi várban? Itt kellett, hogy legyen egy-egy terület, rendszerint a megye „*ecclesia baptismalisa*”, és innét indulhatott meg a nemzetségek települési területének presbysterekkel, újabb kori kifejezéssel plébánosokkal történő ellátása, de mindig az ősplébánia, az ispáni székhely egyháza vezető papjának irányítása alatt. Ez a fejlődés a XI. század végéig, bizonyára az utolsó pogány lázadás után végbe is ment. I. László király első decretuma (a szabolcsi zsinat) első cikkelyében azokról a papokról intézkedik, akik „bigámiában” élnek.²⁷ Az általában még nős papság olyan tagjairól van szó, akik özvegységre jutván, a kánoni tilalmak ellenére ismét megnősültek, vagy özvegy, esetleg a férjüktől eltaszított asszonyokat vettek el. Az ilyeneket a papi ténykedésektől eltiltani a püspökök és az érsekek kötelessége. S ha ezt nem tennék, a király a többi püspökkel együtt ítélkezik a kötelességét mulasztó főpap fölött. Ezt mondja a második cikkely. De még azt is, hogy hasonló vétekben — „*in tali vicio*” — élő *archipresbyter* fölött viszont püspöke ítélkezik.²⁸ Ebből világosan következik, hogy a XI. század végére volt már egy, a püspök és az alsópapság közé ékelődött közbülső instancia. László király törvénye ezt nevezi „*archipresbyternek*”. Az archipresbyternek igazgatási funkciói is lehettek. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy kötelességmulasztása a püspökével azonos elbírálás alá esik. A püspök ugyanis nem adhat az előbb említett másodszor nősülő papnak vagy diakonusnak tétthez helyeslő beleegyezést vagy egyházat, vagy bármi-

féle papi tisztség gyakorlatával összefüggő felhatalmazást. Mindezek *joghatósági és egyházigazgatási* dolgok. Ezek gyakorlatában viszont a püspökkel osztozott, illetőleg megbízásából járt el az, akit a törvény *archipresbyternek* nevez. Az archipresbyter tehát bizonyos számú pap és diakonus fölött áll.²⁹ Feltehetően a püspök megbízása alapján közvetlenül intézkedik ügyekben, ami a magyar püspökségek nagyobb kiterjedése miatt is szükséges lehetett. Az archipresbytert e megbízás elnyerésére az jogosította, hogy egyháza a vidéken legrégebb volt. Így lett az archipresbyteri jogkör nem személyhez, hanem intézményhez, *egyházhoz kötött*.

Tudjuk, hogy a magyar egyházi terminológia jelentős része szlovén eredetű. Kniezsa István is ilyen *szlovén* származású szláv jövevényszónak tekinti az *esperes* szót, mely szláv eredetije szerint viszont az archipresbyter szóhoz kapcsolódik.³⁰ Ezzel a nyelvészeti azonosítással zárhatjuk le az előző történeti fejtegetést. A magyar főesperes — archidiaconus — tehát az *archipresbyter személyéből és hivatalából fejlődött ki*. Ez meg, a legősibb állapot szerint, a legrégebb plébániák papjával, a comes mellett működő *presbyterrel* lehetett azonos. Nem tudjuk, hogy ezek az esperesek a megfelelő megye, vagy kerületük első plébániáján ténylegesen meddig működtek. Az említett esztergomi kanonokjegyzék szerint a XII. század végén még nincsenek bent a káptalanban.³¹ Kérdés az is, hogy Alberik latin szövegének archidiaconusa, aki még a comes-szel együtt szerepel, nem volt-e igazában archipresbyter — esperes? Végeredményben a Kálmánnal elkezdődő viszonylagos alkalmazkodás a nyugat-európai egyház jogfejlődéséhez, amit egyébként a chartres-i Ivo neve alatt elterjedt *Collectio Tripartita* hazai megjelenése is igazolna,³² eléggé megmagyarázná az archipresbyter név és szerepkör felcserélését a már *nem pasztoráló*, hanem csak *igazgató* archidiaconuséval. Mindenesetre feltűnő, hogy forrásaink az egész XII. századon keresztül hallgatnak az *archidiaconusról*. Merő feltevés csupán, de bizonyos alapja mégis van annak, hogy a gregoriánus (IX. Gergely decretálisai)³³ jogfejlődés járult hozzá az *archidiaconatusnak mint kizárólagos felügyeleti-igazgatási intézménynek a korábbi pasztoráló-felügyelő archipresbyteratus helyébe kerüléséhez*.

Az elmondottakat Csút alapításának előzményeire így vonatkoztathatjuk: *Szent Leusták Esztergom egyházmegyei főesperese egy XI. századi archipresbyter utódja*; ez az archipresbyter viszont az első presbyterek által kiszolgált, a Nagysziget (Csepel) ispánjának védelme alatt álló, Szent Euszták és társainak tiszteletére szentelt templom élén állt.

Hogy ki lehetett ennek a templomnak alapítója, eldönti az a tény, hogy Szent Euszták főesperese „in ecclesia Strigoniensi”, azaz az esztergomi érsekségben és káptalanban („ecclesia” a kettőt együtt is jelenti) fordul elő.³⁴ A Nagysziget megyéje és esperessége földrajzilag nem függött össze az érseki egyházmegye területével, a veszprémi és a váci püspökség részei választották el attól. De ha a csepeli Szent Euszták főesperes

esztergomi egyházmegyei méltóságként szerepel, ez csak úgy magyarázható, hogy joghatósági területe — mint a *királyi család bárhol levő egyházi alapításai és birtokterületei* az egyházmegyei püspöki rendes hatóság alól kivéve — *közvetlenül az esztergomi érsek*, mint a királyi család főpapja alá volt rendelve.³⁵ Csepel pedig valóban királyi birtok volt, az Árpádok családi birtoka a honfoglalástól kezdve. Ez külön bizonyításra nem is szorul. A most már archipresbyteriális, tehát régi értelmezésű esperesi templomok kivétele a rendes joghatóság alól, valamint az a tény, hogy e templomok alapítása a magyar kereszténység kezdeteire vezethető vissza, jogossá teszi azt a feltevést, hogy Szent Euszták esperesi (archipresbyteriális) egyházának alapítója családi birtokán maga az *első király* volt.

István királyt az alapítás tényében a kereszténység elfogadtatásának általános politikai programja vezethette; a patrocínium — Szent Euszták — kiválasztásában már személyes szempontok is közrejátszhattak. Szent Euszták és társai legendájának és az Árpádok egyik eredetmondájának (a csodaszarvas) kapcsolatát már másutt tisztázni igyekeztem.³⁶ A legendában és a mondában egyaránt meglevő szarvasmotívum a keresztény ártértelezésben azt a módosulást hozza, hogy a monda szarvasünője a legendában már mint cervus, gúmszarvas jelenik meg. Alkalmam nyílt arra is, hogy rámutassak, mily erős szálakkal kapcsolódik a szarvasmonda és Csút egyháza az Árpádok családi hagyományaihoz. Ennek megértésére szolgál, hogy V. István, még mint ifjabb király, a Szent Hubertus tiszteletére alapított garábi monostor szomszédságában levő Ágasvárból keltez több oklevelet. Garábot egyébként a Kökényes-Rénold nemzetség alapította 1175 előtt, a Hubertus-kultusz területéről, az Ardenneknben fekvő, és Raynald de Bar által alapított Riéval, vagy Valroi apátságából hívott premontrieiek számára. A garábi monostor patrocíniumát minden bizonynyal a *Hubertus-legenda* egyes jeleneteinek megfestésével is megtisztelték. Hubert legendájában pedig szintén szerepel egy szarvas-csoda jelenet. Így lehetséges, hogy a IV. Béla alapítását befejező V. István egy másik premontrai monostoregyházban — Garábon — látott egy Szent Hubertus ábrázolást, s mivel ez ikonográfiai kompozíció tekintetében valóban sok azonosságot mutathatott az Euszták-legendába átvitt családi monda elképzelésével, az új monostor lakóit, a premontrieiket Szent Euszták különös tisztelőinek mondja.³⁷

*

A patrocínium kiválasztásának ily módon történt tisztázása a csúti I. István-kori „ecclesia baptismalis” valóban kiemelt helyzetét mutatja. E kiválósága méltán tette papját a Nagysziget egyházi szervezetének vezetőjévé, előbb archipresbyterré, később archidiaconussá. A magyar szóhasználat azonban mindkét latin szót a legősibb egyházi terminológiában már meggyökeresedett „esperes” szóval fejezte ki. 1265 után nem is szerepel többé az esztergomi egyházmegye főesperesei között Szent Leusták főesperese. Ezzel egyidejűleg az egykori főesperesség egész területe is megszűnik az érseki megye tartozéka lenni. Csepel mindenestül átkerül

a veszprémi, majd Mária Terézia korában a jogutód székesfehérvári egyházmegye joghatósága alá.³⁸ A változás okáról csak feltevéseink lehetnek. A legvalószínűbb ezek között az, hogy a tatárjárás utáni nagy pusztítás elnéptelénítette az eszperesség területét, és annak külön testként való beékelődését sem az érseknek, sem veszprémi suffraganeusának érdekei nem tették többé szükségessé.

Az átszervezés e folyamatát okleveleink segítségével így ismertet-hetjük: Ugyanabban az esztendőben, amelyben a csúti monostort először említő királyi oklevelek keltek, tehát 1264-ben, február 13-i kelettel, IV. Orbán pápa László mesternek „az esztergomi egyházban főesperesnek”, Béla magyar király klerikusának megengedi, hogy főesperességén kívül a győri, veszprémi, vagy pécsi egyházmegyében javadalmat kereshessen.³⁹ Egy év múlva ugyanezt a Lászlót, még Szent Leusták főesperesét, IV. Béla már az új pápa, IV. Kelemen üdvözlésére küldte. Ekkor bizalmas jegyzőjének (familiaris notarius) és a királyi udvar követének (apocrisarius) nevezi.⁴⁰

A csúti Szent Leusták főesperesének új javadalom keresése ugyanabban az évben, amelyben a csúti monostor alapítása is kezdetét veszi, bizonyára nem ok nélkül hozható ez utóbbi ténnyel összefüggésbe. László mester, IV. Bélának bizalmas embere idejében tudomást szerezhetett a király szándékáról. Ez viszont azt jelentette, hogy főesperesi javadalma, amely a joghatósági területnek tatárjárás-kori elnéptelenedése folytán értékében amúgy is csökkent, meg fog szűnni. *A főesperesség megszüntetése nem ment gyorsan*, hiszen a Csút monostorát említő oklevelek 1264-ben keltek, és mégis, a következő év elején László még mindig mint Szent Leusták, azaz Csút főesperese szerepel. De látni fogjuk, hogy a monostor alapítása sem csupán néhány hónapot vett igénybe, hanem évekre terjedő folyamatot jelentett. László főesperes első szerepléséből joggal következtethetünk arra, hogy a javadalomkérést az alapítás tervének komolyabb formában történő jelentkezése indokolta. Így a királyi elhatározást, első szóbeli formájában az 1263—64. év telére tehetjük. Ekkor indult meg az alapítás sok évet igénybe vevő folyamata.⁴¹ László mesternek talán személyes része lehetett az új monostor lakosainak kiválasztásában. E feltevés némi bizonyítékául lehetne megemlíteni azt, hogy László minden jel szerint Hont megyei családból származott, és egyik birtoka — Gyerki — a sági premontrei monostor (Ipolyság) közvetlen közelében feküdt. László mesternek egy birtokügyében éppen a sági konvent állított ki oklevelet.⁴² A főesperességének utódjává lett prépostság későbbi lakóival, helyesebben azok rendjével így valamelyes kapcsolatban állhatott. Szintén csak pusztán feltevésként említhetjük, hogy az új királyi alapítás adományosainak kiválasztásában IV. Béla esetleg bizalmas notáriusának tanácsával is élhetett.

*

Az új királyi monostor lakóinak kiválasztását azonos módon indokolja a király Csút és anyamonostora, Turóc alapítólevelében. Két okot

hoz fel. Az egyik az lenne, hogy a premontreiek másoknál jobban tisztelik „a boldogságos szüzet, aki a mi és országunk asszonya és pátrónája”. Ez a királyi kijelentés egyezik a magyar középkor másutt is megnyilvánuló közfelfogásával. A XVI. század elején az Érdy-kódex karthauzi összeállítója a premontreiek rendjét „az bódogazzon zerzetének” nevezi.⁴³ A rend apácáit pedig ugyancsak XVI. századi szóhasználatlál elve „Bodog azzon leaninak” mondja.⁴⁴ Tény az is, hogy a mintegy negyvenre tehető magyarországi premontrei monostor megállapítható patrocíniumai között a legnagyobb számmal Mária szerepel. De ezenfelül az ún. jászói Liber Collectaneus-ban levő fogadalmi formula szerint még a más patrocíniumú monostoroknál is az első helyen szerepel Mária: „... trado me-ipsum ecclesie sancte marie et sancti iohannis baptiste . . .”⁴⁵ A királyi indoklásnak e része tehát bizonyosan nem csak kancelláriai szövirág. Ami a csútmonostori alapítólevélben a „beatique eustachij” betoldás értékét és értelmét illeti, már fentebb — ahol a patrocínium vonatkozásait tárgyaltuk — megfelelő magyarázattal szolgáltunk.

De mit gondoljunk a másik okról: „caritatis operibus . . . plus ceteris habundare . . .” Azaz, hogy a premontreiek másoknál inkább bővelkednek a „szeretet művelkedeteiben”. E kegyes megállapítás túlságosan is általánosan hangzik ahhoz, hogy konkrét gondolathoz közel engedne jutni. Bizonyos, hogy kezdetben a nem kis létszámú konvent a legtöbb királyi monostortól eltérően hiteshelyi tevékenységet nem végzett. Ezt még érthetővé teszi, hogy a monostor-sziget bizonyos évszakokban, áradás, jégzajlás idején nehezen megközelíthető. Bizonytalan az is, hogy volt-e kolostori iskolája. Ennek működését eddigi tapasztalataink szerint csak a hiteshelyi tevékenységen keresztül tudnánk valószínűsíteni. A két királyi kijelentéseinek értelmezésére az marad, hogy e késő Árpád-kori premontreiek egy, még rendjük legkezdetekre visszanyúló hagyomány folytatói voltak. Ez a *hospitalitas* volt.⁴⁶ A középkornak legáltalánosabban értelmezhető szociális intézménye egyszerre jelentett utasoknak szálláshelyet, kórházat, szegényházat és aggok menhelyét. És valóban, a magyar premontrei monostorok közül többet találunk középkori és mai közlekedési csomópontokban: Hatvan, Csorna, Túrje, Zsámbék, Ipolyság, Váradhegyfok, vagy átkelőhelyeknél: Nyulak szigete, János-hida, Mórchida, Bény. Középkori úthálózatunknak, közlekedési viszonyainknak, s a vízi közlekedés történetének a mainál pontosabb, részletesebb ismerete hozzásegíthetne, hogy az említett feltevés realitását biztosan elbíráljuk. De ha a királyi kijelentés ténybeli alapját keressük, leginkább a most előadott okra gondolhatunk.

A király 1252-ben állította ki a turóci premontrei monostor alapítólevelét. És éppen *Turócról* nyerte a Csúti-sziget új prépostsága is első lakóit. Ebből a tényből a rendi szokás szerint az következett, hogy a leszámazás jogán (*filiationis iure*) Csút Turócnak volt alárendelve. Igaz, hogy — mint alább látni fogjuk — az alapítólevélben anyamonostorként az egész rend főapátsága, Prémontre szerepel. S ha ez valóban a királyi eredeti kívánsága volt, és nem csupán esetleges kancelláriai tévedés, közvetve

is értelmezhető: a tényleges anyamonostor, Turóc, Prémontré filiája volt. Nagyon elképzelhető, hogy a tatárjárás utáni években (1252) alapítani kezdett új premontréi monostor, a nagy pusztulásban súlyos személyi veszteségeket szenvedett többi kolostorból nem nyerhetett az alapításához megfelelő nagyságú konventet. Így látszik természetesnek, hogy a király a francia apátságából hozta Turóc első szerzeteseit. Tizenkét év múlva Turóc már annyira megerősödhetett, hogy a dunai szigetre a rendi Consuetudókban előírt tizenkét szerzetest (az apáton kívül) elküldhette.⁴⁷ Későbbi adatok meg éppen arról beszélnek, hogy a csúti monostorban egykor, azaz talán az alapítás után rövid ideig tartó virágzás idején tizenöt szerzetes élt.⁴⁸ Ez a szám természetesen csak a kórus-szerzetesekre, a rend kanonokjaira vonatkozott. A laikus testvérek, a konverzusok számát adatok hiányában meghatározni lehetetlenség.

*

Csút monostor *alapítás-történetének első része* a Turócról érkező új konvent megjelenésével befejeződik. Az előzmények — mint láttuk — nagy messzeségre nyúlnak vissza, egészen az első király, az államalapítás és a magyar kereszténység meggyökereztetésének idejéig. *István király* családi „keresztelő egyházából” az idők folyamán *archipresbyteratus* majd később *archidiaconatus* lett, azaz a királyi család birtokát az *esztergomi érsek nevében igazgató főesperesség*. Ennek örökébe lép az egyházmegyei joghatóság változásával az új, még mindig Szent Euszták nevét viselő, és ezzel az Árpádok keresztény értelmezést is nyert, egyik eredetmondájának kapcsolatát őrző prépostság, IV. Béla másik alapításának, Turócnak leszármazottja.

II

A Csút-szigeti esperesi egyháznak premontréi monostoregyházzá történő alakulását megelőző, most vázolt állapota, valamint az átalakítás közvetlen körülményei is azt a következtetést sejtetik, hogy IV. Béla és V. István csúti prépostsága méltóképpen zárja le az Árpádok monostoralapításainak a sorát. De nem ez történt. Szent Leusták királyi egyháza a többi királyi monostor, de a premontréiek királyi alapítású egyházai között is egyik *legjelentéktelenebb* maradt. Ha az okot keressük, elsőrendű segítséget nyújt a magyar monostorok által a Prémontréban tartott általános káptalanyülés költségeire és a közös rendi kiadásokra fizetett *taksák* 1320-ban készült jegyzéke.⁴⁹ „Insula Thut”, amint a jegyzékben olvassuk, csak két rajnai forintot fizet. Sajnos, a *taxatio* kulcsát nem ismerjük, így a jövedelem egészére nem tudunk visszakövetkeztetni. Csútmonostor két másik királyi egyházzal, az ekkor már erősen hanyatlóban levő Váradhegyfokkal és a mindig kicsiny és szegény Nyulak szigetével együtt a kis jövedelmű, gyenge javadalmazású nemzetségi monostorok között szerepelt. Ezek átlagos jövedelme maximálisan 3 rajnai forint (rfl.) taksá alapjául szolgált, miután a 4 rfl. már az átlag fölé emelkedik.

A szegényebb monostorokra egy összegben vetették ki a taksát, s az összeget azok számával elosztva jött ki egyenként számítva a 2 rfl., bár a hozzájárulás a tényleges anyagi helyzet szerint monostoronként változhatott 3 rfl. felső határig. Önállóan szerepel Turóc 14, Lelesz 12, Jászó 8, Bozók, Ság 6, Türje, Zsámbék 4 rfl.-al. Csútmonostor tehát a sokat ígérő előzmények ellenére, a nagy jövőt sejtető, az oklevelekben pompázatos stílussal kifejtett királyi elképzelésekhez képest, alapítása után fél századdal eléggé nehéz helyzetben van. Az ok csak az alapítvány *gazdasági* vonatkozásaiban lehet. Nézzük tehát ezeket.

*

Amikor az első lakók megjelentek a csúti szigeten, a kor szokása szerint készített ideiglenes szálláson, faépületekben,⁵⁰ a *birtokok kijelölése* már megtörtént. IV. Béla alább még külön is ismertetendő oklevelében⁵¹ felsorolja az utolsó Árpád-házi királyi monostor fenntartására kijelölt fekvősegeket és haszonvételeket. Az első oklevél a monostor helyéhez közelebb fekvő birtoktestek felsorolását tartalmazza. A pápai privilegiálisok és a külföldi kolostoralapító oklevelek, különösen a nyugati országokban, elsőnek a monostor helyét — *locus monasterii* — szokták megemlíteni.⁵² Ez magában foglalta az épületeket, tehát az apátság templomát, a kolostorépületet a melléképületekkel, a kerteket és közvetlenül a kolostor lakói által művelt földeket, amiket nagy kiterjedésű fal vett körül, az ún. *praecinctus*.⁵³ A „locus monasterii” említése IV. Béla oklevelében nem szerepel, de külön, a birtokok között a monostor szigetét sem említi. Ennek talán az lehetett az oka, hogy a szigeten a prépostságon kívül más település akkor nem létezett, viszont a sziget egészében, a monostor épületein kívül, a közvetlen használatra művelt, monostori „háztáji” birtok, tehát „praecinctus” volt. Csút monostor esetében, a külvilágtól a Duna vize által jól elkülönített sziget gyümölcsöseivel, veteményeskertjével, valamint a kolostor közvetlen használatában levő állatállomány erdei legelőivel és kaszálóival fal nélkül is jól betöltötte a „praecinctus” szerepét.

Különös részletességgel foglalkozik viszont a *Csút földre* vonatkozó intézkedésekkel. Ez a birtok akkor, úgy látszik, még nem volt, vagy nem teljesen volt betelepítve. Esetleg a tatárpusztítás után még csak ekkor kezdték újratelepíteni. A „terra” elnevezés, szemben a mindig lakott helyet jelölő „villával” ezt a nézetet támogatja. Az új telepések, hospesek helyzetét a király, vagy az intézkedését sugalló prépostság mindenestre javítani igyekszik. A birtok, a terra faluvá fejlesztését olyan intézkedések segítik elő, amik meglehetősen hasonlatosságot mutatnak éppen a premontreiek ekkori, más, urbariális jellegű, a telepések jogait és kötelességeit összefoglaló irataival. Ilyenekkel találkoznak Jászó és Bozók esetében.⁵⁴ *Csút monostorfalvának jogai eléggé messze terjedőek*,⁵⁵ és megközelítik a későbbi oppidum egyes lényeges jogait. A falunagy, villicus szabad választását és ennek a kisebb ügyek tekintetében (nagyobb erőszakoskodásokat, tehát a vérontást kivéve) bírói illetékessé-

gét ismeri el az oklevél. Egyéb szolgáltatásokat nem említ, csak a terragium mértékét állapítja meg három pondus finom ezüstben, amit a hospesek Szent Mihály nyolcadán, tehát okt. 6-án évenként lefizetnek. Ezenkívül még a földesuraknak karácsonykor és húsvétkor szokásos ajándék (. . . munera deferent sicut dominis terre consueuerunt exhibere) szolgáltatását rendeli. Egyéb haszonvételi jogot, természetesen a már meglévő regálékon kívül a királyi oklevél nem említ.

A korviszonyokhoz mérten liberális intézkedés mögött a puszta, vagy elpusztult Csút föld benépesítésére való törekvést kell látnunk. Ez azonban a szigeti új monostor birtokosainál rendjük külföldön, különösen az Elbán túl és Dél-Franciaországban sok tapasztalatban kiérlelődött telepítési gyakorlatára épülhetett. Az Elbán túli új német területek kolonizálásában élen jártak a szász premontrai monostorok.⁵⁶ Auvergne-ben és a Languedocban pedig, az angol (aquitániai) és királyi francia területek mindig hadi pusztításoknak kitett érintkezési vonalán a *bastide*-ok, a megerősített mezővárosok létesítésével igyekeztek ők és a ciszterciek nagybirtokaik hasznosításának új és biztos bázisait megteremtteni.⁵⁷

Csút monostor alapítása a premontraiak középkori történetének *második* periódusában történt. Ekkorra az eredetileg saját keze munkájából élő rend, a neki létet adó „apostoli élet” szegénységi mozgalmától elszakadva a teljes feudalizáción már átesett.⁵⁸ A királyi monostort tágabb birtokkezelési lehetőségei, a nemzeti monostorokkal ellentétben, a saját jogú birtoklással ruházták fel. Ez viszont a monostori domínium hasznosításában egészen saját érdekeket tekintő, sajátos szempontokat követő, s az egész Európára kiterjedő rendnek, az évenkénti nagykáptalanokon a magyar kiküldöttek által is megismert tapasztalataival gazdagodott módszerek alkalmazását megengedte.⁵⁹ Az bizonyos, hogy ez a telepítési módszer Csút esetében bevált. A legutóbbi évek ásatásai Csút falu helyén (azaz a tétényi Duna-parton) egy középkori méretekben nagy terjedelmű falut tártak fel.⁶⁰ Az ásatások során felszínre kerültek a *falu templomának* romjai. Gerevich László azon a véleményen van, hogy a csúti plébániaegyház a falusi templomok között a legmagasabb színvonalat képviseli. Kérdés az, hogy kinek az érdeme a templom díszesebb építése: a földesúr monostoré-e vagy a falu lakosságé?

A kérdés felvetése nem érdektelen, mert a falu fejlődésének, a monostor és a monostoros falu jogi viszonyainak egyes vonatkozásaiba is bepillantást nyerhetünk. A magától értetődő válasz úgy hangzana, hogy az érdem a monostort illeti. A Magyarországon, úgy látszik, csak lassan szűnő sajáttegyház-rendszer a XIII. sz. utolsó negyedében még több-kevesebb joggal helyezné előtérbe a választban a templomtulajdonos monostort. De vajon a földesurasság által bizonyos *önkormányzattal* felruházott falu nem jutott-e néhány lényegesebb egyházigazgatási jog birtokába is, s ezzel kapcsolatban temploma építésében és fenntartásában nem növekedhetett-e érdekeltsége? A szabad papválasztás — mint

tudjuk — a feudális függésből kifelé igyekvő, mezővárossá növekvő falvak ambícióinak lényeges tárgya volt. Csút monostorfaluja — fentebb láttuk —⁶¹ valamelyest megközelítette a későbbi oppidum státusát, de azt valószínűleg soha nem érte el. Ebből következne, hogy a plébánia fölötti teljes jog nemigen lehetett a birtokában. Ha pedig ez volt a helyzet, a templomépület építése és fenntartása sem tartozhatott kötelességei, terhei közé. Az ún. kegyúri jog birtoklása ugyanis magával hozta az épület fenntartási terheit.

Marad tehát az a megoldás, hogy a csúti szép plébánia a prépostság saját egyháza volt. Tehát az építkezés is a monostor gondoskodását és nem a falu lakosságának az épületet illető érdekeltségét, magasabb igényét, főként pedig anyagi teherbírását dokumentálja. E megoldást azonban két tény is gyöngíti. Az egyik az, hogy a veszprémi püspök már 1292-ben említi a csúti papnak neki régtől fogva járó engedelmességét.⁶² Persze, a „régtől fogva” (ab antiquo) — az előzmények ismeretében — legfőképpen két évtizedes gyakorlatot jelenthet. De arról is tudunk, hogy a falu papja nem fizet tizedet a monostornak.⁶³ A most említett két tényből következik, hogy *Csút falu plébániája nem lehetett a csúti prépostság saját egyháza*, mert különben nem a veszprémi püspöktől függőnek látnánk azt, hanem tulajdonosának, a királyi egyháznak joghatósági helyzetét követve az esztergomi „iurisdictiono spiritualis” keretében.⁶⁴ E megoldást bizonyítja a csúti plébános dézsmáltatási függetlensége is. Az ellenkező esetre példaként a Csútmonostorral sok tekintetben egyező sorsú zsámbéki premontrei prépostság és a birtokát képező Perbál papjának tizedpörét hozhatnánk fel. A pör Nyási Demeter c. püspök, esztergomi prímási vikárius előtt folyt le, ami már magában is az *esztergomi joghatóság* illetékességét mutatja a *veszprémi egyházmegye területének* egy darabján. Az ítélet az akkor már pálos kézen levő monostor javára szól, mivel Perbál papja „semper ad monasterium de Sambouch fuit decimalis”.⁶⁵ Láthattuk, hogy Csútmonostor és a monostorfalu esete az ellenkező képet mutatja. A prépostságot tehát a falusi templom fölött teljes rendelkezési jog nem illette. Ennek következtében a terhekben is — legalább eleinte — osztozott faluja népével. *Később*, a monostor teljes elgyengülése idején a naggyá nőtt falu — a középkori helyzetnek megfelelően — azokat *egészében* vállalhatta.⁶⁶

A felvetett kérdésre a választ tehát olyanféleképpen adhatnánk meg, hogy a csúti plébániatemplom emelésében, fenntartásában természetesen érdekelt volt a monostor,⁶⁷ de bizonyos részt kellett vállalnia a monostoros helység lakosságának is. Ez a közös érdekeltség a középkor végén, a gótikus bővítés idején viszont már erősen a lakosság irányában tolódott el. A csúti falu templomának magas építészeti színvonala tehát a falu anyagi helyzetére is enged következtetést.⁶⁸

*

A birtokok felsorolását az oklevél a nagy Duna-ág bal partján, a *Csepel-szigeten* folytatja.⁶⁹ (A vonatkozó részt a levél szerkesztője — az

írásbeli előzményül szolgáló conscriptio alapján — így vezeti be: „in magna insula...”). Két Háros nevű falu az első Csepel-szigeti birtok: Al- és Felháros. Most a határjelek leírása következik. Ezek közül csak a Szent Miklós egyházához vezető utat említjük.⁷⁰ Ez az egyház, illetőleg a hozzá tartozó falu csak a mai Szigetszentmiklóssal lehet azonos. Felháros birtokhatára érintkezett Csepel falu határával. A Nagyszigeten még a Fedemus nevű falu a monostor birtoka. E falu lakói azelőtt királyi mézadók (mellidatores) voltak. Ezentúl a monostornak adnak mézet. Ugyancsak Nagyszigeten — Felháros és Szőlös (Zeulus) között — (ez utóbbi a visegrádi apát birtoka), Nicola földet kapta még a monostor.

Különös érdekességű a következő adomány, amely a királyi udvarnokok *esztergomi* földjét (terram wdwornicorum nostrorum sitam in Strigonio) juttatja a csúti prépostságnak. E birtok terjedelme hetven *curia* (nemesi udvarhely) a szokásos földtartozékokkal. Eléggé tekintélyes része lehetett ez az esztergomi városi területnek. Egy része „intra fossatum”, a várost védő sáncon belül, a Szent Lőrinc plébánia területén (circa ecclesiam S. Leurencii) — tehát a mai esztergomi belvárosban, a Szent Lőrinc utcától a Fő tér felé lehetett. „Extra fossatum”, tehát az akkori esztergomi külvárosban folytatódtak a prépostság telkei, a Szent Domonkos templom és kolostor (és az e körül elterülő vásártér) érintésével a Kovácsok utcája, „vicus fabrorum” irányába. Így tehát az egykori csúti telkek a mai Szent Anna-templom és — tovább — a vasútállomás felé eső területen kereshetők.⁷¹

A következő nagyobb birtokkomplexum *Pest megyében*, nagyjából a lajosmizsei vasútvonal középső szakasza, valamint az ezzel párhuzamos szegedi autótút mentén terült el. A Peych vizén levő malmot közelebről nehéz meghatározni, ugyanígy Agar földjét is. A további falvak egykori, vagy mai helyük szerint már több biztonsággal nyomozhatók az említett Pest megyei részekén. Ezek a két Toton (Tátony), három Guun (Gyón) és két Kemey nevű falu. Ez a birtok a Sárvizéig (Saarwyze) nyúlik le, sok helyen érintkezve Ócsa (Olcha) nagy kiterjedésű határával. Sőt magát a falut is eléri a határjelek, és a szintén premontrei ócsai monostor közelébe jutnak („procedit versus Monasterium Olcha... in fine ville Olcha sunt due mete...”). Említik a határok leírásában Inárcsot (Inarch), Peszért (Pezer) és Dabast (Babas!) is.

Az első adománylevél a monostor utóbb felsorolt birtokain — magának Csútnak kizárásával — lakó népek fölötti *bíráskodást* a prépostnak biztosítja,⁷² a királyi egyházak prelátusait általában megillető kiváltságot ruházva így rá. A megye- vagy várispánok bíráskodási hatósága („comites parochiales seu castrorum”) alól kivett prépostsági népek fölött valójában a prépost nevében egy megbízott bíró ítélkezett. Ez volt minden bizonnyal az a különleges megbízatással rendelkező „judex” is, akihez Csútmonostor falujának villicusától fellebeztek, és aki általában, a falu lakosait érintő nagyobb ügyekben is ítéletet mondott.⁷³ Ez a különleges szabad bíráskodás tényleg csak a királyi monostorok joga volt — legalábbis az Árpád-korban. Ha tehát — mint Ócsa esetében

is — egy alkalommal „curialis comes”, vagy „curialis iudex” említést találunk egy monostor-egyházzal kapcsolatban, más okleveles bizonyág nélkül is annak királyi alapítására kell következtetnünk.⁷⁴

A második adománylevél az előbbinek mintegy kiegészítése.⁷⁵ Míg az első IV. Béla-féle oklevél az új monostor közvetlen környékére és az azzal szomszédos Pest megyei területekre eső birtokokról intézkedik, ez egy távolabb fekvő birtoktestet juttat a csúti prépostság birtokába. A király elmondja, hogy egy *Narhyd* nevű „villát”,⁷⁶ a hozzá tartozó többi „villával” és „terrával” egykor a kunoknak adományozott, akiket odatelepített. Azonban „sok és szörnyűséges” („propter plurimos et enormes”) kihágásaik miatt elvette azt tőlük, és most, olyan formában, mint egykoron a kunok birtokában volt, az általa alapított csúti premontrai prépostságnak adományozza. A birtokokat Mihály zólyomi ispán által körülhatárolta, és annak írásbeli jelentése („idem nobis in scriptis remandauit”) alapján az adományozást a birtokok határaival oklevélbe foglalja.

A „Narhyd” villa érdekes módon, e korban már szokatlanul, nem a pontosan körülírható „falu”, vagy „faluhely” fogalmát fejezi ki, hanem inkább a kora középkori — „villa”: birtok, uradalom — értelemben fordul elő.⁷⁷ Ezt az értelmezést kétségtelenné teszi az, hogy a király maga is nagyobb, több faluból és birtokból álló uradalomról beszél: „cum omnibus villis et terris, ad ipsam villam Narhyd spectantibus . . .” Magának a „villa” szónak ilyen archaikus használata elgondolkoztató.

A birtokoknak akár futólagos felsorolásából is megállapíthatjuk, hogy IV. Béla az új csúti prépostságot valóban *tekintélyes javadalommal látta el*. A birtokok terjedelme — mint alább részletesebben látni fogjuk — összesen mintegy 40—45 000 katasztrális holdat tehetett ki.⁷⁸ Feltűnően nagy egyházi birtok kialakulásáról lehetett volna szó,⁷⁹ és Csútmonostor jövője — az alapító királyok szándékainak megfelelően — anyagilag mindenképpen biztosítottnak látszott. És mégis, mint láttuk, a tekintélyes javadalmazású királyi monostor soha nem tett szert olyan jelentőségre, mint aminőt különleges jogállása és nagy birtokai után várhatnánk, és aminek megvalósulását — a kis Nyulak szigeti monostortól eltekintve — a többi királyi alapítású premontrai kolostornál valóban láthatjuk.⁸⁰ A csúti monostor lakói — mint föntebb erről már volt is szó —⁸¹ kifelé irányuló tevékenységet nem folytattak. Nem volt plébániájuk, és hiteles helyet sem vezettek. Megvolt arra a lehetőség, hogy monostoruk ügyeinek intézésére, a birtokok kezelésére és hasznosítására osztatlan figyelmet fordíthassanak. Ez nem történt meg. A XIV. század elejétől tartó némaságból a prépostság a XV. század elején már azzal lép ki, hogy jövedelme csupán 24 forintot tesz ki, ami egy közepes jövedelmű plébánia értékét jelenti. S mert a hanyatlás, úgy látszik, tovább folytatódott, Mátyás király elvette — Zsámbékkal együtt — a csúti sziget monostorát is a premontraiaktól, és kedvelt pálosainak adta.⁸² A pálosok kezén sem virágzott fel a kolostor. Mindvégig — a török hódoltságig még hátralevő néhány évtized folyamán — a kisebb rangú és kisebb népességű pálos perjelségek

között szerepel.⁸³ Nagyobb pálosház, ún. vikáriátus, nem lett belőle soha. Így jogosult a fentebb már felvetett kérdés: mennyit ért az utolsó Árpádok királyi monostorának javadalmazása?

A kolostorfalu — Csút — betelepítésének és későbbi fejlődésének folyamatát egészen röviden áttekintettük már. A „locus monasterii”, azaz a monostorsziget mellőzésével most a Csepel-szigeti *birtokok hasznosíthatóságát* kell először szemügyre venni. A Csepel-szigeti birtokok Szigetszentmiklós mai határának északi nagyobb felét tették ki. Ez a nagy határrész érintkezik a főváros Csepel alatt húzódó határával. Ezen a területen nemcsak birtokokról, vagy birtokrészekről, azaz terrákról van szó, hanem falvakról is. A határjelek ismételt szántóföldekről tesznek említést, és a betelepített birtokokon élő falvak lakói közül a fedemusiak, akik már azelőtt is királyi mézadók voltak, a monostornak, új földesuruknak ugyanezen szolgáltatással tartoznak.⁸⁴ De a többi villa lakói is bizonyára az akkor általában szokásos jobbágyszolgáltatásokkal adóztak a prépostságnak. Ez a terület, szerény számítással, ötezer kat. holdat tesz ki. Föltételezhetjük, hogy a birtokos monostorhoz való közelsége, betelepített és megművelt volta ezt az uradalmat tette kezdettől fogva a *legértékesebbé* és viszonylagosan legtöbb hasznot hozóvá.

A földrajzilag közelebb eső Pest megyei birtokokat majd később fogjuk részletesebb vizsgálat alá venni. Most a monostori birtokállomány legtávolabb eső részét, a Nyitra megyei „Nyárhíd” villát, illetőleg ennek hasznosíthatóságát nézzük meg. E Nyitra megyei birtokok felsorolását és azonosítását Oszvald említett cikkében már elvégezte.⁸⁵ Ehhez különösebb hozzátennivaló nem is igen lehetne. A nyárhídi uradalom, ellentétben a Csepel-szigeti birtokokkal, kevés villa mellett többnyire csak terrákat említ, és az egész komplexumról az adományozás idején és később is az a vélemény, hogy szinte teljesen lakatlan, következőképpen értéktelen.⁸⁶ A viszonylag nagy birtoktest — mintegy hétezer katasztrális holdat kell itt számba venni — pusztult állapota miatt, a földművelés és állattenyésztés e korban szokásos jövedelmeit nem szolgáltatta. Így könnyebben érthető, hogy az adománylevél milyen gondosan emeli ki a nyárhídi villával kapcsolatosan a Nyitra folyót illető *vízjogot*: „... scien- dum est quod ubicumque mete terre dicti monasterii ueniunt ad fluuium Nyitra, in omnibus locis, dimidia pars aque cedit monasterio memorato . . .”⁸⁷ Még különösebb hangsúlyt nyer az adománylevél e klauzulája, ha az előző sorokat és az utolsó adományt is hozzáolvassuk. A vízjog említése előtt ugyanis arról van szó, hogy a Nyitra folyón Hunth fiainak van malma. Ennek fele ezután már a monostoré lesz. A vízjogi probléma tisztázása pedig azért szükséges, mert a birtokhatár a meder közepén halad. A monostornak adott utolsó adomány az addig kun birtokban levő négykerekű malom. Az egész Nyárhíd „villa” a kunok garázdálkodása és távo- zása nyomán, úgy látszik, lakatlan maradt. Az esztergomi érseknek egy későbbi, a csúti prépostsággal kötött birtokcseréről szóló oklevele azt is kétségtelenné teszi, hogy a monostor e nagy birtokát nem tudta bené- pesíteni.⁸⁸ A királyi adományozás idején az lehetett a helyzet, hogy a nagy

kiterjedésű villa tényleg hasznosítható értékét csak a Nyitra vízjoga és a már meglevő, vagy e jog felhasználásával fejleszthető malomgazdaság jelentette.

E tény értékelésénél az új csúti monostor lakóinak, a premontreieknek rendjük kezdeteitől, a XII. század harmadik évtizedétől már legrégibb franciaországi apátságai történetében a *malomgazdálkodás* iránt megállapítható élénk érdeklődését kell figyelembe venni.⁸⁹ Magyarországon, egyéb példák mellőzésével, a tatárjárás előtti Sopron megyei malomvizsgálatban a csornai premontrei prépostság már igen jelentős mértékben érdekelt volt.⁹⁰ Így tehát itt is, mint a kolostorfalu jogi helyzetének rendezésénél is, az adományozásban érdekelt rend sajátos igényei, gazdasági tapasztalatai juthattak szóhoz. Ennek adhatott hangot Csút tényleges anyamonostorának, Turócnak képviselője, ahonnan az alapítás a dunai szigeten megtörtént. És talán az sem véletlen, hogy éppen a zólyomi ispán nyer megbízást a birtokok körülhatárolására. Hiszen az ő erdőispánsága területéhez tartozott még akkor a turóci prépostság is. Lehetséges, hogy a határt járó ispán társaságában volt az érdekelt monostor — Csút — vagy anyamonostorának képviselője. S az ispánt az új egyház sajátos érdekeinek figyelembevételére ő figyelmeztethette; a relációt meg — esetleg maga szerkesztve azt — írásba is foglalta.

*

A prépostságnak Esztergomban juttatott adomány hetven nemesi udvarhelyre (curia) terjed ki, ami az esztergomi városi területnek eléggé tekintélyes része lehetett. Az esztergomi telekadományozás a csúti birtokállomány kialakításának egyik legkülönlegesebb sajátossága. Mást nem is igen láthatunk e mögött, mint a tatárjárás után lendületet nyert *városiasodás* hatását. Az esztergomi telkek már csak azért is értékesek voltak, mert a Csútmonostornak juttatott curiák részben a Szent Lőrinc parókiában, tehát a vicus latinorumnak is mondott Olasz utcában, a kereskedő városrészben terültek el; s hogy folytatásuk a domonkosok irányában keresendő, e városrész terjedésének természetes irányába, a domonkosok körül fekvő vásártér környékére mutat.⁹¹ Csútmonostor városi telkekkel történő megadományozása mintha a kor gazdasági lehetőségeinek jó szemmel való felismerését jelezné mind az adományozó király, mind a megadományozott prépostság, a premontreiek részéről. Esztergomban Csút alapítása idején a rend egy másik kolostora, Majk is telekbirtokos.⁹² A városi telkek értékét és a bennük rejlő haszonszerzési lehetőségeket bizonyára a francia és flamand kommunális mozgalmak területéről elinduló rend régi tapasztalatából ismerték az új csúti prépostság prelátusa és társai. Mindenesetre e lehetőséget az esztergomi adomány indítókai közül nem zárhatjuk ki. A feltehetően nagy várakozásoknak egyébként ez a donáció *nem* felelt meg. Esztergom háttérbe szorult az új királyi székhely, Buda és testvérvárosa, Pest mögött. A korábban rajta keresztül vonuló kontinentális kereskedelmi útvonal (Kijev, Regensburg) jelentéktelen lett. A város olyan méretű fejlődése, amely a prépostság telkeinek

értékét emelné, s amelyet a XIII. század hatvanas éveiben e lehetőségeket még nem, vagy nem tisztán látó számítások szerint várni lehetett, teljesen meghiúsult. Nem éppen lehetetlen, hogy a monostor aránylag hamar bekövetkező hanyatlásának és elszegényedésének ez volt az egyik oka.

Annak ellenére, hogy az esztergomi telkek körüli számítás hibás volt, a nyárhídi birtok cseréje Lodomer érsekkel előnytelennek bizonyult, s az esztergomi káptalan az esztergomi kúriák egy részét is hamarosan megszerezte, még mindig a prépostság kezén maradt a viszonylag kisebb Csepel-szigeti birtok mellett a valóban igen tekintélyes *Pest megyei* uradalom. A királyi adománylevél nagyjából egy olyan terület körülírását teszi lehetővé, amely Ócsa északi határán Pakonynál kezdődik, és a lajosmizsei vasútvonal mentén Inárcsig húzódik, majd Dabas és Peszér érintésével, elsősorban Gyón egész mai határát magában foglalva ismét Ócsa felé kanyarodik vissza, és így jut el egy, alföldi viszonylatban különös módon ma is meglevő erdőség széléig, honnét az ócsai monostoregyház manapság is egészen közel van. Az adománylevélben felsorolt helyek mai határainak terjedelméből következőleg ez a komplexum harminchárom-harmincöt ezer katasztrális holdat tett ki, a csúti prépostság javadalmának túlnyomó részét. Ez a hatalmas terület a XVI. század elején is még a jogutód pálosok kezén van.⁹³ Csaknem két és fél évszázad sem volt azonban elég ahhoz, hogy e nagy uradalmat a csúti kolostor hasznosíthassa, valóban jövedelmezővé tehesse.

E terület mai talajviszonyai is még elég sok helyen *mezőgazdasági*lag alig, vagy egyáltalán *nem művelhető* földdarabokat mutatnak. Mennyivel inkább így volt ez a középkorban! A ma sás és szittyó között bujkáló Sárvíz akkoriban még „magnus fluvius”, és messze terjedő rétségek vizét vitte magával. A Duna árterülete bizonytalan távolságokig terjedt, és két szélét sokszor, nagy tavaszi árvizek alkalmával talán a két monostor, Csút és Ócsa tornyai jelezték. A Pest megyei birtokok határjelei közül egészen feltűnő módon hiányoznak a szántóföldek. A növénytakaró az oklevél tanúsága szerint éger, fűzfa, tölgy, talán mocsári tölgy.⁹⁴ Feltűnő továbbá az is, hogy ellentétben a Csepel-szigeti határjárás részletes jelölésével, a Pest megyei birtokoknál csak az égtáj szerint szomszédos birtokok, vagy földek, villák említésével találkozunk. A határt járók a bizonytalan, nehezen megközelíthető határszéleket annyira lépésről-lépésre nem járhatták be, miként ez általában nálunk szokás volt. Ezért csak egy bizonyos úton haladva, a határvonalak távolról történő, eléggé hozzávetőleges megjelölésére szorítkoztak.

Valóban a több tízezer holdas *Pest megyei dominium* a birtokos csúti prépostságnak önmagában *csak lehetőségeket*, de nem tényleges hasznót jelentett. De vajon tudott-e élni a monostor ezekkel a meglehetősen kétes lehetőségekkel?

A Pest megyei birtokok értéke attól függött, milyen mértékben lehet *termővé tenni* e nagy részben vízjárta, erdős, vagy homokos területet. A világi és egyházi nagybirtok ezt rendszerint telepítéssel érte el. A tatárjárás utáni évtizedekben, a különösen elpusztult területeken — és ilyen

volt a Duna—Tisza köze — ez elég nagy nehézségekbe ütközött. A jól termő vagy könnyen művelés alá vehető földekre könnyebben lehetett találni munkáskezet, mint a csak nagy fáradsággal, csatornázással, vízlevezető rendszerek létesítésével és az ár ellen folytonos védekezéssel termővé tehető csúti birtokokra. A csúti monostor részére fennállott ugyan egy másik lehetőség is, a monasztikus majorsági gazdálkodás, a *grangiák vagy curiák rendszerének* megteremtése. A premontreiek csakúgy, mint a ciszterciek első nemzedékei intézményeik gazdasági alapját még ilyen, legnagyobb részt saját kezük munkájával végzett majorsági gazdálkodással vetették meg.⁹⁵ A XII. századi két reformrend majorságaiban eleinte kizárólagosan saját munkaerővel művelték a birtokokat,⁹⁶ helyesebben, a birtokból annyit, amennyinek művelésére elegendő volt a szerzetesek munkaereje, és amennyi a legkezdetlegesebben méretezett létfenntartáshoz szükséges volt.⁹⁷ A XII. század második felében és még a századfordulón alapított premontrei monostorok közül is egyik-másiknál ki lehet tapogatni ezt a grangiális gazdálkodást. Így a Boldva mocsaras völgyében épült Jászó megfelelő vízlevezetéssel tette termővé a monostor közvetlen környékét, és lassanként tovább hatolva, grangiák létesítésével a folyóvölgyet és a Cserehát dombvonulatait.

A XII—XIII. század fordulóján mind a ciszterciek, mind a premontreiek eléggé nagy mértékben elszakadnak már a labor manuum, a saját kezük munkájával biztosított létfenntartás programjától.⁹⁸ A monostori ingyen munkaerőt az általában nem nagy létszámú konventen kívül jórészt a konverzusok biztosították. A XII. század folyamán ezeknek száma mindig jóval meghaladta a voltaképpeni szerzetesekét.⁹⁹ Amint azonban a két rend a szegénységi mozgalmak vonalától eltávolodva erősen *feudalizálódott*, a saját munkaerő is csökkent. Így jelennek meg a XII. század vége felé már a béresek, a mercenáriusok. De ez a megoldás még mindig a grangia-rendszert vette elsősorban figyelembe. A mercenáriusok letelepedése a monostori majorok körül hamarosan *falvak* alakulását tette lehetővé.¹⁰⁰ És ezek után már semmi sem gátolhatta meg a ciszterci és premontrei apátságoknak teljesen a kor szokványos *nagybirtoki gazdálkodására, a jobbágy-szolgáltatásokon alapuló domaniális formára való áttérését.*¹⁰¹

1264 és 1272 között, amikor Csütöt alapították, ez a *folyamat már a végéhez ért*. Ebben az időben már folyt a nagy per a péterváradai apátság Buda vidéki tizedei miatt a veszprémi püspökkel.¹⁰² Nem ez volt az egyetlen példa, ami bizonyossá teszi, hogy a XII. század „apostoli” mozgalmának egykori letéteményesei, immár az általuk oly hevesen bírált feudalizmuson belül elhelyezkedve, a földjáradéknak egyik legvisszatasztóbb, és a középkori egyházra annyi bajt hozó válfaját is maguknak igényelték.

A csúti királyi prépostság lakói is bizonyára azt tekintették feladatuknak, amit az alapítólevél előírt. Amíg elegen voltak, végezték rendjük előírásai és a magyarországi káptalanok és királyi egyházak szokása szerint a fényes liturgiát.¹⁰³ A XIII. századi statutumok még szor-

galmazzák a „labor manuomot”,¹⁰⁴ de ezt a szerzetes-kanonokok most már nem létük fenntartásának eszközeként, hanem csak aszkétikus gyakorlatként vették igénybe. A konverzusok a XIII. század derekán a nyugati apátságokban is kisebb számban fordulnak elő.¹⁰⁵ A XIII. századi laikus mozgalmak, és részben az ezek megbénítására életre hívott kolduló rendek magukhoz szívták a konverzusi, egyszerű munkás életforma híveit. Ha Csútmonostort egy századdal előbb alapítják, talán — legalább részben — elegendő konverzussal rendelkezvén és a szerzetes-kanonokok intenzívebb gazdasági érdeklődését is feltételezve, a Pest megyei birtokok egy részét a maga hasznára termővé tudta volna tenni. Természetesen még így sem tudta volna egészében hasznát venni a nagy királyi adományozásnak. Hiszen ennek a vidéknek a múlt század derekáig évről évre erősen éreznie kellett a dunai vízjárások sokszor súlyos következményeit. Ezekkel megbirkózni még fejlettebb agrotechnikával is nehéz volt. Sokat tehát nem eredményezett volna ezen a vidéken a grangiális gazdálkodás sem. De mindenesetre a monostor lakóinak saját munkaerejével termővé tett, majd később falutelepítéssel még nagyobb mértékben munka alá vett terület értéke növekedett volna. Az elmondottak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a csútmonostori alapítás a királyi alapító minden látszólagos bőkezűsége ellenére is gazdaságilag elhibázott, és ezért az intézmény élete eleve jelentéktelenségre, vagy éppen megsemmisülésre volt kárhozható.

Három évtizeddel az alapítás kezdete után, 1295-ben, máris nagyobb kísérlet történt Csútmonostor gazdasági alapjának megszilárdítására. Lodomér esztergomi érsek dunántúli birtokainak egy részét a veszprémi püspök csepeli tizedeiért átadja a püspöknek. Majd pedig a tizedeket elcseréli a csúti prépostsággal ennek nyárhídi birtokáért.¹⁰⁶ E hármassal csere révén szeretett volna az anyamonostor apátprépostja, Ivánka, valamint László sági, Lőrinc bozói és Benedek csornai prépost, továbbá az egész magyar premontrei circaria a már első évtizedeiben anyagi nehézségekkel küzdő csúti monostornak segítségére lenni. Az eset bizonyítja egyrészt, hogy a tizedet, mint biztos jövedelmi forrást, többre értékelték a csak fáradságos és bizonytalan eredményű telepítési akciók sikeres befejeztével jövedelmező munkajáradéknál, másrészt, hogy a csúti premontreiek még a kolostorhoz legközelebb eső birtokaikon sem tettek kísérletet a monasztikus majorsági gazdálkodás bevezetésére grangiák, curiák létesítésével. Ez abból tűnik ki, hogy falvaik tizedét a püspök szedette. Márpedig a XII. századtól az újonnan művelés alá vett monostori földeket tizedmentesség illette. Ezt a pápai privilegialisokban ilyen esetekre használt: „sane novalium vestrorum, quae propriis manibus vel sumptibus colitis . . .” formulával nyilvánították ki.¹⁰⁷ Csepeli falvait a monostor már telepítve, és egész határukat jobbágykéz által művelve vette át. A mentesség ezekre nem vonatkozott. A Pest megyei birtokok lehettek volna „noválék”. De ahhoz, hogy valóban azzá legyenek, a domaniális gazdálkodás útjára tért szerzetes-kanonokok „saját keze munkája” már hiányzott.

A csútszigeti királyi monostor gazdasági erőtlensége, kezdettől megmutatkozó életképtelensége végső fokon tehát így magyarázható.

A promulgatio V. István oklevelében a csúti monostor-alapítás egész folyamatának befejezéséről, azaz az épületek emeléséről is számot ad: „... monasterium pro eisdem fratribus in Insula Chuth in honore beati Eustachij et domos ac officinas religiose conuersationis quieti congruentes disposuimus sicut predictus karissimus pater noster clare memorie disposuerat et ordinauerat, premissa deliberacione Regia ordinare . . .” Azaz, a király befejezte (disposuimus) a monostor, a szerzetesház (religiosa domus), a melléképületek (gazdasági épületek és műhelyek: officinae) elrendezését a szerzetesi életmódnak megfelelően — amint azt még atyja, Béla király elrendelte. Az idézett hely két dologra figyelmeztet. Az épületek felsorolása a monostorral kezdődik, a szerzetesek lakóházával, tehát a kolostorral folytatódik, és a melléképületek említésével fejeződik be. Az első tanulság tehát az, hogy monostor csak a prépostság egyháza, *temploma* lehetett. A monostor szót, újabb kori szóhasználat után igazodva egynek szoktuk venni a régi rendek egész kolostorépületével. A középkori magyar értelmezése azonban ennek határozottan ellene mond.¹⁰⁸ De a csútmonostori alapítólevél és mintája, a turóci alapítólevél eléggé bizonyossá teszik, hogy monostor alatt a középkori magyar szóhasználat, *monostoregyházat értett, és nem kolostort*. Ez utóbbit vagy — mint itt — *religiosa domusnak*, vagy egyszerűen *claustrum-nak*, *klastromnak* mondták. A másik tanulság az, hogy az 1264-ben elkezdődött csúti alapítás csak nyolc esztendő múlva jutott a befejezéshez. V. István mondhatta csak el, hogy az alapítás az épületek, a monostoregyház, a hozzáépült klastrom és a körülötte levő gazdasági és egyéb melléképületek elkészültével teljesen befejeződött. A birtokok kijelölése, az új monostor által történő birtokbavétele és kezdeti hasznosítása, amely az első konvent eltartásának biztosítását is jelentette, sok évet vett igénybe. De évekig tartott a monostoregyház, a klastrom és az officinák felépítése is. *Az alapítás teljes befejezését a templom felszentelése jelentette*. Ekkor történhetett az ünnepélyes formában — tehát *privilegium sollemneként* — kiállított alapítólevél kihirdetése. A templomszentelés középkori szertartása ezt így mondja el: A templom épületének felszentelése után, mielőtt az oltárt felszentelné, a szentelő püspöknek a kérdésére, hogy milyen fundációval gondoskodott az egyházzól, a fundator így válaszolt: „*prout sibi placuerit respondet, de quo fiet publicum instrumentum, si numerus clericorum, honor, et dos sufficiens fuerit. Tunc fundator ipse et plebs, profitentur se iussa Pontificis impleturos. Deinde Pontifex jubet Deum deprecari pro eo, qui Ecclesiam construxit et dotauit, et pro eo qui eam consecrari petiit . . .*”¹⁰⁹ Amint látjuk, külön van szó a fundatorról és arról, aki nyilván annak halála után, az elkészült templom felszentelését kérte. Teljesen ez az eset Csútmonostor alapításának befejezésénél. IV. Béla, az igazi alapító már nem élt, ezért *fia fejezte be az alapítást a templom felszenteltetésével és a „publicum instrumentum”, ez esetben a királyi ünnepélyes privilegiális kibocsátásával* 1271. március 21-én.

III

A romjaiban a föld színéről is eltűnt, egykori királyi monostoregyház alapításának hiteles emlékét három „alapítólevél” is őrzi. Kettő IV. Bélától az 1264. évből, egy V. Istvántól 1272. március 21-i kelettel.¹¹⁰ Hogy miért éppen *három alapítólevél* számol be Csútmonostor keletkezéséről, probléma marad Csút történetének fáradhatatlan és tudós kutatója, Oszwald Arisztid előtt is. A kérdés elsősorban diplomatikai probléma, tehát közelítsük meg az oklevéltan szokásos módszereivel. Kétségtelen, hogy mindhárom királyi oklevél *privilegiális*, a királyi jogalkotó akarat ünnepélyes megnyilatkozása. De a három mégsem teljesen azonos. IV. Béla két adománylevele a *privilegiálisnak* ama fajtájába tartozik, amit Szentpétery Imre *egyszerűbb privilegiálisnak* nevez.¹¹¹ A két oklevél vizsgálata ezt világosan mutatja. A királyi cím, a nagyobb intitulatio szerint a melléktartományok felsorolását is tartalmazza. Utána a salutatio következik: „Omnibus presens scriptum inspecturis salutem in eo, qui est vera salus omnium.” Az ünnepélyesebb formában itt még az „in perpetuum” következne. Az arenga jelenléte a *privilegiális* jellegből következik. Viszont az egyszerűbb formára a méltóságsor elmaradása, a dátumnak csak az évre és az uralkodási évre történő csökkentése vall. A második adománylevél, amely a csallóközi és kisalföldi birtokokra vonatkozik, az arengát is nélkülözi. Mindkettő azonos formában adja meg a pecsételés módját: a corroboratióban a kettős pecsétet említik. A második oklevélen — amely eredetiben maradt meg — a kettős pecsét maradványai még megvannak.¹¹²

A két oklevél *sorrendjét* a tartalomban levő utalásokból nem lehet megállapítani, kronológiailag sem térnek el egymástól. Egy évben és egy napon keltek.¹¹³ Mégis azt hisszük, hogy az az oklevél lesz sorrendben az első, amely arengával van ellátva, és a monostorhely körüli birtokok felsorolását tartalmazza; a második — a távolabbi birtokokról — ehhez lényegében mint kiegészítés csatlakozik. Viszont mindkét oklevélben közös a király akaratának nyilvánítása, hogy a csúti szigeten (in insula Chuth) általa alapított Szent Leusták v. Euszták monostort (monasterium beati Leustachii) a két levélben felsorolt birtokokkal, fekvőségekkel és jogokkal adományozza meg. Ezért hangsúlyozza, mindenekelőtt „cuius fundatores exitimus et patroni” (A) és: „Monasterio sancti Leustachii quod in insula Chuth fundauimus”. (B). E lényeges jog kijelentésével a király nyilván a „fundator” és „patronus” kánonjogi helyzetét a maga számára kétségtelenné igyekezett tenni. Ez bizonyára a magyar „consuetudo” e tekintetben, az akkori általános egyházjogi felfogástól eltérő, és még mindig a saját egyház tulajdonosának különleges helyzetét néző koncepciója szerint történt.¹¹⁴ A továbbiakban a birtokok felsorolása következik. Ennek ismertetését és lokalizációját Oszwald említett cikkében már elvégezte. Részletesebb tájékozódást az olvasó ott szerezhet.¹¹⁵

A harmadik az „alapítólevelek” sorában V. István király 1272. március 21-én kelt *privilegiális*.¹¹⁶ Az *ünnepélyes privilegiálisok* minden

sajátosságát feltüntető oklevél szerkezete a szokásos. Az *invocatio*val kezdődik. Ez után következik az ünnepélyes *nagyobb cím*, amit az „in perpetuum” formula követ ilyen szövegezéssel: „successiue posteritati ad perpetuam rei memoriam”. De nem marad el a *salutatio* sem: „salutem in domino sempiternam”. Ezt a király kizárólag a „successiua posteritas-hoz”, az utókorhoz intézi. Nyilvánvalóan a véglegesség igényét tanúsítja ez is a királyi akaratnyilvánítással kapcsolatban.

Az *exordium*, amit hiába keresnénk a IV. Béla-féle másik két egyszerűbb privilegiálisban, a helyén van, és a kor követelményei szerint a jogi tény morális és történeti indoklását tartalmazza. A promulgatio „sane dilectos” pedig már említést tesz az alapítás igazi kezdeményezőjéről, a király atyjáról, IV. Béláról, és ugyancsak reá hivatkozva jelenti be a monostoregyház és a hozzá tartozó *épületek elkészültét*, amit az öreg király már nem élhetett meg. Ezek után következik a IV. Béla-féle oklevelekből ismert birtokadományozások megisméltése. A már előbb felsorolt birtokokhoz járult még ezúttal V. István kisebb telekadománya Esztergomban.¹¹⁷

Csútmonostor alapítását, illetőleg az V. István-féle ünnepélyes privilegiális keltét húsz esztendővel előzte meg IV. Béla egyik legkedvesebb alapításának, a *turóci monostor* fundálásának befejezése. Turóc lett — mint már említettük — Csútmonostor anyaaapátsága, így érdekelve volt a filia alapításában. A nyárhídi „villa” adományozásában az ettől nem nagy távolságra birtokos turóci prépostság tanácsával, a gondolat felvetésével aktív tényező lehetett. Nem lehet-e ugyanezt feltételezni az új monostor jogi létének biztosítása, a jogok és adományok írásba foglalása tekintetében is? Ahogyan a birtokok kijelölésében az anyamonostor tapasztalatai már a keletkezőben levő új kolostor hasznára váltak, úgy lehetett segítségére Csútnak Turóc az alapítás hosszadalmas folyamatát lezáró *ünnepélyes királyi privilegiális* kiállításában is. Az utolsó Árpádok kancelláriája már sokkal fejlettebb volt annál, hogy az adományozottak részéről a kancellária személyzetét munkájában még oly módon segítő közreműködést tételezzünk fel, mint aminővel az írásbeliség felújulását megelőzően nálunk és mindenütt találkozunk.¹¹⁸ A kancelláriai szervezet teljes kifejlődéséig — mint tudjuk — az adományozott egyházi intézmény maga fogalmazta és írta az oklevelet. Mégis, ha a két monostor alapítólevelét¹¹⁹ összehasonlítjuk, igen sok és lényeges dolog tekintetében feltűnő a hasonlóság.

Turóc

Arenga

Quanto propensiori cura,
diuine dignationis multiplicata
circa nos insignia recensemus /
et beneficiorum Iesu Christi ac
precelse genitricis eiusdem glo-
riosissime Virginis Marie et re-
gni nostri aduocate magnitudinem
deuote mentis libramine ponderamus /

Csút

Quanto regalis sublimitas
propensiori affectu
et attentionis deuotione
superna contemplatur
diuina gracia adiuuante
tanto operibus affectum
debet producere ad effectum
maxime unicum talamum Christi

tanto flagrantioris affectus studio
et cura
ea intendimus exequenda /
per que domini nostri
Iesu Christi gloria
extrinseco in se non indigens anminiculo
apud homines sublimetur /
sacra religio
quam et plantare et plantatam
fauoris regii dignum est confoueri
amplitudine dilatetur /
et per preces uirorum
religiose conuersationis excellentibus
meritis ornatorum /
nobis et successoribus nostris propitiatio
proueniat exoptata /
desiderantibus gaudere et gloriari
in virtutum domino ex fide
operibus redimita /
cum non ignoremus potius
regni gubernacula orationibus
sanctorum et religionum clipeis,
quam sudoribus bellicis defensari //

Promulgatio

Sane considerantes
dilectos nobis in dei filio
fratres ordinis premonstratensis
tanto potiori antidoto fauoris
regij prosequendos
quanto specialiori deuocione
eosdem nouimus obsequiis
et reuerentie beatissime virginis
que nostra et regni nostri
est domina et
patrona obligatos
ac uberioribus caritatis que
multitudinem peccatorum operit
operibus abundare /
ipsos uolentes pro nobis
apud deum ponere intercessores
monasterium pro eisdem fratribus
sub castro nostro de Thurucz
in honore ipsius gloriose virginis
et domos et officinas
religiose conuersationis quieti
congruentes disposuimus
premissa deliberatione
regia ordinare

ecclesiam videlicet catholicam subli-
mando religiosos consulendo /
ut sic eterne remuneracionis premium
cum temporalis vite
subsidio consequatur //

Sane considerantes
dilectos nobis in dei filio
fratres ordinis premonstratensis
tanto pocioris antidoto fauoris
regij prosequendos
quanto specialiori deuocione
eosdem nouimus obsequiis
et reuerentie beatissime virginis
que nostra et regni nostri
est domina et patrona
beatique Eustachij obligatos
ac uberioribus caritatis que
multitudinem peccatorum operit
operibus habundare /
ipsos uolentes pro nobis
et pro anima domini B.
illustris regis Hungariae
karissimi patris nostri
felicissime recordacionis
apud deum ponere intercessores
monasterium pro eisdem fratribus
in insula Chuth
in honore beati Eustachij
et domos et officinas
religiose conuersacionis quieti
congruentes disposuimus
sicut predictus pater noster
clare memorie
disposuerat et ordinauerat
premissa deliberacione
regia ordinare

Dispositio

Et quia religiosam vitam ducentibus
prona benevolentia
quoslibet catholicos
et maxime personas
regali dignitate preditas
conuenit subuenire
ne alicuius necessitatis occasio
eos in diuinis desides
aut negligentes efficiat
uel robur quod absit
sancte conuersacionis
substracto subsidio
uite utriusque infringat
monasterium predictum
et religiosam domum
sub predicto castro de Turuch
uoluimus et uolumus

filiationis iure soli subesse
ecclesie premonstratensi
dotantes idem monasterium

datis concessis et collatis
(következik a birtokok felsorolása)

Et quia religiosam vitam ducentibus
prona benevolentia
quoslibet catholicos
et maxime personas
regali dignitate preditas
conuenit subuenire
ne alicuius necessitatis occasio
eos in diuinis desides
aut negligentes efficiat
uel robur, quod absit
sancte conuersacionis
substracto subsidio
uite utriusque infringat
monasterium predictum
et religiosam domum
de Insula Chuth
uoluimus et uolumus
sicut ante dictus dominus rex
carissimus pater noster uoluerat
filiationis iure soli subesse
ecclesie premonstratensi
dotantes idem monasterium
nostre pro remedio eiusdem patris
nostri e
datis concessis et collatis

A két oklevél szövegezésének hasonlósága, sok helyen egészen a szövegazonosságig, a szó szerinti egyezésig terjed. A két oklevél *mégsem ugyanazon dictator* fogalmazványa. Ez ellen szól nem csupán az akkori viszonyok között nagy időtartam — húsz esztendő —, amely egy kancelláriai embernél egyazon beosztásban elképzelhetetlen,¹²⁰ hanem a dictamen, a szövegszerkesztés szabályosságainak és a prózaritmusnak közelebbi vizsgálata is. A turóci alapítólevél dictatora az *arengát* úgy szerkesztette, hogy a ritmikus kádenciák egy-egy *gondolatot* pontosan *elkülönbítsenek*. Igaz, hogy szerkesztése a nagy kancelláriák, a pápai és a császári kancellária, meg a nagyobb szerzetesrendek iratszerkesztési elvétől eltér, amely az arengában a hosszú körmondatok kisebb terjedelmű, önálló részekre tagolását kedvelte. Említett szabályosságának betartásában mégis következetes és ritmikus végződésesei mindig kifogástalanok. Az utóbbiak mindig a szóba hozott gondolattal kapcsolatos cselekvést említik, tehát igék vagy participiumból képzett jelzők:

1. diuine dignationis. . . insignia recensemus
| UU UU | U
2. beneficiorum. . . magnitudinem. . . libramine ponderamus
| UU UU | U
3. affectus studio. . . intendimus exequenda
| U UU UU | U
4. Iesu Christi gloria. . . apud homines sublimetur
| UU UU | U

5. sacra religio... amplitudine dilatetur
 6. preces virorum... meritis ornatorum
 7. nobis... propitiatio proueniat exoptata
 8. gloriari in uirtutum domino... ex fide operibus redimita
 9. potius regni gubernacula orationibus... quam sudoribus bellicis
 defensari.

E kilenc kádencia a ritmikus alakzatok szerint nem oszlik meg: 1. velox, 2. velox, 3. velox, 4. velox, 5. velox, 6. velox, 7. velox, 8. velox, 9. velox. Világosan látható, hogy a *turóci oklevél dictatora* a ritmikus próza maga választotta alkalmazásában következetességet és biztos dictamengyakorlatot mutat. Nem mondható el ugyanez a *csütmonostori oklevél* arengájának mesteréről. A törekvése az, hogy a hosszú turóci arenga helyett egy rövid exordiummal vezesse be a magára sokáig várató alapítólevelet. Szemmel látható az a szándék is, hogy az általa ismert külföldi oklevéladás példáihoz igazodjék. A pápai okleveleknek azt a törekvését, hogy minden *kiemelkedő jogi értékű fogalmat* ritmikusán különítsenek el, az arenga — még a csüti változatban is eléggé hosszú — körmondatának kis részekre osztásával szeretné elérni. Az eredmény a következő. A turóci alapítólevélnél felével kisebb terjedelmű arengában 11 kádenciát külön-

böztethetünk meg: 1. regalis sublimitas: tardus; 2. propensiori affectu: planus; 3. attentionis devocione: velox; 4. gracia adiuuante: velox; 5. producere ad effectum: velox; 6. talamum Christi: x; 7. catholicam sublimando: velox; 8. religiosos consulendo: trispondaicus; 9. remunerationis premium: x; 10. subsidio consequatur: velox. A turóci dictator óvatosabb, de következetességében teljesen hibátlan dictamenjével szemben itt, egy a prózaritmust szélesebb kiterjedésben használó, avval általában ismerős, de túlzott magabiztosságában a kádenciát kétszer elvétő *másik fogalmazóval* van dolgunk.

Ugyanez a ritmizálási kedv nem terjed ki azokra a pótlásokra és betoldásokra, melyeket a mintául vett turóci oklevél szövegébe az időközben elhunyt Béla királyra való tekintettel kellett elhelyezni. Az eredmény azonban itt sem egyértelmű. A promulgatio Béla királlyal foglalkozó szavai: a uolentes pro nobis: planus — bevezetés után: domini B.: x — regis Hungariae: tardus; karissimi patris nostri: velox 2 — recor-

dacionis: x. Majd később: sicut predictus pater noster clare memorie: tardus. Viszont — a turóci dictatorhoz hasonlóan — arra nem gondolt, hogy ugyanebben a klauzulában a „conuersacionis quieti congruentes disposuimus” szavakat kádenciába végződő rendbe helyezze. Ami a következő módosítással: conuersacionis disposuimus congruentes quieti: planus — alakzatot hozott volna. Mégis a turóci dictator ez esetben is hű igyekezett maradni főntebb ismertetett elvéhez, hogy a monasterium. . . disposuimus, az általa kidolgozott felfogás szerint kerüljenek egymás után: az ige mindenképpen a befejezéshez. A csúti dictatort ilyen megfontolások — láthattuk — nem vezették. Annál feltűnőbb, hogy a ritmikus végződés alakításának lehetőségét nem használta ki.

Különbén amennyire önállónak mutatkozik az arenga fogalmazásában, annyira hű igyekszik maradni a turóci mintához a *promulgatio* és a *dispositio* szövegezésében. Ez érthető is. A turóci előzmény következetes szemmel tartásával az öt érdeklő jogok írásba foglalásának biztonságát növelhette. Erre fordított gondja oly nagy, hogy Turóc jogaiból Csút részére átvesz olyant is, amit az újabb monostor kimutathatóan soha nem birtokolt. Ez a filiatio kérdésének rendezése, amiről fentebb volt szó. V. István privilegialisának kiállítása idején a filiatio kérdése már elintézett. A monostor már lakott, s az új lakókat küldő monostor — Turóc — Csútot már a rendi jog szerint kapcsolta magához.¹²¹ Itt tehát mindössze az történt, hogy a csúti alapítólevél szerkesztője a rendelkezésére bocsátott mintát — a turóci alapítólevelet — az arenga kivételével itt is különösebb megfontolás nélkül követte. De arra mégis vigyázott, hogy Béla királyról a szükséges említés megtörténjék. Azonban a turóci dictator maga is minta után dolgozott, amint ez a prémontréi filiatióval foglalkozó klauzula bevezetéséből következtethető. Az „Et quia. . . utriusque infringat” szavak ugyanis meglehetősen hűséggel adják vissza a pápai protectionalisoknak a XII. század első felétől sűrűn használt arengáját.¹²²

Turóc-Csút

Et quia religiosam vitam ducentibus
prona benevolentia
quoslibet catholicos
et maxime regali dignitate
preditas personas
conuenit subuenire
ne alicuius necessitatis occasio
eos in diuinis desides
et negligentes efficiat
aut quod absit
sancte conuersationis
subtracto subsidio vite
utriusque infringat. . .

Bullák

Religiosam vitam eligentibus
apostolicum conuenit adesse
presidium
ne forte cuiuslibet temeritatis
incursum

aut robur quod absit
sacre religionis
infringat. . .

A pápai protectionalis bullákban, ha azokat szerzetesházak számára adták ki, IV. Adorján pápa idejétől kezdve igen gyakran találkozunk ezzel az exordiummal. A hasonlóság a turóci-csúti változattal elég nagy

ugyan, de mégsem teljesen meggyőző a levonható következtetés. Van azonban a „Religiosam vitam” exordiumnak egy másik, ritkábban használt változata is, ez a következőképpen hangzik:

Religiosam vitam eligentibus
sollicita nos oportet consideratione
prospicere
*ne alicuius necessitatis occasio
aut eos desides faciat
aut quod absit
robur sancte conversationis infringat.*

Azonnal nyilvánvaló, hogy Turóc és Csút alapítóleveleiben a dispositiót bevezető résznek mintául ez *utóbbi exordium* szolgált. Az egyezések ezek:

Religiosam vitam eligentibus
ne alicuius necessitatis occasio
eos desides faciat

aut quod absit
robur sancte conversationis infringat

religiosam vitam ducentibus
ne alicuius necessitatis occasio
eos in diuinis desides
et negligentis efficiat
vel robur, quod absit, sancte
conversationis, subtracto
subsidio vite utriusque infringat

A két pápai arenga, a szövegezés nagy hasonlósága ellenére, a használatban tudatos eltérést mutat. A rövidebb változat az olyan protectionalis bullákban szolgál bevezetésül, melyek a birtokok felsorolásán kívül a joghatóság, a „*professio iuris*” (azaz milyen regulát követnek a szerzetesek és milyen „*Ordo*.”-t)¹²³ és az érdekelt monostor más személyi és dologi jogainak nyilvánítását és védelmét is tartalmazzák. Az *utóbbi* viszont csak a *birtokok felsorolására* szorítkozik, mint az arenga forrásául itt idézett ravennai San Vitale apátság részére kiadott bulla is.¹²⁴ A turóci alapítólevél dictatora ez eltérő használatának tudatában volt. Ezt bizonyítja, hogy a klauzula mintájában szereplő befejezést, „*sacre conversationis infringat*” így bővíti ki: „*vel robur... sancte conversationis subtracto subsidio vite utriusque infringat...*” A „mindkét élet” — *vita utraque* — emlegetése itt, a monostor belső, fegyelmi életére vonatkozik, valamint a „külsőre”, az anyagi, gazdasági létre. A belső létet a *filiatio*, és az anyamonostor prelátusának ezt gyakorlatilag érvényesítő évenkénti vizsgálata (*visitatio*), biztosítja. Ezért intézkedik a *dispositio* elsősorban erről, a „külső élet” viszont az anyagi lét biztosítékait, a terjedelmes birtokokat jelenti. Mivel itt mindkettőre, de mégis inkább az *utóbbira* kellett tekintettel lenni, a dictator, a két „*Religiosam vitam*” exordium használatának szabályait biztosan ismervén, az *utóbbi* mellett döntött, de úgy, hogy a birtokjogok rendezésével foglalkozó rész elejére téve a rendi jogok — a *filiatio* — rendezését, a minta szövegén az említett módon változtatott is.

Most az a kérdés, honnan vehette a mintát. Bizonyosnak látszik, hogy két lehetőség használatának ismeretében, két minta között választ-

hatott. Ezek közül az egyik a rövidebb változatot, a másik az inkább megfelelő terjedelmesebbet tartalmazta. Ha meg kellett állapítanunk Csútmonostor esetében az anyaapátság, Turóc közreműködését az alapítólevél fogalmazása körül, a mintául szolgáló turóci alapítólevél tekintetében lehetséges-e ez? Turóc magának Prémontrének lévén filiája, a Turóc—Csút párhuzam hasonló alkalmazására gondolhatnánk. És valóban, Prémontré első nagyobb pápai protectionalis bullája a „Religiosam vitam” exordiummal kezdődik — de a rövidebb változatban. Így csak annyit mondhatunk, hogy a turóci anyamonostor pápai oltalomlevélének exordiuma gondolatot adhatott a turóci dictatornak is. De ennél többről lehet-e szó? Nem egészen bizonyos, hogy Turóc alapításánál a távol fekvő prémontréi főmonostor apátja vagy küldöttei közvetlenül közreműködtek, bár ezt a lehetőséget teljesen nem zárhatjuk ki, hiszen a vizitációs utakon Magyarországra is eljutottak a főapát, vagy a nagykáptalan küldöttei. Magyarországi prémontréi monostorok hasonló protectionalis bullájáról nem tudunk, de mégis van egy adat, amiből esetleg arra következtethetünk, hogy ilyet kértek. 1214-ben a rend akkori főapátja, Gervasius III. Ince pápához írt levelében különösen ajánlja a pápa jóindulatába Jónást, a váradhegyfoki Szent István-egyház kanonokját, ki a maga monostora és a többi magyarországi prémontréi egyház érdekében a pápa 1198-ban kelt nagy bullájának megújítását kérte.¹²⁵ Felhasználta-e ezt az alkalmat arra, hogy Váradhegyfok részére egy olyan protectionalist kérjen, mely egyéb jogok felsorolása nélkül, csupán a birtokok védelmére terjedt ki? Ha igen, a kieszközölt bulla a második „Religiosam vitam” formulával kezdődött. Hiszen a *nem birtokjogok* „defensio”-ját tartalmazta III. Incének az egész rendet érintő nagy bullája.¹²⁶ És bár Váradhegyfok nem lett Turóc anyamonostora, de mint az összes magyarországi prémontréi monostorok között az első királyi alapítás és „első egyház” maga is Prémontré filiája, bizonyára részt vett IV. Béla kedves alapítása, a turóci prépostság viszonyainak első rendezésében. A kancellária embere tehát így — megfelelő példák birtokában — igen hatásosan tudta a királyi oklevélben a pápai bulla stílusában tökéletes és a különleges mondani-valót nyomosító fordulatait felhasználni.

A csútmonostori alapítólevélnek és turóci mintájának eddigi összehasonlításából tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két oklevél kancelláriai dictatorai az alapításban érdekelt rend segítségével szerkesztették a királyi ünnepélyes privilegialisokat. Az is megállapítható, hogy két dictatorral van dolgunk. A turóci arenga fogalmazója az európai nagy kancelláriák gyakorlatától eltérő, önálló szerkezetű, de nagy mérséklettel alkalmazott cursus használatában következetes, a „velox” káden-ciát előnyben részesítő szövegezést hozott létre. A csútmonostori arenga dictatora viszont inkább igyekszik az általa jól ismert külföldi mintákhoz igazodni, és a cursus bővebb — bár kevésbé szabályos, néha hibás — használata által a turóci fogalmazótól határozottan megkülönböztethető. Ez utóbbi notarius szerkesztette viszont az arengában a most említettekkel azonos sajátosságokat mutató, IV. Béla-féle első adománylevelet is.

De még előbb, kitűzött célunkhoz képest sikerült tisztázni a három oklevél sorrendjét, egymáshoz való viszonyát és rangját is. IV. Béla 1264-i két oklevele az egyszerűbb privilegiálisok közé sorolandó. A birtokok kijelölését, a róluk készült összeírást s az adomány tényét foglalta írásba a király az alapítás kezdetén. Az ünnepélyes privilegiális kiállítása, ami már a király fiának és utódjának jutott osztályrészül, és a királyi alapítás teljes befejezését, az épületek elkészültét is tudtul adja 1271 (helyesen) március 21-én, amikor — Szent Benedek napján — a monostoregyházat a király talán a királyi egyházak fölött álló Türje nembeli Fülöp esztergomi érsekkel felszenteltette.

*

A monostoregyház felszentelésével befejeződött a csúti premontrei prépostság alapítástörténete, megkezdődött sok viszontagsággal teli, korántsem fényes históriája. Pedig az Árpádok legutolsó monostoralapítását nagy hagyományok folytatójának szánták. Mint „esperesi” egyház a magyar kereszténység legrégebb parókiális templomai közé tartozott. Eustachius — Hubertus áttételben — patrocíniuma az Árpádok eredetmondáinak egyikét őrizte. IV. Béla, mint egy külföldi krónikás mondta róla: „splendoris cultus divini amator”, a „Bódogazzon zerzetének” kanonokjait csúti monostorukban számokban és terjedelemben hatalmas donációval gazdagította, s azt ő és fia díszes szerkesztésű „instrumentumokkal” erősítette.

De e magasan járó elgondolások szinte mind semmivé váltak a monostor életlehetőségeit meghatározó valóság könyörtelenségei folytán. Nem sikerült a hatalmas domíniumokat hasznat hajtóvá tenni. A prépostság lakóiban sem hajlandóság, sem képesség nem volt arra, hogy telepítetlen és használhatatlan tízezer holdjaiknak legalább egy részét, előző nemzedékeik gyakorlata szerint saját munkaerővel, a „labor manuum” programjával folytatott grangiális gazdálkodás útján településekre előkészítsék s hasznat hajtóvá tegyék. A már telepített, kisszámú birtokainak munkájáradékára hagyatkozó királyi egyház a jelentéktelenségben tengődő nemzetségi monostorokkal egy sorba süllyedt.

J E G Y Z E T E K

¹ A monostor fekvése: Kávoly J., Fejér vármegye története. III. köt. Székesfehérvár 1899, 88—126. Alcsútra, a volt főhercegi kastély helyére teszi a monostor állítólagos romjait. — *Daniélis J.* Prémontreiek. Eger 1866, 320., a Csallóközben keresi. — *P. Fuxhoffer*, *Monasterologia Regni Hungariae* II. Wesprimii 1803, 16—17. Csút prépostságát a Csepel-szigetre helyezi. Czinár Mór viszont a *Monasterologia átdolgozásában* (Pestini 1860, 14) már a Csallóközben (ad insulam Cithuorum) szeretné megtalálni a monostor helyét. — A vitát végérvényesen *Oszwald A.*, Hol feküdt a csúti premontrei monostor? *Turul* 50 (1936) 6—11. kk. döntötte el. Teljesen meggyőző érvelése Csútmonostor helyét a Budafok alatti, mai Háros-szigeten jelölte meg.

² *Oszwald i. h. és Mezey L.*, Codices latini medii aevi Bibliothecae Univ. Budapest. Bp. 1961, 116–117. *N. Bachmund*, Monasticon Praemonstratense I, Stra. bing 1949/51. 437.

³ *Oszwald i. m.*

⁴ Győrffy György, Kubinyi András, illetőleg Zolnay László szíves közlése.

⁵ „Fr. Paulus Chatkaj dictus. . . etiam esset prior in Chewth, fecit aggerem lapideum ad latus Monasterij in ripa Danubij, ne inundatio aquarum ruinam faciat in muris monasterij; quod utique in magnum cessit adiutorium ejusdem Claustrij. . .” *Vitae Fratrum Hereinitarum*, C. 82. Egyetemi Könyvtár Ms. Ab 151/c, 228–229. — Meg kell jegyezni, hogy a pálos perjel által emelt gát a monostoregyház (monasterium, l. alább) keleti végénél lehetett, mivel a templom a sziget szélességében, nyugat–keleti irányban helyezkedett el. A mai kolostorépület pedig ettől délre keresendő.

⁶ *Knauz F.*, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. köt. Strigonii, 1874, 509, 514, 592. — Régebbi kiadása: Fejér, VII/5. 340; IV/3 184; V/1 216. — Kivonatossan: *Oszwald F.*, Művészettörténeti Értesítő (1957) 241–242.

⁷ *Knauz i. m.* 284.

⁸ *Uo.* 498, 520.

⁹ *Ortway R.*, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. köt. Bp. 1891, 4. — *Balics L.*, A római katolikus egyház története Magyarországon. II/2. Bp. 1890, 86.

¹⁰ 1264: „In ecclesia Strigoniensi”. *Knauz i. m.* 520.

¹¹ A csúti főesperességet sem *Knauz*, sem *Ortway* nem tudja meghatározni. Az Euszták-kultusz mértéke megítélhető abból, hogy az esztergomi rítus könyveiben nem volt ünnepe.

¹² A csepeli ispánság: *Pesty F.*, Az eltűnt régi vármegyék. I. köt. Bp. 1880, 75–83. — Az esztergomi érsekséghez tartozása: *Ortway i. m.* 4.

¹³ *Balics*, i. m. II/2. 50–52, 72–76, 80–82.

¹⁴ Das Recht der Erzdechanten in Ungarn. *Savigny-Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 74 — Kanon. Abt. 43 (1957) 132–201.

¹⁵ Es ist weiter anzunehmen, daß die Dekanatseinteilung der Diözesen auch in Ungarn, der Errichtung der Archidiakonate vorausgegangen ist, wie es im allgemeinen der Fall war (uo. 134).

¹⁶ Újabban Kreisdechanatnak nevezik: Geistlicher Personalstand der Diözese Seckau in Steiermark im Jahre 1906. Graz.

¹⁷ Vicearchidiaconus Borsiensis, Sinigiensis stb.: *Balics i. m.* II/2. 87. Ugyanígy a legkorábbi előfordulásokat a Várad Regestrumban, *Karácsonyi J.*—*Borovszky S.*, Bp. 1903. 159, 167, 178, 198, 203, 208, 282.

¹⁸ *Szenivrmay i. m.* 88. A főesperességek létét az okleveles előfordulástól teszi függővé, mintha más jellegű források nem is léteznének. (Uo. 137–138.) Így kerülik el az egyházjogász figyelmét pl. a törvénytörvények.

¹⁹ Esztergomi kanonokjegyzék: *Knauz i. m.* 128–129.

²⁰ Decretum Colomanni Regis, art. 58–61.

²¹ „. . . qui in huius populi lingue genere, minus me promptum consideras. . .”

²² „Malefici per nuncium archidiaconi et comitis inventi iudicentur.”

²³ Regale decretum: art. 8., l. még: „A sacerdotibus vero et comitibus commendetur omnibus villicis. . .” (art. 9.).

²⁴ *Győrffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959, 23–24.

²⁵ A XII. században a régebbi plébániai jog megerősítésére a pápai kúria ezt a kifejezést használja: „Baptismum quoque per ecclesias illas fieri concedimus, in quibus ex more soliti estis antiquitus facere”. Vö. Pannonthalma saját egyházaira: Pannonthalmi Rendtörténet. I. köt. 593, 607.

²⁶ Baptismalis ecclesia: *P. Hinschius*, System des katholischen Kirchenrechtes. II. köt. Berlin 1878, 265–266. Igen jellemző a kora középkori terminológiában a monostoregyházra és a plébániaegyházra használt „monasterium” és „baptisterium”. *Hinschius i. m.* II. köt. 266.

^{27–28} Decretum S. Lászlai I/1.

²⁹ *Hinschius i. m.* II. köt. 266. Anm.

³⁰ *Kniezsa I.*, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2. Bp. 1955, 633. A kétes szavak között.

³¹ Vö. 18. jegyzet.

³² *Fejérfalussy L.*, A veszprémi káptalan kincseinek összeírása az 1429—1437. években. Történelmi Tár (1887) 569—574.

³³ A IX. Gergely-féle Decretalium libri közzététele: 1239. Az archidiaconatus ruralis francia eredetéről *E. Baumgartner*, Geschichte und Recht des Archidiaconates der Oberrheinischen Bistümer mit Einschluß von Mainz und Würzburg. — Kirchenrechtliche Abhandlungen. 39. Stuttgart 1907, 9—10. — *P. Amalien*, Archidiacon, Dictionnaire de Droit Canon. I. coll. 908—1004.

³⁴ L. 10. jegyzet.

³⁵ *Mezey L.*, Két magyar vonatkozású dekretális értelmezéséhez. Századok (1959) 320—326.

³⁶ Uő., Csútmonostor alapítása és az Árpádok eredetmondája. Filológiai Közlöny (1958) 27—34.

³⁷ L. alább a csúti alapítóleveleket.

³⁸ 1776.

³⁹ *Knauz* i. m. 509.

⁴⁰ Uo. 514.

⁴¹ L. ehhez analógiaként *Komjáthy M.*, Studia Historica (1960) 73—74.

⁴² *Knauz* i. m. 592.

⁴³ Érdy-kódex, Nyelvelmélet. IV. 134.

⁴⁴ *Timár K.*, Prémontrei kódexek. Kalocsa 1926, 34.

⁴⁵ Budapesti Egyetemi Könyvtár. Cod. lat. 36. f. 93—94.

⁴⁶ Hospitalitas. I. *F. Petit*, *O. Praem.*, La Spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles. Paris 1947, 19, 39—40.

⁴⁷ Csútmonostor alapítása idejében érvényben levő 1234—1238 között összeállított Statutumok negyedik distinkciójának 2. és 3. caputja foglalkozik a monostorok alapításával: De construendis abbatibus et unitate earum, illetve: Que lex sit inter abbatias que se genuerunt et de patribus abbatibus (Pl. *Lefèvre*, *O. Praem.*, Les Statuts de Prémontré reformés sur les ordres de Grégoire IX et d'Innocent IV au XIIIe siècle. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, Fasc. 23. Louvain 1946, 91—95.) A létszám problémáiról uo. Az új alapításhoz tizenkét klerikus-szerzetes kell. Az anyamonostor viszont csak akkor vállaljon új alapítást, ha 40 szerzetese van: „Nec ullum locum accipiemus ad abbatiam faciendam nisi habeamus quadraginta clericos, vel nisi causa necessitatis aut utilitatis a Premonstratense abbate vel a generali capitulo fuerit aliter dispensatum.” *Lefèvre* i. m. 92.

⁴⁸ 1480-ban a monostort birtokba vevő pálosok, az egykori létszámra és a liturgikus kultuszra vonatkozólag ezt mondják: „In dicta vero (praepositura) de Cheth quindecim fratres dicti Premonstratensis ordinis etiam inhabitare consueverant, cultusque divinus amplius et pulcherrimus peragebatur...”. Monumenta Romana Episcopatus Wesprimiensis. III. 261.

⁴⁹ *I. Lepaige*, Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis, Parisiis 1632, 342.

⁵⁰ Az alapítás előfeltétele az említett statutumok szerint az, hogy már felépült legyen (prius constructis his officinis) ideiglenes formában a kápolna (oratorium), a hálóterem (dormitorium), ebédlő (refectorium), vendégszoba (cella hospitem) és a porta-szoba (cella portarii). *Lefèvre* i. m. 92.

⁵¹ *Knauz* i. m. 509—514. *Szentpétery I.*, Krit. jegyz. 1415., 1416.

⁵² Vö. Pannonhalmi Rendtörténet. I. köt. 606.

⁵³ *Knowles*, The Monastic Sites in England. Cambridge 1953, 352—356.

⁵⁴ *Oszwald A.*, Prémontrei Urbáriumok. Gödöllői Gimn. Évkönyve (1941).

⁵⁵ *Knauz* i. m. 510.

⁵⁶ *E. Winter*, Die Praemonstratenser des zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland. Potsdam 1863.

⁵⁷ *Ch. Higounet*, Cisterciens et Bastides. Le Moyen Age 56, (1950), 69—84.

⁵⁸ Igen fontos Higounet megállapítása e feudalizációs folyamatról: „La création de bastides a correspondu dans la vie économique de l'Ordre cistercien à

la nécessité générale de transformer l'ancienne exploitation directe des granges en exploitation "seigneuriale". A grangiák falvakká alakítása a Franche-Comtéban és Bourgogne-ban is általános. (Uo. 83.) Az, amivel Higoumet tanulmányát zárja, teljes mértékben áll a hasonló konstitúciójú premonstreiekre is: „Les Cisterciens sont alors devenus des seigneurs fonciers comme les autres et, comme eux, des rentiers du sol; on mesure ainsi la dégradation de l'institution cistercienne.” A saját munkaerővel folyó szerzetesi gazdálkodásról a szokványos feudális kizsákmányolási formára, a munkajáradéokra való áttérés nálunk a cisztercieknél, és nyilván a premonstreieknél, is már a tatárjárás előtt gyorsan végbemegy. L. a ciszterci Topuszko és Bélakút esetét: *Lédever E.*, A feudálizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959, 169, 171.

⁵⁹ A premonstreiek korai birtokkezelésével két kitűnő tanulmány foglalkozik: *P. Smolders*, Le Domaine de l'abbaye d'Heylisse au XIIe siècle. *Analecta Praemonstratensia* II (1926), 33—59. „Si le domaine des prémontrés devenait productif... la grande force de leur succès agricole se trouvait placée dans l'imposition du travail manuel, commandé à tous les religieux; chanoines et frères laïcs rivalisèrent dans le dur labeur de la terre” (i. h. 57.). *E. Soens*, Het domein der Premonstraterzer abdij van Ninove. *Analecta Praemonstratensia* IV (1928), 266—293, 374—405. Csütmonostor idején ez már a domaniális gazdálkodásra áttérő premonstreieknél a múlté.

⁶⁰ A tétényi Duna-parton 1942-ben folytatott ásátásokról: *Gerevich L.* A csüti középkori sírmező. Budapest Régiségei. XIII. köt. Bp. 1943, 103—166. A falu ásatási emlékeiről uo. 439—444.

⁶¹ *Gerevich* i. m. 444.

⁶² *Knauz* i. m. II. köt. 368.

⁶³ Uo. 377. A dézsmáltatás és a templomépület fenntartási terhei összefüggtek: *Wagnon*, Dict. de droit can. V. coll. 205—206.

⁶⁴ Az esztergomi joghatóság kiterjedt a királyi egyházak plébániáira is. Ezt bizonyítja, hogy a primások még a XVIII. sz.-ban is tudták érvényesíteni ezt a jogukat az elpusztult, de javadalmukat nem veszített apátságok helyreállított plébániáin. Az 1767-i *Calendarium Archidioecesanum Cleri Strigoniensis, Tyrnaviae* 1767, 63—67. felsorolja a plébániákat és ezek között pl. a pécsvárad apátság baranyai plébániáit: Babarcz, Berkesd, Bosok, Kéménd, Pécsvárad.

⁶⁵ *Protocollum Demetrii a Nias ad a. 1520. Esztergom. Főkapitalani Magánlevéltár.*

⁶⁶ A lakosság templomfenntartási kötelessége, függetlenül a patronátustól: *V. Chomel*, Droit de patronage et pratique religieuse dans l'archevêché de Narbonne au début du XVe siècle, Bibliothèque de l'École des Chartres. 115 (1957) 58—137; különösen: 70—84; 81, i. 2. j. — A jogfejlődés a XIII. sz.-tól ebben az irányban tartott: *R. Nar*, Dictionnaire de droit can. V. coll. 793—794.

⁶⁷ Ennek az érdekeltségnek lehet a következménye az is, hogy — *Gerevich* szerint (i. h.) — a csüti plébániatemplom építési megoldás tekintetében a zsámbéki monostoregyházzal mutat rokonságot. Lehet, hogy a csüti Szent Leusták-egyház is az 1258-ban felszentelt zsámbéki egyház mintájára épült. E feltevés helyességét azonban csak egy Háros-szigeti ásátás dönthetné el.

⁶⁸ Ugyanis az épületfenntartási terhek elsősorban a javadalmas papokat terhelték (*Decret. Greg. Lib. III. Tit. 48. cap. 1, 4.*), viszont a javadalom nagysága és értéke a hely anyagi teherbíróképességét is mutatja. Annál is inkább így van ez, mert a végrendelkezéseknél, temetésekénél is megillette a plébániaegyházat a „*canonica portio*” (*Decret. Greg. Lib. III. Tit. 26. cap. 14.; Tit. 28. cap. 1., 19.*), ennek nagysága ismét a lakosság anyagi helyzetétől függött, de ez is hozzájárult a templom fenntartási alapjának növeléséhez.

⁶⁹ *Knauz* i. m. 510—513.

⁷⁰ „*Via ad ecclesiam sancti Nicolai*”.

⁷¹ *Balogh A.*, Történelmi séta Esztergomban. Bp. 1936, 4—5. A csüti monostor népeinek faluja az 1326-i kovácsi határjárásban szerepel, de már talán csak az elnevezésben. Ugyanígy még 1372-ben is olvasunk a csütiak településéről: *Knauz* i. m. II. köt. 300.

⁷² „maiores. . . causas, utpote causam furti, homicidij, violencie, membrorum mutilaciones, effusionem sanguinis, decimarum et Incendijj, Judex per prepositum de Chwth ordinatus et statutus, judicabit. . .” *Knauz* i. m. 517.

⁷³ „. . . iidem hospites villicum inter se, quem voluerint, de communi eligent voluntate, et eundem preposito dicti Monasterij de Chwth presentabunt confirmandum, qui omnes causas minores inter se exortas iudicabit. . .”

⁷⁴ Zichy Okmánytár. I. 4. A monostori népek fölötti bíráskodás alapja ugyanis csak a saját jogú birtoklás lehetett. Ezzel pedig — a nemzetségi birtoklás fennállása idején — a nemzetségi birtokkomplexumba többnyire mindenestül belefoglalt magánmonostorok nem rendelkeztek.

⁷⁵ *Knauz* i. m. 514—517.

⁷⁶ Nyárhíd Érsekújvár határában: *Oswald*, (Turul) i. h.

⁷⁷ *H. Dubled*, Quelques observations sur le sens du mot villa. Le Moyen Age 59 (1953) 1—9.

⁷⁸ Az 1877-i Helységnévtárban található adatok segítségével inkább a kisebb érték felé tartó számítás.

⁷⁹ Pannonhalma tatárjárás előtti teljes birtokállománya: 57 866 kat. h. Pannonhalmi Rendtörténet. I. köt. 576.

⁸⁰ *Oswald F.*, Művészettörténeti Értesítő (1957) 226—230.

⁸¹ *Oswald A.*, A magyar cirkária. Gödöllői Gimn. Évkönyve (1939).

⁸² *Gyöngyösi G.*, Vitae Fratrum. 128—129. L. 5. jegyzet.

⁸³ 1480-ban tíz pálos vonult be a csúti monostorba: Mon. Rom. Ep. Wesprim.

III. 265.

⁸⁴ „. . . item villam fedemus in magna insula, cum omnibus populis mellidatoribus nostris de eadem, predicto Monasterio nostro contulimus de omni anno mel fratribus eiusdem monasterii, sicut nostre maiestati solvere consueuerunt dare teneantur”.

⁸⁵ Turul, i. h.

⁸⁶ „. . . in solitudinem redacta et habitatoribus destituta”. *Knauz* i. m. 526.

⁸⁷ Uő. 514.

⁸⁸ Uő. II. köt. 370.

⁸⁹ IV. Adorján pápa Prémontré részére adott protectionálisában (1155) a birtokok és jövedelmek felsorolásában hat helyen említ több malmot, két helyen egyes malmokat, malomrészekről három helyen van szó, ezenkívül még két malomhelyről tesz említést. *Migne*, Patrologia latina, 188, 1373—1375. I. *De Groot*, De watermolen van Venbergen en andere molens von Abdij Postel. Analecta Praemonstratensia 33 (1957), 302—317.

⁹⁰ *Oswald F.*, Művészettörténeti Értesítő (1957) 239—240.

⁹¹ Vö. 61. jegyzet.

⁹² *K. Schünemann*, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Südost-europäische Bibliothek. I. Breslau é. n. 129—131.

⁹³ *Kisbán E.*, A magyar pálos rend története. I. köt. Bp. 1933, 183.

⁹⁴ „. . . per finem cuiusdam Sylvae Eger nuncupate. . . itur ad villam Thulgh . . . sub una salice. . .” Megközelítőleg hasonló állapotot mutatnak a régi Pest megyei térképek. A Mikovinyi-féle térkép Ócsa mellett, nyugatra még egy közepes terjedelmű tavat mutat két szigettel (Orsz. Széchényi Könyvtár Térképtár TA 1849), Balla Antal (Mappa specialissima. . . Comitatus Pest, Pilis, Solt. Viennae 1792), ábrázolásában a szegedi úttól nyugatra Ócsának a falu alatti része, Babád, Cibakháza, Sári, — keletre Pótharasztja mocsár, erdő; művelés alatt csak Pakony és Ócsa felső része (uo.).

⁹⁵ *Smolders* 33—59. — *Soens* 266—293, 374—405.

⁹⁶ *Smolders* i. m. 57.

⁹⁷ *Soens* i. m. 281—285.

⁹⁸ Uo. 371—396.

⁹⁹ Uo. 288—290. Laon 500 szerzetese közül a XII. században legalább 400 a konverzus. *Petit* i. m. 173. — Weissenauban (Württemberg) a XII. század elején 24 kanonok és 60 konverzus él. (*O. Timme*, Weissenau. München 1936, 2.)

¹⁰⁰ *Soens* i. tr. 290. — *Higounet* i. m. 83—84.

¹⁰¹ *Higounet* i. m. 84. A grangiáról a dominiumra való áttérést, a falvak képződését uő.: Les types d'exploitation cistercienne et prémontrée du XIIIe s. et leur rôle dans la formation de l'habitat et des paysages ruraux. *Revue de l'Est* (1959) 260—271. Részletesebb elemzés: *G. Fournier*, La création de la Grange de Gergovie par les prémontrés de Saint André et sa transformation en Seigneurie (XIIe—XVIe siècle). — *Le Moyen Age* 56 (1950). 307—355.

¹⁰² *Pataki V.*, Ciszterciek a mai Kelenföldön. Szent Imre-gimnázium értesítője. Bp. 1941.

¹⁰³ L. 47. jegyzet.

¹⁰⁴ A „Qualiter se habeant fratres in estate”, „Qualiter se habeant fratres in hyeme”, és különösen a „De labore” című fejezetekben. *Lefèvre* i. m. 11—16.

¹⁰⁵ *Soens* i. m. 384—386.

¹⁰⁶ *Knauz* i. m. II. köt. 360—369.

¹⁰⁷ A tizedek és a „sane novalium”, illetőleg „sane laborum” klauzulákra, *I. H. Dubled*, Aspects de l'économie cistercienne en Alsace au XIIe siècle. *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 54 (1959) 765—782.

¹⁰⁸ A „Tripartitumban” közölt örökbecslési jegyzék (aestimatio) beszél „Ecclesia per modum monasterii constructa”-ról. Az Érdy-kódex László király magyar nyelvű legendájában elmondja, hogy a király temetésének órájában egy fényes csillag látszott „az monostor felett”, azaz a váradi székesegyház felett. Tinódy az egri ostrom leírásában arról beszél, hogy Dobó ágyúkat húzatott „az monostor tornyába”, azaz a várbeli székesegyház bástyatoronnyá alakított „román” tornyainak tetejére. A példák szaporítása helyett ezúttal a bácsi káptalan egy 1330-i kiadványát említjük, ahol a hájszentlőrinci káptalan monostoregyházával kapcsolatosan használt *monasterium* — *ecclesia* kifejezés azonos értékű: „ipsi monasterio s. Laurencij et per ipsum predicto magistro Iacobo preposito eiusdem ecclesie.” *Zichy Okmt.* I. 365.

¹⁰⁹ Pontificale Romanum: De ecclesiae dedicatione seu consecratione.

¹¹⁰ L. 6. jegyzet.

¹¹¹ *Szentpétery I.*, Magyar oklevéltan. Bp. 1930, 98.

¹¹² *Knauz*, i. m. 517.

¹¹³ Október 14, megjegyzendő azonban, hogy a kiadott szövegben nincs dátum.

¹¹⁴ *Kumorovitz B.*, A zselicszentjakabi alapítólevél. Még megjelenés előtt, kéziratban. A szerző szívességéből.

¹¹⁵ L. 1. jegyzet.

¹¹⁶ *Knauz*, i. m. 592—595. — *Szentpétery*, Kritikai Jegyzék, 2177.

¹¹⁷ Oguz udvarnok földjét „in Strigonio prope S. Michaelém. . .”.

¹¹⁸ *Szentpétery* i. m. 88—89.

¹¹⁹ Turóc alapítólevele *Fejér*: *Codex diplomaticus* IV/2, 135 és VII/5, 294. Hazai Okmánytár VI. 65—72.

¹²⁰ *Mezey L.*, L'Écriture et chancellerie. — *Hajnal I.*, L'enseignement de l'écriture. Bp. 1959, 261—279.

¹²¹ L. 46. jegyzet.

¹²² *Tangl*, Die Kanzleiordnungen der päpstlichen Kanzlei. Innsbruck 1898, 79—83.

¹²³ A regula jelenthette Szt. Benedek v. Szt. Ágoston reguláját, az Ordo pedig a megfelelő szerzetesi szabályok összességét s az ezek által körülírt életformát.

¹²⁴ *Patrologia latina* 188, 1495. A ravennai San Vitale apátság részére kiadott protekcionális bulla. Itt említem meg, hogy a monostor birtokában volt egy „S. Laurentii in Pannonia” elnevezésű egyház is Ravennában.

¹²⁵ *Oszwald F.*, Művészettörténeti Értesítő. (1957) 237.

¹²⁶ Uo. 236.

DIE GRÜNDUNGSGESCHICHTE UND DIE ERSTEN URKUNDEN DES STIFTES CSÚTMONOSTOR

Am Südrande des heutigen Groß-Budapest, auf der jetzt Háros genannten Donauinsel, stand einst die letzte Klostergründung der Árpáden (1264—1271), das von König Béla IV. zu Ehren des hl. Eustachius und Gefährten gegründete Prämonstratenserstift *Csút*. Bereits in den ersten Jahrzehnten der Türkenherrschaft verschwand das Kloster spurlos, so daß selbst der Ort, wo es einst gestanden hatte, ungewiß blieb und erst nach langjährigen Forschungen auf die oben genannte Insel festgesetzt wurde. Es blieben aber noch andere wichtige Fragen zu beantworten, da die *Vorgeschichte* der Gründung ebensowenig bekannt war wie der Umstand, der den raschen wirtschaftlichen Verfall des laut seiner ersten Urkunden reich begüterten königlichen Stiftes verursachte, oder die Erklärung der drei »Gründungsurkunden«.

Was die erste Frage anbelangt, kann urkundlich bewiesen werden, daß es bis zu den Gründungsjahren des Stiftes ein *Archidiakonats* von *Csút* oder von »St. Eustachius« in der Graner Erzdiözese gab. Die Beziehung der beiden zu einander ließe sich so ausdrücken, daß das Kloster, in gewisser Hinsicht, die Fortsetzung des Archidiakonats war. Dadurch tritt aber die Vorgeschichte des Prämonstratenserstiftes von *Csút* mit der Geschichte des ungarländischen Archidiakonates in eine ziemlich enge Beziehung.

Somit gestaltet sich die *Vorgeschichte* des Eustachiusklosters von *Csút* wie folgt: Anfangs gab es eine Urfarre auf der Insel *Csút* für die königlichen Familiengüter auf der nebenan liegenden Insel *Csepel*. Dann entwickelte sich diese zum Archipresbyterat, und endlich zum Archidiakonats derselben »Großen Insel« bzw. deren Komitates.

In diesem Falle sollte aber als Gründer der Eustachiuskirche von *Csút* der erste König, Stephan der Heilige, betrachtet werden. In der Wahl des *Patroziniums* soll den König die Parallelität geleitet haben, die zwischen dem Hirschwundermotiv der Eustachiuslegende und der Ursprungssage des ungarischen Volkes bzw. des Árpádenstammes besteht.

Als Ursache der Zuweisung der neuen Stiftung an die Prämonstratenser sind unter anderem ihre besondere Marienverehrung und ihre große Mildtätigkeit erwähnt.

*

Das königliche Stift wurde von seinem Gründer *reich begütert*. Die *Klostervilla* *Csút*, durch die Prämonstratenser mit verschiedenen Freiheiten gut ausgestattet, entwickelte sich ziemlich rasch. Die *Dörfer* auf der *Csepel*-Insel waren schon vorher durch den König besiedelt worden. Eine größere Herrschaft war im Komitat Nyitra die sogenannte *Villa Nyárhíd*; entvölkert und unbebaut. Zwei Jahrzehnte nach der Gründung wurde die Herrschaft dem Erzbischof von Gran veräußert. Ebenso gingen 70 »Curien«, das heißt adligen Hausareale in *Gran* in den Besitz des Erzstiftes über. Die größte Herrschaft war jene, die sich im Pester Komitat von Pakony—Ócsa bis Gyón und Sári ausdehnte, aber, zum Großteil aus Sumpfwiesen und Wäldern bestand, die dem Kloster wenig Nutzen einbrachten. Der *labor manuum* der Chorherren selbst, die monastische Eigenwirtschaft, sollte nun als erster Schritt, zur allmählichen Nutzbarmachung jenes Teiles der Stiftsgüter getan werden. Da dies aber unterblieb, kam es zu einem raschen wirtschaftlichen Niedergang. Endlich hat der König Mathias Corvinus das Kloster den Paulinerern gegeben (1480—84).

*

Die drei Stiftungsurkunden stellen eigentlich verschiedene Phasen des Gründungsprozesses dar. Die ersten zwei enthalten die Beschreibung der Güter. Acht Jahre später stellte der Sohn und Nachfolger Bélas, Stephan V. das *privilegium sollemne* oder *maius* — anlässlich der Kirchenweihe — über den gänzlich vollzogenen Rechtsakt aus. Die nähere Untersuchung des Diktats deutet auf eine enge Zusammenarbeit zwischen der Kanzlei und den Prämonstratensern.

ZOLNAY LÁSZLÓ

„Opus castri Budensis”*

A XIII. századi budai vár kialakulása

A XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia helyrajzáról és a budai Várhegy déli végén — a XIV. században — épített *újabb* királyi palota építéstörténetéről 1952—53-ban két tanulmányom jelent meg. Ezekben az alábbi eredményekre jutottam:

1. IV. Béla király és utódai a XIII. század második felében a budai Várhegy *északi* részén — benn a budai polgárvárosban — építették meg a németül Kammerhofnak nevezett királyi nagykúriát, legelső budavári székhelyüket.

2. Ez az épület, amelyet Nagy Lajos király csak 1382-ben adományozott tovább, a XIV. század végéig a magyar királyok *egyedüli* budavári kúriája volt.

3. A Kammerhofnak is nevezett királyi magna curia a mai Táncsics Mihály utca 9. sz. ház telkén állt.

4. A budai Várhegy *déli* végének királyi palotáját — amelynek területe addig a suburbiумok egyike volt — 1330—1382 között I. Károly király, majd fiai, Anjou István herceg s Nagy Lajos király építették.

5. *A budai Várhegy déli végén álló Anjou-kori királyi palota területén végzett ásatások régészeti tanulságai mindössze annyit bizonyítanak, hogy ez a terület — a XIV. századi palota építése előtti időszakban — a budai vár bástyáin alkalmasint kívül álló, gyéren lakott terület volt.*¹

Ezt az értékelést, amely éles ellentétben áll a régebbi várostörténetírók nézeteivel,² a budavári ásatások vezetői elutasították.³ Bártfai Szabó László, Gerevich László, Holl Imre és Seitzl Kornél 1953. évi vitairata szerint ugyanis:

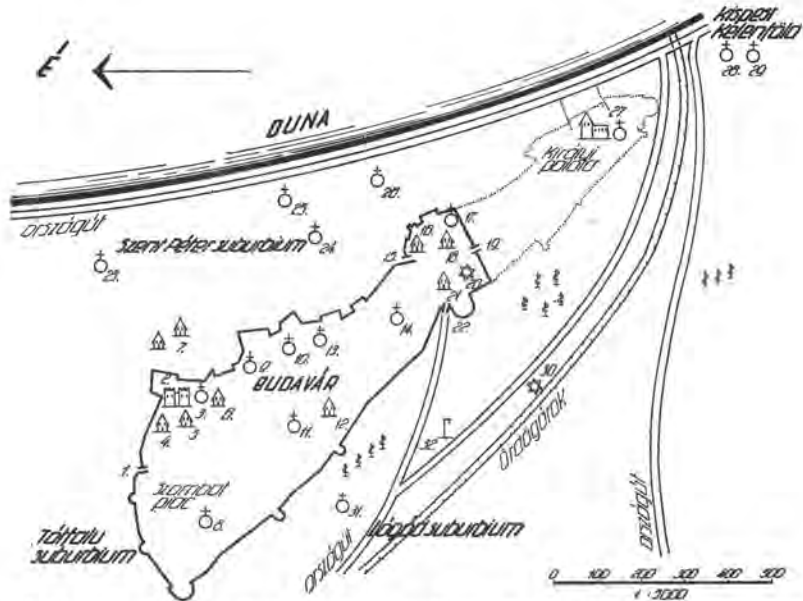
1. A budai Várhegy déli végének királyi palotáját a XIII. században IV. Béla király építtette.

2. E déli palotának és a tőle északabbra fekvő budai polgárvárosnak betelepítése és felépítése a XIII. században egyidejűleg történt.

3. A Táncsics Mihály utca 9. sz. ház telkén feltételezett középkori épület nem királyok lakóháza volt, csupán a királyi kamaraházak egyike.

4. A Kammerhofnak is nevezett magna curia regis-re vonatkozó okleveles birtoklástörténeti bizonyításom — amelynek során egy 1354.

* 1276: Gárdonyi: Budapest történetének okleveles emlékei. I. köt. 157.

1. Szombat-kapu; 2. Magna curia regis, más néven Kammerhof, XIII. sz.; 3. A Szent Mártouról nev. királyi és királynéi házikápolna. 1349.; 4. Sáfár n. István pilisi főispán háza. 1362 előtt.; 5. Himfi Benedek vajda háza. 1362.; 6. Szécsényi Tamás vajda háza. 1354.; 7. Vörös Mihály alnádor és Vásári Miklós esztergomi érsek háza. 1364.; 8. Mária Magdolna-plébániatemplom. 1240-es évek; 9. Szent Miklósról nev. domonkos rendi kolostor. 1250 körül.; 10. Nagyboldogasszony-plébániatemplom. 1247.; 11. Mindszent-kápolna. 1358 előtt.; 12. Városháza. XIV. sz.; 13. Szent László-kápolna. 1334.; 14. Szent György-templom. 1371 előtt.; 15. Szent János-kapu. (Vízikapu); 16. Werner-Pétermann ház. XIII. sz.; 17. Szent János evangélistáról nev. ferences kolostor. 1260 körül. 18. Moys nádor háza, majd Sybilláról nev. begina zárda. 1280 körül. 19. Kelenföldi kapu. A déli palota megépítése után; Palotai-kapu; 20. Zsidónegyed. 1250-től 1360-ig. Zsinagógája 1307 előtt.; 21. Demeter esztergomi érsek háza. 1370-es évek. 22. Zsidó-kapu. A zsidók elűzése után Fehérvári kapu.; 23. Szent Péter-plébániatemplom. 1270 körül.; 24. Krisztus teste-kápolna. 1351.; 25. Szent Istvánról nev. Agoston-rendi kolostor. 1340.; 26. A Karmeliták Irgalmasság anyjáról nev. kolostora. 1327.; 27. Királyi palota. Épül 1340–1382.; 28. Szent Gellért (Mária)-templom. XI. sz.; 29. Szent Erzsébet ispótyály. XIII. sz.; 30. Zsidótemető. Első sírköve: 1278.; 31. Szent Lázár-templom. 1355 előtt.; 32. Akasztófa. 1390.

évi, egyébként rég közölt oklevélszöveget félreérthetően értelmeztem — „fatális topográfiai tévedés”.⁴

Noha ezekhez a vitáratokhoz fűződő megjegyzéseimet már 1953-ban összefoglaltam, azok megjelentetésére csak 1961-ben adott módot Dávid Katalin a szerkesztésében megjelent Művészettörténeti Tanulmányok 1959—60. évi kötetében.⁵ Így ezen a helyen a helyen e vitával kapcsolatos módszertani és régészeti észrevételeimet mellőzöm.

A XIII. századi budai vár és várpalota problémája kettős: részben régészeti, részben történeti kérdés.

A régészeti probléma rendkívül egyszerű. Mivel a Várhegy déli csücskének, a késő középkori és újkori királyi palota helyének régészeti feltárása immár végbement, a kritika könnyűszerrel eldöntheti: hitelesíthető-e ezen a területen régészeti, elsősorban építészettörténeti in situ emlékekkel egy XIII. századi királyi lakóhely archeológiája. Az eddigi publikációk⁶ és eddigi ismereteim alapján én e kérdésre változatlanul

negatív választ adok: ezen a helyen királyi udvari élet régészeti nyomai csak a XIV. századtól fogva jelentkeznek.

A régészet másik alapvető kérdése: a Táncsics Mihály utca 9. sz. teleknek, a XVII. század végén romjaiban még álló egykori magna curia, más néven Kammerhof területének feltárása. Noha a városkutatás szempontjából mulhatatlanul fontos feltárás szükségességére már tíz éve írt munkám rámutatott, erre mostanáig nem került sor.*

Amikor a budai várpalota ásátásainak során a XIII. századi építészeti in situ anyag teljes hiányát felismertem, a régészeti anyagnak e negatívumaival az okleveles emlékek pozitívumait állítottam szembe. Ezeknek a birtoklástörténeti, okleveles emlékeknek alapján pedig feltevéssem ma is az, hogy a *Várhegy déli részén, a királyi palota alatt hiányzó, s a XIII. századi udvartartást bizonyító egy-másfél évszázadnak archeológiját a Várhegy északi végének e megjelölt pontján, a Táncsics Mihály utca 9. sz. hatalmas háztelek feltáratlan rétegeiben kell keresnünk.*

Problémánk történeti része bonyolultabb. Ha ugyanis a Várhegy déli végének királyi palotáját csak az Anjouk építik fel (s felfogásom szerint a palotaásatás régészeti emlékei, az okleveles emlékekkel együtt csupán ezt bizonyítják), akkor az okleveles emlékekben szereplő magna curia regis, vagy Kammerhof, a XIV. század végéig a budai Várhegyen az *egyedüli* királyi kúria volt. Éppen ezért a Kammerhofnak mind helyrajzi meghatározása, mind pedig várostörténeti jelentősége fokozott értékű.

Ez a felismerés, s elsősorban az a tény, hogy a XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia nem az ún. polgárváros falain kívül, hanem *intra muros* állt, továbbí, a királyi szálláshely topográfiájánál jóval messzebb menő, az egész korai városfejlődésre, olykor a XIII—XIV. századi köztörténetre vonatkozó kérdéseket is érint. Ezeknek a kérdéseknek feloldása pedig jó néhány — eddig csupán tünetként észrevett — várostörténeti jelenségnek okát és magyarázatát is kezünkbe adja.

E tanulmány során a déli királyi palota ásatási eredményei *bírálatának* mellőzésével — amely másutt amúgy is közlésre kerül —, azokat a várostörténeti kérdéseket vizsgáljuk meg, amelyek közvetlenül vagy közvetve a királyi rezidencia helyrajzának függvényei.

Ezek a kérdések mind Budavár, mind Pest és Óbuda történetével szorosan összefüggenek.

A XIII—XIV. századi királyi palota helyrajzának problémája — mint majd látjuk — *kulcskérdése* Buda ekkori egész várostörténetének.

Helyes szemlélete tévedésektől kímélheti meg a kutatást.

Munkám második részében a magna curia regis vagy Kammerhof funkciójára és helyrajzára vonatkozó bizonyítékokat ismertetem. Ezt annyival inkább is indokoltnak tartom, mert a régebbi tanulmányaim által felkavart vita során e kérdésben előadott okleveles bizonyításomat — *egyetlen*, nem szabatosan idézett oklevélszöveg-kiemelés miatt — elmarasztaló kritika érte,⁷ s ennek nyomán az ott felvetett kérdések

* E munkámat 1961 januárjában írtam meg, jóval az 1962 áprilisában megindított Táncsics Mihály utcai ásatások kezdete előtt.

és megoldások teljes mellőzése következtében az utóbbi évtized város-történeti irodalma a fenti kérdést, s vele a budai vár településtörténetének sarkalatos kérdéseit megkerülte, vagy — megítélésem szerint — helytelenül szemlélte és szemléltette.

I

A budai vár telepítése az okleveles emlékek tükrében

A Budára vonatkozó egykorú írásos emlékanyagban — amelyet a későbbi történeti és régészeti irodalom számos régibb és újabb tévedésével szemben ezúttal vizsgálódásunk egyedüli alapjának tekintünk —, 1243-ban, a tatárjárást követő esztendőben akadunk a budai várhegyi telepítés első közvetett, de hiteles nyomára. IV. Béla királynak egyik Óbudával kapcsolatos oklevele az addig kizárólag Budának nevezett Óbudát először illeti e névvel: *Vetus Buda*.⁸

Világos bizonyítéka ez annak, hogy e *Vetus Buda* ellentétképpen — a Margit-legenda szerint — „Új avvagy Nagy Budán” ekkorra már megkezdődött a városépítés munkája és a telepítés; *Vetus Budával ellentétben az Új Buda, a budai vár 1243-ra már helyrajzi fogalom.*

Volt-e 1243 előtt városias vagy falusias település a budai Várhegyen? Okleveles emléke ennek nincsen. Azokat az archaizáló feltevéseket, amelyek a budai vár építéskorát — az Anjou István herceg nevét viselő XIV. századi budai István-torony építettségének I. István királyt tartva — a XI. századra keltezték,⁹ vagy a Várhegyen románkori települést feltételeztek,¹⁰ az okleveles anyag semmivel sem igazolja, a régészet pedig megcáfolja.¹¹

A tatárjárás előtti időből a budai Várhegy közelében a jobb parton csupán (Ó) Buda, Felhévíz, a Tabán helyén fekvő Kelenföldnek is mondott Kispest ismeretes. A jobb parti (Ó) Buda és Kispest, valamint a bal parti Pest város neve régibb történetíróinknak bőséges alkalmat szolgáltatott arra, hogy az ezekre vonatkozó okleveles adatokat a Budának, budai várnak s Pest várának, pesti újhegyi várnak (*Castrum Novi Montis Pestiensis*) egyaránt nevezett Budavárnak tulajdonítsák.¹²

1243 után a budai várra vonatkozó további közvetlen adatunk 1247-ből való. A veszprémi káptalan Zlandus veszprémi püspök kérelmére megállapítja azt, hogy a telki, a budaszentjakabi és *Novi Montis Budensis* egyháza a veszprémi püspök joghatósága alá tartozik.¹³

1248-ban IV. Ince pápa vizsgálatot rendel el azért, mert a székesfehérvári káptalan az esztergomi és budafelhévi johannitákkal s egyes, az esztergomi és veszprémi városhoz és egyházmegyéhez tartozó világiakkal és klerikusokkal együtt lefoglalta a budavári Mária-egyház (*ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensi*) jövedelmét s más, a veszprémi püspököt illető jövedelmeket.¹⁴

A budavári Mária-egyház elnevezés csak a budavári főtemplomot jelentheti. Világosan eldönti ezt IV. Béla királynak az az 1269-ben kelt oklevele is, amellyel ekkor mind a budai tizedeket, mind a budaszent-

jakabi egyházat, „cum ecclesia Beate Virginis Marie in monte Budensi noviter fabricata” a veszprémi püspökség joghatalma alá visszahelyezi.¹⁵ Ugyanezt bizonyítja az 1255. évi, a budai főtemplom kegyuraságának eladományozására vonatkozó oklevél is.¹⁶

Az a tény, hogy 1247—48-ban már szó esik a budavári Nagyboldogasszony-egyházról mint egyházbizományról, nem mond ellent annak az 1255. évi adatnak, amely szerint „ecclesia Sancte Marie in ipso castro *construenda*”; 1247—48-ra még nem kell befejezetten állnia a főtemplom épületének ahhoz, hogy annak ekkorra már kijelölt dézsmakerülete az épülő egyháznak adózzék.

1269-re — mint látjuk — IV. Béla a templomot már befejezettnak mondja. Megerősíti ezt Csemegi József véglegesnek tekinthető meghatározásával a háromhajós budavári főtemplom archeológiája is.¹⁷

A budai Várhegy betelepítése, a budai királyi rezidencia építéskora szempontjából az 1243., 1249., majd az 1252. évet határkőnek kell tekintenünk. 1249-ben, amikor IV. Béla király a tatár visszatérésének rémhírére az esztergomi polgárváros lakosságát feltelepíti az esztergomi Várhegyre, a III. Béla király által építtetett Esztergom vári királyi palotát véglegesen¹⁸ az esztergomi érsekeknek adományozza.¹⁹ A tatárjárásig (Ó) Buda, Székesfehérvár mellett Esztergom várát s az esztergomi királyi kastélyt tekintjük királyaink legállandóbb székhelyének. Noha Imre királynak egy 1198. évi oklevele szerint az esztergomi királyi kastélyt Imre már ekkor az érsekségnek adományozta,²⁰ ezt az adományozást nem hajtották végre, s így az esztergomi királyi székhelytől való végleges megválás időpontja 1249.

Amint 1243-at a budavári telepítés kezdeti időszakának kell tekintenünk, ugyanúgy jelzi ez az 1249. évi, az esztergomi palotára vonatkozó adománylevél a budai, mégpedig nem az óbudai, hanem a budavári királyi rezidencia befejezésének terminus post quem-jét. Budán már áll a királyi udvar és a királyi pénzverde befogadására alkalmas királyi kúria akkor, amikor IV. Béla király Esztergomot — a tatárjárásnak is ellenálló kisszámú magyar várak egyikét — véglegesen kiadja kezéből. Az esztergomi eladományozás a királyi lakóház és a pénzverőház budavári elhelyezésén kívül még annak is bizonyítéka, hogy 1249-ben IV. Béla az új Budát tartja annyira szilárd stratégiai pontnak, mint Esztergomot, amely a tatárral szemben már kiállta a próbát.

Nem hihetjük, hogy IV. Béla király 1249-ben a korábban a tatár által felperzselt, kis méretű,²¹ sík területen fekvő, pár méteres árkokkal övezett óbudai királyi kastélyért²² adná fel Esztergom szilárd, erős fellegvárát. Esztergomból csak az esztergomi várnál is biztosabb erődítménybe vonulhat az udvar s a pénzverde. Óbuda pedig, amelyet 1241—42-ben a tatár elpusztított, éppenséggel nem az! És bár IV. Béla király és közvetlen utódai sűrűn kelteznek okleveleiket a „Datum Bude” — Óbudának és Budának egyaránt tulajdonítható — kelethellyel, s békés időkben mind IV. Béla, mind utódai (főként Kun László)²³ rendszeresen laknak az óbudai kastélyban, nem képzelhető el, hogy a király új fővá-

rosát a budai Várhegyen úgy építse fel, hogy ott éppen a királyi rezidencia és a pénzverőház ne nyerjen elhelyezést, hanem a védtelen és védhetetlen Óbudán maradjon.

Az esztergomi királyi palota csakis akkor válhatott végleges királyi eladományozás tárgyává, amikor a második tatárjárástól rettegő ország új fővárosában, a budai Várhegyen már megépült az akár egy újabb tatár támadással is farkasszemet néző új királyi rezidencia, s vele az oklevélben először 1255-ben említett királyi pénzverde.

A budai Várhegy betelepítésekor a királyi udvar Esztergomnál megfelelőbb elhelyezése sarkalatos kérdés volt; fontosabb, mint Pest város ugyancsak védtelen polgárságának a budai Várhegyre való feltelepítése. Az 1241—42. évi tatár pusztítás emléke 1243-ban még rettegésben tartotta a lelkeket. A tatárok visszatérésének híre azonban — mint alább rámutatunk — csak az 1247—49. évben terjedt el végképpen. Közvetett okleveles emlékeink arra mutatnak, hogy a királyi udvarnak Buda várában való elhelyezése, mint a budai várépítés legfőbb oka, 1243-ban — Vetus Buda első említésekor — már megkezdődött, s ez az építkezés 1249-re, a taktikailag is nagy jelentőségű esztergomi királyi várpalota eladományozása idejére, nagyjából befejezést nyert.

Az 1252. év a budavári rezidencia építéstörténete szempontjából a másik lényeges évszám. Ekkorra készül el a Domonkos-rendi apácák szigeti kolostora. Szülei lakóhelyéhez közel abban nyer elhelyezést Margit királyleány apácátársaival együtt.²⁴ Későbbi következtetéseink során ezekhez a dátumokhoz kapcsolódik a budai pénzverés 1250—51-re tehető kezdete, Pest város polgárságának részleges feltelepítése a budai Várhegyre (1247—55), a kamaraszolgái rendű budavári zsidók megjelenése (1250—51), s ezekben az években tűnik fel a királyi udvartartást árnyékként követő esztergomi érsekeknek első Buda környéki kastélya is a Nyulak szigetén.

Okleveles emlékeink tüzetesebb elemzése egyébként ahhoz is hozzásegít, hogy a Nyulak szigetén ekkoriban végbement építkezéseket periodizálhassuk. 1245 végén, november 24-én, IV. Béla király még a szigeti Szent Mihály-egyház premontrai szerzeteseit erősíti meg az egész Nyulak szigete birtokában.²⁵ Híre-hamva sincs még ekkor sem a dominikánák, sem a ferencesek szigeti kolostorának és birtokának! De nem esik még szó a johannita lovagok szigeti váráról s az esztergomi érsekség szigeti tornyáról és kúriájáról sem. (A három utóbbit legelőször csak egy 1278. évi oklevél említi.)²⁶

Mivel az 1245. év végén még nincs nyoma a Domonkos-rendi apácák szigeti kolostorának, 1252-re pedig e kolostorba már be is költöznek, nyilvánvaló, hogy a Domonkos-rendi apácakolostor építését az 1246 és 1252 közé eső hat esztendő határozza meg. Az 1245. év végén — mint rámutattunk — nincsen még szó a johannitáknak a sziget s a felhévízjenei révhely védelmére épített²⁷ váráról sem. S ezt a szigeti johannita várat — noha oklevél először csak 1278-ban említi — mégis az 1246—50-es évek közé eső építkezés eredményének kell tekintenünk.

Az a híres, Sárospatakon kelt oklevél ugyanis, amelyet Wertner Mór 1248-ra, Szentpétery Imre 1250-re tesz, s amelyben IV. Béla király a tatár támadás megújulásáról tájékoztatja a pápát, megemlíti: a király a johannitákat az ország szívében, a Duna mellett épített várakban helyezte el.²⁸ Mivel pedig az (oklevélben először csak 1278-ban említett) szigeti johannita váron kívül mind a budafelhévízi, mind az esztergom-szentkirályi, mind pedig a győri johannita telep az 1248—50-es éveknél előbbi, az 1248—50. évi okleveles említés csak erre, az ekkoriban épített Nyulak szigeti johannita várra vonatkozatható.²⁹

Az 1247—1255 közötti időszakban mind erősebb ütemű építkezések folynak a budai Várhegyen. Az 1250-es évek elejére megépítik a tatárjáráskor Pesten elpusztított kolostorból telepített budavári domonkosrendi zárdát.³⁰ Az 1240—1250-es évekre tehetjük Budavár másik plébániatemplomának, a Mária Magdolna-egyház templomának építéskorát is.³¹ Ezeket a templomépítkezéseket követi az 1260-as években a budavári ferenceseknek Szent János evangélistáról nevezett kolostorépítése a mai Várszínház helyén,³² és ekkoriban — 1276 előtt — építik meg a vízivárosi suburbium Péter mártírról nevezett plébániatemplomát is.³³ IV. Béla — maga is a Ferenc-rend terciáriusa — csak koldulórendeket telepít a budai várba: itt a magyar lakosság a Vár északi negyedében és a külvárosokban lakik, a németység pedig a Várhegy középső részén.

A castrumnak nevezett polgárváros déli irányban a mai Szent György tér északi részén végződik, ide települ a zsidónegyed. A budavári zsidónegyed a várfalon belül áll. Telepítése időpontját — alább kifejtendő ok miatt — Henel zsidó kamaraispánságával, a zsidók magyarországi kamaraszolgaságának kezdetével és IV. Béla király zsidó privilégiumával időben egybekapcsolva az 1250—51. évre, az 1250-es évtized elejére tehetjük.

A déli városvéget a ferences kolostor és a Zsidók negyede között Moys ispán háza zárta le (az egykori honvédelmi minisztérium mai romja helyén); házába a XIII. sz. nyolcvanas éveiben ferences beginák települtek.³⁴

A helyileg egyelőre meg nem határozott budavári királyi kúria és a most felsorolt egyházi épületek mellett egyre nagyobb tömegben épülnek a magánházak. Az 1276. évi Margit-legenda, a szenttéavatási per már számos budavári magánhárról tesz említést. Így megtudjuk, hogy 1275-ben Walter comes budavári rektor és pénzverő kamaraispán budavári házában Kun László király betegeskedett, s az 1270-es években szó esik az Óbudai Károly budai bíró vejének, a német Herlipnek, továbbá Tapolcsányi Péternek, Győri (de Gyeria) Konrádnak házáról s a budai vár egyik kapujáról is.³⁵ Századvégi oklevelekből értesülünk Gerung budai pékről (1295)³⁶ és Péter posztókereskedő budavári házáról, amelyet Vosk fia Gergely polgár vásárol meg.³⁷ A suburbiumokban, köztük a részben johannita tulajdonú Felhévízen egyre több magánszemély házbirtokával találkozunk.³⁸

Az adatok azt mutatják, hogy IV. Béla halála idejére (1270) a budai Várhegyet szilárd falak övezték, s a Vár északi és középső része, egészen

a mai Szent György tér északi oldaláig benépesült és beépült. A IV. Béla idejében megkezdett város- és várépítés Kun László korában is változatlanul tart. Erről Kun László királynak az az oklevele is megemlékezik, amellyel immár Buda városát erősíti meg az eredetileg Pest városnak adott kiváltságok birtokában.³⁹ Itt ismételtén olvashatunk a budai várépítkezésekről: *opus castris Budensis*, — munimenta et edificia castris Budensis.

Nem vonhatjuk kétségbe, hogy a castrumnak nevezett budai várost ekkor már várfalak övezték. Buda *város*a *várnak* épült; így is nevezik a XIII. századi oklevelek és a köznyelv — *máig*.

A vár bástyáit *kapuk* szakítják meg; ezekről nem csupán a Margit-legendában történik említés, de a Nyulak szigeti apácák budavári vámszedőhelyeivel kapcsolatban is (1255, 1288).⁴⁰ Nem helytálló az a feltevés, amely szerint Buda bástyái csak a XV. századra alkottak szilárd, összefüggő egészet; Buda már 1250 körül, a tatár támadást is kiálló Esztergommal egyenértékű stratégiai kulcspontot jelentett. A budai bástyák kapui nem jelképes várbejáratok voltak, hanem a várrendszer bástyaláncolatát megszakító és összekötő, a XIV. századra már tornyokkal is megerősített kapuépítmények.⁴¹

Az 1243-mal kezdődő, Buda várára vonatkozó okleveles emlékek áttekintése során eleve tisztáznunk kell a budai vár tatárjárás utáni betelepítésének *célját*, e hegyi város funkcióját és azt a kérdést: XIII. és részben a XIV. századi okleveleink miért nevezik Buda *városát* egyöntetűen Buda (vagy Pest) *várának*? A castrum és civitas *késő középkori* budai kettősségének, amelyet a mai várostörténeti szakirodalom helytelenül a *XIII. századra* nézve is érvényesnek tart, az egykorú, XIII—XIV. századi forrásokban ugyanis semmi nyoma nincs. Vajon a késő középkori budai állapot, a polgári civitas és a királyi castrum (vagy arx) helyrajzi kettőssége tükröződik-e a korai okleveles emlékekben? E tisztázatlan kérdés fontosságára Gerevich László mutatott rá éles szemmel.⁴²

A castrum = civitas azonosságának vagy kettősségének tisztázása után további kérdésünk marad a XIII. századi új Buda kettős nevének (Castrum Budense, Castrum Novi Montis Pestiensis) eredetkérdése, illetve a régebbi Pest város, Óbuda és Budavár történeti viszonyának, a pesti polgárság Buda várába történt felletelezésének problémája.

A budai vár betelepítésének okára és céljára nézve IV. Béla királynak már említett, 1248-ban, vagy 1250-ben kelt, IV. Ince pápához intézett levele és két, 1255. évi, a budavári vásár vámjára és a budavári Nagybaldogasszony-egyház kegyúri jogának eladományozására vonatkozó oklevele pontos tájékoztatással szolgál. 1248-ban vagy 1250-ben kelt s a pápához intézett levelében a király kifejti, hogy a johannitákat az ország szívében, annak védelmére a Duna mentén épített várakban telepítette le (. . . partim vero eosdem in medio regni collocavimus ad defensioem castrorum, que circa Danubium edificare facimus. . .); a magyar nép az ilyenfajta védekezésben járatlan; a király — tapasztalatai alapján — bizodalmát abba helyezi, hogy nemcsak Magyarországra, de Európára is a legüdvösebb, ha a Dunát várak védelmezik.

Buda tehát, csakúgy, mint a visegrádi lakótorony, vagy a johannitáknak a Nyulak szigetén ekkoriban épített erődje, ezeknek a váraknak egyike. Buda vára *szabad királyi* terület, ellentétben az érsekkel közös esztergomi Várhegygel s a káptalani földesúri tulajdonban levő Óbudával.

Az 1255. július 25-én kelt oklevélben — amellyel IV. Béla a Buda várában épülő Nagyboldogasszony-templom kegyuraságát s a budavári vásár- és piacvámot a Nyulak szigeti Domonkos-rendi apácáknak adományozza — a király kifejti, hogy a tatárjárás után, több más várral együtt, Budát azért építteti, hogy azzal az országgal újjáépülését biztosítsa. (Cum igitur non post vastitatem, quam culpīs exigentibus regno Hungarię invexit feritas Thartarorum, reformationi, reparationi, sildationi ac corroborationi ipsius regni ex debito sollicitudinis regie efficaciter curassemus apponere manus nostras, inter alia castra defensionis regni congrua in monte Pestiensis castrum quoddam exstrui fecimus, refertum multitudinē hominum numerosa. . .)⁴³

Buda telepítése, a várhegyi Buda megalapítása, majd a régi, tatárjárás előtti Pest város lakossága egy részének a budai Várhegyre való telepítése IV. Bélának már a tatárjárás előtt megkezdett városalapítási és városfejlesztési tervébe illeszkedik. Ennek során a király az országnak mintegy negyven települését ruházta fel tágabb és szűkebb városjogokkal. A már a tatárjárás előtt megkezdett városalapítási munkatervnek 1242 után új ösztönzést adott a tatárjárás katonai tanulsága, a Babenberg Frigyessel való viszálykodás, majd pedig a tatár visszatérésének, az újabb tatárjárásnak 1247 táján ismételt felbukkanó rémhíre.⁴⁴

Budának, a budai Várhegynek tatárjárás utáni betelepítése — mint arra az 1255. évi oklevél *inter alia castra* kitétele világosan utal — nem volt egyedülálló jelenség. Budavár megalapítása a tatárjárás után IV. Béla királynak már taktikai, stratégiai és államigazgatási szempontokkal is gazdagított alkotása volt, majd Buda lassan kialakuló végleges főváros-jellegénél fogva a XIII. századi magyar városalapítások egyik legdöntőbb láncszeme.

Nézzük meg a budai vártelepítés analógiáit! 1242-ben IV. Béla a zágrábi püspöknek — már 1198-ban is említett — latin városa mellett, az ahhoz közel eső gráci, vagy gradeci hegyen új vár, illetve város építését határozta el. Az újonnan épített városnak előre biztosította szabadságait, s ezzel mintegy a polgárság toborzását indította meg.⁴⁵ Az így odaköltöző lakosság, amely faházait és ingóságait is magával hozta, annyira megapasztotta a püspökváros lakosságát, hogy 1244-ben a püspök sietett megerősíteni latin városa kiváltságait.⁴⁶ A Budavár betelepítésével egy időben történő és azonos módszerű zágrábi áttelepítés 1266-ra vált befejezett tényé.⁴⁷ Zágráb új városának létesítése abban is hasonlít Budáéhoz, hogy az 1250-es években Zágrábba is éppúgy pénzverőkamara települt, mint Budára. *Zágráb új városának polgári autonómiája azonban Budáénál szilárdabb.* Amíg Budát polgárság választotta bíró helyett a király által kijelölt rektorok kormányozzák, addig 1266-ban a zágrábi királyi város polgárai elutasítják a városbírói jogkörrel felruházott

podestának, a király által designált Archinus comes — korábban esztergomi kamaraispánnak — beiktatását.⁴⁸ Az új Zágráb betelepítésének az oka 1244 körül még nem a tatárjárás megismétlődésének veszélye volt, hanem Szlavónia és Horvátország határainak védelme nyugati támadások ellen. (. . . cum olim fines et termini regni seu ducatus Sclauonie continuis latrunculorum et frequentibus insultibus pulsarentur, nos. . . castrum in monte Grech iuxta Zagrabiam, ob tuicionem eorundem confinium decrevimus construendum. . .)⁴⁹

Esztergom esete a másik, Buda várával rokon példa. Az esztergomi Kis-Duna-parti királyi vagy latin várost, amely az esztergomi királyi és érseki vártól mintegy fél kilométerre, külön városfalakkal övezetten feküdt, a tatárok 1242 telén, Párkány felől jövet, a Duna jegén átkelve elfoglalták, s a polgárság zömét kardélre hányták.⁵⁰ Ugyanekkor a várat, s vele a várhegyi királyi kastélyt is, a spanyol Simon ispán íjászaik megöltözték.⁵¹ A Kis-Duna-parti latin városnak (a mai esztergomi belváros helyén) élénk városélete azonban 1243-ra — a nagy pusztítás ellenére is — megindult: egyes polgárházakra már tizenöt-húsz éves haszonbérleti szerződéseket kötnek,⁵² az örmény kereskedők újra vámmentességet kapnak,⁵³ ismét megkezdí működését az 1250-ig kizárólagos joggal rendelkező esztergomi pénzverőkamara, a város környékén nemesi birtokadományok nyomán újabb települések keletkeznek.⁵⁴ Utóbb arról is értesülünk, hogy a tatárjárást túlélő polgárok száma — Rogerius híradásától eltérően — számottevő, s hozzájuk latin földről (Flandriából és Itáliából) újabb bevándorlók is csatlakoznak.⁵⁵

Mindez azt mutatja, hogy a tatár visszatérésének réme nem 1243 körül kísért, vagy ha e rémhír elterjed is, hamar feledésbe merül. A király 1246-ig a nyugati szomszédal, Babenberg Frigyessel hadakozik.

Az esztergomi bérleti szerződések szerint az ottani polgárok 1243 körül még nagyon is bíznak városuk, s más adatok szerint a király is ugyanekkor még nagyon bízik az ország jövőjében. Mégis 1249-ben Esztergomból annak vesszük hírért, hogy hét évvel a tatár elvonulása után IV. Béla a Kis-Duna-parti esztergomi latin város polgárságát ellenséges támadások és a tatárbetörés veszélye miatt nyomban feltelepíti az esztergomi Várba. Itt, hogy féltett latinusainak teret teremtsen, királyi palotáját és vele az esztergomi Várhegy déli részét átengedi az érseknek. Az érsek viszont ugyancsak az esztergomi várban, annak északi részén levő palotáját a káptalan és a prépost házával együtt átengedi a város feltelepülő polgárainak.⁵⁶ Esztergomban az áttelepítés okáról, 1249-ben, elmúlt időről szólván, ezeket mondja Béla király: propter hostiles incursum et stricipue metum reditus Thartarorum. . . residuum populí de civitate Strigoniensi. . . in Castrum. . . translocassemus.⁵⁷

Az 1247—49-re várt második tatár támadás elmaradt. Így 1256-ra, amikor a kicsiny esztergomi várba együttesen bezsúfolt papok és polgárok viszáljai végképpen elmérgesedtek, az esztergomi latin város lakói, elunván papok és halottak (ti. az Esztergom vári temetők) szomszéd-ságát, királyi engedelemmel visszaköltöztek Kis-Duna-parti városukba.⁵⁸

Az érsek viszont ekkortól fogva egészen a török hódítás kezdetéig véglegesen birtokában tartotta egész Esztergom várát s vele a hajdani királyi palotát.

Hasonló áttelepítést hajtatott végre IV. Béla király 1249-ben *Székesfehérvárott* is. Mint tudjuk, 1241—42-ben ez a négy felől mocsarakkal övezett város, illetve vár is megmenekült a tatár csapatok lerohanásától. Tartva az újabb tatár támadástól, 1249-ben a király a fehérvári suburbium lakóit is betelepítette a városfalak mögé. (1250-ben említi IV. Ince pápa oklevele: *post recessum Tartarorum — habitatores suburbii castro Albensis — költöztek át.*)⁵⁹

Várakba vonultak ezekben az években Nyitra (1248), Vasvár és talán Trencsén polgárai is.⁶⁰ Sátoraljaújhelyről tudjuk, hogy abban az esetben, ha a város polgársága a királyi várba húzódott, a *városbíró* tisztjét a *királyi várnagy* látta el a plébános segítségével (1261). Ily alkalomkor a polgároknak a várfenntartás mindennapi munkájában, például a vízhozásban is, rendszeresen segíteniük kellett.⁶¹

Az új városok telepítése során csatolják Zágrárhoz Kobilát, Pozsonyhoz Széplakot, Sopronhoz Zuan falut, a lövérek, vagyis az íjászok telepét. Hasonlóképpen kapja a bal parti Pest városa is 1244-ben a vele határos Kőér földet, Kőbányát.⁶² Nem sokkal később áttelepítéssel és a győri Szent Adalbert városrész odakapcsolásával erősíti meg immár V. István az új győri várost. Az új városok polgárságába királyi udvarnokok, várjobbágyok, Sopronban a lövérek, Szepes-Somogyin királyi pecérek, Győrött királyi tárnokok és a győri johannita lovagok népei, Budán olykor nemesek,⁶³ Esztergomban az újabban, a tatárjárás után bevándorolt latinusok és német hospesek is beleolvadtak.⁶⁴ A budai városháza vagy várkapu kérdéses XIII. századi jelmondatán⁶⁵ kívül Beregszász szabadságlevele világosan megfogalmazza a városi szabadságok vonzó varázsát: mindenféle állapotú és anyanyelvű embereknek egy a szabadsága.⁶⁶

Ezek a telepítések, melyek során királyi (vagyis országos) és egyházi, polgári és nemesi érdek gyakran ellentétbe került — mint Esztergom esete is példázza —, nemegyszer a kényszertelepítés jellegét viselték magukon. Nem az esztergomi latinusok voltak az egyedüliek, akik a veszély hírének elmúltával kitértek kényszerű lakóhelyükről, s visszavándoroltak korábbi, elhagyott, védtelen városukba. Hasonló baj van a XIII. század végi Sopronban: a soproni várba telepítettek annyira nyomasztónak találták a várépítés és várfenntartás gondját, hogy rendre átköltöztek a megerősített város falain kívül fekvő falvakba.⁶⁷

Pest városának a tatárjárás után, a budai Várhegyre történő részleges áttelepítéséről közvetlen okleveles emlékünknem maradt fenn. Épp ezért hivatkoztunk a pesti áttelepítés országos analógiáira. Hogyan rekonstruálható mégis a közvetett okleveles emlékek s a hivatkozott párhuzamos várostörténeti jelenségek alapján a Pest városi polgárság zömének a budai várba való áttelepítése?

Pest város 1244. november 24-én kelt, IV. Béla király által kibocsátott szabadságlevele, amelyet 1276-ban már Buda városa használt,

s amely a középkor alkonyáig Buda polgári szabadságainak alapja lett, részben a XI. század óta városi rangú Pest régebbi kiváltságait, részben a várost bizonyos, a tatárjárás után kapott bal parti földterületek — Kőér — birtokában erősítette meg.⁶⁸ A várost 1241—42-ben a tatár éppúgy feldúlta, mint az esztergomi latin várost vagy (Ó) Budát; Pest régi szabadságlevele is a tatár pusztításkor veszett el.

Az 1244. év végén kelt pesti szabadságlevélből nyilvánvaló, hogy a szabad plébános- és bíróválasztás kiváltságával⁶⁹ és — az óbudai káptalant illető sóvám kivételével — országos vámmentességgel bíró Pest az oklevél kibocsátásának időpontjában még régi helyén, a Duna bal partján van.⁷⁰ De bal parti városában lakik Pest polgársága több mint két évvel utóbb, 1246. december 15-én is, amikor a király a pesti hospesek és az (ó) budai káptalan között folyó sóvámszedési perben a káptalannal szemben elmarasztalja őket.⁷¹

Pest és Pest környéke lakosságának a tatárjárás idején történt elpusztulása, Esztergoméhoz hasonlóan, a Rogerius által leírt borzalmak ellenére sem volt teljes. (Írásos nyoma is akad annak, hogy Pest határában nemcsak egyes települések és kőépítmények, de földművesek is átérték a tatárjárást. Azok a jenei jobbágyok, akik a mai pesti Margit-hídfő vidékén állt Jenő faluban — Gárdonyinál az 1245. évi említéskor tévesen (Bes)eneu feloldással — 1225-ben már név szerint is szerepelnek: Arus, Uidolt és Endure, húsz évvel később ugyanitt még mindig élnek torzított helyesírással: Item (!) videlicet (Uidolt) és Ondarei megnevezéssel; 1247-ben pedig e jenei jobbágyok közül megemlítik Arus, Micus, Mixa, Donat és Endres nevét.)⁷²

Esztergom polgáraitól láttuk, hogy ők már 1242 őszén és 1243-ban tizenöt-húsz évre szóló házbérleti szerződéseket kötnek, Pest város pedig — mint az 1244. évi oklevél mutatja — ugyanekkor még bal parti területekkel növeli határát.

Mindez megmagyarázhatatlan lenne, ha a tatár visszatérésétől való rettegés, s ezt követően a polgárvárosok lakóinak várakba történő tömeges áttelepítése már ekkor, 1243—44-ben, végbement volna.

Azt, hogy 1242 után a Kis-Duna-parti esztergomi latin városhoz hasonlóan a bal parti Pest fejlődése is megindul, az 1246. évi sóvám per is világosan jelzi: a polgárság egyetlen komoly gazdasági terhétől, az óbudai káptalannak járó sóvám fizetésétől is igyekszik megszabadulni. Ezt az 1246. év végén folytatott *bal parti* Pest városi pert *Pest városnak utóbb Budára költözött polgárai*, a Pesten maradt pestiekkal s a pesti hajós céhvel együttesen folytatják a káptalan ellen.⁷³ A Budára települő pesti polgároknak ez a gazdasági sérelme is beleszövődik abba a hatalmas komplexumba, amely a XIII. század végére Buda polgárságát szembe fordítja az (ó) budai káptalannal, a szigeti apácákkal s az esztergomi érsekséggel.

Sem az 1244-ben, sem az 1246. év végén kelt oklevél nem tesz még említést a régi Pest város polgárságának a jobb parti budai Várhegyre történő átköltözéséről, de még csak szándékáról sem.

Ez a negatívum, más adatokkal is összevetve arra mutat, hogy *Pestnek Budára való átköltöztetése 1246 végéig nemhogy végbe nem ment, de még csak meg sem kezdődött.* Az áttelepítés Pestről a budai várba csak 1247. év eleje után, az esztergomi polgárvárosból az esztergomi Várhegyre pedig csak 1248—49-ben kezdődött meg.

Ha korai okleveleinkben megnézzük a XIII—XIV. században budainak és pestinek egyaránt nevezett Budavár megnevezéseit, azt találjuk, hogy a budai várat Pest nevével először csak 1255-ben kapcsolja össze oklevél. (. . . in monte Pestiensi castrum, — ecclesia Sancte Marie in ipso castru construenda, — tributum fori. . . in castro Pestiensi.)⁷⁴

1247-ben a veszprémi káptalan még ecclesia . . . Novi Montis Budensis,⁷⁵ 1248-ban IV. Incze pápa ecclesia beate Marie de Novo Monte Budensis helynévvel, tehát még *Buda*, és nem Pest nevével illeti Buda várát.⁷⁶

Ettől fogva — mint majd részletesen elemezzük — az okleveles gyakorlat felváltva nevezi a budai várat pesti, pesti újhegyi, vagy budai várnak, a Margit-legenda Nagy vagy Új-Budának, s a két helynév — Pest és Buda — annyira egyértelművé válik, hogy a tárnokvölgyi per (1264) egyik oklevelében ugyanez a szöveg hol *Nova Buda*, hol *castrum Pest* névvel illeti ugyanazt a települést, a budai Várhegyet.⁷⁷

A budai várnál régebbi (Ó) Buda és a régi bal parti Pest város nevének megjelenése a budai Várhegyen az új telepítés két eredetihelyére, a Vár lakosságának (ó) budai, illetve Pest-városi eredetére utal. Az új település nevének változása — 1248-ig csak budai vár, 1255-től pesti és budai vár felváltva — azt jelenti, hogy Pest város lakossága egy részének a budai Várhegyre történt feltelepítése, Székesfehérvár és Esztergom polgárságának áttelepítéséhez hasonlóan s azzal egy időben csak 1247 körül indult meg, s 1255-re az áttelepítés már véget is ért.

Ez azonban — figyelemmel legkorábbi, az Új Buda fennállását közvetve már bizonyító 1243. évi oklevelünkre — azt a kérdést veti fel: ha Pest lakossága, bizonyára a tatárveszély megismétlődése miatt csak 1247 és 1255 között költözik át a budai Várhegyre, mi történt a budai Várhegyen az 1243-ban már földrajzi fogalomként feltűnő, s 1247—48-ban már a háromhajós Nagyboldogasszony-templommal kapcsolatban is szereplő *Nova Budán* 1243 és 1247 között?

A fenti kérdésre lényegében már megfeleltünk azzal, hogy a királyi rezidencia és a pénzverő fabrica Esztergomból Budára történő telepítésére, a királyi lakóháznak s a pénzverőháznak Buda várában való elhelyezésére s ezek telepítésének elsődleges voltára rámutattunk. Ezzel szemben Pest város polgársága telepítésének fontossága másodrendűvé vált.

Ez az aprólékos elemzés, amelyet a Várhegy betelepítésének periodizálása végett végzünk, nem felesleges. Egyrészt ugyanis, ha a budai Várhegy betelepítésének nem lett volna más célja, mint az, hogy Zágrábhoz, Székesfehérvárhoz, Esztergomhoz, majd Gyórhöz, Sopronhoz hasonlóan csupán Pest polgárságának nyújtsón menedéket a király, miért viseli ez az új telepítés 1255-ig csak a Buda nevet, s ha Pest áttelepítése (mint azt az újabb tatárjárás hírére vonatkozó alábbi adataink mutatják)

csak 1247-től indul meg, mi a magyarázata annak, hogy 1243-ban a régi Budát IV. Béla már Óbudának (Vetus Buda) nevezi? Nyilvánvaló: az Új Buda ekkori (1243) helyrajzi realitása.

Budavár esete, ha sokban rokon is a fent említett vár-, illetve városalapításokkal és a lakosság átköltöztetésével, mégis azoktól merőben különbözik.

Buda városa megalapításakor nem a pesti lakosságnak 1247 után bekövetkező menekítése az elsődleges cél, hanem a királyi rezidenciának és a pénzverőháznak nem csupán a tatár által elhamvasztott (Ó) Budánál, hanem még a tatár által hiába ostromolt esztergomi várnál is biztonságosabb elhelyezése.

Esztergom királyi vára s a IV. Béla által ekkoriban épített visegrádi és sárospataki⁷⁸ királyi lakótorony szabja meg azt az archeológiai léptéket, amellyel ennek az új, budai, Esztergomnál is szilárdabb rezidenciának igényét felmérhetjük.

Aligha tévedünk tehát, ha a budavári kettős — királyi és polgári — telepítést akként korszakoljuk, hogy időben és fontosságban elsődlegesnek a királyi udvarnak s a pénzverőnek részben Óbudáról, részben Esztergomból való idetelepítését tartjuk (mégpedig 1243, Vetus Buda első említése és 1249, az esztergomi királyi palota végleges eladományozása közötti időszakban), amelyhez mint időben másodlagos jelenség járul a pesti polgárságnak 1247-tel kezdődő feltelepítése.

A budavári városalapításnak e kettős célját őrzi a budai település két, magyar és német plébániakörlete, míg a város kettős nevében — Új Buda, pesti vár, pesti újhegyi vár stb. — a megtelepítettek eredet-helyének kettősségét ismerhetjük fel.

A két említett pesti oklevélből kiolvasható viszonyok eldöntik, hogy 1244—1246-ban a bal parti, XI. századi alapítású Pest város még régi helyén van. Pest 1244-ben kiadott szabadságlevelét félre nem érthető módon a bal parti Pest város testére, és nem az új, átköltözés utáni lakóhelyre szabta IV. Béla király. Pest város önkormányzatának három sarkalatos pontját: a szabad bíró- és plébánosválasztás jogát s — az óbudai sóvámtól eltekintve — Pest polgárainak országos vámmentesességét Budára már csak megcsonkított állapotban viszik magukkal a pestiek.

Hiszen alighogy megmelegszenek a pestiek Budán, maguk választotta bírák helyett a királyi rektornak, vagyis a budai várkapitánynak kormányzata alá kerülnek. Kegyuraságuk jövedelmes joga, a plébánosválasztás sem őket illeti: Buda főtemplomának kegyuraságát már 1255-ben a Nyulak szigeti domonkos apácákra ruházza a király. Vámmentesességük is elvész: Buda vásárain, piacán, várkapuiban, királyi adomány jogán, a szigeti apácák vámszedői vámot fizettetnek velük. Így tehát semmi kétség afelől: az 1244. évi pesti oklevél, noha abban 1276-ban már Buda polgárait erősíti meg Kun László, eredetileg nem a jobb parti Buda, hanem a bal parti Pest jogviszonyainak szabályozására készült.

A tatárok visszatérésének rémhírére vonatkozó, eddig ilyen céllal talán még senki által nem firtatott adatok kronológiája is döntően alá-

támasztja azt a tényt, hogy Pest lakosságának budai áttelepítése nem 1243-ban, hanem legkorábban csak 1247—48-ban indult meg.

Ismeretes, hogy Ogotáj halála (1242) után fia, az 1252-ben meghalt Güyük foglalta el a nagykán trónját. Magyarországon és Európa-szerte már 1242-ben, a tatár hirtelen elvonulása után rettegtek, hogy nem ismétlődik-e meg a tatár veszedelem. 1243. július 31-én IV. Ince pápa felszólítja az aquileiai pátriárkát, hogy hirdessen keresztes hadjáratot, ha a tatárok újra Magyarországra törnének.⁷⁹ Pár nappal utóbb Norvégia érsekét kéri, oldja fel a norvég herceget a keresztes hadra tett fogadalma alól, s ahelyett arra szólítsa fel, hogy e hadjárat költségeit fordítsa Magyarország támogatására, ha a tatárok egy esztendőn belül, vagyis 1244. augusztus 3-ig Magyarországra támadnának.⁸⁰

1243—44-ben megnyugtatóbb hírek jönnek Kelet felől; belső, ázsiai kérdések kötik le Güyük kán figyelmét és haderejét. Hozzájárul ehhez az is, hogy a pápa és a nyugati uralkodók, elsősorban Szent Lajos francia király diplomáciai kapcsolatot keresnek és találnak a nagykánal.⁸¹ A magyar király ekkori hadjáratai is azt mutatják, hogy IV. Béla közeli szomszédaival, 1242—1246 között Holicszal, Velencével s főként az osztrák Babenberg hercegséggel háborúskodik, s még 1246-ban is az osztrák Harcias Frigvest nevezi inimicus capitalisának.⁸² Béla bizonyosan nem Nyugat, Dél és Észak ellen fordítaná fegyvereit, ha az újabb tatár támadást ekkoriban, 1242—1246 között, közvetlenül fenyegetőnek tartaná.

A második tatár invázió veszélyének híre 1246-ban terjed el. Güyük nagykan ugyanis IV. Ince pápához intézett levelében megírja Magyarországot és Európa elleni támadása tervét.⁸³ Ugyanekkor, 1246-ban IV. Béla egyszerre véget vet szomszédaival folytatott háborúinak, s hirtelen azzal a Danyiil halics-volhíniai fejedelemmel lép szövetségre, aki ellen három évvel korábban, 1243-ban még a kijevei fejedelem szövetségében hadat viselt.⁸⁴ Danyiil, aki 1245-től már a tatárok szövetségese, 1248-ban Pozsonyban fel is keresi IV. Bélát, s a két fejedelem családi kapcsolatot létesít. A magyar király külpolitikája, de — amint látjuk — várospolitikája és dinasztikus politikája is, 1246-tól fogva a tatár támadás elhárítására irányul.

Güyük kán 1246. évi levelét követően IV. Ince pápa sem marad tétlen. A rémhír — ha mást nem is eredményez — litterális tettekre serkenti a római kúriát. 1247. február 4-én a pápa arra figyelmezteti IV. Bélát, hogy a tatárok esetleges betöréséről nyomban értesítse, hiszen erről idejekorán tudomást szerezhet. Egyben megígéri, hogy egész Európa keresztes haderejét mozgósítja Magyarország védelmére.⁸⁵ Ugyanezen a napon a pápa a magyar főpapokat is felhívja: alkalmas helyen építsenek erősségeket, hogy a nép a fenyegető tatár támadás ellen oltalmat találjon.⁸⁶

1247 nyarára IV. Béla egyre inkább a tatár támadás elhárítására összpontosítja erőit. 1247. június 2-án Remboldnak, a johanniták nagymesterének huszonöt évre átengedi a szörényi bánságot, leköti a johan-

nitáknak a kunok adóit is. Ennek ellenében a lovagok vállalják, hogy megfelelő számú harcost állítanak az ország minden támadója ellen.⁸⁷

A nagy védelmi készüllet tehát az 1247. évvel veszi kezdetét.⁸⁸ Ezekben az időkben intézi a pápához IV. Béla azt a Sárospatakon kelt — Wertner szerint 1248-ban, Szentpétery szerint 1250-ben írt — levelét, amelyben megírja: a tatárok megszámlálhatatlan seregükkel egész Európát el akarják árasztani. . . nap nap után érkeznek róluk hozzánk a hírek.⁸⁹ Ebben a levélben tesz említést Béla király a johannitáknak az ország szívébe történt telepítéséről, s az ország közepén, a Duna mellett épített várakról is.

Ez tehát az a pszichózis, amely 1247—48-ra megérleli annak a szükségét, hogy Pest város, és vele Esztergom, Székesfehérvár polgárait védett várakba feltelepítsék.

IV. Béla hírszerzői jól működtek. Güyük készülődésének híre nem volt vaklárma. S ha a mongolok Európa elleni második offenzívája késett is, 1252-re Güyük már az Európa elleni támadásra mozgósította hadseregét.⁹⁰ Azt pedig, hogy erre a hadjáratra ekkor nem került sor, csupán annak köszönheti Magyarország, hogy 1252-ben Güyük váratlanul meghalt. Utóda, Hulagu pedig 1253-ban nem Európa, hanem Perzsia ellen indult.⁹¹

A tatár invázió veszélye azonban nem múlt el véglegesen. A visegrádi hatalmas lakótorony építése IV. Bélának 1259-ben írt oklevele szerint még mindig a tatár elleni védekezés céljából történt, s a király megemlíti, hogy a „Salamon”-torony építése idején „hostilitas Tartarorum . . . cotidie formidabiliter imminabat.”⁹² Mivel a királyi oklevél 1259-ben múlt időben beszél, a tatár támadás veszélye pedig az 1247—48-as években volt a legnagyobb, a tatárjárás megismétlődésének hírére utaló adataink a visegrádi toronyépítés kezdetének időpontját is meghatározzák.

1260-ban, a nagy morvamezei vereség után IV. Béla újból attól retteg, hogy a magyar hadsereg hatalmas vérvesztését a tatárság kihasználja.⁹³ A Margit-legendából tudjuk, hogy a tatárjárás megismétlődésének félelme még az 1260-as években is rettegésben tartja a lelkeket: a Nyulak szigete Domonkos-rendi kolostorának zárdaszűzei Margit királyleányt faggatják: miképpen védekeznek a tatárok erőszakoskodása ellen?⁹⁴

A várt támadás azonban nem ekkor, hanem csak majdnem egy fél évszázaddal az első után, 1285-ben következett be, s noha egészen a Dunáig s a budai vár faláig hatolt el, Kun László szétverte csapataikat.⁹⁵

A budai vár betelepítésének adatai tehát, az általános várostelepítési analógiákra s az ezt 1247-től erősen módosító tatárveszély kronológiai adataira támaszkodva is azt mutatják, hogy *a budai vár betelepítése 1243 és 1255 között két, időben élesen elkülöníthető szakaszban ment végbe.*

1243-ban, Buda Vetus első említésekor, a királyi udvar s az ahhoz szorosan felzárkózó udvarnép ideköltöztetésével vette kezdetét a Várhegy várrá építésének munkája. Ez az első szakasz 1249-re, vagyis arra az időre, amikor az esztergomi királyi várkastély eladományozására sor került,

nagy vonásaiban befejezést is nyert. (Későbbi adataink szerint gyanítható, hogy 1250-ben kezdte meg működését a budavári királyi pénzverő is.)

Az a tény, hogy az 1255-ig terjedő oklevelekben a Várhegyet budainak írják, s Pest neve csak 1255-ben tapad a budai várhoz, azt igazolja, hogy ez az első telepítés jórészt a Várhegy északi részéhez közel fekvő Óbudáról indult meg. A régi, óbudai királyi kastélyhoz tartozó magyar etnikumú királyi udvarnéppel kezdődött meg az addig néptelen budai Várhegy betelepítése; innen is eredt a budai vár korai, később újra visszanyert eredeti neve, Buda.

Az óbudai királyi udvari népeknek, Budavár és a budai suburbiók későbbi magyarjainak a budai várpolgársággal való kapcsolatára két korai emlékünknél is utal. Az egyik a Margit-legendának többször visszatérő megemlékezése Óbudai Károly budavári bíróról,⁹⁶ a másik az óbudai királynéi népek felbukkanása a budavári polgárok 1264 körüli tárnokvölgyi birtokfoglalási perében.⁹⁷

Az Új Buda megnevezéshez⁹⁸ s a fenti, Óbudára vonatkozó adatokhoz csatlakozik az a probléma is, hogy az 1250-es évektől fogva a Vár területének két — magyar és német — plébániatemploma és két parókiája, vagyis két plébániakerülete van.

A budai vár betelepítésének második része — az 1249-ig terjedő első szakasz közben — 1247-tel kezdődött meg. Ekkor Pest város németjei szállták meg az akkor még csak a mai Dísz tér déli végéig terjedő Várnak, a castrumnak középső és déli részét. Az ő városrészüik, a Szent Miklós kolostortól a mai Szent György tér északi végéig, Pesthez esik közelebb; új lakóhelyük a régre tekint. Ezek a telepések új városukba nemcsak 1244-ben megerősített szabadságlevelüket hozzák magukkal, de városuk nevét s talán címerét is.

A telepítésnek ez a szakaszossága, kétütemű volta adja meg a XIII. századi budai castrum (és nem civitas) számos, történetírásunkban máig feloldatlan belső kettősségét. Mint látjuk, azok a látszólagos ellentmondások, amelyek a korai budai városélet jellemzői, így a castrum=civitas kérdése, a város két etnikumának, két, egyidejű plébániájának, és plébániakerületének, kettős nevének (Buda, Pest) problémája, a valódi történeti állapot felismerésével ugyanúgy feloldódnak, mint ahogyan arra a kérdésre is hamaros feleletet kapunk: miért nevezik a XIII—XIV. századi budai várost várnak, miért kormányozzák ekkoriban az itteni polgárságot — a középkori magyar városok gyakorlatával és Pest város 1244. évi szabadságlevelével ellentétben — iudexek helyett királyi várkapitányok. S végül arra az alapkérdésre is feleletet kapunk: hol keressük a magyar királyok XIII. századi budavári kúriáját?

A második tatár támadás rémhírének ezúttal megkísérelt időbeli meghatározása az 1247/48-as évekkel a budai palota helyrajzán túl vezető, országos településtörténeti korszakbeosztáshoz is munkahipotézisül szolgál. Az 1247-re elterjedt támadási hír indítja meg az 1246. év elején még nyomtalan Nyulak szigeti erőd és erődtemplom (johanniták vára, az

esztergomi érsek szigeti kastélya, Domonkos- és Ferenc-rendi kolostorok), a visegrádi és sárospataki királyi lakótornyok építését, s bizonyára számos más, ezúttal figyelmen kívül hagyott építkezést. Ekkor és *nem korábban* indul meg Pest, Esztergom, Székesfehérvár, s nyilván több más kisebb város lakosságának várakba költöztetése is.

Tárgyunk a XIII. századi budai vár kialakulása. Ezért voltaképpen már munkám címe kor feladatomban lett volna megfelelni arra a történetírásunkban máig sem tisztázott⁹⁹ kérdésre: *milyen helyrajzi egységet nevez a XIII. század okleveles gyakorlata budai vagy pesti várnak?*

A Várhegy déli végén álló, egyesek szerint XIII. századi, szerintem XIV. századi építésű királyi palota lenne-e a budai *castrum*? S ettől különálló földrajzi fogalom lenne a budai civitas, a polgárváros? A késő középkori *castrum* = civitas budai kettőssége vajon már a XIII. századi okleveles forrásokban is megjelenik? Vagy pedig a polgárvárost nevezik *castrum*-nak? De ez esetben diplomatikailag mi igazolja a déli királyi palota XIII. századi fennállását (amelyben én — mint említettem — régészeti okok miatt is teljességgel kételkedem). Várostörténeti irodalmunkban e kérdés körül a XIII—XIV. század vonatkozásában igen nagy a zavar, és sok ellentmondás észlelhető. A történetírók zöme azt a helyrajzi és történeti konvenciót követi és alkalmazza a XIII. század vonatkozásában is, ami szerintem csak a XIV. század második felében kialakult helyzetet tükrözi.

A kérdés eldöntésénél eleve le kell szögeznünk azt, hogy a XIII. századi budavári királyi palota helyrajzára vonatkozólag egyetlen oklelünk sincs. A városra viszont mintegy háromszáz.

De mit neveznek az egykori diplomák budai vagy pesti *castrum*-nak? Esik-e szó a XIII. század okleveles emlékeiben *civitas*ról?

Ha áttekintjük a budai várra és Pestre vonatkozó okleveleket — a királyi, pápai, érseki, országbírói, hiteleshelyi okleveleket, köztük a budavári joghatóság saját kibocsátású diplomáit, a Szent Margit-per aktáit, a korai Margit-legendákat —, azt találjuk, hogy a XIII. századi várhegyi Budát, Buda városát (akár Buda, Új vagy Nagy Buda, akár pesti vár, vagy pesti újhegyi vár névvel illessék is), ezek az egykorú források soha nem *urbis*-nak, vagy *civitas*-nak, hanem *minden esetben castrum*-nak nevezik.

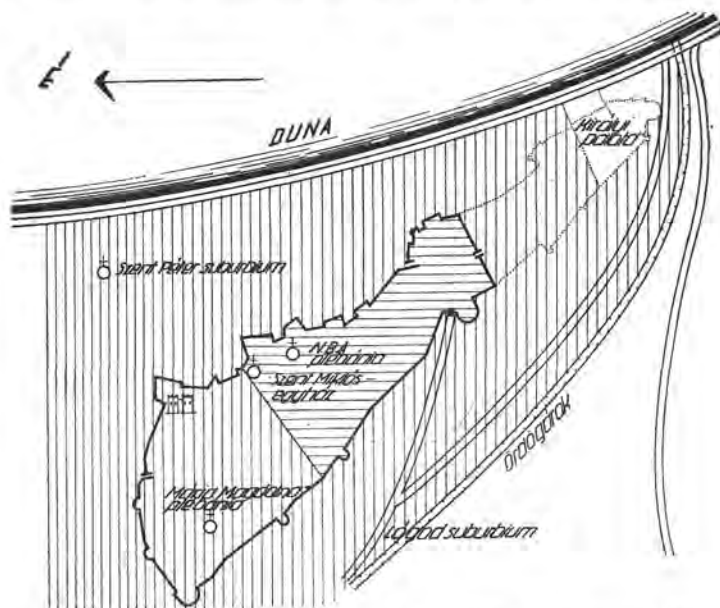
Szabályt erősítő kivétel csak kettő akad; igaz, mindkettőt idegen, urbánus műveltségű itáliai kéz írta: a Nápolyban leírt, XIV. századi Margit-legendája egy ízben a budai várkaput porta civitatis Bude névvel illeti,¹⁰⁰ egy 1299. évi pápai bulla pedig az egyébként mindig *castrum*-nak mondott budai várost villa Budensis néven nevezi.¹⁰¹

Buda összes többi egykorú megnevezése azt tanúsítja, hogy a XIII. század, akárcsak a mai köznyelv, az egész várhegyi települést nevezi várnak, és soha nem különíti el a szerintem a XIV. századig még nem is álló déli királyi palotát a polgárvárostól.

A XIII. század oklevelei szerint a budavári egyházak a budai *castrum* egyházai, a vám a *castrum* piacának és vásárjának vámja, a polgárok

a castrum polgárai, a kapuk a castrum kapui, a rektornak — egy ízben prefektusnak¹⁰² — nevezett bíró és tizenkét esküdtje a castrum joghatósága, az alvárosok a castrum suburbiumai.¹⁰³

A városnak várként való megnevezése, a castrum fogalomnak ilyen tisztázása — mint már régebbi munkámban is rámutattam¹⁰⁴ — alapvető. Egyszerűen azt jelenti, hogy a XIII. században nyoma sincs a civitas mint különálló polgárváros, és a castrum mint különálló királyi várpalota kettősségének: a XIII. századi budai castrum azonos a civitas-szal.¹⁰⁵

A budai vár s a suburbiumok plébániakerületei 1390 előtt
Függőleges vonalazással a magyarok Mária Magdolna-egyházának kerülete, vízszintes vonalazással a németek Nagyboldogasszony-egyházának kerülete

1308-ban I. Károly király említi, hogy ... cum ... in Budensem civitatem nostram principalem unam Prelatis, Baronibus Regnique nostri nobilibus uenisse ... in nostra curia ... vizsgálja felül az óbudai káptalan jogviszonyait.¹⁰⁶ Itt, noha a XIII. században s később is castrumként említett budai várost már civitasnak említi I. Károly, oklevele arra is utal, hogy a királyi kúria a budai civitas területén — mint látjuk — a budai polgárvárosban áll.

A civitas és castrum fogalmának elkülönülése csak a XIV. századdal következik be. A század derekától mindinkább sokasodnak azok az oklevelek, amelyek a budai várhegyi várost civitasnak nevezik;¹⁰⁷ a királyi várpalota és a város helyrajzi megkülönböztetése azonban csak a század végére mutatható ki. Így 1390-ben a Mária Magdolna-plébánia

és a Nagyboldogasszony-plébánia körletének megállapításakor *először* értesít arról oklevél, hogy a király kúriája (ekkor sem *castrum!*) a Várhegy déli végén áll; ugyanez az oklevél viszont *castrum*nak — az idézett XIII. századi oklevelekhez hasonlóan — Buda *városát* nevezi.¹⁰⁸

Okleveleink zöme a XIV. századi Buda városi polgárházakat is „in castro” állóknak nevezi.¹⁰⁹ A *castrum* és *civitas* elkülönülése a XIV. század végére nem terminológiai finomulás, hanem topográfiai fejlődés eredménye; a XIV. század végére ugyanis a királyi udvar kiköltözik a budai — *castrum*nak mondott — városból, és 1382-re a Várhegy déli végén felépülő királyi *arx*, vagy *castrum* az újkori királyi palota jelenlegi helyén ekkor már helyrajzi valósággá válik. Ennek a kastélynak *első emléke az imént idézett 1390. évi oklevél*, s ugyanennek a XIV. század második felében bekövetkezett építészeti eseménynek emlékét őrzi szemléletesen az 1390 februárja előtt írt, Kis Károlyról szóló, Monaci-féle krónika is. Ebben, valamint az arra támaszkodó Turóczi-krónikában a királyi várra és polgárvárossá tagolt Budának már késő középkori képe áll előttünk.¹¹⁰

A *castrum* és *civitas* kettősségének kérdésére várostörténeti irodalmunkban Salamon Ferencnél találjuk az első problémákat. A XIV. század első éveiben budai rektorságot viselt Pétermann személyével kapcsolatban Salamon a *Historia Bohemiae*-ből idézi: „. . . Petermanno Budae relicto, qui praefecturam velut antea, tum *arcis*, tum *urbis* gereret. . .”¹¹¹ Ez az 1304. évre utaló adat megcáfolná fejtegetéseinket — s mint arra Fügedi Erik figyelmemet felhívta —, azt igazolná, hogy Budán 1304-ben már külön joghatóság alatt állt a város és a vár. Azonban ez forrást tüzetesebben megvizsgálva az derül ki, hogy a cseh krónikának ez a szakasza a XV—XVI. század fordulóján élt Dubraviustól származik¹¹²; az író állításai így a kétszáz évvel korábbi budavári helyrajzi állapotokra nézve semmitmondóak.

A város *castrum*ként való megnevezéséhez Buda város joghatósága a déli királyi palota XIV. századi megépítése után is igen konzervatív módon ragaszkodott: a XV. század elejétől azonban a *castrum* és *civitas* megkülönböztetése vált gyakorlattá.¹¹³ Így kimondhatjuk tehát, hogy a XIV. század végéig a királyi várpalota és a polgárváros területi megkülönböztetésének okleveles nyoma nincs. 1390-ig a budai várra vonatkozó okleveles emlékeink a polgárvárost nevezik *castrum*nak, s minden addigi, a *Castrum Budense*-vel, vagy *Castrum Novi Montis Pestiensis*-szel kapcsolatos adat a budai várhegyi polgárvárost illeti.

Éppen ezért kételkedünk abban, hogy a *castrum*nak neve szerint dél felé tekintő egyik kapuját, a Bécsi, vagy Szombat-kapuvall ellentétes oldalon fekvő Kelenföldi kaput, amelyet 1302-ben említenek,¹¹⁴ a késő középkori királyi palota erőrendszerének, a Déli Nagyrendella alatt feltárt (szerintünk XIV. századi) kapumaradványával azonosítani lehessen,¹¹⁵ amint hogy magát a budai *castrum*ot sem lehet a XIV—XV. század fordulója előtti időben a késő középkori déli királyi palotával azonosítani.

Megállapításainkkal szükségesnek látszik egybevetni a régebbi és újabb várostörténet néhány megállapítását.

Gárdonyi Albert — aki már 1910/1911-ben írt munkáival Buda középkori topográfiája tekintetében jóval előbbre jutott kortársainál, s részint a későbbi írónál is — Pest város 1244. évi szabadságleveléről és Buda legrégebb pecsétjéről írt tanulmányában megsejtette, hogy a budai Várhegy betelepítése 1243 és 1255 között nem egyszerre, hanem két szakaszban és kettős cél szolgálatában történt.¹¹⁶ Egyik cél a királyi rezidencia elhelyezése, másik a pesti polgárság áttelepítése volt. Gárdonyi elsőként tisztázta az 1244. évi pesti, s a pestiek áttelepülése következtében Budán érvényesített szabadságlevél hitelességét;¹¹⁷ ebben ugyanis Salamon Ferenc még kételkedett. Gárdonyi érdeme az is, hogy a Várhegy betelepítésével kapcsolatos archaizáló törekvéseket is szétoszlatta.¹¹⁸ Neki köszönhetjük a budavári Nagyboldogasszony-templom és a Mária Magdolna-egyház bonyolult jogvitájának elemzését is.¹¹⁹

Míndezek ellenére, Gárdonyi sem oldotta fel XIII. századi okleveleinknek fent megkísérelt magyarázatát: *a polgárváros és vár kezdeti azonosságát*. Ő a XIII. századi kettős budai városcímerről írt munkájában arra a következtetésre jutott, hogy a „XIII. századi Budán külön pecsétje volt a királyi várnak és külön pecsétje volt a vár alatt keletkezett polgári városnak”. Továbbá: „Okleveles adatok hiányában nem tudnók megállapítani, hogy hol volt a váron kívüli polgárváros, de az adatokból bizton megállapíthatjuk, hogy külön állott, és külön hatósági szervezete volt.”¹²⁰

Gárdonyi szemlélete — elfogadva a *csak a XIV. század végére* kialakult budavári település-képletet — azt eredményezte, hogy IV. Béla király *várát* a Várhegy déli végén keresse, s ezzel időben azonos keletkezésűnek tartsa az északi polgárvárost.¹²¹ Ez a várostörténeti szemlélet, amely XIV. század végi helyrajzi állapotokat tulajdonít a XIII. századi Budának, várostörténeti irodalmunkban a mai napig hagyományossá vált.¹²²

Ezt a szemléletet — amellyel már 1952-ben megjelent munkám a legerélyesebben szembeszállt — két történeti felismerés változtatta meg.

Az egyik felismerést az tette lehetővé, hogy a Várhegy déli végén álló, XIV. századi építésű királyi palota feltárása során az itt feltételezett XIII. századi királyi rezidencia régészeti hitelesítése *nem* sikerült. A másik felismerés diplomatikai, birtoklástörténeti adatoknak köszönhető, mert általuk sikerült kimutatni azt, hogy a XIII—XIV. századi királyi lakóhely s vele a pénzverőház a castrumnak nevezett polgárvárosban — tehát *intra muros civitatis* — állt.

Csupán a történetírói konvenciók erejét bizonyítja, hogy a budai várpalota-ásatás irányítói vitáiraikban a déli várpalota XIII. századi építéskezdetével foglaltak állást,¹²³ s talán egyesek még ma is az újkori királyi palota területén vélik felfedezni IV. Bélának a polgárvárosnál jóval mélyebben fekvő „fellegrát”.¹²⁴ Ez azonban nem bizonyítéka a XIII. századi déli királyi palota régészeti realitásának.

A castrum = civitas kérdésben Gerevich László 1953-ban ezeket szögezte le: „Zolnay megállapítja, hogy a XIV. század második feléig

a budai castrum és a budai civitas azonos. Ez persze önmagának is ellentmond. Hol a királyi palota, a bevehetetlen erősség, amiről ír, ha ez azonos a várossal? Ez persze nem áll meg . . . Minden következtetés történetileg helytelen, amely nem a *várból**, hanem a *városból* akar kiindulni.”¹²⁵

A város és vár, civitas és castrum XIII—XIV. századi azonosságának gondolatával, ezzel a történetírói hagyománnyal ellentétes szemléleti fordulattal pedig meg kell barátkozniuk várostörténezeinknek, de régészeinknek is. Amennyiben pedig a régészeti megállapítások a diplomatikaiakkal megegyeznek, mindenki számára világossá válik: a Várhegy déli végén a XIII. században királyi rezidencia nem állt; a Várhegy déli végének palotája csak a XIV. század folyamán épült meg; tehát mind Gárdonyinak, mind nagyszámú követőjének összes ilyen tárgyú megállapítását revízió alá kell vennünk.

Az okleveles adatok azt mutatják, hogy a XIII. században castrumnak nevezett budai polgárvárosban benn állt a királyi rezidencia, a pénzverőház s ugyanitt, a polgárvárosban talált otthont Pest város lakosságának Budára telepített része is. A magyar királyi udvar s a pesti német polgárság lakónegyedének kettőssége, amelyet Gárdonyi Buda XIII. századi kettős pecsétjével kapcsolatban kitűnően megérez, valóság volt tehát. (Ugyanezt igazolja a két, etnikai okok miatt elkülönített, egyidejűleg felépített plébánia is.) Azonban ez a kettősség a XIII—XIV. század vonatkozásában nem a Várhegy déli végén feltételezett királyi „vár” és a polgári lakónegyed, a „város” külső, helyrajzi kettősségében jelentkezett, hanem a következetesen castrumnak nevezett polgárváros *belső* helyrajzi elkülönítettségében: a korai királyi udvarhoz csatlakozó északi magyar városnegyed, s a délebbre fekvő német lakónegyed ma már jól leolvasható kettősségében.

Ez a városfalon belüli kétarcúság a budai várostörténet más jelenségeiben is megnyilatkozik. Ilyen, hazai várostörténetünkben egyedülálló jelenség a XIII—XIV. századi budavári rektorátus intézménye; az ti., hogy Buda városnak, a castrumnak bírói tisztét a városalapítástól a XIV. század derekáig nem a polgárok választottjai, hanem királyi rektorok, várkapitányok viselik. Ehhez hasonló a város *kettős nevének* (Buda és Pest, budai vagy pesti, pesti újhegyi vár), *kettős címerének*, *kettős*, magyar és német *etnikumának*, *kettős parókiakerületének* jelensége is.

Salamon Ferenc,¹²⁶ majd Gárdonyi Albert¹²⁷ részletesen foglalkozott a budavári rektorátus kérdésével. A várkapitány tisztét is betöltő budavári rektorok,¹²⁸ akiket olykor iudexnek, egy ízben prefektusnak is neveztek,¹²⁹ a XIII. század második felétől a tizenkét, polgárok által választott esküdttel együtt a castrumnak mondott város magisztrátusát alkották;¹³⁰ gyakorlatilag tehát a rektorok töltötték be a városbíró tisztjét. A rektor jogköre azonban nagyobb volt, mint a városok bíráié. A rektort a király jelölte ki, s a budai patriciátus adatai azt mutatják, hogy Budavár rek-

* Ti. a XIII. századi, a Várhegy déli végén Gerevich által feltételezett királyi palotából. (E megjegyzés és kiemelés Z. L.-tól.)

torai — nemegyszer kamaraispánok, hadvezérek — vagy az oligarchia sorából kerültek helyükre, vagy az oligarchák sorába emelkedtek.¹³¹

Ha jobban megvizsgáljuk a budai rektorok személyére vonatkozó adatokat, annak a három-négy budai nagy patríciussaládnak azokat a tagjait, kik e tisztelet a XIII—XIV. században betöltötték, láthatjuk, hogy Budavár kapitányának, a budai rektornak tiszte távol áll attól a feladatkörtől, amelyet a többi városok bírái gyakorolnak, vagy amelyet például Pest város bírójának (maior ville, vagy villicus) számára az 1244. évi szabadságlevél biztosít.¹³² Az is kitűnik, hogy a budavári rektorok deignálása nem a Pest városnak adott 1244. évi szabadságlevél alapján történt, még akkor sem, ha bizonyos, hogy azt a budai várba való átköltözésük után Pest budaivá lett polgárai érvényesíteni igyekeztek. És az a tény, hogy az 1244-ben Pestnek adott, de utóbb Budán használt szabadságlevélről éppen a szabad bíróválasztás sarkalatos kérdésében a XIII—XIV. századi budavári gyakorlat eltért, a városfejlődésnek egy eddig kevésbé elemzett, megoldatlan döntő mellékkérdésébe enged betekintést.

A város alapítása kezdetén a budai bírák és rektorok egymásutánját mai ismereteim alapján szabatosan meghatározni nem tudom. Kezdetben talán a Budára költöző királyi udvar óbudai eredetű kondicionáriusaiból, királyi familiárisaiból kerültek ki a budai várpolgárság előjárói. A Margit-legenda óbudai eredetűnek mondja ama Károly vitézt, aki Béla király nevében bíró volt az új Budán.¹³³ Amikor 1264 körül a budavári polgárok a Tárnokvölgyben a berki nemesek rovására birtokot foglalnak, előjárójukként Péter villicus szerepel. A birtokfogalók tanúi közt ott vannak a királyné óbudai jobbágysai; az ő feladatuk lenne esküvel bizonyítani, hogy a budavári polgárok által lefoglalt nemesi birtok királynéi jószág.¹³⁴ Petrus villicus de Castro Budensi áll e perben a budavári polgárok élén, ám amikor a budai várpolgárság érdekeinek hathatósabb védelméről van szó, egyszerűbe Walter ispán, a későbbi budavári királyi rektor és a budai pénzverő kamara ispánja lép a színre.¹³⁵ Meglehet, hogy az 1264 körüli időkhöz az óbudai és pesti eredetű budavári polgárságnak volt egy városbírói jogkörrel felruházott maga választotta bírja — ilyen lehetett Petrus villicus —, azonban 1260—67 között már a rektornak nevezett budavári várkapitány, Preuszel Henrik, IV. Béla főhadvezére áll a város élén. Preuszel megjelenése már Buda fővárosi rangját jelzi.

Általában — összevetve a már előadottakat a későbbiekkel — úgy látszik, hogy Buda várának XIII. századi királyi szálláshelye első sorban katonai célból, veszély esetére szolgáló királyi menedékként épül. Ez a veszély 1247—48 körül fellobban; 1249-re a budai várban már bizonyosan áll egy az udvar befogadására szolgáló épület. (Ez Esztergom feladásából következik.) Valószínű, hogy békésebb időkben a királyi udvar nem mindig lakik az állandóan épülő budai várban, hanem Óbudán, a kicsiny, de békés városkában tartózkodik. V. István és IV. Béla harcai idején a védhetetlen Óbuda bizonytalanná válik; Preuszel budai rektorsága így közvetett bizonyíték amellet, hogy István ifjabb király Pest körül portyázó hadai elől a királyi udvar Óbudáról feltehetően Budára

húzódik. (Ugyanez a helyzet — mint majd látjuk — 1285-ben, a második tatár betörés idején is, majd pedig 1301-ben, amikor Buda és a Buda városi királyi rezidencia az ország kulcsa.)

Preuszel Henrik, aki egy ideig barsi ispán volt, már a tárnokvölgyi per (1264) során is Budával kapcsolatban szerepel mint a per bírása; budavári rektori tisztét haláláig viselte. Ez 1267-ben következett be, amikor is az István ifjabb király ellen vívott isaszegi csatában mint Béla király hadvezére életét vesztette.¹³⁶ Ivadéakai közül többen viselték a budavári rektori tisztet; a XIV. században fiágon kihalt családjá leányágon a Csáktornyai Laczkfiakban élt tovább.¹³⁷

Preuszel Henrik halála után, 1268-tól 1279-ig — a már 1264-ben, a tárnokvölgyi perrel kapcsolatban is említett — Walter comest találjuk a budavári rektori székben. Walter ispán budavári rektorsága mellett a bécsi zsidó Henel kamaraispán utódeként a pénzverő kamarák ispánságát is viselte, és Komárom várával s a komáromi uradalommal együtt Komárom megye ispánságát is megszerezte.¹³⁸ A Margit-legenda feljegyzi, hogy 1275-ben Kun László király Buda várában „in domo domini Galteri” betegeskedett.¹³⁹ A leírások szerint Walter comes budavári háza hatalmas épület lehetett; a király betegágyánál nemcsak az orvosok, de a királyi család tagjai és az országnagyok is teljes számban megjelentek.

E munkámról szóló lektori véleményében Székely György rámutatott Kun László Walter házában töltött budai betegségének kérdéses voltára. Ha a budai várban 1273-ban már állt volna egy királyi kastély, miért töltötte volna betegsége idejét Kun László Walter házában, s miért nem a sajátjában? Tekintettel arra is, hogy Kun László Buda körüli tartózkodása során többnyire az óbudaí kastélyban lakott,¹⁴⁰ úgy gondolom, hogy betegségét „in domo domini Galteri” Buda várában oly épületben töltötte, amely királyi lakóház volt, de amelyben a király és az udvar óbudaí tartózkodása idején rendszeresen a budai — rektornak nevezett — királyi várkapitány lakott. Walter ispán pedig nem csupán budai várkapitány volt, hanem egyben a budai pénzverőkamara ispánja is. Így tehát az az épület, amelyben 1273-ban Kun László betegeskedett, alkalmasint azonos az utóbb Kammerhofnak nevezett Buda városi királyi házzal, amellyel egyébként — Salamon Ferencsel és Huszár Lajossal együtt — a budai pénzverdét azonosnak vélem.

Walter comes egyébiránt Buda környéki birtokokat is szerzett,¹⁴¹ amelyeket azonban 1279-ben bekövetkezett meggyilkolása után, gyilkosa, Werner comes szerzett meg. Megszerezte Esztergom város ekkori legnagyobb palaciumát, a „Zenia palotáját” is, amelyet azonban Csepel-szigeti birtokaival együtt fia csak a XIV. század elején tudott újra birtokba venni.¹⁴² Azokban az időkben, amikor a budai vár építkezései javában folynak,¹⁴³ Walter ispán várépítésben való jártasságát királyi oklevél hangsúlyozza.

Időben nem tudjuk pontosan meghatározni a Margit-legendában ismételtlen emlegetett Óbudaí Károly vitéz budai rektorságát. 1276-ban

említik Károlyról (*vir nobilis Carolus de Veteri Buda, miles, iudex pro domino rege Ungarie in Buda*), hogy Béla király idejében, 1270 előtt, budai bíró volt, egyben pedig a Nyulak szigeti Domonkos-rendi apácák monostorának gondviselője. A szenttéavatási per során Károly maga mondja: *rex Bela posuit me ad servitium istius monasterii et dominarum.*¹⁴⁴ A Ráskai Lea által leírt XVI. századi magyar változat ezeket mondja Károlyról: „Mikoron Béla király rakatta volna ez Bódogasszony-nak klastromát és megajándékozta volna külemb külemb örökségökkel, szerze némely jámbor vitézt, kinek neve vala Károly és lakozik vala Ó-budán és vala Béla király képében való az Nagy awagy Új-Budában, hogy ez Károly vitéz szolgálna az klastromnak és megszerzenéje minden dolgát mendenha.”¹⁴⁵

Péter villicus említése azt mutatja, hogy a korai polgárságnak kezdetben talán voltak saját vezetői; jogkörük azonban utóbb, egészen a XIV. század közepéig a budai királyi várkapitányoknak, a rektoroknak a kezébe ment át. Károly vitéz, Preuszel Henrik, Walter ispán, majd a Werner ivadékok láthatóan a királyok közvetlen familiárisai. IV. Béla Károlyra Buda várán kívül féltett leánya kolostorának, az ország leggazdagabb zárdájának védelmét, Preuszel Henrikre az ország hadseregét, Walterra IV. Béla és Kun László pedig a királyi pénzverőkamrát s a komáromi ispánságot bízta. Kun László betegsége idején, 1273-ban, hogy Óbudánál (hol korábban elfogták) biztosabb helyen töltsse azt — Walter rektor budavári házában húzódik meg. A budavári rektorátus — ha a rektori tisztséget viseltek genealógiáját megvizsgáljuk — Budán éppúgy örökletes, mint a királyi nagy magánuradalmak ispáni széke.¹⁴⁶

1279 után Hench comes a rektor, aki, Walter comeshez hasonlóan 1272 és 1290 között a budai pénzverő kamaraispáni tisztjét is betölti.¹⁴⁷ 1288-tól 1300-ig Werner comest, majd ennek László nevű fiát (1307—1317) találjuk a rektori székben. László az Árpád-ház kihaltát követő mozgalmak idején jut országos szerepre; 1307-ben ő szerzi meg csellel I. Károly számára Buda városa kulcsát.¹⁴⁸ Wernerfia László után Hench budai rektor fia, János mester viseli húsz éven át (1318—1337) a rektorátust, egyben magyaróvári várnagy, mosonyi főispán, I. Károly velencei követe, a simontornyai váruradalom birtokosa, a Laczkfiak őse.¹⁴⁹

A rektorátus intézménye jelzi: a Budára települő XIII. századi pestiek hiába hozták magukkal tarsolyukban a IV. Béla király által 1244-ben adományozott szabadságjogokat, s hiába erősítette meg őket immár Buda várában e jogaikban Kun László. Mi más lehetne a gyökere a budai rektorátus intézményének, mint az, hogy mivel a királyi szálláshely s az udvar benn áll a város falai között, a város polgársága az udvar s a királyi rezidencia felett nyilván nem bírhat joghatósággal. A budavári rektorátus Magyarországon egyedülálló intézményének okát csakis azzal magyarázhatjuk, hogy a XIII—XIV. században a királyi rezidencia a városfalon belül található. S véget is ér ez a fonák jogállapot a XIV. században, amikor is hosszas küzdelem után a polgárság visszaszerzi régi szabadságait, s rákényszeríti az Anjou-udvart arra, hogy kitelepüljön

a polgárvárosból; a XIV. század harmincas éveitől a várostól délre fekvő suburbiális területen, amelyet addig a városfejlődés alacsony, keskeny fekvése, víztelen jellege miatt elkerült, megindul az Anjouk palotaépítkezése: lerakják az István-torony alapjait.

1329-ben először jelenik meg a „rector capitaneusque” mellett a budai iudex (noha Wernert például az 1280—1290-es években felváltva nevezik rektornak és iudexnak),¹⁵⁰ s a század derekától fogva az új, Anjou-kori szabadságok birtokában megszilárdul a városbírói intézmény. Legkésőbb 1382-re, Nagy Lajos halála évére végbemegy a királyi udvar végleges kiköltözése a polgárvárosból, s ekkortól fogva a polgárváros joghatóságának immár egyedüli feje a bíró, míg a déli, új királyi palota katonai parancsnoka a hajdani rektorok utóda, a budai várkapitány. A régi rektorátus intézménye így a XIV. század végére megszűnik; a budai várkapitány és Buda város egykori kapcsolatának utolsó emléke csupán az a budai jogszokás, hogy az 1403. évi privilégiuma szerint Buda város közvetlen felettes hatósága vagy a király, vagy a tárnokmester, vagy a budai várkapitány, s az újonnan választott bírót is ezek egyikének kell bemutatni.¹⁵¹

A budai polgárságra sérelmes rektori intézmény megszűnése és a királyi udvarnak a budai polgárvárosból való kiköltözése tehát nem csupán időbeli egybeesés, hanem az előbbi jelenségnek az utóbbival szoros okozati összefüggése van: Buda polgárainak évtizedes küzdelmei döntően hozzájárulnak ahhoz, hogy a királyi udvart kiköltözésre, s ezáltal a rektorátus megszüntetésére kényszerítsék.

Említettük már, hogy az Esztergomból Buda várába telepített budai pénzverőháznak első adatára 1255-ből bukkanunk: IV. Béla király a budavári vám alól mentesíti az esztergomi eredetű pénzverőket. Ez a vámmentesség annak a biztos jele, hogy a pénzverés — amelynek ekkoriban maga a királyi lakóház a színhelye¹⁵² — a budai várfalon belül, Buda városában ment végbe. Ez az 1255. évi adat, azzal egybevetve, hogy a budai márka 1271-re már országos súlymérték,¹⁵³ figyelemre méltó, s Budavár megalapításához kapcsolódó várostörténeti jelenségekről tájékoztat.

Az a tény, hogy a pénzverés súlypontját az addig monopolisztikus helyzetű Esztergomból a budai várba s nem Óbudára helyezték át, egymaga is rávilágít Buda 1250—1255 táján már tapasztalható országos fontosságára. Ha pedig — Huszár Lajos álláspontját követve — a pénzverőházat, inkább műhelyt (fabrica)¹⁵⁴ a királyi lakóház osztatlan részének tekintjük, az 1255. évi adatunk a Buda városi királyi lakóház első emléke.

Pénztörténetünk szerint 1250-ig Esztergom volt korai pénzverésünk főhelye, s innen 1250—1255 körül azonos időben vált ki a pénzverés új főhelyévé fejlődött budai pénzverőház s a zágrábi pénzverde.¹⁵⁵

A budai pénzverés kezdeteire vonatkozó adatok tüzetesebb elemzése — úgy látjuk — az 1255-ben először említett budavári pénzverde működésének kezdetét is pontosabban meghatározhatja. A szabatosabb időmeg-

határozáshoz az ekkori pénzverő kamaraispánok személyi adatait kell áttekintenünk.

1244-ben Szemeyn comes viseli a kamaraispáni tisztelet,¹⁵⁶ aki 1245-ben mint esztergomi polgár, Esztergom határában, Bajon községben vásárol birtokot.¹⁵⁷ 1249. november 28-án, nyolc hónappal azután, hogy IV. Béla király az esztergomi királyi palotát véglegesen az esztergomi érsekeknek engedte át, azt olvassuk, hogy a király velencei eredetű kamaraispánjának, Archinus esztergomi polgárnak s Archinus Béla nevű kisleányának — akit Mária királyné tartott keresztvív alá — adományozza az Esztergom határában álló Nyír földet, a pénzverők faluja és Szemeyn ispán előbb említett bajoni birtoka környékén.¹⁵⁸

Eszerint 1249-ben az addig egyetlen pénzverőház még Esztergomban működik; Budán 1255-ben találjuk az átköltözött pénzverők munkájának első adatát. A pénzverés Esztergomból Budára történő részleges átvándorlásának idejét így 1250 eleje és 1255 nyara közé tehetjük. Ám még ezt az öt éves hibahatárral dolgozó időmeghatározást is leszoríthatjuk egy évre, ha figyelembe vesszük a pénzverő kamaraispán személyében 1249—1250 között bekövetkezett alábbi változást. Velencei Archinus comes, aki 1249-ben esztergomi polgár és kamaraispán s akiről tudjuk, hogy fivérével, a Latinusnak mondott Péterrel, István ifjabb királynak lengyel határmenti hűbéresével (1264) költözött Magyarországra, majd utóbb Zágráb podesztájává designálták, végül pedig 1269—82 között ismételtelen az esztergomi latin város esküdtje és bírása volt,¹⁵⁹ 1250 után Esztergomban maradt; Esztergomban szerzett házakat, s mint életrajzi adatai mutatják, nem követte a Budára átköltöző királyi udvart és királyi pénzverdét. De ennél is lényegesebb kronológiai adat az, hogy 1250-ben Archinus comes utódként már más kamaraispánt, a bécsi eredetű zsidó Henel vagy Hénok (Hanelesz vagy Énok)¹⁶⁰ ispánt találjuk a pénzverő kamara élén.¹⁶¹ Henel, aki, mint IV. Béla király egyik legnagyobb hitelezője került Magyarországra s a magyar pénzverő kamara élére, pénzverő kamarabérletét, kamaraispánságát fiaival együtt valószínűleg 1263-ig viselte.¹⁶² Henel és fiai egyben bérlői voltak a királynéi harmincadvámnak is; a két Henel fiú korábban Babenberg Frigyes bécsi kamarabérletje volt.¹⁶³

Henel 1250. évi magyar kamaraispáni felbukkanása s fiai közül Nikkelnek és Lublinus-Löblnek korábbi bécsi kamaraispánsága pénzverésünk és Buda topográfiája szempontjából közömbös lenne, ha a Henel család szerepét — Kohn Sámuel és hazai zsidó történetíróink nyomán¹⁶⁴ — össze nem köthetnénk az osztrák zsidóságnak erre az időre, pontosabban 1250—1251-re eső magyarországi és elsősorban budai beáramlásával. Kitérően datálja ezt IV. Béla királynak 1251-ben kiadott magyarországi zsidó privilégiuma.¹⁶⁵

Az 1250-ben magyar kamaraispánként s a király hitelezőjeként bevándorló Henel ispán korábban a legszorosabb kapcsolatban állt Babenbergi Frigyes osztrák herceggel, hiszen két fia épp az osztrák hercegség pénzügyeit tartotta kezében. Az pedig bizonyított tény, hogy

IV. Béla 1251. évi zsidó privilégiuma — egyben a magyar zsidók kamaraszolgátságának kezdete¹⁶⁶ — nem volt más, mint Harcias Frigyes 1244-ben kibocsátott ausztriai zsidó kiváltságlevelének adaptálása.¹⁶⁷

Az 1250-es években — negyedszázaddal az Aranybulla és az ún. Beregi eskü után (amely a zsidókat és a szaracénokat a magyar kamaragazgatásból kirekesztette) — IV. Bélának intézményes garanciákat kellett nyújtania ahhoz, hogy az osztrák zsidó bevándorlók budai letelepedését biztosítsa, s ezáltal hitelezőjét, Henel ispánt az osztrák hercegség elhagyása után Magyarországon meggyökereztesse. Az 1251. évi zsidó privilégium, a magyarországi zsidóság kiváltságos réteghelyzetének az egész középkoron át újra és újra megerősített jogalapja.

Henel ispánnak és fiainak 1250-től 1265-ig tartó pénzverő kamara- és vámharmincad-bérlete, az 1251. évi zsidó privilégium dátuma, a budai pénzverésnek 1255-től való első adata éles megvilágításba kerül akkor, ha ezeket a mozaikokat a budavári zsidónegyed néhány korai adatával egybevetjük. A budai zsidónegyed — mint tudjuk —, a zsidóknak 1360 körül történt átmeneti elüldözéséig, a castrumnak nevezett budai polgárváros déli végén, a városfalon belül, a Zsidó-kapu (Fehérvári kapu) mellett, a mai Szent György utca nyugati oldalán helyezkedett el.¹⁶⁸ Izsák ben Mózes feljegyzését a budai és esztergomi zsidónők rituális fürdéséről a zsidó történetírás az 1251. évre teszi.¹⁶⁹ Henel kamaraispánságának kezdete (1250), a zsidó szabadságlevelével s vele a zsidók magyarországi kamaraszolgátságának kezdete (1251), valamint az Izsák ben Mózes-féle feljegyzés (1251) egybehangzóan az 1250—1251. évben határozza meg a budavári zsidónegyed kialakulásának kezdetét. E zsidónegyednek a középkor végéig használt temetőjét — amelyet 1292-ből már oklevél is említ — a XIX. század végén a várfalon belüli zsidónegyedhez közel eső helyen, a budai Pauler utcában találták meg, s legrégebbi két sírköve 1278-ból, illetve 1279—1280-ból való.¹⁷⁰

Ha összevetjük a felsorolt adatokat (1249-ben Archinus kamaraispánsága Esztergomban, 1249-ben az esztergomi királyi palota eladományozása, 1250-ben Henel kamaraispánsága, 1251-ben a zsidó privilégium, ugyanezekről Izsák ben Mózes budai feljegyzése), a budavári zsidónegyed adataival is, arra kell következtetnünk, hogy a budavári pénzverés írásban először 1255-ben említett kezdetét is Henel kamaraispánsága kezdetére, vagyis az 1250. évre tehetjük.

Ha elfogadjuk azt, hogy a korai pénzverés színhelye szükségképpen a királyi lakóház, akkor Esztergom királyi palotájának 1249. évi eladományozásán kívül a pénzverésre vonatkozó most közölt adatcsoport is azt mutatja: 1249—1250-re a budai várban már állt a királyi szálláshely és a pénzverésnek is biztonságot nyújtó pénzverő műhely.

A budai pénzverő kamara ispánjainak további sorát áttekintve, Henel fiainak eltűnése után (1265) Walter comes budai rektort (megh. 1279), 1279 és 1290 között Hench comes, ugyancsak Buda rektorát találjuk a kamaraispáni székben.¹⁷¹

Az itt ki nem fejthető tüzetesebb vizsgálat arra utal, hogy irodalmunk eddigi ismereteinél jóval szorosabb a szál a pénzverő kamarai intézmény és a XIII—XIV. századi budavári patriciátus között. Ekkoriban az esztergomi és a budai pénzverő kamara még közös irányítás alatt áll. De személyes szálak fűzik a budai patriciátust az 1253-ban először említett szerémi kamarához is: Perchinus comes zágrábi kapitánynak s zágrábi kamaraispánnak — aki ugyancsak IV. Béla egyik hitelezője volt — örököse és rokona, Mercurinus comes 1288-ban a budai vár polgára, óbudai birtokos, 1291-ben kamaraispán.¹⁷²

A kamaraispáni tisztség a XIV. századig fennálló budai rektorátustól, helyesebben a budavári patriciátustól a XIV. században sem szakad el, s alkalmasint a budavári nagypolgárságnak a kamarával való szoros összekapcsolódásában fogunk egyszer ráakadni a Buda városi autonóm pénzverésnek oly régóta tisztázatlan magyarozatára is.

Horváth Tibor Antal és Huszár Lajos 1956-ban közzétett kitűnő összeállítása az 1250—1400 közötti időszakból huszonhat budai pénzverő kamaraispánt sorakoztat fel.¹⁷³ Közülük — futó áttekintéssel, s a kiadatlan diplomatikai anyag ismeretének hiányában is — tizenkilencről tudtam kimutatni, hogy Budavár polgára volt.¹⁷⁴ A pénzverő kamaraispánok közül többen (Walter, Hench a XIII. században) budavári rektorok; a XIV. századiak közül Ulwing ispán (1341 előtt) és Lorandus mester a budai tanács esküdtjei; Lorandus utóbb — a rektorátus megszűnte utáni időszakban — 1346-tól 1366-ig Budavár első, tizenkilenc alkalommal megválasztott polgári bírja.¹⁷⁵ (Ide számíthatjuk még a XV. századi kamaraispánok közül Héthársi (de Septem Tiliis, Siebenlinder) János budai bírót is, akiben Mollay Károly legújabb kutatásai a Budai Jogkönyv szerzőjét ismerték fel.)¹⁷⁶ A budai polgárság vezetőszerpe a pénzverő kamaraigazgatásban akkor is megmaradt, amikor a XIV. századdal kezdődően tizenkettőre emelkedő kamarák a budai pénzverés jelentőségét elhalványították, s amikor a pénzverés súlypontja Budáról Körmöcbányára tolódott át. Ennek vizsgálata jelen témánktól igen távol esik, ám a budai polgárságnak e vázlatos előadásban szemléltetett kapcsolatát a budai pénzveréssel a korai városfejlődés és topográfia egyik kulcskérdésének érezzük. E kérdések munkánk folyamán akkor kapnak élesebb megvilágítást, amikor majd a XIII—XIV. századi Buda városi királyi palota, és a vele azonosnak vélt pénzverőház helyrajzáról és város-történeti szerepéről ejtünk szót.

Említettem, hogy a XIII. századi budavári királyi lakóházra, annak topográfiai helyzetére nézve egyetlen közvetlen okleveles adatunk sincs. Ez a hiány értékessé tesz minden közvetett adatot.

Ismeretes, hogy ideológiai és közjogi szálakon kívül az esztergomi érsekeket más szoros kapcsolatok is a királyi udvarhoz fűzik. Nem jelentéktelen az esztergomi érsek szerepe a pénzverés történetében sem.¹⁷⁷ A pénzverés ellenőrzése, a pénz tisztaságának felügyelete a hazai pénzverés kezdeteitől fogva az esztergomi érsek és a tárnokmester jogköréhez tartozik.¹⁷⁸ A pénzverés szerszámaait az esztergomi érsek, a tárnok-

mester és a pénzverő kamaraispán együttes pecsétje alatt őrzik.¹⁷⁹ Mindez szükségessé teszi az érseknek mind a királyi rezidenciához, mind pedig a pénzverés főhelyéhez való közelségét. És mit tapasztalunk 1249, vagyis a pénzverés színhelyének részleges megváltozása, a királyi lakóhelynek és a pénzverő kamarának Esztergomból Budára való költözése után?

Más munkámban rámutattam arra, hogy az esztergomi érsek színté egyidejűleg követik a királyi rezidenciák helyváltozását. Amikor a budai vár épülése idején, a XIII. század második felében a királyok részben az óbudai kastélyba, részben Buda castrumába teszik át székhelyüket, az esztergomi érsekség nyomban kastélyt épít magának az Óbudához és Buda várához egyaránt közel eső, katonailag is biztonságos Nyulak szigetén.¹⁸⁰ Amikor a XIV. században I. Károly és Nagy Lajos a budai, castrumnak nevezett polgárváros magna curia regis, vagy Kammerhof nevű épületében tartja udvarát, az esztergomi érsekség újabb, a Kammerhofhoz közel eső házat szerez magának a budai vízivárosi suburbiumban. Ez a suburbiális XIV. századi érseki lakóépület kétszegtelenül érseki szállásul is szolgálhatott; a suburbium szerényebb igényű épületeivel ellentétben előkelő épület lehetett; az alnádor kúriájának szomszédságában állt.¹⁸¹ S még meglepőbb, s a királyi kúria további helyváltozására utaló adalék: amikor a XIV. század végén Nagy Lajos király kiköltözteti udvarát a budai városból a Várhegy déli részén emelt királyi palotába, Demeter kardinális esztergomi érsek nyomban palaciomot szerez magának a polgárvárosnak a királyi palotához legközelebb eső déli részén, a zsidók által ekkor már elhagyott régi zsidónegyed, a későbbi ún. Teleki-palota helyén, a mai Szent György utca nyugati oldalán.¹⁸²

A budai vár elnevezése szempontjából áttekintve a XIII. század okleveles emlékeit — mint arra már utaltunk —, 1243—1255 között a budai vár Nagyboldogasszony-templomát ecclesia novi montis *Budensis* néven nevezik.¹⁸³

A város, illetve a település *castrum*ként való megnevezésével 1255-ben találkozunk először; ugyanez az oklevél nevezi először *pesti* hegynek a Várhegyet.¹⁸⁴ Ettől fogva a Várhegy castrumát hol pesti vár (1255, 1259, castrum Pestiense, castrum Pest),¹⁸⁵ hol pesti hegy (1280, castrum de Monte Pestiensi),¹⁸⁶ pesti új vár (1292, rector Novi Castri Pestiensis),¹⁸⁷ pesti újhegyi vár (1265, 1288, de Novo Monte Pestiensi),¹⁸⁸ hol pedig budai vár (1259 körül, 1268, 1275, 1279, castrum Budense),¹⁸⁹ Új Buda (1259 körül Nova Buda, vö. Margit-legenda Ráskai Lea leiratában: Új awagy Nagy Buda),¹⁹⁰ hol meg egyszerűen budai hegy (1269, 1270, 1276/77)¹⁹¹ névvel illetik.

Pest lakossága egy részének átköltöztetése idejét az 1247—1255 közötti időszakra azért is tesszük, mert 1255-ben a bal parti Pest városneve már megjelenik a jobb parti Budavár másik nevéként.

Az eredetileg volgai bolgárokkal benépesített X—XI. századi Pest város neve etimológiailag a pest = kemence, tűzhely szóból ered. A pesti szaracénnak mondott volgai bolgár lakosságot, amely 1218-ban még ura e bal parti városnak,¹⁹² az Aranybüllában megfogalmazott zsidó-

és szaracénellenes intézkedések során űzik el Pestről. Helyükbe az 1225—1235 közti időben német hospesek települnek. Ezek városuk tűzhely, kemence jelentésű bolgár nevét anyanyelvükre fordítják: Pestet 1235-ben már Ofen, Owena névvel illetik.¹⁹³ A várost Rogerius a XIII. század derekán már gazdag német emporiumnak nevezi.¹⁹⁴

Pest német polgársága már a tatárjárás előtt kinyújtja kezét a termékeny, szőlőtelepítésre alkalmas jobb part felé; 1240 tavaszán Olbranth fia Henrik, Willam, Herbortus, Henrik harangöntőmester és Pertoldus „theutonici de *maiori* Pest” 200 hold szőlőt vesz bérbe a kánai és telki apáttól, s ugyanekkor szó esik a mai Tabán helyén állt, s Creynfeld-nek is nevezett *minor Pest* szász lakóiról is.¹⁹⁵ A pesti németek tehát már a tatárjárás előtt átvitték városuk, Pest Ofen nevét a jobb partra.

Amikor azután a tatárjárás megismétlődésétől rémületében Pest város német patriciátusa s a polgárság jó része áttelepül a budai Várhegyre, a Pest városi jogok folytonosságát is hangsúlyozva, az addig csak budainak nevezett, s kizárólag magyar lakossággal betelepített Várhegyet is Pest nevével illeti. Noha a középkor folyamán a magyar köznyelv, az udvar nyelve s a királyi kancellária zömmel Budának nevezi Buda várát, a városi magisztrátus — mint még Werbőczy is rámutat — következetesen *Castrum Novi Montis Pestiensis* joghatóságának nevezi magát.¹⁹⁶ Éppoly konzervativizmus ez, mint a XI. századi alapítású óbudai káptalan gyakorlata, amely az új Buda megalapítása, s Budának *Vetus Budától* való megkülönböztetése után is a középkor végéig váltig budai káptalannak (s nem óbudainak) nevezte magát.

A Pest városi polgárságnak a budai Várhegyre történt részleges átköltözése után, vagyis amikor Budavárt már egyre inkább pesti új hegyi várnak nevezték, a középkorban a bal parti Pest város éppúgy felveszi a *Vetus Pest* nevet, mint ahogyan a régi Buda Óbudává válik; ez a megkülönböztetés azonban a XV. századi gyakorlatban eltűnik, s Pest városa ismét Pest marad.

Buda várának a XIII. századi áttelepítés emlékét őrző Pest (pesti újhegyi vár) neve a török kort csak német formájában — Ofen — éli át, s így nevezi Budát a német újkor. Ez a csökevény azután arra a fonák-ságra vezet, hogy a XIX. század Budát Ofennak nevezi, Pestet Pestnek, Budapestet pedig — tautologikus módon — Ofen-Pestnek; Óbudát pedig Alt-Ofennak kereszteli el.

Pest városa a XIII. század derekán Budavárba történt részleges áttelepítés után sem néptelenedett el, s városjogait sem veszítette el egészen. Vezető patricius családja, a már 1235-ben említett Werner miles nemzetsége (amely a bal parti, Duna-parti Újbécs területén a XIII. századi „Werner-palotát” építette), részben Budára települt át, de bal parti birtokérdekeit s a város kormányzatában való szerepét is megtartotta.¹⁹⁷ A budai és pesti patriciátust vérségi köteléken nyugvó birtokviszonyok kötötték össze; a Pétermannok, Wernerek — mindkét város magisztrátusának irányítói — Budán s a XIV. század eleji Pesten egyaránt felbukkannak.

Pest városa a lakosság átköltözésétől kezdve fokozatosan a budai castrum joghatósága alá került. 1276-ban Kun László a budai polgárokat erősíti meg Pest 1244. évi szabadságjogaiban, 1290-ben pedig, amikor III. Endre a budai vár és Pest város polgárait, a hajósok rektorát és Pest villa összes hajósát dorgálja a szigeti apácák vámszedési ügyében, nevezettek — tehát a pestiek — megbízottjaként is Werner comes, a budavári rektor jár el.¹⁹⁸ Pest polgársága 1281-ben a bal parti Újbécs, illetve „Wernerpalotája” n. birtokkal kapcsolatban pereskedik a szigeti apácákkal. Ekkor megnevezik a pesti tanács vezetőit, Farkas villicus, Pál, János, Kozma és Becse polgárokat, azonban az oklevél felsorolásában a pesti villicust megelőzi Péter fia, Werner comes és Hench comes, mindkettő pesti polgár; ők alkalmasint a „Wernerpalotáját” építő Werner ivadékaik, s maguk valószínűleg a hasonló nevű budavári rektorokkal egyazon személyek.¹⁹⁹ Pest város további sorsa témánkon kívül esik. A XIV—XV. század fordulójáig Pest városa Budavár bal parti suburbiává süllyedt; bírói székét Buda egyik esküdtjével töltötték be; a város pedig Budavár cenzusának harmadát viselte.²⁰⁰

Buda története szempontjából a XIII. századi Pest átköltöztetett lakossága alapvető tényező. A részben Esztergomból, részben az óbudai királyi kastély környékéről áttelepített királyi népek mellett Pest németjeiből rekrutálódik az Új Buda városi polgársága, a castrum urbanus rétege. A Pest régi jogait mindig követelő németek és a királyi udvarral idetelepített magyar kondicionáriusok, valamint az udvar körében élő nemesek közt már elég korán súrlódások nyomát találjuk. Az ellentét, a németiségnek kedvezőbb helyzete a városi joghatóság esküdtjeinek a magyarok számára hátrányos számarányában (nyolc német, négy magyar) s a kétnyelvű, kétféle réteghez tartozó (kir. udvari, udvarnoki, kondicionáriusi magyar, illetve polgári és nagypolgári német) városlakók plébániáinak jogvitáiban is kifejezésre jutott. A nemzetiségi eltérés, a város lakosságának kétnyelvűsége osztályellentéteket is fedett. A német patriciátus budai rektori tisztre s a XIII. század végén országos politikai súlyra emelkedő vezetőrétege hamarosan megtalálta helyét a magyar oligarchák sorában (a Hench fiak a Csáktornyai Laczkfiakban, az Ulvingusok a Somiakban, Tarkóiekben, Berzeviczyekben, Perényiekben éltek tovább, Becsei Imre családja Waydner Hannus budai polgár családjával került rokonságba), de a német középréteg a magyar udvari kondicionáriusok ivadékainak már nehezebben nyújtott békejobbot.

A XIII. századi Budavár lakóinak más-más helyről való eredetét, kétféle réteghelyzetét, nemzetiségi különbözőségét a Vár kettős nevén (Buda, Pest) kívül talán annak korai kettős címere is tükrözi. De még jellemzőbben őrzi e dualizmus emlékét, a budavári telepítés két időpontját és kétféle célját a Várnak egy időben épült két plébániatemploma, s az annak megfelelő plébániakerületek kettősége is. A magyarok Mária Magdolna-templomának, illetve a németek Nagyboldogasszony-templomának, a mai úgynevezett Helyőrségi, illetve Mátyás-templomnak egymástól szabatosan elválasztott magyar és német parókiája, plébánia-

kerülete az egész XIII—XIV. századi budavári castrumot két részre, két kerületre osztotta.

A két budavári, XIII. századi plébániatemplom közül a később anyaegyházzá vált Nagyboldogasszony-templom építési idejét (1247—1269) már érintettük. Az épület archeológiájával kapcsolatban Csemegi József monográfiájára hivatkozunk, amely végleg eldöntötte azt a kérdést, hogy e templom a XIII. század negyvenes-ötvenes éveinél nem korábbi. Csemegi más, stíluskritikai okok miatt a Nagyboldogasszony-templom építésének megkezdését, a mi meggondolásainkkal egybehangzó módon, az 1244 és 1250-es évek közé teszi.²⁰¹

A Nagyboldogasszony-templommal egy időben jelenik meg a Vár-hegy északi végén a hajdani Szombatpiac mellett álló Mária Magdolna-templom, amely a középkor századaiban végig a magyarok plébániája volt.

A két plébánia híveinek nemzetiségi különbségét már az 1270-es évekből jól tükrözi a Margit-legenda. Tapolcsányi Péter budavári *magyar* polgárnak (Petrus Ungarus de Buda, qui fuit de Tapulzano) László, a Mária Magdolna-egyház papja adja az utolsó kenetet. Az Óbudai eredetű Károly egykori budavári bíró unokáját, vagy unokahúgát, a beteg Ágnes, Herlip *német* polgár leányát (Domina Agnes, filia quondam Herlip Teutonicí, nepotis domini Karoli iudicis de Buda) Keresztély, a Nagyboldogasszony-egyház papja részesíti a haldoklók szentségében.²⁰²

A két plébánia papjai évszázados perbe bonyolódnak, s úgy látszik, a per kezdete a két templom építési idejére nyúlik vissza. A XIII. század végén a német Nagyboldogasszony-templom plébánosa a magyar Mária Magdolna-egyházat ugyanúgy filiájának tekinti és cenzust hajt be rajta, mint ahogyan a XIII—XIV. századi Buda német vezetőrétege is leszavazza a magyarokat, s egészen az 1439. évi budavári plebejus felkelés idejéig a magisztrátusba csak harmadrészből engedti őket.

A két templom százötvenéves peranyagából értesülünk arról, hogy a budavári magyar és német egyház jogviszonyait már Benedek (1254—1261) és Fülöp (1262—1272) esztergomi érsekek igyekeztek normalizálni. Ez elsősorban annak bizonyítéka, hogy az 1250-es évek végére a magyar Mária Magdolna-templom már éppúgy állt, mint az 1269-re befejezett Nagyboldogasszony-egyház.

A három középkori periódusban felépített egykori Mária Magdolna-templom legrégebbi alapfalait a közelmúltban tárták fel. Szemben a már első építése idején is háromhajós Nagyboldogasszony-templommal, a Mária Magdolna-templom szerény, egyhajós, kicsiny építmény volt. Ásatási jelentését eddig nem tették közzé, de hivatkozom Csemegi József szíves szóbeli közlésére, amely szerint még az is feltételezhető — a kis leletanyag ismerete nélkül —, hogy a Mária Magdolna-templom első periódusának maradványai *korábbiak* a Nagyboldogasszony-templom legkorábbi részleteinél.

A Mária Magdolna-templomnak és vele a Vár északi, magyar negyedének a várépítés első periódusával való egybeesését alátámasztja az is,

hogy Budavár középkori vásártere, a Szombatpiac itt, északon, a magyar Mária Magdolna-templom körül, s nem a Pestről jött németek — második építési periódusba eső — városközpontja, a Nagyboldogasszony-plébánia körül alakult ki. (Alább látjuk majd, hogy ugyanitt, a Vár északi, általunk korábbiak vélt magyar negyedében találjuk meg a korai királyi kúriának és pénzverőháznak emlékeit is.)

Ezek a régészeti megfontolások, a két plébánia évszázados peranyagával együtt azt jelzik, hogy a Mária Magdolna-templom felépítését a vártelepítés első, 1243—1249 közt lemérhető szakaszához, a királyi rezidenciának s az azt övező magyar negyednek a Vár északi részén történt korai telepítéséhez kell kapcsolnunk, míg a délebbi — s utóbb a Pestről jött németek plébániájává lett — Nagyboldogasszony-templom építését a budavári telepítés második — 1247—1255 közt végbement — szakaszába kell beiktatnunk.

A XIII. század végén a Nagyboldogasszony-templom már anya-egyház, amelynek a Mária Magdolna-egyház magyar polgárainak (cíves Hungari) papja — Lodomér érsek szava szerint — a templom alapításának idejétől fogva (a sua fundacione et constructione) évi egy márká cenzust fizet.²⁰³ Ezt az összeget a Nagyboldogasszony-egyház plébánosa — assistentibus sibi civibus et iuratis eiusdem ecclesie — évi két és fél márkára akarja emelni, de Lodomér érsek 1298 előtt ezt megtiltja. 1298 és 1301 között Albert, a német Nagyboldogasszony-egyház plébánosa, akinek egyik káplánját választják meg a Mária Magdolna-egyház plébánosává, jognyilatkozatot tesz. Ebben biztosítja, hogy a Mária Magdolna-egyház híveit a jövőben sem befolyásolja szabad plébánosválasztási jogukban, mert a Mária Magdolna-egyház a szabad plébánosválasztás tekintetében a Nagyboldogasszony-plébániától alapítása idejétől fogva mindenkor szabad és független volt (. . . cum ipsa ecclesia Beate Marie Magdalene a sui fundacione ab ecclesia Beate Marie Virginis, in hoc articulo, videlicet in recepcione plebani libera semper fuerit et exempta. . .)²⁰⁴

A későbbi jogviták a fennmaradt okleveleknél *korábbi*, XIII. századi helyrajzi és jogviszonyokba is bepillantást engednek. 1342-ben a per során a budavári *németek*, tehát a Nagyboldogasszony-parókia lakói azzal a valótlanossággal hozakodnak elő, hogy a — valójában IV. Béla király által alapított és épített — Nagyboldogasszony-egyházat ők, illetve elődeik alapították és építették fel; a templom in sui origine et principio, per solos Theutonicos fundata, erecta, constructa, constituta, vocata existit.²⁰⁵ 1352-ben a pápa elé kerül a két plébánia pere. A pápa ezúttal átírja a Benedek esztergomi érsek (1254—1261) előtt ez ügyben kötött régi egyezséget. Ez a késői irat viszont azt is említi, hogy a Mária Magdolna-egyházat és a vízvárosi suburbium egyházát — a Szent Péter vértanú plébániatemplomát — homines et hospites de suburbio Budensi, vagyis *magyarok* alapították.²⁰⁶

1390-ben egy közjegyzői okiratban összefoglalt választott bírósági per során még érdekesebb településtörténeti adatok kerülnek elő. A Nagyboldogasszony-egyház német plébánosa azt állítja, hogy a Nagyboldog-

asszony-egyház a budai castrum s a suburbiumok egyedüli anyaegyháza, a Mária Magdolna-egyház ennek csupán konkrét határok nélküli leányegyháza, amelynek tehát még meghatározott plébániakerülete sincs; papja csupán a Nagyboldogasszony-plébánia papjának hozzájárulásával gyakorolhatja a plébános jogait, s ennek jeléül a Mária Magdolna-egyház plébánosa a Nagyboldogasszony-egyház plébánosának évi négy és fél marka ezüstöt fizet.

Ugyanekkor Gergely, a magyar Mária Magdolna-egyház plébánosa leszögezi azt, hogy

1. a Mária Magdolna-egyház önálló plébánia, amelynek saját plébániakerülete van (quod ecclesia Beate Marie Magdalene erat ecclesia parochialis, per se distinctos habens limites),

2. semmiben sem volt alávetettje a Nagyboldogasszony-egyháznak (in nullo suberat, neque tenebatur ecclesie predictae Beate Marie Virginis),

3. a magyar plébános meg is mondja, mik voltak a — várfalon belül és azon kívül — a magyar Mária Magdolna-egyház parókiájának régi tartozékai. Ezek a tartozékok: a Vár északi fele, a mai Hess András téri Míklós-toronytól északra eső s a várfalak által körülzárt terület, továbbá az összes suburbium, vagyis Lógod (a mai Lógodi utca s a Bugát Pál utca környékén), Tótfalu (a mai Ostrom utca, Vérmező utca táján), valamint a Zsidók negyede és a Szent János evangélista kolostorától a király kúriájáig eső terület (Item platea Iudeorum et a Sancto Ioanne usque ad curia Regis fuit similiter de dicta Parocchia Sancte Marie Magdalene.)²⁰⁷

A per egyébiránt egyezséggel végződött. Mindössze annyi történt, hogy Lógod suburbiumot s azt a suburbiális városrészt, amely a castrum, tehát a hajdani polgárváros legdélibb részén volt, tehát a régi zsidónegyed, valamint a Szent János evangélista kolostora és a királyi kúria közötti területet a Mária Magdolna-egyház plébánosa a Nagyboldogasszony-egyház plébánosának adta át.²⁰⁸

Úgy látszik, e lemondás ellenében a Mária Magdolna-egyház elnyerte függetlenségét; IX. Bonifác pápának 1401-ben kelt egyik oklevelében a Mária Magdolna-egyház már mint önálló plébánia szerepel.²⁰⁹

Ez az 1390. évi oklevél, amely a Vár északi magyar részét és az egykori suburbiumokat meghatározza, a középkori budai városföldrajz egyik legfontosabb forrása.

Ez az első okleveles említése annak, hogy a budai Várhegy déli végén már áll a király kúriája. (Munkánk második részében mutatunk rá arra, hogy a budai királyi kúriát illető minden más, ekkori (1243—1382) okleveles és krónikás emlékünknem erre a déli palotára, hanem a Várhegy északi végén állt XIII. századi építésű rezidenciális épületre, a magna curiára, vagy Kammerhofra vonatkozik.)

De azt is bizonyítja ez az oklevél, hogy a castrumnak mondott budai polgárváros egy korábbi időszakban, mégpedig a Mária Magdolna-egyháznak az 1240-es évekre tehető megalapítása idején dél felől, még a

Várhegy derekánál, a Fehérvári kapu és a Vízikapu környékén végződött (ez Csemegi József régi nézete) és a mai Szent György tér északi végétől délebbre eső terület, vagyis a régi zsidónegyed (az egykori Teleki-féle palota helyén) s a ferencesek hajdani kolostorától (Várszínház helye) délebbre eső terület — tehát a XIV. századi megépítése előtt magának az Anjou-kori királyi palotának területe is — le egészen Kispest-Kelenföldig (Tabán)²¹⁰ — éppen úgy a bástyákon kívül álló terület volt, mint a magyarok által már a XIII. század derekán megszállt Lógod, Tótfalu, s az 1270-es években épített plébániájáról Szent Péter-városnak mondott mai Viziváros.

A korai alapítású Mária Magdolna magyar plébániához a Vár északi magyar negyedén kívül valamennyi suburbium hozzátartozott, míg az 1247—1269 közt felépített nagyobb, háromhajós főtemplomhoz a pesti németek átvándorlása után csupán a bástyákkal övezett Vár déli részét, a Szent Miklós-templomtól a déli zárófalig tartozó részt csatolták hozzá. Ez a déli zárófal pedig a korai időszakban — mint azt az 1390-es oklevél még híven tükrözi — a mai Szent György tér északi részén húzódott.

Ha a két plébániakerület peranyaga és más, eddig már ismertetett adataim alapján megkíséreljük rekonstruálni a budai Vár XIII—XIV. századi, 1243-tól 1382—1390-ig terjedő településtörténeti képét, a következőket látjuk:

1. 1243-tól van egy korai időszak, amikor még kizárólag a királyi udvar refugiuma, a pénzverőház s e kettő körül a magyar udvari népek és kondicionáriusok elhelyezése a cél. Ebben a legkorábbi, kezdeti periódusban — úgy látszik — még csak egy, szerény méretű temploma van a Várnak, az egyhajós Mária Magdolna-templom, mellette az első telepések piacterével, a Szombatpiaccal. Ennek az első telepítésnek színhelye a Várhegy északi, barlangpincékkel és barlangkutakkal teli fennsíkja. Ekkoriban a kicsiny Mária Magdolna-plébániatemplom kerületéhez hozzátartozik az egész épülő Vár területe, s az azt környező összes északi, keleti, nyugati és déli suburbium, így a XIV. századi építésű Anjou-palota ekkor még várfalon kívüli, déli területe is.

2. Alig indul meg ez a királyi várostelepítés, a tatárjárás megismétlődésének hírére Pest kiváltságos német polgársága is felköltözik a Várba. Kiváltságaiknál s a magyar udvart környező kondicionáriusoktól eltérő réteghelyzetüknél fogva a Vár középső és déli részét foglalják el; plébániájukhoz, a Nagyboldogasszony-templomhoz a várfalakkal övezett s a Dísz tér déli végéig terjedő várnegyedet csatolják hozzá. Az északi várnegyed és a Várhegyet övező négy suburbium egészen 1390-ig a magyar Mária Magdolna-egyház joghatósága alatt marad.

3. A XIV. században, amikor a budai castrum déli zárófalán kívül, attól délebbre az Anjouk megépítik a királyi palotát, s megépül ennek a városnál mintegy tizenöt méterrel alacsonyabban fekvő, víztelen területre települt királyi várpalotának a Dunára — mint vízszerező helyre — könyöklő bástyarendszere, anakronizmussá válik e déli, az új palota, illetve a királyi palota és a polgárváros közötti területen a Mária Mag-

dolna-egyház joghatósága; a hajdani suburbiumból a királyi palota területe s annak előtere lesz. A palota és a város közé eső, suburbiális jogon a Mária Magdolna-egyházhoz tartozó részt Lógoddal együtt hozzácsatolják a Nagyboldogasszony-egyház plébániakerületéhez.

A két plébániakerület 1390. évi elrendezése adja meg a többszakasos budavári település végleges körvonalait; ezzel a déli királyi palota építésének befejezéséből adódó elrendezéssel alakul ki a budai vár végleges középkori képe.

A fenti megfontolások jegyében nem képzelhető el, hogy egy XIII. századi építésű királyi palota és az északi polgárváros közé suburbiális jogon a Mária Magdolna-egyházhoz tartozó földterület (a kir. palota és a városfal közé eső térség) ékelődjék be. Mindebből az világlik ki, hogy a XIV. századi déli palotaépítés — amely, mint látjuk, legkésőbb 1382-re teljesen befejezést nyert — magával hozta a plébániakerületek 1390. évi végleges elrendezésének szükségét: a déli palota területe s a palota, meg a polgárváros közé eső térség suburbiális jellege a palota építésével megszűnt, s így végképpen feleslegessé vált ezeknek a területeknek az északi, magyar plébániatemplomhoz való tartozása.

A két plébánia jogviszályának még egyszer röviden összefoglaljuk néhány tanulságát:

1. A Mária Magdolna-templom alapítását, a Nagyboldogasszony-egyházról való (talán későbbi) függése ellenére is magyar alapításának tartották (1352).

2. A magyar hívek szabad plébánosválasztási jogát — amely pedig e függőséggel nehezen egyezik — a XIII—XIV. század fordulóján még az ellenlábás Nagyboldogasszony-templom német plébánosa sem vonta kétségbe.

3. A XIII—XIV. századi budavári királyi rezidenciának vélt magna curia regis, vagy Kammerhof (Táncsics Mihály utca 9), a hozzá csatlakozó magyar városrészrel s Buda egyetlen vásárterével, a Szombatpiaccal, a Mária Magdolna-egyház magyar plébániakerületével esett egybe. Nyilvánvaló, hogy ez a tény magyarázza meg a magyar plébániakerület mindvégig észlelhető viszonylagos függetlenségének okát, amely egyben a Várhegy északi része korábbi betelepítésének jele.

4. 1390-ig a magyar plébániához tartozik a polgárváros északi része és a Várhegyet övező valamennyi suburbium. Eszerint — mivel más adatainkból kiviláglik, hogy a déli királyi palotát csak 1350—1382 között építették — bizonyos, hogy az ezt megelőző időkből a királyi palota egész területe is a Mária Magdolna-egyház suburbiumainak egyike volt. E suburbiális déli területnek XIII. századi leletanyagát tárta fel a budai várásatás a XIV. századtól kezdődő itteni királyi udvari élet későbbi emlékeivel együtt.

5. E déli suburbiumnak az Anjou-palota és a városfal közé eső maradványát 1390-ben, pár évvel a déli palotaépítkezések befejezése után elcsatolják a Mária Magdolna-egyház plébániakerületétől, és az új elrendezésnek megfelelően a mai Szent György tér XIV. század végi beépí-

tése során a Várhegy délebbi plébániájához, a Nagyboldogasszony-egyház területéhez kapcsolják.

6. Az a tény, hogy a Mária Magdolna-templom plébániakerületének egészen 1390-ig tartozéka a régi — a zsidók által ekkorra már elhagyott — XIII. századi zsidónegyed, a ferences kolostor s az új királyi palota közé eső terület, megerősíti Csemegi Józsefnek azt a feltevését, amely szerint a XIII. században a castrumnak nevezett város déli bástyarendszere még a mai Dísz tér déli végén, a Várhegy legkeskenyebb pontján ért véget. Ez ugyancsak alátámasztja azt a vélelmemet, amely szerint ezt a zárófalat akkor még csupán egy kapu, a délnek néző Kelenföldi kapu (a városfal későbbi ún. Palotai-kapujának előde) szakította meg.

7. A Várhegynek ez a magyar és német plébániakerület szerint való kettéosztottsága — amely a királyi Óbudáról s a pesti polgárvárosból történt kettős telepítésnek térbeli emléke — a késő középkoron át is meghatározza Buda helyrajzát. Gárdonyi Albert tapint rá erre, amikor Budának 1437-ben, a tervezett zsinat végett eszközölt összeírását, a budai polgárváros két közigazgatási kerületének majdnem egyetlen középkori bizonyítékát a két plébánia kerületével azonosítja.²¹¹ Eszerint, az 1390. évi parókiális megosztás után fél századdal, kétszáz budavári ház tartozott a Nagyboldogasszony-templom német és százhuszonkettő a Mária Magdolna-egyház magyar plébániakerületéhez.

* * *

Munkám első részében igyekeztem összefoglalni azokat a történeti adottságokat, mintegy a városalakulásnak azt a szimptomatikáját, amely a XIII. század második felében évtizedek alatt felépített Buda várát, vagyis Buda városát jellemezte. Igyekeztem tisztázni a budai városfejlődés igen sok tünetben jelentkező egyedi sajátosságait. A fővárosok fejlődése várostörténetileg mindig atipikus. Az elmondottak alapján tisztázottnak érzem a budavári telepítés időbeli szakaszosságát. A betelepítés időbeli periodizációja — előbb a királyi, eredetileg talán csak refugiumnak szánt rezidencia, a pénzverde s vele az óbudai-esztergomi kondicionáriusok magyarjainak, majd a második tatárjárás rémhírére Pest város németjeinek feltelepítése a Várba — századokra meghatározta a budai városélet intézményekben, helyrajzi adottságokban egyaránt jelentkező dualizmusát s a városfejlődés dialektikáját magyarázó ellentmondásosságát (királyi udvar és polgárság, két etnikum, két plébánia, két plébániakerület, kettős városnév, kettős városcímer, a civitas eredeti castrum mivolta, a várkapitány-rektorok iudex szerepe stb.).

Mivel sem okleveles, sem régészeti bizonyítékát nem találom annak, hogy a budai castrum, vagyis a budai polgárváros falain kívül, a Várhegy déli végén a királyi rezidencia már a XIII. században állt volna, s mivel munkáim adatai szerint a XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia éppenséggel következetesen a castrumnak nevezett polgárváros bástyáin

belül állt, érthetővé válik Buda városának okleveles gyakorlatunkban egyébként egyedül álló castrum megnevezése, a polgárság várpolgári szerepe, de az is, hogy a budavári rektorátus, vagyis várkapitányság budai intézménye miért szükségszerű a király, annak magyar udvara s a német polgárság által közösen lakott Budán. Ezek a felismerések — úgy érezzük — az eddigi várostörténetnek, de a budai várpalota-ásatásoknak is számos feloldatlan, vagy megnyugtatóan meg nem oldott kérdésére felelnek. Így arra is: miért váltják fel a XIV. század második felében, a budavárosi királyi palotának a városon kívüli területre történt költözése idején a budai rektorokat polgárok választotta bírák. A még Pesten szerzett jogaiért királyokkal és egyházi intézményekkel szívósan harcoló budai polgárság — amely Anjou Károlyt hét éven át gátolta az ország fővárosának, a királyi rezidenciának s a budai pénzverőháznak birtokbavételében — a XIV. század első évtizedeire annyira lehetetlenné tette a Buda városi rezideálást, hogy az Anjouk a különálló budavári várpalota építésének időtartamára Visegrádot választották tartózkodási helyükül. Így a királyi rezidenciának a budai polgárvárosból való kiköltöztetése király és polgárság közös érdeke lett, de ez a topográfiai változás — Buda kettészakadása királyi várpalotára és polgárvárosra —, amely a XIV. századra végül is Buda polgárságát széleskörű jogaihoz hozzásegítette, — aligha esett volna meg a polgárság kemény s olykor véres küzdelmei nélkül.

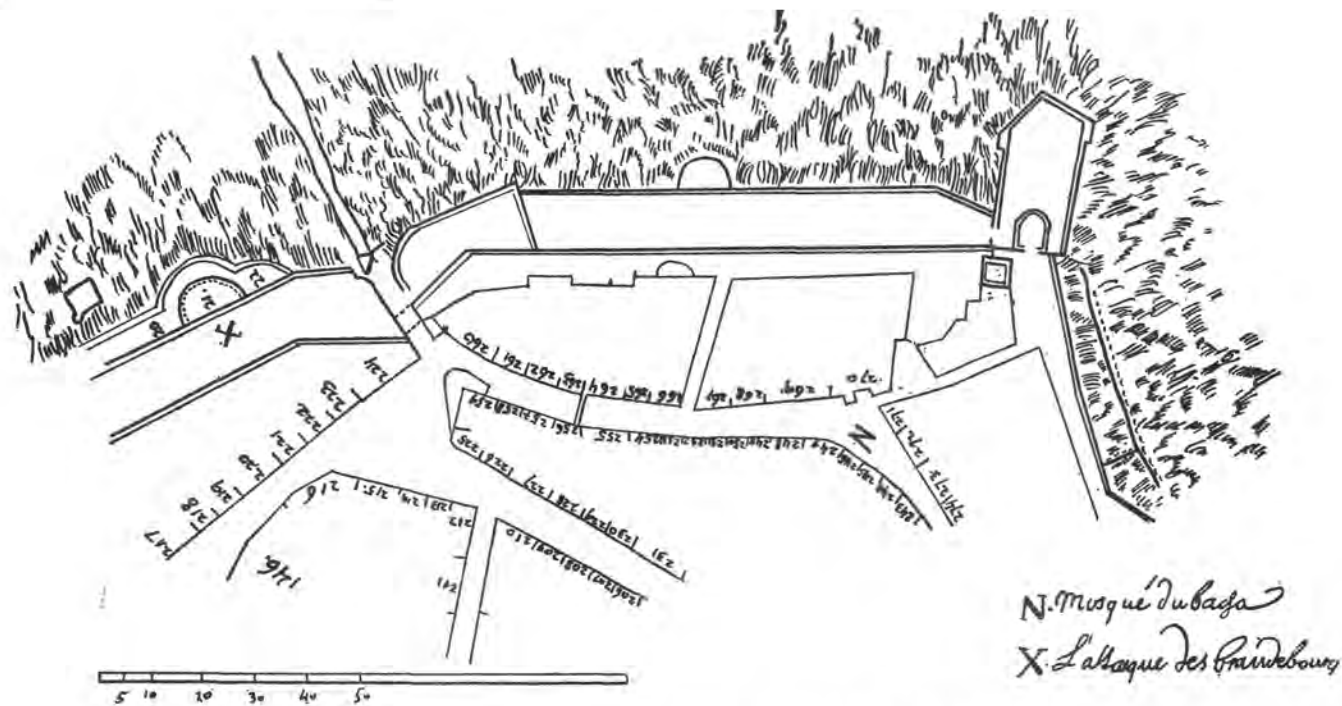
Kutatásom egyik lényeges mellékeredményének — a második tatárjárás hírének pontosabb datálásával — e rémhírnek az egész magyarországi várépítésre és városfejlődésre tett hatását, illetve ennek pontosabb kormeghatározását tartom.

Munkám második részében dolgozatom kulcskérdésének, a XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia helyrajzának diplomatikai bizonyítékait vizsgálom meg. E vizsgálat során — azután, hogy munkám első részében a XIII. századi déli budai várpalota, vagy fellegvár fikciójára már rámutattam — az Óbudát illető adatokat kell elválasztanunk azoktól, amelyek a budavári, polgárvárosi királyi rezidenciára vonatkoznak. Itt kell körvonaloznunk a XIII. századi budavári magna curia regis, vagy Kammerhof korai funkcióját s meghatározni annak szabatos helyrajzát, valószínűsíthető építéskorát. Ezt azért tesszük, mert egyrészt régebbi, hasonló tartalmú munkánkat — okkal vagy ok nélkül — elmarasztaló bírálatok érték, másrészt pedig mind a várostörténeti, mind a régészeti kutatást kívánjuk hibás megfontolásokon alapuló további téves következtetésektől megóvni.

II.

A XIII—XIV. századi budavári királyi rezidencia helyrajza és története

Említettük: a régi Budának 1243. évi Óbudaként történő említése, az esztergomi királyi várpalota 1249. évi eladományozása, az esztergomi pénzverőkamarának 1250. évre tehető Budára költöztetése szabja meg

Az Erdélyi bástya és a Kammerhof környéke 1687-ben (Haüy-féle felmérés)

azt az időhatárt, amelynek kezdő és záró évszáma közé a budavári királyi szálláshely építéskorát be kell iktatnunk. A budavári királyi rezidencia helyrajzának vizsgálatánál fokozott gondot kell fordítanunk a budavári és óbudai (vagyis a tatárjárás előtt már fennállott, korábbi, de a tatárral szemben védtelennek bizonyult) királyi rezidenciára vonatkozó adatok elkülönítésére. Ugyanis Óbuda neve annak ellenére, hogy 1243-ban *Vetus Buda* néven említik, nem következetes meghatározás; Óbuda neve később is gyakran fordul elő Buda alakban, sőt az óbudai káptalan még a XVI. században is budai káptalannak írja magát.

Az első adat, amely — ha közvetve is — de világos utalás a királyi rezidencia (kezdetben esetleg csak királyi refugium) budavári elhelyezésére, a Nagyboldogasszony-templom kegyuraságának és a budavári vásárvárnak a szigeti domonkos apácák részére történt 1255. évi donáció, illetve annak a budai castrumban működő esztergomi pénzverőkre vonatkozó kitétele. IV. Béla király ekkor a budavári vám alól kiveszi azokat az esztergomi pénzverőket, akik ekkor már a budai várban dolgoznak. (*Excipimus autem fabros nostros de Strigonio, illos, qui tempora nove monete, donec in fabrica laborabunt, si cum uxore et familia sua in castro notato morabuntur. Cum autem ab opere predictae monete fuerint expediti, statuimus, quod de mercimoniis suis tributum soluant, sicut et alii.*)²¹²

Az oklevélszöveg világossá teszi, hogy a pénzverés színhelye a Várnak mondott budai polgárváros; ennek vámjától mentesülnek az Esztergomból családostul átköltöztetett pénzverők. Az adat a királyi szálláshely szempontjából — ha közvetve is — bizonyító értékű; Hóman Bálint és Huszár Lajos pénztörténeti kutatásai ugyanis megnyugtató módon tisztázták: e korai időszakban a pénzt a királyi rezidencia színhelyén, magában a királyi lakóházban verték.²¹³ A jelzett időszakban (1255) három pénzverőház működik az országban: az esztergomi, a budavári és a zágrábi.²¹⁴ Közülük az 1271. évre már kétségtelenül a budavári a pénzverés főhelye; ekkorra már országos mértékké válik az ún. budai márka.²¹⁵ Ugyanezt mutatják a pénzverő kamaraispánok Budával való kapcsolatairól kifejtett adataink is.

Így tehát annak egybevetése, hogy 1255-ben a budai castrum a pénzverés színhelye, s ekkoriban a magyar pénzt a királyi rezidenciában állítják elő, minden más megfontolástól függetlenül is elég annak a kutatási hipotézisnek megalkotásához, hogy ekkor, tehát 1255-ben a királyi udvartartás is a budai várban van. 1255-ben az esztergomi királyi kastély már hat esztendeje végleges érseki tulajdon, Óbuda pedig — ahol ekkortájt a békésebb időket szívesen töltik a királyok — stratégiaiag bizonytalan. És annak ellenére, hogy a XIII. század okleveles gyakorlatában nem mindig világos: Buda elnevezése Óbudát, vagy a budai várat illeti-e, a hivatkozott 1255. évi oklevél világosan eldönti, hogy nem Óbudán, hanem a budai castrumban kell keresnünk a budai pénzverés s vele a királyi új rezidencia színhelyét.²¹⁶

Az 1249. után kibocsátott királyi oklevelek egyre gyakrabban említett budai dátumhelyével (*Datum Bude*) kapcsolatban igen óvatos-

nak kell lennie a várostörténeti kutatónak. Az 1243-ban már földrajzi fogalomként felbukkanó, megkülönböztető Vetus Buda helynév ugyanis a XIII. század okleveles gyakorlatában korántsem rendszeres: Óbudát a XIII. század második felében általában még Budának írják, a Vetus szócska nélkül. Inkább a Vetus Buda megjelölés megy ritkaságszámba.²¹⁷ Ha a budai várról esik szó, a királyi oklevelek kifejezetten hangsúlyozzák is azt; például Mária királyné, IV. Béla felesége 1264 körül in castro Budensi datál²¹⁸ épp oly esetben, amikor budavári és óbudai ügyekről esik szó.

Nézzük meg tehát, mely oklevelek kapcsolódnak az óbudai régi királyi kastélyhoz, az óbudai udvartartás intézményeihez, s melyek illetik a budai várat?

Az ún. tárnokvölgyi perben — amely Gárdonyi Albert szerint 1259 körül, Kubinyi András újabb meghatározása szerint 1264-ben²¹⁹ zajlott le —, amikor a tárnokvölgyi királynéi jobbágyságok és Budavár polgárai arra való hivatkozással foglaltak Tárnok és Berki környékén nemesi földeket, hogy azok királynéi területek, illetve, hogy azok őket királyi donáció alapján illetik, megemlítik Zemeyn centuriót, Hogov (másutt: Hego) bilotust, továbbá Wolt, Petrus filius Farcasii (másutt Petur filius Farcasii) és Stephanus (másutt Othmarus) „*Budenses jobagiones populorum domine regine*”, másutt „*jobagiones domine regine*” személyeit.²²⁰

Mivel a birtokfoglalásban budavári polgárok vesznek részt, s a foglalás ügyében a Budenses jobagiones is szerepelnek, kézenfekvő lenne arra gondolni — amire egy velem folytatott nyilvános vita során Kubinyi András is gondolt²²¹ —, hogy ti. a felsorolt királynéi jobbágyságok *budavári* emberek voltak.

A tüzetesebb vizsgálat azonban mást bizonyít! Az 1264-ben ismételt említett Petrus filius Farcasii utóbb, 1280-ban Erzsébet (Izabella) királynénak, Kun László nejének oklevelében világosan és félreérthetetlenül mint Petrus filius Farcasii de *Veteri Buda* jelenik meg,²²² mégpedig azok között a királynéi kondicionáriusok között, akik az oklevél szerint még IV. Béla korában, tehát 1270 előtt telepedtek a régebben a ducatushoz, ekkor már a királynéhoz tartozó Pest megyei Nemus faluba. Óbudai Farkas fiát, Pétert ekkor, 1280-ban, a királyné ötödmagával a Nyulak szigeti domonkos apácáknak adományozta.

Ez tehát azt mutatja, hogy a tárnokvölgyi perben szereplő Budenses jobagionesként említett királynéi emberek *nem budaváriak voltak, hanem óbudaiak.*

A tárnokvölgyi perben szereplő Scemeyn centurióról, a *budai* királynéi emberek száznagyáról szintén megállapíthatjuk, hogy *óbudai*. 1246-ban Hysci, vagy Hisce óbudai kanonok²²³ a Nyulak szigeti apácáknak adományozza a *budai* határban fekvő Tapsa nevű szőlejét, amelyet „ab uxore Scemey comparauerat”.²²⁴ Tapsa, vagy Tapsa szőlőről Óbuda összes határjáró levele megemlékezik; e szőlő nem Budavár, hanem Óbuda határában, a mai Csatárka környékén feküdt.²²⁵

(Scemeyn centurióról egyébként feltételezzük, hogy azonos azzal a Veszprém megyei, bödögei, királynéi birtokról származó Scemeyn mesterrel, Mária királyné aranyművesével, akit a tatárjárás alatt szerzett érdemeiért 1243-ban IV. Béla király vett ki a királynéi szolgák sorából, és hogy rokonaival együtt a királyi udvarban élhessen, a nemesek közé emelt.²²⁶)

Így tehát a tárnokvölgyi perben szereplő, budainak mondott királynéi jobbágyok óbudai, és nem budavári királynéi kondicionáriusok voltak, mégpedig alkalmasint azoknak a XIII. század eleji, az óbudai királyi kastélyhoz tartozó királyi várszolgáknak királynéi tulajdonba adott ivadékaik, akiknek őseiről korai okleveleink említést tesznek.²²⁷

Hasonlóképpen helyrajzi tisztázásra vár az a kérdés: hol állt Budán az 1264. évi tárnokvölgyi per során említett királynéi capella?²²⁸

Mivel a budai Várban még 1332-ben is a IV. Béla király által épített Nagyboldogasszony-templomot nevezik királyi kápolnának,²²⁹ s a Buda városi magna curia regis királynéi és királyi házikápolnájának, a Szent Márton-kápolnának építésére Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja csak 1349-ben kér és kap pápai búcsúengedélyt,²³⁰ nyilvánvaló, hogy az 1264-ben említett királynéi kápolnát nem Buda várában, hanem Óbudán kell keresnünk.

Hogy azután ez az óbudai, XIII. századi királynéi kápolna azonos-e a III., Kálvin utcai romterületen feltárt kápolnával, vagy esetleg az 1269-ben — az Óbuda melletti Bana filiájaként — említett óbudai capella beate Margarete-vel²³¹ (amelyhez utóbb az óbudai Kovács utca tartozott, s amely 1355-ben, az óbudai várososztás után a királynéi város plébánia-temploma lett), avagy az 1283-ban említett óbudai Mária-kápolnával azonos-e,²³² ennek eldöntése Óbuda középkori topográfiájának kutatóira vár.

E dolgozat annak bizonyítására szolgál, hogy Buda várában a korábbi királyi lakóhely a Várhegy északi részén, a polgárvárosban benn álló ún. Kammerhof volt. Ennek királyi és királynéi házikápolnája, a Szent Márton-kápolna, mint utaltam rá, nem a XIII. században épült, hanem csak 1349 körül. A Várhegy — szerintem XIV. századi építésű — déli királyi palotájának egyik királyi kápolnája sem korábbi a XIV. század második felénél. Így tehát az 1264-ben egy ízben említett királynéi kápolnát csak Óbudán, az óbudai királyi, majd királynéi kastély körül kereshetjük.

Ugyanezt bizonyíttják döntő súllyal az 1268-ban először említett királynéi kápolnaispánságról szóló adatok is.

1268-ból két, a király által kibocsátott oklevelünk is megemlékezik magister Ambrosiusról, a királynéi kápolna ispánjáról.²³³ Ambrus mester mindkét alkalommal Ákos mester óbudai préposttal együtt jenei újbécsi birtokügyben jár el; egyik oklevelükben magukat mindketten királyi káplánoknak nevezik.²³⁴

Az 1268-ban a két ízben is királynéi kápolnaispánként szereplő Ambrus mesterről azt állapíthatjuk meg, hogy mint az óbudai káptalan

scolasticusa, illetve lektor-kanonokja 1246-tól 1283-ig, tehát *harminchét esztendőn keresztül az óbudai káptalannak számos oklevelét író jegyzője volt.*²³⁵ Ambrus mestert tehát e négy évtizedes mindennapi oklevélírói munkája szakadatlanul az óbudai káptalan monostorához kötötte, s királynéi kápolnaispánságával egy ideig együtt viselt óbudai kanonoksága helyhez kötött s mindennapi kancelláriai munkával járó javadalom volt. Királynéi kápolnaispánságának színhelye tehát a budai Vár nem lehetett, csakis Óbuda.

Ákos mestert — a Gömör megyében birtokos Kopasz nevezetű Detrik comes fivérét —, aki 1268-ban mint óbudai prépost, Ambrus mester királynéi kápolnaispánnal együtt szerepel, 1244—1272-ben említik okleveleink. 1244-ben pesti plébános, egyben királyi káplán,²³⁶ 1249-ben fehérvári prépost, egyben királynéi kancellár,²³⁷ 1259 előtt, majd 1259-ben és 1261-ben is királynéi kancellár, de ugyanekkor, 1258-tól fogva egészen 1272-ig az óbudai káptalannak — szükségképpen Óbudán és nem Buda várában lakó — prépostja.²³⁸

Az óbudai káptalan és a királyi, illetve királynéi kancellária — tárgyunkon már kívül eső — kapcsolatának elemzése, mint arra Fügedi Erik rámutatott, a Buda-Óbuda kérdés topográfiai adatait is gyarapítja.²³⁹ Az óbudai káptalan kanonokjait IV. Béla ismételtlen klerikusainak nevezi,²⁴⁰ akik — mint például a budaszentjakabi tizedek lefoglalása esetén — nemcsak élnek, de vissza is élnek kiváltságos helyzetükkel.²⁴¹ A XIII. századi óbudai királyi kastélyhoz (ma III., Kálvin utca) közel eső óbudai káptalan (a mai III., Szentlélek tér) írástudó papjaiból kerül ki a királyi és királynéi kancellária jegyzőinek és kancellárjainak jó része.²⁴² A királyi udvar körüli serénységüket 1288-ban a szomszédságukban, az óbudai királyi kastélyban sűrűn tartózkodó Kun László külön kiemeli,²⁴³ s meglehet, hogy 1343 után, amikor az óbudai királyi kastélyt már anyjának engedte át Nagy Lajos király,²⁴⁴ maga pedig Visegrádon és a budai várban lakott,²⁴⁵ az óbudai káptalannak Buda várába való áttelepítését vette tervbe.²⁴⁶

1265. június 2-án, illetve 5-én egy-egy oklevelét „Bude in curia domine regine” keltezi IV. Béla király.²⁴⁷ A fent elmondottak alapján ezt a budai királynéi kúriát — csakúgy, mint az oklevél ismertetője és bírálója, Szentpétery Imre — az óbudai királyi, majd királynéi kastéllyal azonosítjuk, s éppen arra tartjuk jellemzőnek, hogy a királynéi jószággá, a késő középkor civitas reginalisává alakuló Óbuda s a királyi Buda (Buda regia) kettősségének első, királyi oklevélben kifejezett megjelenése.

Az Óbudára és Budára vonatkozó XIII. századi oklevelek elkülönítése azt mutatja, hogy a román kori, tatárjárás előtt épült óbudai királyi kastély — egykorú nevén: Budavára²⁴⁸ —, noha a tatárjárás elpusztította,²⁴⁹ a tatárjárás után, majd 1301-ben is újjáépült, és rezidenциális jellegét békés években, a XIII. században, Budavár épülése idején is megtartotta. Azonban annak ellenére, hogy királyi, királynéi lakottságát fenti adataink is hitelesítik, az óbudai kastély 1249-ben, az esztergomi várpalota végleges eladományozásakor, de később sem pótolhatta

a tatár támadással is győztesen szembeszegülő esztergomi várat. Az óbudai kastély funkciója nem téveszthető össze a budai vár szerepével!

Óbuda, ez a síkföldi, mindössze néhány fallal s vízesárokkaal övezett, kis méretű, olykor castrumnak is mondott kastély (amelynek 1949—1951 évi feltárásán s kiterjedésének vizsgálatán magam is részt vettem), sem az 1246—1249. évi tatárveszély idején, de még késő középkori bővítései során sem elégíthette ki a királyi udvar dimenzionális és stratégiai igényeit. S ha Óbudát tartanánk a XIV. század derekáig a királyok állandó rezidenciájának, akkor vajon miért épült volna meg a budai vár, amelynek — mint rámutattunk — csak másodlagos és járulékos feladata volt Pest áttelepített német polgárainak elhelyezése?

Óbudán, mint az 1355. évi, Nagy Lajos által végrehajtatott városfelosztás jól mutatja, a hajdani királyi, ekkor már királynéi palotát teljesen körülfogta a káptalan birtoka, s a helyzet a királyi udvar és káptalan között éppoly tarthatatlanná vált, mint száz évvel korábban az esztergomi Várhegyen, ahol a latin városnak 1249-ben a Várhegyre telepített polgárai sietve elhagyták az érsekséggel közös tenyérnyi hegytetőt, amelyet IV. Béla király is nyilvánvalóan megfelelő hely híján hagyott el, s adományozott az esztergomi érsekeknek.

E dolgozatom tárgya, a Buda városi magna curia regis, vagyis Kammerhof, a visegrádi királyi lakótoronyhoz hasonlóan, kezdetben talán nem biztosított olyan kényelmet, mint a tatárjárás után helyreállított óbudai kastély. A Kammerhofnak 1349-ig még házikápolnája sem volt, veszély esetén azonban mind a királyi udvarnak, mind a pénzverőháznak Esztergomnál és Óbudánál biztonságosabb védelmet nyújthatott. Így tehát csak az adatok téves értelmezése vezethet oda, hogy Óbudát tartsuk a XIV. század derekáig a királyok *budai* rezidenciája színhelyének,²⁵⁰ s a budavári Kammerhofot királynéi, vagy éppenséggel özvegy királynéi kastélynak véljük,²⁵¹ amit különben a budavári Kammerhofra vonatkozó bizonyítékok semmivel nem támasztanak alá. Ha a tatár második betörésének rémhírére készült is királynéi refugium, az nem a királyi Buda volt, hanem Visegrád, amelynek hatalmas lakótoronyát saját költségén építtette Mária királyné, IV. Béla neje,²⁵² aki e várat, Pilis megyével együtt, 1259-ben adományba kapta a királytól.²⁵³

A régi óbudai királyi kastély és udvartartás a budai vár XIII. századi építésekor egyre többet vesztett jelentőségéből. Buda várában a templomok, középületek sorát építik, megépítik az egész budai castrumot, ugyanekkor Óbuda kiépítése a XIV. századig várat magára. Kétségtelen az, hogy békés időkben sűrűn tartózkodik itt IV. Béla király, V. István és főként Kun László, mégis veszély idején — amikor 1285-ben a tatárok újabb betörése bekövetkezik — a királyi udvar Buda várába vonul.

Az a folyamat, amely Óbudának királynéi hitberré alakulását eredményezte, már a XIII. század második felében megindult. Láttuk, hogy az óbudai kondicionáriusok 1264-ben, a tárnokvölgyi per idején, már mint a királyné emberei szerepelnek. Az óbudai királyi, majd királynéi clicium, vagy mensa, egyszóval az óbudai királyi udvartartás

déli irányban szorosan csatlakozott Szentjakabhoz és a király s a johaniták közös birtokához, Buda-Felhévízhez. Óbudai Farkas fia, Péter adatából láttuk: 1270—1281 között bizonyos, addig a ducatushoz tartozó javak királynéi tulajdonba mentek át. Ugyanezt tapasztalhatjuk Felhévízen is. Amikor 1276-ban Kun László a Nyulak szigeti apácáknak adományozza az óbudai királyi cliciumhoz tartozó felhévízi kondicionáriusokat, a dominikánák e jogszerzésüket Izabella—Erzsébet királynéval is megerősítették.²⁵⁴

A királynéi javak XIII. századi Buda környéki központja — Janovich Miklós és Kubinyi András véleményével szemben — nem a budai vár s az ottani királyi kúria volt, hanem az óbudai királyi-királynéi kastély. Az óbudai kastélyt 1301-ben, III. Endre halála után özvegye adja át²⁵⁵, 1324-ben pedig már az óbudai királynéi kastély gondnokáról olvasunk.²⁵⁶ Ez a folyamat 1343-mal azzal tetőződik be, hogy Lajos király édesanyjának adományozza az óbudai várat,²⁵⁷ amelyet ettől fogva haláláig Erzsébet anyakirályné már személyes tulajdonaként használ, s amely ekkortól gyakorlatilag királynéi hitberré válik.²⁵⁸

A budai, XIII. századi köztörténet témákkal kapcsolatos esemény-sorából megemlíjtjük a Domonkos-rend 1254. és 1273. évi nagykáptalanát.²⁵⁹ Ugyanebben az esztendőben Buda a színhelye IV. Béla és Ottokár cseh király béketárgyalásainak is.²⁶⁰ 1277-ben a főpapok zsinatát, 1279-ben Fülöp fermói püspök, pápai legátus jelenlétében a híres budai zsinatot tartják Buda várában.²⁶¹ Az a tény, hogy Kun László király ekkor, 1279-ben a budavári rektorral s a budavári polgárokkal rekeszteti ki Buda városfalai közül a kárára ott zsinatoló főpapságot s magát a pápai legátust is, azt mutatja, hogy Buda polgársága a király fegyveres várnepe volt. Érthető is az 1279. évi közjáték! Hiszen, amint Székely György rámutat,²⁶² a király a főpapság kirekesztését joggal várhatta az egyházi intézmények ellen amúgy is felingerelt budavári polgároktól! Ezekben az években ugyanis már fellángolt a harc a budavári polgárok s az óbudai káptalan, a polgárok és a szigeti Domonkos-rendi apácák, s végül a polgárok s az esztergomi érsekség között.

Az óbudai káptalan a Duna teljes vízjogát követeli magának a Szentendrei-sziget és Csepel között, s a Duna átkelőforgalmának, valamint a hosszanti hajózásának vámjára tart igényt. A szigeti apácák, akik 1255-től fogva a budavári főtemplom kegyuraságának s a budai vásárvámnak birtokosai, az 1244. évi Pest városnak adott szabadságokkal ellentétes kegyúri és vámterheket rónak a polgárságra. Végül pedig az esztergomi érsek kereskedelmük vámmentességében korlátozza a budaiakat.

1285 tavaszán szakadt az országra a csaknem fél százada várt második tatárjárás. Kun László, aki hadak gyűjtése céljából távol van Budától, a nyár végére felszámolja a tatár betörést, majd őszre már a szepességi oligarchák ellen hadakozik. A királyné viszont a bárókkal, a testőrséggel és a budai polgárokkal együtt Buda várába vonul, s itt éli át az ostromot, amelynek során a tatárok egészen a Dunáig elhatolnak

(. . . cum in castro Budensi incluse propter metum Tartarorum fuisset, simul cum fidelibus baronibus ac iuuenis domus nostre ac civibus Budensibus. . .)²⁶³

Abból a tényből, hogy 1285-ben a budai várban a királyné védelmében a budavári polgárok is részt vesznek, újra az gyanítható, hogy a királyi rezidencia (csakúgy mint az 1255-ben említett pénzverőház is) Buda várnak mondott városában volt. (Azt ugyanis nehéz lenne elképzelnünk, hogy azok a budavári polgárok, akiknek háborús veszély esetén — mint a későbbi Budai Jogkönyv is előírja — városuk védelme elsőrendű kötelességük volt, városukat épp a legnagyobb veszély, a több mint négy évtizede várt második tatárjárás idején hagyják el, s Buda várát, városukat otthagya az attól délre fekvő fiktív, XIII. századi királyi palotába vonuljanak.)

A királyné 1285-ben, a tatár támadásakor Buda városában tartózkodott. De nem azért, mintha itt lett volna a királynéi kúria,²⁶⁴ hanem azért, mert ekkoriban már a királyi rezidencia színhelye a budai vár volt, tehát Buda városa. Kun László pedig nem azért van távol Buda városától, mert ott nincsen királyi kúria, hanem azért, mert harcol a tatár betörők ellen.²⁶⁵ Általában az a feltevés, amely a Buda városi királyi kúriát minden áron királynéi kúriaként kívánja értelmezni — mint később rámutatunk —, igen helytelen nyomon indul el.²⁶⁶

A királyi udvarnak s a budavári castrum polgári vezetőrétegének szoros — helyrajzi egybeesésre is utaló — kapcsolatát olvassuk ki az 1285. évi idézett oklevélből is. A budavári magisztrátus élén országos főhadvezérek, az oligarchia sorába számító feudális elemek állnak. (Preuszal Henrik, Walter comes kamaraispán, Werner ispán, Hench kamaraispán stb.) Ugyanezt támasztja alá az is, hogy 1289—92-ben a budavári tanács egyik esküdtjeként említik magister Rodolphust, akiről 1290-ben III. Endre király — amikor őt budai ügyek intézésére utasítja — írja, hogy egyben a királyi aula apródja vagy testőre. (Iuuenis noster, concivis vester, — ti. a budavári polgároké.)²⁶⁷

A budai polgárok 1279-ben királyi parancsra szállnak szembe a főpapi zsinattal, 1285-ben pedig az udvar védelmében a tatárral. Bírói tisztelet betöltő rektorai — mint számos adatból láttuk — országos főemberek, hadvezérek, megyeispánok, a pénzverőkamara ispánjai. Mindez a királyi udvarnak, a pénzverés színhelyének a városon belül történt elhelyezését igazolja, s a királyi udvar s a polgár város feudális vezetőrétegének mélyen összefűződő érdekszövetségét árulja el.

Mindezek a jelenségek nehezen gondolhatók el akkor, ha a budavári régi történetírói szokást követve a XIII. századi budai castrumot és civitast (amelynek azonosságát kimutattuk) két szomszédvárnak véljük.

Döntő súllyal támasztják alá a királyi castrum és a budai polgár város XIII—XIV. századi helyrajzi azonosságát az Árpád-ház kihaltát követő budavári események. A magyar klérus, a Vatikán és az oligarchia egy része által támogatott Anjou Caroberto ellenében a bárók zöme és az egyházi intézményekkel folytatott pereik során végsőkéig elkeseredett,

több ízben egyházi átokkal sújtott budavári polgárok előbb Vencel cseh királyfit, majd Bajor Ottót segítik trónra; előttük megnyitják, Károly Róbert előtt bezárják Budavár kapuit. Országos szerepre emelkedésük érthetetlen lenne akkor, ha féltett városuk nem foglalná magába a királyi rezidenciát s a királyi pénzverőházat.

E köztörténeti események mellőzésével fordítsuk azonban figyelmünket az egyre bővülő írásos emlékeknek arra a csoportjára, amely a budavári királyi rezidencia helyrajzára vonatkozik.

Az első konkrét adattal az 1312–1318 között meghalt stájer Hornecki Ottokár Rimes krónikájában találkozunk. A krónika szerzőjének a XIV. század első évtizedét illető adatait a mű német kiadója, Joseph Seemüller, magyar részről Salamon Ferenc és Pór Antal objektív értékű forrásmunkának tekintik.²⁶⁸ Hornecki Ottokár krónikája — mintegy húsz más, egykorú, külföldi krónikával s hazai írásos emlékeinkkel egyezően²⁶⁹ — mondja el az 1301-ben László néven magyar királlyá koronázott Vencel cseh királyfi budavári bevonulását. A cseh földről érkező királyfit Székesfehérváron történt koronázása előtt a főurak és Buda polgárai Budán ünnepélyesen fogadták. A Nagyboldogasszonynak szentelt templomban tartott istentisztelet után

Darnach furten sy jin
In den *Chamerhof* hin
In derselben Kluse
Wunt der kunic mit huse.²⁷⁰

(Vagyis: — Ezután a Kammerhofba vezették, ebben az épületben lakik a király és háza.)

Hornecki Ottokár adatát Salamon Ferenc a következőképpen értelmezte: „Alkalmassint a királyi palota egy részében volt a királyi kamara már régebben (ti. 1318 előtt), és ezért nevezi egy német krónika Kammerhausnak (!) azt az épületet, ahol a király és családja lakni szokott.”²⁷¹ Huszár Lajos — velem együtt — a budai pénzverés színhelyét is ebben a királyi lakóházban sejtí.²⁷² Újabban Jankovich Miklós sorakoztatott fel a Kammerhoffal kapcsolatban értékes analógiákat. Szerinte „a Kammer szó ez időben nem kizárólagosan a kincstári apparátus igazgatását jelenti, elsődleges jelentése a királyi ház tagjainak legfelsőbb lakrésze, ágyasháza, a királyi család magánlakosztálya. E szónak hasonló értelmezését találjuk a bécsi Burgban is, ahol a császári ház tagjainak lakrészében elhelyezett házikápolnákat „Kammerkapelle”-nek nevezték.” . . . „Tout — Chapters in the Administrativ History of Medieval England. Manchester, 1937. 72. lap — kimutatja, hogy a camera jelentése a frank birodalomban a Karoling-kor óta a királyi hálószoba, ahol a királyi kincseket is őrizték. A megjelölést mind az angol, mind más fejedelmi udvartartások is átveszik.”²⁷³

Az adattal kapcsolatban — az említett budai vita során — Bártfai Szabó László mind a Hornecki-krónika hitelességében, mind pedig abban is kételkedett, hogy ez a budavári Kammerhof valóban királyi lakóhely

lehetett.²⁷⁴ Székely György is megjegyzi: „A Hornecki-adat egymagában nem azt igazolja, hogy a Kammerhof királyi palota, csak annyit mond, hogy adott esetben a király ott lakott. Az Árpád-korra ez mit sem mond.”²⁷⁵

A Kammerhof funkciójának kérdésére s az épületnek a „magna curia regis”-szel való azonosságának vizsgálatára a későbbiekben még visszatérünk. De addig tekintsük meg a további budavári (tehát városi) királyi rezidenciára utaló egyéb okleveles emlékeket!

1308. szeptember 30-án kibocsátott oklevelében I. Károly király emlékezik meg arról, hogy mikor *az ország fővárosába, Budára jött* (cum... in Budensem ciuitatem nostram principalem unacum Prelatis, Baronibus Regnique nostri nobilibus uenisset), a bárók és nemesek jelenlétében járultak *kúriájába* (in nostra curia affuerunt) az óbudai káptalan vezetői.²⁷⁶ Ez az adat ismét arra utal, hogy magában a városban kell keresnünk a királyi kúria helyét!

1349-ben Erzsébet királyné, I. Károly özvegye, Nagy Lajos anyja VI. Kelemen pápától búcsúengedélyt kér a budai várban általa emelt, Szent Márton tiszteletére épített királyi és királynéi házikápolna számára. A pápa meg is adja a búcsúengedélyt oly módon, hogy a király jelenlétében a Szent Márton házikápolnában tartott miséken a hívők bűnbocsánatot nyerjenek.²⁷⁷

A kutatás további feladata megállapítani, hol állt az 1301-ben Vencel—László király lakóhelyeként említett Kammerhof, s hol állt az 1349-ben Erzsébet királyné által alapított budavári házikápolna? Hiszen a királyi és királynéi házikápolna nem lehet másutt, mint a királyi palotában!

1354-ben akadunk Nagy Lajos király budavárosi kúriájának első okleveles nyomára. 1354. szeptember 19-én a király előtt Szécsényi Tamás országbíró özvegye, Piast Anna, néhai László nádornak, Opuília hercegének leánya, a király vérrokona és Szécsényi Tamásnak első házasságából származó fiai, Szécsényi Mihály váci püspök és Szécsényi Kónya mester, győri főispán egyezsége lépnek. Az egyezés során a Szécsényi fiak mostohaanyjuknak átadnak hatezer forintot, egy százötven lóból álló ménest és három budai házat. Ezekről a budai házakról a következőket mondja a királyi oklevél: *item duos fundos seu curias in civitate nostra Budensi; unam in vicinitate curie nostre, aliam in vicinitate ecclesie sancti Nicolai fratrum predicatorum et terciam in suburbio civitatis predicte iuxta ecclesiam sancti Trinitatis cruciferorum de Calidis aquis.*²⁷⁸

Vagyis: *a Szécsényieknek egyik háza a budai városban van és a király kúriájával szomszédos!* (A másik két ház tárgyunk szempontjából érdektelen; ezek egyike a Domonkos-rendiek — mai Hess András téri — Miklós kolostorának szomszédságában volt, másika lenn a felhévízi suburbiumban.)²⁷⁹

Az oklevélszöveg (amelyet 1952. évi munkám értelemzavaróan közölt) megmondja, hogy a Szécsényiek háza s a vele szomszéd királyi

kúria is benn a polgárvárosban van. További kérdés: van-e ennek a Nagy Lajos által bírt s a Szécsényiek egyik házával szomszéd királyi kúriának köze Vencel 1301. évi Kammerhofjához és Erzsébet anyakirályné 1349-ben épített királyi és királynéi házikápolnához, a Szent Márton-kápolnához?

A budaszentlőrinci pálos évkönyvek 1381-ben megemlékeznek arról, hogy a Nagy Lajos király által Velencéből megszerzett Remete Szent Pál ereklyéket Budán a királyi házikápolnában teszik közszemlére. (. . . in sacello regie arcis Budensis. . .)²⁸⁰ 1382-ben viszont azt jegyzik fel, hogy Nagy Lajos király egy nagyszerű, Buda városfalain belül álló épülettel adományozta meg a kolostort (Ludovicus Rex fratribus nostris magnificum intra Budenses muros domicilium cum ecclesia indito illi nomine Sancti Pauli concessit, ea quidem intentione, ut si quandoquidem martialibus disturbii a Sancto Laurentio coenobio, longius inde dissito, exulare cogerentur, eo securitatis cause velut ad asylum vacandae pietati commigrarent.)²⁸¹

Eddigi helyrajzi kérdéseink száma eggyel immáron ismét növekedik: hol állt ez a budavári — nagyszerűnek mondott — ház és templom, amelyet Nagy Lajos a budaszentlőrinci pálosoknak adományozott?

1416-ban Párizsban, Zsigmond király előtt, a király-császár apósa, Cillei Hermann, Cilli és Zagorje grófja, horvát bán bejelenti, hogy a budai Szent Miklós utcában álló, Zsigmond királytól 1397-ben adományba kapott házat (mint Pataki Vidor kimutatta, a mai Hess András téri ún. Vörös sün házat) elcseréli a budaszentlőrinci pálosoknak azzal a budavári házával, amely néhai Frank vajda szomszédágában, a budai Szombat utcában fekszik, és amelyet a király régi házának neveznek. (. . . domus . . . in vico Sabbati, iuxta condam Frankh Waywode, que antiqua domus regis dicitur. . .)²⁸²

Mivel a budaszentlőrinci pálosoknak ebben az időszakban mindössze két budavári házuk van (mégpedig az, amelyet egy templommal együtt 1382-ben Nagy Lajos királytól kaptak, valamint az, amelyet 1402-ben Mihály óbudai kanonok a budavári Mindszent utcában (Üri utca) adott nekik),²⁸³ nem kétséges, hogy a Szombat utcai (ma Tánicsics Mihály utca) pálos ház az, amelyet Cilleivel 1416-ban elcseréltek. Erre utal a házleírás antiqua domus regis kitétele is.

Korábban említett, 1354. évi oklevelünkkel kapcsolatban áll az 1416. évi diplomának Frank vajda házára tett utalása: Frank vajda ugyanis nem más, mint az 1354-ben a királyi kúria szomszédjaként említett Szécsényi Tamás unokája: Szécsényi Frank, 1393—1395-ig erdélyi vajda, hadvezér, 1398—1409-ig országbíró!²⁸⁴ Így — minden ellenkező értelmű oklevél teljes hiányában — az válik bizonyossá, hogy Nagy Lajos királynak 1354-ben említett Buda városi kúriája, amely a Szécsényi-féle házzal szomszédos volt, azonos az 1382-ben szereplő, s templomostul a pálosoknak adott házzal. És mind ez az 1354—82-ben említett királyi kúria, mind pedig a Szécsényieknek 1416-ban is Szécsényi kézen levő háza a budavári Szombat utcában, a mai Tánicsics Mihály utcában állt.

Az 1416. évi párizsi oklevélből azonban nem derül ki, vajon tartozik-e ehhez az immár a budaszentlőrinci pálosok tulajdonában levő és Cilleinek cserébe adott antiqua domus regis-hez egy kápolna is? Hiszen a pálosoknak 1382. évi — a Nagy Lajos-féle házadományra vonatkozó — feljegyzése az épület tartozékaként egy templomról is megemlékezik!

1423. július 3-án Cillei Hermann gróf, Cilli és Zagorje grófja, horvát bán és György, a pálosok generális vikáriusa, valamint a budaszentlőrinci pálos kolostor remetéi megerősítik azt a házcserét, amely közöttük létrejött. E szerint Cillei Hermann, budai városi házáért, a budai Vörössün házáért, cserébe kapja „quandam magnam curiam, sew domum ipsorum et eiusdem claustrum, que olim condam domini Karoli Regis Hungarie prefuisset in Civitate Budensi prope portam Zombatkapw existentem, in vulgari et Tewtonicali Chamerhoff nuncupatam, per condam dominum Lodovicum felicem Regem Hungarie. . . eidem Claustro. . . datam et collatam, simulcum capella in eadem curia in honorem Sancti Martini Confessoris constructa, necnon omnibus edificiis in se habentibus et aliis quibuslibet suis utilitatibus ad eandem curiam pertinentibus, necnon cum quadam particula sew spatium terre in quo fundamentum de lapidibus per condam dominam Reginam, Genitricem ipsius domini Lodovici Regis positum haberetur, simulcum eodem fundamento. . .”²⁸⁵

Ez a Budavár XIII—XIV. századi helyrajza szempontjából perdöntő fontosságú oklevél minden eddig felmerült topográfiai kérdésünket tisztázza. Vencel—László király 1301. évi Kammerhofja (amelyet okkal azonosítunk az 1255. évi, a királyi szálláshellyel egybeeső pénzverőházzal, Kun László betegsége színhelyével s azzal a Buda városi épülettel, amely az 1285. évi tatárjáráskor a királyi udvarnak védelmet nyújtott) eszerint azonos Erzsébet királyné 1349. évi házikápolna építkezésének színhelyével, azonos Nagy Lajos 1354. évi, Buda városában álló s a Szécsényiekkel szomszéd kúriájával, azonos azzal a magnificum domicilium-nak mondott házzal és templommal is, amelyet 1382-ben Nagy Lajos a budaszentlőrinci remetéknek adományozott.

A Kammerhofnak a Szent Márton házikápolnával azonos színhelye elosztatja azt a kételyt is, hogy 1349-ben és korábban is e magna curia vajon egyedüli királyi rezidenciája-e a budai várnak? Királyi házikápolnát csakis királyi palotában építenek: a Szent Márton-kápolna pedig a Szombat utcai (Táncsics Mihály utca) Kammerhofban állt, nem pedig a budai Várhegy déli végén.

A Kammerhof tartozékaként említett telkek megvilágítják annak az idetartozó allodiumnak, majorságnak helyét is, amely a bástyákon kívüli terület felől csatlakozik a királyi nagykúriához, s amely helytörténészeinknek arra adott hibalehetőséget, hogy ezzel a suburbiumi majorsággal együtt magát a magna curia regist is a budai várfalon kívüli területre helyezték.²⁸⁶

Okleveles anyagunk az eddigiekben a Szombat utca megnevezésén és a Szombat-kapuhoz való közelfekvésén kívül nem tájékoztat e királyi nagykúriának pontosabb helyéről. 1441-ben a budai Nagyboldogasszony-,

Mária Magdolna- és a vízvárosi Szent Péter-templom kerületének megvonásakor újabb szó esik erről az épületről, *antiqua domus et curia regis* néven. Említik néhai... (Frank) vajda házával való szomszédosságát, s azt az alatta fekvő allodiumot, amely már a bástyákon kívül állt. (... *quadam domo allodiali Conradi civis Budensis sub predicta antiqua domo regia existens...*)²⁸⁷

A XV. század elején leírt Budai Jogkönyv több más, a budai bástyákon fekvő házzal együtt megemlékezik „*von huet des alten Kammerhof peyn Judenn*” — vagyis a zsidók melletti régi Kammerhof őrzéséről; az épület azoknak a budavári bástyákra épült ház-erődöknek egyike, amelyeket a polgárok veszély esetén őrizni tartoznak.²⁸⁸

Gosztonyi István 1458—1482 közt írt formuláskönyvében olvassuk, hogy Cillei Ulrik magva szakadtán (1456) Mátyás király újabb adománnyal erősítette meg Guthi Országh Mihály nádort és fiait *domus seu fundus curie in civitate nostra Budensi in vico Judeorum habita* birtokában.²⁸⁹ Mivel a Cilleieknek más budavári házuk nem volt, mint az 1416—1423-ban csere útján a pálosoktól megszerzett Kammerhof, és mivel az 1416-ban még Szombat utcának nevezett mai Táncsics Mihály utcát a XV. század első évtizedeitől — az egykori, a budai vár déli végén állt zsidónegyednek ide történt áttelepedése miatt — már Zsidó utcának nevezték,²⁹⁰ nem kétséges, hogy Országh nádor és családja ezzel a donációval a Kammerhofot szerezte meg.

A Gosztonyi-féle formuláskönyvnek (1458—1482) az Országok birtokszerzésére vonatkozó tág időhatárát az 1458 és 1462 közötti évekre szűkíti le az az 1462. évi budai oklevél, amely a Kammerhofhoz tartozó majorságot már Országh Mihályénak mondja: *allodium extra portam Sabbati, retro domus condam Comititis Cilie, nunc vero Michaeli Orzag Palatini*.²⁹¹

1487-ben Veronai Angelus Nagylucsei Orbán egri püspöknek eladja budavári kőházát, a budai Zsidó utcában. Az épület egyik szomszédja: Guthi Országh László (Mihály nádor fia), a másik a dömösi prépostság.²⁹² 1488-ban Mátyás király jóváhagyja Orbán egri püspök adományát az egri püspökség javára. A püspök ekkor az előző évben vásárolt budai házával gazdagítja egyházát. A budavári ház, leírása szerint, a Zsidó utcába torkolló Szent Miklós utcában van, néhai Guthi Országh Mihály nádor házának déli tőszomszédságában.²⁹³ Az egykori Kammerhofban 1525-ben Guthi Országh János váci püspök, királyi kancellár lakik.²⁹⁴

1527-ben, majd 1538-ban a középkori Szombat, majd Zsidó — mai Táncsics Mihály — utcának újabb nevével találkozunk: Szent Márton utcának hívják.²⁹⁵ Az utca névadója az 1349-ben Erzsébet anyakirályné által alapított, s a Kammerhofban levő Szent Márton-kápolna.

De nemcsak az egykori magna curia regis, hanem a bástyákon kívül hozzácsatlakozó majorság is a Guthi Ország család kezén marad Mohács idejéig. 1529-ben János király a hozzá hűtlenné vált Országh Mihály főkamárásznak, a budai Szent Péter mártír suburbiumban, a Vöröstorony (*turris rufus*) közelében álló házat Bánffy Jánosnak adományozza el.²⁹⁶

Felsorolt adataink vázlatosan szemléltetik a régi budavári királyi kúria sorsát, de annak szabatos helyrajzára nem vetnek fényt. Csupán annyi bizonyos, hogy a Szombat vagy Zsidó vagy Szent Márton utcában, a mai Táncsics Mihály utcában állt, a Szombat-kapu (Bécsi kapu) közelében, s alkalmasint az utca bástyákra tekintő dunai oldalán. Hiszen csak így mondhatja az épület alatt fekvőnek az 1441. évi határjárás a sub-urbiumbéli majorságot, s csak így van értelme annak, hogy veszély idején a régi Kammerhofot, mint a budai bástyák egyik kulcspontját a polgárok őrizni kötelesek. A pontos helymeghatározásnak ez a hiánya, amely igen nagy zavarba ejtette régebbi kutatóinkat, mégis feloldást talál.

Paulus Jovius 1552-ben Firenzében megjelent hadtörténeti művében említi, hogy Buda 1541. évi német ostromakor Roggendorf tábornok keményen lövette az Országhok házánál álló, újonnan épített bástyát.²⁹⁷ Jovius állítását utóbb Isthvánfia Miklósnak, a Budát jól ismerő történét-írónak műve is megerősítette. Szerinte: az Országh család házánál, a Zsidó utca és a Szombat-kapu mellett, az 1532 és 1541 közt eltelt tíz esztendőben János király hatalmas ágyúsbástyát emeltetett.²⁹⁸ Ez az erődítmény pedig a ma is a Táncsics Mihály utca 9. sz. hatalmas háztelekhez kapcsolódó Erdélyi bástya volt.²⁹⁹ Ezzel a megállapítással pedig — amellyel minden hadtörténészünk egyetért — a középkori, régi budavári királyi kúriának, a Kammerhofnak helyét meghatároztuk.³⁰⁰

* * *

A régi budavári királyi kúriára vonatkozó birtoklástörténeti adatokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy okleveles anyagunkban nem esik szó másik, a Kammerhoffal egyidejű budavári királyi kúriáról, de nem esik szó másik királyi házikápolnáról sem. (1381-ben, mint a pálos évkönyv említi, még ez az északi Szent Márton-kápolna a Szent Pál ereklyék bemutatásának színhelye.) A Várhegy déli végén emelt XIV. századi királyi palotáról, tudomásunk szerint, az 1390. évi idézett oklevél emlékezik meg először, s e déli palota későbbi házikápolnájára utaló emlékek mind az 1382. évnél későbbi időből valók. Okleveles anyagunkban nincs nyoma annak, hogy akár a budaszentlőrinci pálosoknak, akár a Cilleieknek más — a Kammerhoffal összetéveszhető — házuk lett volna; aminthogy a Guthi Országhoknak is ez az épület volt egyedüli budavári rezidenciája.

A régi királyi nagykúriára vonatkozó adatokat íróink régóta ismerik; értékessé azonban csak annak kezében válhattak, aki felismerte, hogy a *Várhegy déli részének archeológiája a XIII. századi királyi rezidencia tekintetében negatív értékű.*³⁰¹ Így tehát az a lehetőség maradt már csak meg, hogy 1382-ig, az óbudai kastélyon kívül, királyaink egyedüli budai rezidenciája a Kammerhof volt. A Kammerhof pontos helyét, amelyet Arányi Lajostól Gárdonyi Albertig számos kutatónk keresett, 1952-ben írt dolgozatomban közöltem először. Ugyanekkor korrigáltam helytörténetíróinknak a régi királyi kúriával kapcsolatos félreértéseit is.³⁰²

A kérdés tisztázatlansága miatt a várostörténeti irodalom számos téves következtetést vont le a magna curia regis, vagy Kammerhof funkciójára nézve is. Salamon Ferenc, majd Huszár Lajos a budai pénzverés korai színhelyét kereste ebben az épületben.³⁰³ Véleményükhöz magam is csatlakoztam, hangsúlyozva, hogy ez az épület egyben a kizárólagos királyi szálláshellyel is azonos.³⁰⁴ Jankovich Miklósnak fentebb idézett megmondolásait irányadónak fogadhatjuk el,³⁰⁵ ő azonban azt látja bizonyítottnak, hogy a Kammerhof — az általunk idézett oklevelek tanúságával szemben — nem királyi, hanem királynéi, mégpedig özvegy királynéi lakóhely volt csupán.³⁰⁶ Ezt a megállapítást most közölt munkám és másutt megjelent tanulmányom is részletesen megcáfolta.³⁰⁷

Gerevich László és Bártfai Szabó László — akik egészében tagadták a XIV. századi déli palotaépítésre s a Kammerhof eredeti funkciójára vonatkozó megállapításaimat³⁰⁸ — egyszerű kamaraháznak tartják a Kammerhofot. Bártfai Szabó szerint a Kammerhof az 1334-ben Károly király által országszerte felállított kamaraházak egyike.³⁰⁹ Bártfai nem számolt azzal, amire Fügedi Erik szíves volt felhívni figyelmemet, hogy ti. a budai Kammerhofot, mint Vencel 1301. évi budai rezidenciáját már Károly király 1334. évi rendelkezése előtt több mint három évtizeddel korábban e nevén nevezik.³¹⁰

Adataink szerint a Kammerhof szerepe — a fenti állításokkal ellentétben — merőben más volt. Feltételezzük, hogy 1255—1382 között ebben az épületben működött az akkoriban még igen szerény tégigényű³¹¹ királyi pénzverőműhely. Az a tény, hogy a Margit-legenda szerint Kun László 1274—75-ben Walter comes budai rektor és egyben a pénzverőkamara ispánja budavári házában tölti betegségét, arra is enged következtetni, hogy a király óbudai tartózkodása idején a Kammerhofban a budai várkapitány (aki olykor a pénzverőkamara ispánjával is egyazon személy) lakott. Ugyanerre mutat a boldoggá avatott Csák Móric domonkos barát legendája is, akit 1307 után, apósának, Omodé nádornak óhajára Werner fia László budai rektor a budavári *toronyban* záratott el, hogy szerzetét elhagyja.³¹²

1285-ben nyilvánvalóan a magna curia regis az az épület, ahová a tatár közeledtének hírére a királyi udvar vonul. 1301-ben, Horneck adata szerint itt rezideál Vencel—László király s ez az épület I. Károlynak — 1308-ban s a későbbi oklevelekben is említett — budavári lakóhelye. A visegrádi évtizedek után 1349-ben itt épített meg — az ekkor 1343 óta már Óbudán lakozó — Erzsébet anyakirályné a királyi házikápolnát, s 1352 óta rendszeresen itt székel Nagy Lajos király.³¹³ Az épület 1382-ben akkor kerül királyi adomány folytán a budaszentlőrinci pálosok kezére, amikor a Várhegy déli végén az új királyi palota építését befejezik. A magna curia regis, vagy Kammerhof eladományozásához — csakúgy, mint például az esztergomi „Zeniapalotaia” eladományozásához —, későbbi századokban is királyi hozzájárulás szükséges: a pálosok Zsigmond engedelmével cserélik el e palotát a Cilleiekkal, a Cillei család kihalása után pedig az Országok ugyancsak királyi donációval szerzik meg az

egykori királyi lakóházat. Ők is tartják azt birtokukban a török hódítás kezdetéig.

Más munkámban is kifejtettem, hogy a Táncsics Mihály utca 9. sz. ház nagy kiterjedésű telkén egy nagyméretű, XIII. századi lakótorony archeológiai maradványait sejtem. Az építés korának, a XIII. századnak legszilárdabb erődtípusa ez, amely kezdetben akár még a budai várfalak nélkül is megáll; elhelyezéséhez, biztonságához az is hozzájárul, hogy sziklapincék és sziklautak körül épült fel. Analógiáit a visegrádi Salamon-toronyban és a sárospataki Öregtorony XIII. századi alapjaiban keresném.

Ezt a feltételezést két adat támasztja alá. Az egyik Erhardt Schönnnek 1541. évi, Budát nyugat felől ábrázoló metszete. Ezen a Kammerhof mint egy lakótorony-csoportozat, négy-öt emelet magassággal jelenik meg.³¹⁴ Az 1541. évi ostromra vonatkozó Jovius-féle adat szerint ennek az épületnek pusztulása már ekkor megindult. Ugyanezt bizonyítja a Haüy-féle 1686. évi felmérés is, amely ezen a helyen egy északi oldalán súlyosan sérült, magában álló nagy épület alapjait rögzíti.³¹⁵ Feuerné Tóth Rózsa megállapítása szerint ez az 1686-ban romjaiban még ábrázolt épületmaradvány a XVIII. század elején tűnik el a budai Várhegy térképeiről. Alkalmassint romanyagából építik meg azt a lőporraktárat, amely máig is áll, s amely mint a budai Stok-ház börtöne, a XIX. század első felében Wesselényi Miklósnak, Kossuth Lajosnak és Táncsics Mihálynak börtönéül szolgált.³¹⁶

Íme, így íveli át Buda viharos századait — a tatárjárástól 1848 márciusáig, Táncsics kiszabadítása napjáig — ez a nagy múltú, régészeti és történeti feltárástól sürgető terület.

Munkánk első részében rámutattunk azokra a budai várostörténeti kérdésekre, amelyek megoldást csak ebben a reális, s a történetírói konvenciókkal szembeforduló szemléletben találnak. Budán a király bent székel a castrumnak nevezett XIII—XIV. századi polgárvárosban. Király és polgárság nem egymás ellen épít két szomszédvárat, hanem együtt építi fel a mindkettőnek menedéket adó Buda várát. Ezek az okok teszik megmagyarázhatóvá a korai városélet ellentmondásos jelenségeit. 1307-ben I. Károly király csak csellel jut Buda városának, s az abban fekvő királyi rezidenciának birtokába. Két királyt is süllyesztőbe küld a történelem addig, míg Buda polgárai 1311-ben békét kötnek I. Károlyval, akit Csák Máté ekkori ostroma idején, nyilvánvalóan az új és nagyobb polgári szabadságok — a *Libertas Budensium* — ígérete ellenében védelmeznek meg. A budai vár polgársága, amely évtizedes harcokat vív a Budát fojtogató egyházi intézményekkel, 1311-re kivívja küzdelmei célját.³¹⁷ Ennek a küzdelemnek eredményeképpen az Anjouk saját kárunkon okulva elhatározták, hogy kiköltöztetik a királyi rezidenciát a budai polgárváros falain kívüli területre.

A déli palota építéskorára nézve tanulmányaink adatait alapvetőeknek érezzük. A déli palota korai magvát alkotó lakótorony, István hercegnek, Nagy Lajos 1354-ben meghalt öccsének nevét viseli. A déli palota építése, a Kammerhof 1382. évi eladományozásából is következtetve

a XIV. század dereka és Nagy Lajos halála között ment végbe. E munkában vehetett irányító részt Johannes lapicida, akit Nagy Lajos — immár a várhegyi déli palota közelében — hatalmas lakóépülettel ajándékozott meg. Az udvar végleges leköltözése 1382-re befejeződött; a Mária királynő korában lejátszódó budai eseményeknek, így Kis Károly vérbe fojtott uralkodásának is, a budai déli palota a színhelye.

A déli palota építkezéseinek idején történt 1348-ban vagy 1364-ben a zsidók kiűzetése Budáról. A mai Szent György utca délnyugati részén álló, s adataink szerint 1250 körül telepített zsidónegyedet az 1370-es években visszatelepülő zsidók már nem foglalhatták el, mert közben ott már főurak, Kratzer kamaragróf, az Ákos nemzetség tagjai, Demeter esztergomi érsek, János mester építész, a Kanizsaiak építették fel házaikat.³¹⁸ Így azután a budai zsidók — helyet cserélve a királyi udvartartás korábbi színhelyével — a XIV. század végére a Várhegy délnyugati részéről éppen a Vár északkeleti oldalára települtek. A XV. század eleji Budai Jogkönyv már északon, a Kammerhof mellett említi őket, s így vált a korábbi Szombat utca a XV. században Zsidó utcává.³¹⁹ Ez is maradt lakóhelyük a törökör végéig.

*

Ezek tehát azok a történeti realitások és időbeli keretek, amelyek a déli palota építéstörténetét, s mint egyebütt megírtam, korai archeológiáját is meghatározzák.

Mindazokat a XIII. századi kezdeteket pedig, amelyeket a Várhegy déli palotája alatt egyes régészek képzelete — de csákánya is — hiába keres, a régebbi budavári királyi rezidencia helyén, a mai Táncsics Mihály utca 9. sz. ház telkén fogjuk megtalálni.

J E G Y Z E T E K

¹ A XIII—XIV. századi budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő (1952) 15—29. — Még egy szó a budavári XIII—XIV. századi királyi szálláshely hollétééről és a déli palota építési időpontjáról. Művészettörténeti Értesítő (1953) 204—209.

² A régebbi irodalom összefoglalását l. i. munkában: Művészettörténeti Értesítő (1952) 26. Függelék.

³ Bártfai Szabó László, Gerevich László, Holl Imre és Seitl Kornél álláspontja: Művészettörténeti Értesítő (1953) 210—220.

⁴ A Gerevich—Seitl—Holl—Bártfai Szabó-féle replikában: Művészettörténeti Értesítő (1953) 218—219.

⁵ *Zolnay L.*, A XIII—XIV. századi budavári királyi palotáról. (A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése.) Bp. 1959—1960, I. köt. 7—64.

⁶ *Gerevich L.*, Castrum Budense. Archeológiai Értesítő (1952) 150. — *Huszár L.*, A várásatás éremanyaga. Archeológiai Értesítő (1952) 197. — *Várnai D.* munkái a budai várpalota-ásatás középkori kőfaragó jeleiről és a palota boltozati bordáinak formái fejlődéséről: Budapest régiségei. XV. köt. 1955, 329, 363.

⁷ Művészettörténeti Értesítő (1953) 210—220.

⁸ *Gárdonyi A.*, Budapest történetének okleveles emlékei. I. köt. Bp. 1936, 39. — *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 747. sz.

⁹ Irodalmát részben összefoglaltam 1952-ben és 1953-ban: Művészettörténeti Értesítő (1952) 26. Függelék és uo. (1953) 205. — Bonbardius, Nemes Antal rég megdőlt elméleteinek újraélesztését l.: *Gerevich i. m.* 161—165.

¹⁰ Így Hóman Bálint, Horváth Henrik, Gerevich Tibor is. Művészettörténeti Értesítő (1952) 26.

¹¹ *Csemegi J.*, A budavári főtemplom. Bp. 1955, 54—73.

¹² Erről l. Művészettörténeti Értesítő (1952) 26. — Vö.: *Kubinyi A.*, Buda város pecséthasználatainak kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. köt. 1961, 126, 218—223. jegyzet.

¹³ *Gárdonyi i. m.* 48.

¹⁴ Uo. 49.

¹⁵ Uo. 104—105.

¹⁶ Uo. 56, 57.

¹⁷ *Csemegi i. m.* 54—73.

¹⁸ Imre király 1198. évi palota-adományáról l. *Dercsényi D.*—*Zolnay L.*, Esztergom. Bp. 1956, 19, 56. s a 45—46., 87—88. lapon idézett irodalom.

¹⁹ *Knauz F.*, Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. köt. 375.

²⁰ *Szentpétery i. m.* 177. sz. hitelesnek tartja. — Imre király 1201. és 1202. évi, az esztergomi káptalannak szóló adománylevelei azonban *Szentpétery* szerint hamisítványok. L. i. m. 196. és 199. sz.

²¹ *Csemegi J.*, Hol állott egykor az óbudai királyi vár? *Klly.* Bp. 1943. — *Zolnay L.* ásatási naplói. Óbuda, Kálvin utca. 1949—1951. Budapesti Történeti Múzeum (kézirát).

²² *Csemegi i. m.* 2—7.

²³ 1288. júl. 25-én írja Kun László az óbudai káptalannak: Nos tenemur. . . ecclesias. . . conservare et specialiter inter alias regales ecclesias dictam Budensem ecclesiam, que propter nostram continuam residentiam. . . extitit. . . *Gárdonyi i. m.* 243.

²⁴ A szenttéavatási per aktái és a legendák szerint. L. *Feuerné Tóth R.*, Margitsziget. Bp., 1955, 8.

²⁵ *Gárdonyi i. m.* 45.

²⁶ Uo. 173—174.

²⁷ *Feuerné Tóth R. i. m.* 6.

²⁸ *Wertner M.*, Negyedik Béla király története. Temesvár 1893, 120.

²⁹ *Gárdonyi i. m.* 173—174.

³⁰ *Csemegi J.*, A Szent Miklósról nevezett budavári dominikánus templom. Történetírás (1937) 489—497.

³¹ *Entz G.* és *Csemegi J.* adatai. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 365.

³² *Clauderné Vladár M.*, A Várszínház története. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. 163. — *Horler M.* adatai. Budapest műemlékei. I. köt. 481.

³³ *Budapest műemlékei.* I. köt. 42, 49, 593, 626.

³⁴ Művészettörténeti Értesítő (1952) 19, 68. jegyzet.

³⁵ *Gombos F. A.*, Catalogus 2027, 2518, 2531, 2537, 2539, 2545.

³⁶ *Gárdonyi i. m.* 298.

³⁷ *Gárdonyi i. m.* 283.

³⁸ *Gárdonyi i. m.* 283. — Anjou-kori okmánytár. VI. köt. 234. — *Gárdonyi i. m.* 157, 277, 286.

³⁹ *Gárdonyi i. m.* 157.

⁴⁰ Uo. 59, 241, 278.

⁴¹ 1302: *Fejér*, Codex diplomaticus. IX. köt. 731. — A kapukról: *Salamon F.*, Budapest története. II. köt. Bp. 1885, 411.

⁴² Budapest műemlékei. I. köt. 260.

⁴³ *Gárdonyi i. m.* 56.

⁴⁴ *Wertner i. m.* 109.

⁴⁵ *Szentpétery i. m.* 723. sz.

- ⁴⁶ Századok (1934) 18. (Pleidell Ambrus értékelése.)
- ⁴⁷ *Szentpétery* i. m. 1493. sz.
- ⁴⁸ Uo. 1493. sz. — Archinusról: *Zolnay L.*, Az esztergomi latinusokról. Esztergom évlapjai (1960) 161.
- ⁴⁹ *Szentpétery* i. m. 723. sz.
- ⁵⁰ *Gombos* i. m. 2084—2085.
- ⁵¹ *Knausz* i. m. I. köt. 345.
- ⁵² 1242. szept. 29-én kelt az első ilyen házberleti szerződés. *Knausz* i. m. I. köt.
344. 354.
- ⁵³ Uo. I. köt. 346.
- ⁵⁴ Uo. I. köt. 379.
- ⁵⁵ Uo. I. köt. 345, 361, 379.
- ⁵⁶ Uo. II. köt. 440.
- ⁵⁷ Uo. I. köt. 376.
- ⁵⁸ Uo. I. köt. 439.
- ⁵⁹ *Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis*. I. köt. 128. — *Szentpétery* i. m. 919. sz.
- ⁶⁰ *Szentpétery* i. m. 885, 910. sz.
- ⁶¹ *Pleidell A.*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok (1934) 18—25. — *Mályusz E.*, A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. A továbbiakban: Székely, Tanulmányok. . .) Bp. 1953, 128.
- ⁶² *Gárdonyi* i. m. 41—42.
- ⁶³ Uo. 223, 248, 283. (Rodolphus mester királyi apród budai esküdt.)
- ⁶⁴ *Zolnay*, Az esztergomi latinusokról. 160.
- ⁶⁵ *Geréb L.*, A magyar középkor költészete. Bp. 1949, 22.
- ⁶⁶ *Hóman B.*, A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908, 28, 43.
- ⁶⁷ *Gárdonyi A.*, Középkori városaink erődjellegének kialakulása. Hadtörténelmi Közlemények (1941) 1—5.
- ⁶⁸ *Gárdonyi* i. m. 41—42.
- ⁶⁹ *villicus, maior ville.*
- ⁷⁰ *Gárdonyi* i. m. 45—46. — *Gárdonyi A.*, Budapest legrégebb kiváltságlevele. Turul (1910) 81.
- ⁷¹ *Gárdonyi* i. m. 45—46.
- ⁷² Uo. 45, 47.
- ⁷³ Uo. 100, 219, 231, 260—261, 279, 290.
- ⁷⁴ Uo. 56—61.
- ⁷⁵ Uo. 48.
- ⁷⁶ Uo. 48.
- ⁷⁷ Uo. 70—74. — Az 1264. évi datálás Kubinyi Andrásról. Tanulmányok Budapest múltjából. Bp. 1961. 126.
- ⁷⁸ *Dercsényi D.*—*Gerő L.*, A sárospataki Rákóczi vár. Bp. 1957, 7.
- ⁷⁹ *Monumenta Vaticana*. I. köt. 187.
- ⁸⁰ *Fejér* i. m. IV. 1. köt. 303.
- ⁸¹ *Lédever E.*, A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok (1952) 347, 362.
- ⁸² *Pálffy I.*, A tatárok és a XIII. századi Európa. Bp. 1928, 33.
- ⁸³ Uo. i. h.
- ⁸⁴ *Lédever* i. m. 342—344.
- ⁸⁵ *Monumenta Vaticana*. I. köt. 203.
- ⁸⁶ Uo., I. köt. 204.
- ⁸⁷ *Szentpétery* i. m. 853. sz.
- ⁸⁸ *Weytner* i. m. 120.
- ⁸⁹ *Szentpétery* i. m. 933. a. sz.
- ⁹⁰ *Schütz Ö.*, A mongol hódítás néhány problémájához. Századok (1959) 215, 217, 232.
- ⁹¹ *Schütz* i. m. 223.
- ⁹² *Gárdonyi* i. m. 68.

- ⁹³ *Wertner i. m.* 135.
⁹⁴ *Gombos i. m.* 2473.
⁹⁵ *Szabó K., Kun László. Bp., 1886, 117—121.*
⁹⁶ *Gombos i. m.* 2539, 2545.
⁹⁷ *Gárdonyi i. m.* 71, 72.
⁹⁸ *Uo., 92. — Salamon i. m. II. köt.* 218. — A Nova Buda kifejezés 1353-ban:
Gárdonyi A., Magyarország középkori fővárosa. Századok (1944) 224.
⁹⁹ *L. 42. jegyzet. Bártfai Szabó L. pl. az 1354-ben a budai polgárvárosban
benn álló királyi curiát királyi várnak fordítja. Művészettörténeti Értesítő (1953)*
219.
¹⁰⁰ *Gombos i. m.* 2531.
¹⁰¹ *Gárdonyi i. m.* 343.
¹⁰² Pápai oklevélben. *Gárdonyi i. m.* 330.
¹⁰³ *Uo. i. m.* 54, 56, 57, 71, 72, 73, 74, 82, 189, 229, 241, 301, 313.
¹⁰⁴ *Művészettörténeti Értesítő (1952)* 21.
¹⁰⁵ *L. 103. jegyzet.*
¹⁰⁶ *Magyar Történelmi Tár. IV. köt.* 177.
¹⁰⁷ Anjou-kori okmánytár. VI. köt. 234.
¹⁰⁸ *Schier, Buda sacra sub priscis regibus. Viennae 1774,* 103.
¹⁰⁹ *Pataki V., A budai vár középkori helyrajza. Budapest régiségei. XV. köt.*
1950, 283—284.
¹¹⁰ *Márki S., Monaci Lőrinc krónikája Kis Károlyról. Bp. 1910, 129—152.*
¹¹¹ *Salamon, i. m. II. köt.* 293. Lábjegyzet.
¹¹² *Kosáry D., Bevezetés a magyar történelem forrásaiba. I. köt. Bp. 1950,*
190.
¹¹³ *Fejér i. m. X. 7. köt.* 535.
¹¹⁴ *Művészettörténeti Értesítő (1953)* 39, 210—220. — Az 1302. évi oklevél:
Bártfai Szabó L., Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Bp.
1938, 30.
¹¹⁵ *Művészettörténeti Értesítő (1953)* 210—220.
¹¹⁶ *Turul (1910)* 75.
¹¹⁷ *Turul (1910)* 79—80.
¹¹⁸ *Gárdonyi A., Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936,* 68.
¹¹⁹ *Turul (1911)* 120.
¹²⁰ *Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt.* 68.
¹²¹ *Turul (1911)* 120.
¹²² Ezt a nézetet vallotta *Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. Bp.*
1938, 121. — *Horváth H., Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938,* 20. — Az ása-
tások után is ugyanezt vallja a 3. jegyzetünkben felsorolt irodalom.
¹²³ *Művészettörténeti Értesítő (1953)* 210—220.
¹²⁴ *Gerő L., A budai vár építészeti leírása. Budapest műemlékei. I. köt.* 202.
— *Gerő L., Magyarországi várépítészet. Bp. 1955,* 458.
¹²⁵ *Művészettörténeti Értesítő (1953)* 218.
¹²⁶ *Salamon i. m. II. köt.* 333.
¹²⁷ *Turul (1911)* 120—121.
¹²⁸ *Fejér i. m. VIII. 3. köt.* 386.
¹²⁹ *Gárdonyi i. m.* 189, 230, 248, 330.
¹³⁰ *Uo.* 73, 74, 100, 189, 230, 246, 248. stb.
¹³¹ *Zolnay L., Adatok a XIII—XIV. sz. budai patriciátus történetéhez.*
(Kézirat.)
¹³² *Gárdonyi i. m.* 42.
¹³³ *Salamon i. m. II. köt.* 218.
¹³⁴ *Gárdonyi i. m.* 74.
¹³⁵ *Uo.* 73.
¹³⁶ *Salamon i. m. II. köt.* 221—222. — *Szentpétery i. m.* 2263. sz.
¹³⁷ *Turul (1900)* 85, 86.
¹³⁸ *Zolnay L., Az esztergomi „Zeniapalotaia”. Esztergom évlapjai (1960)* 143.

¹³⁹ A nápolyi legenda szerint: in castro Bude in domo domini Galteri egrotavit usque ad mortem. *Gombos* i. m. 2518. — (A magyar legenda szerint viszont a király a szigeti kolostor mellett betegeskedett.)

¹⁴⁰ L. 23. jegyzet.

¹⁴¹ Magyar Történelmi Tár. I. köt. 113. — Turul (1916) 46.

¹⁴² Esztergom évlapjai. 1960, 144—150.

¹⁴³ *Gárdonyi* i. m. 82.

¹⁴⁴ *Gombos* i. m. 2545.

¹⁴⁵ *Salamon* i. m. II. köt. 218.

¹⁴⁶ Pl. a XIII—XIV. századi nagy-zólyomi ispánságban. *Zolnay L.*, Donch mester és a Balassák ősei. Turul (1937) 23.

¹⁴⁷ *Horváth T. A.*—*Huszár L.*, Kamaragráfok a középkorban. Numizmatikai Közönlöny (1955/56) 22. — *Gárdonyi* i. m. 177, 178.

¹⁴⁸ *Geréb L.*, Képes krónika. Bp. 1959, 201.

¹⁴⁹ Magyar Történelmi Tár. IV. köt. 123, 127, 130, 131. — Turul (1910) 118. — A Preusz, illetve Hench család és a Laczkfiak rokonságáról: Turul (1900) 46.

¹⁵⁰ *Gárdonyi* i. m. 246, 248.

¹⁵¹ *Ifj. Szentpétery I.*, A tárnoki ítélőszék kialakulása. Klny. a Századok 1937. évi pótfüzetéből. 9. l. jegyzet.

¹⁵² *Huszár L.*, Szent István pénzei. Szent István Emlékkönyv. II. köt. Bp. 1938, 353—353.

¹⁵³ *Huszár L.*, A budai pénzverés története a középkorban (a továbbiakban: *Huszár*, A budai pénzverés. . .) Bp. 1958, 13—20.

¹⁵⁴ *Gárdonyi* i. m. 75.

¹⁵⁵ *Hóman B.*, Magyar pénztörténet. Bp. 1916, 664.

¹⁵⁶ *Horváth—Huszár* i. m. 22.

¹⁵⁷ Esztergom évlapjai (1960) 163.

¹⁵⁸ *Szentpétery* i. m. 914. sz.

¹⁵⁹ Esztergom évlapjai (1960) 161. — *Szentpétery* i. m. 833.

¹⁶⁰ Dr. Scheiber Sándor szíves közlése szerint.

¹⁶¹ *Horváth—Huszár* i. m. 22.

¹⁶² *Kohn S.*, A zsidók története Magyarországon. Bp. 1884, 97.

¹⁶³ 1261-ben Wolfinust külön is megemlítik mint kamaraispánt. *Gárdonyi* i. m. 75. — *Kohn* i. m. 101.

¹⁶⁴ *Balog Sz.*, A magyarországi zsidók kamaraszolgasága. Bp. 1907, 1—5.

¹⁶⁵ *A. Büchler*, Das Judenprivilegium Bélas IV. vom Jahre 1251. — *A. Scheiber*, Jubilee volume in honour of Prof. Bernhard Heller. Bp. 1941, 139.

¹⁶⁶ *Balog* i. m. 12.

¹⁶⁷ *Büchler* i. m. i. h. — *Kohn* i. m. 101—115.

¹⁶⁸ *Pataki* i. m. Budapest régiségei. XV. köt. 257, 276.

¹⁶⁹ *Büchler S.*, A zsidók története. Bp. 1901, 26.

¹⁷⁰ *Weisz M.*, Régi zsidó sírfeliratok Budáról. Budapest régiségei. II. köt. 45—47.

¹⁷¹ *Horváth—Huszár* i. m. 22—23.

¹⁷² *Szentpétery* i. m. 1085, 1228, 1251, 1663, 2031. sz. Perchinsuról. Vö. *Horváth—Huszár* i. m. 22. — *Szabó*, Kun László, 72. — Árpádkori új okmánytár. XII. köt. 253. — *Gárdonyi* i. m. 243—244.

¹⁷³ *Horváth—Huszár* i. m. 22—24.

¹⁷⁴ L. 131. jegyzet.

¹⁷⁵ *Salamon* i. m. II. 333, 342. — Ulvingusról: *Gerő Gy.*—*Zolnay L.*, A budavári Szent Mihály- és Szent László-kápolna. Budapest régiségei. XXI. köt. Sajtó alatt.

¹⁷⁶ *Horváth—Huszár* i. m. 22—24.

¹⁷⁷ *Hóman*, Magyar pénztörténet. 660—664.

¹⁷⁸ *Boreczky E.*, A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Bp. 1904, 45. — *Fejér* i. m. VIII. 4. köt. 571—574.

¹⁷⁹ *Fejér* i. m. VIII. 4. köt. 571.

¹⁸⁰ *Zolnay L.*, Esztergomi érsekek palotái a középkorban. Művészettörténeti Tanulmányok (1959/60) 201.

- 181 *Bártfai Szabó* i. m. 79.
 182 L. 180. jegyzet.
 183 *Gárdonyi* i. m. 48, 49.
 184 Uo. 56.
 185 Uo. 72, 73, 74.
 186 Uo. 188.
 187 Uo. 283.
 188 Uo. 82, 243.
 189 Uo. 71, 72, 100, 145, 157—158, 177—178.
 190 Uo. 72. — Századok (1944) 224.
 191 Uo. 104—105, 119, 152.
 192 Uo. 16.
 193 Uo. 22—34.
 194 *Salamon* i. m. II. köt. 205.
 195 *Gárdonyi* i. m. 37.
 196 Budapest régiségei. III. köt. 9.
 197 *Gárdonyi* i. m. 22—34, 199, 200. — *Bártfai Szabó* i. m. 46—47. és 131.
 jegyzet.
 198 *Gárdonyi* i. m. 260.
 199 Uo. 199.
 200 *Pleidell* i. m. 73.
 201 *Csemegi J.*, A budavári főtemplom. 73.
 202 *Gombos* i. m. 2537, 2539.
 203 *Gárdonyi* i. m. 323, 344.
 204 Uo. 323, 327, 343.
 205 *Schier* i. m. 103. — *Vö. Turul* (1910) 81.
 206 *Monumenta episcopatus Vesprimiensis*. II. köt. 383.
 207 *Schier* i. m. 103—118. — *Gárdonyi A.*, Buda középkori helyrajza. Budapest régiségei. XV. köt. 276.
 208 Budapest régiségei. XV. köt. 276.
 209 *Gömöri Havas S.*, A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. Budapest régiségei. V. köt. 21.
 210 Kelenföld-Kispestről: Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 52.
 211 Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 71.
 212 *Gárdonyi* i. m. 57.
 213 *Huszár* szerint. Szent István Emlékkönyv. II. köt. 337.
 214 *Horváth—Huszár* i. m. i. h.
 215 *Huszár*, A budai pénzverés. . . 13.
 216 *Fügedi Erik* és *Jankovich Miklós* a XIII. századi Óbudát teszi meg a budai pénzverés színhelyének. Budapest Régiségei. XIX. köt. Bp. 1959, 64. és Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 15—16.
 217 *Igy V. István* két oklevele: *Szentpétery* i. m. 1960, 1967, sz.
 218 *Gárdonyi* i. m. 72.
 219 *Kubinyi* i. m. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. köt. 126.
 220 *Gárdonyi* i. m. 71—74.
 221 A budai vár alapításáról 1960. dec. 9-én tartott előadásom vitája során.
 222 *Gárdonyi* i. m. 181.
 223 Uo. 46—47.
 224 Uo. 46—47.
 225 *Bártfai Szabó*, Pest megye. 70, 267, 372.
 226 *Szentpétery* i. m. 34. sz.
 227 *Gárdonyi* i. m. 12, 19.
 228 Uo. 71—74.
 229 Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 82.
 230 *Monumenta ep. Vesprimiensis*. II. köt. 130.
 231 *Gárdonyi* i. m. 104. — *Jankovich* i. m. 67. — *Fügedi* i. m. 36.
 232 *Gárdonyi* i. m. 217. — *Knauz* i. m. II. köt. 635.
 233 *Gárdonyi* i. m. 98, 99.

- 234 *Gárdonyi* i. m. 98.
 235 Uo. 47, 48, 51, 53, 98, 99, 100, 105, 109, III, 114, 128, 141, 147, 151, 180, 183, 216, Utoljára 1283-ban: 217.
 236 Hazai Okmánytár. VII. köt. 76. — *Szentpétery* i. m. 762, 1192, 1193, 1796. sz.
 237 *Szentpétery* i. m. 910. sz.
 238 *Szentpétery* i. m. 1192, 1193, 1268, 1567, 1591, 1650, 2162, 2169. sz.
 239 *Fügedi* i. m. 15—16.
 240 *Gárdonyi* i. m. 98, 99.
 241 Uo. 105.
 242 Uo. 119, 120, 125, 229.
 243 Uo. 243.
 244 Anjou-kori okmánytár. IV. köt. 297.
 245 Századok (1944) 224.
 246 Monumenta ep. Vesprimiensis. II. köt. 159.
 247 *Szentpétery* i. m. 1446, 1447.
 248 *Jankovich* i. m. 66.
 249 *Bárfai Szabó L.*, Óbuda egyházi intézményei. . . 64.
 250 *Jankovich* i. m. i. h. — *Fügedi* i. m. i. h.
 251 Ez Kubinyi András és Gerevich László részéről 1960. dec. 9-i előadásom vitája során is felmerült.
 252 *Gárdonyi* i. m. 68.
 253 Uo. 68.
 254 Uo. 165.
 255 Uo. 351.
 256 Anjou-kori okmánytár. II. köt. 120.
 257 Uo. IV. köt. 297.
 258 *Bárfai Szabó*, — Óbuda. . . 90, 101.
 259 Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 347.
 260 *Wertner* i. m. 113, 118.
 261 *Salamon* i. m. II. köt. 228.
 262 E munkámról írt lektori véleményében.
 263 *Gárdonyi* i. m. 223.
 264 *Jankovich* i. m. 77.
 265 *Szabó* i. m. 120.
 266 *Jankovich* kitérő tanulmányának e résszel kapcsolatos megjegyzéseit l. *Zolnay L.*, A XIII—XIV. századi budavári királyi palotáról. Művészettörténeti Tanulmányok (1959/60) 1—64.
 267 *Gárdonyi* i. m. 248, 268, 283. — Rodolphus mester solymári adománya *Szentpétery*—*Borsa* i. m. 3498. sz.
 268 Ottokars Österreichische Reimchronik. Herausgegeben von *J. Seemüller*. Monumenta Germaniae Historica, tomi V. pars I. et II. Hannover 1890/93. A kötet bevezetése Seemüllertől. — Ugyanerről *Pór A.*, Századok (1893) 711—714. — *Salamon* i. m. II. köt. 276—280.
 269 *Gombos* i. m. 262, 279, 384—385, 399, 418, 419, 420, 499, 791 stb. — Okleveles emlékek: *Fejér* i. m. VIII. 1. köt. 89. — *Pór A.*, Trencsényi Csák Máté. Bp. 1888, 49—51. — *Salamon* i. m. II. köt. 275. — *Zolnay L.*, Miklós fia Demeter mester. Turul (1935) 36. — *Fügedi Erik* e mostani tanulmányomról írt lektori jelentésében utalt a Pozsonyi Krónikának arra a kitételére, hogy Vencel — László királynak nem adták át a várakat, s így tán Buda várát sem. *Gerevich* ugyanezt az adatot a Képes Krónikára hivatkozással, a budai déli királyi palota 1300 körüli realitása bizonyítékként értelmezi. (Művészettörténeti Értesítő [1953] 218.) — *Domanovszky Sándor* A Pozsonyi krónika c. munkájában (Századok, 1905) kimutatta, hogy a XIV. sz. derekán, tehát az eseménynél négy—öt évtizeddel később írt krónika egyoldalúan Anjou-párti értékelésben tárgyalja a XIV. sz. eseményeit. Így az az állítása, hogy Vencel sem a várakat, sem a királyi jogokat nem vette birtokába (postea rege. . . in Buda degente, nullum castrum, nullum ius regale conferuntur) az Anjou-párti krónikás ferdítése.

- 270 *Gombos* i. m. 1905.
- 271 *Salamon* i. m. II. köt. 217.
- 272 *Huszár* A budai pénzverés... 20—21, 203.
- 273 *Jankovich M.*, Buda környék plébániáinak középkori kialakulása. Budapest régiségei. XIX. köt. 1959, 77, 93, 146. jegyzet.
- 274 Művészettörténeti Értesítő (1953) 219.
- 275 E dolgozatomról írt lektori jelentésében.
- 276 Magyar Történelmi Tár. IV. köt. 177.
- 277 Monumenta ep. Vesprimiensis. II. köt. 130.
- 278 OL. Dl. 4454.
- 279 A felhévízi ház már 1295-ben Széchenyi Tamásé. *Gárdonyi* i. m. 298.
- 280 Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 78, 94. (Kelényi B. Ottó).
- 281 Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 101.
- 282 OL. Dl. 8840.
- 283 OL. Dl. 8857.
- 284 A Szécsényi család leszármazását a Művészettörténeti Tanulmányok. 1959/60. kötetében közöltem (33.).
- 285 OL. Dl. 11.384.
- 286 Erről bővebben a Művészettörténeti Értesítő 1952. és 1953. évi kötetében s a Művészettörténeti Tanulmányok 1959/60. évi évkönyvében.
- 287 Esztergom, Primási levéltár. Archivum vetus ecclesiasticum, nr. 46.
- 288 *Salamon* i. m. II. köt. 412.
- 289 Esztergom Főszékesegyházi Könyvtár, CLXVI. b. lap.
- 290 *Pataki* i. m. 255—258.
- 291 Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 77.
- 292 Az egri főkáptalan magánlevéltára. Frustra 2., fasc. 5., nr. 29.
- 293 Uo.
- 294 *Pataki* i. m. 255—258. — *Bárfai Szabó L.* regesztája 1538. VII. 20. az Erdődyek vöröskői levéltárából. Művészettörténeti Dokumentációs Központ. (Werbőczy István elnyeri Nagy Mendel Zsidó utcai házát; az utcát most már Szent Márton utcának nevezik.)
- 295 *Pataki* i. m. 255—258.
- 296 OL. Dl. 24. 077. — O. L. N. R. A. fasc. 589., nr. 5.
- 297 *Bánfi F.*, Buda és Pest erődítményei 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 126—127.
- 298 Uo. 127. 14. jegyzet.
- 299 Uo. 116.
- 300 *Gerő L.*, A budai vár építészeti leírása. Budapest műemlékei. I. köt. 219—220. — Horler Miklós adatai no. 496.
- 301 Művészettörténeti Értesítő (1952/1953). — Művészettörténeti Tanulmányok (1959/60) 1—64.
- 302 Művészettörténeti Értesítő (1952) 14—29.
- 303 *Salamon* i. m. II. köt. 217. — *Huszár*, A budai pénzverés... 23.
- 304 L. 1. jegyzet.
- 305 *Jankovich* i. m. 77.
- 306 L. 250. jegyzet.
- 307 Művészettörténeti Tanulmányok (1959/60) 6.
- 308 Művészettörténeti Értesítő (1953) 218—219.
- 309 Uo.
- 310 Függdi Erik szíves közlése.
- 311 A XIII. sz. magyar pénzverőház munkaslétszámát Hóman mintegy harminc főre becsülte.
- 312 *Gombos* i. m. 2552.
- 313 Századok (1944) 224.
- 314 *Kelényi B. O.*, Erhardt Schön magyar vonatkozású metszetei. A Főv. Könyvtár II. évkönyve. 1932, 44.
- 315 E tanulmány melléklete.
- 316 Innen szabadul ki Táncsics 1848. márc. 15-én.

³¹⁷ Székely Gy., Tanulmányok. . . 26—31, 34—36.

³¹⁸ Pataki i. m. 274.

³¹⁹ Pataki i. m. 257.

*

Megjegyzés:

E munkámat 1961 januárjában zártam le. A Tanulmányok Budapest múltjából XIV. kötetében Fügedi Erik (79—80) és Kubinyi András (126—127) munkája a budai magna curia regis-t, vagyis a Kammerhofot — Jankovich Miklósnak e tanulmányomban többször is idézett feltételezése nyomán — nem a királyok, hanem a királynék Buda városi lakóhelyének tekinti. E dolgozatok változatlanul feltételezik azt, hogy IV. Béla palotáját a Várhegy déli végén építtette fel. Kubinyi magát a budai városmagot a Vár korai, északi magyar negyedét egy — esetleg még a tatárjárás előtt felépített — királynéi birtokcentrumnak véli.

Ezeket a feltevéseket, amelyek Buda fővárossá alakulásának s egész keletkezésének alapkérdéseit megkerülik — úgy gondolom, e munkám eleve cáfolja. Egyes részletkérdéseit — immár az 1962. nyarán végzett Táncsics Mihály utcai ásátások részeredményeinek birtokában is — később kívánom megbírálni.

L. Zolnay

„OPUS CASTRI BUDENSIS” HISTOIRE DU CHATEAU-FORT DE BUDA AU XIIIe SIÈCLE

L'étude est une conclusion d'une dispute remontant à 1952 déjà qui a opposé Zolnay, l'auteur de l'étude, aux archéologues qui ont mis au jour le palais royal. Dans cette controverse, Zolnay a soutenu contre l'opinion de László Gerevich, Kornél Seidl et Imre Holl la thèse qui allait à l'encontre tant des conventions établies par des historiens antérieurs que de l'opinion de ses adversaires, à savoir que le palais royal à l'extrémité méridionale de la citadelle n'était pas bâti par Béla IV après l'invasion des Mongols, mais au XIVe siècle par les rois de la maison Anjou.

D'après les données avancées par l'auteur, jusqu'à l'achèvement des travaux de construction du palais méridional (1382), les rois de Hongrie auraient eu leur résidence en partie à Óbuda, plus ancienne que la colonie du château-fort de Buda et ils auraient habité en partie le bâtiment appelé magna curia regis, ou Kammerhof, élevé après 1243 dans l'enceinte de la cité de Buda. La Monnaie royale de la ville d'Esztergom y fut, elle-aussi, transférée en partie en 1250. Dans son étude, Zolnay démontre que le nom réservé à la ville de Buda dans l'usage diplomatique était l'appellation «castrum», l'hypothèse d'une citadelle royale (castrum) et d'une cité distinctes est dépouillée de tout fondement; selon la terminologie du XIIIe siècle, castrum était la cité de Buda.

Dans son étude, l'auteur cherche à expliquer les causes de l'emploi de plusieurs noms de Buda au XIIIe siècle; le château-fort de Buda est mentionné notamment dans les diplômes tantôt castrum Budense, ou Nova Buda, tantôt castrum Pest ou castrum Novi Montis Pestiensis. A ces diverses dénominations, l'auteur apporte l'explication que les Hongrois venant de Óbuda, avec la cour royale, s'établirent à la partie septentrionale de la citadelle, puis, entre 1247—1255, les habitants allemands de la ville de Pest située sur la rive gauche — qui était d'ailleurs sans défense — s'étaient installés dans le centre de la citadelle. Or, chacun de ces deux peuples, de différente composition ethnique, apporta dans la nouvelle ville le nom de sa propre localité d'origine et ce fut ainsi que jusqu'à la fin du moyen âge, la ville devait garder tous ces noms. Par cette explication, Zolnay essaye aussi de déterminer les diverses périodes de la colonisation du château-fort de Buda. Il explique l'installation à Buda, en 1247 environ, des habitants allemands de Pest

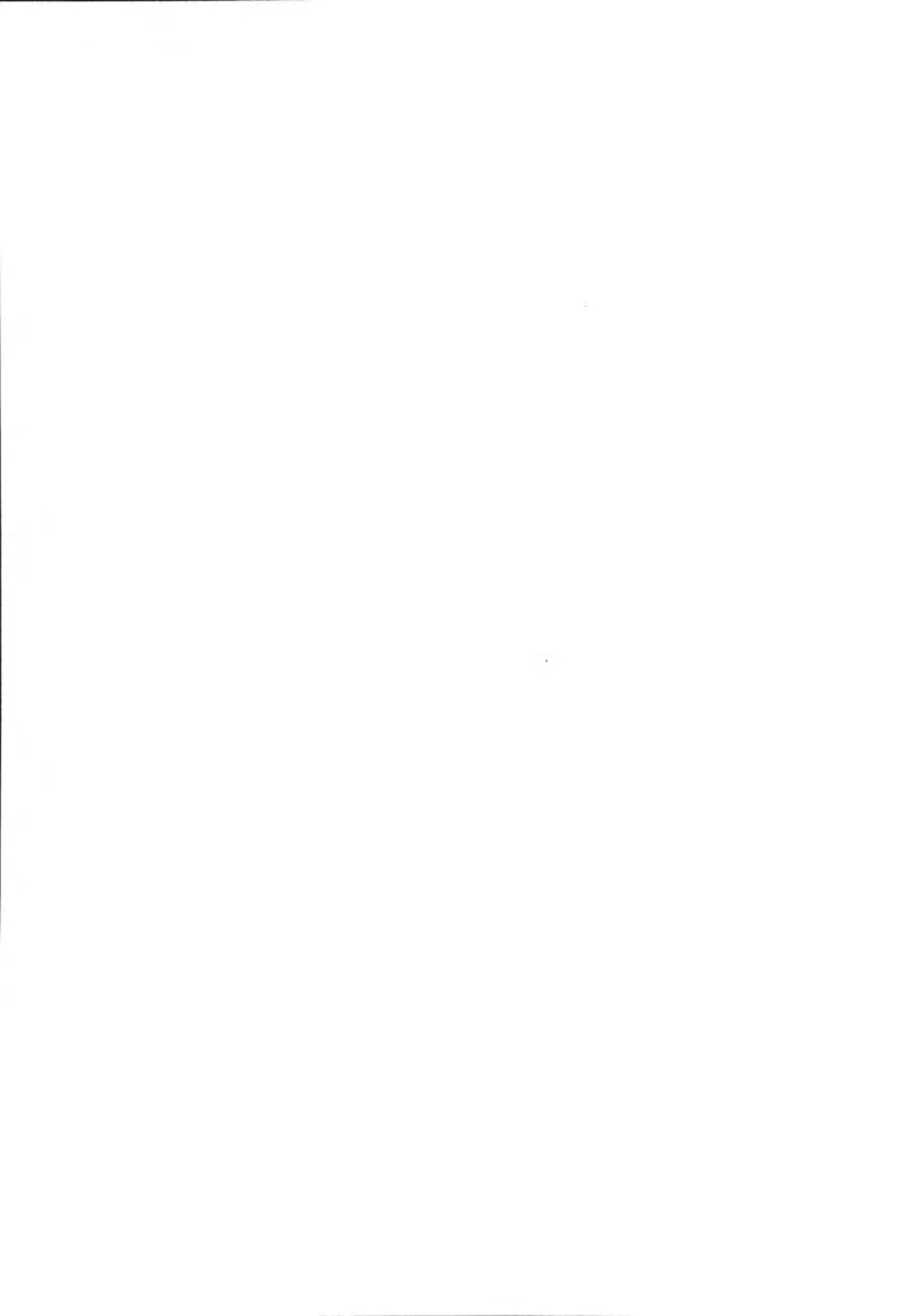
par la peur d'une nouvelle attaque des Mongols dont la rumeur s'était répandue alors seulement et non plus tôt, partout en Hongrie et en Europe. Outre le nom double de la cité de Buda au XIIIe siècle appelée castrum, l'auteur voit la preuve d'une colonisation en deux étapes de la ville aussi dans le fait que la ville avait une armoirie géminée et qu'il exista dans la cité deux circonscriptions paroissiales, une hongroise et une allemande.

En apportant la preuve que la ville était l'une des premières résidences royales, dans son étude l'auteur fournit la réponse aussi à la question pourquoi, en dépit des franchises octroyées à la ville de Pest en 1244 et en vigueur à Buda jusqu'au XIVe siècle, c'est-à-dire jusqu'au moment du transfert de Buda de la résidence royale ailleurs, la ville dite château-fort était-elle gouvernée par des capitaines du château appelés rector royal et *non* par des juges élus par la population.

Dans son étude, l'auteur procède à la mise au point soignée d'une séparation des données d'archives de l'époque se référant à Pest, à Buda, à Óbuda, souvent confondues, et en se fondant sur les données relatives à l'histoire des propriétés du moyen âge finissant, il démontre que l'une des premières résidences des rois de Hongrie aux XIIIe—XIVe siècles dans la ville de Buda était selon toute probabilité une tour d'habitation aux dimensions importantes, bâtie sur le terrain de la maison actuelle sise n° 9, rue Táncsics Mihály à Buda.

Grâce à ses recherches effectuées, l'auteur met sous une lumière nouvelle aussi l'histoire de l'architecture du palais royal de Buda, mis au jour récemment, et datant, à son avis, du XIVe siècle: l'érection de ce palais de l'époque des rois Anjou — jusqu'alors sur le terrain suburbain, habité par une population hongroise — aurait été commencée dans les années de 1330—1340. Son premier propriétaire fut le prince Étienne, fils du roi Charles d'Anjou, mort en 1354, qui donna le nom à la tour appelée tour István du palais.

Dans l'étude qui embrasse encore maintes questions de détail, l'auteur insiste avec emphase sur l'importance de la mise au jour par des fouilles archéologiques de ce terrain de la rue Táncsics Mihály, car, à son avis, ce sont les fouilles archéologiques qui puissent offrir les bases d'un travail de synthèse de la matière archéologique du XIIIe siècle rendue au jour sur le site du palais méridional des rois de Hongrie.

KUMOROVITZ L. BERNÁT

A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez

In memoriam
Władysław Kumorowicz
(+ 9. IX. 1961.)

A királyi kápolna (capella regis, capella regia) a középkori uralkodók egyházi udvara. Három elemet: a királyi ereklye-kincset, a királyi oratóriumot (palotakápolna) és az udvari papságot foglalja magában. Feladata eredetileg az udvari istentiszteletek rendezése, biztosítása volt, amihez idővel diplomáciai, kormányzati és írásbeli feladatok elvégzése is kapcsolódott. Főleg ez utóbbi miatt múltjára mindenütt a diplomatika művelői figyeltek fel legkorábban, akikhez azután az egyház, a jog, a kormányzat, a művészettörténet és a régészet kutatói csatlakoztak. (Az idevágó külföldi irodalomról J. Fleckenstein¹ és N. Grass² munkái nyújtanak bővebb tájékoztatást.) A magyar historikusok a XVIII. század vége óta érdeklődnek a királyi kápolna intézménye iránt.³ Diplomatikai s egyéb vonatkozásaira Fejérpataky L., Hajnik I., Balics L., Hajnal I., Gárdonyi A. és Szentpétery I. mutattak rá tudományos igényvel,⁴ oklevéladó működését mi dolgoztuk fel 1943-ban, eredményeinket Gericz J. egészítette ki 1956-ban,⁵ a királyi kápolna-eredetű Buda környéki (és budai) plébániák egyházszerkezeti és jogi viszonyait pedig nem régen Jankovich M. világította meg több tekintetben úttörő tanulmányában.⁶ Jelen értekezésünkben, új forrásanyag felhasználásával, a magyar királyok budavári kápolnáinak a múltjára szeretnénk fényt deríteni. Időszerűvé a felszabadulás után elkezdett és máig folytatott várásatások teszik. Reméljük, hogy ezzel segítséget nyújtunk a királyi várpalota építéstörténeti és régészeti problémáinak a tisztázásához, megoldásához. Mivel 1943 óta igen értékes újabb adatok birtokába jutottunk az intézmény XIV—XV. századi írásbeliségével kapcsolatban is, azért a magyar királyi kápolnaispánság korabeli jelentőségének az érzékeltetésére, röviden e korszakbeli kormányzattörténeti szerepére és oklevéladó működésére is visszatérünk. Udvari liturgikus szerepének és személyzeti viszonyainak kimerítő ismertetését, helyszűke miatt, szándékosan mellőztük. Ezért értekezésünket — a maga egészében — nem tekintjük teljességet igénylő monografikus feldolgozásnak, de pusztá adaléknak sem.

*

XXIII. János pápa⁷ 1410. aug. 3-i bullájával feloldja Zsigmond királyt és híveit az alól az esetleges kiközösítés alól, amelybe azért eshettek,

mert a nemrég lezajlott országos zavargások idején a magyar egyházakat és egyháziakat megkárosították. Teszi ezt főleg azért, mert — miként követének, Ozorai Pipo temesi ispánnak az előadásából értesült — Budán, Szűz Mária tiszteletére, egy prépostból és néhány kanonokból álló társaskáptalan alapításához látott, s erre a célra már sok ezer forintot is költött.⁸ Tizenöt nap múlva újabb kegyben részesíti Zsigmondot: búcsút engedélyez a Mária-ünnepek alkalmával a budavári, valamint a váron kívül fekvő és Mária tiszteletére szentelt királyi kápolnákat látogató hívek részére.⁹ Az 1410. aug. 3-án említett kápolna elkészültét Buda régebbi és újabb topográfusai¹⁰ E. Windecke krónikájának egy bejegyzése¹¹ alapján 1424-re tették s (helyesen) a volt honvédelmi minisztérium (romos) épületének délnyugati sarkán állott egykori Szent Zsigmond-kápolnával azonosították.¹² Az 1424-es évszám azonban csupán Windeckéből nem bizonyítható. Windecke 1406-ban került Budára, és 1410-ben lépett Zsidmond király szolgálatába (ismételten a konstanzi zsinaton), krónikáját pedig élete végén, valószínűleg már a Zsigmond halála utáni időben, visszaemlékezései alapján s oklevelek, egykorú újságlapok, versek beolvasztásával állította össze, kortani adatai ezért bizonytalanok. Kronológiai szempontból ilyen a Zsigmond-kápolnára vonatkozó híradása is, mert nincsen datálva. Mivel pedig az előző és a reá következő bejegyzését magyarázó 1424-re helyezték,¹³ kutatóink — a datált keret miatt — ezt is 1424-ből valónak vették. Így Wertner is, aki egyébként Windecke Schallagáját (helyesen) Salgói Miklóssal azonosította.¹⁴ Elsőnek, Dornay nyomán, Gárdonyi A. vette észre,¹⁵ hogy a Schallaga-adat 1435-nél nem lehet korábbi,¹⁶ az 1424-es év tehát — csupán Windecke alapján — a kápolnaépítés befejezésének határ-idejéül nem tekinthető.¹⁷ Gárdonyi azonban nem kutatott tovább, ezért a Zsigmond-kápolna múltjának további részletes felderítése napjainkra maradt.

Felderítetlen kérdésként maradt ránk XXIII. János pápának 1410. aug. 18-i adata is. Ha ugyanis szó szerinti értelmében vesszük (s mást nem is tehetünk), akkor Budán (egynél) több Mária-kápolnát kell keresnünk 1410-ben, noha az aug. 3-i híradás csak egy ilyen titulusú (éppen épülő) kápolnáról tájékoztat. Jankovich M. úgy kísérte meg a nehézség feloldását, hogy a Nagyboldogasszony-plébániatemplomra gondolt, amely alapításakor szintén királyi kápolna volt.¹⁸ Azonban, mivel alig hihető, hogy a XIII. századi állapotokra célozva fogalmazták meg 1410-ben a búcsúengedélyt,¹⁹ — más megoldást keresve fel kell tételeznünk, hogy vagy téves fogalmazással van dolgunk a pápa 1410. aug. 18-i oklevelében, vagy pedig már állt a Várban a Zsigmond-kápolna alapítása előtt is egy korábbi és szintén Szűz Máriáról nevezett királyi kápolna, amelyre (talán éppen a vele tárgyaló magyar követ tájékoztatása alapján) a pápa gondolt, de amelyet nem különböztetett meg világosan az 1410. aug. 3-i oklevelében szereplő Mária-kápolnától.²⁰ Véleményünk szerint az utóbbi magyarázat a helyes, ezért a továbbiakban a várkápolna múltját is közelebbről fogjuk megvizsgálni.

Sokáig úgy látszott, hogy mind a két kápolnával kapcsolatban a korábbi kutatók már minden lehetséges forrást kimerítettek. A szokványos budai vonatkozású okleveles anyagot illetően valóban így is állott a dolog. Végül is a kutatásnak Nagy-Budapest területére való kiterjesztése új és pontosabb eredményre vezetett. Ezt az újabb forrásanyagot pedig — egyebek mellett — a budaszentlőrinci pálosok múltja szolgálta.

A magyar pálosok történetével sokan és eléggé kimerítően foglalkoztak. Munkáikból tudjuk, hogy ez a rend a középkorban nemcsak nálunk, hanem külföldön is igen népszerű volt; kolostoraik rohamosan szaporodtak. A XIII. század végéig 21 hazai monostorukat ismerjük, anyaguk pedig akkoriban a pilisszentkereszti volt. I. Károly idejében 23, I. Lajos alatt 28, Mária és Zsigmond korában pedig 16 új pálos monostor létesült nálunk. E közel 100 kolostor új központjává az 1304 táján alapított budaszentlőrinci házuk lépett elő. Jelentőségét csak fokozta, hogy 1330 óta (pünkösdkor) ott tartották évi nagykáptalanjukat.

Monostoraiknak ez a gyorsan emelkedő száma azonban azt is jelenti, hogy a rend vezetőségének folyamatosan fokozódó anyagi gondjai voltak még akkor is, ha belőlük csupán csak a szerzetesek mindennapi ellátásának a biztosítását emeljük ki. Az 1327-i vizitáció szerint az egyes kolostorok létszáma akkoriban 20 és 60 között mozgott,²¹ a XV. század eleji teljes létszám tehát, szerény számítással, körülbelül 2—3000-re tehető. Ez a gond s leküzdésének a módszerei mutatkoznak meg az újabban fellelt, főleg a XV. század első harmadából származó adatainkban.

A pálos monostorok jövedelmének — a kevés nagyobb és gyakoribb kisebb adományok mellett — jelentős része az előkelőbb híveknek a hagyatékaiból s templomaikban, kápolnáikban való temetkezésekkel kapcsolatos alapítványokból származott. Ez után a jövedelem után azonban illeték járt a megyés püspöknek és bizonyos rész az illetékes plébánosnak. E teher alól a rend mentességet szerzett, ezzel azonban irigységet keltve, maga ellen ingerelte a lelkészkedő papságot.

A szerzetesek és plébánosok között az ellentét a XIV. század végére annyira kiéleződött, hogy a magyar egyház fejének kellett közbelépnie. János érsek a további botrányok megelőzésére 1399. dec. 21-én a következőket rendeli: 1. Ha valaki a pálosoknál akar temetkezni, a végrendeletileg rájuk hagyott javak után a plébánosoknak nem jár kánoni rész; 2. ha a végrendelező egyenlő arányban juttat a szerzeteseknek és a lelkipásztoroknak, vagy az utóbbiaknak kevesebbet, de ezt saját elhatározásából teszi, a plébános elégedjék meg részével; ellenkező esetben — tudniillik ha a végrendelezőt ilyen irányban befolyásolták — a plébánosnak jogában áll a neki juttatott hiányos részt a teljes quarta erejéig kiegészíttetni; 3. ha valaki még életében építkezéseikre vagy kegyes célra ajándékoz vagy hagyományoz valamit a pálosoknak, és idegen plébánia területén hal meg, az illetékes plébánost ezekből nem illeti kánoni rész.²²

Az érsek intézkedésének azonban nem lehetett megnyugtató eredménye már csak azért sem, mert az ilyen végrendeletekkel kapcsolatban mindig fel lehetett vetni a befolyásoltatás vádját, s azt sem mondhatjuk,

hogy maga a rend nem szolgáltatott erre okot, többek között például a confraternitásukba való felvételekkel,²³ ami, ha lelki síkon történt is, jelentős anyagi haszonnal járt, s ezért a másik félben, ha mást nem, legalább féltékenységet, gyanakvást és irigységet keltett. Eszközeiknek egyik jele például Zsigmondtól 1425. szept. 8-án kapott az a privilégiumuk is, hogy bármely nemes és báró, vagy minden rendű és rangú magyar ember akár adomány, akár pedig végrendekezés formájában az országban bárhol fekvő birtokát, falvait, művelt és művelés alatt nem álló földjét, erdejét, rétjét, vizeit, halastavait, szőleit és bármiféle más birtokjogát rájuk ruházhatja, ők pedig ezeket az adományokat vagy hagyatékokat elfogadhatják és háborítatlanul birtokolhatják.²⁴

Mivel a hagyatéki perekben a középkorban az egyházi bíróságok ítélkeztek, V. Márton pápánál a pálosok kieszközölték, hogy az ellenfélnek kedvező minden korábbi jogszabályt hatálytalanítva — védelmükkel, a pereikben való jogszolgáltatással s a javukra hozott ítéleteknek akár világi karhatalommal való végrehajtásával is az esztergomi érsek s a zágrábi és erdélyi püspököket bízta meg²⁵ —, a számukra minden esetben a lehető legkedvezőbb ítélet biztosítására pedig, 1418 tavaszán, a legfelsőbb egyházi bírósággal, a Rota-val bírói döntvény formájában foglaltatták írásba előjogaikat.²⁶ A pálos kiváltságoknak ez a rotai declaratioja végső elemzésben azonos az esztergomi érsek 1399-i határozatával, csak finomabban van részletezve és szabatosabban indokolt formában tálalva.

E döntvény azonban önmagában szintén nem lehetett hatékony. Meg kellett még ismertetni a nagy nyilvánossággal, és át kellett ültetni a gyakorlatba.

Kihirdetése valószínűleg többször és több helyen történt. Eddig négy esetben találkoztunk vele. Az első, röviddel kibocsátása után, 1418. júl. 4-én történt.²⁷ Egri János fráter, a Buda melletti Nándor-hegyi Szent Lőrinc vértanúról nevezett monostor vikáriusának, Péter generálisnak a procuratora kérte, Csehi János közjegyző pedig a bemutatott írást hiteles oklevélbe foglalta s a jelzett napon, a budai vár királyi curiájának a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt kápolnájában, a kari mise órájában (de. 10 óra körül) hirdette ki²⁸ a „tiszteletre méltó és tekintetes férfiának (és) urának: Jánosnak, a királyi felség említett kápolnája alispánjának, Barnabás (olvasó)kanonoknak, a királyi felségnek a perlekedők ügyeiben használt pecsétje őrének, Szirmai Péter örkanonoknak és János beregszászi plébánosnak, a királyi felség többször említett kápolnája javadalmas kanonokjainak, valamint sok más hitelt érdemlő s ebből az alkalomból külön felkért tanúknak a jelenlétében.”²⁹

Második (ismert) kihirdetése egy évvel később, 1419. jún. 3-án,³⁰ „a zsolozsma tertiájának az órájában vagy körülbelül akkortájt,”³¹ a Boldogságos Szűz Mária (tiszteletére) emelt budai várbeli plébániatemplomban³² történt. Szikszói Lőrinc pálos szerzetes generálisának, Péternek s konventjének az ügyvivője kérte ugyancsak Csehi János fia János közjegyzőtől, aki a kihirdetést az előző évihez hasonló módon haj-

totta végre. Oklevele egyezik is az 1418-ival, csak a tanúsora módosult, mert a kápolna akkor említett kanonokjai közül hiányzik János beregszászi plébános, s újabb tanúk is szerepelnek benne: István keresztés, győri javadalmas kanonok, az ottani Szent Borbála-kápolna rectora és Konstanzi Konrád, Buda város kereskedő polgára.³³

A Rota-döntvény harmadik kihirdetését egy nappal a második után, 1419. jún. 4-én, pünkösd ünnepén, „a zsolozsma nonájának az idején, vagy körülbelül akkortájt³⁴ a királyi felség budavári kápolnájában”³⁵ hajtották végre. Ugyanazoknak a kérésére ugyanaz a közjegyző fogantatosította, oklevele tanúsorában pedig (Barnabás lector mellől ez alkalommal elmaradt pecsétőri tisztének az említése) a hely és az alkalom ünnepélyes voltának megfelelően, a jún. 3-án szereplők élén az intézmény fejevel: „Miklóssal, a váci egyház választott püspökével, a királyi felség budavári kápolnája ispánjával, az említett vár felhévízi külvárosában levő keresztés konvent kormányzójával” is találkozunk.³⁶

A negyedik kihirdetés tíz évvel később, 1429. márc. 13-án,³⁷ „körülbelül a nona órájában,³⁸ . . . a Zsigmond király urunk által Budán, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére újonnan alapított és épített kápolnájában,”³⁹ Simonnak, a budaszentlőrinci pálosok perjelének a kérésére történt, Fehérvári Dávid fia István bonyolította le „a tiszteletre méltó és tekintetes férfiaknak és uraknak: Domonkos örkanonoknak, Jessenych-i Simonnak, Saros-i Istvánnak, Szentbenedeki Pálnak és Kassai Miklósnak, a Szűz Mária-kápolna mestereinek és kanonokjainak, valamint papjának: Bálintnak és Győri Andrásnak, (a kápolna) ministereinek a jelenlétében, kik (mind) az esztergomi, egri és győri egyházmegyékből valók (voltak).”⁴⁰

Az 1418-i Rota-döntvény kihirdetésének itt bemutatott szövegrészletei, mint már egyszeri olvasásra is kitűnik, több hasznos megállapításra nyújtanak lehetőséget. A pálosokat tekintve az az érdekes bennük, hogy a legalkalmasabb helyet, az ország székvárosát választják a cselekmény színhelyéül, annak is két reprezentatív pontját, mert a budavári plébániatemplomban az alsópapság és a polgárság, a királyi kápolná(k)-ban pedig az ország előkelői és főpapjai, különösen ilyen nagy ünnepen, mint amilyen a pünkösd, szinte „telt házban” értesülhettek a rend szándékairól és újabb kiváltságáról. A mi szempontunkból pedig azért értékesek, mert a királyi kápolná(ko)n keresztül rávillantják fényüket a Zsigmond kori Buda helyrajzára s az intézmény szervezetére, személyzetére és szerepére is.

Mivel e ritka és a királyi kápolna-kutatás szempontjából felbecsülhetetlen értékű négy oklevélnek mind a két szerzőjét Buda egykorú helyrajzában tájékozott embernek tartjuk, következésképpen adataikat, véleményünk szerint, szó szerinti értelmükben kell elfogadnunk. Ez azonban mégsem könnyű, mert homályos pontjaik is vannak. Az 1418-i kihirdetés színhelye, mint láttuk, a budavári királyi curia Szűz Mária-kápolnája,⁴¹ tanúi e (királyi) kápolna vicecomese és prebendárius kanonokjai,⁴² az 1419. jún. 3-i cselekmény a királyi kápolna vicecomese és kano-

nokjai előtt,⁴³ az 1419. jún. 4-i a budavári királyi kápolnában, e kápolna comesének és kanonokjainak a tanúsága mellett játszódtott le,⁴⁴ negyedik és utolsó publikálása (1429) pedig a Zsigmond által Budán, nemrégén (noviter) alapított Szűz Mária-kápolnában, e kápolna custosának, néhány kanonokjának és két ministerének a jelenlétében történt meg.⁴⁵ Úgy látszik tehát, hogy e négy oklevélben nem egy, hanem két kápolnáról van szó olyformán, hogy az 1418-i (de az egyik 1419-i is) egy — Szűz Máriáról nevezett — régi, királyi és udvari, az 1429-i pedig az újabb, nem curialis, de királyi alapítású és szintén Szűz Mária tiszteletére emelt kápolnára vonatkozik, következésképpen tehát mind a kettőnek azonos a titulusa, közös a papi testülete, káptalani a szervezete és a királyi kápolnaispán az előjárójuk. Ha pedig, mint hisszük, bemutatott szövegeinknek ez az értelmezése helyes (amire XXIII. János pápa 1410. aug. 18-i oklevele is nyújt alapot), akkor a régi kápolnát az újabban napfényre hozott várkápolnával, az újabbat pedig az 1410-ben alapított Mária-, illetve Szent Zsigmond-prépostság egyházával kell azonosítanunk. Úgy érezzük, hogy Fehérvári Dávid fia István közjegyző is azért mutatta be 1429-ben az utóbbit Zsigmond új alapításaként, hogy megkülönböztesse a tőle nem messze fekvő és azonos titulusú Nagy Lajos-féle udvari kápolnától.

Ez a végkövetkeztetésünk magától értetődőnek is tetszhetik, hiszen a palotakápolna feltárt maradványai önmagukért beszélnek,⁴⁶ a Zsigmond-kápolna alapítási idejét hiteles oklevél igazolja, helyét térképek és metszetek örökítették meg, egy nemrégén foganatosított próbaásatás pedig egészen bizonyossá teszi.⁴⁷ Elfogadásához azonban több kérdésnek a tisztázására van még szükség. Legfontosabb közülük a várkápolna építési idejének és titulusának az igazolása, mert kora tekintetében még eltérők a vélemények, védszentjének a nevét pedig hiába keressük a budavári topográfiával foglalkozó munkákban.⁴⁸

Pedig ismerünk egy oklevelet (Bossányi Á. adta ki 1918-ban), amely mind a két kérdésre kielégítő felelettel szolgál. Idősb Erzsébet királynénak 1366. jún. 23-án, V. Orbán pápához az iránt intézett supplicatioja ez, hogy engedélyezzen a Szent Szűz és az alapítók rangjához mérten a szokottnál nagyobb búcsút mindazok részére, akik a Lajos király és hitvese (ifj. Erzsébet) által a saját palotájukban (in proprio palacio) Szűz Mária tiszteletére (sub vocabulo beate virginis) építtetett kápolnát akár társaságukban, akár csak egyikükkel vagy egyedül is ájtatoskodás céljából felkeresik, vagy benne istentiszteleten vesznek részt.⁴⁹ Kár, hogy az anyakirályné nem vette bele kérvényébe az épület helyét, mert ennek hiányában tisztáznunk kell még azt is, vajon a budai vagy a visegrádi palotakápolna ügyében buzgólkodott-e ez alkalommal. Nekünk az az érzésünk, hogy sorai a budavári kápolnára vonatkoznak. Tudjuk ugyanis, hogy I. Károly Temesvárt építtette első magyarországi curiáját,⁵⁰ az országnak teljes birtokbavétele után pedig Visegrádra költözött. Hogy ott, míg váraljai palotája⁵¹ (1330 táján) felépült — hol élt, ma még nem tudjuk. I. Lajos 1347-ben Budára költözött,⁵² s itt is maradt

1355-ig.⁵³ Oka lehetett az átköltözésnek többek között az az 1340 körüli tűzvész is, amely lendületet adhatott annak a további építkezésnek, amely a visegrádi királyi palotát befejezte, teljesebbé tette. Héjj M. az általa romjaiban feltárt visegrádi királyi kápolna építését Nagy Lajos királynak tulajdonítja, megállapítván, hogy az első építkezési periódusban (még 1350 előtt) fejezték be, a másodikban (1373—1382 után) pedig, a palotával együtt, átalakították.⁵⁴ 1355 után újból Visegrádon találjuk a királyi udvart: ott ítéleznek az országos nagybírák, s a kancellária mellett ott működik a királyi kápolna ispánja is. Az ő kezéből kelt 1361. jan. 27-én arról az esküről szóló oklevél, melyet, a pilisi apát ellenében, Kalászi Péter fia László tizennyolcadmagával Lajos király kápolnájában (in capella dicti regis, in predicta capella domini regis) tett le.⁵⁵ Nagy Lajos visegrádi kápolnája tehát akkor már készen áll. Titulusát nem ismerjük. Azonban annak a Mátyás kori Madonnát ábrázoló domborműnek az alapján, amely a kápolna főkapuját díszítette, feltehetjük, hogy a királynak ez a kápolnája is Szűz Máriának volt szentelve.⁵⁶ Teljesség kedvéért meg kell még említenünk, hogy I. Lajos visegrádi kápolnája nem azonos az atyjáéval,⁵⁷ ez a palotán kívül állott, és Szent György nevét viselhette. A visegrádi lehetőségeket számításon kívül helyezve tehát megállapíthatjuk, hogy Nagy Lajos anyjának 1366. jún. 23-i supplicatioja a budavári királyi palota kápolnájának az építési idejét, valamint névadóját (Szűz Mária) örököltette meg és hagyományozta át korunkra.

Van azonban még további két, egy XV. és egy XVI. századi forrásunk is kápolnánk névadóját illetően. Az egyik a budai káptalannak II. Ulászlóhoz 1498. nov. 11-én küldött jelentése arról, hogy parancsa értelmében a budavári Szűz Máriáról nevezett királyi kápolna rectorát, Pesti Ambrus mestert és káplánjait, az aradi káptalan ellenében, Gwbach-i birtokukon, 1499. máj. 1-re személyes jelenléti bírósága elé idézte. Ez a jelentés semmi kétséget sem hagy afelől, hogy benne valóban a budai vár Szűz Mária-kápolnájáról van szó, mert rectora, káplánjai és titulusa több változatban is szerepelnek benne, Gubacsról pedig máshonnan is tudjuk, hogy a királyi kápolna birtoka volt (206. jegyz.). A káptalani zárójelentés így hangzik: „... magistrum Ambrosium de Pesth ac capellanos in... capella beate Marie virginis degentes in possessione ipsorum Gwbach vocata contra... capitulum ecclesie Orodiensis ad octavas... beati Georgii venturas vestram in presentiam evocassent”, külsőnek a címsorai pedig még világosabban beszélnek ebben a formában: „Personalí presentie regie maiestatis pro honorabili capitulo ecclesie Orodiensis contra honorabilem magistrum Ambrosium de Pesth, rectorem capelle beate Marie virginis in castro B(udensi) fundate et alios infrascriptos ad octavas festi beati Georgii martiris evoca(torialis) et insinuatorialis”. Az azonosítás szempontjából nagyon fontosak az oklevél hátlapján olvasható s a per további alakulásával kapcsolatos későbbi bírósági feljegyzések is, mint: „... magister Ambrosius de Pesth, rector capelle beate Marie virginis in castro (Budensi) fundate mortuus est et presens causa

est condescensa ad honorabilem magistrum Petrum, similiter rectorem eiusdem capelle beate Marie virginis"; „... magister Petrus rector capelle beate virginis in castro Budensi fundate amisit dictum rectoratum et presens causa est condescensa ad honorabilem magistrum Stephanum rectorem dicte capelle". Ezek a bejegyzések ugyanis nagyjából egykorúak azzal az oklevéllel, melyben Márton, a budavári új Szűz Mária-egyház prépostja és káptalanja (Martinus prepositus et capitulum ecclesie nove beate virginis de castro Budensi) 1503. febr. 24-én a Corvin János által egyházának visszaadott Eszék mezővárosért, hálából, az ő és atyja, Mátyás király lelkiüdvéért minden szombaton mondandó misét ígér, ami kizárja, hogy a budai királyi kápolnára s az ugyancsak budai Szűz Mária-prépostságra vonatkozó XV. század végi adatainkat tévesen értelmezzük.⁵⁸

Megállapíthatjuk tehát, hogy a budai királyi palotakápolna a XV. században is megtartotta eredeti titulását. Egyedül csak annak a tisztázása marad még hátra, hogy a sokféle Mária-titulus közül (l. a 9. jegyzetben) melyikre szenteltette föl kápolnáját királyi alapítója, amiről az 1366. jún. 23-i supplicatio is hallgat. Ezt fedi fel említett második (XVI. századi) forrásunk. Szerémi Györgynek, II. Lajos és Zápolyai János káplánjának az a közlése ez, hogy Mátyás király az I. Lajos (antiquus rex Lodouicus!) által alapított és Szűz Mária mennybeviteléről nevezett kápolnában Alamizsnás Szent János tumbáján elhelyezett oltáriszentség, kereszt, mise- és evangéliumoskönyv előtt eskette meg nagyjait arra, hogy természetes fiát, Corvin Jánost teszik meg királyukká.⁵⁹ 1366-i, 1410-i, 1418/19-i és 1498-i adataink birtokában már nem nehéz Szerémi titulúsának az elfogadása, mert kétségtelen, hogy kápolnája azonos a királyi kápolnával, hiszen az általa megörökített eskü abban a kápolnában hangzott el, amelyben Alamizsnás Szent János ereklyéit is őrizték. Az ereklyéknek 1489-ben történt átvétele és a királyi kápolnában való elhelyezésük a ferrarai követ jelentése alapján szintén igazolt eseménynek tekintendő.⁶⁰ Azt pedig, hogy az ország hatalmasai valóban esküvel ígérték Mátyásnak fia trónraemelését, Maffeo Trivillensisnek a király hirtelen haláláról, a temetésével kapcsolatos intézkedésekről, valamint a Corvin János örökösödése iránt tett lépésekről Sforza Lajos hercegnek Bécsből, 1490. ápr. 6-án küldött jelentése erősíti meg.⁶¹ Arra az esetleges ellenvetésre pedig, hogy Szerémi még nem is élt, amikor az általa feljegyzett események történtek, előadásuk tehát, ha tartalmilag helyes is, keretük (hely, mód stb.) tekintetében képzelteti elemeket is tartalmaz, vagyis az eskü másutt és más formában is történhetett, azt feleljük, hogy — bár e részben valóban zavarosnak is tűnhetik előadása, mert a XV. század hetvenes éveiben már áll a Nagyboldogasszony-templom mellett az Ernuszt János⁶² s valamivel később a Szent Zsigmond-prépostság mellett a Lendvai Bánffi Miklós alapította és Szűz Mária mennybeviteléről nevezett kápolna.⁶³ Ez azonban még nem zárja ki azt, hogy a királyi udvar kápolnája is (mint az imént láttuk) viselt valamikor ilyen titulust. Szerémi György mint II. Lajosnak serény és minden iránt

élenken érdeklődő házi káplánja⁶⁴ tudhatta ezt, s mint védnökének, Verancsics Antalnak az adatgyűjtője⁶⁵ ismerhetett olyan forrást, feliratot, képet vagy udvari hagyományt, amely annak a kápolnának, amelynek két évtizeden át ténylegesen és hivatásszerűen működő capellanusa volt, az alapítójára (I. Lajos) és eredeti titulusára (Szűz Mária mennybevitelére) vonatkozott. E következtetésünket — az 1498-i oklevéllel együtt szinte a bizonyosság erejével ruházta fel Szerémi kortársának, a török Dzselaálzáde Musztafának a tudósítása. A nagyvezír titkára, aki 1526-ban maga is járt Budán, s megtekintette a királyi palotát, így ír (az 1541 után dzsámivá alakított⁶⁶) várkápolnáról: „Budun városának egyik részén, mely rendkívül magas, van a király palotája, mely édig ér. Ugyanitt volt egy templom, bálványokkal megtömve, falai pedig az alávaló gyaurok képeivel telve. Aranyos festmények, a magyar szultánok képei díszítettek, csodálatos elrendezéssel. . .”⁶⁷ Így valóban csak egy éles szemű megfigyelő írhat. Dzselaálzáde az egyetlen, aki a kápolna belsejéről is ennyire tájékoztat. Különösen értékes (mert korjelölő) az a mondata, amely az „aranyos festmények”-ről szól: az arany hátterű, esetleg ruházatú királyfreskók művészettörténeti szempontból támasztják alá a kápolnaépítés idejét.⁶⁸

Végeredményképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a XIV., XV. és XVI. századból származó és egymást kölcsönösen igazoló ismertetett forrásaink szerint Nagy Lajos budavári palotakápolnájának a névadója Szűz Mária (assumptiója) volt, kiegészítésül pedig hozzájuk csatlakozik XXIII. János pápának 1410. aug. 18-i oklevele mint olyan forrás, amely burkoltan magában foglalja ezt a kápolnát is, titulussal egyetemben.

Nagy Lajos budavári palotakápolnájának az építését, Erzsébet anyakirályné idézett kérvénye alapján, mi 1366 nyarára már lényegében befejezettek tartjuk, e véleményünket pedig mindenekelőtt a supplicatio „capellam, quam Ludovicus rex. . . et regina ad honorem et sub vocabulo beate Virginis duxerint in proprio palacio construendam. . .” mondatának a helyes értelmezésére alapítjuk, amely szerint az építés, a kérelem benyújtása idején már befejezett cselekménynek tekintendő. Hasonló ez az oklevelek zárórészében sűrűn használt ilyen mondatok fordításához, mint: „. . . in cuius rei testimonium presentes (litteras) duximus concedendas”, amikor ugyanis (múlt időben) csak azt mondhatjuk, hogy: „. . . minek bizonyosságául jelen (oklevelünket) kiad(at)tuk”.⁶⁹ E grammatikai kitérést azért tartottuk szükségesnek, mert Bossányi, közlése fejrésztájában, csak a király és a királyné kápolnaépítési szándékáról szól.⁷⁰ Fordításunk alátámasztására két, e részben felvethető és egymással szorosan összefüggő kérdésre szeretnénk még válaszolni. Az egyik: bizonyítható-e, hogy az Anjouk budavári udvarában a XIV. század ötvenes és hatvanas éveiben építkezés folyt? A másik: legalább nyersen felépítettnek tekinthette-e Erzsébet anyakirályné azt a kápolnát, amelynek búcsút kért? Úgy érezzük, hogy mind a két kérdésre igennel felelhetünk. Tudjuk például, hogy 1362. febr. 26-án a király telket adományoz Heym fia Pál fiának, Benedek mester máramarosi ispánnak a királyi curia

szomszédságában.⁷¹ Hasonlóképpen (a rajta levő épületekkel együtt) házhelyet kap a királytól 1365. febr. 4-én (Miklósnak, a királyi titkospecsét őrének a háza mellett) kedvelt és hűséges építőmestere,⁷² János kőfaragó azon érdemei jutalmául, amelyeket — in arte sua mechanica, in constructione domorum nostrarum lapidearum ac aliorum negotiorum nostrorum sibi commissorum celeri et fideli expeditione — szerzett.⁷³ A hetvenes években 3000 aranyforintért már el is adja a királynak (a telkén időközben felépített?) kőházát, melyet azután Lajos 1374. nov. 30-án,⁷⁴ István zágrábi püspöknek és általa unokatestvéreinek adományozott.⁷⁵ Budavári építészti működése kezdetének az eddiginél pontosabb meghatározásához hasznos támpontot nyújt az a jelző (ventrosus, pocakos), melyet Buda város tanácsa ragasztott nevéhez 1374. dec. 15-én kiadott oklevelében.⁷⁶ Ugyanis arra következtethetünk belőle, hogy akkoriban már korosabb és tekintélyes polgára volt a városnak, murator-i delelője tehát a XIV. század hatodik évtizedénél korábban kereshető és keresendő. E következtetésünket fényesen igazolja István szepesi és sárosi hercegnek Budán, 1352. jan. 16-án tárnok- és ajtónálló mestéréhez s egyben udvarbírájához és szepesi várnagyához, Kubly Miklós-hoz intézett az a parancslevele, amely a herceg oklevélkiállítási rendeletének kancelláriájával való közvetítőjeként Jánosunkat nevezi meg ebben a félreérthetetlen formában: „Commissio domini ducis propria et relatio Iohannis Lapicide”.⁷⁷ Mivel pedig az Anjouk oklevelein az udvari és vidéki főtisztviselők (nádor, országbíró, tárnokmester, erdélyi vajda, titkos kancellár, királyi kápolnaispán, megyei ispánok stb.) mellett a környezetükhöz tartozó személyek, mint például az udvari apródok és a királynak különösebb állásban nem levő bennfentes emberei is szerepelnek relatorokként,⁷⁸ János Lapicida-nak István herceg oklevelén illetően szereplése arra vall, hogy akkoriban urának már nem csupán építésze, hanem bizalmi embere is volt, akit a kormányzati ügyek titkaiba is be lehetett avatni. Tekintve, hogy az ilyen kapcsolat kiépítéséhez — a vonzó egyéniség mellett — eredményekkel igazolt tudás és idő szükséges, joggal feltehetjük, hogy János mester már a XIV. század negyvenes éveinek közepe táján kerülhetett az Anjouk udvarába, és kaphatott megbízatást a budavári építkezésekkel kapcsolatban. Ami pedig a második kérdést illeti, az igenlő válasz Erzsébetnek következetes, gyors és építkezéseivel kapcsolatban mindig reálisnak mutatózó cselekvésmódjából következik. E vonatkozásban több, az 1366-éhoz hasonló tárgyú supplicatioja tanúskodik. Így: 1347. jan. 25-én titkára, Albert, a három magyar király ünnepére búcsút kér a királyné Terebes falujában Krisztus teste tiszteletére építtetett templom látogatói részére.⁷⁹ Az óbudai Szűz Mária-prépostsági templom részére maga négy ízben is folyamodik búcsúért. 1348. jún. 19-én azt írja róla, hogy maga építtette, s annyi évi búcsút kér részére, ahány püspök vesz majd részt felszentelése ünnepén.⁸⁰ 1349. márc. 14-én azt kéri a pápától, hogy felszentelése napján teljes búcsúban részesítse az ünneplő híveket.⁸¹ 1349. márc. 22-én azt jelenti, hogy építését már befejezte (construi fecit et compleri), s búcsút kér

dedicatiójára s az ünnep nyolcadára.⁸² Végül ugyanaznap azért folyamodik, hogy a felszentelésén részt vevő preláthusok is osztogathassanak búcsút.⁸³ 1349. márc. 22-én az általa és fia által a budai várban Szent Márton tiszteletére emelt s rövidesen teljesen elkészülő királyi és királynéi kápolna (capellam regalem et reginalem, quam . . . in castro regali Budensi. . . iam fundari fecit et construi faciet ad plenum) részére kér búcsút.⁸⁴ Ugyanaznap az általa Hatvanban Szent Márton tiszteletére, Lippán a minoriták részére és Szent Lajos tiszteletére és Esztergomban a Szent Ágoston-rendi remeték részére és Szent Anna tiszteletére építtetett (construi fecit) templomok részére folyamodik búcsúért.⁸⁵ Supplicatióinak e sorozata minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Erzsébet 1347 és 1349 között, tehát mindössze két és egynegyed év leforgása alatt hat templom építését fejezte be, s valamennyinek csak akkor kért búcsút, amikor azok már elkészültek, vagy befejezésük rövid idő kérdése volt. Az óbudai prépostság esetében ez az időbeli különbség kb. 9 hónap, a budavári Szent Márton-kápolnánál pedig ennél jóval kisebb lehetett. Mindezek alapján bizonyosra vehetjük, hogy Lajos király anyjának 1366. jún. 23-i supplicatiója sem előlegezett, hanem a kápolna felépítésével időben szintén egybeeső kérelme volt.

Mind a két kérdésre adott feleletünket közvetve támasztja alá V. Ioannes görög császár 1366. évi (diplomáciailag nyilván jól előkészített) budai útja, aki azért látogatta meg a magyar királyt, „hogy általa eszközölje ki az uniót és a Nyugat segítségét a török ellen.” A császárt Laczkfi Dénes erdélyi vajda kísérte Nagy Lajos udvarába. „Megerkezése után megindultak a budai várban a tárgyalások.” 1366 tavaszán mind a két uralkodó követeket küld a pápához, akik csak július vége felé tértek vissza Avignonból.⁸⁶ A tárgyalások (Erzsébet túlbuzgósága, a pápa bizalmatlansága és a görögök makacssága miatt) eredménytelenül végződtek. A császár „a budai várban” kezesül hagyván fiát, hazatért. Lajos maga kísérte el vendégét a viddini bánóságig.⁸⁷ A görög császárnak ez a fél esztendőnél is hosszabb látogatása⁸⁸ és „budavári” tárgyalásai megerősítik azt a feltevésünket, hogy Nagy Lajos a saját palotájában helyezte el magas vendégét s azt is, hogy — ha már vallási kérdésekről is folyt a vita — szépséghibát jelentett volna a király budai palotájában egy kápolna hiánya. A császári látogatás időpontja tehát nyomatékosan ad egyrészt Lajos építész részére tett 1365. febr. 4-i királyi adományának és az anyakirályné 1366. jún. 23-i supplicatiójának, amelyet éppen az unió ügyében a görög császár követével együtt királya nevében Avignonban tárgyaló István nyitrai püspök terjesztett a pápa elé. Ilyen felfogásban ugyanis az adomány egy már elvégzett építési munka bére, a supplicatio pedig a királyi kápolna építésének komoly dokumentuma. Megjegyezhetjük még, hogy Miklósnak, a királyi titkos pecsét prothonotariusának, 1374 óta titkos kancellárnak⁸⁹ és a királyi curiával szomszédos házának az említése arra vall, hogy ebben az időben a Nagy Lajos által épített palotaszárny vagy annak egyik traktusa (mint erre 1365-i és 1366-i adatunk utal⁹⁰) már valóban készen van, s a király időnként meg

is száll benne. A királyi titkos pecsét prothonotariususa ugyanis egy olyan mozgó kancelláriai osztálynak vezetője, amely a nehézkesebb nagy(obb) kancelláriával ellentétben a királyt hosszabb vagy rövidebb útjain is elkíséri.⁹¹ Nem lehetetlen, hogy a királynak ilyen gyakoribb budai látogatásai készítették Miklóst már titkos kancellársága előtt arra, hogy Budán, a királyi curia közelében szerezzen házat.

Az 1429. évi kihirdetés szövegéből kiérezhető, hogy az 1410-ben alapított kápolnát külső (curián kívüli) fekvése, nagyobb méretei és nyilvános jellege miatt köz-templomnak is tekintik. Valószínűleg az alapító király is ilyen reprezentatív, káptalani jellegű és nagyobb kíséret befogadására alkalmas kápolnát kívánt a régi és udvari palotakápolnája mellé, amely most már a külső és nyilvános mellett az uralkodó „magán”-kápolnájávé minősült.

Véleményünk szerint Zsigmond korára is visszamutató igénnyel e mellett tesz vallomást Pál bártfai jegyzőnek Budáról, 1484-ben, városa tanácsához küldött két jelentése, akinek az volt a megbízatása, hogy egy vámügyükben járjon el az uralkodónál. Márc. 7-én azt írja, hogy a király 4-én érkezett Budára, azóta azonban állandóan tanácskozik nagyjaival, s ő hiába örködik naponként reggeltől estig, eddig még nem tudott a felség színe elé járulni. Négy hét múlva azután átadta kérvényét, de akkor sem közvetlenül, hanem úgy, hogy márc. 24-én a Szent Zsigmond-templom előtt várakozott, s amikor a király kíséretével a palotába tért vissza a vecsernyéről, menet közben nyújtotta át kérvényét Erdődy (Bakócz) Tamás kancellárnak.⁹² Március 25-e Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe, s Mátyás és udvara a vigília vecsernyéjével — nem a palotakápolnában, hanem a nyilvános és ünnepélyesebb jellegű Szent Zsigmond-prépostság templomában kezdi annak megülését.

Egy új, nagyobb és káptalani jellegű királyi kápolnának a létesítése nem volt merész gondolat Zsigmond részéről; talált erre példát közvetlen szomszédainál és rokonainál is. IV. Rudolf például 1356-ban a Minden-szentek tiszteletére emelt bécsi várkápolnáját uralomrajutásakor (1358), VI. Ince pápa hozzájárulásával, egy prépostból és 24 kanonokból álló exempt társaskáptalanná szervezte, amiben apósának, IV. Károlynak a példáját követte, aki már 1344-ben társaskáptalanná fejlesztette prágai várkápolnáját, préposttal és 24 kanonokkal bővítve ki személyzetét. A bécsi „Burgkapelle” már Rudolf számára is szűk volt, azért a Szent István-templomba helyeztette át.⁹³ Nem lehetetlen tehát, hogy Zsigmondot prágai emlékei ihlették a Szűz Mária, illetve Szent Zsigmond társaskáptalan alapításában.

Mint az elmondottakból láthattuk, a két budai királyi kápolna épületére vonatkozó adataink ritkák és erősen össze vannak fonódva. Az oklevelek a „capella” szón általában a kápolna testületét, a királyi kápolnaispánság intézményét értik, leginkább pedig a comeseiről emlékeznek meg, függetlenül attól, hogy hány kápolna fölött rendelkezett. A XIII. században a comes capellae országos viszonylatban feje a királyi kápolnáknak, papságuknak és szolgáló népeiknek.⁹⁴ A királyi székhely-

nek egy központban való állandósulása után hasonló a szerepe a curiális kápolnák esetében, s bizonyíthatóan ez a helyzet Zsigmond korában is. 1430. jan. 21-én például „kápolnáink ispánjáról” (capellarum nostrarum regalium comes-éről) emlékezik meg a király,⁹⁵ 1436-ban pedig, egy 1431. okt. 18-án kelt írásáról szólva azt mondja, hogy az oklevél kápolnáinak Budán működő ispánja által őrzött pecsétjével (mediocri sigillo nostro, quod. . . apud comitem capellarum nostrarum Budensem. . . habebatur) volt megerősítve.⁹⁶ Ebben az értelemben tehát még a visegrádi vagy a temesvári királyi kápolna is ide sorozható. Az idézett 1436-i oklevél azonban olyan olvasást is megenged, hogy a pecsét a király budai kápolnáinak az ispánjánál volt őrizetben.⁹⁷ S amikor az oklevelek a capella birtokaival foglalkoznak, akkor is az intézményt jelenti ez a szó és nem az épületet. A központ, a törzskápolna azonban mindig a curiális kápolna, s aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy az 1410-ben alapított prépostsági kápolna kanonoki stallumaiban elsősorban a régi udvari kápolna capellanusai részesültek;⁹⁸ a teljes szeparáció pedig csak a kápolnaispánság intézményének a feloszlása után következett be. Ezóta kezd önálló életet élni a királyi palotakápolna és a Szent Zsigmond-prépostság.

*

A budai királyi várkápolna romjait a felszabadulás után végzett ásatai során Gerevich L. tárta fel, építési idejét pedig régészeti és művészettörténeti vonatkozásai alapján Nagy Lajos uralkodásának az utolsó éveire tette.⁹⁹ Az általunk bemutatott források ezt az időt pontos határok közé szűkítik. Meg kell jegyeznünk, hogy a XV. század végéig terjedő időben nem találtunk több olyan adatot, amely kápolnánk titulusát közölné. Ez a helyzet a visegrádi kápolna esetében is: az oklevelek következetesen ezt is egyszerűen csak „capella regia”-nak mondják. Így 1329. szept. 4-én Pál országbíró András fehérvári prépostot „in capella regia, coram comite capelle nostre” leteendő esküre bocsátja. Oklevele hátlapján pedig ezt olvassuk: „. . . super deponendo iuramento in capella regia”.¹⁰⁰ 1343. ápr. 12-én az országbíró megint „in capella regia, coram comite capelle” bocsát valakit esküre.¹⁰¹ Formulája tehát 1343-ban is a régi.¹⁰² A királyi kápolna ispánja szintén csupán csak a kápolna comesének mondja magát védszentjének a megnevezése nélkül,¹⁰³ s a király is csak kápolnája comeséről emlékezik meg, ha oklevelét azzal a pecsétjével erősítetteti meg, melyet a kápolnaispánság használatára rendelt,¹⁰⁴ vagy ha kápolnaispánjának az okleveleire hivatkozik.¹⁰⁵ Érdekes, hogy az adásvételi szerződésekben, elkülönültsége miatt, de azért sem találkozunk a királyi kápolnával, mert a királyi udvarban (akár Visegrádon, akár Budán) sohasem adnak el telket vagy házat, melynek fekvését e kápolnához viszonyítva kellene meghatározni. Más a helyzet a város belsejében. Budán például, ha egy házról azt olvassuk, hogy valamelyik templom szomszédságában áll, mindig megadják a templom védszentjét is, mert nélküle a helymeghatározásnak nem volna értelme.¹⁰⁶ A királyi kápolna tehát mindig csak titulus nélküli „capella regia”-ként szerepel, mert

zárt területen fekszik, és nem viszonyítanak hozzá semmit. E zártságából csak kivételes esetekben lép ki, akkor ti., ha tagjai jogi személyként, a saját ügyükben kényszerülnek helytállni, mint például 1498-ban.¹⁰⁷ A királyi kápolna megjelölésének ez a módja meghonosodott az elbeszélő forrásokban is. Ezért, ha Remete Szent Pál életrajzában azt olvassuk, hogy a Velencéből 1381-ben Budára hozott ereklyéit a királyi kápolnában helyezték köztiszteletre, csak a királyi palotakápolnára gondolhatunk.¹⁰⁸ Reá vonatkozó további XIV. századi adatunk Monaci Lőrinc-től való. Barbo Pantaleon velencei követ jelentése ez, melyet Monaci mint követ-társ¹⁰⁹ személyesen közvetített a köztársaság tanácsához. E szerint Zsigmond 1387. ápr. 9-én, a királyi kápolnában, mise közben (in capella regia, dum missa celebraretur) közölte a követtel, hogy két héttel pünkösd után János bán ellen indul, s kérte a Signoriát, küldjön hajóhadat a dalmát tengerre, nehogy az ellenség ezen az úton csempéssze ki a fogoly királynét.¹¹⁰ Hogy a királynak ez a közlése valóban a budai királyi palotakápolnában történt, alátámasztja Zsigmond itineráriuma is, aki ennek a bizonyossága szerint, az 1387. év április havának 4-étől 24-éig terjedő három hetét Budán töltötte.¹¹¹ Később Windecke ismételt is megemlékezik kápolnákról. Első bejegyzésében kiegészíti Monacinak (talán tőle is vett?) adatait, mert hasonló módon adja elő az 1386. évi eseményeket, megjelölve a kápolna helyét is,¹¹² a másodikban pedig elmondja, hogy ebben a kápolnában állították ki (1423-ban) a Visegrádon át Budára hozott német-római császári jelvényeket.¹¹³ Zsigmond uralkodásának az elején azonban a visegrádi királyi kápolna a kápolnaispánság főkápolnája, és csak 1405 és 1408 között, a királyi udvarnak s vele együtt a központi kormányzerveknek (kancellária, nádor, országbíró stb.) Budára történt végleges átköltözése után¹¹⁴ cseréli meg szerepét a budaival.

Akkor rendezi és bővíti a király kápolnaispánsága birtokviszonyait is, megállapítván egyúttal a földesúr jogait és alattvalóinak mentességeit, szabadságait. 1406. jan. 20-án egészen új adományként királyi kápolnájának, valamint ispánjának ellátására rendeli¹¹⁵ a magtalanul elhúnyt Kókai Kálcs István fia Pál fiának, Jánosnak a Pest megyei Kóka és Almás, a Nógrád megyei Jobbágyi, Sámsonháza, Kazár és Szőrös, a Heves megyei Püspöki, Terebes, Rozsnok, Tas és Encs, a Temes megyei Horogszeg, Mosótó, Tószeg, Böszörménytelek, Posáros, Kisposáros és Kishorogszeg — lakott, továbbá az ugyancsak Temes megyei három Begenye, Tótmonostora és Szentmiklós, valamint a Pest megyei Zsámbok, Babe és Szentegyed — lakatlan birtokait, s visszaadja az általuk régtől fogva birtokolt és őket most is megillető¹¹⁶ Fejér megyei Fornasztemiklós és Somogy megyei Kege egész — s az ugyancsak Somogy megyei Karád és a Tolna megyei Gyrmás részbirtokokat, lakóikat pedig felmenti a kamarának járó vagy a nádori közgyűléseken kivetni szokott census, taxa, collecta és datum, továbbá a hadiadó és vám fizetése alól, és biztosítja felettük a kápolnaispán (és offiálisa) bírói illetékességét.¹¹⁷ Bártfai Sz. I. szerint Zsigmond a budavári királyi kápolnához még Fehéregyháza,

Nándor és Nyék falvakat is csatolta. Ez a vélemény azonban Ozorai Pipo temesi és sókamara ispán 1407. márc. 27-i, fehérvári kamarásához intézett parancslevelének a téves értelmezésén alapszik. Ozorai Pipo oklevele ugyanis arról szól, hogy fehérvári tiszttje, Keresztúri András a Fehérvárra érkező sóból 1800 forintnyit adasson ki János veszprémi püspöknek a Buda környéki falvakból beszedett tizedek fejében, melyeket részben Gergely királyi kápolnaispán (az említett helyeken) a budai vár (ad castrum Budense), részben pedig Corbaviai Károly visegrádi várnagy, a váci püspökség kormányzója Kesziben, Kálózon, Zenchén, Pomázon, Szentendrén, Leányfalun, Tadon, Váradon, Bogdánban és Kissenben a visegrádi vár részére szedett be.¹¹⁸ Ebben az oklevélben valószínűleg a király által bérbe vett tizedekről van szó, melyeknek budai beszedője — külön megbízásból vagy valamilyen más bizalmi beosztásból kifolyólag — a kápolnaispán volt. Jakab fia Miklósról például tudjuk, hogy 1402-ben, királyi kápolnaispánsága mellett az altárnokmesteri tisztet töltötte be, s a tárnoki széken is elnökölt.¹¹⁹ Az 1407. évi adat azonban így is értékes, egyrészt azért, mert jele a királyi udvar Budára költöztetésének (vagy legalábbis nyoma az átköltöztetés megindításának), másrészt azért, mert bepillantást enged a királyi kápolnaispán szerepkörébe.

A királyi kápolnaispánság birtokai azonban, úgy látszik, a királyi adomány ellenére is királyi birtoknak számítanak, s továbbra is a király rendelkezik felettük.¹²⁰ 1395. ápr. 9-én például Zsigmond a kápolnaispánság Pilis megyei Bayon nevű birtokát (az országnagyok hozzájárulásával) János esztergomi érseknek adományozta,¹²¹ az 1406-ban a capellához csatolt Fejér megyei Fornaszentmiklóst pedig 1430-ban — mint magánember — kápolnaispánja, Miklós váci püspök veszi zálogba királyától.¹²² Az utóbbi eset arról tanúskodik, hogy a budavári királyi kápolnák anyagi forrásai a XV. század harmincas éveiben oly bőségesek, hogy szükség esetén más célból is meg lehet őket terhelni. E részben van egy korábbi s közvetve a külső Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-kápolna építési idejére is rávilágító adatunk, Zsigmondnak 1424. jún. 24-én, Budán kelt oklevelében. Ez arról értesít, hogy a király mint patrónus budavári kápolnájától és ispánjától elválasztotta, s minden (birtok)jogával az esztergom-zöldmezei egyház prépostjára, Csetneki Lászlóra ruházta rá a Szentháromságról elnevezett budafelhévízi és a Szent István királyról címzett, Esztergom melletti kereszties konvent kánonilag egyesített magistratusát¹²³ (cruciferatum), melyet V. Márton pápa 1418. febr. 7-i megerősítő bullája szerint akkori mesterének, Márton fia Mátyásnak a halála után¹²⁴ Zsigmond Alcsebi Jakab fia Miklós egri egyházmegyei papnak, az artes magisterének, kápolnája ispánjának (valószínűleg már 1417-ben)¹²⁵ a capella papságának az ellátására adományozott. Mivel a budavári Szűz Mária-kápolna első ismert kanonokjával, Szirmai Péter örkanonokkal 1417-ben találkozunk először,¹²⁶ s az elválasztott cruciferatusnak a kápolnához (kápolnaispánsághoz) való csatolása is — mint láttuk — ehhez az esztendőhöz fűzhető, joggal arra is következtethetünk, hogy az 1410. évi alapítással megkezdett építkezés 1417/18-ban csak

nyersen, a kápolna teljes felszerelése és művészi kiképzése pedig 1424 táján fejeződhetett be, minek folytán a szintén Zsigmond pártfogásával 1419-ben elnyert váci püspökség birtokában Miklós a cruciferatus jövedelmeiről károsodás nélkül mondhatott le.¹²⁷

A királyi kápolna egyes tagjainak a közös vagyonból rájuk eső jövedelme mellett egyéb jövedelmeik is voltak, mint például más káptalanokban élvezett kanonoki vagy oltárigazgatói praebendák, továbbá kancelláriájuk oklevélilletékeiből s a kiküldetésekből származó részesedés. Az 1406-i birtokrendezés előtt, de talán később is, a király familiaris clericusai ellátásban is részesülhettek, az 1397-ben kinevezett 12 esztergomi (kanonok)káplánja részére pedig Zsigmond a helybeli polgárság Márton-napi censusából 400 aranyforintot folyósított.¹²⁸

A királyi kápolnáról mint a királyi udvar egyházi intézményéről eddig nagy általánosságban azt tudtuk, hogy a király szolgálatára rendelt papságnak, a király „káplánjainak” káptalan- vagy konventszerű testülete volt, élén pedig a comes capellae, magyarosan: a kápolnaispán állott, aki többnyire megyéspüspök, vagy legalább valamelyik káptalan dignitáriusa, azaz egyéb javadalmat is élvező egyházi férfiú.¹²⁹ Állása bizalmi természetű, idejét — egyebek mellett — legnagyobbrészt diplomáciai kiküldetések töltik ki.¹³⁰ Emiatt sokszor hosszabb külföldi tartózkodásra kényszerül, de otthon is többnyire a király kíséretében, tehát (egyházi) székhelyén, illetve comesi curiáján kívül található,¹³¹ az intézmény tényleges vezetése ennek folytán másra hárult. Mivel a helyettes ritkán vesz részt a külső (hiteleshelyi stb.) munkában, azért ritkábban is találkozunk vele. 1341-ben procuratornak nevezik. Állása állandó jellegű. Nemsokára már vicecomesnek titulálják. 1347-ben Balázs főesperes látta el ezt a tiszteket, tehát neki is van másutt javadalma, egyházi állása. A hatvanas években János budai prépost a capella vicecomes, majd 1374-től 1383-ig ő lép az ispán örökébe. A vicecomesi állás tehát lépcsőfok az ispánsághoz.¹³² A királyi kápolna papságát a capellanusok, káplánok alkották, kik között szerzetesek is akadtak.¹³³ A capellanus szó gyűjtőfogalmat takar: jelentheti a királyi kápolna valamennyi tagját comesével együtt és külön az egyes káplánokat. Presbyternek is nevezi őket néha egy-egy oklevél.¹³⁴ Egyesek közülük a király specialis vagy csak egyszerű káplánjai. Vannak ezenkívül a királynak egyszerű és familiaris clericusai is, akik, úgy látszik, állandóan a király udvarában vagy kíséretében tartózkodnak.¹³⁵

A budavári Szűz Mária-kápolna létesítése (1410) és prépostsággá szervezése óta a palotakápolna capellanusai mellé (Zsigmond uralkodásának a végéig a kápolnaispánság keretébe illesztve) az új prépostság kanonokjai és papjai csatlakoznak, akik végső elemzésben szintén káplánok. Számukat leghitelesebb forrásunk, XXIII. János pápa 1410-i bullája sem határozza meg, csak általánosságban egy prépostjáról és meg nem határozott számú kanonokjáról tesz említést.¹³⁶ Órkanonokjával találkozunk legkorábban.¹³⁷ Csak az 1418-i Rota-döntvény kihirdetése enged mélyebb bepillantást e társaskáptalan szervezetébe. Prépostjáról azonban

ez sem emlékezik meg, valószínűleg azért, mert ezt a tisztet Miklós váci püspök töltötte be.¹³⁸ Helyettese (vicecomes) 1418/19-ben János, az egri káptalan kincstartója, aki a kápolna javadalmas kanonokja.¹³⁹ Ő sem prépost. Két vezetőjén kívül ez alkalommal megismerkedünk olvasókanonokjával is, aki a kápolnaispánság királyi pecsétjének az őre. Éneklőkanonokjáról a győri káptalan egy oklevele emlékezik meg 1424-ben: az olvasókanonoki tisztet töltötte ott be.¹⁴⁰ Negyedik dignitárius kanonokja a custos. Feltűnő, hogy az 1418/19. évi lectornak és örkanonoknak nincsen külső javadalma, aminek az lehet a magyarázata, hogy ők a kápolnaispánság ügyeinek és kancelláriájának a tényleges (és helyben lakó) vezetői, s egész idejüket ennek a szolgálatára fordítván, javadalmuk és egyéb jövedelmük magából az intézményből való. Az 1429. évi kihirdetésnél az előjárók közül csak az örkanonokot találjuk,¹⁴¹ jelétül talán annak, hogy a lector távollétében ő a capella vezetője. Az 1418-in kívül, amelyből megtudtuk, hogy a beregszászi plébános is kanonokja a prépostságnak,¹⁴² az 1429-es még három köz-kanonokról tájékozottat, kik magisterei a kápolnának. Azt is megtudjuk belőle, hogy két olyan tagja van ezen egyháznak (az egyik presbyter, a másik talán kisebb rendbeli clericus, de mind a kettő minister), akik valamilyen, eddig közelebről még meg nem határozható (talán karpapi és sekrestyési) feladatot teljesítenek. Természetesen ezek az adatok a kápolnának csak azokat a tagjait említik, akik a kihirdetésnél felkért tanukként szerepeltek; azonban a meg nem nevezettek száma is jelentősebb lehetett, hiszen éppen ők ve(he)ttek részt és segédkeztek az 1418. júl. 4-i kari misén¹⁴³ s az 1419. jún. 4-i és az 1429. márc. 13-i zsolozsma nonájában.¹⁴⁴

A királyi kápolna természetesen exempt egyházi intézmény volt, és az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. Kezdetől fogva ő szolgáltatta ki a szentségeket a királyi család tagjainak, „vagy legalábbis ez az ő felügyelete alá tartozott”. Ő koronázza a magyar királyokat, s ő a mindenkori uralkodó plébánosa is.¹⁴⁵

A Rota-döntvény kihirdetése tehát — mint látjuk — értékes adatokat szolgáltat a királyi kápolna szervezetéről, személyzetéről és egyházi funkciójáról. Ez utóbbinak részletesebb elemzése liturgia-történeti feladat, ezért e helyütt el is tekintünk tőle.

*

A magyar királyi kápolna feladatkörének másik, művelődés- és kormányzattörténeti szempontból fontos, érdekes, nemzetközi viszonylatban pedig egyedülálló része a királyi udvar írásbeli munkájában való részvétel. Mivel (más újabb adataink mellett) a Rota-döntvény kihirdetése e részben is rendkívül értékes felvilágosítással szolgál, korszakunkban pedig éppen oklevéladása révén lép központi adminisztratív intézményeink sorába, a királyi kápolnaispánságnak erről a szerepéről is meg kell emlékeznünk.

Effajta tevékenységéről csak a XIV. század középső öt évtizedéből vannak összefüggőbb adataink — azért, mert ebben a korszakában,

a liturgikus feladatok ellátása mellett, udvari hiteleshelyként működve, ispánja okleveleit, valamennyi címének a feltüntetésével, a saját nevében adta ki. A XI. és XII. században a királyi oklevéladás kialakításában működött közre. III. Béla korában azonban a capellából nálunk is kivált a körvonalaiban többé-kevésbé már hivataloszerű intézménynek tekinthető királyi kancellária, ezért az udvari írásbeliség terén eddig betöltött szerepe elhomályosul.¹⁴⁶ Működésében több korszakot különböztethetünk meg.¹⁴⁷ Az első III. Béla uralkodásának a közepe tájáig tart. Ekkor a királyi kápolna feje a királyi oklevelek megpecsételését végzi, a királyi pecsétet őrzi, néha pedig az oklevélbe foglalt jogi cselekmény tanúi között is szerepel. Neve a XI. században (valószínűleg) „archicapellanus” vagy „summus capellanus”,¹⁴⁸ munkatársai pedig a capellanusok. Számuk I. László korában tízre tehető.¹⁴⁹ A XII. század közepe óta találkozunk a capella regia „presidens”-ével, comesével, magisterével. III. Béla korában a két utóbbi elnevezés váltakozva fordul elő. A királyi kancellária kialakulása utáni időben a kápolna papjait okleveleink már ritkábban említik, mert a káplánok tevékenysége az udvari liturgikus feladatok ellátására korlátozódik. A királyi kápolna ispánjai most a királyi gyűrűspecst őrzését veszik át, s a vele megpecsételt királyi oklevelek kiállítása körül vállalnak szerepet. A XIII. század hatvanas éveiben a notarius specialis, notarius secretarius, néha pedig az apocrisarius cím kapcsolódik a királyi kápolnaispán nevéhez, azonban a gyűrűspecsttel megerősített királyi oklevelek kibocsátása körül betöltött ezen újabb tevékenysége ebből a „titkos jegyzői” minőségéből (és nem a kápolnaispáni tisztéből) származik; a királyi kápolnaispáni oklevéladásnak eddig ismert legrégebb (1285) terméke ugyanis a királyi káplánok testületéhez és nem a királyi kápolnaispán személyéhez fűződik.¹⁵⁰ A XIV. század elején a secretarius notarius tiszte elválik a királyi kápolnaispánságtól, s az utóbbinak a vezetője ezután mintegy 125 évig megszakítás nélkül irányítja az intézménynek a káplánok által elkezdett újabb írásbeli munkáját. 1374 végéig a saját nevében, de királyi pecsét alatt kelnek oklevelei. Egyházi állását tekintve eleinte prépost, később püspök, címe pedig a húszas évek óta a comes capellae regiae mellett „secretarius cancellarius”.¹⁵¹ Oklevelei bevallásokra s a király vagy más bírák parancsleveleire adott jelentésekre oszlanak. Találunk köztük ügyvédvalló okleveleket, idézést, tanúkihallgatást és nyomozást elrendelő mandátumokra adott jelentéseket, eskü letételéről szóló bizonyágleveleket, peregyezségi iratokat, választott bírák kijelölésére vonatkozó és döntéseikről szóló okleveleket, valamint perköltségekről kiállított vagy egyéb tárgyú kötelezvényeket; a bevallások csoportjában: adásvételi, ajándékozói, adományozói stb. szerződéseket és oklevélátírásokat. Határmegállapításoknál és birtokba való beiktatásoknál is tanúsítottak a kápolnaispánok vagy megbízottaik,¹⁵² de inkább csak kivételes esetekben, mert — úgy látszik — erre, régi szokás alapján, a szomszédos hiteleshelyek tartottak igényt. Külső kiküldetésekben is inkább más udvari hivatalok emberei vesznek részt mint a kápolna testimoniumai. A kirá-

lyi kápolnaispán emellett a királyi levéltár őre is volt. Kúriája tehát valóságos hiteleshely, azzal a sajátos jelleggel, hogy a király székhelyén működött. Felállítását az a körülmény tette szükségessé, hogy az írásbeliség akkor már a magyar jogélet egész területén győzedelmeskedett. A pereskedőknek lépten-nyomon írásra volt szükségük, gondoskodni kellett tehát arról, hogy a királyi udvarban is mindenki, bármikor, perében egyezségekre léphessen, szerződést köthessen.

A királyi kápolnaispán e működésében a XIV. század hetvenes éveiben változást figyelhetünk meg: hiteleshelyi jellege megszűnt. Régi munkaköréből csak királyi levéltárnoksága és az oklevélátírás maradt meg kezében. Néha ugyan később is hangzik el előtte egy-egy *fassio*,¹⁵³ ezentúl azonban már ezt is a király nevében hallgatja meg. Új munkaköre az akkoriban nagy számban megjelenő (s általa kiállított) királyi középpecsétes parancslevelek tanúsága szerint egy állandó jellegű királyi udvari panaszfelvevő szervnek, *audientiának* a képviselője lett. A királyi középpecsét (*sigillum mediocre*) alatt kibocsátott királyi parancslevelek ugyanis fogalmazat tekintetében azonosak az effajta nagypecsétes királyi mandátumokkal. Tartalmaznak a király különös és személyes jelenléti (*specialis* és *personalis praesentia regia*) bírászkodásával, valamint a nádor és az országbíró elé utalt perekkel kapcsolatos *inquisitiós*, *statutorialis* és *perbeidéző* parancsokat, *inhibitiókat*, *prohibitiókat* stb. s olykor az egyházi és világi bírák illetékességére vonatkozó utasításokat. Egyszóval ebben a korszakban feladata a panaszok felvétele, az illetékes bíró kijelölése és a szükséges parancslevél kiállítása. Udvari jellegét bizonyítja, hogy oklevelei általában a király mindenkori székhelyén kelnek. Eredetileg az országbíró *curialis* bírászkodása (*praesentia regia*) tette szükségessé a királyi kápolnaispánság kancelláriájának királyi udvari és állandó jellegű igazságügyi kihallgató szervvé való átalakítását — azért, mert a XIV. század hetvenes éveiben a királyi *specialis* és *personalis praesentia* még nem fejlődött állandó jellegű királyi bírósággá.¹⁵⁴ Főleg a királynak s vele a nagy-, a titkos és a gyűrűspecsétes kancelláriai osztálynak s a nagybíráknak az udvartól való gyakori távolléte adhatott erre indítást, ezért kelnek ezután a kápolnaispán kancelláriájában kiállított parancslevelek a király nevében és nem a sajátja alatt. Oklevelei tehát ebben a korszakban minden bíróságtól független panaszfelvevő intézménynek mutatják. Emellett tanúskodik, mégpedig döntő módon, királyi pecsétje is, melyet — mint láttuk — a Rota-döntvényt 1418-ban kihirdető közjegyző, jellegének megfelelően, a perlekedők ügyeiben használt királyi pecsétnek — *sigillum praesentium sive causantium... regiae maiestatis*-nak nevez oklevelében.¹⁵⁵

A királyi kápolnaispán oklevéladó működésének ez az átszervezése Szepesi Jakab országbíróóságának az idejére esik (1372—1380), s úgy látszik, szerves része annak a reformnak, amelyet a hetvenes években a királyi kancelláriával kapcsolatban hajtottak végre. 1371—1372 táján ugyanis hírtelen megszűnnek a gyűrűspecsétes királyi bírói parancslevelek — helyet adva a nagy-, a titkos és 1376 körül a középpecsét-

seknek, a nyolcvanas években pedig ezekhez csatlakoznak még a kancellár pecsétje alatt kiállított királyi mandátumok. Ennek az igazságügyi és kancelláriai reformnak az eredményei a következőkben foglalhatók össze: 1. A specialis notariusnak a király oldalán működő kancelláriai alakulatát 1371 körül háttérbe szorította a tulajdonképpeni kancellária, illetve annak egy szintén mozgó osztálya, amely eddig is a titkos pecsét alatt adott ki elsősorban kegyelmi természetű királyi okleveleket, s amelyből, éppen e reform kapcsán, alakult ki a titkos kancellár vezetése alatt álló titkos kancellária. 2. 1371 óta egy ideig úton és otthon egyaránt a nagy- és titkos kancellária általában párhuzamosan bonyolítja le a királyi oklevéladást. 3. 1376 óta a királyi bírói parancslevelek legnagyobb részén már a királyi közeppecsétet találjuk, egy részük pedig, az akkoriban (állandó bírósággá) szervezett specialis praesentia regia kiadványaiként, a kancellár pecsétje alatt (és saját irodájából) kerül az érdekeltek kezébe.¹⁵⁶

A királyi kápolnaispánnak ez az újabb működése a XV. század első negyedében érte el virágkorát, a harmincas években azonban kiadványai egyre ritkulnak,¹⁵⁷ ami alighanem az 1430 és 1435 között megfigyelhető újabb bírósági reformmal hozható kapcsolatba. A király nevében kibocsátott parancslevelek ezután a királyi kancelláriából kelnek, az oklevélátírások és a pereskedéssel kapcsolatos bevallások (per-egyezségek) kiállítását pedig fokozatosan az udvari bíróságok kancelláriái veszik át. Ezzel aztán, 1435 körül, a királyi kápolnaispán oklevéladó működése megszűnt, s a királyi közeppecséttel sem találkozunk többé.¹⁵⁸

*

A királyi kápolna papságának a tevékenysége ezzel nálunk is végleg a liturgia területére korlátozódik, minek következtében a reá vonatkozó adatok is egyre fogynak, s ezentúl a Zsigmond alapította második kápolnát csak elvétve mondják királyi kápolnának. Így 1434-ben egyszerűen mint Szűz Mária-kápolnát említi egy adatunk.¹⁵⁹ Ha a király 1437. okt. 19-én említett lectora és aulicusa kápolnánk tagja volt, káptalani szervezete Zsigmond uralkodásának utolsó napjaiban még fennállhatott.¹⁶⁰ 1450-ben újból királyi kápolnának nevezi egy oklevelünk¹⁶¹ s a Pesten egybegyűlt rendek V. Miklós pápához küldött levele.¹⁶² 1451. márc. 7-én Hunyadi János kormányzó és az országtanács azt mondja róla, hogy fényes egyház, illetve kápolna ez (insignis ecclesia sive capella), Zsigmond király alapította, halála miatt azonban kellően nem dotálta, ezért kéri a pápát: tekintettel arra, hogy Buda királyi székhely, emelje prépostsággá, csatolja hozzá az elenyészett dömösi monostor birtokait, állapítsa meg kanonokjainak a számát, s adományozza az ország alkancellárjának, Hazywazo-i (Bothos) Istvánnak.¹⁶³ 1451-ben tehát már nem tudják, hogy negyven évvel ezelőtt Zsigmond prépostságként alapította, s elhallgatják, hogy királyi kápolna volt.¹⁶⁴ A pápa teljesítette a kormányzó és tanácsa kérését, s bár a dömösi prépostság birtokait nem sikerült megszerezni,¹⁶⁵ a budavári kiskáptalan Mohácsig fennállott, s az

oklevelek (és más korabeli források) ebben az időben váltakozva (egyéb jelzőket is ragasztva hozzá) hol Szent Zsigmond-, hol pedig Szűz Mária-, vagy egyidejűleg vagylagosan Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-egyháznak (káptalannak) mondják. Bonfini szerint például az 1464-ben elhunyt királynét, Katalint a Szent Zsigmond-templomban temették el.¹⁶⁶ 1471. jún. 10-én Mátyás király a budavári — új — Szűz Mária-egyház kanonokjairól és prépostjáról,¹⁶⁷ 1474. márc. 13-án pedig a Szűz Mária tiszteletére alapított társasegyházzól (káptalanról) emlékezik meg;¹⁶⁸ 1484. márc. 7-én Bártfa város jegyzője a Szent Zsigmond-templomnál várakozik a királyra;¹⁶⁹ 1505. szept. 1-i bullájában II. Gyula pápa a Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-egyház,¹⁷⁰ 1506-ban pedig az új Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-egyház prépostjáról,¹⁷¹ 1506-ban II. Ulászló csak Szűz Mária-¹⁷² 1511-ben Ráskai Balázs tárnokmester, 1513-ban pedig a király csak Szent Zsigmond-egyházról ír,¹⁷³ végül a két titulus mellett Buda város tanácsa 1511-ben a Mátyás király 1471-i és II. Gyula pápa 1506-i jelzőjét felújítva az új Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-,¹⁷⁴ Szentgyörgyi Péter országbíró pedig 1515-ben egy további megkülönböztetéssel is szolgálva, a kisebb Szűz Mária-, illetve Szent Zsigmond-egyház mellett álló kanonoki házról emlékezik meg. A XVI. század elején, úgy látszik, az „új Mária-egyház” cím mellett kezdenek megállapodni, mert 1503-ban prépostja és káptalanja mint az „ecclesie nove beate Marie virginis de castro Budensi” tagjai állítanak ki egy oklevelet, Buda város tanácsa pedig, mint korábban, most is ehhez kapcsolja a vagylagos („sancti Sigismundi”) címet.¹⁷⁵ A török hódoltság utáni időben a források már csak mint Szent Zsigmond-egyházról beszélnek róla, eredeti és elsődleges titulusa tehát 150 esztendő alatt végleg a feledés homályába merült.¹⁷⁶ Ezek az adataink védszent-cseréjén kívül arra is rávilágítanak, hogy teljes prépostsággá¹⁷⁷ fejlesztése a királyi kápolnaszervezetből történt kiválása után, a XV. század második felében fejeződik be. Ezóta van (külön lakó¹⁷⁸) prépostja, ezóta nevezik következetesen társaskáptalannak, tagjait pedig kanonokoknak, kik az úgynevezett kanonoki házban laknak, s tőle kapta nevét a hozzá vezető utca és az előtte levő tér.¹⁷⁹ Azonban azt is elmondhatjuk róla, hogy ez alatt az idő alatt árnyékában tartotta a nála régiebb, de vele párhuzamosan működő királyi udvari kápolnát. 1541 után a törökök ezt is dzsámivá alakították (Kücsük dzsámi).

*

XV. és XVI. századi okleveles adatainkból, továbbá a humanista íróknak erre is kiterő feljegyzéseiből, valamint a Budáról készült későbbi térképekből, rajzokból és metszetekből,¹⁸⁰ végül pedig a Vár legutóbb fel-tárt maradványaiból¹⁸¹ kielégítő képet vázolhatunk e korszakára vonatkozólag is a királyi várkápolna helyéről, méreteiről, külsejéről, berendezéséről, személyzetéről, szervezetéről és funkciójáról.

I. Mátyásig — eddigi tudomásunk szerint — csak néhányszor ad életjelt magáról ez a kápolna: I. Ulászló káplánja, Tamás, 1441. ápr.

25-én diplomáciai kiküldetésben van IV. Jenő pápánál,¹⁸² 1450. júl. 31-én Hunyadi János kormányzó kér javadalmat káplánja, Pál fia Tamás részére;¹⁸³ 1453-ban V. László a kolozsvári plébánost capellanusának nyilvánítja,¹⁸⁴ 1455. jan. 30-án pedig főkáplánja (supremus capellanus), Kaposi Miklós küküllői főesperes kér engedélyt a pápától két beneficium tartására.¹⁸⁵ 1480-ban a kápolna épülete is szoba kerül: a Buda környékét pusztító aszály idején a budaszentlőrinci pálosok könyörgő körmenetet vezetnek Budára, a királyi kápolnában misét mondanak, Mátyás pedig a Zsigmond-palotában megvendégeli őket.¹⁸⁶ 1483-ban egy pápai követ-jelentés emlékezik meg arról, hogy a király „övéinek dicsőséges szokása szerint ünnepélyes misét mondatott kápolnájában igen sok főpap és nemes jelenlétében”.¹⁸⁷ VIII. Ince pápa 1485. febr. 12-i motu proprio-jából megtudjuk, hogy e kápolna a királyé és királynéé (capella regis et regine), papj testülete pedig 40 főt számlál. A pápa kedveskedni akarván Mátyásnak, meghagyja a modrusi püspöknek: akár mások útján is gondoskodják, hogy mindazok a kápolnájukban szolgáló világi papok és szerzetesek, akiket a király vagy a királyné egyszerre vagy különböző időben ajánl, Magyarország területén, a pápai kamarának járó annata lefizetése mellett, egyenként egy, két vagy három világi vagy szerzetesi javadalom birtokába jussanak.¹⁸⁸ Ez az adat azért értékes, mert arra enged következtetni, hogy Mátyás és Beatrix kápolnájának az átépítése már befejeződött, személyzettel való ellátása vagy annak kibővítése pedig éppen folyamatban van, s a pápa, kéretlenül, ebben a gondjában kíván segíteni a királyi párnak. Ilyen nagy létszámú személyzetre főleg a kórus, elsősorban az énekkar miatt lehetett szüksége a kápolnának, amit Bonfini is megerősít.¹⁸⁹ A kápolna ének- és zenekara legnagyobb részét kisebb egyházi rendeket felvett clericusokból állott. Bizonyítja ezt Mátyás 1489. okt. 7-i supplicatioja, melyben arra kéri a pápát, mentse fel ez alól az akadály alól kedvelt énekesét, Bisth Jánost, aki, megváltoztatva eredeti szándékát, meg szeretne nősülni.¹⁹⁰ Mátyás kápolnája énekeseiről (capelle nostre cantores) emlékezik meg egyszer;¹⁹¹ Bertrandus Constabilis ferrarai követ 1489. nov. 17-én arról értesíti Hercules herceget, hogy a király a török szultán által neki ajándékozott Alamizsnás Szent János ereklyéit nagy ünnepség keretében kápolnájában helyeztette el,¹⁹² 1489. dec. 16-án pedig a római király követségének, illetve a bajor hercegnek dec. 8-i fogadtatásáról s a királyi kápolnában („nela capella sua”) hallgatott ünnepélyes miséről számol be jelentésében.¹⁹³

Újabb (?) titulusával Bonfininál találkozunk, aki egyik helyén azt írja Mátyásról, hogy a Várban, a Duna felől kápolnát (ediculam) emelt,¹⁹⁴ másutt meg azt mondja, hogy kápolnáját (cellam) Jézus Krisztusnak, a Megváltónak szenteltette.¹⁹⁵ II. Lajos 1526. évi számadásainak egyik tételében azt olvassuk, hogy a királyi kápolna Szent Jánosnak a nevét viselte.¹⁹⁶ Eredeti titulusával (Szűz Mária) újból, mint láttuk, a XV. század végén (1498) a budai káptalan ismertet meg bennünket, melyre aztán teljes világosságot Szerémi György derített azon közlésében, hogy Mátyás az I. Lajos által alapított és *Szűz Mária mennybevételéről* nevezett

kápolnában eskette meg nagyjait arra, hogy természetes fiát, Corvin Jánost teszik meg majd királyukká.¹⁹⁷

Mármost mi a valóság a várkápolna névadójának a kérdésében? Tekintve, hogy (mint a Zsigmond-prépostság esetében tapasztaltuk is) egy kápolnának vagy templomnak több védszentje is lehetett, a titulus használatában pedig idővel eltolódás (csere) is lehetséges,¹⁹⁸ úgy véljük, hogy kápolnánk is, múltjának egyes fázisaiban, az eredeti és hivatalos mellett (assumptio), az idézett források által említett valamennyi titulusát viselhette. Az Anjouk és utódaik alatt Szűz Máriáról, Mátyás korában (az átépítés után) a Megváltóról nevezhették a király és látogatói (az 1498-i adatnak és Szerémi közlésének az ismeretében azonban ezt a Bonfini-féle titulus — a cella és edicula kifejezések miatt is — inkább a királynak alább említett magánoratóriumára kell vonatkoztatnunk), Alamizsnás Szent János ereklyéinek a birtokában pedig ennek a szentnek a neve kerül előtérbe, mint erről Hadnagy Bálint, továbbá II. Lajos előbb említett adata (1526) és más XVI. század eleji források tájékoztatnak.¹⁹⁹

Mátyás kápolnája „az Mátyás király palotája” belső homlokzatához csatlakozó (második) árkádos (vár)udvar keleti oldalán, a palotaszárny északi sarkán állott. Az emeleten a könyvtár terme csatlakozott hozzá, belőle pedig ajtó nyílt a király magánoratóriumába. Balogh Jolán úgy véli, hogy Mátyás nem emelt újat, hanem csak egy régebbi kápolnát építtetett át. Gerevich L. budai várásatása során napfényre hozta e kápolna maradványait.²⁰⁰ Az ő megállapítása szerint is Mátyás csak egy régi kápolnát alakíttatott át,²⁰¹ s az átépítési munkálatok 1470-ben fejeződhetnek be.²⁰²

Mátyás utódai, II. Ulászló és II. Lajos nem változtattak udvari kápolnájukon. Leírását Pierre Choque (de Bretagne) fegyverhírnöknek a francia királynéhoz írt 1502-i jelentésében olvashatjuk,²⁰³ említésével pedig Remete Szent Pál és Alamizsnás Szent János életrajzaiban találkozunk.²⁰⁴ Az 1494/95. és az 1526. évi királyi számadásokból az tűnik ki, hogy használata folyamatos, felszerelése gazdag (amit Dzselaázáde is megerősít), szertartásai azonban már egyszerűbbek, személyzete kisebb létszámú és szervezete (már Mátyás alatt) is más volt, mint Zsigmond korában. II. Ulászló kápolnájának a neve: capella beate Marie virginis in castro Budensi (1498), vagy egyszerűen: capella castri Budensis, capella regia in palacio existens, vagy még egyszerűbben: capella de castro Budensi. Papjai a királyi káplánok: capellani regie maiestatis. Négy megnevezett magyar és egy (névtelen) cseh káplánját ismerjük 1494/95-ből. Van orgonistája, két tubicinatora, egy szerkönyvírója és talán néhány énekese. Elöljárójuk a rector (vagy magister capellae, esetleg a supremus capellanus²⁰⁵), aki szerződésben megállapított évi 200 forintot, a többiek pedig időnként ruhát és némi pénzt kapnak a kincstartótól. Ellátásukra még két birtok is szolgál: Dömsöd és Gubacs. A fogyó anyagok beszerzésére (selyem, mécses, olaj, gyertya, virág stb.) és az apróbb javítások fedezésére is a kincstartó ad esetről esetre pénzt.²⁰⁶ II. Lajos számadásaiból — (újabb) titulusán kívül — név szerint ismerjük kápol-

nája rectorát és négy specialis káplánját.²⁰⁷ Nagyjából ilyen lehetett a királyi kápolna szervezete és udvari funkciója már Albert óta és Zsigmond kápolnarendszerének a felbomlása után, valószínűleg osztrák, lengyel és cseh példák hatása alatt vette fel a kizárólag liturgikus feladatok ellátására kialakított szomszédos udvari kápolnaformát. I. Ferdinánd bécsi kápolnája például 1524-ben káplánokból és énekkarból áll. A négy udvari káplán (Hofkapláne) előjárója az „Obriste Caplan”²⁰⁸ (summus capellanus), s egyikük az udvari elemosinarius tisztét is betölti. A kápolna szolgája: a „Mesner”.²⁰⁹

J E G Y Z E T E K

¹ L. 148. jegyzet.

² L. 93. jegyzet.

³ X. Schier, Buda sacra sub priscis regibus. Viennae 1774, 44. — M. Schwartzner, Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii, praecipue Hungaricam. Budaë 1780, 288—289, 293. — Knauz N., A budai királyi várpalota kápolnája. Pest 1862. — Rupp, (a 10. jegyzetben i. m.) 122.

⁴ Fejérvataky, (a 147. jegyzetben i. m.) 17—67. — Balics L., A római katolikus egyház története Magyarországon. II. 2. Bp. 1890, 106—112. — Hajnik, (a 147. jegyzetben i. m.) 58—59. — Hajnal I., IV. Béla kancelláriájáról. Turul 32 (1914) 2—8. — Gávdonyi, (a 130. jegyzetben i. m.) 89—106, 174—196. — Szentpétery, (a 147. jegyzetben i. m.) Századok 48 (1914) 440—445. — Balics kápolnameghatározása csaknem olyan jó, mint a Fleckensteiné (l. Lexikon für Theologie und Kirche. V. Freiburg 1960, s. v. Hofkapelle).

⁵ L. 131. és 147. jegyzet.

⁶ L. 9. jegyzet.

⁷ A nyugati nagy egyházszakadás korának (pisai) pápája. Letétezt a konstanzi zsinaton. (1410. máj. 17.—1415. máj. 29.)

⁸ . . . quod, prout idem Pipo nobis exposuit, tu . . . in honorem et sub vocabulo beate virginis Marie decrevisti collegiatam ecclesiam pro uno preposito et certis canonicis. . . in civitate Bude erigere et sufficienter dotare et iam tandem fundari feceris et exponi multa millia florenorum et ad consummationem et prosecutionem intendere salutarem. . . A. Theiner, Vetera monumenta historica Hungarum sacra illustrantia. II. Romae 1859, 188. — Ortvay T., Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. I. köt. Pozsony 1896, 431—435. — Történelmi Tár VII (1884) 229. (említés). — Mályusz E., Zsigmond kori Oklevéltár II/2, 396. 7807. reg. — Ezt az oklevelet már sokan használták, mégpedig (Theiner alapján) helyesen. Ortvay kiadásában azonban a „Bude” szó előtt egy V betű áll, szerinte tehát a kérdéses kápolnát Óbudán kellene keresnünk. Mivel Kaprinai kéziratok művéből (Egyet. Könyvtár Kézirattára, fol. tom. XIV. A. 89—90.) írta ki az oklevél szövegét, Kaprinai pedig Cseles Mártonnak Péterffy számára készített másolatát vette fel gyűjteményébe, ebben pedig a „Bude” előtt egy kurzív E betű látható, melyet Ortvay (tévesen vagy talán önkényesen) V-nek olvasott, az eredeti szövegbe való betekintés vált szükségessé. A Vatikáni Levéltárból szerzett fotokópiából kiderült, hogy a pápai regisztrumban (Reg. Vat. 342. f. XXXIV.) a Cseles által leírt E betű a „Bude” szó kezdőbetűjének a cirádája (svolazzója), amely a betűtől különválasztva valóban E-nek olvasható. Hogy a regisztrum szövegének írója miért nem írta Buda B-jét olyan szépen, mint a regisztrumban gyakran szereplő Bononie-jét, annak az lehet a magyarázata, hogy az utóbbi esetben a szó szokványos volta miatt tolla automatikusan tökéletes formájú betűt alakított, Buda esetében azonban — annak szinguláris volta miatt — az előtte fekvő fogalmazvány alapján rajzolnia kellett az általa valószínűleg nem ismert helynév betűt, eredménye pedig — a többi B betűhöz képest — esetlen, s ezért félreérthetővé vált.

(Az említett fotokópiát és a 49. jegyzetben közölt supplicatio teljes szövegét Márton Hugó paleográfus és borostyánkoszorús levéltárnok barátomnak köszönöm.)

⁸ A pápa ebben az oklevélben felhatalmazza Branda piacenzai püspököt, az apostoli szék magyarországi követét, hogy „omnibus vere penitentibus et confessis, qui beate Marie virginis in castro Budensi et extra idem castrum capellas regias in nativitatis, assumptionis, annuntiationis, purificationis et visitationis eiusdem beate Marie virginis, ac dedicationis capellarum earundem festivitibus devote visitaverint, annuatim, singulis videlicet festivitibus huiusmodi, quibus capellas ipsas seu earum alteram visitaverint, ut prefertur, viginti quinque annos et totidem quadragenas. . .” engedélyezzen. Vatikáni Lt. Reg. Ioh. XXIII. Vol. 342. f. 83^v—84. Másolata az OL. Fraknoi gyűjt.-ben. Reg. Zsigmondkori oklt. II/2. 407. 7867. sz. L. még: *Jankovich M.*, A Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest régiségei. XIX. köt. Bp. 1959, 70, 72, 82 és 92; 96. jegyzet.

¹⁰ *Rupp J.*, Budapest és környékének helyrajzi története. Pest 1868, 122. — *Némethy L.*, A vörös csillagos kereszties rendjének működése és érdemei Magyarországon. Új Magyar Sion 13(1882)646—647. — *Pataki J.*, A budai vár középkori helyrajza. Budapest régiségei. XV. köt. Bp. 1950, 276—277.

¹¹ In der selben wilen stifte konig Sigemont ein halp thumhernstift in der stat Ofen in der Juden gassen in der nuwen capellen in gotes ere und ouch in sant Sigemunts ere; zu dem selben stifte das meist teil gap er des Schalagas güter, also das der selbe stift volbrocht wart. *W. Altmann*, Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds. Berlin 1893, 179.

¹² *Gerő Gy.*, Hol állott a budai Kücsük dzsámi? Budapest Régiségei. XIX. köt. 216, 217; 3. kép. (Nagy Emese próbaásatása.)

¹³ *Altmann i. m.* 179.

¹⁴ *M. Wertner*, Eberhard Windecke und die Ungarischen Namen. Ungarische Rundschau 2(1913)380—381. — Wertner külön tanulmányt ígért Salgói Miklósról, ez azonban — úgy látszik — nem készült el.

¹⁵ *Gárdonyi A.*, Középkori prépostságok a főváros területén (a továbbiakban: Középkori prépostságok. . .) Történetírás 2(1938)182—183. — *Dornyay B.*, Salgótarján történetéhez. Salgótarján 1928, 14.

¹⁶ Schallaga, helyesen Salgói Miklós Szécsényi Kónya bán fiának, Símonnak volt a fia, és sokan az ország előkelői, továbbá Garai Miklós nádor fiának, Jánosnak a rokonai és familiárisai közül azzal vádolták meg Zsigmond előtt, hogy rokonának, Garai Jánosnak az özvegyével, Hedviggel még (az általuk megmérgezett) ura életében tiltott viszonyt folytatott; Pelsőci János királyi tárnokmester fia, Miklós pedig Hedviget jelentette fel azért, mert a vele korábban eljegyzett leányát, Katalint egy német emberhez adta feleségül. Zsigmond 1435. márc. 13-án Pozsonyban kelt ítéletével Salgói Miklóst hűtlenség bűnében elmarasztalva száműzetésre, Hedviget pedig Garai László macsói bán valamelyik várában töltendő életfogytiglani fogságra ítélte. Hazai okmt. VII. Budapest 1880, 455—456. — Salgói Miklós 1437. jan. 19-én Velencében halt meg, Jan. 18-án kelt végrendeletében vagyona egy részét rokonára és osztályos testvérére: Szécsényi Lászlóra hagyta. Budán is volt több háza. A Friss-palotával szemközt álló fél-házát (medietatem unius domus in castro Budensi. . . ex opposito palatii Friç) Losonci Lászlóra, a többit (omnes alias domos. . . tam in castro Budensi quam in suburbio penes Danubium et in latere montis et etiam in veteri Buda) pedig misealapítványként a budavári Mária Magdolna-egyházra hagyományozta. M. Tud. Akad. Kézirattára, Velence 18. (Atti N. Sedia dell'archivio 179/III. Rivolti. 1437. 18. Ianuarii. Másolat.)

¹⁷ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az évszám nagyjából mégis megfelel a kápolnaépítés idejének, ami amellet bizonyít, hogy Windecke különböző korú adatokat összefoglaló módon kapcsolt össze krónikájában.

¹⁸ *Jankovich i. m.* 72, 82.

¹⁹ Az 1410. aug. 18-i oklevél megszerkesztésénél nem használtak korábbi okleveleket, mint például 1332-ben, amikor XXII. János pápa arról intézkedett, hogy a budai vár ún. „királyi kápolnájának” a hívek által felajánlott adományai-ból az öket megillető s a kápolna clericusai által tőlük igaztalanul elvont kétharmad

rész a margitszigeti apácáknak jusson (quod percepcio duarum parcium oblationum, que a Christi fidelibus proveniunt capelle regie vocate, site in castro Bude. . . ad priorissam et conventum. . . de antiqua consuetudine dinoscitur pertinere. . . , verum universi clerici eiusdem capelle. . . prefatas duas partes ipsarum oblationum. . . receperunt minus iuste, ipsasque suis usibus applicarunt. . . Mon. Rom. Vespr. II. köt. 58.) Ez a szöveg csak a Nagyboldogasszony-plébániatemplomra vonatkozhatik, mert — mint már *Gevevich* rámutatott — a királyi kápolna sohasem osztozott jövedelmében az apácákkal (Budapest műemlékei. I. köt. 262.; I. 99. jegyzet), ellenben ilyesféle viszonyban állott velük a királyi alapítású kápolnából plébániatemplommá bővített Nagyboldogasszony-templom. (*Jankovich* i. m. 72, 82. — *Gárdonyi A.*, Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban Károlyi-Emlékkönyv. 1933, 171. — *Üb.*, Buda középkori helyrajza [a továbbiakban: Buda helyrajza]. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936., 62.) Egyébként az 1332-es pápai oklevél szövege — mert maga is elárulja, hogy a templomot, eredete alapján, csak *mondják* királyi kápolnának — egyedül ezt az értelmezést engedte meg, mert olyan kápolnáról (templomról) szól, melyet a hívek rendszeresen és tömegesen látogatnak, és letehetik adományait az ott lelkészkedő papság részére. Ilyen vonatkozásban egy, arisztokratikus jellegénél fogva a tömegek elől szükségképpen elzárt királyi kápolna nem jöhet itt szóba még akkor sem, ha lett volna is ilyen akkoriban a budai várban.

²⁰ Ozorai Pipo 1410 júniusától kb. aug. 20-ig tárgyalt Rómában. (Zsigmond-kori oklt. II. 2. 382, 408., 7737. és 7878. reg.) Aug. 1-én a pápa azt írja, hogy a király követe, Pipo temesi ispán útján kérte, bizzon meg valakit a magyar egyház megreformálásával. (Zsigmond-kori oklt. II. 2. 395., 7802. reg.) A magyar egyházi állapotokról, Zsigmond nevében, Ozorai Pipo informálta a pápát. Az 1410. aug. 3-i oklevél szerint is a követ tájékoztatja a pápát a Szent Zsigmond- (illetve Szűz Mária) prépostság alapításáról. Hogy a budai és a Buda környéki királyi kápolnákról is eshetett szó ez alkalommal, az 1410. aug. 18-i oklevelén kívül erősen valószínűsíti a pápának ugyanaznap kelt oklevele, melyben teljesíti Zsigmondnak azt a kívánását, „hogy a sok szentnek az ő hatalmában levő ereklyéit évente Szent György-napkor a papok és más egyháziak az összeseregülő nép előtt hozzáférhetővé tegyék. . . megállapítsa a módot, az ünnepélyességet és helyet”, s felhatalmazza követét, hogy az ereklyéket akkor felkeresőknek, ha a megadott feltételeknek eleget tesznek, 30 évi és harmincszor negyvennapos búcsút engedélyezhet. (Zsigmond-kori oklt., II. 2. 407., 7868. reg.) Mindez elfogadhatóvá teszi azt a feltevésünket, hogy Ozorai Pipo nemcsak a Buda környéki, hanem a budavári királyi kápolnákról is tájékoztatta a pápát, csak az a kár, hogy az 1410. aug. 18-i búcsúengedély nem sorolja fel őket helyük és titulusaik szerint.

²¹ *Kisbán E.*, A magyar pálosrend története. I. köt. Bp. 1938, 17–110. — *Györffy Gy.*, Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészeti-történeti Értesítő 5 (1956) 283. (Pilisszentkereszt.) — L. még a 186. jegyzetet.

²² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Dl. 34 367., az 1419. jún. 4-i oklevél szövege után 1429-ben hozzáírva. — *Mályusz E.*, A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Levéltári Közlemények 6 (1928) 100–101., VIII. Strezai kolostor, 37. reg.

²³ Pl. OL. Dl. 95 333. (1421.)

²⁴ OL. Dl. 35 036. Átírta 1454. dec. 15-én V. László, ezt pedig 1461. szept. 1-én a budai káptalan.

²⁵ OL. Dl. 34 695. 1417. dec. 28. /1426. máj. 29. Budai kápt./ 1466. jan. 26. Császmái kápt. /1493. jan. 30. Osvaldus zágrábi püsp./ 1493. márc. 5. György zágrábi püspöki vikárius.

²⁶ 1418. márc. 9. és máj. 10-e között szerkeszthették, mert a benne szereplők közül Thomas de Berengaris 1418. márc. 9-én lett cappacioi választott püspök (Eubel, Hierarchia catholica medii aevi I. köt. 171.), és 1418. máj. 10-én Iacobus de Camplo Konstanzban már átírta. (Egyet. Könyvt. Kézirattára. Cod. Lat. 115., f. 57–59.) Hat példányát ismerjük: 1. Iacobus de Camplo említett átírása; 2. OL. Dl. 10 817. Csehi János közjegyző 1418. júl. 4-i oklevelében, melyet a pécsi káptalan írt át 1442. ápr. 22-én; 3. OL. Dl. 817. Csehi János közjegyző 1419. jún. 3-i átírása-

ban; 4. OL. Dl. 34 849. Csehi János közjegyző 1419. jún. 3-i átírásában. *Mályusz*, (a 22. jegyzetben i. m.) 114., 69. sz.; a közjegyzői oklevél bevezető és befejező sorai: uo. 70. reg.; 5. OL. Dl. 34 367. Csehi János közjegyző 1419. jún. 4-i átírásában; 6. OL. Dl. 35 523. Fehérvári Dávid fia, István közjegyző 1429. márc. 13-i átírásában. *Mályusz* (a 22. jegyzetben i. m.) 120., 86. reg. (a közjegyzői oklevél bevezető és befejező sorai).

²⁷ Szent Péter és Pál. ap. ünnepének nyolcadnapján.

²⁸ hora misse chori in capella beate Marie semper virginis in curia regie maiestatis castri Budensis constructa. OL. Dl. 10 817.

²⁹ presentibus ibidem venerabilibus et circumspcctis viris, dominis: Iohanne vicecomite capelle regie maiestatis predictae (et) thesaurario ecclesie sancti Iohannis de Agria, Barnaba lectore ac conservatore sigilli presentium sive causantium regie maiestatis, Petro de Zcirma custode et Iohanne plebano de Lamperthazia canonicis prebendariis capelle regie maiestatis sepedicte, aliisque quampluribus fidedignis testibus ad premissa rogatis, specialiter vocatis. OL. Dl. 10 817.

³⁰ Pünkösöd szombatján.

³¹ Reggel 8 vagy 9 óra körül.

³² hora tertiarum vel quasi in ecclesia beate Marie virginis parochiali in castro Budensi fundata . . . OL. Dl. 37 849.

³³ presentibus ibidem venerabilibus et discretis viris, dominis: Iohanne vicecomite capelle regie maiestatis et thesaurario ecclesie Agriensis, Barnaba lectore ac conservatore sigilli presentium sive causantium eiusdem regie maiestatis, Petro de Scirma custode canonicis prebendariis in predicta capella, Stephano crucifero canonico prebendario ecclesie Iawriensis et rectore capelle sancte Barbare virginis de eadem et Conrado de Constantia cive apothecario de castro Budensi . . . OL. Dl. 37 849. – A canonicus szó u. l. comitis-nak volt írva, s később javították canonicis-ra.

³⁴ Délután 2 vagy 3 óra körül.

³⁵ hora nonarum vel quasi in capella regie maiestatis in castro Budensi constructa. OL. Dl. 34 367.

³⁶ presentibus ibidem reverendo in Christo patre et venerabilibus viris, dominis: Nicolao in apicem episcopatus ecclesie Waciensis electo, comite capelle regie maiestatis de castro Budensi et gubernatore cruciferatus de superioribus Calidis aquis in dicti castri suburbio, Barnaba lectore, Petro de Scirma custode canonicis in dicta capella regie maiestatis prebendariis dicte Wesprimiensis diocesis, Stephano crucifero, canonico ecclesie Iauriensis et rectore capelle sancte Barbare virginis de eadem et Conrado cive apotecario de castro predicto, aliisque. . . OL. Dl. 34 367.

³⁷ Iudica-vasárnap.

³⁸ L. 34. jegyzet.

³⁹ in capella sancte dei genitricis virginis Marie per dominum nostrum regem Sigismundum Bude noviter constructa et fundata, hora quasi nona. . . OL. Dl. 35 523.

⁴⁰ presentibus ibidem venerabilibus et circumspcctis viris, dominis: Dominico custode, Simone de Iessenich, Stephano de Sarus, Paulo de sancto Benedicto et Nicolao de Cassovia magistris et canonicis, ac Valentino presbytero, necnon Andrea de Iaurino ministris capelle beate virginis. . . Strigoniensis, Agriensis et Iauriensis diocesis. OL. Dl. 35 523.

⁴¹ L. 28. jegyzet.

⁴² L. 29. jegyzet.

⁴³ L. 33. jegyzet.

⁴⁴ L. 35. és 36. jegyzet.

⁴⁵ L. 39. és 40. jegyzet.

⁴⁶ L. 99. jegyzet.

⁴⁷ L. 12. jegyzet.

⁴⁸ *Schier* például (a 3. jegyzetben i. m. 43.) azt írja: Cuius tamen tituli fuerit, nondum innotuit. Temesvári Pelbártra hivatkozva pedig (tévesen) azt állítja, hogy már Mátyás korában Alamizsnás Szent Jánosnak volt dedikálva. L. 108. és 199. jegyzet. *Schier* eredménye nem meglepő azért, mert az egykorú források, főként

az oklevelek, mint köztudomású dologról, a titulus megnevezése nélkül általában csak a királyi kápolnáról tesznek említést. (L. még a 100—106. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.)

⁴⁹ *Bossányi A.*, Regesta supplicationum. II. köt. Bp. 1918, 446., 412. reg. Bossányi közlése csonka. A teljes szöveg a következő: „Supplicat S(anctitati) V(estre) humilis et devota filia V(est)ra Elizabetha reginor regina Ungarie, quatinus omnibus et singulis ex causa devotionis capellam, quam devotissimus filius V(ester) Ludovicus Ungarie rex eiusdem regine natus et regina ad honorem et sub vocabulo beate virginis duxerint in proprio palacio construendam et ipsorum regis et regine vel alterius eorundem presentia ac eorum absentia visitantibus seu divina audientibus in eadem illas indulgentias ultra consuetum numerum concedere dignemini, que virginis honori et dicatorum constructorum statui vobis congrue videbuntur. Fiat in forma de anno et XL. B.” Vatikáni Levéltár. Suppl. Urbani V. tom. 43., f. 216.

⁵⁰ *Szentkláray J.*, Temes vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Temes megye. Szerk. Borovszky S. Bp. é. n., 274—286. — *Uő.*, Temesvár története. Uo. 5—16.

⁵¹ *Héjj M.*, Visegrád. Magyarország műemléki topográfiája. V. köt. Pest megye műemlékei. II. köt. Bp. 1958, 418.

⁵² *Gárdonyi A.*, Magyarország középkori fővárosa. Századok 78 (1944) 224., 24. jegyzet.

⁵³ Uo. 225.

⁵⁴ *Héjj* (az 51. jegyzetben) i. m. 418. — *Holl I.*, A visegrádi palota kápolnájának padlózata. Archeológiai Értesítő 81 (1954) 192—195.

⁵⁵ OL. Dl. 5036.

⁵⁶ *Devcsényi D.*, Visegrád műemlékei. Bp. 1951, 85., 65. kép.

⁵⁷ Nagy Lajos kápolnája eredeti szintjének „mészhabarcs alapozása majdnem teljesen lefaragott sziklatömbökön fekszik”. I. Károly kápolnáját tehát másutt kell keresnünk. *Héjj M.*, Beszámoló a visegrádi Mátyás-palota 1952. évi feltárási munkáiról. Archeológiai Értesítő 80 (1953) 65. — I. Károly király kápolnája a magyar városrészben, talán éppen a kápolnaispán curiájában vagy annak közelében épült (l. a 131. jegyzet) Szent György-kápolnával lehet azonos, melyet 1425-ben Zsigmond rendbe hozatott, és toronnyal, harangokkal ellátva, hozzá rendházat építve és temetővel kiegészítve, V. Márton pápa hozzájárulásával az obszerváns ferenceseknek engedett át. A pápa 1425. jún. 27-i bullájában azt írja róla, hogy — mint fundator — nem egy dicsőséges emlékü királyunk látogatta, misét mondatván és más liturgikus cselekményt végeztetvén benne; emberemlékezetet meghaladó idő óta senki sem birtokolta egyházi javadalomként, s mindenki mindenkor királyi kápolnának tekintette (semper pro capella regia ab omnibus tenta, habita et reputata fuit). A pápa engedélyével a renovált s az új rendház keretébe foglalt királyi kápolna — a helybeli plébánia jogainak sérelme nélkül — a város templomainak a sorába és olyan jogok örökébe lépett, amilyenekkel a ferencesek más egyházai is rendelkeznek. (... capellam sine cura S. Georgii oppidi Vicegradensis. . . , in qua nonnulli clare memorie reges moram trahentes missam et alia officia divina in eorum presentia celebrari faciebant tamquam . . . illius fundatores. . . et que nemini in beneficium ecclesiasticum etiam tanto tempore, cuius contrarii memoria non existit assignari consuevit, semper pro capella regia ab omnibus tenta, habita et reputata fuit, unam domum ad opus et usum fratrum. . . , qui ibidem altissimo exhibeant famulatum. . . sumptuoso opere construi et edificari, dictamque capellam, que in suis edificis collapsa penitus existebat debite reparari fecisti. . . et in ecclesiam cum campanili, campanis, claustro, cetero. . . et aliis necessariis officinis. . . — edificari desideras; ezért megengedi, hogy: . . . iure parochialis salvo. . . domus ac capella. . . post eius in ecclesiam erectionem olyan jogokat élvezzen, mint a ferencesek más egyházai. OL. Dl. 66 015.) Eladományozásával és átalakításával tehát megszűnt királyi és kápolna jellege is, úgyhogy a későbbi forrásokban csak mint a visegrádi ferencesek templomát kereshetjük. Bár a pápa nem nevezi meg alapítóját, véleményünk szerint mégis I. Károly király építhette. Következik az titulusából, amely összefüggésben állhat az általa 1326-ban alapított Szent György-renddel (*Bárczay O.*, A heraldika kézikönyve. Bp. 1897. 335—

336. — Erdélyi L., Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925, 252—256. és *u.ö.*, A magyar lovagkor. Bp. é. n., 150.), valamint abból, hogy az I. Károlykori királyi palota helyének legalsó rétegeiben az ásások során semmiféle építmény nyoma nem került elő. Nagy Lajos új palotát és — más titulussal — új kápolnát épített, amely alatt nincs nyoma I. Károlykori építkezésnek. Mária nem építkezett Visegrádon, Zsigmond korában pedig a pápa nem céltott volna alapító királyi elődökre egy romos és már használaton kívül helyezett kápolnával kapcsolatban, ha az éppen az ő alapítása lett volna. — V. Márton pápa különben már 1424. jún. 27-én engedélyezett búcsút ennek az átépítendő Szent György-kápolnának a látogatói részére. *Lukcsics P.*, XV. századi pápák oklevelei. I. köt. Bp. 1931, 160., 744. reg. — Az általunk használt oklevél regesztáját különben Lukcsics is közli, azonban belőle nem vehető ki, hogy a Szent György-kápolna királyi kápolna lett volna. *Lukcsics i. m.* I. köt. 172., 818. reg. — A Zsigmondkori kápolna-restaurálás és toronyépítés csak szükségmegoldás lehetett, mert a ferencesek a XV. és XVI. század fordulóján, II. Ulászlónak mint patrónusnak a támogatásával, Szűz Mária tiszteletére épült rendházukat újjáépítették, Nyási Demeter esztergomi érseki vikárius pedig a király hozzájárulásával megengedte nekik, hogy a monostoruk közelében álló régi és romos kápolna anyagát templomuk tornyának a felépítéséhez felhasználhassák. (Kérésük a vikárius előadásában így hangzik: . . . *essetque quedam capella sive sacellum quoddam vetustissimum diruptumque in parte et iam omnino desertatum in propinquo ad idem monasterium, ex cuius saltem lapidibus ad huiusmodi turris edificandum structuram transferentibus edificium turris huiusmodi adiuvari et sublevari possit, ad quos removendos et transferendos. . . rex, quantum in eo fuisset et esset suum, benivolum consensum. . . prebuisset, dummodo auctoritas et licentia superioris ecclesiastici ordinarii super hoc. . . non negaretur.* A vikárius megadja az engedélyt — *proviso tamen, quod per huiusmodi translationem capella sive sacellum. . . penitus ac funditus deletur, sed tamen de illa, sive eius structura relinquatur, ex quo locus et vestigium eiusdem pro memoria futura semper apparere possit, vosque et vestri. . . successores futuris semper temporibus semel saltim in anno locum predictae capelle, effigiemque seu locum crucem ad laudem dei ibidem erigendam cum processione solita visitare et in eo loco collectas et alia, que ad honorem et laudem dei et sancti illius, sub cuius nomine et titulo capella. . . dedicata fuit, requiruntur, dicere, cantare et peragere debeatis, . . . ut per hoc cultus divinus augeatur et devotio populi crescat, fiatque aequaliter recognitio et recompensa predictorum.* — Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár. Nyási Demeter formuláskönyve, f. 278—278V.)

⁵⁸ OL. DL. 29 856. (1498. nov. 11.); 37 748. (1503. febr. 24.) — Az 1498. nov. 11-i oklevél a kápolnáról és rectoráról vagy tízféle variációban emlékezik meg. (Ezreke a fontos oklevelekre Kubinyi A. volt szíves felhívni a figyelmemet.)

⁵⁹ . . . surrexit rex cum filio suo. . . et cum magnatibus intraverunt ad sacellum Assumcionis Marie, quod crencociaverat (helyesen: consecraverat) antiquus rex Lodouicus ad honorem assumcionis Marie. Super tumbam divi Ioannis Élimosinarii fecit portare ewaristiam, crucem aureum, missale, ewangelium; et primo Thomas Strigoniensis ambas manus posuit ad sacramentum et incepit primo iuramentum facere tali modo ad verbum Hungaricale dicens sic. . . *Wenzel G.*, Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról. 1484—1543. Pest 1857, 28. L. még: *Szerémi György*. Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász L., a bevezetést és jegyzeteket írta Székely Gy. Budapest 1961. A közölt szöveg fordítását L. a 45. o.-on.

⁶⁰ L. 192. jegyzet.

⁶¹ *Nagy I.*—*Nyáry A.*, Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. 1458—1490. IV. köt. Bp. 1888, 161—162.

⁶² *Madzsar I.*, Ernusz János háza Budán. Századok 52 (1918) 60., 3. jegyzet és 66—67. — Madzsar bonyolultan értelmezi Szeréminek ezt az adatát, de nem vonja kétségbe hitelét.

⁶³ *Gárdonyi*, Buda helyrajza, 83.

⁶⁴ Szerémi könyve elején capellanus Ludovici regis et Ioannis in regione Budensi-nek nevezi magát, és így szerepel a bécsi egyetem anyakönyvében is 1548-ban. *Wenzel* i. m. X. és I.

⁶⁵ *Kosáry D.*, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. köt. Bp. 1951, 189. — *Székely Gy.*, (az 59. jegyzetben) i. m. 11.

⁶⁶ A szultáni „szeráj-beli dzsámít (Szeraj dzsámi), vagy más néven Belső dzsámít (Enderun dzsámi)” Fekete L. szerint Mátyás király kápolnájából alakították át török templommá. *Fekete L.*, Budapest története a török korban. Bp. 1944, 86—87, 262. — A dzsámivá alakított királyi kápolnáról Evlia Cselebi így emlékezik meg: „A Szeráj dzsámi, ez is templom volt. A budai vezírek mind itt végezték imádságukat; a pasa palotájának közelében van. Oszmánli módon egy mináretje van, de díszes. Márvánnyal lerakott, tiszta épület...” *Karácson I.*, Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai. 1660—1664. Bp. 1904, 243. (Erre az adatra Gerő Gy. hívta fel a figyelmemet.)

⁶⁷ *Thury J.*, Török történetirők. II. köt. Bp. 1896, 169.

⁶⁸ Gerevich L. szíves felvilágosítása, aki a Dzelalzáde-szövegre is felhívta figyelmemet.

⁶⁹ A supplicatio helyes interpretálásához két problémát szükséges megoldani: tisztázni kell a „capellam construendam ducere” kifejezés jelentéstartalmát, és meg kell világítani azt az időbeli összefüggést, amely a „quatinus. . . omnibus. . . capellam, quam. . . duxerint construendam, visitantibus. . . indulgentias. . . concedere dignemini” mondatok között fennáll. Az idézett corroboratiós formulának („litteras presentes duximus concedendas”) egy másik, szintén gyakori formulával („litteras presentes dari fecimus”, pl. Hazai okmt. VII. 63.) való rokonságából nyilvánvaló, hogy középkori latinságunk a duco + part. inst. pass. szerkezetet a műveltetés, nem pedig a cselekmény véghezvitelére irányuló pusztá szándék vagy elhatározás kifejezésére használta. A „ducere” igének ez a szerepe tehát megfelel a curo + part. inst. pass. factitivum klasszikus latin nyelvi használatának. A „capellam construendam ducere” jelentése tehát: „kápolnát építtetni”. Mondatantilag a „quam. . . duxerint construendam” alá van rendelve a „quatinus. . . concedere dignemini”-nek; időviszonyuk vitathatatlan előidejűség. Ez az előidejűség azonban nem jövőbeli cselekmények között áll fenn. A supplicatio szövegezője ugyanis a jövőbeli események előidejűségét nem jelöli, illetve azonosnak veszi az egyidejűséggel. Kiténik ez a „quatinus. . . indulgentias. . . concedere dignemini, que. . . congrua videbuntur” fogalmazásból. Szigorúan véve ti. a két mondat között szintén előidejű viszony van, de a jövő időre vonatkoztatva. A supplicatio szövegezője ezt azonban nem veszi figyelembe, s a „que. . . congrua videbuntur” alárendelt mondat állítmányát fut. imperf.-ba teszi. Mivel azonban a „quam. . . duxerint” mondat állítmánya nem fut. imperf.-ban, hanem kétségtelenül coni. praes. perf.-ban áll (a pusztán alaktani egyezés alapján esetleg számba jöhető fut. perf. lehetőségét kizárja a „que. . . videbuntur” fut. imperf. használata!), meg kell állapítanunk, hogy a szöveg a kápolnaépítés előidejű összefüggésbe ágyazott aktusát nem jövőbeli cselekménynek tekintette, hanem már (a coni. praes. perf. használatának tanúsága szerint) mint megtörtént cselekményt állította a búcsú engedélyezésével előidejű viszonylatba. (Gerics J. kandidátus barátságom elemzése.)

⁷⁰ *Bossányi* i. m. II. köt. 466., 412. reg.: „Erzsébet anyakirályné kérvénye búcsúért azon kápolna részére, melyet a királyi pár a b. Szűz tiszteletére a királyi palotában építeni szándékozik.”

⁷¹ fundum curie nostre vacuum in castro nostro Budensi habitum ab una parte in vicinitate curie nostre regalis. . . OL. DL. 41 500. *Pataki* (a 10. jegyzetben) i. m. 299., 112. jegyzet. (Rövidített szöveg.)

⁷² Neve 1365. febr. 4-én (I. Lajos): magistri Iohannis lapicide; 1374. nov. 30-án (I. Lajos): a Iohanne lapicida nostro; 1374. dec. 15-én (Buda város tanácsa): magister Iohannes murator ventrosus concivis noster. (Eszterg. kápt. orsz. lt., capsza 64., fasc. 1., nr. 2. — *Pataki* [a 10. jegyzetben] i. m. 298., 109. jegyzet); 1374. dec. 21-én (I. Lajos): magistri Iohannis lapicide. (Eszterg. kápt. orsz. lt., capsza 67., fasc. 10., nr. 18.)

⁷³ fundum curie seu locum sessionalem olim iudeorum in civitate nostra Budensi, in vicinitate domorum magistri Nicolai secreti sigilli nostri prothonotarii et Stephani filii Gregorii Bissenii de sancto Demetrio. . . cum omnibus domibus, edificiis, structuris et pertinentiis. . . Eszterg. kápt. orsz. lt., capsza 6., fasc. 4., nr. 7. — *Pataki*, (a 10. jegyzetben) i. m. 298., 109. jegyzet. (Hiányosan.)

⁷⁴ curiam seu domum in civitate et in castro Budensi penes domum magistri Nicolai secretarii prothonotarii nostri a parte septentrionali sitam et adjacentem, a Iohanne lapicida nostro pro tribus milibus florenorum auri per nos comparatam . . . Eszterg. kápt. orsz. lt., capsza 67., fasc. 10., nr. 17. — *Pataki*, (a 10. jegyzetben) i. m. 298., 109. jegyzet.

⁷⁵ János építészre von. I.: *Gerevich L.*, A kora-gótika Magyarországon és Gótika és protorenaissance. A magyarországi művészet története. I. köt. Bp. 1956, 145, 175. — A Nagy Lajos kori budai palotaépítkezések idejére vonatkozó megállapításaink általánosságban egyeznek *Zolnay L.* eredményével (A XIII—XIV. századi királyi palotáról. A buda ivárostörténet néhány kritikus kérdése. Művészettörténeti tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve. 1959—1960, 15), meg kell azonban jegyeznünk, hogy János lapicida 3000 Ft értékű házáról csak 1374-ben esik szó.

⁷⁶ I. Lajos 1374. dec. 21-i oklevelében a „maioris” jelző nem a lapicidára, hanem a domus-ra vonatkozik. (. . . domus magistri Iohannis lapicide maioris. . .” Jelzetét I. a 72. jegyzetben.)

⁷⁷ *Iványi B.*, Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245—1526. Szeged 1931. 26—27., 57. reg. — *Szentpétery I.*, A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. Károlyi-Emlékkönyv, 1933. 483., 66. jegyzet.

⁷⁸ *Szentpétery*, (a 77. jegyzetben i. m.) 482.

⁷⁹ *Bossányi* i. m. I/2. köt. 168—169. 342. reg.

⁸⁰ Uo. 187—188., 381. reg.

⁸¹ Uo. 196., 400. reg.

⁸² Uo. 201., 411. reg.

⁸³ Uo. 201., 412. reg.

⁸⁴ Uo. 202., 414. reg.

⁸⁵ Uo. 201—202., 413. reg.

⁸⁶ A görög császár budai útjára von. I.: *Moravcsik Gy.*, Bizánci császárok és követeik Budán című értekezését. Századok 95(1961) 832—845., különösen 835—839. — Az uralkodók követei júl. 10-e körül indultak hazafelé. *Theiner* i. m. II. köt. 79—80., 147. sz.

⁸⁷ A császár 1365/66 telén indult útnak. *Moravcsik* i. m. 835. I. Lajos 1366. jan. 23-án Visegrádon, febr. 16-a és 28-a között Budán, márc. 20-a és ápr. 2-a között Visegrádon tartózkodott. (*Sebestyén B.*, A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. 45.) A császár érkezése febr. második felére tehető. A visszautazás valószínűleg szept. 20-a után kezdődött, mert a vendégét elkísérő király útjának állomásai: szept. 20: Buda, okt. 6: Temesvár, okt. 10: Orsova, nov. 9: Mezősomlyó, nov. 23: Buda. (*Sebestyén* i. m. 46.)

⁸⁸ Ez az időtartam a 87. jegyzet adataiból számítható ki.

⁸⁹ Neve: (1365. febr. 4.): magistri Nicolai secreti sigilli nostri prothonotarii; (1374. nov. 30.): magistri Nicolai secretarii prothonotarii nostri; (1374. dec. 15.): magistri Nicolai cancellarii domini regis; (1374. dec. 21.): magistri Nicolai secretarii nostri cancellarii. — Miklós királyi prothonotariusként 1360-ban fordul elő legkorábban. *Szentpétery I.*, Magyar oklevéltan. Bp. 1930, 171., 3. jegyzet.

⁹⁰ I. a 49. és 73. jegyzetet és a hozzájuk tartozó szöveget.

⁹¹ A titkoskancelláriára von. I. *Kumorovitz*, (a 131. jegyzetben i. m.) 27—31.

⁹² 1484. márc. 7: Vom morgen pysz am obinde alle tage off dem geschlos geharret unnd den herrin konig nye geszehenn unnd nye habe nocht vor seyne g(nade) kommen, ven er ist alle tag mit seyner herren im gespreche. *Iványi B.*, Bártfa szabad királyi város levéltára. I. köt. Bp. 1910, 347., 2317. reg. — 1484. márc. 28: zw de vesper was der konig zw Santh Sigmundt unnd do er off das gshlosz gyeng von der vesper, nam ich seyn war unnd gap im eyne supplicatio, dy nam der Erdody Thamasch, seyn Canczler vom myr. . . *Iványi* i. m. 347., 2320. reg.

⁹³ N. Grass, Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich, I. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung XLVI(1960) 378—379.

⁹⁴ 1270. nov. 12-én V. István András mester mosonyi főesperes és királyi kápolnaispán kérésére Ioahun-t és fiait, Mihályt és Guenchet (Feketehalomnál szerzett érdemeikért) kiemeli a királyi kápolnaszállító jobbágyok conditiojából (sanctiferi), és a királyi szerviensek közé helyezi. *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. 1. Bp. 1943, 80., 1987. reg. — Ebből az adatból világos, hogy a királyi kápolnaispán hatásköre a kápolna népeire is kiterjed: ügyeikben ő a közvetítő.

⁹⁵ OL. Dl. 11 859. — *Bárfai Szabó L.*, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Bp. 1938. 158., 629. reg.

⁹⁶ Kassa város lt. Schwarzenberg-gyűjt. I.

⁹⁷ A rövidítési jellel ellátott szó Budensium-nak is olvasható.

⁹⁸ 1414. jan. 16-i oklevelében Zsigmond még csak egyetlen budai kápolnájáról s annak káplánjairól emlékezik meg. (OL. Dl. 39 278.) — A Mária-kápolna 1414-ben még építés alatt áll, kanonokjai pedig csak 1417/18-ban jelennek meg. Mivel 1418 után sem mutatkozik különbség az egy előjáró alatt álló kápolnák személyzete között, joggal feltételezhetjük, hogy papságuk ebben az időszakban már egységes testület.

⁹⁹ *Hovler M.* — *Pogány F.* (szerk.), Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955. Benne: *Gerevich L.*, A budai vár feltárt maradványainak leírása. 223—258. és A budai várpalota története 1541-ig. 259—288. (251—253) 182., 183. és 185. kép. (Gerevich.)

¹⁰⁰ Zichy-cs. okmt. I. 336—337.

¹⁰¹ Egri kápt. m. lt. (OL. Filmtára, 1343. doboz, 145., 5. sz.)

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Pl.: Nos Vilhelmus prepositus ecclesie Agriensis, comes capelle et secretarius cancellarius domini Lodovici regis Hungarie. . . OL. Dl. 5036. (1361. jan. 21.)

¹⁰⁴ Pl.: sub sigillo nostro mediocri, comitatus scilicet capelle nostre. . . Kőrmöcbánya lt. Fon. 17., fasc. 1., nr. 23. . . presentes autem propter absentiam sigillorum nostrorum sigillo honorabilis viri domini Nicolai comitis capelle nostre fecimus consignari. OL. Dl. 87 729. (1405. febr. 21.) . . . mediocri sigillo nostro erga comitem capelle nostre habito. . . OL. Dl. 88 041. (1429. aug. 25.)

¹⁰⁵ Pl.: Nos Lodouicus. . . Emericus palatinus et Stephanus woyuoda Transsilvanie. . . iuxta continentiam litterarum comitis capelle nostre evocatoriarum. . . in nostre serenitatis conspectu comparentes. . . OL. Dl. 73. (1376. febr. 28.)

¹⁰⁶ Pl.: monialibus de ordine beati Francisci circa ecclesiam beati Ioannis ewangeliste in castro Budensi. . . OL. Dl. 31055. (1290.); dimidietatem tñdi curie in civitate Budensi, in vicinaitibus domorum Mathie a pote carii ab una, parte vero ex altera fundi ecclesie beate virginis adiacentis. OL. Dl. 6296. (1375. jan. 17.) stb.

¹⁰⁷ Ilyen szerencsés fogalmazással azonban ritkán találkozunk. 1529-ben pl. a váci káptalan a királyi kápolna egy birtokügyében elvégzett vizsgálatról így tesz jelentést: quod neque magister Albertus, neque ceteri capellani regie maiestatis. . . dominium. . . predii Wassad habuissent. . . OL. NRA., fasc. 479., nr. 7.

¹⁰⁸ A déli palotának erről a „királyi házi” kápolnájáról, legkorábbi igénnyel (ez idő szerint) négy forrás tájékoztat bennünket: 1. az 1454-ben (Bázelben) nyomtatott pálos breviárium (Egyet. Könyvt. Kézirattára. Ósnyomtatv. 812/a sz.); 2. Magyar (Hadnagy ?) Bálintnak 1511-ben, Budán megjelent „Vita divi Pauli primi heremite” c. könyve (*Ballagi A.*, Buda és Pest a világirodalomban. I. köt. Bp. 1925, 99—101.; *Kelényi B. O.*, A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. (1511.) Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. 1936, 88); 3. az Érdy-kódexnek (1526—1527) Remete Szent Pál ereklyéinek Magyarországra hozataláról szóló fejezete (*Volf Gy.*, Régi magyar kódexek. Nyelvemléktár. V. köt. Bp. 1876, 463.) és 4. az 1540-ben (Tatai Antal által) Velenében kiadott pálos breviárium (Egyet. Kvt. Kézirattára. Ósnyomtatv. III. 84. sz.; *Ballagi i. m. I.* köt. 216—217.). A ránk maradt egykorú források közül Kükülléi

(1320—1394) krónikája az ereklyék hazahozataláról megemlékezik ugyan, a királyi kápolnáról azonban nem tesz említést. (*Chronicon Hungaricum* de Ludovico rege. 42. c. I. G. *Schwanadner*, *Scriptores r. Hung. vet. ac genuini*. 194.) A két breviárium Remete Szent Pál translatiójának ünnepére (nov. 14.) szerkesztett lectióját tartalmazza. Az 1454-es szöveg hosszabb, a XVI. századi rövidebb, tartalmuk magva azonban közös: elmondják a szent életét, s ereklyéinek felbeszöve az előadásba, a hazaszállítással kapcsolatos magyar vonatkozásokat is elbeszéli. I. Lajos a velencei háborút lezáró béketárgyalások idején kedvelt pálosai részére védszentjüknek az ereklyéit is kéri. Két követe: Bálint pécsi és Pál zágrábi püspök meg is kapja őket, s 1381. okt. 4-én elindulnak velük Magyarországra. Budán a király és a nép nagy ünnepélyességgel fogadja a kincset, melyet azután, a köztisztlet idejére (az 1454-i szöveg szerint) a királyi kápolnában (in capella regia), az 1540-i szerint a király budai várkápolnájában (in arcem... in sacello regio) helyeznek el, majd innen (de sacello) november 14-én, a Demeter esztergomi érsek vezette körmenetben, a budaszentlőrinci pálosok templomába visznek. (Az 1454-i szöveg:... prefatus rex... ambasciatores, videlicet... Valentinus Quinqueecclesiensem et Paulum Zagrabensem... episcopus, viros Hungaros... cum quibusdam regni optimatibus pro ipso sacro optinendo thesauro ad civitatem Venetorum destinavit... Qui... diu desideratum donum obtinuerunt... anno... M CCC octuagesimo primo... usque ad Budam, insignem et amenissimum regni Hungarie locum et precipuum... felici cursu... perduxerunt, ubi eedem... reliquie cum maxima devotione et reverentia a clero et populo diverso apparatus ad cultum divinum adornato incensisque luminaribus venerabiliter sunt suscepte et in capella regia sub custodia eiusdem ordinis sancti Pauli deputate... Firmatur regis et regni maiorum consilium, quod... Demetrius... cardinalis... promovit... reliquias... de capella regia in ecclesia... martyris Laurentii... Qui assistente sibi episcoporum, religiosorum ac secularium... multitudine... tollens corpus sancti Pauli de capella regia, decimo octavo Kalendas Decembris in ipsa ecclesia venerandum... deposuit et ipsum diem pro festo translationis eiusdem deinceps celebrare... mandavit. [f. 399^v—401.] — Az 1540-es breviárium szövege:... missis ex Vngaria Valentino Quinqueecclesiensi et Paulo Zagrabensi episcopis... iussit sibi impetrari sacri corporis Pauli primi eremite reliquias... Qui regis voluntatem... executi sunt... Anno itaque millesimo trecentesimo octuagesimo primo, quarto die mensis Octobris a Venetiis... prospero itinere Budam brevi appulisse, regeque cum omni populo obviam procedente sollempni pompa in arcem invectum in sacello regio deposuerunt. Unde tandem regis ac principum consilio XVIII. Kalendas Decembris... Demetrius cardinalis... ipsum corpus tollens de predicto sacello, sollempni processione... ad ecclesiam sancti Laurentii... detulit, ipsumque diem pro festo translationis sacravit perpetuo celebrandum. [f. 387.] Magyar Bálint Vita-ja és a karthauziak legendagyűjteménye, az Érdy-kódex úgy és olyan sorrendben mondják el az ereklye történetét, mint az 1454-i breviárium — azzal a különbséggel, hogy a szent remete testét a királyi vár Szent János-kápolnájában helyeztetik el köztisztletre, tehát keletkezésük korának megfelelő értelmezésben a kápolnának nemcsak helyet, hanem új nevet is adnak. (Az Érdy-kódex szövege: ... Ezer három zaaz nyolczwan egy eztendöben... pechy Balynt pyspek es zagradi paal pyspek... hozaak zent palnak testeet... Budanak ifee es kyraly varasaban... es kelheteek Bwda varaban zent Ianos kapolnayaban... Kewes ydew azert el mwlwan... Demeter ersek... Bwdarol zent Ianos capolnayabol... vynnee... zent Lewryncz martyrnak eegy hazaban Buda felet... [Volff i. m. 463.] Az 1454-i vagy egy későbbi breviárium alapján (mert csak a titulus nélküli várbeli királyi kápolnáról szól) vette fel az ereklye rövid történetét az 1520/22 körül szerkesztett „Vitae fratrum heremitarum...” c. kéziratos Inventáriumába Gyöngyösi Gergely. (Anno 1381... Item eodem anno... Ludovicus iam dudum rex Hungariae de Venetiis exportari fecit reliquias corporis S. Pauli primi heremite et Budae, in castro regio prius reponi, sed postea... Demetrius archiepiscopus... ad claustrum beati Laurentii martyris supra Budam asportavit et ibidem collocavit. Cuius quidem translationis series pulchro stilo scripta est in breviario nostro.) Egyet. Kvt. Kézirattára. Ab. 151c. f. 74—75. — *Mezey L.*, *Codices latini medii aevi*. Bp.

1961, 188—199. 115. sz. Gyöngyösi forrásértékére von. I. Mályusz E., A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 3(1945) 1—53.

Most már az a kérdés, hogy az ismertetett négy forrásnak mennyi a történeti hitele? Az Érdy-kódexszel már régóta és sokan foglalkoztak, s a különböző nézeteket Áldásy A. és Kelényi O. foglalta össze. Kelényi szerint „volt egy XIV. századból latin kézirat a Szent magyarországi átvitelének történetéről, amelyet még a XVII. század közepén is ismertek. Ezt Gamans J. másolta le az Acta Sanctorum számára (1663). A kéziratot Fuhrmann M. rendezte sajtó alá, bő jegyzetekkel pedig Pesten, Patzkó János nyomdájában jelent meg 1799-ben”. Kelényi azonban úgy véli, hogy a translatio szövegét a történeti adatok felhasználásával Bálint állította össze. Az ő közlését használta fel (az 1540-i) pálos breviarium szerkesztője, és a Gamans által leírt kézirat Bálint szövegének másolata volt, Bálint munkáját pedig — pongyolán — a Karthauzi Névtelegen használta fel. (Kelényi i. m. 91—93.) Áldásy — Ipolyival szemben — az összöveg szerzőjét Alsáni Bálint környezetének az emberei közül valónak véli, keletkezési idejét pedig az 1381 és 1385 közötti időre teszi azért, mert a pécsi püspököt nem nevezi biborosnak. (Áldásy A., Alsáni Bálint bibornok. Bp. 1903, 79—86.) Végeredményben tehát Áldásy közelítette meg legjobban az igazságot azért, mert az ismertetett források mind egy összövegre utalnak, melynek ma ismert legrégebb példányát az 1454-i breviarium képviseli. (Még az „Acta Sanctorum” szövege is, s az 1454-i breviarium IV-ján egy ismeretlen kéz (úgy látszik helyesen) jegyezte meg a következőket: „Ex huius (ti. editionis) breviario descriptis R. P. Joannes Gamans S. J. historiam translationis corporis S. P. primi Eremitae, quam communicavit R. P. Ioanni Bollandó et iste inseruit Actis Sanctorum ad diem 10 mensis Ianuarii”). Keletkezése az 1382-i nagykáptalan intézkedésére vezetendő vissza, (Gyöngyösi i. Inventariumában a következőket írja: „In hoc anno [1382] in capitulo generali statutum est, ut festa sanctorum Pauli primi eremitaie et Augustini sollempniter celebrentur et quod in maioribus horis commemorationes de eis fiant, quando aliud festum non impediunt”), ami — véleményünk szerint — a capella regia korabeli jelölési módja alapján egyúttal azt is jelenti, hogy a lectio állítása nem anakronizmus: kápolnája a déli palota királyi kápolnája és nem a Kammerhof-beli Szent Márton-kápolna. (Zolnay L., A XIII—XIV. századi budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő 1 (1952) 26.; Gárdonyi, Buda helyrajza. 78.; Divald K. még tovább menve — a Márton-kápolnát a királyi palotába helyezi. Budapest művészete a török hódoltság előtt. Bp. é. n., 129.) Anakronizmus tehát csak a Magyar Bálint- és az Érdy-kódex-féle névadás lehetne — akkor, ha Szent Jánost a kápolna XIV. századi patrónusának, illetve titulusának tekintenék. Egy XVI. századi legendairó királyi kápolnának, a tényleges helyzetnek megfelelően, csak a királyi palota kápolnáját tekinthette, s nem kellett tudnia, hogy titulusa jóval 1489 után — és csak lassan — változott Alamizsnás Szent Jánosra, annál is inkább, mert a királyi palota rectora és mások még 1498-ban, és később (Szerémi) is úgy tudják, hogy kápolnájuk Szűz Mária tiszteletére emeltetett. Az elmondottakat tehát összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: 1. Remete Szent Pál ereklyéivel 1381. okt. 4-én indultak el Velencéből; 2. ismeretlen napon Budára érve, ideiglenesen a királyi kápolnában helyezték el azokat és 3. innen nov. 14-én vitték át azokat a budaszentlőrinci pálos kolostorba. Hogy mikor érkezett az ereklyéket szállító küldöttség Budára, az a forrásokból nem derül ki, sőt erről azok a historikusok sem tudnak közelebbit, akikre e dátummal kapcsolatban hivatkozás történik. (Zolnay i. m. 27., s az 52. jegyzetében idézett munkák; Zolnay, [a 75. jegyzetben i. m.] 31—32.) A budai Szent Márton-kápolnának és az 1381. évi Szent Márton-ünnepnek (nov. 11.) az ereklyékkel kapcsolatban — legalább a források tanúsága szerint —, egymáshoz semmi köze nincs. Hozzátehetjük végül, hogy már Gyöngyösi szerint is I. Lajos azért adományozta a Kammerhofot a pálosoknak az ereklyék hazahozatala után, hogy zavaros időkben ne a város határában fekvő monostorban, hanem a védett budai várban őrizhessék azokat. (Vítæ fratrum. . . f. 75.) — A pálos és karthauzi forrásokon kívül, 1499 óta, a ferences Temesvári Pelbárt is Pomerium(ai)nak különböző kiadásaiban Alamizsnás Szent János ereklyéit a budai vár (titulus nélküli) királyi kápolnájában (Bude, in

capella regia, in castro) helyezteti el. *Ballagi* i. m. 69 (1499), 71, 78, 80, 83, 86, 92, 95, 97, 118, 126, 137, 140 és 144 (1521). — Az ereklyék gazdaságtörténeti jelentőségére és Szent Márton ünnepének hazai szerepére ugyancsak *Ballagi* (i. m. 11 és 69.) mutat rá.

¹⁰⁹ *Aldásy A.*, A XV. század elbeszélő forrásai. Bp. 1928, 3.

¹¹⁰ Budapest emlékei (Gerevich) 264. — Diplomáciai emlékek az Anjoukorból. III. köt. Bp. 1876, 623–625. — *Balogh J.*, A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. Művészettörténeti Értesítő I (1952) 33.

¹¹¹ *Sebestyén* i. m. 53.

¹¹² Budapest műemlékei (Gerevich) 263. — *Altmann* i. m. 13.

¹¹³ Budapest műemlékei (Gerevich) 264. — *Altmann* i. m. 173–174.

¹¹⁴ *Sebestyén* i. m. 63–65. (Ellenőrizhető pl. a Zichy cs. okmt. V. és VI. köt. anyagával). — 1414-ben pl. már budai kápolnájának a káplánjairól beszél a király. (L. a 120. jegyzet).

¹¹⁵ pro dotatione capelle nostre maiestatis, necnon comiti eiusdem nostre plantationis et donationis titulo dedimus. OL. Dl. 9153. *Bártfai* i. m. 112, 505. reg. Zsigmondkori oklt. II/1. 541., 4397. reg. — *Ortvay* i. m. I. köt. 368. Átírta Zsigmond, illetve a kir. kápolnaispán 1409. nov. 19-én.

¹¹⁶ que ab olim ad eandem nostram capellam et ipsius comitem pertinerunt et nunc pertinent. (Uo.).

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ OL. Dl. 42912. *Bártfai* i. m. 123, 511. reg. Zsigmondkori oklt. II/2. 30., 5397. reg.

¹¹⁹ *Iványi* (a 92. jegyzetben) i. m. 9., 44. reg.

¹²⁰ Amikor 1414. jan. 16-án Zsigmond János esztergomi érsek és Garai Miklós nádor személyében távolléte idejére vikáriusokat nevezett ki az ország kormányzására, a számukra kiadott instructio-ban a birtokadományozást s budai kápolnája káplánjainak egy korábbi, eddig még ismeretlen oklevélében körvonalozott egyházi javadalom ügyét kiveszi kezükből, illetve magának tartja fenn: . . . litteris pro parte fidelium capellanorum nostrorum in capella nostra Budensi domino famulantium super assecurationibus beneficiorum ecclesiasticorum emanatis remanentibus semper salvis. OL. Dl. 39278. *Fejér* C. D. X/5. 520. (reg.) — Fejérnél (téves olvasás miatt) ez a szöveg a budai káptalanra vonatkozik (capellanorum nostrorum in capitulo nostro Budensi. . .) Fejér Cornidestől kapta az oklevél szövegének egy töredékét, aki nyilván abból az újkori egyszerű másolatból (OL. Dl. 10163.) vette, amelyben valóban a Fejér-féle hibás olvasat található.

¹²¹ OL. Dl. 11859. *Bártfai* i. m. 158, 629. reg.

¹²² *Bártfai* i. m. 108, 473. reg.

¹²³ Ladislaum de Chetnek, prepositum ecclesie beati Georgii martyris de viridi campo Strigoniensi. . . ad cruciferatum monasteriorum sancte trinitatis de Calidis aquis Budensibus et sancti Stephani regis de prope Strigoniam canonicè unitorum. . . post obitum. . . fratris Mathie ipsius cruciferatus ultimi. . . magistri. . . vacantem, denique pro sustentatione comitis et presbyterorum capelle nostre regie in nostro castro Budensi habite per nos annexum. . . ac usque in presentiarum ab eodem comite capelle tentum. . . ; quem cruciferatum nunc. . . in pristinum statum. . . ponere cupientes, — ab eadem nostra capella et ipsius capelle comite. . . removemus. . . (et). . . cum omnibus iuribus et pertinentiis eiusdem, necnon redditibus, fructibus, proventibus, utilitatibus, obventionibus et emolumentis. . . eidem Ladislao conferimus. Andrassy cs. betléri ági It. Krasznahorkán: Csetnek, fasc. 15., nr. 28. (OL. Dl. fényképgyűjt. 24. sz.)

¹²⁴ Mátyás esztergomi kanonok 1397-ben lépett a keresztések rendjébe. Zsigmondkori oklt. I. köt. 526., 4763. reg.

¹²⁵ *Lukács* i. m. I. köt. 57, 53. reg. — A pápai oklevél 1418. febr. 7-i kelte arra mutat, hogy a supplicatiót az év elején adták be, a Zsigmond-féle kinevezés tehát még korábban, valószínűleg már 1417-ben megtörtént.

¹²⁶ Petrus filius Petri de Scirma custos capelle nostre — királyi adományban részesül. OL. Dl. 67416. — Uo. 13278. (1418. márc. 12.)

¹²⁷ 1419. máj. 23-án erősíti meg a pápa mint választott püspököt püspöksége

birtokában. *Lukcsics* i. m. I. köt. 87, 216. reg. — L. még a 36. jegyzet. Meghalt 1430. jún. 27. e. *Lukcsics* i. m. I. köt. 257, 412. reg.

¹²⁸ *Miklós* Z., Hiteleshely és iskola. Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941) 174. Item fuerunt sacerdotis duodecim denominati capellani domini regis. Történelmi Tár 2 (1901) 245. — Zsigmondkori oklt. I. köt., 527, 4779. reg. (1391. máj. 21.)

¹²⁹ *Miklós* i. m. 173.

¹³⁰ *Gárdonyi* A., A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon. Századok 48 (1914) 94—98.

¹³¹ A királyi kápolnaispán visegrádi curiájáról (1341) l. *Kumorovitz* L. B., A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján. A továbbiakban: Kir. kápolna isp. .) Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1942/43. évi Szekfü Gyula Emlékkönyve. 461, 42. jegyzet. Mivel Fejér szövege hibás, az i. jegyz. 9. sorában a „neque vero” szavakat „usque sero”-ra kell javítani. (OL. Dl. 40871.)

¹³² Uo. 465—466.

¹³³ *Miklós* i. m. 174.

¹³⁴ 1404-ben például Alcebi Miklós királyi kápolnaispánt királyi káplánnak is mondják (Zsigmondkori oklt. II. 1. 358., 3040. reg.), 1414-ben pedig Zsigmond összefoglalóan káplánoknak nevezi kápolnája papjait. OL. Dl. 39 278.

¹³⁵ Pl. 1363-ban „magister Nicolaus clericus capelle nostre”-ról ír I. Lajos király (OL. Dl. 41543), 1418-ban pedig: Liblow-i György fia János, clericus dioc. Strig., magister in artibus et Sigismundi. . . regis familiaris. *Lukcsics* i. m. I. köt. 55, 46. reg.

¹³⁶ L. 8. jegyzet.

¹³⁷ L. 126. jegyzet.

¹³⁸ L. 36. jegyzet.

¹³⁹ L. 29. és 33. jegyzet.

¹⁴⁰ honorabilibus viris. . . Egidio preposito, Nicolao lectore, Thoma cantore. . . *Házi* J., Sopron szabad királyi város története. I. 2. Sopron 1923, 263. Azt, hogy ez a Miklós volt a királyi kápolna cantora, bizonyítja az esztergomi Keresztény Múzeum egyik képe, melyet Tamás mester kolozsvári festővel ő festetett 1427-ben. A kép felirata a következő: „Item istam Tabulam fecit fieri honorabilis vir dominus Nicolaus de sancto benedicto, filius Petri dicti Petwus, lector et canonicus ecclesie Iauriensis cantorque capelle regie maiestatis per magistrum Thomam pictorem de Coloswar”. Magyarország műemléki topográfiája. (Szerk. Gerevich T.) I. 1. Esztergom. 1. r. Esztergom műemlékei. Bp. 1948, 16. (Erre az adatra Zolnay L. volt szíves felhívni a figyelmemet.)

¹⁴¹ L. 40. jegyzet.

¹⁴² L. 29. jegyzet.

¹⁴³ L. 28. jegyzet.

¹⁴⁴ L. 35. és 39. jegyzet.

¹⁴⁵ II. András 1209-ben „recordantes ecclesie beati Adalberti. . . , quam matrem regni esse et metropolim quamque patribus et predecessibus nostris cum insignibus fidei sacramenta regalibus amministrare constat; in nostre coronationis memoriam, quam desursum capiti nostro per manus. . . Iohannis archiepiscopi Strigoniensis deus imponere dignatus. . .” az érseknek 100 márkát adományoz. Mon. Eccl. Strig. I. köt. 185. — *Mezey* L., Két magyar vonatkozású decretalis értelmezéséhez. Századok 93 (1959) 419—420. — 1538-ban Várdai Pál esztergomi érsek azt vallja, „quod est primas Hungariae et plebanus regum pro tempore, quorum animarum curam habet”. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. köt. Bp. 1906, 297. — Jankovich, (a 9. jegyzetben i. m.) 69—76.

¹⁴⁶ A cancelláriának és a capellának a kapcsolata például Angliában a XII. század végén már csak liturgikus jellegű. Becket Tamás Vita-jában (1175—1181) ezeket olvassuk: „Cancellarii Angliae est, ut secundus a rege in regno habeatur, ut altera parte sigilli regii, quod ad eius pertinet custodiam, propria signet mandata, ut capella regis in ipsius sit dispositione et cura, ut vacantes archiepiscopatus, abbatias et baronias cadentes in manu ipse suscipiat et conservet, ut omnibus

regis adsit consiliis et etiam non vocatus accedat, ut omnia sigilliferi regii clerici sui manu signentur, omnia cancellarii consilio disponantur; item ut, suffragantibus ei per Dei gratiam meritis non moriatur nisi archiepiscopus aut episcopus, si voluerit". Z. *Fiala*, Panovnické listiny, kancellár a zemsky soud za Přemysla II (1247—1253—1278.) Sborník Archivních práci archivu ministerstva vnitra. Praha 1951, 246. — Közép-Európa keleti részein, pl. Csehországban ez a kapcsolat még a XIII. század második felében is szoros. II. Přemysl egy 1268-i oklevelében így ír: „ecclesie Wissegrad, que est capella nostre regie magnificentie specialis, ad quam etiam cancellarie nostre officium a longe auctoritatis predecessorum nostrorum temporibus est annexum. . .” *Fiala* i. m. 252.

¹⁴⁷ Írásbeliségéről a 131. és 132. jegyzetben idézettekén kívül még a köv. munkák foglalkoznak: *Fejérpataky L.*, A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885, 17—67. (passim). — *Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899, 58—60. — *Szentpétery I.*, A királyi titkos kancellária történetéhez. Századok 48 (1914) 440—445. — *Uő.*, Magyar oklevéltan. Bp. 1930, 156—159. — *Gerics J.*, A királyi kápolna tagjai által folytatott hiteleshelyi tevékenység történetéhez. Levéltári Közlemények 27 (1956) 33—34.

¹⁴⁸ Karoling-kori analógiák alapján. *J. Fleckenstein*, Die Hofkapelle der deutschen Könige. I. Stuttgart 1959, 44—95. (és passim). — I. László 1093-i oklevelének írója: Timotheus capellanorum ultimus. Jelzőjéből társaira is következtethetünk, ha nem csupán alázatosságból használta. (1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készült hamisítvány.) *Szentpétery I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1. Bp. 1923, 27. reg.

¹⁴⁹ *Janzsó T.*, Szent László király oklevelei. Szombathely 1917, 35.

¹⁵⁰ Szigetszentmárton (1285) máj. 4. Nos capellani domini regis. . . Miklós nádor 1374. máj. 5-i ítéletlevelében. OL. Dl. 42 007. *Borsa I.*, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. I. 1961, 3357. reg. — *Gerics*, (a 147. jegyzetben i. m.) 33—34.

¹⁵¹ Titkos kancellári címe azonban nem függ össze királyi kápolnaispáni oklevéladásával, következőképpen kancelláriája sem azonos a titkos kancelláriával, mint Gárdonyi és Hajnik hitte. *Szentpétery*, (a 147. jegyzetben i. m.) Századok 48 (1914) 440—445. — *Kumorovitz*, Kir. kápolnaispán 479—488. János dobokai főesperes úi. kivétel, mert kápolnaispánsága mellett a titkos kancellária vezetője is lehetett. *Gárdonyi*, Titkos kanc. 195. — A királyi kápolnaispánnak általunk ismert utolsó régitípusú oklevele 1374. nov. 4-én kelt. OL. Dl. 6243.

¹⁵² Pl. OL. Dl. 91 823. 1376. márc. 22. I. Lajos statutorialis mandatum középpecsétje alatt. — OL. Dl. 9883. 1412. febr. 6. Zsigmond parancsára Gergely királyi kápolnaispán határjárást végez. — 1337-ből (jún. 29.) van példánk arra is, hogy a királyi kápolnaispán — bírói parancsra — eltűnt végrehajtásához küldi ki emberét (Michaellem nostrum hominem pro testimonio misissemus), s erről, mint a hiteleshelyek, jelentést küld a bíróságnak. OL. Dl. 3077.

¹⁵³ Erre vall Zsigmond 1427. jún. 2-i oklevele, melyben a királyi kápolnaispán előtt visszafizetendő kölcsönről van szó. *Bárfai* i. m. 154, 618. reg. Néha középpécsetes királyi transsumptummal is találkozunk ebben a korszakban. Pl. OL. Dl. 43 462. (1420. ápr. 14.)

¹⁵⁴ *Kumorovitz L. B.*, A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. Domanovszky-Emlékkönyv. Bp. 1937, 422—439.

¹⁵⁵ A királyi kápolnaispán kancelláriájának „audientia” jellegéről több alkalommal, utóljára „Audientia, praesentia” címmel a Notter-Emlékkönyvben emlékeztünk meg. (Bp. 1941, 684—712.) — A Rota-döntvény kihirdetésének az intézmény pecsétjére vonatkozó, diplomatikai szempontból felbecsülhetetlen értékű része teljes mértékben megerősíti közvetett úton tett régi megállapításainkat.

¹⁵⁶ L. a 154. jegyzet.

¹⁵⁷ *Kumorovitz*, Kir. kápolnaisp. . . 465.

¹⁵⁸ *Gerics* i. m. 32. — 1436-ban a középpécset már nem volt a kápolnaispán kezében.

¹⁵⁹ domus quedam Budensis prope S. Georgium ad capellam B. M. V. spectans. Esztergomi kápt. m. lt. fasc. 3., nr. 4. (Betűrendes katalógus 270.)

¹⁶⁰ Miklósy i. m. 174, 23. jegyzet. (Bylke-i Sandrinus, a királyi felség lectora és aulicusa.)

¹⁶¹ in scola circa capellam regalem Bude constructam. *Bárfai* i. m. 198, 765. reg.

¹⁶² Postquam prepositura ipsa (ti. a dömösi prépostság) discessu. . . fratrum de Monte Oliveto. . . derelicta fuerat, mox curam eius suscipi disposuimus. . . Deliberatum est, ut cuidam capelle regie, que apud castrum Budense existit, annexeretur. *Fraknói V.*, A dömösi conflictus V. Miklós pápa és Hunyadi János kormányzó között. Századok 27 (1893) 390, 3. jegyzet.

¹⁶³ Eugenius papa quartus ad supplicationem. . . Sigismundi. . . regis collegiatam ecclesiam. . . de Demesio. . . in monasterium monachorum. . . erigi mandavit. . . et monasterium ipsum. . . a monachis. . . derelictum fuit. Cum autem. . . in ipso oppido Budensi. . . quedam insignis ecclesia sive capella per ipsum quondam Sigismundum. . . fundata et constructa. . . tam ob celebrem memoriam prefati condam imperatoris, quam propter ipsius oppidi et regie sedis reverentiam et honorem, cum inibi Hungarie reges residere consueverunt, titulo et vocabulo prepositure insigniretur et in collegiatam ecclesiam erigeretur et denique ipsa propter eius fructuum tenuitatem cum prepositura beate Margarethe de Demesio invicem perpetuo uniretur, ac futuris temporibus per unum prepositum regerentur, supplicat. . . gubernator, . . . quatenus. . . predictam capellam beate Marie similiter titulo prepositure insignire et in collegiatam erigere, easque sic reductas et erectas cum omnibus eorum proventibus et pertinentiis perpetuo unire. . . et etiam perpetuo per unum prepositum regi debere, ac in prefata beate Marie ecclesia eum numerum canonicorum, de quo sanctitati vestre. . . videbitur, instituere. . . et hac prima vice. . . Stephano Petri de Hazywazo canonico Waradiensis regniue. . . vicecancellario. . . providere dignemini. *Fraknói V.*, Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899, 37—39. — *Lukcsics* i. m. II. köt. Bp. 1938, 295, 1219. reg.

¹⁶⁴ Ez is azt bizonyítja, hogy királyi kápolna-jellegében Zsigmond uralkodásának a vége felé változás áll be: megfosztva írásbeliségétől, a királyi udvar vallási szükségleteinek az ellátására szolgáló intézménnyé zsugorodik, minek folytán jelentősége csökken, személyzete megfogyatkozik, és birtokai is elenyésznek.

¹⁶⁵ *Gárdonyi*, Középkori prépostságok. . . 183. — *Lukcsics* i. m. II. köt. 295, 1219. reg.

¹⁶⁶ immatura morte surrepta in divique Sigismundi ede sepulta. Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades* (red. L. Juhász). Lipsiae s. a. Tom. III. Dec. III. p. 232.

¹⁶⁷ prepositi et canonicorum nove ecclesie beate Marie virginis in castro Budensi fundate. . . *Gárdonyi*, Buda helyrajza. 83.

¹⁶⁸ ob . . . devotionem. . . ad beatam virginem, in cuius nomine glorioso collegiata ecclesia Bude fundata extitit. *Gárdonyi*, Buda helyrajza. 83.

¹⁶⁹ L. 92. jegyzet.

¹⁷⁰ prepositus beate Marie virginis alias sancti Sigismundi. *Gárdonyi*, Buda helyrajza. 83.

¹⁷¹ preposito ecclesie nove beate Marie virginis seu sancti Sigismundi Budensis. *Gárdonyi*, Buda helyrajza. 83.

¹⁷² cuiusdam domus in civitate nostra Budensi prope castrum Budense ex opposito ecclesie beate Marie virginis ante idem castrum nostrum Budense fundate. OL. Dl. 22 563.

¹⁷³ 1511: cuiusdam domus in . . . civitate Budensi prope ecclesiam beati Sigismundi existentem. OL. Dl. 22 563. — 1513: cuiusdam domus hic in civitate nostra Budensi prope ecclesiam beati Sigismundi habite. OL. Dl. 22 563.

¹⁷⁴ cuiusdam domus nostri in medio ex opposito ecclesie beate Marie virginis nove alias sancti Sigismundi vocate, ante castrum Budense fundate in contigua vicinitate dominorum canonicorum ecclesie predictae habite. OL. Dl. 22 563.

¹⁷⁵ domus canonicorum ecclesie beate Marie virginis minoris alias sancti Sigismundi vocate ante castrum Budense constructe. *Gárdonyi*, Középkori pré-

postságok. . . 183. — Nos Martinus prepositus et capitulum ecclesie nove beate virginis de castro Budensis recognoscimus. . . OL. Dl. 37 748. (1503. febr. 24.) — cum quibusdam canonicis nove ecclesie Marie virginis alio nomine sancti Sigismundi vocitate, ante arcem Budensem fundate. . . OL. Filmt. Pozsony v. lt. nr. 2892. (1533. dec. 22.)

¹⁷⁶ *Gárdonyi*, Középkori prépostságok. . . 183—185.

¹⁷⁷ Windecke még „ein halp thumhernstift”-nek, fél-káptalannak nevezi.

L. II. jegyzet.

¹⁷⁸ *Pataki* i. m. 298, III. jegyzet. (1514.)

¹⁷⁹ *Pataki* i. m. 298, III. jegyzet. (1471.)

¹⁸⁰ *Balogh*, (a 110. jegyzetben i. m.) 29—40.

¹⁸¹ L. 99. jegyzet.

¹⁸² *Lukcsics* i. m. II. köt. 198, 726. reg.

¹⁸³ Uo. 283, 1132. reg.

¹⁸⁴ *Jakab E.*, Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez. Kolozsvár 1870, 188.

¹⁸⁵ *Lukcsics* i. m. II. köt. 332, 1353. reg.

¹⁸⁶ *Zákonyi M.*, A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor története.

Századok 45 (1911) 595.

¹⁸⁷ *Uxa J.*, A budavári királyi kápolna, a nemzet temploma. Bp. 1934, 83.

¹⁸⁸ *Kaprinai I.* Oklevél-másolatgyűjteménye. Egyet. Kvt. Kézirattára, f. tom. XV. 78—84.

¹⁸⁹ *Bonfini*: edicula regia accitis e tota Gallia Germaniarque cantonibus exculata. (I. m. 135., Dec. IV., Lib. VII.) — Mátyás király udvari énekeseire és zenészeire von. I. Magyar dipl. eml. Mátyás kir. korából. III. 207 (1486.), 288 (1847.), 410 (1488.); IV. 42., 89., 91—92., 105., 117., 396. és 400. l. (1489.)

¹⁹⁰ Ioannes Bisth inter alios capelle nostre cantores vir non contemendus . . . artisque musice diligentissimus perscrutator. . . ob suos ingenuos mores, tum precipue hanc artem, qua plurimum excellit, sit certe mihi carissimus. . . ; dignetur . . . votum ordinis sacri in copulam thori legittimi. . . commutare. Magy. dipl. eml. Mátyás korából. IV. köt. 91—92.

¹⁹¹ L. a 190. jegyzet.

¹⁹² Lo gran Turco ha mandato novamente il corpo de San Zoan elemosinario, il quale fu episcopo de Alexandria et era in Constantinopoli, ala Maesta de questo Signore Ré, la qualle cum la Signora regina et Ambassiatori, e tuta la corte sua li ande incontro per uno miglio Italiano, et cum grande sollenita de processione et torcie lo porto ne la capella sua in castello et li lo tene cum grande veneratione. Magy. dipl. eml. Mátyás korából, IV. köt. 397.

¹⁹³ A király Mária-tiszteletéről, a kápolnáról és az ilyenkor szokásos udvari szertartásról szóló jelentésrészlet így hangzik: Do poi venendo il . . . Duca. . . a Buda. . . , il di sequente, . . . che fu il di de la conceptione de nostra donna, perche questo Signore Ré multo solleniza tute le feste sue, fece quella matina cantare la messa a lo Reverendo episcopo Varadino nela Capella sua et fece chiamare a la corte tuti questi Signori ambassatori, che sono qua, et poi chiamo anche il . . . Duca cum quelli altri Zentilhomini; et sentendo la Maesta sua, che gia erano per intrare ala stufa sua; usiti acompagnata da tuti li ambassatori, et cusi per via li tocho la mano, et portoli ala messa sua; et fece sedere il . . . Duca dal canto de Sua Maesta non pero sur il tribunal, et da laltro canto tuti li altri ambassatori cum lo ordine suo; et cantato che fu la messa, et ritornata la Maesta Sua a le stantie, li deti audientia in presentia de li prefati ambassatori. . . Magy. dipl. eml. Mátyás korából. IV. köt. 392—393. — Mátyás kori források nem szólnak arról, hogy a király Alamizsnás Szent János tiszteletére szenteltette kápolnáját, mint *Csánki D.* (I. Mátyás udvara. Bp. 1884, 175.) véli. Kápolnájára von. I. még uo. 37 és 73—78.

¹⁹⁴ a Danubii parte ediculum statuit hydraulicsque organis, item sacro fonte duplici marmoreo et argenteo decoravit; collegium adiecit honestissimum sacerdotum. . . *Bonfini* i. m. 136. (Dec. IV., Lib. VII.) — *Uxa* i. m. 82. — Budapest műemlékei. 276. (Gerevich.)

¹⁹⁵ Cellam Iesu Christo Liberatori sacrauit, quam tanto aureorum argenteorumque copia, tanta gemmarum phialarum praestantia, quae sacerdotibus usui

et ornamento esse solent, tot signis et tabulis, tot auleis purpura auroque contextis, tam praestantibus cantorum ordine, tam diverso musicorum organorum genere exornavit, ut cum caelesti aula hierarchiaque certare videatur. *A. Bonfinius*, Symposium de virginitate et pudicitia coniugali. 87. l. (Ed. St. Apró. Bp. 1943.)

¹⁹⁶ Duobus pauperibus regie maiestatis ad ianuam S. Iohannis in castro. . . *Knauz N.*, A budai királyi várpalota kápolnája. Pest 1862, 19.

¹⁹⁷ L. 59. jegyzet.

¹⁹⁸ Mint például a budavári Szent László-kápolna esetében, amely az oklevelekben mint capella trium regum, capella beati Ladislai regis és ecclesia beati Emerici ducis szerepel. *Gárdonyi*, Buda helyrajza. 66. — A titulusok számának extrém esetével a garamszentbenedeki Szent Vér-kápolna ismertet meg bennünket: az oltárkövében 1489-ben elhelyezett hártya szerint 19 védszentszel dícekedhetett. („Ista Capella est consecrata per reuerendissimum in Christo patrem et dominum fratrem Gregorium, dei gracia Episcopum Ecclesie nitriensis, Anno domini M^occcc^o 8^{mo}nono VII kalendas aprilis, feria quinta post annunciationis Marie, Ad honorem Sancte trinitatis, Corporis Christi, Beate Marie virginis, sanctj petrj apostoli, Johannis Evangeliste, Florianj, Sebastianj et Fabianj martirum, Johannis Baptiste, Katharine, Dorothe, agnetis, lucie, scolastice virginum, Elisabet, Magdalene, Anne et Elene viduarum et sancte affre martiris. . .”) *Knauz N.*, A Garan-melletti szentbenedeki apátság. Bp. 1890, 44. l. (D) és 5. tábla.

¹⁹⁹ L. 108. és 196. jegyzet. — *Schier* (i. m. 43.) felteszi, hogy a királyi kápolnát Mátyás idejében nevezték el Alamizsnás Szent Jánosról. Forrása, Temesvári Pelbárt azonban csak azt írja, hogy a Szent ereklyéit „Bude, in capella regia, in castro” helyezték el. (*Ballagi* i. m. I. köt. 69.) Szent Jánosról következősebben csak Mohács után kezdik nevezni a várkápolnát. Bodó Ferenc pl. 1517. ápr. 15-én még így végrendelkezik: item oztan az zent Janos teste, mely oltaron vagyon Budan, az kapolnaban, az varban, az oltarra chynallyanak raczkamokabol egy oltar ewltewzewt. (OL. Dl. 36 528.) A II. Lajos-féle 1526-i adat után (196. jegyzet) Mária királynénak budai várnagyához, Nádasdi Tamáshoz intézett 1528. ápr. 26-i felszólításából értesülünk ismét arról, hogy a várkápolnát Szent Jánosról is titulálják. A királyné nem érti, miképpen lehet a Pozsonyba szállított kegyzsereket (melyekről a várnagy azt állította, hogy „ad sanctum Iohannem” tartoznak) Szent János tulajdonának tekinteni, hiszen azokat II. Lajos „ex rebus et bonis dominorum prelatorum demortuorum ad usum et decorem misse sue reservaverat”, tehát nem a kápolnát, hanem őt illetik meg, s ezeket ő is „ad usum capelle nostre et cultum divinum” kívánja fenntartatni. (Bécs, Staatsarchiv. Ungarn, Allgemeine Akten, fasc. 8. A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében. Mályusz-regesztja.) — Erre von. l. még: *Takács S.*, A budavári királyi Szt. János-kápolna kincsei. Archeológiai Értesítő. Új folyam 21 (1901) 287—288. *Uő.*, A budai várkápolna régi kincseiről. Uo. 23 (1903) 173—179.

²⁰⁰ Budapest műemlékei. 251—253, 182. 183. és 185. kép. (Gerevich.) — *Gerevich L.*, Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények (1958) 494—497, 4., 5., 6. és 7. kép.

²⁰¹ Budapest műemlékei. 265. (Gerevich.)

²⁰² Budapest műemlékei. 274. (Gerevich.)

²⁰³ *Marczali H.*, Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár XI (1877) 112. (Et entre autres lieux devotz est une chapelle au chasteau moult belle, y a un courps saint qu'on appelle saint Jehan l'aumosnier lequel fut envoyé par le turq en présent au Roy Matias dernier Roy de Hongrie par ung appointee de paix qu'ils firent par entre eux. Auquel lieu y a moult de veuz et est le corps bien entier et estoit celluy a Constantinoples.)

²⁰⁴ L. 108. jegyzet.

²⁰⁵ 1493-ban Karánsebesi Mihály a supremus capellanus. OL. Dl. 25 278.

²⁰⁶ A kápolna rectora ezek szerint magister Albertus, aki Gubacson is tartózkodik. (18.: magistro capelle in possessione Gubach. . . fl. 26.)

²⁰⁷ *Knauz* i. m. 19 (Magister Albertus.) — II. Ulászló és II. Lajos kápolnájára és udvari papságára von. l. *Fógel J.*, II. Ulászló udvartartása (1490—1516). Bp.

1013, 72—75. és *uó.*, II. Lajos udvartartása (1516—1526). Bp. 1917, 64—65.
²⁰⁸ III. Frigyes idejében felbukkan az Erbhofkaplan-i cím, melyet a sankt-
pölteni prépostok viseltek. *M. Vancsa*, Geschichte Nieder- und Oberösterreichs.
II. Stuttgart u. Gotha 1927, 459.
²⁰⁹ *Grass* i. m. 365—366. és 126. jegyzet.

L. Bernát Kumorovitz

ZUR GESCHICHTE DER KÖNIGLICHEN BURGKAPELLE UND DES ST. SIGISMUND-KOLLEGIATSTIFTES ZU BUDA

Seit Sixtus Schier (1774) ist die Geschichte der beiden Kapellen vor allem für die Topographen und Kunsthistoriker von besonderem Interesse, die sich mit der Geschichte Budas befassen. Die Überreste der Burgkapelle hat László Gerevich bei seiner Ausgrabung nach dem zweiten Weltkrieg erschlossen und ihre Bauzeit in die letzten Regierungsjahre Ludwigs des Großen gesetzt. Ein Teil der Grundmauern der St. Sigismundskirche wurde bereits von Emese Nagy freigelegt, völlig werden sie erst nach dem Abbruch des alten Gebäudes des Verteidigungsministeriums zutage kommen. Neben dem alten Quellenmaterial (Karten, Zeichnungen, Stiche, zeitgenössische Berichte und Urkunden), steht den Forschern nunmehr auch archäologisches Material zur Verfügung.

Aus den bekannten Quellenangaben zeichnete sich bisher ein ungefähres Bild der Geschichte der St. Sigismundskirche ab. Auf die Frage aber, in welcher Beziehung die Sigismundskirche zur Burgkapelle, deren Vergangenheit noch in vollständiges Dunkel gehüllt ist, gestanden hat, blieben die Quellen uns jede Antwort schuldig. In der vorliegenden Abhandlung hat sich der Verfasser die Aufgabe gestellt, die Vergangenheit der Burgkapelle und die zwischen ihr und dem St. Sigismund-Stift bestehenden Beziehungen aufzuhellen. Seine Forschungsergebnisse lassen sich folgendermaßen zusammenfassen:

1. Die königliche Burgkapelle in Buda wurde von Ludwig I. und seiner Gemahlin, der jüngeren Königin Elisabeth, zu Ehren der Jungfrau Maria (sub vocabulo beate virginis) erbaut. Nach der vom 23. Juni 1366 datierten Ablaß-Supplik der Königinmutter, der verwitweten Königin Elisabeth, kann der Bau der Kapelle für den Sommer des erwähnten Jahres bereits als beendet angesehen werden. Zwar ist der Ort der Supplik nicht angegeben, doch kann kein Zweifel darüber bestehen, daß es sich um die königliche Burg von Buda handelt (in proprio palacio), da die Hofkapelle Ludwigs des Großen in Visegrád vor 1350 gebaut wurde und wir bereits aus dem Jahr 1361 urkundliche Belege für ihre Benützung besitzen.

Tatsachen, die bei der Bestimmung der Bauzeit als Beleg dienen:

a) die am Hofe der Anjou-Könige zu Buda herrschende rege Bautätigkeit im dritten Viertel des 14. Jahrhunderts (Wirken des Joannes lapicida usw);

b) das konsequente, schnelle und bei ihren Bauten stets sehr reale Vorgehen der Königinmutter, die allein zwischen 1347 und 1349 sechs Kirchen bauen ließ und immer erst nach Vollendung des Baues um den Ablaßbrief für die betreffende Kirche ersuchte. Auch die supplicatio aus dem Jahre 1366 dürfte keine im voraus, sondern gleichzeitig mit der Vollendung des Kirchenbaus eingereichte Bittschrift gewesen sein;

c) der halbjährige Aufenthalt des griechischen Kaisers Joannes in Buda im Jahre 1366. Bei dieser Gelegenheit wurde unter anderem auch über die Union und andere Religionsfragen verhandelt und das Fehlen einer Kapelle in der königlichen Burg zu Buda ist kaum vorstellbar;

d) die von Dschelalzade Mustapha erwähnten und in das 14. Jahrhundertweisenden »Goldmalereien«, endlich

e) der Bericht von György Szerémi, der die Gründung der königlichen Burgkapelle von Buda ebenfalls Ludwig dem Großen zuschreibt.

2. Die späteren (aus den 14. bis 16. Jahrhundert stammenden) Quellenangaben führen die königliche Kapelle der Burg von Buda ohne ihren Namen

häufiger, mit diesem aber nur selten an; — wohl deshalb, weil im königlichen Burgbezirk niemals Grundstücke oder Häuser verkauft wurden, deren Lage im Verhältnis zur Kapelle hätte bestimmt werden können. Dem Namenspatron der Kapelle begegnet man erstmalig im 15. Jahrhundert, im Jahre 1418/19 (was die Unterscheidung der Burgkapelle von der in den Urkunden zwischen 1410 und 1429 unter dem gleichem Namen erscheinenden St. Sigismundskirche sehr erschwert), zuletzt wird die Burgkapelle 1498 erwähnt.

Entscheidend dagegen in der Frage des Namensheiligen ist der Bericht von Georg Szerémi (Kaplan Ludwigs II. und Johannes von Zápolya). Nach Szerémis Bericht ließ König Matthias in der von Ludwig I. gestifteten und Mariae Himmelfahrt (assumptio) genannten Kapelle seine Großen schwören, nach seinem Tode seinen natürlichen Sohn, Johannes Corvinus zum König zu wählen.

Demnach war also die in den Himmel aufgenommene Jungfrau Maria (assumptio) die Namensheilige der Budaer Burgkapelle Ludwigs des Großen. Zu Beginn des 16. Jahrhunderts kam der Brauch auf, die Kapelle auch nach dem heiligen Johannes zu nennen, zum Gedächtnis der im Jahre 1484 daselbst beige-setzten Reliquien des hl. Johannes d. Almosenspenders; Bonfini nennt sogar den Salvator, dem aber vermutlich nur das Privatoratorium des Königs geweiht war.

3. Über die Gründung des St. Sigismund-Kollegiatstiftes benachrichtigt die päpstliche Bulle Johannes' XXIII. vom 3. August 1410. Erste Namensheilige dieser ebenfalls königlichen Stiftung war wiederum die Jungfrau Maria; der zweite Name der Kapelle kommt erstmalig in der Windecke-Chronik vor. Im Jahre 1424 dürfte der Bau bereits vollendet gewesen sein, und der Notar von Buda, Stephan, Sohn des Dávid Fehérvári, gedenkt dieser Kapelle zum ersten Mal am 13. März 1419, als einer zu Ehren der hl. Jungfrau Maria von König Sigismund gestifteten, neu (noviter) erbauten Kapelle.

Aus seiner Urkunde geht hervor, daß die im Jahre 1410 gestiftete königliche Kapelle außerhalb des königlichen Burgbezirkes lag, und abgesehen von gewissen besonderen Anlässen, auch dem Volk frei zugänglich war, also eine öffentliche Kirche war. Allem Anschein nach haben bei dieser Gründung König Sigismunds, die ebenfalls ein Kollegiatkapitel war, die Prager und Wiener Burgkapellen als Muster gedient. Neben ihr nahm die alte Burgkapelle immer mehr das Gepräge einer Privatkapelle des Herrschers an.

4. Das Quellenmaterial über die zwei königlichen Kapellen der Burg von Buda ist sehr spärlich und ineinander verflochten, zumal die Urkunden unter dem Wort »Capella« im allgemeinen die Körperschaft der Kapelle, die Institution des königlichen »comitatus capellae« verstanden und am häufigsten die »comites« derselben erwähnen, ganz unabhängig davon, über wie viele königliche Kapellen diese verfügten. Auch dann, wenn sich die Urkunden mit dem Besitztum der Kapellen befaßten, bezeichnet dieser Ausdruck die gesamte Institution und nicht das Gebäude allein. Die Zentrale, die Stammkapelle blieb immer die Burgkapelle, und unsere Quellenangaben zeugen dafür, daß die Benefiziere der Chorherrenpfründe der im Jahre 1410 gegründeten Stifts-Kapelle die Kapläne (capellani) der alten Burgkapelle waren. Die völlige Trennung vollzog sich erst nach der Auflösung der Institution des comitatus capellae regiae (um das Jahr 1435). Um diese Zeit trennen sich die Wege der Kapellen und die Propstei des hl. Sigismund beginnt ihr selbstständiges Leben.

5. Als eine kirchliche Institution des Königshofes war die königliche Burgkapelle die konventähnliche Korporation der für den Herrscher bestimmten Priesterschaft, der Kapläne (capellani) des Königs; an ihrer Spitze stand der comes capellae, in den meisten Fällen ein Diözesenbischof oder doch zumindest ein Dignitar irgendeines Kapitels. Da seine Zeit größtenteils von diplomatischen Aufträgen und Missionen in Anspruch genommen wurde, hatte er einen ständigen Stellvertreter, den »vicecomes capellae regiae«. Die Priesterschaft der Kapelle setzte sich aus den Kaplänen zusammen. Den Kaplänen der Burgkapelle schlossen sich später die Chorherren und Priester des neuen Stiftes an, die letzten Endes ebenfalls königliche Kapläne waren. Die Propste der Sigismund-Zeit sind uns nicht bekannt. Diese Würde kam vermutlich dem comes capellae selbst zu. Da die Or-

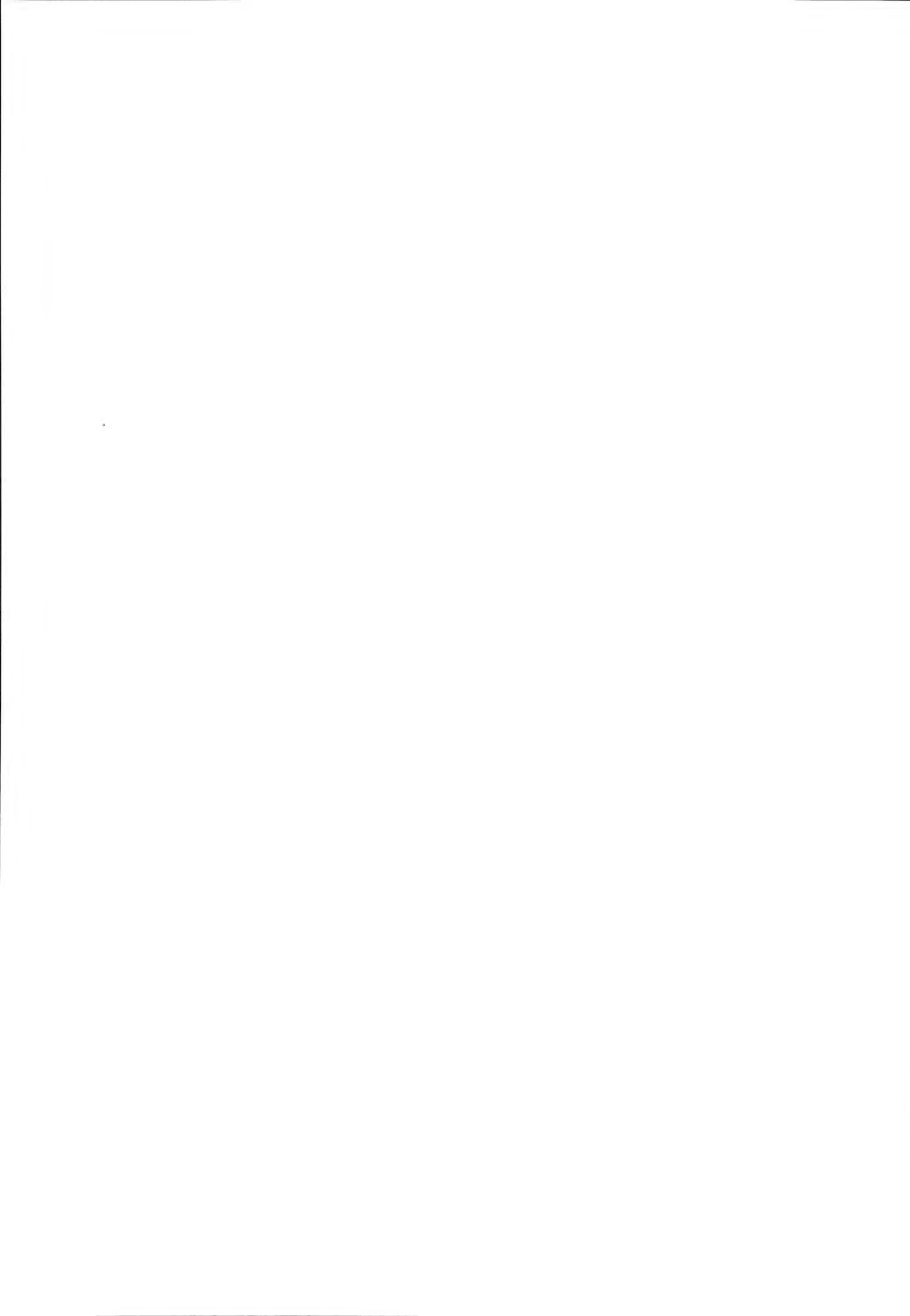

ganisation der Propstei der eines Kapitels gleich war, waren ihre Mitglieder auch dementsprechend lector, cantor und custos, sowie Kapitulare und Chorkleriker.

6. In kirchenrechtlicher Hinsicht war die königliche Kapelle eine exempte Institution und unterstand direkt dem Erzbischof von Esztergom (Gran). Ihre Pflichten bestanden vornehmlich in der Veranstaltung und Sicherung der Gottesdienste am königlichen Hof. Ein weiterer, kultur- und regierungsgeschichtlich sehr wichtiger und interessanter, in internationaler Hinsicht aber einzigartiger Teil ihres Betätigungsfeldes bestand in ihrer Beteiligung an den schriftlichen Arbeiten des königlichen Hofes. Vom Beginn des 14. Jahrhunderts an bis um 1375 stellte der comes capellae regiae in seinem eigenen Namen, jedoch mit dem Siegel des Königs als glaubwürdiger Ort (*locus credibilis*) Urkunden aus. Im Jahre 1375 änderte sich sein Wirkungskreis, indem seine Kanzlei, sich den Gerichten anpassend, die Klagen der prozeßführenden Parteien entgegennahm, den zuständigen Richter bestimmte und im Namen sowie unter dem (richterlichen) Siegel des Königs die erforderlichen Schreiben ausfertigte.

7. Die Funktion der juristischen Schriftlichkeit des comes capellae regiae nahm um das Jahr 1435 ihr Ende. Die Tätigkeit der Priesterschaft der königlichen Kapelle beschränkte sich von da ab auch in Ungarn endgültig nur auf das Gebiet der Liturgie; demzufolge wurden auch die auf sie bezüglichen Quellenangaben immer spärlicher. Seither wird die von Sigismund gegründete Kapelle nur selten als königliche Kapelle erwähnt. Als Kleinkapitel der Burg von Buda bleibt sie bis zur Türkenzeit erhalten, und die Quellen nennen sie, auch verschiedene andere Beinamen hinzufügend, abwechselnd bald Kirche des hl. Sigismund, bald Kirche der Jungfrau Maria, oder auch gleichzeitig auf alternative Weise: Kirche (Kapitel) der hl. Jungfrau Maria bzw. des hl. Sigismund, manchmal aber auch Neue Kirche der Jungfrau Maria, oder Kleinere Kirche der Jungfrau Maria. Zum vollwertigen Kollegiatkapitel entwickelte sie sich in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Die Türken wandelten sie in eine Dschami um (Kütschük Dschami). Nach der Türkenherrschaft erwähnen die Quellen sie nur mehr als St. Sigismundskirche, ihr ursprünglicher und primärer Name war also im Laufe der 150 Jahre gänzlich in Vergessenheit geraten.

Seit Sigismund waren wiederum die Kapläne die Priester der alten königlichen Burgkapelle. Ihre Organisation war seit den Königen Albert und Wladislaw I. jener der königlichen Burgkapellen der Nachbarländer ähnlich, mit einem rector oder magister an der Spitze. Nach 1540 wurde auch diese Kapelle zur türkischen Dschami (Seraj Dschami, Enderun Dschami).

MÁLYUSZ ELEMÉR

Budai Farkas László

Hunyadi János idejében két Farkas Lászlót látunk a közélet terén szerepelni. Egyikük, aki felváltva a Somogy megyei Dédről és az Esztergom megyei Lábatlanról nevezte magát, Hunyadi kormányzói tanácsának volt tagja, a másik, Budai Farkas László mint harmincadispán, majd Csepel-sziget ispánja gyanánt ismeretes. Életkoruk annyira azonos, a róluk szóló oklevelek pedig annyira szinte láncszemek módjára fűződnek egymáshoz, hogy pályájuk futólagos áttekintése alapján hajlandók volnánk egyetlen embert látni a két név mögött. Ily feltevés mellett tagadhatatlanul sok körülmény szól. Elsősorban az, hogy mindketten budai oklevelekből ismeretesek, azután haláluk időpontja — ugyanaz a járvány ragadta el őket —, továbbá a sajtáságos jelenség, hogy érvényesülésük egymást követő állomásai minden erőszakolás nélkül egyetlen életsorsba beilleszthetők, legfőképpen pedig, hogy hiányoznak azok a személyi adatok, amelyek az azonosságot azonnal megerősítik vagy cáfolják. Az oklevelek ugyanis elárulják Budai feleségének nevét, viszont hallgatnak gyermekeiről és atyjáról, ugyanakkor Dédi feleségének családja felől homályban hagynak, gyermekei és atyja nevét ellenben felsorolják. Szerencsénkre van két írásos emlékünkből, amelyek egyike Dédit az esztergomi érseki palotában mint várnagyot szerepelteti, a másik pedig Budait ugyanazon a napon Bécsben Erzsébet királyné környezetében, s ily módon egyszerre nyerünk bizonyosságot, hogy két Farkas László élt egy időben, valamint támpontot, hogyan válasszuk szét az őket említő adatokat.¹

Amíg a névazonosság önkéntelenül arra csábít, hogy két szereplőt egynek tekintsünk, Budai Farkas László egyidejűleg használt másik neve, Tirnauer László viszont megnehezíti, hogy azonnal felismerjük: ugyanazon életpálya egymást kiegészítő, egymáshoz szervesen kapcsolódó mozzanatai felől tájékoztatnak a látszatra össze nem függő írásos megemlékezések. Ismét szerencsénkre ugyanabban az ügyben ugyanazon a napon kelt oklevelek Farkast Tirnainak is nevezik. Az egyik, az 1447. jún. 1-i radkersburgi fegyverszüneti egyezmény egyebek közt kötelezte Salánki Ágoston győri püspököt, hogy Frigyes király részére szerezzen vissza Ladislaus Farkas, Petrus Koler és Iodocus de Kasew kezéből egy adóslevelet,² a másik, ugyancsak jún. 1-i oklevélben pedig a püspök

külön is kötelezettséget vállalt Frigyessel szemben, hogy a Lassla von Tirna, Peter Kolir és Iost von Kassaw birtokában levő adóslevelet átszolgáltatja neki.³ Hivatkozhatnánk továbbá arra is, hogy Pozsony város 1442. febr. 11-én Lazzla Tirnher-t magyarországi főharmincadosnak nevezi,⁴ Erzsébet pedig dec. 2-án főharmincadosának Ffarkas Lasla-t mondja,⁵ úgy véljük azonban, hogy több bizonyítékra már nincs szükség, s a Farkas-Tirnaer azonosságot vitathatatlanak tekinthetjük. Mégis, hogy az olvasó maga is meggyőződhesék feltevésünk helyességéről, minden egyes okleveles adatnál jegyzetben fel fogjuk tüntetni, hogy a családnév mily változatban szerepel.

Elismerjük, hogy játékszerű időtöltésnek tűnhet fel szétválogatni és összerakosgatni több-kevesebb cédulát, amelyekre a Farkas, Tirnaer nevek vannak feljegyezve, sőt azt is elismerjük, hogy az olvasó kétségét, vajon érdemes-e ilyesféle dologgal vesződni, azzal sem oszlatjuk el, ha jelezzük, hogy a probléma még kuszáltabb, mert egy alkalommal Farkas Lászlót Szentgyörgyinek nevezték. A genealógiai kapcsolat tisztázása még akkor sem igen éri meg a reá fordított időt és fáradságot, ha olyan emberről kívánjuk megállapítani, vajon magyar vagy német származású volt-e, akinek bírászkodása alatt dőlt el fegyveres küzdelemben, hogy a magyar céhpolgárságnak a korábbinál nagyobb részt kell kapnia a budai városi tanácsban. A Budai Farkas Lászlóról fennmaradt adatok egyedül azért igényelhetnek nagyobb figyelmet, mint egy nem is nehéz rejtvény megfejtése, mert összeillesztésük közben megállapíthatjuk, hogy egy budai patrícius mire használta fel azokat a politikai és gazdasági előnyöket, amelyeket a XV. század közepének zavarai közt, tagadhatatlanul ügyesen feltalálva magát, biztos kézzel ragadott meg.

Farkas László 1438. márc. 17-én, amidőn legelőször feltűnik — mégpedig Tirnaer néven — előttünk, Buda város főbírája.⁶ Mivel Budán a tisztújítás napja április 24-e volt, bizonyosra vehető, hogy Zsigmond uralkodása alatt választották meg bírónak. Közéleti szerepléséről korábbi időrendi adat nem ismeretes. A budai bírák teljes névsora, sajnos, nem áll rendelkezésünkre,⁷ talán sohasem lesz teljes, s így bizonytalan, vajon 1437 előtt nem viselte-e a bírói tisztelet, sőt azt sem tudjuk eldönteni, hogy 1438-ban, Szt. György-napkor nem választották-e meg újból bírónak. De talán nem is fontos, hogy szoros egymásutánban nyerte-e el azok bizalmát, akik a város vezetését kezükben tartották. Az a lényeges, hogy az uralkodó csoport tagjai az 1439-i tisztújításkor mint a maguk emberét ültették ismét a bírói székbe. Farkas László 1439. ápr. 24-vel kezdődő bírói ténykedése adatszerűen igazolható. Ez év aug. 15-én Erzsébet királyné Farkas Lászlót — okleveles adatban ez alkalommal először ily néven — Buda bírójának és egyszersmind harmincadispánnak mondotta.⁸

Az a körülmény, hogy Farkas László országos szerephez jutott, a központi pénzügyigazgatási szervezet egyik szektorának irányítójává lett, alkalmasan magyarázhatná nevének második változatát. Úgy lehetne felfognunk, hogy a Budai megjelölés, amelynek otthon semmi értelme

sem volt, általános érdekű parancsokban jól hangzott, s világosan kifejezte, hogy viselője a fővárossal szoros kapcsolatban áll. Igaz, Tirnauer egyik bíró elődjét, Siebenlinder János kamaraispánt latin oklevelekben sem mondották mindig *de Septemtiliis*-nek, tehát Farkas is használhatta volna megszokott nevét, éppen 1439-ben azonban, a köznemesség fellépésének hatása alatt, a központi pénzügyi igazgatás egyik vonása módosult. Nem alényeget érintően, hiszen az 1439-i országgyűlés változatlanul a király rendelkezése alatt hagyta az állami jövedelmi forrásokat. Csak-hogy, mivel a nagybirtokos urak 1437-ben, Albert királlyá választásakor leplezetlenül megmutatkozó kisajátítási törekvéseivel szemben találta szükségesnek a köznemesség a harmincad, a kamaranyereség, a bányák, az urbura, a pénzverés elidegeníthetlenségét kiemelni,⁹ erős hangsúlyt kapott, hogy a jövedelmek kezelői nem lehetnek idegenek.¹⁰ Nem arról volt szó, hogy magyarul beszélők nyerjenek alkalmazást. A decretum szerzői Magyarországon született, érdekeikkel, rokonságukkal ide fűzött emberekre gondoltak. Tirnauer tehát változatlanul szerepelhetett volna régi nevén azután is, hogy átvette a harmincadispánságot. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy mint Budai Farkas László eleve sok kételyt, bizonytalankodást és ellenkezést kerülhetett el.

Azt a feltevést, hogy Tirnauert országos érdekű szolgálata ösztönözte a Farkas név használatára, ha talán nem is nélkülözi a valószínűség látszatát, el kell ejtenünk, mivel a név a harmincadispánságot megelőzően már megörökítődött, hozzá német szövegben a magyarra jellemző szórendben, következőképp magyar ajkon kellett kiformalódnia. Az oszt-rák Chiphenwerger megénekelve még Albert életében a budai 1439-i eseményeket, két alkalommal így rögzítette meg a nevet: Farcuslasla.¹¹ Mivel az énekszerző információit a helyszínen szerezhette, nem merülhet fel kétség, hogy a budai bíró nevét úgy jegyezte fel, amint hallotta. A tulajdonnevek ily átvétele, megtoldva a tisztség nevével, később is általános. A sok eset közül csak egyre hivatkozunk: Eschenloer, a boroszlói jegyző és krónikás Czupperwoyda-t írt, mert így hallotta emlegetni Mátyás egyik bandériumának vezérét, Csopor Miklós vajdát.¹²

Farkas László ezek szerint magyarnak volna tartható. Ez a feltevés valószínűsíthető, mivel hivatkozhatunk arra, hogy 1450-ben élt Budán egy Farkas György, ennek rokonsága pedig magyar eredetre utal: apósa Kövér Miklós váradi polgár volt, sógora — felesége nővérének férje — pedig Szatmári Tamás diák.¹³ Farkas Lászlót akár ezzel a minden jel szerint Kelet-Magyarországból beköltöző családdal is összekapcsolhatnók, és még több joggal tehetnők fel, hogy magyar vidékről hozta magával nevét. Azt, hogy honnan származott, a Tirnauer név dönti el: Nagyszombatból. Oly városból, amelynek lakosai közt a XIV—XV. század fordulóján bizonyára éltek magyarok, vezető rétege azonban, amelyből a bíró és az esküdtek, sőt a nagyobb tanács tagjai is kikerültek, német volt.¹⁴ 1441-ben itt háza volt Farkasnak, családja tehát akkor még mindig tartotta a kapcsolatot azzal a várossal, amelyben Budára költözése előtt élt. Pedig csak átmenetileg telepedett ott meg. Mivel Ulászló 1441-

ben Szentgyörgyinek nevezte a nagyszombati házától megfosztott Farkas Lászlót,¹⁵ a család azon lakóhelyéül, ameddig eredetét visszavezethetjük, a Pozsony megyei Szentgyörgyöt tekinthetjük. A Kis-Kárpátok tövében, híres borvidéken fekvő mezőváros a Szentgyörgyi és Bazini Gróf család birtoka volt, német lakosokkal, akik közt azonban, mivel a település inkább mezőgazdasági jellegű, mint a tárnokszéki városok közé tartozó Nagyszombat, magyarokat joggal tételezhetünk fel. Ha a közelben fekvő testvérvárosban, Bazinban a XV. század első felében egy utcát platea Ungarorum-nak, Ungargasse-nak hívtak,¹⁶ több-kevesebb magyar polgár Szentgyörgyön is élhetett.

Farkas László családjának az a tagja, aki Szentgyörgyről Nagyszombaton keresztül Budára került, magyar származásának tekinthető. Ellenkező esetben Farkas nem nyert volna a keresztségben László nevet, amely ugyan nem mondható csak magyar vidéken dívónak, de inkább magyar jellegű, mint sok más; legfőképpen pedig nem rögzítődött volna meg családneve oly alakban, amint azt a német szövegek reánk hagyományozták.

Mindezeknek a feltételezéseknek és következtetéseknek nem mond ellen a Tirnauer név. Ellenkezőleg, rámutat arra a társadalmi rétegre, amely Farkas családját befogadta, amelynek körében otthon érezhette magát. Budán sok magyar polgár élt, éppen elegendő, hogy a városba költözők magukkal hozott magyar nevét megjegyzzék és fenntartsák. A környezet döntő szerepe a családnevek megörögzítésénél jól ismert, de talán mégsem felesleges újból kiemelni, hogy a faluközösség, a városi polgárság, a megyei nemesség, sőt a királyi udvar is a körébe érkező jövevényt örömelebb ruházta fel oly névvel, amely annak legkönnyebben észrevehető tulajdonságát, idegenszerű beszédét vagy ily származását eláruló magatartását tükrözte, mint tanulta meg az értelmetlenül csengő régi nevet. Az új megjelölés tehát, mivel a környezet fogalmazza meg, nyelvi vonatkozásban elsősorban erre, nem pedig viselőjére jellemző. Az Orosz, Kun, Oláh stb. nevű jobbágyokat nyilvánvalóan másképp hívták, mielőtt kiszakadva nemzetségükből, rokonaik közül, magyar környezetbe kerültek; a nemes származású Erdélyi Antal somlyói várnagynak odahaza Somkereké volt a neve,¹⁷ Stepkfalvai Jakab pedig attól kezdve használta a tágabb szülőföldjére utaló Szepesi nevet, még országbíró korában is, hogy elhagyta megyéjét.¹⁸ De ugyanígy tett a német környezet is a körébe jutott magyarokkal. Ezért lett a Sopronba beköltöző Csapodi Jánosból a XV. század első negyedében Hans von der Heide, a Magyaróvárról származó Orbán Péterből és Andrásból Altenburger,¹⁹ s ugyanígy lett a nagyszombati Farkasból Budán Tirnauer.

A környezet, amelynek számára fontosabb volt, hogy új tagját származási helye után tartsa számon, ne pedig magyar nevét jegyezze meg, területileg jól körülírható. Ez a réteg abban a városnegyedben lakott, amelyben Farkas Lászlónak két háza is állott. Az utcát 1440-ben, amidőn I. Ulászló elkobozta Farkas mindkét házát, Német utcának, platea Teutonicorum-nak nevezték. A mai Úri utcának a Szentháromság utca

környéki középső szakaszával azonos. Farkas egyik háza az utca keleti — mai páratlan számozású — oldalán feküdt Vilmos polgár és Ádám pap házai között, a másik körülbelül vele szemben, a nyugati oldalon, Korlath bíró és München Henrik házaitól közrefogva.²⁰ München Siebenlinder János veje volt, s joggal tehetjük fel, hogy a házat apósától, Buda egykori bírájától örökölte.²¹ A két bírói család háza közti épület díszben és nagyságban bizonyára hozzá illett szomszédjaihoz, s alkalmas színhely, hogy ott 1438. márc. 17-én Kassa város bírása és három esküdtje, Pest bírása és két esküdtje, Eperjes bírása és két esküdtje összeüljön Szentgyörgyi László és Bazini György magyar, Hohenberg István és Doss Erhart osztrák urakkal, s Albert király szóbeli utasítására ítéletet hozzon egy bécsi viaszöntőnek alkalmazottjával támadt viszályában.²²

A Német utca lakóinak foglalkozására az utca többi, párhuzamosan használt nevéből következtethetünk. Bár a középkori utcák nem tagolódtak a ma szokásos módon külön elnevezésű részekre, hanem egy-egy megjelölés annak egyszer rövidebb, máskor hosszabb részére terjedt ki, a Német utcát szokatlanul sok névvel ruházták fel. Mellőzve az északi részen fekvő Mindenszentek-kápolna után nyert, valamint a kevésbé jellemző Hátsó utca nevét,²³ a jellegzetes Nyíró és Posztómetsző neveket kell kiemelnünk.

A nyírás a posztókészítés utolsó fázisának, az appetálásnak, azaz a szövészékről lekerült nyers szövetnek az ismételt mosással, ványolással, szárítással, simítással együtt egyik szakasza, s feladata a szövetet a bolyhoktól megszabadítva egyenletessé tenni.²⁴ A munkafolyamat befejező része, a nyírással együtt oly fontos műveletnek számított, a szövet tetszetős voltát annyira fokozta, hogy Firenzében rendszeresen megismételték.²⁵ A posztónyírás nagy gyakorlatot és ügyes kezet kívánt. Nem tömegmunka volt. A nyírók száma nem is magas. Több-kevesebb azonban minden középkori városban található, ahol takácsok tevékenykedtek, mivel a szövőipar fejlődése általában a munkamegosztás irányában haladt, a kereskedelmi forgalomba pedig nagy tömeg posztó került nyíratlanul.²⁶ A feltételek a posztónyíró foglalkozás folytatásához Budán sem hiányoztak, s bár túlzás volna itteni fejlett posztókészítésről beszélni, tömegigények kielégítésére szolgáló készítmények a Nyíró utcában elnyerhették végső alakjukat.

A posztómetszők, a pannicidák, akik után az utca másik nevét kapta, nem kézművesek voltak, hanem kereskedők. Párizs-Pápainak Bod Péter által átdolgozott szótára még megkülönböztette a posztómetszőt (pannicida, Tuchsneider) a posztókészítőtől (pannifex, Tuchmacher) és posztónyírótól (tonsor panni, Tuchscherer), de Bartal szótára tévesen a szűrposztókészítővel, sőt szabóval azonosította. Pannos incidere annyit jelentett, hogy a kereskedő jogosult a végposztóból a vevő által igényelt részt rófszámra lemérni, lemetszeni és eladni. Az incisio pannorum német megfelelője, a Gewandschnitt, s még inkább az incisornak Gewandschneider jelentése csak bennünk kelti a kézművesség képzetét,²⁷ a francia számára „le commerce de drap en détail, droit de vendre du drap à

l'aune, en détail", illetőleg „marchand de drap en détail, à l'aune” értelmé²⁸ kétséget nem hagyóan világos.

A posztómetszők, amidőn a végszámra behozott idegen posztókat kicsiben eladták, aránytalanul nagy és biztos jövedelemhez jutottak. Helyzetük kiváltságos volt, s annak fennmaradásán egymással szoros szövetségben őrködtek. Megosztottak a gazdasági hatalmon éppen úgy, mint a politikain, amelyet a városi tanács tagjaivá lett társaik útján gyakoroltak. Egyes északnémet városokban, pl. Brémában a legelőkelőbb polgárok közé tartoztak. A posztómetszők az árusítást kamaráikban bonyolították le, amelyek Boroszlóban a mercatorium-ban, Wismarban a városház földszintjén sorakoztak egymás mellett. Itt a kamarákat évente kisorsolták egymás közt a Gewandschneider-ek, hogy egyiküket se érhesse tartósan mellőzés, Boroszlóban pedig, amióta a camerák száma 40-ben állandósult, ezek tulajdonosai az ottani kereskedő gilde leggazdagabb tagjainak számítottak.²⁹ Az árusítóhelyek, a kamarák nem mindenütt tömörültek egyetlen épületben. Bécsben a ma is Tuchlauben-nek nevezett utca volt az üzletkötések színhelye.³⁰ Budán ugyanez volt a helyzet. Itt a posztómetszők kamarái a Posztómetsző utcában helyezkedtek el, de átnyúltak a déli irányban folytatását képező Szt. György utcába, a mai Úri utcának a Dísz tér felőli részébe is. Arra vonatkozólag, hogy miként is képzeljük el a posztósok budai megtelepedését és árusítóhelyeiket hol keressük, két oklevél adatai nyújtanak útbaigazítást. Ismertetésük csak látszólag térít el tárgyunktól. Mivel nagyszombati származású posztókereskedőről szólnak, segítségükkel mintegy pótolhatjuk azokat az adatokat, amelyek Farkas László élete kezdeti szakaszából, sajnos, nem maradtak fenn.

Az első oklevél bérleti szerződés, amely szerint 1427-ben Tirnauer Farkas (Wolfgangus Tyrnawer) budai polgár és felesége évi négy aranyforintért bérbe vesznek a Szűz Mária-plébániától egy házat, valamint egy kőből épült, a házhoz hátulról közvetlenül csatlakozó kamarát, amely posztóárusítás céljaira alkalmas.³¹ A ház fekvését az oklevél nem határozza meg, még az utca nevét sem említi, csak a két szomszédos ház tulajdonosait. Az egyik Mehlmeister Konrád esküdt, a másik maga Tirnauer Farkas. A hiányzó adatot a második oklevél szolgáltatja. Eszerint I. Ulászló 1440-ben eladományozta Farkas (Wolfgangus) budai polgár házát, amelyet tulajdonosától azért kobzott el, mert az Farkas László egykori bíróhoz csatlakozva, hűtlenség bűnébe esett. A kőház, mondja a király, észak felől közvetlenül „magister Meel” budai polgár házával szomszédos, és egyike azon házaknak, amelyeket a két Szt. György utca fog közre és a posztósboltok felső végénél fekszik.³² Az 1427-ben bérbe vett és 1440-ben elkobzott ház azonosságát a tulajdonos személyén kívül bizonyossá teszi az, hogy északi szomszédja mindkét alkalommal Mehlmeister. Az ugyanis nem szorul bizonyításra, hogy a királyi kancellária Mehlmeister nevét írta „magister Meel”-nek.

Nem ennyire egyszerű a ház fekvését közelebbről megállapítani. Az egyik Szt. György utcát, mint az imént említettük, már lokalizálta

a kutatás,³³ a másikat illetőleg azonban találgatásokra vagyunk kényszerülve. Az bizonyosnak látszik, hogy a Szt. György-templommal kellett kapcsolatban lennie, s az egyik oda vezető utcával lehet azonos. A Szt. György-templom a mai Dísz tér északi részénél állván, ide a mai Úri utcán kívül közte és a mai Tárnok utca között velük párhuzamosan egy harmadik vicus is vezethetett. Talán inkább csak rövid sikátor, amely dél felé elveszett a Szt. György templom környéki árusítóbódék között, északra azonban benyúlhatott azon házak mögé, amelyek bejárata az Úri utca felől nyílt. Nem zsákutca lehetett, hanem elhajolva az Úri utcába torkolhatott. A Szt. György utcák által közrefogott házak természetesen szűk területre szorultak. Érthető ezek után, hogy az 1427-i oklevél nem említi udvart, hanem a házhoz hátulról csatlakozó kőkamarát, amelynek — hozzátehetjük — a bejárata a második Szt. György utcáról nyílhatott.

Az 1440-i oklevél *immediate* szavából, s mert csak az északi szomszédot említi, további következtetés volna levonható. Ha a második Szt. György utcát Tirnauer háza és az 1427-ben általa bérbe vett ház között képzeljük elhúzódni, érthetővé válik, miért vett bérbe egy házat, miért nem a saját házában rendezte be posztóüzletét. Elgondolásunk szerint a posztókamarák a Posztómetsző utcában s folytatólag a tulajdonképpeni Szt. György (Úri) utca elején állottak addig a sikátorig (Balta köz?), amelyet az 1440-i oklevél a másik Szt. György utcának nevez. Ez a sikátor jelenthette 1427-ben a határt, ameddig a posztókamarák elhúzódtak. A megszabott határok között csak korlátozott számú kamara állhatott, híven a német városok zárt rendszeréhez. 1427-ben Tirnauer Farkas megkaphatta a posztókereskedőtől a felhatalmazást az árusításra, ezek bevették maguk közé, kamarát azonban nem építhetett — feltevésünk szerint — a határon túl fekvő házához kapcsolódva. Felhasználhatta azonban a kamarasor utolsó tagjánál fekvő ház hátsó részéhez csatlakozó kamarát, mivel az még a határon belül esett. Ha tudnók azt, hogy 1440-ben eredeti háza már nem volt birtokában, még nyilvánvalóbb lenne a bérelt ház jelentősége. Bizonyosnak tekinthetnők, hogy az értéke alapján számottevőnek nem mondható házat a hozzá fűződő posztóárusítási jogosultság tette számára becsessé.³⁴

A két család, amelynek sarjai Tirnauer Farkas és Farkas László voltak, azonos viszonyok közt lett budaivá. Nincs semmi jel, hogy rokonok lettek volna. Ulászló 1440-ben Wolfgangus polgárt Farkas László párthívének mondja, nem tesz azonban említést rokonságukról, amit pedig aligha mulaszt el, ha ily kapcsolat lett volna közöttük. Az a körülmény, hogy két különböző család Nagyszombatról beköltözve azonos nevet nyer, és ugyanabban az utcában szerez magának házakat, megengedi, hogy a módot, ahogyan Farkas László budai polgárrá lett, tipikusnak tekintsük. Ugyanígy a körülményeket is, amelyek foglalkozásuk folytatását megszabták.

Farkas László Posztómetsző utcai házai, ezek egyikének a Siebenlinder-Münich házzal való szomszédsága arra mutatnak, hogy azon

kereskedők közé tartozott, akiket árusítóhelyük után a budai jogkönyv Kammerherreknek nevez. A Gewölbherrekkel szemben, akiknek posztóval, vászonnal, fűszerrel és olajjal csak nagyban szabad kereskedniük, az övék a posztókiskereskedelem haszna, anélkül azonban, hogy a nagybani árusításból ki volnának zárva, viszont a Krämerek érdekében nem foglalkozhatnak fűszerárusítással.³⁵ Bár Gewölbe, Kammer és Kram egyaránt árusítóhelyek, a Gewölbherr, Kammerherr és Krämer szavak a kereskedők három oly csoportját jelölik, amelyek elválaszthatók egymástól. Mint általában mindenütt a középkorban, Budán sem jelentett a nagy- és kiskereskedelem közti különbség az előbbi javára rangsorbeli előnyt. Oly nagykereskedelem ugyanis, amelynek célja a fogyasztókat figyelmen kívül hagyva, az árut más ország kereskedőihez eljuttatni, csak a korszak végén alakult ki. Minden nagykereskedő szívesen adta volna el áruját közvetlenül a fogyasztónak, ebben azonban oly tilalmak akadályozták, amelyeket a városok fogantatosítottak, s amelyeket el kellett viselnie. A városok általában az idegenekkel szemben igyekeztek, mégpedig teljes sikerrel, polgáraik érdekeit megvédelmezni, mint magától értetődő jelenséget véve tudomásul, hogy máshol megint az ő polgáraik számítanak idegeneknek.³⁶ Az Ofner Stadtrecht korlátozó határozatai azonban nemcsak idegenek ellen irányulnak, hanem a Kammerherrek érdekében budai polgárok, Gewölbherrek ellen is. Az utóbbiakban olyan kereskedőket láthatunk, akiknek van ugyan házuk és boltjuk, nyílt árusítóhelyet azonban nem tarthatnak, fűszerrel nagyban kereskednek, a Krämerek javára viszont engedményt kell tenniük, szabad kicsiben, rófszámra selymet árusítaniuk, posztót azonban csak nagyban. Azt hisszük, hogy olasz származású budai polgárok lehetnek azok, akiket a posztómetszők háttérbe szorítottak, s kivették kezükből a posztókiskereskedést, az ugyancsak német Krämerek érdekében pedig korlátozták fűszer- és olajkereskedésüket. Mintha csak valami nagy küzdelem zajlott volna le a versenyző felek közt, s a selyem, meg korlátozott fűszerárusítás az olaszok javára egykori befolyásuk emlékéül maradt volna meg.

A Kammerherrek monopolhelyzete azonban nemcsak kereskedőkkel, hanem kézművesekkel, a budai takácsokkal szemben is érvényesült. Oly tilalmat, hogy takács nem árusíthat kicsiben posztót, az Ofner Stadtrecht nem tartalmaz.³⁷ A hallgatásból arra is lehetne következtetnünk, hogy a takácsokat talán megillette a kereskedés joga. Közvetlen adatok hiányában más városok helyzete alapján kell tájékozódunk. A középkori német városokban aszerint biztosították a posztókereskedők a kicsinybeni kizárólagos árusítás jogát maguknak, hogy gazdaságilag függő helyzetbe tudták-e hozni a takácsokat vagy sem.³⁸ Az északnémet városokban monopolizált helyzetük volt, mert a szövőipar viszonylag fejletlen, a déli városokban ellenben nem, mert ott a takácsok megtartották kereskedői jogaikat. A Kammerherrek monopóliuma Budán tehát a takácsok gazdasági kizsákmányolásával s ezt követően politikai elnyomásával járt együtt. A kizsákmányolás, amely természetszerűleg a német takácsokat is érintette, szükségképpen állandó feszültséget támasztott

a takácséh és a Kammerherrek közt, s az ellentétet csak fokozhatta a Budától függő viszonyban levő Pest, valamint a környező falvak takácsainak kiszolgáltatottsága. A Nyíró utcának a Posztómetszővel való azonosságából azt véljük ugyanis következtethetni, hogy Buda környékén a szövöszékekről lekerült nyers szöveteknek a Kammerherrek nem egyszerű felvásárlói lehettek, hanem mint vállalkozók irányították is azok előállítását, hogy azután a nyíróműhelyekben végleges alakjukat megadathassák. Sajnos, mindez hipotézis, de ily feltevés nélkül egyszerűen érthetetlen, hogyan tudtak volna a Kammerherrek egyedül kereskedői tevékenységük alapján olasz vetélytársaikat is visszaszorítva a város felett politikai hatalmat gyakorolni oly mértékben, mint az Ofner Stadtrecht szerint azt tenniük sikerült.

Minden jel szerint Siebenlinder János, a többszörös budai bíró, 1411-ben Magyarország főharmincadosa,³⁹ majd Borbála királyné bizalmasa, urbura- és pénzverőkamarai ispán⁴⁰ fogalmazta meg az Ofner Stadtrecht azon elveit, amelyek hivatva voltak a XV. század elején érvényesülő viszonyokat állandósítani.⁴¹ Az olyasféle feltétel, hogy bírónak csak az választható meg, akinek mind a négy nagyszülője német, maga pedig előzőleg legalább hat évig tagja volt a tanácsnak,⁴² szerfelett alkalmas volt arra, hogy egy önmagát kiegészítő csoporton belül a hatalom gyakorlása mintegy öröklődjék. A vezetés egyoldalúan következetes jellegét elsősorban az a körülmény biztosította, hogy a politikát irányító csoport tagjait a foglalkozásukból adódó gazdasági érdekszálak is a legszorosabban összefűzték. A Kammerherrek, amidőn céhgyűlésükön⁴³ gazdasági ügyeket megbeszéltek, egyszersmind a városi problémákat is elintézhették, viszont a tanácsülésben akár legbelsőbb céhkérdéseikben is határozhattak volna. Akit a német posztókereskedők bevettek maguk közé, az a város vezetői közt is érvényesülhetett.

Mind Tirnauer Farkas, mind pedig Farkas László budai megtelepedését megkönnyítette, hogy Budához a magyarországi városokat általában szoros kereskedelmi kapcsolatok fűzték, üzletfelek tehát jó előre szövetségessékké, sőt barátokká válhattak. Budán egyikük családjának sem volt szülője, ilyenről adat nem szól, pénzüket tehát mindketten kereskedelmi vállalkozásokban forgathatták, hitelüket ezek javára hasznosíthatták. Mivel inkább feltehető, hogy nagyszombati és budai polgárokat a posztó-, nem pedig a borkereskedés hozta össze, valószínű, hogy mindketten már a fővárosba költözésük előtt posztókereskedők voltak. Az a körülmény, hogy nagybani árut saját veszélyére bárki hozhat Budára, megkönnyíti a kapcsolatok megerősödését. A feltételeket, amelyekhez a megtelepedést köti a város, mindketten teljesíteni tudják. Előbb a polgárjogot szerzik meg, hogy ne számítsanak többé idegeneknek, majd a kereskedői engedélyt, az utóbbit jelentős összeg — 10 ezüstmárka, azaz 40 aranyforint — lefizetésével.⁴⁴ Mind az összegnek a lerovása, mind pedig a házvásárlás feltételezi, hogy az új polgárok nemcsak hitelezőkkel, hanem jelentős magánvagyonnal is rendelkeztek. Rokoni kapcsolat, budai családból származó feleség megkönnyíthette, hogy a polgárság

vezető csoportja befogadja őket. Tirnauer Farkas esetében a beilleszkedés 1427-ben történhetett, Farkas Lászlónál esetleg korábban. Az első tartózkodása a közszerepléstől, az utóbbi vonzalma ahhoz úgy is volna értelmezhető, hogy Farkas László családja Tirnauer Farkast megelőzve jutott Budára. Nem vagyunk feltevésre utalva Farkas László feleségének származását illetőleg. A Fortlin Margit név bizonyossá teszi, hogy német nő volt.⁴⁵

A felsorolt körülmények egyike sem magyarázza meg, miért részesítette Farkas Lászlót a Kammerherr-céh kivételes elbánásban, és tették meg a tanácsban ülő tagjai bírónak, noha családjának a négy nagyszülőig terjedő német jellegét igazolnia nem lehetett. Székely György jó érzékkel sejtette meg,⁴⁶ hogy a német városi tanács az elégedetlen magyar céhek leszerelése céljából választott magyar származású bírót, olyat, akit előtérbe tolhat, akiben azonban maga teljesen megbízhat. Az elmondottak alapján találó sejtését a probléma megoldásául annál inkább elfogadhatjuk, mert már eddigi vizsgálódásaink is megerősítik.

A német városi tanács nem csalódott bírójában. Ez 1439-ben, amidőn kenyértörésre került a sor, végrehajtotta a Kammerherrek utasításait.

A jól ismert eseményt főforrásunk, Thuróczy János krónikája így beszéli el: Budának német lakosai arra törekedtek, hogy a magyarokat uralmuk alá hajtsák, és eltöröljék a régi szokást, amelynek értelmében az egyik évben magyar, a másikban német ember lett bírónak, hatalmuk megszilárdítása céljából pedig a magyarok érdekének hűséges védőjét, Ötvös Jánost titokban elfogták, tanácsházukban⁴⁷ megkínózták, majd holttestét a Dunába vetették; amidőn a gyalázatos tett napfényre került, a királyi udvarban összegyűlő nemesek a városba rohantak, s mert a gyilkosokat nem tudták megtalálni, ezek házára támadtak, a boltok vasajtait feltörték, s a németek javait felprédálták.⁴⁸

Az időpont tisztázottnak tekinthető: az 1439-i országgyűlés alkalomával történt a zendülés, május 23-án, amikor, mint adatszerűen igazolható, Farkas László volt a bírónak.⁴⁹ Chipphenwerger nem nevezi ugyan bírónak, előadásából azonban félreérthetetlenül ily tisztségre kell következtetnünk.⁵⁰ Az a körülmény, hogy a zendülők halálra keresték, s csak a király segítségével tudta megmenteni életét, szintén arra utal, hogy a magyar közvélemény őt okolta Ötvös János halála miatt.

Nincs oly körülmény, amely, ha nem is éppen megkívánná, de egyáltalán lehetővé tenné, hogy Farkas László felelősségét csökkentjük. Életviszonyai arra ösztönözték, hogy szembeforduljon minden olyan törekvéssel, amely társainak, a Kammerherreknek a hegemoniáját veszélyeztetheti. Ezeket védve, saját befolyását és hatalmát biztosíthatta. A magyar–német ellentét mezében megjelenő harc voltaképpen a Kammerherrek és a céhekbe tömörült kézművesek közt folyt. A kiskereskedelemből kiszorított olaszok érzelmileg aligha azonosították magukat a Kammerherrekkel, a német kézműveseknek viszont minden okuk megvolt, hogy a magyar törekvésekkel rokonszenvezenek. Buda jellegének

megváltozása, a céhek képviselőinek helyfoglalása a tanácsban, az egyoldalú vállalkozó kereskedelmi, patrícius érdekek visszaszorítása szükségképpen az ő érvényesülésüket is előmozdította. A kézművesek igényeiket, hogy a hatalomból ők is részesüljenek, nem 1439-ben fejezték ki először. Már 1402-ben megpróbálták, hogy a város irányítását kezükbe ragadják, közel két éven át közülük került ki Buda vezetősége, a patríciusoknak azonban sikerült összeszedni erejüket és uralmukat visszaállítani.⁵¹ A század eleji törekvések folytatásául tekinthető az Ötvös János halálával kirobbant mozgalom. Ez teljes sikerrel járt. Az érzelmi tényezők megsokszorozták a támadók erejét, a plebejusi és zsellérparaszti tömegek pedig győzelemhez juttatták.⁵² Buda főváros-jellege magával hozta, hogy az egyoldalú német uralom megtörését, a hatalomból kirekesztett elemek érvényesülését olyanok is szükségesnek találták, akik nem remélhettek közvetlen előnyt a változástól. Kifelé ugyan a csöcselék fosztogatásának lehetett bélyegezni a felkelést, azonban az egykorú német énekszerző szavaiból is kiténik, hogy a tömegek különbséget tettek kereskedő és kereskedő közt:

si habnt ze Ofen gemacht sakman
nür uber die Deutschn, si habn ir
güt genumen.⁵³

Az olasz kereskedők boltjait tehát nem törték fel, noha azokban talán gazdagabb zsákmányra találtak volna.⁵⁴

Bármennyire is a Kammerherrek és a kézművesek küzdelme az 1439-i mozgalomban az alapvető jelenség, tévednénk, ha a társadalmi ellentétekben teljesen feloldódóknak látnók az etnikaiakat. Ezek megvoltak, még ha Thuróczy saját korának állapotát vetítette is vissza fél évszázaddal korábbra, s mert munkájának megírásakor Budán a bírót felváltva az egyik évben a németek, a másikban a magyarok választották, ily módon juttatva kifejezésre, hogy osztoznak a vezetésben, ezt a szokást úgy tüntette fel, mintha Albert uralkodása alatt régtől fogva érvényesült, a németek pedig megváltoztatására törekedtek volna. Thuróczy, a középkori krónikások módjára felcserélte az okot és okozatot, abban azonban, hogy valóban volt német—magyar ellentét, nem tévedett, amint az kiténik egy fontos 1441-i oklevélből.

I. Ulászló állította ki, s vele a német és a magyar plébánia közt határaik miatt évtizedek óta tartó viszályt próbálta elintézni. Az oklevél, amidőn a város vezetőségét így nevezi meg: „Kopácsi Dénes bíró és Buda városnak mindkét községből, t. i. a magyarból és a németből választott mostani tanácsának esküdt polgárai”, bizonyosságot tesz arról, hogy kiállításakor a magyarság már elnyerte az egyenjogúságot. Még fontosabb azonban vallomása, amikor, bár utalásszerűen, elmondja, hogyan történt ez. A város bírója és esküdtjei, valamint mindkét — magyar és német — *communitas* polgárai és hospesei közt — olvassuk — több évtől fogva gyűlölködések, viszályok és egyenetlenségek támadtak, amelyek barátságos tárgyalásaik során sem tisztázódtak, s csak a prelátusok és

bárok, valamint Magyarország igen sok milesének és előkelőjének Erzsébet királyné utasítására meghozott intézkedése és rendelkezése értelmében szűntek meg. Mivel ily módon — folytatja oklevelünk — végre a béke édességét élvezik, a plébániák közti viszályokat is meg akarják szüntetni.⁵⁵

Az elbeszélésből kétségtelen, hogy a budai magyarság és németiség közti megállapodás hosszabb időn át tartó egyenetlenségnek vetett véget. Az egyezés időpontja felől az Erzsébet királynéra való hivatkozás ad felvilágosítást, egyszersmind bizonyossá téve, hogy nem Ulászló s pártja fellépésének eredménye volt. Ulászló 1440. május 25-én vonult be Budára,⁵⁶ Erzsébet azonban már februárban elhagyta a fővárost. Így az Albert halálától (1439. okt. 27.) 1440 februárig terjedő hónapokat lehetne a meg egyezés idejéül kijelölnünk. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyunk, hogy Erzsébet már férje életében önállóan intézkedett, s mintegy az uralkodótárs szerepét játszotta, érvényt szerezve ily módon hatalmi igényeinek, amelyeket az 1439-i országgyűléssel is sikerült elismertetnie.⁵⁷ Azaz az Erzsébetre való utalás nem bizonyíték arra, mintha csak az Albert halála utáni időt vehetnők tekintetbe. Ezek szerint a zavargást (máj. 23.) közvetlenül követő hetek szintén szóba jöhetnek, valószínűbb azonban, hogy 1439 nyarán vagy őszén jött létre a béke, mégpedig a királyné hozzájárulásával és a magyar egyházi s világi főurak, sőt előkelőbb köznemesek intézkedése alapján. A birtokos urak fellépése, beavatkozása egyrészt mutatja az ügynek a város falain túl, országos fontosságúvá emelkedését, másrészt a magyarság igényeinek megalapozottságát. Ha még a Habsburg-pártiak is úgy látták, hogy a városi végrehajtói és bírói hatalmat megosztva szakítani kell a német patríciusok uralmi rendszerével, bizonyosra vehetjük, hogy a magyarság számbeli és gazdasági, társadalmi súlyának megnövekedése követelte intézkedésük meghozatalát. Az egyezés a magyarság érvényesülését jelentette, a megállapodás békés jellege pedig formailag azzal jutott kifejezésre, hogy hatálybalépését az 1440-i bíróválasztással és a tanács újjászervezésével kapcsolták össze.⁵⁸

Farkas László ezek szerint 1440-ben nem vesztette el bírói tisztét, hanem korábbi megállapodás értelmében adta át a Szt. György-napi tisztújításkor Kopácsinak, s midőn Erzsébet királynét követve eltávozott a városból, nem a bosszúállók elől menekült el. A budai céhpolgárok, miután az országgyűlésnek nacionalista jelszavak iránt fogékony nemesi résztvevői, valamint a plebejusok és zsellérparasztok javukra döntötték el a hosszú viszályt, azért is meg tudták találni az együttműködés módját a patríciusokkal, mert ezektől nem választották el őket alapvető ellentétek. A feudalizmus fennmaradásában azoknál nem kevésbé voltak érdekelve. Mihelyt a patríciusok belenyugodtak, hogy a hatalomból a céhpolgárok is részesedjenek, ezek többé nem ellenségüket, hanem szövetségesüket látták bennük. Ha tehát I. Ulászló bevonulásának a Habsburg-párthoz szító német patríciusok nem is örvendhetek Budán, túlzott aggodalomra sem volt okuk. Az új tanács az ő érdekeiket is képviselte.

Ha Farkas László mégsem várta be Ulászló Budára érkezését, elhatározását nem a félelem szabta meg, hanem harmincadispáni szolgálata. Sajnos, oly kevésbé ismerjük Albert uralkodását, hogy nem tudjuk eldönteni, vajon királyi vagy királynéi megbízatásból látta-e el munkakörét. Betű szerinti értelemben véve a tisztségéről megemlékező oklevél kijelentését,⁵⁹ arra kellene következtetnünk, hogy nem az egész harmincadügynék, hanem csak a királyné közvetlen rendelkezése alá tartozó résznek volt az irányítója. Erzsébet azonban „Magyarország örökösének” tekintve magát oly rendelkezéseket is kibocsátott Albert helyett, amelyekhez hasonlókat korábban a királyi kancellária fogalmazott meg. Ha tehát a királyné Farkast „comes tricesimarum nostrarum”-nak nevezi, ennek ugyanaz az értelme, mint másik kijelentésének, hogy Sopron, sőt Buda az ő városa.⁶⁰ Mivel Sopron nem volt oly értelemben királynéi város, mint Miskolc vagy Szeged, amelyeket Erzsébet Alberttól adományul kapott,⁶¹ Farkas László harmincadispáni hatáskörébe sem egyedül csak a királynéi határvámjövendelmek kezelése tartozhatott.⁶² Ha azonban így lett volna, akkor is élvezte Farkas az udvari szolgálat előnyeit. A királynéi udvar, amelyben kancellár, udvar-, ajtónálló-, pohárnok-, étékfogó-, lovászmesterek, sőt tárnokmester — megannyi főúr — forgóldott, nem kelhetett ugyan versenyre a királyéval, de fényűzésben felülmúlta bármelyik országnagyét, egy kereskedő számára sok alkalmat nyújtott, hogy a nagybirtokosokkal üzleti kapcsolatokat teremtsen. S bár a királyi szolgálatban erre még több lehetőség adódott, az az előnye mindenképpen megvolt a harmincadispánnak, hogy külföldről behozott árucikkeit saját emberei vámolták el.

Király és királyné számára egyaránt az volt a fontos, hogy gazdasági ügyekhez értő, megbízható ember legyen harmincadispánjuk, aki elég vagyonos is, hogy az esetleges kárt megtérítse. Ily szakemberek a XIV. században ismételten kerültek ki a budaiak közül, Farkas alkalmazása ezért nem is mondható szokatlannak. Erzsébet figyelme könnyen ráterelődhetett, mivel a királyné általában szoros kapcsolatot tartott a budai németekkel, olyannyira, hogy amikor gyermekágyban feküdt, két budai asszony — egyikük Siebenlinder János özvegye volt — szorgoskodott körülötte.⁶³

Farkas László, a jelek szerint, erélyesen hozzálatott, hogy a harmincadbevételeket fokozza. Az az oklevél, amelyből harmincadispáni tizstéről először értesülünk, soproni megbízottjainak túlkapásairól s ezek következményéről szól: Sopron város elfogatta Farkas embereit, ki akarta őket végeztetni, mire a királyné figyelmeztette, hogy nem szabad ezt tennie, mivel egyedül a harmincadispán jogosult alkalmazottjai felett ítélkezni. A közbenjárás, úgy látszik, nem volt eredményes, s a város a rablással vádolt két familiarist megfosztotta életüktől.⁶⁴ Embereinek eljárását, amely a polgárok és földesurak szemében rablásnak tűnt fel, a harmincadispán úgy magyarázhatta, hogy a vámfizetést bármily okból megtagadóktól jogosan kobozták el áruikat. A vámhelyet elkerülőkön kívül a városi polgárokkal is könnyen támadhattak viták főleg mentes-

ségük jellege, a gyakorlatot szabályozó szokások érvényessége kérdésében. A sárváriakat illetőleg, hogy vajon harmincadmenteseknek kell-e őket tekinteni, kétségtelenül jogos lehetett az ellenvetés, mely szerint polgári kiváltságok nem illethetik meg azokat, akik földesúri joghatóság alatt állanak. De ha ma már nehéz is volna eldönteni, hogy melyik félnek volt inkább igaza, azt feltehetjük, hogy az erélyesen eljáró harmincadosok uruk, Farkas László utasításait követték.

Albert váratlan halála után egyszerre kitágult Farkas tevékenységének köre, bár ugyanakkor harmincadispáni hatalma, amely korábban az északi határvidékre is kiterjedhetett, szűk térre, az Erzsébet közvetlen uralma alatt álló nyugati országrészre korlátozódott. Az ellentmondónak látszó jelenségnek az a magyarázata, hogy a főurak és főpapok többségének Ulászlóhoz történt csatlakozásával az Erzsébet hűségén megmaradtak súlya máról holnapra megnőtt. Farkas a királyné „familiaris specialis”-ává,⁶⁵ „generalis comes et amministrator tricesimarum”-má⁶⁶ lett, és oly megbízásokat kapott, amelyekhez normálisabb időkben aligha jutott volna. Bizalmi helyzete kárpótolhatta a veszteséget, hogy Giskra Észak-Magyarországon nem engedett számára beleszólást a harmincadügyek intézésébe, s így be kellett érnie a Sopron és Pozsony körül kiépült harmincadhálózat kezelésével.

Az Ulászló bevonulását követő első hónapokban a változásnak inkább hátrányait érezhette. Kétségtelenül súlyos volt a csapás, amidőn (1440. júl. 31.) Ulászló elkobozta mindkét budai házát, s azokat egy főúrnak, Nánai Kompolt Pál volt pohárnokmesternek adta,⁶⁷ tagadhatatlanul a városi jelleg sérelmére, hiszen polgári vagyont juttatott nagybirtokos kezére. A magyar fővárosból száműzve Farkas a királyné szolgálatában sokat sürgött-forgott Bécsben, hogy úrnőjének akár a föld alól is pénzt teremtsen elő. Másodmagával, a szintén budai patrícius Nadler Mihállyal, a budai pénzverőkamara ispánjával s többszörös volt bíróval⁶⁸ meggyőzte a bécsieket, hogy azok az ezüsttárgyak, amelyeket még Zsigmond zálogosított el nekik,⁶⁹ nagyobb értékűek, mint a zálogösszeg, s rávette őket, hogy a 7300 aranyforinton felüli részt kiadják Erzsébetnek.⁷⁰ 1441-ben ugyancsak Bécsben, Koler Péterrel együtt, aki később is kapcsolatban állott vele, ezer forintnyi kölcsön kieszközlésén fáradozott.⁷¹ 1442-ben 700 aranyforint kölcsönt szerzett, Erzsébet több ékszerét átadva zálogul, Pötel Simon gazdag bécsi polgártól és tanácstagtól.⁷² Eredménytelenül végződött ellenben kísérlete ugyanebben az évben, hogy Bécsből hadisegélyt eszközöljön ki. 10 000 nyilat, hat mázsa puskaport, három tűzfegyvert, továbbá 200 gyalogost kellett volna Pozsonyba magával vinnie. Kénytelen volt azonban beérni a bécsiek elodázó nyilatkozatával, hogy a Tullnba meghirdetett gyűlésnek nem vághatnak elébe, mert nem volna illő, hogy a többi rend tudta nélkül döntsenek, továbbá nagylelkű engedélyével, hogy a királyné pénzen bármily hadi felszerelést vásárolhat náluk.⁷³ Túlzás volna a sikertelenség miatt Farkast tennünk felelőssé. A közönyös és fukarul tartózkodó bécsieket valószínűleg másnak sem sikerült volna jobb belátásra bírni.

Maga Farkas tekintélyes kölcsönökkel segítette a királynét, akitől azután biztosítékul zálog gyanánt birtokokat kapott. Jelentős összeg fejében lehettek nála lekötve a Nógrád megyei Szanda vár a hozzátartozó falvakkal, a Heves megyei Encs és Tas, a Pest megyei Zsámbok birtokok, valamint a gutai és tolmácsi vámok. Mindezeket valószínűleg 1439-ben, talán még Albert halála előtt szerezte meg, mert 1440-ben Erzsébet már a kiváltás, azaz a zálogösszegnek Farkas László kezébe való lerovása feltételével adományozta el Zágorhidai alkincstartónak.⁷⁴ A királyné tehát, ez az értelme az adományozásnak, nem tudta megfizetni a zálogösszeget, s ezért keresett, valószínűleg Farkas sürgetésére, valakit, aki az adomány fejében képes azt megtenni. Ha Farkas hozzájutott pénzéhez, áldhatta szerencséjét, hogy megszabadult a vártól, mert azt Ulászló rövidesen elkobozta.⁷⁵ Hosszabb ideig kellett ellenben várnia arra a 2000 aranyforintjára, amelynek fejében a Csepel-szigeti Szentmiklós és Szentmárton, a Pest megyei Imrefalva és a Fejér megyei Gárdony birtokokat vette Erzsébettől zálogba. Csak 1456-ban rendezte V. László anyja adósságát oly módon, hogy a zálogösszeg fejében Gárdonyt örök birtokul Farkasnak adta, amiből egyszerre kiderül, miért nem sürgette ez a négy falu visszaváltását. Egy birtok vételára és zálogértéke között általában nem szokott nagy különbség lenni, mivel a jövedelmezőségnek mindkettővel arányban kellett állania. Farkasnak nyilvánvalóan Gárdonyból is volt annyi haszna, amennyi megfelelt 2000 aranyforintnyi tőke átlagos hozadéknak,⁷⁶ s így a három másik falu birtoklása külön hasznát növelte. Mindenképpen érdemes volt másfél évtizeden keresztül megtartania azokat és nem követelnie kölcsönadott pénze visszafizetését. Az ő esetében is bebizonyosodott tehát, hogy a királyi birtokok jobbágyszolgáltatásai más bevételeikkel együtt általában busás hasznot biztosítottak a zálogba vevőnek.

Kézpénzkölcsönt közvetlenül szintén nyújtott Farkas. Nem ugyan a királynénak — legalábbis ilyenről nem tudunk —, hanem Pozsonynak. 1442-ben ezer aranyforintot egy évre, mégpedig száz aranyforint kamat mellett, amit négy egyenlő részletben kapott meg.⁷⁷ Farkasnak nem volt oka aggódnia a Pozsonynak kölcsönadott pénze miatt. Ebben az esetben tőkéjét kockázat nélkül helyezte ki. Nem kellett tartania sem a politikai helyzet változásától, ami veszélyeztethette volna pénzét, sem az adós rosszhiszeműségétől. Ha mégis évi 10% tiszta hasznot hozott tőkéje, valószínű, hogy a zálogbirtokokból, amelyeket a polgárháborús zavarok előre nem látható veszélyekkel fenyegettek, ennél nagyobb jövedelme volt. Kézpénzének oly mérvű gyarapodását, hogy az tízévenkint megkétszereződött, bizonyosra vehetjük. Ezenkívül sikerült elveszített budai házáért ott kárpótlást nyernie, ahol az Ulászló-párt támadásai nem zavarhatták. A soproni ház, amelyet 1441 őszen Erzsébettől kapott, miután ez egy székesfehérvári polgártól hűtlensége miatt elvette,⁷⁸ szolgálatainak valószínűleg nem az egyetlen jutalma volt, bizonyos azonban, hogy biztonságos helyen fektet, mivel Sopron ugyanazon év februárja óta Frigyes király zálogbirtoka volt,⁷⁹ s az is maradt 1463-ig.

Farkas a pénzt, amelyet királynéjának és Pozsonynak kölcsönök formájában rendelkezésükre bocsátott, részben harmincadispáni tevékenysége során szerezte meg. Budáról magával hozott tőkéje kétségtelenül segítségére volt az első lépéseknél, folyamatos jövedelmet azonban mégis csak az ispáni jogkör biztosított számára. Harmincadispáni tisztét Erzsébet haláláig megtartotta. 1439-től 1442 végéig minden évből ismeretes egy-egy adat, amely harmincadispánnak mondja, s így tisztségviselését megszakíthatatlannak tekinthetjük.⁸⁰ Ispáni hatalmát 1440 nyarától a megszokott módon már csak a soproni harmincadon gyakorolta. Itt saját embereivel végeztette a munkát, Pozsonyban ellenben a felügyeletre, az elszámolások ellenőrzésére korlátozódott tevékenysége. A pozsonyiak ugyanis 1440. máj. 30-án kieszközölték Erzsébettől, hogy a városuk védelmére és megerősítésére tett kiadásai ellenértékéül egy évig, sőt ha a béke nem állana helyre, tovább is mentesek legyenek a harmincadfizetéstől. Farkas, bár a királyné csak arra kötelezte, hogy nem követelhet a pozsonyiaktól áruik után harmincadot,⁸¹ s így mindenki más továbbra is az ő illetékessége alatt maradt, az egész vámhely adminisztrálását a városra bízta. Intézkedésére abból a tényből következtetünk, hogy 1440. jún. 2-től kezdve név szerint ismert pozsonyi polgárok voltak a harmincadosok, s ezek a bevételt a városnak szolgáltatták be.⁸²

Még szorosabb kapcsolatba került a harmincadhely Pozsonnyal 1442. szept. 1-től. Erzsébet ekkor 7333 aranyforint kölcsön fejében a városnak elzálogosította mindazt a harmincadjövedelmet, amely polgárai, valamint a pozsonyi zsidók által behozott vagy az országból kivitt áruk után a kincstárt illetik. Kiváltságlevelében Erzsébet már nem Farkasról, hanem a pozsonyiak által alkalmazott harmincadosokról szól,⁸³ azaz helyben hagyta a két év előtt megkezdett gyakorlatot. A polgárok most már nem Farkassal kötött megállapodásuk, hanem uralkodói felhatalmazás alapján tartották kezükben a vámhelyet és irányították annak munkáját. Mindez korántsem jelentette Farkas felügyeleti, ellenőrzési jogkörének csorbulását. Ellenkezőleg, mivel az idegenek, a nem-pozsonyiak harmincadja változatlanul a királynét illette, nagyon is pontosan kellett számon tartani, mi jár a harmincadhely bevételéből Erzsébetnek, mennyit köteles abból a város beszolgáltatni.⁸⁴

Erre a királynénak járó kétségtelenül jelentékeny hányadra Farkas zálogjogot szerzett magának. Valószínűleg még Erzsébettől. Az országnagyok 1445. máj. 10-i rendeletükkel elismerték ugyanis, hogy Farkast írásos bizonyítékok alapján megilleti a pozsonyi harmincad, s az imént lezajlott országgyűlés decretumára hivatkozva elrendelték visszahelyezését.⁸⁵ Mivel a decretum hivatkozott pontja⁸⁶ szerint a zavaros időkben jogtalanul elvett birtokait, jövedelmi forrásait és javait kellett mindenkinek visszakapnia, valószínű, hogy Farkas nem a közelmúltban, hanem korábban szerzett jogainak sérelmét kívánta orvosoltatni. Nehezebb megállapítani, hogy kiktől szenvedett ártalmat. Az országnagyok rendelete Pozsonyhoz szól, de egyáltalán nem a várost okolja. Azt mondja ugyanis, hogy Farkas némelyek frívola suggestio-jára vesztette el a harmincadot,

a polgárok pedig kötelesek gondoskodni, sőt közre kell működniük, hogy visszakerüljön annak birtokába. Mindez úgy hangzik, mintha a város által kezelt harmincadnak az uralkodót megillető részére harmadik tényező — esetleg a várnagy és ispán — tette volna rá a kezét.

Erzsébetnek 1442 decemberében bekövetkezett halála után környezete s ezzel együtt Farkas V. László gyámjához, Frigyes német-római királyhoz csatlakozott. Neki ajánlották fel szolgálataikat, őt biztosították támogatásukról, tőle kérték V. László jogainak védelmét, mert általa vélték személyes érdekeiket is a leghathatósabbban előmozdítani. Farkasnak jelentős szerep jutott. Tagja volt annak a hattagú küldöttségnek, amely 1443 április elején Frigyeset Bécsújhelyen felkereste, s megnyerve őt az aktív közreműködésre, a tárgyalások során megállapodott vele a teendők felől. Országgyűlés összehívását javasolták, és Frigyes elegendet is tett kívánságuknak. Nem rajta múlt, hanem az ügy népszerűtlenségén, hogy a meghívottak távol maradtak. A küldöttséget Salánki Ágoston, Erzsébet kancellárja vezette, tagjai pedig a szlavóniai Pekeri Frank, azután két polgár: Farkas László és a budai Münich Henrik, végül Koler Péter, akivel már találkoztunk és a közelebbiről nem ismert Hanusko voltak.⁸⁷

Farkas ekkor, amidőn Frigyeset cselekvő fellépésre nógatták V. László párthívei, másodmagával várnagya volt annak az erősségnek és városnak, ahol Erzsébet udvarát tartotta és meghalt: Győrnek. Társa, Kussói Jodok vagy Jost, a XIX—XX. században közismertté lett Justh család őse. Ez, valószínű cseh származása ellenére, nem a huszitákkal került Magyarországra. Zsigmond udvari lovagja volt, ugyanebben a minőségben szolgálta Albertet, majd Erzsébetet, s 1437-ben a Nógrád megyei Cserép vár, 1441-ben pedig a Zólyom megyei Végles vár felének lett a zálogbirtokosa.⁸⁸ Ha vele együtt viselte Farkas a győri várnagyi tisztet, nem lehet kétséges, hogy miként osztoztak meg munkakörükön. Kussói intézhette a katonai ügyeket, Farkas a gazdaságiakat. Az utóbbiak fontosságát Ulászló rendelkezésein mérhetjük le. A király már 1440-ben, amidőn elkobozta Tirnauer Farkas házát, elhatározását azzal indokolta, hogy az egykori budai bíró külföldi csapatokat hozott az országba.⁸⁹ A fegyveresek felfogadását és zsoldjuk előteremtését, a seregszervezést Ulászló, de kora közvéleménye is oly fontosnak tartotta tehát, mint magát a küzdelmet a harcmezőn. Kussói és Farkas teljes odaadással látták el feladatukat. Minden okuk megvolt, hogy 1443. márc. 2-án büszkén jelenthessék a bécsi polgároknak, milyen eredményesen tudták visszaverni Ulászló seregét, amidőn az rajtaütéssel el akarta foglalni a várat, s ezzel az utat és a kulcsot az ország birtoklásához megszerezni.⁹⁰

Magatartásuk, hogy a támadó magyarokban mindketten csak az ellenséget látták, messze ható következményekkel járt. Minden aggály, feszélyezettség nélkül átadták Győrt III. Frigyesnek, amidőn ez hajlandó volt kiadásai ellenértékéül nekik és Koler Péternek 3000 aranyforintot fizetni. A vár és a város idegen kézbe kerülése további súlyos következményeket vont maga után. Az 1447-i radkersburgi egyezmény ugyanis,

amelyben Frigyes király lemondott Győről a 3000 aranyforint megfizetése ellenében Salánki Ágoston győri püspök javára, a várat és a várost szorosán összefogta, azaz magánföldesúri joghatóság alá tartozónak tekintette a polgári lakosságot.⁹¹ Kétségtelenül régi folyamatot zárt le a határozat,⁹² mert minden egyházi földesúr igyekezett a székhelye melletti királyi várost magánbirtokává, lakóit pedig jobbágyaivá tenni, bizonyos azonban, hogy a zálogosítás, majd a váltságösszeg előteremtésének a püspökre bízása nélkül a polgárság fenntarthatta volna kapcsolatát a királlyal. Ezek szerint Farkas, ha nem is közvetlenül, segédkezet nyújtott ahhoz, hogy egy királyi város elveszítse függetlenségét. Akár azért járt el így, mert nem látta az első lépés következményeit, akár mert nem törődött a győri polgárok szabadságával, magatartása azt mutatja, hogy a király szolgálatát fontosabbnak tartotta a polgári érdekek védelménél. A polgárságnak mint kialakuló rendnek a képe aligha merült fel szeme előtt, ami tagadhatatlanul negatív jelenség, főleg a központi hatalom várostámogató politikája mellé helyezve.

Bizonytalan, meddig tartott Farkas győri várnagysága, mikor adta át ő és Kussói a várat és várost Frigyesnek. A terminus ante quem, eddigi ismereteink szerint, 1444. márc. 10. Ezen a napon ugyanis győri várnagnak Friczensdorfer (Friczesdorfer) Zsigmondot mondják, aki 1445-ben Bécsben szerepel,⁹³ s kétségtelenül Frigyesnek az embere. Nem valószínű, hogy Farkas eddig, 1444 tavaszáig Győrben tartózkodott. Hihetőbb, hogy Frigyes hamarabb, talán már a bécsújhelyi tárgyalások során átvette tőle és Kussóitól, valamint Koler Pétertől az V. Lászlót urának valló országrész kulcsponjtját. Koler győri szerepét csak találgathatjuk. Erzsébet környezetébe tartozott. 1441-ben, amidőn Kussói Jodok véglesi várnagy volt, ő Saskó, 1456-ban pedig ezenkívül Revistye vár kapitánya volt.⁹⁴ Farkassal — mint mondtunk — 1441-ben és 1443-ban együtt emlegették. Bizonyosnak látszik Frigyes kötelezvénye alapján, hogy Kolernek követelése volt Erzsébettel szemben s azt, ha nem is oly szembetűnő módon, mint a várnagysággal Farkasnak, sikerült Győr birtoklásával kapcsolatba hoznia és elismertetnie.

Farkas rövid ideig tartó várnagysága mellett szól az a körülmény is, hogy 1443. máj. 31-én Pozsony nem várnagnak, hanem főharmincadosnak nevezte,⁹⁵ mégpedig figyelmet érdemlő eset kapcsán. Farkas ezen a napon a pozsonyi városházán megőrzés végett átadott, pontos leírással, több egyházi ötvösművet, amelyekről könnyűszerrel megállapítható, hogy a királyi ház kincstárából származtak.⁹⁶ Lajos király sisakdíszes címere, amely a leírás szerint két szentségtartót ékesített, kétségtelenné teszi, hogy az ő megrendelésére készültek. Az régóta ismeretes, hogy Erzsébet a saját ékszerait — kezdve királynéi koronáján, amelyet a szentkorona megtévesztő másául csináltatott, bizonyára azért, hogy az uralomra támasztott jogigényét így is kifejezésre juttassa — 1440-ben (máj. 8.) 2500 aranyforintért, aránytalanul kis összegért elzálogosította Eizinger Istvánnak, de pár hét múlva már vissza is váltotta azokat.⁹⁷ A Farkas által letétbe helyezettek, mint a két felsorolás összehasonlításá-

ból világosan kitűnik, más csoportba tartoznak, jórészt egyeztetetők ellenben azokkal az egyházi ötvösművekkel, amelyeket 1442-ben Erzsébet királyné megbízásából többedmagával Pötel Simonnak Bécsben éppen ő zálogosított el.⁹⁸ Farkas kezébe a királyi kincstárnak most letétbe helyezett része valószínűleg valamiféle kölcsönnek a biztosítékául került. Ki váltotta azt magához, mikor s mily összeg lefizetése ellenében, nem tudjuk, s ugyanúgy bizonytalan az is, mi lett a kegytárgyak sorsa. Az utolsó hírt maga az oklevél közvetíti róluk. Abból a tényből, hogy Pozsony város levéltárában maradt fenn s bevagdálással érvénytelenítették, kétségtelen, hogy a város kiszolgáltatta azokat.

Frigyes törekvéseinek sikertelensége, a Habsburg-párt itthoni népszerűtlensége, Hunyadi fényes győzelmei, s ezek nyomán az Ulászló-párt megerősödése nemcsak hangulati, hanem a hatalmi viszonyokat is lényegesen módosító változással jártak. A fordulatot az üzletember ösztönével észrevette Farkas, és lazítva a nyugati határszélhez fűződő kapcsolatain, tevékenységének színteréül ismét az ország közepét választotta. 1444 szeptemberében még Esztergomban találjuk, a Habsburg-párt vezérének, Szécsi Dénes bíborosnak székhelyén, azonban a pozsonyiakhoz jegyzőjükkel már fontos üzenetet küldött.⁹⁹ Mire vonatkozott ez, kiderül a tartózkodási helyét, sajnos, fel nem tüntető okt. 29-i, majd Simontornyán kelt nov. 19-i leveleiből. Mindkettőben kölcsönadott pénzének visszafizetését sürgette. Ez már rég esedékes lett volna, ő halasztást is adott Szt. Mihály-napig (szept. 29.), most azonban már tovább nem várhat, mert — mondja nov. 19-én — birtokokat vásárolt, és Katalin napján (nov. 25.) eleget kell tennie fizetési kötelezettségének.¹⁰⁰ Nem valóságos vásárlásra, hanem zálogba vételhez kellett Farkasnak a pénz, mégpedig a simontornyai uradaloméra. Ezt igen jelentős összegért, 4100 aranyforintért engedte át neki zálogba Garai László bán.

Az időpont és Garai személye egyaránt figyelemre méltó. Nov. 10-én zajlott le a várnai csata, amely — Ulászló halálával — új helyzetet teremtett, mert a két pártra oszlott nagybirtokosok ismét egy táborba tömörülhettek s ezzel rajtuk keresztül az ország egysége helyreállhatott. A Habsburg-párt tagadhatatlanul nagyobb jelentőségre jutott, tagjai, élükön az esztergomi érsekkel, megint részt igényelhetek a hatalomból. Ily egyezkedésre valóban sor is került, de csak 1445 elején. Mivel Farkas már akkor Simontornyán volt, amidőn a várnai csatának ily hatása még nem nyilvánulhatott meg, sőt talán híre se jutott el hozzá, kétségtelen, hogy valóban más indokok vezették, mint Szécsi Dénest és társait az Ulászló-párttal való együttműködés keresésére. A magyarázatot Garai Lászlóval való kapcsolata adja meg.

Garai, bár Erzsébet unokatestvére volt és V. László érdekei védelmében fegyverrel is ellene szegült Ulászlónak, Frigyesse szemben meglehetősen önállóan járt el. Lehet, hogy keveselte a német-római királynak V. László érdekében kifejtett támogatását, s ugyanakkor sokallta, hogy annak ellenértékéül a koronát és a gyermekkirályt védelme alá vette, de az is lehetséges, hogy — miként Frigyes állította — az osztrák területek

sarcolására csak a szokásos feudális önkényeskedés indította. Bármilyen volt ellenségeskedésük kiinduló pontja, a viszály Garaira nézve kellemtlenül végződött: Frigyes elfogatta, az alsó-ausztriai Kreuzenstein várba záratta, és Erzsébet királyné könyörgésére sem adta vissza szabadságát.¹⁰¹ 1445. márc. 25-én ideiglenesen szabadon bocsátotta ugyan a következő év Gergely-napjáig (márc. 12.), azonban különböző feltételeket szabott. Kikötötte, hogy Farkas Lászlónak Garaiért 3500 aranyforint erejéig jót kell állania. Frigyes külön megállapodást kötött Farkassal. Eszerint a pénzt Farkas letétbe helyezi a bécsi Pötél Simonnál, akinek kezében van Frigyesnek pontosan ugyanekkora összegről Farkas és Koler Péter javára szóló adóslevele. Abban az esetben, ha Garai eleget tesz kötelezettségének, vagy a halál elragadja, Pötél visszaadja Farkasnak pénzét, valamint az adóslevelet és Koler arról szóló elismervényét, hogy sem neki, sem Farkasnak nincs Frigyesse szemben követelése, ha viszont Garai nem tér vissza Kreuzensteinbe, akkor a pénzt és az adóslevelet a király kapja meg.¹⁰²

Az egyezség szövegéből és Győr átadásának körülményeiből kétségtelennek látszik, hogy Farkas és Koler a Frigyesse szemben fennálló követelésük behajtásának szorgalmazásával Pötelt bízták meg, akinek, hogy szükség esetén minden kéznél legyen, az előre kiállított nyugtát is átadták. Frigyes azonban nem tett eleget ígéreteinek, s egyrészt hogy szabaduljon a tehertől, másrészt mert tudomása volt Farkas és Garai kapcsolatáról, a szabadon bocsátás feltételei közé bevette az előbbi kezességvállalását, egyszerűség kedvéért ugyanakkora összegben szabva meg az óvadékot, amekkora saját tartozása volt. Mivel ily módon Farkas voltaképpen 7000 aranyforint erejéig állott jót Garaiért, Frigyes elérte, hogy győri tartozásának rendezését egy teljes évre elodázhatta. A meg egyezést valószínűleg nem kell oly értelemben szó szerint vennünk, mintha Farkas 3500 aranyforintot készpénzben letétbe helyezett volna Pötélnél. Ha az utóbbi felelősséget vállalt barátjáért, Frigyes beérhette az áthárított biztosítékkal. Más volna a helyzet, ha Farkas a simontornyai uradalom zálogba vétele ügyében nem már az elmúlt évben egyezett volna meg Garaival. Az utóbbi esetben a 3500 aranyforintnyi összeg a birtok zálogösszegének volna tekinthető. Ismételjük, valószínűbbnek tartjuk, hogy a kezességgel kapcsolatos 3500 aranyforint csak névleges kötelezettséget jelentett Farkas számára, s a birtokot korábban átvette, amire különben az a körülmény is utal, hogy a zálogösszeg — 4100 aranyforint — nem egyezik a letéttel.

Ezek szerint 1444—45 fordulóján Farkas László 4100 aranyforintot tudott zálogbirtokra kiadni, egyidejűleg Frigyesse szemben ezer forintot meghaladó követelése volt, s oly összeköttetéssel rendelkezett, hogy érdekében Bécs egyik vezető patríciusa 3500 aranyforintig kötelezettséget vállalt. Főleg az utóbbi körülmény fontosságát kell hangsúlyoznunk. Valószínű ugyanis, hogy régi üzleti kapcsolatok következménye volt az, s a bizalom feltehetőleg — bár erre semmi konkrét adatunk nincs — közös áruügyletek lebonyolítása során erősödött meg, amire Farkasnak

mint harmincadispánnak bőségesen nyílhatott alkalmá. A zálogösszeg előteremtése viszont érthetővé, sőt indokoltá teszi, hogy Farkas türelmetlenül követelte Pozsonytól kölcsönadott pénzét, s a meghosszabbításról hallani sem akart.

A várnai csatát követő fordulatnak, a hatalmi viszonyok eltolódásának számára kedvező esélyeit más vonatkozásban szintén sietett kihasználni. 1445. május 7-én bocsátották ki az Ulászló halála után első alkalommal összegyűlő rendek decretumukat, s 10-én már ennek elvi határozatára hivatkozva rendelte el az országtanács, hogy Farkast vissza kell helyezni a pozsonyi harmincad birtokába.¹⁰³ A gyorsaságot megmagyarázza, hogy a tanácsban ekkor már Hunyadi és az Ulászló-pártiak mellett V. László hívei is helyet foglaltak. Reájuk támaszkodva aggodalmaskodás nélkül nézett a jövőbe a kormányzóválasztó 1446-i rákosi országgyűlésen is, amelyen személyesen megjelent. Levelén, amelyet a pünkösdvásárnap (jún. 5.) választást megelőző csütörtökön innen, Rákos mezőről írt Pozsonyba,¹⁰⁴ nyoma sincs a nyugtalanságnak. Ellenkezőleg, reménytől élénk, hogy a harmincadhoz való joga érvényesülni fog.¹⁰⁵ Ulászló által nem is oly régen elkobzott házait nyilván visszanyerte ekkorára,¹⁰⁶ s újból a régi tekintély övezte.

Mint közismert embernek a nevét örökítette meg az 1447. jún. 1-i radkersburgi fegyverszüneti egyezmény, amelyben az országnagyok, az esztergomi érsektől és a nádortól kezdve mint a magyar rendek követői Frigyessele és Albert herceggel két évre szabályozták országaik kapcsolatát. A megállapodás kötelezte Salánki Ágoston győri püspököt, hogy megfizeti Frigyesnek a 3000 aranyforintot, amelyért ez Farkastól és két társától annak idején Győrt magához váltotta, továbbá megszerzi Frigyesnek a Farkas és társai részére kiállított adóslevelet, ugyanakkor kötelezte Garai Lászlót, hogy maga helyett kezesül unokatestvérét, Garai Jánost hagyja Kreuzensteinben.¹⁰⁷ Farkas tehát ekkor már csak részben volt érdekelve a győri ügyben, Garai Lászlóért vállalt jótállása pedig megszűnt. A megállapodásból kétségtelen, hogy pénzét ekkorra már ő is megkapta Frigyesstől — ellenkező esetben Salánki neki és társainak fizette volna meg a 3000 aranyforintot —, az adóslevél ellenében járó összeg felől pedig biztosítékot nyert.¹⁰⁸

A simontornyai várnagyság jól kiegészíti Farkas életének Hunyadi kormányzósága alatti szakaszáról kibontakozó képét. Az uradalom birtoklása ugyanis nemcsak jobbágyok, hanem köznemesek felett is hatalmat juttatott Farkasnak. Azonkívül, hogy simontornyai várnagynak mondhatta magát, Tolna megye egyik alispánja lett. 1446. nov. 14. és 1447. júl. 17-e között több megyei kiadvány nevezi őt alispánnak, és tanúsítja, hogy a szokásos módon ellátta hatáskörét. A jelenség a zilált közviszonyokban leli magyarázatát. Hunyadinak mint kormányzónak a végrehajtó hatalmon meg kellett osztoznia a főurakkal. Tolna megyében ez oly módon történt, hogy rajta kívül Ujlaki Miklós és Garai László egy-egy emberüket szintén a megye élére állították. A jelzett időszakban Györgyi Bodó Gergely, Álmosi Csire Barnabás és Farkas László voltak

az alispánok.¹⁰⁹ Az első Hunyadi familiárisa, a második Ujlaki macsói bán vicebánja volt.¹¹⁰ Hunyadi befolyása azzal volna megmagyarázható, hogy 1443-ban a megye adója felerészben őt illette meg, ő is szedette be,¹¹¹ Ujlaki mint macsói bán szerezte meg a tolnai ispánságot, Garai pedig mint Simontornya ura igényelt és kapott részt.¹¹²

Farkas számára az alispánkodás nem jelentett szakítást az üzleti eszközökkel folytatott pénzszerzéssel. Igaz, a zálogbirtokon építkezett, javításokat végeztetett, mégpedig tetemes összeget használva fel, mert négy év alatt — 1448. nov.-ig, amikor Garai visszaváltotta az uradalmat — 400 aranyforintot fordított ily célokra.¹¹³ Éppen a kormányzóválasztó rákosi országgyűlésről Pozsonyhoz intézett leveléből derül ki, hogy foglalkozott áruüzlettel, ezt azonban — állandóan-e, el nem dönthetjük — nem a saját, hanem Kochaim János neve alatt bonyolította le. Kochaim, akit szolgájának nevezett, nem valami jelentéktelen ember volt. Erzsébet 1441-ben,¹¹⁴ az országtanács pedig 1446-ban¹¹⁵ követül küldte Bécsbe, mégpedig az utóbbi nemcsak a városhoz, hanem Frigyes királyhoz és az ausztriai rendekhez is, szabályszerű megbízólevéllel látva el és feladatává téve, hogy a két ország tárgyalásai útjából az akadályokat távolítsa el. Az országtanács választása bizonyára azért esett Kochaimra, mert üzleti ügyekben egyébként is megfordult Bécsben. Ily tevékenységét azonban Farkas megbízásából folytatta. Ezt maga Farkas közölte a pozsonyiakkal, amidőn valami nézeteltérésük támadt Kochaimmal. „A kereskedés, amelyet (Kochaim) lebonyolított, mind az enyém volt” — ez a kijelentése oly határozott, hogy nem érthető félre.¹¹⁶ Ha azonban Farkas fél évvel az országtanács megbízó levelének kiállítására előtt beszél így alkalmazottjáról, joggal tehető fel, hogy az országnagyok figyelmét éppen ő irányíthatta az esztergomi érsek vagy Garai László közvetítésével Kochaimra.

Kochaim kapcsolatai Farkassal tartósaknak mondhatók. 1448-ban változatlanul urának nevezte őt,¹¹⁷ s bár 1452-től Pozsony szolgálatában állott, amennyiben 1452—53-ban és 1455—56-ban a város oroszvári, 1456—57-ben pedig budai harmincadosa volt,¹¹⁸ a közbeeső évben, 1454-ben Farkassal adatott magának ajánlólevelet, mégpedig éppen Pozsonyhoz. Igaz, ebben Farkas már nem nevezi őt szolgájának, kapcsolatuk azonban nyilvánvaló.¹¹⁹ Az elmondottak után bizonyára nem fog túlzásnak tetszeni a feltevés, hogy Farkas kereskedői tevékenységet 1445 után is folytatott, s ily üzleteit ismételten Kochaim neve alatt intézte el, akinek segítségét akkor is igénybe vette, amidőn ez mint harmincados Pozsonyt szolgálta.

Áruüzletekből származó követeléseit nem mindig sikerült idejében behajtania. A pozsonyi Fronau Andrásnak kölcsönadott pénzéért 1445-től kezdve hat éven keresztül kellett küzdenie. Hiába volt kezében adóslevél s táblázta be követelését az adós házára, szőlőire, hiába tette felelőssé Pozsonyt polgára kötelelességmulasztása miatt, és árasztotta el szemrehányással, amiért a zálogjavak egy részének idegen kézbe kerülését nem akadályozta meg, hiába kereste fel leveleivel, majd küldte el hozzá

embereit, hogy előszóval sürgessék az ügy elintézését, végül is nem maradt más hátra, mint az utolsó fegyver gyanánt Fronau polgártársai bárhol elérhető javainak lefoglalásával fenyegetőzni.¹²⁰ A represszália a magyar jogi életnek is elfogadott szokása volt,¹²¹ alkalmazását azonban a polgárok a lehetőség szerint kerülték. Jól tudták, hogy káruknak ártatlanokkal való megtéríttetése menthetetlenül városaik viszonyának megromlását vonja maga után. Ezért is küldte el Kochaim 1448 legvégén (dec. 20.) végső figyelmeztetését Farkas egyik szolgájával, akit ura, türelme szakadtán, Pozsonyba menesztett: Kieszközölte Farkastól, hogy még tíz napig várjon; több haladékra nem tudta őt rávenni, s ha ez idő alatt nem rendezik az ügyet, legyenek elkészülve, hogy a keze ügyébe eső első társuktól szerez magának elégtételt.¹²² Tévednénk, ha azt hinnők, hogy ezek után az ügy rendeződött. 1450 legelején Farkas még mindig sürgeti a várost, hogy segítse hozzá pénzéhez, ismét fenyegetőzik represszáliával,¹²³ s az egyetlen új mozzanat, hogy közben a pozsonyi városi tanács néhány tagjával is tárgyalt Budán, ahol azok bizonyára mint országgyűlési követek vagy tárnokszéki küldöttek jelentek meg, sőt maga Buda is közbenjárt érdekében. A huzavonából egy dolog kétségtelen: Farkas, minden fenyegetése ellenére óvakodott egy pozsonyi polgár miatt támadt neheztelését átvinni a városra, azaz el akarta kerülni azzal a szakítást. Bizonyára jól felfogott érdeke ösztönözte erre, ily érdeke pedig elsősorban kereskedői kapcsolataikból adódhatott. Bár a tárgyra vonatkozó további levelek hiányából arra lehet következtetnünk, hogy az ügy végül elintéződött,¹²⁴ azonban még sikeres lezárása esetében sem volt alaptalan Farkas panasza, hogy tömérdek kár érte, nem szólva a kiadásokról, amelyekkel levelei és emberei felküldése járt.

Zavartalanabban lebonyolódóknak látszanak birtokzálogüzletei. 1449-ben a Szerdahelyiektől 320 aranyforintért négy Somogy megyei falut s ugyanebben az évben a Marczaliaktól 70 aranyforintért Veszprém és Somogy megyei birtokrészeket vett zálogba.¹²⁵ Valószínű, hogy zálogügyletei ezzel egyáltalán nem merültek ki, s pl. azt a 4100 aranyforintot, amelyet Garai Lászlótól a simontornyai uradalom kiváltásakor visszakapott, hasonló módon hasznosította, éppen csak az ily üzleteiről szóló oklevelek nem maradtak fenn. A két 1449-i záloglevél jelentősége abban rejlik, hogy bizonyítékul szolgálnak, mint igyekezett Farkas a birtokokból minél nagyobb hasznot húzni. Kétségtelenül az ő kívánságára iktatták ugyanis be az oklevelek szövegébe azt a felhatalmazást, hogy a zálogbirtokokon a jobbágyokat kénye-kedve szerint adóztathatja, sőt kényszereszközöket is alkalmazhat.¹²⁶ Mert igaz ugyan, hogy az ilyesféle kikötések az 1430–1440-es években állandóak, azonban alkalmanként oly megjegyzéssel kísérve tűnnek fel, hogy az adónak mérsékeltnek kell lennie s nem szabad a jobbágyot tönkretennie.¹²⁷ A korlátozó záradék elmaradásába, ez bizonyos, a Szerdahelyiek és a Marczaliak kedvük ellenére nyugodtak bele, hiszen az ő érdekük azt kívánta, hogy jobbágyaik ne kiszípolozva kerüljenek majd vissza hozzájuk, beletörődésük tehát csak úgy magyarázható, hogy Farkas szabta meg a kölcsönnyújtás feltételeit.

Afelől, hogy élt a felhatalmazással, és a jobbágyoktól a legnagyobb teljesítményeket követelte, nem lehet kétségünk.

Élete ekkortájt átalakult, s egyre inkább a birtokos nemesekéhez lett hasonlónak. Külsőleg abban nyilvánult meg a változás, hogy hiteleshely és nádor egyaránt az ekkor nemesek számára is megtisztelő „egregius” jelzővel illette. 1453-ban egy hatalmaskodási per központjába került. A vád szerint, amelyet a vizsgálatok igazoltak, a Nyúl-szigeti apácák taksonyi és varsányi jobbágyaival rátört Harasztira, s ott a Gecseiek, Nagyguttori Nagy László és Szentmihályi László 16 jobbágyát s a plébános két tanulóját megverette, megsebesíttette, közülük hatot elfogatott, a szigeten levő erdőt pedig kivágatta.¹²⁸ Az ilyesféle hatalmaskodások mindennapi jelenségek voltak, és Farkassal kapcsolatban is az a legfontosabb kérdés, amelyre azonban, sajnos, felelni nem tudunk, miként jutott ahhoz, hogy a Nyúl-szigeti apácák beleegyezésével mintegy száz jobbágyukat felhasználhatta akciójában.¹²⁹ Valamiféle üzleti kapcsolat, esetleg birtokbérlet lehetett az előzmény?

Annál több joggal kérdezhetjük ezt, mert Farkas esetében az okleveles adatoknak véletlenül alig magyarázható egyezése valósággal megköveteli, hogy a legegyszerűbb jogügyletei mögött is valami rejtett összefüggést keressünk. Pálóczi László országbírónak Helmececről 1454. ápr. 12-én Pozsonyhoz intézett felszólítása — hogy a polgárok 2000 aranyforintnyi tartozásuk utolsó részletét, 750 aranyforintot, bár csak pünkösdkor kellene megfizetniük, már most adják meg, letétbe helyezve Farkas Lászlónál, akitől majd akkor az egész összegről szóló elismervényt meg fogják kapni¹³⁰ — magában is tanulságos, mert azt igazolja, hogy Farkast a Hunyadi-párthoz számítható egyik országnagy bizalmas emberének tekintette. Ugyancsak lényeges az a felvilágosítás, amely szerint 1454. máj. 31-én Farkas egy budai kőházát 750 aranyforintért eladta Pálóczi Jánosnak.¹³¹ Lehetséges, hogy a ház azonos a Farkastól 1440-ben elkobzott egyik fekvőséggel,¹³² azonban mindenképpen a kereskedőnegyedben feküdt, mivel mindkét szomszédja kereskedő volt.¹³³ Ami meglepő, az a ház vételárának egyezése az országbíró követelésével s az a körülmény, hogy a vásárló a Pálóczi család tagja.¹³⁴ Nem lehetetlen ugyan, de mégsem valószínű, hogy a két oklevél tartalma közt nincs összefüggés, éppen csak magyarázatot nem tudunk adni. Arra lehetne gondolnunk, hogy a pozsonyiaktól járó 750 aranyforintra Farkasnak volt sürgős szüksége, s az országbíró az ő kedvéért kívánta a pozsonyiaktól az összeg idő előtti lerovását, Farkas pedig a ház átengedésével voltaképpen tartozását egyenlített ki. Ha valóban ez volna a háttér, Farkas és a Pálóczi család érdekeinek találkozását nem lehetne efemer jellegűnek tartanunk.

Ugyanekkor a Hunyadival következetesen szemben álló — 1447 szept. óta nádor — Garai Lászlóval nemcsak fenntartotta kapcsolatát, hanem még szorosabbra fűzte, kérve és elfogadva tőle a Csepel-sziget ispáni tisztét. A Nagy-szigetet, amint gyakran nevezték, a királyi udvar ellátására szolgáló uradalmak közé számították az egész középkoron át,

sőt akkor is, amidőn a királyi hatalom mélypontjára süllyedt.¹³⁵ Jelenlétét a királyi várhoz való közelségének köszönhette. Ispánja, amidőn a király vagy a királyné nevezte ki, rendszeren a jobb módú, előkelőbb köznemeselek közül került ki. Ilyen volt Zsigmond idejében, a XV. század elején Hardi Miklós, vagy Borbála megbízásából 1435-ben Thuróczi Balázs.¹³⁶ Nem tudjuk, milyen címen került Garai László kezébe a sziget, s döntötte el ennél fogva, hogy ki legyen annak ispánja vagy, mint a szomszédok és a hiteleshelyi oklevelek mondták, officialisa. Ez az utóbbi, a comes-nél jóval szerényebb név másnak tünteti fel Farkas helyzetét, mint az ispán megjelölés. Földesúri megbízott az officialis, tehát familiaris, aki urát megegyezésszerűen szolgálja, s szolgálatának időtartama alatt részben büntetőjogi vonatkozásban is annak ellenőrzése alatt áll.¹³⁷ Mivel Farkas magát ispánnak nevezte,¹³⁸ úgy tűnhet fel, mintha szépítgetni kívánta volna Garaihoz fűződő viszonyát. Úgy véljük, nem hiúság vezette, s a comes cím az, amely híven fejezi ki Farkas helyzetét. A bécsi kezességvállalás és a simontornyai bérlet feljogosít annak a feltételezésére, hogy Farkas ismét valamiféle kölcsönt nyújthatott a nádornak, s ez biztosítékul adta át neki Csepel-sziget igazgatását.

Farkas elhatározását, hogy miért éppen ezt kívánta, megmagyarázza az a tény, hogy a szigeten két királyi falut — Szentmiklóst és Szentmártont —, mint tudjuk, régtől fogva s ekkor még mindig zálogul tartott kezében, s bizonyára szerepet játszott még Buda szomszédsága is. Az ispáni tiszt azt jelentette, hogy Farkas kiterjedt bírói hatalmat gyakorolhat zálogbirtokain, ezek jobbágyságait nemcsak mint egyszerű birtokos kormányozhatja. Sőt arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ispáni jogkört fel lehetett használni újabb birtokok végleges megszerzésére is. Túlságosan merész volna — elismerjük — a feltevés, hogy Farkas éppen a Csepel-szigetet óhajtott volna örök tulajdonul megszerezni, s az ehhez vezető úton az ispáni tiszt elnyerése csak egy lépés lett volna, maga a tény azonban, hogy ily birtokot kívánt a magáénak mondani, el nem vitatható. Gárdony örök birtokul történt megszerzése 1456-ban nem Farkasra kényszerített, hanem általa óhajtott megoldás lehetett. Ha városa, Buda már 1454-ben nobilisnak nevezte Csepel-szigeti ispánsága alapján, most még inkább annak volt tekinthető. Forma szerint ugyan nem nyert nemességet, nem kapott oklevelet, amely kiemelte volna a parasztság állapotából, mint Kapi András,¹³⁹ címeradományban sem részesült, de ezekre nem is volt szüksége. A nemestől ekkor a társadalom még nem kívánta meg a királyi privilégium felmutatását. A nemességnek ezt a feltételét csak Werbőczy mondotta ki, a XV. században a földbirtok a szokás erejével nemessé tett polgárokat. Címere pedig eddig is volt.¹⁴⁰

Farkas ily módon eljutott oda, ahová a feudális társadalmi rend szükségképpen elvezeti mindazokat a polgárokat, akik nem megdöntésére törekcszenek: maga is feudalizálódott, nemessé lett. Helyzetének előnyeit nem élvezhette sokáig. 1457 januárjában a Budán dühöngő járvány, amely — miután végzett Hunyadival — idáig feljutott, kioltotta életét. Egykori „szolgája”, Kochaim János 1457. jan. 13-i leveléből a pusztulás

megrázó képe bontakozik ki: Ritka a ház, amelyben ne volna beteg. A cseh kancellár betegen fekszik négy híján valamennyi szolgáljával együtt, ugyanígy a dominikánusok Szt. Miklós-kolostorában a perjel és az egész konvent hat szerzetes kivételével, egy — valószínűleg főúri — házban 26 beteg szolgál van, s az előző napon egy sírba 25 halottat temettek el. A halál ily hatalmas aratása közben Farkas kimúlásáról Kochaim a pozsonyiakat csak röviden értesítette.¹⁴¹ Nyugodtabb, eseménytelenebb napokban valószínűleg talált volna módot, hogy egykori „uráról” néhány sajnálkozó szót ejtve, jellemének megismeréséhez hozzásegítsen bennünket.

Az ő és más kortársak hallgatása következtében magunknak kell summáznunk, mit jelent élete. Úgy látjuk, olyan polgár volt, aki a nagybirtok uraival meg tudta találni az együttműködést, mert kész volt kiszolgálni őket. A szolgálat nem esett nehezére, a királyi udvarhoz tapadása pedig egyenesen megkönnyítette elhatározását. Az uralkodó az ő szemében oly hatalomnak a gyakorlója, amelyet egyedül a nagybirtokosok korlátoznak. Távol van tőle a felismerés, hogy az ország sorsát intéző csoportnak az összetétele módosítható oly formában, hogy abban a köznemesség és a polgárság képviselői is helyet foglalhatnak. Élete mégsem tanulság nélküli, mert típust ábrázol. Azon patriciusét, aki helyén volt a XIV. században, de a XV. században már anakronisztikus jelenséggé vált. Sorsa főleg negatív vonatkozásában figyelemre méltó: azt bizonyítja, hogy a polgárság renddé kovácsolását a patriciusoktól nem lehet remélni, s náluknál frissebb rétegre, a kézművesekre várna a történeti feladat elvégzése.

J E G Y Z E T E K

¹ A Dédire vonatkozók összeállítása: A magyar rendi társadalom Hunyadi korában. Századok 91 (1957) 532. kk.

² J. Chmel, Materialien zur österreichischen Geschichte. Wien 1837, I. köt. 238.

³ Teleki J., Hunyadiak kora Magyarországon. Pest 1853, X. köt. 205.

⁴ yecz obristen dreysker in dem kunigreich ze Hungern. (Pozsony város lt. Középkori oklevelek. [a továbbiakban: Pozsony, okl.] 3797. sz. Országos Levéltár [a továbbiakban: OL.] Filmtár.)

⁵ vnserm obristen dreyssiger. OL. Középkori Gyűjtemény (a továbbiakban: Dl.) 44 338.

⁶ L. 22. jegyzet.

⁷ Salamon F., Budapest története. Bp. 1885, III. köt. 334.

⁸ Házi J., Sopron szabad királyi város története. I. rész, 3. köt. 186.: Ladislaus Farkas iudex civitatis nostre Budensis et comes tricesimarum nostrarum.

⁹ Századok 91 (1957) 50, 72.

¹⁰ Az 1439-i decretum 6. és 12. articulusa.

¹¹ R. Liliencron, Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert. Leipzig 1865. I. köt. 368. kk.

¹² P. Eschenloer, Geschichten der Stadt Breslau oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit. Breslau 1828, II. köt. 164.

¹³ Dl. 69 006.

¹⁴ Nagyszombat legrégebb számadáskönyve (Fejérvataky L., A magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885, 102. kk.), amely 1394-től 1455-ig

terjedően tartalmaz bejegyzéseket, a város vezetőségének, a tanácstagoknak, sőt egy-egy évből több-kevesebb tehetős polgárnak nevét is megőrizte. A nevek német jellegűek és német etnikumra utalnak.

¹⁵ L. 67. jegyzet.

¹⁶ Dl. 26 135, 35 031.

¹⁷ *Décsényi Gy.*, A somkerek-i Erdélyi család 1415. évi címeres levele és nemzedékrendje. Turul 10 (1892) 110.

¹⁸ *Fekete Nagy A.*, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934, 157.

¹⁹ *Mollay K.*, Középkori soproni családnevek. Bp. 1938, 12, 36. — *Uő.*, Sopron a középkor végén. Soproni Szemle 10 (1956) 39.

²⁰ Pataki János nagy gonddal készült tanulmányának (A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei 15 [1950] köt. 239. kk.) 10. vázlatlapja jól tájékoztat a házak fekvéséről. A nyugati házra vonatkozó adatokat azonban a következő módon át kell rendeznünk azon az alapon, hogy Pálóczi 1454-ben Farkas, nem pedig München házát, Kompolt meg 1440-ben ugyancsak Farkas házát szerezte meg, az utóbbit — mint látni fogjuk — ideiglenesen. A középső vonal helyesen: Farkas — 1440 — Kompolt — Farkas — 1454 — Pálóczi. A vonal felett: Korlath — Remek Tamás — Thuz, a vonal alatt: München — Raudner.

²¹ *Szerémi—Ernyey J.*, A Majthényiak és a Felvidék. Bp. 1913, 238. — *Das Ofner Stadtrecht*. Hrsg. von *K. Mollay*. (Monumenta Historica Budapestinensia. I.) Bp. 1959, 22.

²² *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Hrsg. mit Unterstützung des Gemeinderathes der k.k. Reichshaupt- und Residenzstadt vom Alterthums-Vereine zu Wien. Redigirt von A. Mayer. (a továbbiakban: *Quellen*.) Wien 1900, II. sor. II. köt. 2633. sz.: zu Ofen in dem Hause Lasla Tyrenhers obristen richters der Stat Ofen.

²³ *Pataki i. m.* 269. kk. Éppen Farkas László egyik házáról mondják 1454-ben, hogy a Hátsó utcában feküdt.

²⁴ A posztókészítés ismertetése: *Szücs J.*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 79. kk.

²⁵ *A. Doven*, Studien aus der Florentiner Wirtschaftsgeschichte. I. köt. (Die Florentiner Wollentuchindustrie vom XIV. bis zum XVI. Jahrhundert.) Stuttgart 1901, 52. kk.

²⁶ *G. Schmoller*, Die Straßburger Tucher- und Weberzunft. Straßburg 1879, 418, 435. kk., 445. — *K. Bücher*, Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert. I. köt. Tübingen 1886, 89. kk. kellő magyarázat nélkül hagyja, hogy a frankfurti takácscéh 223 mestere közt 1387-ben csak egy posztónyíró volt.

²⁷ A kifejezést helyesen magyarázza *Szücs i. m.* 207.

²⁸ *Mozin—Biber—Hölder*, Neues vollständiges Wörterbuch der deutschen und französischen Sprache. Deutscher Teil. Stuttgart und Tübingen 1823, 2. kiad. I. köt. 404.

²⁹ *Schmoller i. m.* 459. — *M. Stoeven*, Der Gewandschnitt in den deutschen Städten des Mittelalters. (Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte. 59. köt.) Berlin und Leipzig 1915, 35. kk.

³⁰ *A. Luschin*, Wiens Münzwesen, Handel und Verkehr im späteren Mittelalter. (Separatabdruck aus Band II der „Geschichte der Stadt Wien“). Wien 1902, 102. kk. — *W. Kisch*, Die alten Straßen und Plätze Wien's. Wien 1883, 621. — *Wolmuth—Camesina*, Pläne von Wien. 1856. (Az 1547-i térkép hasonmás kiadása.) 5.

³¹ domum . . . necnon cameram lapideam pro incidendis pannis aptam eidem domui a tergo immediate annexam. (Dl. 11 944.)

³² domum lapideam . . . inter domos in medio duorum vicorum utriusque scilicet S. Georgii habitas in superiore fine boltarum, ubi panni vendi consueverunt, existentem, a latere aquilonari domum seu fundum curie magistri Meel civis Budensis immediate habentem. *St. Katona*, Historia critica regum Hungariae. Pest 1790, XIII. köt. 103.

³³ *Pataki i. m.* 244. kk. 272.

³⁴ A ház — bérösszegéből következtetve — nem tartozott a jelentősebbek közé. Mivel az örökberleti kötelezettséget 1 : 10 arányban lehetett megváltani (Zsigmondkori Oklevéltár. Bp. 1956—1958, II. köt. 5261. sz. általános rendelkezés, 1728, 3617, 5026, 6738, 7470. sz. egyes esetek), értéke 40 aranyforintra tehető. A házat *Pataki* (i. m. 245, 271, 3. és 10. vázlatlap) az utca nyugati oldalára helyezi, és azzal az épülettel azonosítja, amelyet 1415-ben Örmény Márton, 1461-ben Gros Jakab szerzett meg. Ennek a háznak a bére azonban mindkét alkalommal 24 forint (*Pataki* i. m. 283, 7. jegyzet és 296, 88. jegyzet), s így szükségképpen más, mint amelyet Tirnauer Farkas vett bérebe.

³⁵ Így értjük az Ofner Stadtrecht 71. §-át, szemben *Relković N.*, Buda város jogkönyve. (Ofner Stadtrecht.) (Művelődéstörténeti Értekezések 12. sz.) Bp. 1905, 261, 266. magyarázatával. A 71. és 174. §-ok összevetéséből kétségtelen, hogy a Gewölbherrek és a Kammerherrek csoportja különbözött egymástól, a 104. és 176. §-okból pedig az látszik, hogy a Krämerék a harmadik csoport tagjai voltak. A középkori kereskedőknek ez a tagolódása annyira általános volt, hogy oly népszerű összefoglalások is megemlítik, mint *B. Heil*, Die deutschen Städte und Bürger im Mittelalter. (Aus Natur und Geisteswelt. 43. köt.) 4. kiad. Leipzig und Berlin 1921, 66.

³⁶ *G. Below*, Probleme der Wirtschaftsgeschichte. 2. kiad. Tübingen 1926, 302. kk., 311. kk., 341, 382. *Fr. Rösig*, Die europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter. Göttingen. 82. kk.

³⁷ A jogkönyv azon fejezeteknek, amelyek a csapók, posztónyírók, festők, ványolók jogait volnának hivatva feltüntetni, csak a címeit közli (132, 135, 140, 141. §). A takácsokról szóló 131. § a készítésről megemlékezik ugyan, az árusításról azonban nem.

³⁸ *Stoeven* i. m. 36.

³⁹ obrister dreysker in dem kunigreich zu Vngern. Pozsony város lt. Protocolum actionale 75. OL. Fényképgyűjt.

⁴⁰ *Matunák M.*, Eredeti oklevelek a körmöcbányai püspöki malomról. Történelmi Tár. Új folyam 8 (1907) 321. — *Kvizskó P.*, A körmöci régi kamara és grófjai. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII. köt. 10. sz.) Bp. 1880, 25.

⁴¹ *Mollay* i. m. 9, 22.

⁴² 32. §.

⁴³ Céhszervezetük bizonyítéka, hogy az Ofner Stadtrecht 176. §-a szerint két választott elöljárójuk volt.

⁴⁴ Ofner Stadtrecht 68, 82. §.

⁴⁵ A családról közelebbi adatot nem ismerünk.

⁴⁶ A huszitizmus és a magyar nép. Századok 90 (1956) 575.

⁴⁷ domus eorum in penetralibus. A városházát az Ofner Stadtrecht ismételtlen említi. *Mollay* i. m. 218, „Rathaus” címszó.

⁴⁸ *I. G. Schwandtner*, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. [Bécs] 1746. I. köt. 237. kk.

⁴⁹ *Salamon* i. m. II. köt. 361. kk. — *Székhely* i. m. 576. kk. Egyébként, ha Albert király első budai tartózkodásakor, 1438 első hónapjaiban zajlott volna le, akkor is Farkas László — előző — bíraskodására esett volna.

⁵⁰ *Liliencron* i. m. I. köt. 368. kk.

⁵¹ *Szűcs* i. m. 278. kk. — *Székhely* i. m. 354. kk.

⁵² Ezek szerepét a magyar történetírás által korábban fel nem használt, teljes forrásanyagra támaszkodva elemzi *Székhely* i. m. 576. kk.

⁵³ *Liliencron* i. m. I. köt. 368.

⁵⁴ *Székhely* (i. m. 577) Heltai alapján az olasz kereskedők kifosztását is említi, a XVI. századi szerző előadása azonban nem látszik helytállónak.

⁵⁵ ipsi iudex et iurati ceterique cives ipsius civitatis nostre Budensis habito inter se diligenti tractatu et sana del[iberatione] volentes, ut sicuti ipsi et prefati universi cives et hospites iamdictarum ambarum communitatum odiis ac rixis et diversarum discordiarum materiis inter ipsos a pluribus iam transactis annis et temporibus subortis et h[inc amic]abiliter pertractatis domino concedente ipsisque

prelatis et baronibus ac plerisque militibus domine Elizabeth regine disponentibus et ordinantibus sedatis et sopitis a [diu des]iderate pacis amenitate gratularentur. Esztergomi primási lt. Archivum ecclesiasticum vetus. 46. (OL. Filmtár.)

⁵⁶ *Teleki* i. m. I. köt. 205.

⁵⁷ 1439. évi decretum 12. art.

⁵⁸ Abból a tényből, hogy Kopácsi 1441. jan.-ban, Farkas László pedig 1439. aug. 15-én bíró, szükségképpen következik, hogy az 1440-es Szt. György-napi tisztújításkor vette át a magyar bíró a város vezetését. Más megfontolásokból kiindulva ugyanerre az eredményre jutott *Székhely* is (i. m. 575, 159. jegyzet).

⁵⁹ L. 8. jegyzet.

⁶⁰ civitas nostra, az említett 1439. aug. 15-i oklevélben.

⁶¹ *Teleki* i. m. X. köt. 48, 54. — *Wenzel G.*, Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. Magyar Történelmi Tár 12 (1863) 285.

⁶² Az 1439-i decretum 12. pontjának megfelelően Albert évi 20 000 aranyforintot ígért felesége udvartartásának céljaira, s az összeg fedezetéül aug. 20-án 6000 aranyforint értékben a szlavón nyestbőradót kötötte le, továbbá a körmöcbányai bánya- és pénzverőkamara jövedelméből 14 000 aranyforintot. (*Teleki* i. m. X. köt. 66.) Harmincadbevételek átengedéséről tehát ekkor sem volt szó.

⁶³ Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. Leipzig 1846, 26.

⁶⁴ *Házi* i. m. I. rész, 3. köt. 186, 191 és 193. Kanizsai László özvegyének 1440. jan. 11-i oklevele Ladislaus Farkas dictus tricesimator Soproniensis familiarisainak, Fraknói Gróf Pál özvegyének 1440. jan. 29-i oklevele pedig Farkas Lasslabs diner-einek kivégzéséről szól.

⁶⁵ Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Kaiserhauses. (a továbbiakban: Jahrbuch.) XVII. köt. 2. rész. (Quellen zur Geschichte der kaiserlichen Haussammlungen.) Wien—Prag—Leipzig 1896, 15 166. sz.

⁶⁶ Pozsony, okl. 1134. sz. OL. Filmtár. Erzsébet 1440. máj. 30-i oklevelében: Ladislaus Farkas.

⁶⁷ Dl. 13 564. Az 1440. júl. 31-i oklevélben a név: Ladislai Farkas. — A következő évben adományozta el I. Ulászló Farkas nagyszombati házáat. Azért nem a budai házakkal egy időben, mert Nagyszombat csak később került kezébe. (*Tóth-Szabó P.*, A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917, 184.) Az „in descensu exercituali prope castrum Nemphth vocatum” kelt és Ujlaki Miklós erdélyi vajda relatiója alapján kibocsátott királyi oklevél szerint I. Ulászló Halápi Fekecs Imrének és Csenyizi Nagy Simonnak adja a nagyszombati Nagy utcában levő házáat, amelyben Vámos András lakik, s amely Ladislai Farkas de Zenthgywrgh castellani castri Strigoniensis prefuisse, sed propter infidelitatem eiusdem, quam idem domino Dyonisio archiepiscopo Strigoniensi partem domine Elizabeth regine nostrum et regni huius statum pacificum turbare mollientis foventi adherendo ex ipsoque castro possessiones et bona quamplurium fidelium regnicolarum nostrorum igne et preda vastando contra nostram maiestatem incurrisse dicitur, ad nos iuxta huius regni nostri Hungarie predicti laudabilem consuetudinem devoluta fore perhibetur. (Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 71. sz.) Hosszasabban idéztünk az oklevélből, mert az egyetlen, amely ellene szól felfogásunknak, hogy Dédi és Budai Farkas László két különböző személy. Az idézet szerint a Nagyszombatban háztulajdonos Szentgyörgyi Farkas László, esztergomi várnagy Szécsi Dénes érsek embere, ez pedig, mint sok más adat bizonyítja, Dédi vagy Lábatlani Farkas László volt. Az utóbbi életrajzi adataival azonban nem egyeztethető össze sem a Szentgyörgyi név, sem a nagyszombati ház birtoklása. Hogyan jut a Szentgyörgyi névhez, amikor családja, amíg Lábatlan nem lesz az övé, következetesen Dédről nevezi magát (*Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. köt. Bp. 1894, 671.), s hogyan szerez házat Nagyszombatban? Mindez a Budán Tirnauernek is nevezett Farkas Lászlóhoz sokkal jobban, sőt jól illik. Az oklevél kitétele, hogy Szentgyörgyi Farkas László esztergomi várnagy volt, a királyi kancellária — elismerjük: szokatlan — tévedésével magyarázható, amit a zavaros állapotok s a rendelkezésnek a hadjárat során történő írásba foglalása éppen úgy valószínűsíthetnek, mint az adományosok helytelen információja. Az adományosok, Gutí Ország Mihály főkincstartó

familiarisai már 1440-ben szemet vetettek egy nagyszombati házra, ezt a tulajdonos Erzsébet-pártiságára hivatkozva a királlyal elkoboztatták s maguknak adományoztatták, de azután le kellett róla mondaniuk, mert a per folyamán kiderült, hogy a házat I. Ulászló által is elismert érvényű végrendelet értelmében 500 aranyforint terheli. (Nagyszombat város lt. Középkori oklevelek. 70. sz.). A jelek szerint Halápi és Csenyizi kárpótoltatni kívánták magukat egy másik épülettel, azonban — mint az első alkalommal — most sem sokat kérdezősködtek a birtokviszonyok után. Számukra elég volt, hogy a tulajdonos hűtlenség bűnébe esett s máris azonosították az esztergomi várnaggyal, akinek nevét és az érsek melletti szerepét bizonyára ismerték.

⁶⁸ Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen I/2. (1848) 18.
⁶⁹ W. Altmann, Die Urkunden Kaiser Sigmunds. (1410—1437.) (Regesta imperii XI.) Innsbruck 1896—1900, 7593. sz.

⁷⁰ Jahrbuch XVII. köt. 2. rész. 15 166. és 15 167. sz., Quellen II. sor. 2. köt. 2739—2741. sz. Erzsébet Pozsonyban 1440. jún. 25-én kelt, Bécshez intézett levelében megbízottjai gyanánt Michaelm Nodlar et Ladislaum Farkas (Farcas) civis civitatis Budensis nevezi meg; Michael Nadler és Lassla Farkas baíd burger zu Ofen nyugtájukat 1440. jún. 28-án Bécsben állították ki.

⁷¹ Quellen II. sor. 2. köt. 2832. sz. Erzsébet 1441. okt. 7-i megbízólevelében Lasla Tirner und Peter Koler-t nevezi meg megbízottjai gyanánt.

⁷² Az Erzsébet nevében Pozsonyban kelt 1442. jún. 7-i kötelezvényt a kancelláriai jegyzet szerint Salánki Ágoston (kancellár) a királynénak Bécsben az itteni városi kamarás, továbbá Peki Frank és Budai Farkas László (Ladislao Farkas de Buda) jelenlétében kibocsátott utasítására állította ki. (Teleki i. m. X. köt. 112. kk). Mint a továbbiakban látni fogjuk, Pötellel Farkas volt közeli kapcsolatban, s így bizonyosnak látszik, hogy nem Salánki vagy a nemes Peki találta meg vele az együttműködést. Peki személyére vonatkozólag: Körmöcbánya város lt. Fons 18. fasc. I. nr. 9. 1442-ben Erzsébet vele vétette át a bányavárosok censusát. Pötelről, aki 1446-ban Giskra megbízottja (Quellen II. sor. 2. köt. 3145. sz.), [K.] Schalk, Aus der Zeit des österreichischen Faustrechts 1440—1463, (Abhandlungen zur Geschichte und Quellenkunde der Stadt Wien, III. köt.) Wien 1919, 380. kk. F. Engel-Janosi, Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 6 (1926) 39, 51. Schalk Pötelt francia kortársához, Jacques Coeurhoz hasonlítja. Ugyanúgy, csak kevesebb túlzással mi meg Farkast állíthatjuk Pötél mellé.

⁷³ A. Fr. Kollar, Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia. Vindobonae 1762, II. köt. 1026. kk.

⁷⁴ Erzsébetnek Komáromban 1440. márc. 19-én kelt oklevele, amely Ladislaus Farkas-t iudex civitatis nostre Budensis-nek mondja, megerősítve állításunkat, hogy a Szt. György-napi tisztújításig Farkas vezette a várost: Esztergomi primási lt. Archivum saeculare vetus. T. nr. 55. OL. Filmtár.

⁷⁵ I. Ulászló 1440. aug. 2-án adományozta Szandát a Rozgonyiaknak és Nánai Kompolt Pál volt pohárnokmesternek. Dl. 13 570. Vö. Csánki i. m. I. köt. 91.

⁷⁶ Gárdony vételárának reális voltát bizonyítja, hogy 1457. júl. 27-én Farkas (Ladislai Farkas civis civitatis Budensis) pontosan 2000 aranyforintnyi tartozása kiegyenlítéséül özvegyétől Hölztler Konrád, korábban Bécs polgármestere, Ausztria magister hubarum-a átvette a birtokot. Dl. 15 043. (A budai káptalan oklevele, átírva benne az 1456. márc. 22-i királyi oklevél Ladislaus Farkas névvel.)

⁷⁷ Pozsony, okl. 3797. sz. OL. Filmtár. — A név: Lazzla Tirner. A város kötelezvénye (1442. febr. 11.) bevagdalással érvénytelenítve van, ma is a város levéltára őrzi, ami a kölcsön visszafizetését igazolja.

⁷⁸ Házi i. m. I. rész 3. köt. 220. A királyné 1441. okt. 25-i oklevele Lassla Tiernher-t obrister dreysker in Vngern-nek mondja.

⁷⁹ Bécsi állami lt. Ungarische Urkunden. 168. sz. OL. Filmtár.

⁸⁰ 1439: Házi i. m. I. rész 3. köt. 186. 1440: uo. 191, 193. 1441: uo. 220. 1442: Pozsony, okl. 3797. sz. OL. Filmtár. (febr. 11.), Dl. 44 338. (dec. 2.). Erzsébet

dec. 19-én halt meg Győrben. (*Ráth K.*, A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr 1861, 172.)

⁸¹ Pozsony, okl. 1134. sz. OL. Filmtár. Vö. a 66. jegyzettel.

⁸² *Ortway T.*, Pozsony város története. Pozsony 1900, II/3. köt. 66. kk. a névsor, 82. a hosszabb-rövidebb időközökben beszölgáltatott összegek.

⁸³ *ipsi cives et commune aut tricesimatores per eos eorum nomine et pro parte civitatis constituti et constituendi.* Pozsony, okl. 1180. sz. OL. Filmtár.

⁸⁴ *Ortway* magyarázat nélkül hagyja, milyen alapon kezelte a város a harmincadot 1440 júniusától, *Kováts Ferenc* pedig, más lévén a feladata, nem tér ki arra (Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902.). Az *Ortway* által az 1440—1461 évi bevételekről közölt elszámolási tételek (i. m. 82) a kérdés lényegét homályban hagyják. Előadásából akár az is következtethető volna, hogy a város által 1453-ig beszedett mintegy 35 000 forint Pozsonyt illette. Mondanunk sem kell, hogy királyok és kormányzó nem osztogattak ilyen nagylelkű ajándékokat. A jelenséget az 1440. és 1442-i okleveleknek *Ortway* által felületesen elolvasott vagy meg nem értett szövege magyarázza meg. *Ortway* legsúlyosabb tévedése az az állítás, hogy a város 1443-ban az egész pozsonyi harmincadhelyet s valamennyi jövedelmét zálogba vette. Valójában ez csak 1452-ben történt meg. (Pozsony, okl. 1725. sz. OL. Filmtár.) Ezek után kételkednünk kell, hogy a harmincadbevétel címén Pozsonyban elszámolt összegek felszökése valóban az áruforgalom fellendülésével s nem inkább azzal van összefüggésben, hogy a város egyre több harmincadhelyet vett bérbé.

⁸⁵ *Knauz N.*, Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452. Pest 1859, 27. kk. A név: *Ladislaus Farkas de Buda*.

⁸⁶ *J. N. Kovachich*, *Sylloge decretorum comitalium*. Pest 1818. I. köt. 96.

⁸⁷ 1443. ápr. 6-i levelükben Pozsonyt értesítették tárgyalásaikról s *Frigyes* ápr. 5-i döntéséről, amelyet az *noch vnserm willen getan hat, der sich nicht allain ir, sunder all ander, die vnsers egenanten naturlichen herren kunig Lasla tail sein, ob got wil wol frewen mügen*, amelyet azonban a pozsonyiakkal élőszóval kívántak közölni. (Pozsony, okl. 3821. sz. OL. Filmtár. A név itt: *Farkas Lasla*.) Kétségtelenül az ápr. 5-i döntés eredménye *Frigyes* ápr. 9-i országgyűlési meghívóinak kibocsátása, amelyre vonatkozólag I. Századok 91 (1957) 538. kk., 363. és 364. jegyzet. *Hanusko* 1450-ben a nezsideri harmincadot tartotta kezében, s érdekei akkor ellenkeztek *Pozsony*éval. (*Teleki* i. m. X. köt. 274.) *Viszályuk* 1453. évi részleteiről: Pozsony, okl. 4365, 4387, 4424. OL. Filmtár.

⁸⁸ *Szerémi—Ernyey* i. m. 388. kk.

⁸⁹ *cum quodam Ladislao Farkas alias iudice Budensi per extranearum gentium introductionem huic regno . . . continue nocumenta inferre satagente et per hoc notam infidelitatis . . . incurrente.* (*Katona* i. m. XIII. köt. 103.)

⁹⁰ *Quellen* II. sor. 2. köt. 2900. sz. *Jost von Cwssa und Farckas Lasla* haubtleute zu Rab.

⁹¹ Az 1447. jún. 1-i radkersburgi egyezmény (*Chmel* i. m. I. köt. 238.) az egyetlen forrás, amelyből Győrnek *Frigyes* kezébe jutását és a kiváltás módját megismerhetjük. E szerint *Frigyes* kiváltotta *Farkas László*, *Koler Péter* és *Kassew-i Jodok* kezéből a várat és várost s e kiadásai fejében (ratione impensarum pro redemptione . . . factarum) kap *Ágoston* püspöktől három részletben három év alatt összesen 3000 aranyforintot. A püspök a 3000 aranyforint megfizetését ígéro kötelezvényel együtt átadja *Frigyesnek* azt az adóslevelet (litteram debiti), amelyet *Farkas*, *Koler* és *Kassew-i* javára *Frigyes* a vár és város átengedése fejében bizonyos összeg erejéig kiállított. Ezek szerint tehát a püspöknek vissza kell szereznie egy kötelezvényt is, amely nyilvánvalóan nem 3000 aranyforintról szólt. Mivel az utóbbi összeget a püspök közvetlenül *Frigyesnek* fizeti ki, kétségtelen, hogy a király is annak idején átadta a pénzt *Farkasnak* és két társának. Ezek azonban kaptak *Frigyes*től még egy másik kötelezvényt is, csakhogy ezt a király már nem váltotta be, s így *Farkasék* kezében maradt. Megszerzése a püspök feladata lett. Abból a körülményből, hogy az egyezés nem tünteti fel az összeg nagyságát, azt következtethetjük, hogy áron alul is megszerzhetőnek látszott. Valószínűleg a *Farkaséknak* külön jutalmul ígért pénzről szólhatott az adóslevél,

összege pedig — mint a továbbiakban látni fogjuk — 500 aranyforintot tett ki. Itt említjük meg, hogy a radkersburgi egyezmény német szövege alapján, amely *Kollár* közlésében (i. m. II. köt. 1292. kk.) vált ismeretessé, Pray tévesen tette közzé ily formában a Farkas szerepéről szóló részt: trium praeterea millium aureorum nummum, quae Ladislaus Farkasius Elisabethae reginae nomine ab Friderico mutuum accepisset, vadimonium scriptis litteris praestaret. (*G. Pray*, *Annales regum Hungariae. Vindobonae* 1766, III. köt. 59.)

⁹² Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1953, 166. kk.

⁹³ Pozsony, okl. 3871. és 3935. sz. OL. Filmtár.

⁹⁴ Körmöcbánya város lt. Fons 26. fasc. I. nr. 12a és fons 18. fasc. I. nr. 13. — 1455-ben is saskói kapitány. (*E. M. Lichnowsky*, *Geschichte des Hauses Habsburg*. Wien 1842, VI. köt. 2. rész. 2070. sz.)

⁹⁵ Lassla Tirnher die zeit obrister dreisker.

⁹⁶ Vnd seind das die heyligtum vnd chlainat: [1] von erst ain chostperlichs guldein chreucz, an ainem fueß geuast mit edeln gegraben stainen, saphirn, balasen, auch schonen perlein, daran ist verlorn ain stain ain ort. [2] Darnach ein grosse monstranczen, vergolt, darinn ist ain dorn von der coron Cristi, mit zwain schilten, daran gehanng Österreich vnder Vngerlanndt. [3] Item ein stuk heyligtum vergolt, geuast mit edelm gestain auf vier engeln, darauf ist ain weisser adler vnd zu baydenn orten alt Vngerlanndt vnd nur ain engel hat flug, die andern habens verlorn, auch sein verlorn drew staindel dauon vnd vier cibory. [4] Item ain stukch heyligtumb vergolt auf vier engeln vnd vden auf dem fueß stet die maiestat Cristi zwischen zwayer engel vnd vier edeln gestain. [5] Item ein schone grosse geuierete monstranczen mit ainer grossen gesnitner parillen, bezaichent mit chunig Ludweigs zaichen vnd schilt vnd zwain helm desselben. [6] Item ain stukch heyltumb auf ainem gesmelczten fueß mit zwain erhaben engeln vnd in der mitt ein geuaste parillen mit gloken pluemen, als vergolt. [7] Item ein stukch heyligtumb auf ainem gesmelczten fueß, oben ain crucifix vnd auf ainer seitten ain parillen. auf der andern die heylign drey kunig gesmelcz, dauon ist verlorn ain engel. [8] Item ain stukch heyligtumb mit ainem grossen parillen, als ein schal, daran sein gesmelcz dy zwelfpoten vnd oben ist der heylig geist in gestalt ainer tauben. [9] Item ain stukch heyligtumb mit sand Cristofforo heyltumb vnd pildnuss in der mitt vnd ist auf ainem schlechten fueß vnd gemecht, doch als vergolt. [10] Item ain monstranczen mit ainer geterten parillen, am fueß vil schilt vnd oben mit drein gesmelczten helmen chunig Ludweigs, als vergolt, vnd der chnauf oben ist dauon chomen. [11] Item ein monstranczen als ein pacem mit zwain engeln, der ain hat die flug verlorn, auf ainem schlechten fueß, als vergolt, darinn ist sannd Niclas zannde etc. [12] Item ain vergolts kreucz mit drein klainen zaphirn vnd vden am fueß mit vil geslagen lilien vnd oben am stam mit der maiestat Cristi, der stain ist gruen etc. [13] Item ain chlains vergolts chreucz, daran ist ain silbrein crucifix mit vier gesmelczten plaben rosen an den ortern. [14] Item ain vergolter huet zu ainer monstranczen, darinn stenn zwayer chunig pildung vnd oben ain crucifix vnd ist vil zebrochen an den ciborn. [15] Item ain chlainer vergolter engel mit ainem wintlicht vnd gehort zu gots leichnam, damit zetragen, auer er hat die ain flug verlorn. Pozsony, okl. 3834. sz. OL. Filmtár.

⁹⁷ Az ékszerek felsorolása: Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien 1849, 242. kk. (*E. Birk*, Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus.) *Birk* magyarázata: 214. kk. A szöveg másik kiadása: Jahrbuch I. köt. 2. rész. 58. sz. Az Anjou-kori egyházi ötvösművekről *Dercsényi D.*, Nagy Lajos kora. Bp. [1942] 164. kk.

⁹⁸ *Teleki* i. m. X. köt. 113. Vö. a 72. jegyzettel és *Ipolyi A.*, A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Bp. 1886, 98.

⁹⁹ Lasslaa Tirnher 1444. szept. 7-i levele: Pozsony, okl. 3897. sz. OL. Filmtár.

¹⁰⁰ Pozsony, okl. 3900. és 3902. sz. OL. Filmtár. Az elsőben a név: Lassla Tirnher, a másodikban: Lasla Tyrnher.

¹⁰¹ *Kollár* i. m. II. köt. 918. kk. Erzsébet kérelme, sajnos, datálatlan. A királyné szerint az ő és fia ügyének nagyon árt Garai László elfogatása, szabadon bocsátása ellenben segítene rajtuk. Utalt azután arra, hogy máris Ulászló kezében van Garai legtöbb vára, csak négy vagy öt az övé, ezek is hamarosan elvesznek, s akkor a bánnak pusztá teste marad majd Frigyes kezében.

¹⁰² Dl. 44 407. A név ismételtén: Farkas Laslo, egyszer: Farkas Lazlo.

¹⁰³ L. 85. jegyzet.

¹⁰⁴ Az 1446. jún. 2-án in dem feld Rakus bey alten Ofen kelt levélben neve: Lassla Tirnaher. Pozsony, okl. 3982. sz. OL. Filmtár.

¹⁰⁵ Jól tudják, írta, wie ich von meiner gerechtichaytt der dreyskest gedrunge pin, der ich doch zw got hoff hin für zu geniessen.

¹⁰⁶ I. Ulászló — s egyszersmind Erzsébet — adományait általánosságban csak az 1453-i decretum (5. art.) érvénytelenítette, egyesek azonban kétségtelenül már előbb hatályukat veszítették. Az adomány visszavonása a korábbi birtokos jogának feleledését jelentette.

¹⁰⁷ *Chmel* i. m. I. köt. 238. kk.

¹⁰⁸ den geltbrief, so die erbern Lassla von Tirna, Peter Kolir vnd Jost von Kassaw . . . vmb ain sunm guldein haben. *Teleki* i. m. X. köt. 205.

¹⁰⁹ Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtára. Kézirattár. Ab. 71. III. köt. 182, 550, 625, 826, 827. Neve valamennyi oklevélben: Ladislaus Farkas castellanus castri Symonthornya.

¹¹⁰ Századok 91 (1957) 530. kk.

¹¹¹ Uo. III.

¹¹² Hunyadi ezek szerint kénytelen volt részt juttatni a hatalomból alsóbb fokon is a főuraknak. A hármás megosztás később úgy érvényesült, hogy Farkas helyébe Harasztói (Gutori) Nagy László lépett, Álmosi utóda a két Solyági testvér lett, Györgyi pedig megmaradt Hunyadi képviselőjében. (*G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda, 1841. X/4. köt. 644., az 1447-i oklevél tévesen 1407-i évszámmal közölve. Vö. ELTE könyvtára. Kézirattár. Ab. III. köt. 605.)

¹¹³ Dl. 14 205. A visszaváltás két budai esküdt és Münzer János közvetítésével bonyolódott le. Az 1448. nov. 19-i megállapodás szerint Garai átadja ezeknek a 4100 aranyforintot, Ladislaus Farkas pedig a záloglevelet és az összeg átvételét igazoló nyugtát. A pénz Farkas akkor fogja megkapni, amidőn a nádor írásával igazolja, hogy Simontornyát visszaadta.

¹¹⁴ *Quellen* II. sor. 2. köt. 2823. sz. (Szept. 6.)

¹¹⁵ 1446. okt. 2. *Kollár* i. m. II. köt. 1239. kk.

¹¹⁶ wie mein diener Hanns Chochaÿm gehandelt hat an meiner stat mit chauffman schacz, darumb ewer ersamkait an in ain sundre vodrung gethan hat. Pozsony, okl. 3982. sz. OL. Filmtár.

¹¹⁷ Uo. 4160. sz.

¹¹⁸ *Ortvay* i. m. II/3. köt. 74, 76.

¹¹⁹ Lassla Tirnaher 1454. márc. 1-i levelében más embereit nevezi szolgálinak, annak jeléül, hogy viszonya Kochaimhez megváltozott: ob mein diener zw ewer weishaÿt wurden gelanngen, so pitt ich ewer ersamkaÿt, ir wellet euch sy lassen behelichen sein vnd auch ob Hanns Kochaim icht not wurd sein oder an ewer weishaÿt etwas würd wegeren, pit ich ewer ersamkaÿt, ir wellet im darinn gúten willen vnd fudrung beweisen. Pozsony, okl. 4393. sz. OL. Filmtár.

¹²⁰ Pozsony, okl. 3949, 3966, 3982. sz. OL. Filmtár. 1445. okt. 1. és 1446. jan. 31-i leveleiben neve: Lasla Tirnaher, az 1446. jún. 2-i levélre vonatkozólag I. 104. jegyzet.

¹²¹ *Holub J.*, Magyar vonatkozású represszáliák. Történeti Szemle. 8 (1919) 52.

¹²² maynt er czu nemen ander lewd gueter, wo er die erlangen mag. Kochaim levelében nem nevezi meg Farkast, hanem csak mint urát említi. Pozsony, okl. 4160. sz. OL. Filmtár.

¹²³ Lassla Tirnaher 1450. jan. 8-i levelében figyelmezteti a pozsonyiakat: Ha nem intézkednek, so mugt ir wol versten, das ich nach dem meinem trachten

wil, das ich bezalt wirtt nach meines briefs innhaltung. Pozsony, okl. 4215. sz. OL. Filmtár.

¹²⁴ Farkas másik megbízottja: Hanns Ofner des Laslo Thyrnah diener 1447. jan 30-án Komáromból a pozsonyiaknak szintén szemére hányta, hogy tizedfizetésük elmulasztása miatt neki van kára, mert Szécsi Tamás rajta vesz magának elégtételt. Pozsony, okl. 4020. sz. OL. Filmtár.

¹²⁵ Dl. 70 026. és 14 256. A budai káptalan 1449. márc. 11-i oklevelében: Ladislaus Ffarkas de Buda, Garai László nádor 1449. ápr. 27-i oklevelében: Ladislaus Farkas de Buda.

¹²⁶ Dl. 70 026.: quandocunque idem Ladislaus Ffarkas et sui heredes seu successores pretactas possessiones ympignoratas taxare et dicare vellent, potestatem habeant taxandi et dicandi easdemque taxas et dicas extorquendi quemadmodum optatui ipsorum placuerit. — Dl. 14 256: quandocunque ydem Ladislaus Farkas et domina consors pretactas portiones possessionarias impignoratas taxari et dicari vellent, iuxta libitum eorum voluntatis taxandi et dicandi easdemque extorquendi . . . liberam et omnimodam habeant facultatem.

¹²⁷ Századok 91 (1957) 105. kk.

¹²⁸ Dl. 14 670, 14 798, 59 444. Mindhárom oklevélben: Ladislaus Farkas.

¹²⁹ Dl. 59 449. Az 1453. dec. 28-i oklevélben neve: Ladislaus Farkas de Buda.

¹³⁰ Pozsony, okl. 4399. sz. OL. Filmtár: erga Ladislaum Farkas Budensem.

¹³¹ Jászói konvent lt. P. P. fasc. I. nr. 25. OL. Filmtár. A név: nobilis Ladislaus Ffarkas concivis noster comes de Chepel.

¹³² Pataki i. m. 269.

¹³³ in vicinitatibus domorum providorum virorum Petri dicti Rawdner et Thome Remek dicti mercatorum similiter concivium nostrorum ex ambabus partibus collateraliter adiacentium.

¹³⁴ Az országbíró unokatestvére. Vö. *Kállay U.*, A ruszkai Dobó, a ruszkai Bátor és Pálóczy családok nemzedékrendjéhez. Turul 21 (1903) 183.

¹³⁵ 1514. évi decretum 3. art.

¹³⁶ Zsigmondkori Oklevéltár. I. köt. 923, 2134, 2541. sz. — Századok 91 (1957) 535.

¹³⁷ Mátyás Király Emlékkönyv. (Szerk. Lukinich I.) Bp. 1940, I. köt. 330.

¹³⁸ 1454. márc. 1.: Lassla Tirnaher graff zw Zapellen. Pozsony, okl. 4393. sz. OL. Filmtár. Hasonlóképpen Buda város ugyancsak 1454-ben (131. jegyzet) és V. László 1456-ban: egregius Ladislaus Farkas inhabitator huius civitatis nostre Budensis comes insule nostre Chepel. Dl. 15 043.

¹³⁹ Zsigmondkori Oklevéltár. II. köt. 3702. sz.

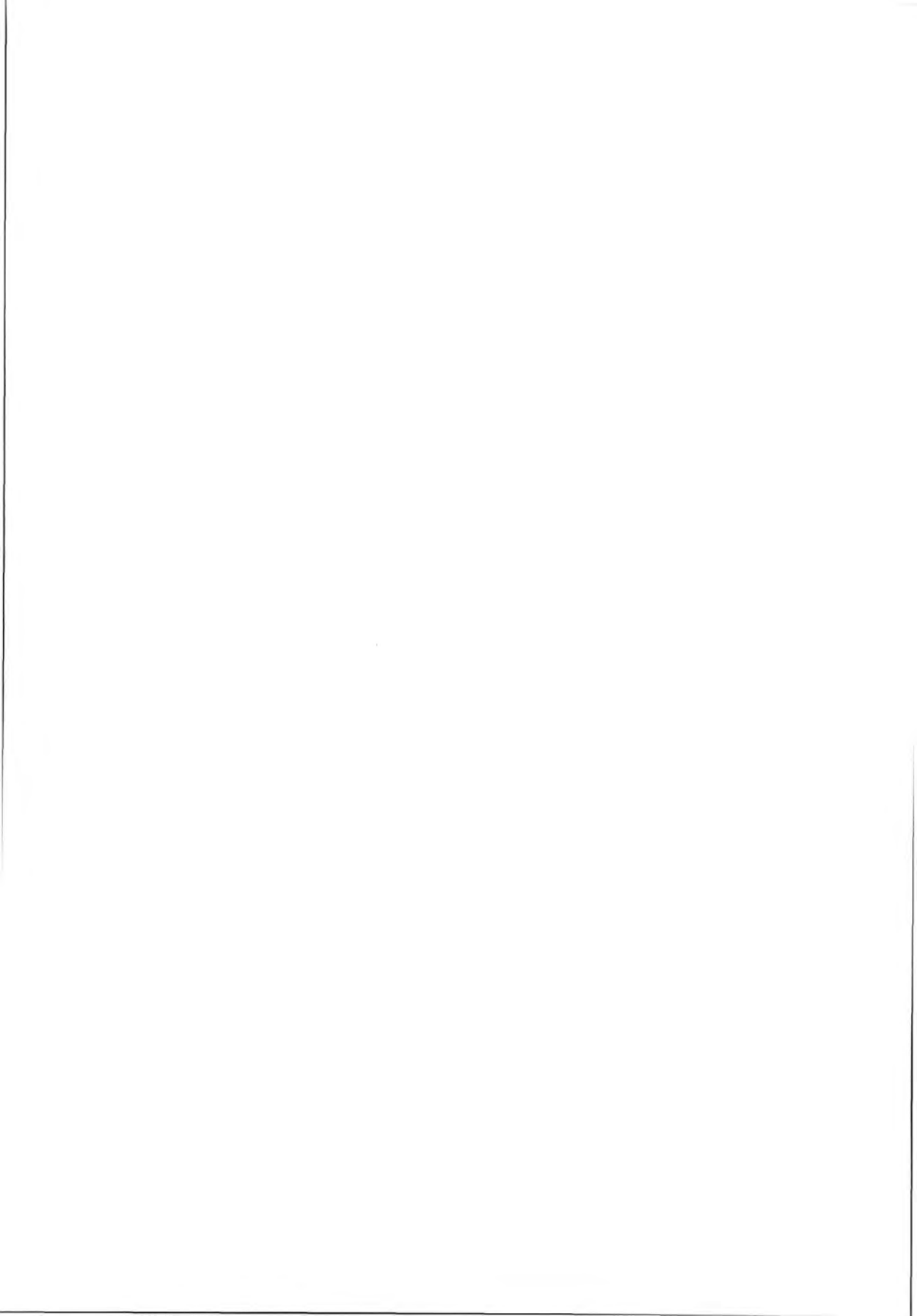
¹⁴⁰ Nyolcszögletű gyűrűspecsétjének mérete: 14 × 15 mm. A pajzsalak kiterjesztett szárnyú, mellét tépő pelikán, a pajzs felett I. T. betűkkel. Pozsony, okl. 3897., 3900., 3982. sz. — Másik, igen gondosan kidolgozott kör alakú címeres pecsétje, a pajzson sisakdíszel, a Frigyes királlyal 1445-ben kötött megállapodásán töredezett állapotban maradt fenn. (Dl. 44 407.) A pecsét körirata nem fogta körül az egész címeralakot. 1958-ban a köriratból még ki lehetett venni a *Tirna* szót. A pecsét átmérője 27 mm.

¹⁴¹ Gistern hat man begraben Mathe Polgar am samstag marck gesessen vnd Lienhart der Rewtin brueder. Man hat heint herren Ffarkas Lasla das lyecht in dee hand gehabt. Quellen und Forschungen. (Vö. 97. jegyzet) 233. Mollay Károly szíves felvilágosítása szerint a kifejezés vagy temetési szertartásról tanúskodik, vagy egyszerűen az elhalálozást jelenti. Mollay Károlynak azt is hálásan köszönöm, hogy a jegyzetekben közölt német szövegeket összeolvastva velem és széles körű ismereteivel segített a bizonytalan részek értelmét tisztázni.

LÁSZLÓ FARKAS VON BUDA

László Farkas wird in der ersten bekannten Quelle im Jahre 1437/38 als Oberrichter der Stadt Ofen bezeichnet. Er entstammte einer ungarischen Familie. Sein Name wurde in mehreren, voneinander unabhängigen deutschen Texten in der ungarischen Wortfolge als »Farcuslasla« bewahrt. Seine Familie kam aus Tirnau (ung.: Nagyszombat) nach Buda, deshalb nannte man ihn, wie er auch selber sich des öfteren schrieb, Tirnauer. Seinen deutschen Namen erhielt er von den Mitbürgern, unter denen er in Buda lebte. Er gehörte zu den Gewandschneidern, die in Buda nach ihren Tuchverkaufskammern Kammerherren genannt wurden. Die Kammerherren, also Tuchgroßhändler, die aber auch einen einträglichen Detailhandel betrieben und auch Weber in wirtschaftlicher Abhängigkeit haltende Unternehmer waren, standen an der Spitze der Stadt in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Das zu dieser Zeit entstandene Ofner Stadtrecht diente der Aufrechterhaltung ihrer Herrschaft. Nach diesem Rechtsbuch durfte nur derjenige zum Richter erwählt werden, dessen vier Großeltern Deutsche waren. Mit Farkas machten die Kammerherren nur eine Ausnahme, um durch sein Vorrücken die Bestrebungen der ungarischen Zunftbürger, sich neben den Patriziern an der Leitung der Stadt zu beteiligen, abzuwehren. Farkas enttäuschte das in ihn gesetzte Vertrauen nicht. Als Richter in den Jahren 1439/40 half er bei der Beseitigung des János Ötvös, des Führers der Ungarn. Der auf diese Gewalttat folgende Aufstand beschleunigte die Umwandlung der Organisation der Stadt. Eine Vereinbarung kam zustande, nach der vom Jahre 1440 ab Ungarn und Deutsche das Richteramt abwechselnd besetzen, und die Hälfte des aus 12 Mitgliedern bestehenden Rates Ungarn sein sollten.

Als diese Vereinbarung geschlossen wurde, war Farkas nicht nur Richter von Buda, sondern auch »comes tricesimarum«, d. h. Leiter der Außenhandels-Zollorganisation. Nach dem Tode König Alberts (1439) und der Wahl Wladislaus' I. zum König, blieb Farkas Parteianhänger der verwitweten Königin. Als Leiter der Dreißigstel von Ödenburg und Preßburg, gewährte er Elisabeth zum Teil Darlehen aus seinem eigenen Vermögen, zum Teil verschaffte er ihr Geld von Wiener Bürgern. Er war auch an der Verpfändung der in den Händen der Königin befindlichen Schmuckstücke beteiligt. Als Gewähr für seine Darlehen erhielt er zu zweit das Amt des Burgvogtes von Győr (Raab). Nach Elisabeths Tode (Dez. 1442) wurde er Parteianhänger des Vormundes des minderjährigen Ladislaus V., des deutsch-römischen Königs Friedrich III. und übergab diesem die Burg von Győr. Die Passivität Friedrichs III. und das Erstarken der Partei Wladislaus' I. ließ ihn die Zusammenarbeit mit der Nationalpartei suchen. Durch die Hilfe des Banus László Garaí, des späteren Palatins, gelang es ihm, sein Ziel zu erreichen. Er gewährte Garaí im Jahre 1444 eine Anleihe von 4100 Goldgulden, und als Pfand dafür übernahm er dessen Gut Simontornya. Eine Zeit lang lebte er selber in Simontornya und wurde als Burgvogt zugleich zu einem der Vizegespane des Komitats Tolna. Obwohl er sich auch weiterhin mit Warengeschäften befaßte, traten in seinem Leben vom Jahre 1449 an die feudalen grundherrschaftlichen Züge in den Vordergrund. Im Jahre 1454 erwarb er die Gespanschaft der Insel Csepel. Zu dieser Zeit wurde er bereits »nobilis« genannt, und trug den Titel »egregius«, der den vornehmeren Adeligen gebührte. 1456 erwarb er von Ladislaus V. ein verpfändetes königliches Dorf als Erbgut. Als er starb (1457), war er bereits ein feudalisierter Bürger.

A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén

A XV. században az áruterelés fejlődése elsősorban a mezőgazdaságban lényeges változásokat hozott. A feudális járadék formái között egyre inkább tért hódít a pénzjáradék, fejlődést tapasztalunk a társadalmi munkamegosztás terén is.¹ Emelkedik a városok és mezővárosok kereskedelmi jelentősége. Kiszélesül a belső piac, a mezővárosok körül kisebb piacörzetek jönnek létre, egyes városok gazdasági hatósugara viszont már országrészekre terjed ki. Nyomon követhetjük az országos piac elemeinek kialakulását is.² Ezzel szemben meg kell jegyeznünk, hogy városaink fejlődése — különösen ipari téren — egyes kivételektől eltekintve nem érte el a nyugati városok színvonalát, és így gazdasági erejük viszonylag jelentéktelen volt.³ Természetesen ezeknek a gazdasági jelenségeknek ki kellett hatniuk az ország politikai szervezetére is. Közismert tény, hogy Magyarország politikai fejlődésében a városi polgárság a nyugati államokhoz képest igen kis befolyással rendelkezett, és az is közismert, hogy a polgári rend egységes erővé alakulása Mohács előtt csak megkezdődött, de nem jött létre.⁴

Véleményünk szerint a városi rend egységes, nyugati értelemben vett „harmadik renddé” fejlődése csak abban az esetben következhetett volna be, ha az egyes városok, vagy város csoportok körül kialakuló piacörzetek közötti kapcsolatok olyan formát öltöttek volna, amelyben a köztük levő ellentétek eltűnnek, egyszóval kialakul az egységes, országos piac. Az alábbiakban ehhez a problémához kívánunk néhány adalékot nyújtani. Különösen középkori fővárosunk története szempontjából van ennek a kérdésnek égető jelentősége. (Fővároson itt és a továbbiakban nemcsak Budát értjük, hanem a vele ekkor már gazdasági egységet képező Pestet és Felhévizet is, hiszen a három város már a kortársak előtt is gazdaságilag egynek számított.)⁵ A belső kereskedelmi forgalomban a vezető szerepet a fővárosi polgárok játszották,⁶ sőt még a külkereskedelemben is ők jártak az élen, bár itt erős külföldi konkurenciával kellett küzdeniük.⁷ Ezért gazdaságilag a belső piac alakulása, politikailag a rendi fejlődés a városok közül leginkább a fővárost érintette. Mindezen problémák megvilágítására nagyon alkalmasnak látszik a XV. századi Magyarország egyik legjelentősebb vámperének, az 1476—78 között, majd újrafelvétel miatt 1492-ben másodízben folyt nagyváradai vámpernek

története. Ebben a perben a nagyváradai káptalannal szemben részt vett Magyarország szinte valamennyi jelentős városa, és világosan megmutatkoznak az országos piac meglevő elemei, de azok korlátai is.⁸

I. A nagyváradai vámper lefolyása

A vámpert hosszú ideje ismeri történetírásunk. A kiváló szász történész, G. D. Teutsch már 1844-ben írt tanulmányt róla a nagy múltú szász tudományos folyóirat, az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde első évfolyamában.⁹ Dolgozatában nemcsak a per lefolyását ismertette, hanem az abban kiadott oklevelekből is többet leközölt, így az 1478-as tarifát és ítéletet is. 1857-ben Teleki József adott ki az 1476—1478-as per okleveleiből.¹⁰ Az 1492-es per kiadása elmaradt. Azonban az első vámpert ismertetett anyagát sem tekinthetjük teljesnek. Az oklevélkiadók a szászok levéltári anyagát használva a többi város ügyében kiadott ítéletleveleket nem ismerték. Ezekről, sajnos, csak részleteiben, egy másik, az 1496. évi zsitvatői vámpert tudósít bennünket.¹¹ A nagyváradai per feldolgozásával, Teutsch és Teleki kiadásai alapján, sokan foglalkoztak. 1883-ban Bunyitay Vince írt részletesen — és állásánál fogva (nagyváradai kanonok volt) a nagyváradai káptalan szempontjából — a perről.¹² Bunyitay könyve megjelenése óta azonban a forrásanyag bővült: megjelentek a beszercei városi levéltár középkori okleveleinek regesztái, és ezáltal a szakirodalom tudomást szerezhetett az 1476—78-as per addig ismeretlen okleveleiről, a káptalan védekezéséről.¹³ Ezt a kiadást azonban senki sem használta fel, és így továbbra sem lehetett az 1478-as tarifarendezést az azt megelőző állapottal összehasonlíttani. A későbbi irodalom továbbra is Teutsch, Teleki és Bunyitay nyomán haladt. Az utóbbi években is többen foglalkoztak a perrel, így Mályusz Elemér¹⁴ és Elekes Lajos¹⁵.

Nagyváradon a káptalan vámjoga évszázadokra nyúlt vissza. Vásár-vámjogát I. László király adományából vezette le,¹⁶ ezt azonban nem tudta igazolni, és így vámjoga alapjául Imre király 1203. évi kiváltóságlevelét tekintették.¹⁷ Imre ekkor a káptalannak adta a Bihar megyei falvak és vásárok királyt illető vámjövödelmének kétharmadát. A vám birtoklását a káptalan nem élvezhette zavartalanul. Már 1284 és 1285-ben hallunk vám- és vásárjogaikkal szemben támasztott nehézségekről.¹⁸ A XIV. század első felében jogaik további sérelmeket szenvedtek. Nagy Lajos király ezért 1342-ben visszaadja a káptalannak — az ezek szerint időközben elvesztett — káptalani vámrészt, amihez az eddig az uralkodó birtokában maradt utolsó vámharmadot is hozzáadja.¹⁹ Ezentúl a káptalan, ha nem is egészen háborítatlanul, állandó birtokosa maradt a teljes vámnak. Kíméletlen vámszedési módja miatt már a XIV. században nézeteltérés támadt a káptalan és saját püspöke, Meszesi Demeter között.²⁰ Ezzel az esettel kapcsolatban megtudjuk, hogy Váradon kétféle vámot szedtek: vásár- és kapuvámot. A vám olyannyira sújtotta a váradi és Várad környéki lakosságot, hogy a püspök kikényszerítette a káptalantól

a vásárvám megváltását átalány fejében a környék püspöki és káptalani jobbágyság számára.²¹ Azonban a káptalan vásár- és kapuvámszedési jogával szemben egyéb panaszok is merülhettek fel, mert 1409-ben Csáki volt erdélyi vajda mint Bihar megyei főispán a megye közgyűlésén tartott vizsgálatot a káptalan vámjoga ügyében. A vizsgálat a káptalant igazolta.²² Újabb nehézséget okozott a káptalannak, hogy a váradi püspök 1428-ban vásárljogot szerzett saját nagyváradi városrészei, Olaszi és Vadkert számára, ami miatt 1429-ben ellentét robbant ki a püspök és káptalana közt.²³ Később kiegyeztek, és a káptalan e két helyen is megerősítette vámjogát. A vásárok között a vadkerti és olaszi vásárok lassan az eredeti vásárokat is felülmúlták.²⁴

A nagy vámpér az 1470-es években kezdődött. A per kezdetén a káptalannal szemben Erdély, később pedig Magyarország városai is pereskedtek. Az erdélyi városok ugyanis vonakodtak az általuk igazságtalanul magasnak tartott vámot megfizetni.²⁵ Ezért a káptalan 1476. augusztus 1-én királyi utasítást eszközölt ki, amelyben az uralkodó a káptalani vámjog kérdésében vizsgálatot rendelt el, amit az aradi káptalan és Bihar megye communitása 1476. augusztus 20-án per modum proclamatae congregationis teljesített is.²⁶ A közgyűlésen kihallgattak hatvankét szomszédos Bihar megyei nemest, akik kisebb eltérésekkel ugyan, de lényegében mind a káptalan javára vallottak. Igazolta a vizsgálat, hogy a káptalan emberemlékezet óta egy régi registrum, azaz vámtarifája alapján szedte a váradi vásár- és kapuvámost, bár hozzátették azt is, hogy egy forint értékű áru után egy dénár vámot, azaz egy százalékos értékvámost szedtek. Végül írásba foglalták a régi tarifát.

A per azonban nem ezzel a vizsgálatral indult meg, hiszen a következő hónapban, szeptember 10-ére, az első ismert perbeli határnapra már perhalasztás útján került az ügy, tehát ez előtt már kellett egy korábbi terminusnak lennie.²⁷ Eddig a per még csak a káptalan és Erdély összes szabad királyi városai között a vadkerti vásárvám ügyében folyt, most azonban Buda is beavatkozott a városok oldalán.²⁸ A személynöki bíróság előtt indított pert ebben a perszakaszban nem fejezték be, hanem elhalasztották. Az uralkodó azonban elrendelte, hogy az erdélyi városok az ítélethozatalig csak annyit fizessenek a váradi vámon, mint a budaiak és a pestiek.²⁹ Közben Budán kívül Pest és Kassa is beavatkozott a perbe, hogy azután a per végén az erdélyi városokon (Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce, Segesvár, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászváros és Meggyes) kívül kilenc magyarországi (Buda, Pest, Fehérvár, Kassa, Pozsony, Eperjes, Bártfa, Lócse és Ráckeve) is részt vegyen.³⁰ A per tovább folytatódott, de ítéletet nem hoztak, így Mátyás kénytelen volt utasítani a személynököt, hogy 1477 májusban hozzon végre ítéletet. A personalis valóban tárgyalta is ekkor a pert, hiszen sorra átírja a városok számára a káptalan által bemutatott okleveleket, de ítéletet mégsem hozott.³¹

Egy 1477. június 11-én kelt oklevél ad választ arra vonatkozóan, hogy miért nem hoztak ítéletet. Ezen a napon ugyanis megjelentek a

budai káptalan előtt Anárcsi Thegzes Péter és Jenői Simon mesterek, a nagyváradi káptalan kanonokjai, és a káptalan nevében előadták, hogy az uralkodó „ob favorem civitatum suarum regalium et etiam reginalium civiumque mercatorum in eisdem conmorantium quasdam causas in facto exactionis tributorum Waradiensium non tam iuris ordinem observando, quin potius absoluta sua potentia prout vellet et sibi placeret adiudicare atque huiusmodi tributum cum magno detrimento et defectu limitare pretenderet”. A káptalani képviselők a királyt és utódait ettől eltiltották, és egyben ünnepélyes ellentmondást jelentettek be. Tehát közismertté vált a király terve, hogy a vámpert új tarifa létesítésével a városok javára kívánja eldönteni. A májusi tárgyaláson ezért az új szabályzat elkészítése végett el kellett halasztani a pert. Akkor a káptalant csak ügyvédje, Solymosi László képviselte, míg júniusban már két kanonokot küldött fel a káptalan Budára.³² Az uralkodó tervét békés úton, megegyezéssel kívánta elérni, azonban a nagyváradi kanonokok ünnepélyes tiltakozása nyilvánvalóvá tette, hogy a káptalan erre nem hajlandó, jogaihoz ragaszkodik, tehát békés megegyezésről szó sem lehet. Mátyás ezért 1477. július 3-án a nagyváradi vásárokat királyi hatalmával megszüntette, illetőleg Debrecenbe helyezte át.³³ Debrecen ekkor a Hunyadiak családi birtoka és egyben vámszedőhely, melynek jövedelme a budai vár udvarbírói hivatalához folyt be. E vám ellen is voltak panaszai a városoknak.³⁴ A káptalan, sőt a váradi püspök jövedelmeit is súlyosan érintette a királyi intézkedése, és ezáltal egyezkedésre hajlamossá tette. 1478. február 17-én az uralkodó a váradi püspök kérésére újra engedélyezte a váradi vásár megtartását, de április 5-re a feleket megidézte a személynöki bíróság elé.³⁵ Nem tudni azonban, mely okból, ezen a napon mégsem a személynök, hanem Ország Mihály nádor járt el a vámpertben. Végre, kétévi pereskedés után az idézőlevélben feltüntetett terminuson ítéletlevél zárta le a pert. Az ítéletnek csak a szász városok számára kiadott példányát ismerjük, amelyben átírják a szászok kiváltságlevelét. Vámentességük alapja II. András király 1224. évi privilégiuma, az úgynevezett *Andreanum*, melyet majd valamennyi uralkodó megerősített.³⁶ Az ítéletlevél a káptalan által előterjesztett bizonyítékok közül csak Imre király 1203-as, a vámok kétharmadát adományozó kiváltságlevelét és az ezt a harmadik harmaddal megtoldó Nagy Lajos-féle 1342-es privilégiumot vette figyelembe. A többi káptalani bizonyítékot, köztük az 1476-os vizsgálatot meg sem említették. A szászok az 1203-as kiváltságlevelét nem tudták érvényteleníteni, és így az *Andreanum* mentesítését csak az 1342-es oklevél vámharmadjával szemben próbálták érvényesíteni. Hajlandók voltak a másik kétharmad vám megfizetésére, azonban új, igazságos vámtételeket kértek. A nádori ítélet teljes egészében a szászok érvelését fogadta el, a harmadik vámharmad fizetése alól felmentette őket, a kétharmadra vonatkozóan pedig új vámszabályzatot léptetett életbe.

A magyarországi városok ügyében kiadott ítéletlevél szövegét nem ismerjük, csak feltevésekre szorítkozhatunk. Buda, Pest és Fehérvár

esetében a nagyváradival majdnem egy időben folyt első zsitvatói, az 1492-es második nagyváradi, és az 1496-os második zsitvatói vámperek indokolásai és ítéletei alapján³⁷ szinte biztosra vehetjük, hogy ezek a városok a vámpemben megerősítették teljes vámmentességüket. Kiváltságleveleik ugyanis a vámmentességet nem új, hanem közismert régi jognak állították, amelyre vonatkozó eredeti kiváltságleveleik elvesztek. Így fel kellett tételezni, hogy megelőzték az 1203-as váradi privilégiumot, tehát a káptalannak adott vámjog nem sérthette a városok régi mentességét.

A nagyváradi káptalan látszólag megnyugodott az ítéletben, de jogai fenntartására különböző hiteleshelyek előtt több ízben tiltakozást jelentett be.³⁸ Mátyás halála után pedig elérkezettnek látta az időt arra, hogy jogait érvényesítse. A személynöki bíróság előtt perbe fogta az erdélyi városokat. A magyar városok újból beavatkoztak a perbe, ezúttal azonban csak Buda, Pest, Kassa és Bártfa. A király először személyesen kívánt Nagyváradon ítékezni az ügyben, később azonban mégis a személynöki bíróság mondta ki — több perhalasztás után — az ítéletet. Átírta a káptalan tiltakozását, amelyben a kanonokok előadták — majdnem az 1477-es tiltakozással azonos szavakkal —, hogy Mátyás városai iránti kedvezésből nem *iuris ordine observato, quam absoluta sua potentia* hozatta meg a nádorral az ítéletet. Ugyancsak átírta a bíróság a káptalan bizonyító oklevelei közül azoknak a többségét is, amelyeket a nádori törvényszék hallgatással mellőzött: így az 1476-os vizsgálatot. Mivel a vizsgálat igazolta, hogy a káptalan valóban jogosan, a bemutatott régi tarifa alapján szedette a vámot, a városok a vizsgálatall szemben alaki kifogással éltek. Szerintük ugyanis a vizsgálat érvénytelen, mert proclamata congregatió történt inquisitio esetén az ország szokásjoga szerint az ellenfelet is meg kellett volna idézni, ez esetben pedig ez nem történt meg. A városok érvelését elfogadta a személynöki bíróság, és Ország Mihály ítéletét új ítélettel erősítette meg.³⁹ Újabb ítélettel erősítették meg jogukat Buda, Pest és társaik is.⁴⁰

2. A nagyváradi vámtarifák

Az előbbi fejezetben röviden összefoglaltuk a vámpեր lefolyásának történetét, azonban szándékosan nem tértünk ki a legfontosabb kérdésre, a nagyváradi vásároknak és az itt szedett vámoknak a jelentőségére. A nagyváradi vásárok jelentőségét földrajzi helyzetük adta meg. Várad Magyarország több piackörzetének érintkező pontjánál feküdt, amelyek között ezért Nagyvárad volt a természetes árucserközpont.⁴¹ A vámpեր maga is teljes mértékben ezt igazolja. Az erdélyi kereskedővárosokon kívül az ország központjában fekvők (Buda, Pest, Fehérvár és Ráckeve), az északkeleti felvidékiek (Kassa, Eperjes, Bártfa és Lőcse), sőt nyugatmagyarországiak (Pozsony) is részt vettek a vásárokon. A kereskedők zöme megelégedett azzal, hogy áruit Váradra vigye, ahol eladta és helyette ott szerezte be, amire szüksége volt. Különösen jól igazolja ezt Kassa pél-

dája. A XIV. században a kassai kereskedők még rendszeresen jártak Erdélybe, azonban a XV. században csak Váradig utaztak, és ott cserélték el áruikat erdélyi árukra.⁴² A váradi vásároknak ezt a közvetítő jellegét a kortársak is világosan látták. Nem tartották közönséges vásárnak, egy piackörzet központjának. A vámperben kiadott okleveleket szerkesztő jogászok ügyeltek arra, hogy a váradi vásárokat meg lehessen különböztetni a többi vásároktól. Többnyire nem forumnak vagy nundinának nevezik, hanem locus cambii seu permutationis, cambium seu permutatio rerum mercimonialium, commutatio rerum venalium névvel emlegetik.⁴³

A váradi vásároknak ez a piackörzeteket összekötő szerepe különösen szükségessé teszi annak megállapítását, hogy mely áruknak volt a legnagyobb jelentősége ezeken a vásárokon. A váradi vásárokon előforduló legfontosabb áruknak ugyanis nemcsak egy piackörzetre, hanem az egész belső piacra jellemzőnek kellett lenniük, hiszen három (illetve Pozsonyt is ide számítva négy) nagy gazdasági körzet kereskedői fordultak meg itt. Szerencsére módunk van erre a kérdésre választ adni, mégpedig a vámtarifák összehasonlítása útján. A perben ugyanis két vámtarifa szerepelt, a káptalan által 1476-ig használt „antiquum registrum”⁴⁴ és az 1478-as Ország-féle tarifa. Ez utóbbit a nádor a városok kérésére és javára, speciális királyi utasításra adta ki, tehát a városok gazdasági érdekeit szolgálta. A két tarifa összehasonlításával ezek szerint megismerhetjük azokat az árukat, amelyek vámmérséklése leginkább szolgálta a városok érdekét.

Az összehasonlítás előtt azonban foglalkoznunk kell a vám jellegével és az első tarifa korával és hitelességével. A váradi káptalan XIV. századi statutumai szerint a káptalan Váradon kétféle vámot szedett: vásár- és kapuvámot.⁴⁵ A Szentjánosban 1476. augusztus 20-án tartott Bihar megyei vizsgálat is ezt igazolta. A vizsgálat alatt ugyanis az első tanú, Sztári János vallomását, hogy a káptalan a városba érkező minden kereskedőtől „tributum portarum et fori exegisset et exigi fecisset iustum”, mind a hatvankét tanú megerősítette. Bonyolulttá teszi az ügyet azonban, hogy Sztári vallomása elején előadta ugyan, hogy a káptalan a vámot „iuxta seriem et formam cuiusdam veteris et antiqui registri inferioris presentibus verbotenus transcripti, quod ab olim habuit” szedte, vallomása végén viszont azt állította, hogy „ita videlicet, quod a singulis mercantiis unum florenum auri valentibus, singulum denarium talismodi monete, cuius centum denarii unum florenum auri valent, et supra ad eundem numerum de singulis mercantiis, necnon de aliis rebus venalibus iuxta exigentiam rei tam vendite, quam empte exigi fecisset.” Sztári vallomását — Ártvány Balázs kivételével, aki azt vallotta, hogy nem tudja, „si aliquando ipsum capitulum contra registrum excessisset, an ne” — az összes tanú megerősítette, sőt a két egykori vámszedő, Mezőgyáni Pál és Szeléndi Antal is azt vallotta, hogy a régi registrum szerint, és ordine superius memorato szedte a vámot annak idején.⁴⁶ Az ordo superioris memoratus nyilván azonos a Sztári által említett egy százalékos érték-

vámmal. A vizsgálat végén átírt *registrum antiquum* (1. alább, függelék) azonban ezzel ellentétben áll, nem érték-, hanem darabvámot tartalmaz.

Tudjuk azt, hogy a vásárvám, akár a harmincad, értékvám volt, míg az út-, híd-, rév- stb. vámokat mennyiség vagy súly alapján szedték. Értékvámnál a vámolás mindig kapcsolatban van az áruk felbontásával.⁴⁷ Az egy százalékos értékvám és az áru kibontásának kapcsolatára mutat rá a nádori ítéletlevél is: „*quod singulas mercantias seu res mercatorum quorumcumque exactores tributorum singillatim examinare vel conspiciere non habeant.*” Úgy tűnik tehát, mintha a káptalani tarifa a kapuvám, míg az egy százalékos értékvám a vásárvám lett volna. Ez azonban csak látszat, ami egyáltalán nem bizonyítható. Kétségtelen, hogy ez ellen az értékvám jelleg ellen igen élesen küzdöttek a városok, ami kiderül a százszok 1492. évi tiltakozásából is. E szerint a kanonokok „... *pretendunt a singulis mercantiis unum florenum auri valentibus singulum denarium talis monete, cuius centum denarii unum florenum auri valerent, exegisse, . . . quilibet enim, qui rerum mercimonia hinc inde deferendarum quantitatem et numerum novit vel intellexisse potuit, metiri posset, sepius contigisse, quod de uno quoque curru res quascumque in valore mille florenorum deferente decem florenos auri idem capitulum contra ius phasque inmoderata abusione exegisset. Forent autem tales mercatores, qui secundum magis et minus quandoque res et mercimonia trium vel quatuor milium florenorum aut etiam ultra deferre consuevissent. . .*” Valóban ezek szerint egy-egy nagykereskedő esetleg 30—40 ft vámot is fizethetett volna.⁴⁸ Meg kell ugyan jegyeznünk, hogy ez a vám egyáltalán nem volt szokatlan a korabeli Magyarországon. Mátyás 1480-ban, a nagyváradi vámperben vámmentességi jogukat megerősítő pestieket a horvátországi vámok fizetése alól is felmenti, kivéve a Frangepánok modrusi vámját, ahol de rebus singulorum centum florenorum auri singulum unum florenum, azaz ugyanazt az egy százalékos értékvámot, amit Nagyváradon elvetnek, kell fizetniük.⁴⁹ A *registrum* kapuvám jellegének viszont ellentmond az a tény, hogy ismerjük a nagyváradi kapuvámnak, helyesebben kapuvámoknak a per lezajlása utáni tarifáit, és ezek egyáltalán nem azonosak egyik perbeli vámtarifával sem. Egyrészt mások a tételek, másrészt jóval kevésbé részletesek.⁵⁰ Viszont, ha a perben bemutatott káptalani tarifa nem a kapuvámra, hanem a vásárvámra vonatkozik, akkor csak az a lehetséges magyarázat, hogy a káptalan és vámosai egyes, viszonylag kis mennyiségben nagy összeget jelentő áruknál a tarifa helyett a számukra sokkal gyümölcsözőbb értékvámra tértek át, és ezt a szokásjog által törvényesítették. A tarifában ugyan nem szereplő, de kétségtelenül Váradon keresztülhaladó fűszerféléket, késeket stb. nem is tudta volna a káptalan másként, mint értékvámmal megvámolni. Az értékvámnak ezért elsősorban a posztó és esetleg a külföldi fűszerek kereskedelmében lehetett jelentősége. Ezért azután a városok egyaránt küzdöttek az értékvám ellen és a tarifa tételeinek mérsékléséért.

A káptalani tarifa korának és hitelességének megállapításánál az 1476-os Bihar megyei *proclamata congregatió*s vizsgálatból kell kiindul-

nunk. A vizsgálatlalt szemben ugyan a városok formai kifogással éltek, mert a proclamata congregatióra nem idéztették meg az ellenfelet, jelen esetben a városokat.⁵¹ A tarifa hitelessége ellen azonban a formahibán kívül ellenvetést nem tettek, sőt az a tény — mint látni fogjuk —, hogy a nádori bíróság az új tarifa megállapításánál a káptalanit vette alapul, azt igazolja, hogy valójában ők sem kételkedtek hitelességében. A hatvan-két kihallgatott Bihar megyei nemes nyilván jól ismerte a váradi vámszedés módját, és nem valószínű, hogy hamisítás esetén ezt a városok nem aknázták volna ki. Véleményünk szerint tehát a proclamata congregatio aktájának végén a káptalan antiquum registrumaként átírt vámszabályzat valóban azonos a káptalan által hosszú ideje, de legalábbis az 1476 előtti években használt vámtarifával. Legfeljebb abban adhatunk igazat Árthándy Balásznak, hogy a káptalan vámosai nem mindig tartották be a tarifát, hanem magasabb vámot szedtek.

Nehezebb probléma a tarifa korának meghatározása. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az 1440-es években már ezt a tarifát használták. A vizsgálat alkalmával ugyanis Szeléndi Antal azt vallotta, hogy harminckét évvel ezelőtt (azaz 1444-ben) rokonánál, Gyulay Miklós váradi éneklőkanonoknál élt, aki akkor a vámot a káptalantól bérelte, és a vámszedést őrá bízta. Szeléndi pedig már akkor ennek a tarifának az alapján szedte a vámot. Vallomásában nincs okunk kételkedni. Gyulay 1443-ban lett éneklőkanonok, tehát 1444-ben bérelhette a vámot.⁵² Hasonló Mezőgyáni Pál vallomása. Mezőgyáni, aki 1472-ben a káptalan jegyzője,⁵³ fiatal korában, amikor Arnold dékánkanonok bérelte a vámot, szedte a registrum alapján a dékán megbízásából a vámot. Sajnos, Arnoldra vonatkozóan nincs adatunk, tehát ezt az adatot nem tudjuk kormeghatározóként felhasználni.

Bizonyos módot nyújt a tarifa korának meghatározására, hogy egyes tételeket garasban, illetőleg fertóban adnak meg. A garas mint számítási és nem tényleges pénznem ugyan az 1436-os Siebenlinder-féle harmincadjegyzékben is szerepel, azonban már Siebenlinder idejében ténylegesen legalább egy fél százada nem volt használatban.⁵⁴ Valószínűleg Siebenlinder is egy régebbi tarifát vett alapul. Még abban az esetben is, ha Siebenlinder korában a garas ténylegesen használt pénznem lett volna, a váradi vámtarifában az átmenő szekér vámjául megadott egy fertós tétel jóval korábbi időszakra utal. A fertó ugyanis a márka negyedrésze,⁵⁵ a márka pedig a XIV. század első felében bevezetett aranyvaluta előtti korszaknak volt fő pénzneve. Természetesen elhibázott kísérlet volna ennek alapján a vámtarifa keletkezését a XIV. század első felére helyezni. Elég csak egy pillantást vetni a XIV. század első feléből fennmaradt vámtarifákra,⁵⁶ az ott pondusban, banalisban, bécsi dénárban megadott tételekre, hogy nyilvánvaló legyen: a nagyváradi registrumot, az egy fertós tételt leszámítva, mindenképpen az aranyvaluta bevezetése után állították össze. Feltehetően a káptalani tarifát nem egyszerre szerkesztették, hanem időnként bővítették, akár az Árpád-kori nagy vámtarifákat. Sajnos, ezeket a különböző időszakokból származó rétegeket

csak akkor tudnánk egymástól megkülönböztetni, ha megfelelő korabeli összehasonlító anyag állana rendelkezésünkre. Az első szerkesztés időpontja, 1342, a teljes vámjog adományozásával függhetett össze. Ezt az is igazolja, hogy 1343-ban a káptalan Bihar megyei hatóságával írásba foglaltatja a bihari vámtarifát, valószínűleg összehasonlítási célból. (L. 44. jegyzet.) A káptalani tarifa mai formáját legkésőbb az 1409-es vizsgálat idején nyerhette el, bár e feltevésünket csak a nagyváradi vámok külső története támasztja alá. A garastételek emlegetése is talán ezt bizonyítja, hiszen Nyugat-Magyarországgal ellentétben, ahol a külföldi garasok forgalomban voltak, Nagyváradon erről a XV. században nem lehetett szó.

Ezt az 1476-ból fennmaradt, de a fentiek szerint valószínűleg legkésőbb a XV. század fordulóján létrejött káptalani vámszabályzatot összehasonlítva a nádor által a városok javára 1478-ban kiadott tarifával, érdekes eredményekhez jutunk. Bár a tételek nem azonos sorrendben következnek egymás után, mégis megállapítható, hogy a két tarifa kisebb eltéréseket leszámítva azonos. (L. a táblázatot a Függelékben.) Nyilvánvaló tehát, hogy a városok a régi tarifát vették alapul az új elkészítésénél. A sorrend különbsége viszont — mivel annak semmi egyéb jelentősége nincs — arra utal, hogy a városok a tarifának egy másik példányát használták fel, vagy pedig azt bizonyítja, hogy a káptalan által szedett vámokat emlékeztetőből, a mindennapi vámolási gyakorlat alapján írták össze, és módosították saját céljaiknak megfelelően.

A nádori tarifa ezek szerint a régi káptalani szabályzatnak a városok javára módosított változata, tehát a két tarifa ellentmondásai rámutatnak a városok gazdasági érdekeire. Lényeges különbségek vannak az állatok, állatbőrök, a posztó, a gabona és a só vámjánál. E két utóbbinál a Váradra történő behozatal esetén a káptalan egészen minimális vámot kért, míg kivitelnél annak többszörösét. Egész nyilvánvaló, hogy a káptalan ezáltal a nagyváradi lakosság érdekeit tartotta szem előtt, az élelmezés szempontjából nélkülözhetetlen gabonát és sót a polgárai számára kívánta biztosítani. Mint láttuk, már Meszesi Demeter püspök is biztosított kedvezményeket a várad lakosság számára a megvámolásnál. A nádori tarifa, amely az egyszeri elvámolás elvén épült fel, ehhez az álláspontjához e két árutételnél is következetesen ragaszkodott, s nem különböztette meg a be- és kivitelt. A gabona esetében — bizonyára, hogy a káptalan ne károsodjék — az új tarifa a régi be- és kiviteli vám összegét tartalmazza. Sónál — az erdélyi sóbányákból származó só látta el az ország jó részét⁵⁷ —, úgy látszik, valamelyes engedményt adott a nádor a városoknak, az új vámtarifa magasabb a régi beviteli vámnál, de valamivel alacsonyabb a be- és kiviteli vám összegénél. Meg kell még jegyeznünk, hogy 1520-ban a só kapuvámja Nagyváradon jóval magasabb mind a káptalani, mind pedig a nádori tarifa vámjánál, 8 dénár és két só.⁵⁸

Igen nagy a különbség azonban az egyes állatok, állatbőrök és a vágott sertés vámjánál. A vám általában a felére csökkent. A vám mérséklését mutatja az is, hogy 1520-ban ugyanebben a Bihar megyében 21 vámhelyen egy ökör vámja egy dénár, azaz az eredeti káptalani tarifa,

csak Hencidán (obulus), Csalánoson (obulus), Vámospércsen (fél dénár), Létán (obulus) és Rezegén (fél dénár) alacsonyabb ennél.⁵⁹

Ugyancsak a vám tekintélyes mérséklését találjuk a posztó esetében. A káptalani tarifa megvámolja a posztóval rakott átmenő szekeret, (1 szekérrakomány vámja 1 fertó), azonban az el nem adott, de kiindulási helyére visszatérő, posztóval rakott szekeret vámmentesnek tartja. Ha azonban a szekér rakományának egy részét eladták, de nem térnek vissza, hanem tovább mennek, akkor fél szekér után fél forint vámot kötelesek a kereskedők fizetni.⁶⁰ Az eladott posztó vámját posztófajta szerint részletesen megadják. Ez a részletezés, a Siebenlinder tarifával, vagy a budai jogkönyvvel összehasonlítva ugyan eléggé hiányos,⁶¹ pl. nem sorolják fel a selyemszöveteket. A nádori tarifa azonban egyedül a legolcsóbb fajta posztót, a szürkeposztót tünteti fel, mégpedig a káptalanival azonos vámtétellel, míg egyébként a posztó vámjával a káptalani tarifa azon tételét veszi alapul, amely egy fél szekér eladatlan, továbbmenő posztóra fél forint vámot szab ki. A nádori tarifa, nem különböztetve meg az egyes posztófajtákat, a posztót nem fajta és mennyiség szerint, hanem egyszerűen szekérrakományként vámolja, egy szekér vámja egy forint.

Igen fontosnak tartjuk a nádori tarifa e meghatározását. Már láttuk, hogy a káptalan érték vámot szedett, és a városok ennek megszüntetésére törekedtek. Az új vámtarifa elkészítésével az érték vám elvben megszűnt. A városok azonban nem álltak meg félúton. A káptalan még mindig követelhetette a kocsi felbontását, ha a nádor elismeri a posztófajták szerinti elvámolás különbségét. Azáltal tehát, hogy teljesen elhagyták — az olcsó szürkeposztót leszámítva — a posztótételek megkülönböztetését, és a szekérrakomány alapján való vámolás elvét vezették be, következetesen végrehajtották a szekerek felbontási tilalmát. Mivel pedig a posztó, továbbá a fűszer a korszaknak olyan árutétele volt, amely még kisebb terjedelemben is a legnagyobb értékét képviselte, ezért a városoknak az 1492. évi per során az ezer forint értékű kocsi rakományt szállító kereskedőkről tett említése csak ezekre, továbbá a késekre vonatkozhat. Ezek szerint a káptalani érték vámolás idején egy ezer ft értékű rakománnyal ellátott kocsi után 10 ft, a nádori tarifa szerint pedig csak egy forint vámot fizettek.

Különösen érdekes, hogy a fenti tételeken kívül iparcikk alig szerepel a tarifákban, és ami van, annak a vámja azonos mindkét tarifában. Úgy látszik tehát, hogy a váradi forgalom zömét a posztó és az élő állat, továbbá az állatbőrök tették ki. Ezek a tételek viszont a XV. századi magyar külkereskedelmi forgalom fő tételei is. Az előbbi a nyugati behozatal és keleti kivitelünk legfontosabb árucikke, míg az utóbbiakat mi exportáltuk nyugatra és importáltuk keletről.⁶² Nem szerepel a százok kereskedelmének oly jelentős tétele, mint a kés.⁶³ Ez ugyanis olyan mennyiségű volt, hogy csak érték vámmal lehetett megvámolni. A magyar szarvasmarhakivitel jelentősége a XV. század második felében kezdett nőni. Azonban a nagyarányú magyar marhatenyésztés ellenére

sem tudtuk fedezni a nyugati igényeket, mert — legalábbis a XVI. század elejétől fogva — nyilván az exportigények következtében havasalföldi behozatalra szorultunk.⁶⁴ Az állatbőrök szintén fontos tételt képeztek a magyar kivitelben, ahogy az augsburgi Paumgartner-cég XVI. század eleji kereskedelmi kézikönyvéből is kiderül.⁶⁵ Más külkereskedelmileg is jelentős árutételünk lett volna a bor, ez azonban mindkét tarifában azonos vámtétellel szerepel, tehát a nagyváradi piacon valószínűleg kevésbé fontos áru volt.⁶⁶

Végül ki kell térnünk néhány olyan esetre, ahol az összehasonlítás nehézségekbe ütközik. Azoknál a vámtételeknél, ahol a káptalani tarifa garassal számol, a nádori tarifa dénárt, vagy a forint törtrészét említi. Szükséges tehát a garas átszámítása. Ez kétféle módon történhet. A Siebenlinder-féle tarifa szerint 14 garas tesz ki egy aranyforintot, azaz egy garas valamivel több, mint 7 dénár. Ezzel szemben a XIV. században 6 dénárt számítottak egy garasra.⁶⁷ Ez utóbbit tartjuk a valószínűbb átszámítási kulcsnak. A XIV. századi törvényes rendelkezések ezt az átszámítást ismerték, a XV. században viszont a garas-számítás — legalábbis ezen a vidéken — nagyrészt ismeretlen volt. Ha tehát ezt fogadjuk el, akkor a viasz (egy garas a káptalani, hat dénár a nádori), a gyapjú (4 garas, ill. 25 dénár), a vas (4 garas és két vas, illetve negyed aranyforint, azaz 25 dénár és két vas) vámja azonos volt. A 25 dénárnak, illetve egynegyed aranyforintnak a négy garassal való egybevetése azt mutatja, hogy 16 garas forinttal számoltak. A komlónál (két garas = 8 dénár) és a nyestbőr subánál (1 garas = 4 dénár) a nádori tarifa alacsonyabb. Nem tudjuk, hogy ennek van-e valami gazdasági oka, vagy pedig csak átszámítási nehézség merült fel. A legvalószínűbb az, hogy a káptalani tarifa szövege még a garas-korszakból származva megtartotta a régi tételeket, azonban a káptalan vámosai már régen dénárban számoltak. Mivel pedig a fentiekben azt próbáltuk valószínűsíteni, hogy a nádori tarifa összeállításánál a városok a Nagyváradon szedett vámolás gyakorlatát vették alapul, azt hisszük, hogy a garastételeknek már 1476-ban is a nádori tarifa dénártételei feleltek meg.

A vámper eredményének értékelésénél nyilvánvaló, hogy ez a küzdelem a nagykereskedők érdekeit szolgálta. Ők tudták 3—4000 ft-os értékben szállítani: posztót, fűszert, kést, de ők voltak leginkább érdekelve a marhakereskedelemben is. A nagykereskedők, városaik patríciusai csak saját érdeküket nézték, és sem a kiskereskedők, sem pedig a parasztok érdekeire nem voltak tekintettel: az ezeket érintő vámtételek nem változtak. Sértette a vámper kimenetele a váradi helyi lakosság érdekeit is, kedvezményeik megszűntek. Az a tény, hogy az ország majd összes jelentős városa részt vett a perben, igazolja a magyar városi patríciátus érdekazonosságát; hogy ez a szolidaritás politikai téren mennyiben jelentkezett, azt a további fejezetekben fogjuk ismertetni.

3. A főváros kereskedői és a vámperek

Az előbbieken rámutattunk arra, hogy a nagyváradi vámperber a városok egységes fellépése eredményeként sikerült a legfontosabb árucikkek vámját mérsékelni, továbbá a posztókereskedelem szempontjából veszélyes értékvámolást is megszüntetni. A vámperek és a városok győzelmének a fontosságát még jobban kidomborítja, ha egy rövid pillantást vetünk az akkori vámviszonyokra, és megvizsgáljuk, hogy mi volt ezek jelentősége a fővárosi polgárok számára.

Az egész országon keresztül-kasul törvényes és törvénytelen vámok tömegét találjuk. Egy 1520-as vizsgálat alkalmával egyetlenegy megyében, Biharban 45 út- és révvám volt, amelyből 25 törvényes, 13 törvénytelen és 7 kérdéses törvényességű! Iványi számítása szerint ekkor egyetlen Bihar megyei útvonalon, a Szeghalom—Nagyvárad—Réven keresztül Erdélybe vezető úton egy bizonyos szekérfajtáért 192 dénár vámot kellett fizetni. Ha tehát egy kereskedő csak hat-hét megyén utazott keresztül, áru értékének jelentős százalékát vámként fizethette ki.⁶⁸ Ezért volt a városi kiváltságlevelek oly fontos tétele a vámmentesség megadása. Egyes városok, mint Kassa és Pozsony csak területileg korlátozott vámmentességet kaptak, amit azonban sikerült az idők folyamán általános vámmentességként felhasználni.⁶⁹ Ez a vámmentesség nem volt egészen írott malaszt. A tiszaluci vám 1517. évi számadása szerint az összes szabad királyi és egyéb királyi városok és mezővárosok, sőt néhány földesúri mezőváros és falu is Tiszalucon vámmentességet élvezett.⁷⁰ A vámszabadsággal ellátott városok polgáraiknak vagy igazolást adtak arról, hogy saját polgáruk a felmutató, akire a város régi szabadsága vonatkozik, vagy esetleg királyi oklevelet is szereztek, amit a kereskedő a vámhelyen felmutathatott, és így vámmentesen távozhatott.⁷¹ Kétségtelen, hogy ez nem használt a vámjövödelmeknek. A fennmaradt vámszámadások szerint ugyanis az 1510—20-as években egyedül a fontos tokaji vám érte el az évi 140 ft-ot.⁷² Viszont, ha a városok zöme vámmentes volt, akkor joggal felmerülhet az a kérdés, hogy a nagyváradi vámperberben az új vámtarifa összeállítása vajon nem egyedül csak a száz városok érdekében történt-e, hiszen azoknak a vám 2/3-át fizetniük kellett, míg Buda és társai teljes mentességet nyertek. Ez azonban nem így áll, mert hiába mentesek a budaiak, ha üzletfeleik vámfizetésre vannak kötelezve, akik annyival drágábban adták, vagy olcsóbban vették az árut, amennyivel magasabb vámot fizettek. Így tehát a vámok mindenképpen megkárosították a városi kereskedelmet.

Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy a vámmentességi kiváltságok nem vonatkoztak minden vámhelyre. Jogi elvnek ugyanis azt tartották — s erre épp a nagyváradi vámperber is bizonyíték —, hogy a később kapott mentesség miatt egy korábban kapott vámjog nem veszítheti el érvényét. Tehát olyan vámjogbirtokossal szemben, aki a vámot a városi kiváltságlevél kiadása előtt kapta, a városok nem érvényesíthették vámmentességi privilégiumukat. Ennek a jogelvnek az érvényre

juttatása azonban mindig az adott erőviszonyoktól függött. A budai és pesti polgárok, noha a vámmentességet 1244-ben kapták állítólag elvesztett régi kiváltságuk pótlására, mégsem tudták azt sohasem érvényesíteni a Nyulak szigeti apácák tizenegy évvel később, 1255-ben kapott vámjogával szemben. Mégis ugyanezek a városok ezt az 1244-es privilégiumot a zsitvatői vámperben eredménnyel alkalmazták a nyitrai püspök 1158. évi vámjogával szemben!

Bár a városok a nagyváradi és zsitvatői vámperekben egyházi szervezetekkel szemben érték el eredményeiket, azokban az esetekben, amikor vámmentességüket nem tudták érvényesíteni, szintén többnyire az egyházzal álltak szemben. A legjellemzőbb erre vonatkozóan a XV. század végén épp a főváros példája. Budának és Pestnek — mint köztudomású — a XIII. század óta állandó ellentétei voltak vámügyekben a Nyulak szigeti apácákkal és az óbudai és esztergomi káptalanokkal.⁷³ Ellentéteik fennmaradtak a török hódoltságig. Nem sokkal Mátyás trónralépte után, 1462-ben az óbudai káptalan és a Nyulak szigeti apácakonvent már tiltakozik az ellen, hogy a felhévízi és jenői révek, ill. kikötők használatát Buda város akadályozza.⁷⁴ A felhévízi kikötő, ill. révvám körül a káptalan tiltakozása ellenére sem ültek el a viharok. 1465-ben Pilis megye vizsgálata igazolja, hogy a budai és Buda külvárosi (azaz felhévízi) vásárok idején Buda polgárai akadályozták a kikötőben a vámszedést, és ezáltal állítólag 400 ft kárt okoztak a káptalannak.⁷⁵ A vizsályt 1468-ban azzal intézték el, hogy Angyal István bíróval az élén a budai városi tanács tíz évre bérbe veszi a káptalantól a felhévízi vámot évi tíz forintért.⁷⁶ Ez az összeg — még ha az előbbi 400 ft-os adatot túlzottnak is tartjuk — feltétlenül alacsonyabb a vám tényleges jövedelménél, tehát a város a káptalannal szemben bizonyos eredményt ért el. Buda, a káptalan nyugtájának tanúsága szerint, valóban fizette is a bért.⁷⁷

Sokkal több nehézséget okozott azonban a főváros polgárainak a Nyulak szigeti apácák vámjoga. Az apácák birtokolták ugyanis a budai és pesti vásárvámot. Ezeket többnyire nem saját maguk szedték, hanem másokra bízták. 1464-ben pl. Nagyvölgyi Lászlót bízták meg a vámok és az apácák egyéb birtokainak „védelmével”.⁷⁸ Az apácakonvent a vámmal kapcsolatban igényt tartott a vásárok mérlegjogára is, amiből természetesen újabb nézeteltérések származtak.⁷⁹ 1467-ben a vámokat Csömöri Zay János bérelte. Ekkor a vámjövedelmeket 225 ft-ra becsülték. Az apácák azonban megvonták Zaytól a vámot, Parlagi Lászlónak és Budai Rác Mihálynak adták át.⁸⁰ Ugyanebben az évben komoly panaszok merültek fel Pest és Pilis megye közgyűlésén az apácák budai és pesti vámszedése ellen, úgyhogy ezért az uralkodó megbízásából az ügyben eljáró Rozgonyi János tárnokmester és Thuz János bán, ajtónállómester proskribálta az apácákat, azonban Mátyás királyi kegyelemmel visszaadta a vámjogot a konvent birtokába.⁸¹ 1474-ben viszont az apácák emelnek panaszt a pestiek ellen, akik elfoglalták a vámot.⁸² Ennek az ügynek nem ismerjük a folytatását.

A fővárosi kereskedők vámügyekben a másik közeli apácakolostorral, az óbudai klarisszákkal is ellentétbe kerültek, noha a kolostort egy évszázaddal a pesti aranybulla után alapították, s így a városok vámmentességének vitán felül kellett volna állnia. Az óbudai hajózási, illetve révvám és más, az apácák birtokában levő vámok (pl. a ceglédi) fizetése körül keletkeztek az ellentétek. Az óbudai Duna-vámot 1366-ban kapták az apácák cserébe a szentjakabfalvai szárazvámért.⁸³ Mátyás a vámok kérdésében többnyire az apácák oldalán állt. 1465-ben a klarisszák kérésére utasítja a magukat mentesnek tartó városi polgárokat a vám megfizetésére azzal, hogy vélt jogaikat bíróilag próbálják érvényesíteni.⁸⁴ 1466-ban már folyik a per az óbudai vám ügyében Pest város és az apácák között,⁸⁵ amely 1471-ben még mindig nincs eldöntve.⁸⁶ Végül is az apácák megnyerték a pert, azonban a pestiek kérésére Mátyás újrafelvételt engedélyezett.⁸⁷ Közben, valószínűleg még 1465-ben, ebben az ügyben a budaiak is pereskedtek az apácákkal.⁸⁸ 1476-ban az apácáknak sikerül Mátyástól újabb parancslevelet kieszközölni vámjoguk védelmére.⁸⁹

Az esztergomi káptalan és a fővárosi polgárok ellentétei ugyancsak régen keletkeztek. A XV. században a viszály a kakati révvám felett tört ki újra. Először csak Pest városa fogta perbe a káptalant 1465-ben a dorogi vámszedés miatt, a káptalan viszont a várost vádolta a kakati és esztergomi vámok nem fizetéséért. Mátyás király az ügy eldöntését külön parancsokkal Ország Mihály nádorra, Vitéz János esztergomi és Várday István főkancellár kalocsai érsekekre, tehát legfelsőbb tanácsosaira bízta. A nádor elnöklete alatt összeült bíróságához a két érseken kívül István kalocsai prépost, a personalis praesentia bíróság alkancellárja és az ítélmesterek tartoztak. A pert az esztergomi káptalan megnyerte, vámjogát a várossal szemben teljesen megerősítették. Mivel nem az illetékes rendes bíróság, hanem királyi parancsra ad hoc összegyűlt törvényszéken az uralkodó bizalmasai ítéleztek, nyilvánvaló, hogy ez az ítélet Mátyás intenciójára született meg. A pert Mátyás halála után újrakezdték, de most Buda is részt vett benne Pest mellett. Ezért 1494-ben a személynök előtt ideiglenes egyezséget kötnek egyrészt a káptalan képviselői, másrészt Buda város részéről Ádám Gergely bíró, Kanczler János és Haller János esküdtek, Pest részéről pedig Fekete Albert bíró, Megyery Bálint, Kőmives István és Győri Pál deák esküdtek.⁹⁰ Ebben az egyezségben a köztük folyó per befejezéséig ideiglenesen szabályozzák a vámszedés módját. A per az esztergomi levéltárban található nagyszámú oklevél tanúsága szerint egészen 1526-ig elhúzódott, és váltakozó szerencsével folyt.

Az eddig felsorolt tekintélyes egyházi testületek mellett még oly jelentéktelenek, mint a nosztrai pálosok is el tudták érni azt, hogy Mátyás 1463-ban kényszerítette a budaiakat és pestieket a szobi vám megfizetésére.⁹¹ Mindez azt mutatja, hogy a városok, sőt még a főváros polgárai is nehéz helyzetbe kerültek az egyházi vámjog-tulajdonosokkal szemben. A fentiek ismeretében még nagyobb eredménynek kell tartanunk a nagyváradi vámpert, hiszen itt az ország egyik leggazdagabb

egyházi testületével szemben nyertek elégtételt. Még egy hasonló lefolyású és eredményű vámpert volt a XV. század végén: a zsitvatói.

Ezt a vámpert — az 1470-es évek előzményei után — 1494-ben indította Sánkfalvi Antal nyitrai püspök, a királyi udvar egyik befolyásos tagja⁹² Buda, Pest, Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, Pozsony, Komárom városok polgárai és a budafelhévíziek ellen, mivel a nyitrai püspökség zsitvatói vámját nem fizették. Az 1496. évi Szt. György-napi oktávák alkalmával Zápolyai István nádor ítélszéke elé került az ügy.⁹³ A püspök vámjogának alapja II. Géza király 1158-as kiváltságlevele volt,⁹⁴ amelyet több uralkodó később megerősített. Ennek ellenére a nádori bíróság a városoknak adott igazat. Indokolásában — amely jogi mestermű, egyike a magyar középkor legszebben felépített, leglogikusabb ítéletleveleinek — bebizonyítja, hogy a nyitrai kiváltságlevél, ha nem is hamis, de hitelessége kétségbevonható. Ettől függetlenül arra hivatkozva, hogy a városok kiváltságlevelei még I. Istvántól kapott privilégiumokat említenek (Székesfehérvár), tehát Géza király kiváltságlevele, mely későbbi, érvénytelen a városokkal szemben, elveti a püspök keresetét.

Bár ezt a pert a városok teljes joggal nyerték meg — hiszen ahogy Karácsonyi és Szentpétery igazolták, a nyitrai kiváltságlevél valóban hamis volt —, ismerve a városok és az egyházak közötti vámviszályok lefolyását, a per megnyerését a városok nyilván nem az oldalukon álló jognak, hanem — akár a nagyváradi perben — az összefogásnak köszönhették. Ez a városi összefogás segítette Budát és társait mindkét nagy vámpertben. Az egyház érdekének olykor háttérbe kellett szorulnia, s ezt előmozdította a városok összefogása, a maga korlátai között is.

4. Kísérletek a polgárság renddé szerveződésére

A városoknak a feudális állam bíróságai előtt az egyházak felett a vámperekben elért győzelméhez hozzájárult az államhatalom támogatása, annak az államhatalomnak a támogatása, amely az egyes városok és egyes egyházak közti ellentétekben többnyire nyíltan az utóbbiakat védte, vagy legjobb esetben semleges álláspontot foglalt el. A városok tehát egységes fellépéssel gazdasági téren meg tudták szerezni a király támogatását, kérdéses azonban, hogy volt-e ennek politikai téren valamilyen kihatása. E kérdés megválaszolásához ismernünk kell a városi rend fejlődését a XV. század második felében.

A régi történetfelfogás szerint a polgári elemet Zsigmond király tette országrenddé az 1405-ös országgyűlés alkalmával. Mályusz Elemér azonban bebizonyította e nézet tarthatatlanságát.⁹⁵ Valójában a városok országrendi szereplése a Zsigmond halálát követő zavaros időszakban kezdődött. Ezekben az években rendszeresen meghívták a városokat az országgyűlésekre, ahol megbízottaik által képviselve megjelentek, és bizonyos szerepet is játszottak.⁹⁶ Ennek ellenére minden jelt arra mutat, hogy a városok az országgyűlési szereplés jelentőségét nem ismerték fel,⁹⁷ hanem sokkal fontosabbnak tartották egy, a feudális erőktől viszonylag

független, saját bíróság létesítését. Ezt el is érték a XV. század közepén. Ekkor szorulnak ki végleg a tárnokmesteri bíróságból, a városok legfelsőbb ítélőszékéből a nemesi bírótársak, és ezáltal a tárnokszék teljesen polgári jellegű bírósággá alakul. Kialakul a tárnoki jog, amelyet Buda jogából fejlesztenek ki.⁹⁸ Statutumai szerint a tárnokszék csak Buda városában ülésezhetett, ülnökei pedig Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Bártfa és Eperjes városok képviselőiből kerültek ki, akikhez Mátyás idején a pestiek járultak nyolcadiknak. A tárnokszék, melyhez az ország legjelentősebb kereskedővárosai tartoztak, kitűnő eszközt jelentett a polgári rendi törekvések számára, mutatta a polgárság erejét, amely lerázta magáról — igaz, csak bíraskodás terén — a feudális erők befolyását.

Nem szabad azonban túlbecsülnünk a tárnokszék jelentőségét. A XV. század második felében a részt vevő városok sem értették még teljesen, hogy milyen fontos számukra a saját bíróság. Gyakori a részvétlenség a bírósági üléseken, úgyhogy szabályozni kellett a határozatképességet (legkevesebb öt város küldöttének kell jelen lennie), és bírságot kivetni a megjelenést elmulasztók ellen.⁹⁹ Egymás közti ügyekben sem tartották a tárnokszéket egyetlen bíróságnak. Különösen jól mutatja ezt Eperjes tárnoki város 1471. évi panasza. Noha Eperjes kiváltsága értelmében a város minden bíróság, kivéve (az első helyen említett!) személynök, vagy a tárnokmester hatósága alól fel van mentve, mégis — a szintén tárnoki város — Kassa az eperjesieket „non in dicte nostre personalis presentie vel magistri thavarnicorum nostrorum, sed aliorum quorundam iudicum presentiam in causam convenissent”.¹⁰⁰ Számos hasonló esetet hozhatnánk fel, csak egy példát említünk még Buda történetéből: a város és Pozsony között a XV. század végén a pozsonyi áru-megállító jog gyakorlása miatt kitört viszályban Ulászló király a feleket saját maga (és úgy látszik nem a personalis) elé idézi.¹⁰¹ A tárnokmesterről szó sincs.

A tárnokszék jelentőségét a polgárság nem ismeri fel. Ezt mutatja az is, hogy onnan sok olyan tekintélyes várost kizártak a XV. század közepén, amelyek a nemesi bírótársak teljes kizorolása előtt odatartoztak, és bírótársakat delegáltak, mint pl. Esztergom, Lőcse, Székesfehérvár, és a bányavárosok.¹⁰² Ezek közül egyesek, mint Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse ezentúl közvetlenül a királyi személyes jelenléthez fellebbezték pereiket, és elérték mentességüket a tárnokszék alól. Később ebből egy másik városi fellebbviteli fórum, a személynöki szék alakult ki.¹⁰³ Külön bírói szervezeteket hoztak maguknak létre mind az alsó-,¹⁰⁴ mind pedig a felső-magyarországi bányavárosok¹⁰⁵ és az erdélyi szászok is.¹⁰⁶ A személynök viszont nemcsak a személynöki városok ügyeiben lett fellebbezési fórum (másodfokon), hanem harmadfokon ítélezett a tárnoki városoknak a tárnokszéktől, vagy a bányavárosoknak a bányavárosi fellebbviteli széktől fellebbezett ügyeiben. A felsorolt, a tárnokszék hatósugarából kikerült városok gazdagság és erő szempontjából vetekedhettek a tárnokszékiekkel! Ezért igazat kell adnunk ifj. Szent-

péterynek, akinek a megállapítása szerint azáltal, hogy a hét, illetve nyolc város magáévá tette a tárnokszéket, annak fejlődése mellékvágányra siklott. A tárnokszék a magyar városok egységes bíróságából egy város csoport, a budai jog alapján élő városok ítélőszékévé vált.¹⁰⁷ Természetes tehát, hogy noha elvben bármely város továbbra is fellebbezhetett a tárnokszékhez, gyakorlatban kimaradtak a Budánál régebbi és magánjogukban a nemesi magánjoghoz hasonló jogot használó Székesfehérvár és Esztergom,¹⁰⁸ vagy a Zíperer Willkür jogrendszerében élő városok feje, Lőcse,¹⁰⁹ nem beszélve az egészen más jogú bányavárosokról, vagy a soha oda nem tartozó szászokról. Végső soron tehát azáltal, hogy a magyar városok nem akartak lemondani egy egységes városi jog és egy közös, feudális befolyástól mentes bíróság érdekében saját partikuláris jogi kiváltságaikról, a tárnokszék XV. század közepi formája nem a polgári rend egységesülésének előmozdítója, hanem annak inkább szétválasztója lett.

Pedig a városok között a XV. század második felében az összetartó erők egyre jobban kezdtek érvényesülni a széthúzókkal szemben. Egyre több városszövetség jött létre, szomszédos városok kötöttek egymással véd- és dacszövetségeket. Az uralkodó — Mátyás — maga is támogatta ezeket a szövetségeket, sőt részben elő is segítette létrejöttüket, mint a szász egyetemét,¹¹⁰ vagy a bányavárosokét.¹¹¹ Bár e mögött fiskalitási érdek húzódott, mégis elősegítette a városi polgárság fejlődését is. Az említett városszövetségek többnyire közös ítélőszékkel is rendelkeztek. Már más jellegű szervezetet hozott létre az északkelet-felvidéki öt város, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben. Ez a szövetség is az azonos gazdasági érdekeken túlmenően a szomszédos feudális urak és a külső ellenség elleni véd- és dacszövetség céljából alakult, azonban közös ítélőszéket nem hozott létre. Három tagja a tárnokszék alá tartozott, míg a másik kettő nem. Az uralkodó viszont az öt város szövetségét is felhasználta saját pénzügyi céljai számára.¹¹² Persze a városszövetségek létrejötte nem jelentette azt, hogy ugyanazon szövetségbe tartozó városok között ne legyenek érdekellentétek. Nemegyszer pereskednek egymással, sőt igazukat egymással szemben külső feudális erőknél is keresik.¹¹³ Ez annál is inkább érthető, mert a városszövetségeket a patriciátus hozta létre, és nem utolsósorban épp a városi plebejus ellenzék fékentartását szolgálta.¹¹⁴ A patriciátust ezer szál fűzte a feudális erőkhöz.

Kétségtelen tehát, hogy a XV. század második felében megkezdődött a városi polgárság renddé szerveződése, azonban egyelőre csak szomszéd városokból álló, azonos gazdasági érdekű város csoportok formájában. Ezek között a csoportok között azonban még nincs kapcsolat, sőt még a csoportokon belül is gyakoriak az érdekellentétek. Egyedül a tárnokszék alá tartozó városok alkottak olyan város csoportot, amelynek tagjai nem egy országrész, hanem az egész ország területéről kerültek ki. Azonban a tárnokszékiek is csak egy frakciót képeztek a többi szabad királyi város között.

A tárnoki, személynöki, szász és egyéb városok között nem volt politikai összekötő kapocs. Elkülönültek a jogszolgáltatás terén is egymástól. Az országgyűléseken ugyan megjelentek a városi követek, de a francia harmadik rendhez hasonló városi kamarát a magyar országgyűlések nem ismertek, és így az országgyűlések révén sem alakult ki a városok között politikai egység. Hozzá kell tennünk, hogy országgyűlési szereplésük terén a XV. század második felében visszaesés következett be, s minden jel arra mutat, hogy Mátyás uralkodása alatt jóval ritkábban vettek részt rajta, mint a megelőző korban.¹¹⁵ A király csak a legritkább esetben küld meghívókat a városoknak országgyűlésre, ami egyrészt arra mutat, hogy Mátyás nem látta szükségét a városok megjelenésének, másrészt arra is, hogy a városok sem igényelték azt. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a városok között semmiféle kapcsolat ne lett volna. Igaz, ez nem politikai jellegű volt. A külkereskedelemben részt vevő városok, amelyeknek polgárai egyes, az országrészek közti csereforgalom lebonyolításával foglalkozó vásárokon egymással találkoztak, azonos jellegű gazdasági kiváltságokkal rendelkeztek,¹¹⁶ közösen léptek fel a kereskedelmet akadályozó feudális tényezőkkel szemben, és mint a nagyváradi és zsitvatői vámperek igazolják, céljaikat el is tudták érni. Ezek alapján lassan kezdett kialakulni a városok között egy bizonyos összetartozási érzés, amire Brassó városának Eperjeshez intézett egyik 1515. évi levele is utal.¹¹⁷

Mátyás egyes város csoportoknak nyújtott támogatás mellett más tartományaiban, így pl. Sziléziában szintén igyekezett elősegíteni a rendi fejlődést,¹¹⁸ ezért fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy uralkodása alatt nincs-e nyom a városi rend egységes összefogására irányuló törekvésekre. Láttuk, a nagyváradi vámperekben az uralkodó — a káptalan előadása szerint — a jog rendjét nem tekintve, királyi és királynői városai¹¹⁹ érdekében absoluta sua potentia ítéltetett.¹²⁰ Valóban találunk Mátyás adópolitikájának tanúsága szerint kísérleteket a városok összefogására. A XV. század második felétől Mohácsig a városok által a királynak fizetendő adót általában a kincstartók emberei szedték. Ennek következtében a kincstartó a városok felett bizonyos hatósági jogkört nyert el, amit a XVI. század elején a törvényhozás is elismert.¹²¹ Az adó kivétel általában úgy történt, hogy a király vagy a kincstartó a városra egy összegben vetette ki az adót, és annak beszedésére kiküldtek egy kincstartói familiárist. Többnyire felhatalmazták az összeg feletti alkura is, mert a városok sohasem voltak hajlandók a kért összeget megadni.¹²² Ennek az állandó alkunak a meggátlására, a megállapított adó beérkezésének a biztosítására Mátyás uralkodása második felében egy új módszert vezetnek be: a városok meghatalmazottait a királyhoz vagy a kincstartóhoz kérik, ahol vele alkudnak meg az összegben. Ez az eljárás rokon az ugyancsak Mátyás korától a szászokkal szemben folytatott gyakorlattal: a szász városokat a kincstár kiküldötte gyűlésre hívja össze, többnyire Meggyesre, és itt állapodnak meg az adóban.¹²³ A magyar városoknál 1476-ban,¹²⁴ 1478-ban,¹²⁵ 1482-ben,¹²⁶ 1488-ban,¹²⁷ és 1489-ben¹²⁸ vannak ilyen meg-

hívásra adataink. A városi adótárgyalási meghívások emlékeztetnek Zsigmond ismeretes 1405. évi városi gyűlésére. Fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy nem volt-e kapcsolat a városok országgyűlési meghívásainak megritkulása és az adótárgyalási meghívások bevezetése között? Bár ezt igazolni nem tudjuk, az a tény, hogy a Jagelló-korban újból rendszeresen meghívják őket az országgyűlésekre, az adótárgyalási meghívások pedig, mint látni fogjuk, eltűnnek, elgondolkoztató.

Az első ilyen adótárgyalási meghívás 1476. szeptember 8-án, a nagyváradi vámpér megkezdése után, két nappal az első ismert perbeli terminus előtt kelt, ami önmagában véve is érdekes, hiszen ekkor avatkoztak be Buda és magyarországi társai a perbe. A második meghívás, 1478. június 28-án nem sokkal a vámperek győzelmes befejezése után kelt. Ez alkalommal a szászokat is meghívják. Fel kell tennünk, hogy ezeknek a meghívásoknak kapcsolatban kellett lenniük a vámperral, rendszeressé válásuk esetén pedig a városok rendszeres közös gyűléseivé alakulhattak volna, amelyből egy külön városi kamara fejlődhetett volna ki. A városok azonban nem értékelték ezt a lehetőséget. Kevés közös problémájuk, gazdasági érdekegységük volt még, és így nem vállalkoztak arra, hogy az adó megajánlása fejében egységes fellépéssel közös előnyöket csikarjanak ki az uralkodótól. Így, noha ezek a városi gyűlések a kincstár számára többnyire eredménytelenül zajlottak le,¹²⁹ csak az uralkodó és kincstartói erőltették, s a Jagelló-korban meg is szűntek. A Jagelló-korban az adót továbbra is a régi módon szedték. Az uralkodó felszólítására és a végrehajtási utasítást tartalmazó kincstartói parancsra fizették ki a városok a kivetett adót többnyire a helyszínen a kincstartó familiárisainak. Minden királyi város, akár tárnokszéki volt, akár nem, általában egyazon napon kelt adózási parancsot kapott, ami azt mutatja, hogy a kormány és a kincstár továbbra is egységes rendnek tekintette a városokat, függetlenül bírói hovatartozásuktól.¹³⁰

Mind a nagyváradi vámpér megkezdése, mind pedig az első két városi adótárgyalási meghívó a Somogy megyei Kálmáncsehi mezővárosból származó Handó György kincstartósága idejére esett.¹³¹ Mivel a kincstartó a királyi tanácsban a városi ügyek illetékes előadója,¹³² az uralkodónak a vámpérben elfoglalt városvédő magatartása valószínűleg Handó sugalmazásából származott. Handó Ernusztot követte a kincstartóságban, az első adat 1476. április 20-án nevezi kincstartónak.¹³³ Már a vámpér előtt is eljárta vámpérügyekben városok oldalán. 1476. augusztus 7-én a kolozsvári polgárok javára feudális földesurakkal szemben az ő relációja alapján intézkedik a király.¹³⁴ Jelentős reformokat hajtott végre a korábban alkancellárságot viselt Handó a kincstartói adminisztrációban is.¹³⁵ A nagyváradi viszonyokat személyesen ismerhette, hiszen az évekig váradi püspök Vitéz János neveltje volt,¹³⁶ testvére, Gergely pedig a nagyváradi káptalan tagja, nagyváradi kanonok, aki azonban még a vámpér megkezdése előtt, 1473-ban meghalt.¹³⁷ Ez a művelt, osztrák és olasz egyetemeken végzett volt diplomata életfelfogásában, úgy látszik, a polgársághoz állt közel. Származása szerint mezővárosi

polgár, akinek azonban a jelek szerint a városi polgárságban is voltak rokonai.¹³⁸ Szemben egyszerű származású hivatalnok kortársai nagy részével, mint Bakócz Tamással vagy Nagylucsei Orbánnal, birtokszerzéseiről, családjának a feudális nemességbe való emeléséről nincs adatunk. Ebben pontosan megegyezik a másik Kálmáncsehiből származó hivatalnokkal, a többnyire szülőfalujáról Kálmáncsehek nevezett Németi Domokos fehérvári préposttal.¹³⁹ Kálmáncsehi-Németi Domokos birtokszerzésére nincs adatunk, testvére, János pedig csak székesfehérvári polgár, aki nem válik feudális úrrá, mint az Erdődyek vagy a Nagylucsei Dóczyak.¹⁴⁰ Handó és Kálmáncsehi, úgy látszik, vagyonukat elsősorban a művészetek és az irodalom pártolására fordították. Valószínűleg rokonságban álltak egymással, hiszen Handó budai házát Kálmáncsehi örökölte.¹⁴¹ A városi adótárgyalási meghívások, amelyek vitán felül Handó szándékából eredtek (az ő kincstartósága alatt kezdődtek) a kincstár érdekein túlmenően a városi rend szervezésére irányuló kísérleteknek is tekinthetők. Emellett szól az a körülmény is, hogy — mint láttuk — Handó Vitéz János neveltje és tanítványa, Vitéz pedig a rendi fejlődés híve volt.¹⁴² Csak míg Vitéz elsősorban a köznemesség szerepét akarta előtérbe helyezni, a polgári Handó, úgy látszik, már tovább ment, s a városokat próbálta megszervezni. Rövid két és fél évi kincstartóság után Mátyás bizalma Handót a főkancellári székbe emelte, és ezáltal ő lett az ország főhivatalnoka, azonban nemsokára meghalt.

Mint láttuk, Handó terve nem sikerült, de nem is sikerülhetett. A magyar városokat csak akkor lehetett volna egységes szervezetben összehozni, ha ennek meg lettek volna a gazdasági előfeltételei. Az egységes országos piacnak még csak csíráit találjuk. A nagyváradi vámpér pontosan megmutatja a meglévő elemeket, de az egység korlátait is. Az egyes országrészek közötti kereskedelemben ekkor még kizárólag a külkereskedelmi forgalom árucikkeinek volt jelentősége. Ez persze érdekeltté tette a városok felső, külkereskedelemmel foglalkozó rétegét a szövetkezésben, azonban a polgárság nagy tömegei közömbösek maradtak, és ezért a széthúzó erők még jelentősebbek voltak. Természetesen a további fejlődés a belső piac kialakulása irányában haladt, és az uralkodó további támogatása a rendi fejlődést is siettethette volna. Mátyás idejében azonban az uralkodói támogatás önmagában, gazdasági alap nélkül nem érhetett el eredményt. Alatta még az egyes országrészekben belül kialakult városszövetségek is csak részben voltak gazdaságilag megalapozottak. Ellentétek mutatkoztak az öt városon belül, de hasonló volt a helyzet a szászoknál is. Az universitas létrejöttében meglévő gazdasági alapokon az uralkodói hatalomnak a fejlődést siettető szerepe volt, azonban midőn Mátyás halála után ez a felülről jövő jótékony behatás elmúlt, az universitas válságba került. A tovább erősödő gazdasági fejlődés következtében azonban a szászok most már saját erejükből ki tudták heverni a krízist.¹⁴³

A városok közül az egységes piac létrejöttében és a polgárság rendi egyesülésében a szerencsés földrajzi helyzetű és a királyi székhely áldá-

saiban is részesülő fővárosi polgárok voltak a leginkább érdekelve.¹⁴⁴ Ők is elsősorban külkereskedelemmel foglalkoztak. Élőállatot exportáltak és cserébe posztót hoztak be.¹⁴⁵ Budai polgárok alföldi legelőket béreltek, ahol — nyilván export céllal — szarvasmarhát tenyésztettek.¹⁴⁶ Iparuk országosan jelentős volt, még bányavárosi céhek is a budai céhszabályokat veszik át.¹⁴⁷ Úgy látszik, hogy maga az uralkodó is elő kívánta segíteni Buda és Pest gazdasági vezető szerepét a többi város rovására. Pozsony városa pl. elveszti Mátyás idején az árumegállító jogát,¹⁴⁸ s ezáltal felszabadul Buda számára a nyugatra vezető útvonal. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy Budán meginduljon a kereskedelmi tőke felhalmozódása.¹⁴⁹ Ezért nem véletlen, hogy nemcsak a vámperekben az övök a vezető szerep, hanem a későbbi időkben is valahányszor sor kerül a városi rend egységes fellépésére, ők szervezik meg. 1504-ben a marha-kereskedelem ügyében hozott törvények ellen körlevéllel fordulnak a városokhoz,¹⁵⁰ 1511-ben pedig a különféle városokat ért sérelmek ügyében közös kérvényt intéznek az uralkodóhoz.¹⁵¹

A Jagelló-korban a főváros szerepe tovább erősödött, és nőtt a kereskedelmi forgalom is.¹⁵² A belső piac fejlődését igazolják azok az adatok, amelyek a budai mértékegységeknek országos mértékegységgé válására mutatnak. A budai márka ugyan már a XIII. századtól kezdve fokozatosan elterjedt,¹⁵³ a Jagelló-korban azonban Buda gabona és bormértékének elterjedéséről hallunk. Pozsony megye 1525 táján határozatot hozott, hogy ezentúl a vármegyében egységes mérték legyen, és ezért a budai mértékeket veszik át. II. Lajos jóváhagyta ezt a határozatot, sőt elrendelte, hogy Pozsony városa mint királyi város szintén vegye át. A mértékeket pedig Bekény Benedek királyi ítélőmesterrel a király maga küldte le a városnak.¹⁵⁴ Mindez valószínűvé teszi, hogy a mohácsi katasztrófa és Buda nem sokkal később bekövetkezett eleste nélkül a fejlődés nem állott volna meg, és nálunk is kialakulhatott volna egy, a Habsburg-korinál erősebb és egységesebb városi rend.

Eredményeinket röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XV. század második felében a belső piac fejlődése lényegében még csak egyes országrészekre kiterjedő piackörzetek létrejöttéig jutott el. Az országos piac fejlődése egyelőre még csak a külkereskedelmi forgalom árucikkeiben kezdett jelentkezni. Ennek következtében a városok közti politikai kapcsolat csak egyes országrészekben belül hozott létre közös szervezeteket, országos városi rendi kapcsolat még nincs. A tárnokszék azáltal, hogy a budai jogú városok kisajátítják, a fejlődés akadályozójává lesz. Az országos piac meglevő elemei Mátyás kincstartóját a rendi összefogás megkísérlésére bírják, azonban a megfelelő feltételek hiánya ezt a kísérletet kudarcra ítéli. A piac további fejlődése elsősorban a főváros polgárainak használ, akik ezért a rendi fejlődésben is érdekeltté válnak.¹⁵⁵ Végül még meg kell jegyeznünk, hogy a további fejlődés szempontjából nem tarthatjuk szerencsésnek, hogy az országos piac forgalmában nem a hazai iparcikkek, hanem a behozatali cikkek és az állatkereskedelem vitte a vezető szerepet. Az állatkereskedelem jelentősége

elősegítette a feudális urak tőkefelhalmozódását, bár korszakunkban ezek tőkéjüket még rendszerint azáltal hasznosították, hogy csendestársként léptek be budai kereskedők üzleteibe.¹⁵⁶ A későbbi korszak fejlődésétől függött, hogy ez a jelenség majd a kereskedelmi tőke erősödését fogja-e elősegíteni, vagy nem.

Úgy hisszük végül, hogy tanulmányunk alapján világosabb képet kapunk arra vonatkozóan, hogy Mátyás politikája városbarátnak, vagy városellenesnek tekinthető-e. Polgári történezeink közül *Kováts Ferenc* tartotta Mátyás politikáját városellenesnek. Szerinte többek között ez a városellenes politika gyakorolt visszafejlesztő hatást a pozsonyi városgazdaságra.¹⁵⁷ Ezzel a megállapítással szemben *Szekfü Gyula* foglalt állást.¹⁵⁸ Mindkettőn túl nagy jelentőséget tulajdonítottak Mátyás személyiségének. Valójában Mátyás városi politikája egyértelmű volt: az uralkodó, híven a feudális összérdekhez, annak képviselőjében járt el. A városokat kizárólag fiskalitási célból támogatta, csak a jelentős, sok várost érintő vámperekben, ahol a vámmérséklés érezhető megkönnyebbülést hoz a városoknak, áll az oldalukra. Támogatását a király az adózás terén mindjárt ki is használja. Kérdés, hogy kormánya „városvédő” és „városellenes” (adóprés!) intézkedései közül melyiknek volt nagyobb jelentősége. Mivel a gazdasági fejlődés még nem tette lehetővé az egységes városi rend létrejöttét, úgy hisszük, hogy a túlzott adóprés csak ártott a városi fejlődésnek.¹⁵⁹ Egyedül a főváros számára hozott a központi kormány állandó Budához kapcsolása és a kereskedelme elé tornyosuló akadályok megszüntetésével Mátyás uralkodása hasznot.

Ezek a jelenségek hozzájárultak a főváros szerepének erősödéséhez. Buda városa ezért jogos öntudattal írhatta egyik 1498-ban kiadott oklevelében: „Deus . . . hanc ipsam Civitatem Budensem (ad quam, propter honorificum et notabilem situm, ac fundationem, Reges Hungariae pro tempore existentes, Praelatique nihilominus Barones dicti Regni Hungariae, Nobiles et Magnates convenire, et communiter residere consueverunt) adeo praefecit, ut quemadmodum eadem ipsa Civitas Budensis inter caeteras istius Regni Civitates Solium Regale, Thronusque Regius appellatur; sic etiam eadem Civitates dicti Regni Hungariae ad ipsum recursum habent et confluunt . . .”¹⁶⁰

A kiadatlan káptalani vámtarifa szövege

Series autem et continentia dicti registri antiqui, ipsis tunc tempore inquisitionis veritatis premissorum oblata, sequebatur esse talis. Item primo ab uno quolibet curru sarcinato consuevit exigi unus ferto per quatuor denarios grossi compuntandus transeunti civitatem; item si currus intrans se exoneret et post residuum pannorum iterum in currum reponens redire ad partes voluerit, de retransportandis rebus nichil soluet, sed de venditis pannis secundum qualitates petiarum panni soluet hoc modo: silicet (!) de Bruxella longi, Ippry brevi et de quolibet

panno excellenti de singulis petiis soluet per duos grossos; item de pannis mediocribus, ut puta Coloniensi, Dorneto, Mestrii et aliis similibus per sex denarios; item de Pampryngo et suis similibus per quatuor denarios; item de petiis griseorum pannorum per unum denarium; item tempore nundinarum de curribus piscium salsatorum unum piscem competentem, aliis vero temporibus unum denarium; item de curribus cepearum per duos denarios, seu duo ligamina cepearum; item de duabus vestibus sartitis, utputa griseis et bambusis seu aliis similibus per unum denarium; item singuli portantes cingula equorum, cordas arcuum, pilea, faretras, arcus et sellas et harum similia de singulis rebus venditis ad rationem decem florenorum soluet unum grossum; item de mastrucis pellium ferinarum per duos denarios; item de pelliciis seu mastrucis agnellinis unum denarium; item de una lodice lasnak vocata unum denarium; item de una minori lodice vulgo cherge vocata unum denarium, verumtamen qui vendit sic soluet sicut et comperans; item de centum corrigialibus pellibus seu alauciis vulgo gardwan dictis quatuor denarios et similiter de pellibus agnellinis; item de pellibus ovinis seu castratinis de singulis decem unus denarius exigitur; item de cute bovina unus denarius, de minoribus duobus similiter unus denarius et de quatuor cutibus vitulinis unus denarius; item de pellibus vulpinis, silicet (!) congregatis centum in numero viginti quinque denarii et sic de paucioribus et simili modo de mardurinis; item de mastrucis mardurinis et variolinis unum grossum; item de centenario cere unum grossum exigat; item de centenario sepi unum denarium; item de curru lane quatuor grossos et de minutis lanis in sacco magno delatis unum denarium; item de curru lini vel canapis quatuor kÿthas seu ligaturas, de paucioribus nichil; item de idria mellis unum denarium; item de angusteriis depictis et hiis similibus, necnon cingulis muliebribus et hiis similibus secundum quantitatem; item de caldaribus magnis per denarium et de duobus minoribus per denarium ac minimis quatuor unus denarius; item de singulis duobus ensibus unus denarius; item de curru ferrum deferente quatuor grossi et duo ferra furcata; item de tunella vini quatuor denarii, tam introducendo, quam extraducendo; item de curru fruges inferenti unus denarius et de extraducendi quatuor denarii, et circa minuta de singulis duobus cubulis unus denarius; item curru humuli duo grossi; item de curru sales introducente unum sal et de extraducenti unum grossus; item de singulis bobus, porcis, ovibus, capris et lardone singuli denarii; item de singulis equis quatuor denarius (!); item de singulis curribus feni, graminum et caulium singuli denarii; item de singulis agnis seu leporibus singuli denarii; item de capriolo unus denarius; item si currus cum pannis domum non revertitur, sed transierit ad alias partes causa venditionis, soluet secundum quantitatem oneris, silicet (!) si est medius currus, medium florenum et sic de singulis; item si currus panni veniens concambium pro alia re fecerit dans pannum, soluet pannorum datorum tributum et rem dans aliam tributum sue rei dat alienate; item ut dicitur quamvis alias de minutis rebus, utputa anseribus, pullibus, avibus et

modicis piscibus et lentibus ac aliis similibus licet alias sint tributa exacta, tamen non exiguntur, si vero pulli plures in numero deferantur in curru unus pullus.

ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZAT A NAGYVÁRADI VÁMTARIFÁKRÓL

Árufajta	Káptalani vámtarifa		Nádori vámtarifa	
	Mennyiség	Összeg	Mennyiség	Összeg
<i>Növényi termékek</i>				
gabona	1 szekér (behozatal)	1 den.	1 szekér (részletezés nélkül)	5 den.
	1 szekér (kivitel)	4 den.		
hagyma	2 köből 1 szekér	1 den. 2 den. vagy 2 köteg	— 1 szekér	— 2 den. vagy 2 köteg
széna	1 szekér	1 den.	1 szekér	1 den.
fü	1 szekér	1 den.	1 szekér	1 den.
káposzta	1 szekér	1 den.	1 szekér	1 den.
komló	1 szekér	2 garas	1 szekér	8 den.
len	1 szekér	4 kötés	1 szekér	4 kötés
kender	1 szekér	4 kötés	1 szekér	4 kötés
bor	1 tunella	4 den.	1 tunella	4 den.
<i>Állatok</i>				
ökör	1	1 den.	2	1 den.
tehén	—	—	3	1 den.
juh	1	1 den.	100	4 den.
bárány	1	1 den.	—	—
disznó	1	1 den.	2	1 den.
ló	1	4 den.	1	4 den.
kecske	1	1 den.	—	—
vadkecske	1	1 den.	1	1 den.
baromfi	1 szekér	1 baromfi	—	—
nyúl	1	1 den.	—	—
viza	—	—	1 szekér	1 rész viza
sóshal				
vásárkor	1 szekér	1 hal	1 szekér	1 hal
egyébként	1 szekér	1 den.	1 szekér	1 den.
<i>Állatbőr</i>				
ökörbőr	1 db	1 den.	2 db	1 den.
kis ökörbőr	2 db	1 den.	3 db	1 den.
borjúbőr	4 db	1 den.	8 db	1 den.
birkabőr	10 db	1 den.	10 db	1 den.
nyestbőr	100 db	25 den.	100 db	20 den.
rókabőr	100 db	25 den.	100 db	20 den.

Árufajta	Káptalani vámtarifa		Nádori vámtarifa	
	Mennyiség	Összeg	Mennyiség	Összeg
<i>Egyéb állati termékek</i>				
méz	1 mérő	1 den.	1 mérő	1 den.
viasz	1 mázsa	1 garas	1 mázsa	6 den.
vágott sertés	1	1 den.	2	1 den.
faggyú	1 mázsa	1 den.	1 mázsa	1 den.
gyapjú	1 szekér	4 garas	1 szekér	25 den.
	1 zsák	1 den.	1 zsák	1 den.
<i>Bányászati termékek</i>				
só behozatal esetén	1 szekér	1 só	1 szekér	2 só
só kivitel esetén	1 szekér	1 garas		
vas	1 szekér	4 garas és 2 vas	1 szekér	25 den. és 2 vas
<i>Iparcikkek</i>				
pokróc	1 lasnak	1 den.	—	—
	1 cserge	1 den.	—	—
	—	—	1 vállon vitt 1 szekér	0,5 den. 25 den.
posztók	1 szekér (átmenő)	1 fertó (4 garas- denáros)	—	—
	—	—	1 szekér kapuvámja	1 ft 0,5 ft
	—	—	üres szekér	4 den.
hosszú				
brüsszeli	1 vég	2 garas	—	—
rövid yperni	1 vég	2 garas	—	—
kiváló				
minőségű	1 vég	2 garas	—	—
közepes				
minőség	1 vég	6 den.	—	—
kölni	1 vég	6 den.	—	—
doornyki				
(Tournai)	1 vég	6 den.	—	—
maastrichti(?)	1 vég	6 den.	—	—
poperinghei				
(Flandria)	1 vég	4 den.	—	—
szürke	1 vég	1 den.	1 vég	1 den.

Árufajta	Káptalani vámtarifa		Nádori vámtarifa	
	Mennyiség	Összeg	Mennyiség	Összeg
ruhák				
szürke				
posztóból				
vagy gyapotból	2 db	1 den.	2 db	1 den.
subák				
nyestbőrből	1 db	1 garas	1 db	4 den.
vadbőrből	1 db	2 den.	1 db	2 den.
báránybőrből	1 db	1 den.	1 db	1 den.
szíjak				
kordován vagy				
bakbőrből	100 db	4 den.	100 db	4 den.
kardok	2 db	1 den.	1 db	1 den.
üstök				
nagy	1 db	1 den.	2 db	1 den.
kis	2 db	1 den.	2 db	1 den.
legkisebb	4 db	1 den.	4 db	1 den.
<i>Vegyes iparcikkek</i>				
festett szűk		mennyiségük szerint	egy ember	
edény (?)		ugyanaz	hátrakománya 1 den.	
(angusterium)				
női övek				
kantárok				
íjhúrok				
kalap				
tegez				
íjak				
nyergek		10 ft értékben egy garas		emberrakomány 1 den

*Borsvay Benedek királyi jogügyigazgató levele
a nagyváradi vámperről, 1492. december 26. Buda*

Borsvay Benedek jogügyigazgató tudatja Bártfa városával a második nagyváradi vámperber hozott ítéletet. (OL. Filmtár, Č. 261. doboz. Bártfa város levéltára, 3082. sz.)

Prudentes et circumspecti viri domini et amici nobis honorandi. Damus v. a. intelligi statum cause vestre per capitulum Varadiense contra vos et alias liberales civitates vigore novi iudicii super limitatione solutionis tributorum eorundem mote et vertentis. Nam ipsa causa diutius ruminata nobisque in eadem pro vobis omnibus laborantibus et procurantibus deo auxiliante eadem causa in bonum finem deducta extitit, ita ut sicuti ipsa solutio tributi Varadiensis tempore condam domini Mathie regis limitata extiterat, sic et nunc extitit limitata et insuper perpetuum silentium est ipsis capitulo et episcopo inpositum ne de

cetero ea de re causam quoquomodo movere valeant et possint, sed sententia super ista causa feria sexta aut sabbato proxime affuturo coram regia maiestate et prelati ac baronibus pronuntiabitur. Nos vero operam dabimus, quod et pro vestra parte efficientur littere adiudicatorie sicuti et pro parte aliarum civitatum, pro cuius redemptione mittatis aliquem de medio vestri et sicuti melius et levius excipere poterimus omnino labores faciemus. Nam quantitatem redemptionis earundem interim vobis significare non valemus, quousque ab aliis civitatibus cum magistro dispositionem sentiemus. Vestrum autem Albertum hic nos fecimus tardare, ut de ipsa causa vestra finem determinatum per eundem significarem, qui per nos bene informatus cetera verbotenus vobis declarabit evidentiis. Ex Buda in festo beati Stephani prothomartiris anno domini millesimo etc. nonagesimo secundo;

Benedictus Borsvay de Sevl director
causarum regie maiestatis etc. vester amicus.

Kívül: Prudentibus et circumspicis viris iudici et iuratis civibus civitatis de Barthfa dominis et amicis nobis honorandis.

J E G Y Z E T E K

¹ Zs. P. Pach, Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. *Studia Historica* 46 (1960) 44. — Elekes L., A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében, (a továbbiakban: Elekes, A központosító politika...). *Századok* 89 (1955) 12. kk. — Molnár E., A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949, 142. kk.

² Elekes i. m. — Szűcs J., Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 176. kk. — Mezővárosi iparra: Gy. Székely, Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500. *Studia Historica* 38 (1960) 17.

³ A városok gazdasági erejének jelentéktelenségét szépen mutatja a kassai kereskedőtársaság története: E. Fügedi, Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica* 2 (1956) 211. — L. még L. Elekes, Essai de centralisation de l'État hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle. *Studia Historica* 22 (1960) 19—20. — Maksay rámutat a városok kis számának a második jobbság kialakulásában játszott szerepére. (Gutwirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45 (1958) 38.)

⁴ Vö. Mályusz E., Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet. II. köt. Bp. é. n., 102—3.

⁵ Kubinyi A., Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban, (a továbbiakban: Kubinyi, Budai kereskedők...) *Budapest Régiségei*, 19 (1959) 115, 121. j. — Megjegyzendő, hogy ez a gazdasági egység nem jelenti azt, hogy egymás közt — akár gazdasági téren is — ne legyenek érdekellentétek. Vö. Das Öfner Stadtrecht. hrsg. von K. Mollay, *Mon. Hist.* Bp. I. köt. Bp. 1959, 203.

⁶ Kubinyi, Budai kereskedők... 109.

⁷ Szűcs i. m. 183. kk.

⁸ A per feldolgozása annál is inkább fontos, mert Buda és Pest jelentős szerepet játszottak benne, és erre az eddigi irodalom nem mutatott rá eléggé.

⁹ G. D. Teutsch, Der Zollstreit der Sachsen mit dem Großwardeiner Kapitel in dem letzten Viertel des 15-ten Jahrhunderts. Archiv des Vereins für Sieb. Landeskunde, I. Bd. II. Heft, Hermannstadt 1844.

¹⁰ Teleki J., Hunyadiak kora Magyarországon. XII. köt. Pest 1857.

¹¹ Országos Levéltár Filmtár (továbbiakban OL. Ft.) Pozsony v. lt. 2173. sz.

¹² Bunyitay V., A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig (a továbbiakban: Bunyitay, A váradi püspökség...) II. köt. Nagyvárad 1883, 290—4.

¹³ A. Berger, Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive von 1203 bis 1526. Bistritz 1895, 289—291. sz.

¹⁴ Mályusz E., A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953, 169.

¹⁵ Elekes, Központosító politika... 12. — Rajtuk kívül az utóbbi években Szűcs is foglalkozott az első perrel (i. m. 109.), azonban időpontját sajtóhibával 1467-re helyezi. — A régebbi irodalomban Sólyom J., A magyar vámügy fejlődése 1519-ig (Bp. 1933) c. hasznos vámtörténeti kompilációja meg sem említi a vámpert!

¹⁶ Bunyitay V., A váradi káptalan legrégebbi statutuma (a továbbiakban: Bunyitay: A váradi káptalan...) Nagyvárad 1886, 56.

¹⁷ Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. köt. Bp. 1923, 207. sz.

¹⁸ Bunyitay, A váradi püspökség... I. köt. 123, II. köt. 290, 1. jegyzet.

¹⁹ Anjoukori Oklevéltár. IV. köt. 292.

²⁰ Meszesi Demeter püspök volt 1345—1372-ig. Bunyitay, A váradi püspökség... I. köt. 181.

²¹ Bunyitay, A váradi káptalan... 56—57.

²² Zsigmondkori Oklevéltár. Szerk. Mályusz E. II/2. köt. Bp. 1958, 696o. sz. Vö. Bunyitay, A váradi püspökség... II. köt. 290, 3. j. Két évvel később a nádor is foglalkozott az ügyvel.

²³ Zsigmond vadkerti vásárszabadalmának szövegét l. Várad-Vadkert tanácsának Kassa kérésére kiadott átiratában. OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzentbach gy. 597. sz. Vö. Bunyitay, A váradi püspökség... I. köt. 293, II. köt. 290.

²⁴ Uo. III. köt. 141, 5—6. jegyzet.

²⁵ Uo. II. köt. 290.

²⁶ Ez a vizsgálat, illetve a róla készített jelentés a vámpert megismerésének szempontjából elsőrendű fontosságú. Noha Berger (l. 13. jegyzet) közölte regesztáját, eddig nem használták fel. A király rendeletét és a közgyűlésről készített jelentést az 1492. évi per ítéletlevelé őrítette meg. OL. Ft. Beszterce v. lt. 182. sz. A per feldolgozásánál ezt az 1478-as ítéletlevelé szövegét is fenntartó oklevelet vettük alapul.

²⁷ OL. Középkori gyűjt. (a továbbiakban: Dl.) 273. sz.

²⁸ „... iudices et iuratos ceterosque universos incolas et mercatores liberarum civitatum nostrarum regalium partium Transilvanarum”... mondja ekkor a király, azonban ugyanezen a határnapon már IV. Béla 1244. évi kiváltságlevelét is bemutatták, „per... iudicem et iuratos cives civitatis nostre Budensis, qui seipos in eorum ac universorum concivium ipsorum personis cause huiusmodi intronittendo”. Dl. 273. sz. Buda bírása a magyar Kovách István volt ekkor. Kovách harmincadispán (azaz a határvámok felügyelője), pénzverő- és erdélyi sókamaraispán az 1460-as években. Életrajzát l. Kubinyi A., A kincstári személyzet a XV. sz. második felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. 1957, 41, 113. jegyzet. Mint ilyen, a vámkérdésekben abszolút szakértő volt.

²⁹ Brassó v. lt. Privilegia nr. 211. Mályusz Elemér regesztája a Budapest Történeti Múzeum Budapest Története gyűjteményében.

³⁰ Az erdélyi városok legteljesebb felsorolását az 1492-es ítéletleveléből ismerjük, míg a magyarországiakat 1477. május 20-án tüntetik fel, Pozsony nélkül. Teleki i. m. XII. köt. 16. és Dl. 24 438. sz. Csizmadia A. (A magyar városi jog. Kolozsvár 1941, 20.) ezt az adatot tévesen tárnoki gyűlésnek magyarázza, noha személyenként előtt folyó perrel van szó.

³¹ A király május 7-i utasítása a personalishoz. *Jakab E.*, Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I. köt. 254—5. A personalis az okleveleket május 20-án írja át. L. az előző jegyzet.

³² Beszterce v. lt. 182. sz.

³³ Ez az oklevél számos helyen maradt fenn. *Teleki* i. m. XII. köt. 27—8. — *Teutsch* i. m. 102—3. — OL. Ft. Kassa v. titkos levéltára, F. 75. sz. *Herpay G.*, Debreczen szab. kir. város diplomagyűjteményének regesztái. Debreczen 1916, 198. sz. — Az uralkodó előadja ebben az oklevélben, hogy azért volt erre az intézkedésére szükség, „quia procuratores dicti capituli non parva temeritate ducti adeo se difficiles in ea re reddiderunt, ut nullam compositionem, nullamque limitationem et nullam prorsus pacis reformationem nominari ipsius capituli admitterent.”

³⁴ Vö. *Iványi B.*, Bártfa szabad királyi város levéltára (a továbbiakban: *Iványi, Bártfa* . . .) I. köt. Bp. 1910, 2309, 2339, 2405, 2415, 2419, 2707. sz.

³⁵ L. az idézett besztercei oklevelet és *Teleki* i. m. XII. köt. 54—55. Ezzel az oklevéllel azonban már el volt döntve a per a városok javára, noha még ítéletet nem hoztak. A felvidéki városok ugyanis már a perköltségek megosztásáról kezdtek tárgyalni. *Iványi, Bártfa* . . . 2027, 2028. sz.

³⁶ *Teleki* i. m. XII. köt. 59—69. (A teljes ítéletlevél kiadása.) Az Andreamura I. *Szentpétery* i. m. I. köt. 413. sz.

³⁷ Mindezek tartalmilag vagy egészen átírva Zápolyai István nádor 1496. évi ítéletlevelében. L. 11. jegyzet.

³⁸ A csanádi és aradi káptalanok előtt 1481. augusztus 23-án, 1488. szeptember 14-én, 1492. január 21-én. Ezeket a tiltakozásokat átírták az 1492. évi ítéletlevelében.

³⁹ 1492. november 24-én, a Szt. Mihály oktávján kezdődött kúriai ülészak ötvenedik napján. OL. Ft. Beszterce v. lt. 182. sz. — Ez az ülészak kereskedelem-történetileg azért is jelentős, mert a szepesi városok nagy árumegállító jogi perében is ekkor ítéleztek. *Domanouszky S.*, A szepesi városok árumegállító joga. Bp. 1922, 236—43.

⁴⁰ „cives et incolas civitatum Budensis et Pesthiensis. . . ab omni solutione tributaria ubilibet in hoc regno et intra ambitum eiusdem existentium semper et ubique exemptos liberos et supportatos fore. . .” OL. Ft. Pozsony v. lt. 2173. sz. Bártfa városát a királyi jogügyszegítő december 26-án értesítette az ítéletről. OL. Ft. Ő. 261. doboz. Bártfa v. lt. 3082. sz. L. 214. l.

⁴¹ Vö. *Szlucs* i. m. 108. kk. *Elekes*, A központosító politika. . . 12—15.

⁴² *E. Fügedi*, i. m. 207.

⁴³ Pl. a vámot Debrecenbe helyező és Váradra visszahelyező oklevelekben, vagy az 1492-es ítéletlevelben stb.

⁴⁴ *Bunyitayt* (A váradi püspökség. . . II. köt. 291, 1. jegyzet) nem ismervén — úgy látszik — az 1476-os Bihar megyei vizsgálatot, és az ott közölt régi tarifát, az tévesztette meg, hogy a városok a káptalan által bemutatott oklevelek között átírtak egy vámtarifát, amit Bihar megye 1343. január 1-i átíratában terjesztett elő ellenfelének. (*Teleki* i. m. XII. köt. 20—21.) *Bunyitay* ezt, az általa más helyen 1320-ra keltezett vámtarifát (i. m. II. köt. 290, 3. jegyzet) tartotta azonosnak az „antiquum registrum”-mal, noha az nem Nagyváradra, hanem Bihar mezővárosra vonatkozott.

⁴⁵ *Bunyitay*, A váradi káptalan. . . 56.

⁴⁶ OL. Ft. Beszterce v. lt. 182. sz.

⁴⁷ *Domanouszky S.*, A harminczadvám eredete (a továbbiakban: *Domanouszky, Harminczadvám* . . . Bp. 1916, 14, 24, 48 stb. — *Fügedi E.*, Középkori magyar városprivilegiumok (a továbbiakban: *Fügedi, Városprivilegiumok*). Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. köt. 1961, 37.

⁴⁸ A szászok panaszát a brassói huszadkönyv adatai is megerősítik. A „Societas magna” 1503. június 21-én pl. 1830,30 ft, október 1-én pedig 1020 ft értékű kést szállított. (Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt, 1886. I. köt. 37.)

⁴⁹ *Kovachich, M. G.*, Formulae solennes styli. Pesthini 1799, 418—19. Már az 1346-os zágrábi vámtarifája is egy százalékos értékű vámt. — *Domanouszky, Harminczadvám* . . . 40.

⁵⁰ *Iványi B.*, Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban (a továbbiakban: *Iványi, Bihar...*). Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (a továbbiakban: MGTsz.) XII. köt. 1905, 113—14. — 1520-ban két tarifát foglalnak írásba, a Várad-Velence és Várad-Sípos utca végén szedett vámokét. A káptalani statutumok is ezt igazolják: a kapuvámot Velencén és a Vám utcában (azonos a Sípos utcával?) szedték. *Bunyitay*, A várad-i káptalan. . . 56.

⁵¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a városoknak nem volt igaza teljesen. Az ellenfél megidézése a *communis inquisitio*, nem pedig az *inquisitio per modum proclamatae congregationis* feltételei közé tartozott. Azt azonban, hogy a személy-nöki bíróság 1492-ben ennek ellenére mégis a városoknak adott igazat, a városok javára való kedvezésen kívül azzal is magyarázható, hogy az 1486: 2. tc. a proclamata congregatiók vizsgálatokat a sok visszaélés miatt eltörölte, tehát a bíróságok nyilván bizalmatlanok voltak az ilyen vizsgálatok hitelével szemben. Vö. *Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt, Bp. 1899, 293—306. *Bónis Gy.*—*Degré A.*—*Varga E.*, A magyar bírósági szervezet és perjog története, Bp. 1961, 36—38.

⁵² *Bunyitay*, A várad-i püspökség. . . II. köt. 131—2.

⁵³ Uo. 194, 201.

⁵⁴ *Kováts F.*, Pénzértékviszonyok Pozsonyban 1435—60 közt. MGTsz. VII (1900) 448—9.

⁵⁵ *Kováts F.*, A középkori magyar pénztörténet vázlata, Bp. 1901, 9.

⁵⁶ *Hóman B.*, Magyar pénztörténet. Bp. 1916, 528—29.

⁵⁷ *Hóman B.*, A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, Bp. 1921, 155—7. — *Paulinyi O.*, Ipar, kereskedelem, Magyar Művelődéstörténet, II. köt. 168.

⁵⁸ *Iványi B.*, Bihar. . . i. h. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a sóból valóban csak Várad környékét látta el a vásár. Az erdélyi sóbányákból ugyanis a nagy sómennyiségek vagy Déstől a Szamoson Szolnokig, vagy Tordától a Maroson Szegedig mentek. — *J. Ch. Engel*, Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer, II. köt. Halle 1798, 26, 29. — OL. Ft. Dés v. lt. 1471. május 12-i és 1473. augusztus 10-i oklevelek.

⁵⁹ *Iványi*, Bihar. . . 121, 124—25.

⁶⁰ L. alább a függelékben a káptalani vámtarifa szövegét.

⁶¹ Siebenlinder tarifa, *Kováts F.*, Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században (a továbbiakban: *Kováts, Nyugat-Magyarország...*) Bp. 1902, 211—12. — A jogkönyv adatait l. az idézett Mollay kiadásban, 195—7.

⁶² *Ember Gy.*, Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. VIII. köt. Bp. 1958, 329—331. *Uő.* Zur Geschichte des Außenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert. Studia Historica, 44 (1960) 15—16. — *Kubinyi i. m.* 105.

⁶³ *R. Manolescu*, Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea, Studii și materiale de Istorie Medie, Vol. II. 1957, h. n. 116. kk.

⁶⁴ Havasalföldi marhaimportunkra l. *Manolescu i. m.*

⁶⁵ *K. O. Müller*, Welthandelsbrauche. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit V. köt. Stuttgart 1934, 140.

⁶⁶ A bor mind bel-, mind külkereskedelmünk egyik jelentős árutétele volt. Pl. 1466-ban Budán vásárolt szerémségi bort rabolnak el Heves megyében. (Dl. 16 444.) A XV. század közepén a pozsonyi harmincadon kivitt áruk vámértékének 23,21%-át képezte a bor. *Kováts, Nyugat-Magyarország*, 197. Ennek ellenére a bor behozatali tétel is volt, mégpedig éppen Pozsonynál. A XV—XVI. század fordulóján Pozsony várossal szemben pereskednek budai polgárok és egyes feudális urak, mert Bécsből behozott boraikat a pozsonyiak lefoglalták. OL. Ft. Pozsony v. lt. 2218, 2221, 2232, 2234, 2235 stb. A borok közül a legdrágább a szerémségi volt, amit Szegeden át szállítottak Erdélybe és a Tiszántúlra. (*Molnár i. m.* 144.) Kereskedelmi útja ezek szerint a Tisza és a Maros völgye volt, és így a bor átmenő forgalma elkerülte Váradot.

⁸⁷ A XV. századi adat: *Kováts, Pénzértékviszonyok...* 448—49. — A XIV. századiakra nézve l. *Hóman, A magyar királyság...* 112, 3. jegyzet.

⁸⁸ *Iványi, Bihar...* 91, 102—3.

⁸⁹ *Fügedi, Városprivilegiumok...* 38. kk.

⁹⁰ *Iványi B., A tiszaluci vám bevételei és azok felhasználása 1516—1520-ig* (a továbbiakban: *Iványi, Tiszaluc...*). MGT SZ. XIII (1906) 54. A XV. század közepén a Budát Béccsel összekötő útvonalak magyarországi szakaszain 37 vámhely volt. *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. II/2. köt. 3608/a. sz.

⁹¹ Számos ilyen „civilis”-nek nevezett oklevél példája maradt fenn. A Magyi-féle formuláskönyv pl. tartalmazza Buda város civilisének formuláját, amelyben a város igazolja, hogy felmutatója városi polgár, és így ő, vagy familiárisai a Mátyás által is megerősített régi kiváltságlevelek értelmében Magyarország területén vámot nem tartoznak fizetni. *Kovachich i. m.* 354. — Vö. még 163. Eredetiben fennmaradt budai civilisek: Dl. 22 607, 22 673. — Még a Buda külvárosának számító Budafelhéviz mezőváros is adott ilyen igazolást polgárainak. Egyetemi Könyvtár, *Litterae et epistolae originales* O. 668. sz.

⁹² *Iványi, Tiszaluc...* 24—25.

⁹³ *Salamon F., Budapest története*, II. köt. Bp. 1885, 243. kk.

⁹⁴ Dl. 15785—7. sz. *Bártfai Szabó L., Pestmegye történetének okleveles emlékei*. Bp. 1936, 882. sz.

⁹⁵ *Bártfai Szabó i. m.* 916. sz.

⁹⁶ Uo. 968. sz. Angyal, másnéven Mikolai István (1475-ben Stephanus Angyal dictus de Mýcola néven említik, ekkor Buda város iudex pecuniarum-ja: OL. Ft. Zágrábi érseki levéltár, 40. Priv.) a város többszörös főbírája, nagykereskedő, aki üzlettársaival az 1440—50-es években Wolfgang Renes pozsonyi bíró társasága ellen pereskedett. Mikolai társasága ugyanis ökröket szállított hitelben Pozsonyba, és ezért cserébe aacheni és kölni posztót kellett volna kapnia, de nem kapta meg. OL. Ft. Pozsony v. lt. 3953, 3964, 3993, (1446. augusztus 5: ezt a levelet Mikolai budai bírónak írja alá) 4045, 4056, 5035 stb. Ezenkívül Mikolai a királyi pénzügyigazgatásban és igazságszolgáltatási szervezetben is működött, 1461-ben és 1466-ban pénzverőkamaraispán, 1471-ben altárnokmester. *Kubinyi A., A kincstári személyzet a XV. század második felében* (a továbbiakban: *Kubinyi, A kincstári személyzet...*) Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. 1957, 42, 126. jegyzet.

⁹⁷ 1470: Dl. 17 052.

⁹⁸ Dl. 15 977.

⁹⁹ Dl. 16 034.

¹⁰⁰ *Bártfai Szabó i. m.* 935. sz. Dl. 16 543. Parlagi köznemesi származású királyi tisztviselő, aki az uralkodói szolgálatban a feudális urak közé emelkedik. Az ötvenes évek végén budavári provizor, (l. pl. Dl. 15 579.) 1461-ben nándorfehérvári (OL. Ft. Esztergomi kápt. magánlevéltára, Lad. 26. f. 3. nr. 4.), 1463-ban nagyszombati kapitány. (Dl. 44 688.) — Ráciz viszont tíz évvel később a nagyváradi vámperberben Buda város ügyvédje. Dl. 24 438. Vámszedési ügyek szakértőjeként bizhatták meg polgártársai a per vitelével.

¹⁰¹ Dl. 16 563.

¹⁰² *Bártfai Szabó i. m.* 1031. sz.

¹⁰³ Dl. 5445.

¹⁰⁴ *Bártfai Szabó i. m.* 910. sz.

¹⁰⁵ Dl. 16 393.

¹⁰⁶ Dl. 17 194.

¹⁰⁷ Dl. 17 636. *Bártfai Szabó i. m.* 1017. sz.

¹⁰⁸ Dl. 26 011. Az oklevél csak töredékesen maradt fenn, és ezért a keltezőst Makray György bírósága alapján lehet 1465 elejére helyezni.

¹⁰⁹ Dl. 17798—9.

¹¹⁰ 1465. szeptember 4: OL. Ft. Esztergomi kápt. m. lt. Lad. 25. fasc. 2. nr. 9. Kiadta néhány sajtóhibával: *Podhradszky J., Buda és Pest sz. kir. városoknak volt régi állapotjokról*. Pest 1833, 101—12. 1494: OL. Ft. Esztergomi kápt. orsz. lt. Capsa 30. fasc. 7. nr. 3.

⁹¹ Dl. 15 838. — A városoknak a feudális erőktől vámügyekben elszenvedett sérelmeire l. még *Demény L.*, Az 1437—38-as bábolnai népi felkelés. Bukarest 1960, 29—31.

⁹² Életrajzát l. *Fraknói V.*, Mátyás király magyar diplomatái. Bp. 1900, 76—82. — Testvére, Miklós 1496-ban alkincstartó, később királyi titkár. *Kubinyi*, A kincstári személyzet . . . 41, 109. jegyzet.

⁹³ Az ítéletlevélnek csak a Pozsony javára kiadott példánya maradt fenn, ezen kívül a perre más adatunk nincs. OL. Ft. Pozsony v. lt. 2173. sz. Ez az ítéletlevél, a benne átirrt városi kiváltságlevelek és egyéb oklevelek tömegénél fogva egyébként is a magyar várostörténet legjelentősebb kútfői közé tartozik. Többek között ez őrizte meg a nagyváradi vámperberben 1492-ben Buda és Pest javára kiadott ítéletlevél kivonatát, a pesti, székesfehérvári, esztergomi stb. városi kiváltságleveleket. Sajnos, az ítélet jelen példánya csak Fehérvár, Buda, Pest, Esztergom és Pozsony okleveleit tartalmazza, a másik három várost csak az oklevél elején említi, míg az ítéletnél mellőzi.

⁹⁴ *Szentpétery* i. m. I. köt. 94. sz.

⁹⁵ *Mályusz E.*, Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. Klny. a Protestáns Szemle 1927-es évfolyamából, 1—5.

⁹⁶ *Üö.*, A magyar rendi állam Hunyadi korában (a továbbiakban: *Mályusz*, A rendi állam . . .) Századok 91 (1957) 551. kk. — *Vö. J. Holub*, La Représentation politique en Hongrie au Moyen Age. Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'États. XVIII. Louvain—Paris 1958, 101—2.

⁹⁷ *Mályusz*, A rendi állam. . . 562—3.

⁹⁸ *E. Mályusz*, Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Klny. a Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XX. (1927) 386. kk. *Ifj. Szentpétery I.*, A tárnoki ítélszék kialakulása. Századok 1935. évi pótfüzet, 14. kk.

⁹⁹ *Ifj. Szentpétery* i. m. 73. — A tárnokszéki bíraskodásra: *Echhart F.*, Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946, 74—75.

¹⁰⁰ *Iványi B.*, Eperjes szabad királyi város levéltára (a továbbiakban: *Iványi*, Eperjes . . .) Szeged 1931, 488. sz.

¹⁰¹ OL. Ft. Pozsony v. lt. 2218. sz.

¹⁰² *Ifj. Szentpétery* i. m. 69. — Székesfehérvár ebben a korban igen jelentős kereskedő város, vásárai híresek, elsősorban a szarvasmarhakereskedelem központja. *Vö. Székely* i. m. 15. Kereskedői áru és egyéb hiteleket nyújtának más városok polgárainak, és ingatlanaik is vannak egyéb városokban. *Vö. Házi J.*, Sopron sz. kir. város története I/5. köt. Sopron 1926, 60, 147, 232 stb. — Adózási szempontból a tárnoki városok közül csak Buda, Pest és Kassa fizetett többet az uralkodónak, tehát a többi tárnoki városonál jelentősebbnek kellett lennie. Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) (1880) 169. — A többi, nem tárnoki várost a tárnokiakkal összehasonlítva szintén nem egy jelentősebb a tárnokiak zöménél. Lőcsét pl. többnyire mindig előbb említik Eperjesnél és Bártfánál, ha a három városnak valami közös ügye van. *Vö. Iványi*, Bártfa . . . I. köt. 2873, 3206, 3218 stb. sz. II. köt. (kézirat az OL-ban) 5584. sz. stb. — A bányavárosok jelentőségét mutatja Nagybánya adója 1492-ben. TT (1880) 168 stb.

¹⁰³ *Werbőczy I.*, Hármaskönyv. Kolosvári—Óvári-féle kiadás. Bp. 1897, 390. (pars III. tit. 8. §. 2.) — A személynöki székre l. még *Bónis—Degré—Varga* i. m. 16, 69—70.

¹⁰⁴ *Wenzel G.*, Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880, 62—65.

¹⁰⁵ Uo. 98—99. — Magyar Jogtörténeti Emlékek. A Magyar Törvényhatóságok Jogszabályainak gyűjteménye. Kiadták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. IV/2. rész. Bp. 1897, 42. kk. (1487-ben.)

¹⁰⁶ *Teutsch* i. m. 91—92. — *R. Gooss*, Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südpolitik, Wien 1940, 52. kk.

¹⁰⁷ *Ifj. Szentpétery* i. m. 47 és 52.

¹⁰⁸ A magyar városi magánjog városaink kialakulásának idejében a nemesi magánjog hatása alatt állott, ehhez járultak a városi és hospesi kiváltságok. Előbbire l. *Kubinyi A.*, Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM. XIV

(1961) 124. és *Mollay Ofner* Stadtrecht kiadásáról készített bírálatomat uo. 644—5. A kiváltságokra I. *Fügedi*, Városprivilegiumok... uo. — A XIV. századtól erős német hatásra több város magánjoga hasonló a némethez, azonban a színmagyar Fehérvár és Esztergom megőrzik a régi jogot.

¹⁰⁹ *Demkó K.*, Lőcse története. I. köt. Jog- és Művelődéstörténeti rész, (A „Szepesmegyei Történelmi Társulat” Milleniumi kiadványai, V. köt.) Lőcse 1897, 251. kk. A „Zipser Willkür” szövege uo. 16—17-től 86-ig.

¹¹⁰ *Mályusz E.*, A középkori magyar nemzetiségi politika (a továbbiakban: *Mályusz*, A középkori...) Századok 73 (1939) 427—29.

¹¹¹ L. 103—104. jegyzet.

¹¹² *Demkó i. m.* 361. — *Bónis Gy.*, Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n., 498. — Az öt város mindig közös adószédöt kapott a kincstártól. Pl. 1485-ben, az öt városi szövetség formális megalakításának évében, ugyanaz a Vizaknai Ferenc szedi az adót Bártfán (*Iványi*, Bártfa... I. köt. 2402. sz.) és Eperjesen (*Iványi*, Eperjes... II. r. 610. sz.). Azonban már régebben is elfordult, hogy a király összehívta ezeket a városokat, pl. 1462-ben (*Iványi*, Bártfa... I. köt. 1393. sz.), valószínűleg honvédelmi célból. A szász egyetem tagjait is a kincstári kiküldött hívja össze arra a gyűlésre, amelyen azután megállapodnak az adóban. L. alább 123. j.

¹¹³ Igen gyakoriak a perek az öt város között. Az 1490-es években pl. a személynök előtt perli a négy város az ötödiket, Kassát. (Az ítélet: OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 772. sz.) Előtte a budai káptalan előtt tiltakoztak a városok amiatt, hogy a király még nem hozott ítéletet a kassaiak ellen. Még különösebb a fentebb már ismertetett Kassa és Eperjes közti viszály. Mivel az oklevél szerint nem a király, és nem a tárnokmester elé idézte Kassa Eperjest, valószínű, hogy a megyei hatóság, tehát a helyi feudális fórum elé. Vö. még a város csoportokra *Molnár*, i. m. 148—49.

¹¹⁴ *K. Czok*, Bürgerkämpfe und antikuriale Opposition. Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert. Berlin 1960, 162.

¹¹⁵ Bártfa levéltárában az 1464-es koronázás és az 1490-es királyválasztás között csak egy országgyűlési meghívó található. (*Iványi*, Bártfa... 1514, 1970, 2778. sz.) Ez nem lehet véletlen, hiszen előtte számtalan meghívót találunk. Hasonló a helyzet a többi városnál is.

¹¹⁶ A városi kiváltságlevelekre I. *Fügedi*, Városprivilegiumok... 28. kk.

¹¹⁷ *Iványi*, Eperjes... 1133. sz.

¹¹⁸ *Hóman B.*—*Szekfü Gy.*, Magyar történet. II. köt. Bp. 1936, 537. kk. *Mályusz E.*, A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Mátyás király emlékkönyv, I. köt. Bp. é. n., 358.

¹¹⁹ Ráckeve volt királynéi város a perben szereplő városok közül. *Teleki* i. m. XII. köt. 461—3.

¹²⁰ A káptalan 1477. évi tiltakozásából, Beszterce v. lt. 182. sz. Az absoluta potentia jogi formula értelmezésére és jelentőségére I. *J. Holub*, Ordinaria potentia — absoluta potentia. Revue Historique de Droit français et étranger (1950) 92—99. Holub azonban a formula megjelenését az 1485-ös nádori cikkelyekkel kapcsolja össze, ez azonban a fentiek szerint korábbra tehető. Az pedig, hogy ez a formula, lényegtelen változtatásokkal, a káptalan minden tiltakozásában feltűnik, azt mutatja, a káptalan vetette fel, nem pedig az illető hiteleshely jegyzői. Nem valószínű azonban, hogy az 1485-ös cikkelyeket a nagyváradi káptalan által használt formulákból állították össze, hanem azt kell feltételeznünk, hogy ez a formula a XV. század második felének magyar jogában már közkeletű volt, és mind Thegzes Péter kanonokék, mind pedig a cikkelyek összeállítói onnan vették.

¹²¹ *Kubinyi A.*, A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig (a továbbiakban: *Kubinyi*, Kincstartók...) Levéltári Közlemények XXVIII (1958) 36.

¹²² Bár ezt a megbízólevelek ritkán emelik ki, sőt igen szigorú szabályokat tartalmaznak a kivetett adó megfizetésére, de az adónyugták a legtöbb esetben a kért összegnél jóval alacsonyabb összeget tartalmaznak. Számos példát lehetne erre felhozni.

¹²³ L. 1484: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. I. köt. Hermannstadt, 1880, 101, 103 stb.

¹²⁴ Szeptember 8-án: OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 444. sz. Kassának. — Korponához: *Teleki*, i. m. XI. köt. 564. — Bártfához: *Iványi*, Bártfa... 1995. sz. — Pozsonyhoz: OL. Ft. Pozsony v. lt. 1995. sz. (a két szám azonosága nem sajtóhiba!)

¹²⁵ Június 26-án: Kassához: OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 453. sz. Ebben a meghívóban ugyan nem a kincstartóhoz, hanem önmagához idézi a városokat, nem közli a meghívás okát sem, azonban a „cum plena potestate et informationibus ad omnia que nos cum eis contulerimus nomine vestro nobis respondendi et de omnibus concordandi” kifejezés a megbízottakról nyilvánvalóvá teszi, hogy a városok beleegyezését akarta, feltehetően adóügyben elérni. [Hogy ez nem országgyűlési meghívó, azt már *Teleki József* is világosan látta. [I. m. V. köt. Pest, 1856, 72, 1. jegyzet.] Nem sokkal ezután pedig az összes szabad királyi és bányavárosoknál megkezdődött az adószedés a király számára. Pozsony v. lt. 4855. sz. *Házi* i. m. I/5. köt. 375.] Az erdélyi szászokhoz: *Teleki* i. m. XII. köt. 70. Ez az adat mutatja, hogy az ország valamennyi városáról volt szó, hiszen egyébként a szászokat nem hívták volna meg. — Bártfa levéltárában a meghívót *Iványi július 25-i* kelettel közli (Bártfa... I. köt. 2040. sz.), lehet azonban, hogy ez csak rossz keletfeloldás.

¹²⁶ Június 26-án Kassának: OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 508. — Bártfának: *Iványi*, Bártfa... I. köt. 2230. sz. — Eperjeshez: *Üő.*, Eperjes... 591. sz.

¹²⁷ Szeptember 4-én Kassához: OL. Ft. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 611. sz. — Bártfához: *Iványi*, Bártfa... I. köt. 2658. sz. — Sopronhoz: *Házi* i. m. I/6. köt. Sopron 1928, 50.

¹²⁸ Július 19-én Sopronhoz: *Üő.* 56—57. — Bártfához: *Iványi*, Bártfa... I. köt. 2716. sz. A meghívó ez esetben közvetlenül a királyhoz kéri a városokat.

¹²⁹ Már az 1476-os tárgyalás is eredménytelenül zajlott le, és ezért a kincstári kormányzat, arra hivatkozva, hogy a városok el sem küldötték meghatalmazottait, a szokott módon, adószedő kiküldetésével intézte el az adóztatást. Kassa: *Teleki* i. m. XI. köt. 568. — Bártfa: *Iványi*, Bártfa... 1997. sz. — 1482-ben Nagylucei Orbán kincstartó írja Kassának, „licet ipso vestros delectos ad nos miseritis, tamen nullam cum eis potuimus inire concordiam”, és ezért maga veti ki az összeget. Az oklevél kiadva: TT (1902) 354—55.

¹³⁰ Királyi rendelet és kincstartói végrehajtási utasítás városi adóügyekben: *Kubinyi*, Kincstartók... 55. — 1522. március 7-én pl. a nádor mint királyi helytartó egyszerre kér adót Bártfától (*Iványi* i. m. 5146. sz.), Soprontól (*Házi* i. m. I/7. köt. 26.) és Kőrmöcbányától. (TT [1898] 177—78.) Thurzó Elek kincstartó végrehajtási utasítása március 16-i kelettel fennmaradt Bártfán (*Iványi* i. m. 5150. sz.), Pozsonyban (OL. Ft. Pozsony v. lt. 5454. sz.) és Kőrmöcbányán. (TT [1898] 178.). Az utóbbi város nem tartozott a tárnoki városok közé.

¹³¹ *Kubinyi*, A kincstári személyzet... 30. — Kálmáncsehi mezőváros jellegére l. *Csánki D.*, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, II. köt. Bp. 1894, 578.

¹³² *Szilágyi L.*, A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Bp. 1930, 49.

¹³³ Dl. 17 787. Utolsó kincstartói említése — ekkor már kalocsai érsek — 1478. aug. 29. Dl. 18 089.

¹³⁴ Bánffy Oklevéltár. II. köt. 185—6. — 1480. febr. 24-én azt az oklevelet, amelyben a király privilegialis formában megerősíti a nádor ítéletét a nagyváradi vámperberben, Handó adja ki mint főkancellár. *Teleki* i. m. XII. köt. 116.

¹³⁵ *Kubinyi*, Oklevéladó működés... 53.

¹³⁶ Vespasiano Bisticci olasz humanista írt életrajzot róla. Magyarra fordította Pulszky Ferenc, Budapesti Szemle III (1873) 286.

¹³⁷ *Bunyitay*, A váradi püspökség... II. köt. 150.

¹³⁸ A Handó név elég ritka, a két egyházi pályán működő Handón kívül csak egy pécsi polgár Handót ismerünk. Zichy Okmánytár. X. köt. 363—65.

¹³⁹ Kálmáncsehi Domokos életrajzát l. *Fraknói* i. m. 74—76; *Hoffmann E.*, Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929, 111—19; *Kubinyi*, A kincstári személyzet . . . 30. — Gazdagságára l. *Bonfini*, *Rerum ungaricarum decades*, edd. *I. Főgel*, *B. Iványi et L. Juhász*, IV. köt. Bp. 1941, 212. (*Decas V. Liber* I. 58.)

¹⁴⁰ Dl. 18 022, 18 023.

¹⁴¹ *Pataki V.*, A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei, XV. köt. 1950, 290, 50. jegyzet. Ugyanaz a ház először mint néhai György kalocsai érsek, majd mint Domokos fehérvári prépost háza szerepel.

¹⁴² *Mályusz*, A rendi állam . . . 599.

¹⁴³ *Uő.* Középkori . . . 429.

¹⁴⁴ Budai kereskedők pozsonyi és kassai üzleteire l. *Kubinyi*, Budai kereskedők . . . 117, 157. jegyzet. Kolozsvári működésükre *S. Goldenberg*, Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957, 309. — A Zenggig és a horvát tengerpartig terjedő kereskedelmükről viszont Mátyásnak Pest számára 1480-ban kiadott és fentebb ismertetett kiváltságlevele tájékoztat. Az adatokat százsámra lehetne szaporítanunk.

¹⁴⁵ L. a 76. jegyzetben leírt XV. sz. közepi pert Mikolai István deák budai bíró és pozsonyi kereskedők között. Mikolai szarvasmarhát szállított, s ennek árán posztót szerzett be. Pest város jelentőségét a szarvasmarhakereskedelemben mutatja, hogy Mátyás 1461-ben 1500 ökröt vesz át a pestiektől, hogy azokat a cseh királynak küldje. Pozsony v. lt. 4651. sz.

¹⁴⁶ Mint 1469-ben Sygel Tamás budai polgár Nyársapátin. Dl. 16 907, 16 937, 16 940; Sygel budai esküdt is volt: *OL. Ft. Zágrábi érseki lt.* 40. Priv.

¹⁴⁷ Nagybányai szűcsök: *Dl.* 18 325. Budán és Pesten tanult ötvösök is kerülnek vidéki céhekbe, *TT* (1890) 126, 331.

¹⁴⁸ *OL. Ft.* Pozsony v. lt. 2201.

¹⁴⁹ L. erre *Kubinyi*, Budai kereskedők . . . 109—110.

¹⁵⁰ *Iványi*, Bárfa . . . II. köt. 3797. sz.

¹⁵¹ *OL. Ft.* Pozsony v. lt. 5283. sz. Ebben a kérvényben szó van a városok vámmmentességének biztosításáról, továbbá arról a sérelemről, amely Buda bírói székét érte, mert joghatóságát csorbítva az esztergomi érseket egy budai ház ügyében nem a városi bíróság, hanem a pápa elé idézték. Foglalkozik a kérvény az árúmegállító jog biztosításával, panaszt emel a zsidók kereskedelme ellen, kéri a kereskedelem biztosítását a rablásokkal szemben, a polgárok védelmét a földesúri tisztek ellen, a jobbágyköltözés biztosítását, a felvidéki városoknak a lengyelek elleni panaszainak tisztázását és végül a városi szabadságjogok biztosítását. Ez a kérvény is mutatja a városoknak a feudális erőkkel folytatott harcát. A kérvény egyik eredménye II. Ulászló király 1511. dec. 12-én kelt rendelete az esztergomi káptalanhoz, amelyben eltiltja őket, hogy a budai ház ügyében érseküket a római Szentszék előtt pereljék, és utasítja őket, hogy a pert a budai „consulatus” előtt folytassák le. Ha nem engedelmessé válnak, a kézbesítéstől számított 32-ik napra saját maga elé idézi őket engedetlenség miatt. A rendeletet a budai káptalan kiküldötte 1512. január 4-én Esztergomban a káptalani konzisztóriumban mutatta be. *OL. Ft.* Esztergomi káptalan magánlt. *Lad.* 64. fasc. I. nr. 2.

¹⁵² *Vö.* *Kubinyi*, Budai kereskedők . . . 99—110.

¹⁵³ *Huszár L.*, A budai pénzverés története a középkorban. Budapest város-történeti monográfiái. XX. köt. Bp. 1958, 13—18.

¹⁵⁴ *OL. Ft.* Pozsony város lt. 2689. sz. (*Una et eadem mensura, puta fertalia bladorum et pinta vinorum Budensia habeantur*).

¹⁵⁵ Külön probléma annak a megállapítása, hogy Buda részéről a német vagy a magyar lakosság játszik-e vezető szerepet ezekben a küzdelmekben. 1439-ben a budai népi felkelés után a magyar polgárság kiharcolta egyenlőségét a város vezetőségében a németekkel szemben. Ez azt is mutatja, hogy most már egy magyar patríciátus is kialakult, amely szintén részt kért a hatalomból. *Szűcs* i. m. 291. kk. — *Székely Gy.*, A huszitizmus és a magyar nép. Századok 90 (1956) 574 kk. — Kérdéses azonban, hogy a német és a magyar patríciátus gazdasági, és ebből következően rendi érdeke teljesen azonos volt-e, vagy frakcióellentétek voltak.

A németek külföldi rokoni és üzleti kapcsolatokkal rendelkeztek. *Kubinyi*, Budai kereskedők. . . 103. kk. — A probléma megoldása külön kutatást igényel, most csak néhány adalékkal szeretnénk megvilágításához hozzájárulni. A város vezetőségében a budai felkelés óta évenként váltakozott a vezetés a németek és a magyarok között. A XV. század második felében minden páratlan számmal végződő év Szt. György-napjától a következő év Szt. György napjáig német, míg a páros végződésű évben magyar bírása volt Budának. A bíró helyettese, a pénzbíró mindig a másik nemzetiségből került ki. (Vö. pl. 1475. áprilistól 1476. áprilisig a budai tanács tagjait: Münczer János bíró, Mikolai Angyal István pénzbíró, Wan Konrád, Thegez Miklós, Kronacher Hermann, Dénes deák, Forster György, Pellifex Gergely, Carpentarius János, János deák, Sigel Tamás, Thárnok Péter, Ebendorffer Miklós esküdtek, azaz egy magyart egy német követ a listán. OL. Ft. Zágrábi érseki levéltár, 40. Priv.) Ha megnézzük Buda vámügyeit a XV. század végén, érdekes eredményhez jutunk. 1462-ben, amikor az óbudai káptalan és a Nyulak szigeti apácák panaszt emelnek Buda ellen, a város bírása a magyar Ermen István. 1465 elején az óbudai apácák vámjá ellen a nádornál Makray György bíró vezetésével tiltakoznak a budaiak. Az óbudai káptalannal kitört vámviszályt a vám bérbevévésével Angyal István bíró intézte el. 1476-ban, a nagyváradi vámperbe Kovách István bíróról az élén avatkozik be Buda, míg a második, 1492-es vámperbe szintén magyar bíró, Ádám Gergely avatkozik be. Ádám kötötte meg az esztergomi káptalannal 1494-ben a perközi egyezséget is. A zsitvatői vámpere idején is magyar, az említett Ádám Gergely a bíró. Látjuk, hogy a város valamennyi jelentős vámpolitikai állásfoglalását magyar bíró intézte. Természetesen ez lehet mind véletlen is. Ha pedig e mögött nem a véletlenek összejártsága látható, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a belkereskedelemben a magyarok jobban voltak érdekelve a németeknél. Ez azonban csak feltevés, amit jóval bőségebb anyaggal kell igazolni vagy elvetni. (Az idézett adatok jelzetét l. fenn, a megfelelő helyeken.)

¹⁵⁶ *Kubinyi*, Budai kereskedők . . . 104. — Vö. a feudális földesúri árutermelelésre *Makkai L.*, Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle III (1960) 214. kk.

¹⁵⁷ *Kováts F.*, A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony 1918, 17.

¹⁵⁸ *Hóman B.* — *Szekfű Gy.*, Magyar történet. II. köt. 645.

¹⁵⁹ Mátyás uralkodása alatt az állami adóprés a városokban és a vármegyékben az egy főre (polgár, ill. jobbágytelek) eső jövedelemnek jóval nagyobb részét fölözte le, mint elődei idején, vagy akár a kortárs fejlettebb nyugati államokban. Az így felduzzadt kincstári jövedelem zöme külföldiek kezébe jutott (külföldi zsoldosok a nyugati háborúkban, idegen művészek és tudósok), tehát az ország szegényedett. Mindezekre vonatkozó adatokat és számításokat a Mátyás- és Jagelló-kori államigazgatásról készülő munkánkban fogjuk ismertetni.

¹⁶⁰ *Podhrádszky J.*, Budának melyik részében lakott Nagy Lajos király? Tudományos Gyűjtemény 1827. évi X. sz. 81.

LES CONDITIONS ÉCONOMIQUES DE LA FORMATION DU TROISIÈME
ORDRE EN HONGRIE ET LE COMMERCE DE LA CAPITALE HONGROISE
A LA FIN DU XVe SIÈCLE

Mention était faite plus d'une fois déjà dans la littérature spéciale de l'histoire hongroise de ce que, en raison du développement de la production marchande, les rudiments d'un marché national commencèrent à se dessiner dans la seconde moitié du XVe siècle. L'histoire de la formation du troisième ordre hongrois dans les villes était l'objet de plusieurs études et les historiens hongrois ont émis l'opinion que la formation du troisième ordre dans les villes était inséparable de la constitution d'une juridiction d'appel des villes, dite «*sedes tavernicalis*». Dans les suivants nous nous proposons de soumettre à une étude tant l'évolution du marché que celle du troisième ordre, car, à notre avis, ces deux questions ne souffrent pas d'être traitées séparément. Les procès d'octroi de Nagyvárad, de la fin du XVe siècle, nous permettent de définir les rudiments du marché national. La ville de Nagyvárad, qui, grâce à sa position géographique, était une foire importante, constitua un trait d'union entre plusieurs régions de marché embrassant des différentes provinces du pays. La quasi-totalité des commerçants du pays entier se sont rendus à ces foires, et le chapitre local détenant le droit de l'octroi à Nagyvárad, en tira un revenu considérable. Entre le chapitre de Nagyvárad et les commerçants se rendant régulièrement à la foire de cette ville, une dispute est née en 1476 sur la question des tarifs des octrois perçus. Le procès fut engagé par les villes transylvaines, mais les villes hongroises, en premier lieu Buda et Pest, sont sous peu intervenues à leur tour. Dans les procès, en cours entre 1476—78, et après la mort du roi [Mathias, 1490], sur l'instance engagée par le chapitre et terminée en 1492, les villes eurent gain de cause. En 1478 notamment, le palatin, en sa qualité de président de la cour, rejeta le tarif employé par le chapitre et promulga un autre, lequel, dans la sentence rendue, fut confirmé par la cour. Nous connaissons les deux tarifs, il nous est donc facile de dégager en clair les points d'intérêt en établissant la teneur des modifications apportées par la sentence au premier. Il est intéressant de noter que les deux tarifs, dans leur substance, sont identiques, il n'y a que deux points sur lesquels la différence est capitale. Ces deux articles sont: le drap et le bétail. Comme le volume des échanges à la foire de Nagyvárad n'était pas limité à une seule région de marché, mais il était caractéristique à l'ensemble du marché national en état de formation, nous pouvons avancer à juste titre que l'effort des villes ayant été concentré sur la modification de ces deux tarifs — ce furent les deux articles de la plus grande importance pour le marché national. Étant donné toutefois que le drap était l'article le plus important pour l'importation et le bétail constituait l'article d'exportation hongrois, il est évident qu'un marché national n'existait à cette époque que pour les objets de l'échange international. Dans le commerce extérieur, cependant, ce n'était qu'une mince couche de la classe dirigeante des villes qui avait des intérêts. Dans le procès, une coalition de tout le patriciat urbain s'était formée, elle eut donc la puissance grâce à laquelle elle eut gain de cause contre l'évêque de Nagyvárad et son chapitre, l'un des plus puissants seigneurs féodaux de la Hongrie. Les villes remportèrent une victoire semblable contre l'évêque de Nyitra dans le procès de Zsitvató. Dans ces deux procès, nombre de villes, en premier lieu Buda et Pest, avaient des intérêts et leur victoire nous surprend d'autant plus que celles-ci, qui étaient les plus riches et étroitement liées au roi, furent déboutées dans une série de procès, chaque fois qu'elles ne s'étaient pas alliées à d'autres villes et cela sous le règne du roi Mathias Corvin qui — au dire des historiens — fut le protecteur des villes. Ce fait met pleinement en évidence les limites de la coopération féodale consentie par les villes. Étant donné que le marché national et par cela même la coopération et le ralliement du troisième ordre ne présentèrent d'intérêt que pour une faible portion d'une couche de dirigeants des villes, toute tentative d'organisation des villes était à cette époque vouée à

l'échec. La «sedes tavernicalis» elle-même constitua, en dernière analyse, un obstacle au progrès. Cette cour fut le tribunal du plus important groupe de villes, celui qui avait adopté le droit de la ville de Buda. De cette organisation les deux tiers des villes étaient exclus. Le droit d'être présent à la Diète même leur sembla-t-il plutôt onéreux. Sous le règne du roi Mathias, une tentative pleine d'intérêt fut faite en vue de réunir le troisième ordre dans son ensemble et cela dans un intérêt purement fiscal. En 1476, un diplomate d'origine paysanne, George Handó, prévôt du chapitre de Pécs, devint le trésorier du roi Mathias et par cela l'autorité suprême des villes. Son intervention y était pour beaucoup dans la victoire des villes au procès de Nagyvárad. Handó fit appel à une nouvelle méthode dans la mise à contribution royale des villes. Jusqu'à cette époque, le fisc établissait les impôts selon l'importance des villes et fit la recette des contributions par un délégué spécial envoyé sur les lieux. Ce délégué du pouvoir central avait les pleins-pouvoirs à composer avec les villes sur le montant de la contribution. Handó fit venir chez lui les représentants des villes à une réunion de vote de l'impôt. Ces réunions renfermèrent déjà le noyau d'une communauté distincte de l'ordre des villes, car, en contre-partie d'un vote de l'impôt, le roi et son trésorier ne se seraient pas refusés selon toute probabilité à faire des concessions. Le procès sur les octrois devait être considéré comme telle concession, car la date de la première invitation des délégués municipaux coïncida avec celle de l'ouverture du procès de l'octroi et l'autre data peu de temps après la sentence. La portée d'une telle invitation a échappé aux dirigeants des villes. Le fisc ne put parvenir à un accord avec les représentants des villes à aucune de ces deux réunions. Après ces dialogues sans résultats la perception des contributions eut lieu suivant le procédé antérieur. Après avoir détenu deux ans et demi le poste de trésorier du roi et été nommé archevêque de Kalocsa, Handó devint grand chancelier, donc premier conseiller du roi. Son successeur à la charge de trésorier fut l'un de ses anciens collaborateurs, Orbán Nagylucsei. Celui-ci fit encore plusieurs tentatives pour faire accepter l'idée de Handó, mais ces tentatives restèrent aussi sans lendemain, les trésoriers successifs ne l'essayèrent donc même plus. Il est évident que la faiblesse du marché national était telle que les tentatives visant au rassemblement de l'ordre des villes ne purent être couronnées de succès. Par contre, dans certaines parties du pays, des marchés régionaux se formèrent effectivement et lorsque le fisc essaya de réunir les villes dans une région donnée du pays, cette tentative n'était plus vaine, et après l'unité économique, l'unité politique commença à prendre forme.

Német utazó Budán 1687-ben

1686. szeptember 2-án megadta magát a budai vár török védőinek maradványa. A győztes keresztény sereg birtokba vette az erődöt és az elővárosokat. A Budán győzedelmeskedő sereg tovább kergette a hátráló törököt. Károly lotaringiai herceg a stratégiaiag már csökkent fontosságú, de az utánpótlás szempontjából értékes budai várat Melchior Leopold Beck tábornokra bízta, mellé rendelve *Strasser* alezredest és *Bischofshausen* őrnagyot.¹ A tábornok elsőrendű kötelessége a katonai kiképzés megszervezése volt, hogy a dél felé előretört európai sereget friss, ütőképes egységekkel töltsse fel,² továbbá az, hogy megvédje az erődöt a székesfehérvári török helyőrség esetleges támadása ellen.³

A Vár új katonai parancsnoka számtalan nehézséggel találta magát szemben. Ott kellett megindítania az életet, ahol néhány nappal ezelőtt már a végleges pusztulástól lehetett tartani. Kitakarította a foglyokkal az épületek helyiségeit, és szállást készített katonáinak. Tetőt húzatott a romokra fából, deszkából, s a közelgő telet várván, az ablakokat néhol üveggel, de inkább csak hólyaggal vagy papírral fedette be. A tartós, időt és ostromot álló építkezés megkezdéséhez külföldről érkezett pénzadomány.⁴ Az építkezés megindításához és folytatásához fel kellett mérni az építőanyag-, a munkaerő- és a szakember-szükségletet.⁵ Beck tábornok ezek felett alig rendelkezett. Szolgálatára állott a helyőrség legénysége, mely a gyakorlatozáson túl, pihenő idejében javította a szükségszállást és a Vár romlott falait. A hiányt korántsem pótolta az az építőanyag, amelyet a Dunán, a Vár alatt horgonyzó gályák ugyan hoztak,⁶ de az újabb szállítást is a török csapatok gyakori portyázása zavarta. A munkaerő biztosítása talán még körülményesebb volt. A budai várban a katonaságon kívül az egyházi szolgálat ellátására rendelt néhány szerzetesrend tagjai és bizonyos számú polgári egyén lakott.⁷ Az ostrom elől elmenekült rác és zsidó lakosság most kezdett visszavároggni és az Alsóvárosban keresett szállást.⁸ Természetesen ez a polgári lakosság, mely a katonai parancsnokság igazgatása alá tartozott, igyekezett kivonni magát az építőmunka alól, s inkább a kereskedelmet űzte.

Az érdemleges építkezés nem is indult meg addig Budán, amíg a bécsi udvari kamara felügyelőt nem nevezett ki a katonai parancsnok

mellé. *Werlein* János István Érsekújvárról érkezett Budára a bécsi udvari kamara képviselőjében azért, hogy a következő esztendőben meginduló hadjárat biztos bázisává tegye a Várat, s ennek érdekében szervezze meg a közigazgatást, indítsa meg a város betelepítését, fokozza a jövedelmeket: mindent összevéve, hasson oda, hogy a gazdasági élet hasznát hajtóan fejlődjék. A bécsi udvari kamara 1686. november 5-én kelt utasítása, mely részletesen szabályozta *Werlein* jogait és kötelezéseit, a romokkal borított ingatlanok, puszta telkek tulajdonjogát a császári kincstár számára tartotta fenn azzal az indokolással, hogy a császári seregek üzték el Magyarországra területéről a török megszállókat, és a császárság súlyos veszteségeket szenvedett a hadjárat során mind emberben, mind anyagiakban. Így kerültek a budai vár ingatlanai és telkei a császári kincstár szabad rendelkezésére. A telkek egy részét áruba bocsájtották, mert értékesítéséből készpénzjövödelmet reméltek. Ekkor jelenik meg a kamarai felügyelő mellett szakértőként *Venerio Ceresola* császári építőmester.⁹ Feladata az volt, hogy számba vegye az ingatlanokat és telkeket, körülhatárolja, felbecsülje a rajtuk megmaradt romot, és mindent egybevetve szabja meg a reális eladási árát. Ő készítette továbbá a terveket az új épületek emeléséhez.

Az említett 1686. november 5-i utasítás 5. pontja körvonalazza a Vár benépesítésével és ingatlanainak jövőjével kapcsolatos elképzeléseket.¹⁰ Ebben határozottan előnyösnek mondható javaslatokat tesz a telekvásárlás megkönnyítésére, mégis gyéren akadtak jelentkezők. A nemzetiségi megkülönböztetés nem gátolta volna a betelepülés megindulását. Sokkal nagyobb nehézséget támasztott a telekvásárláshoz járuló kötelezettségek vállalása. Felmérte a kötelezettségek súlyát a Haditanács is. Azt javasolta, hogy ingyen osszák szét a telkeket, mert ezzel csökkentik az építetők terheit. A császári kamara — budai felügyelőjének okfejtését latolgatván — megmaradt az áruba bocsátás, a kedvezményes, de mégis készpénz-megváltás mellett.

Kollonich Lipót felszólította Európa katolikus intézményeit, hogy vegyenek részt Buda várának és városának felépítésében. A felhívás visszhangra talált Kremsmünsterben, az ősi alapítású ausztriai bencés kolostorban.¹¹ Erenbert *Schrevoigl* akkori apát-prelátus¹² bejelentette igényét egy, Buda várában később kiválasztandó ingatlanra. 1687 tavaszán útnak indította udvari kőművesmesterét, *Christoph Grinzenbergert*,¹³ hogy menjen Budára, tekintse meg az apátság részére kijelölt és fenntartott telket.

1687 május közepén érkezett vissza *Grinzenberger* Kremsmünsterbe, s akkor már kezében volt a telekfoglalásról *Werlein* budavári kamarai felügyelő ideiglenes teleklevele (Interim-Hausbriefe) május 8-i keltezéssel. Benne állott, hogy a későbbben kimetszhető telekrész a téren, a Vízi- és Székesfehérvári kapu között terül el. Mivel a házsal és a telekkel adókötelezettség járt, a kötelezettség szokványos felsorolásával kikötötte, hogy az új tulajdonos házat építtet rajta keresztény munkásokkal, és vállalja a hozzáfűződő polgári szolgáltatásokat. *Grinzenberger* az

ideiglenes teleklevélen kívül magával vitte budai szemlélődésének személyes tapasztalatát is. A kremsmünsteri kőműves nem tudott és nem is akarhatott dönteni a telek végleges elfogadásáról sem kiterjedésében, sem az árában, mely így hozzávetőlegesen is meglehetősen magas volt. Érlőszóban, utóbb jelentésében az útielszámolásával együtt feltárta az apát előtt a telek állapotát. Szerinte a telekdarabot, melyből az apátság részét kivágják, 7 különböző kisebb ház romja borítja, de három jó állapotban levő pince húzódik alatta, melyben ittjártakor fogva tartottak 172 törököt.¹⁴

A kőművesmester biztatására útra szánta magát Schrevogl apát Buda várába. Elindult Kremsmünsterből, s Linzbe érkezve 1687. május 25-én és 26-án bárkát bérelt, és nagyobb mennyiségű élelmiszerral rakatta meg. 27-én vízre szállott *Pfaler* linzi gyógyszerész és az apátsági komornyik, Georg *Schrader* társaságában. Ez utóbbi készített feljegyzéseket az utazás eseményeiről, s szerkesztette meg ezekből később a most bemutatott útinaplót. Az útinapló kétségtelenül bizonyítja, hogy 1687. június 3-án fogadta el véglegesen Erenbert Schrevogl apát a kremsmünsteri alapítvány számára kimért és 4 ház romját¹⁵ hordozó budavári telket, állapotodott meg véglegesen vételárában és rendelte meg Ceresola császári építőmesternél¹⁶ azt a tervrajzot,¹⁷ melynek alapján a telken épült ház első formáját kapta. Ezt a napot tekinthetjük tehát a Dísz tér 4—5. számú ingatlan alapítási időpontjának.

Szóljunk most már a naplóíró személyéről és magáról a naplóról. Georg *Schrader* komornyik volt, a legközvetlenebb szolgálatokat látta el az apát személye körül, nyilván ezért került bele az útikíséretbe. Egyszer már járt Magyarországon, ahogy ezt maga mondja, de csak Komáromig jutott el. Talpraesett, ügyes ember volt, s ennek nagy hasznát vették az úton. *Schrader* kevésbé pallérozott fő, ismeretei meglehetősen gyérek a világ dolgai felől. De jó megfigyelő, aki sok mindent észrevesz, bár a lényegest és lényegtelenet nem tudja különválasztani. Sőt inkább az utóbbihoz van érzéke, ez áll hozzá közelebb. Élénken visszaemlékezik a hajóbeli beszélgetésekre. Az epizódokat ne stílusügyeskedésnek fogjuk fel, hanem *Schrader* szellemi alkatából eredő fontoskodásnak. Viszont útinaplójának nagyobb felében pontos leírást ad a látottakról, s ezt érdeméül kell elismerni. Különösen számok tekintetében kérlelhetetlenül ragaszkodik a valósághoz. Az indulások és érkezések idejét szerette pontosan meghatározni. A távolságok mérésére pedig inkább használta a közismert mérföldet vagy puskalövést, mint más, félreértést okozható mértékegységet. Az események és jelenségek leírásának pontossága és elnagyolása között mutatkozó ingadozás okát talán ott kell keresni, hogy *Schrader* útinaplóját utazásának befejezése után több évvel rekonstruálta helyszínen készített jegyzeteiből.¹⁸ Ahol jegyzete nem őrzött meg számszerű adatot, ott később már nem költött bele az elbeszélés hitelének erősítésére. Ez felelősségérzetre vall és útinaplójának forráshitelét növeli. Fantáziátlansága a földre húzza. Alig-alig ragadta el az utasemberek örök kísértése: az összehasonlítás mámore. Ritkán engedte szárnyalni

haben mit ihm ist gestorben Regl. General
Inspector, und Baumeister, die Brand,
sollen in 4 Fenster bestanden, nicht
Bau des alten Hauses, so dass in der
fortificationen Bau soll sein, sollen,
besichtigt, alle ordentlich aufgestellt,
und durch ausgezogenen H. Regl. Bau,
meister, darüber ein Aufmaß
lassen;

Am 27 Jun: Vormittag, wurde H. Frauch,
in der Hofstadt ins Feld gehen, darin
aber, weil es gar stark, keine neue
Bau geordnet; Nachmittags hat
H. Landman wildt, so dass
also in quartern war, H. Frauch
in der ganzen Hofstadt herum gefahren
alle Regl. und Regl. Pressen, an welcher
damals gearbeitet, auf West an der

érzelmeit, legfeljebb csak olyankor, ha valami szorongástól vagy veszelemtől szabadult.

Akarva-akaratlan azért sokat árul el a török hódoltság megszűnte után éledező Magyarországról, amit hiába keresnénk más forrásokban. Linzből elindulva jócskán raktak élelmiszert a bárkára. Schrader hite szerint azért, mert az a hír járta, hogy kevés az élelem hazánkban. De más is hírlett akkor a világban Magyarországról. Már a hódoltság ideje alatt sem volt biztonságban az utazó vagyona és élete,¹⁹ most azonban a megvert és visszavonuló török haderőből leszakadtak kisebb csoportok és szaporították az útonállóok számát. Ezenkívül a Dunától távolabb fekvő török helyőrségek legénysége felkereste az utakat, és le-lecsapott az utazókra. A rablótámadások híre azután szerteszállott torzítva és felnagyítva, hogy már előre halálra rémítse a külföldi utazót.²⁰ Ez a félelem tükröződik lépten-nyomon Schrader naplójából is. A szerző tudatában is megrögződött rémhírek ellenére fegyveres kíséret nélkül vágott neki a főpap a vészterhesnek mondott budai útnak. Ez feltűnő, és a rémhírek cáfolatát jelentheti. Lehetséges, hogy a magyarországi romlott közbiztonságról felröppent hírek nem tartalmaznak több valóságot, mint amennyit elvárhatunk háború után a hadművelleti ország területén abban az időszakban, amíg a rendfenntartó egységek sort kerítenek a helyi jelentőségű kilengések felszámolására. Nem lehet jellemző tünet, hiszen a hódoltsági területen áthaladt utazók emlékezései között is csupán egy van, mely személyes támadási kísérletről számol be.

Georg Schrader útinaplója eredeti és figyelemkeltő alkotás. Az egyszerű, alig képzett osztrák ember egyhangú, szürkén ható leírása mögül az élmény bizonyos csillan elő. Néhány új adattal is gazdagítja ismereteinket általában Magyarországról és Buda váráról. Elbeszélésének hiteléhez tárgyyszerűen nem férhet kétség. Amit utazása során ő maga élt át és jegyzett fel, az megbízható, és bátran támaszkodhatunk rá. Önérzetes tüzetessége megkövetelte a feltétlen pontosságot, a lelkiismeretes adatfelvételt. A másoktól származó értesüléseket vagy a szállongó rémhíreket mindig bizonyos tartózkodással dolgozza bele szövegébe, és (ez ismertetőjegy is lehet) sohasem támogatja számszerűségekkel.²¹

Georg Schrader kézírata teljes szövegének betűhív olvasását adjuk. Az írásbeliség érzékeltetésére jeleket alkalmaztunk, melyek — úgy hisszük — a reprodukált egyetlen lappal együtt teljes illúziót keltenek. Meghagytuk a ( ) zárójelet, hogy az fogja közre a Schrader által megírt szándékos közbevetéseket. < > zárójel határolja a leíró hibás szövegrészeinek kihúzását, törlését.

*

Beschreibung des Hochwürdig WohlEdl gebohrnen Herrn Herrn Erenberti Abbtens des fürstlichen Stüft und Closters Crembsmünster titulirt. Anno 1687 im Monath May und Juni gefährlig, doch vorsichtig, und rühmlich gethanen Reiß.

Dem löblichen Convent etc. alhie Zum Ewigen andencken.

Verfast, und beschrieben durch Georg Schrader gebürtig im Stift Halberstadt in Chur-Brandenburg, der Zeith Hochgedacht Herrn Praelathens etc. Cammerdiener.

Anno 1687 den 25. und 26. May wurde in Linz ein Schiff auf dem Waßer mit allerhandt Proviant zum abfahren Versehen, und beschahe den 27. früh umb 3 uhr, Nemblich mit Meinem gnädigen Herrn etc. Herrn Pfaler lintzerischer Apothecker, mir, ein page, undt ein Koch, die abfuhr, gelangten selben tag glücklich zu Stain an, alwo abendts dasiger Herr Mauttner mit seiner Frauen zum Eßen geladen, und wehren-ten disch zu ihnen gesagt wurde, daz Hochgedacht bis 3 wochen Zu Wien und Paaden bleiben wolten, deßentwegen so Viel Proviant und Eÿgnen Koch mitgenommen, sich selbst zu Verkösten.

Den 28. in der früh fuhren wir Von Stain ab gegen Wien, unterwegs wardt auch noch Von keiner Ofnerisch, sondern Paadischen Reiß geredt, und als wier selben abendt glücklich Zu Wien anlangten, und in der Roßau alwo Herr Doctor Kirchstetters Karutzen auf Herrn Praelathen etc. schon wartete, außstiegen, befahlten mir Hochgedacht, mit in die Stadt zugehen, dem page undt Koch aber über Nacht auf dem Schif beÿ denen sachen Zu Verbleiben, bis sie solche in der früh mit ein wagen würden abholen laßen; da wier nun in die Stadt gekommen, und die Sonn fast untergangen, solte ich in Zweÿ stundt Vor dem letzten thorsperr wienerische Schiffluth, so den Weg auf den waßer nacher Ofen guth kündig, (maßen mit denen linzerischen nur bis Wien Tractirt wehre ohne daz sie ferner keinen weg wüsten) Verschaffen, bin auch alsobaldt zu einem mir bekandten Schifman, mit deme ich Vorhin, ehe Crembsmünsterische dienst ghabt, in Ungarn Zu Comorn gewesen, gegangen, ihm gleich zum Herrn Praelathen etc. geführt, so in einer Viertelstundt mit ihm Tractirt, und geschlossen, früh mit anbrechenden dag forth Zufahren, derowegen in der finster mit ihm Zum Schif hinauß gehen muste, Zusehen wie Viel Knecht, Ruder und Hacken nöthig. Mitler Zeith hatten der page und Koch auf dem Schiff sich schon unterredt, in waß für ein Paadt zu Paaden sie ordentlich Paaden wolten, die aber in Hungarn auf der Donau sambt uns allen, daz Paadt fast mit dem leben hätten Zahlen müßen, Wie folgen wirdt. Den 29. mit aufsperrten thor umb 3 uhr fuhren Herr Praelath etc. in der Karutzen hinauß Zum Schif, so baldt sie ins Schif kommen, Ließen sie abtenden, da wier nun den gantzen tag ungefehr 7 Meil hinter Preßburg gefahren, wuste man kein sichern orth anzulenden, dan auf der Preßburger Seythen haben die Erlauer türcken oft bis unweith Preßburg gestreift, auf der Raaber seithen haben die Stuellweißburger türcken oft über den Donau-arm, so für Raab Vorbey fließt, gesetzt, und in die Insul Schütt gekommen, in selbiger und andern Donau Insuln haben sich mehrer Zeithen die rauberischen Hungarn und Husarn aufgehalten, Viel Schif nachtlich überfallen, und geblündert. Herr Praelath etc. befahlten an eine flache, wo kein gebüsch, Zulenden, domit man in der ferne solch gesindl wahrnehmen könne, musten abgang solcher gelegenheit aber bis 10 uhr in

die Nacht fahren, als wier nun angelendet, wuste man kein bleibens vor denen Kelsen stechen, so eine ungläubliche quaal, auß gnädigen befehl haben wier Pulver im Schif angezündt, theils toback gedruncken solch fliegen Zu Vertreiben, aber alles umbsonst, seindt alle, ohne dem gnädigen Herrn etc. ein Schifknecht und page auß dem Schif in luft gangen, die wahr auch Zuschwach beÿ starcken windt, aber ist man befreÿdt, da fliegens ins gebüsch und graß zu harter Erdt, feuer, warmit sie etwaz zu Vertreiben, haben wier nit machen dörfen, unß den feindt nit Zu Ver-rathen, wiewohl alda kein Holtz Vorhanden wahr, erwarttete also jeder mit wehklagen den dag; aber leyder,

den 30., als wier ungefehr 6 meil bis noch-Mittag gefahren, erhebt sich uhr Plötzlich ein Sturm windt, also daz ummöglich wahr anzulenden, die wellen schlugen das Schifl, auch waßer sehr starck ins schifl, das kein rudern nichts außgeben, die Schifknecht wurden gantz VerZagt, der oberführer erPlaßete, kunte kein wordt mehr reden, jeder forchtete den untergang. Endlich, weiß nit, wie es gott geschickt, seindt wier ans landt, Zu 2 kleine, ungefehr beede 20 fl. kostente Häusl kommen, in welchen einem, und außem beÿ einen Zaun, alwo 8 Zigeÿner beÿm feuer lagen, wier unß solche quartier machteten (sic!), daz die hundert hie beßer haben, in dem wier alle ernaßt und erkält wahren, und waz daß ärgste, kaumb als wier da Zum landt kommen, seindt Herr Praelath etc. sonder Zweifl wegen erlittner gefohr der gestaldt Von Sandt, und Stein schmerzen angegriffen worden, daz in warrheit Zubekennen, ein jeder auß Mittleÿden gantz traurig worden, waz ich auch inwendig daz Schifl für den Regen mit bettdecken außgePalliert, Rohr, und graß aufs dachel und Steiner darauf gelegt, so hatt doch alles nichts außgeben, der große windt hot den Regen gor Zu starck durch getrieben, haben also naß(er) und erkälter im Schif bleiben müßen, da es doch so kalt wahr, als im Martÿ Zu sein pflegt.

Den 31. wahr der windt Zimblich still, also, daz wier selben Mittag nach Comorn, nachts aber nach Gran kommen, alda wahr noch kein gebautes hauß, als der Franciscaner und Apothecker häusl, so Zimblich schlecht wahr, aber für uns gantz schön, daz wier einlogiren kunte. Wahren aber kein beständig quartier über nacht Versichert, in dem der Apothecker noch selben abendt, den gottseeligen Herrn hertzen Von Lothringen etc. erwarttet, beÿ ankunfft derselben, wier hätten weichen müßen, seindt aber erst nach unser den andern dag dahin kommen.

Den 1. Junÿ Musten wier alda rastag halten, weiln man durch die damahl gestandene Donau Schifbrucken Niemanden durch passiren laßen, undt weiln die kayserliche Armè gegen Gran über jenseiths der Donau Zu Barcan stunde, Von welchem Städlein nur ein stuck Maur Von einem hauß gestanden, daz übrige alles der erden gleich wahr, als seindt Herr Praelath etc. selben tag hinüber unter die Armè Zu unterschiedlich bekandten Officiers gefahren, Von denen sie Viel ehr Empfangen, im Zurückfahren haben hochgedacht die Granerische Vestung besichtiget.

Den 2. Juni in der früh, fuhren wier Von Gran ab gegen Ofen, unterwegs haben hochgedacht Vice-Gradt mit dem Schloß, so wohl 10 mahl höher dan daz linzerische liegt, dan die Insul St. Andrae, so ungefehr 2 Musceten Schuß von Vicegrad anfangt, und bis eine halbe oberhalb Ofen sich erst endet, wohl in augenschein genommen, (solches miteinander Von Ihro kayserlicher Mayestät Zubekommen, seindt Herr Praelath etc. nachmahlen Zu unser Zuruckkunft bey Ihro Mayestät etc. Subblicando einkommen) selben abendt kahmen wier glücklich zu Ofen an, die thör alda solten gleich gesPerrt werden, so baldt aber Ihro Excellenz Herr General von der Beck etc., damahlen dasiger Commendant, unsere ankunft angedeuth worden, haben selbige Herrn Praelathen etc. gleich Empfangen und auf der haubtwacht befehlen laßen, daz Wasserthor nit ehender ZusPerren, bis all unsere Bagagè in die Vöstung gebracht seÿe, warüber sich jederman Verwundert, sagendt und fragendt, waß daz für ein geistlicher Herr wehre, daz man seinenthalben daz thor bis in sPothen abendt offen laße, da doch ordentlich solches wie daz andere, wer auch hätte kommen mögen, wegen dem feindt Von Stuellweißenburg 2 stundt Vor abents seÿe gesPerrt worden.

Den 3. Junÿ hab die Schifknecht abfertigen unser Schifl, aber beyñ waßer in Verwahrung geben müßen, Herr Praelath etc. aber haben mit den itzt gestorbenen kayserlichen Cameral Inspector und baumeistern die brandtstellen, so in 4 h Häuser bestanden, undt Stadt des alten hauses, so damahl in den Fortifications Bau hätt kommen sollen, besichtiget, alles ordentlich außgetheilt, und durch angeZogenen Herrn kayserlichen baumeistern darüber ein Riß mochen loßen.

Den 4. Junÿ Vormittag seindt Herr Praelath etc. in die Vorstadt ins Paadt gongen, dorin aber, weil es gor storck, kaumb eine stundt gePaadt; Nachmittags hot Herr haubtman Wildtbredt, so damahl alda in quarnison wahr, Herrn Praelathen etc. in der gantzen Vestung herumb geführt, alle bayliche und kayserliche pressen, an welcher damahl gearbeythet, auch sonst on der Fortification täglich mit 3000 man geschantztt wurde, <herumbgeführt> gezeigt, gegen abendt, als wier auf der Pasteÿen gegen der Donau gestanden, seind Ihro Durchlaucht hertzog Von Lothringen etc. ankommen, derowegen alle Stuck fast umb der gantzen Vestung gelöst worden und weilen selbige wegen den feindt alle Scharf mit kugeln geladen wohren, als sahen wier hin und wieder die kugeln in die Donau und jenseiths fallen, worauß abzunehmen wahr, wie weith man mit ein oder ander stuck reichen kan. Die Armè, so Vorhin Zu Barcan gestanden, ist selben abendt auch noch ankommen, und haben sich bey altOfen gesetzt; diesen Mittag haben Herr Praelath etc. bey denen Herren Patres Jesuvitten geßen, alwo mit 6 knaben, so auf ofnen Platz auf Schütt und Steinern geseßen, Schuel gehalten worden, hardt daran stundt ein ungefahr 1 1/2 Ehlen hoher wellischer Ari Caval, mit welchen die Herren Jesuvitten täglich auß der Donau waßer Zum drincken, kochen und Waschen holen ließen.

Den 5. Juny, als octava Corporis Christi wurde bey denen Herren Jesuvitten die procession durch Herrn Praelathen etc. gehalten, so damahl aller orthen in die wellische Zeitung außgongen, der gottseelige hertzog Von Lothringen mit andern Generalen haben selbe mit beygewohnt, Zu jedem Seegen seindt alle stuck umb der Vestung gelöset, bey dem letzten auch noch ein darbey Zugerichtes feurwerck angezündt worden, die Soldathen haben Von ersten bis letzten altar, so zimblich weith gewesen, eine goß geschlossen, deren wohl bey 2000 werden gewesen sein, diese haben auch allmahl ein Salve geben; ungefehr in einer stundt nach Vollenter andacht haben sich Praelath etc. bey oft ermelt ihro Durchlaucht ansagen laßen, auch gleich Audienz erlangt, da wier nun hingekommen, und nach onsagung eines Cavaliers in die Zimmer thür getretten, NB. seindt ihro Durchlaucht mit ein storcken Schritt Von fenster Herrn Praelathen etc. bis fast Zu der thür entgegen gongen, in einer halben stundt aber mit allen zum General Beck etc. Zum Eßen gefohren, alwo Herr Praelath etc. in der oberstell der dritte gewesen.

Den 6. Juny haben Ihro Durchlaucht mit 6 kutscher, pferdt undt Wagen, ein General Adjudanten, 2 laggeyen und mit ein Reidtknecht und handtPferdt Herrn Praelathen etc. auß der Vestung ins lager bey alt Ofen Zum Eßen abholen laßen. Wehrenter tafel ist ein türck Von Stullweißenburg Zu uns überloffen, so Zur Tafel geführt, und durch Herrn General Palvi etc. heyducken, so der türckischen sPrach kündig, Examiniert worden; das principahl Eßen auf der tafel war unter andern ein Donau Karpfen, gewiß kindts größe.

Den 7. Juny Vormittag haben Herr Praelath etc. mit Herrn haubtmon Wildtbredt auf einer Postkalleß alle außere werck der Vestung besichtiget; Nachmittag aber haben Ihro Durchlaucht etc. mehrmahl 6 pferdt und wagen, General Adjutanten, 2 laggeyen, Reidtknecht und handtpferdt umb herrn Praelathen etc. geschickt, durch die gantze Armee Creutzweiß führen laßen, nach selbigen seindt wier ins haubtquartier Ihro Durchlaucht etc. Zelt, hatten 4 eingang, stunden gantz allein, alle Generals aber auß der dem Zelt, Herr Praelath etc. musten Zum hertzog ins Zelt gehen, da es fast abendt worden, seindt wir wieder in die Vestung gefahren, und Kutscher und loggeyen beschenckt.

Den 8. Juny gegen Mittag haben Ihro Excellenz Herr General Palvi etc. auch ein wagen mit 6 Pferdt, und 2 laggeyen Herrn Praelathen etc. ins lager Zu ihnen Zum Eßen abzuholen geschickt, Herr Praelath etc. aber haben sich wegen des sehr übrigen drinckens bey so selben General im Zwang entschuldigt mit Vorwandt, daz sie unVerhoft Von Sondt und Stain angegriffen worden, mit dieser Post hab ich hinauß reithen müßen, man hat mir aber draußen Stadt Herrn Praelathens etc. mit Tockeyer wein den Sandt und Stain dergestaldt Verdriegen, daz ich 4 stundt im lager Sinnloß gelegen, und selben abendt kaumb in die Vestung kommen können, ohne daz ich in 6 tag weder bier noch wein riechen, können, sonder daz Donau waßer saufen müßen, noch selben abendt liefe ein, daz der hertzog den andern dag mit der Armee weiter hinab Margiren

wolten, dahero auch noch selben abendt Herr Pater Franz Hochpihler, sich für Herrn Praelathen etc. umb eine gelegenheit bewerben müßen, dan ohne der Armee wahr damahl Von Ofen nit guth herauf Zureysen, in dem auf dieser seythen alle wochen die Stuellweißburger türcken bis Ofen ans thor gestreift, und leuthe weg genomben, wie eben den dag, als Herr Praelath etc. gePaadt, beschehen, auf der ander seythen aber die Erlauer türcken. Herr Pater Franz etc. hatte einige hungarn gefunden, so mit einem Schif, darin 2 pferdt gesPanter, aufwerths gegen Raab mit früh anbrechenten dag abfahren wolten, wier aber unser Schifl an ihrigs anhencken solten, wie auch beschehen.

Den 9. Juny in allerfrüh, als die Armee geMarchirt, gingen wier in unser Schifl, so ich beym waßer Verwahrt, bundens hinten an der hungarn Schif, wie Viel nun damahl denen hungarn Zutraun gewesen, ist jederman bewust. Wier seindt selben tag bis ein Meil unterhalb Vicegrad gefahren und bey der Insul St. Andrae angelendet, unser Schifl hab ich weith in die Donau also angebundtner gerückt, umb in fall die türcken übers waßer in die Insul setzen solten, ehender darVon in die Mitten des waßers Zu kommen, auch damit im Schlaf uns die hungarn nit überfallen, bin ich Voran im Schifl, der page und koch aber hinten außerer des dachs wachenter sitzen blieben. Die Kelsen haben uns alle selbige Nacht so Zugericht, daz wier hinwieder *Sit Venia* an denen füeßen Pflaster legen müßen.

Den 10. Juny seindt wier mit anbrechenten tag Weiter gefohren, und Mittags nacher kommen, daselbst bey denen Franciscanern eingelogirt; Nachmittags seindt Herr Praelath etc. mit einen Franciscaner Zu der Donau gongen, selbst gefragt, ob dan kein Schifman Zubekommen, der in einen tag bis Comorn fahren könte, damit man in der Nacht Campirter weiln, in Zwischen kein dorf Verhanden, der Kelsen stechen nit leyden dörfte, hot sich aber keiner solchen weithen weg in einen dag Zufohren Verobligiren wollen. Mittler Zeith liefe nachricht ein, daz die bayärische Armee jenseith der Donau Zwischen Comorn undt Gran stehe, dahero sich Herr Praelath etc. resolvirten per posta Zugehen, maßen solcher gestolt wegen denen hußarn, so der orthen grausambe insolenten damahl Verübten, sicher per posta forth Zukommen.

Den 11. Juni früh umb 4 uhr, ist Herr Praelath, Herr Pfaler Apotheker undt ich auf einer Post Kalleß forth gangen, (der page und koch aber, musten bis Raab Zu wasser gehen, Von dannen Zu landt nacher wien) ungefäh den halben weg nacher Comorn ist die bayärische Cavalerie Schwadron weiß mit offenen Standarden gestanden, so schön Zusehen wahr; ungefäh umb 10 uhr Vormittag kahmen wier nacher Comorn, bey selbiger Vestung ist Herr Praelath etc. mit Herrn Pfaler abgestiegen die Vestung Zubesichtigen, ich muste fahren Zum Jesuvitten daz mittagmahl Zubestellen, und als ich dahin kommen, wolten Ihro Excellenz bayärischer General Seren von Jesuvitten gleich per posta Zur Armee fahren, da sie aber Von mir Herrn Praelathens etc. ankunft Vernommen, sindt sie wieder hinein gangen undt nachmahlen lange miteinander

geredt, nach eingenommenen Mittagmahl, umb 2 uhr, fuhren wier forth gegen Raab, da wahr daz gefährligste orth wegen der husarn, die geistligkeit, wie bewust, wahr damahl bey dem Pöfel der hungarn in schlechten Credit, allem übl aber VorZukommen, setzten Herr Praelath etc. auf der PostKalleß sich Zuruck, daz sie ihren rucken an den Postilion anlehneten, ich undt Herr Pfaler saßen oben an, muste also jeder, wer uns auch begegnet, glauben, daz Herr Pfaler und ich 2 große Generals Persohnen sein, in dem der Caplan Zuruck sitze, dan solche Vornehme Generalen niemahlen Von hußarn angegriffen worden, anderten die Postmeisters aldorth mit so Viel pferdten nit Versehen wahren, daz General Persohnen für ordentlich mit 2 oder 3 Kalleßen hätten fahren können, (selben abendt) unterwegs begegneten uns hußarn, so aber sonder Zweifel geglaubt, waz wier Verlangten, daz sie gedencken solten, seindt also glücklich forth undt selben abendt nacher Raab kommen, alda über nacht beÿ gottseiligen Herrn Praelathen Von Martinsberg etc. eingekehrt, so uns auch wohl Tractirt.

Den 12. Junÿ fuhren wier nacher Wien, alwo wier nachmittag umb 3 uhr glücklich anlangten.

J E G Y Z E T E K

¹ Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma 1683—1718, (a továbbiakban Buda és Pest. . .) 95. 772. tsz. (Klly. a Fővárosi Könyvtár Évkönyve V. köt.-ből 1935.) Bischofshausent őrnagynak tudja 1686-ban. Várady Imre olasz szemtanúra hivatkozva vezérőrnagyi rangban említi. (Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromából c. cikke a Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 158.)

² Buda és Pest. . . 102, 845. tsz.

³ Uo. 118, 1062. tsz.

⁴ Uo. 124, 1123. tsz.

⁵ Beck a gazdasági ügyek intézésében Härtl Lénárt főhadbiztos segítségére támaszkodott. (*Bánrévy Gy.*, Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. 258.)

⁶ Buda és Pest. . . 118, 1066—1067. tsz., továbbá 124., 1123. tsz.

⁷ *Bánrévy* i. m. 263.

⁸ Jacobus Tollius duisburgi egyetemi tanár 1687. jún. 20-tól jún. 23-ig tartózkodott Budán. Utirajza (*Epistolae itinerariae. Amstelodamum 1700*) így nyilatkozik: „Caeterum in ruinis et Cellis subterraneis passim Rasciani habitant, gens horrida, inculta, barbara, Graecae Religioni addicta, horum plurima, in deferenda e flumine in Urbem aqua, est opera, obstructis a Turcis, obrutisve per rudera puteis.” (i. m. 199.)

⁹ Budai működésére vö. *Schoen A.*, Ceresola capo maestro budai korszaka c. cikkét (*Művészettörténeti Értesítő* (1959) 56—59.)

¹⁰ *Bánrévy* i. m. 269.

¹¹ *Gárdonyi A.*, Régi budavári házak. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. 4.

¹² Erenbert Schrevogl kremsmünsteri apát-prelátus (1669—1703) budai utazását komornyikja, Georg Schrader írta le. Először Th. Lehner ismertette (*Reisebilder aus dem XVII. Jahrhundert. Salzburg 1900.*) Benne bővebben szól Schrevogl apát és komornyikja személyéről, ezért itt erre nem térünk ki. Th. Lehner művét Gárdonyi Albert is felhasználta idézett művében. Az útinapló

kéziratának eredetije a kremsmünsteri apátság birtokában van, s az Országos Széchényi Könyvtár kérésére megküldte mikrofilm másolatban.

¹³ A kőművesmester neve „Krintzenberger” alakban is előfordul. Vö. Schoen i. m. 60.

¹⁴ Th. Lehner i. m. 43—46.

¹⁵ A telken létezett házak számában mutatkozó eltérés, mely G. Schrader leírása és Th. Lehner szövegismertetése között adódik, alig okolható meg bizonyosan. Lehner olvasta a Schrader-féle útinaplót. Ezt az események felsorolása, a némelykor jelentéktelen pontatlanságával is helyes idézetek alkalmazása bizonyítja. De látta Grinzenberger udvari kőműves máig is lappangó vagy már megsemmisült jelentését budai útjáról, Werlein kamarai felügyelő ideiglenes teleklevelét Schrevogl apát utazásának közvetlen előzménye- és indítékaképpen. Grinzenberger Budáról megtérve beszámolt a főpapnak arról a telekrészről, melyet Werlein inspektor körvonalazott előtte, és azon tényleg állhatott hét különböző ház, alatta pedig három pince, s benne a 172 török fogoly. Hogy mi történhetett a Grinzenberger látta telekkel az alatt az egy hónap alatt, ami a kőművesmester és az apát-prelátus utazása között eltelt, inkább csak sejtjük, mint tudjuk. Grinzenberger még 7 ház romját számolta meg, de abból háromnak a köveit elhordhatták addig a várfal építéséhez. Azonkívül Grinzenberger szakember, kőműves, akinek még házromot jelenthetett a majdnem földig rombolt falazat is, mikor talán ezeket Schrader figyelmen kívül hagyta. Vagy Schrader már csak a véglegesen kimért telekről beszél. Azt a feltevést el kell vetnünk, hogy talán az apát érkezésére másik, nem az ideiglenes teleklevelben meghatározott telekrészről jelölték volna ki, és ezt mutatták volna be a főpapnak, hiszen a kremsmünsteri apátság háza ott épült és állott, ahol az ideiglenes teleklevel megjelölte, s ezt birtokolta 1718-ban is (Gárdonyi Albert i. m. 3. p. térképvázlat).

¹⁶ Gárdonyi i. m. 5.

¹⁷ Grinzenberger kremsmünsteri kőműves 1687 májusának elején járt el küldetésében Budán. Ekkor a budai császári kamarai inspektorátus által kijelölt telek szemrevételezése mellett tájékozódhatott az építkezés elkezdéséhez szükséges anyagi feltételek biztosításával együtt az épület tervének elkészítéséről is. Így kerülhetett kapcsolatba Ceresolával és tehetett említést az apátság szándékáról a telek hasznosítására. Határozott megbízást az épületterv elkészítésére nem adhatt Ceresolának. Ennek ellenére Ceresola foglalkozott az épülettervvel (Schoen i. m. 56.), s midőn Schrevogl apát magához kérte őt a telek megtekintésére, már jól megalapozott gondolatokat tárhatott az apát elé.

¹⁸ Az útinapló megírásának pontos idejét nem ismerjük. Schradernek egyetlen utalása nyújt támpontot a megközelítő meghatározáshoz. Werlein kamarai felügyelő 1691-ben bekövetkezett halálát a közelmúltban megtörtént eseményként említi útinaplójában. Mégsem állíthatjuk teljes határozottsággal, hogy Schrader műve keletkezésének időpontja az 1691. esztendő lett volna.

¹⁹ Edward Brown angol orvos 1669—70-ban utazott át hazánkon. Beszámolójában elmondja, hogy nagyon félt a huszároktól, akik fosztogatásból és gyilkoláshoz élnek (Szamota, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891, 375.). Útja során eggyel sem találkozott.

²⁰ J. Tollius, midőn a Császár fürdőt megtekintette, sajnálta, hogy idő előtt kellett távoznia, de a magyar szegénylegények és a Székesfehérvárról ide portyázó törökök miatt nem volt ajánlatos sokat késni a várfalon kívül (i. m. 200).

²¹ Egy 1687-ben megjelent aprónyomtatvány arról ad hírt, hogy „Zu Ofen, allwo der Herzog v. Lothringen mit der Armee nun auch angelangt, wurde an einer St. Leopold intitulirten Kirchen, der erste Stein gelegt” (Buda és Pest . . . 124, 1123. tsz.). A közlés helyességét nem lehet vitatni, csupán az alapkövetétel napja válik Schrader útiemlékezetének ismeretében bizonytalanná. Schrevogl apát nem egyházi küldetéssel utazott Budára, mégis felkérték, hogy megjelenésével emelje a harmadik hálaadó körmenet fényét. Természetesnek tűnnék, hogy az új templom építésének megindításánál jelen legyen. Schrader mégis hallgat róla. Az alapkövetétel napját tehát 1687. június 3 és június 9 között eltelt időn kívül kell keresni.

Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770)

Pest város török hódoltság utáni újrabenépesülésének folyamata már régóta érdeklő helytörténetünk kutatóit. Sokan foglalkoztak többé-kevésbé bőven a hódoltság utáni újrabenépesedés, a lakosság összetételének és az ebben végbement változásoknak a kérdésével. Figyelmük a népesség származáshelyeire is kiterjedt, azonban ennek statisztikai feldolgozása, kivált hosszabb időszakot véve megfigyelési alapul, mind ez ideig nem készült el.¹ Pedig ez a kérdés egyáltalán nem alárendelt jelentőségű, mivel sok tekintetben magyarázatot ad a város társadalmi fejlődésének nem egy homályos pontjára; sőt, a bevándorlók származáshelye és foglalkozási összetétele döntően befolyásolta a város történetét.

Pest népességének genetikáját feltárni vonzó, de nem könnyű feladat. Vonzó, mert eddig ismeretlen, vagy alig ismert s főleg nem bizonyított tényekre vetít fényt; nem könnyű, mert az alkalmas források hézagosan szolgáltatnak számunkra adatokat. Ilyen esetben csak a kombinatív módszer ígér sikert. E tanulmány kísérlet egy ilyen módszer alkalmazására.

Pest város népességének eredete, és ami azzal együtt jár: összetételének vizsgálata két fő forráson alapszik, melyek rendszerességükkel a feldolgozható adatok tömegét szolgáltatják. Az egyik a Pest belvárosi Szűz Mária mennybemeneteléről elnevezett római katolikus plébánia anyakönyve, a másik a pesti polgárrá felvett személyek névjegyzéke, a Fővárosi Levéltárban őrzött ún. „Bürgerrolle”. Az előbbiből különösen a házassultakra vonatkozó feljegyzések voltak értékesek e tanulmány szempontjából: 1703 és 1745 közt rendszeresen, de olykor később is a házasságkötő neve mellé beírták származási helyét. A keresztelték és az elhunytak anyakönyve mindvégig csak szórványosan tartalmaz ilyen adatokat. A másik forrás, az Illyefalvi Lajos által feldolgozott nyomtatott polgárjegyzék szintén tartalmaz származáshelymegjelöléseket, természetesen kizárólag a polgárrá felvettekre vonatkozólag. De — kivált az első évtizedekben — az ismert származáshelyű polgárok meglehetősen kisebbségben vannak az ismeretlen helyről jöttekkel szemben: az anyakönyv sokszor egészíti ki a polgárjegyzék hiányait.

A két fő forrás mellett más egyéb forrásokból is sikerült kiegészíteni a származáshelyekben mutatkozó hiányosságokat: így peres iratok-

ból, folyamodványokból, sőt nyomtatásban megjelent történelmi feldolgoásokból is.² Ily módon csaknem 3900 személy származáshelyét lehetett megállapítani. Ebből a számból több mint másfélszáz a bizonytalan helynév. Azonosítható volt 3744 adat. Mivel Pest város lakosságát 1700—1770 között a természetes szaporodás alig növelte — ez az összlélekszámhoz képest nagyon csekély volt —, csak a bevándorlás gyarapította évente mintegy 5%-kal a népességet, és hetven esztendő alatt több mint 10 000 fővel duzzasztotta meg a város lakóinak számát.³ Ehhez viszonyítva — a XVII. század végi adatok, sajnos, nem mondhatók bőségeseknek — a feldolgozott 3744 személy adata nem csekély, és vizsgálati alapként elfogadható, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy minden esetben felnőtt személyekről van szó.

A szemléletesség érdekében célszerűnek látszott, hogy a származáshelyeket térképvázlaton rögzítsük. Mivel a térképet technikai okokból a kívánatos 1 : 750 000 méretarány helyett csak 1 : 3 000 000 méretarányban lehetett elkészíteni, s nyomtatásban még ezt is körülbelül felére kellett kicsinyíteni, így arra csupán az adatok egy része kerülhetett rá. Azonban az összetétel nem változott, s a térképvázlat így is híven tükrözi a származáshelyek sűrűsödési pontjait, ami a kartografikus ábrázolás célja. Mivel a származáshelyek száma igen nagy, a térképvázlat pedig kicsi, csak olyan helységek feltüntetése volt lehetséges, ahonnan legalább is 2 bevándorló jött Pestre: a többit csupán a térképvázlatot kísérő statisztikai táblázat „egyéb helységek” rovatában lehetett számba venni. Ebbe a rovatba azonban nemcsak az egyetlen beköltözőt adó helységek, hanem az adott területegységen belüli, de konkrétan meg nem jelölt, vagy egyedileg pontosan meg nem határozható helységek bevándorlóit is felvettük. Így is 1617 bevándorló adatát lehetett pontosan rögzíteni a térképvázlaton, akik 334 feltüntetett településről jöttek Pestre.

Miután e tanulmány célja nemcsak a Pesten véglegesen letelepedett, hanem az egész, több-kevesebb ideig itt élt népesség földrajzi és társadalmi megoszlásának vizsgálata, a statisztikának ki kellett terjednie az egész, a kutatott korszakban itt kimutatható jelenlevő népességre. Ezért csupán azok eredetihelye nem került be a kimutatásba, akiről bizonyosan megállapítható, hogy nem voltak pestiek, hanem valamelyik másik község vagy város lakosai, s itt csak házasságkötés céljából tartózkodtak. Ezek száma az összes adatokhoz képest csekély. Ezzel szemben az itt állomásozó katonák és családtagjaik belekerültek a nyilvántartásba, hiszen egy ideig ők is pesti lakosok voltak, és sokszor családi szálak is kötötték őket az itt tartósan megtelepedett népességhez, amit elősegített az, hogy ebben az időben a katonaságot a polgári házaknál szállásolták el. Pesten a katonák csak 1745 óta laktak — a III. Károly által eredetileg invalidusoknak épített — kaszárnyában. Ez az anyakönyvben szereplő személyek adatainak behatóbb tanulmányozása után bizonyosodott be. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy az anyakönyvben szereplő népesség egy része hosszabb-rövidebb itt-tartózkodás után máshová költözött: még a polgárrá felvett személyek mindegyike sem tekinthető

véglegesen megtelepült pesti lakosnak. A „polgárosult” népesség — mint az a táblázatból is látható — más százalékarányban oszlott meg származási terület szerint, mint az összlakosság. Ebben az időben Magyarország eredeti lakossága is nagy belső mozgásban volt, főként észak-déli irányban: így a népességnek olyan meggyökeresedéséről, mint némely nyugat-európai területen, itt alig lehet szó. A megállapodás csak lassan történt; a vizsgált korszak nagy részére a települési és társadalmi fluktuáció a jellemző.⁴

Hogy a változások dinamikája lemérhető legyen, a népesség származáshelyeit évtizedes bontásban kellett feldolgozni. Az első időszak (1687—1699 közti évek) valamivel több, mint egy évtized: ebből a korszakból főként a polgárjegyzék volt a forrás, mert az anyakönyvek csak kevés adatot tartalmaznak a népesség származáshelyére vonatkozóan. A többi vizsgálat alá vont időegység pontosan egy-egy évtized: csak az utolsó, 1760—1770 közti időszak ölel fel 11 évet. Az 1770. évvel a vizsgálat bezárul, egyrészt, mert ekkorra már megtörtént a Pest városi népesség alaprétegének kialakulása, másrészt azért, mert ezen az időpontra túl már a házasságok anyakönyve alig tartalmaz származáshely-megjelöléseket; kizárólag a polgárjegyzék adataira támaszkodni pedig megtévesztő lenne, mert nem a népesség egészének, hanem csak egy rétegének adatait tükröznék a táblázat.

Meg kell jegyezni, hogy a két, egymást részben átfedő jegyzék összevetésénél ügyeltünk arra, hogy a lehetséges hibaforrásokat elkerüljük. Így tehát a származáshelyeket egyénenként kellett számba venni, nehogy a polgárjegyzékben is, az anyakönyvben is szereplő ugyanazon személyek adatai kétszer forduljanak elő, s így megtévesztőek legyenek. A mindkét helyen szereplő egyének adatai csak egyszer, és pedig a korábbi forrásadat évtizedénél kerültek nyilvántartásba. Általában a tapasztalat szerint az anyakönyvben feltüntetett esztendő nem marad el lényegesen a beköltözés tényleges időpontjától. A házasságkötés ebben a korban az új lakóhelyen bizonyos állandósulás, gyökerítés, otthonalapítás jellegével bírt, s a bevándorlást többnyire gyorsan követte, ha a beköltöző még nem volt házas. Az új betelepülők jelentékeny része családostól volt ugyan, de éppen ezek igyekeztek a polgárjogot minél hamarabb megszerezni. Az anyakönyv és a polgárjegyzék tehát meglehetősen hűen tükrözi a bevándorlás menetét. Az 1700—1709 közti évtizedben az anyakönyv azért tartalmaz kevesebb adatot, mert ekkor a népesség nem gyarapodó, hanem csökkenő tendenciát mutatott a Rákóczi-szabadságharcra járó háborús pusztulás és a járványok következtében. 1710—1719, 1720—1729, 1730—1739 közti évtizedekben a legpontosabban vezetett anyakönyv hűséges képet nyújt a bevándorlás ingadozásairól és megoszlásáról. Ugyanez áll az 1740—1745 közti évekre is: ennek az évtizednek a második felében az anyakönyv származáshely-bejegyzéseiben hiányok vannak, viszont a polgárjegyzék adatai éppen ekkor válnak legteljesebbé. Az 1750—1759. évtized nyolc évéből is kielégítő számú adat áll rendelkezésre. Az 1760—1770 közti időszakban már jóformán csak a polgárjegyzék

és a katolikus vallásra áttértek anyakönyve⁵ szolgált forrásul: ez a kor-
szak egyrészt azért került bele a statisztikai táblázatba, hogy az előző
évtizedek polgárfelvételeihez hasonlítva meg lehessen állapítani: emelke-
dés történt-e vagy hanyatlás, másrészt azért, mert éppen ebben az évti-
zedben érdekes eltolódások mentek végbe a népesség összetételében.

Statisztikai táblázatunkban az első rovatban szereplő „Szám-
jelzés” a térképen névírás helyett számmal feltüntetett helysége utal:
a második rovatban a származáshely neve olvasható abban a formában,
ahogyan az Magyarországon közismert: forrásul — a nagyarányú
helynévváltozások miatt — az 1913. évi helységnévtár szolgált. Az évti-
zedenkénti bontásban minden évtizednél fel van tüntetve az illető hely-
ségből Pestre jött beköltözők összlétszáma: e mögött zárójelben áll
az ugyanezen időszakban polgárrá felvettek száma: a két adat össze-
hasonlításából megállapítható, hogy egy-egy helységből jött bevándorlók
milyen arányban váltak a város jogi közösségének tagjaivá. Mivel a város
társadalmának a polgárok voltak a hangadó, vagyonos és legmegállá-
podottabb rétege, soraikba számos nemesember is felvettette magát, tehát
kiemelésük fényt derít az egyes származási csoportok eltérő szerepére
a város életében. Területegységenként a kimutatás végén ezért ott szere-
pel az illető megadott megyéből vagy tartományból jött bevándorlók
összlétszáma és a polgárrá felvettek száma mögött a polgárosodottak
százalékaránya is. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a „polgá-
rok” kategóriájába nemcsak azok kerültek, akik a „Bürgerrolle” tanú-
sága szerint hivatalosan saját személyükben elnyerték a város polgár-
ságát, hanem azok a bevándorolt nők is, akik polgárokkal kötöttek házasa-
ságot, továbbá mindazok, akik hivataluknál, magasabb állásuknál fogva
a város vezető társadalmi rétegéhez számítottak, ha jogilag nem tartoz-
tak is annak kötelékébe. (Pl. katonatisztek, gabonaraktári hivatalnokok,
sótisztek stb.)

Sajnos, az anyakönyvben a származáshely megjelölését nem minden
esetben kíséri a foglalkozás megnevezése és viszont. A foglalkozás-
megjelölés nélküli adatokat azonban nem vehetjük egyszerűen azonosnak
a tanult mesterség hiányával: sok esetben ugyanis a polgárjegyzékből
vagy az 1746—47-es adóösszeírásból kiderül a matrikulában nem szereplő,
gyakran magas kvalifikáció. Mivel foglalkozás-megjelölés származás-
hellyel együtt csak 1819 esetben fordul elő, ezeket legcélszerűbbnek lát-
szott valamennyi évtizedről összesítve, külön táblázatban bemutatni.
Úgy látszik, ez következtetési alapnak, az adatok viszonylag nagy száma
miatt megfelel.

A nyilvántartásból tehát csak azok hiányoznak — s ezek száma
kivált egyes időközökben (pl. 1687—1703, 1758—1770) igen nagy —,
akiknek neve mellett egyik forrásban sem szerepel származáshelyük,
vagy akiknek neve egyáltalán elő sem fordul sem az anyakönyvben, sem
a polgárjegyzékben. De semmi okunk sincs feltételezni, hogy ezek a népes-
ség eredet helyeinek területi megoszlását vagy akár társadalmi rétegző-
désének arányát lényegesen megváltoztatnák: csupán az abszolút számok

(folyt. 267. l.)

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
MAGYARORSZÁG										
	Buda szab. kir. város	—	—	—	23 (9)	40 (9)	21 (8)	20 (5)	9 (9)	113 (40) 35%
<i>Pest-Pilis-Solt vármegye</i>										
1.	Óbuda mezőváros	—	—	—	2 (1)	3	1	6	—	12 (1)
2.	Zsámbék	I	—	—	1	—	2 (1)	—	—	4 (1)
3.	Szentendre	—	I (1)	—	—	3	4 (3)	3 (3)	—	11 (7)
4.	Vác	—	I (1)	2	4	5	—	9 (2)	2 (2)	23 (5)
5.	Püspökatvan				I	I				2
6.	Galgahévíz				2					2
7.	Kerepes				4 (1)	5 (1)	3 (2)	1	2 (1)	15 (5)
8.	Rákoscsaba				I (1)	I				2 (1)
9.	Isaszeg				I	2				3
10.	Soroksár						I	I		2
11.	Dunaharaszti				I (1)	I	2	I	I (1)	5 (2)
12.	Taksony				2 (1)	2		I		5 (1)
13.	Ráckeve			I	I	5	3 (3)	4 (2)	3 (2)	17 (7)
14.	Écsér				2					2
15.	Úri				I	2	I		I (1)	5 (1)
16.	Kóka				I		I (1)			2 (1)
17.	Ócsa					I (1)		I		2 (1)
18.	Kecskemét			2	2 (2)	2			2 (1)	8 (3)
19.	Kalocsa			2	I				I (1)	4 (1)
	Egyéb helységek			5	8 (1)	7 (1)	I	9 (1)	4 (3)	34 (6)
—	Pest-Pilis-Solt összesen	I	2 (2)	12	35 (8)	40 (3)	19 (10)	36 (8)	16 (12)	161 (43) 26%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Esztergom vármegye</i>										
20.	Esztergom	I (1)		4 (2)	4 (2)	4	I (1)	II (2)		25 (8)
21.	Köbölkút				2					2
	Egyéb helységek				I (1)	2	I			4 (1)
	Esztergom vm. összesen	I (1)		4 (2)	7 (3)	6	2 (1)	II (2)		31 (9) 29%
<i>Komárom vármegye</i>										
22.	Tata	I (1)			I	2				4 (1)
23.	Komárom (város)	3 (3)	3 (2)	10 (2)	7 (3)	4 (1)	5 (1)	14 (2)	4 (4)	50 (18)
24.	Guta			I	I					2
	Egyéb helységek						I (1)	3 (2)	2 (1)	6 (4)
	Összesen	4 (4)	3 (2)	11 (2)	9 (3)	6 (1)	6 (2)	17 (4)	6 (5)	62 (23) 37%
<i>Győr vármegye</i>										
25.	Győr (város)	2 (2)	4 (1)	6 (1)	10 (3)	9 (2)	4 (3)	22 (6)	6 (6)	63 (24)
	Egyéb helységek			2				I		3
	Összesen	2 (2)	4 (1)	8 (1)	10 (3)	9 (2)	4 (3)	23 (6)	6 (6)	66 (24) 36%
<i>Veszprém vármegye</i>										
26.	Pápa					I	2 (2)	6 (2)		9 (4)
27.	Veszprém (város)			I	I			4 (1)	2	8 (1)
	Egyéb helységek		I (1)		I					2 (1)
	Összesen		I (1)	I	2	I	2 (2)	10 (3)	2	19 (6) 31%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Fejér vármegye</i>										
28.	Székesfehérvár	I (I)			3	3 (2)	2 (I)	I (I)	5 (5)	15 (10)
29.	Bicske				I	I	I (I)			2 (I)
	Egyéb helységek				I		I		I	3
	Összesen	I (I)			4	4 (2)	4 (2)	I (I)	6 (5)	20 (11) 55%
<i>Tolna vármegye</i>										
30.	Dunaföldvár				3	2 (I)				5 (I)
31.	Dombóvár							I	2 (2)	3 (2)
	Egyéb helységek				I			I	2 (2)	4 (2)
	Összesen				4	2 (I)		2	4 (4)	12 (5) 41%
<i>Baranya vármegye</i>										
32.	Pécs város						2 (2)			2 (2)
	Egyéb helységek			2					I (I)	3 (I)
	Összesen			2			2 (2)		I (I)	5 (3) 60%
<i>Zala vármegye</i>										
33.	Nagykanizsa			I		I	I		I (I)	4 (I)
34.	Keszthely				I (I)		2 (I)	I		4 (2)
35.	Tapolca						I (I)	I		2 (I)
36.	Zalaegerszeg				I		I (I)	I		3 (I)
37.	Alsólendva (Dolnja Lendava) ..					2 (I)				2 (I)
	Egyéb helységek			I		2		I	2 (2)	6 (2)
	Összesen			2	2 (I)	5 (I)	5 (3)	4	3 (3)	21 (8) 38%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Vas vármegye</i>										
38.	Szentgotthárd			I		I			I (I)	3 (I)
39.	Szombathely			I	2 (I)			2 (I)		5 (2)
40.	Kőszeg	2 (2)	I	I		2	I (I)	4 (3)		II (6)
41.	Rohonc (Rechnitz)			I	I					2
42.	Városszalónak (Stadtschlaining)					2 (I)			3 (3)	5 (4)
43.	Pinkafő (Pinkafeld)		I			I (I)	I (I)		I (I)	4 (3)
	Egyéb helységek	I	3 (2)	2	I	I (I)	2 (2)	I (I)	2 (2)	13 (8)
	Összesen	3 (2)	5 (2)	6	4 (I)	7 (3)	4 (4)	7 (5)	7 (7)	43 (24) 55%
<i>Sopron vármegye</i>										
44.	Répczekéthely (Mannersdorf a. d. Rabnitz) ..				I (I)		I			2 (I)
45.	Fertőszentmiklós			2						2
46.	Kabold (Kobersdorf)							I (I)	2 (2)	3 (3)
47.	Sopron (város)	4 (4)	I	6	10 (5)	2 (I)		4 (2)	6 (I)	33 (13)
48.	Ruszt (Rust)			I	I (I)	I (I)				3 (2)
49.	Szentmargitbánya (Sankt Margarethen)				3 (I)	I		I (I)	I (I)	6 (3)
50.	Márczfalva (Marz)					I			I (I)	2 (I)
51.	Nagyhőflány (Großhöflein)			I	I			I (I)	I (I)	4 (2)
52.	Kishőflány (Kleinhöflein)			I				I	2 (2)	4 (2)
53.	Kismarton (Eisenstadt)	2 (I)		I	2	I		3 (2)		9 (3)
54.	Loretton (Loretto)				I (I)	2				3 (I)
55.	Lajtapordány (Leithaprodersdorf)				I (I)	I (I)		I (I)	2 (2)	5 (5)
56.	Lajtaszék (Stotzing)				I (I)			I (I)		2 (2)
57.	Feketeváros (Purbach)				I (I)				I (I)	2 (2)
58.	Fertőszéleskút (Breitenbrunn)	I (I)		2	I	I		I (I)		6 (2)
59.	Sopronnyék (Neckenmarkt)			I		I (I)	I		2 (2)	5 (3)
	Egyéb helységek		2	6 (2)	7 (3)	I	3 (I)	5 (4)	I (I)	25 (11)
	Összesen	7 (6)	3	21 (2)	30 (15)	12 (4)	5 (I)	19 (14)	19 (14)	116 (56) 48%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Moson vármegye</i>										
60.	Nezsider (Neusiedl am See) ...		I (I)	2	3 (I)	2 (I)	I (I)		2 (2)	II (6)
61.	Gálos (Gols)				I				I (I)	2 (I)
62.	Boldogasszony (Frauenkirchen)			I		I		2 (2)		4 (2)
63.	Mosontétény (Tadten)	I (I)					I (I)	I (I)		3 (3)
64.	Féltorony (Halbturm)						I	I (I)	I (I)	3 (2)
65.	Moson							3		3
66.	Magyaróvár	I (I)	2 (2)	4	4 (3)	3 (2)	2 (I)	I (I)	I (I)	18 (II)
67.	Rajka				I	I (I)	2 (2)	I		5 (3)
68.	Dunacsun	I (I)		I (I)						2 (2)
69.	Köpcsény (Kittsee)			I	I	I	I (I)			4 (I)
	Egyéb helységek	I (I)	I	I	4 (2)	2	4 (4)			13 (7)
	Összesen	4 (4)	4 (3)	10 (I)	14 (6)	10 (4)	12 (10)	9 (5)	5 (5)	68 (38) 55%
<i>Pozsony vármegye</i>										
70.	Pozsony (Bratislava)	I (I)		6 (2)	4	6 (I)	2 (I)	12 (6)	8 (5)	39 (16)
71.	Dévény (Devín)		I (I)		I					2 (I)
72.	Somorja (Šamorín)		I		I	3	I			6
73.	Szencz (Senec)			I	I					2
74.	Modor (Modra)	I (I)		2	I					4 (I)
75.	Nagyszombat (Trnava)	2 (2)		5 (2)	5	2		II (3)	I (I)	26 (8)
76.	Szered (Sered)						I (I)		I (I)	2 (2)
77.	Galánta							I	I (I)	2 (I)
	Egyéb helységek			2	12 (2)	2		I	3 (3)	20 (5)
	Összesen	4 (4)	2 (I)	16 (4)	25 (2)	13 (I)	4 (2)	25 (9)	14 (II)	103 (34) 33%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Nyitra vármegye</i>										
78.	Érsekújvár (Nové Zámky)		I (I)		I			I (I)		3 (2)
79.	Vágsellye (Šal'a)				I	I				2
80.	Komját (Komjatice)		I		I					2
81.	Nyitra (város) (Nitra)		I		6 (3)	I	I (I)			9 (4)
82.	Nagytopolcsány (Topol'zany) ..		I		I				I (I)	3 (1)
83.	Csejte (Čachtice)						I (I)	I (I)		2 (2)
84.	Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom)							3 (I)		3 (1)
85.	Sasvár (Šaštín)		I (I)					I (I)		2 (2)
86.	Kopcsány (Kopčany)			2						2
87.	Szokolcza (Skalica)				4	I		I	2 (2)	8 (2)
88.	Nemesdicske (Dyčka)						2 (2)			2 (2)
89.	Turcsány (Turčianky)				3					3
90.	Privigye (Prievidza)				2	I		I		4
	Egyéb helységek		I	3	7 (I)	3		7 (3)	3 (I)	24 (5)
	Összesen		3 (2)	8	26 (4)	7	4 (4)	15 (7)	6 (4)	69 (21) 30%
<i>Trencsén vármegye</i>										
91.	Trencsén (város) (Trenčín)	I (I)		4 (I)		2		5	I (I)	13 (3)
92.	Poroszka (Pruské)				2 (2)					2 (2)
93.	Zsolna (Žilina)				4	I				5
94.	Harmatos (Rosina)		I		2					3
95.	Felsővisnyó (Višňové)				2					2
96.	Várna (Varín)			2 (I)						2 (I)
97.	Bella (Belá)				2					2
	Egyéb helységek			4	7 (2)	3 (I)	4 (4)	2 (2)		20 (9)
	Összesen	I (I)		11 (2)	19 (4)	6 (I)	4 (4)	7 (2)	I (I)	49 (15) 30%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Árva vármegye</i>										
98.	Revisnye (Revišné)				2					2
99.	Hrustín (Hruštín)				2					2
100.	Chizsne (Chyzne)			1	4					5
	Egyéb helységek			5	8	5	1 (1)	1	1 (1)	21 (2)
	Összesen			6	16	5	1 (1)	1	1 (1)	30 (2) 6%
<i>Turóc vármegye</i>										
101.	Szucsány (Sučany)				2					2
102.	Turócszentmárton (Turčiansky Svätý Martin) ...			2 (1)	2					4 (1)
103.	Pribócz (Príbovce)			3	2					5
	Egyéb helységek			7	10		1	2 (1)		20 (1)
	Összesen			12 (1)	16		1	2 (1)		31 (2) 6%
<i>Bars vármegye</i>										
104.	Körmöcbánya (Kremnica)			1	1	1	2 (1)			5 (1)
105.	Garam-Szentkereszt (Svätý Križ na Hronom)				3					3
106.	Léva (Levice)			3	3	1		1 (1)	2 (1)	7 (2)
	Egyéb helységek			3	3	1 (1)				7 (1)
	Összesen			7	7	3 (1)	2 (1)	1 (1)	2 (1)	22 (4) 18%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Hont vármegye</i>										
107.	Selmecbánya (Baňská Stiavnica)	2 (2)		5 (1)	7	1	2 (1)	2	3	22 (4)
108.	Bélabánya (Baňská Belá)				2					2
109.	Korpona (Krupina)	2 (2)		1 (1)	3		1	3		10 (3)
110.	Szelény (Selany)			2	1					3
	Egyéb helységek			3	2	1		1 (1)		7 (1)
	Összesen	4 (4)		11 (2)	15	2	3 (1)	6 (1)	3	44 (8) 18%
<i>Zólyom vármegye</i>										
111.	Besztercebánya (Baňská Bystrica)			1 (1)	4	1	1		2 (2)	9 (3)
112.	Zólyom (város) (Zvolen)				2			1		3
	Egyéb helységek			1	4			1 (1)	1 (1)	7 (2)
	Összesen			2 (1)	10	1	1	2 (1)	3 (3)	19 (5) 26%
<i>Liptó vármegye</i>										
113.	Rózsahegy (Ružomberok)				3					3
	Egyéb helységek			3	11 (1)	2			3 (3)	19 (4)
	Összesen			3	14 (1)	2			3 (3)	22 (4) 18%
<i>Szepes vármegye</i>										
114.	Késmárk (Kežmarok)			1	3 (1)	1 (1)	1			6 (2)
	Egyéb helységek			2	2	2	2 (2)	1 (1)		9 (3)
	Összesen			3	5 (1)	3 (1)	3 (2)	1 (1)		15 (5) 33%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Gömör vármegye</i>										
115.	Rozsnyó (Rožňava)				2					2
	Egyéb helységek				1					1
	Összesen				3					3
<i>Nógrád vármegye</i>										
116.	Nógrád (város)			1 (1)	3			1		5 (1)
117.	Heréd	1 (1)			1					2 (1)
	Egyéb helységek			2 (1)	2		3 (2)	2 (1)	3 (3)	12 (7)
	Összesen	1 (1)		3 (2)	6		3 (2)	3 (1)	3 (3)	19 (9) 47%
<i>Heves vármegye</i>										
118.	Hatvan				2 (2)	1 (1)	1 (1)			4 (4)
119.	Gyöngyös	3 (3)			3 (1)	2	2			10 (4)
120.	Eger	1		1	2	1 (1)	3 (2)	3 (2)	5 (5)	16 (10)
	Egyéb helységek	1				1			1 (1)	3 (1)
	Összesen	5 (3)		1	7 (3)	5 (2)	6 (3)	3 (2)	6 (6)	33 (19) 57%
<i>Borsod vármegye</i>										
121.	Miskolc			1					1	2
	Egyéb helységek			2 (1)						2 (1)
	Összesen			3 (1)					1	4 (1) 25%

Szám-jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
124.	Szatmárnémeti (város) (Satu-Mare)			1					1	2
	Adatok nincsenek									
	Adatok nincsenek									
	Összesen					1		1		2
	Összesen	1 (1)		1	2					4 (1)
	Összesen					1			1 (1)	2 (1)
125.	Debrecen sz. kir. város								5	5
	Egyéb helységek					1			1	2
	Összesen					1			6	7
	Összesen							1		1

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
	<i>Csanád vármegye</i>									
	Összesen								1 (1)	1 (1)
	<i>Csongrád vármegye</i>									
126.	Szeged				1	3 (1)		3	1 (1)	7 (2)
	Egyéb helységek								1 (1)	2 (1)
	Összesen				1	3 (1)		3	2 (2)	9 (3) 33%
	<i>Arad vármegye</i>									
127.	Arad				1	1 (1)		3 (3)		5 (4) 80%
	<i>Bács és Bodrog vármegyék</i>									
128.	Baja			1	2 (1)				1 (1)	4 (2)
	<i>Bánát</i>									
129.	Temesvár (Timișoara)				2 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)		4 (3)
	Egyéb helységek					1			2 (2)	3 (2)
	Összesen				2 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	2 (2)	7 (5) 71%
	<i>Erdély</i>									
130.	Brassó (Brașov)			1	2					3
	Egyéb helységek	2 (1)	2 (1)	4	3 (1)	1 (1)	1 (1)	1	6	20 (5)
	Összesen	2 (1)	2 (1)	5	5 (1)	1 (1)	1 (1)	1	6	23 (5) 21%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Horvát- és Szlavónországek</i>										
131.	Pétervárad (Petrovaradin)				2 (I)	I	I			2
132.	Eszék (Osijek)				I	3	3 (2)	I (I)		9 (4)
133.	Kaproncza (Koprivnica)			I (I)	I					2 (I)
134.	Varasd (Varaždin)		2 (I)		I		I			4 (2)
	Egyéb helységek		I (I)	I (I)	3 (I)		I (I)	I (I)		7 (5)
	Összesen		3 (3)	2 (2)	7 (2)	4	6 (3)	2 (2)		24 (12) 50%
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM <i>Wien, császári székváros</i>										
135.	Wien	4 (3)	4 (I)	19 (7)	26 (6)	27 (6)	27 (10)	43 (17)	15 (15)	165 (65) 39%
<i>Alsó-Ausztria</i>										
136.	Bruck a. d. Leitha					2	2 (2)	I (I)		5 (3)
137.	Mannswörth						I (I)		I (I)	2 (2)
138.	Mannersdorf am Leithagebirge			2		2				4
139.	Hof am Leithagebirge			I	2					3
140.	Unterwaltersdorf				I		I (I)			2 (I)
141.	Hainburg an der Donau		I (I)	I		I (I)		I		5 (2)
142.	Deutschaltenburg			I	2 (I)					3 (I)
143.	Atzgersdorf			I	I	I (I)				3 (I)
144.	Himberg				2 (I)		3 (3)	2 (I)		7 (5)
145.	Baden b. Wien				I	2 (I)				3 (I)
146.	Pfaffstätten				I (I)		I			2 (I)
147.	Wiener Neustadt	2 (2)		I (I)			3 (3)	2 (I)		8 (7)
148.	Hütteldorf					2				2
149.	Hadersdorf					2	I			3
150.	Klosterneuburg			2 (I)	I (I)	2	4 (2)	I	3 (3)	13 (7)

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
151.	Wolfpassing				I (I)	I			I (I)	3 (2)
152.	Tulln			I			I			2
153.	Sankt Pölten				2 (I)	2 (I)				4 (2)
154.	Alt-Neu-Lengbach			I	I	I		I		4
155.	Böheimkirchen			I	I					2
156.	Altmannsdorf							2 (I)	I (I)	3 (2)
157.	Ybbs				2 (2)		I (I)		I (I)	4 (4)
158.	Neumarkt a. Ybbs					2				2
159.	Waidhofen a. Ybbs			2 (I)						2 (I)
160.	Scheibbs			2 (2)		I				3 (2)
161.	Purgstall				I	2				3
162.	Spitz b. Krems		I (I)			I				2 (I)
163.	Ottenschlag					2	I (I)			3 (I)
164.	Zwettl	I (I)		I (I)	2					4 (2)
165.	Höhenberg					2 (I)				2 (I)
166.	Waidhofen a. d. Th.			I		I		I		3
167.	Horn			I	I					2
168.	Altenburg b. Horn				3					3
169.	Allentsteig				I (I)	I				2 (I)
170.	Gars am Kamp		I (I)	I						2 (I)
171.	Langenlois					I		I (I)	I (I)	3 (2)
172.	Krems			2	3	3	I	I (I)	I (I)	II (2)
173.	Eggenburg							2 (2)		2 (2)
174.	Grafenwörth				2	I			I (I)	4 (I)
175.	Hollabrunn					3			I (I)	4 (I)
176.	Wüllersdorf			I	I (I)					2 (I)
177.	Guntersdorf			I (I)		I				2 (I)
178.	Retz			3	3 (I)		I			7 (I)
179.	Untermarkersdorf				I				I (I)	2 (I)
180.	Ernstbrunn								2 (I)	2 (2)
181.	Stockerau	I (I)		I		I		I (I)		4 (2)
182.	Mistelbach a. Zaya			3		I			2 (2)	7 (2)
183.	Ladendorf a. Zaya				I		2			3

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
184.	Kreuzstetten					I			I (I)	2 (I)
185.	Poysdorf			I	2 (I)					3 (I)
186.	Aspern		2							2
187.	Marchegg	I (I)		I	I (I)			I (I)		4 (3)
188.	Dürnkrut				I	I				2
	Egyéb helységek	II (10)	5 (3)	25 (2)	30 (4)	48 (3)	42 (8)	99 (12)	II (II)	271 (53)
	Összesen	16 (15)	10 (6)	58 (9)	73 (17)	91 (8)	65 (22)	116 (22)	28 (28)	457 (127) 27%
<i>Felső-Ausztria</i>										
189.	Linz	I (I)		3	I	9 (I)	2 (I)	2 (I)		18 (4)
190.	Mauthausen	I (I)		I		3				5 (I)
191.	Enns			2 (I)	I (I)	I	I (I)			5 (3)
192.	Steyr			I			I (I)	I	2 (2)	5 (3)
193.	Windischgarsten				2	I (I)				3 (I)
194.	Kremsmünster				I	I				2
195.	Frankenburg			I (I)		I (I)				2 (2)
196.	Haag am Hausruck	I (I)					I (I)			2 (2)
197.	Eferding			I (I)				I		2 (I)
198.	Kleinzell im Mühlkreis		I (I)		3 (3)		I (I)			5 (5)
199.	Schlegel		I (I)			4 (I)				5 (2)
200.	Freistadt				2 (2)	I (I)				3 (3)
	Egyéb helységek	I (I)	I (I)	II (4)	15 (4)	15 (3)	5 (3)	8 (4)	5 (5)	61 (25)
	Összesen	4 (4)	3 (3)	20 (7)	25 (10)	36 (8)	11 (8)	12 (5)	7 (7)	118 (52) 43%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Salzburg érsekség*</i>										
201.	Salzburg város	2 (2)	1	2	5 (3)	3		1 (1)		14 (6)
202.	Laufen				2 (1)					2 (1)
203.	Saalfelden				2					2
204.	Radstadt		1 (1)	1						2 (1)
	Egyéb helységek	1 (1)	1	3 (1)	4 (1)	4 (1)	1	7 (1)		21 (5)
	Összesen	3 (3)	3 (1)	6 (1)	13 (5)	7 (1)	1	8 (2)		41 (13) 31%
<i>Stájerország</i>										
205.	Friedberg			1 (1)		1				2 (1)
206.	Pöllau			1	1					2
207.	Gleisdorf			1				1 (1)		2 (1)
208.	Feldbach	1 (1)		1	1		1 (1)			4 (2)
209.	Fürstenfeld			1	2 (1)					3 (1)
210.	Graz	1 (1)	1			3 (1)	2 (2)	1		10 (4)
211.	Jähring (Jerie)				1 (1)		1 (1)			2 (2)
212.	Radkersburg			2	1					3
213.	Marburg (Maribor)			1 (1)		1				2 (1)
214.	Windischgrätz		2	1 (1)	1	2				6 (1)
	Egyéb helységek	4 (4)	3 (2)	6 (1)	10 (2)	4 (1)	5 (2)	3 (2)	1 (1)	36 (15)
	Összesen	6 (6)	6 (2)	15 (4)	19 (4)	11 (2)	9 (6)	5 (3)	1 (1)	72 (28) 38%
<i>Karintia</i>										
215.	Klagenfurt			1	1	1 (1)				3 (1)
216.	Villach				1 (1)			1 (1)		2 (2)
	Egyéb helységek	2 (2)	2 (1)	2 (1)	7	1 (1)	2 (2)	3 (1)	1 (1)	20 (9)
	Összesen	2 (2)	2 (1)	3 (1)	9 (1)	2 (2)	2 (2)	4 (2)	1 (1)	25 (12) 48%

* Adatai a bajor kerületnél számba véve.

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Tirol</i>										
217.	Kufstein				I	4 (3)				5 (3)
218.	Hall in Tirol				2 (I)			I (I)		3 (2)
219.	Bozen (Bolzano)					2 (I)				2 (I)
220.	Rattenberg			I		I				2
	Egyéb helységek	5 (5)	I	2	8 (I)	4 (2)	6 (I)		4 (4)	30 (13)
	Összesen	5 (5)	I	3	II (2)	II (6)	6 (I)	I (I)	4 (4)	42 (19) 45%
<i>Krajna</i>										
221.	Laibach (Ljubljana)	I (I)	2 (2)		I				I (I)	5 (4)
222.	Laufen							I (I)	I (I)	2 (2)
	Egyéb helységek	I (I)		I		2			I (I)	5 (2)
	Összesen	2 (2)	2 (2)	I	I	2		I (I)	3 (3)	12 (8) 66%
<i>Csehország</i>										
223.	Eger (Cheb.)	I			I	2 (I)				4 (I)
224.	Karlsbad (Karlovy Vary)					I	I			2
225.	Saatz (Zatec)		2		I					3
226.	Böhmisch Leipa (Česka Lípa) ..						I	I (I)		2 (I)
227.	Melnik					I			I (I)	2 (I)
228.	Prága (Praha)		3	7	3	3 (I)	2		2 (2)	20 (3)
229.	Königgrätz (Hradec Králové) ..		2			2			I (I)	5 (I)
230.	Podeschin (Poděsín)					2				2
231.	Neuhaus (Jindřichův Hradec) ..			I	I					2
232.	Krumau (Český Krumlov)			I	I	I		2 (I)		4 (I)
233.	Klattau (Klatovy)						2 (I)		I (I)	3 (2)
	Egyéb helységek	2 (2)	I (I)	19 (3)	28 (3)	25 (5)	30 (10)	22 (6)	14 (14)	141 (44)
	Összesen	3 (2)	I (I)	27 (3)	39 (3)	35 (6)	39 (12)	27 (8)	19 (19)	190 (54) 28%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Morvaország</i>										
234.	Iglau (Jihlava)			I (I)		I		3 (2)		5 (3)
235.	Trebitsch (Třebíč)			I		I			I (I)	3 (I)
236.	Jaroměřice						I (I)	I (I)		2 (2)
237.	Znaím (Znojmo)	I		3 (I)	2	2				8 (I)
238.	Dürnholz (Drnholec)					I			I (I)	2 (I)
239.	Nikolsburg (Mikulov)	I		I	2				2 (2)	6 (2)
240.	Eisgrub (Lednice)			4 (I)						4 (I)
241.	Brünn (Brno)			5	2	5		I (I)	2 (2)	15 (3)
242.	Wischau (Vyškov)				2					2
243.	Prossnitz (Prostějov)			I	I	2				4
244.	Olmütz (Olomouc)			3 (2)		I	2			6 (2)
245.	Leipnik (Lipník)				I	I (I)				2 (I)
246.	Neutitschein (Nový Jičín)					I (I)		4 (4)	4 (4)	9 (9)
	Egyéb helységek	3 (3)	2 (I)	13 (I)	12 (2)	16 (3)	5 (I)	20 (5)	4 (4)	75 (20)
	Összesen	3 (3)	4 (I)	32 (6)	22 (2)	31 (5)	8 (2)	29 (13)	14 (14)	143 (46) 32%
<i>Szilézia</i>										
247.	Troppau (Opava)			2	3 (I)	2 (I)				7 (2)
248.	Jägerndorf (Krnov)				2	I		I (I)		4 (I)
249.	Jauernig (Javorník)			2 (2)						2 (2)
250.	Glatz (Kłodzko)			I				I (I)		2 (I)
251.	Wartha (Bardo?)								2 (2)	2 (2)
252.	Neisse (Nysa)			2		2				4
253.	Pentsch				2 (I)	I (I)				3 (2)
254.	Striegau (Strzegom)			I		I (I)				2 (I)
255.	Breslau (Wrocław)			2	3	I	I			7
256.	Großglogau (Glogów)			2	I	I	I			4
257.	Brieg (Brzeg)			I		I				2

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
258.	Ratibor (Raciborz)							I (I)	I (I)	2 (2)
259.	Teschén (Cieszyn)					I		I	I (I)	3 (I)
260.	Saiberstorff				2	I				3
261.	Bielitz (Bielsko-Biala)			5	4	2 (I)	I			12 (I)
	Egyéb helységek	I (I)	I (I)	14 (I)	24 (2)	8	8	12 (2)	5 (5)	73 (12)
	Összesen	I (I)	I (I)	32 (3)	41 (4)	22 (4)	10	16 (5)	9 (9)	132 (27) 20%
<i>Passaui püspökség</i>										
262.	Passau		2	3 (I)		2	6 (I)			13 (2) 15%
<i>Alsó-Bajorország</i>										
263.	Neuburg am Inn			I (I)	I					2 (I)
264.	Rottalmünster			I	I (I)					2 (I)
265.	Triftern					2				2
266.	Pfarrkirchen					3				3
267.	Simbach					3				3
268.	Peigen b. Landau					2				2
269.	Rottenburg am Laaber				I	I				2
270.	Altheim			2 (2)	I (I)					3 (3)
271.	Landshut	I (I)		2 (2)	I		I (I)			5 (4)
272.	Straubing		I	4 (I)	I	5		2 (I)		13 (2)
273.	Münster b. Straubing					2				2
274.	Viechtach				I	I				2
275.	Plattling		I	2						3
	Egyéb helységek	I (I)	5 (2)	7	11	15	2		3 (3)	44 (6)
	Összesen	2 (2)	7 (2)	19 (6)	18 (2)	34	3 (I)	2 (I)	3 (3)	88 (17) 19%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Felső-Bajorország</i>										
276.	Braunau am Inn		1 (1)			2 (1)				3 (2)
277.	Freising				5 (1)	1				6 (1)
278.	München	1 (1)	1	4 (1)	1 (1)	1		2 (1)		10 (4)
279.	Langwied bei München				1 (1)		1 (1)			3 (3)
280.	Hof				1 (1)		1		1 (1)	3 (2)
281.	Ingolstadt			1	1	3 (1)	1			6 (1)
282.	Landsberg am Lech			3 (3)	1					4 (3)
283.	Diessen am Ammersee			1	1 (1)					2 (1)
284.	Höchendorf				2 (1)					2 (1)
	Egyéb helységek	1 (1)	6 (4)	8	7 (2)	12 (2)	2 (1)	4 (4)	1 (1)	41 (15)
	Összesen	2 (2)	8 (5)	17 (4)	20 (8)	19 (4)	5 (2)	6 (5)	3 (3)	80 (33) 41%
<i>Regensburg birodalmi város</i>										
285.	Regensburg	1 (1)	2 (1)	1	2	3 (1)	1	1		11 (3) 27%
	Bajororsz. köz. megj. nélk. ...	4 (4)	1 (1)							5 (5)
<i>Bajor- (Felső-) Pfalz</i>										
286.	Amberg			3			1 (1)		1 (1)	5 (2)
287.	Moosbach		1 (1)		2 (1)					3 (2)
288.	Tirschenreuth			1		1				2
289.	Wisent						2			2
	Egyéb helységek	3 (3)	3 (2)	5 (2)	4	10 (2)		1 (1)	1 (1)	27 (11)
	Összesen	3 (3)	4 (3)	9 (2)	6 (1)	11 (2)	3 (1)	1 (1)	2 (2)	39 (15) 38%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
	Bajor kerület	12 (12)	24 (12)	49 (13)	46 (11)	69 (7)	18 (5)	10 (7)	8 (8)	236 (72) 30%
	Salzburggal (ld. 201—204) együtt									277 (85) 30%
										<i>Frank kerület</i>
290.	Nassenfels				1 (1)		1 (1)			2 (2)
291.	Kinding				1 (1)	1 (1)				2 (2)
292.	Nürnberg	1 (1)		1 (1)						2 (2)
293.	Bamberg		1 (1)			2	6 (2)		1 (1)	10 (4)
294.	Königshofen				1 (1)	1				2 (1)
295.	Frammersbach	1 (1)		1						2 (1)
296.	Würzburg			1 (1)		3	1 (1)		3 (3)	8 (5)
297.	Dinkelsbühl	1 (1)		1 (1)						2 (2)
298.	Mergentheim	1 (1)		2		1				4 (1)
299.	Dittigheim					3				3
	Egyéb helységek	4 (4)	1 (1)	9	16 (3)	23 (5)	7 (4)	7 (2)	4 (4)	71 (23)
	Összesen	8 (8)	2 (2)	15 (3)	23 (6)	30 (6)	15 (8)	7 (2)	8 (8)	108 (43) 40%
										<i>Südb kerület</i>
300.	Kirchhausen			1	2					3
301.	Stuttgart						1 (1)	1 (1)		2 (2)
302.	Rottenburg am Neckar			1	2		1 (1)			4 (1)
303.	Rottweil			1	1					2
304.	Villingen				1		1 (1)			2 (1)
305.	Sigmaringen		1			1				2
306.	Herbertingen					2 (2)	2 (2)			4 (4)
307.	Uttenweiler			2		1				3
308.	Riedlingen			1		1				2

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
309.	Rechtenstein			2						2
310.	Bieberach			I	2				I (I)	4 (I)
311.	Oberdorf					4	I (I)			5 (I)
312.	Waldsee			I	2					3
313.	Wangen i. Allgau				2 (2)					2 (2)
314.	Wolfertschwenden			2						2
315.	Thannhausen				I	3				4
316.	Augsburg			2			4 (3)		I (I)	7 (4)
317.	Holzheim					2				2
318.	Dillingen						I (I)	I		2 (I)
319.	Tapfheim					2				2
320.	Donauwörth		I	2	I	3	3 (I)			10 (I)
321.	Mertingen					2		I	I (I)	4 (I)
322.	Kloster-Holzen b. Nordendorf ..				4					4
	Egyéb helységek	9 (9)	4 (3)	17 (2)	27 (7)	29 (2)	11 (I)	33 (9)	11 (II)	141 (44)
	Összesen	9 (9)	6 (3)	33 (2)	45 (9)	50 (4)	25 (12)	36 (10)	14 (14)	218 (63) 28%
<i>Alsó- és felső-rajnai kerület. Pfalz</i>										
323.	Mannheim				I	I				2
	Egyéb pfalzi helységek	3 (3)	2 (2)	I	6	3	I (I)	4		20 (6)
<i>Hessen</i>										
324.	Darmstadt					2 (I)				2 (I)
	Egyéb hesseni helységek		I (I)	3	5	5	I (I)		I (I)	16 (3)
<i>Mainzi érsekség</i>										
325.	Mainz város					5 (3)	5 (3)	I		11 (6)

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
<i>Trieri érsekség</i>										
326.	Trier város		2 (2)							2 (2)
327.	Koblenz			1 (1)	3	1				5 (1)
<i>Kölni érsekség</i>										
328.	Köln					2 (1)	1 (1)		1 (1)	4 (3)
	Egyéb Rajna vidéki terület ...	2 (2)		1	5 (1)	12 (1)		1	1 (1)	22 (5)
	Összesen	5 (5)	5 (5)	6 (1)	20 (1)	31 (6)	8 (6)	6	3 (3)	84 (27) 32%
<i>Vesztfáliai kerület</i>										
	Összesen	1 (1)			1	3				5 (1) 20%
<i>Alsószász kerület</i>										
329.	Halberstadt					2 (2)				2 (2)
	Egyéb helységek				1					1
	Összesen				1	2 (2)				3 (2) 66%
<i>Felsőszász kerület</i>										
330.	Leipzig				1	1 (1)				2 (1)
331.	Zittau				1 (1)		1			2 (1)
	Egyéb szászországi helységek ..			1	1			4	12 (2)	18 (2)
	Brandenburg		1	2					5	8
	Pomeránia				1	1 (1)				2 (1)
	Tübingiai fejedelemségek			1		1			1 (1)	3 (1)
	Összesen		1	4	4 (1)	3 (2)	1	4	18 (3)	35 (6) 17%

Szám- jelzés	A származáshely neve	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
	<i>Egyéb területek</i>									
	Osztrák-Németalföld (Belgium)			5	I					6
	Lotaringia	I (I)		I	I				I (I)	4 (2)
	Elzász	I (I)			2	2				5 (I)
	Poroszország		4							4
	Szavója	I (I)					I (I)	2 (2)	I (I)	5 (5)
	Svájc	I (I)		4 (2)	I	3		I	3	13 (3)
	Franciaország	I (I)			I					2 (I)
332.	Milánó								2 (2)	2 (2)
	Egyéb felsőolasz helységek ...	3 (3)				I		I (I)	3 (3)	8 (7)
	Nápolyi királyság				I	I (I)	I (I)			3 (2)
	Spanyolország				3	32I (2)				324 (2)
	Lengyelország	I (I)		2	6	2	3 (I)			14 (2)
	Balti-tengeri tartományok					I		I (I)		2 (I)
333.	Belgrád város	I (I)				II	2 (2)	3 (3)		17 (6)
334.	Krajova					5				5
	Macedónia					26	I (I)	2 (2)	9 (8)	38 (12)
	Összesen	10 (10)	4	12 (2)	16	373 (3)	8 (6)	10 (9)	19 (15)	452 (46)

NAGYOBB TERÜLETEGYSÉGEK SZERINT ÖSSZEVONVA AZ ADATOKAT:

Terület	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.	Az összbe- vándor- lás %-ban
Magyar korona országai	44	33	178	314	164	110	221	142	1206	32,2
Duna-völgyi osztrák tartományok	24	17	97	124	154	103	171	50	740	19,7
Alpesi osztrák tartományok	15	11	22	40	26	17	11	9	151	4,0
Cseh királyság tartományai	7	6	91	102	88	57	72	42	465	12,4
Bajor kerület	15	27	55	59	76	19	18	8	277	7,3
Sváb kerület	9	6	33	45	50	25	36	14	218	5,8
Frank kerület	8	2	15	23	30	15	7	8	108	2,8
Egyéb német terület	6	6	10	26	39	9	10	21	127	3,3
Nyugati birod. területek (nem német lakossággal)	2	—	6	4	2	—	—	1	15	0,4
Nyugat-európai országok (Franciaorsz. Svájc, Szavója stb.)	3	—	4	2	3	1	3	4	20	0,5
Itália	3	—	—	1	2	1	1	5	13	0,3
Spanyolország	—	—	—	3	321	—	—	—	324	8,6
Lengyelország és Baltikum	1	4	2	6	3	3	1	—	20	0,5
Balkán félsziget országai	1	—	—	—	42	3	5	9	60	1,6 0,6 javítás
Összesen	138	112	513	749	1000	363	556	313	3744	100

A származáshely szempontjából meg nem jelölt délszláv származású pesti lakosokat nem számítva. Ezek közül polgárfelvételt nyert a XVII. század végéig 17 katolikus és 55 görögkeleti vallású, összesen tehát 72 fő. Azonban bizonytalan, hogy ezek mennyiben voltak új bevándorlók az országban, illetve Magyarországon más helységeiből beköltözők, s mennyiben a városba visszatelepülő régebbi (hódoltság alatti) pesti lakosok. Így e csoport biztos részletezése — egyetlen kivételtől eltekintve — nem volt lehetséges.

nagyobbak, ezek azonban — miután az egész korszakra vonatkoznak, s az ismeretlen x faktor nemcsak az anyakönyvekre és a polgárjegyzékre, de a forrásokból ki nem mutatható népességre is érvényes — a nagy számok törvénye értelmében kiegyenlítődnek.

*

A magyarországi bevándorlás

Csoportosítva a vármegyéket,⁶ egyes, aránylag nagyobb bevándorló-kontingenst felmutató területeket kiemelve — mint a Dunántúlon Sopron, Moson és Vas, az ország belső részében pedig Heves és Borsod megyék —, az alábbi összesítő táblázat állítható fel (a tizedszázalékoknál javítással):

Területegység	Bevándorol- tak abszolút száma	Az össze- vándorlás %-arányában	A magyaror- szági beván- dorlás %-arányában	Polgárosodási %-arány
Sopron, Moson, Vas vm.	227	6,1	18,8	51
Egyéb Dunántúl	236	6,3	19,5	37
Északnyugati vármegyék	408	10,9	34,0	25
Északkeleti vármegyék	46	1,2	3,8	32
Heves és Borsod vm.	37	1,0	3,1	54
Tisza-vidék	27	0,7	2,2	29
Duna—Tisza köze	171	4,6	14,1	27
Bánát	7	0,2	0,6	71
Erdély	23	0,6	1,9	21
Horvát- és Szlavónország	24	0,6	2,0	50
Magyar korona országai	1206	32,2	100,0	35

Az összesítésben nem szerepelnek a budai átvándorlók, miután itt feltehetően az esetek nagy részében szekunder bevándorlókról van szó (Buda város benépesedése sok hasonlóságot mutat Pestével), ezek feltüntetése megtévesztő lehetne.

A polgárosodási százalékarány azt tünteti fel, hogy a jelzett területről érkezett bevándoroltak hány százaléka lett Pest város polgára (illetve pesti polgár házastársa). Ez bizonyos fokig tájékoztatást nyújt az egyes területről jött bevándorlók társadalmi helyzetére vonatkozólag.

Évtizedenkénti részletezésben: ld. 269. lap. (Zárójelben a polgárrá felvettek száma, az összesítésnél a polgárosodási százalékarány feltüntetésével.)

Mint a táblázatból szemmel látható, a Magyarországra bevándoroltak között a dunántúliak tették ki a legnagyobb kontingenst, de a három kiemelt megye ennek csaknem a felét szolgáltatta. A nyugat-dunántúliak polgárosodási százalékaránya (51%) is jóval felülmúlta a többi dunántúli megyékből érkezettek polgárosodási arányát (37%). A Dunántúl mellett alig maradt el bevándorlásban az északnyugati megyék népe. Az alacsonyabb polgárosodási index (25%) mindjárt elárulja, hogy ez más

Területegység	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.
Sopron, Moson, Vas vm.	14 (12)	12 (5)	37 (3)	48 (22)	29 (11)	21 (15)	35 (24)	31 (26)	227 (118) = 51%
Egyéb Dunántúl	8 (8)	8 (4)	28 (5)	38 (10)	33 (7)	25 (15)	68 (16)	28 (24)	236 (89) = 37%
Északnyugati vármegyék	10 (10)	5 (3)	79 (12)	154 (11)	39 (3)	23 (15)	62 (23)	36 (27)	408 (104) = 25%
Északkeleti vármegyék	3 (3)	1	8	14 (2)	4 (1)	7 (3)	5 (2)	4 (4)	46 (15) = 32%
Mátra-, Bükk-vidék (Heves, Borsod)	5 (3)	—	4 (1)	7 (3)	5 (2)	6 (3)	3 (2)	7 (6)	37 (20) = 54%
Tisza-vidék	—	—	1	2	6 (2)	—	8 (3)	10 (3)	27 (8) = 29%
Duna—Tisza köze	2 (1)	2 (2)	14	39 (9)	41 (3)	19 (10)	36 (8)	18 (14)	171 (47) = 27%
Bánát	—	—	—	—	2 (1)	2 (1)	1 (1)	2 (2)	7 (5) = 71%
Erdély	2 (1)	2 (1)	5	5 (1)	1 (1)	1 (1)	1	6	23 (5) = 21%
Horvát- és Szlavónországok ...	—	3 (3)	2 (2)	7 (2)	4	6 (3)	2 (2)	—	24 (12) = 50%
A magyar korona országai összesen	44 (38)	33 (18)	178 (23)	314 (60)	164 (31)	110 (66)	221 (81)	142 (106)	1206 (423) = 35%

jellegű bevándorlási hullám volt, noha kulminációs időszaka (az 1720-as években) nagyjából egybeesett a nyugat-dunántúliével. Általában véve azonban a dunántúli bevándorlás csúcspontját az 1750-es években érte el: ekkor 103 jövevény mutatható ki az egész területről, ezen a számon belül a nyugati megyék részesedése azonban már kisebb, mint korábban volt.

Sopron, Moson és Vas megyék bevándorlóit foglalkozás szerint megvizsgálva a legnagyobb változatosságot találjuk. A migrációs mozgalom az erősen tagozódott társadalom minden rétegére kiterjedt. Már korán, mindjárt a felszabadulás után megkezdődött a nyugat-dunántúli megyékből az áramlás Pest felé. 1699-ig 14 beköltözőre vonatkozólag találhatunk adatokat, közülük 12 lett polgár. De számuknál is jelentősebb volt politikai és gazdasági súlyuk: többen közülük mint hivatalnokok vagy városi tanácsosok fontos szerepet játszottak Pest életében, míg mások — iparosok és szőlőművesek — jómódú és megállapodott polgári réteg alapjává váltak. A magas polgárosodási százalékarány (Sopron 48, Moson és Vas 55—55%) a nyugat-dunántúliak szívós gyökeres szándékáról tanúskodik a pesti talajon. Bár az anyakönyvek tanúsága szerint többen napszámosként vagy szolgaként („operarius” és „famulus”) települtek át, itt jómódú szőlőgazdákká és mesteremberekké küzdötték fel magukat. A bevándorlás a vizsgált korszakban mindig intenzív maradt. Több, később nevéssé vált pesti család gyökerei nyúlnak vissza ebbe a három megyébe. Enémet nevű és anyanyelvű, demagyar államtudatú nemzetségek leszármazottainak szerepét megvilágítani Pest város reformkori gyors elmagyarosodásában érdekes tanulmány tárgya lehetne.

A többi dunántúli vármegye sem egyenlő arányban részesedtek a pesti bevándorlásban. Esztergom, az ide számított Komárom és kivált Győr példája mutatja, hogy főként a városok népessége törekedett Pest felé. Győr város adta az 1750-es években országos viszonylatban a legtöbb bevándorlót. Kiténik ez a polgárfelvételek és az anyakönyv számadataiból is. 1751—1753 közt 4 győri származásút vettek fel a pesti polgárok soraiba; a házasultak matrikulájában 1753-ban egy év alatt 6, 1754-ben 5, 1755-ben 3 győri származású bejegyzésével találkozunk; 1757-ben ismét került be győri a pesti polgárok közé: ez az immigrációs folyamat, úgy látszik, tovább is tartott, mert 1762—1764 közt évente egy-egy, 1768-ban pedig egyszerre 3 beköltözőt fogadtak polgárnak ebből a városból Pesten. A győriek majdnem mind iparosok voltak. Hasonló jellegű, bár kisebb arányú a komáromi és az esztergomi bevándorlás is: e Duna menti városok iparoságának Pestre költözése a város forgalmi göccá válásának hatására történt, és összefüggésben állt az ország népességi súlypontjának északnyugatról a centrum felé történő lassú eltolódásával. Veszprém, Fejér, Tolna, Baranya, Zala megyék nem vettek ilyen intenzív részt a pesti bevándorlásban, Somogyra vonatkozólag nincsen adatunk. Úgy látszik, ezeknek a megyéknek a városai lekötötték az urbanizált vagy urbanizálódni kívánó erőket. Csak Pápa mutat fel az 1750-es,

Székesfehérvár a 60-as években több bevándorlót: de számban ezek is messze elmaradnak a Duna menti városok mögött. Figyelemre méltó az is, hogy az 1762 és 1769 közt felvett 5 székesfehérvári származású polgár főként kereskedő, ezek pedig mozgékonyabbak, mint az iparosok.

Pozsony és Nyitra megyékből az intenzívebb bevándorlás forrásaink tanúsága szerint az 1710-es években kezdődött, a 20-as években kulminált: a 30-as években ismét lecsökkent felére, harmadára, s csak az 1750-es években emelkedett ismét. Trencsén, Turóc, Bars, Hont, Zólyom, Árva, Liptó megyék esetében is tapasztalható ugyanez a jelenség. Az 1730-as évek csökkenése ugyan kisebb-nagyobb mértékben az egész országra vonatkozik, néhány megyét kivéve (Vas, Zala); de sehol sem öltött olyan méreteket, mint az északnyugati országrészben. Ennek oka alighanem elsősorban abban rejlik, hogy északnyugatról főként jobbágylakosság áramlott Pest felé, ennek költözése elé pedig az 1730-as évektől egyre több akadály gördült. Pozsony és Nyitra megyékben az iparosság aránya kedvezőbb: 1720—1729 közt a Pozsony megyéből jöttek közül (25) 10 főnek ismeretes a foglalkozása: ebből 3 iparos, 7 operarius és famulus. Nyitra megyénél (26) pedig 9 közül 3 : 6 az arány. Ha feltételezzük, hogy itt a foglalkozási megjelölés hiánya szakképzetlen kétkezi munkásokra enged következtetni — ezt azonban nem tehetjük fenntartás nélkül —, valószínűleg még nagyobb a — főként jobbágyi környezetből jövő — napszámosság aránya. De még Pozsonynál és Nyitránál is sokkal nagyobb ez a különbség a többi északnyugati megyénél: így pl. Turóc megye esetében (összesen 16 bevándorló) 7 munkásra esik 1 iparos. Sok, foglalkozási megjelölés nélküli adatnál a „Slavus” bejegyzés mutat arra, hogy szlovák jobbágyból lett napszámosról van szó, aki a nagyarányú pesti építkezésekhez vagy a polgárok szőlejébe jött ide dolgozni. Az is jellemző, hogy mikor az 1750-es években ismét emelkedett az északnyugati megyékből érkezők száma, ez az 1720-as évek szintjének felét sem érte el. Pozsony megye elérte ugyan a régebbi szintet, de ezt annak köszönhette, hogy magából a koronázó városból jóval többen jöttek, mint három évtizeddel előbb: a vidéki népesség ekkor kevésbé költözött Pestre, mint korábban. Az utóbb érkezettek között már nagyobb volt az iparosság aránya is. Pozsony mellett főként Nagyszombat városa adott számottevő iparost.

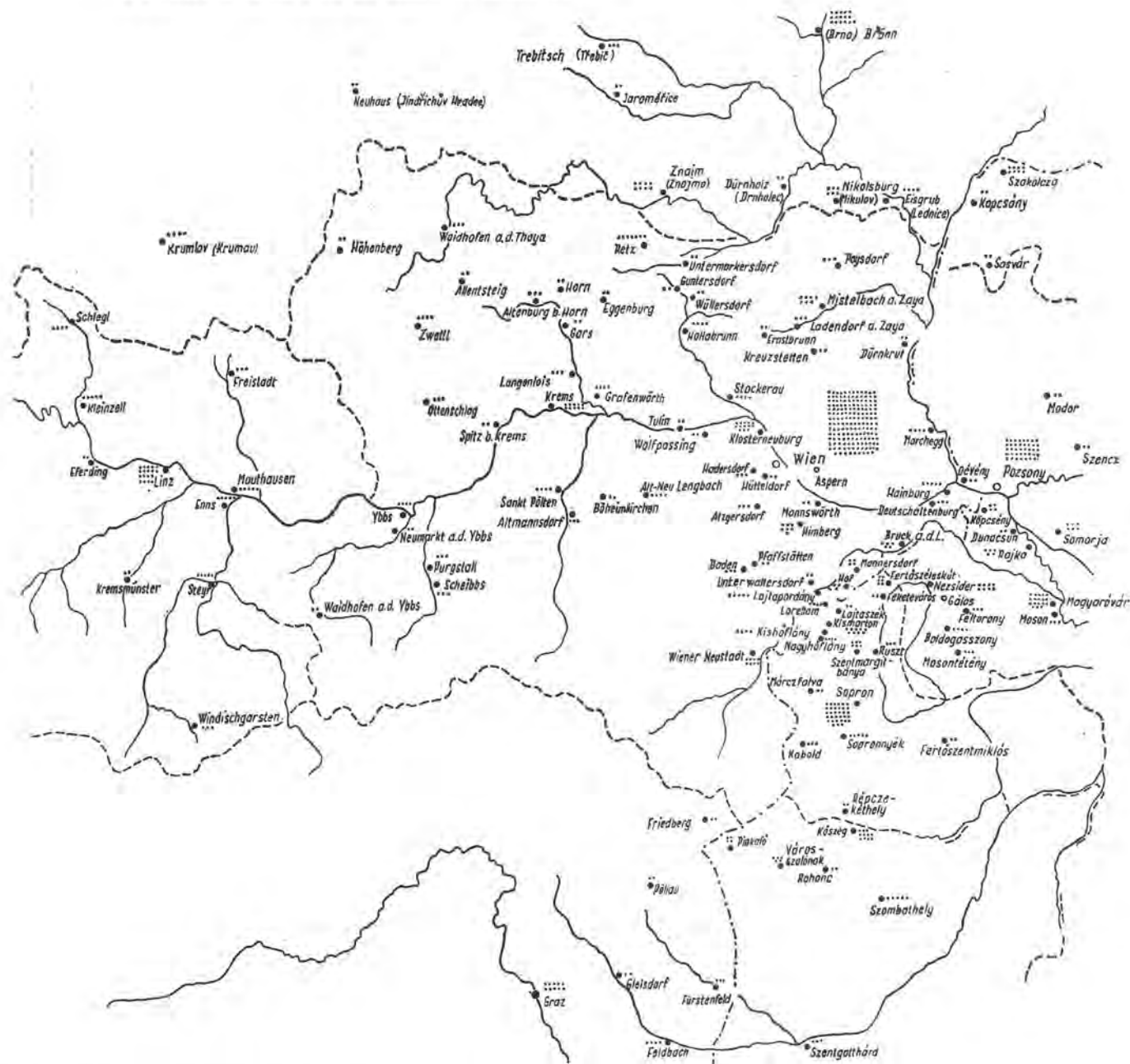
Az északeleti megyék bevándorlói már kezdettől fogva igen heterogének: az 1720-as években ezek közt is, mint csaknem az egész ország területéről beszarmazottak sorában a kétkezi munkások voltak túlsúlyban. A Heves és Borsod megyeiek között viszont elég magas a nemesek arányszáma. Ez a vidék az egész korszakban meglehetősen egyenletesen szolgáltatott bevándorlókat. Mindjárt a felszabadulás után megkezdődött a Mátra- és Bükk-vidékről a bevándorlás: a földrajzi közelségen kívül alighanem az is szerepet játszott ebben, hogy Pest megye újjáalakulásakor az első alispán, Sötér Ferenc is gyöngyösi származású volt.⁷ Utóbb főleg Egerből az összes beköltözők aránylag nem túlságosan nagy számához képest sok iparos telepedett le végleg polgárként Pesten: karműves,

köpenyszabó, 1754 és 1760 közt 5 csizmadia is. Ezt a magyar iparágat ugyanekkor más, polgárjogot nyert Heves megyei is képviselte Pesten. Mivel az 1746—47. évi összeírás tanúsága szerint ekkoriban a városban összesen csak 18 csizmadia volt, a Heves megyei bevándorlása következtében ez az iparág jelentősen gyarapodott számban, és bizonyos regionális színezetet is nyert.

Pest város fejlődése nem maradt hatás nélkül a Duna—Tisza köz és Pest-Pilis-Solt megye Dunán átnyúló részének lakosságára sem. A környező, részint telepített községekre a város már az 1720-as és 1730-as években is gyakorolt bizonyos vonzást: ez 1730 után a közelebb fekvő városokra is átterjed; 1750 után már a kereskedelem koncentrációjára és a szomszédos városok lassú sorvadására mutat, hogy Vácról 1752 és 1763 közt 4 kereskedőt és iparost, Szentendréről pedig ugyanebben az időszakban 3 szerb kereskedőt vesznek fel a pesti polgárok sorába; Ráckeve-ről is főként szerbek folyamodnak pesti polgárjogért. Márpedig a rác kereskedők számának növekedése mindenkor szeizmográfszerűen mutatta a kereskedelmi forgalom intenzitását. A gazdasági élet koncentrációjának egyik tünetét jelentette az is, hogy a testvérvárosból, Budáról, tetemes számban költöztek át Pestre: így pl. 1728 és 1740 közt egyedül a tükészítő szakmából négy áttelepülőről van adatunk. Pestet könnyebben meg tudta közelíteni az Alföld és az északi peremtájak népessége, mint Budát, melynek forgalmát egyébként Esztergom és Székesfehérvár közelsége is csökkentette, s ez nem maradhatott hatás nélkül Pest gyorsabb ütemű gazdasági fejlődésére, ami nagyobb vonzóerőt gyakorolt a bevándorlásra. A XVIII. század közepéig ez a befolyás azonban nem terjedt nagyon messzire kelet és dél felé, mint azt a térképről, valamint Pest-Pilis-Solt megye bevándorlókat adó településeinek adataiból is láthatjuk.

A Tisza-vidékről céltudatos migrációs törekvés az 1760-as évek előtt nem fedezhető fel Pest felé: az a tény, hogy a vizsgált korszak vége felé több debreceni református áttérését tüntetik fel az anyakönyvek, arra mutat, hogy — ha kis számban is — de már képviselve voltak az akkori pesti lakosság soraiban. Ezek azonban éppen úgy csak szórványos bevándorlókat jelentettek azokhoz hasonlóan, akik az akkor külön államiságú Erdélyből jöttek. A későn felszabadult, de azután rohamosan fejlődő Bánát esetében iparosok csekély számú helycseréjéről van szó, ez magyarázza a magas polgárosodási indexszámot is. Horvát-Szlavónország bevándorlóit az első évtizedekben inkább szőlőművesek, később pedig iparosok voltak. Általában véve a Duna—Tisza köz déli része, a Tiszától keletre levő megyék, s az ország egész déli fele még ebben a korszakban éppen csak hogy elkezdte a bekapcsolódást a Magyarország későbbi centrumát képező Pest város életébe. Ez látható a város bevándorolt népességének akkori származáshely szerinti összetételéből is. A nagy, északról délre, nyugatról keletre irányuló XVIII. századi vándorlási hullámban Pest mint egy duzzasztómű zsilipje fogta fel és gyűjtötte össze tóvá az északról és nyugatról dél és kelet felé tartó népességi folyamot.

Fallenbüchl Zoltán:
 PEST VÁROS NÉPESSÉGÉNEK SZÁRMAZÁSHELYEI
 1687—1770
 NYUGAT-DUNÁNTÚL ÉS ALSÓ-AUSZTRIA

Minden pont egy lakost jelöl

Bevándorlás külföldről

Jelentős szerepet játszott Pest város népességének alakulásában a bécsi bevándorlás. Már nyomban a visszafoglalás utáni első esztendőekben találkozunk a polgárjegyzékben bécsiekkel. Magas állású, a vezető társadalmi körökhöz tartozó személyek kisebb számban jöttek; az ilyenek inkább Buda népességét gyarapították. Pestre Bécsből főként iparosok telepedtek. A korábbi évtizedekben mindenféle iparág vegyesen fordul elő; később, az 1740-es évektől kezdve azonban határozottan a minőségi munkát szolgáltató, nagyobb jómódot ígérő iparágak vannak túlsúlyban, mint: kelmefestő, selyemszövő, parókakészítő, késműves, serfőző, vendéglős, kávéháztulajdonos, nyomdász stb. 1755—59 közt 3 aranyművest vettek fel polgárnak, s 1767-ben ismét egyet. 1740—1770 közt 42 ismert foglalkozású bécsi beköltöző közül 18 — csaknem a fele — tartozott az említett, nagyobb kvalifikációt és ügyességet kívánó iparoskategóriába. Figyelemre méltó az is, hogy Bécsből számos kertész jött Pestre: az elsőt 1732-ben vették fel a pesti polgárok közé; 1742-ben ismét ketten jelennek meg az anyakönyvekben: az 1750-es években 2, majd 1760—69 közt 3 bécsi kertész nyert pesti polgárjogot. Feltehetően még többen voltak, de ennyiről tudunk biztosan. Ennek a bevándorlásnak az oka nyilván abban rejlik, hogy a nagyváros körül, annak szükségleteire termelő kertészek az erősen fejlődő Pesten jó munkalehetőséget találtak: abban az arányban, ahogyan Pest iparos-kereskedő várossá lett, egyre inkább szükségessé vált a munkájuk. Jellemző, hogy Bécsből csak kevés szolga és napszámos települt át, s a katonai elem is csak mutatóban fordult elő.

A bevándorlók egyik legnagyobb kontingensét Alsó-Ausztria szolgáltatta: abszolút szám szerint az összes tartományok és közigazgatási egységek közül innen jöttek a legtöbben. Hogy milyen széles területre terjedt ki ez a migrációs mozgalom, azt már a térképről is könnyen leolvashatjuk. Főként a Lajta és Bécs közti területen alig van olyan község, amelyből legalább egy beköltöző ne érkezett volna Pestre. Az alsó-ausztriai bevándorlás széles néprétegeket megmozgató jellege jut kifejezésre abban is, hogy minden társadalmi környezetből találunk Pesten jövevényeket. Az iparágak közül az építőipar van túlsúlyban: 1720—1729 közt 5 kőműves és 1 ács szerepel forrásainkban, 1730—1739 közt újabb 18 kőműves és 1 ács, 1740—1745 közt ismét 3 kőműves és 3 ács, két és fél évtized alatt tehát 28 kőműves és 5 ács. Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1747. évben összesen 70 kőműves és 35 ács szerepelt a pesti adózók között,⁸ akkor látjuk, milyen számottevő volt az alsó-ausztriaiak részesedése ezekben az iparágakban, különösen a kőművesekében. Erős volt még az élelmezéssel kapcsolatos iparágakban működők aránya is az alsó-ausztriai bevándorlók közt: az egész vizsgált korszakban 13 molnárról és 9 pékről van adatunk, de a kádárok és a bognárok száma is elérte a pékekét. Igen sokan jöttek azonban szolgálkként és napszámosokként: 1720—29 közt 15, 1730—39 közt 17, 1740—45 közt 7 „famulus” és „ope-

rarius" adatait találjuk az anyakönyvekben. Ugyanakkor 13 bejegyzés a hadseregben szolgáló alsó-ausztriaiakról emlékezik meg. Mint a felsoroltakból is kitűnik, ez a bevándorló csoport jobbra a földből élő rétegekből toborzódott; feltűnő a jómódú és népes alsó-ausztriai városok aránylag csekély részvétele a pesti bevándorlásban: ez megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy itt a sűrű népességű és nagy adóterheket viselő Alsó-Ausztria vidéki lakosságának a nagyobb lehetőségeket nyújtó területekre való módszeres áramlásának egy részletével állunk szemben. Főképp akkor válik ez szembetűnővé, ha megfigyeljük a térképünkön a legtöbb bevándorlót adó helységek szoros területi összefüggését a szomszédos magyarországi Moson és Sopron megyékkel. Talán nem túlságosan messzemenő következtetés, ha azt mondjuk, hogy a magyar Fertő-vidék és az osztrák Bécsi-medence adták a vizsgált korszakban a pesti bevándorlás gerincét. E főként bortermelő vidékek szőlőkultúrájának hatása a szűk határu Pest városnak szőlőtermelésre alkalmas területek utáni törekvésében nyilvánult meg. De ha területileg és társadalmilag össze is függött ez a bevándorlási áramlat, kihatásaiban nem mutatott azonos eredményt a határ innenső és túlsó oldaláról érkező jövevények számára. A Sopron és Moson megyeiek határozottan jobban boldogultak Pesten, mint az alsó-ausztriaiak, ami a két elem különböző polgárosodási indexszámában is kifejezésre jut (Moson 55, Sopron 48, Alsó-Ausztria 27%).

Felső-Ausztria bevándorlóit az alsó-ausztriaiaktól nemcsak a jóval magasabb polgárosodási indexszám különbözteti meg (43%), hanem az is, hogy ez a migráció sokkal kisebb arányú volt; ebben a földrajzi távolság mellett a felső-ausztriaiak kedvezőbb gazdasági viszonyainak is szerepe lehetett. Felső-Ausztriából is tömegesen jöttek kőművesek: 1725 és 1737 közt 15 tűnik fel az anyakönyvekben: egyedül 1728-ban egyszerre ötről adnak számot. Kívülük még a tímárok bevándorlása figyelhető meg nagyobb számban: ezek közül 1741-ig négyen lettek polgárok. Napszámos mindössze 7 szerepel az adatokban. A foglalkozási megoszlást tekintve tehát a felső-ausztriai bevándorlás némi hasonlóságot mutat az alsó-ausztriaiával, de jellemzi a napszámoság sokkal kisebb s a kőművesek sokkal nagyobb részesedése: utóbbiak 1716 és 1746 közt az összbevándorlók több, mint 1/4-ét tették!

A 72 Stájerországból érkezett közül 37-nek sikerült a foglalkozását megállapítani. Közülük 4 volt kőműves, s ezek mind 1716 után jöttek; a molnárok száma ugyancsak 4, a pékeké 3. Kereskedő is 3 ismeretes. A kvalifikált iparosok száma messze felülmúlta a napszámosokét és a szolgákét. Érdekes, hogy bár általában a napszámosok jóval többen voltak a bevándoroltak minden csoportjában, mint a szolgák, itt az eset fordított: 4 szolgára csak egyetlen napszámos esett. Meg kell jegyezni, hogy az előbbi kategória biztosabb, állandóbb megélhetésű fizikai munkásokra utal, s ez nem mellőzhető a stájer bevándorlás analízisének.

Karintiából és Krajnából főként szakiparosok jöttek Pestre, éppúgy, mint Stájerországból, csak sokkal kisebb számban.

Tirolból a XVII. század végén öt személy nyerte el a pesti polgárjogot: négyen közülük kőművesek voltak. 1724 és 1741 közt ismét négy tiroli kőművesről van adatunk. Ebből a tartományból kvalifikálatlan munkaerőről nem tudunk. Ácsok, kovácsok, molnárok mellett jelentékeny számban az otthoni táji adottságok által kifejlesztett iparágak képviselőit találjuk Pesten, mint tímár, üveges, selyemfestő, kesztyűs. Négy tiroli kalaposról tudunk; de szobrász is működött a városban, nyilván fafaragó. A magas polgárosodási arányszám (45%) arra mutat, hogy a tiroliak igyekeztek gyökeret verni. Noha Tírol is Habsburg örökös tartomány volt, az onnan érkezettek száma nem mondható nagynak: ennek az az oka, hogy e vidékről a kivándorlás már régóta inkább Dél-Németországba irányult.⁹

Csehországból Pestre a visszafoglalás utáni első két évtizedben nem sokan jöttek. 1710 és 1730 közt 66 csehországi származású közül 27 a katonai személy. Ez a nagy szám arra enged következtetni, hogy Pesten állomásozó ezredeket — több különböző ezred katonáiról van szó — nagyrészt Csehországban és a cseh királyság másik két tartományában, Morvaországban és Sziléziában toborozták. Ez annál feltűnőbb, mert ebben az időben még nem voltak toborzókerületek, s az egyes ezredek nem területiális egységek szerint, hanem inkább ad hoc egészültek ki. Az adatokból inkább az világlik ki, hogy ebben az időszakban a császári hadsereg nagymértékben támaszkodott a sűrű népességű cseh koronartartományok emberállományára. Az akkoriban még legénységi állományában is jobbára családos emberekből álló hadsereg tagjai a városi lakosság házaiba szállásolva, azzal lépten-nyomon érintkeztek, közülük nem kevesen itt más megélhetési lehetőséget találva búcsút mondtak a katonai életnek, s állandó pesti lakosokká váltak. Kétkezi munkások bevándorlását Csehországból az anyakönyvekben csak az 1733. év után észleljük. Feltűnően sok csehországinál hiányzik a foglalkozási megjelölés: valószínű, hogy ezek egy része napszámos, kvalifikálatlan munkaerő lehetett. Az Ausztriára annyira jellemző kőművesek részesedése sokkal kisebb: 1725 és 1740 közt négyről tudunk. 1740 után viszont a cseh bevándorlás jellege megváltozott: ekkor a regisztráltak nagy része különféle szakiparos; 1760—1770 közt 4 takácsot, 4 szabót és 4 más, szintén ruházati iparágat képviselő csehországi jövevényt vettek fel a pesti polgárok közé: ez az ottani industrializáció irányát is tükrözi.

A Morvaországból beszármazottak megoszlása is az előbbihez hasonlít. Az 1710—1720-as években magas a katonák aránya; később a foglalkozás-megjelölés nélküliek dominálnak: valószínű, hogy ezek jórészt napszámosként éldegélő, részben szökött jobbágyok lehettek, akik a távoli városban kerestek menedéket és új egzisztenciát. Az e körülmények között nemegyszer előforduló bigámia esetek miatt tiltotta meg 1753-ban Mária Terézia királynő decretummal Magyarországon a morvaországi beköltözők megesketését.¹⁰ 1750 és 1760 közt Neutitscheinből (Novy Jičín) több takács jött Pestre: négyet közülük 1756 augusztusában és szeptemberében vettek fel a polgárok közé. 1760 és 1767 közt ismét

négy másik lett pesti polgár. Valószínűleg többen is áttelepültek még az említett városból, akik nem nyerték el ezt a jogállást. Mindenesetre ez a nagyjából egy időben történő beköltözés céltudatos iparfejlesztési szándékra utal.

Sziléziára is áll mindaz, amit a két előbbi tartományról elmondotunk. A katonák mellett főképpen napszámosokról vannak adataink, s ez magyarázza, hogy a sziléziaiak polgárosodási aránya egyike a legalacsonyabbaknak (19%). Kivált Bielitz (Bielsko) városából jöttek sokan.

A bajor kerületből — különösen Alsó- és Felső-Bajorországból — már mindjárt a visszafoglalás után elég számottevő arányban érkeztek beköltözők (1699-ig 11 polgár). Az 1710-es években az anyakönyvben szereplők iparosok, s néhány katona is van: a 20-as években viszont az osztrákokhoz hasonlóan kőművesek és kvalifikálatlan munkások fordulnak elő sűrűbben. A Felső- és Alsó-Bajorországból érkezettek közt azonban bizonyos különbség észlelhető: az előbbieket főleg iparosok voltak, csak 1/8 részük napszámos vagy szolga; az utóbbiak közt jóval több, 1/4 rész a képzetlen. A Duna melléki Alsó-Bajorország migrációs mozgalmában inkább a falvak és mezővárosok kétkezi munkássága, az alpvidéki Felső-Bajorországegében pedig inkább a városok iparosrétege vett részt. A két tartomány egymástól eltérő jellegű bevándorlása a feltűnően különböző polgárosodási indexben is kifejezésre jut (Felső-Bajorország 41, Alsó-Bajorország 19%). Egyébként a bajor bevándorlás főleg 1726 és 1736 közt volt intenzív, 1737-től hirtelen visszaesett, valószínűleg az 1737/39. évi török, majd az 1740—48. évi osztrák örökösödési háború miatt.

A salzburgi érsekségből érkezettek közül — 1716 és 1741 közt 19 ismert foglalkozású — a kőművesek, kőfaragók és ácsok, tehát az építőiparban működők az abszolút többséget tették.

Magas polgárosodási index és a kétkezi munkások csekély részesedése jellemzi a frank kerület beköltözőit. Főként olyan iparágak képviselőit találjuk köztük, melyek függetlenebbek a mindenkori gazdasági konjunktúrától. (Molnár, kádár, vendéglős stb.) Több hivatalnok is származott Frankföldről.

A sváb kerület bevándorlói szélesebb rétegekből toborzódtak. Már az 1710-es években tekintélyes a bevándorlás. Az iparosok közt különösen a kőművesek és a szabók voltak nagyobb számban: a kvalifikálatlan munkások számaránya 26%. Ez utóbbiak zöme az 1720—1730-as években jött. Bizonyos helységek, illetve vidékek jobban bekapcsolódtak a bevándorlási mozgalomba: így Donauwörth környéke, Sigmaringen és a szomszédos területek, Oberdorf stb. A sváb kerületből jött bevándorlók polgárosodási aránya az iparosok erős többsége ellenére is meglehetősen közepes értéket mutat (28%). Úgy tűnik, a svábok mozgékonyabbak voltak, mint a többiek, könnyebben költöztek máshová, ha másutt jobb lehetőségeket észleltek. Egy részüket bizonyosan a korszak nagy telepítési akciói sodorták Pestre, ahonnan azután idővel továbbmentek.

A Rajna-vidékről jövő bevándorlás számra ugyan meglehetősen kicsi volt, de súlyát tekintve jelentősebb. Az alsó- és felső-rajnai kerület főként városi elemmel járult hozzá a pesti lakosság kialakításához. A német birodalomnak ezek a régi kultúrájú városai több speciális ipari foglalkozás képviselőjét eresztették el Pestre. Jellemző, hogy az összes könyvkereskedők és nyomdászok 1/3 része innen jött.

A vesztfáliai és az alsószász kerületből csak szórványosan fedezhetők fel bevándoroltak. A felsőszász kerület — Szászország, Brandenburg stb. — jövevényei esetében viszont főleg a hétéves háború eseményei során Pestre sodródott emberekről van szó. Ilyenek tetemes számban kellett hogy legyenek, mivel egyedül 1762 és 1768 közt 10 szász és 5 brandenburgi evangélikus tért át az anyakönyv tanúsága szerint a katolikus vallásra. Bizonyára mint hadifoglyok kerültek ide, s itt megállapodtak.

Nagyon csekély volt a nyugat-európai bevándoroltak száma. Osztrák-Németalföldről, a mai Belgiumból az 1710-es években néhány katona került a városba, úgyszintén Elzászból is. A svájciak, franciák heterogén, szórványos beköltözők voltak; a szavojárdok ellenben mind kereskedők, az olaszok — szinte kivétel nélkül Lombardiából, Milánó vidékéről eredtek — specialistái valamilyen hazánkban alig ismert iparágak, vagy pedig szintén kereskedők. Mindezek létszáma együtt sem volt jelentős.

Különös szint hozott Pestre a csaknem egyszerre, s viszonylag nagy tömegben érkező spanyol bevándorlás. E spanyolok a Habsburg-birodalom tisztjei, hivatalnokai és katonái voltak, kik a dél-itáliai, 1711-ig spanyol, aztán osztrák koronatartományok 1735-ben történt elvesztése után Bécsbe emigráltak, onnan a Bánátba költöztek, s a török háború és a pestis elől 1737—38-ban királyi engedelemmel telepedtek át Pestre és Budára. Egy fennmaradt összeírásból¹¹ ismerjük pontos számukat is: összesen 409 főt tettek ki, s ebből 321 jött Pestre. Ezek közt 76 család volt, együtt 232 fővel, továbbá 89 egyedülálló személy. Természetes szaporodásuk nem volt csekély, helyzetük pedig biztosított, mivel kegydíjat élveztek: azonban mégsem tudtak beilleszkedni a város életébe, különösen munka-organizmusába, és lassan eltávoztak.

Másféle kollektív bevándorlásról is tudunk ugyanebből az időből: 1738—39-ben felbukkannak a pesti anyakönyvben azok a Belgrádból elmenekült német iparosok és kereskedők, kik a városnak 1717-ben történt elfoglalása után telepedtek oda. Közülük négyet elűzetésük után Pest polgárai sorába is felvettek. De velük együtt szerbek és oláhok is jöttek Krajovából, kik szintén a török elől menekültek.

Még fontosabb volt a kicsiny szám ellenére is egy másik távoli területről érkező népcsoport, a görögök jelentősége. E macedóniai görögök lassan, szivároghva, időszaki megtelepedőkként fokozatosan érkeztek Pestre, ahol a Törökország felé irányuló kereskedelmet apránként teljesen kezükbe vették. Egy 1738-as összeírás még csak 16 ilyen kereskedőről és 10 szolgáról, összesen 26 főről tud.¹² A hatóságok eleinte nem akarták

őket megtérni: később azonban átlátták hasznosságukat, csupán családjuk elhozatalát és végleges pesti megtelepedésüket kívánták. Ennek eleget is tettek. 1760-ban már 35 ilyen balkáni származású kereskedőről tudunk a városban.¹³ hét évvel később pedig már akkora szerepük volt a kereskedelemben, hogy 75 görög és rác kereskedő mellett csak 23 német és magyar lakott Pesten.¹⁴ Legnagyobb részük a ma Albániában fekvő Voskopjé (Muscopoli) városából települt (5 adat), de Kastoria, Sipisko, Skoplje és Thesszaloniké (Szaloniki) is többször szerepel származáshelyként. (Sajnos, származáshelyeik részletezése a tanulmányhoz mellékelt térképvázlat kis mérete miatt nem volt lehetséges.) E macedóniai görögök bevándorlása azért volt különösen jelentős, mert kulturálisan is, gazdaságilag is fenn tudták tartani sajátosságukat, s a város kapcsolatait messze fekvő területekre terjesztették ki, és így közvetlenül szerepet játszottak Pestnek kereskedelmi empóriummá fejlesztésében.

A lengyel beköltözöttek kevesen voltak. Sajnos, származáshelyeik azonosítása az elírások következtében alig sikerülhet, s így inkább csak következtetni lehet arra, hogy főleg a Lengyel-Sziléziához tartozó területekről és a Kárpátok Krakkótól délnyugatra elterülő lejtőiről jöttek Pestre. Ez utóbbi feltevést alátámasztja, hogy több ízben Árva és Trencsén megyei, valamint sziléziai beköltözőkkel egy időben szerepelnek. Foglalkozási megoszlásuk a napszámosok nagy többségét mutatja.

A balti tengeri tartományokból is szerepel két bevándorló: az egyik Narvából, Észtországból 1735-ben, kinek foglalkozása nincs megnevezve, a másik 1752-ben a kurlandi Mitauból, egy fémműves, ezt polgárnak is felvették.

*

Összegezve adatainkat megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban Pest város benépesedésében három fő fázis különböztethető meg.

Az első népességi hullám a XVII. század végi bevándorlás volt: ezt rendkívüli tarkaság jellemzi; kivált a bajor kerületből érkezettek részesezése erős ebben, ami nem csoda, hiszen Buda visszafoglalásában a bajor hadtest jelentős szerepet játszott. Az első bevándoroltak közt a magyarországi, és pedig jelentős részben magyar anyanyelvű elem mintegy 31%-ot tett ki. A felszabadítás utáni első megtelepedők főként magyarok voltak; hamarosan délszlávok követték őket, kik részben görögkeleti hitűek lévén, izoláltan maradtak. A város népessége a századfordulón kb. 3500 főnyi lehetett. Rákóczi függetlenségi harca s az azt követő pestisjárvány nagyon megfogyasztotta ezt a népességet, amit utóbb a magyarok és a délszlávok jelentékeny részének lassú elköltözése is csökkentett.¹⁵ A dinamikus, terjeszkedő népességi elemet a főként nyugat-magyarországi és osztrák—német jövevények képviselték. Az egészségtelen éghajlat és az ország gazdasági feltarásával járó fluktuáció ezt a réteget is folytonosan apasztotta, de a szerencsés közlekedésföldrajzi helyzet és a munkalehetőségek széles skálája állandóan újabb rajokról gondoskodott.

Az 1710-es évek elején átmeneti csökkenés állott be, de az évtized közepétől ismét rohamos az emelkedés: ez a második népesedési fázis az 1716. esztendővel kezdődött, s főként az ország nyugati és északnyugati részeiről hozott számos bevándorlót Pestre. 1720 körül a város lakossága már 4300—4500 körül lehetett. Ezeknek számottevő része napszámos: a megindult nagy építkezések sok munkáskezet követeltek. Nem maradt ez hatás nélkül a város társadalmi összetételére: míg előbb a polgárok domináltak az össznépeségben,¹⁶ ettől az időtől kezdve a polgárfelvétel megritkult. A korábban érkezettek kezdtek lezárni a társadalmi emelkedéshez vezető sorompót a későbbben jöttek elől. Legkönnyebben azoknak a bevándorlóknak a polgárosodási törekvése elől térhetett ki, akik a legújabbak s a legvédtelenebbek voltak: a felvidéki, nagyrészt szlovák, részint magyar napszámosok, kik főképpen jobbágyok voltak: legnehezebben azoké elől, akiknek itt már befolyásos földiek lehettek segítségére. Így a nyugat-dunántúliak aránylag könnyen teremthettek kedvező helyzetet. Ez a második népesedési hullám az 1720-as és még inkább a 30-as években érte el a tetőpontját. Az utóbbi évtizedben a magyarországi jövevények száma visszaesett, ezzel szemben megnövekedett az ausztriai és bajorországi beköltözők aránya. Jellemzi az egész népesedési hullámot, hogy a magyarországiakon kívül Alsó-Ausztria, kivált a Bécsi-medence és a Lajta-vidék, valamint Alsó-Bajorország paraszti tömegeit sodorja Pestre. Az egész német Duna-mellékről sok napszámos települ Pestre, de tetemes számú kőműves is, úgyhogy azt mondhatjuk, ez az iparág nagyrészt osztrák kézen volt akkor a városban. Felismerhető a Duna völgyi mezőgazdasági vidékekről érkező bevándorlás mellett egy iparos-vándorlás vonala is. Ez számra nézve kisebb és területileg szétszórtabb, s főként az Alpok és előterük ipari nyersanyagokban gazdag, industrializációra serkentő területeiről jön (Alpesi tartományok, Felső-Bajorország), és számos polgárral gyarapítja a fejlődő Pest város népességét. Ugyancsak részt vesz ebben a második népesedési hullámban, főként specialista iparosokkal, a távolabbi nyugati német fejedelemségek lakossága is; olyan vidékekről is érkeznek, melyek nem tartoznak a Duna vízgyűjtő területéhez. 1730 táján a város lélekszáma 6000 körül lehet, 1740-re eléri a 8000 főt, a születések száma alapján következtetve.

Az 1738—39-es pestisjárvány idején a város a veszteséget gyorsan kiheveri. A spanyolok együttes beköltözése, a belgrádi menekültek befogadása, a görög jövevények megjelenése már átmenet a harmadik népesedési fázisba. Ez igazán az 1750-es években kezdődik ugyan, de már a 30-as évek végén is észlelhető ennek a jellemző sajátysága: a regionális vonzóerőn túlemelkedő bevándorlási tendencia. E fázis ismertető jele az, hogy Pest kereskedelmi centrummá válásával együtt jár szívóhatásának rendkívüli megnövekedése. Nemcsak új, távolabbi területek kapcsolódnak be azok közé, amelyek a város lakosságának utánpótlását adják, hanem az országon belül is egyre jobban érvényesül Pest természetes centrum-jellege. Egyrészt úgy, hogy a szomszédos városok és községek népességére — főként iparforgalmi népességére, mely eddig a maga

(folyt. 248. l.)

	katonatiszt	katona	nemes, hivatalnok	tanító	sebész	művész (szobrász, festő, zenész)	kereskedő	szőlőműves, gazdálkodó	kertész	takács	tímár	kelmfestő	szabó	csizmadia és cipész
--	-------------	--------	-------------------	--------	--------	-------------------------------------	-----------	---------------------------	---------	--------	-------	-----------	-------	---------------------

Magyar-

Buda sz. kir. város	—	—	I	—	3	I	3	—	2	I	—	—	—	I
Nyugat-Dunántúl	—	—	4	—	I	5	7	—	—	2	—	—	7	9
Egyéb Dunántúl	—	I	9	—	6	I	8	3	—	2	—	I	8	8
Északnyugati Felvidék	—	—	4	—	2	4	5	I	I	I	I	—	I	I
Északkeleti Felvidék	—	I	4	—	—	I	I	I	—	—	—	—	I	3
Mátra—Bükk-vidék	—	I	4	—	I	—	2	—	—	—	—	—	2	6
Tisza-vidék	—	—	I	I	—	—	I	—	—	—	—	—	—	2
Duna—Tisza köz	—	I	4	—	—	—	II	—	—	2	—	—	5	3
Bánát	—	—	—	—	I	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Erdély	—	I	2	—	I	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Horvátország és Szlavónia	—	—	—	—	I	—	—	3	—	—	—	—	2	I
A magy. szt. korona országai össz.	—	4	33	I	16	12	38	8	3	8	2	I	38	46

Osztrák örökös

Bécs birod. székv.	—	I	3	—	—	I	I	—	8	I	—	I	3	4
Alsó-Ausztria	—	13	5	I	I	3	4	3	3	I	2	—	2	7
Felső-Ausztria	—	3	4	—	—	I	I	—	I	2	—	—	I	I
Stájerország	2	—	2	—	—	—	3	I	—	—	I	—	—	—
Karintia	—	2	—	—	—	—	I	—	—	—	I	—	—	I
Krajna	—	—	I	—	I	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Tirol	—	I	2	—	—	I	—	—	—	—	I	I	—	—
Alpesi tart. és a főhercegség össz.:	2	20	17	I	2	6	10	4	12	4	10	2	6	15

Cseh királyság

Csehország	—	28	I	—	I	—	—	—	2	6	—	—	6	3
Morvaország	I	21	3	—	—	—	I	2	I	12	I	—	I	3
Szilézia	—	26	I	—	I	4	—	—	I	—	—	—	2	—
A cseh. királyság tart. össz.	I	75	5	—	2	4	I	2	4	18	I	—	9	6

- ¹ Ebből 4 tükészítő
- ² Ebből 4 paszomántos
- ³ Ebből 4 szűcs
- ⁴ Ebből 5 paszomántos
- ⁵ Ebből 2 gombkötő
- ⁶ Ebből 5 pék
- ⁷ Ebből 9 pék
- ⁸ Ebből 3 pék

	katonatiszt	katona	nemes, hivatalnok	tanító	sebész	művész (szobrász, festő, zenész)	kereskedő	szőlőműves, gazdálkodó	kertész	takács	tímár	kelmfestő	szabó	csizmadia és cipész
A bajor kerület														
Alsó-Bajorország		1				1							3	
Felső-Bajorország		1	3			2							1	1
Bajor-(Felső-)Pfalz	1	3							1					
Bajororsz. közel. megj. nélkül		1								1	2		3	
Bajororsz. összesen	1	6	3			2	1		1	1	2		7	1
Regensburg bir. v. Passau püspökség Salzburgi érsekség		1	1			1	2				2			
Bajor kerület tart. összesen	1	7	4			3	3		1	1	4		7	1
Egyéb														
Frank kerület		2	5		1		1						2	1
Sváb kerület		7	2		2	1	1		2	3			9	2
Alsó és felső-rajnai kerület általában			1			1							1	
Pfalz					1									
Hessen		1					1							
Mainz			1										1	
Trier			1				1							
Köln	2		1			1	1							
Rajnai kerületek összesen	2	1	3	—	1	2	2						2	
Vesztfáliai kerület		1												
Alsószász ker.		1		1					1					
Felsőszász ker.		1		2		1								
Osztrák-Németalföld (Belgium)		4												
Lotaringia														
Elzász		2												
Poroszország		4												
Szavója														
Svájc					1		5							
Franciaország		1												
Milánó és Felső-Olaszország		1												
Nápolyi királyság		1												
Spanyolország	39	33	21											
Lengyelország		1												
Balti-tengeri tartományok														
Belgrád város														
Macedónia							9				1			
Összesen :	45	165	90	5	25	29	70	15	22	34	18	3	73	71

⁹ Ebből 4 pék ¹⁰ Ebből 2 pék

kesztyűs	kalapos	kovács	kádár, bogsnár	nyerges, szijgyártó	kötélverő	kőműves	ács	kőfaragó	üveges	molnár	mészáros	serfűző	vendégfőző, kávéfőző	aranyműves	könyvkötő, könyvkereskedő	egyéb iparos	fuvaros, kocsis	hajós, halász	szolga	napszámos	összesen
tartományai																					
	I					2	2			2	2	4	I			7 ^a			3	6	35
		2				6	4		I	I	I	3	4		I	7 ¹⁰			I	4	40
			5			I	4				I	I	I			2	I			I	16
						I	4				I	I	I			7	I			4	32
	I	7				10	10		I	3	6	8	7		I	23	2		5	14	123
	I	I				2	2				I	I	I			I				I	7
	I	2				5	4	2	I			I	I							I	9
																				I	21
	2	10				17	17	2	2	3	7	9	9		I	24	2		5	18	160
territóriumok																					
	2	4		I		3	I		4			3			11			I	I	2	44
	2	2	I	I	10	2			4	3	3	4			13			I	I	25	100
										2					I				I		6
						I			I		I				I					I	2
		I	I							I	I				I						5
															I						9
															I						6
															I						2
															I						2
															I						4
															I						4
															I						4
															I						4
															I						5
															I						5
															I						2
															I						2
															I						7
															I						2
															I						93
															I						9
															I						2
															I						1
															I						10
3	12	16	44	27	10	126	53	8	14	47	49	20	57	15	9	258	33	32	76	245	1819

regionális életét élte — megnő a vonzóereje, másrészt azonban úgy is, hogy az ország keleti és déli megyéiből szintén kezdenek beköltözők megjelenni. Az 50-es években Pest alkalmasint elérte a 10 000-es lélekszámot, 1760 körül túl is lépte azt. Rohamos gyorsulással, bevándorlással töltődve fel, a vizsgált korszak végére, 1770-re alighanem elérte a 15 000 főt, talán meg is haladta. A 40-es évek ismert adatai 30, az 50-es évekéi 39, a 60-asokéi már 45%-ban vonatkoznak magyarországi bevándorlókra. A hagyományos Duna melléki osztrák—német letelepedők mellett a cseh—morva tartományokból érkezettek jelentősége növekszik — erre utal a novýjičeni takácsok polgárjoga —, és a város vonzóereje messze kiterjed a Balkánra. Az anyakönyvek névanyagának tanulmányozása arra enged következtetni, hogy az 1750-es években Pest lakosságának legalább a fele új bevándorló volt, ami már magában is fogalmat ad a beköltözés mértékéről és üteméről.¹⁷

A vizsgálat tárgyává tett, 84 évre terjedő időszak bevándorlási tendenciája legszemléletesebben a térképvázlatról olvasható le: ez pedig a Duna-vonalnak mint forgalmi ütőérnek fontos szerepét érzékelteti Pest város XVIII. századi benépesedésében.

J E G Y Z E T E K

¹ Így pl. *Patachich J.*, Die Bürger Pests in der Vorzeit und Gegenwart. Pest 1834. — *Rómer F.*, A régi Pest. Bp. 1873. Előbbi a polgárjegyzék, utóbbi az anyakönyvek adataival foglalkozott behatóan. *Pásztor M.*, Buda és Pest a török uralom után (Bp. 1936) c. munkájában már egyszerre vette figyelembe az anyakönyvek és a polgárjegyzék adatait; ámbár műve statisztikai kiadványként látott napvilágot, nem a számszerű adatokra helyezte a súlyt. Pest és Buda benépesedésére vonatkozólag sok érdekes részadatot közöl, azonban csupán az 1720. évig tárgyalja a két város történetét, így tehát éppen a nagyobb bevándorlás korszaka, amelyről már sok adat áll rendelkezésre, nem került feldolgozásra művében. A legalaposabban a kérdéssel *Illyefalvi Lajos* foglalkozott, aki statisztikai táblázatokkal, részletes bontásban, foglalkozási ágak szerint sajtó alá rendezte a pesti és budai polgárok betűrendes névjegyzékét 1687-től 1848-ig. E nyomtatott, de könyvtári forgalomba nem került munka részletesen feltünteti a „Bürgerrolle”-ban foglalt származáshely-megjelöléseket. Közli a helységek jelenkori nevét is, de ezek néha tévesek (az anyakönyv alapján helyesbíthetők), a fő hiba azonban az, hogy a helységek megjelölésénél az 1913-as, s nem az egykorú territorális hovatartozást vette alapul, s így statisztikája megtévesztő. (Pl. a hajdani német birodalmi frank kerület adatai nagyrészt Bajorország rovatába kerültek, holott a Frankföld csak 1815 óta tartozik Bajorországhoz; így a frank bevándorlók bajorokként vannak elkönyvelve stb.) Nem tükrözi Illyefalvi összeállítása (Bp. Főv. Ktr.) a pesti bevándorlást hűen azért sem, mert csak a lakosság egy rétegére: a polgárrá felvettekre terjed ki.

² Ilyen forrás pl. a Fővárosi Levéltárban őrzött s az 1738—39. évi pestis-epidemiára vonatkozó ún. „Járványügyi iratok”, melynek 2. fasciculusa több összeírást tartalmaz. — A nyomtatásban megjelent történelmi feldolgozások közül különösen kiemelendő *Kovács L.*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1686—1790. c. tanulmánya. (Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt.)

³ *Fallenbüchl Z.*, Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez. Történelmi Statisztikai Közlemények 2. (1958) 1—2., 71—72.

⁴ *Hóman—Szekfű, Magyar történet. 2. bőv. kiad. Bp. 1935. 4. köt. 463. — Szabó I., A magyarság életrajza. Bp. 1941, 127.*

⁵ Budapest Belvárosi Főplébánia Kereszteltek anyakönyve. 6. köt. (1752—1764) és 7. köt. (1764—1774) függelékében. (A kötetek utolsó lapjain.)

⁶ A vármegyék csoportosításánál az e korban használatos, de természetes tájegységekre kevesebb figyelemmel levő területi beosztás (Alsó-Magyarország, Felső-Magyarország, vagy Dunán inneni és Tiszán inneni kerület stb.) helyett célszerűbbnek látszott a megyéket a tájegységekhez jobban közelálló, de önkényes csoportosításba összevonni. Ez a beosztás talán szemléletesebbé teszi a bevándorlás földrajzi adottságait. „Egyéb Dunántúl” alatt Zala, Veszprém, Fejér, Tolna, Baranya, Somogy, Győr, valamint a teljes Komárom és Esztergom megyéket vontuk össze; „Északnyugati vármegyék” alatt Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Bars, Hont és Nógrád, „Északkeleti vármegyék” alatt Szepes, Gömör, Sáros, Abauj, Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros adatait foglaltuk egybe. A „Duna—Tisza köze” a teljes Pest-Pilis-Solt, Bács és Bodrog megyéken kívül a Jászságot és a Kunságot, a „Tiszavidék” Szatmár, Szabolcs, Bihar, Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád és Arad megyéket, valamint a Hajdúságot kapcsolja össze.

⁷ Pest és Heves vármegyék hivatali szervezete között már a török hódoltság idején is szoros kapcsolat alakult ki: a száműzetésben mindkét megye a Nógrádhoz tartozó Füleken tartotta gyűlését, itt volt a székhelyük is. A török kitakarodása után az aránylag jobban megmaradt Heves megyei nemesség adott hivatalnokokat Pest megye számára is, ami azután e nemesek rokonságára és alattvalóira is kiterjedő migrációs mozgalom forrásává vált. I. *Dümmerlh D.*, Pest város lakossága 1686—1696. Kézirat a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében.

⁸ Fővárosi Levéltár (a továbbiakban: Föv. Lt., Pest város levéltára (a továbbiakban: Pest v. lt.) 1746/47. évi adóösszeírás. (Porcióösszeírás.)

⁹ *Wopfner H.*, Bergbauernbuch. Von Arbeit u. Leben des Tiroler Bergbauern in Vergangenheit u. Gegenwart. Innsbruck 1954. I. Lief. 2. 249.

¹⁰ Erről tanúskodik a pesti belvárosi plébánián házasultak anyakönyvében egy 1753. május 27-én, morva felek között kötött házasság mellé bevezetett megjegyzés: „Copulati sunt ante promulgationem Decreto SSmae Majestatis, prohibens Moravos in Regno nostro copulare.”

¹¹ Föv. Lt., Pest v. lt. Járványügyi iratok, 2. fasc. Jelzetlen iratok (a fasc. végén.) — Olasz nyelvű, részletes összeírás valamennyi spanyolról. A kimutatásból azonban nem az egyesek származáshelye, hanem csak az derül ki, hogy Pestre, illetve Budára közvetlenül honnan jöttek. Valódi eredetükről többet árulnak el a temesvári és verseci anyakönyvek. *Milleker F.*, Versuch einer Ansiedlung von Spaniern im Banat. (Verschatz 1937) c. tanulmányában e források alapján azt írja, hogy jobbára Katalóniából, éspedig főként Barcelona városából valók voltak, de akadtak köztük Aragóniából, Valenciából, Murciából, sőt Leonból származók is. Néhányan dél-olaszországi születésűek voltak.

¹² Föv. Lt., Pest v. lt. Járványügyi iratok, 2. fasc. Jelzetlen iratok (a fasc. végén.)

¹³ Országos Levéltár Httan. Misc. Fasc. 2. Nr. 8. 1760.

¹⁴ Föv. Lt., Pest v. lt. Int. a. a. 6104.

¹⁵ A magyar etnikumú lakosság, ha számban megfogyott is, teljesen nem vesztette el jelentőségét a városban. Arányszáma az össznépeesség 1/5-e alá sosem esett a XVIII. század folyamán. (*Kósa J.*, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937, 63.)

¹⁶ Így pl. az 1719. év halálozási anyakönyvi adatai alapján a polgárok és családtagjaik aránya az össznépeességben még nem kevesebb, mint 34%, nem számítva további 6%-nyi hivatalnokot és nemeset.

¹⁷ Így az 1753. év házassultjai közt pl. a bizonyosan máshonnan beköltözőtek számra nézve csekély mértékben felülmúlják a bizonyosan pesti születésűeket. De ugyanez a jelenség tapasztalható általában az 1750-es években, sőt, már évtizedekkel előbb is, különösen az 1720 körüli nagy bevándorlás idején.

DIE STAMMORTE DER BEVÖLKERUNG DER STADT PEST IM SPIEGEL
DER STATISTIK UND DER KARTOGRAPHIE (1687—1770)

Die Bevölkerung der Stadt Pest hatte sich durch die von 1541 bis 1686 währende türkische Herrschaft völlig verändert. Pest wurde zu einer türkischen Garnisonsstadt; die geringe christliche Bevölkerung setzte sich aus einigen ungarischen und mehreren südslawischen Familien zusammen. Nach der Rückeroberung des Landes begann sogleich eine massenhafte Einwanderung in die Stadt, welche die ganze, in unserer Studie behandelte Periode hindurch währen sollte und auch seither, bis zum heutigen Tag, eine stetig ansteigende Tendenz aufweist.

Die vorliegende Studie will den in den Jahren zwischen 1687 und 1770 nach Pest gerichteten Einwandererstrom einer eingehenden Analyse unterziehen, wobei das Augenmerk besonders auf die Aufdeckung der Zusammenhänge zwischen den Stammorten der Einwanderer und den Bürgerrechtverleihungen gerichtet werden soll. Als Quelle dienten dabei die in den Matrikeln der innerstädtischen röm. kath. Pfarrkirche von Pest befindlichen Eintragungen, insbesondere jene, die sich auf die Eheschließungen beziehen, ferner die Angaben des im Hauptstädtischen Archiv bewahrten Bürgerregisters sowie andere archivarisches Forschungsergebnisse. Von 3744 Personen konnten die Abstammungsorte festgestellt werden, was eine genügend solide Grundlage für die Untersuchungen geben dürfte, wenn man bedenkt, daß sich die Einwohnerzahl der Stadt auch noch um das Jahr 1770 nur auf 15 000 belief, der überwiegende Teil der Bevölkerung sich zur röm. kath. Religion bekannte und also in den Matrikeln der Pfarrkirche registriert war. Leider konnten aus technischen Gründen in die der Studie beigefügten Karte nur jene Ortschaften eingetragen werden, aus denen zumindest zwei Einwanderer nach Pest gekommen waren. Doch spiegeln auch die auf diese Weise eingetragenen 334 Ortschaften getreu die geographischen Ausgangspunkte der Einwandererzüge wider. Es ist noch zu bemerken, daß die geringere Datenzahl der 1760er Jahre nicht als eine Verringerung der Bevölkerung angesehen werden darf, sie ist einzig durch die kleinere Anzahl der zur Verfügung stehenden Quellenangaben begründet.

In der nach der Rückeroberung beinahe entvölkerten Stadt ließen sich von 1686 an zunächst Ungarn der Umgebung nieder und später Südslawen, deren Abstammungsort nicht mit Bestimmtheit nachzuweisen ist. Beinahe gleichzeitig zogen aus Österreich und Bayern und zum kleineren Teil auch aus anderen deutschen Gebieten verschiedene Handwerker in die Stadt. Der Freiheitskampf Rákóczi (1701—1711) zog auch in Pest eine starke Verringerung der Bevölkerungszahl, ganz besonders der Ungarn und Südslawen, nach sich. Nach 1716 hingegen wuchs die durch Seuchen dezimierte Bevölkerung in bedeutendem Maße an. Die Stadt begann ihren Entwicklungsgang, große Bauarbeiten wurden in Angriff genommen, zu denen die ungarischen und slowakischen leibeigenen Einwanderer der nordwestlichen Teile Ungarns, andererseits die aus Niederösterreich, Niederbayern und den schwäbischen Gebieten herbeiströmenden ärmeren Einwandererschichten die physische Arbeitskraft lieferten.

Das wohlhabendere Element bildeten die deutschen, ungarischen und kroatischen Einwanderer aus den westlichen transdanubischen Komitaten wie Sopron, Moson und Vas (Ödenburg, Wieselburg, Eisenburg). Diese waren früh in der Stadt erschienen und setzten sich aus Intellektuellen, Kaufleuten, hauptsächlich aber aus Weinbauern zusammen. Aus ihnen formte sich ein bedeutender Teil der führenden städtischen Bürgerschicht, ihre absolute Mehrheit [51%] erwarb sich auch das Bürgerrecht. Sehr viele Einwanderer stammten aus Nieder- und Oberösterreich und Wien: nahezu ein Fünftel der gesamten Einwandererschaft. Unter ihnen war jeder Erwerbszweig vertreten, doch waren die Maurer zum überwiegenden Teil Österreicher.

Aus den österreichischen Alpenländern und Oberbayern wanderten vornehmlich qualifizierte Handwerker nach Pest ein. Was den Anteil Böhmens und Mährens

betraf, so sind vor allem Soldaten als aus diesen Gebieten stammend in den Kirchenbüchern immatrikuliert, seit 1730 auch Arbeiter und später hauptsächlich Weber.

Gegen Ende der 1730er Jahre wimmelt es in der Stadt von den durch die Reichspolitik Karls VI. [III.] in die Emigration getriebenen Spaniern: nur wenige von ihnen ließen sich aber dauernd nieder. Von nachhaltigerer Wirkung sollte hingegen das allmähliche Einwandern der wenigen griechisch-mazedonischen Kaufleute werden, da sich diese ansiedelten und nicht wenig dazu beitrugen, daß sich Pest zu einem Handelszentrum entwickelte.

In der Wiederbevölkerung Pests waren diese von fernher kommenden Gruppen von Einwanderern die Vorboten einer neuen Epoche, die ungefähr um 1750 beginnt. Die Anziehungskraft, die die Stadt bis dahin vor allem auf die von Westen und Nordwesten anströmenden Einwanderer ausgeübt hatte, begann nun auch auf die kleineren Städte und Dörfer der näheren Umgebung zu wirken; freilich treffen nicht nur aus diesen Gebieten, sondern auch aus den östlichen und südöstlichen Landesteilen und sogar aus entfernter liegenden Gebieten Einwanderer in Pest ein.

Seit 1730 steigt das Zahlenverhältnis der aus Ungarn Eingewanderten sukzessive an; in den 1760er Jahren macht diese bereits 45% aus, wobei diese Zahl auf keinen Fall etwa mit einem Rückgang der ausländischen Einwanderung, sondern lediglich mit dem Anwachsen der inländischen zu erklären ist. Für die ganze Periode bleibt die starke Einwanderung der Bevölkerung deutschen Volkstums bezeichnend, von der ein Teil allerdings bereits inländischer Herkunft ist.

Die Durchsicht des Namensmaterials in den Kirchenbüchern und Bürgerregistern hat ergeben, daß im Laufe der Jahrzehnte das ungarische Element in stetigem Erstarken begriffen war, während das südslawische stagnierte.

Die Nebeneinanderstellung sämtlicher zur Verfügung stehenden Daten, das Studium der Zahlen und der Karte, veranschaulichen in gleicher Weise die überaus wichtige Rolle der Donaulinie in der Entwicklung Pests im 18. Jahrhundert.

Zum Gebrauch der Tabellen:

Die Ziffern vor den nach den damaligen territorialen Einheiten gruppierten Ortsnamen verweisen auf die in die Karte eingezeichnete Ortschaft. Die Zahlen in der für jedes Jahrzehnt durchgeführten Aufschlüsselung bedeuten die Gesamtheit der Einwanderer, die Ziffern in Klammern geben die Zahl jener an, die das Bürgerrecht erhielten.

Die Prozentangabe, die nach der summierenden Zahl jeder territorialen Einheit steht, gibt an [unter Vernachlässigung der Dezimalen], wie vielen von sämtlichen Einwanderern das Bürgerrecht verliehen wurde.

HOLL, BÉLA.

Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században

A magánkönyvtárak történetét, a régi magyar könyv és olvasójának kapcsolatát eddig elsősorban az irodalomtörténet vizsgálta. Eredményként mindenekelőtt a „nagyoknak”: íróknak, költőknek, történelmünk jeleseinek, barokk főurainknak könyvkultúráját ismerhettük meg. A nyomtatott könyv azonban a legrégebb időkben sem volt elszigetelt, egyedi jelenség. A mainál jóval kisebb példányszámban, de így is százakhoz juthatott el. Kik voltak a tipográfusok, a kompaktorok boltjaiból, a vásári ponyváról egykor tucatjával megvásárolt, ma talán csak hírből ismert, unikumként őrzött könyveknek névtelen olvasói? Kiknek a kezében sárgultak, koptak vagy éppenséggel fogytak el a hazai és messzi földről származó nyomtatványok egyes példányai? A műveltségnek kétségtelenül minden korban nemcsak kiváltságos nagy szellemei, formálói és befogadói, de névtelen „kis emberei” is voltak, akik a könyvben mesterségük, foglalkozásuk támaszát, lelki-szellemi épülésük vagy akár szórakozásuk forrását keresték.

Jelen tanulmányunkban a társadalmi szempontú vizsgálódás módszerével huszonhét „névtelen” olvasó, a török utáni Pest-Buda huszonhét polgárának könyveit kívánjuk bemutatni. Az első részben közöljük magukat a forrásokot: a felkutatott hagyatéki leltárak és végrendeletek szövegének könyves adatait. Ezek és a hozzájuk fűzött jegyzetek, ez a nehezen észrevehető és éppen ezért értékes tudományos anyag az olvasót és kutatót első tekintetre meggyőzi arról, hogy az egykori könyvtulajdonosokat az évszámok időbeli, és a Duna két partján elterülő város helyi keretén túl egybekapcsolja az egyre formálódó közös kultúra is. A könyvek halmazából csoportok tűnnek ki: azonos tárgykörrel, azonos szerzővel. Sőt nemegyszer azonos művek ismétlődnek a különböző jegyzékek adatai között. Ez a megfigyelés alapul szolgál a vázlatos értékeléshez, szintézis-kísérlethez. Ennél azonban éppen a körülmények figyelembevételé miatt a nagyobb általánosítástól tartózkodtunk. A könyves jegyzékek ugyanis az ismétlődő adatok ellenére is elsősorban az egykori tulajdonosok műveltségének egyéni differenciáltságát tükrözik. A legegyszerűbb, a két-három darabos felsorolásoknál talán legkönnyebb a helyzet. A biblia, a szentek élete (legenda) és az imádságoskönyv ugyanis

majdnem kivétel nélkül megtalálható e kornak írni-olvasni éppen csak tudó gazdálkodó polgárainak hagyatékában. Ezeknek számát egyébként a rendelkezésünkre álló levéltári adatokból még jelentősen növelhettük volna. Szlávik János pesti csizmadiának tucatnyi magyar könyve, Bernath doktornak felvilágosult, racionalista színezetű könyvtára vagy Liechtenaunének, a dúsgazdag özvegyasszonynak drága díszű, francia ízlésű könyvei divatot, érdeklődési irányt, egyéni műveltséget sejtetnek, de matematikai értékű statisztikai következtetésekre ezek sem vezethetik a kutatót. Ezt annál is inkább figyelembe kell vennünk, minthogy Pest-Buda lakosságának éppen művelődési viszonyairól ebből az időből hiányosak az adataink. A polgárság számbeli, nyelvi összetételén túl például ismernünk kellene az írni-olvasni tudók és az iskolázottak arányát. A végrendeletekben igen nagy számmal találjuk az aláírás helyén az írástudatlanok sajátkezű keresztjeit. A pontosabb kép megrajzolásához segítené továbbá az egykori könyvkereskedelem áramlásának lemérése. A hagyatéki leltárakban három ilyen könyvkereskedői raktárjegyzékre is bukkantunk. Ezeknek sok száz adata azonban egyrészt csak egyoldalúan egészítette volna ki itteni ismereteinket, másrészt éppen terjedelmük miatt külön tanulmányt érdemelnek. A messzemenő általánosításoktól főleg maguk a népesedési adatok tartanak vissza bennünket, hiszen a huszonhét polgár az évszázad pest-budai lakosságának tömegében elenyészik.¹

Mindezek megfontolásával tehát a könyvműveltség problémáját a korban és helyben együtt élő, számunkra konkrét adatokból ismert személyeken keresztül próbáljuk megközelíteni. A kiragadott adatok mögött nem felejtjük el a környezetet, a vagyont és az ingóságokat. A felsorolt hétszázharminc, kilenczted részében azonosított könyvcím birtokában — tanulmányunk második felében — megkíséreljük körvonalalaiban vázolni a felszabadító háborúkból a XVII. század végén nyugodtabb életre tért és a XVIII. században békés fejlődésbe lendült Pest-Buda városi polgárságának könyvkultúráját.

I.

A könyvjegyzékek szövege egykori tulajdonosaik névsora szerint²:

1. Aigner, Leonard (1728).³

Specification deren vor handenen Büchern.

1: 1. Kreuter Buch mit Kupfer Stiche. — 2: 1. Wundt artz buch in 8vo authore Loniceri. — 3: Manuscripta. — 4: Vita Walburgis. — 5: Godefredi Purman medicin: in 4to. — 6: Joannis Hiskia Cardilucio Stadt und Landt Apothec. Thom: 1. 2. 3. 4. — 7: 1. medicin buch. — 8: Artzney buch authore Felix Wurtzen. — 9: 1. Romanz Sittenwaldt. — 10: Bettbuch zu St. Walburg. . . — 11: 1. discours büchel. — 12: Johann Helvich Juncken medicin büchel pars: 1. 2. 3^{tia}. — 13: Viti Ridlini Medicin büchel. — 14: Hilleprandi Wolffgangi Magia naturalis. — 15: Pauli

Amanni curatio vulnerum laethalium. — 16: Discursus Morales Joannis Reinfeld, vulgo Zungen schaber. (1) —

2. Bachmann, Elisabetha (1785).⁴

1: 1 Buch Hübners Lexicon 1 fl 21 xr. — 2: 1 Frantz. Dictioner 2 fl. — 3: 1 bettbuch 12 xr. — 4: 1 Faulentzer 5 xr. — 5: 1 buch die unterricht von der Pferd zucht 17 xr. — 6: 1 buch von der Reis (?) Krankheiten der Pferden 31 xr. — 7: 1 buch Antimachiavel 21 xr. — 8: 1 Neues Zauber und Weisse buch 14 xr. — 9: 1 schreib büchl 15 xr. — 10: 1 schreib büchl 26 xr. — 11: 1 buch der Holländische Stallmeister 13 xr. —

3. Becker, Bartholomäus (1694).⁵

In einem kleinen alten Kastl ligen verwahrten wüe volgt.

1: Pharmacopaeia Augustana in folio. — 2: Comentarij Joannis Piscatoris in omnes libros noui Testamenti. — 3: Armentarium Chyrurgicum Joannis Sculteti. — 4: Quintus Curtius teutsch. — 5: Dictionarium Frisii. — 6: Corpus philosophiae Gallice. — 7: Pharmacopaeia Ambstedamensis. — 8: Wilhelmi Marneli. — 9: Martinus Lutherus noui Testamenti. — 10: Remedes de Madame fouquet. — 11: Matei Admirabilis zu Ansidl. — 12: Jus militare. — 13: Smmajre description dela france. — 14: Albertus Magnus. — 15: Nucleus geographiae antiquae nouae. — 16: Tractatus Medicinae et chyrurgiae gallice. — 17: Elucitarius Poeticus. — 18: Joannes bona de sacrificio Missae. — 19: Vita Sanctae Vrsulae. —

Teütsche.

20: Hern Planpels die Pumern Zuwerf(en) (?). — 21: Phraseologi oder Phricht. — 22: Franz. Secretarius. — 23: Teutsch. und Franz. Gramatic. — 24: Nagels arzney Kunst. — 25: Feldapotheker. — 26: Franz. wegweiser. — 27: Das himels. Palmgärtl. — 28: Franz. biechl. — 29: Beschreibung der fürnembsten Städten in Europa. — 30: Biechlein Anatomya. — 31: Guldenes Kleinodt gertrudis et Mechtildis. — 32: Franz. Bethbiechl. — 33: Geistliches Ziergärtl. — 34: hand und tasch raisbüechl. — 35: Teütsches Messbüechel. — 36: Mariana des Berges Cameli. —

4. Bernath (Bernhard), Gottfried (1797).⁶

An Büchern.

1: 4. Tom. Haller: Prelectiones Accademiae 2 fl. — 2: 5. Tom. Svieten Aforismi 2 fl 30 xr. — 3: 1 Siebenhan Opera Universa 40 xr. — 4: 1 Schakke Chymie 20 xr. — 5: 3 Tom: Risters Wundarzney Kunst 1 fl 30 xr. — 6: 2 Tom. Sterck Praecepta Medico-practica 1 fl. — 7: 5 Tom. Stohl: Heil-Method 2 fl 20 xr. — 8: 4 Tom. Culen: Arzney Wissenschaft 1 fl. — 9: 4 Tom. Franck: System der Medicinischen Polizey 1 fl. — 10: 3 Tom. Ständl Praktisches Handbuch für wund Artzte 1 fl 10 xr. — 11: 1 Tom. Ständl: Lehrbuch von Hebamkunst 1 fl 10 xr. — 12: 1 Tom. Bernsteins: Handbuch der Geburtshelfer 50 xr. — 13: 2 Tom Willhelm Hunters: Heil-Methoden 30 xr. — 14: 3 Tom. Fogels: Handbuch der Arzneykunst 40 xr. — 15: 2 Querin: Animadversiones practicae 20 xr. — 16: 1 Tom. Pharmacopaea provincialis 40 xr. — 17: 1 Macziacz: Handbuch

50 xr. — 18: 1 Leng: *Medicina forensis* 20 xr. — 19: 1 Stoll: *Aphorismi* 40 xr. — 20: 1 Huszty: *Provinc. Pharmacopaea* 20 xr. — 21: 1 Kempf: für Ärzte, und Kranke 30 xr. — 22: 1 Rosenstein *Anweisung* 10 xr. — 23: 1 Zimmermann: *Erfahrung, in der arzney Kunst* 30 xr. — 24: 1 Beer: *Practische Beobachtung* 20 xr. — 25: 1 *Dissertatio inauguralis* 45 xr. — 26: 1 Muray *Arzney Vorrath* 56 xr. — 27: 1 *Pharmacopaea Austriaco Provincialis* 46 xr. — 28: 3 Tom. Marherr: *Praelectiones* 57 xr. — 29: 1 Spiellmann *Institutiones Chemicæ* 53 xr. — 30: 1 *Charactere des Theofranst* 24 xr. — 31: 3 Tom. de Haen. — 32: 1 Niczky *Elementa* 57 xr. — 33: 1 Tissot: *Dissertatio de Febribus* 20 xr. — 34: 1 Fuggers *Zucht der Pferde* 1 fl. — 35: *Patologische Lehrsätze* 50 xr. — 36: 1 *Heilkunde* 50 xr. — 37: 1 *Synopsis Medicinæ practicae* 1 fl. — 38: 1 *Institutiones Medicæ* 40 xr. — 39: 1 *Hesterii: Compendium Med. practic.* 36 xr. — 40: 1 Fetter: *Anatomia* 34 xr. — 41: 1 Richard Meard: *Opera Medica* 1 fl. — 42: 1 *Chemisch Phisicalische Beiträge* 1 fl. — 43: 2 *Rei Rusticæ* 1 fl. — 44: 2 *Physica* 1 fl 10 xr. — 45: 1 *Compendium Hungariæ Geograph.* 30 xr. — 46: 1 *Hallers Gedichte* 1 fl. — 47: Hermann: *Methodus discendi Medicinam* 50 xr. — 48: Stehling. *Dissertatio Chémico Medica* 1 fl. — 49: *Gravissandæ Philosophiæ Institutiones* 1 fl. — 50: *Plangar. Lexicon Medicum* 1 fl 10 xr. — 51: *Onaniæ Abhandlung* 36 xr. — 52: 1 *Wollstein: von Viechseichen* (?) 1 fl. — 53: Tissot *von den Krankheiten* 1 fl. — 54: *Italienische Sprachlehre* 53 xr. — 55: *Rudimenta Hydrologiæ* 20 xr. — 56: *Reimlein Leszbuch* 10 xr. —

5. Dillmann, Johann Sebastian (1756).⁷

An Büchern.

1: 3 theill: *Europæische Fama nembl. der 1. 13. und 25ten.* — 2: *Neu eröffnete Schatzkammer.* — 3: 1 *Hungarisch türkische Cronik.* — 4: 1 *Generalogisches Titularbuch.* — 5: 1 *Allgemeiner Weltbeschreibung.* — 6: 1 *brief steller.* — 7: 1 *buch ad Rethoricam nuzlich.* — 8: 1 *Echiridion Linguae Latino-Germanicæ.* — 9: 1 *Kunstlich unordnung* (?). — 10: 1 *Ta. . . (?) linguae Italicae.* — 11: *Manuale Christianæ et Marianæ pietatis.* — 12: 1 *Italienische Gramatica.* — 13: 1 *Rethorisches Studierbuch.* — 14: 1 *Constitutiones Criminales Caroli quinti.* — 15: 1 *Teutsch und Italienisch gespräch buchl alt.* — 16: 1 *Institutiones Justiniani de verborum significatione.* — 17: 1 *Janua latinitatis.* —

6. Frech, Joseph (1706).⁸

1: *Buech Aegidii Albertini Hausz Pollicey in 4to.* — 2: 1 *Buch dasz grosze Leben Christi.* — 3: 1 *Buech dasz Leben aller Heiligen.* — 4: 1 *Buech in Folio dasz Parisische Landtrecht.* — 5: 1 *Buech in 4to Ein Würtschafftts Buech.* — 6: 3 *Bücher Lugenschmidt intitultirt.* — 7: 1 *geschriebenes artzney Buech.* — 8: 1 *Buech die Ung. Königs Cron.* — 9: 1 *Buech Palast Vertreter.* — 10: 1 *Buech die Politische Colica.* — 11: *Martin Zeiller Raiszgefahrt.* — 12: 16. *Stadtsbüeher.* — 13: 1 *Ein artzney Buech der Barmherzige Samaritan.* — 14: 1 *Rechen buech.* —

7. Freydenberg, Johann Kilian von (1725).⁹

An Büchern

1: 1 Dictionarium teutsch und lateinisch ohne dekhen. — 2: 1 phrases buch. — 3: 1 büchl in Octav. — 4: Genealogia freidenbergiana hat herr Göttl getruckhte processus. — 5—7: Criminalium Nadasti Serini Marcus. Elucidarius, Von allerhant geschöphten gottes. — 8: 1 Francois, und teutsche Sprach biechl. — 9: folium Viennense. — 10: general Steur und consumptions buch und ordnung: 1684. — 11: Mercury... (?) libe sittens schull. — 12: Reformirtes auf die weis und mintz gericht's Zahl biechlein 166?. — 13: Christl glaubens lehr. — 14: Examen doctrinae Carthesianae. — 15: General Steur und Consumptions ordnung 1687. — 16: Abigail des Löbl. Frauen Zimmers. — 17: gressur gesungene Vorstöllung zu Ehren Kays. Eleonorae. — 18: handbüechlein des löbl. Gottes Leichnambbruderschaft zu Neustatt. — 19: Communis Vita inter homines. — 20: Francois, und teutsch höflichkeith. — 21: Juvenalis Vita. — 22: Röm. Käys. May. Landgerechts ordnung ob. Ens. — 23: Assertiones ex universa philosophia. — 24: Ein Ris von gartten in Kupfer. — 25: Policej Ordnung in Östereich, ob und unter der Ens. — 26: Kays. Leopoldi Satz und ordnung de Juribus. 1671. — 27: Executions Ordnung Ferdinandi des 3ten de Anno: 1655. — 28: Xenophontis Socratis liber de Oeconomia. — 29: Reduction von unterschl. lands Müntzen. — 30: Statts Mercurius des Röm. Reichs. 1684. — 31: Extractus Triumphii Austriae. — 32: brucht Spigl geschribener. — 33: observationes practicae Baptistae Sattinger. — 34: Consumptions Ordnung: 1706. — 35: Discursus Academicus Vieniae 1706. — 36: Treue Bottschaft dasz ist Ehrenleichprädig. — 37: Disputatio Juridica. — 38: deto de Jure Singulari. — 39: S. Alphonsi Ertzbischof zu Tolletto. — 40: Disputatio Juridica de legatis. — 41: Endung der hand des allerhöchtens. — 42: Tractaten von Lehren, und anderen eigenthums gerechtikkeitten. — 43: Verneuerte Revisions Ordnung Leopoldi. — 44: Articuli Diaetales: 1670. pro civitate Budensi. — 45: Landgerechts Ordnung in Östereich. — 46: Geschriebenes arzney biechl. — 47: Conscriptio Civitatis Pestiensis. — 48: geschriebenes Keller biechl. — 49: Unterschl. geschriebene landgerechts. — 50: Versschaidungen. — 51: Ein lähes schreib buechl. — 52: Sent schreiben an Johann Georg 2 Ertzherzog von Östereich. — 53: Arithmetisches handbiechlein. — 54: Schuester Privilegia von d. Cameral Administ. de dato Ofen 21° Julii 1699. — 55: relation d. Eroberung Bellgrad. — 56: Origo Religionis S. Francisci et multiplicatio. — 57: Das urtheill des allgemeine Rechtmäsigen Rath Eyfers. — 58: Directorium Romanorum Viennense. — 59: Garten Risz. — 60: Assertiones Juridicae de rerum Vindicatione. — 61: Processus Criminalis de Jure Tripartito. — 62: Fasciculus subtitulo formulari über die Tuchmacher manufactur. — 63: Ambsts Prothocoll zu Austerlitz. — Alle obspecificirte Biecher seint mit einander und sambtliche Taxirt wordten 6 fl. —

8. Gundeck, Joseph (1729).¹⁰

An Bücher.

1: Frisÿ Dictionarium. — 2: Kurzweiligen zeit Vertreiber. — 3: 1 geschriebenes gesangbüchl. — 4: Vita St. Joannis Nepom. teitsch und

latein. — 5: vita Leopoldi Caesaris I. 2. 3. et 4ta pars. — 6: Caeleste palmentum (!) gebettbuch. — 7: I. teütsch bett buch andachten. — 8: Thomas á Kempis. — 9: Evangel-buch teutsch. Jos. hatesz. — 10: Himlisch. baum gartten. — 11: Geneologia. — 12: Compendium Grammatices. — 13: Joannis Barclay. — 14: 12. unterschiedl. Kleine büchl. — 15: I. Medicin Führ. Buch. — 16: Cathegismus (!) Romanus. — 17: Martialis Epigramaton. —

9. Horváth Ferenc (1756).¹¹
(Testamentomából.)

... I.: Szabó Lőrincznél vagon az Bibliám zalogban huszon hat garasban. . . 2: könyveim penig egy praedicitziós, 3: Bucsurá való énekes, 4: Sümegei Boldogságos Csuda tételi, 5: Regi Magyar Könyv, 6: Egy Compacturában hat féle könyvek, 7: Csiki, 8: Nyáraj kantionalis, 9: Menyei Korona, 10: Pázmán Péter, . . .

10. Jerg, Franciscus Xaverius (1771).¹²
(Gyámjának számadásából:)

I: pro legibus Sodalitatis 2 fl 14 xr. — 2: I. officium Rákoczianum mit fuderall 1 fl. — 3: librum Tursolini á Patribus Piaristis 15 xr. pro Compactura 12 xr. — 4: librum Syntaxeos 37 xr. —

11. Kiechel, Nicolaus Georgius (1694).¹³

Specification Deren Búcher.

I: Informatio Notariorum Authore Adam Volk. — 2: Decretalium Georgii Papae. — 3: Jus C. Justiniani. — 4: Informatum seu Pand. J. C. Th. 52^{dus}. — 5: Pars 1ma Conclusionum plium D. Augustini Elect. Sax. — 6: aller des H. R. R. gehaltener Raichs Täg Abschidt Car. 4^a. — 7: Praecepta nova imperialis Saxonica Authore Bened. Carpsov. — 8: Joannis Brunnemani Comentii in Pand. Eiusdem in codicum Justinianeum. — 9: Carpsovius ad constitutiones Saxonicas. — 10: Consilia Juns Fr. phfeils (?) Magdeb. Syndici. — 11: Caurea (!) Austriaca Auth. Julio Bello. — 12: Formular, oder Schreibbuch Alexander Wachholdt. — 13: Wahrhafte Eygend. beschreibung der Türckh. Regierung. — 14: Scheiwini Com.: in Institutionum. — 15: Matthaei Wesenbecii in pand. J. C. — 16: Jacobi blumen processus Criminales. — 17: Matthaei Wesenbecii in pand. — 18: Ein Teutsches buch ohne Titl. — 19: Andreae Geil observationes practicae. — 20: Julius Clamus. — 21: Erasmus Kotek. — 22: Brunnemani Tractatus Juridicus de ing. processus. — 23: Comitologia (!) ratisbonensis. — 24: Joannis Antinger observationes practicae. — 25: Joachim Burger librensis observationes Juridicae. — 26: Thomus primus Corporis Juris Civilis. — 27: Gründliche Verfassung aller acten memorabilien. . . (?) Auth. Leonhardo Sautern. — 28: Treutlen Disputationes practicae. — 29: Carpsovii Inscription und 8 process. — 30: Minitherii observationes Singulares camerae Imperialis. — 31: Amadaei Eckoltii compendariae pandectarum. — 32: Concordia Alter und Neuer, guetter auch bosser glaubens Strittig. Lehren auth. Jo. Nass. — 33: Commentarius in consuetudines Caroli d: Blumbacher. — 34: Observationes Joanis Rutinger V: D.: — 35: Observationes Treutleri. — 36: Historia

Galliae Henrici 4ⁱ. — 37: Volumen variarum materiarum. — 38: Compend. Juris Balth. Clomer. — 39: Juris prudentiae Hermoni Valbey. — 40: Monzambono: pacificus Dispositio de reph. irregulari. — 41: Praesbigiae de satisfactionibus. — 42: Beschreibung Teutscher Nation. — 43: Speculum Religiosorum et exercitium Virtuosorum. — 44: Institutiones Imperiales Justinii Gobleri. — 45: Jus publicum Caroli Scharsmidi. — 46: Dictionarium. — 47: Auditeur oder Kriegs Schuldtheisz de Jure. — 48: Sicoli res galliae. — 49: Thomas á Kempis. — 50: Liber 1^{mus} Thomi 2ⁱ. — 51: Canzley ordnung. — 52: Propositiones et quaestiones Nicolai Schleivero. — 53: Hyeronimi Tardani arcana politica. — 54: Jodocj Damhoyderij praecepta rerum criminalium. — 55: P. Joannes Heuhflegen Philosophia moralis. — 56: Martini Decani conversationes p. t. Himel Schlüssel. — 57: Jus Publicum Beckerii. — 58: Tacitus. — 59: Dissertatio de ratione status. — 60: Bellerii Pollicus Sceleratus Denus Impugnatus. — 61: Petri Martini Philosophia. — 62: Amplorsini (!) politici. — 63: Corpus Juris Militaris. — 64: Dissertatio: 1ma de natura et propriis. — 65: Beschreibung der Inseln Credae und Candicae. — 66: Institutiones J. C. Caroli 4ⁱ. — 67: Sinceri a Lapide mercurius Germanus. — 68: Joannis Menerii leges Conciliares. — 69: Philander. — 70: Hermannus Cateri de caa. (?) — 71: Joahimi Burgeri sing. observationes militares. — 72: observationes politicae. — 73: via salutis. — 74: Justiniani Institutiones. — 75: Florilegii politici. — 76: Veritas toti mundo declarata. — 77: Prosodia Boniniensis. — 78: Medula Theologiae Moralis. — 79: Eponimia Parochorum. — 80: Justitiae templum . . . (?). — 81: Forma Processus Crim. Judicii. —

12. Klegger, Michael Joseph (1760).¹⁴

1: Ein Haus-Würtschafft Buch 36 xr. — 2: 3 Bücher in Einen Futer. — 3: die Tagzeiten Unser lieben Frauen in grossen Trud. (?) 51 xr. — 4: Ein Buch Thomas von Kempfle in 8vo 18 xr. — 5: Ein grosses Evangelii Buch 40 xr. — 6: Ein Miracul Buch von Maria Thall 10 xr. — 7: 3te ordens Regul, und Seraphisches Liebes Bandl 17 xr. — 8: Ein Cathol: Handl-Buch 8 xr. — 9: Ein Buch Kriegs Conquesrn von Prinz Eugeni 5 xr. — 10: Ein Himlisches Balm gartl 30 xr. — 11: Ein Kern allen gebetter 11 xr. — 12: Ein Buch Leben deren 14. ste. . . . (?) 21 xr. — 13: Ein Buch leben des Heil. Johann von Nepomuc 7 xr. —

13. Kraussin, Barbara (1741).¹⁵

An Bücher.

1: Biblia Sacra 51 xr (1 fl). — 2: Legent der Heiligen 51 xr (1 fl). — 3: Ein Geistliches buch 9 xr (9 xr). — 4: Tyrocinium Juris Hungarici 30 xr (30 xr). — 5: Carpsovius 1 fl (2 fl) — 6: Praxis Schilteri 1 fl (2 fl). — 7: Ein Bettbuch in einem fuderall 30 xr. (51 xr). —

14. Kvassay János (1787).¹⁶

Libri

1: Husztij Jurisprudentia 30 xr. — 2: Verbóczii Jus Patrium (!) attritum 12 xr. — 3: Nucleus Catheceticus in 16° 9 xr. — 4: Orator Catholicus 3 xr. — 5: Fasciculus Divini Amoris 6 xr. — 6: Kittonics sed . . . (?) lacer

6 xr. — 7: *Planum Juris Scriptum* 30 xr. — 8: *Quaestiones Juris absque Theca* 3 xr. —

15. Liechtenau, Eva Elisabetha (1752).¹⁷

An Büchern.

1: 1 stück in Quarto Granadapfel getitult 24 xr (39 xr). — 2: 1 stück groszer Baumgarthen in quarto 17 xr (21 xr). — 3: 1. stück Catholisches Hausbuch in quarto, in schwein leder eingebunden 24 xr (1 fl 15 xr). — 4: 1 stück leben, und leyden Christi in quarto, mit schwein leder eingebunden 1 fl 30 xr (3 fl). — 5: 1. stück in schwein leder und grossen octavo, leben und leyden Christi 24 xr (2 fl). — 6: 3. stück Historischer Bilder-Saal, nemblichen 3ter, 5ter und 7ter theill in französischen einbund jeder á 30 xr 1 fl 30 xr (1 fl 42 xr). — 7: 1 stück in kleinen octavo die Einlaithung Sancti Francisci Salis in leder eingebunden 24 xr (27 xr). — 8: 2 Stück *somnia Medica* in quarto 24 xr (28 xr). — 9: 1. *Ariovista* des Schwäbischen Creys getitult in octavo 12 xr (13 xr). — 10: 1. stück leibziger Koch buch in 8vo 12 xr (12 xr). — 11: 1. stück *Balthas. Gratians* genannt 6 xr (8 xr). — 12: 1 stück *Evangelia Sambt Epistl. und Lectionen* 15 xr (22 xr). — 13: 1. Stück *Neü Verbesserte französische Gramatic* in 8vo 12 xr (13 xr). — 14: 1. Stück *französichen kleines Histori büchel* 3 xr (5 xr). — 15: 1. *Kleineres Histori deto Gallant* genannt 3 xr (4 xr). — 16: 1. stück *Nucleus Juris publici Romani* betitult 3 xr (3 xr). — 17: 1. *Romanisches Brevier Directorium* 3 xr (2 xr). — 18: 1. *Lateinisches beth-Büchel vade mecum* genannt in futterall 17 xr (20 xr). — 19: 1. stück teütsches in futterall Kern aller gebetter 15 xr (18 xr). — 20: 1. *Französisches uneingebundenes büchel Regulae depenses* genannt 3 xr (3 xr). — 21: 1. stück *Historische schaupin* in kleinen 8vo 3 xr (4 xr). — 22: 1. Stück *geschriebenes Koch buch* 6 xr (6 xr). — 23: 1. stück *öedenburgerisches Rothes ay* 3 xr (6 xr). — 24: 1. stück *Historische Wissenschaften* 6 xr (7 xr). — 25: 1. stück *Heisamber (!) Rath Sancti Francisci Xaverii* 3 xr (4 xr). — 26: 1. stück *Mutii Mitelesci* 3 xr (3 xr). — 27: 1. stück *Tabula de poenitentia* französisch 3 xr (3 xr). — 28: 1. stück in octavo *Stattfrage* genannt 4 xr (5 xr). — 29: 1. stück *Neapolitan Defenseur* in französischen einbund 3 xr (4 xr). — 30: 1. stück *Marci Tullii Ciceronis* 3 xr (3 xr). — 31: 1. *Donnen frucht detto (?)* 3 xr (2 xr). — 32: 1. stück in futterall *Himlisches Palm gärtlein* genannt 24 xr (34 xr). — 33: 1. stück in kleinen octavo in leder die *begebenheiten der Armide* betitult 9 xr (10 xr). — 34: 1. stück *kleines octavo die durchleuchtigste (!) Burgers-tochter* 4 xr (3 xr). — *Summa* 8 fl 28 xr (13 fl 29 xr). —

16. Mikits, Conrad von (1800).¹⁸

An Büchern.

1: *Ranius Kirchengeschäft (!)* 18 Theil 6 fl 30 xr (15 fl 15 xr). — 2: *Biblia Sacra* des alten und neuen Testamentes mit Kupfer, 2 Theile, folio 1 fl 30 xr (4 fl 1 xr). — 3: *Historische Bibel* in Bildern von Joh: Ulrich Krauser 1 Theil 1 fl 30 xr (3 fl). — 4: *Sonnenfels Mann ohne Voruhrtheil* 3 Theil 1 fl (1 fl 34 xr). — 5: *Literae Procerum Europae* a Jo. Christ. Lünig 3 Theile 1 fl 30 xr (1 fl 36 xr). — 6: *Orationes Procerum eor. Mini-*

stror. Legator. et celeberrimorum virorum a Jo. Chr. Lünig 3 Theile 1 fl 30 xr (1 fl 36 xr). — 7: Wolfgang Jägers Zeitungs Lexicon 2 Theile 2 fl (2 fl 10 xr). — 8: Johan Hübners Stadt Zeitungs Lexicon 1 Theil 1 fl (1 fl 35 xr). — 9: Johan Hübners Naturs Lexicon 1 Theil 1 fl (1 fl 51 xr). — 10: Kirschii Comu Copiae novissima editio 2 Theile 2 fl (2 fl 40 xr). — 11: Voyageur Französich, deutsch lateinisch, und deutsch französisches Wörterbuch 1 Theil 1 fl 30 xr (2 fl 31 xr). — 12: Parispápay Dictionarium 1 Theil 1 fl 30 xr (3 fl). — 13: Collectio Repraesentationum et Protocollorum statuum et ordinum Regni Hungariae in Diaetae 1790. 2 Theile 1 fl (2 fl 5 xr). — 14: Der zuschauer aus dem Englischen übersetzt 9 Theile 1 fl 30 xr (1 fl 36 xr). — 15: Johann Barklays Argenis ein Politischer Roman 2 Theile 40 xr (47 xr). — 16: Vindisch Carl Gottlieb Geographie der Königreichs Ungarn und 7 bürgers 3 Theile 2 fl (2 fl 17 xr). — 17: Carl Gottlieb Vindisch kurz gefaste geschichte von Ungarn 1 Theil 1 fl (1 fl 20 xr). — 18: Carl Grandison geschichte 7 Theile 1 fl 30 xr (1 fl 31 xr). — 19: Montesquieu Werk von Geist der Gesetzen 4 Theile 2 fl (2 fl 30 xr). — 20: Vielands Goldener Spiegel 4 Theil 1 fl (1 fl 41 xr). — 21: Telemachs Begebenheiten von Beniamin Neukirchen 2 Theile 45 xr (50 xr). — 22: Rabners Satyren 4 Theile 45 xr (46 xr). — 23: Sonnenfels Grundsätze 3 Theile 1 fl (2 fl 10 xr). — 24: Plutarchs Moralische Abhandlung 7 Theile 4 fl (5 fl 50 xr). — 25: Ciceronis Epistolae 1 Theil 10 xr (15 xr). — 26: Atlas mit 88 stück Landkarten 1 Theil 5 fl (5 fl 16 xr). — 27: Auxilio Historia Desing 8 Theile 2 fl 30 xr (2 fl 36 xr). — 28: Schweiger Commercium Abhandlung 12 xr (34 xr). — 29: Sonnenfels Liebe des Vaterlandes 7 xr (15 xr). — 30: Regnum Hungariae circa Sacra 20 xr (21 xr). — 31: Literae Apostolicae de aprobatione et privilegiis O. O. P. P. Jesuit. 10 xr (17 xr). — 32: Plutarchs Biographien mit Anmerkungen 8 Theile 6 fl (9 fl 1 xr). —

17. Müller, Anton (1736).¹⁹
An Büchern.

1.: 2. Leben Christi Erst: Und andre Thail verkauft pr 3 fl 30 xr. — 2: Legent der Heilig Verkauft pr 2. fl — 3: 1 Klaines Baum gärtl Verkauft pr. 3 xr. — 4: 1 altes Gertrauten Buech so gar schlecht befindten ist Verschuenckhet. —

18. Perndl, Andreas (1772).²⁰
An Büchern.

1: Ein Leben Christi Buch. — 2: Ein Legent der Heiligen. — 3: Der Buch der Schmerzhaften Mariae. — 4: Ein Communion und Ewangeli Buch. — 5: Ein Baum Gartl, und — 6: Marianischer Gnaden Himmel. —

19. Piesztvánszky József (1767).²¹

1: 1. Geschriebenes Buch so Actiones Comitatus, et Tabulae Regiae in sich enthaltet. — 2: 1. buch geschriebenes de Privilegiis Juris. — 3: 1. buch geschriebenes Juris Prudentia Civilis. — 4: 1. buch geschriebenes Varij Stylus. — 5: 1. buch Juris Prudentia Criminalis Bodae. — 6: 1. buch Cynos ura Juris. — 7: 1. buch P. Szegedy. — 8: 1. buch Scintillae Ignatianae. — 9: 1. buch Veritates Christianae. — 10: 1. buch Rath Knecht. — 11: 1. buch Justinianus. — 12: 1. Buch futteral samt recept zeteln. —

20. Riskovics József (1795).²²

An Büchern.

1: Pauli Zachariae quaestiones medico legales Tomus 1^{mus}, 2us et 3^{ius} in Folio. — 2: Sub titulo Dispensatorium Pharmaceuticum Viennense in Quarto. — 3: Biblia Sacra Vulgatae Editionis Latino Idiomate Tomus Primus . . . Secundus. . . in quarto. — 4: De Morbis Venereis in uno Volumine 9 Tomi compacti. . . in quarto. — 5: Sub titulo de reunione Protestantium cum Ecclesia Catholica unicus Tomus in quarto. — 6: D. Joannis Junckero opera Medica Tomus Primus . . . Tomus Octavus in quarto. — 7: Sub titulo de Medicamentorum dosibus Index, Tomus unicus in quarto. — 8: D. Laurentii Heisterii super Instructionibus Chyrurgicis Tomus primus . . . secundus in quarto. — 9: Trillerii Thesaurus Medicamentorum Tomus Primus et 2us in quarto. — 10: Parispápay dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico Latinum Tomus unicus in 8°. — 11: Liber Idiomate Hungarico scriptus sub titulo Régi jeles épületek in uno volumine Tomi 9. in quarto. — 12: Haller Joannis, Idiomate Hungarico scriptus Liber, tres Tomos in se complectens Primus est sub titulo: Hármás História. — 13: Secundus sub titulo: Példa Beszédekül. — 14: Tertius sub Titulo: A nagy troja veszedelmének leg igazabb Historiája in Quarto. — 15: Sub titulo: Magyar Kronica unicus Tomus in Quarto. — 16: Joannis Molnár Idiomate Hungarico scriptus Liber sub titulo: Az igaz Penitentzia tartó Bűnösnek eleven példája in 8°. — 17.: D. Samuelis Rácz in Hungaricum versus Liber sub titulo: A Borbélyságnak eleji in 8°. — 18: Antonii L. B. de Störck sub titulo: Praecepta Medico-Practica Tomus primus . . . secundus in 8°. — 19: Buch der Joseph Jacob Plenck Erster und Zweiter Theil in 8°. — 20: Josephi Jacobi Plenck Pharmacologia Chyrurgica Tomus unicus in 8°. — 21: Plenck. . . Pharmacia Chyrurgica Tomus unicus in 8°. — 22: Plenck. . . De Morbis Venereis Tomus unicus in 8°. — 23: Plenck. . . Elementa Medicinae et Chyrurgiae Forensis Tomus unicus in 8°. — 24: Plenck. . . Elementa Chyrurgiae pro Tyronibus in Regno Hungariae Tomus unicus, in 8°. — 25: Plenck. . . Sub titulo: Neun und Leichte Art (!), Tomus unicus in 8°. — 26: des Heinrich Calistiens, unter dem Tittel, Einleitungsätze in die Chyrurgie unserer zeit, Erster und 2ter Theil in 8°. — 27: Heinrichi Josephi Collin sub titulo: Nosocomii Civici Pazmaniani Annus Medicus Tertius, Tomus unicus in 8°. — 28: Henrici Callisien Institutiones Chyrurgicae hodiernae Tomus unicus in 8°. — 29: I. Allen M. D. Synopsis Universae Medicinae Practicae Tomus unicus in 8°. — 30: Des Johann Jakob Wayts unter dem Titel: Schatz-Kammer Ein Theil in 4°. — 31: Francisci Xaverii Hartmann Sub Titulo: Formulae Remediorum in Materiam Medicam, et Chyrurgicam Tomus unicus in 8°. — 32: Ferdinandi Leber praelectiones Anathomicae Tomus unicus in 8°. — 33: Joannis Adami Kulmo Tabulae Anatomicae Tomus unicus in 8°. — 34: Henrici Bastii Tractatus de Morbis Venereis Tomus unicus in 8°. — 35: Des Ferdinand Lebers, unter dem Titel: Vorlesungen über die Zergliederungs-Kunst ein Theil in 8°. — 36: Des D. Johann Ehrenfried Thebesii unter dem Titel: Hebamenkunst Ein Theil in

octavo. — 37: D. Samuelis Rác Hungarico Idiomate Scriptus Sub titulo: A Skarlátos Hidegnek le írása, és orvoslása Tomus unicus in 8vo. — 38: G. Dombi Sámuel Könyve, a Bába Mesterségrül Tomus unicus in 8°. — 39: Des Ludovici Guilielmi de Knör, unter dem Tittel: Venus samt dem faular-tigen Scharlock Ein Theil in 8°. — 40: D. Jo: Henrici Schulzii de Morbis Mulierum et Infantum unus Tomus in 8°. — 41: Christiani Philippi Hervigius Selectus Medicamentorum Thomus unicus in 12°. — 42: Alexandri Mastariae de Morbis Mulierum unus Tomus in 12°. — 43: D. Lud. Godef. Kleinii Sub titulo: Interpres Chymicus Tomus unicus in 8°. — 44: Joannis Philippi Eyselii opera Medica et Chyrurgica Tomus primus . . . secundus in 12°. — 45: R. P. Caroli Andrian Epochae Sacro-profanae Tomus unicus in 12°. — 46: P. Andreae Dugonics Hungarico Idiomate Scriptus liber sub titulo Etelka Tomus primus . . . secundus in 8°. — 47: Petri ab Ostervald de Religiosis Ordinibus. Tomus unicus in 8°. — 48: P. Andreae Dugonics Hung. Idiomate scriptus sub titulo: Az Arany Perczek unus Tomus in 8°. — 49: Bertalanffy Pauli Hungarico Idiomate scriptus sub titulo: Világnak két rendbéli rövid Isméréte unus Tomus in 8°. — 50: Des Johann Hübners allgemeine Geographie Erster . . . Vierter Theil in 8°. — 51: Josephi Cathalani sub titulo: S. Hieronymi Praesbiteri Epistolae Selectae Tomus unicus in 8°. — NB Praespecificati Libri sunt omnes in Gallica Compactura. —

Sequuntur Libri in ordinaria Compactura.

52: Alexii de Rewa Selectae, ac Curiosae Quaestiones scripturisticae, Tomus unicus in 8°. — 53: Anweisungen für Frauenzimmer Ein Theil in 8°. — 54: Farkas Antal erköltsi Iskolája, unus Tomus in 8°. — 55: Mészáros Ignátii Idiomate Hungarico Scriptus liber, sub titulo: Kartigam in 8°. — 56: Alexii Horányi de Sacra Corona Hungariae unus Tomus in 4°. — 57: Mócsy Károly a Bába Mesterségnek eleji unicus Tomus in 12°. — 58: Egy Falusi Notariusnak Budai utazása, unicus Tomus in 8°. — 59: Koch-Buch in 6 Absätzen, Ein Band in 8°. — 60: Kurtzer unterricht, in besorglich und gefährlichen Seuchen, Ein Theil in 12°. — 61: Noth und Hülf büchlein für die Bauers Leuthe in Cruda, Ein Theil in 8°. — 62: Petri Beniczky Idiomate Hungarico scriptus sub titulo: Magyar Rithmusok in 16°. — 63: Tabella Interusurialis Practica in Cruda in 12°. — 64: Libellus sub titulo: Arithmetica practica in Cruda unicus Tomus in 16°. — 65: Libellus precatorius in Nigro Corio inaurato, cum Theca sub titulo: quotidiana pietatis exercitia in 8°. — 66: quotidiana pietatis Exercitia in 12°. — 67: Officium Rakotzianum in 12°. —

Sequuntur Dissertationes in Cruda Compactura.

68: Dissertatio Inauguralis Medica Andreae Adami in 8°. — 69: Alexii Horányi Musa Verschetzensis in 8°. — 70: Sub titulo: Cisio in octavo. — 71: Joannis Vilhelmi Riedl de Febre Nervosa. — 72: Ignatii Freisinger de Pleuritide Biliosa in 12°. — 73: Sub titulo Dissertatio Inauguralis Medica in 12°. — 74: D. Haffner projectum de erigendo Hospitali, in 8°. — 75: Rosenbacherii Francisci Hungarici versus ad Coronae Custodes in 12°. — 76: Sub titulo: Jegyzések mi Módon Leopoldus Palatinus .

Fő Ispánynak installáltatott in 12°. — Praespecificati Libri, et dissertationes sunt universim N° 85. —

21. Samderkilische, Karl Joseph (1780).²³

1: 1 altes Bettbuch Scala Jacobi in Lateinischer Sprach 6 xr (8 xr). — 2: 1 Juristisches Buch Tractatus Bohemicus intituliret 2 xr (7 xr). — 3: 1 Buch die Naturliche Berg-Schmeltz-kunst 10 xr (16 xr). — 4: 1 Deutsch. und französisches Sprachbuch 6 xr (5 xr). — 5: 1 Samet und 2 S. V. Schuch-Pürsten zusammen 12 xr (8 xr). — 6: 1 altes officium B. M. Vig. 6 xr (5 xr). —

22. Schlicht, Christian (1763).²⁴

An Büchern

1: Ein Leben Christi Buch 2 fl 50 xr. — 2: item ein Legent der Heiligen 1 fl. —

23. Szilády János (1750).²⁵

An Büchern

1: Joannis Trithemii Steganographi in 4to 1 fl 15 xr. — 2: Historia del Ministro del Cardinale Mazarino di Galeazzo Gualdo in 4to. — 3: Nuovo Corso Di Chimica in 4to 44 xr. — 4: Vocabulario Italiano e latino in 4to 1 fl. — 5: Dictionaire Royal par Pomay in 4to. — 6: Ephemerides Argoli in 4to 15 xr. — 7: Magico Mondo in 4to 17 xr. — 8: Philaetha Illustratus geschribtes (!) 24 xr. — 9: L'Uomo Universale Di Grazianie (?) 8° 17 xr. — 10: Setti Dies Sacra in 8vo 9 xr. — 11: Georgy Arithmetica in 8vo 7 xr. — 12: L'uomo Di Corte di Gratia in 8vo 17 xr. — 13: Trithemý Polygraphia in 8vo 1 fl. — 14: Lucý Anei Senecae 1us, 2^{dus} Tomus 34 xr. — 15: Politica di Dio in 8° 9 xr. — 16: Danaei Aphorismi Politici et Militares in 8vo 30 xr. — 17: á S. Thoma Compendium Doctrinae Christianae 8vo 30 xr. — 18: D. Hieronymi Epistolae 3 xr. — 19: Circulus curens P. Fran. Maria de Capellis 3 xr. — 20: Georgy Graff Panacaea Vegetabilis calida 3 xr. — 21: Diavolo Zoppo 3 xr. — 22: Miracoli et Mara vigliosi Effeti 7 xr. — 23: Polibius de Militia Romana 34 xr. — 24: Studio di Curiosita di Cassetti 7 xr. — 25: Sprengeri Bonus Princeps 7 xr. — 26: Officium Rakoczianum 3 xr. — 27: Eusebii Dictamina 3 xr. — 28: Arithmetica Practica 7 xr. — 29: Plutarchus 2. Tomi unus in 8° et 12° 7 xr. — 30: Nucleus Epistolarum 17 xr. — 31: Nova metamorphosis 9 xr. — Summa 12 fl 36 xr. —

24: Szlávik János (1795).²⁶

Könyvekben

1: Kempis Tamás Kristus követésérül 20 xr. — 2: Tanátskozás melyik Vallásból köllene választani 10 xr. — 3: Bruner Andreas. Regina omnium Sanctorum 1 fl. — 4: Hogedus (!) Igazságra Vezető Kalauz 6 fl. — 5: Pazmany Vasárnapi Predikatioi 5 fl. — 6: Biblia Sacra cum explanationibus 4 fl. — 7: Geistlicher Rentmeiszter 3 xr. — 8: Világnak két rendbéli Ismérete 1 fl 25 xr. — 9: Petrovitskihoz Molnar Janos levelei 30 xr. — 10: Barotzi Sándor erköltsös levelei 40 xr. — 11: Test 's lélek beszélgetése 10 xr. — 12: Jesus Kristus élete 3 könyv pr 1 fl 10 xr = 3 fl 30 xr. — 13: Keresztény Esztendő 5 könyv pr 1 fl = 5 fl. — 14: Szabó Istvány Predikatioji 20 xr. — 15: 1 Medicus könyv 30 xr. —

25. Tiborcz János (1787).²⁷

Specificatio Librorum occasione Inventationis substantiae Tiborczi-
anae inventorum et in praesentia Fratris R. D. Francisci Tyborcz con-
scriptorum.

1: Verbócius 30 xr. — 2: Husti 51 xr. — 3: Taciti opera Thomus 1us,
Thomus 2us 60 xr. — 4: Theatrum Politicum 15 xr. — 5: Institutiones
Justiliani (!) 14 xr. — 6: Bercii Tabulae Berticae 7 xr. — 7: Pauli Rosiner
de Juri (!) et Justitia 6 xr. — 8: Studiosus Jovialis. 12 xr. — 9: Institu-
tiones Imperiales 5 xr. — 10: Dictionarium Parispapa (!) 40 xr. — 11:
Wappen Kalender 30 xr. — 12: Udalrici Orationes 8 xr. — 13: Veritates
Christianae 7 xr. — 14: Pietas quotidiana 12 xr. — 15: Contemptus
Mundi 5 xr. — 16: Cultus Sanctissimae Trinitatis 6 xr. — 17: Sintagma
Juris Hungarici 6 xr. — 18: Arestotelis (!) Rhetoricorum Libri 6 xr. — 19:
Medicina Solemnitana 7 xr. — 20: Flores Legum 3 xr. — 21: Panis coeli
3 xr. — 22: Virgili 2 xr. — 23: Historiarum illustri . . . 3 xr. — 24: Dicta-
mina Politica 9 xr. — 25: Vita Viri in Adolescentia (!) 3 xr. — 26: Offi-
cium Racocianum (!) 3 xr. — 27: Paulini Orationes 6 xr. — 28: Collegia
Juris Prudentiae Civilis 7 xr. — 29: Collegia Juris Civilis 7 xr. — 30: Pru-
dentia humana 7 xr. — 31: Accromata 2 xr. — 32: Philosophiae Bivale. . .
(?) duo Thomi 6 xr. — 33: Thelemachus 15 xr. — 34: Segedi Repartitum
(!) Tirocinium in 3^{bus} Thomis 9 xr. — 35: Fredro monita Politica 3 xr. —
36: Cogitationes Ingeniose (!) 6 xr. — 37: Trismegistus Christianus 3
xr. — 38: Selectae Historiae 3 xr. — 39: Concordia Orthodoxia Patria (!)
3 xr. — 40: Monita Christiana Politica 4 xr. — 41: Dissertatio Contro-
versistica 2 xr. — 42: Dissertatio de Colonis Romanorum 2 xr. — 43:
Hyacinthi Campion vindiciae 1 xr. — 44: Sinopsis Miraculorum Martini
Lutheriae Calviniorum 1 xr. — 45: Flamma Accensa manu scriptum 3
xr. — 46: Jacobi Friderici Historia Pandectarum 3 xr. — 47: Josephi
Verini commentatio 15 xr. — 48: Practica Nova Saxonica 1 fl. — 49:
Georgii Prai 30 xr. — 50: Palatini Regni Hungariae 30 xr. — 51: Liber
Stilaris 15 xr. — 52: Samuel Timon 30 xr. — 53: Corpus Juris Hungaricae
(!) in Duobus Thomis 4 fl 30 xr. — 54: Commentarius Mansium 1 fl. — 55:
Vessenbecii 1 fl. — 56: Nucleus Historicus 30 xr. — 57: Pelczhoffer 30 xr.
— 58: Horatii duo Thomi 2 fl. — 59: Homeri opera in 2us Thomis 2 fl. —
60: Assalai 3 xr. — 61: Vita S. Elisabethae 14 xr. — 62: Panoplea Dog-
matica 15 xr. — 63: Pelczhoffer Francisci Alberti 30 xr. — 64: Pauli Perg-
holt 6 xr. — 65: Gerstocker Sacrae Exhortationis (!) 12 xr. — 66: Bellum
Sacrum 15 xr. — 67: Concilium Tridentinum 15 xr. — 68: Simbola Impe-
ratorum Raisneri 15 xr. — 69: Pauli Perczhol Apologeticiti (!) Libri 3^{ae} 12 xr.
— 70: Episcopi Agrienses Pars 1^a 12 xr. — 71: Sermones Pastorales 18
xr. — 72: Buda Sacra 6 xr. — 73: Késius Jus civile 15 xr. — 74: Glosius
Forum Spirituale 9 xr. — 75: Ritus Haebreorum 15 xr. — 76: Bemtsék
10 xr. — 77: Pelczhoffer 30 xr. — 78: Mathei Vessenbeci 9 xr. — 79: Petri
Canisii 3 xr. — 80: Joannis Bisselii 15 xr. — 81: Sinosura (!) 6 xr. — 82:
Melligno Doctrinae spiritualis 2 xr. — 83: Verbóci Decretum 30 xr.
— 84: Psalterium Davidis 30 xr. — 85: Exercitationum Mattematicarum

1 xr. — 86: Meditationes Sacrae 1 xr. — 87: Florilegium 1 xr. — 88: Asserones Theologico Dogmaticae 3 xr. — 89: Thoma Achiempis (!) 3 xr. — 26. Trach, Johann Karl (Freyherr von) (1787).²⁸

An Bücher

1: Ein Bethbuch Vergnügte, und sichern reise 9 xr. — 2: Le tres familiares 4 xr. — 3: 2 Dictioners Oudin 30 xr. — 4: Psalterium Davidis 7 xr. — 5: Ein Pöhmisches Betbuch 3 xr. — 6: 1 Französchischer (!) Gramer 3 xr. — 7: Rechnungsbuch 4 xr. —

27. Weissmann, Anton (1788).²⁹

An Büchern

1: 1 Deutsches Gebetbuch 10 xr. — 2: 1 Böhm. Meszkunst 1 Band 15 xr. — 3: 1 grundsätze der Statts rechten von Gottfrid Brand. 2te Band 10 xr. — 4: 1 Luko Systematisches Handbuch 2 Band 1 fl. — 5: 3 Grundsätze der burg Baukunst 3 Band 1 fl 30 xr. (1 fl 40 xr). — 6: 1 Mathematischer Lexicon 1 Band 1 fl (1 fl 60 xr). — 7: 1 Anfangsgründe der Mathematigs vom gr (!) Pellegrini in 2 theil 1 Band 45 xr. — 8: 1 Sammlung neuester Briefe 1 Bd 15 xr. — 9: 1 Anfangsgründe der Rechenkunst, und Alchebra von Spengler 1 Bd 45 xr. (50 xr). — 10: 1 Bions Mathematische Werkschule 1 Bd 36 xr. (38 xr). — 11: 1 Wilhelm Klems Mathem. Lehrbuch 1 Bd 30 xr. (32 xr). — 12: 1 Unterricht vom Proportional zirkel 1 Bd 6 xr. — 13: 1 Mathematique von Wolf 1 Bd 18 xr (19 xr). — 14: 1 Ulack Tabulae Sinuum von Hensch 1 Bd 20 xr. — 15: 1 Natan der Weisze 1 Bd 18 xr. — 16: 1 Französische Grammaire vom Peplier 1 Bd 15 xr. — 17: 1 Französische Grammaire vom Curass 1 Bd 15 xr. — 18: 1 Italienische Grammatique 1 Bd 15 xr. — 19: 1 Mellibeihung. Sprachmeister 1 Bd 24 xr. — 20: 1 Kern der deutschen Sprachkunst 1 Bd 8 xr. — 21: 1 Pantheum mythicum vom Pomei 1 Bd 36 xr. — 22: Theoretisch-praktische Abhandlung über die richtige zeugung von Situations Charten 1 Bd 45 xr. — 23: Historische Erdbeschreibung zum gebrauch der Jugend 1 Bd 10 xr. (12 xr). — 24: Nelckenbrechers Taschenbuch 1 Bd 12 xr. — 25: Die beteidigte Rechte der Menschheit von Eckartshausen 30 xr. (31 xr). — 26: Baumeister als Wienes Trasillus 1 Bd 6 xr. — 27: Croneks Schriften 2te Band 8 xr. — 28: Tobias Beütel Geometrie 1 Bd 24 xr. — 29: Patho. Unterricht von d. ohrenbeicht 8 xr. — 30: Kaiser Josephs gebettbuch 5 xr. — 31: Brochure über Schädlichkeit der Scheürüste 1 Bd 8 xr. — 32: Wilhelm Bauer Sätze aus der Mathematique 15 xr. — 33: Extract der in Wien befindlichen Häuser 2 xr. — 34: Künste und geheimnisse von Philadelphia 4 xr. — 35: Brochure über das Hauptspital in Wienn 1 Bd 5 xr. — 36: Tabellarischer Inhalt der Rechenkunst 8 xr. — 37: Allgem. Bürg. Gesetzbuch 9 xr. — 38: Allgem. gesetz über Verbrechen und bestrafunge 9 xr. — 39: Der gewöhnl. Wiener mit Leib, und Seel 4 xr. — 40: 13 Stück Circular Verordnungen 13 xr. — 41: Verschiedene unbedeutende Schriften und Pappier. — Summa der Bücher 13 fl 15 xr. —

II.

A bemutatott könyvjegyzékek legszembeötlőbb sajátossága, hogy a könyvcímek, vagy a könyvekre történő hiányos, gyakran hibás utalások legtöbbször csak mellékesen fordulnak elő a hagyatéki inventáriumokban, egykori feljegyzésekben aszerint, hogy a leltár készítője fontosnak, értékesnek tartotta-e azokat? Az összeírások elsősorban a nagy vagyontárgyakra, az ingatlanra, a 2—3000 forintot érő házra, földre, legelőre, szőlőre vonatkoznak. A családi házon belül aztán rendszeren szobáról szobára menve veszik számba a bútorokat, az ágyneműt, a porcelánt, az ónedényeket, evőeszközöket, a női és férfiruhákat, a konyha, a kamra, a pince és a padlás felszerelését; a kereskedőknél az üzlet készletét, a mesterembereknél a műhelyhez tartozó szerszámokat, az udvarban az állatokat, a kocsit és a gazdasági eszközöket. Csupán a tekintélyesebbnek számító könyvtár leltározásánál találjuk az inventáriumban a külön részt „Libri”, „An Büchern” címmel.

Ezeknek a könyveknek tulajdonosai polgárok: iparosok, kereskedők, jómódú gazdálkodók, tisztviselők, jogászok, orvosok. Többnyire feltehetően olyanok, akik a török utáni időkben telepedtek Pest-Budára; idegen ajkúak és magyarok. Anyanyelvi összetételüket, létszámbeli gyarapodásukat néhány demográfiai adat nyomán próbáljuk a könyves adatokkal párhuzamba állítani. Pesten 1696-ban 230, 1703-ban 342, 1747-ben 854 és 1772-ben 1411 ház állott. Ezekből 1696-ban 65 (28%), 1747-ben 132 (15%) és 1772-ben 213 (15%) volt magyar család tulajdonában. Ha a vagyontalanokat, háználkülieket is számítjuk, 1772-ben mintegy 350-re tehetjük a pesti magyar családok számát. Az összlakosság ebben az évben egyébként 12 718 volt. Ez a szám 1781-re majdnem ötezerrel gyarapodott (17 468). A budai adatokat Fényes Elek statisztikájából csak a XIX. század elejétől ismerjük. 1821-ben 3000 házban 25 228-an, 1830-ban 29 676-an, 1835-ben pedig 29 704-en laktak. A két testvérváros növekedése ebben az időben az adatok tanúsága szerint nagyjából párhuzamos. Pesten 1787-ben 269 utcában már 1981 ház, 1832-ben pedig ennek majdnem a kétszerese (3573) állott. Ez a növekedés természetesen a lélekszám emelkedésén is lemérhető. 1780-ban 13 550-en, 1799-ben 29 870-en, 1835-ben pedig már 66 780-an laktak a Duna bal partján. Megfigyelhetjük tehát, hogy a lélekszám gyarapodásával párhuzamosan a könyvekre vonatkozó adatok gyakorisága és a könyvek száma is emelkedik. 1750 előtt nyolc könyvtulajdonosnak 236 könyvét, utána tizenkilencnek 444 könyvét tarthatjuk számon. A könyvtulajdonosok közül tizenkettő budai (hét 1750 előtt) és tizenöt pesti (egy 1750 előtt).³⁰

Anyanyelv tekintetében a lakosság lassú magyarosodását is lemérhetjük a könyvek nyelv szerinti megoszlásán. Ennek szemléltetésére álljon itt az alábbi kimutatás. (L. a 304. lapon.)

A század első felében tehát mind a nyolc könyvtulajdonos idegen nevű, és könyveik egyharmada német nyelvű. Magyar véletlenül sincs még a szótárak és grammatikák között sem. Magyar vonatkozású Kiechel

A könyvtulajdonos neve, foglalkozása	Lakó- hely	A leltár kelte	Könyveinek száma							
			Összesen	Magyar	Latin	Német	Francia	Olasz	Szláv	Bizonytalan
Kiechel városi jegyző	Buda	1694	81	—	69	11	—	—	—	1
Becker borbély-felcser	Buda	1694	36	—	14	18	4	—	—	—
Frech sörfőző	Buda	1706	31	—	—	14	—	—	—	17
Freydenberg ügyvéd	Buda	1725	63	—	20	41	2	—	—	—
Aigner fürdőorvos	Buda	1728	16	—	3	11	—	—	—	2
Gundeck adószedő	Buda	1729	17	—	10	6	—	—	—	1
Müller (?)	Pest	1736	4	—	—	4	—	—	—	—
Krauszné özvegy	Buda	1741	7	—	4	3	—	—	—	—
Szilády (tanár?)	Pest	1750	31	—	20	—	1	10	—	—
Liechtenauné özvegy	Buda	1752	34	—	7	21	5	—	—	1
Dillmann szenátor	Buda	1756	17	—	5	9	—	—	—	3
Horváth jurasszor	Pest	1756	15	15	—	—	—	—	—	—
Klegger vaskereskedő	Pest	1760	13	—	—	13	—	—	—	—
Schlicht kőműves	Pest	1763	2	—	—	2	—	—	—	—
Piesztvánszky ügyvéd	Buda	1767	12	—	10	1	—	—	—	1
Jerg syntaxista	Buda	1771	4	—	4	—	—	—	—	—
Perndl bognár	Pest	1772	6	—	—	6	—	—	—	—
Samderkilische (?)	Pest	1780	6	—	3	2	1	—	—	—
Bachmanné özvegy	Pest	1785	11	—	—	10	1	—	—	—
Tiborc (tanár?)	Pest	1787	89	1	87	1	—	—	—	—
Trach katonatiszt	Pest	1787	7	—	1	2	3	—	1	—
Kvassay kir. tábla jegyz.	Pest	1787	8	—	8	—	—	—	—	—
Weissmann építész	Pest	1788	41	1	1	32	3	1	—	3
Szlávik csizmadia	Pest	1795	15	12	2	1	—	—	—	—
Riskovics orvos	Pest	1795	76	19	45	11	—	—	—	1
Bernath orvos	Pest	1797	56	—	28	27	—	1	—	—
Mikits vámtiszt	Pest	1800	32	1	7	23	1	—	—	—
			730	49	348	269	21	12	1	30

könyvei között a nagyszombati nyomdának két kiadványa és Freydenberg ügyvédnél a Wesselényi-mozgalomban részt vevő Nádasdi Ferenc és társai pöréről szóló német nyomtatvány.³¹

1760 után a tizenkilenc könyvtulajdonos közül már hat magyar anyanyelvű: Budáról Piesztjánszky József és Tíborcz János, mindketten jogvégezett emberek; Pestről Horváth Ferenc, Riskovics József, Szilády János és Szilávik János. Inventáriumukból összesen negyvenkilenc magyar könyvcím került elő. De rajtuk kívül az idegen anyanyelvűek birtokában is ott vannak a magyar grammatikák, szótárak, a megindult magyarosodási folyamat biztos zálogai.³² A XVIII. század második felében egyébként e félszáznyi magyar könyv mellett 159 német és 228 latin munkát találunk. A század elejéhez viszonyítva az arány a német javára változott. A könyvek nyelvi megoszlásánál tehát megfigyelhetjük, hogy nagy általánosságban követi a népesedési adatok anyanyelvi arányát.

Nem anyanyelvi adat ugyan, de az idegenek honosodási folyamatának tényezőit, a jövevények, a felszabadító seregekből itt maradt és letelepedett polgárok érdeklődését, a közelmúlt vagy a jelen helyi gondjaihoz, eseményeihez való igazodását sejtetik a katonai vonatkozású könyvek.³³ A háború kérdése kísért a török vonatkozású címekben, hiszen az ország területének a töröktől való felszabadítása és a déli határ ügye egészen a század közepéig időszerű kérdés volt, és bizonyára a pest-budai polgárokat is élénken foglalkoztatta.³⁴

A foglalkozást tekintve a sor igen változatos. Van a könyvtulajdonosok között fürdőorvos, katona-felcser, egyetemet végzett orvos kettő is, gazdálkodó, konzul, szenátor, városi főügyész (szindikusz), sörfőző, jurasszor és bírósági tisztviselő, adóhivatalnok, kereskedő, tanár, bognármester, csizmadia, árva syntaxista gyerek. A könyvek külsejét tekintve ki kell emelnünk Liechtenau asszony könyvtárát (vagyonát harmincezer forintnál is többre értékelték!). Ő különös gondot fordított könyveinek kötésére. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a többnyire disznóbőrbe („schwein leder”), vagy aranyos francia kötésbe („in französischen einbund”), vagy díszes tokokba („in futterall”) rejtett imádságoskönyveit, szórakoztató regényeit, szakácskönyveit, francia históriáit, Ariovistus történetét, a nagy képes világtörténetet, összesen harmincnégy munkát igen sokra: nyolc forint 28 krajcárra értékelt inventáriumának összeállítója; és az árverésen még ezt az árat is tizenhárom forint 29 krajcárra emelték. A jegyzékek közül egyébként még Riskovics József utal a könyvek külsejére, kötésére. E szerint leltárában az első negyvenkilenc mű díszes francia kötetet viselt („in Gallica compactura”), további tizenhat kötet csak egyszerű, sima bőrkötésben („in ordinaria compactura”), végül az orvosi szakdolgozatok, disszertációk és egyéb kisebb nyomtatványok csak fűzve („in cruda compactura”) voltak. A könyv külseje még az itt bemutatott szórványosnak számító adatok között is a polgártulajdonosnak anyagi jólétéről, gazdagságáról vagy éppenséggel szegénységéről tanúskodik. A pesti csizmadia kegyelemkenyerén éldegélő öreg Kvassay Jánosnak például az alig huszonhat forintot érő ingóságában talált nyolc jogi szakkönyve is bizony erősen megviselt („atritus”), szakadozott („lacer”) vagy tábla nélküli („absque theca”) volt. Igaz, a jobb módú Freydenberg Jánosnál is találunk ilyesféléket;

A könyvtulajdonos neve, foglalkozása	Lexikon	Szótár, nyelvtan	Klasszikusok	Földrajz, helytörténet	Történelem	Újságok	Politika, államelmélet	Stilisztika, retorika	Jog	Polgári ügyvitel	Orvosi, gyógyszeres Kémia, természetrajz	Matematika, fizika építészet	Gazdálkodás	Katonai	Filozófia	Erkölc, illem, pedagógia	Imádságkönyv	Legenda	Biblia és magyarázata	Vallástörténet, liturgia	Prédikáció, szónoklat	Költészet	Énekeskönyvek	Regény, szórakoztató	Népkönyv, ponyva	Bizonyítalan	Összesen
Kiechel városi jegyző	1	1	1	5		4	1	39	3	1			2	2	1					7					13	81	
Becker borbély-felcser	4		3	1				1	1	8	1		2	1		6	1	2	1						4	36	
Frech sörfőző			1	1		17			1			2	1							2			1		5	31	
Freydenberg ügyvéd	2	2	1	4	2	1	3	10	8	1	2	10	1	2	1					4	1	1		1	6	63	
Aigner fürdőorvos .									1	8	2				1	1	1	1					1		1	16	
Gundeck adószedő .	1	1		2		1				1					1	3	1	1	2			1	1		1	17	
Müller (?)																	2	1	1	1						4	
Krauszné özvegy ..								3									1	1	1	1						7	
Szilády (tanár?) ...	2	2		1		5				1	1	3	2				1		2	4					7	31	
Liechtenauné özvegy	1	1		8			1	1	1	1			2		1		5		1	8				1	2	34	
Dillmann szenátor .	4			4	1		3	2	1								1								1	17	
Horváth jurasszor .																			1	1	1	3			7	15	
Klegger vaskeresk.						1			1									2	2	1	6					13	
Schlicht kőműves ..																		1		1						2	
Pieszttyánszky ügyvéd							1	6	1	1										2					1	12	
Jerg syntaxista							2										1			1						4	

nála azonban a német—latin szótár a használatától rongyolódhatott el („ohne dekhen”).

(A könyvek tartalom, tárgykör szerinti megoszlását a 306—307. lapon található táblázat szemlélteti.)

A könyvek tartalmi csoportosításánál elsőnek az általános ismereteket, általános műveltséget adó műveket vesszük sorra. Az elemi, az iskolai alapot főként a latin és görög klasszikus szerzők iskolai kiadásai képviselik. Cicero leveleit két helyen, Horatiust, Tacitust, Vergiliust, Senecát, Martialist, Homéroszt, Xenophónt egy-egy helyen, Plutarkhoszt négy helyen találjuk. Ezek a korabeli gimnáziumi oktatásban az alapvető stilisztikai, retorikai és történeti ismereteknek forrásai voltak.³⁵

Grammatikát és szótárt, magyart, franciát vagy olaszt összesen harmincat találunk tizenöt inventáriumban. Joannes Frisius híres latin—német szótárát³⁶ a pest-budai kompaktorok már igen korán, a XVIII. század első évtizedeiben készletükben tartották, akárcsak az idegen és magyar ajkú polgárság előtt egyaránt közkedveltségnek örvendő Páriz-Pápay-féle latin—német—magyar dictionariumot. Kézikönyvekben és szótárakban leggazdagabb Mikits Konrád vámtiszt könyvtára, akinél a Páriz-Pápayn kívül megtaláljuk Wolfgang Jäger Zeitungs-Lexicon-át, Johann Hübner két lexikonát, Adam Kirsch latin—német szótárát és a Dictionaire du Voyageur-t. A francia nyelvtudás, francia nyelvű könyvek olvasása bizonyosan divatos műveltséget jelentett. Olykor azonban, mint Weissmann Antal vagy Bernath doktor könyvtárában látjuk, sokoldalú szaktudásról tanúskodik. Weissmann egyébként igyekezett a magyar nyelvet is elsajátítani Bél Mátyás igen népszerű, sok kiadást ért nyelvkönyvéből (Der ungarische Sprachmeister ... von Meliboeo).³⁷

Az általános műveltséget és érdeklődést híven tükrözik a földrajzi és történelmi tárgyú munkák is. Beckernek, a sok irányban érdeklődő felcsernek XVII. század végi könyvtárában egy általános földrajzi munkán kívül („Nucleus geographiae”) akad egy Franciaországról és egy másik, az európai híres városokról szóló könyve. Kiechel szindikus Kréta és Kandia görög szigetek leírását olvasta. Mikits a híres pozsonyi polgármesternek, Carl Gottlieb Windischnek német munkáiból igyekezett megismerni új hazáját. Magyar földrajzi munkák közül Bertalanffy Pálnak a „Világ két rendbéli ismereté”-t két magyar könyvtárban, Riskovicséban és Szlávikéban találjuk meg. Egy komoly, nagyméretű földrajzi atlaszt Tiborcz János, egyéb térképeket Mikits leltára tartott számon. Pest-Buda helyi ismeretét, múltját és hagyományait Freydenbergnél egy kéziratot „Conscriptio”, Tiborcz Jánosnál pedig Xystus Schiernek „Buda Sacra”-ja képviselik.³⁸

A földrajzi érdeklődéshez szorosan kapcsolódik a történelmi. A leggazdagabb ilyen tárgyú könyvtára Tiborcz Jánosnak volt. Tizenegy történelmi könyvéből egyik-másiknak a címe, jelölése homályos ugyan, a szerzők ismeretlenek, és csak bizonytalanul tudjuk azonosítani. De akad közöttük a korabeli magyar történetírás mestereinek, Pray Györgynek és Schmitth Miklósnak is két-két munkája. A jellemző és divatos

családi kéziratok genealógiákból, családtörténetekből Freydenberg és Gundeck könyvei között fordul elő egy-egy. Ez utóbbi Lipót császár élettörténetét is olvasta; Liechtenau asszony egy képes világtörténetet és a germán fejedelemnek, Ariovistusnak Julius Caesarral vívott harcáról szóló történetet forgatta.³⁹

A földrajzi és történelmi érdeklődéssel egészen rokon az újságok, folyóiratok olvasása. Mikitsnél megtaláljuk az osztrák Sonnenfelsnek politikai újságját („Mann ohne Voruhrtheil”) és egy kilencenkötetes hír- és érdekesség-közlő folyóiratnak a kor divatja szerint angolból németre fordított kiadását („Der Zuschauer aus dem Englischen übersetzt”). Időszakos kiadványoknak látszanak Freydenberg jegyzékében a „Folium Viennense” és a „Staats Mercurius”; ismert periodika Dillmann szenátor-nál az „Europäische Fama”. Az idegenből Budára és Pestre települt újságolvasók minden bizonnyal ezeknek a folyóiratoknak lapjairól értesültek szülőhazájuk dolgairól, eseményeiről.⁴⁰

Sonnenfels újságja egy újabb területre, a politikai irodalomra irányítja figyelmünket. Már az időrend szerinti legrégibbnek tekinthető gyűjteményben, Kiechelében is megtaláljuk az első nyomokat: Samuel Pufendorfnak, a híres természetjogásznak két munkáját Severinus von Monzambano és Petrus Danaeus álnevekkel. Más könyveinek csupán a címeiből következtethetünk politikai vonatkozásokra.⁴¹ — Levéltári adatokkal nem tudjuk igazolni, de könyvei alapján a közigazgatás ügyei iránt érdeklődő, közhivatalt, városi szenátorságot viselt polgárnak tarthatjuk Frech József sörfőzőt. 1706-ban készült inventáriumában ugyanis külön felsorolás nélkül egy tételben szerepel tizenhét „Stadtsbücher” (közigazgatási, államelméleti vagy politikai munkák?) mellett egy „Buech die Politische Colica” valamint Aegidius Albertinusnak, a XVII. századi bajor hercegi kancellárnak és politikai írónak egy műve.⁴² — Azt, hogy az állami hivatalnoknak éppúgy, mint a polgárok sorából megválasztott városi tisztviselőnek érdeklődési körébe vágott az aktuális, divatos politikai, államelméleti kérdésekkel való foglalkozás, igazolja Mikits Konrád könyvtárjegyzéke. A felvilágosult állami tisztviselő forgatta Sonnenfelsnek, a bécsi egyetem államtudományi tanárának politikai munkáit („Grundsätzen”, „Liebe des Vaterlandes”), Barklay „Argenis”-ét („Ein politischer Roman”), német fordításban Montesquieu-nek A törvények szelleméről írt könyvét és a költő Wielandnak idealista államregényét („Goldener Spiegel”).⁴³ — A magyarok közül Szilády János könyvtárában Pufendorf Aforizmái, Joannes Eusebius („Dictamina. . .”) és a XVII. századi heidelbergi professzor, J. Th. Sprenger („Bonus princeps”) egy-egy munkája mellett két olasz nyelvű politikai könyvet is találunk.⁴⁴ Eusebius könyvét egyébként viszontlátjuk a jogi tudományokban jártas Tiborcz János hasonló tárgyú kötetei között.⁴⁵ De még a jámbor Bachmanné asszony is az egykor tisztségekben is forgolódo férjétől az imádságoskönyvek, lótenyésztésről szóló szakmunkák, francia szótár és álmoskönyv mellé egy utópisztikus politikai munkát („Ein buch Antimachiavel”) is örökölt.⁴⁶

A városi tisztviselőnek — a polgári ügyvitel „szakkönyvei” mellett — a latin stílusztikai, retorikai könyvek a hivatalos iratok, levelek fogalmazásában, beszédek és szónoklatok szerkesztésében nyújtottak hasznos segítséget. Az inventáriumokból előbukkanó efféle könyvek egy része bizonyosan iskolai tankönyv is volt, akad azonban közöttük egy-két különlegesebb rendeltetésű is. Ilyen többek között Kiechel budai városi szindikus könyvtárában a leveleskönyv (Formular, oder Schreibbuch), a városi jegyző kézikönyve (Informatio Notariorum), az irodai vezérkönyv (Canzley Ordnung) vagy a német városok rendeleteit, törvényeit tartalmazó és bizonyára a pest-budai viszonyokra is mintául vett törvénygyűjtemények. Az inventáriumok tanúsága szerint azonban a hivatali ügyvitel és a jog kézikönyveit magánosok is használták.⁴⁷

A jogi szakkönyvek, a különféle disputációk és traktátusok között természetesen a legnépszerűbb Justinianus császár törvénygyűjteménye (Institutiones imperiales) és annak különféle magyarázatai (Carpsovius, Wessenbach, a magyar Perghold). A magyar szerzők közül Werbőczy Tripartitumának kiadásai elmaradhatatlan kézikönyvei a kor jogászáinak. A XVIII. századi magyar jogtudományt Bodó Mátyás, Huszti István, Szegedi János, Szentkereszty Pál kézi- és tankönyvei képviselik. Freydenbergnél két könyvcímbe tipikusan helyi, a felszabadító háború után letelepedett pest-budai polgárok jogi problémájára, a vagyonszerzés, az „elbirtoklás” kérdésére találunk utalást.⁴⁸

A szakmai könyvek másik nagy és szembeötlő csoportja az orvosoké. Könyveiken keresztül két világosan elkülönülő természettudományos korszak két-két képviselőjével találkozunk. Az elsőhöz tartozik az egyik legrégebbi könyvgyűjteményünk tulajdonosa, Becker Bertalan, a felszabadító seregekből itt maradt német sebész, tábori felcser. Sokoldalú érdeklődés és a francia nyelv ismerete jellemzik. Harminchat könyvéből nyolc a szakmai, orvosi és gyógyszeres munka. Régi típusú, a hagyományos középkori orvoslás mesterségéhez még közel álló doktor lehetett. Erre enged következtetni könyvei között az „Albertus Magnus” jelzésű cím, mely mögött a híres középkori dominikánus teológus és természettudós valamelyik természettudományi írását sejtjük. — Ugyancsak budai, vízivárosi lakos volt Aigner Lénárd, az egyik budai melegfürdő tulajdonosa és kirurgusa (Baeder-Chirurgus). Tizenhét könyvéből tíz tartozott a szakmájához. Adam Lonicerusnak képes füveskönyve (mely már Melius Juhász Péter Herbariumának is forrása volt), a XVII. századi orvostudomány két jeles képviselőjének, Cardiluciusnak és Helvigiusnak korszerű, modernnek mondható munkái mellett megtalálható Wolfgang Hildebrandnak a XVII. században ugyancsak népszerű munkája, a „Magia naturalis” („oder Kunst und Wunderbuch”).

A másik korszak — a XVIII. század második fele — orvosi könyvtárai lényegesen gazdagabbak az előzőknél. Bernath Gottfried doktor alighanem német anyanyelvű és a felvilágosodás híve volt. Ő az egyetlen a huszonhét pest-budai könyvtulajdonos között, akinek inventáriumában vallásos könyv egyáltalán nem szerepel. Annál sokoldalúbb orvosi könyv-

tára. Elsősorban a korabeli német szakmunkákat forgatta: sebészetet, szülészetet, általános gyógymódokról szóló műveket (Heilkunde, Heilmethode), gyógyszerészeti kézikönyveket és receptgyűjteményeket. Könyvei között akad anatómiai atlasz, sőt karakterológia is (Théophraste: „Characteres seu notationes morum vitiosorum”).⁴⁹ A külföldi szerzők közül az angol Richard Mead (Meadius), a bécsi orvosprofesszor, Anton Störck és Gerard van Swieten, Mária Terézia orvosügyi főnöke, a bécsi orvosiskola megalapítója nevével találkozunk.⁵⁰ Egyébként Bernath doktor a diagnosztika nehéz tudományát Andreas Tissotnak a korra annyira jellemző című munkájából igyekezett elsajátítani (Von den Krankheiten vornehmer und reicher Personen).⁵¹ Reáliák iránti érdeklődésére vall, hogy orvosi tudását négy kémiai szakkönyvvel is igyekezett elmélyíteni.⁵² Foglalkozott hidrológiával és a mezőgazdaság kérdéseivel is (2 Stück Rei Rusticae). Híntőjához bizonyára szép lovakat is tartott pesti házának gazdasági udvarában, és azok gondozását is könyvből tanulmányozta.⁵³ A gyengédebb érzelmek művészete, az irodalom és költészet iránt csak annyiban érdeklődött, amennyiben azt valami távoli kapcsolatba hozhatta szakmájával. Albert von Hallernak, a természet-tudós és fiziológus, de egyben költő és regényíró orvoskortársának verseskötete egymagában szerénykedett könyvespolcán.⁵⁴

Lényegesen más képet ad a század második feléből Riskovics József pesti orvos könyvtára. Nála hetvenhat címből a fele, negyvenegy az orvosi munka. Könyvtára szintén egészen modern. Csupán egyetlen szerzőt (Johann Junker) azonosíthatunk 1700 előttről.⁵⁵ A külföldi szerzőknek is jelentős része Riskovics kortársa volt.⁵⁶ Mint Bernathnak, neki is volt vegyészeti könyve.⁵⁷ Magyar vonatkozásban elsősorban a bázeli, majd 1770-től a nagyszombati, később budai egyetemen tanító Joseph Jacob Plencknek (1739—1807) alapvető munkáit kell Riskovicsnál számon tartanunk. Feltételezhetjük, hogy nemcsak kortársa volt, de egyetemi tanulmányain keresztül és bátyja, Riskovics Ferenc orvos-tábornok (Generalis, Regiminis Chyrurgus) révén személyes kapcsolatban is állt Plenckkel, aki 1783-tól a monarchia hadseregének fősebészi tisztét is viselte.⁵⁸ A magyar orvoskortársak írásai közül Riskovics megszerezte úgyszólván valamennyi jelentőset.⁵⁹ Orvosi érdeklődésére különösen két terület jellemző. Az első valószínűleg a nagyon elterjedt gyermekágyi lázzal kapcsolatos. A magyar baba-könyveken kívül még három külföldi szerzőt is tanulmányozott „de morbis mulierum”.⁶⁰ Érdeklődését nyilván mindennapi orvosi tapasztalata vezette, és így talán egyik előmunkálójá lehetett Pesten Semmelweiss Ignác fél századdal utóbb tett nagy felfedezésének. A másik betegségfajta bizonyos értelemben társadalmi vonatkozásokat sejtet. Könyvei között ugyanis három tételben összesen tizenegy munka (!) „de morbis venereis” foglalkozik.⁶¹

Riskovics József könyvtára a leggazdagabb a magyar nyelvű, a XVIII. század második felében kibontakozó magyar irodalom és költészet alkotásaiban. Olvasta Molnár Jánosnak a „Régi jeles épületekről” szóló munkáját, Mária Magdolna-históriát (Az igaz Penitentzia tartó

Bűnösnek eleven példája). Talán az egyik neves győri vagy nagyszombati művész-kompaktor ékes kötésében tartogatta Haller Hármas Históriaját, — benne „A nagy Trója veszedelmének legigazabb történeté”-t, valamint Heltai Magyar Krónikájának 1789-es győri kiadását. Elegáns francia kötésben gyönyörködött a kor legdivatosabb regényében, Dugonics Etelkájában és az Arany Perczekben. Szlávik János csizmadiamester mellett nála is megvolt Bertalanffy Pál világtörténete. Halála előtti éveiben vásárolhatta meg az újdonság-számba menő, kassai kiadású első magyar erkölcsstant, Farkas Antal „Erköltsi Iskoláját” („... Az-az huszon négy nyájas histróriák, a melyek a világnak furtsa tsalárdságit, sok tartományoknak tulajdonságit, s a benne lévő embereknek, úgy jó erköltsait, mind gonoszra tzelző indulttyaikat mutatták”). Forgatta Mészáros Ignác Kartigámját, Gvadányi Falusi Nótáriusát, és Beniczky Szentelt Vitézének magyar ritmusait. Verseskönyvei között őrizte Hodl Joachim „Musa Werschetzensis”-ét, melyet Horányi Elek látott el előszóval, és adott közre Pesten 1792-ben. Gazdag gyűjteménye méltán a kor magyar polgár-könyvtárainak egyik legszebb példája.⁶²

Az orvosi könyvek iránt nemcsak a szakma képviselői érdeklődtek. Az öreg Szlávik Jánosnak egy magyar nyelvű „medicus könyv”-e volt. Frech József sörfőzőnél a „Barmherzige Samaritan” című nyomtatott orvosi könyvön kívül akadt egy kéziratos. Ilyent tart számon Freydenberg hagyatéki leltára is. A házi orvosláshoz szükséges ismereteket ugyancsak egy-egy nyomtatott könyvből szerezte Gundek József, Tiborcz János és Liechtenau asszony. A jogász Piesztyánszky József végső napjaiban ugyancsak ismerhette a betegséggel járó szenvedést, mert könyvespolcán egy tokban nagy csomó receptcédulát őrizgetett.⁶³

A természettudományos és műszaki könyvek közül megemlíthetjük a Bernath doktor tulajdonában levő vegyészeti munkákat, hidrológiai kézikönyvét. Szilády János tanárnál olasz nyelvű kémiát, néhány csillagászati munkát is találunk; feljegyezték azonban a mágiával, varázslással és jövendölésekkel foglalkozó könyveit is.⁶⁴ Feltehetően természettudományi munka Becker Bertalannál Albertus Magnus műve, Freydenbergnél a felvilágosodás korában már nagyon ódivatúnak hat a természetbölcséletfélére utaló „von allerhant geschöpten gottes” cím.⁶⁵ Megfigyelhetjük Riskovics inventáriumában Molnár János építészeti művét, Samderkilische könyvei között egy kohászati szakmunkát, Tiborcz János matematikai könyveit.⁶⁶ — Igazi műszaki érdeklődésre vallanak az osztrák Anton Weissmann építésvezető könyvei, egyik-másik a kor kétségtelenül legmodernebb, leghaladóbb szerzőjétől. Különösen szembeötlő Christian Wolfnak, a hallei egyetem híres természetjog- és matematika-professorának, a fölvilágosult állambölcseletnek francia nyelvű matematikája (Cours de Mathématique).⁶⁷ Érdekes azt is megfigyelnünk, hogy felbukkan a kórházépítés problémája két inventáriumban is: Weissmant az építészeti, Riskovics doktort viszont az orvosi szempontok érdekelheték, talán éppen pesti vonatkozásban.⁶⁸ Weissmann széles körű építészeti

ismereteiről tanúskodó kézikönyvtárában egyébként egy, az új bécsi házakról szóló brosúra talán már a későbbi Pest-Buda városképének mintájára utal (Extract der in Wien befindlichen Häuser).⁶⁹

A hosszú török háborúk után békét élvező Pest-Buda megtelepedett, vagyonát gyarapító polgárának azonban a legfontosabb és legáltalánosabb érdeklődési területe a mestersége, a gazdálkodás, a kereskedelem lehetett. Még az erősen „szellemi” munkát végző orvosnak, Bernathnak is állattenyésztési, gazdasági, gyümölcsstermelési szakkönyvei vannak. Az özvegy Liechtenauné könyvei között a szűkebb háztartás kereteiben nélkülözhetetlen nyomtatott szakácskönyve mellett (Leipziger Koch buch) ott szerénykedik egy másik, kézirat is, melyben bizonyára a rokonoktól, szomszédasszonyoktól jól kipróbált polgár-étkek hagyományos receptjeit gyűjtögette. Bachmanné özvegységében a ház körüli gazdálkodással is kénytelen volt foglalkozni, annál is inkább, hiszen néhai férje, a szorgalmas fuvarosgazda után ugyancsak maradhatott tennivaló. Ura könyvei közül őrizgette a lónevelés „tudományával” foglalkozó műveket.⁷⁰ Gazdálkodásról, üzleti kapcsolatairól gondos számadásokat készíthetett Frech sörfőzőmester, Trach János és Klegger pesti vaskereskedő is.⁷¹ Freydenberg báró jól jövedelmező budai ügyvédsége mellett főúri háztartást, pompás házat vezethetett. Könyvei között például két mintarajz-kötet a barokk kert tervezéséhez szolgált. Könyvtárában Xenophón „De Oeconomia”-ja mellett három cím a jövedelmi adókra vonatkozó rendeletek gyűjteményét jelzi. Hivatalos ügyei mellett sokat bíbelődhetett saját gazdasági dolgaival is. Sas-hegyi borait tartotta számon a pincekönyvben (Geschriebenes Keller biechl). A különféle pénzfajták átszámítására szolgáló aritmetikákból (Arithmetica practica) az ő könyvtárában négy különböző is akadt.⁷²

A polgári társadalom gyakorlatibb, konkrét anyagi kérdések iránti figyelmét azon is le tudjuk mérni, hogy könyvei között a bölcséleti, filozófiai tárgyúak aránylag ritkák. Érdeklődése ezen a téren is inkább a gyakorlati ismeretek, az erkölcsan és az illemtan felé irányult.

A legváltozatosabb arculatú könyvgyűjteményben, Freydenbergében például Descartes filozófiája (Examen doctrinae Carthesianae) és egy általános bölcséleti vizsgafüzeten kívül egy-egy francia és német nyelvű illemkönyv is található, ami ismét csak ennek a kornak jellemző vonását, a barokk társaságban forgolódó, divatosan öltözött, „nájmodis” ruhákba bújtatott és az idegen dolgokat utánzó pest-budai polgárembert vetíti elé.⁷³

Ezzel szemben a legmagyarabb barokk gyűjtemény Szlávik János pesti csizmadiának (cothurnarius) jegyzékéből került elő. Könyvei kiválóan jellemzik a kor egyszerű városi polgárának műveltségét, mely a hagyományokban gyökerezik. Pázmány két nagy könyve, Veresmarti Mihály Lessius-fordítása („Tanátskozás...”), Eszterházy Pál nádor Brunner-fordítása, a „Minden szentek királynéja”, Nyéki Vörös Mátyásnak Szent Bernátból fordított Dialógusai, a „Test s lélek beszélgetése” a régi magyar nyelv, érzés és gondolat hagyományainak őrzői. De a

„modernnek” is: Szabó István háromkötetes beszédgyűjteménye, a franciából magyarított Le Tourneaux-féle „Keresztény esztendő”, Vajda Sámuel tihanyi apátúr háromkötetes Krisztus-életrajza, Báróti Sándor és Molnár János levelei, mind legalább nyelvükben, de nagyrészt tartalmukban, mondanivalójukban is régi századok, nemegyszer a magyar középkor örökségét hirdetik.⁷⁴

Szlávik János könyveinek értékelésével eljutottunk a kor egyik legelterjedtebb könyvtípusához, a vallásos művekhez. Gyakoriságukat híven tükrözi a második statisztikai tábla is. Ha az ott található csoportokat még részleteznők, kilenc inventáriumban tíz Szentírást és tizenegy Szentek életé-t találnánk. Viszont más tizennyolc jegyzékben negyvennégy különféle imádságoskönyv, ismét más huszonöt jegyzékben egy híján éppen száz különböző egyéb vallásos könyv, elmélkedés, szertartás-könyv, Kempis, Krisztus élete van feltüntetve. Különösen jellemző a pesti megyei jurassornak Horváth Ferencnek „könyvtára”, melynek adatait végrendeletében saját kezével jegyezte le. A biblián kívül megvolt nála a Kájoni-kancionálé, Náray „Lyra coelestis”-e, Pongrácz Eszter „Arany Koroná”-ja, egy „Búcsúra való énekes” könyv és a sümegi búcsúsok kedves kézikönyve, a „Betegek Gyógyítója”.⁷⁵ Ezeket a könyveket a kompaktorok, könyvvarusok, vidéki könyvnyomtatók, a nagyszombati jezsuita nyomda ügynökei terjesztették boltokban, de leginkább az évente négyszer szokásos pest-budai vásárokon és a plébániai búcsúkon, a ponyván. Innét került a könyvjegyzékek leggyakoribb könyve, a vallásos könyv forgatóikhoz. Az egyszerűbb, éppen csak olvasni tudó, kevésbé művelt városi polgárnak is ezek közül egynéhány biztosan kezében volt. Ha nem került halálakor a koporsójába, vagy ha nem volt már annyira kopott, hogy az inventárium készítője figyelmen kívül hagyta, írásos nyoma szinte minden esetben megmaradt.

A ponyván megtalált imádságoskönyvekkel, vallásos nyomtatványokkal jutottunk el utolsó tételünkhöz, a nem vallásos népies, népszerű nyomtatványokhoz. Ezeket az írásokat a vallásos könyvek mellett szintén a hagyományok legkonzervatívabb őrzőinek, a népi szokások, a népköltészet rögzítő és egyben éltető eszközének kell tekintenünk. Ezek, ha magyarul íródtak, régi nyelvünk gondolkodás- és kifejezésbeli fordulatait leghűségesebben, sokszor a középkorra visszanyúló gyökerekkel őrizték. Az imádságoskönyveknek, vallásos iratoknak, de a világi ponyváknak, kalendáriumoknak, széphistóriáknak is ezen a téren vitathatatlanul nagy és a tudomány által még eléggé le nem mért szerepe volt. A leltár készítőjének felfogásától, az anyagi értékeléstől függött emlékek fennmaradása. Nyomdai, cenzúrai törvények és sokszor az általános erkölcsi felfogás, mely az irodalomból számúzta és alacsonyabb rendűnek tekintette ezeket a termékeket, ebben az esetben is figyelmen kívül hagyta az egykor sokkal nagyobb számban közkézen forgott nyomtatványokat. Ebből a „könnyebb” műfajból Haller János „Hármas históriá”-ja, vele „A nagy Trója veszedelmének története”, és Nagy Sándor históriája Riskovics doktornál inkább csak a kényes, finom francia kötésének és

nem tartalmának köszönhette, hogy az inventáriumban nem az „egyéb”, az „alii minoris momenti” összefoglaló cím alá került (mint ahogy ezt a korabeli inventáriumokban gyakran találjuk). Riskovics magyar szórakoztató olvasmányai, a „Kartigám”, az „Ételka” és az „Arany Perecek” mellé odacsúszik egy-egy igazi ponyva-termék is, a csízio füzete, vagy néhány népkönyv-címre emlékeztető német nyomtatvány („Venus samt dem faulartigen Scharlock”). Sőt még egy egészségügyi „ponyva” adatát is felfedezhetjük: „Noth und Hülf's büchlein für die Bauers Leuthe”.⁷⁶ A könnyű, szórakoztató és a hasznos, de népszerű olvasmányok különféle fajtái között nem is lehet éles határt vonni, mert az inventáriumok adatai hiányosak. Valójában a könyvjegyzékeken keresztül az egykori olvasónak a kritikája, értékelése tükröződik, aki egymás mellé vonja az egyszerű fabulát, a népies költészetet vagy az ismereteket terjesztő népszerű nyomtatványokat és a magasabb irodalmat. Weissmann könyvei között például a ponyvaízű „Geheimnisse von Philadelphia” közelében megtaláljuk Lessing „Nathan der Weise”-jét és Johann Friedrich Croneck drámáinak és verseinek gyűjteményes kötetét.⁷⁷ A literátus ízlésű Freydenbergnél a régi, XVI. századi magyar nyomtatványok között is szereplő Abigail-históriának egy német változata bukkan elő. Liechtenaunénál egy Armida nevű kisasszonyról és egy másik „fenséges polgárkisasszonyról” szóló történetet, Tiborcz Jánosnál Telemachus történetének társaságában egy Wappen Kalender-t és egy népszerű anekdota-gyűjteményt („Studiosus Jovialis”), Gundecknél pedig valami mulatságos időtöltőt („Kurzweilig zeit Vertrieber”), sőt az özvegy Bachmanné állattenyésztési szakkönyvei között egy bűvészkönyvet („Neues Zauber und Weisse Buch”) is találunk.⁷⁸ Az irodalom és ponyva egymással való találkozásának, párhuzamosságának szinte szemtanúi vagyunk. Kölcsönös hatáskat az irodalomtörténet hivatott felmérni . . .

Vizsgálódásunknak ezzel végére értünk. Eredményeként huszonhét régi könyv-inventáriumon keresztül bepillanthattunk a XVII—XVIII. század békeséget élvező, ennek következtében vagyonosodó, tőkésedő pest-budai városi polgárnak életébe, érdekköreibe, ismeretvilágába, műveltségébe.

J E G Y Z E T E K

¹ Magánkönyvtárakra vonatkozó adatokat elsősorban a Magyar Könyvszemle évfolyamaiban találunk. Rendszeres kutatást és sorozatos adatközlést ugyanitt *Iványi Béla* végzett, mely „Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600” címmel az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai IV. számaként együtt is megjelent (Bp. 1937). Egész korszakot átfogó, irodalomtörténeti szempontú szintézist először *Alszeghy Zsolt* adott a XVIII. századra (A könyv és olvasója. Magyar Művelődéstörténet. IV. köt. Barokk és felvilágosodás. Bp. é. n., 483—516.). Újabban figyelemre méltó és a feldolgozás módszerében követendő munka *Vörös Károly* tanulmánya: Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt (Magyar Könyvszemle (1955) 72—87.). — A teljes szintézis érdekében kívánatos lenne a hazai levéltári könyves emlékeknek és a könyvekben található

possessor-bejegyzéseknek intézményes gyűjtése és sorozatos publikálása Iványi Béla idézett munkájának folytatásaként.

² Az inventáriumoknak az egyes könyvekre és írókra vonatkozó, gyakran homályos, hiányos vagy hibás jelzéseit igyekeztünk megfejteni és a jegyzetekben feloldani. Ehhez a munkához a közismert lexikonokon kívül *Szabó Károly* (Régi Magyar Könyvtár; a továbbiakban: RMK) és *Petrík Géza* (Magyarország Bibliográfiája 1712—1860.) bibliográfiáját, *Ch. G. Jöcher* (Allgemeines Gelehrten-Lexicon. I—IV. Leipzig 1751.), *Th. Georgi* (Europaeisches Buecher-Lexicon. I—V. Suppl. I—II. Leipzig 1742—1758.), *M. M. Lipenius* (Bibliotheca realis medica. Francofurti 1679.), *J. G. Meusel* (Lexicon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen Teutschen Schriftsteller. I—XV. 1802—1813) és *Szinnyei József* (Magyar írók élete és munkái. I—XIV. köt. Bp. 1891—1914) életrajzi és szaklexikonait használtam. — Az eredeti szövegek lelőhelye egy kivétellel a Budapesti 2. sz. Állami Levéltár (Fővárosi Levéltár) budai és pesti iratanyagának (a továbbiakban: FLBuda és FLPest) „Inventaria antiqua”, illetve „Testamenta et Inventaria” című kútfői. Az inventáriumokból kivett könyves adatok szövegét lehetőleg betűhíven közlöm minden helyesírási sajátosságával, hibájával. Néhány állandóan előforduló rövidítést külön megjelölés nélkül feloldottam, illetve a könnyebb érthetőség kedvéért behelyettesítettem. Így pl. a „d” (= detto) helyett újra kiírtam a „Stück”, „Buch”, vagy a könyv nagyságát jelölő „in quarto”, „in octavo” kifejezéseket. — Az egyes könyvek adatai az eredeti kéziratokban legtöbbször külön sorban, külön tételben, számozás nélkül szerepelnek. Az inventáriumok tulajdonosainak és az inventáriumokon belül a felsorolt könyveknek számozása tőlem származik. A dolgozat végére kíváncsú betűrendes név- és címjegyzéket azzal pótoltam, hogy a különféle inventáriumokban előforduló azonos szerzőjű vagy hasonló tárgyú könyvekre a jegyzetekben a leltárak belső számozásának felhasználásával utalok. — Ezen a helyen is megköszönöm Nagy Lajos és Vörös Károly értékes fáradozását, mellyel az eredeti kéziratok nehezebb helyeinek megfejtésében és az összeolvasásban segítettek.

³ Leonard Aigner. Foglalkozása „fürdős” („Bader”), fürdő-orvos. A Vízvárosban levő házát és a fürdőt (Das Haus in der Wasserstadt sambt den Baadt mit Numeris 159, 160 et 161) összesen 12 640 forint 13 és fél krajcárra értékelték. Az 1728-ban felvett hagyatéki leltár szerint a pincéjében 168 forint értékű bor és 36 forintnyi pálinka volt. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 3. — 1—2: Az első két munka Adam Lonicerus XVI. századi neves frankfurti orvos műve. — A Kreuterbuch forrása volt már Melius Juhász Péter Herbáriumának is. Vö.: *Gulyás P.*, Magyar Könyvszemle. (1929) 1—8. — 4: A németeknél tisztelt Szent Walburga életrajza. L. még: 1, 10. — 5: Hires tábori felcser a XVII. század második felében. — 6: Johannes Hiskia Cardilucius holland származású nürnbergi orvos. — 12: A szerző nevének olvasása nehéz és az azonosításra két feltevés kínálkozik. Az első: „Junken” = Johann Junkers, XVII. században élt német orvos, akinek egy nyolckötetes munkáját Riskovics József könyvtárában is megtaláljuk. Vö.: 20, 6. A másik olvasat szerint: „Helvich” = Johann Helwig, (1609—1680) nürnbergi orvos. Vö.: *Jöcher* II, 1480; *Georgi* II, 234. — 13: Ridlin Vitus (1656—1724) neves német orvos, számos híres szakmunka szerzője. — 14: W. Hildebrand: *Magia naturalis, oder Kunst und Wunderbuch*. A XVII. század első feléből. —

⁴ Elisabetha Bachmann, pesti gazdálkodó polgár özvegye. Meghalt 1785. márc. 14-én. — Lelőhely: FLPest, Testam. et Inv. Fasc. 2 Nr. 57. — 1: Johann Hübner: *Zeitungss Lexicon*. L. még: 16, 8—9 és 20, 50. — 7: *Anti-Machiavellus seu Commentarii de Regno aut quovis Principatu recte et tranquille administranda*. Argentinae 1630. Valószínűleg itt német fordításban. — 9—10: L. még: 11, 12. —

⁵ Bartholomäus Becker, budai borbély-felcser. Meghalt 1694. nov. 29-én. Könyveinek tanúsága szerint a Budát felszabadító seregben tábori orvos volt. A várban volt háza, hozzátartozó kerttel, a pincéjében kevés bora. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 52. — 1: Augsburgi gyógyszerkönyv. Sok kiadásban ismert. L. még: 3, 7; 4, 16; 4, 20; 4, 27. — 2: Frankfurti kiadásai öt folió kötetben. — 3: Ulmban a XVII. sz. második felében élt orvos számos kiadást ért munkája. — 4: Qu. Curtius legelterjedtebb munkája: *De rebus gestis Alexandri Magni*. — 5: Joannes Frisius: *Dictionarium bilingue latino germanicum*. A XVI. századtól sok

kiadásban ismert. I. még: 8,1. — 7: Amszterdami gyógyszerkönyv a XVII. században sok kiadásban. — 10: Teljes címe: Remèdes charitables. A XVII. sz. második feléből. — 13: Helyesen „Sommaire”. — 14: Becker többi könyvét is megfigyelve feltételezhetjük, hogy a XII. században élt német teológusnak valamelyik természettudományi, esetleg orvosi (De medicina) könyvéről van itt szó. — 18: Bona János. Népszerű vallásos könyv. A XVIII. sz.-ban több hazai kiadása is ismeretes. — 21: „Phricht” = Bericht? Retorikai vagy poétikai segédkönyv. I. még: 7,2. — 25: Cardilucius, Johannes Hiskia munkái között ilyen címek akadnak: Stadts- und Land-Apotheke, Minderer Krieges-Arzney. Vö.: 1,6 — 27: Népszerű imádságoskönyv. Vö.: 3,33; 8,10; 12,10; 15,32. — 29: „fürnembsten” = vornehmsten (?). — 31: Vö.: 17,4. — 33: Vö.: 3,27. — 35: Messbuch: a misén mondandó imádságokat tartalmazza. — 36: Olvasható „Carmeli”-nek (= kármelhegyi Mária, Boldogasszony?), de talán lehet Johannes Mariana spanyol teológus és történetíró (1536—1623) valamelyik munkája is.

⁶ Gottfried Bernath, pesti orvos. Neve az iratokban „Bernath” és „Bernhard” alakban fordul elő. Meghalt 1797. nov. 10-én. — Lelőhely: FLPest, Inv. et Test. a. m. Fasc. 16, Nr. 779. — 2: Gerard van Swieten (1700—1772), Mária Terézia orvosi főnöke, leydeni orvostanár és a bécsi orvosi iskola megalapítója, aki magyarázatokkal látta el a leydeni egyetemen neves tanár-elődjének és a klinikai oktatás úttörőjének, a hollandi Hermann Boerhaavenak munkáját. Címe: Commentarii in Boerhaavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis. Leyden 1741—1742. Öt kötetben. 1890-ben Tübingenben már nyolc kötetben az ötödik kiadását bocsátották közre. — 3—4: Valószínűleg összetartozik, az eredetiben külön sorban. — 6: Anton Störck bécsi orvostanár, akinek több munkáját a XVIII. sz. végén magyarra is lefordították. Vö.: 20,18. — 16: A monarchia területén érvényes receptkönyv. Störck által összeállított kiadása 1779-ben Pozsonyban, Huszti Zakariásé ugyanezzel a címmel szintén Pozsonyban jelent meg. — 19: Hasonló című: 4,2. — 20: Vö.: 4,16. — 27: Posonii 1779. Vö.: 4,16; 4,20; 20,2. — 28: Marherr, Philipp Ambrosius. A prágai egyetemen a fiziológia tanára (+ 1771). Orvosi munkái Bécsben jelentek meg. Az itt említett posztumusz műve: Praelectiones in Hermanni Boerhavii institutiones medicas. Tomus I—III. Viennae et Lipsiae 1772. Editio nova; Viennae 1785. L.: Meusel VIII, 490—491. I. Boerhaave-ra vonatkozólag l. fentebb 4,2-höz írt jegyzetet. — 30: Théophraste: Caractères avec les Caract. ou les Mœurs de ce Siècle. (Trad. du Grec). Latin címe: Characteres seu notationes morum vitiosorum. A század első feléből sok párizsi, brüsszeli, amszterdami és lyoni kiadása ismeretes. — 33: vö.: 4,53. — 39: Compendium medicinae practicae, seu de optima morbos cognoscendi et curandi ratione. Amstelodami 1743. Vö.: 20,8. — 41: Helyesen: Richard Mead (Meadius) angol orvos (1673—1754). — 43: Esetleg Vanier Jacobus „Praedium rusticum”-a, mely Nagyszombatban 1772-ben jelent meg. — 45: Bél Máttyás: Compendium Hungariae geographicum, Posonii 1748. Sok kiadása ismert a század végéig. — 46: Albrecht von Haller (1708—1777) orvos, aki mint költő, regényíró, természettudós és fiziológus ismert. — 49: Gravesand, Guilielmus Jacobus. — 51: Feltehetően: Tissot, Andreas: Von der Onanie oder Abhandlung über die Krankheiten die von der Selbsbefleckung herrühren. Agram 1794. Vö.: 4,33 és 4,53. — 52: Esetleg helyesen: „Pfirischen”. Ennek ellene mond, hogy Amadeus Johann Wollstein állatorvosi könyveket írt. — 53: Tissot, Andreas: Von den Krankheiten vornehmer und reicher Personen. Leipzig 1775. —

⁷ Johann Sebastian Dillmann kiszolgált hadnagyként telepedett le Budán, és 1715-ban kapott polgárjogot. A városi tanácsban szenatori tisztet töltött be. Aláírása pörös iratokon és hagyatéki leltárakon többször szerepel mint „senator commissarius”. Házát, kertjét, földjét és készpénzét 1756 novemberében bekövetkezett halálakor 5357 forintra becsülték. Könyveinek összértéke három forint hat krajcár. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 214. — 1: Híres lipcsei folyóiratnak három száma. — 2: Lehet, hogy valamelyik divatos barokk imádságos- vagy prédikációskönyvnek címe. — 4: Helyesen: „Genealogisches...”; névtár vagy schematizmus, esetleg családfa. — 6: Mintakönyv, mely levelek, hivatalos iratok fogalmazására ad útmutatást, példákat. — 8: Helyesen: „Enchiridion”. — 14:

XVI. századi törvénygyűjtemény, mely számos kiadásban ismert. — 16: Justinianus császár híres törvénytára; ugyancsak számos kiadásban forgott közkezen. L. még: 11,3 és 11,74; 19,11; 25,5 és 25,9.

⁸ Joseph Frech, Vácról bevándorolt sörfőzőmester (Preymeister von Waitzen). Hagyatéki inventáriuma 1706. febr. 10-én készült. Könyvei nincsenek értékelve. Inventáriumába a családi levéltárat is felvették. Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 254. — 1: Bajor hercegi kancellár és neves politikai író a XVII. sz.-ban. — 2: Népszerű jámbor olvasmány. L. még: 15,4—5; 17,1; 18,1; 22,1; 24,12. — 3: Ugyanez még „Legend der Heiligen” címmel is szerepel a könyvjegyzékekben. L.: 13,2; 17,2; 18,2; 22,2. — 4: Katonai rendtartás, szolgálati szabályzat. — 5: Valószínűleg számadáskönyv. L. még: 6,14; 12,1; 26,7. — 7: L. még: 7,46. — 11: Martin Zeiller (+ 1661) földrajzi, topográfiai munkák szerzője. — 13: Népszerű orvosi könyv címe a XVII. századból. — 14: Vö.: 6,5. —

⁹ Johann Kilian von Freydenberg, budai ügyvéd. Hagyatéki leltárában, mely 1725. márc. 20-án készült, a folyamatban levő ügyeinek iratait és a letétbe helyezett okmányokat is felsorolták. Három darabban 260 forint értékű szőlője volt. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 305. — 2: Vö.: 3,21. — 4: Pörös eljáráshoz, örökösödési perhez készített családfa. A „getruckhte processus” valószínűleg külön tétel; itt egybeírva. Hasonló: 5,4 és 8,11. — 5—7: Az eredeti kéziratban egybeírva található. Három címre bontható. Az első a Nádasdi-féle összeesküvésről szóló német munka: Criminal-process und Execution der drey Grafen Fr. Nadasdi, P. Zrini und Fr. Ch. Frangipani, Nürnberg 1671. Vö.: RMK. III. 2571—2572. A középső rész: „Serini Marcus” nem világos; esetleg a következőhöz kapcsolható. A harmadik: Elucidarius von allerhand Geschöpften Gottes. Basel 1693. — 9: Periodika? Újság? De lehetséges az is, hogy a „Sprachbüchl”-re vonatkozik. — 10: Adófizetésre vonatkozó rendeletek gyűjteménye. Vö.: 7,15 és 7,34. — 12: Különböző pénznemek átszámítására szolgáló táblázatok. Az évszám utolsó jegye hiányzik. — 14: Teljes címe: Examen Doctrinae Carthesianae ad regulam fidei et rationis. Viennae 1716. — 15: Vö.: 7,10 és 7,34. — 16: Abigail históriája — népszerű történet, melynek magyar változatát már a XVI. századi ponyvairodalomban is megtaláljuk. — 17: Alkalmi költemény. — 18: Vallásos társulat, konfraternitás kézikönyve. — 21: Római szatiriköltő életrajza. — 22: Ausztriára érvényes rendeletek gyűjteménye. Vö.: 7,25. — 24: A barokk korban divatos kastélykert tervrajza. L. még: 7,59. — 25: Vö.: 7,22 — 29: Vö.: 7,12. — 30: Halleban megjelenő periodika. Teljes címe: Staats Mercurius, Begebenheiten von Europa. Vö.: *Georgi*, IV. 131. — 34: Vö.: 7,10 és 7,15. — 36: Halotti búcsúztató. — 45: Perrendtartás. — 46: Vö.: 6,7. — 48: Pince-könyv: kimutatás a borkészletekről. — 49: Periratok. — 50: Esetleg az előbbihez tartozik. „Verschiebungen” = elhalasztott, elnapolt ügyek? — 52: „Sendschreiben. . .”. — 53: Kereskedelmi, üzleti számadásoknál, földmérésnél szükséges műveleteket segítő táblázatok (Arithmetica practica). L. még: 20,63—64 és 23,28. — 55: Tudósítás az 1717. jún. 29-én Savoyai Jenő által aratott, a török fölött döntő győzelmet jelentő belgrádi csatáról. A török kérdésre vonatkozólag l. még 34. jegyzet. — 56: Bizonyára ferences harmadrendiek használatára. L. még: 12,7. — 57: Perrendtartás. — 58: Helyesen: „Romanum”. Az egyházi szertartások rendjét előíró naptár. L. még: 15,17. — 59: Vö.: 7,24. — 60: Vö.: 7,42. — 62: Feltehetően a posztönyírók kéziratosa, esetleg nyomtatott cég-szabályai. —

¹⁰ Joseph Gundeck, budai adószedő („Steuer Ein nehmer”). Ingatlana nem volt. Hagyatékában 43 forint készpénzt találtak. Leltára 1729. nov. 29-én készült. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 330. — 1: Vö.: 3,5. — 4: Tisztelete különösen a XVIII. század első negyedétől igen elterjedt. — 6: Wilhelmus Nakatenus kölni jezsuitának sok kiadást ért, latinul és németül közkezen forgó imádságoskönyve. Helyesen: „Palmetum”. — 8: Kempis Tamásnak Krisztus követéséről szóló könyve a XVIII. sz.-nak is legnépszerűbb vallásos olvasmánya. L. még: 11,49; 12,4; 24,1; 25,89. — 9: Vasárnapi szentírási szakaszok, perikópák. Vö.: 12,5; 15,12. — 10: Vö.: 3,27. — 11: Vö.: 7,4. — 13: Budán a Landerer-nyomda első munkái között 1726-ból Barclay Parainesis-ét is megtaláljuk. Vö.: 16,15. — 15: Esetleg „Tier buch”-nak is olvasható. —

¹¹ Horváth Ferenc, megyei jurasszor Pesten. 1743. máj. 10-én nyert polgárjogot. Végrendelete 1756. márc. 14-én kelt. Semmiféle vagyona nem volt. Végrendeletében az ingóságai között a könyveit is felsorolta. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. a. Fasc. 10—11. Nr. 686. — 1: Bibliára, szentírára vonatkozólag I. még: 13,1; 16,2; 20,3; 24,6. — 4: Betegek Gyógyítója, Az az Sümegi Pater Franciscanusok Templomában, Csudákkal tündöklő. . . Szűz Marianak Nyilvános Csuda-tételi. . . Nagyszombat 1703. RMK. I. 1678. — 7: Kájoni János kancionáléjának egy 1719 utáni, évszám nélküli kiadását ismerjük. — 8: Náray György Lyra Coelestis-e. Lőcse 1695. RMK. I. 1479. — 9: Lehetséges, hogy Pongrácz Eszter „Arany Koroná”-ja. Megjelent Nagyszombatban, 1719-ben. — 10: Pázmánytól vagy az imádságoskönyv, vagy a Prédikációk. I. még: 24,4—5. —

¹² Franciscus Xaverius Jerg, budai árva syntaxista gyerek. Gyámjának 1772. ápr. 27-én kelt, az előző évi kiadásokról szóló számadásában az iskolai könyvek is szerepelnek. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 539. — 1: Leges sodalitatis beatae Mariae virginis. Tyrnaviae 1760 és 1779. Az iskolai Mária-társulat kézikönyve. Az áraban, úgy látszik, már a tagsági díj is benne van. — 2: A XVIII. sz. legelterjedtebb imádságoskönyve. I. még: 20,67; 23,26; 25,26. — 3: Horatius Tursellinus jezsuita (+1599) latin retorikai, iskolában használatos kézikönyve: Particulae latinae orationis. A XVIII. sz.-ban Nagyszombatban és Budán sok kiadást ért. —

¹³ Nicolaus Georgius Kiechel, budai városi jegyző, szindikus (Statt Syndicus). A városi magisztrátus legtekintélyesebb és legnagyobb fizetésű tagja volt ebben az időben. Nagy I., Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. Bp. 1957, 125.) c. tanulmányában adatokat közöl a városi tisztviselők fizetéséről 1711-ben. E szerint a szindikus 400 forint fizetést, 10 akó bort és 24 forintot kapott tűzifára. Ugyanakkor a polgármesterek csak 200 forint fizetése volt, azonos mellékes járandóságokkal. — Kiechel vagyonának leltárát 1694. szept. 16-án vették fel. Egyetlen fia a syntaxistát még Budán végezte, utána Linzbe és Bécsbe került, de az egyetem megkezdése után három héttel megszökött katonának, és olasz földön fiatalon meghalt. Az örökséget Kiechel bécsi testvére magának követelte, és így a hagyatéki ügyet a királyi udvari kancellária elé utalták. Lelőhely: Országos Levéltár, Kancelláriai iratanyag. Acta Particularia Nr. 325. — 3: Vö.: 5,16. — 6: Vö.: 11,66. — 7: Két neves XVII. századi wittenbergi jogász, apa és fia neve. Jogmagyarázó munkáik igen elterjedtek voltak. L.: H. Schiechel, Die Familienstiftung Carpsov und ihr Senioratsarchiv. Archivalische Zeitschrift 56 (1960) 106—115. Vö.: 11,9; 11,29; 13,5. — 8: XVII. sz.-ban élt jogász. Nagyobb munkái: Commentarius in Codicem; Commentarius in Pandectas; Tractatus duo de processu civili et criminali. Vö.: 11,22. — 9: Vö.: 11,7. — 12: Hivatalos írárok, levelek szerkesztéséhez mintakönyv. Vö.: 2,9—10. — 13: A török vonatkozásokat I.: 7,55 és a 34. jegyzet. — 15: XVII. századi jogász, kommentárok egész sorának szerzője. Vö.: 11,17; 25,55; 25,78. — 16: XVII. századi jogász, munkájának helyes címe: „Processu Cameralis”. — 17: Vö.: 11,15. — 22: Vö.: 11,8. — 23: Helyesen: Comitologia Ratisbonensis de Anno. . . Évenként jelent meg Brémában. — 25: I. még: 11,71. — 27: Lipcsei orvos („Doctor et Practicus”) a XVII. sz. második felében. Vö.: Jöcher, IV. 178. — 28: Treutler Hieronymus sziléziai jogász a XVI. sz. második felében. I. még: 11,35. — 29: Vö.: 11,7. — 31: A XVII. sz. második felében élt lipcsei jogi professzor munkája. Compendaria pandectarum tractatio. Halála után 1680-ban jelent meg. — 35: Vö.: 11,28. — 37: Esetleg „maximarum” a helyes. — 40: Samuel Pufendorf (1639—1694) híres természetjogász egyik írói álneve: Severinus von Monzambano. Ezzel a névvel jelent meg még: De statu Reipublicae germanicae. I. még: 11,62 és 23,16. — 44: Justinus Goblérus XVI. századi jogtudós, lübecki szindikus, aki Justinianus Institutio-it németre fordította. — 45: Carolus Scharsmidus (+1717) kortársa volt a könyv tulajdonosának. Az itt idézett munka teljes címe: Systema iuris publici Romani-Germanici. — 49: Vö.: 8,8. — 50: Vagy az előtte, vagy az utána következő címre vonatkozik. Az eredeti kéziratban külön sorban. — 54: Jodocus Damhouder (1507—1581) „Praxis rerum criminalium” c. munkája. — 56: Valószínűleg helyesen Martinus Becanus, akinek polemikus kézikönyvei a XVIII. sz.-ban még nagyon el voltak terjedve. A „Himel Schlüssel” pedig divatos

imádságokönyv címe. Esetleg külön műnek is értelmezhetjük, amit az inventárium készítője itt egybeírt. — 58: L. még: 25,3. — 61: Martinus Petrus francia dominikánus munkája a XVI. sz.-ból. — 62: Helyesen: Aphorismi politici. Pufendorf Sámuel munkája, aki Petrus Danaeus álnévvél adta ki „Aphorismi Politici et Militares” c. könyvét. Vö.: 11,40 és 23,16. — 66: Vö.: 11,5. — 69: Wilhelmus Philander (Philandrier) a XVI. sz. első felében élt francia kanonok, a polgári jognak és az ókori római építészetnek ismerője. Főművének címe: Commentarius in Quinctilianum. — 70: Nagyszombati nyomtatvány, az 1681-i soproni országgyűlés idején írt polemizáló munka a protestánsok és a vallási tolerancia gondolata ellen. Vö.: RMK. II. 1492—1493. — 78: Hermannus Busenbaumnak, a XVII. sz.-ban élt jezsuitának elterjedt erkölcsstani kézikönyve, melyet 1693-tól a nagyszombati nyomda is sokszor kiadott. Vö.: RMK. II. 1744. — 81: Esetleg kéziratos. —

¹⁴ Michael Joseph Klegger, pesti vaskereskedő. Meghalt 1760. nov. 27-én. Ingatlana nem volt. Házi ingóságainak értékét 325 és fél forintra becsülték. — Lelőhely: FLPest, Test. et Inv. a. a. Fasc. 11—12. Nr. 740. — 1: Vö.: 6,5. — 3: Szűz Mária kis officiuma németül. — 4: Helyesen: Kempis. Vö.: 8,8. — 5: Vö.: 8,9. — 7: A ferences harmadrendiek kézikönyvei közül való. Vö.: 7,56. — 8: Vö.: 15,3. — 9: Vö.: 7,55. — 10: Vö.: 3,27. — 11: 15,19. — 12: A tizennégy ún. segítő-szent élete. —

¹⁵ Barbara Krauszín, családi neve Buchwitz. Hagyatéki inventárium 1741-ben készült. Háza „bey den goldenen ochsen” Budán a Vizivárosban volt. Egész vagyonát, a szántóval és a szőlővel együtt több mint kilencezer forintra becsülték. — Valószínűleg Johann Krauss fuvarosnak (Landtgutscher) özvegye volt, aki 1731. febr. 12-én kapott polgárjogot. Vö.: *Illye, alwy*, Pest és Buda polgárjogot nyert lakói. II. köt. 160. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 496. — 1: Vö.: 9,1. — 2: Vö.: 6,3. — 4: Szegedi János népszerű jogi tankönyve, a „Tripartitum iuris Hungarici tyrocinium”, mely 1734-ben Nagyszombatban jelent meg először. L. még: 19,7 és 25,34. — 5: Vö.: 11,7. — 6: Joannes Schilter, XVII. századi német jogász „Praxis Juris Romani in foro Germaniae seu Exercitationes ad Pandectas” c. háromkötetes munkája. —

¹⁶ Kvassay János, a pesti királyi táblának nyugalmazott jegyzője volt. Egy pesti csizmadiánál nagy szegénységben halt meg. Könyveit 1 forint 29 krajcár-értékelték. Szegénységét kopott könyvei mellett az 1787. aug. 9-én készült hagyatéki leltár egy megjegyzése is híven mutatja: „Vestes Albae Praeter illas, quas in corpore habet penitus nullae sunt repertae. . .”. — Lelőhely: FLPest, Test. et Inv. Fasc. 13. Nr. 67. — 1: Huszti István közkedvelt jogi kézikönyve: Jurisprudentia practica, seu commentarius novus in jus Hungaricum. Libri tres. L. még: 25,2. — 2: Helyesen: Jus Tripartitum. L. még: 25,1; 25,53; 25,83. — 3: Szerzője Mercator Bernardinus. A XVII. sz. végétől sok nagyszombati kiadása volt. — 6: Joannes Kittonichnak 1619-ben megjelent és még a XVIII. sz. folyamán is sokszor újra kiadott műve: Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex decreto tripartito desumptarum. Itt egy szó olvashatatlan. —

¹⁷ Eva Elisabetha Liechtenau, Wittmann Pál gazdag fuvaros-kereskedő özvegye a Várban lakott. 8524 forint értékű ingatlan, 2975 forint készpénz mellett ezüst-és önedényekben, ruhákban, bútorkban, kocsiban és különféle házi felszerelésekben vagyonát több mint harmincezer forintra becsülték. — Leltára 1752. máj. 5-én készült. — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 716. — 1: Imádságokönyv címe. — 2: Imádságokönyv. L. még: 17,3 és 18,5. — 3: Vö.: 12,8. — 4—5: Vö.: 6,2. — 9: Nehezen olvasható szó: „Creys” — „Kregs”? (= Kriegs?). A könyvcím utalás Julius Caesarnak Arioivistus germán fejedelem elleni háborújára. Feltehetően erről szóló népszerű munkát, talán Christophorus Cellariusnak a XVII. sz.-ban sokat olvasott „Diatriben”-jét jelzi. — 10: Szakácskönyveket l. még: 15,22; 20,59. — 12: Vö.: 8,9. — 14: Nyelvgyakorló olvasókönyv. — 17: Vö.: 7,58. — 19: Vö.: 12,11. — 20: Helyesen „Régles des pensées”. Valószínűleg Pascal híres könyve. — 22: Vö.: 15,10. — 23: Szerzője Dobner Ábrahám Egyed soproni városi jegyző. Megjelent Bécsben 1719-ben. Ugyanebben az évben magyarul is „Sopronyi piros tyukmöny” címmel. — 25: Helyesen: „Heilsamer”. — 30: L. még: 16,25. — 32: Vö.: 3,27. — 34: Helyesen: „durchlauchtig” = fenséges. —

¹⁸ Conrad von Mikits, pesti vámtiszt (K. K. Ober-Dreysiger). Meghalt 1800-ban. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a.m. Fasc. 18. Nr. 911. — 1: Helyesen: „Kirchengeschichte”. — 2: Vö.: 9,1. — 3: Historische und Emblematische Bilder-Bibel in 5 Theile. Első kiadása 1605-ből. — 4: Josef von Sonnenfelsnek (1732—1817), a bécsi egyetemen az államtudományok tanárának lapja, melyben a felvilágosodás eszméit hirdette. L. még: 16,23 és 16,29. — 5—6: Litterae procerum Europae és az Orationes Procerum Europae 1712—1713-ban jelent meg Lipszében. — 8—9: Vö.: 2,1. — 10: Adam Kirsch szótára: Abundantissimum Cornu Copiae linguae latinae et germanicae. — 11: Latin—német—francia szótár; Nouveau Dictionnaire du Voyageur. — 12: Hogy Pariz Pápay Ferenc sok kiadást megért, híres Dictionarium-a emberöltők folyamán mennyire fogalomává vált, mutatja az is, hogy inventáriumainkban mind a három esetben az összetett nevet egybeírják. Vö.: 20,10 és 25,10. A XVIII. sz. második felében nagyszombati és szebeni kiadásai ismereteseek. — 15: Vö.: 8,13. — 16—17: C. G. Windisch munkái Pozsonyban 1772 és 1800 között jelentek meg. — 20: A híres német rokokó költőnek, Martin Christoph Wielandnak idealista államregénye, a Der goldene Spiegel, oder die Könige von Schesehian. Lipszében 1772-ben jelent meg. — 21: Fénelon Télémaque-jának verses fordítása (1729—1730). — 22: Magyar fordítása 1786-ban Pozsonyban jelent meg. — 23: Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanz. Wien 1765. Vö.: 16,4. — 24: L. még: 16,32 és 23,29. — 25: Vö.: 15,30. — 27: Anselmus Desing: Auxilia historica, Historische Beyhülfe und Unterrichte von der Geographie, Chronologie etc. 8 Theile. . . mit Kupfern. 1741-ben jelent meg. — 29: Vö.: 16,4. — 32: Vö.: 16,24. —

¹⁹ Anton Müller, foglalkozása az iratokból nem derül ki. Pesten lakott és 1736 szeptemberében halt meg. Vagyona nem volt. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. a. Nr. 368. — 1: Vö.: 6,2. — 2: Vö.: 6,3. — 3: Vö.: 15,2. — 4: Gertrauden und Mechtildenbuch. Számos magyar nyelvű és német hazai kiadását ismerjük ennek a Szent Gertrud és Mechtild tiszteletére összeállított imádságoskönyvnek. —

²⁰ Andreas Perndl, pesti bognármester. Földjének, szőlőskertjének értéke 2165 forint volt. Meghalt 1772. jún. 18-án. Könyveit gyermekeire hagyta. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. a. Fasc. 25. Nr. 1735. — 1: Vö.: 6, 2. — 2: Vö.: 6,3. — 5: Vö.: 15,2. —

²¹ Piesztványosky József, budai ügyvéd a Tabánban lakott. 1767-ben, nagy szegénységben halhatott meg, mert hagyatéki leltárában a könyveken és pörös iratokon kívül alig van valami ingósága. („I. alte Madraczen, I. Wetzstein, 2. Gatyahosen, etc.”) — Lelőhely: FLBuda, Inv. ant. Nr. 1057. — 5: Helyesen: Bodó Mathias: Jurisprudentia criminalis. Posonii, 1751. — 6: Szentkereszt Pál: Bipartita cynosura juris ungarici. Jaurini 1749. L. még: 25,81. — 7: Vö.: 13,4. — 8: Hevenesi Gabriel: Scintillae Ignatianae. Első kiadása: Viennae 1705. A XVIII. sz.-ban sokszor újranyomták. — 9: Ilyen címmel: Veritates christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et bene moriendi. Agriae 1775. — 11: Vö.: 5,16.

²² Riskovics József, pesti orvos. A hagyatéki iratok között megtaláljuk valamennyi fontosabb életrajzi adatát. Vágsellyén született 1736. febr. 18-án. Nagyszombathban járta iskoláit. Orvosi diplomáját a budai egyetemen szerezte. 1764-ben pesti polgárságot, 1792-ben pedig nemesi armálist szerzett. Árvay Rozáliával kötött első házassága idején, 1779-ben szerezte első házát („in Platea vulgo unter Peyerische Gasse dicta”). 1785-ben Josepha Malcherral kötött második házassága idején ismét házat vett („in platea vulgo Pfarr Gasse dicta”). Testvérbátyja, Riskovics Ferenc orvos-tábornok volt (Generalis, Regiminis Chyrurgus). 59 éves korában, 1795. febr. 27-én halt meg. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. m. Fasc. 13. Nr. 572. — 1: Elterjedt orvosi kézikönyv, melynek sok kiadását ismerjük a XVII. sz.-ból. Riskovics inventáriumának készítője egyébként a több-kötetes műveknél minden kötet címét külön-külön újra leírja. Közlésünkben csak az elsőt adjuk cím szerint, a többi kötetet csak jelezzük. — 2: Vö.: 4,27. — 3: Vö.: 9,1. — 4: Ugyanezzel a címmel még: 20,22 és 20,34. — 6: Neves német orvos a XVII. sz. első felében. Vö.: Lipenius, i. m. 264. l. L. még: 1,12. — 8: Amsterdamban 1734-ben és 1739-ben megjelent műnek a címe helyesen valószínűleg: Institutiones Chirurgicae. Vö.: 4,39. — 9: Daniel Guilielmus Trillerus frankfurti orvos,

XVIII. sz. első felében. — 10: Vö.: 16,12. — 11: Molnár János munkája; 1760-ban Nagyszombatban jelent meg. Tőle még: 20,16 és 24,9. — 12—13: A Hármás História első részében Nagy Sándor történetét, a másodikban jeles példabeszédeket, a harmadikban pedig „A nagy Trója veszedelmének legigazabb historiáját” foglalja magában. Először Kolozsvárott, 1695-ben Tótfalusi Kis Miklós betűível jelent meg. A XVIII. sz.-ban ismételtelen újra kiadták. A Trója históriája önállóan is megjelent. — 15: A Heltai-kronika 1789-es győri kiadása. — 16: Nagyszombat 1763. — 17: Buda 1782. — 18: Anton Störck neves bécsi orvostanár munkája. Vö.: 4,6. — 19: J. J. Plenck (1738—1807) előbb a bázeli, majd 1770-től a nagyszombati és budai egyetemen tanít. 1783-tól a hadsereg fősebésze. Riskovics személyes kapcsolatban lehetett vele. Fő műve a hétkötetes „Lehrsätze der praktischen Wundarzneiwissenschaft zum Gebrauche seiner Zuhörer. 2 Theile.” (Wien 1774—1776.). — 20: Viennae 1782. — 21: 1775 és 1791 között Bécsben négy kiadást ért. — 22: Doctrina de morbis venereis. Viennae 1779 és 1787. Vö.: 20,4. — 24: Viennae 1778 és Pest 1783. — 25: 1767 és 1799 között hat kiadást ért Bécsben. — 26: Vö.: 20,28. A két név közül valamelyik elírás. — 27: Osztrák költő és drámaíró, aki később a napóleoni háborúk és a jozefinizmus elnyomása idején a nemzeti szabadság költészetét és a modern schilleri dráma irányát képviseli. — 29: Johann Allen angol orvos munkája: Synopsis universae medicinae practicae, sive doctissimorum virorum de morbis eorumque causis ac remediis indicia praxi et observationibus conformata. Londini 1719. — 33: Neves német orvosnak igen népszerű anatómiai atlasza. — 34: Vö.: 20,4. — 36: Ilyen tárgyú munka magyarul Dombi Sámuelé és Mócsy Károlyé. Vö.: 20,38 és 20,57. — 37: Pest 1784. — 38: Pozsony 1772. Vö.: 20,36. — 39: Ludwig Wilhelm von Knör (+1754) orvosi és növénytanai munkái Leipzigban jelentek meg. Vö.: Meusel i. m. VII, 138; az itt jelzett munkáját nem említi. — 40: Neves hallei orvos a XVIII. sz. első felében, aki Pétervárott is működött. — 44: Johann Philipp és Andreas Eysel neves frankfurti orvos-testvérpár. A jelzett munka Frankfurtban, 1718-ban jelent meg először. — 45: Graecii 1729. — 46: Pozsony—Kassa 1788 és 1791. — 47: In Germania 1781. — 48: Pozsony—Pest 1790. — 49: Nagyszombat 1757. L. még: 24,8. — 50: Vö.: 2,1. — 51: Tyrnaviae 1762. Josephus Cathalani a levelek elé az életrajzot írta. L. még: 23,18. — 52: Tyrnaviae 1692. RMK. II. 1722. — 54: Kassa 1790. — 55: Pozsony 1772, 1780 és 1795. — 56: De sacra corona Hungariae ac de regibus eadem redemitis. Pest 1790. — 57: Pest 1784 és 1785. Vö.: 20,36. — 58: Pozsony 1790. — 59: Vö.: 15,10. — 62: A Szentelt Vitéz népszerű kiadásainak egyike. — 63—64: Vö.: 7,53. — 65—66: Imádságoskönyvek gyakori latin címe. Az Officium Rákócziannál alcímként szerepel. L. még: 25,14. — 67: Vö.: 10,2. — 68: Vindobonae 1762. — 69: Hödl Joachim költeményeit kiadta és előszóval ellátta Horányi Elek. Címe: Musa Werschetzensis Belgradii ac Hungariae conversiones carmine elegiaco decantans. Ed. ac praefatus est Alexius Horányi. Pestini 1792. — 71: Dissertatio inauguralis medica de febre nervosa. Budae 1783. — 72: Budae 1783. — 74: Pest 1793. Magyarul és németül jelent meg. — 75: Rothenbacher Ferenc piarista (1758—1822) „Versek, melyeket t. n. fehérmegyei korona őrző vitézségnek ajánlott” (H. n. 1790.) című könyvét mint a pesti egyetem teológiai hallgatója írta. Vö.: Szinyvei XI, 1170—1171. Th. Vinas: Index Bio-bibliographicus Scholarum Piarum. Romae 1908—1911. III. 212. — 76: A könyvek végső összege a kötetek számát jelenti. —²³ Karl Joseph Samderkilische hagyatéki irataiból személyi adatai nem derülnek ki. Pesten, 1780. jún. 20-án halt meg. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. Fasc. 26. Nr. 1750. — 1: Latin imádságoskönyv, mely a pozsonyi 1745-ös kiadás után még négyszer jelent meg a század folyamán. — 3: Kohászati szakkönyv. — 5: Nehezen olvasható cím. — 6: Helyesen: „B[eatae] M[ariae] Virg[inis]”. —²⁴ Christian Schlicht Salzburgból Pestre vándorolt közműves, aki 1736. jún. 1-én kapott polgárjogot. A pesti határban és Budaörsön fekvő földjein gazdálkodott. Hagyatéki leltára 1763. nov. 8-án készült. Vö.: Illyefalvy, I. 276. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. Fasc. 21—22. Nr. 1604. — 1: Vö.: 6,2. — 2: Vö.: 6,3. —²⁵ Szilády János gazdag könyvtárának jegyzéke 1750. máj. 26-án készült. Könyvei után ítélve tanár lehetett. Örököse Anton Krach. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. Fasc. 11—12. Nr. 749. — 1: Johannes Trithemius (1462—1615) német

bencés apát munkája. Írásai között két cím is ezzel a szóval kezdődik: „Steganographia, seu ars per occultam scripturam animi sui voluntatem absentibus aperiendi” és: „Steganographia Salomonis locupletata”. A XVII. sz. első felében mindkettőnek több kiadása ismert. L. még: 23,13. — 2: Giulio Mazarini, XIII. Lajos főminiszterének olasz életrajza. Szerzője Gualdo Priorato Galeazzo (1608—1678), híres utazó, katona és történétíró. Az itt idézett munkájának címe: Historia del ministerio del Cardinale Mazarini. 1652-ben hívták ennek megírására Franciaországba. Vö.: *Jöcher* II. 1230—1231. — 5: François Pomey: Dictionaire Royal en trois Langues, François, Latin et Allmand. 2 Vol. 1630-ban, Frankfurtban jelent meg először, ettől kezdve sok kiadását ismerjük. Vö.: 27,21. — 6: Andreas Argoli olasz csillagász (1568—1657), a páduai egyetem matematikatanára, Galilei kortársa. Csillagászati megfigyeléseit adta közre időközönként ilyen címmel: Ephemerides ad longitudinem almae urbis Romae ab Anno 1621 ad 1640. — 8: Eugenius és Ignatius Philaleta-nak a mágiával és jóvendölésekkel foglalkozó munkái a XVII. sz. végétől közkedveltek. Címek: Send-Schreiben über einige Glaubens-Scrupel; Magia Adamica; Althertum der Magiae; Gespräch zwischen Thomae und Johanne vom 1000 Jährigen Reiche; Lumen de Lumine — Magisch licht; Glaubens Spiegel; Schediasma Apocalyptica; Phosphorus Apocalypticus. — 11: Vö.: 20,64 és 23,28. — 13: Polygraphiae Libri VII. A XVI. sz. közepétől sok kiadása. Vö.: 23,1. — 15: Hasonló tárgyú munkák: 6,10; 11,53; 11,72; 11,75; 23,27; 25,4; 25,24; 25,35; 25,40; 25,57. — 16: Petrus Danaeus — Samuel Pufendorf írói álneve. Vö.: 11,62. — 18: Vö.: 20,51. — 19: Helyesen: „Circulus aureus (!), seu breve compendium ceremoniarum et rituum”. — 20: Helyesen: „Pharmacea”. — 23: Görög történétíró, aki a pun háborúk történetét írta meg. — 25: Johann Theodor Sprenger a heidelbergi egyetemen tanított a XVII. sz.-ban. Munkájának címe: „Bonus princeps cum illustribus praetensionibus”. — 26: Vö.: 10,2. — 27: Johannes Eusebius: Dictamina seu scita variae doctrinae politicae moralis, stoicae, christianae et spiritualis. . . Tyrnaviae 1736. L. még: 25,24. — 28: Vö.: 7,53; 20,64; 23,11. — 29: Vö.: 16,24. — 31: Nehezen olvasható cím. —

²⁶ Szlávik János, pesti csizmadiamester (cothurnarius). A Pozsony megyei Szencen született. Polgárjogáért 1779. jún. 19-én 6 forintot fizetett. Őt gyermeket nevelt fel. Házát a „Belső Városban, Körösz Utczában sub N° 326.” 2645 forintra, szülőjét pedig „Az Új hegyen Sub N° 67.” 250 forintra értékelték. Hagyatéki leltára felsorolja mesterségének tartozékait is: „A Tszimadia Mesterséghez tartozandó Eszközök, úgy mint Tüke, a Jelenvaló Bőr s Talp, kapták, Rámák, Musta etc. etc.”. Közöttük szerepelnek a könyvek. Meghalt 1795-ben. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. m. Fasc. 16. Nr. 770. Vö.: *Illyeialvy* I. 310. — 1: Vö.: 8,8. Pázmánynak tulajdonított fordítás. — 2: Veresmarti Mihály Lessius-fordítása, mely Pozsonyban, 1611-, 1612- és 1640-ben jelent meg. Vö.: RMK. I. 431, 437. és 716. — 3: Eszterházy Pál nádor munkája: Regina omnium Sanctorum. Minden szentek királynéja. Nagyszombat 1698. Andreas Brunner jezsuita könyvének átdolgozása és fordítása. Vö.: RMK. I. 1534. — 4: Valószínűleg az 1766-os nagyszombati kiadás, de éppen az előző adatok alapján korábbira is gondolhatunk. — Pázmány még: 9,10. — 5: Nagyszombat 1768. — 6: Lehetséges, hogy latin címe ellenére a Káldi-fordítás valamelyik kiadása. Vö.: 9,1. — 8: Vö.: 20,49. — 9: Pozsony—Kassa 1766. Vö.: 20,11. — 10: Bécs 1775. — 11: „Dialogus azaz: egy kárhözatra szállot gazdag test, és leleknek siralommal tellyes egymással keserves panaszokodó beszélgetések”. Nyéki Vörös Mátyás fordítása Szent Bernátból. Bécsben 1625-ben és 1636-ban, Nagyváradon 1642-ben jelent meg. Vö.: RMK. I. 545, 564 és 734. A nagyszombati egyetemi nyomda 1724-ben, majd 1729-ben Nyéki Vörös Mátyás másik munkájával, a „Tintinnabulum tripudiantium”-ával együtt adta ki. — 12: Vajda Sámuel háromkötetes munkája Pozsonyban 1772—1774 között jelent meg. Vö.: 6,2.—13: Szerzője Le Tourneaux. Megjelent Budán—Pozsonyban 1771 és 1775 között. — 14: Három kötetben Nagyszombatban 1746-ban jelent meg. —

²⁷ Tiborcz János, a jogi tudományokban járatos budai polgár, lehetséges, hogy tanár vagy pap. 1787. jan. 8-án kelt hagyatéki leltárából megtudjuk, hogy minden ingóságát, így könyveit is testvére, Tiborcz Ferenc bölcskei plébánosra hagyta. — Lelőhely: FLBuda, Relatio super inventariis, 1787. Nr. 3. — 1: Werbő-

czius illustratis: sive decretum tripartitum. Vö.: 14,2. — 2: Vö.: 14,1. — 3: Vö.: 11,58. — 4: Szerzője Ambrosius Marlianus. Két magyar kiadását ismerjük: Tyrnaviae 1757 és 1772. — 5: Vö.: 5,16. — 6: Petrus Bertius (1565—1629) híres utazó, leideni és párizsi tanár. „Tabulae geographicae” című könyve a XVII. sz.-ban sok kiadást ért. — 9: Institutiones iuris Justinianei imperialis. . . Vö.: 5,16. — 10: Vö.: 16,12. — 14: Vö.: 20,65. — 15: Névtelen munka: „De contemptu mundi seu miseria conditionis humanae”. — 20: A XVII. sz.-ban nürnbergi nyomdákából ismert: „Flores legum ex universo Jure in XLIII. centuriis”. — 21: Nicolaus Elffen elmélkedő könyve. Kölni kiadásai ismertek. — 24: Vö.: 23,27. — 25: Helyesen: „Via viri in adolescentia, seu reductio juventutis in avia devia”. Tyrnaviae 1745. — 26: Vö.: 10,2. — 27: Paulinus a S. Josepho: Orationes. Budae 1746. — 33: Hazai latin kiadásai: Cassoviae 1750 és 1764. — 34: Vö.: 13,4. — 35: Andreas Maximilianus Fredro: Monita politico moralia. A XVIII. sz. második felében kolozsvári, nagyszombati és egri kiadásait ismerjük. — 36: Helyesen: „Ingeniosae”. — 37: „Trismegistus christianus”. Szerzője: Hieremias Drexelius. — 40: Vö.: 25,35. — 43: Vindiciae denuo vindicatae. Budae 1766. — 49: L. még: 25,61. — 50: Nicolaus Schmitth könyvének kassai és nagyszombati kiadásai ismertek. L. még: 25,70. — 53: Vö.: 14,2. — 54: Joseph Mansi franciából latinra fordította Augustinus Calmet „Commentarium et dictionarium S. Scripturae” c. művét. — 55: Vö.: 11,15. — 56: L. még: 25,80. — 57: Franz Albert Pelzhofer: Lacon politicus strictim doctrinam administrandae rei publicae quam ajunt politicam complectens et evolvens. Poonii 1765 és 1776. L. még: 25,63 és 25,77. — 60: Lehetséges, hogy Samuel Aszalai unkája: Summa theologiae supernaturalis. Franequerae 1745. — 61: Pray György. Tyrnaviae 1770. Vö.: 25,49. — 63: Vö.: 25,57. Ismert munkája: Arcanorum status. Francfurtii 1725. — 64: Helyesen: Perghold. Valószínűleg: Methodica. . . Justiniani librorum commentatio. Pest-Buda. Négy kötetben. — L. még: 25,69. — 65: Antonius Gerstocker. Agriae 1758 és 1760. — 69: Apologetici libri tres. Budae 1763 és Colocae 1768. Vö.: 25,64. — 70: Nicolaus Schmitth könyve 1763-ban Győrben jelent meg. Vö.: 25,50. — 72: Xystus Schier: Buda sacra sub priscis regibus. Viennae 1774. — 76: Esetleg Michael Bencsik valamelyik jogi munkája. — 77: Vö.: 25,57. — 78: Vö.: 11,15. — 79: Katekizmusát magyar és latin kiadásokban iskolai könyvként használták. — 80: Johann Bessel (Besselius) „Nucleus historiae universae” című munkája a XVII. sz. második felétől sok kiadásban ismert. Vö.: 25,56. — 81: Vö.: 19,6. — 83: Vö.: 14,2. — 84: L. még: 26,4. — 87: Esetleg: Florilegium Forgachianum; több kiadásban megjelent latin imádságoskönyv. — 89: Vö.: 8,8.: —

²⁸ Johann Karl Freyherr von Trach. Valószínűleg lengyel származású katonatiszt, akinek Pesten nem volt birtoka, ingatlana. 1787. jún. 16-án halt meg. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. m. Fasc. 1. Nr. 55. — 3: César Oudin XVII. századi spanyol—francia szótára: Dictionaire ou Thésor des deux langues, espagnole et françoise. — 4: Vö.: 25,84. — 5: Talán lengyel nyelvű imádságoskönyv, amit a leltározó nem tudott a csehtől megkülönböztetni. — 7: Vö.: 6,5. —

²⁹ Anton Weissmann Pesten az Újépület (Neugebeude) építkezésének vezetője, mérnöke volt („... bey dem zu Pest ausser dem Waitzner Thore neu zu erbauenden K. K. allgem. Versorgungshause angestellt gewessten Baurechnungsführer. . .”). 1788. aug. 4-én halt meg. — Lelőhely: FLPest, Test. et inv. a. m. Fasc. 2—3. Nr. 107. — 2: Helyesen „Messkunde” = mértan. — 5: Az iratok között található egy másik leltár, melyben a könyvek közül néhánynak árverési vételára is fel van tüntetve. Ezek itt zárójelben vannak. — 13: Christian Wolfnak, a hallei egyetemen a természetjog és matematika tanáranak, fölvilágosult állambölcseletről munkája francia nyelven: Cours de Mathématique. Paris 1748. — 15: G. E. Lessing munkája. 1779-ben jelent meg. — 17: Hilmer Curas nyelvtankönyvei németek számára Berlinben jelentek meg 1720 és 1746 között. — 19: Der ungarische Sprachmeister. . . von Meliboeo. Szerzője Bél Mátyás. Első kiadása: Pressburg 1729. Sok kiadásban vált népszerűvé a XVIII. sz. folyamán. — 21: Teljes címe: Méthode pour apprendre l’Histoire des faux Dieux de l’antiquité ou le Panthéon Mythique. Paris 1715 és 1732. Vö.: 23,5. — 25: Eckhartshausennak, a pietista felvilágosult állambölcseletről idézett könyvét, „Az emberi nemzetnek meg-

sértődött törvényei"-t Boda József (Bécs 1793), a „Külömbféle válogatott Elme-futtatások"-at pedig Illei János (Pozsony 1790) fordította magyarrá. — 27: Johann Friedrich Croneck német drámaíró és költő, Lessing kortársának neve. Össze-
gyűjtött munkái Lipcsében, 1760-ban jelentek meg. — 28: Tobias Beutel drezdai
városi mérnök munkája a XVII. sz. második feléből: Geometrisches Lust-Garten;
vagy: Geometrisches Hand-Büchlein. —

³⁰ A népesedési adatokra vonatkozólag l.: *Dy. Horváth Gy.*, Pest város XVII.
és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás (1937) 276, 414 és 417. — *Dy.*
Thüring G., Pest város népessége az 1771—1781. években. M. Statisztikai Szle.
(1924) 156. — *M. Schwartner*, Statistik des Königreichs Ungarn. Pest 1798. 77. —
Fényes E., Magyar Országnek, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani álla-
potja statistikai és geographiai tekintetben. Pest 1837. II. köt. 355. kk. — *Nagy*
L., Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából.
XII. köt. Bp. 1957, 133—196.

³¹ Vö.: 7,5; nagyszombatiak: 11,76; 11,78.

³² Vö.: 16,12 és a hozzájuk tartozó jegyzettel.

³³ Vö.: 3,12; 3,25; 6,4; 7,45; 11,47; 11,63.

³⁴ Vö.: 5,3; 7,55; 11,13; 12,9.

³⁵ Vö.: 7,21; 7,28; 8,17; 11,58; 15,30; 16,24—25; 16,32; 23,14; 23,29; 25,3;
25,18; 25,22; 25,58; 25,59.

³⁶ Vö.: 3,5 és 8,1.

³⁷ Szótárak: 2,2; 3,21; 5,8; 7,1; 11,46; 16,11—12; 20,10; 23,4—5; 25,10;
26,3. — Lexikonok: 2,1; 4,50; 16,7—9; 27,6.

³⁸ Földrajz: 3,13; 3,15; 3,29; 11,65; 16,16; 16,26; 20,49—50; 24,8; 25,6;
27,22; Pest-Budáról: 7,47; 25,72.

³⁹ Pray: 25,49; 25,61. — Schmitth: 25,50; 25,70. — Genealógia: 7,4; 8,11. —
Lipót császár: 8,5. — Egyéb: 3,4; 5,3—5; 6,8; 7,5; 7,55; 11,36; 11,42; 11,48; 15,6;
15,9; 15,14—15; 15,21; 15,24; 16,1; 16,17—18; 16,27; 16,30; 20,15; 20,56; 23,23;
25,23; 25,38; 25,42; 25,46; 25,52; 25,56; 25,80; 27,23.

⁴⁰ Újságok: 5,1; 7,9; 7,30; 16,4; 16,14.

⁴¹ Vö.: 11,40; 11,53; 11,62; 11,72; 11,75.

⁴² Vö.: 6,10; 6,12.

⁴² Vö.: 16,4—6; 16,15; 16,19—20; 16,29.

⁴⁴ Vö.: 23,2; 23,15—16; 23,25; 23,27; —

⁴⁵ Vö.: 25,4; 25,24; 25,35; 25,40; 25,57.

⁴⁶ Vö.: 2,7.

⁴⁷ A városi tisztviselő és a hivatali ügyvitel könyvei: 1,11; 2,9—10; 3,22;
5,6; 6,5; 7,25—27; 7,32; 7,54; 11,12; 11,51; 16,13; 19,1; 19,10; 27,37—38; 27,40.

⁴⁸ A jogi szakkönyvekről Freydenberg, Kiechel, magyar vonatkozásban
Pieszttyánszky, Kvassay és Tiborczy könyvei és az azokra vonatkozó jegyzetek
utalásai igazítanak el. A vagyonszerzés és elbirtoklás jogi kérdéséről l.: 7,42; 7,60.

⁴⁹ Vö.: 4,30.

⁵⁰ Vö.: 4,2.

⁵¹ Vö.: 4,53.

⁵² Vö.: 4,4; 4,29; 4,42; 4,48.

⁵³ Vö.: 4,34; 4,43; 4,52.

⁵⁴ Vö.: 4,46.

⁵⁵ Vö.: 20,6.

⁵⁶ Vö.: 20,9; 20,29; 20,40; 20,44.

⁵⁷ Vö.: 20,43.

⁵⁸ Vö.: 20,19 és a következő hat cím.

⁵⁹ Vö.: 20,17; 20,37—38; 20,57.

⁶⁰ Vö.: 20,40; 20,42.

⁶¹ Vö.: 20,4 és a reá vonatkozó jegyzet.

⁶² Vö.: 20,11—16; 20,46; 20,49; 20,54—55; 20,58; 20,62; 20,69.

⁶³ Vö.: 6,7; 6,13; 7,46; 8,15; 15,8; 19,12; 24,15; 25,19; és még: 27,31.

⁶⁴ Vö.: 23,1; 23,3; 23,6; 23,7; 23,8. — Valószínűleg ilyennek kell még értel-
meznünk: 23,21; 23,22.

- ⁶⁵ Vö.: 3,14; 7,7.
⁶⁶ Vö.: 20,11; 21,3; 25,85.
⁶⁷ Vö.: 27,13.
⁶⁸ Vö.: 20,74; 27,35.
⁶⁹ Vö.: 27,5; 27,26; 27,33.
⁷⁰ Vö. 2,5—6; 2,11; 4,34; 4,43; 4,52; 15,10; 15,22.
⁷¹ Vö.: 6,5; 6,14; 12,1; 26,7.
⁷² Vö.: 7,24; 7,59; 7,25—26. L. még: 16,23; 16,28. — *Arithmetica practica*: 7,53 és a hozzátartozó jegyzet. L. még: Kamat-tábla: 20,63. — *Pince-könyv*: 7,48.
⁷³ Filozófiai, erkölcs- és illetani munkák: 3,6; 7,14; 7,20; 7,23; 11,55; 11,61; 15,20; 20,53—54; 25,25; 25,30; 25,32.
⁷⁴ Vö.: a 26. számú jegyzet.
⁷⁵ Szentírás: 8,9; 9,1 és a hozzátartozó jegyzetek. — *Szentek élete*: 6,3 a hozzátartozó jegyzettel. — *Kempis*: 8,8 a hozzátartozó jegyzettel. — *Imádságos-könyv*: 3,27 a hozzátartozó jegyzettel; 9,9; 10,2 a jegyzetével; 15,2. — *Krisztus élete*: 6,2 jegyzettel. — Vö.: 11. számú jegyzettel.
⁷⁶ *Csizió*: 20,70. — *Egyéb*: 20,39; 20,61.
⁷⁷ Vö.: 27,15; 27,27; 27,34.
⁷⁸ Vö.: 2,8; 7,16; 8,2; 15,33—34; 25,8, 25,11. L.: 2,4; 6,9.

B. Holl

DIE BUCHKULTUR DER BÜRGER VON PEST-OFEN IM 17—18. JAHRHUNDERT

In den an beiden Ufern der Donau liegenden uralten Geschwisterstädten Pest und Ofen begann nach der anderthalb Jahrhunderte langen türkischen Besetzung, am Ende des 17. Jahrhunderts neues Leben. Diese Studie macht es sich zur Aufgabe, auf Grund von Hinterlassenschafts-Inventaren und Testamenten die Bücherkultur der ausländischen und ungarischen Siedler, der kaiserlichen Soldaten und Beamten der Landwirte, Kaufleute und Gewerbetreibenden (Handwerker) bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts zu verfolgen.

Im ersten Teil der Studie finden wir auf Grund der »*Inventaria antiqua*« und »*Testamenta et inventaria*« aus dem Budapester Stadtarchiv die Namensliste der einstigen Bücherbesitzer mit laufenden Nummern, und wortgetreu die Bücherdaten der Inventare. Diesen Teil ergänzt das sich an die Studie anschließende Anmerkungs-material, in dem die abgekürzten, häufig ohne Verfasser angeführten Buchtitel enträtselt sind.

Aus diesem Zeitalter sind die Bücherdaten ziemlich spärlich. Sie wurden nur dann in den — die großen Wertgegenstände, Immobilien aufzählenden — Hinterlassenschafts-Inventaren angeführt, wenn die Bücher durch ihre Anzahl, ihr Äußeres, ihre Schönheit oder durch die Bildung und das Interesse des amtierenden städtischen Angestellten als wertvoll befunden wurden. Das Bücherinventar der 27 Bürger steht also in keinem Verhältnis zur Zahl der über hundert Jahre in Pest-Ofen ansässigen Bürger. Und dennoch erhält der Forscher, der die siebenhundertdreißig Daten der Bücherverzeichnisse summiert, ein einheitliches Bild. Diesen Versuch einer Synthese finden wir in der zweiten Hälfte der Studie.

Die erste Tabelle zeigt die Verteilung der bücherbesitzenden Bürger nach der Muttersprache. Die Aufzählung der Beschäftigungen ist recht abwechslungsreich. Es befinden sich darunter: Badeärzte, Militär-Feldscher, Ärzte mit Universitätsbildung, Landwirte, Konsule, Senatoren, ein städtischer Syndikus, Bierbrauer, Juristen, Gerichtsbeamte, Steuerbeamte, Kaufleute, Professoren, Wagnermeister, Schuster und Waisenkinder (Gymnasialschüler). Den Vermögensverhältnissen nach sind die meisten reiche Hausbesitzer, Handwerker, Beamte, die ihre eigenen Weingärten, ihre Äcker bewirtschaften. Doch sind unter ihnen auch

ganz Arme zu finden. Die spärlichen Aufzeichnungen über das Äußere, den Einband der Bücher können auch mit den Vermögensverhältnissen der einstigen Besitzer in Zusammenhang gebracht werden. Der Inhalt der Bücher, eine ganze Reihe von Lehrbüchern, Wörterbüchern, Grammatiken, allgemeine und Fachlexika, zeugt von der Schul- und allgemeinen Bildung der Besitzer. Die geographischen und historischen Titel hängen mit dem Interesse für die aktuellen Ereignisse zusammen. In den Verzeichnissen finden wir eine Reihe von Zeitungen, politischen und staatswissenschaftlichen Arbeiten. Für die städtischen Beamten waren Bücher wie Briefsteller, Formelbücher, Gesetzsammlungen, Verordnungsverzeichnisse, juristische Fachbücher und Traktate unentbehrlich. Bei den Fachbüchern sind übrigens die medizinischen Werke am zahlreichsten vertreten. Hier finden wir altmodische Heilbücher und Hilfsbücher, aber auch schon die modernen Handbücher der aufgeklärten medizinischen Wissenschaft. Die Werke über Technik, Mathematik, Chemie und Architektur dienten ebenfalls zur Vertiefung der praktischen, beruflichen Kenntnisse. Die Bibliothek des städtischen Bürgers ist auch reich an Handbüchern für den Haushalt, die Wirtschaft. Wir finden eine reiche Auswahl von Kochbüchern, Handbüchern für Pferdezucht, Musterzeichenbücher der Gartenbaukunst zur Anlage von Barockgärten, Tabellen für die Berechnung von Geldsorten (*Arithmetica practica*) und Zinsberechnungstabellen. Andererseits aber sind Werke über philosophische und abstrakte Wissenschaften nur sehr spärlich vertreten. Auf diesem Gebiete sind eher nur Sittenlehren, Anstandslehren ins pädagogische Werke vorzufinden. In den Büchern in ungarischer Sprache spiegeln sich teilweise die Überlieferungen der vergangenen Jahrhunderte bis ins Mittelalter, teilweise finden wir aber auch die besten Vertreter der damaligen, neu erwachenden ungarischen Literatur in den Bibliotheken der Bürger. Außer den, natürlich am reichsten vertretenen Gruppen der religiösen Literatur finden sich auch einige Exemplare Bücher über Volksbräuche, Volksdichtungen alter Kalenderreihen, Traumdeutungsbücher, Schundliteratur und Kalender. Eine Übersicht hierüber bringt die zweite Tabelle.

Wir sehen also, daß die Bildung des Barockzeitalters nicht nur hervorragende geistige Schöpfer aufzuweisen hatte, sondern auch empfängliche Aufnehmer fand. Außer den Schriftstellern mit ihren berühmten Bibliotheken und den auf ihre Bücher stolzen Adligen, hatte die Bildung in jedem Zeitalter auch ihre »kleinen Leute«, die sich jene, heute nur noch dem Namen nach bekannten oder als Unikum-exemplare geltenden hunderte von Büchern aus den Läden der städtischen Typographen und Kompaktoren oder aus den Marktbuden beschafften. Die Sammlung und Systematisierung dieser Daten kann also als Grundlage einer nach gesellschaftlichen Gesichtspunkten abgefaßten Kulturgeschichte dienen.

Turányi Kornél

A Józsefváros kialakulása

I. Egy városrész betelepülésének kezdete

A Belváros után a Józsefváros Pest legrégebb városrésze. Itt kezdődött a városhalon kívüli területek betelepülése, innen indult el a külvárosok kialakulása, az itt épült néhány major és zsellérkunyhó lett a magja az 1960-as népszámlálás szerint 142 941 lakost és 2833 lakott épületet számláló városrésznek.¹

Tanulmányunkban elsősorban a Józsefváros településtörténeti és demográfiai kialakulásával foglalkozunk, mégpedig fejlődésének legrégebb, XVIII. századi korszakával.² Amikor a Rákóczi-szabadságharc után a pesti határ — ami alatt abban az időben a Belvároson kívüli területet értették — megművelése ismét megindulhatott, a talaj adottságai és a földrajzi körülmények a Józsefváros területén négy övezet kialakulását eredményezték: a Belváros szomszédságában — a mai Múzeum körút és József körút közötti sávban — kertek keletkeztek. Ezek az ún. „alsókertek”-hez tartoztak, a Terézváros területén levőket „felsőkertek”-nek nevezték, s ugyanakkor az „alsókertek” közé sorolták a ferencvárosiakat is. Az itteni kertek általában néhány száz ölesek voltak, és mint egy-egy belvárosi ház tartozékát tartották nyilván azokat.

A József körúttal párhuzamosan szántóföldek terültek el. Az 1720-as években — napjaink viszonyaira átvetítve — a következő utcák jelölték ezek határát: Népszínház utca, Nagyfuvaros utca, Szűz utca, Szigony utca, Üllői út, József körút és Röck Szilárd utca. A szántók övezetét a majorok sora váltotta fel; ezek zöme a Kulich Gyula térnél és az Illés utcában épült, de a kertek és szántók közé is beékelődött néhány majorgazdaság.

A XVIII. század elején a Népszínház utca, valamint a Karácsony Sándor utca vonala a kultúrözóna határát jelezte, e vonalon, valamint a Kulich Gyula téren túl homokos, művelésre alkalmatlan vidék terült el, amelynek egyhangúságát csak a város felé tartó országutak és dűlőutak szakították meg.

Városrészünk településtörténetét a felsorolt övezetek szerint ismeretjük, s ezért először a Múzeum körút és a József körút közötti területtel, a kertek vidékével kell foglalkoznunk. A városhalak közvetlen szomszédságát már a XVII. század végén kertművelés céljára sajátították ki a Belváros lakói, de intenzív kertkultúra csak a Rákóczi-szabadságharc

után, az 1710-es években alakult ki. 1718-ban — ez évben fektették le a kertek, majorok, szántók első telekkönyvét — a Körút vonaláig általában csak kertekkel találkozunk. Mégis szántóföldnek használták a későbbi Rókus-kórház környékét, ezenkívül a mai Baross utca és Mária utca keresztezésénél is volt szántóföld. Néhány major is beékelődött a kertek sorába; a Bródy Sándor utca elején a későbbi parlament, illetve a mostani olasz kultúrintézet helyén állott a város majorja, s az Üllői út elején a klinikák felé pedig a Kemniczer-féle major.

A Józsefváros területének történelmi kialakulását utcáról utcára menve ismertetjük. Leírásunkat a Hatvani kapunál kezdjük. Ez a mai Astoria-szállónál állott; itt hagyta el a falakkal övezett várost a kerepesi országút, a XX. század Rákóczi útja. Századunkban a Kerepesre vivő országút csak a Vas utcáig volt beépülve, azon túl csak az 1711-ben épült Rókus-kápolna állott,³ míg a Rókus-kórházat csak a század utolsó éveiben hozták tető alá.⁴ 1734-ben — még csak három földszintes ház állott az országútnak a Józsefváros felé eső oldalán: kettő közvetlenül a Hatvani kapunál, egy a mai Puskin és Szentkirályi utcák között. A városkapu melletti első ház (a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán) Grassalkovich Antal gödöllői földesúr tulajdona. A házhoz a városfallal szemben nagy kert tartozott; itt létesült 1809-ben az Egyetem botanikus kertje, napjainkban pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi kara foglalja el ezt a területet. Grassalkovich Antal pesti ingatlanai adómentesek voltak; ugyanis Pest megye földesurának 1735-ben Pest városa ellen indított határkiigazítási pere egyezséggel végződött, s az egyezés egyik pontja az adómentesség előjogát jelentette számára. A Grassalkovich család később terjeszkedik; 1757-ben a piarista rendtől 4000 forintért megvásárolja a szomszéd épületet (ennek telkén a következő században a Pannónia-szálló emelkedik), majd 1770 körül a mai Puskin utca irányában növeli ingatlanát; errefelé „iure vicinitatis” szerez magának több telket. A Rákóczi út 13. szám helyén is régi ház állott; 1730 körül építették és fekvését így határozza meg a legrégibb külvárosi telekkönyv: „Ein Haus, auser dem Hatvaner Thor ohnwaith der St. Rochus Kapellen liegend”. Első tulajdonosa Krachenfehls Lambert, aki után utcát neveztek el, amikor az 1750-es évek elején a kertek sorát átvágva a mai Puskin utcának szorítottak helyet. Az elnevezés nem Krachenfehls Lambertnek szólt, aki egyszerű vendéglős (Schildtwürth) volt, hanem házának, ez volt ugyanis a környéken az első, ami után a pestiek tájékozódhattak. Az utca később színesebb nevet kapott: egy helyi vendéglő cégére után Ötpacsirta utcának nevezték, majd hosszú éveken át mint Eszterházy utca volt ismeretes.

1739 és 1775 között még néhány ház épült a kerepesi országút józsefvárosi oldalán; ezek is csak földszintesek és falusi jellegűek, s mint ilyenek, merőlegesen feküdtek az országútra. A Vas utca vonalától már a szántók kezdődtek. Itt a lakott terület határán létesült Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben a városi epreskert; a kormányzat ezekben az évek-

ben ugyanis országszerte szorgalmazta a selyemhernyó-tenyésztés fellendítését, s e cél érdekében több város eperfákat telepítettett.⁵

Most visszatérünk a belső Józsefvárosnak a városfal melletti részére, tehát a következő század 30-as éveiben épült Nemzeti Múzeum környékére. A mai Múzeum körút mellett sokáig csak kerteket találunk, de 1747-ben megjelenik az út első háza. Ezt a vidéket az arisztokrácia térfoglalása jellemzi, s mint „úri negyed” mindinkább elkülönül külvárosunk egyéb részeitől, amelyek a legújabb időkig általában a szegény embereknek nyújtottak otthont. A Batthyány család előbb csak kertet vesz itt magának, majd a század végén Batthyány József hercegprímás sorra összevásárolja a kisemberek itt épült házacskáit. A Múzeum-kert és Nemzeti Múzeum helyén a század 50-es és 60-as éveiben 9 ház épült, ezek később kivétel nélkül a Batthyányak birtokába mentek át, majd a XIX. század elején csákány alá kerültek, s a Múzeum épületének adták át helyüket. A Múzeum Kávéház helyén, tehát a Múzeum körút és Bródy Sándor utca sarkán az 1770-es években Sándor Antal báró épített magának házat. Az innen kiinduló utca — amely a XVIII. században még csak mint Tégláégető utca volt ismeretes — a múlt században (nyilván az aulikus városvezetés túlzott lojalitásának jeleként) már Főherceg Sándor utca néven szerepel a térképeken. A Múzeum utca a XVIII. században még nem létezett; csak a Nemzeti Múzeum elkészülte után, kb. 1841-ben nyitották meg.

A mai Kálvin térnél — ahová topográfiai leírásunk során eljutotunk — a Kecskeméti kapu emelkedett. Itt több út futott össze: a szolnoki és a soroksári országút (Üllői út és Ráday utca), nemkülönben a kőbányai szőlőkhöz vezető dűlőút, a mai Baross utca. Ez utóbbinak hol jobbra, hol balra forduló vonalvezetése világosan elárulja, hogy mint ösvény, majd mint dűlőút kezdte pályafutását. A Baross utcát a XVIII. század első felében teljes hosszában Major útnak, vagy Kőbányai útnak hívták, de amikor 1749-ben a Kulich Gyula téren a díszes barokk kálvária elkészült, új irányt jelölt, s belső szakaszát Kálvária, majd Stáció utcának nevezték el. Az Üllői út elején 1730 körül már hat ház állott, míg a Baross utca elején, de inkább a klinikák felé csak egy, ez is kertektől körülvéve, mint ahogy egykorú leírása mondja: „Ausser dem Ketskemeter Thor, Zwischen den gärten und neben dem Steinbrucher weg liegend.” Az Üllői út, a Baross utca és a Körút által határolt háromszöget, mint általában a belső Józsefvárost, kisebb-nagyobb kertek osztják parcellákra; ezek közül a Trierből származó császári szekerészeti igazgató (Kaiserlicher Fuhrwesensdirektor), a későbbi városkapitány, Neander János kertje volt a legnagyobb: 5290 négyszögöl. Fekvését 1718-ban így írták le: „Ein garten sambt Mayerhof-Plaz ausser dem Ketskemeter Thor mit dem gesicht gegen dem Thor undt zwischen dem üllöer undt steinbrucher od. mayerhofweg liegend.” E kert területére építették 180 évvel később a klinikákat, itt nyitották meg a XIX. század végén a Pál és Csepreghy utcákat. 1780-ig a szóban forgó háromszög alakú területen még 19 ház épült, tehát a kerteknek alig a fele települt be. Új

házakat szórványosan, rendszertelenül építettek, s csak a XIX. század derekán forrtak össze zárt utcasorokká.

Egy, a mai Iparművészeti Múzeummal szemben épült házacskát 1745-ben így ír le a telekkönyv: „Ein Haus ausser dem Ketskemeter Thor, ausserhalb der stainernen Brücken, an der Szolnoker-Strassen liegend.” Tehát errefelé — illetve amint az a II. József korában készült Balla-féle térképről kitűnik, pontosan a Mária utca és az Üllői út találkozásánál — köhíd állott. Ez a külvárosokat átszelő Rákos-árkot hidalta át. A Rákos-árok, vagy ahogy a korabeli források nevezik a „Rakosser Canal” a pesti határ kisebb-nagyobb mocsarait vezette le. A mai Blaha Lujza térnél lépett a Józsefváros területére, majd a Röck Szilárd utca és a Mária utca vonalát követte, és végül a Ferenc körúttal párhuzamosan a Boráros térnél érte el a Dunát. A Rákos-árok eredetileg patakocska volt, s pályáját a pesti határt kettéosztó mélyedés, a történelem előtti kor Duna-medre határozta meg. Mikor a pesti határ művelés alá került, s betelepülése is feltartóztatlanul haladt előre, szükségessé vált a patak szabályozása. A pesti tanács az 1740-es évek táján a meder vonalában árkot ásott, s az eddig szeszélyes patak folyása mesterséges mederbe terelődött. Az árok tisztítása, karbantartása rendszeres munkát igényelt; ehhez a külvárosi lakosok robotmunkáját vették igénybe.

A Reviczky utcát s folytatását, a Krúdy Gyula és a József utcát 1730-ban, amikor a Szabó Ervin Könyvtár palotája helyén az utca legelső házacskája megépült, Téглаégető útnak hívták, mivel a József körút vonalában létesült városi téглаégető irányába tartott. Később Régi Téглаégető útnak nevezték el, hogy a másik Téглаégető úttól, a mai Bródy Sándor utcától megkülönböztessék. Az utca másik egykorú neve Stainbrecher Gasse. Helytelen volna ezt Kötörő utcára lefordítani, mivel a Stainbrecher családi név volt. A Stainbrecher utcát szegélyező kertek csak lassan, vontatottan települtek be, a század első felében ritkán nyúlnak a kertekhez, az új telepesek kijjebb, a kevésbé értékes szántók területén igyekeznek maguknak otthont alapítani. Akik ide jöttek, azok első-sorban gazdaságukhoz akartak közelebb kerülni, így Sackmundt János Troppauból származó kertész. Ő eredetileg egy nagyobb telket (ez a mai Makarenko és Mária utcák közötti részt teljesen betöltötte) szerzett itt magának, majd 1739-ben a Belvárosból kiköltözött, és itt épített magának házat, s ugyanakkor gazdaságát 1200 négyszögöl területtel bővítette. A Régi Téглаégető útnak a kertövezetbe eső szakaszán 1761-ig mindössze 6 ház épült, majd az 1762. év fordulatot jelentett. Ez évben a Mikszáth Kálmán térnél 12 új házacskát hoztak tető alá. A század második felében a belső Józsefváros kertkultúrája rohamosan hanyatlík, s a zöldségeskertek és gyümölcsösök itt is lakóházaknak szorítanak helyet.

A Józsefváros belső részének — az egykori kertövezetnek — eredetileg nem voltak keresztutcai; ezekre kezdetben nem is volt szükség, mivel a kertek mint párhuzamos sávok mind a Belvárostól távolodó utakra támaszkodtak. A keresztutcák (a mai Puskin, Szentkirályi, Makarenko és Vas utca stb.) annak sorrendjében jöttek létre, amint

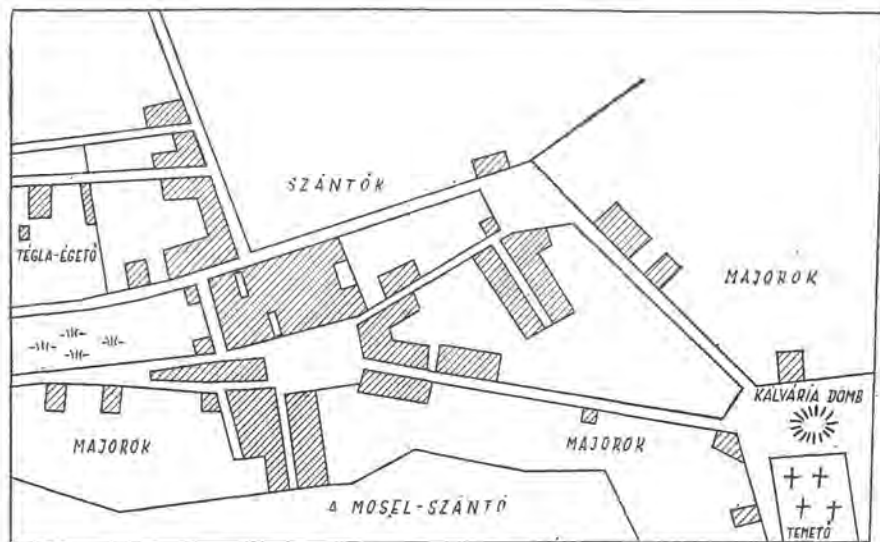
a kerteket előbb a Belvároshoz közelebb, majd távolabb felparcellázták. A mai Puskin utca, egykor Krachenfehls Gasse beépítése az 1750-es években vett lendületet, a Szentkirályi utca vonalában azonban csak az 1760-as években épült fel néhány ház, ezek az egykorú telekkönyv szerint nem egy út mellett, hanem a kertek között fekszenek, míg magát az utcát csak az 1780-as években említik a források Ősz utca néven. A Vas utca, Gyulay Pál utca, Kőfaragó utca megnyitása már a múlt század elejére esik, hiszen ez a környék csak a Rókus-szántó felosztása és a Rókus-kórház elkészülte után épült be. A Makarenko utcát eredetileg Zerge utcának hívták, mivel a felső, a Bródy Sándor utca felé eső végénél a „Kőszáli Zergéhez” címzett vendéglő állott. A vendéglőt befogadó ház eredetileg Mayer Mihály városi kamarás tulajdona volt, aki azt 1766-ban építtette. Ezen a környéken ez volt a legnagyobb épület. Később ebbe helyezték el a város szegényeit, majd a XIX. század elején itt működött a Rókus-kórház fiókkórháza.⁶

A Bródy Sándor utcában az első ház 1741-ben a ma itt álló Rádiószékház helyén épült fel. A Bródy Sándor utca őse ez évben még jelentéktelen dűlőút lehetett, az első ház leírásánál a telekkönyv nem is hivatkozik rá, csak azt állapítja meg, hogy az épület a 192-es és 194-es kertek között fekszik. Amikor azonban tíz évvel később a szomszéd telken új ház készül el, ezt már így regisztrálják: „a kertek között az ún. Téglaegető út mellett”. Az itteni kertek rendszeres beépítése 1750-től kezdődik, s 1767-ben az utca eredeti házsora már elérte a mai Gutenberg teret. Az utca utolsó házáról így szól a feljegyzés: „bey dem alten Zieglofen an dem Rakoschgraben.” A Gutenberg teret keresztelte a Rákos-árok vize, az árkon túl pedig a városi téglaegetőt találjuk a Röck Szilárd utca, a Rákóczi tér és a Kissalétrom utca közötti területen. Az 1720-as években itt keletkezett az első téglaegető, ugyanis errefelé az oligocén agyag már 1,47–2,42 méter mélységben elérhető.⁷ Az 1750-es években a könnyen kitermelhető agyagréteg itt már kimerült, s 1759-ben a Rókus-szántón létesítettek új égetőket; itt 3 méter mélyen bukkantak kékes agyagra.⁸ A Röck Szilárd utcának a Rókus-szántó felé tartó szakaszát ez időben Sár utcának hívták, bizonyára az úttal párhuzamosan tartó Rákos-árok kiöntései miatt.

A téglaegetőnél véget ér a kertek övezete, s azon túl — a határvonalat a mai helyzet szerint a Röck Szilárd utca, majd a Baross utcától a József körút alkotja — már szántóföldek között járunk. A pesti határ szántóinak kiosztása és első telekkönyvvezése 1718-ban történt. Az első telekkönyv a Józsefváros területén 30 szántót különböztet meg. Sorszámzásuk a városrész felső részénél kezdődött, ott, ahol ma a Nemzeti Színház áll, s az Üllői útnál ért véget. A Rákóczi út, Kiss József utca és a Népszínház utca közötti területet Rielling Mihály szántója foglalta el. Tulajdonosa 1747-ben — kb. a Nemzeti Szálloda helyén — házat építtet, amely 1764-ben 2000 forintért egy Savoyából származó kereskedőnek, Crettier Péternek lett a birtoka. A József utca és a Népszínház utca közötti területet 16 szántó szelte fel párhuzamos szalagokra; e szalag-

határok a mai Bacsó Béla, Víg, Tolnai Lajos, Lévai Oszkár, Auróra és Nagyfuvaros utcáknak szabtak irányt. Ezek a szántók a keresztúri országút mellett feküdtek; ez volt a Népszínház utca első elnevezése. Az itteni szántók felparcellázása és beépítése általában a XVIII. század második felében, legkésőbb a múlt század elején megkezdődött, de összefüggő lakott területek csak vontatottan és rendszertelenül alakultak ki. A Bérkocsis utca, a Népszínház utca és a Röck Szilárd utca közötti földek felparcellázása csak 1808-ban indult meg, akkor, amikor a napóleoni háborúk alatt keletkező infláció hatására az ingatlanforgalom meg-

A Horváth Mihály tér környéke (Pacsirtamező) 1740 körül

élénkült. Ezzel szemben a Bérkocsis utcától délre, valamint a Nagyfuvaros utca környékén már 1760-tól parcellázás alá kerülnek a szántók. A Nagyfuvaros utca és az Auróra utca közötti sávot Baader Pál és Buday Gábor szántói foglalták el, ezeket 1767-ben házhelyekre osztották fel, és II. József uralkodásának idejére már szorosan beépültek földszintes házacskákkal.

A Nagyfuvaros utca, a Kisfuvaros utca, a Homok utca, az Erdélyi utca és a Mátyás tér által határolt négyszög viszonylag régi településnek adott helyet. E vidék első telepese Fodor Márton nevű zsellér volt, aki már 1730 körül itt talált otthonra. A következő ház 1746-ban épült, az Erdélyi utcai oldalon: „In der Ungarischen Gasse”; ez az utca tehát a Magyar utca volt.⁹ Az itteni házak egy homokdombon épültek,¹⁰ s első tulajdonosaik, nevükből következtetve, mind magyar emberek voltak. A Mátyás tér környéke a XVIII. században homokos pusztaság

kezdetét jelölte; ez volt a külváros legértéktelebb része, ide szorultak a földesúri önkény elől a városba menekült jobbágyok, akik a polgárok napszámosaiként keresték keserves kenyerüket. A Köztársaság és a Teleki László téren és ezektől keletre műveletlen futóhomok akadályozta sokáig városrésziünk fejlődését. E sivár vidék beépítése csak a múlt században kezdődött. Művelés alá sohasem fogták, de mint szabad teret másként hasznosították: itt tartották az állatvásárokat.

A Lévai Oszkár utca és a Tolnai Lajos utca közötti sáv a század végén mint Hülff-féle szántó volt ismeretes. A város közéletében kevésbé ismert tulajdonosok után 1774-ben Hülff Bálint őrnagy vette meg ezt a területet 250 forintért. Hülff, amikor II. József idején Pest polgármestere lett, ingatlanát felparcelláztatta. Természetesen ez számára jelentős jövedelmet jelentett: egy 100—150 négyszögöles házhelyért 60—90 forintot kért. Ingatlanának a József utca felé eső végét a városrész temploma számára ajánlotta fel, de ez — mint köztudomású — nem itt, hanem a Horváth Mihály téren épült fel.¹¹ A Víg és a Tolnai Lajos utca közötti szántó Conti Lipót kőfaragómesternek volt a tulajdona, a család nevét sokáig a Conti utca őrizte. A Conti- és a Hülff-birtok a kőfaragómester halála után egyesült, Hülff Bálint ugyanis feleségül vette Conti özvegyét. A volt Conti birtokon Hülff vidéki kúriának beillő házat emelt magának, ez időben ez volt a külső Józsefváros legnagyobb, legimpozánsabb épülete. Megtollasodását polgártársai irigykedve szemlélték, s mikor II. József halála után mint a letűnt jozefinista rendszer kegyeltje és kiszolgálója kénytelen volt polgármesteri hivatalát otthagyni, nem kerülhette el a vádat, hogy vagyonának egy részét törvénytelen úton szerezte.

A Bacsó Béla utca és a Víg utca között, de a Bérkocsis utcától délre a Harucker-féle szántó húzódtott; viszonylag korán felparcellázták: 1756-ban már hét ház, a század végén pedig zárt utcasorok találtak rajta helyet. A Bacsó Béla utca eredeti neve első lakosai után Bajor utca. Ennek az utcának a Belváros felé eső oldalán 1737—1738-ban már öt ház épült, ezek fekvését csak felületesen határozzák meg az egykorú források: a téглаégető mögött található. Az utca eredeti nevére egy 1743-as település leírásánál bukkanunk: „Ein Haus in dem Lerchenfeld in der Bayerischen Gassen.”

A Rákóczi tér területe az 1750-es években már teljesen be volt építve.¹² A tér helyén épült házakat északon a Sváb utca (a mai Kölcsey utca folytatása), keleten a Bajor utca, délen a Téглаégető út (napjainkban a Bródy Sándor és a Békési utca) határolta, míg a Belváros felé eső részén található háromszög alakú telek (ezt most a Körút, a Békési és a Kölcsey utcák határolják) sokáig üresen maradt.

A városi téглаégetőtől — ez a Rákóczi tér és a Kissalétrom utca között működött — lejjebb eső terület, különösen pedig a Rigó utca, a József utca, a Körút és a 32-esek tere által határolt telkek eredetileg vízenyősek, mocsarasak, építkezésre alkalmatlanok voltak. Itt terült el az úgynevezett Szalay-féle mocsár. A 32-esek terének túlsó oldalán ugyan is Szalay István majorja helyezkedett el; ez volt a környéken a legrégebb

épület, s így az itteni vizenyős rét helyét is az ő majorja után határozták meg. A mocsár helye a múlt század derekáiig beépítetlen, most egy modern hétemeletes lakóház foglalja el e területet.

A következő épülettömb, amelyen belül ma a József telefonközpont székháza emelkedik, a Józsefváros legrégebb házainak adott helyet. Ez a terület — tehát a Horváth Mihály tér, a Rigó utca, a József utca és az Őr utca által határolt rész — 1718-tól 1732-ig Kastberger József szántóföldje. 1732-ben felparcellázták, s két éven belül 21 házacskra épült rajta. Még hat parcella maradt üresen, de 1758-ban a négyszög beépítettsége már teljes. A Rigó utcát ez időben Pacsirta utcának nevezték, az Őr utca elnevezés pedig a XVIII. századra nyúlik vissza, bár meg kell jegyezni, hogy egyik régi, 1748-ban épült házról azt írja a telekkönyv, hogy a Szlovák utcában található. A következő egységnek — az Őr utca, a József utca, a Lovassy utca és a Tavaszmező utca által határolt területnek — első házai mind 1740—1741-ben épültek. A Tavaszmező utca 200 év előtt mint Szlovák utca volt ismeretes. Az elnevezés kétségtelenül az itteni lakosokra célzott; ezek kevés kivétellel szlovákok voltak, s magját képezték fővárosunk később számottevő szlovák kolóniájának, amely a múlt században már önálló kultúregyesületeket hozott létre, s evangélikus vallású hívői külön egyházközségben tömörültek.¹³

A Lovassy utca és a Mátyás tér — régi nevén Frühlingsfeld — közötti terület még II. József korában is beépítetlen.

A Tavaszmező utca a szántóföldek övezetének határát jelzi. Ezek beépítése a század folyamán lankadatlanul halad előre, bár a XIX. században még sok az üres telek.

A Horváth Mihály tértől a Kulich Gyula tér felé a majorok zónája következik, további szántókat városrészünk területén a Práter utca és a Tömő utca vonalában kell keresnünk. A Nap utca, a Szigony utca, az Üllői út és a József körút által határolt terület két patrícius családnak, a Moseleknek és a Schoppereknek volt a birtoka. Schopper Károly vaskereskedő szántója csak a Tömő utca környékét foglalta el, a többi mind Mosel-birtok. A Mosel-szántóhoz a Szigony utcán túl a család majorja kapcsolódott, s így a Mosel-birtok az Üllői út, a Baross utca, a Körút és az Illés utca közötti terület jó harmad részét foglalta magában. A Mosel család már a XVII. század vége óta vezető szerepet játszott Pest város közéletében, s mikor a Rákóczi-szabadságharc után a szántókat a polgárság között felosztották, a Moselek nagy és értékes területeket foglaltak le maguknak. Mosel Józsefet — aki a család tekintélyét megalapozta, s vagyonát nagyra növelte — 1733-ban kinevezték a telekkönyvi hivatal vezetőjévé. Ő fektette le az első külvárosi telekkönyvet. 1751-ben Pest város bírása, majd 1773-ban első polgármestere lesz.¹⁴ Vagyonát — mint Pest patrícius polgárságának számos tagja — elsősorban ingatlanspekuláció útján gyarapítja. Az 1780-as évekig, az első pesti manufaktúrák létrejöttéig, a telekspekuláció a gyümölcsöző tőkebefektetés, a meggazdagodás legbiztosabb útja.¹⁵ Ingatlanai 1786-ban felbontott végrendelete szerint 21 755 forint értéket képviseltek (ugyanekkor polgármesteri

fizetése évi 300 forint volt), s ezeken belül a józsefvárosi birtokát 8236 forintra értékelték.¹⁶ Azonos nevű fiának 1803-ban bekövetkezett halála után az ország különböző részeibe szétszóródott örökösök a majorokat és a szántókat kis parcellákra osztva kiárusították.¹⁷

A Mosel-szántó tengelyében a Práter utca áll, ez mindvégig a volt Mosel-birtokon fut keresztül. A terület II. József korában még teljesen beépítetlen, de a napóleoni háborúk alatt és után gyors ütemben benépesül. A Schopper-szántó az Üllői út mellett feküdt; amikor felparcellázták, az új telkek között vágott utcát a volt tulajdonosról Schopper Gassenak nevezték el. A Schopper utcát Pest magyarosodásának korszakában Tömő utcára fordították le, holott annak neve mint családnév lefordíthatatlan.

Városrészünk harmadik, külső övezetét majorok alkották. Ezek központja a Kulich Gyula tér; az innen kiinduló utakat az Üllői útig, a Mátyás térig és a Horváth Mihály térig mindenütt gazdasági épületek szegélyezték. A majorok mégsem alkottak annyira egységes övezetet, mint a kertek vagy a szántók, hiszen már a Belvároshoz közel, a kertek között is találkoztunk velük. A legnagyobb józsefvárosi majorok a Kun Béla térnél és az Illés utcában terültek el. Itt kezdődött az ún. alsómajorok sora. Ezek alatt a József- és a Ferencváros területén levőket értették, míg a Rákóczi út vonalától északra fekvőket felsőmajoroknak nevezték. A Kun Béla tér helyén létesült a Kórház Major. Ez városi birtok volt, s a közközház ellátását szolgálta. A következő major — kb. a fűvészkert helyén — a tulajdonos neve után mint Festetics-major volt ismeretes. A Kulich Gyula térig még hét majort tudnánk felsorolni, amelyek közül a hatodik, a Mosel-major, a Mosel-szántó folytatása. Az Illés utat, amelyen az állatokat a legelőkre terelték, eredetileg Birka útnak nevezték, de jelenlegi neve is több mint 200 éves. Itt, a mai botanikus kertnél létesítették ugyanis a jó vizéről híres Illés kútját. A környék egyébként is gazdag volt ivóvízben, s éppen ez a körülmény magyarázza azt, hogy az állattartó gazdaságok elsősorban itt keletkeztek.

A Kulich Gyula téren a környék első telepesei még 1732-ben kálváriadombot emeltek, majd 1746—49-ben ugyanitt díszes barokk kálvária épült. Ezt csak 1894-ben bontották le, és a Képzőművészeti Főiskola Bajza utcai telepén állították fel újból.¹⁸ A Kulich Gyula térnél — pontosabban az Illés és a Diószeghy Sámuel utcák között — terült el a Józsefváros legrégebbi temetője;¹⁹ ezen túl az Örömvölgyi dűlőnek Kőbánya irányában elnyúló rétjei következtek.²⁰ A dűlő emlékét sokáig az Örömvölgy utca neve őrizte; ez ma a Diószeghy Sámuel utca. A Kulich Gyula teret Kőbánya felől és északról is majorok vették körül, nemkülönben majorépületek szegélyezték a Baross utcának a kálváriától a mai Horváth Mihály térig terjedő szakaszát. A Karácsony Sándor utca régebbi neve Karpfenstein utca; itt volt ugyanis e városrész történetének bennünket érdeklő korszakában Karpfenstein Ferenc városi fertálymester majorja. Az itteni, a Teleki László tér irányában fekvő gazdasági épületek nagyrészt későbbi alapítások; nem tartoztak ama 31 major közé,

amelyek az első, az 1718-iki összeíráskor már léteztek a pesti határban. A majorövezet a XVIII. század közepén elérte az Orczy teret és a Mező Imre utat, de az új majorok létesítésével egy időben a beljebb fekvőket lebontották és területüket felparcellázták. A mai Dankó utcának a Mátyás tér felé eső része 1736-tól kezdve a majorok rovására fokozatosan betelepül. A Szerdahelyi utcában („in der untern Mayerhof Gassen”) 1748 és 1752 között jelennek meg az első házak. A Karácsony Sándor utca felső vége is ez időben vált lakott területté. Az itteni házacskák — a telekkönyv tanúsága szerint — a keresztúri országút mellett fekszenek. A Keresztúr felé vivő országút tehát — amely a mai Népszínház utca helyén hagyta el Pestet — itt egy kissé délnek kanyarodott, majd az Orczy tér irányában folytatta útját Kőbánya, illetve Rákoskeresztúr felé.

A Baross utca, Tavaszmező utca, Mátyás tér és Dankó utca által határolt területen 1718-ban még csak gazdasági épületeket találunk. Ezek között Lenner von Lennersberg János majorja a legnagyobb. Ez a század végén egyházi tulajdonba kerül, részben a pesti papi szemináriumnak, részben az angolkisasszonyoknak lesz az ingatlana. Ez utóbbi terület még a múlt században is mint „apácák majorja” ismeretes. Az egykori majort átszelő utcát ma is Szűz utcának hívják. A Lenner-féle major mellett, de attól a Mátyás tér felé feküdt Gaczonyi (Kászonyi?) Tamás tanácsnok gazdasága; ezt 1730-ban felparcellázták.²¹ Itt létesült a Magyar utca (ma Koszorú utca), amelyet 1734-ben már 20 apró házacskára szegélyezett. Mint a Bajor és a Szlovák utcák, ugyanúgy a Magyar utca is telepesei után kapta nevét. A Baross utca felé a Lenner-major akadályozta a továbbépülését, s még az 1780-as években is zsákutca. A Magyar utca keletkezésével egy időben 16 ház épült a Lenner-féle majortól beljebb, a mai Horváth Mihály térnél. Azon a háromszögletű területen, amelynek csúcsait a Kulich Gyula tér, a Horváth Mihály tér és a Mátyás tér képezi, újabb település az előbb említetteken kívül a XVIII. században nem keletkezett. A század végén több itteni majorgazdaság zöldségeskértté alakul át, a Dankó utcában pedig három szőlőskertet is telepítenek.

A Baross utca déli oldalán, a Kulich Gyula tértől a Belváros felé is majorgazdaságok mellett haladunk el. A Baross utca és az Illés utca — vagy mint a XVIII. században nevezték, a Kőbányai út és a Birka út — sarkán Joannics Imre Pest megyei alispánnak volt a gazdasága, ezt követte Lehner Mihály vendéglős és városbíró majorja, majd a Savoyából származó kereskedőknek, a Crettier testvéreknek birtoka következett. Itt a Baross utca és az Illés utca vonalában keletkeztek a legnagyobb és a legértékesebb majorok; ezeket elsősorban a városi tisztviselők patríciusrétege szerezte meg magának, de ezek mellett módos kereskedők is itt vásárolnak gazdaságot; több ingatlan pedig végrendelet útján egyházi birtokká lesz, így pl. Joannics Imre a dominikánusokra hagyta majorságát.

A Horváth Mihály tér déli oldalán fekvő majorokat már 1730 körül felparcellázták. A parcellák házacskái mentén 1735-ben két rövid utca is keletkezett: az Alsóduna és a Felsőduna utca. Az Alsóduna utca (mai neve Futó utca) abban az időben csak a Nap utca vonaláig ért,

tovább nem fejlődhetett, mivel útjában állt a Mosel család szántóföldje. A Józsefvárosnak ez a nagybirtoka csaknem száz évig akadályozta e környék betelepülését, s így a XVIII. században a Körút vonalán túl nem jöhetett létre keresztutca, amely az Üllői utat a Baross utcával összekötötte volna. A Felsőduna utca (ma Vajdahunyd utca) sorsát is a Mosel-szántó döntötte el, ez kényszerítette arra, hogy zsákutca maradjon. Lakói idővel Zsák utcának nevezték el, s ezt a nevet még akkor is megtartotta, amikor házsora elérte az Üllői utat, s zsák jellege így megszűnt. A Vajdahunyd utca és a Körút vonala között még néhány majorgazdaságot találunk; itt volt többek között Szalay István majorja, amelyről már a közeli mocsárral kapcsolatban tettünk említést. A József körútnak a Baross utca és az Üllői út közötti szakasza eredetileg Serföző utca, erre volt ugyanis a városi serfözde.

Topográfiai leírásunkat a Nagyvárad térnél végezzük. Itt keletkezett a XVIII. század utolsó éveiben az Orczy-kert, amelyről annyi elragadtatással beszél Leyrer József, Pest egyik legrégebb városleírásának szerzője.²²

Városrészünk kialakulását nehéz korszakokra felbontani. Igaz, hogy közigazgatásának története adott időpontok által határolt szakaszokra osztható, azonban ezek a szakaszok nem fedik településtörténetének egyes korszakait. Közigazgatástörténeti szempontból a XVIII. század folyamán négy dátumot kell kiemelnünk. 1733. január 5-én Pest város tanácsa Pindter Mátyás téglásmestert nevezte ki a Józsefváros területén létrejött új település, az ún. Pacsirtamező előjárójává.²³ Pindter és az őt követő külvárosi bírák tulajdonképpen nemcsak Pacsirtamezőnek, hanem az egész városfalon kívüli területnek voltak az előjárói. Ez időben a többi, később hatalmas külvárosok (Terézváros, Ferencváros, Lipótváros) területén csak kevés ház állt, s így ha külvárosról beszéltek, csak a Pacsirtamezőt értették. A következő évtizedek során a Terézváros területén is népes település alakul ki, amely nagyságának tudatában önállóságát követeli. 1766-ban, az eddig egységes pesti külvárost két részre osztották; a Kerepesi úttól, tehát a mai Rákóczi úttól északra a Felső-, délre az Alsó-külvárost szervezték meg új közigazgatási egységekként. A következő fontos dátum városrészünk történetében 1777. Ugyanis ez év november 7-én mondta ki a tanács, hogy az Alsó-külvárost ezentúl Józsefvárosnak nevezik. Józsefváros alatt ekkor tehát a mai József- és Ferencváros területét értették, mivel az Alsó-külváros mindent magába foglalt, ami csak a mai Rákóczi út vonalától délre terült el. A Ferencvárost mint önálló közigazgatási egységet 1792-ben szervezték meg.²⁴ Ekkor jöttek létre városrészünk sokáig zárt egységet képező határvonalai; ettől fogva ha Józsefvárosról beszéltek, ezen a Múzeum körút, a Rákóczi út, a Mező Imre út és az Üllői út által határolt területet értették. 1792-től 1950-ig határai nem változtak, napjaink VIII. kerülete azonban túlterjed a Józsefváros határain.

Településtörténeti szempontból három korszakot különböztethetünk meg. A török hódoltság megszűntétől 1730-ig terjedő időben már

felmerül városrészünk betelepítésének kérdése, de csak majorok épülnek a területén, s a Belváros közvetlen szomszédságában néhány ház. 1730-tól a Horváth Mihály tér és a Mátyás tér környékén zárt, különálló település jön létre, s inkább egy kis község születésének, mint egy külváros keletkezésének vagyunk a tanúi. Az 1750-es évektől fogva már nem e telep fejlesztése, hanem a Józsefváros egész területének egyenletes beépítése kerül előtérbe. Az új telep fokozatosan összeépül városrészünknek a Belvárossal határos belső területével, s e korszakban már Pest egyik külvárosának kialakulásáról beszélhetünk.

A Józsefváros betelepítésére már a Rákóczi-szabadságharc előtt gondoltak: 1696-ban a szentendrei rákok szerettek volna az Illés kútja mellett megtelepülni, de a város tiltakozása meghiúsította tervüket.²⁵ Az említett évben három, 1703-ban pedig tíz majort írtak össze a pesti határban.²⁶ A helyüket nem ismerjük, de igen valószínű, hogy ezek közül több a Józsefváros területén épülhetett. A majorok a kuruc-labanc háború viszonytárságai során elpusztultak, és a szabadságharc bukása után 1711-től új gazdasági épületeket kellett a pesti határban emelni. 1718-ban már 12 major állott a Józsefváros területén, nagyobbrészt az Illés utcában, az Illés-kút környékén.²⁷ Mezőgazdasági szempontból kétségtelenül az Illés-kút környéke volt e vidék legértékesebb része. A Józsefváros a Népszínház utca, a Mátyás tér és az Orczy tér vonaláig humuszban gazdag áradmányos talaj, amelyben a talajvíz szintje a Duna 0 pontjához viszonyítva a Múzeum körútnál észlelt +1,65 métertől a Nagyvárad térig +14,28 emelkedik.²⁸ Az Illés utcában tehát könnyű volt ivóvízhez jutni, s az értékes termőtalaj mellett éppen ez a körülmény tette lehetővé azt, hogy majorgazdaságok először itt jöjjenek létre. A majorokban néhány lakóhelyiséget, továbbá istállókat és fészereket találunk. Elsősorban juhászatra rendezkedtek be, így az előbbieken már említett Mosel-féle majorban 1752-ben 9 tehenet és 332 birkát, 1786-ban pedig 11 tehenet és 507 birkát őriztek.²⁹ A korábbiakban említett 1718-as összeírást követő évtizedekben városrészünk területén a majorok száma megháromszorozódott (az 1730 és 1746 közötti évek Pest állattenyésztésének legvirágzóbb korszakát jelentették), noha már a Belvároshoz közelebb fekvőket lebontották, hogy házhelyeknek, majd lakóházaknak adjanak helyet.

Az 1720-as évek végén a hatvani és a kecskeméti városkapuknál (tehát az Astoria-szállónál és a Kálvin téren) megjelentek az első házacs-kák. Számuk az 1734-es összeírás szerint csak tizenegy, közigazgatásilag még a városhoz, tehát a mai Belvároshoz tartoznak. Inkább a város kihe-lyezett előőrsei, s topográfiai helyzetük nem teszi lehetővé, hogy Pest egyik külvárosának magját képezhessék.

Városrészünk történetében az 1730—1733-as évek hoztak fordulatot. A város tanácsa felparcelláztatta a mai Horváth Mihály tér és a Mátyás tér környékén az ún. Pacsirtamező- (Lerchenfeld-) dűlőben elterülő szántókat, s 1734-ig 78 lakóház épült fel a szántóföldek helyén.³⁰ Ez a szám a városfalon kívül található házak mintegy 70%-át jelentette; az előbb említett évben lefektetett első „külvárosi” telekkönyvben ugyanis 112

házat írtak össze: hármat a Lipótváros, nyolcat a Terézváros, tizenkettőt a Ferencváros területén, tizenegyet a Józsefváros belső részén a kapuk közelében és hetvennyolcat pedig a Pacsirtamező után elnevezett új településen. Az 1730-as évek elsősorban a Lerchenfeld gyarapodásának voltak szemtanúi; míg 1740-ig a Terézvárosban 38, a Ferencvárosban 29 ház építettek fel, addig a Józsefváros területén 158 ház állott, ezek 90%-a a Horváth Mihály tér környékén. A XVIII. század negyedik évtizedében alakultak ki a Pacsirtamező első utcái: Magyar utca (Koszorú utca), Szlovák utca (Tavaszmező utca), Bajor utca (Bacsó Béla utca), Kálvária vagy Kőbányai utca (Baross utca), Pacsirta utca (Rigó utca), Steinbrecher utca (József utca), Felsőduna utca (Vajdahunyad utca), Alsóduna utca (Futó utca).

Az 1740-es években a fejlődés irama megtorpant. Az 1730-as években évenként átlag 15 házat építettek e városrész területén, a következő évtizedben azonban csak évi hatot. A fejlődés iramát a patrícius polgárokból álló városi tanács akadékoskodása lassította meg. A tanács szerint a városhalon kívül további házak építését nem szabad engedélyezni, mivel ha ezek tovább szaporodnak, a házakat külvárosnak fogják tekinteni, s ez jogcím lesz a városra kivetett országos adó felemelésére. Másik ok az volt, hogy mivel a falakon kívül elsősorban zsellérek telepedtek le, azok számának továbbnövekedésétől a polgárok vagyonaát féltették. A választott polgárság 1741 áprilisában válaszolt a tanács aggályaira. E testület véleménye szerint külvárosra szükség van, mivel a város adóját a legközelebbi országgyűlésen mindenképpen fel fogják emelni, s minél több a ház, annál több adózó között fog megoszlan a várható teher. Kívánatos azonban, hogy ezentúl a külterületeken csak polgárok építhessenek, akik természetesen zselléreket is befogadhatnak házaikba, mivel ezekre mint olcsó munkaerőre szükség van.³¹ A tanács magáévá teszi a választott polgárság álláspontját, de az a kívánság, hogy a Belvároson kívül csupán a polgárjoggal rendelkezők építhessenek, csak ideiglenesen jut érvényre.

Az 1750-es évek e városrész számára is bizonyos fellendülést hoztak, de az újonnan kezdődő építkezési versenyben a Terézváros került az élre.³² 1750 és 1760 között a Terézváros területén 139, a Józsefváros területén 94, a Ferencváros területén 26, a Lipótváros területén pedig 2 ház épült.³³ A Terézváros lendületét az 1760-as években is megtartotta (1760 és 1769 között itt 140, míg a Józsefváros területén csak 69 új ház épült), de az 1730-as években történt késlekedését behozni még nem tudta. 1769-ben a külvárosban összesen 868 ház állt. ebből 386 a Józsefváros, 363 a Terézváros, 114 a Ferencváros és 5 a Lipótváros területén.³⁴ 1750-től kezdve városrészünk területén elsősorban a Belváros szomszédsága — tehát az a rész, amelyet tanulmányunk elején a kertek övezetének neveztünk — fejlődik; itt előbb a hosszanti, azaz a Belvárostól távolodó, majd a keresztutcák épülnek be. A Pacsirtamező, bár a Rákóczi tér, a Teleki tér és az Orczy tér irányában terjeszkedett tovább, veszített korábbi lendületéből és jelentőségéből. Az 1772-es ház-

statisztika szerint 407 ház állott a Józsefváros területén, s ebből 290 tartozott a Pacsirtamezőhöz; tehát míg 1734-ben a Horváth Mihály tér és a Mátyás tér körül kialakult település a Józsefváros területén épült házak 88%-át mondhatta sajátjának, addig 1772-ben csak 71%-át.³⁵ Az 1772-es statisztika azt is mutatja, hogy a Pacsirtamezőt ez időben még különálló települési egységként tartották számon. Az 1780-as évek folyamán e település teljesen összeépül városrészünk belső részével, s Pest magába olvasztja legrégebbi „elővárosát”. A XIX. század elejére már az emléke is elmosódik, és az új nemzedék nem ezt a vidéket, hanem a Terézvárosnak a Lövölde tér felé eső részét nevezi Pacsirtamezőnek. II. József korának Józsefvárosát Balla Antalnak 1784 és 1789 között helyszíni felmérés alapján készült várostérképe tárja elénk.³⁶ Ezen a kertek és a szőlők között 580 házat és gazdasági épületet számlálhatunk meg. Városrészünk házai a XVIII. században néhány kivétellel földszintesek³⁷ és általában vályogból készültek.³⁸

2. Népesség és közállapotok

A Józsefváros területének folyamatos betelepüléséről a Rákóczi-szabadságharcot befejező és követő évektől kezdve beszélhetünk, városrészünk tehát — történelmét e szempont szerint ítélve — éppen napjainkban 250 éves. A szabadságharc idején nem merészkedett Pest lakossága tartósan a város falain túlra, arról pedig, hogy itt már régebben is letelepedtek volna, nincsenek határozott adataink. Amint 1712 körül az Illéskútnál a polgárok első majorjai megépültek, szükségszerűen itt kellett letelepedniük az első gazdasági cselédeknek is, akik a polgárok földjeit megművelték, állataikat gondozták. A régi pesti hagyatéki leltárak a majorok leírásánál az azokban lakó majorosokról, juhászokról, csordásokról és számos más cselédről tesznek említést. Ezek száma az 1718-ban összeírt 12 józsefvárosi majorban megközelítette a 100 főt. A következő évtizedekben, amint a város mezőgazdasága, különösen pedig állattenyésztése erősebb fejlődésnek indult, a majorok már nem voltak képesek befogadni a napszámosok növekvő számát. A polgárság arra kényszerült, hogy a majorok és a szántók közelében házhelyeket osszon cselédei számára, ami 1730 körül a Pacsirtamező-dűlőben meg is történt. Mennyi lehetett a Józsefváros területén lakók száma a Pacsirtamező megalapításának évtizedében? Erre vonatkozóan statisztikai adatok nem maradtak fenn, de ha megelégszünk megközelítő, becsült számértékkel, úgy biztosan támaszkodhatunk egy, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött, 1736-ból származó összeírássra.³⁹ Ez 236 kenyérkereső lakost sorol fel, akiknek mind a város falain kívül volt a házuk, illetve az állandó lakásuk. Tekintve, hogy 1736-ban 152 külvárosi házból 122 volt józsefvárosi, az előbb említett lakosok közül mintegy 190 élhetett a Józsefváros területén. Ha feltételezzük, hogy egy kenyérkeresőre 3 eltartott jutott, s egy házban 6—7 ember található hajlékot, úgy 1736-ban mintegy 750—800 főre becsülhetjük a Józsefváros lakosságának számát. Pon-

tosabb következtetésre tudunk jutni az 1777-es népességszámot illetően. Ez évben, amikor felmerült az a gondolat, hogy a Józsefváros önálló plébániát és templomot kapjon, a helybeliek arra hivatkoztak, hogy a városrésznek 2988 katolikus hívője van. Tekintve, hogy a lakosság mintegy 95%-a az említett felekezethez tartozott, a lakosok összlétszámát 3140–3170 főre tehetjük. Az első, városrészenkénti népszámlálás 1806-ban volt Pesten⁴⁰, ennek megállapítása szerint a Józsefváros lakossága 6960 fő.⁴¹

Városrészünk népmozgalmát csak 1777-től tudjuk figyelemmel kísérni, ugyanis 1777 novemberétől rendelkezésünkre állnak a Horváth Mihály téri katolikus plébániahivatal anyakönyvei. Bár az ezekben feljegyzett adatok nem mutatják az összlakosság népmozgalmát, de mivel a XVIII. században az itteni népesség mintegy 95%-a katolikus volt, ezért az anyakönyvek adatai az egész városrész népmozgalmára jellemző képet nyújtanak.

A születések és halálozások (keresztelések és temetések) száma 1778 és 1799 között a következőképpen alakult:

Év	Születések száma	Halálozások száma	Természetes szaporodás
1778	247	226	21
1779	214	228	—14
1780	248	199	49
1781	249	276	—27
1782	241	240	1
1783	263	402	—139
1784	250	294	—44
1785	288	352	—64
1786	312	255	57
1787	328	288	40
1788	284	342	—58
1789	282	346	—64
1790	251	289	—38
1791	285	307	—22
1792	318	254	64
1793	293	252	41
1794	339	295	44
1795	295	288	7
1796	299	232	67
1797	267	286	—19
1798	332	347	—15
1799	347	409	—62
Összesen	6232	6407	—175

A városrész természetes szaporodása tehát negatív volt, de a népesség száma mégis állandóan növekedett a viszonylag nagymérvű (évi 150–200

fő) bevándorlás következtében.⁴² Az 1000 lakosra eső élveszületések száma 50–55 körül hullámzott, a halálozások száma ennél több év átlagában néhány ezrelékkal magasabb, de a kezdetleges egészségügyi viszonyok következtében nagyobb ingadozásnak volt kitéve; járványos években elérte a 90–95 ezreléket is.⁴³ A várható átlagos élettartam, amely 0 éves korúakra vonatkoztatva 1958-ban Magyarországon 65,1 év férfiak és 69,4 év nők számára,⁴⁴ tanulmányunk színhelyén és korszakában mintegy 40 évvel volt kevesebb.

A házasságok száma 1778 és 1799 között a következőképpen alakult:

Év	Házasságkötések száma	Év	Házasságkötések száma
1778	58	1789	52
1779	65	1790	69
1780	58	1791	88
1781	77	1792	90
1782	54	1793	85
1783	74	1794	83
1784	67	1795	66
1785	86	1796	53
1786	93	1797	90
1787	65	1798	63
1788	65	1799	74

Az 1778–1779. és 1790–1794. években kötött házasságokat feldolgoztuk a házasulók előző családi állapota szerint. Ennek eredményét a következő táblázat mutatja.

	A házasságkötések száma és százalékos megoszlása			
	1778–1779		1790–1794	
Nőtlen férfi házasságkötése				
hajadon nővel	79	65	258	62
özvegy nővel	13	10	55	13
Özvegy férfi házasságkötése				
hajadon nővel	12	9	44	11
özvegy nővel	19	16	58	14
Összesen	123	100%	415	100%

A házasulók előző családi állapotát bemutató táblázatból az özvegyek viszonylag magas arányszáma bontakozik ki. Míg 1958-ban Budapesten az összes házasságok 7,5%-ánál volt az egyik, vagy mindkét fél özvegy,

addig a XVIII. század Józsefvárosában ez az arány 35—38%-ot tett ki. Aránylag sok először házasuló férfi vett el özvegy nőt. Az özvegyek átlag 10 évvel voltak idősebbek, de 38 év korkülönbséggel is találkoztunk.⁴⁵ Az özvegy nők nagy házassági esélyeit a társadalmi és gazdasági viszonyok magyarazzák. Segédek elveszik a mester özvegyét, hogy bejuthassanak a céhtagok privilegizált táborába, a bevándorlók a vagyoni biztonságot keresik, hogy itt letelepedhessenek.

A nő és férfi várható átlagos élettartama között a különbség nagyobb volt a nők javára, s ez a körülmény is növelte az özvegy nők számát,⁴⁶ akik átlag 38—40 éves korban kötöttek újból házasságot, míg 1959-ben Budapesten a házasuló özvegy nők átlagos életkora 46,8 év volt.⁴⁷ Ha az először házasulókat korcsoportok szerint elemezzük, csak a menyasszonyoknál tudunk a mai állapotokkal szemben lényeges különbséget kimutatni. Ezeknek mintegy fele már 21 éves kora előtt kötött házasságot, míg Budapesten 1959-ben — az ezt megelőző évek csökkenő tendenciája után — az először házasuló menyasszonyok átlagos életkora 24,2 év. Az először házasuló vőlegények átlagos életkora hasonló volt a napjainkban nősülők átlagos életkorához.⁴⁸

Nem érdektelen a házasságkötések idényhullámzásának kérdését vizsgálni. A Józsefvárosban az 1778—1799. években 1575 házasságot kötöttek. Ezek az egyes hónapokban a következőképpen oszlanak meg:

január	246	július	96
február	239	augusztus	81
március	19	szeptember	110
április	84	október	107
május	159	november	313
június	111	december	10

Ha az itt felsorolt adatokat a Magyarországon 1948—1959. években kötött házasságok idényhullámzásával összehasonlítjuk, hasonlóságokra és különbségekre kell felfigyelnünk. Ma is három kulminációs hónapról beszélhetünk.⁴⁹ Ezek az egyes hónapokban kötött házasságok számának sorrendjében a következők: november, május, február. Ugyanez 1778—1799-ben a következő: november, január, május, de a januári tetőzés februárra is átmegy. A csúcok között régen három erősebb hullámvölgyet észlelhetünk. Ezek közül a decemberi és a márciusi vallásos ünnepkörökkel volt kapcsolatos, míg a júliusi és az augusztusi a lakosság mezőgazdasági foglalkoztatottságára utal. A manapság mutatkozó hullámvölgyek nem olyan erősek; legfeljebb 40%-os eltérést mutatnak az átlagtól. Az akkorihoz hasonló idényhullámzási görbét napjainkban a hagyományokkal küszködő kisközségek házassági statisztikája tud felmutatni.

Színes képet ad a lakosság nemzetiségek szerinti megoszlása. A XVIII. század Józsefvárosában magyarok, szlovákok, rácok és németek találtak otthonra. Olyan korabeli statisztikával, amely az egyes nemzetiségek számát tárná elénk, nem rendelkezünk, s így névelemzésre vagyunk utalva. Ezzel a módszerrel természetesen csak nagyvonalú

képet kaphatunk, mivel már a XVIII. században sem volt a családnév nyelvi alakja és viselőjének nemzetisége azonos, de ebben az időben a családnévből nagyobb biztonsággal lehetett a nemzetiségre következtetni, mint napjainkban.

Mindenekelőtt városrészi magyar lakosaival foglalkozunk. A Pacsirtamező 1734-ben összeírt első 78 háztulajdonosa között mindössze 7 magyar családnévvel találkozunk. Ezek: Bognár Jakab, Molnár József, Fodor Márton, Tóth Tamás, Szalay Pál, Horváth Pál, Pethő János. Az 1736-ban összeírt 236 külvárosi családfenntartó között viszont 40 magyar névre akadunk.⁵⁰ Tehát amíg a háztulajdonosok között a magyarok aránya 9%, addig az összlakosságban mintegy 17%-ban voltak képviselve. 1772-ben 290 pacsirtamezei ház közül 42 volt magyar családnévűek tulajdonában (14,5%).⁵¹ A lakosság nemzetiségek szerinti felépítésére az 1777-től rendelkezésünkre álló anyakönyvekből is következtethetünk. A születési és halotti anyakönyvekben az érkező és távozó generáció tagjait találjuk felsorolva, tehát a különböző nyelvű családnevek számarányából nemcsak az adott állapotra, de bizonyos mértékig a fejlődés irányára is következtethetünk. A magyar családnévűek aránya

a halotti anyakönyvekben:

:	1778-ban	18,5%
	1788-ban	22,1%
	1798-ban	16,1%

a születési anyakönyvekben:

	1778-ban	18,8%
	1788-ban	18,4%
	1798-ban	21,5%

A magyarság számaránya a XVIII. század Józsefvárosában tehát 16–22% körül volt. Számarányának növekedésére csak a század utolsó éveiben találunk bizonyítékot, de a Józsefváros elmagyarosodása még sokáig késett. 1850-ben, amikor Pest lakosságának 44,9%-a már magyar-nak vallotta magát, a Józsefváros magyarsága csak 28,2%-ot tett ki.⁵² A Józsefváros elmagyarosodása csak a múlt század végén, az ipari proletariátus tömegeinek kialakulásával egy időben jöhetett létre.

A hagyomány is tud arról, hogy a Józsefvárosban nagy számban éltek szlovákok, de hogy ezek mellett más szláv nemzetiségek is laktak itt, arra vonatkozóan csak az írott források alapján tudunk következtetni. Az első pacsirtamezei háztulajdonosok között Omelka és Jeloska mellett Prodanovics és Mihalovics is szerepelnek. Igen valószínű tehát, hogy az első telepések között a rácokat (esetleg még horvátokat) is megtaláljuk. A szlovákok mindenestre erős többségben voltak; ők a XVIII. század első felében már külön utcasort foglaltak le maguknak. A rác lakosság sorsát nem tudtuk figyelemmel kísérni, valószínűleg részben a magyarok, részben a szlovákok közé olvadtak be. A szláv családnevek számaránya a század derekán emelkedett, majd stagnált. Erről számol-

nak be a józsefvárosi anyakönyvek, amelyekben a szláv családneveket⁵³ az itt következő százalékarányban jegyezték fel:

Születési anyakönyvek					
1778	21%	1788	18,5%	1798	20,7%
Halotti anyakönyvek					
1778	26,5%	1788	23,9%	1798	21,9%

A szláv nemzetiségűek a családnevekből ítélve tehát a XVIII. század végén a lakosság minegy 20–23%-át alkották. Ettől kezdve azonban fokozatos csökkenésük, helyesebben beolvadásuk (elmagyarosodásuk vagy elnémetesedésük) tapasztalható. 1850-ben a Józsefváros lakosságának 10,9%-át tekintették szlováknak, ez kétszerese volt Pest összlakosságában képviselt arányuknak (5,8%).⁵⁴ Szlovákok közé számították azokat is, akik Cseh- és Morvaországból jöttek, ilyen pedig az anyakönyvek tanúsága szerint számos volt. A szláv letelepültek között néhány oroszral is találkozunk, így pl. itt kötött házasságot 1796. február 7-én Nikolavitsch (Nikolajevics?) Mihály vadászmester („venator oriundus ex Russia”).

A németek kezdettől fogva a lakosság zömét alkották, bár számarányuk az 1736. évi 73%-ról a század utolsó éveire mintegy 58–60%-ra csökkent.⁵⁵ Elsősorban osztrákok és délnémetek (bajorok és svábok) telepedtek le városrésziünk első utcáiban, amelyek közül az egyiket Bajor, a másikat pedig Sváb utcának nevezték el.⁵⁶ Osztrákok és németek letelepítése a Bécsben székelő kormányzat fő programja. Felsőbb támogatásnak tulajdonítható, hogy a ház- és földtulajdonnal rendelkezők, valamint maga a város vezetősége is elsősorban e nyugatról jött bevándorlók sorából került ki. Az 1850-es népszámlálás szerint a Józsefváros lakosságának még mindig többségét, az 58,9%-át alkotják, de a múlt század 60-as éveitől kezdve arányszámuk mind gyorsabb ütemben csökken, s ők maguk is elmagyarosodnak.

A foglalkozás szerinti megoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy a lakosság többsége a század egész folyamán mezőgazdaságból él, de a század végére kialakul egy mindinkább erősödő iparosréteg. Az 1736-os összeírás szerint a városfalon kívül lakó 236 családfenntartóból 173 volt napszamos, vagy kapás, az iparosok száma 13 főt tett ki, ezenkívül 4 fuvaros és 5 kocsmáros is működött itt, a többiek mint kertészek, birkások, vagy vincellérek keresték a kenyerüket.⁵⁷ E számok azt bizonyítják, hogy a lakosság 91%-a élt földművelésből vagy állattenyésztésből, 73% családfenntartója napszamos zsellér volt, akik a polgárság szántóit és kertjeit művelték és állatait gondozták.

A rendelkezésünkre álló anyakönyvek közül a házassági anyakönyvek azok, amelyeknek adatai leginkább megközelítik azt a célt, hogy belőlük a lakosság foglalkozás szerinti megoszlására következtethessünk.

A születési anyakönyvek is tartalmazzák ugyan a szülők foglalkozását, de a születésnek egy-egy családon belüli száma magas volt, mivel a vizsgált évek során különböző gyakorisággal ugyanazon szülők ismétlődtek, az ebből alkotott kép csak torzított lehet. Ugyanez vonatkozik a halotti anyakönyvekre, mivel a gyermekhalandóság igen magas volt. Az 1779—1782. években 254 férfi kötött házasságot. Ezek közül a mezőgazdaságban dolgozott 153 (97 kisbirtokos földműves, 36 napszámos zsellér, 12 kertész, 4 juhász, 3 halász, 1 szőlőmunkás), az iparosok száma 53, az értelmiségieké 9 volt. Egyéb foglalkozások: 7 kocsis, 3 kereskedő, 4 hajdú, 1 szolga, 1 tanuló, 1 koldus, a többi obsitos katona, vagy ismeretlen. A fent említett években tehát a lakosság mintegy 60%-a mezőgazdaságból élt. Az 1784/85-ös népszámlálás szerint Pest város 19 171 helyi lakosából 3185 a zsellér és 194 a paraszt.⁵⁸ Joggal feltételezhetjük, hogy ezek mind a külvárosokban laktak, s így a mezőgazdaságból élő népességnek az anyakönyvek alapján számított számaránya valószínűsíthető. Adataink azt is mutatják, hogy már a Józsefvárosban is jelentkezik egy jelentős iparosréteg, bár ennek nagysága Pest 1784/85-ben összeírt 1012 mesteremberéhez mérten még nem számottevő. Az értelmiség csekély száma elfogadható, hiszen az idézett népszámlálás szerint egész Pesten 83 értelmiségi és tisztviselő volt. Az egyes foglalkozási ágaknak a század utolsó éveiben kialakult arányát az 1796—1799 években házasságot kötött férfiak foglalkozási megoszlása alapján közelíthetjük meg. Az 1796—1799. években 280 férfi kötött a Józsefvárosban házasságot. Ezek közül 151 (54%) kereste kenyerét a mezőgazdasági termelés egyik vagy másik területén. A házasságot kötött férfiak foglalkozás szerinti megoszlása a következő:

Földműves (kisbirtokos és gazdasági cseléd)	123
Juhász	10
Kertész	9
Szőlőmunkás	7
Halász	1
Vadász	1
Iparos (mester és legény)	61
Értelmiségi	7
Kocsis	8
Kötőrő	1
Gyári (manufaktúra) munkás	1
Koldus	2
Nemes	1
Elbocsátott katona	6
Ismeretlen	41

A XVIII. század utolsó két évtizedében a termelőerők fejlődése következtében Pesten is megjelenik a nagyüzemi munkásság, amely mint a manufaktúrák dolgozója lép színre. 1785-ben 9 pesti manufaktúrában 303 munkás dolgozott (ebből 150 Valero selyemüzemében). A dolgozók száma 1788-ban 511, a század utolsó éveiben pedig kb. 400.⁵⁹ Bár az első manufaktúrák nagyjából a Terézváros területén létesültek, a József-

városban is megtaláljuk az új társadalmi osztály első képviselőit. Számuk még csekély, de jelentőségük annál nagyobb, mert ők képezik magját a következő században döntő tényezővé vált ipari proletariátusnak.

A XVIII. századot jellemző feudális termelési viszonyok mellett az osztályharc még nem a manufaktúrák tulajdonosai és azok dolgozói, hanem a birtokos patrícius polgárok és a nincstelen zsellérek között jelentkezett. A birtokos polgárság a külvárosokat eredetileg csak zsellérekkel akarta benépesíteni. Ezt az érdekeiket képviselő városi tanács nyíltan is kimondotta: „A város falai előtt semmi más célból sem szabad házat építeni, mint azzal a rendeltetéssel, hogy ezek tulajdonosai napszámokat szolgáltassanak.”⁶⁰ A háztulajdonnal rendelkező belvárosi lakosokat felvették a polgárok soraiba, ugyanakkor a tanács ismételten leszögezte, hogy külvárosi még akkor sem lehet polgár, ha háztulajdonos lenne.⁶¹ A zsellérek napszámbére a század folyamán általában 15 krajcár volt, s jogfosztottságuk ellenére kötelezték őket, hogy a városra kiszabott regruta-mennyiséget ők szolgáltassák.⁶² A külvárosok napszámosai tehát a patrícius birtokos polgárság jobbágysai voltak.⁶³

A XVIII. század Józsefvárosa leginkább egy elhanyagolt kisközséghez hasonlítható. Az utcák kövезetlenek, sárosak voltak. A város vezetősége a helytartótanács utasítására csak 1783-ban kezdte meg a külvárosi utcák kikövezését.⁶⁴ A csatornázás hiányzott, a Belvárosban is csak 1785-ben építették meg az első szennyvízlevezető csatornát. Az 1769-ben kelt Szlávy-féle jelentés megállapította, hogy a trágyát és a szemetet a kapuk előtt rakják le. Nincs vágóhíd, s így az állatokat sokszor az utcákon vágják le; itt hulladék gyülemlik és vértócsák képződnek, amelyek körül a rovarok milliói rajzanak és túrhetetlen a bűz. A belterületeken történő állatvágásokat csak 1786-ban tiltották meg.⁶⁵ A külvárosokban utcai világítás nem volt, a Belvárosban is csak 1790. január 1-én gyújtották meg az első utcai lámpákat.⁶⁶ Az egyézségügyi ellátottság egészen kezdetleges volt. 1765-ben a városi hatósági orvoson kívül mindössze két orvos működött.⁶⁷ A Rókus-kórháznak 1798-ban történt megnyitása előtt a Veres Pálné és a Borz utcák sarkán épült „Altes Bürgerspital” kezdetben 30, majd 1792-től 72 ágygal rendelkezett.⁶⁸ A járványok a külvárosokban szedték legtöbb áldozatukat. Különösen nagy pusztítást végzett az 1738—1742-es pestisjárvány, ugyanis a városban állomásozó ezred megbetegedett katonáit a külvárosi házakba telepítették be ápolásra. A halálozási arányszám egyébként is igen magas volt, s különösen a csecsemőhalandóság öltött rendkívüli méreteket. Az ezer elveszülöttre eső csecsemőhalálozás (az első életévük betöltése előtt elhaltak) nyers mutatószámai a Józsefvárosban a következőképpen alakultak:⁶⁹

1778—1782 évek átlaga	364,5
1783—1787 évek átlaga	441
1788—1792 évek átlaga	411
1793—1797 évek átlaga	431
1798—1799 évek átlaga	313

1959-ben kerületünkben a csecsemőhalálozás mutatója 52,7. Ez természetesen nagy haladást jelent a XVIII. századhoz mérten, de még mindig nem kielégítő, ha tekintetbe vesszük, hogy Csepel (XXI. kerület) mutatószáma már 28,2-nél tart.⁷⁰

A csecsemőhalandóság mellett a gyermekhalandóság is szomorú képet mutat. Ezt bizonyítja az itt következő táblázat, amely az 1778—1799. években a 10. életévük betöltése előtt elhaltak számának és százalékarányának alakulását mutatja.

Év	1 éves koruk előtt elhaltak száma	1-9 éves korban elhaltak száma	Az összes évi halálesetek száma	A 0-9 éves korban elhaltak százalékaránya az összes évi halálesetek számán belül
1778	90	58	226	65,5
1779	82	58	228	61,4
1780	80	37	199	58,8
1781	109	81	276	68,8
1782	75	58	240	55,4
1783	127	166	402	72,9
1784	93	82	294	59,5
1785	128	92	352	62,5
1786	125	45	255	66,7
1787	166	55	288	76,7
1788	141	107	342	72,5
1789	136	71	346	59,8
1790	111	94	289	70,9
1791	111	113	307	72,9
1792	107	60	254	67,7
1793	137	44	252	71,9
1794	127	88	295	72,8
1795	109	96	288	71,2
1796	101	58	232	68,5
1797	106	65	286	59,7
1798	114	98	347	61,1
1799	122	71	409	47,2

Az egyházi anyakönyvekben a halálokot általában nem orvosi vélemény, hanem csak a hozzátartozó bejelentése alapján jegyezték be, s így ez csak részben fedheti a való helyzetet. A gyermekek bejegyzett halál oka rendszerint epilepszia, illetve görcsök, a felnőtt korban elhunytaknál sokszor azt olvassuk, hogy rosszindulatú lázban, frászban („in der Fraiss”) haltak el, de elég gyakran „szegénységben” is. Más bejegyzések pontosan megadják vagy határozottan körülírják az elhalálozás okát; ezek arról tanúskodnak, hogy a járványos betegségek, különösen a tbc, továbbá a rosszindulatú daganatok és az agyvérzés rendszeresen szedték áldozataikat. A halálesetek számának korcsoportok szerinti részletezését a következő táblázatokon mutatjuk be:

Életkor	Halálesetek száma és százalékos megoszlása			
	1778—1788. években	%	1789—1799. években	%
0—2 nap	89	2,9	98	3,0
3 nap—1 év	1127	36,2	1183	35,6
1—4 év	682	21,9	698	21,1
5—9 év	157	5,1	160	4,8
10—14 év	58	1,9	32	1,0
15—19 év	42	1,4	41	1,3
20—24 év	50	1,6	64	1,9
25—29 év	57	1,8	70	2,1
30—34 év	79	2,5	80	2,4
35—39 év	58	1,9	82	2,5
40—44 év	115	3,7	113	3,4
45—49 év	80	2,6	108	3,3
50—54 év	112	3,6	127	3,9
55—59 év	59	1,9	72	2,2
60—64 év	107	3,4	89	2,7
65—69 év	45	1,5	57	1,8
70—79 év	85	2,8	123	3,7
80—89 év	54	1,7	61	1,9
90 éven felül	22	0,7	26	0,8
Ismeretlen korú	26	0,9	21	0,6
Összesen	3104	100,0	3305	100,0

Nem érdektelen a halálesetek számának korcsoportok szerinti részletezését az 1960-ban közzétett budapesti adatokkal összehasonlítani.

Életkor	Halálesetek száma és százalék szerinti megoszlása			
	1777—1799-ben a Józsefvárosban	%	1959-ben Budapesten	%
1 éven alul	2497	39,0	778	4,3
1—14 év	1787	27,9	208	1,1
15—39 év	623	9,7	898	5,0
40—49 év	416	6,5	1049	5,8
50—59 év	370	5,8	2542	14,2
60—69 év	298	4,7	4438	24,8
70—79 év	208	3,2	5166	28,9
80 évnél idősebb	163	2,5	2858	15,9
Ismeretlen korú	47	0,7	—	—
Összesen	6409	100,0	17937	100,0

E számok nemcsak a korabeli kezdetleges egészségügyi viszonyokra, hanem ezek társadalmi kihatásaira is rámutatnak. A józsefvárosi anyakönyvek 1777 és 1799 között 6232 élveszületésről számolnak be,

ugyanebben az időszakban viszont 4367 ember (az előbbi adat 70,1%-a) halt meg 20. életévének betöltése előtt, azaz 1000 lakosból csak 299 érte el a produktív életkort. A természetes szaporodás nem fedezte a munkaerőszükségletet; a bevándorlók dolgos kezei pótolták a hiányt, el nem apadó áradatuk biztosította a lakosság számának a növekedését. A bevándorlók tehát döntő tényezők városrészünk fejlődésében. Eredetük más és más irányban befolyásolja a lakosság nemzetiségek szerinti megoszlását és foglalkozásuk alakulása szorosan követi a társadalmi viszonyok változásait. A XIX. század elején a nyugatról táplált utánpótlás elapad, és a magyar vidék egyre erősödő beözönlése a városrész elmagyarosodását idézi elő, és hozzájárul munkásosztályának megerősödéséhez is.

A XVIII. század derekán csak egy belvárosi elemi iskola gondoskodott az összes pesti gyermekek alsó fokú oktatásáról, de a külvárosok fejlődésével ott is iskolák nyíltak. A Józsefvárosban az 1780-as években már két elemi tanoda működött; egy a későbbi Horváth Mihály térnél, egy pedig az Ősz utcában (ma Szentkirályi utca). A tanítás nyelve magyar, német és szlovák volt. II. József korából három helybeli tanító nevét ismerjük: Haraszti Jakab, Iphmiller József és Steiner Márton. Fizetésük alig biztosította megélhetésüket. Steiner 1789-ben panaszkodik, hogy noha a helyi viszonyoknak megfelelően három nyelven köteles oktatni, évi fizetése csak 195 forint, 54 forinttal kevesebb, mint a helyi templomszolga évi jövedelme.⁷¹ 1790-ben egy országos jelentőségű oktatási intézmény telepedett le városrészünkben: az Állatorvosi Főiskola. Ez 1790-től 1795-ig Hülf Bálint házáat bérelte ki a mai Lévai Oszkár utca és József utca sarkán, majd 1795-től 1827-ig a mai Röck Szilárd utcában (amit egy ideig Baromorvos utcának is neveztek) működött Kenedich Benjámín és testvérei házában.⁷²

A Józsefváros kialakulását követve a XVIII. század első felében egy zsellérközséget ismertünk meg, amely a század végére jelentős kisközséget réteget foglalkoztató agrárközséggé alakul át. A lakosság száma 1712-től 1800-ig csaknem 7000-re növekedett, majd napjainkig megsokszorozódva rövidesen eléri a 150 000-et. A XIX. és XX. század fokozottabb ütemet diktált fejlődésének, nem hasonlítható a XVIII. századhoz, amelyben a termelőerők fejletlen volta, valamint a hűbéri és gyarmati rendszer béklyói a gyorsabb kibontakozást akadályozták. Városrészünknek 1800-tól kezdődő története még sok kérdésre vár feleletet: ezek elemzése és megoldása egy további tanulmánynak lenne a feladata.

J E G Y Z E T E K

¹ Központi Statisztikai Hivatal. 1960. évi népszámlálás. I. Előzetes adatok. Bp. 1960, 21, 171.

² Tanulmányunkban Józsefvároson a Múzeum körút, a Rákóczi út, a Mező Imre út és az Üllői út által határolt területet kell érteni; ez lett később fővárosunk VIII. kerülete. Napjaink VIII. kerülete nagyobb, határát ugyanis 1950-ben a X.

kerület rovására a Könyves Kálmán és a Hungária körútig tolták ki. A Józsefváros területe 1950 előtt 333,82 hektár, 1950 után pedig 679 hektár, azaz 1180 kat. hold.

Városrészeink településtörténetének feltárásánál elsősorban a régi telekkönyvekre kellett támaszkodnunk, mivel Pestről mérnöki felmérés alapján csak II. József korában készítették térképet. Ez Balla Antal műve. A tanulmányunkat kiegészítő térkép tehát a telekkönyvek alapján készült rekonstrukció.

A Belvárosban kívül, mint akkoriban mondták, a „pesti határban” fekvő szántók, kertek, rétek, majorok telekkönyvezését 1718-ban kezdték. Ez időben művelési ágak szerint külön-külön telekkönyvet fektettek le. 1734-ben összeírták a külvárosi házakat fekvésük szerinti sorrendben, majd a későbbi években épülteket időrendben regisztrálták; tehát a legrégebb külvárosi telekkönyv részben tér-, részben időrendben készült. A majorok, szántók stb. telekkönyvében is e két rendszer keveredését tapasztaljuk. A telekkönyvi számból tehát többnyire nem követhetjük a kérdéses ház vagy major helyére; gyakran fordul elő, hogy három egymás után következő telekkönyvi számból az első egy józsefvárosi, a második terézvárosi, a harmadik pedig egy ferencvárosi telket jelöl.

E nehézkés felépítésű telekkönyvezési rendszer kényszerített bennünket arra, hogy a Józsefváros topográfiai feltárása érdekében minden egyes ingatlannak külön-külön levezzünk a történetét. Az egyes ingatlanok sorsát a telekátírási jegyzőkönyvekben, illetve a teleklevelekben követhetjük. Ezek az adásvétel során eszközölt bevallások pontos adatokat nyújtanak az ingatlan régi és új tulajdonosára és a telek fekvésére vonatkozóan, s ami a mi szempontunkból a legfontosabb, megadják a II. József korától kezdve vezetett városrészenkénti konskripciók számok és a régi telekkönyvi számok megfelelőit.

Az első, ma is érvényben levő elvek szerint fogantatott ingatlanösszeírás 1787-ben történt Pesten. Az egyes ingatlanokat topográfiai sorrendben írták össze, már nem vették figyelembe, hogy ezek beépítettek, avagy üresek, azt sem részletezték, melyik művelési ághoz tartoznak. A fejlődés során létrejött parcellázások jelentős mértékben növelték az ingatlanok számát; az így keletkezett új ingatlanok egyelőre törtszámokat kaptak, majd hogy a törtszámolás a nyilvántartásban zavart ne okozzon, időnként újra számozták a telkeket. Új konskripciót fektettek le a következő években: 1792, 1805, 1812, 1815, 1825 stb.

A Józsefváros topográfiai feldolgozásához mintegy kétezer ingatlan történetét kellett levezteni. Ezt a munkát 1947—48-ban dr. Kovács Lajossal, a Fővárosi Levéltár akkori főlevéltárosával végeztem el, akinek szíves közreműködéséért ezúton mondok hálás köszönetet.

³ A Rókus-kápolnát az 1710-es pestisjárvány után fogadalmi kápolnaként emelték. 1711 szeptemberében készült el. *Schoen A.*, Budapest Székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. Tanulmányok Budapest múltjából. VII. köt. 11—40.

⁴ *I. Purjesz*, Beiträge zur Geschichte der Gründung des Sankt-Rochusspitals im XVIII. Jahrhundert. Bp. 1914. A Rókus-kórházat 1798. máj. 28-án adták át rendeltetésének.

⁵ Az epreskert, amit a források latinul „Hortus civitatis pro implantandis moris deserviens”-nek neveznek, nem sokáig állhatott fenn, mivel a XIX. sz. eleji források már nem tudnak róla. Léte Mária Terézia, s főképp II. József gazdaságpolitikájához volt kötve, aki egyebek között nagy jelentőséget tulajdonított a selyemhernyó-tenyésztés és a selyemipar fellendítésének.

⁶ *Rokken F.*, A józsefvárosi „Zerge” ház és telek. Historia. I. 6. (1928) okt. 13—15.

⁷ *Horusitzky H.*, Budapest Duna-balparti részének talajvize és altalajának geológiai vázolata. Bp. 1935, 34.

⁸ *Gárdonyi A.*, A Rókus-kórház s a régi pesti kórházak. Városi Szemle (1929) 980—997.

⁹ A XVIII. század első felében, amíg az utcanevek nem állandósultak, az Erdélyi és a Koszori utcát is Magyar utcának nevezték, hasonlóképpen az Őr s a Tavaszmező utca is Szlovák utca volt. Később csak a Koszori utcát hívták Magyar utcának és csak a Tavaszmező utcát Szlovák utcának. Az utcanevekről bővebben

Turányi K., A Józsefváros régi utcanevei. A Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve. Bp. 1961, 194—197.

¹⁰ Az itteni házak leírása általában így kezdődik: „Ein Haus ... auf dem Sandthügel”, vagy „in dem Sandt”.

¹¹ A Horváth Mihály téri plébániatemplom 1799 őszén készült el. Előtte egy mészárosmesternek a Horváth Mihály téri iskola helyén állott háza szolgált ideiglenes templomként.

¹² A Rákóczi tér helyén épült házakat az 1838-as árvíz után bontották le, ekkor ugyanis azoknak a házaknak a helyén, amelyek annyira megrongálódtak, hogy felépítésük már nem volt kifizetendő, sok helyütt teret létesítettek.

¹³ A Rákóczi út 57 (Luther-udvar) alatti evangélikus lelkészséget elsősorban városrészünk szlovák lakói hozták létre. A katolikus vallású szlovákok részére a Rókus-kápolnában szlovák nyelven is prédikáltak. *Purjesz I. i. m. 24.*

¹⁴ *Kovács L., Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687—1790-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. 76—81.*

¹⁵ A kérdés további elemzést igényel. *Gyömvéi Sándor* kéziratban fennmaradt értekezésében: Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban (1686—1800) ezzel kapcsolatban a következő megállapításokig jut el: „Az elmaradó manufaktúris fejlődés miatt a pénztökek állandóan az ingatlanpiacon forognak.” „A pénztöke az ingatlanforgalomnak az átlagos profitrátát meghaladó haszonlehetősége miatt sem válik ipari tőkévé.” (47—48.)

¹⁶ Főv. lt.-Pesti lt. Testamenta et inventaria a. m. 52.

¹⁷ A pesti telekátírási jegyzőkönyvek 1807—1812. évi kötetében jelentős részt (kb. 20%) képviselnek azok a tételek, amelyekben Looz Antalnak, a Mosel-örökösök megbízottjának ingatlaneladásait jegyezték be. A Mosel család felemelkedését és hanyatlását a gödöllői Grassalkovichok sorsával lehetne összehasonlítani.

¹⁸ Az 1920-as évek végén a Kulich Gyula téren állt barokk kálváriával kapcsolatban, elsősorban abban a kérdésben, hogy ki építette, élénk vita zajlott le. *Mishkovits Ferenc* szerint (A budapesti kálváriahegyi kápolna és Johann Fischer von Erlach. Józsefvárosi Egyházközségi Tudósító. I. köt. 1927.) Fischer von Erlach építette. *Grimschitz Bruno* tanulmánya szerint (Az epreskerti kálvária, Henszmann-Lapok. A budapesti tudományegyetem művészettörténeti gyűjteményének közleményei [1927] 4.) az alkotó Johann Lukás Hildebrandt. A kálvária történetével legalaposabban *Révhelyi Réh Elemér* foglalkozott (Adatok a régi pesti kálvária történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* XLIII [1929] 202—222.) Megállapítása szerint az építőművész valószínűleg Mayerhoffer András.

¹⁹ A temető a kálváriadomb építésével egy időben keletkezett, s 1818-ban szüntették meg. *Fehér Jolán A., Budapest székesfőváros temetőinek története. Bp. 1933, 86.* A józsefvárosi plébánia halotti anyakönyve szerint 1784-ben a kálvária közelében a régi temető mellett a szőlőskertek felé új temetőt nyitottak.

²⁰ Az Örmölvölgy-dűlő a későbbi ún. Tisztviselő-telep területét foglalta el. Neve megfejtetlen. Ellentétes elnevezésű párja a Kőbánya féltreos részén fekvő Siralomvölgy-dűlő (Jammertal). Elképzelhető, hogy az elnevezések a termőtalaj minőségére utaltak.

²¹ „Ist nunmehr zu Hausstellen aufgetheilet worden und ihne mit Consens eines Löbl. Stadt Mag. ein Plaz ausser dem Ketskemeter Thor zwischen den Szolnoker und Ketskemeter Strassen gegeben worden.” Tehát a tulajdonost egy ferencvárosi ingatlanlannal kártalanították. Főv. lt.-Pesti. lt. Rákosi malmok, majortelkek, szántóföldek és rétek telekkönyve 1718—1819. Fol. 41.

²² *J. Leyrer, Die Stadt Pesth und Ihre Gegend in Briefen von einem Fremden. Pesth 1803.*

²³ Pesti tanácsülési jegyzőkönyv (a továbbiakban: tü. jkv.) 1733. jan. 5.: „Demnach der neu gebaute Grund ausser denen Stadtzüegl-Ofen nunmehr mit Insassen bewohnt ist, welche, weillen die zu weith von der Stadt entfernt, mithin eine besondere Einrichtung und Obsicht vonnöthen haben, damit Sie in gehöriger Ordnung und gebührender Zucht erhalten werden, so ist der Mathias Pindter Stadt-Zieglmeister, als possessionierter Bürger zu einen Vorsteher derselben Gemeinde resolwirt und ernennet.”

²⁴ Főv. lt.-Pesti lt. Választott polgárság iratai. 341/1792.

²⁵ Nagy L., Rákok Budán és Pesten (1686—1703). Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. 89—90.

²⁶ Ud., Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században (a továbbiakban: Nagy, Mezőgazdaság. . .). Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. 139.

²⁷ Főv. lt.-Pesti lt. Rákosi malmok, majortelkek, szántóföldek és rétek telekkönyve. 1718—1819.

²⁸ Horusitzky i. m. 36—38. Az Illés-kútból régen a víz magától is kifolyt, ezért „ez már artézi víznek, illetve gyenge nyomás alatt álló víznek volt minősíthető.”

²⁹ Főv. lt.-Pesti lt. Testamenta et inventaria a. a. 798 és a. m. 52.

³⁰ Lerchenfeld dőlőnévvel vagy helységnévvvel nemcsak Pesten találkozunk; ez az elnevezés főleg Ausztriában és Bajorországban volt elterjedve, bizonyára az onnan származó telepesek hozták ide ezt az elnevezést. Bécs egyik ősi, még 1337-ben alapított külvárosa szintén Lerchenfeld. (Erről bővebben ír K. A. Schimmer, Ausführliche Häuser-Chronik der innern Stadt Wien, mit einer geschichtlichen Uebersicht sämmtlicher Vorstädte und ihrer merkwürdigsten Gebäuden. Wien 1849, 311.) A Lerchenfeld név legvalószínűbb magyarázata: eredetileg Lärchenfeld volt, tehát vörösfenyővel benőtt terület, ahol az erdőt kiirtották, majd legelőnek használták. Idővel más irtásterületeket is Lärchenfeldnek neveztek, s az eredeti értelmet feledve, a szót Lerchenfeldnek írták; a magyarosítás korszakában pedig mint Pacsirtamező vált ismertté.

³¹ Nagy L., A Terézváros kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. 101.

³² Terézvárosra a XVIII. és XIX. században nagy vonásokban azt a területet értették, amely ma a VI. és VII. kerület.

³³ A Lipótváros területét csak 1790-től az 1789-ben készült Schilson-féle terv alapján építették be. Addig csak a városfal közelében épült néhány ház a mai Engels és József nádor tér környékén.

³⁴ Az itt következő táblázat a pesti külvárosok beépítésének ütemét mutatja. Az adatokat a korabeli pesti telekkönyvek és az urbáriumok alapján állítottam össze. Az egyes számok azt mutatják, hogy a kérdéses évben hány ház adózott összesen a városfalon kívül és mennyi az egyes külvárosokban. A Terézvárosra vonatkozó számításokat Nagy Lajosnak a Terézvárossal foglalkozó, már idézett tanulmányából vettem át. 1769-től 1780-ig csak józsefvárosi és összkülvárosi adatokkal rendelkezünk. A források hiányos volta nem tette lehetővé, hogy a táblázatot is folytassuk. Adataink világosan mutatják, hogy a Józsefváros kezdeti lendület után fokozatosan elmarad a többi külváros mögött. Az 1770 és 1780 közötti évtizedben a házak száma itt csak 10%-kal növekszik, míg a többi külvárosok beépítettsége 22%-kal lesz több. Házainak és lakóinak számát tekintve a Terézváros az előbb említett évtizedben megelőzi a Józsefvárost.

I

Az adózás éve	A házak száma				
	Külvárosok összesen	Józsefváros	Terézváros	Ferencváros	Lipótváros
1734	112	89	8	12	3
1735	116	91	10	12	3
1736	152	122	13	14	3
1737	174	135	17	19	3
1738	194	146	22	23	3
1739	206	155	25	23	3
1740	228	158	38	29	3
1741	239	166	39	31	3
1742	250	173	42	32	3

Az adózás éve	A házak száma				
	Külvárosok összesen	Józsefváros	Terézváros	Ferencváros	Lipótváros
1743	262	178	46	35	3
1744	278	190	47	38	3
1745	286	195	49	39	3
1746	298	197	54	44	3
1747	307	200	60	44	3
1748	310	200	63	44	3
1749	330	210	71	46	3
1750	349	220	79	47	3
1751	379	233	95	48	3
1752	394	241	96	53	4
1753	408	251	99	54	4
1754	424	257	108	55	4
1755	438	261	116	57	4
1756	468	279	125	60	4
1757	525	289	166	66	4
1758	550	302	178	66	4
1759	574	309	188	72	5
1760	610	314	218	73	5
1761	621	317	223	76	5
1762	632	319	229	79	5
1763	680	334	253	88	5
1764	711	340	277	89	5
1765	733	347	290	91	5
1766	769	352	313	99	5
1767	798	360	327	106	5
1768	829	366	352	106	5
1769	868	386	363	114	5

II

Az adózás éve	A házak száma	
	Külvárosok összesen	Józsefváros
1770	884	393
1771	900	400
1772	931	407
1773	959	413
1774	974	417
1775	982	418
1776	996	423
1777	1009	425
1778	1020	429
1779	1022	429
1780	1034	434

Összehasonlításként közöljük a Józsefváros beépíttségének a XIX. és a XX. századra vonatkozó statisztikáját:

Év	Házak száma	Év	Házak száma
1831	1404	1910	1985
1850	1391	1920	2019
1869	1423	1930	2009
1880	1679	1941	2040
1890	1864	1960	2833
1900	1994		

³⁵ Az 1772-es házstatisztikát feldolgozta *Horváth Gy.*, Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás (1937) 271—276, 412—417.

³⁶ A Balla-féle térkép címe: „Mappa specialis intravillani hoc est Fundorum Interioris Urbis, ac extra Moenialium circa cursum Danubii situatorum, nec non Suburbiorum Josephini et Theresiani una cum Cunctis Allodiis, Hortis, Vineis, Agris, Foenilibus, ac Pascuo, quae Fossa circumvallationis includuntur in gremio. .. civitatis Pestiensis comprehensorum.” A térképet a Fővárosi Levéltár őrzi.

³⁷ A Józsefváros házai még 1848-ban is 98%-ban földszintesek. *Pallós J.*, Budapest 1848/49-ben. Történeti-statisztikai állapotrajz. Bp. 1950.

³⁸ „In der Vorstadt von Pest wird nur in Leimen gebaut” Jelentés az 1775-ös árvízről, amely elsősorban a külvárosokban pusztított. Jelentések a régi pesti árvizekről. 1775, 1789, 1799, 1811 és 1838-as árvizekre vonatkozó levéltári iratok kéziratos másolatai. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 614/615.

³⁹ Conscriptio[n]s Lista einer Eh[r]sammen Burgerschaft der königl. Frey Stadt Pesth von 1-ten gbris 1735 bis letzten 8bris 1736 betreffend. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 339/51.

⁴⁰ Főv. lt.-Pesti lt. Intimata a. a. 7696. Különccsomó. Népszámlálások.

⁴¹ A Józsefváros népessége a XIX. és XX. században a következőképpen alakult:

Év	Népesség száma	Év	Népesség száma
1850	17 554	1920	145 408
1869	41 831	1930	141 119
1880	63 994	1941	150 726
1890	93 063	1949	139 673
1900	133 419	1960	142 941
1910	151 845		

Források: *Pallós J.* i. m. 39., Budapest 1873-tól napjainkig. A székesfővárosi statisztikai hivatal zsebkönyve. Bp. 1945, 37. és 1960. évi népszámlálás. Előzetes adatok.

⁴² A bevándorlók elsősorban délnémet területekről és az osztrák birodalom különböző tartományaiából jöttek ide. Magyarok és általában magyarországi lakosok bevándorlását sokáig fékezte a hazai nagybirtokos osztály érdeke, amely ragaszkodott a jobbágyok munkaerejéhez, és gátolta őket abban, hogy a városokban letelepedhessenek. A nagybirtok tehát akadályozta Pest elmagyarosodását, a bécsi kormányzat pedig teljes erejével a város elnémetesítésén dolgozott.

⁴³ Néhány összehasonlító adat: Magyarországon 1000 lakosra az 1881—1885 évek átlagában 45 elveszületés és 33,5 halálozás jutott, 1959-ben 15,2 elveszületés és 10,4 halálozás. Budapesten ugyancsak 1959-ben 1000 lakosra 9,2 elveszületés és 10 halálozás. Magyar Statisztikai zsebkönyv. Bp. 1960. — Budapest Statisztikai zsebkönyve. Bp. 1960.

⁴⁴ Magyar Statisztikai zsebkönyv. Bp. 1960, 22.

⁴⁵ Nőtlen férfiak házasságkötése özvegy nővel az 1790—1794. években.

A vőlegény életkora	A menyasszony életkora								Össze- sen
	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—59	60—69	
20—24	3	3	—	1	—	1	—	—	8
25—29	1	2	8	3	1	—	1	—	16
30—34	—	1	4	2	3	2	—	1	13
35—39	—	1	3	3	4	—	—	—	11
40—44	—	—	—	2	—	—	—	—	2
45—49	—	1	—	3	1	—	—	—	5
50-en felül	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	4	8	15	14	9	3	1	1	55

⁴⁶ A 80 éves és idősebb korban elhalt férfiak és nők aránya 1959-ben Budapesten 10 : 18, addig a XVIII. század végén kb. 10 : 32.

⁴⁷ Az 1790—1794 években 113 özvegy nő kötött házasságot. Házasságkötésük időpontjában életkoruk:

20—24 éves	8	45—49 éves	9
25—29 éves	15	50—54 éves	10
30—34 éves	24	55—59 éves	1
35—39 éves	23	60—64 éves	1
40—44 éves	21	65 éven felül	1

⁴⁸ Az először házasulók korcsoportjai egymással egybevetve az 1778—79 és 1790—1794-es években:

I

1778—1779.

A vőlegény életkora	A menyasszony életkora								Össze- sen
	17 éven alul	17—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—49	50 éves és idő- sebb	
20 éven alul	—	3	2	—	—	—	—	—	5
20—24	—	15	19	1	—	—	—	—	35
25—29	—	6	17	2	—	—	—	—	25
30—34	—	3	4	1	3	—	—	—	11
35—39	—	1	—	—	—	1	—	—	2
40—49	—	—	—	—	1	—	—	—	1
50 éves és idősebb	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	—	28	42	4	4	1	—	—	79

II

1790—1794.

A vőlegény életkora	A menyasszony életkora									
	18 éven alul	18—20	21	22	23	24	25—29	30—39	40 éves és idősebb	Összesen
18 éven alul	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18—20	5	21	4	3	—	—	—	—	—	34
21	—	10	1	—	—	1	—	—	—	12
22	1	17	1	4	3	—	—	—	—	26
23	2	11	2	4	3	1	3	—	—	26
24	1	10	3	3	1	4	2	2	—	26
25—29	4	23	6	10	9	8	15	5	—	80
30—39	1	13	1	3	3	3	12	5	—	41
40 éves és idősebb	1	1	1	1	1	1	1	6	—	13
Összesen	15	106	19	28	20	18	34	18	—	258

⁴⁹ Magyar Statisztikai zsebkönyv. Bp. 1960, VI. tábla.

⁵⁰ Conscriptioŋs Lista einer Ehŋsammen Burgerschaft. . . I. 39. jegyzet.

⁵¹ Horváth i. m.

⁵² Pallós i. m. 42—43.

⁵³ Az anyakönyvekbe bejegyzett szláv családnevek nyelvi alakjainak elemzésével nem foglalkoztam. A szláv családnevek vizsgálata minden bizonnyal értékes adatokat nyújtana a lakosság eredeti hazájára, esetleg tájszólására vonatkozóan is.

⁵⁴ Pallós i. m. 42—43.

⁵⁵ Német családnevek százalékaránya a születési és halotti anyakönyvekben:

Születési anyakönyvek					
1778	60,2%	1788	63%	1798	57,8%
Halotti anyakönyvek					
1778	55%	1788	54%	1798	62%

⁵⁶ A német nevű lakosság szűkebb hazájára utalnak az anyakönyvekben található osztrák—bajor nyelvjárást tükröző fonetikus bejegyzések, mint pl.: Prukner, Prenezl, Sztroszenrájter.

⁵⁷ Nagy, Mezőgazdaság. . . 175.

⁵⁸ Thirring G., Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938, 96.

A II. József-féle népösszeírás foglalkozások szerinti statisztikája csak a papokról és a nemesekről ad a valóságnak megfelelő képet, mivel a többi kategóriák elnevezése csak részben fedi tartalmukat. Így zsellérek közé számították a kisebb hivatalnokokat, alkalmazottakat, a nem nemes tisztviselők és honorációrok fiait stb. Ez utóbbiak száma a külvárosokban nem volt jelentős, s így feltételezhetjük, hogy itt a zsellérek megadott és valódi száma között nem lehetett nagy különbség. A mesteremberek közé az ingatlanl rendelkező, vagy vagyonukból élő polgárokat is beszámították. Míg a mesteremberek száma a megadottnál kevesebb, addig a tisztviselőké a valóságban több kellett hogy legyen, ugyanis a kistisztviselőket és a tanítókat kihagyták az ilyen foglalkozásúak közül.

Természetesen az anyakönyvek is tartalmaznak bizonytalanságokat, így a földműves megjelölés jelenthetett kisbirtokos földművest, de gazdasági cselédet is.

Thirring feldolgozta a Józsefváros népességének foglalkozás szerinti megoszlását is, de amit ő Józsefvároson ért, az tulajdonképpen az Alsó-külváros, tehát a József- és Ferencváros együtt. Ezt a statisztikáját, valamint a tanulmányunkban idézett ősszpesti adatait az elmondottak figyelembevételével kell értékelnünk.

A József- és Ferencváros együttes népessége 1785-ben 4864 (2304 férfi és 2560 nő), 1787-ben 5404 (2614 férfi és 2790 nő) fő.

AZ ALSÓ-KÜLVÁROS 18 ÉVNÉL IDŐSEBB FÉRFILEKOSSÁGÁNAK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

	1785		1787	
	fő	%	fő	%
Pap	2	0,1	2	0,1
Nemes	33	2,0	44	2,5
Tisztviselő és honorácior ..	3	0,2	11	0,5
Polgár és mesterember ...	146	9,6	143	8,3
Paraszt	154	9,9	151	8,8
Polgár és paraszt örököse	208	13,6	230	13,4
Zsellér stb.	831	54,6	926	54,2
Szabadságolt katona	8	0,5	9	0,6
Egyéb	140	9,5	197	11,6
Összesen	1525	100,0	1713	100,0

Tanulmányunkban a bevándorlásnak nagy jelentőséget tulajdonítottunk, de a bevándorlók számát *Thirring* is kiemeli. A II. József-féle népszámlálás szerint az 1000 lakosra jutó jelenlevő idegenek és bevándorlók száma Pesten 88,3, Budán pedig 73,6 fő volt.

⁵⁹ *Gyömrői*, i. m. I. köt. 168, 173.

⁶⁰ Főv. lt.-Pesti lt. Pesti tü. jkv. 1744. aug. 11.

⁶¹ Főv. lt.-Pesti lt. Pesti tü. jkv. 1729. máj. 20. és 1790. jan. 18.

⁶² Főv. lt.-Pesti lt. Pesti tü. jkv. 1761. márc. 16. és 1778. nov. 28.

⁶³ A választott polgárok testülete nyíltan kimondta: „A külvárosi parasztlak arra való, hogy a polgárok földjét műveljék.” Főv. lt.-Pesti lt. Választott polgársági iratok 51/1770.

⁶⁴ *Pásztor M.*, A közvilágítás alakulása Budapesten. Bp. 1930, 12.

⁶⁵ *Gyömrői*, i. m. I. köt. 18.

⁶⁶ *Pásztor*, i. m. 72.

⁶⁷ Főv. lt.-Pesti lt. Intimata a. a. 4010.

⁶⁸ *Purjesz*, i. m. 5.

⁶⁹ Az ezer élveszülttőlre eső csecsemőhalálozás nyers mutatószámát több év átlagában számítottuk ki; az így kapott érték ugyanis közelebb áll a tisztított mutatószámhoz, realisabb eredményt ad. Napjainkban csak egyes elmaradt országokban találkozunk a régi józsefvárosi állapotokhoz hasonló, rendkívüli mértékű csecsemőhalálozással (pl. Burmában 1949-ben 332. Nemzetközi statisztikai évkönyv 1929—1957. Bp. 1959, 16.). A csecsemőhalálozás a nyári hónapokban érte el tetőpontját, a halálokok között valószínűleg a fertőző betegségek és a bélhurut volt túlsúlyban (napjainkban a veleszületett betegségek és a tüdőgyulladás). 1959-ben Budapesten a 3 napon alul és a 3 napon túl elhunyt csecsemők aránya kb. 1 : 4, a XVIII. század végén ugyanez az arány 1 : 12.

⁷⁰ Budapest Statisztikai zsebkönyve. Bp. 1960, 37.

⁷¹ Főv. lt.—Pesti lt. Intimata a. m. 3034 és józsefvárosi házassági anyakönyv 1781. febr. 26. A korabeli alsó fokú közoktatásra jellemző a pesti tanítóknak 1789-ben írt panaszos beadványa (Főv. lt.—Pesti lt. Intimata a. m. 3547). Ebben elmondják, hogy a pesti iskolák annyira zsúfoltak, és felszerelésük annyira hiányos, hogy a tanulók részben a padlón ülni, részben a falhoz támaszkodni kénytelenek.

⁷² Kollán S., A magyar állatorvosképzés története. 1787—1937. Bp. 1941.

K. TURÁNYI

DIE ENTWICKLUNG DES VORSTADTBEZIRKES JOSEFSTADT

Die Stadt Pest hatte bis Anfang des 18. Jahrhunderts keine Vorstädte. Die Stadt — heute als Innenstadt bekannt — war von Gärten, Ackerfeldern und Meierhöfen umgeben. Der Grüngürtel begann unmittelbar bei den Stadtmauern und erstreckte sich bis zur Linie der heutigen großen Ringstraße. Jenseits dieser Linie folgte die Zone der Ackerfelder; zwischen und nach den Äckern entstanden die einzelnen Meierhöfe. Das erste Grundbuch über Gärten, Äcker und Meierhöfe außerhalb der Stadt wurde im Jahre 1718 schriftlich niedergelegt: es wurden außer zahlreichen Gärten 30 Ackerfelder und 12 Meierhöfe im Gebiet der späteren Josefstadt registriert. Die ersten Wohnhäuser entstanden im Jahre 1732, als der Acker eines reichen Bürgers, Josef Kastbergers, parzelliert wurde. Zwei Jahre später konnten hier 89 Häuser registriert werden; von diesen befanden sich 11 bei den Stadtmauern, 78 aber weit von der Altstadt, zwischen den Ackerfeldern. Jenseits der Gärten entstand eine geographisch isolierte, selbständige Gemeinde, die den Einwohnern Pests als *Lerchenfeld* bekannt wurde. Woher diese Benennung stammte, ist eine Frage, die sich bis heute nicht eindeutig beantworten läßt; eine nähere Untersuchung der Tatsache, daß in den Vorstädten Wiens im 18. Jahrhundert die gleichen Benennungen (*Lerchenfeld*, *Frühlingsfeld*, *Prater* usw.) vorhanden waren wie außerhalb der Mauern der Pester Altstadt, könnte uns der Lösung des Problems näher bringen. In den Jahren nach 1740 entwickelte sich nördlich von *Lerchenfeld* eine andere Siedlung, die *Theresienvorstadt*. Man nannte diese Obere Vorstadt, während das *Lerchenfeld* auch als Untere Vorstadt bekannt wurde.

Bis zum Jahre 1740 wurden in der Josefstadt insgesamt 158 Häuser erbaut; in den Jahren zwischen 1730 und 1740 entstanden also jährlich 16 Häuser. Im nächsten Jahrzehnt ließ aber die Entwicklung nach. Im *Lerchenfeld* siedelten sich fast ausschließlich Kleinhäusler an. Das Bürgertum, vor allem der aus Patriziern bestehende Stadtrat, war besorgt um seine Gärten und Meierhöfe, die von den besitzlosen Kleinhäuslern beneidet und angeblich auch beschädigt wurden. In den Jahren nach 1741 erhielten nur Einwohner mit Bürgerrecht Erlaubnis zum Hausbau; demzufolge konnten im Durchschnitt nur 6 Häuser jährlich fertiggestellt werden. Nach 1750 milderte sich die Unbiegsamkeit des Stadtrates, und es wurden auch Kleinhäusler als Neusiedler geduldet, da sie als billige Arbeitskräfte von den Patriziern immer schwerer entbehrt wurden. Im 18. Jahrhundert baute man hier die Häuser, die ohne Ausnahme ebenerdig waren, aus Lehm.

Den Namen Josefstadt erhielt die Siedlung *Lerchenfeld* am 7. November 1777. Bis zu diesem Jahre wurden auch die Gärten, welche die Stadtmauern umgaben, mit Neusiedlern bevölkert, und aus der isolierten Gemeinde *Lerchenfeld* entstand die *Josefsvorstadt* von Pest, ein bereits eng mit der Altstadt verknüpfter Stadtbezirk.

Was die Zahl der Bevölkerung anbelangt, sind wir größtenteils auf Schätzungen angewiesen. In den Meierhöfen lebten Viehhirte und Schäfer, deren Zahl im Jahre 1718 — als man die Meierhöfe das erste Mal registrierte — 100—120 sein mochte. Wir sind im Besitze einer Konskription aus dem Jahre 1736, welche die erwerbstätigen Einwohner außerhalb der Altstadt — zahlenmäßig 236 — anführt. Wenn wir auch den versorgten Teil der Bevölkerung dazurechnen, so können wir die

Zahl der im Lerchenfeld angesiedelten Einwohner auf 800 setzen. Genaue Angaben besitzen wir aus den Jahren 1777 und 1806. Es wurden in den vorerwähnten Jahren Zensus vorgenommen, die über 3150 (1777) und 6960 (1806) Seelen berichten.

Ein buntes Bild zeigt die Verteilung der Bevölkerung nach Nationalitäten. Es wohnten in der Josefvorstadt des 18. Jahrhunderts Ungarn, Deutsche, Österreicher, Slowaken und Raizen. Der prozentuale Anteil der Ungarn an der Gesamtbevölkerung wuchs bis 1850 nur langsam (1778: 18%, 1798: 21,5%, 1850: 28%), heute ist der Stadtteil ausschließlich von Ungarn bewohnt.

Ungefähr 70% der ersten Ansiedler der Vorstadtssiedlung Lerchenfeld waren Deutsche und Österreicher. Aus ihren Familiennamen (z. B. Pruckner, Prenesl, Stroßenraiter usw.) läßt sich darauf schließen, daß sie aus Süddeutschland und Oberösterreich stammten. Im letzten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts bestand ein Fünftel der Bevölkerung aus Slowaken, nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1850 betrug ihr prozentualer Anteil 10,9%.

Ackerbau und Tierzucht sicherten in erster Linie den Unterhalt der Bevölkerung. Im Jahre 1736 lebten 91% der Einwohner von der Landwirtschaft. Die meisten hatten kein eigenes Feld, sondern bestellten als Tagelöhner die Äcker der reichen Bürger. Die Zahl der Bauernbevölkerung verminderte sich parallel mit der Urbanisierung; Es bildete sich nach und nach die Schicht der Handwerker und der Intellektuellen. Im Jahre 1796 waren noch 54% der Josefstädter in landwirtschaftlichen Berufszweigen tätig.

Die öffentlichen Zustände waren außerordentlich zurückgeblieben. Die Straßen waren nicht gepflastert, es fehlte an Kanalisation und Straßenbeleuchtung, die Wegbeförderung des Kehrlichtes war nicht organisiert. Die Epidemien forderten viele Opfer in den Vorstädten. Eine besondere große Verheerung richtete die Pestseuche von 1738—1742 an.

Zuletzt sei noch das Unterrichtswesen erwähnt. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts besaß die Vorstadt zwei Volksschulen, in denen ungarisch, deutsch und slowakisch unterrichtet wurde. Im Jahre 1790 ließ sich hier eine Lehranstalt von nationaler Bedeutung nieder: die Tierärztliche Hochschule.

Heute ist die Josefvorstadt der VIII. Bezirk von Budapest, ein Gebiet von 679 Hektaren mit 143 000 Einwohnern.

NAGY ISTVÁN

II. József reformjai Budán

Buda történetében a török kiűzése, ezt követőleg a város újjáépítése, 1703-ban a városi kiváltságok megszerzése korszakos jelentőségű változást hozott, mely kb. egy évszázadig állandó és szilárd kereteket jelölt ki a városi fejlődés számára. A XVIII. sz. elején kialakított viszonyokat egészen 1780-ig nem módosították mélyrehatóbb reformok. Buda fokozatosan illeszkedett bele a töröktől visszafoglalt területen újjászerveződő feudális politikai, társadalmi és gazdasági rendszerbe, kialakult feudális jellegű városi társadalma, céhes természetű kézműves ipara és kisszerű kereskedelme, növekedett lakossága. Általában kitöltődtek a század elején kialakult fejlődési keretek.

A város fejlődésében a török kiűzését követő században nem egy nehézség és zökkenő akadt, a fejlődés nem volt töretlenül felfelé ívelő. Buda már közvetlenül a török uralom után az ország székhelyévé szeretett volna emelkedni, vissza akarta szerezni a középkorban játszott szerepét. Elvben, papíron sikerült is a polgárságnak a várost fővárosnak elismertetnie. Valójában Buda, főleg a XVIII. század első felében, sem politikailag, sem gazdaságilag, sem pedig a kulturális élet szempontjából nem volt az ország fővárosa. A XVIII. században a politikai központ továbbra is Pozsony maradt. A török hódoltság idején kialakult politikai szemlélet ilyen viszonylatban még sokáig éreztette hatását. Az ország középső, volt hódoltsági részének gazdasági elmaradottsága, majd a magyar gazdasági fejlődést akadályozó bécsi gazdasági politika nem kedvezett Buda ipari és kereskedelmi fejlődésének. Különben is ilyen szempontból a kedvezőbb fekvésű Pest számára adódtak komolyabb lehetőségek. A kulturális élet sem Budán összpontosult ebben az időben. Pozsonyban pl. fejlettebb kulturális élet alakult ki, mint Budán, az egyetem pedig Nagyszombatban működött. Budán néhány szerzetesi és városi iskola látta el a közoktatást, állandó színház a városban nem volt, újságot nem adtak ki. Buda ezért a XVIII. században, főleg a század első felében, csak az ország egyik legjelentősebb szabad királyi városának tekinthető, nem pedig az ország fővárosának.

Közelebbről megvilágíthatjuk ezt, ha Buda viszonyaira vonatkozólag néhány adatot sorolunk fel. A népesség szempontjából 1777-ben a 28 737 lakost számláló Pozsony és a 25 747 lakossal rendelkező Debrecen

után Buda 22 619 lakosával csak az ország harmadik városa. Lakosságából 1984 volt az iparos és 318 a kereskedő, az előbbi kevesebb, mint a lakosság 10 %-a, az utóbbi a lakoságnak csupán 1,4 %-a. Az iparosok és kereskedők számaránya tekintetében több magyar város megelőzte Budát, Pest lakosságának 1777-ben pl. 16,2 %-a volt iparos és 3,8 %-a kereskedő. Az egykorú leírások gazdasági szempontból Budán csak a fejlett szőlőművelést emelik ki. Ehhez jelentős napszámosréteg állott rendelkezésre a városban (1777-ben pl. 6544 fő). A lakosság a helyőrség mellett jórészt igénytelen szőlőbirtokos kispolgárokból tevődött össze. Az egyházi személyzet, a papság az országban Budán volt a legerősebben képviselve. Ez a város kultúrájának is egyházas jelleget kölcsönzött.

A városi fejlődésben való elmaradása, kisvárosias jellege ellenére a közvélemény mégis mindinkább Budában látta az ország fővárosát. Ehhez nagymértékben hozzájárult a város központi fekvése, a Budához mint középkori királyi székhelyhez kapcsolódó hagyomány, továbbá Mária Terézia korában a királyi rezidencia újjáépítése. A rendi országgyűlés is mind erősebben adott hangot ama véleményének, hogy az ország székhelye — történeti jogon — Buda, s a kormány székeket Pozsonyból ide kell áthelyezni. Buda polgársága szintén állandóan a város régi szerepének visszaszerzésére törekedett.

A fejlődés valóban egyre jobban megérlelte azt, hogy az ország székhelyét Pozsonyból, a határszélről, az ország középpontjába helyezték át. Az ország közepén ilyen szempontból csak két város, Buda és Pest jöhetett számításba. Pest ekkor még nem vált komoly vetélytársává Budának, nagy gazdasági lehetőségei, élénk kereskedelme, országos hírvásárai ellenére még Budánál is kisebb lélekszámú, fejletlenebb, igen kevés középülettel rendelkező város volt, úgyhogy a főváros jogcímét egyelőre még nem vitathatta el Budától. Buda a XVIII. század második felében tehát egyre inkább igényt tarthatott arra, hogy az ország valószínű székhelyévé ismerjék el és azzá emeljék. Nagy lépést jelentett ilyen irányban az ország egyetlen egyetemének 1777-ben Nagyszombatból Budára, a királyi palotába való áttelepítése. Az egyetem jó szolgálatot tett a város kulturális, de gazdasági fejlődésének is. Az iparosok száma — nem utolsósorban emiatt — 1782-ben az 1777. évi 1984 főről 3255-re emelkedett.¹

A döntő változást ilyen téren — amint ismeretes — II. József reformokban gazdag korszaka hozta meg. II. József Budával kapcsolatosan nem a magyarság régi követeléseit akarta kielégíteni. Az uralkodó intézkedései ilyen vonatkozásban is a felvilágosodott abszolutizmus politikájából eredtek, annak az államkormányzati rendszernek a politikájából, amelynek egyik tipikus európai képviselője éppen II. József volt.

A Budán bekövetkezett változások jobb megértése céljából röviden ismertetnünk kell II. József magyarországi reformrendszerét, illetve a városokkal kapcsolatos politikáját. II. József felvilágosodott abszolutizmusának fő célja az egységes Habsburg-birodalom, az uralkodó akaratától függő központosított, egységes birodalmi kormányzati szervezet

megteremtése volt. Ennek akadályai Magyarországon az ország még megmaradt függetlensége, a nemesi alkotmány, a megyei és a városi kiváltságok, a latin hivatalos nyelv, az elavult közigazgatási szervezet voltak. Ezeknek az akadályoknak elhárítása érdekében hozott intézkedéseivel II. József részben szembehelyezkedett a fejlődés erőivel, részben azonban a fejlődés szolgálatába állott. Az ország függetlensége elleni támadás, a németesítés akkor, amikor a fejlődés a nemzeti függetlenség irányába mutatott, beleütközött a fejlődés természetes erőibe. Ezzel szemben a kormányzati rendszer reformja, az ósdi privilégiumok eltörlése, a közigazgatás centralizálása egybeesett a fejlődés irányvonalával.

II. József egyéb reformjai, mint pl. a vallási kérdés, a jobbágykérdés, a közoktatás, az egészségügy, az árvaügy stb. terén hozott reformok már határozottan a polgári fejlődés ügyét szolgálták. Különleges megítélés alá esik a II. József-féle gazdasági politika. Ez Magyarországon II. József alatt is a Mária Terézia-féle gyarmatosító gazdasági politika vonalán haladt. Az uralkodó fiziokrata beállítottsága, monopólium-ellenessége következtében, továbbá ama törekvése miatt, hogy a gazdasági vérkeringést szabaddá tegye, ez a gazdasági politika mégis több pozitív vonást tartalmazott, mint Mária Teréziáé, s egynéhány vonatkozásban (pl. a manufaktúrák kialakulása) fellendülést hozott.

Mindezek a reformok a magyar városok (főleg a szabad királyi városok) életében is jelentős változásokat idéztek elő. A privilégiumok megnyirbálása, a közigazgatás racionalizálása, modernizálása, a közoktatásügy, az egészségügy, árva- és szegényügy reformja mély nyomot hagyott a magyar városok életében is. E reformok több vonatkozásban — egészen 1848-ig tartó érvénnyel — szabályozták főleg a városi közigazgatás és gazdálkodás menetét, viszonyait. Ettől eltekintve II. József rendszerében nem beszélhetünk egy különálló, speciális városfejlesztő politikáról, olyan értelemben, mint pl. jozefinista jobbágypolitikáról vagy valláspolitikáról, közigazgatási reformról. A városok fejlesztése, a polgárság megerősítése éppen nem tartozott II. József felvilágosodott abszolútizmusának célkitűzései közé, hasonlóképp a városok gazdasági fejlesztése, az ipar és kereskedelem támogatása sem.²

Buda (és részben Pest is) azonban a magyar városok között — épp különleges helyzetüknél fogva — a kivételek közé tartoztak. Ez a kivételes helyzet pl. Buda esetében logikusan következett az uralkodó egyik leglényegesebb, az ország közigazgatását racionálisan kiépíteni és megszervezni kívánó törekvéseiből. E törekvés egyik célkitűzése volt helyesen megválasztott, megfelelő tartományi központok létesítése. A császár éles szemmel jól meglátta, hogy Magyarországnak — koncepciója szerint a birodalom egyik tartományának — legmegfelelőbb, a kormányzás céljaira legalkalmasabb központja csak Buda lehet.³ Ez a kiindulópontja annak, hogy Budán II. József alatt más városokhoz viszonyítva jelentős városfejlesztő reformokat figyelhetünk meg. Ezek a reformok befolyásolták a város további fejlődését, új szakaszt nyitottak meg a város életében, s mindmáig észrevehető nyomokat hagytak a város

arculatán. Ezzel kapcsolatban nemcsak arról van szó, hogy Budán II. József speciális, más városokban nem foganatosított intézkedéseket hozott, hanem arról is, hogy az egész országot általában érintő rendelkezések Budán különös hangsúlyt és jelentőséget nyertek. Ezek alapján kell Budán II. József reformjairól külön fejezetben megemlékezni. A továbbiakban ismertetjük azokat az intézkedéseket, amelyek során Buda II. József alatt valóban az ország székhelyévé vált, majd ezzel kapcsolatban azokat a reformokat, melyek a város fejlesztése, rendezése, a városi gazdálkodás körülményeinek megjavítása céljából kerültek napirendre.

A kormányhatóságok Budára helyezése

A Budán végrehajtott fontosabb reformok sorát 1782-ben a szerzetesrendek feloszlatása nyitotta meg. A tanítással, gyógyítással vagy egyéb közhasznú tevékenységgel nem foglalkozó szerzetesrendek, illetve rendházak feloszlatása nem helyi jellegű, hanem országos érvényű intézkedés volt. Budán különös jelentőséget azért kapott, mert a feloszlatott rendházak vagyonaát, ingatlanait II. József egyéb budai reformjai során felhasználta, úgyhogy igen sok intézkedése kapcsolatban van valamelyik budai rendház megszüntetésével.

II. József 1782. január 20-án rendelte el az országban a karthauziak, a kamaldoliak, a remeték, a karmeliták, klarisszák, kapucinák, általában a szemlélődő életmódot folytató szerzetesrendek feloszlatását. E rendelet értelmében Budán először 1782. április 10-én a klarisszák rendházát szüntették meg. A többi szerzetesrend feloszlatására fokozatosan a következő években került sor. A budai karmeliták rendháza 1784 októberében, az augusztinusoké 1785 márciusában, a Mária-provinciához tartozó várbeli ferenceseké pedig 1786-ban oszlott fel. Budán csak a kapucinusok és a kapisztránus ferencesek rendjét hagyták meg, utóbbiaknak azonban rendházukat el kellett hagyniuk.⁴

A klarissza rend feloszlatásakor, 1782-ben II. Józsefnek még nem alakult ki határozott elképzelése a szerzetesi vagyon felhasználásáról. A volt rendházak épületeit Budán általában katonai célokra akarta fordítani, hogy felhasználásukkal a lakosság katonai beszállásolási terhein könnyítsen. A következő esztendőben azonban a császár újabb, nagy horderejű rendelkezése folytán, amely az első, de a döntő lépés volt Buda fővárossá emelésével kapcsolatban, a szerzetesi épületek más rendeltetést kaptak.

E döntő lépés, Buda fővárossá emelésének leglényegesebb mozzanata, 1783-ban a kormányzéseknek Pozsonyból Budára való áthelyezését kimondó rendelkezés volt. A kormányzéseknek Budára történt áthelyezése történetírásunknak részletesen feltárt és kellő megvilágításba helyezett kérdései közé tartozik, úgyhogy e kérdéssel e helyen csak annyiban foglalkozunk, amennyire ezt a Budán végrehajtott városi reformok ismertetése szükségessé teszi. Annál több teret szentelünk a

kormányhatóságok áthelyezésével kapcsolatos városfejlesztő reformoknak.

A császár 1783. november 28-i rendeletében fejtette ki, hogy a közügyek helyes intézése céljából a kormányhatóságokat az ország közép-pontja felé kell irányítani. A fenti intézkedés következtében 1784-ben a helytartótanácsot, a magyar kamarát, a főhadparancsnokságot Pozsonyból Budára, a királyi kúriát pedig Pestről Budára helyezték át. Pozsonyból Budára került ezenkívül az országház az országos levéltárral (archivum regni) egyetemben.⁵

A kormányzések és egyéb országos hatóságok Budára való áthelyezésénél a szükséges épületek és férőhely biztosítása végett II. József az egyetemet és a Mária Terézia-féle akadémiát kitelepítette a királyi palotából. Az egyetemet Pestre, az akadémiát pedig Pozsonyba helyezte át. Pozsonyba irányította ugyancsak a katolikus egyetemes szemináriumot, amely Budán a volt jezsuita kollégiumban (mai helyrajzi adatok szerint: Hess András tér 1. sz.) foglalt helyet. A volt jezsuita kollégium épületében levő archigimnáziumot és elemi iskolát Budán hagyta, de ezeknek a kollégium épületéből egy laktanya épületébe kellett költözniük. A kormányzések elhelyezésére lefoglalta az 1782-ben feloszlott budai klarisszák rendházát és templomát (mai helyrajzi adatok szerint: Országház utca 26—28. és Uri utca 47—49. sz.), amely akkor épp üresen állott.⁶ Az egyetemi csillagvizsgáló, amely az egyetemet 1777 óta befogadó budai királyi palota tornyában működött, a helyén maradt.⁷

Az egyetem, a Mária Terézia akadémia, az egyetemes szeminárium és a két budai iskola kiürített épületének, azonkívül a volt klarissza rendháznak megfelelő átalakításával Hillebrandt Ferenc Antal udvari főépítész (egyébként a magyar kamara építési főigazgatóját) bízták meg. Az áttelepített kormányhatóságokat az üres épületekbe a következőképp osztották el: a főhadparancsnokság a királyi palotába, a magyar kamara a Pozsonyba helyezett seminarium generale épületébe (volt jezsuita kollégium egy része, a mai Hess András tér 1. sz. alatti romos épület helyén), a helytartótanács a volt jezsuita kollégiumból kitelepített archigimnázium és elemi iskola helyére (mai helyrajzi adatok szerint szintén Hess András tér 1. sz.), a királyi kúria (királyi és hétszemélyes tábla), az országház és az országos levéltár (archivum regni) a klarisszák kolostorába és templomába (mai helyrajzi adatok szerint Országház utca 26—28. és Uri utca 47—49. sz.) került.⁸

Hillebrandt 1784 második felére készült el az épületek átalakításával.⁹ A helytartótanács és a kamara 1784 szeptember-október havában költözött Budára.¹⁰ A helytartótanács Budán első ülését október 18-án tartotta meg.¹¹

Buda városa nagy örömmel fogadta a kormányhatóságok áthelyezését,¹² annál kevésbé Pozsony, melyet II. József úgyszólván csak a seminarium generale és a Mária Terézia akadémia áthelyezésével kárpótolt. A seminarium generale áthelyezése gyakorlatban az egyetem teológiai fakultásának Pozsonyba helyezését jelentette, úgyhogy Pestre

az egyetemnek csak a jogi, bölcsészeti és orvosi fakultása került át.¹³ Pest egyébként irigykedve nézte Buda nagy szerencsését és tiltakozott a kúriának Budára való áthelyezése ellen. Felsőfolyamodványában előadta, hogy a kúria 1723 óta székel Pesten, áthelyezése káros a polgárságra, a Pesten kifejlődött gazdasági életre, nemkülönben a Dunán inneni megyék lakosságára is.¹⁴ Pest fenti kérelme II. József halála után eredményt is hozott. 1790 után a kúriát visszahelyezték Pestre.¹⁵

A Pozsonyból Budára áthelyezett kormányhatóság mellett II. József egy újonnan felállított hatósággal, az ún. provinciális táblával növelte a Budán székelő hatóságok számát. A provinciális táblát az uralkodó 1787-ben állította fel az alsó-ausztriai Landtafel mintájára. Céljával a nemesi földbirtok nyilvántartását, a birtokosok hitelképességének megállapítását és ezáltal a hitelezők biztosítását tűzték ki. A táblát közvetlenül a hétszemélyes tábla alá rendelték, s mellette a hiteleshelyi levéltárakból egy központi főlevéltárat (országos telekkönyvi intézmény) szándékoztak felállítani.¹⁶

A provinciális tábla és a központi levéltár részére az 1786. július 22-én feloszlott várbeli Mariánus-ferencesek kolostorát és templomát foglalták le (ma az Úri utca 53., az Országház utca 30–32. sz. helyén fekvő épülettömb és a Kapisztrán téri templom). A rendházban helyezték el a provinciális táblát, a templomban pedig a központi levéltárt. A hatóság 1789 novemberében foglalta el a helyét.¹⁷

A magyar nemesség nagy ellenszenvvel nézte és igen sérelmesnek találta a provinciális tábla felállítását. II. József halála előtt (1790. január 28-án) sok más reformjának visszavonásával együtt ezt az intézményt is megszüntette. A várbeli ferencesek épülete így üresen maradt, a kolostor épületét 1791-ben a királyi palotából kiköltözködő főhadparancsnokság foglalta el. A főhadparancsnokság sem maradt itt sokáig. Még 1791-ben a ferences kolostor épületébe költözött a helytartótanács, amely egyúttal elfoglalta a kir. kúriának Pestre való visszahelyezése után a klarissza kolostornak a kúria által kiürített (Úri utcai) részét is. A volt egyetemes szeminárium épületét, amelyet 1784 óta a kamara és a helytartótanács együttesen birtokolt, így teljesen a magyar kamara kapta meg. A ferences templomot pedig 1796-ban az egyháznak adták vissza.¹⁸

A fenti változásokkal a kormányhatóságok elhelyezkedése véglegessé vált, a kamara és a helytartótanács 1867-ig ezekben az épületekben maradt, sőt a jogutódok, a pénzügyminisztérium és a belügyminisztérium is ezekbe az épületekbe kerültek.

A budai várnegyed a kormányhatóságok befogadásával komoly változáson ment keresztül. A részben erőd jellegű, egyházas kultúrájú városnegyed kormányzati centrummá vált. Kihatással volt ez Buda, elsősorban a Vár társadalmi összetételére is. A kormányhatósági tisztviselők, akik részben főrangúak, részben köznemesek voltak, megszaportították a várnegyed nemesi lakosságának a számát. A magyar főrangú családok az új kormányzati és politikai centrumban igyekeztek letele-

pedni, egymás után épültek a várbeli főúri paloták (pl. 1803 után a mai Szent György tér 1–2. sz. telek helyén a Sándor-palota, a későbbi miniszterelnökségi székház). Ekkor alakult át a budai vár főúri negyeddé.

Az országház és az ország levéltárának áttelepítésével a nemesi országgyűlések székhelye is Buda lett, de tartósan nem tudott azzá válni. A budai országházban folyt le az 1790/91. évi országgyűlés nyári ülése, az 1792. és az 1807. évi országgyűlés.¹⁹ A későbbi országgyűléseket újból Pozsonyban tartották.

A város fejlesztése, rendezése

A kormányhatóságok áthelyezésénél, az épületek átalakításánál a városnak nem sok dolga akadt. Ez a munka a kamarára, illetve a kamara építési hivatalára hárult. Az áttelepítés maga pénzügyileg sem érintette a városi gazdálkodást.

Annál több feladatot róttak a városi magisztrátusra azok a reformok, amelyeket Buda fejlesztése, a város szépítése, a városnak a kormányhatóságok befogadására való alkalmassá tétele céljából kellett végrehajtania. Buda akkori közviszonyai nemigen feleltek meg még egy tartományi székhely igényeinek sem. Az úthálózat, a világítás, a csatornázás kezdetleges, vidékies állapotban volt, kulturális intézmények nem fejlődtek ki. Ilyen téren sok tennivaló akadt, s sok újítás történt is.

Maga II. József, aki többször járt Budán és Pesten, jól ismerte Buda akkori körülményeit. A kormányhatóságok áttelepítését kimondó rendeletében rögtön kitért a város rendezésével, szépítésével kapcsolatos feladatokra is. Elrendelte, hogy a városi magisztrátus a kormányhatóságok jobb megközelítése céljából a Bécsi és a Fehérvári kapun keresztül a Várba vezető utakat javíttassa ki, gondoskodjék arról, akár kedvezmények adásával is, hogy a Várban vendéglők, boltok nyíljanak, az üres házhelyek tulajdonosait épületek emelésére ösztönözze, sürgesse a folyó építkezések befejezését. Alkalmos építész bevonásával vizsgálja meg, hol lehet tereket létesíteni, új utcákat nyitni, gondoskodjék arról is, hogy az új házakat a már meglévőkkel egy vonalban építsék. Ugyancsak lelkére kötötte a városnak, hogy segítse elő új kőbányák megnyitását, téglagyárak építését, általában gondoskodjék mész vagy egyéb építőanyag kellő beszerzéséről. Feljogosította a várost továbbá, hogy az újonnan épülő házakra tízévi adómentességet adhasson.²⁰

Az uralkodó kívánságait a helytartótanács közvetítette Buda magisztrátusának. A városi magisztrátus a bíróból és 3 tanácsosból álló bizottságot küldött ki a teendőik vizsgálatára. A városnak 1784. január 30-án a helytartótanácsához intézett jelentéséből már határozottabb formában jelentkeznek az egyes városfejlesztési kérdések. Többek között a magisztrátus javaslatot tesz, hogy a Vár körüli erődítési övezetben (glacis) a nem szükséges telkeket házépítés céljára osszák ki, telket kér

az újonnan építendő színház számára. Mivel reprezentatív jellegű vendéglők, illetve fogadók építésére magánember nem vállalkozik, a város maga akar ilyet építeni. A helytartótanács 1784. március 5-i rendeletében ad részletesebb utasítást a városnak megfelelő dísszel, „alkalmatossággal és egyéb szükségességgel” való ellátása céljából. Meghagyja a magisztrátusnak, hogy a Bécsi és a Fehérvári kapun keresztül vezető út átalakításához szakembereket szerezzen, összeírást készítsen a vendéglők befogadóképességéről, mivel a kormányhatóságok küszöbön álló áthelyezése a forgalmat növeli, tájékoztassa a helytartótanácsot a lakáshelyzetről, a lakbérekről és a rendelkezésre álló épületekről, a téglá, mész, egyéb építési anyag beszerzési lehetőségeiről. Vizsgálja meg elsősorban a Vár vízellátását, a vízvezetékét. Tegyen intézkedéseket a köztisztaság, az éjjeli világítás megjavítására, a bécsi út rendbehozatalára.²¹

Amint a fentiekből is látható, a városrendezés és a városfejlesztés különféle jellegű feladatokat rótt a magisztrátusra, a városrendezés a városi élet több ágára, területére terjedt ki. A reformintézkedéseket az alábbiakban ezek szerint igyekszünk csoportosítani.

Utcák, terek javítása, nyitása, újabb települések. Ezzel kapcsolatban nem kell olyan nagyszabású városrendezési munkálatokra gondolnunk, [mint amilyenek Pesten a XIX. század első felében a Szépítő Bizottmány vezetésével történtek. Kisebb igényű, de Buda városi arculatára kétségtelenül befolyással levő változásokról van szó.

A Bécsi, illetve a Fehérvári kapun keresztül vezető utak javítását és átalakítását már II. József 1783. évi rendelete a város feladatává tette. A két út mellett azonban a város többi utcájának javítására és kövezésére is sor került. A város jelentése szerint a Vár és a Víziváros utcái ebben az időben nagyrészt kövezettek voltak, azonban a kövezet sok helyütt javításra szorult. A munka 1784-ben indult meg nagyobb ütemben, szakemberek hiánya miatt a magisztrátus bécsi kövezőmestereket is kért.²² A város évről évre tetemes összegeket adott ki utcák javítására és kövezésére. Az 1783. évben a 61 296 Ft-nyi városi összkiadásból 9048, az 1784. évi 62 212 Ft összkiadásból 9027, az 1785. évi 95 093 Ft összkiadásból 9389 Ft volt pl. az utcák javítására és kövezésére kiadott összeg.²³

A Vár könnyebb megközelíthetése végett nemcsak a Bécsi kapun és a Fehérvári kapun keresztül vezető utat javították ki, hanem újjáépítették a Vízivárosi kapuhoz vezető utat is (ma már nincs meg). Buda 1787. január 8-án jelentette a helytartótanácsnak, hogy a Vízikapun keresztül az alsó városba (Víziváros) vezető főút nagyjából már elkészült.²⁴ E főúton kívül még két falépcsős lejáratot is építettek a Várból, az egyiket a vízivárosi oldalon a vízivárosi elemi iskola felé (a mai Iskolalépcső az Ibolya utca tengelyében), a másikat a városháza (ma Budapesti Történeti Múzeum) mögött a Krisztinaváros felé (a mai Mikó utca tengelyében).²⁵ A két várbeli lejárát 1788-ra elkészült, de nem volt kifogástalan állapotban, mert a falépcsők nem voltak korláttal ellátva, s a jeges

téli időben a közlekedés rajtuk veszélyessé vált.²⁶ Még 1782-ben nyitatta meg újból II. József a Tabán és a Krisztinaváros felé vezető Vár- illetve Újkaput (a régi praesidialis porta), azt azonban nem a kormányhatóságok áthelyezése, hanem az akkor még a királyi palotában levő egyetemnek Pestről, Tabánból és Krisztinavárosból való könnyebb megközelítése tette indokolttá.²⁷

A Vízivárosban is folyt egy-két jelentősebb munkálat, amely észrevehető mértékben megváltoztatta a város arculatát. Ezek között a legfontosabb a hajóhíd felett a Duna partján a halászwárosi rondella (vízi rondella) lebontása és a Duna partján a hajóhídtól a nyári színház épületéig vezető útszakasz felemelése és kiszélesítése. (Ma a Vár déli végétől a Clark Ádám térig terjedő rész.) Az útszakasz nem felelt meg a nagyobb forgalom igényének, mert szűk volt, s magasabb vízállás esetén ellepte a Duna vize. A helytartótanács már 1784-ben felszólította a várost az út rendezésére.²⁸ Buda magisztrátusa először idegenkedett ettől a munkától, felhozván azt, hogy a rondellára szüksége van, mert ebben helyezték el a Várat vízzel ellátó vízemelő szerkezetet és a gép működtetéséhez szükséges lovak istállóját, s hogy a rondella a Tabán Duna-parti házsorát védi a jégzajlás ellen. A helytartótanács építési igazgatója meg is vizsgálta ebből a szempontból a rondella lebontásának kérdését, az uralkodó intenciója szerint a rondellát (illetve tornyot) csak oly mértékben kellett lebontani, amennyire ezt az út kiszélesítése szükségessé tette. Buda 1785 augusztusában látott hozzá az út építéséhez és a rondellatorony lebontásához. A szükséges közmunkát királyi rendeletre Pest megyének kellett szolgáltatnia.²⁹

II. József intézkedéseinek köszönheti kialakulását a Vízivárosban a Corvin és a Kapucinus tér (az utóbbi ma a Fő utca egy része a kapucinus templom előtt). Az uralkodó 1785. évi budai tartózkodása alkalmával a Bomba tér felét az Erzsébet-rendi apácák kórházának juttatta, ennek ellenében megígérte, hogy a Fő utcai kapucinus kertet piactér céljára a városnak engedi át.³⁰ (A Bomba teret ugyanis piactérnek használta a város.) Az ígéretet II. József 1786-ban teljesítette. A helytartótanács elnökéhez intézett levelében meghagyta, hogy a kapucinus templom két oldalán fekvő kertet nyilvános tér céljára a városnak engedjék át. A kapucinusokat pedig a ferenciek üres kertjével kárpótolta.³¹

Gondoskodnia kellett Budának a városba vezető főútvonalak, illetve azok Buda területére eső szakaszainak kijavításáról is. Itt elsősorban a bécsi út jött számításba, melyet Budának egész Óbudáig ki kellett javíttatnia. A Budát Béccsel összekötő út jó állapotban tartására egyébként a megfelelő megyéket is felhívták.³² A bécsi úton kívül még a Budaörs felé vezető út javításáról emlékeznek meg az egykorú források. Buda a város határában fekvő útszakasz javításához felsőbb rendeletre 1785 októberében kezdett hozzá.³³

Az utcák javítása, új utak nyitása mellett figyelmet érdemelnek azok a kezdeményezések, amelyek új városrészek kialakulását, beépítését indították meg ebben a korban.

Amint említettük, Buda új épületek, házak emelése céljából azt kérte, hogy az uralkodó építkezni szándékozó lakosok részére a Vár erődítési övezetében — ez egyébként katonai fennhatóság alá tartozó terület volt — juttasson ingyenes telkeket. A városnak ezt a kérelmét még 1784-ben teljesítették. Az építkezni kívánóknak kötelezniük kellett magukat a juttatott telkeken házak építésére. Az építkezők hétévi adómentességet kaptak, s a kiutalt telkek a város fennhatósága alá kerültek.³⁴ Ezekkel az intézkedésekkel indult meg a Vízivárosban és a Krisztinavárosban a Vár körüli övezet beépítése.

Ebben az időben kezdődött el a Krisztinaváros egy részének, az ún. botanikus kert területének a parcellázása és beépítése is (a mai Kosciusko Tádé utca környékén). A budai egyetem használatára 1788-ban létesített kertet, amely az egyetem Pestre való helyezése alkalmával feleslegessé vált, II. József először közkert céljára akarta felhasználni.³⁵ Később a terv módosult, közkert céljára a Városmajort szemelték ki, a botanikus kert területét pedig a helytartótanács 1786. május 16-i rendelete szerint házhelyek részére parcellázták fel. A telkek árverésen való eladását a városi magisztrátusra bízták, a befolyó összeget azonban nem a városi pénztárba, hanem a tanulmányi alap pénztárába kellett befizetni, mivel a botanikus kert mint egyetemi birtok, a tanulmányi alap vagyona volt. Buda csak a botanikus kert épületét kapta meg ingyen, de ennek fejében kötelezte magát a Városmajor közkertré való átalakítására. A telkek közül 1786 júliusáig csak három kelt el, egyébként nagy vásárlási kedv a parcellák iránt egyelőre nem mutatkozott.³⁶

II. József korára nyúlik vissza a későbbi krisztinavárosi Horváthkert keletkezése is. A Tábornok-rét (a mai Vérmező) déli részét ugyanis 1787-ben a helytartótanács elnöke, gróf Niczky vásárolta meg, aki ezen a területen nyaralót és kertet létesített. A kert későbbi tulajdonosának, Horváth Zsigmondnak neve után kapta azután a park a Horváthkert nevet³⁷ (ma az Attila utca déli végén található park).

A József kori városképi változásokhoz tartozik még a vízivárosi Salétromos mecset 1785-ben történt lebontása (a török korban lőpor készítésére használták).³⁸ Problémák merültek fel a Várnak a Bécsi kapu és a mai Halászbástya közötti szakaszán levő Szent József (Erdélyi) bástya tornyában elhelyezett lőporraktár körül is. A lőpor raktározása ellen a kormányhatóságok közbiztonsági okokból kifogást emeltek. A katonai hatóságok javaslatára Buda városával akartak a határban új lőszerraktárt építtetni. A város azonban, mivel 1770 után költségén a Gellérthegytől délre egy lőszerraktárt már felépítettek (az 1900-as években ez még megvolt), erre nem volt hajlandó.³⁹ A bástya tornyából elszállításra kerülő lőszer tárolására 1785-ben végül is a budai hadmérnöki igazgatóságnak kellett a város határában lőszerbarakkokat építenie.⁴⁰

A városrendezést érintő reformok közül megemlíthetők még a várbeli heti vásárok áthelyezésével kapcsolatos intézkedések. Buda 1784. július 30-án terjesztette fel a helytartótanácsnak piacrendezési tervét. E szerint a szombati vásárokon a fát, szenet, meszet, szénát áruló kocsik a Bé-

csi kapun kívül, a sánccfalon belül helyezkedtek el. A Bécsi kapun bejövő, élelmiszert szállító kocsik a ferences templom melletti téren (mai Kapisztrán tér), a Fehérvári kapun bejövők a Dísz téren, a Tabáni kapun bejövők a karmelita templom mellett áruelhettek. A halászok a Doktor-kút mellett (ma Szentháromság tér) helyezkedtek el. A Dísz tér jobb oldalán árultak a mézárások, kertészek, zöldségkereskedők, és a nem kocsival jövő falusiak, a Dísz tér bal oldalán a pékek, molnárok, mézeskalácsosok, fazekasok, csizmadiák, általában a céhes iparosok. A hentesek a karmelita présházánál telepedhettek le. A városházánál voltak a tejárások és a vadkereskedők.⁴¹

Városmajor, Kamaraerdő, kirándulóhelyek. A József kori városrendezés egyik fontos célkitűzése volt, hogy a fővárossá emelt és a kormányhatósági tisztviselőket befogadó Budát közterekkel, szórakozóhelyekkel s egyéb „alkalmatosságokkal” lássa el.

Említettük, hogy II. József először az egyetemi botanikus kert akarta közpark céljára felhasználni. Buda magisztrátusa inkább a városi major közkerteté való átalakítását javasolta. (A városi majort Buda 1728-ban vásárolta meg Daun budai várparancsnoktól, s ott városi kertészetet és gazdaságot rendezett be.) A költségekre a botanikus kert és a kertben levő épület ingyenes átengedését kérte. A helytartótanács 1785. július 25-i rendelete szerint az uralkodó hozzájárult a város tervéhez, s az átalakításhoz 6982 Ft-ot engedélyezett a városi pénztárból. A botanikus kert azonban nem adta át a városnak, csak a kertben levő épületet. Az épület korántsem ért annyit, mint amennyibe a Városmajor átalakítása került. Az átalakítás során megkezdtek a Városmajor parkosítását, a parkosítási tervet Tallherr József kamarai építész készítette el, s Köck Antal kertész hajtotta végre. Újjáépítették és kibővítették a már meglévő nyárilakot, s itt vendéglőt rendeztek be. Az építkezések 1788-ra be is fejeződtek. A Városmajor kertjét a vendéglő felépítése után évi 250 Ft-ért adták bérbe.⁴²

A kormányhatóságok Budára helyezésekor vált kedvelt kirándulóhelyé a Budától délre fekvő Kamaraerdő is. Nevét onnan nyerte, hogy a török uralom után a Péterhegy mögött és a székesfehérvári országút mellett fekvő erdőt a budai kamarai adminisztráció birtokolta. Az erdő 1703-ban, a városi privilégiumok visszaadásakor került a város tulajdonába. A város az erdőt s az abban emelt kezdetleges épületet, ahol bort is mértek, rendszerint bérbe adta. Budát 1784-ben szólította fel a helytartótanács, hogy az erdőben díszesebb vendéglőt építsen. A vendéglő építését pénz hiányában a város egyelőre elodázta, emiatt 1786-ban a helytartótanács számvevősege eljárást kért a magisztrátus ellen. Mivel a város által felküldött terveket nem hagyták jóvá, a vendéglő építését Tallherr kamarai építész tervei szerint kezdték meg 1786. szeptembere után 2264 Ft-os költségvetéssel. Az 1787-ben elkészült vendéglőt meglehetősen csekély összegért, évi 60 Ft-ért adták bérbe.⁴³

Buda határában a XVIII. században a Kamaraerdőn kívül máshol is voltak kirándulóhelyek, így a Disznófó-forrás mellett, a Zugligetben.

Ezeken a helyeken a kirándulók kényelmére egyszerűbb faépületeket is emeltek, ahol ételt és italt lehetett kapni.⁴⁴ A város lakossága ennek ellenére korántsem használta ki a szép budai hegyvidék kínálta nagy üdülési lehetőségeket. Érdekes módon maga az uralkodó sem figyelt fel arra, hogy a budai hegyvidék a Kamaraerdőnél jóval alkalmasabb kirándulás és üdülés céljára.

A körülmények mégis közrejátszottak abban, hogy a hegyvidék egy része, mégpedig a Svábhegy (ma Szabadság-hegy) II. József korában induljon el afelé, hogy majdan a főváros egyik legszebb nyaraló- és üdülőhelye legyen. Erre a közvetlen okot a városi háztartás pénzhiánya szolgáltatta. A nagy városrendezési kiadások miatt nehéz pénzügyi helyzetben levő városi magisztrátus 1787-ben a kb. 1000 holdas svábhegyi városi legelő értékesítésére kér engedélyt felsőbb hatóságaitól.⁴⁵ Az engedélyt 1788. május 29-én kapta meg, s ennek értelmében a Kaiser mérnök által felmért parcellák 1788. június 19-én kerültek árverésre. Az árverésen 778 holdat értékesítettek 29 901 Ft-ért. Így vált a Szabadság-hegynek ez a része egyes polgárok tulajdonává, akik később saját parcellájukon villákat és házakat építettek.⁴⁶

Az 1780-as években vált keresett budai kirándulóhellyé a Szép Juhászné vendéglő és környéke is. A vendéglő Pavianovics János városi jegyző tulajdonában volt, melyet halála után felesége, Balásy Klára örökölt. A vendéglőt és környékét elsősorban az egyetemi ifjúság és a hivatalnoki kar kereste fel.⁴⁷

Fortuna-szálló és a városi kaszinó. A kormányhatóságok Budára való áttelepítéséről intézkedő királyi rendelet felszólította a városi magisztrátust arra is, hogy gondoskodjék vendéglők és szállók építéséről. Az 1780-as évek elején a Várban csak egy vendéglő volt (a „Vörös Sünhöz”), amely nyilván nem láthatta el a megnövekedett forgalmat és igényeket. A fővárossá emelt Budának egy reprezentatív jellegű szállóra és vendéglőre lett volna szüksége. Említettük, hogy erre magánvállalkozó nem akadt, ezért a város maga kívánt ilyen fogadót létesíteni, s a fogadó céljára megfelelő épületet kért. A helytartótanács az uralkodó utasítására egy volt káptalani, majd 1773 óta az egyetemi alaphoz tartozó házat ajánlott fel megvételre, amelyet a város 14 756 Ft-ért váltott meg a tanulmányi alaptól. A házban előzőleg lakásokat akartak berendezni a kormányhatósági tisztviselők számára. Az épületben (egyelőre ideiglenes jellegű átalakítások után) nyílt meg a Vár egy jellegzetes létesítménye, a Fortuna-szálló (az épület, amelyben a fogadó helyet kapott, ma I. ker. Fortuna utca 4. sz. alatt van, és nem azonos a mai Fortuna-vendéglő épületével). A fogadóban kávéházat is berendeztek, amelyet 1785-ben évi 600 Ft-ért adtak bérbe Lessner Jakab kávésnak.⁴⁸ A Fortuna-szálló nem maradt meg 1784 évi állapotában. A következő években, meglehetősen nagy költséggel átépítették és kibővítették. Az átépítésnél és kibővítésnél a város jóval túllépte az erre engedélyezett pénzkeretet, és a szállót is túl nagyra méretezte.⁴⁹ A városi számadáskönyvek szerint Buda 1784-től 1788-ig kerek összegben 33 230 Ft-ot költött a szálló átépítésére.⁵⁰

Teljesen II. József kezdeményezésére létesült a Vár másik fontos szórakozóhelye, a kaszinó. II. József 1786. augusztus 23-i levelében értesítette a helytartótanács elnökét arról az elhatározásáról, hogy a volt karmelita templomot színházzá, a kolostor földszintjét és refektóriumát pedig kaszinóvá szándékozik átalakítani. A tervek elkészítésére Kempelen Farkas helytartótanácsi (1785 előtt kamarai) tanácsos kapott megbízást.⁵¹

A kaszinó építése együtt folyt a színház építésével (a színházról majd a kulturális jellegű reformoknál emlékezünk meg). Az építkezést az uralkodó intenciói szerint teljesen a helytartótanács irányította Kempelen Farkas tanácsos révén. A munkálatokhoz Buda csak a pénzt adta, ezt is a királyi kincstárból előlegezték a város számára.⁵² A munka elég vontatottan haladt, a városi kaszinó csak 1787. december 18-án nyílt meg.⁵³ (Az épület, amelyben a kaszinó volt, ma a Színház u. 5—7. sz. alatt van.) A kaszinó az 1787. évi bérleti tervezet szerint a következő helyiségekből állt: 2 szoba, 1 kamra, 1 nagy játék- és táncterem, 2 biliárdszoba, 1 étterem, 3 lakószoba, 1 konyha, éléskamra, pince, jégverem, fűskamra. Hozzá tartozott még 1 baromfiudvar, 1 istálló, több kocsiszín és három kisebb épület.⁵⁴

A megnagyobbodott igények kielégítésére a Várban kávémérések is nyíltak. 1784-ben számuk már négy volt. Mivel ezek a közönség szükségleteit ellátták, több kávémérési engedélyt a város nem adott ki.⁵⁵

Vízvezeték, csatornák, köztisztaság. A Vár vízzel való ellátása a múltban mindig nehéz feladatok elé állította a város vezetőségét. A kormányhatóságok Budára helyezésével kapcsolatban a vízellátást is a növekedő igényeknek megfelelően kellett átszervezni. A Várat a XVIII. században a szabadság-hegyi források, amelyek vizét a közlekedő edények törvényei szerint vezették a várbeli Városházkútba (a mai Szentháromság téren volt), a dunai vízemelő-szerkezet, s néhány magánkút látta el. Vízhány esetén a vízfúvarozást is igénybe kellett venni.

A szabadság-hegyi források elég bőségesen adtak vizet, azonban az egyetlen kifolyó, a Városházkút már az egyetemnek Budára való áthelyezése idején sem volt elegendő. Ezért 1777-ben a volt jezsuita kollégium épületének északi részén új kutat állítottak fel, s a vizet a Városházkútból ide is vezették. Egy másik kifolyó építésére 1779-ben került sor, amikor a Városházkútból egy újabb csövön a Dísz téri fából épített kútházba vezették a vizet.

A vízvezeték kibővítési munkálatai már 1782-ben megkezdődtek. Kicserélték a vízvezeték és a Városházkút egyes csöveit, s 1783-ban egy új elágazást építettek a Ferences térig (ma Kapisztrán tér), ahol a víz szintén egy deszkával fedett kútból csorgott ki. A vízvezeték kibővítésének legfontosabb mozzanata ebben a korban a Dísz téri víztároló létesítése volt. Ennek építéséhez már 1784-ben hozzákezdtek; a 2274 Ft-ot kitevő költségvetést 1784. május 4-én hagyták jóvá, s ennek alapján készítette el Adami Károly kőfaragó 1785 őszére a díszes márvány-

kutat. Így a Várban két nagy kút volt, a Városházkút és a Dísz téri kút, két kisebb, az Iskola téri (a jezsuita kollégium mellett) és a Ferences téri. A meglevő vízvezetéki csövek nem voltak alkalmasak a kutak vízzel való ellátására, azért a forrásoktól a Várig nagyobb átmérőjű ólomcsövet fektettek le.⁵⁶

A vízvezeték kibővítésén kívül kitisztították a várbeli szivattyús- és pincekutakat is. A magisztrátus 1785-ben készült el ezekkel a munkálatokkal.⁵⁷ Buda 1788-ban a Várban és az Országúton, a Szegényház mellett még két új kutat szeretett volna építeni, a helytartótanács azonban ezt feleslegesnek tartotta és nem engedélyezte.⁵⁸

A város köztisztasága ebben a korban szintén sok kívánnivalót hagyott maga után, ezért a köztisztasági viszonyokon erélyes rendszabályokkal igyekeztek javítani. Gyakran előfordult még ebben az időben is, hogy az utcán szemetet és trágyát raktak le, a házak nem voltak ellátva megfelelő pócegödörrel és szennylevezető csatornákkal. Mindezek megszüntetésére, szennylevezető csatornák, jól zárható pócegödörök építésére, megfelelő „házi rendészet” bevezetésére 1784-ben és 1785-ben rendelkezéseket adtak ki.⁵⁹ Különösen nagy „szemételep” volt a várfalak körül elhelyezkedő erődítési övezetben. Ide halmozták fel az építkezésekből adódó törmelékét is. A budai főhadparancsnokság a magisztrátust 1786-ban ezért fel is jelentette a helytartótanácsnak. A helytartótanács a főhadparancsnokság többszöri megkeresése után 1787. májusában intézkedett elsősorban az erődítési övezet és a Vár köztisztaságának helyreállítása céljából. Ez a rendelkezés jellemző a Budán akkor uralkodó köztisztasági viszonyokra. A rendelet meghagyta, hogy a trágyát és a szemetet nemcsak a bástyák mellől, hanem az utcákról is el kell hordani. A magisztrátus kötelezte a háztulajdonosokat és a házkezelőket arra, hogy a várárkokból a szemetet és az omladékok tüstént szállítsák el. A háztulajdonosok gondoskodjanak megfelelő szemét- és pócegödörökről. Az építkezéseknél ásott s már felesleges meszegödröket fel kell tölteni, meszegödröket ezentúl csak ott lehet ásni, ahol nincsenek útban. Egyben azt is javasolta, hogy a Várban a szennynek a Dunába való levezetésére egy főcsatornát építsenek, s a házi csatornákat ne a bástyafalakon vezessék ki, hanem a főcsatornához kapcsolják. A rendelet a várárkokban felgyülemelő szemét elszállítására főleg azért hívta fel a magisztrátus figyelmét, mert itt húzódtak a Várat vízzel ellátó vezeték csövei, amelyek a közegészségre igen ártalmas módon — a rendelet szerint — szintén a szemét között heverték. Buda még az év folyamán jelentést tett a fent elrendeltek végrehajtásáról.⁶⁰

Gyakori és jelentős kárt okozó, sőt emberéletben is áldozatot követelő áradásai miatt ezekben az esztendőkből került sor a Krisztinavároson keresztülfolyó patak szabályozására is, bár ez nem tartozott szorosan II. József városrendezési célkitűzései közé. A szabályozási munkálatokat Buda 1788-ban, a helytartótanács hajózási igazgatóságának a közreműködésével hajtotta végre, a költségeket részben a város, részben a patak mentén fekvő házak és telkek tulajdonosai viselték. A munkálatok

során kijavították a patak hídjait, és gátfalakat építettek.⁶¹ A patak szabályozása a Krisztinaváros gyorsabb beépítését mozdította elő.

Közvilágítás. Budán 1777-ben vezették be az éjjeli világítást, de csak a Várban. A közvilágítás bevezetése az egyetem áthelyezésével kapcsolatos intézkedés volt.⁶² A kormányhatóságok áthelyezésekor, 1784-ben a közvilágítás megjavítása és kiterjesztése is a fontos városrendezési feladatok között szerepel. Buda magisztrátusa a helytartótanács felhívására késznek mutatkozott a Váron kívül az alsó várost (Vízivárost) is kivilágítani a hajóhídtól a Szent Flórián-kapuig.⁶³

A város a közvilágítással kapcsolatos teendőkre, rendszerint három évi időtartamra, szerződést kötött az erre vállalkozóval. A városi világítást pl. 1786—1789-ig Peakovits Konstantin szappanfőzőmester vette bérbe, aki kötelezte magát arra, hogy a lámpákat szükség szerint disznózsírral, faggyúval megtölti, s azokat sötétedéskor meggyújtja, éjjelkor pedig eloltja. Farsang vagy táncvigalmak idején a lámpáknak éjjel után 4 óráig égniük kellett. A bérlő kötelezettséget vállalt a lámpák megfelelő karbantartására. Ezért minden lámpa után évi 16 Ft-ot kapott a várostól.⁶⁴

A közvilágításnak fent leírt módja ellen a helytartótanács több szempontból kifogást emelt. Túl magasnak találta a költségeket, a közbiztonság szempontjából elégtelennek vélte a csupán éjjelig tartó világítást. Ezért a világítás célszerű és takarékos megoldása céljából meghozatta a bécsi világítási rendtartást, ennek alapján kellett a pesti kamarai adminisztrációnak Budán és Pesten a közvilágítást olcsón és ésszerűen megszerveznie.⁶⁵ A pesti kamarai adminisztráció végre is hajtotta a világítás átszervezését, a török háború okozta drágaság miatt azonban a bérlő 1 lámpa évi üzemben tartását csak 19 Ft 53 kr-ért vállalta el. Budán abban az időben 206 lámpát tartottak üzemben, a világításhoz olajat használtak.⁶⁶

Ennyiben foglalhatók össze azok a városrendezési reformok, amelyeket II. József a kormányhatóságok befogadása és megfelelő működése céljából Budán szükségesnek vélt végrehajtani. Mindezek speciálisan Budát érintő rendelkezések voltak, más városokban ilyen természetű reformokkal nemigen találkozunk. Pesten is felmerültek városrendezési kérdések, azonban ezeket a város rohamos gazdasági fejlődése tette időszzerűvé, nem pedig uralkodói akarat erőszakolta ki. II. József mesterséges eszközökkel próbálta Budát fővárossá emelni, s kétségtelen, hogy sokat tett a város utcáinak rendezettsége, tisztasága, megfelelő szórakozóhelyek létesítése érdekében.

Intézkedéseit csak kezdő lépésnek szánta. Az volt a meggyőződése, hogy a kormány székek áttelepítése megteremti azokat a városfejlesztő erőforrásokat, amelyek valóban fővárossá emelik Budát. Ezt a tényezőt mindenestre túlbecsülte. A város jövedelmei pl. nem bizonyultak elegendőnek a városfejlesztés költségeinek fedezésére, még a kormány székek áttelepítése után sem. A város gazdálkodása II. József korában elég nehéz helyzetbe került, s állandó intézkedésekre volt szükség, hogy a költségeket valamilyen forrásból elő lehessen teremteni.

A város pénzügyi viszonyai

Az előző fejezetben ismertetett városrendezési munkálatok nagy kiadásokkal jártak, ezek túlnyomó részét a városi pénztárnak kellett viselnie. Az uralkodó ezt előre tudta, ezért több intézkedéssel biztosítani igyekezett Budának a megfelelő pénzüsszeget. Még 1783-ban elengedte a városnak az 1738—40. évi pestis idejéről fennmaradt, elég nagy összegű (66 422 Ft-ot kitevő) kincstári adósságát.⁶⁷ Majd elrendelte, hogy a kincstár 64 100 Ft-ot fizessen vissza abból az állami hadikölcsönből, amelyet Buda a porosz háborúk céljára nyújtott annak idején az államnak.⁶⁸ Ehhez az összeghez Buda 1785-ben és 1786-ban még 12 450 Ft kölcsönt vett fel, úgyhogy a városi bevételeken kívül a városrendezési munkálatokra összesen 76 550 Ft-nyi külön összeg állt rendelkezésére. Buda 1787-re ebből az összegből elköltött 27 110 Ft-ot, s maradt 49 440 Ft-ja. A 27 110 Ft-nyi kiadás ellenére egyes városrendezési feladatokhoz 1787-ben még hozzá sem kezdett, csak a vízvezeték átépítését, az utcajavítások egy részét fejezte be, s megkezdte a Fortuna-vendéglő átalakítását. A Városmajorban, a kamaraerdei vendéglőben elrendelt átalakítások, az utcajavítások befejezése, a Fortuna-vendéglő teljes átalakítása, a kormányhatósági tisztviselők részére lakásokat biztosító városi épületek (a városnak átadott kaszárnyák) átépítése és berendezése a következő évekre maradtak. A helytartótanács igen elégedetlen volt az eredménnyel, azért 1787-ben a pesti kamarai adminisztrációt — amely gazdasági tekintetben Buda közvetlen felettes hatósága volt — a városi gazdálkodás szigorú vizsgálatára utasította. Véleménye szerint a város az állami előlegkölcsön-alapból visszakapott összeget nem használta fel rendeltetésszerűen, a Fortuna-vendéglő átalakítását a reáfordított nagy összegek ellenére nem fejezte be, nem gazdálkodott kielégítően a városnak évi kb. 48 000 Ft jövedelmével sem. Mindez rendszerint a helytelen gazdálkodás eredménye, s ezt különösen Budán minél előbb meg kell szüntetni.⁶⁹

A pesti kamarai adminisztráció a szigorú utasításhoz híven bizottságilag megvizsgálta a város pénzkezelését, s abban különösebb hiányosságokat nem talált. A számadáskönyvek tanúsága szerint Buda 1787. június végéig összesen 54 103 Ft-ot fordított az átalakításokra, mégpedig az új vízvezetékre, utcakövezésre, éjjeli világitásra, felmérési munkálatokra. A költségek nemcsak a hadikölcsön már visszafizetett részleteit, hanem részben a város bevételeit is felemésztették. Az összes átalakításokat felsőbb rendeletre kellett Budának elvégeznie, úgyhogy a nagy kiadásokról nem tehetett. A bizottság csupán azt hiányolta, hogy a Fortuna-vendéglőt a város a tervezettnél nagyobbra méretezte, s ez lényeges túlkiadást jelentett. A magisztrátus erre azzal felelt, hogy az eredeti tervek nem voltak megfelelőek és reálisak. Kisebb hiányosságokat tapasztaltak a városi szegényház céljára gyűjtött 552 Ft és egy hagyatékból (caducitas) származó 76 Ft kezelése körül. Ezenfelül legfeljebb még azt lehetett kifogásolni, hogy egyes városi jövedelmeket nem hajtót-

tak be időre, s ez a kifizetéseket akadályozta.⁷⁰ A helytartótanács a vizsgálat után mást nem tehetett, mint utasította a kamarai adminisztrációt a kisebb hiányosságok megszüntetésére, a városi hátralékok behajtására, s elrendelte, hogy a Fortuna-vendéglő átalakításához a terveket módosítsák.⁷¹ A kancelláriának jelentést tett a városi gazdálkodás megfelelő viszonyairól, s arról is, hogy Budának engedélyt adott további kölcsönök felvételére.⁷²

A vizsgálatból végeredményben tehát az derült ki, hogy a felső irányításban volt inkább rendszertelenség és tervszerűtlenség, nem pedig a város gazdálkodásában. (A kapkodás, a kiadott rendelkezések gyors megváltoztatása különben is nem egy esetben jellemző II. József reformintézkedéseire.) Továbbá világossá vált az is, hogy a városi jövedelmek az uralkodó által juttatott kedvezményekkel együtt sem elegendők a városfejlesztési kiadásokra. Ezt a városi magisztrátus előre megérezte, azért már jó korán, 1783-ban hozzáfogott ahhoz, hogy különféle jövedelmeket biztosítson, illetve kérjen a helytartótanáctól a városi bevételek növelésére.

Még 1782-ben a magyar kamara rendelte el azt, hogy a város a helyi vámokat (piaci és kövezetvámok, mérlegdíj stb.) bérbeadás helyett házi kezelésbe vegye, mert így azokból nagyobb jövedelmek várhatók. A házi kezelés bevált, mert az 1783. esztendőben a házi kezelésnél 1049 Ft 38 kr bevételi többlet mutatkozott. Buda ennek alapján 1783-ban a házi kezelés fenntartását kérte, s a helytartótanács hozzá is járult ahhoz, hogy a vámjövedelmek 1786-ig házi kezelésben maradjanak.⁷³

A vámok mellett a hajóhid bevételeiből szeretett volna Buda a továbbiakban nagyobb hasznot húzni. A hajóhidat 1778-tól, a rajta folyó közlekedés megjavítása céljából nem a két város, hanem a magyar kamara igazgatta. A hajóhid jövedelme természetesen Pesté és Budáé maradt. Buda szerint a hajóhid Falk Ferenc kamarai hídadminisztrátor idején kevesebbet jövedelmezett, mint ha másvalaki bérelte volna, ezért 1785-ben a kamarai igazgatás megszüntetését és az 1778 előtt szokásos bérleti rendszer visszaállítását kérte. A helytartótanács ehhez, azzal érvelve, hogy a hajóhidnak felsőbb rendeltre 15 évig kamarai kezelésben kell maradnia, nem járult hozzá.⁷⁴

A hajóhíddal kapcsolatos kérelem csak bevezetője volt egy nagyobb szabású akciónak. A városrendezéssel és egyéb (városi igazgatási) újtásokkal kapcsolatos kiadások annyira megterhelték a pénztárt, hogy Buda 1786-ban felségfolyamodványt nyújtott be a kancelláriához, amelyben a jövedelmek emelésére többféle kérelemmel és javaslattal állt elő. Először is azt kérte, hogy enyhítsék a lakosság katonai beszállásolási terheit. Majd azt kívánta, hogy a város bérbe adhassa a dohány- és a hordóabroncs-kereskedést. Megismételte a hajóhídra vonatkozó, már ismertetett kérelmét. Javasolta a kövezeti vám felemelését. A Városmajor átalakításának költségei fejében a botanikus kert átengedését kérte, végül azt kívánta, hogy a budai bort korlátlanul vihesse be Pest

városába. (Állítólag a két város között 1749-ben kötött egyezség értelmében Budának erre volt is lehetősége, de ezt Pest később korlátozta.)⁷⁵

A kérelemnek úgyszólván egyetlen egy pontját sem teljesítették. A dohánykereskedelem és a hordóabroncsokkal való kereskedelem városi bérbeadását azzal utasította el az uralkodó, hogy az ilyen monopóliumok károsak a kereskedelem szabadságára. (Tipikus józsefi érv, jellemző az uralkodó fiziokrata nézeteire.) A hajóhidat továbbra is kamarai kezelésben hagyta. A kövezetvámot az ország lakosságának érdekében nem engedte felemelni. A botanikus kertet, mivel az a tanulmányi alap tulajdona, nem engedte át, csak a kertben levő épületet. Megígérte, hogy intézkedik a Pestre való borbevitel és a katonai beszállásolás könnyítése ügyében.⁷⁶

Buda 1787-ben megismételte fenti kéréseit, s egyben újabb javaslatokkal állt elő. Indítványozta, hogy csökkentsék a templomi muzsikusok bérét, mivel a felesleges búcsújárásokat és egyházi szertartásokat amúgy is megszüntették. Javasolta továbbá a svábhegyi városi legelő és az Akasztóhegy (Galgenberg) mellett levő hosszú- és nagymocsár eladását, a malom-karodíjnak 5 Ft-ról 10 Ft-ra való emelését. Végül azt kérte, hogy szüntessék meg a városnak a szegényház céljára adott 1000 Ft-os hozzájárulását.⁷⁷

Buda kérései többségükben ekkor sem találtak meghallgatásra. A kérelem ügyében intézkedő rendelet szerint a hajóhid kamarai igazgatása, amely jól bevált, s a közönségnek is hasznos, továbbra is megtartandó. A kövezetvám felemeléséhez, a hordóabroncs-kereskedés városi monopóliumához az uralkodó újból nem járult hozzá. A malom-karodíj felemelésének ügyét a kamarai adminisztráció döntésére bízta. Nem járult hozzá a város kizárólagos bormérés jogához, mivelhogy ezt — lévén a lakosság főfoglalkozása a bortermelés — eddig sem gyakorolta Buda. Megengedte ezzel szemben a budai bor szabad bevitelét Pestre. Mivel a város által jegyzett háborús előlegkölcson további visszafizetését a kincstár 1787-ben — nyilván a háborús események miatt — beszüntette, az uralkodó megengedte azt, hogy Buda a városrendezési munkálatok következtében keletkezett adósságait ingatlanok eladása révén törlessze.⁷⁸ Buda élt is ezzel az engedéllyel, s még 1788-ban árverésre bocsátotta a svábhegyi városi legelőt, azonkívül az Akasztóhegy mellett levő mocsarat több városi réttel együtt. A svábhegyi legelőért, amelyből akkor 778 holdat adtak el, 29 901 Ft 35 kr-t, a mocsárért és rétekért (összesen 204 hold) 15 958 Ft-ot kapott.⁷⁹ Ez volt az egyetlen lényeges eredménye a városi jövedelmek emelése ügyében indított akcióknak.

Mindebből látható, hogy a városi gazdálkodás terén, az egymást erő intézkedések ellenére, II. József nem hozott lényeges reformokat. Azonkívül, hogy a városnak elengedte az 1738—40. évi pestis idejéből fennmaradt adósságait, Budát különösebb pénzügyi kedvezményekben nem részesítette. A város a háborús kölcsön egy részének visszatérítésével saját pénzét kapta vissza. (Ezt a kölcsönt több részletben még az 1760-as évek táján nyújtotta Buda a kincstárnak.) A kincstár támogatása

ezenkívül több esetben csak arra terjedt ki, hogy segítsen a város pénzzavarán, s kölcsönrel tegye lehetővé bizonyos feladatok elvégzését. Így volt ez a kaszinó és a Várszínház építésénél is, amikor erre a célra 28 365 Ft 45 kr kincstári előleget adtak a városnak, amelyet 20 év alatt kellett visszafizetnie.⁸⁰ Nem tekinthetjük kedvezménynek azt sem, hogy II. József 3 várbeli laktanyát adott át a városnak. Ennek fejében ugyanis Buda arra kötelezte magát, hogy 35 496 Ft-tal hozzájárul a katonai kórház építésének költségeihez. E nagy összeg előteremtése végett a város először el akarta adni a laktanyákat, de azokért ennyit nem ígértek. Végül is annyiban hoztak hasznot a városi pénztárnak, hogy a laktanya-épületeket lakások céljára alakították át, amelyeket rendszerint kormányhatósági tisztviselőknek, katonáknak adtak bérbe.⁸¹ (A három laktanya közül kettő a volt miniszterelnökségi palota helyén feküdt (Szent György tér 1—2), ezeket a város csak 1803-ban adta el gróf Sándor Vincének, aki a régi épületeket lebontatta, s helyükre új palotát épített. A Sándor-palotát a magyar állam 1881-ben miniszterelnöki palota céljára megvásárolta.⁸² A harmadik laktanya a Fehérvári kapu mellett feküdt, ennek egy részében nyílt meg 1787-ben a kincstári zálogház, az épület többi részében lakások voltak.⁸³) Kisebb kedvezménynek tekinthető, hogy a Városmajor átalakításának költségeire Budának átengedték a volt botanikus kert épületét. Mindezek az intézkedések nem sok segítséget nyújtottak a városi gazdálkodásnak. Buda tehát a kormányzások áthelyezése kapcsán a városi gazdálkodás számára nem tudott különösebb előnyöket biztosítani. A városi bevételekből, illetve tartalékokból, mégpedig az állam által visszatérített előlegkölcsönből (64 100 Ft), a svábhgyei és a nagymocsár mellett fekvő városi földek eladásából származó összegből (45 859 Ft) kellett fedeznie a városfejlesztési kiadásokat. Az utóbbi kényszermegoldás volt, ehhez a város csak akkor nyúlt, amikor az uralkodó a kedvezmények iránti kérelem majdnem minden pontját elutasította.

II. József azt a nézetet vallotta, hogy a kormányzások áthelyezése, Budának fővárossá emelése következtében a városi jövedelmek automatikusan meg fognak növekedni, a kiadások előbb-utóbb úgyszólván megterülnek. Épp ezért részesítette oly mostoha bánásmódban a város előbb ismertetett kérelmeit. Igaz, hogy a kérelem egyes pontjainak teljesítése, mint pl. a kövezetvám felemelése, a terheknek a lakosságra való áthárítását jelentette volna. Az is igaz, hogy hasonló alkalmak esetén nemcsak Buda, hanem más város is privilégiumokat igyekezett volna a kormányzattól kicsikarni.

A városi számadások arról tanúskodnak, hogy a városi gazdálkodás bevételei a kormányzások áthelyezése után valóban megnövekedtek. Buda bevételei és kiadásai az egyes esztendőkből a következőképp alakultak.

Az alábbi kimutatáshoz azt lehet hozzáfűzni, hogy a nagyobb összegű bevételeket pl. 1785-ben a kincstár által visszafizetett előlegkölcsönök, 1788-ban pedig az ingatlanok eladásáért befolyt összegek eredményezték,

Év	Bevétel	Hátralék	Kiadás
	Ft	Ft	Ft
1783	67 385	8 416	61 296
1784	73 727	8 616	62 212
1785	109 753	8 959	95 093
1786	78 943	10 196	71 901
1787	79 383	55 650	76 174
1788	121 780	53 999	106 379

tehát nem kimondottan városi jövedelmek. Nem számíthatók a városi jövedelmek közé a felvett kölcsönök sem. Mindenesetre a városi gazdálkodás nehéz helyzetére utal az, hogy a kiadások fedezését, a pénztári egyensúly megtartását — annak ellenére, hogy a városi jövedelmek tényleg növekedtek —, ilyen, nem éppen városi jövedelemnek minősülő „bevételekkel” kellett biztosítani.⁸⁴

Városi önkormányzat, igazgatás és bíráskodás

Amint ezt már jeleztük, II. József eddig ismertett reformintézkedései kizárólag Budát illették, más magyar városban (kivéve talán Pestet) hasonló intézkedéseket ebben a korban nemigen foganatosítottak. A továbbiakban olyan reformokat ismertetünk, amelyek inkább a magyar városokkal kapcsolatos reformok kategóriájába sorolhatók, s más magyar városokban (szabad királyi városokban) is fellelhető jelenségek közé tartoznak. Buda fővárossá emelése, a kormányiszékek áthelyezése a városokat érintő általános intézkedéseknek is különleges helyi színezetet kölcsönzött. Budán az uralkodó nagyobb gonddal és körültekintéssel hajtotta végre ezeket a reformokat, mint más városokban. Elsősorban a városi önkormányzat és a városi igazgatás kérdéseire térünk ki.

II. József a városfejlesztés ügyében — legalábbis magyar viszonylatban — nem annyira gazdasági, mint inkább igazgatási és rendészeti problémát látott. A városok (elsősorban a szabad királyi városok) akkori igazgatási viszonyait nem találta megfelelőnek, s országos közigazgatási reformjai végrehajtásához alkalmasnak. (Természetesen ez nemcsak a városi, hanem a megyei igazgatásra is vonatkozott.) A városi magisztrátusok tagjai sem szakképzettség, sem a hivatali pártatlanság dolgában nem állták ki a vizsgát, végül nem olyanokból tevődtek össze, akikre az uralkodó rendszerének kiépítése végett támaszkodhatott.⁸⁵ Jól képzett, jól fizetett, csak az állam érdekeit szem előtt tartó, a köznapi érdekeken felülemelkedő, munkájának élő tisztviselői kar megteremtését tűzte ki célul II. József a városokban is.⁸⁶

II. József felfogása szerint mindezeket a feltételeket csak állami szabályozás, állandó felülről jövő ellenőrzés valósíthatta meg. Ennek

érdekében minimumra csökkentette, illetve úgyszólván megszüntette a városi önkormányzatot, véget vetett a szabad királyi városok mint királyi jószágok eddigi különállásának.⁸⁷

A városi igazgatással kapcsolatos reformokra csak 1785 után került sor, addig Budán nagyjából a régi állapotok uralkodtak. Az 1783. évi városi tisztújítás is a régi rend szerint folyt le. A következő tisztújítást 1785-ben kellett volna megtartani (Budán kétévenként volt restauráció), 1784-ben azonban a polgármesteri és két tanácsnoki tisztség halálozás miatt megüresedett, s ezért Buda, a kormányiszékek áthelyezése alkalmával adódó sürgős munkákra való tekintettel, rendkívüli tisztújítást engedélyezését kérte. Az uralkodó ehhez hozzá is járult.⁸⁸ A tisztújításra mégsem került sor, mert közben Ebenhöch Antal ügyvéd feljelentése miatt a budai magisztrátus ellen vizsgálatot rendeltek el, s a vizsgálat befejezéséig a tisztújítást elhalasztották.

Ez a feljelentés már az új idők első tanújele volt Budán. II. József a visszaélések megszüntetése, a rendellenességek felderítése és terveinek végrehajtása érdekében szívesen támaszkodott feljelentésekre. A denunciansok jutalmat kaptak vagy más kedvezményben részesültek. Természetesen ez a lehetőség sok valótlan feljelentésre is alkalmat adott.⁸⁹ Ebenhöch feljelentése az uralkodónak a városi magisztrátus pártatlanságát és a tisztviselők megfelelő szakképzettségét biztosítani akaró törekvéseihez kapcsolódott. A feljelentés azzal vádolta meg a budai magisztrátust, hogy a tanács tagjai közül hatan rokoni kapcsolatban állnak egymással, s a tanács tagok közül csak kettőnek van megfelelő jogi képzettsége.⁹⁰ A feljelentés ügye sokáig elhúzódott, Ebenhöchnek közben részletesen meg kellett indokolnia feljelentését. Ezt 1786. március 27-i nyilatkozatában tette meg. Ebenhöch a következő vádpontokat sorolta fel: 1. a városi magisztrátus fele rokonokból, sógorokból áll, 2. a magisztrátus tagjai saját ügyeikben előadói szerepet töltenek be és bíráskodnak, 3. a városi tisztségek, érdemre, tudásra, szakképzettségre való tekintet nélkül rokonok kezében vannak, 4. a városi levéltárból sok, a magisztrátus tagjainak ügyeit érintő irat hiányzik. A feljelentés kivizsgálására a pesti kerületi főispán (kerületi biztos) Hülf pesti bírót rendelte ki.⁹¹ A vizsgálat a budai magisztrátusra nézve azért nem járt különösebb következményekkel, mert közben úgyszólván került a városi igazgatás átszervezésére. A feljelentésben előadottak jórészt nem bizonyultak valónak, hiszen a régi magisztrátus — kivéve a polgármesteri és bírói tisztségeket — II. József korában mindvégig hivatalban maradt.

A feljelentés mindenesetre alkalmat szolgáltatott arra, hogy a budai tisztújítás ügye az új rendszer bevezetéséig elhúzódjék, s hogy a városi igazgatás hibáit feltárják. A feljelentés következménye volt ezen túl a rendszer első emberének, Petőcz Márton tartományi biztossági titkárnak a budai tanácsba való beültetése is. Petőczöt — a jozefinista elképzelésekhez híven — a helytartótanács javaslata alapján először csak jelöltetni akarták a tisztújításon a tanácsnoki tisztségre. Mivel azon-

ban a tisztújítás elmaradt, Petőczöt 1786-ban a kerületi főispán kinevezte tanácsnoknak.⁹²

Amint említettük, a városi igazgatás megreformálására és a városi önkormányzatra vonatkozó rendeleteket az uralkodó inkább 1785 után, az ország közigazgatási átszervezését követőleg bocsátotta ki. A szabad királyi városok közvetlen kapcsolata a helytartótanáccsal 1786-ban szűnt meg, jelentéseiket ezentúl közigazgatási ügyekben a megyéhez, gazdasági ügyekben a helytartótanács felügyelete alatt álló kamarai adminisztrációkhoz kellett eljuttatniuk. A helytartótanács rendeleteit a kerületi főispán közvetítette a városokhoz (Buda és Pest esetében a pesti kerületi főispán). Az új rendszer gyakorlatilag 1787. március 1-től lépett érvénybe.⁹³ Budán e rendelkezéseket az ország más városaihoz hasonlóan hajtották végre.

A megye és a kamarai adminisztráció alá történt helyezés már a szabad királyi városi kiváltságok lényeges csökkentésével volt egyenlő. A városi önkormányzat maradványait a városi tisztújítás szabályozására kiadott rendeletek szüntették meg. Az önkormányzatot a főbb tisztségekre történő jelölés jogának a megvonása tette úgyszólván a semmivel egyenlővé. Az addigi gyakorlat szerint Budán és Pesten mind a tisztségekre való jelölés, mind a választás joga a városé volt. Budán pl. a polgármesteri, bírói és a betöltendő tanácsnoki tisztségekre a tanács jelölt 3—3 egyént, s a jelöltekre adta le szavazatait a város képviselő-testülete, a választó polgárság. Az így megválasztott tanács nevezte ki azután a város többi tisztviselőit (a tanács tagjai és a város többi tisztviselői alkották a magisztrátust). Az uralkodó 1788-ban változtatást hozott először is a vezető tisztségek sorrendjében. Ezentúl a polgármester helyett a bíró lett a város teljhatalmú első tisztviselője, a közigazgatás és a bírászkodás vezetője is, a polgármester pedig a bíró helyettese. (Az addigi állapot szerint Budán az igazgatás vezetője a polgármester, helyettese pedig a bíró volt. A városi törvényszék élén azonban csak a bíró állott, a bírászkodásban a polgármester nem vett részt.) A bíró, a polgármester és a tanácsnokok ezentúl nem városi, hanem királyi tisztviselőknek minősültek. Ez a felfogás változást hozott a tisztségek betöltésénél igen lényeges jelölési eljárással kapcsolatban. A bírói és polgármesteri tisztségre ezentúl csak a kerületi főispán jelölhetett képzettségét és megbízhatóságát kellőképp igazolni tudó 3—3 alkalmas egyént. A jelölteket az uralkodónak kellett jóváhagyásra felterjeszteni. A választó polgárság (ez az önkormányzati testület egyébként II. József korában Budán régi összetételében maradt meg, csupán a külső tanács és a választó polgári testület formai különállását szüntették meg 1781-ben) a kerületi főispánnak a király által jóváhagyott jelöltjeire adhatta le szavazatait. A betöltendő tanácsnoki tisztségnél szintén a kerületi főispánt illette meg a jelölés joga, de itt nem volt szükség a jelölés uralkodói jóváhagyására.

A magisztrátus, illetve a városi tanács jelölési joga csak a nem királyinak, hanem városi tisztségnak minősülő pénztárosi, ellenőri és számadói tisztségek betöltése esetében maradt meg. A magisztrátus jelölését

azonban a választás előtt a kerületi főispánnak jóvá kellett hagynia. Továbbra is jogában állt a tanácsnak kinevezéssel betölteni a jegyzői, ügyészi, számvevői tisztségeket, de a kinevezés előtt ki kellett kérni ehhez a kerületi főispán jóváhagyását. A városi kancellária, a számvevőség és egyéb városi hivatalok beosztott személyzetét ezentúl is minden további nélkül a tanács nevezte ki, a kinevezésről azonban a kerületi főispánhoz jelentést kellett küldenie.⁹⁴

Az uralkodó megszüntette az eddig szokásos kétévenkénti tisztújításokat, ezentúl a kerületi főispán választhatta meg a tisztújításra megfelelő időpontot. A megválasztott bírót és polgármestert állásában a kerületi főispán 4 évi időtartamra erősítette meg. Négy év után, ha tisztségükben megfeleltek, megkaphatták a végleges megerősítést. Ezzel az eddig 2 évre szóló tisztség élethossziglan szóló tisztséggé változott.⁹⁵

A tisztséget betölteni kívánók vagy erre kiszemeltek előzőleg kötelesek voltak magukat vizsgálat alá vetni. Az igazgatási és gazdasági tisztségekre pályázókat a helytartótanácsnál, a bírói tisztségre pályázókat a fellebbezési táblánál kellett ilyen célból bejelenteni. A felsőbb hatóságok vagy megállapították a pályázók szakmai alkalmasságát, vagy pedig vizsga letételére utasították őket.⁹⁶

A kerületi főispán jelölési joga a bírói, polgármesteri és tanácsnoki állásokra, a jelölések uralkodói jóváhagyása teljes mértékben biztosította azt, hogy az egész városi magisztrátus a kormánzatnak megfelelő egyénekből tevődjen össze. A felsőbb városi igazgatás reformjából önként következett az alsóbb igazgatás megváltozása is, hiszen az alsóbb tisztségek betöltése már a tanácstól függött.⁹⁷

A fenti rendelkezések mélyreható változást jelentettek a városok önkormányzati és közigazgatási életében, a történeti fejlődés szempontjából azonban az a lényeges, hogyan valósultak meg, s mit hoztak a gyakorlatban. Az új rendszer bevezetésére Budán 1788-ban nyílt lehetőség, amikor a bíró halálával a bírói tisztség megüresedett. A pesti kerületi főispán nem talált a bírói tisztségre alkalmas egyént a budai magisztrátusban, ezért — II. József alatt egyébként megengedett módon — kívülről akarta a tisztséget kinevezéssel betölteni, s erre 1788 augusztusában Margalics János főszolgabíró javasolta. A helytartótanács nem értett egyet a kerületi főispánnal, s meghagyta neki, hogy a szabályrendeletek értelmében három kívülálló egyént jelöljön a bírói tisztségre. A főispán a felszólításra első helyen Margalics János Pest megyei szolgabíró, második helyen Pausenwein tényleges császári századost, harmadik helyen Barankovics Márton tényleges császári főhadnagyot jelölte. Teljesen a felső elképzelések szellemében járt el, II. József ugyanis szívesen helyezte katonákat közhivatalokba. A két tényleges császári tiszt azonban nem léphetett ki a szolgálatból, ezért a helytartótanács újabb jelölteket kért.⁹⁸

A kerületi főispánt az újabb rendelet nehéz helyzetbe hozta, sehogy sem tudott megfelelő jelölteket találni. A budai magisztrátus két tagjának, Balássy Ferenc jegyzőnek és Kammerlauff Ignác aljegyzőnek kép-

zetsége megfelelt volna, de a tanács tagjaihoz fűződő rokoni és baráti kapcsolatuk miatt nem jelölhette őket. Egyedül Margalicsot találta a tisztségre megfelelőnek, s újból javaslatot tett bíróvá való kinevezésére. A helytartótanács az udvar elé terjesztette az ügyet, de az uralkodó nem járult hozzá Margalics kinevezéséhez, ragaszkodott a szabályszerű eljáráshoz, a három jelölt állításához.⁹⁹ Már az eddigiekből is látható, milyen nagy nehézségekbe ütközött II. József rendelkezésének végrehajtása. A tisztújítási szabályrendelet minden pontjának megfelelő, tehát képzett, politikailag megbízható, a városi magisztrátussal rokoni kapcsolatban nem levő egyént, lehetőleg katonatisztet, vagy a városon kívülálló megyei tisztviselőt igen nehezen lehetett találni. A kerületi főispán az uralkodói meghagyásra nagy nehezen mégis kiválogatta a három jelöltet; első helyen Margalics Jánost, második helyen Felkis Antal Esztergom megyei aljegyzőt, harmadik helyen Lakner szolgálaton kívüli császári őrnagyot jelölte.¹⁰⁰

A jelölés után újabb bonyodalmat jelentett a szakmai minősítés ügye. Lakner őrnagy felkészültségéről a helytartótanács nem volt megfelelően tájékozódva, ezért közigazgatási és gazdasági ismeretekben vizsgára utasította. Továbbá helytelenítette, hogy a kerületi főispán Barankovics Márton főhadnagyot kihagyta a jelöltek sorából.¹⁰¹ Közben Lakner őrnagy katonai szolgálatra vonult be, s egy jelölt újból hiányzott. A kerületi főispán erre Inngrueber volt temesvári bíróval pótolta a jelöltek listáját.¹⁰² A helytartótanács azonban nem fogadta el Inngrueber jelölését. A jelölés ügyét végre 1789 júniusában sikerült megoldani. A helytartótanács első helyen Margalics János Pest megyei főszolgabíró, második helyen Barankovics Márton főhadnagyot, harmadik helyen Felkis Antal volt Esztergom megyei aljegyzőt terjesztette fel az uralkodó elé jóváhagyásra.¹⁰³

Buda hivatalban levő magisztrátusának nem tetszett ez az egész eljárás. Megpróbálta menteni a menthetőt, s legalább azt elérni, hogy a főispán a magisztrátus tagjai közül válogassa ki a bírójelölteket. Az uralkodó azonban elutasította a magisztrátus, illetve a választó polgárság kérelmét, s az 1789 júniusában felterjesztett jelöléseket hagyta jóvá.¹⁰⁴

A tisztújítás 1789. november 23-án folyt le. A választó polgárság a főispán három jelöltje közül Margalics János főszolgabíró, választotta bíróvá. Szlatiny Ferenc megbízott polgármester személyében ugyanekkor megválasztották az új polgármestert is.¹⁰⁵ A kerületi főispán — érdekes módon — még 1788 augusztusában a magisztrátus három tagját, mégpedig Szlatiny Ferenc tanácsnokot, az akkori polgármestert, Balássy Ferenc jegyzőt és Petőcz Márton tanácsnokot jelölte a polgármesteri tisztségre. A jelölést annak ellenére, hogy a bírói tisztségnél hallani sem akartak a magisztrátusi tagok jelöléséről, jóváhagyták. Csupán a bíró személye körül csaptak tehát oly nagy hűhót.¹⁰⁶

A több mint két évig vajúdó tisztújítás a bíró személyén kívül a magisztrátus összetételében változást nem hozott. Erre már nem is volt idő. Az új bíró alig lépett hivatalába, amikor II. József halála után,

1790 áprilisában a szabad királyi városokban visszaállították a régi állapotokat.¹⁰⁷ A tisztújítást új alapokra helyező 1788. évi rendelkezéseket tehát csak részleteiben sikerült végrehajtani, 1790-ben pedig II. József, számos rendelkezésével együtt, a városi tisztújítással kapcsolatos rendelkezéseit is visszavonta.

Elsősorban érdekessége miatt foglalkoztunk részletesen a II. József-kori állapotokat jellemzően tükröző budai tisztújítás kérdésével. A városi tisztújítás 1790 utáni menetére II. József rendelkezései egyébként semmilyen hatást sem gyakoroltak. Maradandóbb hatása volt ezzel szemben a városi közigazgatási szervezetet és az ügyvitelt illető intézkedéseknek.

II. József reformjaihoz kapcsolódik Budán és a többi szabad királyi városban a számvevőszéki hivatal megszervezése. Elsősorban a városok gazdálkodásában tapasztalható rendetlenség megszüntetése és a jövedelmek csökkenésének megakadályozása végett állították fel ezeket, és 1787. szeptember 1-től kezdtek működni.¹⁰⁸ A számvevőszék feladata volt a városi pénzküitalások megindokolása, a kereskedőkkel és iparosokkal kötött szerződések ellenőrzése, gazdasági ügyekben a városhoz érkezett felsőbb hatósági rendeletek megőrzése és végrehajtásának ellenőrzése, a városi haszonvételek bérbeadási feltételeinek kidolgozása, a bérbeadás szabályszerűsége feletti őrködés, a pénzügyi visszaélések felderítése, felvilágosítás nyújtása a tanácsnak gazdasági és számadási ügyekben, az anyag- és terménykezelés, a különféle pénztári számadások ellenőrzése s végül a városi költségvetés kidolgozása.¹⁰⁹ Mindezek a városi gazdálkodás lényegébe vágó feladatok voltak.

A számvevőszék felállításával kapcsolatban szervezték meg 1787-ben a városi gazdasági bizottságot. Ez a bizottság mindenféle gazdasági ügyben véleményt nyilvánított és javaslatot adott a tanácsnak. Szombatonként tartotta üléseit, elnöke a polgármester volt, tagjai pedig a számvevő, a városi polgárság szószólója, 2 választott polgár, a városi alkamárás és ennek segédje. A bizottsági ülés jegyzőkönyveit a tanácsülés hagyta jóvá, majd azokat a kamarai adminisztrációnak kellett felterjeszteni.¹¹⁰

Korszerűsítést és racionalizálást hajtottak végre II. József korában a városi pénztári szervezet terén is. Az uralkodó rendeletére 1787-ben a szabad királyi városokban egyesítették az addig különálló hadiadó- és városi pénztárt (kamarai hivatalt). A volt városi fiókhadiadó-pénztár pénztárosa lett az egyesített pénztár vezetője, a városi kamarás, a városi pénztár addigi vezetője pedig az egyesített pénztár ellenőre. A városi pénztár egyébként II. József alatt a kerületi főpénztár fiókjaként működött, s korábbi önállóságát elvesztette. A II. József alkotta országos pénztári szervezet, melynek élén az országos főfizetőhivatal állott, alsó fokán foglalt helyet.¹¹¹ Megszűnt az 1777-ben alapított tűzoltópénztár különállása is, 1786-ban a városi pénztárral egyesítették.¹¹²

A városi közigazgatást és bíraskodást végző szervezetet (tanács, városi kancellária) II. József nem változtatta meg lényeges módon, ami változás volt (a polgármester és a bíró szerepcseréje), arról már megemlékeztünk. Az igazgatás és a bíraskodás funkcióját sem választotta

szét, a magisztrátus személyzete hol az egyiket, hol a másikat végezte. Mindenesetre a bírósági ügyeket az árvaügyekkel együtt külön kellett tárgyalni, s ezekről külön jegyzőkönyvet vezetni és külön irattárat fenntartani. Az új rendszer alatt Budán a városi igazgatás és bírászkodás vezetője a bíró volt, a polgármester pedig mindkét funkcióban a helyettese.¹¹³ Az 1787-ben életbe léptetett jogszolgáltatási rendszer hozott változást a városi bírászkodás, inkább azonban a perek fellebbvitele terén. E bírászkodási reformok értelmében megszűnt a szabad királyi városok első fokú büntetőbírászkodási hatásköre, ezt az akkor felállított „judicium subalternum”-ok vették át. A polgári perek intézése első fokon a városi tanácsnál maradt, innen kellett fellebbezni a királyi táblához, a tárnokszék (Buda előbbi fellebbezési fóruma) II. József alatt megszűnt. Mindezeket a reformokat azonban a király 1790-ben visszavonta, s a bírászkodásnál a régi állapotok állottak vissza.¹¹

Az ügyvitel terén több fontos újítás bevezetése fűződik II. József korához. Elsősorban az ügyek pontos és rendszeres feljegyzésére szolgáló iktatásról kell megemlékeznünk. A városi igazgatásnál az ügyek folyamatos feljegyzésére eddig csak jegyzőkönyveket vezettek, ezek egyes tételét sem látták el számokkal. II. József idejében (1787-től) bevezették az ügyviteli jegyzőkönyvet (Gestions Journal Buch), az iktatókönyvet (Einreichungs Buch) és az ügyviteli naplót (Tagebuch). Ezekben az ügyviteli segédkönyvekben iktatószámok sorrendjében jegyezték fel a városi tanács elé került ügyeket s az azokkal kapcsolatban történt intézkedéseket. A tanácsi jegyzőkönyvekben a megfelelő ügyek mellé szintén feljegyezték ezeket az iktatószámokat. II. József rendszeresítette az ügyintéző előadók részére a vélemény-íveket (votum-ív). A tanács elé kerülő ügyről a jegyző kivonatot készített, s ezt egy külön íven az illetékes referensnek megküldötte, aki az ívre rávezette a javaslatát, ennek tanácsi jóváhagyásából született a határozat. A vélemény-ívről vezették be a határozatot a tanácsi jegyzőkönyvbe.¹¹⁵

Összegezve a városi önkormányzatot és igazgatást illető reformokat, azt állapíthatjuk meg, hogy II. József nagy erőfeszítéseket tett az önkormányzat és a városi igazgatás saját szempontjai szerint való átalakítására. A régi városi önkormányzatot sikerült is annyiban felfüggeszteni, hogy 1783-tól 1789-ig Budán nem volt tisztújítás. Ezzel szemben a városi önkormányzat részleges fennmaradása mellett szól az, hogy II. József alatt mindvégig lényegében a régi magisztrátus intézte az ügyeket. A rendszer emberének, Margalics Jánosnak 1789-ben bíróvá választása már nem bírt gyakorlati jelentőséggel. Igaz ugyan, hogy a kormányzások áthelyezése miatt hálás budai magisztrátus készséggel végrehajtotta II. József intézkedéseit. A németesítés a német jellegű Budán nem váltott ki ellenhatást, a város hivatalos nyelve belső használatra amúgy is német volt. A magisztrátus csak a városrendezés terhei, a számvetés, a pénztár, a rendőrség felállítására kapcsán a városra háruló kiadások s a belső embereket kihagyó 1788 utáni tisztújítás miatt berzenkedett II. József reformjai ellen.

Rendőrség, rendészet

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás átszervezésével kapcsolatban különös figyelmet érdemel Budán is a II. József-féle políciá, a rendőrség ügye. A rendőrség felállításának elsősorban politikai célja volt: ellenőrizni minden vonatkozásban az állam belső életét, biztosítani a közrendet, a rendeletek betartását, megakadályozni a belső rend elleni minden megnyilvánulást, tüntetést, összeesküvést, szervezkedést, állandó megfigyelés alatt tartani elsősorban az idegeneket. A rendőrség volt tehát II. József politikai rendszerének fő támasza. A rendőri szervezet érdekében az uralkodó a főbb magyar városokban (Pozsony, Pest és Buda) 1785-ben rendőrigazgatókat nevezett ki. Pest-Budának közös rendőrigazgatója volt, alatta Budán és Pesten egy-egy rendőrbiztos működött. Budai rendőrkomisszáriussá II. József Hofman Antal helytartótanácsi kancellistát nevezte ki. A rendőrigazgatók a helytartótanács elnökétől függtek, de közvetlenül érintkeztek a bécsi hatóságokkal is. Állami, nem városi szervek voltak, fizetésüket az állampénztártól húzták. Megjegyzendő, hogy Buda és Pest mellett Óbudára is kiterjedt a rendőrigazgató hatásköre.¹¹⁶

A rendőrigazgatóság felállítását követte Budán, Pesten és Pozsonyban a városi rendőrség megszervezése. A rendőrség megszervezésénél is ugyanazt az eljárást követték, mint az igazgatás és a bíraskodás átszervezésénél; kivonni ezt az ügyet a városi önkormányzat hatásköréből, s azt állami hatóság (a rendőrigazgatóság) felügyelete alá helyezni. Budán 1784-ig a rendészet ügye teljesen a magisztrátus hatáskörébe tartozott. A magisztrátus ezt a feladatát a külvárosi albíróságok és városi őrszemélyzet útján látta el. Az egyes külvárosokban fertálymesterek, mellettük a rendbiztosok és a városi őrszemélyzet (29 fő) látták el a rendőrségi ügyeket.¹¹⁷

II. József nem szüntette meg ezt a régi városi őrszemélyzetet, de szükségesnek tartotta egy „valódi” rendőrség szervezését is. Budán ez a rendőrség 1785-ben alakult meg, személyzete 1 hadnagyból, 1 őrmesterből, 2 káplárból és 25 közlegényből állott.¹¹⁸ A rendőrség nem a város, hanem a rendőrigazgató felügyelete alatt állt, de fizetéséről, ruházatáról, felszereléséről, elszállásolásáról a városnak kellett gondoskodnia.¹¹⁹ A régi városi őrszemélyzetet és az új rendőrséget 1787-ben egyesítették, s az így megalakult városi rendőrhivatalt közvetlenül a város felügyelete alá helyezték. Az egyesített városi rendőrség személyzete a következőképp alakult: 1 városkapitány, 1 városi hadnagy, 2 kancellista, 3 káplár, 46 rendőr és 11 kerületi (a várost kerületekre osztották) rendőrfelügyelő.¹²⁰ A városi hadnagy, Dikasz József Pesten is betöltötte a rendőrhadnagy szerepét, úgyhogy a közös hadnagy a két várostól húzta a fizetését. A rendőrigazgató és a komisszárius továbbra is állami tisztviselők maradtak, az állampénztártól kapták a fizetésüket. A rendőrigazgatóság gyakorolta az állami felügyeletet a városi rendőrség felett, sőt a városi magisztrátus alatt levő rendőrséggel továbbra is rendelkezhetett.¹²¹

Az új rendőrség működése tehát erősen megnyirbálta a városi önkormányzat jogait, amellett a városnak újabb kiadásokat okozott. Ez a rendőri szervezet tette lehetővé a három város állandó ellenőrzését mind politikai, mind közbiztonsági szempontból. A rendőrigazgatónak egyébként csak rendőri ügyekben volt ellenőrző szerepe, rendészeti ügyekben a magisztrátus közvetlenül a helytartótanács alá, illetve a kerületi főispán alá tartozott. Amint említettük, a helytartótanács 1785-ben intézkedett az új városi rendőrség felállítása ügyében. Ugyanekkor kijelölte a magisztrátus rendészeti feladatait is. Ebből a rendelkezésből elég világosan látható a városi magisztrátus és az állami szervnek minősülő pest-budai rendőrigazgatóság viszonya. A rendelet szerint a városnak a rendőrigazgatóval egyetértésben kellett a rendőrség felszerelése, ruházata, az őrszobák, a város területének kerületekre, alkerületekre való felosztása, a rendőri személyzet ügyében döntenie. A városban lakó idege- nekről a magisztrátusnak kellett nyilvántartást vezetnie, s meghatározott időben ezekről a rendőrigazgatósághoz kimutatást küldenie. Átmenetileg a városban tartózkodó idege- nekről bejelentő cédulát kellett kiállítani, s ezt a rendőrigazgatóságnak eljuttatni, listát kellett küldeni a rendőrigazgatóság részére az átutazókról is. A rendőrségnek ellenőriznie kellett a színielőadásokat, táncvigalmakat, hogy ezeken a „közjóval” ellentétes dolgok, azonkívül tumultus, szerencsétlenség ne történjenek. A magisztrátusnak az ilyen alkalmakra szabad bejárást kellett biztosítani a rendőri személyzet részére. E rendelet kibocsátása idején 1785-ben ugyanis a II. József által felállított rendőrség még a rendőrigazgató vezetése alatt állt.¹²²

A tágabb értelemben vett rendészetnél, amelyhez a közellátás biztosítása, a városrendezés, köztisztaság, közvilágítás, tűzrendészet, elemi csapások elleni védekezés, a mértékek, árak szabályozása stb. tartoztak, a rendőrigazgatónak nem volt szerepe. Ilyen vonatkozásban a város teljesen a helytartótanács, illetve annak ilyen célra felállított ügyosztálya alá tartozott. A köztisztasággal, tűzrendészettel, városrendezéssel, világitással kapcsolatos kérdésekkel az eddigiekben már foglalkoztunk. A II. József-féle rendészetnek ezeken kívül különösen a közellátás kérdésével kellett sokat törődnie. A lakosságnak a kormányiszékek áthelyezésével kapcsolatos növekedése, azonkívül az éhínséges idők nehéz helyzet elé állították a város közellátását. Egymást érték az élelmiszerárak kimutató- tásával, a mészárosok, pékek, molnárok megrendszabályozásával, a város közellátására szükséges gabona beszerzésével foglalkozó rendeletek.¹²³

Egészségügy, szegényügy

Az egészségügy terén II. József alatt Budán jelentős változások következtek be. Az országos érvényű egészségügyi reformokon túlmenően olyan változások is, amelyek Budára mint az ország fővárosára vonatkoztak.

Ezek között elsősorban az Erzsébet-rendi apácák női kórházának megalapítása érdemel figyelmet. II. József a vízivárosi ferencesek Fő utcai kolostorában rendezte be ezt a fontos s Budán valóban rendkívül szükséges intézményt. A budai ferencesek, akiket a szerzetesrendeket feloszlato intézkedések nem érintettek, az augusztinusok országúti (ma Mártírok útja) rendházát és templomát kapták meg cserébe az elvett vízivárosi kolostorért. A budai augusztinusokat a rend vidéki házaiba kellett szétosztani.

József az új kórházba a bécsi erzsébetiek egy csoportját helyezte el. A kórház rendelkezésére 20 ágyat bocsátott, a betegek gondozására 18 nővér érkezett 1785 novemberében Budára. Az épületek átalakítási munkái 1787-re fejeződtek be. A kórház 4000 Ft-nyi vallásalapi hozzájárulásból, a bécsi ház segélyéből és alamizsnagyűjtésből tartotta fenn magát. A betegeket jórészt ingyen ápolták.¹²⁴

A ferencesek vízivárosi kolostorában II. József először a Várból kitélepített katonai kórházat akarta elhelyezni. A kolostor azonban nem volt elég tágas a katonai kórház kb. 200 ágyának a befogadására, ezért József később a kiscelli trinitáriusok kolostorát adta át katonai kórház céljára.¹²⁵ A trinitárius kolostort előzőleg Budának kínálták fel, hogy itt városi kórházat létesítsen. Buda azonban a távol fekvő épületet nem találta alkalmasnak kórház céljára,¹²⁶ s így azt az uralkodó a katonaság rendelkezésére bocsátotta. A katonai kórház építéséhez — amint említettük — Budának, a három várbeli laktanyának a város részére való átadása fejében, 35 486 Ft-tal kellett hozzájárulnia.¹²⁷

Amint ismeretes, II. József komoly s igen hasznos intézkedéseket hozott az ország egészségügyének a megjavítása érdekében. Felülvizgáltatta többek között a kórházak s a szegényházak (a két intézmény a városokban rendszerint együtt működött) helyzetét, a betegellátást, gyógykezelést, a gyógyszerek kiadását stb. Már 1783-ban tudomására jutott, hogy Budán és Pesten a betegek, szegények, koldusok gondozása, a kórházak kezelése igen sok kívánnivalót hagy maga után.¹²⁸ Ezért 1784-ben a kórház- és szegényügy tüzetes megvizsgálását, átszervezésére új szisztéma kidolgozását rendelte el.¹²⁹ A vizsgálat Budán évekig elhúzódott, a legapróbb részletekre kiterjedt. Újabb lendülettel folytatódott 1787-ben, amikor a budai szegényház (egyben kórház) sebészét (felcser) és gyógyszerészét feljelentették, hogy a szegényházi betegeket rosszul látják el, a gyógyszerész hamisítja a gyógyszereket, a sebész pedig különdíjakat kért a kezelésért.¹³⁰ A vizsgálat alatt szerzett tapasztalatok alapján jutott II. József 1788-ban arra az elhatározásra, hogy a budai szegényházat és egyben kórházat polgári kórházzá fogja átalakíttatni. Ezt főleg az indokolta, hogy a budai betegeknek, akik eddig a pesti kórházat vették igénybe, ne kelljen esetleg jégzajlás idején is Pestre menniük.¹³¹

II. Józsefnek ez az elhatározása a budai városi kórház megalapítását jelentette. A szegényház épületében levő kórházban ugyanis, amely 1788-ig Budán városi kórházként működött, csak szegény betegeket,

mégpedig mesterlegényeket, szegény tanulókat, napszámosokat, cselédek, teherbe esett hajadonokat, leányanyákat ápoltak.¹³² Ezentúl a budai „szegényház-kórház” (Armenkrankenhaus), amint nevezték, szegény betegeknek kívül fizetéses betegeket is felvehetett napi 10 kr ápolási költségért.¹³³ Városi közkórház építésének a gondolata már akkor felmerült Józsefben, amikor a kiscelli trinitárius kolostort ilyen célra akarta Budának átadni. A kiscelli kolostor nem kellett a városnak, de a városi kórház lényegében már 1788 előtt megalakult, mert mint ilyenek felszerelését 1788-ban a szegényházból átalakított polgári kórház vette át.¹³⁴

A polgári közkórházat a szegényház régi épületében helyezték el (ez az épület a Vízivárosban a mai Széna tér mellett állott, később itt nyílt meg a régi Szent János kórház), amelyet ilyen célra átalakítottak, a kórházi személyzetet növelték, újjászervezték a betegellátást, a gyógyszerellátást stb. A városi magisztrátus 1789. november 1-re ígérte az új kórház működésének megkezdését.¹³⁵

Az egészségügyi viszonyok megjavítása érdekében II. József alatt az eddiginél szigorúbban követelték meg a törvényhatóságoktól, így a városoktól is a gyógyszerterek és az egészségügyi személyzet (sebészek, bábák, ápolónők) vizsgálatát. Budán különösen a gyógyszerterek vizsgálata terén történt speciális újítás. II. József 1784-ben elrendelte, hogy Budán, a fővárosban és Pesten, az egyetem székhelyén a gyógyszertereket ne a városi orvos, hanem az országos főorvos (protomedicus, hivatalát 1786-ban szervezték meg, a helytartótanács egészségügyi szakközege és az orvosi kar igazgatója volt), illetve az igazgatása alatt álló orvosi fakultás vizsgálja felül.¹³⁶ Ebben az intézkedésben is megnyilvánult tehát Buda fővárosi jellege.

Az egészségüggyel kapcsolatban a temetők kérdését is megvizsgálták. Budán 1785-ben lezárták a Bécsi kapun kívül eső régi vízivárosi temetőt, mivel többek között helyhiány miatt sem tudott tovább terjeszkedni. Az új vízivárosi temető a mai János kórház mellett a Budakeszi és a Kútvölgyi út között kapott helyet, és ezt a temetőt egészen 1915-ig használták.¹³⁷

A szegények és a szegény betegek ellátásáról a szegényházzal kapcsolatban már megemlékeztünk. A szegényügy rendezésére II. József országos viszonylatban szintén kísérletet tett. Az ő nevéhez fűződik az egyes városokban cseh—osztrák példa nyomán az ún. szegényintézetek megszervezése (Armeninstitut). A szegényintézet alamizsnából, adományokból, bírságpénzekből szegényintézeti pénzalapot gyűjtött össze, az összegyűjtött pénzből minden hét végén a nyilvántartott szegényeknek napi 5, 4, 3 kr-ra rúgó segélyt osztott ki, és ezt nyilvántartotta. A szegényintézet élén Budán egy biztos állott (tanácsnok volt), kerületenként pedig egy-egy szegényatya és számadó felügyelt a gyűjtőperselyekre, ő gondoskodott a pénznek a szegényintézeti biztoshoz való juttatásáról. A pénz kiosztását a biztos intézte. Segélyt csak helybeli illetőségű, igazoltan munkaképtelen és nyilvántartott szegény kaphatott. A szegény-

intézet felállítása után tilos volt a koldulás. A tilalom ellen vétőket szigorúan megbüntették. A szegényintézet felállítása tehát nemcsak szociális, hanem rendészeti intézkedés is volt.¹³⁸ A szegényintézeti alap számára összegyűlt pénzeket csak akkor osztották ki, ha az alap az 500 Ft-ot elérte. Az 500 Ft-os alapot kamatra kellett kihelyezni, az 500 Ft-on felüli összeget pedig szét lehetett osztani.¹³⁹

Kultúra, művelődés

Az egyetem Pestre való áthelyezése nem kedvezett Buda amúgy is meglehetősen elmaradott kulturális életének. Az irodalmi és művelődési központ kialakulása szempontjából az egyetem nagy előnyt jelentett, s ez az előny — elsősorban a kormányhatóságok helyszükséglete miatt — inkább Pest városának jutott. A két város közelsége következtében az egyetem kultúrát fejlesztő hatását természetesen Buda is megérezte. Ezzel szemben némi előnyt jelentett Budának az, hogy a helytartótanács áthelyezésével a könyvcenzúra központja a városba került.

Az egyetem, a könyvvizsgálati központ működése, a könyvcenzúra enyhítése, azonkívül József jóindulata a könyvkereskedések, nyomdák, újságok alapítása iránt lehetővé tette, hogy Pest-Budán komolyabb kulturális és irodalmi élet induljon meg. Budán 1780-ban csak egy könyvkereskedés volt, a pesti Weigand és Köpff cég 1778-ban alapított budai fiókja. A pozsonyi Benedikt Mihály és társai 1782-ben újabb könyvesboltot nyitottak, amely 1783-tól a Diepold-féle, 1786-tól a Diepold—Lindauer-féle könyvkereskedésként működött tovább. A Weigand és Köpff cég 1786-ban feloszlott, budai üzletét Köpffné vette át, aki azt 1788-ban Strohmayr Ignácnak adta el.¹⁴⁰

A nyomdák terén nem történt változás, Budán továbbra is két nyomda működött, az 1724-ben alapított Landerer nyomda és 1777-től az egyetemi nyomda.¹⁴¹

Az újságalapítás terén inkább Pest tűnt ki. Mindenesetre Budán is alakult II. József korában egy-két újság, mégpedig 1787-ben a Schickmayer Jakab által alapított Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és egyes közlések szerint 1786-ban az Ofner Stadtzeitung.¹⁴²

Komoly változást hozott a kormányhatóságok áthelyezése a város színházi kultúrája terén. Budán II. József koráig nem volt említésre méltó színházi élet, sem állandó színház. A „Vörös Sünhöz” címzett és a „Fehér Kereszt” nevű fogadóban és egy Raischl nevű ács bódéjában tartottak egyes alkalmakkor színelőadásokat, ezek színvonala azonban legtöbbször alig múlta felül a vásári színházi életet.¹⁴³ A kormányhatóságok tisztviselői Pozsonyban és Bécsben már megismerkedtek a magasabb színházi kultúrával, a kormányhatóságok áttelepítését követően ezt Budán is meg kellett honosítani.

II. József először a későbbi budai népszínház telkén akart színházat építeni, 1786-ban azonban Tuschl Sebestyén későbbi színházbérő javas-

latára a feloszlott karmelita rend templomának színházzá alakítása mellett döntött. A templom mellett levő rendházat — amint ezt már említettük — kaszinó céljára szemelte ki. A színház és a kaszinó építése, Kempelen Farkas helytartótanácsi tanácsos tervei szerint és vezetésével, 1787 januárjától 1787 őszéig folyt. A Várszínház első előadását 1787. október 17-én tartotta meg.¹⁴⁴ (A Várszínház épülete ma Színház utca 1—3. sz. alatt található.)

A közoktatás terén a legfontosabb s Budát hátrányosan érintő változásról, az egyetemnek Pestre való áthelyezéséről már beszéltünk. Az egyetem magával vitte az egyetem mellett működő fő elemi iskolát (Hauptnormalschule).¹⁴⁵ Az érseki gimnázium és a budai elemi iskolák, amelyek eddig az egyetem felügyelete alatt voltak, a budai tankerületi főigazgató alá kerültek.¹⁴⁶ Az Országút kivételével Buda minden külvárosában ekkor volt már elemi iskola, az Országút lakói 1789-ben külön triviális iskolát (az elemi iskola legalsóbb típusa) kértek maguknak.¹⁴⁷ A Várban 1789-ben egy leányiskolát nyitottak meg a latin iskola épületében. Ez szintén elemi iskola volt, a rendes tantárgyakat Clement tanító (Triviallehrer) tanította, felesége kézimunkára és egyéb hasznos ismeretekre oktatta a lányokat.¹⁴⁸

Gazdasági élet

A város gazdasági életére inkább a probléma fontossága miatt térünk ki. Gazdasági reformokról ugyanis nem beszélhetünk, mert II. Józsefnek ilyen reformjai Budán nem voltak. A gazdaságpolitika terén — amint ezt már érintettük is — II. József kora Magyarországon nem hozott újat Mária Terézia korához képest. Uralkodása alatt Magyarország továbbra is az osztrák örökös tartományok gyarmata maradt. Az ipar és a kereskedelem, a városi fejlődés két legfontosabb tényezője tehát továbbra is igen kedvezőtlen helyzetben volt hazánkban.

A gazdaságpolitika tekintetében a fővárossá emelt Buda sem tartozott a kivételek közé. II. József csak annyiban fordított figyelmet a város iparára, amennyire ezt a kormányhatóságok áthelyezése után a közszükségletek kielégítése megkövetelte.¹⁴⁹ A kereskedelem fellendítése végett lehetővé tette a zsidók Budán és Pesten való letelepedését. Kimondta, hogy a zsidó kereskedők azonos jogokat élveznek a többi kereskedővel,¹⁵⁰ s ugyanekkor hangot adott ama véleményének is, hogy az ország fővárosában a forgalom és a kereskedelem terén ezentúl szabadabb életnek kell uralkodnia.¹⁵¹ Az ipar és kereskedelem fejlesztése ügyében azonban ennél többet nem tett.

A kormányzések áthelyezése természetesen nem egy szempontból kedvezően befolyásolta Buda gazdasági fejlődését. Hatással volt pl. a manufaktúra-ipar kifejlődésére. A kormánytisztviselők megjelenésével Budán megnöttek a főúri, előkelő életformához tartozó fényűzési cikkek iránti igények. Három ilyen cikket készítő manufaktúra is alakult ekkor Budán. A Müller-féle hintógyár 1787-ben pl. — nem véletlenül —

a Várban, a karmelita kolostor közelében létesült.¹⁵² Kuny Domokos krisztinavárosi majolikagyára szintén elsősorban a főúri közönség igényeinek kielégítését tűzte ki céljául. Höpfinger Jakab selyemgyártó is ilyen okokból telepedett át 1787-ben Óbudáról Budára.

A kormányhatóságok áthelyezésével, s nem gazdasági reformtörekvésekkel kapcsolatos egy, a város gazdasági fejlődését szintén kedvezően befolyásoló intézmény, a budai zálogház létesítése. Zálogház Magyarországon eddig csak Pozsonyban volt, a lakosság hitelszerzési lehetőségének növelése, az uzsora visszaszorítása céljából állították fel, s nem utolsósorban a kincstári jövedelmek növelése végett is. Mindkettő, a pozsonyi és a budai zálogház is kincstári intézmény volt. A budai zálogház 1787. június 1-én nyílt meg a Fehérvári kapu mellett levő laktanya-épületben, s hamarosan tekintélyes forgalmat bonyolított le.¹⁵³

Előnyös volt Buda gazdasági életére a dunai átkelést biztosító hajóhíd igazgatásának a szabályozása is. Ez részben a kormányhatóságok áthelyezését követő nagyobb személyforgalom, azonkívül az 1788-ban kitört török háború okozta hadiszállítások céljából vált szükségessé.¹⁵⁴ A hajóhíd, amint említettük, 1778 óta kamarai, illetve 1785-től (a kamara és a helytartótanács egyesítése óta) helytartótanácsi igazgatás alatt állt. Falk Ferenc hídadminisztrátor, a magyar kamara tisztviselője látta el a hídigazgatással és a hídvám beszedésével, elszámolásával kapcsolatos teendőket. Az 1788-ban történt átszervezéssel Falk adminisztrátort — a hajóhíd műszaki ellenőrzésének megjavítása végett — közvetlenül a helytartótanács vízügyi igazgatósága alá helyezték. Egyben Falkot felmentették a pénzkezelés munkájától, s Axameti Imrét, az akkori hídelőnört (addig Falk helyettesét) bízták meg pénztárnoki minőségben a vám beszedésével és a vámszámadások elkészítésével. A pénztárnok mellé egy ellenőrt neveztek ki, aki az anyagszámadásokat is vezette. A pénztárnok és az ellenőr nem a vízügyi igazgatóság, hanem a pesti kamarai adminisztráció alá tartozott. Negyedévenként kötelesek voltak a hídvámszámadásokat a helytartótanácsnak, a pesti kamarai adminisztrációnak, s a hajóhíd tiszta bevételével együtt Pestnek és Budának, a hajóhíd tulajdonosainak megküldeni.¹⁵⁵

A dunai átkelés, a két város közötti minél szorosabb összeköttetés problémája nemcsak a kormányhatóságokat foglalkoztatta. Már ebben az időben is akadtak olyanok, akik felismerték, milyen fontos a Pest és Buda közötti természetes akadály áthidalása, és ezzel a két város fejlődésének közelebb hozása egymáshoz. Két mérnök, Török Sándor és Ledvina Ferenc 1786-ban javaslatot tettek egy Budát és Pestet összekötő kőhíd építésére. II. József, aki nemegyszer kifejezést adott annak a véleményének, hogy egyáltalán nem tartja fontosnak elsősorban Pest rohamos gazdasági fejlődését, a tervet, a nagy költségekre való hivatkozással (a mérnökök kb. 1 millió Ft-os hatalmas költségvetést nyújtottak be), határozottan elutasította.¹⁵⁶

Buda tehát gazdasági tekintetben ugyanolyan bánásmódban részesült, mint Magyarország bármelyik más városa, sőt nem egy esetben ked-

vezőtlenebb elbírálás alá esett, mert pl. a pesti selyemmanufaktúrák tulajdonosai részesültek valamelyes állami támogatásban.¹⁵⁷

*

Amint erre bevezetőnkben is utaltunk, II. József Budával kapcsolatos reformjai felvilágosodott abszolútizmusának koncepciójából eredtek. A birodalom központosítására, ennek érdekében megfelelő tartományi székhelyek létesítésére való törekvés eredményezte a kormányhatóságoknak Budára történt áthelyezését. A kormányzések áthelyezése hozta magával a város fejlesztésével, rendezésével kapcsolatos reformokat. Mindezek hasznos, a város fejlődését előbbre vivő, a város arculatát lényegesen megváltoztató, pozitív intézkedések voltak. II. Józsefnek Buda fejlesztése körül ilyen téren valóban vitathatatlan érdemei vannak. Ezeket az érdemeket csak az csökkenteni kissé, hogy a városrendezés a városi gazdálkodás hathatósabb támogatása esetén nagyobb mérvű is lehetett volna.

A városi önkormányzat megnyirbálására, a városi igazgatás átszervezésére irányuló reformok politikai tendenciájuk mellett szintén a közigazgatás összpontosításával, racionalizálásával függtek össze. A feudális jellegű, szabad királyi önkormányzat csökkentése lényegében helyes intézkedésnek minősíthető. Helytelen dolog volt ezzel szemben Budának mint fővárosnak az önkormányzatát oly mértékben korlátozni, hogy az a megye egy részévé váljék. Az ország rangban első városának, az ország székhelyének ennél nagyobb fokú önkormányzatot, függetlenséget kellett volna biztosítani. Hasznosak és tartós hatásúak voltak a városi ügyvitel, a közigazgatás szervezete terén hozott változtatások, ebben II. Józsefnek szintén komoly érdemeket kell elkönyvelnünk. A rendőrség megszervezése kétarcú reform volt, részben a politikai elnyomás eszköze, részben pedig valóban a városi közállapotokat megjavító, a tágabb értelemben vett rendészetet biztosító reform.

Az egészségügy és a kultúra vonalán hozott reformok szintén csak pozitív módon értékelhetők. A németnek hivatalos nyelvként való bevezetése Budán, a város német jellege miatt nem okozott bonyodalmakat, de épp a város német jellege következtében nemzeti szempontból igen veszélyes intézkedés volt, mert a rendszer megszilárdulásával gátolhatta volna a város már meginduló elmagyarosodását.

Mindezek a reformok természetesen nem változtatták meg Buda feudális városi jellegét, nem hoztak lényeges változást a város gazdasági életében, s nem változtatták meg a város társadalmi szerkezetét. Ilyen változás csak ott következhet be, ahol fejlett kereskedelem, tőkés ipar alakul ki. II. József épp ilyen szempontból hanyagolta el teljesen Buda fejlesztését. Ezzel Budát a többi magyar városhoz hasonlóan a felvilágosodott abszolútizmus által nyújtott legfontosabb előnyöktől fosztotta meg.

Mennyire fontos a gazdasági tényező a városok fejlődésében, az jól érzékeltethető Buda és Pest növekedésének összehasonlításánál. Buda fejlődésére kétségtelenül serkentő hatással volt a kormányzések áthe-

lyezése s az azt követő reformok. Lakossága, amely 1780-ban 21 665 lelket számlált, 1787-ig 24 873 főre nőtt. Ezzel szemben a gazdaságilag kedvezőbb helyzetben levő Pest városáé ugyanebben az időben 13 550-ről 21 665-re emelkedett, pedig Pest nem élvezte az uralkodó tudatos városfejlesztő tevékenységét.¹⁵⁸ Pest 1790-re elérte Buda lélekszámát, s a következő évtizedekben túlszárnyalta az addig irigylten kiváltságos helyzetben levő patinásabb testvérvárost. Pest ezzel nemcsak gazdasági, hanem lassanként kulturális központtá is vált. Buda az előkelő és zárkózott kormányzati központ, amelyet a XVIII. sz.-ban főleg gazdag bortermeleése emelt Pest fölé, a XIX. sz. első felében kis forgalmú, csendes város képét nyújtja. Gazdaságilag akkor kezd erőteljesebben fejlődni, amikor Pest és Buda egyesítésével a két város vérkeringése összekapcsolódik, s sorsa is közössé válik.

Összegezve II. József reformjainak eredményét Budával kapcsolatban, arra a végső megállapításra juthatunk, hogy az uralkodó Budát csupán a kormányhatóságok befogadására alkalmas várossá akarta fejleszteni. Ezt a célt szolgálta a városrendezés, a városi gazdálkodás viszonyainak vizsgálata, ehhez a célkitűzéshez alkalmazkodott a városi igazgatást, a rendészetet, az egészségügyet, a kulturális ügyeket érintő, egyébként országos mérvű reformok Budán való végrehajtása is. Ezen felül rendeleteiben olyan célkitűzéseket, amelyek Budát az ország gazdasági, kulturális központjává, a lakosság lélekszámában, a városiasság tekintetében is az ország első városává akarták volna emelni, nem találunk. Reformjai mindezek ellenére mégis jelentősek voltak Buda, illetve fővárosunk történetében. Ezek alapján lett Buda egészen 1873-ig, Budapest megalakulásáig, sőt részben azon túl is, az ország közigazgatási életének központja. Reformjai egyébként azért is méltatást érdemelnek, mert ő volt az egyedüli Habsburg-uralkodó, aki intézkedéseivel jelentős mértékben hozzájárult a város fejlődéséhez.

J E G Y Z E T E K

¹ Buda XVIII. századi viszonyaira *Gárdonyi A.*, A hétszázéves Budapest. Bp. é. n. 86, 91, 95, 103 és 104, továbbá *Thirring G.*, Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1901) 133, 135, 139, 142, 146.

² II. József reformjaira a kézirat gyanánt kiadott egyetemi tankönyvet (Magyarország története a késői feudalizmus korában. 1526—1790. Bp. 1957, 406, 421, 430) vettem alapul, bár felfogásom II. József korát illetően bizonyos vonatkozásban eltér ettől. — II. József gazdasági politikájára l. *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon (a továbbiakban: *Eckhart, A bécsi...*) 1780—1815. Bp. 1958, 349. és *Ledever E.*, Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Magyar Művelődéstörténet. IV. köt. 226. — A városokra *Marczali H.*, Magyarország története II. József korában. III. köt. Bp. 1888, 248.

³ *Waldapfel J.*, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Bp. 1935, 38—39.

⁴ *Marczali i. m.* II. köt. Bp. 1885, 126—129. és *Pohorny E.*, A Szent Erzsébet-szerzet tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára. Bp. 1935,

- 30—32. — A várbeli ferencesek feloszlatásáról. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.). Helytartótanács. Dep. cleri saec. et reg. 1787—124.
- ⁵ A kormányzések áthelyezéseire vonatkozó királyi rendelet. OL. Magyar kancellária. Acta generalia. 12232/1783.
- ⁶ Uo. és *Eckhart F.*, A jog- és államtudományi kar története (a továbbiakban: *Eckhart, Jog. . .*). Bp. 1936, 154.
- ⁷ *Kelényi B. O.*, A Pázmány Péter tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. *Historia* (1928) 5. Pestbudai Emléklapok. 61—62.
- ⁸ *Paulinyi O.*, A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története. Tanulmányok Budapest múltjából. VI. köt. Bp. 1938, 33, 35—37.
- ⁹ *Paulinyi i. m.* 37—38.
- ¹⁰ *Garády S.*, II. József pestbudai látogatásai. *Historia* (1930) 4—6. Pestbudai Emléklapok. 55.
- ¹¹ OL. Helytartótanács. Dep. grem. ord. 1784—69—26 1/2.
- ¹² Fővárosi Levéltár. Budai levéltár (a továbbiakban: Budai lt.) Loc. ant. 655.
- ¹³ *Eckhart, F.*, *Jog. . .* 154. — OL. Magyar kancellária. Acta gen. 12232/1783.
- ¹⁴ OL. Magyar kancellária. Acta gen. 12819/1783.
- ¹⁵ *Paulinyi i. m.* 42.
- ¹⁶ *Varga E.*, A Novus Ordo. II. József jogszolgáltatási rendszere. Levéltári Híradó (1954) 3—4, 60.
- ¹⁷ *Paulinyi i. m.* 39—40. — OL. Helytartótanács. Dep. eccl. oec. 1787—118. A város polgársága a rentház megtartását kérte.
- ¹⁸ *Paulinyi i. m.* 40—42. — *Varga i. m.* 60.
- ¹⁹ *Paulinyi i. m.* 38.
- ²⁰ OL. Magyar kancellária. Acta gen. 12232/1783.
- ²¹ Budai lt. Loc. ant. 655.
- ²² Uo. az 1784. ápr. 6-i és jún. 21-i jelentés.
- ²³ Budai lt. Oberkammeramtsrechnung 1782—83., 1783—84., 1784—85. évekből. A számadatok a kötetek végén található összegezésből valók.
- ²⁴ OL. Helytartótanács. Dep. polit. in genere et civ. 1786—118. és Dep. civ. (polit.) 1787—8—1.
- ²⁵ Budai lt. Loc. ant. 655. 1784. nov. 5-i városi jelentés a helytartótanácsnak és Loc. ant. 1936.
- ²⁶ OL. Helytartótanács. Dep. civ. (polit.) 1788—34—1. — Budai lt. Cameraia 71/1788.
- ²⁷ *F. Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Ofen 1822, 106. — Budai lt. Loc. ant. 2254, 2255.
- ²⁸ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. 1784—197.
- ²⁹ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. 1785—13—1, 4, 5, 27. A halászvárosi, illetve vízi rondella helyére az 1790-es években új épületet emeltek a vízmű részére. Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 205.
- ³⁰ OL. Helytartótanács. Dec. eccl. cleri saec. et reg. 1786—688—2.
- ³¹ *Garády i. m.* 66. Közl. II. József 1786. aug. 23-án Niczky helytartótanácsi elnökhöz intézett levelét.
- ³² OL. Helytartótanács. Dep. commerc. 1786—251—12, 13, 54 és 1787—148—2.
- ³³ Uo. 1785—13—27.
- ³⁴ Budai lt. Loc. ant. 655. (1784. okt. 26-i rendelet és 1784. nov. 5-i jelentés).
- ³⁵ OL. Helytartótanács. Dep. pol. in genere et civ. 1784—141—2.
- ³⁶ *Gárdonyi A.*, A Krisztinaváros településtörténete (a továbbiakban: *Gárdonyi: A Krisztinaváros. . .*). Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934, 33—34. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785/86—227—4.
- ³⁷ Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 761.
- ³⁸ Uo. 594.
- ³⁹ OL. Magyar kancellária. Acta gen. 9107/1784, 12209/1784.
- ⁴⁰ OL. Helytartótanács. Dep. commissariatium. 1785—31.
- ⁴¹ Budai lt. Loc. ant. 1936.

- ⁴² *Gárdonyi*, A Krisztinaváros. . . 33—36. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—417—1, 3., Budai lt. Cameralia 56/1787.
- ⁴³ *Gárdonyi A.*, A budai hegyvidék első nyaralótelepei (a továbbiakban: *Gárdonyi*: A budai. . .). Tanulmányok Budapest múltjából. II. köt. Bp. 1933, 162—163. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785/86—133—1, 3, 6, 7—11.
- ⁴⁴ *Gárdonyi*, A budai. . . 162.
- ⁴⁵ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—20—8.
- ⁴⁶ *Gárdonyi*, A budai. . . 171. Budai lt. Cameralia 62/1788.
- ⁴⁷ *Gárdonyi*, A budai. . . 178—179.
- ⁴⁸ A budavári Fortuna-épület. *Historia* (1931) 1—2. Pest-budai Emléklapok. 80—82. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1784—256, 1785/86—32—15, 16, 17.
- ⁴⁹ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—420—1, 3.
- ⁵⁰ Budai lt. Oberkammeramtsrechnung 1784—1788; A kötetek végén található összegezés adatai alapján.
- ⁵¹ *Garády* i. m. 65—67.
- ⁵² OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—7—25.
- ⁵³ Budai lt. Cameralia 104/1788.
- ⁵⁴ Uo. 81/1787.
- ⁵⁵ Uo. Loc. ant. 2648.
- ⁵⁶ *Zakariás G. S.*, Adatok a budavári kutak történetéhez. Budapest régiségei. XVII. köt. Bp. 1956, 300, 303, 306—314. — Budai lt. Loc. ant. 159, 655, 932.
- ⁵⁷ *Zakariás* i. m. 314. — Budai lt. Loc. ant. 655.
- ⁵⁸ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1788—94—2.
- ⁵⁹ Budai lt. Loc. ant. 1936. — OL. Helytartótanács. Dep. polit. in genere et civ. 1785—41—3.
- ⁶⁰ OL. Helytartótanács. Dep. polit. in genere et civ. 1785—41—5, 6., 1786—134—2. — Dep. civ. 1787—6—8.
- ⁶¹ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. 1786—212—1, 5, 6. és Dep. civ. 1788—263—9, Budai lt. Cameralia 72/1787.
- ⁶² *Pásztor M.*, A közvilágítás alakulása Budapesten. Bp. 1930, 3.
- ⁶³ Budai lt. Loc. ant. 655. 1784. ápr. 6-i jelentés.
- ⁶⁴ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1788—93—3. (3. melléklet.)
- ⁶⁵ OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785/86—320—1, 2, 3.
- ⁶⁶ Uo. 1788—93—3.
- ⁶⁷ Uo. 1784—73.
- ⁶⁸ Uo. Dep. polit. com. 1784—185—1.
- ⁶⁹ Uo. Dep. civ. (oec.) 1787—276—6, 7, 8.
- ⁷⁰ Uo. 1787—420—1.
- ⁷¹ Uo. 1787—420—3.
- ⁷² Uo. 1787—420—7, 8.
- ⁷³ Uo. Dep. civ. (oec.) 1784—114—1. — Budai lt. Loc. ant. 2824.
- ⁷⁴ Budai lt. Cameralia ant. 325. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785—260—1, 2.
- ⁷⁵ OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785/86—264—1, 2, 3.
- ⁷⁶ Uo. 1785/86—264—7.
- ⁷⁷ Uo. Dep. civ. 1787—20—8. (3. melléklet.)
- ⁷⁸ Uo. 1787—420—6. A malom-karódíj tulajdonképpen a dunai hajómalmok után a városnak fizetendő taksa volt.
- ⁷⁹ Budai lt. Cameralia. 62, 161/1788.
- ⁸⁰ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—7—25.
- ⁸¹ Uo. 1787—221—3, 4.
- ⁸² *Historia* (1929) 4—5. Pestbudai Emléklapok. 10—11.
- ⁸³ Budai lt. Relations magistratuales. 43/1787.
- ⁸⁴ Uo. Oberkammeramtsrechnung. 1782—1788. A számadási adatok az egyes kötetek végén található összegezés alapján készültek.
- ⁸⁵ *Marczali* i. m. III. köt. Bp. 1888, 280—81.
- ⁸⁶ Uo. 278, 283.

- ⁸⁷ *Marczali* i. m. III. köt. 279—80.
- ⁸⁸ OL. Helytartótanács. Dep. civ. (polit.) 1884—153—10, 11.
- ⁸⁹ *Marczali* i. m. III. köt. 290—291.
- ⁹⁰ OL. Helytartótanács. Dep. civ. (polit.) 1784—153—4, 6, 8, 10.
- ⁹¹ Uo. 1786—59—2, 7.
- ⁹² Uo. 1786—59.
- ⁹³ Budai lt. Loc. 177/1786, 78/1787. — Ordinationes supremi comitis 6/1787.
- ⁹⁴ Budai lt. Ord. supr. com. 27, 67/1788. Vö. *Kovács L.*, Pest szabad királyi város vezetői (polgármesterei és bírái). Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp. 1943, 90—91.
- ⁹⁵ *Kovács* i. m. 90.
- ⁹⁶ Budai lt. Loc. 48/1788.
- ⁹⁷ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787/88—74—50, 51.
- ⁹⁸ Uo. 1787/88—74—52, 53.
- ⁹⁹ Uo. 1787/88—74—62, 63, 76, 77.
- ¹⁰⁰ Uo. 1787/88—74—97.
- ¹⁰¹ Uo. 1787/88—74—98 és 1789—23—10.
- ¹⁰² Uo. 1789—23—76.
- ¹⁰³ Uo. 1789—23—119, 120.
- ¹⁰⁴ Uo. 1789—23—130, 131, 155.
- ¹⁰⁵ Uo. 1789—23—176.
- ¹⁰⁶ Uo. 1787/88—74—62.
- ¹⁰⁷ Budai lt. Loc. 130/1790.
- ¹⁰⁸ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—74—17.
- ¹⁰⁹ Budai lt. Ord. supr. com. 50/1787. Helytartótanácsi utasítás a városi számvevőségek számára.
- ¹¹⁰ Budai lt. Ord. supr. com. 50/1787., Cameralia 61/1787.
- ¹¹¹ Budai lt. Ord. supr. com. 62/1787.
- ¹¹² OL. Helytartótanács. Dep. civ. (oec.) 1785/86—38—6, 7.
- ¹¹³ Budai lt. Ord. supr. com. 56/1787.
- ¹¹⁴ *Varga* i. m. 49—50, 55—56.
- ¹¹⁵ Budai lt. Ord. supr. com. 56/1787.
- ¹¹⁶ *Marczali* i. m. III. köt. 289. — OL. Helytartótanács. Dep. polit. in gen. et civ. 1785—67—28. — A rendőrigazgatóságnak a helytartótanács elnökétől való függésére l. OL. Dep. publ. pol. 1785—246—12.
- ¹¹⁷ OL. Helytartótanács. Dep. pol. in gen. et civ. 1784—148.
- ¹¹⁸ Uo. 1785—67—48.
- ¹¹⁹ Uo. 1786—33—3, 11.
- ¹²⁰ OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—37—7.
- ¹²¹ Uo. 1788—12—10.
- ¹²² OL. Helytartótanács. Dep. polit. in gen. et civ. 1786—33—3.
- ¹²³ A pékek, mészárosok, szappanfőzők megrendszabályozására, az árak limitálására vonatkozó rendeletek: OL. Helytartótanács. Dep. pol. in gen. et civ. 1784—142., 1785—15—1., 1788—2—20, 37. és 1788—13—1, 2. — A kenyérhiányra, a gabona beszerzésére pedig l. OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—35—1, 7, 15.
- ¹²⁴ *Pokorny* i. m. 35—36, 37—42, 46—49.
- ¹²⁵ Uo. 34—35.
- ¹²⁶ Budai lt. Loc. ant. 655.
- ¹²⁷ Uo. Loc. 218/1786.
- ¹²⁸ OL. Magyar kancellária. Acta generalia 10323/1783.
- ¹²⁹ Uo. Helytartótanács. Dep. fund. saec. 1784—12, 1786—12.
- ¹³⁰ Uo. 1787—62—14, 16.
- ¹³¹ Uo. 1788—97—8.
- ¹³² Budai lt. Loc. ant. 1928.
- ¹³³ OL. Helytartótanács. Dep. fund. saec. 1789—38—7.
- ¹³⁴ Uo. Mivel a szegényház-kórház (Armenkrankenhaus) felállítása következtében az előzőleg létesített városi kórházat feloszlatták, ennek felszerelését, vagyónát

elárverezték. Az előző városi kórház valószínűleg a botanikus kert épületében volt. Budai lt. Cameralia 150/1788.

¹³⁵ Budai lt. Loc. 76/1789.

¹³⁶ OL. Helytartótanács. Dep. sanitatis 1787—1—257.

¹³⁷ *Bánrévy Gy.*, A budavizivárosi régi temető. Historia (1931) 3—4. Pest-budai Emléklapok. 143.

¹³⁸ Budai lt. Loc. 220/1786, 410/1789.

¹³⁹ Uo. 116/1786.

¹⁴⁰ *Waldapfel i. m.* 15, 33—34, 44—45.

¹⁴¹ Uo. 10, 15.

¹⁴² *Kósa J.*, A Neuer Kurier története. Magyar Könyvszemle, (1941) 153. —

Waldapfel i. m. 48.

¹⁴³ *Romhányi*, A Várszínház múltja és jövője. Historia (1928). 5. Pestbudai Emléklapok. 91—92.

¹⁴⁴ *Clauderné Vladár M.*, A Várszínház története. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp. 1943, 171—173. — *Garády i. m.* 65—67. — OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—7—4, 25.

¹⁴⁵ OL. Helytartótanács. Dep. schol. nat. 1787—8—34, 1789—32—3.

¹⁴⁶ Uo. Dep. litt. pol. Distr. Budensis. 1785—3.

¹⁴⁷ Uo. Dep. schol. nat. 1789—32—50. Vö. *Fináczy E.*, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp. 1894, 244.

¹⁴⁸ OL. Helytartótanács. Dep. schol. nat. Distr. Posoniensis. 1787—3—81., Dep. schol. nat. 1789—32—45.

¹⁴⁹ Budai lt. Loc. ant. 2651. rendelet szerint 1784-ben a helytartótanács felhívta a várost, hogy a Várban a szűcsök több boltot nyissanak. A helytartótanács a közellátás megjavítása végett pékmestert ajánl Budának. Loc. ant. 2660.

¹⁵⁰ OL. Helytartótanács. Dep. commerc. 1787—221.

¹⁵¹ *Marczali i. m.* II. köt. 276.

¹⁵² OL. Helytartótanács. Dep. civ. 1787—6—11.

¹⁵³ Uo. Dep. publ. pol. 1787—4—10, 37, 82. — Budai lt. Rel. mag. 43/1787.

¹⁵⁴ Uo. Dep. commerc. 1787—76—19, 21.

¹⁵⁵ Uo. 1788—23—50.

¹⁵⁶ Uo. 1786—210—4., az iratok között a kőhid terve. Vö. *Darvas I.*, Ismeretlen, Pestet Budával összekötő Dunahidtervezetek II. József és gr. Széchenyi István korából. Bp. 1943. A császár álláspontjáról Pest gazdasági fejlődésére vonatkozólag *Waldapfel i. m.* 39.

¹⁵⁷ *Eckhart F.*, A bécsi. . . 126—127.

¹⁵⁸ *Waldapfel i. m.* 39.

I. Nagy

DIE REFORMEN JOSEPHS II. IN BUDA (OFEN)

In der historischen Entwicklung der Stadt Buda spielt die zehnjährige Regierung Josephs II. eine bedeutende Rolle. Zur Zeit Josephs II. wurde Buda, die Hauptstadt des mittelalterlichen Ungarn, wieder zum Regierungs- und Verwaltungszentrum des Landes. Bis dahin war die im Jahre 1686 von der türkischen Herrschaft befreite Stadt nur nominelle Hauptstadt, da die Landesregierungsbehörden in Pozsony (Preßburg) ihren Sitz hatten und auch die Sitzungen der Ständeversammlung dort abgehalten wurden.

Joseph II. ließ die Landesregierungsbehörden, den königlichen Statthaltereirat, die Königlich Ungarische Kammer und das Landes-Generalkriegskommando im Jahre 1784 von Pozsony nach Buda versetzen. Gleichzeitig wurde auch der Schauplatz des adeligen Ständetages und das Landesarchiv (Archivum regni) nach Buda verlegt. Die Residenz der Landesregierungsbehörden blieb

auch nach 1790 Buda; die Ständeversammlungen aber fanden nach 1790 wieder in dem Wien naheliegenden Pozsony statt. Die Verfügungen, die Buda zur tatsächlichen Hauptstadt Ungarns erhoben, resultierten aus den Verwaltungs- und Regierungsreformen des aufgeklärten Absolutismus.

Der Umsiedlung der Regierungsbehörden folgten mehrere bedeutende Reformen zur städtischen Entwicklung. Die Stadt war vorerst zur Aufnahme der Regierungsbehörden ungeeignet. Die Regierungsorgane wurden größtenteils in den Budaer Gebäuden der aufgelösten geistlichen Orden untergebracht. Danach erfolgte die Straßenordnung, die Einführung der öffentlichen Beleuchtung und Sauberkeit, die Neuordnung der Wasserversorgung, die Schaffung neuer städtischer Anlagen: öffentlicher Gärten, Vergnügungs- und Ausflugsplätze, Restaurants usw. Zu dieser Zeit entstand in Buda das erste ständige Theater und Kasino. Joseph II. gründete das erste Frauen-Krankenhaus (das Krankenhaus des Elisabeth-Ordens), machte aus dem städtischen Armenspital ein bürgerliches Krankenhaus.

Geringeren Erfolg hatte die Reform der Stadtverwaltung und der Stadtorganisation. Die Einschränkung der städtischen Selbstverwaltung, die strenge Kontrolle durch die höheren Behörden und die Etablierung der Polizei lösten den Widerstand des Bürgertums aus. Das Josephinische Stadtverwaltungssystem wurde erst im Jahre 1789 verwirklicht, hörte aber dann, nach dem Wiederruf der kaiserlichen Verordnungen, im Jahre 1790 wieder auf. Als dauerhaft dagegen erwiesen sich jedoch die Reformen der städtischen Gerichtsbarkeit und der Administration. Das städtische Budget wurde von Joseph II. nur insoweit verbessert, daß Buda die Lasten der Stadtregelung zu tragen vermochte. Der Bürgerschaft aber genügten die Zugeständnisse des Herrschers nicht.

Wenig kümmerte sich Joseph um die wirtschaftliche Entwicklung von Buda und um die Stützung von Handel und Gewerbe, die er weder für Ungarn, noch für Buda anstrebte. Der Herrscher wollte Buda nur zum Regierungszentrum erheben und auf diesem Gebiete hat er viel getan.

Die Josephinischen Reformen zur Entwicklung der Stadt hinterließen bedeutende Spuren in dem rechts der Donau gelegenen Stadtteil von Budapest. Besonders das Burgviertel verdankt seinen Bemühungen viel, aber auch z. B. die Budaer Stadttau (Városmajor), der größte öffentliche Garten Budas und der Ausflugsort »Kamaraerdő« (Kammerwald) sind ein weiteres Andenken seiner Tätigkeit.

URBÁN ALADÁR

Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban

A XIX. század polgári forradalmait általában az jellemzi, hogy fegyveres erőket tulajdonképpen csak a hatalom megragadása után szervezik meg. Az új haderő megteremtése döntő fontosságú, mert biztosítéka az elért eredmények megtartásának és kiterjesztésének. Ezért az „új mintájú hadsereg” megszervezésének módja, valamint kiállításának gyorsasága jelentősen befolyásolja az adott forradalom egész további menetét.

A forradalom hadseregének gyors talpraállítása különösen akkor fontos, ha arra nemcsak a belső ellenforradalom, hanem a külső veszély ellen is szükség van; ha annak az új rend megszilárdításával egyidejűleg a *nemzeti függetlenség védelme* is feladata. Ez teszi indokolttá az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc honvédsége létrejöttének, az első honvédtoborzás megalakulásának vizsgálatát is.

A fővárosnak, ezen belül a pesti plebejus tömegeknek a forradalom elindításában és továbbfejlesztésében játszott szerepe általánosan ismert. A feldolgozások azonban jobbra az országos politika kérdéseire fordítják figyelmüket. Így Pest és Buda történetének azok a vonatkozásai, amelyek nem állanak közvetlen kapcsolatban a nagy eseményekkel, többnyire háttérbe szorulnak. A márciusi napokban megszervezett *pesti nemzetőrség* sem kapott kellő teret a forradalom fővárosát méltató írások között, a *honvédség* felállítása pedig egyenesen elsikkadt.

Fővárosunknak, amely hazafias buzgalmának az 1848-as forradalmi esztendőben számos szép tanújelét adta, nem kell szégyenkeznie a honvédtoborzás történetének vizsgálatakor sem. Kevésbé ismeretes, hogy Pest és Buda, valamint a környező helységek lakossága példásan kivette részét a szabadságharc első honvédtoborzásának kiállításából is. Az 1848 őszi felállított 14 honvédtoborzásból 3 a fővárosban alakult: az első kettőt öt hét alatt szervezték meg még május—júniusban, a harmadik pedig Pest városának kezdeményezésére jött létre a szeptemberi válságos napokban. 1848. szeptember 29-ig, tehát a pákozdi csatáig (eltekintve az Erdélyben szervezett két zászlóaljtól) a *felállított honvédtoborzások negyedikét Pest és Buda adta*, s közülük kettőt részt is vett a pákozdi csatában. A harmadik pedig júliustól a bácskai táborban teljesített szolgálatot.

Alábbiakban a Pest-Budán megszervezett 1. és 2. honvédszászlóalj, valamint a tervezett pesti „csatárszászlóalj”, illetve az ennek átszervezésével létrejött 14. honvédszászlóalj felállításának történetét kívánjuk felleleveníteni, hogy ezzel is elősegítsük forradalmi múltú fővárosunk történetének sokoldalú megismerését.

Az 1. és 2. honvédszászlóalj megszervezése

1848 májusában az alig egy hónapja kinevezett első felelős magyar minisztérium igen nehéz helyzetbe került. A május 10-i véres kimenetelű budai „macskazene”^{*} világosan megmutatta, hogy nem bízhat az országban állomásozó sorkatonaságban. Az ellenséges érzelmű (és jobbára idegen származású) tisztikar a törvény világos szavai, valamint az ez ügyben külön kelt királyi kézirat ellenére sem akart a Batthyány-kormánynak engedelmeskedni. Jellasics ellenszegülése, de főleg a délvidéki szerb mozgalmak (karlócai kongresszus, Szerbiából beszivárgó fegyveres önkéntesek) pedig szükségessé tették, hogy a kormány megbízható, neki feltétlenül engedelmeskedő haderővel rendelkezzen.

Az önálló magyar hadsereg múlhatatlan szükségességéről véglegesen Hrabovszky altábornagy, pétervárad katonai főparancsnoknak¹ a határvidék helyzetéről szóló, a szerb mozgalmak kritikussá válását jelentő, május 15-én futár útján érkezett tudósítása győzte meg a minisztériumot. A Batthyány által még aznap egybehívott minisztertanács a rendkívüli helyzetre való tekintettel több fontos intézkedést hozott. Elhatározták többek között, hogy Szeged alatt késedelem nélkül katonai erőt vonnak össze — remélve, hogy ez a figyelmeztető lépés elegendő lesz a szerb felkelők megfélemlítésére. A táborba rendelt katonaságot a helyőrségi szolgálatban önkéntesekkel szándékoztak pótolni. Ezért megszületett a határozat a már korábban tervezett tízezer emberből álló „*rendes nemzetőrségi seregnek*” toborzás útján történő kiállítására is.²

Errőla következményeiben nagy jelentőségű határozatról Batthyány még azon éjjel, a minisztertanács végeztével értesítette Baldacci ezredest, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökét. Utasította a haladéktalanul kiállítandó „*rendes (mobilis) nemzetőrség*” toborzási felhívásának azonnali elkészítésére.³ Baldacci másnap délelőtt bemutatta a felhívás tervezetét, amelyet a miniszterelnök jóváhagyása után tüstént nyomdába küldtek. A fővárosban még aznap este megjelent falragasz szinte észrevétlenül elindított egy olyan folyamatot, amely megteremtette a szabad-

^{*} Május 10-én este a baloldal által vezetett pesti fiatalság lármás tüntetést rendezett a Várban Lederer altábornagy, a bécsi centralizációs politikát kiszolgáló, ezért népszerűtlen budai katonai főparancsnok ellen. A minisztérium tudta nélkül jó előre kivezényelt és elrejtett katonaság a fegyvertelen tüntetőket orvul megrohanta és szétszórta. Az előre eltervezett provokációnak egy halálos és több súlyos sebesültje volt. Az ezt követő felháborodás igen nehéz helyzetbe hozta a kormányt, és erősen csökkentette annak ekkor még szinte osztatlan népszerűségét.

ságharc honvédseregének magvát — anélkül, hogy ezt a minisztérium tagjai sejtették volna.

A felhívás Pest-Buda lakosainak rögtön azt is tudtára adta, hogy az „e részbeni toborzás itt helyben Pesten holnap, azaz: május hó 17-én a ferenczvárosi Tehén-utczában az ottani fő toborzó házban veendi kezdetét”.⁴ Ennek megfelelően május 16-án este Batthyány utasította is a pesti térparancsnokságot, hogy a toborzást másnap nyissa meg, gondoskodjék a beállott önkéntesek elhelyezéséről és ellátásáról.⁵ Ilyen előzmények után kezdték meg a 32. Estei Ferenc Ferdinánd gyalogezred Pesten székelő főhadfogadójának huszár egyenruhába bújtatott, a 61. Tursky gyalogezred zenekarától kísért toborzói a három évre elszegedő önkéntesek felfogadását.⁶

A toborzás első napja nem mondható sikeresnek. Megbízható adataink erre vonatkozóan nincsenek, de nagyon valószínű, hogy az első napon egyetlen jelentkező sem akadt. Pedig az önálló magyar haderő szükségességének gondolata a Márczius Tizenötödike vezércikkei, valamint a Radical Körnek április 30-án kelt és önkéntesekből szervezett hadsereg felállítását követelő petíciója következtében már a köztudatban volt. Felmerül a kérdés: mi az oka ennek a sikertelenségnek? A főváros népének ezt az első pillanatban érthetetlen tartózkodását a *bizalmatlanság* okozta. Joggal táplált gyanút a sorkatonaság toborzóival szemben, hiszen egy héttel azelőtt ez a katonaság (köztük a magyar gránátosok) rendezte a budai Szent György téren az emlékezetes vérengzést. A hadfogadás helye: a néptelen és elhanyagolt Tehén utca*, a német feliratokkal, kétféjú sasokkal és fekete-sárga zászlókkal díszített katonai épület önmagában is riasztó volt.⁷ A hadfogadó parancsnoka, a magyar származású Fitsur kapitány és beosztottai, valamint a sorkatonaság tisztjei nem is sejtették, hogy május 17-ével (kilenc héttel március 15-e után!) új szakasza kezdődött a hadfogadásnak, a magyar hadszervezésnek. Idő kellett hozzá, hogy megértsék: a verbuválást már nem lehet a régi módszerekkel, a régi formában folytatni. A külsőségekre különben sem kaptak utasítást, így érthető, hogy hagyományos módon fogtak a toborzáshoz. (Ilyen utasítást nem is várhattak sem Lederer utódjától, az ideiglenes budai főparancsnoktól: Boyneburg altábornagytól, sem a még távollevő Mészáros Lázárt helyettesítő Ottinger vezérőrnagy hadügy-minisztertől, a Dráva-vonal későbbi árulójától.)

A toborzás fenyegető csődjére Batthyány miniszterelnök azonnal felfigyelt.⁸ Belátta, hogy bár a gyors eredmény érdekében célszerűnek tűnt a toborzást a sorkatonaság országosan kiépített állandó hadfogadó szerveire (az ún. Werbe-Commandókra) bízni, ez az eljárás a hadsereg tisztikarában kétségtelenül meglévő ellenállás következtében számos nehézséget okozhat. Ezért már az első nap tapasztalatai alapján utasította Rottenbiller Lipót pesti helyettes polgármestert, hogy a toborzást polgári megbízottak útján ellenőriztesse. Ennek következtében

* Ma Kinizsi utca.

május 17-én este nyolc órakor Rottenbiller úgy rendelkezett a polgármesteri hivatalnál, hogy a toborzáshoz kijelölt polgári személyek másnaptól minden délelőtt „az üllői uton fekvő új városi kaszárnyában”* felváltva jelen legyenek a nemzetőrségi toborzásnál, és ott „mint hatósági megbízottak s illetőleg polgári toborzó biztosok” járjanak el...⁹

Május 18-ától tehát a pesti toborzás a városi tanács által kiküldött nyolctagú bizottság ellenőrzése alatt a nemrég felépült Üllői úti lakatnyában folyt tovább. A hadfogadás másnapi eredménye igazolta az intézkedés helyességét. Bizonyítja ezt Batthyány május 18-án kelt rendelete, amely azzal az utasítással fordult a pesti katonai parancsnoksághoz, hogy az aznap beállott önkénteseknek haladéktalanul adasson ki a katonai raktárakból 150 pár fehérneműt és ugyanannyi bakancsot, „minthogy többen köztük e részben szűkölködnek”.¹⁰ A rendelkezésből nem tűnik ki a valóban felfogadott önkéntesek pontos száma. Mindenesetre valószínű, hogy a miniszterelnök több holmit vételeztetett, mint amennyi pillanatnyilag szükséges volt. Fontos az, hogy a magyar nyelvű toborzás, a nemzeti zászló, a bizalomgerjesztő környezet megtették hatáskukat. Ezen a napon valóban megindult az önkéntes nemzetőrök — a leendő *honvédek* jelentkezése.¹¹

Másnap, május 19-én azonban mindjárt bizonyos megtorpanás mutatkozott a toborzás menetében. A főváros népét ugyanis a király Bécsből történt szökésének híre tartotta izgalomban, amelyet a jól értesültek még azzal is megtoldottak, hogy a császárvárosban már kikiáltották a köztársaságot.¹² A rendkívüli fejlemények hírére a nádornál összeült minisztertanács elhatározta az országgyűlés minél előbbi összehívását. A minisztérium egyben kiáltvánnyal fordult a nemzethez, melyben a haza minden polgárát arra kéri, hogy legyenek „erősek és állhatatosak a hon és a szabadság iránti szeretetben” és őrizték meg nyugalmaikat. A felhívás sürgeti, hogy a hatóságok az önkéntes seregnek „minél nagyobb számban s minél gyorsabban állítását minden módon segítsék elő”. A kiáltvány végül önkéntes adakozásra hívja fel az ország népét, mellyel elindítója lett a „haza oltárára” tett felajánlások nagyszerű mozgalmának.¹³ Az azonnal kinyomatott és a törvényhatóságoknak szétküldött kiáltványt a belügyminiszter ugyancsak nyomtatott körlevele kísérte, amely tüstént intézkedett is az önkéntes ajándékokat gyűjtő bizottságok megszervezéséről.¹⁴ Ez ismételten hangsúlyozta annak fontosságát, hogy „a rendes nemzetőrség sorai minél előbb lelkes fiakkal beteljenek”. Ettől fogva az önkéntes adakozás eszméje szorosán összefonódott a honvédtoborzással. Így született meg Pesten a „Harcoldj vagy fizess” mozgalom, amelyről a Pesti Divatlap már május 20-án hírt adott.¹⁵

Pest városának előljárósága egy pillanatig sem késlekedett. Alig vette kézhez a polgármesteri hivatal a belügyminiszter előbb említett körlevelét, azonnal egybehívta a rendkívüli közgyűlést a megyeháza nagytermébe. A május 20-i közgyűlés úgy döntött, hogy másnap (21-én) dél-

* A volt Kilián György laktanya.

után öt órára népgyűlést hívnak össze a Múzeum-kertbe és a főváros polgárságát adakozásra szólítják fel. Azt is elhatározták, hogy a két nap múlva ismét összeülő közgyűlésen véglegesen megszervezik az adományok gyűjtését.¹⁶

Május 21-én már elkészült Rottenbiller egy szűk körű bizottmány-nak bemutatott tervezete, amely „honvédelmi segélyezésül” 200 000 forint megajánlását javasolta, hogy „a holnapi közgyűlésen a városi közönség olly adományösszletet szavazzon meg a hazának, melly a város méltóságának s lakosai hazafiságának megfelelően, más hatóságokra is követésre méltó példányul szolgálhasson . . .”¹⁷ A május 22-i megajánló közgyűlés méltó maradt a főváros jó híréhez, mert határozatba ment, hogy az önkéntes egyéni adományokon túl, a város a fenti összeget megajánlja „az önkéntes sereg minél nagyobb számbani és minél pontosabb kiállíthatásául és annak felszerelésére . . .”¹⁸ A közgyűlés a toborzás sikerének érdekében még egy fontos lépést tett: felhívással fordult a mesterségesekhez, tudtukra adva, hogy a „helybéli iparossegédek, kik . . . a nemzeti önkéntes sereg zászlói alatt tettleges szolgálatot teendének”, három év múlva a városba visszatérve mesterségüket mint *mesterek* „minden remekelés vagy díj fizetés nélkül” szabadon folytathatják.¹⁹ Mindez — mint látni fogjuk — kétségtelenül ösztönzően hatott a toborzás sikerére.

Jelentős támogatást nyújtott az önkéntesek toborzásának megszervezésében a baloldali ifjúság is. Már a toborzás másnapján, május 18-án foglalkozott ezzel a kérdéssel a Radical Kör közgyűlése, amely — okulva az első nap tapasztalatain — olyan döntést hozott, hogy ezentúl ne csak katonák, de nemzetőrök is vegyenek részt a toborzásban. Ezért — írja a Pesti Divatlap tudósítója — „helyben és vidékre több emissariust választott meg köréből, kik a népet az önkénytesek sorábai beállásra határozottan buzdítandják.”²⁰ Nem lebecsülhető jelentőségű azonban a kedélyek megnyugvása sem, hiszen tudjuk, hogy a főváros népe május 10-e, a budai vérengzés éjszakája óta állandóan meg-megújuló izgalomban élt. Május 20-án végre helyreállott a nyugalom, és már ez is jótékony hatást gyakorolt a toborzás menetére.²¹ Végezetül igen fontos az a tény is, hogy a Rottenbiller által a toborzás ellenőrzésére kiküldött bizottság körületekintő gondoskodása következtében május 21-től az újoncok felfogadását nem a város szívéből távol levő és még teljesen be nem fejezett laktanyában, hanem a *Múzeum épületében* folytatták.²² Így vált a márciusi napok óta szimbolikus jelentőségűvé növekedett épület a pesti honvédtoborzás színhelyévé.

Mindezek együttesen vezettek ahhoz, hogy ettől az időponttól kezdve az önkéntes honvédek száma rohamos növekedésnek indult. A már felfogadott önkéntesek csapatosan, ének- és zeneszóval járták a várost, és maguk is toboroztak.²³ A fővárosban olyan közhangulat alakult ki, hogy fiatal és egészséges ember nem mehetett úgy végig az utcán, hogy úton-útfélen ne kérdezték volna tőle meg: miért nem csapott még fel honvédek?²⁴ A toborzó bizottmánynak sok gondot okoztak azok

a lelkes jelentkezők, akik az egészségi követelményeknek vagy a magassági mértéknek nem feleltek meg. Ezek ugyanis gyakran öngyilkossággal fenyegetődözve próbálták kieroszakolni felvételüket.²⁵ Azok pedig, akik egészségi állapotuk vagy előrehaladott koruk miatt nem nyertek felvételt, maguk helyett mást állítottak, vállalva annak egy vagy több évi zsoldját, sőt nem egyszer teljes felruházását és felfegyverzését is.²⁶ Így érthető, hogy a honvédek száma május 24-én elérte a 600, május 27-én az 1000 főt, május 30-án számuk már 1455, s június 5-én pedig 2058 fő volt.²⁷ Mivel pedig a tíz zászlóaljából Pesten csak kettőt kívánt a kormány felállítani,²⁸ ezért a toborzást június 6-án a fővárosban ideiglenesen beszüntették . . .²⁹

Mielőtt az elhelyezés, ellátás, felszerelés és kiképzés kérdéseire rátérnénk, meg kell kísérelnünk arra felelni: honnan, a társadalom milyen osztályaiból és rétegeiből jöttek ezek az önkéntesek? Azt is tisztáznunk kell, hogy vajon csak pestiekből, illetve Pest megyeiekből állott-e az 1. és 2. honvédzászlóalj — vagy más vidékek és megyék önkéntesei is szolgáltak-e keretében?

A pesti honvédzászlóalj *osztályösszetételére* vonatkozóan csak közvetett adatok állanak rendelkezésünkre. Azok az összeíró ívek — az ún. avatólajstromok — ugyanis, amelyeket a hadfogadáskor két példányban vezettek, sajnos, elvesztek.³⁰ Így hiteles kimutatás nem áll rendelkezésünkre, csak másodlagos adatokból kísérelhetjük meg a rekonstrukciót. A kérdés vizsgálatánál előljáróban le kell szögeznünk mindjárt egy fontos tény: hogy ti. kezdetben a honvédeket *rendes* (v. mobilis) nemzetőröknek nevezték ugyan — megkülönböztetésül a törvényben előírt *állandó* nemzetőrségtől —, de az első pillanattól közelebb állottak a rendes katonasághoz, mint a nemzetőrséghez. Így a honvédséghez jelentkezőkre nem vonatkozott a nemzetőrségről szóló 1848: XXII. tc. cenzusa sem, amely szerint csak fél telekállományú, vagy annál nagyobb földdel, vagy legalább évi 100 ezüst forint tiszta jövedelemmel rendelkezők vehetők fel a nemzetőrség soraiba. A május 16-án kelt felhívás az ország *minden* lakosához fordult, és a később kiadott toborzási utasítás is úgy szólt, hogy „ezen nemzetőrseregbe mindenki beléphet, ki tökéletes egészséggel bír és minden hadi szolgálatra alkalmasnak találtatik”, ha magyar állampolgár és magaviselete ellen nem esik kifogás (vagyis nem büntetett előéletű).³¹ Ez a rendelkezés tehát lehetővé tette, hogy a nemzetőrség soraiból kirekesztett nincstelenek is jelentkezzenek a honvéd zászlóaljakba. (Ennyiben a honvédtoborzás mintegy a cenzusos nemzetőrségi törvény korrekciójának is tekinthető.) Ilyen előzmények után joggal számolhatunk azzal, hogy a fővárosban szép számmal jelentkezték az önkéntesek közé a társadalom legszélesebb rétegeiből: mesterlegények, napszámosok, a városi előproletariátus képviselői.

A „szegényebb néposztályok” — mint akkor nevezték — nagyobb arányú részvétele mellett szól Batthyány említett, május 18-án, az első napon kelt intézkedése, amely fehérműt és lábbelit sürget a rosszul öltözött újoncoknak. A fehérmű hiánya a lapok tanúsága szerint állandósult, ami kétségtelenül az egyszerű dolgozó emberek, a nehéz viszonyok

között élő kétkezi munkások folyamatos jelentkezését bizonyítja. „Sokan vannak — írta pl. a Márczius Tizenötödike —, kik rongyosan, tisztátalan ruhákban állanak be . . .”³² Egy május 29-én kelt utasítás pedig kifejezetten a „munkások félek” fokozottan gondos ellátására utasítja a 2. zászlóalj akkor kinevezett parancsnokát.³³

Mindezekhez rögtön azt is hozzá kell tennünk, hogy az önkéntesek nemcsak a társadalom legszegényebb, de rendszerint annak politikailag aktív rétegéből kerültek ki. Ezeknek politikai súlyát csak növelte, hogy a márciusi ifjak egy része is beállott a honvédekhez, és ott a legénység között természetesen hangadó szerepet vitt.³⁴ Így érthető, hogy az arisztokrácia és a főváros módosabb polgárai általában aggódva néztek az önkéntesekre. Ezért jegyezte fel Podmaniczky Frigyes báró a Pesten toborzott két honvédzászlóalj kiindítása után némi cinizmussal naplójába azt, hogy a „mozgósított nemzetörség képében temérdek itt Pesten alkalmatlan, de fegyver alatt hasznos elemről szabadult meg fővárosunk”.³⁵

Az elmondottakkal természetesen nem akarjuk kétségbe vonni, hogy ezekbe az első zászlóaljba — mint ezt a köztudat megőrizte — szép számmal állottak be diákok, értelmiségiek és a birtokos osztály tagjai. Nagy Gusztávnak, a kormány által kiküldött toborzási biztosnak a tudósítása is kiemeli, hogy „legszebb részét teszik a pesti toborzás eredményeinek az egyetemi ifjúság, különösen a mérnökök, . . . néhány ügyvéd, szóval többnyire azok, kik a márciusi napokban annyi áldozati készséggel és lelkesedéssel működtek”.³⁶ A „míveltebb osztályú ifjak” azonban nemcsak Pest-Budáról, sőt még nem is kizárólagosan Pest megyéből adódtak. A toborzási felhívás megjelenése után a vidéki hatóságok egy része ugyanis konkrét végrehajtási utasítás hiányában nem kezdett az érdembeli hadfogadó munkához. A türelmetlen fiatalok: diákok, jurátusok, gazdatisztek, házitanítók, kispapok és fiatal birtokosok ekkor sietve Pestre kocsiztak, hogy mihamarább a zászló alá állhassanak. Így kerültek a pesti zászlóaljba egyénenként és csoportosan kassaiak, sáropatakiak, gyöngyösiak, szombathelyiek, pápaiak és fehérváriak — hogy csak a kétségtelenül ismert eseteket említsük.³⁷

Ezzel a kitéréssel már el is jutottunk másik kérdésünkhöz. Tisztáznunk kell a pestiek és a vidékiek arányát is a két zászlóaljban. Az említett lajstromok hiányában ez esetben is csak közvetett módszerekkel kísérhetjük meg a választ. Mindenekelőtt itt is figyelembe kell vennünk Nagy Gusztáv véleményét. Idézett cikkében a következőket írja: „Az igazság érdekében ki kell itt jelentenem, hogy a Pesten születettek közül igen kevesen vannak a két zászlóaljba sorozva. Szomorú, de igaz — folytatja lesújtó véleményét —, hogy a honvédelmi lelkesedés Pest városa ifjainak buzdítására kevés hatással lehetett, miután nagyon gyéren jöttek a zászló alá. Vannak dicséretes kivételek, de ezek nagyobb részben a míveltebb osztályú ifjakra illenek.”³⁸

A vélemény illetékes személytől származik, a fogalmazás félreérthetetlen. Nagy Gusztáv véleményének pontosságát, teljes igazságát mégis kétségbe kell vonnunk. Mindenekelőtt azért, mert a pesti 1. és 2.

honvédzászlóalj toborzási körzetéhez tartozó vidéki városok levéltári anyaga arról győz meg, hogy a környék mintegy felét adhatta a zászlóalj létszámának. Továbbá azt is figyelembe kell vennünk, hogy a toborzási biztos nem tekinthette pestieknek azokat a környező helységekből a fővárosba húzódott, ott munkát talált és megtelepedett napszámosokat, alkalmi munkásokat, akik itt jelentkeztek — hiszen ezek illetőség szerint még Pest vagy valamely más megyéhez tartoztak. (Pedig a honvédeknek jelentkező személyek között számos ilyen vidéki illetőségű, az egyre növekvő munkanélküliség elől menekülő önkéntes volt.) Nem is tehetett a toborzási biztos különbséget például az évek óta Pesten élő és itt beállott Pest megyei, vagy a megye valamelyik járásában ekkor toborzott és felfogadásra a fővárosba küldött személyek között, mivel Pest megyében másutt nem is folyt hadfogadás. Ezért természetes, hogy a fővárosban beállott alsóbb néposztálybeli önkéntesek között a vidéki *születésűek* (mert Nagy Gusztáv ezt a formális szempontot tartja szem előtt) kétségtelen többségben voltak. De ez csak látszólag növeli nagyra a vidéki elemek súlyát, mert arányuk legfeljebb 50% lehetett. Az idézett véleménynél az itt elmondottak alapján egyben még azt is figyelembe kell vennünk, hogy ez a pesti (és főleg budai) *polgárságnak* szóló szemrehányás, akikre nem hatott sem a diákok, egyetemi hallgatók, sem a „munkás-féle” emberek lelkesedése. A jómódú polgárok többsége távol tartotta magát a toborzástól, úgy vélve, hogy a „közadók módjára” beszedett 200 000 forint megajánlásával minden egyéb kötelezettségtől megváltotta magát.

A fővárosban alakult két honvédzászlóalj toborzási körzetétől a Nemzetőrségi Haditanács Pest megyén kívül egyébként még Nógrád, Heves és Külső-Szolnok megyéket, valamint a Hármas (jászkun) Kerületet jelölte ki.³⁹ Így Pestre kerültek az Eger, Jászberény, Kunszentmiklós és Balassagyarmat helységekből — mint hadfogadó helyeken — beállott önkéntesek is.⁴⁰ Pest megye területén különben toborzást kezdtek Kecskemét és Nagykőrös városok is, amelyek elsők között juttatták el a jelentkezőket a pesti hadfogadóhoz. Tudomásunk van arról is, hogy a helyhatóság kezdeményezésére még Cegléden és Dunapatajon is folyt toborzás. Az Egerben toborzott önkénteseknek csak egy része került a pesti zászlóaljakhoz, mert mire a második csoportot útnak indították volna, a két zászlóalj már elhagyta a fővárost. Így ezeket Miskolcon át Kassára, az itt alakuló 9. zászlóaljhoz küldték. A kép teljessége kedvéért még azt is el kell mondanunk, hogy a vidékiek szakadatlan Pestre áramlása miatt — akik itt akartak felcsapni honvédek — június 10-én a fővárosban ismét megkezdődik a toborzás.⁴¹ Az ekkor beállottakat előbb a 6. (veszprémi), majd az 5. (győri), végül pedig a 7. (szombathelyi) honvéd zászlóaljakhoz osztották be.

*

Az elmondottak áttekintése után figyelmünket a felszerelés és kiképzés, valamint a táborba indítás kérdésére kell fordítanunk. Az igazi

nehézségek egyébként is itt és nem a toborzásnál jelentkeztek. A fekete-sárga szellemű tisztek ártó szándéka ugyanis az elhelyezés, ellátás és felszerelés, továbbá a kiképzés területén — ahol a kormány átmenetileg kétségtelenül rájuk volt utalva — lépten-nyomon megmutatkozott. Az ezzel való leszámolás a kormánynak, elsősorban Batthyánnak nem kis gondot okozott.

Az új problémák sora mindjárt az újonnan beállott önkéntesek elhelyezésével kezdődött. A sorezredi tisztek közönye, az egész katonai apparátus rosszindulatú bürokratizmusa már itt kézzelfogható volt. A Márczius Tizenötödike már az első napokban beszámolt arról, hogy a sorkatonaság nem gondoskodik kellőképpen a beállott újoncok elszállásolásáról. Esténként derül ki, hogy nincs hová lepihenjenek, mert „első éjjel rendesen még egy kis bála szalmáról sincs gondoskodva”.⁴² A cikk írója felháborodva jegyzi meg, hogy a katonaság részéről kirendelt személyek semmi buzgalmat nem mutatnak. A tiszteknek a magatartását — azon túl, hogy csak németül voltak hajlandók az önkéntesekkel beszélni — a hetyke nemtörődomség és durva zsarnokoskodás jellemezte.⁴³ A közvélemény követelése és a kormány szándéka egyaránt oda irányult, hogy a honvédek minél előbb magyar tisztek és altisztek parancsnoksága alá kerüljenek. Ez azonban nem ment máról holnapra, mivel a kormánynak a sorezredi tiszteket a honvédséghez való átlépésre felszólító, május 17-én kelt közleménye csak május 21-én látott a sajtóban napvilágot.⁴⁴ Ennek azonnali eredményével számolni tehát nem lehetett. Igaz, Batthyány ideiglenesen már május 24-én kinevezte gr. Lázár Györgyöt, a 33. Gyulay gyalogezred kapitányát (századosát) az 1. honvédszázalaj őrnagyának és parancsnokának⁴⁵ — de ez az intézkedés még nem idézhetett elő fordulatot. Részmegoldást jelentett csak a miniszterelnöknek az a rendelkezése is, amely május 27-én meghagyta a hadügyminisztériumnak: utasítsa Móga vezérőrnagyot, hogy a helyszínen tett vizsgálat alapján biztosítson akár az Újépületben,* akár a Károly-laktanyában** megfelelő helyet a naponta szaporodó önkénteseknek.⁴⁶

A problémák végleges megoldása érdekében Batthyány megbízta Nagy Gusztáv toborzási biztost, hogy tegye meg észrevételeit a hadfogás nehézségeiről. A pesti toborzás fáradhatatlan vezetője május 28-án beadott jelentésében számolt be tapasztalatairól, és a helyzetet elemezve részletes és használható javaslatokkal állott elő.⁴⁷ A jelentés és az ennek nyomán kelt intézkedések fokozott figyelmet érdemelnek, mert ezek kapcsán nemcsak a fővárosi honvédtoborzás problémáit ismerjük meg, de eleven képet kapunk a toborzás módjáról és eredményeiről is.

* Az akkor tüézrlaktanyának és szertárnak használt Újépület (Neuge bäude) a mai Szabadság tér helyén állott. A századfordulón lebontották.

** A Károly-laktanya, más néven a „sérvitézek” v. „aggharczosok palotája” (Invaliden-Palais) — ma a Fővárosi Tanács épülete a Városház utcában. Hívták még gránátosok palotájának is, mint ahogy a Városház utca régi neve is Gránátos utca volt.

Nagy Gusztáv jelentése előljáróban hangsúlyozza, hogy bár a toborzás lelkesen folyik és a minisztérium célirányos rendeleteket adott ki, a rendelkezések megvalósításában sok a visszasság. „Legérezhetőbb hiányok — állapítja meg a jelentés — az önkéntesek szállásolásánál, átvételével és az ideiglenesen ált(al)vevő katonaság bánásmódjában rejlenek!” De bármi is legyen e hibák oka, eredménye az, hogy „a lelkesedés, különösen a míveltebb osztályoknál naponként csökken”. A toborzás tíznapos tapasztalatai alapján tett javaslatai a következők: 1. a zászlóalj kinevezett osztályparancsnoka rendelkezzen csak az önkéntesekkel, a laktanyák szobát, a raktárak felszerelést legyenek kötelesek neki kiszolgáltatni; 2. a zászlóalj egy kinevezett tisztje legyen jelen a toborzásnál és az eskütétel után azokat, „kik eddig nyomor miatt a szenny és piszok martalékai voltak, rögtön fürdőbe küldhesse, megnyírat-hassa és legalább tiszta fehérneművel elláthassa” — mert csak ez lehet feltétele az önkéntesek szállásai tisztán tartásának; 3. egy harmadik honvédtiszt feladata legyen a szállások előzetes berendezése, mert „így kikerültethetnék a katonaságtól ideiglenesen átvételre rendelt tisztek eljárása, kiknek kezei között a lelkesedés már eddig is sokat szenvedett”; 4. ez utóbbi megvalósítása érdekében a toborzást csak délelőtt javasolja folytatni⁴⁸ — ha kell két bizottsággal —, mert a bor, a mámor hatására délután esetleg beállókat ilyen állapotban felesketni úgysem lehetne, ez pedig megnehezítené a velük való rendelkezést; 5. végezetül javasolja — annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a honvédeknek a reájuk rossz hatással levő sorkatonákkal való érintkezése⁴⁹ —, hogy a honvédeknek egészen külön szállást rendezzenek be (lehetőleg a Károly-laktanyában), ahonnet a sorkatonaságot máshová helyezték át, és ahol így elérnek az Újépületben már elhelyezett századok is.

Batthyány a valóban alapos jelentés kézhezvétele után azonnal intézkedett. Május 29-én mindenekelőtt kinevezte a 2. honvédzászlóalj parancsnokát, Cserey Ignácot, a 33. gyalogezred kapitányát őrnagynak.⁵⁰ A kinevezésről szóló iratban egyúttal a fenti jelentés javaslatait szem előtt tartva, a miniszterelnök részletes utasítást adott Cserey őrnagynak „az elszállásolás dolgában többszeres panaszok” megszüntetése érdekében. Elrendelte, hogy: 1. a Károly-laktanyában naponta kétszáz újonc elhelyezésére elegendő férőhelyet biztosítsanak; 2. ha ágyak nincsenek is, de szalmát, lepedőt és takarót kellő számban készítsenek elő; 3. a zászlóaljparancsnok mindennap küldjön egy tisztet az önkéntesek átvételére, akinek gondja legyen arra, hogy a rászorulókat fürdőbe vigye és tiszta fehérneművel ellássa;⁵¹ 4. a felavatott önkénteseket naponta hatfelé (6 századba) ossza, „tekintettel lévén a tanulmányos ifjak és műveletlenek egyenlő aránybani felosztására. . .”; 5. ügyeljen arra, hogy a kirendelt oktató altisztek az önkéntesekkel barátságosan bánjanak és a szolgálati idő leteltével azok között ne sokat forgolódjanak; 6. az iskola-végzett fiatalokat a kiképzésben használja fel oly módon, hogy „a tanulmányos ifjak délután egy-egy óráig valamely főtiszt által a hadgyakorlatok elemeiben képeztessenek; mellyre ők másnap reggel oktatókul fel-

lépven, a többi önkénteseket megtanítják.”⁵² Jelen rendelkezéséhez Batthyány mellékelte a 2. honvédszászlóalj egyidejűleg kinevezett tisztikarának névsorát,⁵³ felszólítván Cserey őrnagyot, hogy a Pesten levőkkel haladéktalanul közölje kinevezésüket, és „alkalmazza őket egybe új rendeltetésük ügyében”.

A miniszterelnök ugyanakkor átirattal fordult a hadügyminisztériumhoz is. Nemcsak a 2. zászlóalj tisztikarának kinevezéséről szóló értesítést küldötte át,⁵⁴ hanem külön rendelkezett a két honvédszászlóaljhoz ideiglenesen szükséges szőrezredi kiképző altisztek áthelyezéséről is.⁵⁵ Batthyány erre a célra olyan embereket kért, akik jól tudnak magyarul, továbbá a „hon és annak ügye iránti szeretet, hadgyakorlatbani ügyesség és barátságos indulat által” méltóak az alkalmazásra és képesek tekintélyt is tartani. Ugyanebben a levelében a miniszterelnök felhívja a hadügyminisztérium figyelmét az ideiglenesen kirendelt szőrezredi tisztek bántóan ellenséges, a honvédek önérzetét sértő magatartására. Egy konkrét esetre hivatkozva⁵⁶ utasítja Mészáros Lázár hadügyminisztert, intézzen parancsot Mőga vezérőrnagy pesti dandárparancsnokhoz, hogy rendelje magához a Pesten szolgáló tiszteket. A kihallgatás alkalmával figyelmeztesse őket magatartásuk káros következményeire és „a honvédekkel való barátságos és jóindulatú bánásmódot szívőkre kösse”. Végezetül még azt is elrendelte Batthyány, hogy a toborzás menetéről és az esetleges problémákról Fitsur kapitány, a pesti főhadfogadó parancsnoka naponta délután 5 óráig adjon számára jelentést Korponai századoshoz, a Nemzetőrségi Haditanács titkárához.⁵⁷

Ezekkel a rendelkezésekkel öltött *végleges* formát a pesti honvédtoborzás — egy héttel annak befejezése előtt. Május 29-én 1326 fő volt a beállott honvédek száma,⁵⁸ így a 2. honvédszászlóalj toborzása már a fentiek szerint történt. A kormány ugyanakkor megkísérelte az önkéntesek megfelelő elhelyezését és a kiképzés megkezdését. Ez lehetővé tette a legénység összeszokását és kezdetét vehette a közös fegyvelmezés és oktatás.

A fegyelem, az engedelmisség kérdése minden fegyveres testületnél fontos — így volt ez az első honvédszászlóaljnál is. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy 1848 május végén — június elején ennek kialakítása a pesti honvédszászlóaljnál nem ment valami könnyen. Egyik oka ennek az önkéntesek mellé ideiglenesen kivezényelt szőrezredi tisztek már említett brutális, megalázó és határozottan ellenséges viselkedésében keresendő. A sorkatonaságnál megszokott lélektelen és gépies engedelmisséget követelő magatartásuk sértette az önkéntesek önérzetét, és őket a tisztikar ellen hangolta. De ami ennél még károsabb: azt eredményezte, hogy a többségében fiatal (és szép számmal iskolázott) honvédek között olyan elmélet kezdett kialakulni, hogy a szabad polgárnak, aki három évre önként vállalta a fegyveres szolgálatot, nem is lehet csak úgy parancsolgatni. Nem követelhetnek tőle „vakfegyelmet”, mert ez az abszolutizmust kiszolgáló sorkatonaság jellemzője. A szabadság fogalmának ez a diákosan okoskodó túlhajtása odáig vezetett, hogy szerintük csak akkor tartoznak engedelmeskedni, ha a parancs okát is ismerik — és egyetérte-

nek azzal.⁵⁹ Mivel pedig újonnan kinevezett tisztjeik szigorú fegyelmet követeltek, s mivel azok is a sereztől jöttek (és talán kezdetben módszereik is emlékeztettek az ott dívó és az önkéntesek által már kellőképpen meggyűlölt módszerekre),⁶⁰ a honvédek eleinte nekik sem nagyon akartak engedelmessé válni.⁶¹ Később úgy nyilatkoztak, hogy engedelmessé válnak ők örömmel, de tisztjeik előbb érdemeljék ki a bizalmukat.⁶²

Végül a Márczius Tizenötödike is szavát tette ezt a megengedhetetlen fegyelmetlenséget. Június 9-én a lap hasábjain Csernátoni Lajos „Önkéntes seregbeli polgártársak!” kezdetű nyílt levelével fordult a honvédekhez.⁶³ Cikkében hangsúlyozza, hogy a Márczius Tizenötödike mindig megvédte az önkéntesek érdekeit, jogait — de most kötelességének érzi, hogy felszólaljon hibáik ellen. Rámutat arra, hogy tudniuk kell: engedelmisség nélkül rendet tartani lehetetlen. „Emlékezzetek az esküre, mellyet letettetek — fejezi be cikkét — és legyetek férfiak a szó teljes értelmében.” A fegyelem ezután rövidesen meg is szilárdult, részben külső okok — az alább még tárgyalandó június 11-i események következtében.⁶⁴

A fegyelemmel majdnem egyenlő fontosságú volt a felszerelés, főleg a felruházás kérdése. Annál is inkább, mivel az egyenruha maga is feltétele bizonyos fokig a fegyelemnek. Az egyenruha jelentőségére a Nemzetőr c. lap még május 27-én rámutatott, amikor beszámolt arról, hogy az önkéntesek soraiba több „szurtos, rongyos egyéniség” belép, és hangsúlyozta, hogy gondoskodni kellene arról, hogy ezek „mindjárt a felesketés után tisztába hozassanak, csinos egyenruhát kapjanak”.⁶⁵ Az egyenruha előteremtése azonban nem volt könnyű feladat. A szükséges fehérnemű még csak kikerült a sorkatonaság raktáraiból, de a lábbelit (a rendszerített fűzős bakancsot) és a honvéd egyenruhát (amely nem hasonlított egyik ezred ruházatához sem) úgy kellett elkészíttetni. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy június 4-ig a honvédek — kiknek létszáma, mint tudjuk, ekkor már megközelítette a kétezer főt — csak fehérneműt kaptak, de bakancsot vagy egyenruhát nem.⁶⁶ A Márczius Tizenötödike pedig a toborzás befejezése után ironikusan megjegyezte, hogy most „van már 2000 emberünk, kik meztláb járnak”.⁶⁷

Ami a felszerelést és ruházatot illeti, Batthyány még május 16-án intézkedett arról, hogy az óbudai Ruházati Bizottmány (Montours-Commission) gondoskodjék az önkénteseknek megfelelő ruházati és felszerelési cikkekkel való ellátásáról.⁶⁸ Erre vonatkozóan május 17-én a hadügyminisztérium is megtette a szükséges lépéseket a budai katonai főparancsnokságnál (General-Commando).⁶⁹ Május 25-én, az 1. zászlóalj parancsnokának kinevezése után Baldacci ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke kérte a hadügyminisztert, hogy utasítsa a budai főparancsnokságot: adjon parancsot mind a katonai élelmezési szerveknek (Verpflegs Branche), mind az említett Ruházati Bizottmánynak, valamint az összes katonai hivatalnak, hogy mindazt, „ami az érintett zászlóally elszállásolásához, felruháztatásához és élelmezéséhez megkívántatik”, azt a zászlóally ideiglenesen kinevezett parancsnoka fennakadás nélkül megkapja.⁷⁰ Május 29-én a budai főparancsnokság jelentette, hogy

a megfelelő rendelkezéseket kiadta, egyben közölte, hogy a már korábban sürgetett nadrágokból a Ruházati Bizottmány raktáraiban nincs megfelelő készlet.⁷¹ A Nemzetőrségi Haditanács a hiányokon úgy akart segíteni, hogy az 1. honvédszászlóaljtól 12 szabót és 8 vargát vezényelt a Ruházati Bizottmányhoz, hogy ott a ruha- és bakancsszabást mielőbb megtanulják.⁷²

Rövidesen azonban kiderült, hogy a felszerelés munkája ezzel nem fog meggyorsulni. Az óbudai raktárakba rendelt kézműves honvédek ugyanis nem dolgozhattak, a bizottmány parancsnokának kifogása szerint azért, mivel „kellő számú szerszámokban szűkölködnek”.⁷³ Ekkor a zászlóalj parancsnoka elvállalta, hogy az alakulatában levő több mint félszáz szabóval a ruhaneműeket maga készítteti el. Június 3-án Baldacci ezredes ezt közölte a hadügyminiszterrel, aki másnap már intézkedett is, hogy a megfelelő anyagokat és kellékeket adják át a zászlóaljnak.⁷⁴ Baldacci ezredes pedig felhívást intézett a pesti szabó- és vargamesterekhez, hogy jelentkezzenek az 1. zászlóalj parancsnokságánál azok, akik akár fizetés nélkül, akár pénzért hajlandók részt venni a zászlóalj ruházatának elkészítésében.⁷⁵ Ilyen előzmények után kezdődött el végre június elején az akkor már teljes létszámú 1. honvédszászlóalj felruházása. Ezt követően rövidesen hasonló utat választott ruházatának elkészítésére a 2. zászlóalj is, hogy minél jobban kiküszöbölje a sorkatonaság szerveinek rosszindulatú gáncsoskodását.⁷⁶ A zászlóalj tisztjeinek is maguknak kellett ruházatukról gondoskodniuk, bár ebben a főváros ugyancsak segítségükre volt.⁷⁷

A június eleji napokban a két zászlóalj tisztikarának szinte minden figyelmét a ruházat elkészítése kötötte le. Érthető, hogy a kiképzés ilyen körülmények között — tekintettel a tisztek kis létszámára — nem haladt előre. De megérthetjük az önkénteseket is, akik kifakadtak emiatt: „A tanítást szinte meg lehetne már valahára kezdeni. Meguntuk már a henyélést!” — írta egyikük a sajtóban közölt levelében.⁷⁸ Ezekben a napokban jelent meg a fővárosi lapokban az első hang, amely a honvédek mielőbbi kiindítását sürgette. A már megalakult zászlóaljakat — tanácsolja — át kell Egerbe vagy más városba helyezni. Útközben meg lehet kezdeni a kiképzést, a honvédek hozzászoknak a nehézségekhez, és megszűnik az eddigelé oly jellemző szervezetlenség és tespedés.⁷⁹ A cikk írójának nem az önkéntesektől való félelem, hanem az új haderő jövőjéért való aggodás adta kezébe a tollat. Jól mutatja, hogy a főváros milyen élénk figyelemmel kísérte a honvédek sorsát, a zászlóaljak alakulását. Az 1. és 2. honvédszászlóaljak kiállítása — ezt bátran mondhatjuk — 1848 június elején a fővárosnak egyik központi problémája volt. Pünkösd után pedig egy sajnálatos esemény következtében minden figyelem a honvédek felé fordult.

*

Pünkösd vasárnapján újabb, a május 10-i eseményeknél nagyobb szabású és jelentősebb *véres összeütközés* zavarta meg ismét a főváros

csendjét: a Károly-laktanyában levő olasz katonák az esti órákban össze-
verekedtek az ugyancsak ott elszállásolt honvédekkel. A különböző ala-
kulatoknál szolgálók között gyakori egyéni összekoccanás ez esetben
általános, az egész laktanyára kiterjedő verekedéssé fajult. Az összeüt-
kezés rövidesen fegyverhasználathoz, majd éjfélig tartó, halálos áldozato-
kat is követelő lövöldözéshez vezetett. Pest és Buda ismét meggyőző-
dőtt arról, hogy mennyire indokoltan követelte a márciusi 12 pontban az
idegen katonaság haladéktalan eltávolítását. . .

A márciusi napokban a fővárosban tanyázó 23. Ceccopieri és a 16.
Zanini ezredek zászlóaljainak olasz legénysége nagy rokonszenvet tanú-
sított a magyar forradalom iránt. Fraternizálásuk a pesti ifjúsággal
— amely szóban és olasz nyelvű röpiratok útján egyaránt tudatosan töre-
kedett megnyerésükre — egyik feltétele volt annak, hogy ezekben a sors-
döntő napokban ne kerüljön sor a lakosság (a nemzetőrség) és a sorkatona-
ság összeütközésére. Április közepétől a helyzet az ellenséges érületű
tisztkar aknamunkája következtében megromlott. A változás azonban
nem annyira az olaszoknál, hanem a szerb-horvát legénységű 53. Lipót
gyalozezred időközben Pestre helyezett zászlóaljánál volt először észlel-
hető.

A május 10-i vérengzésnél sem szerepeltek olasz katonák. Így bár a
közvélemény szembefordult a sorkatonasággal, az olaszok iránti rokon-
szenv nem szenvedett csorbát. A kormány is bízott az olasz katonák
barátságos magatartásában, ezért amikor a Lederer-féle provokáció után
napirendre került a sorkatonaság felesketése, a fővárosból csak a Lipót
gyalozezred zászlóalját vitette el, amelynél kétségtelenül zendüléstől
kellett tartania.⁸⁰ A visszamaradt olaszok azután június 1-én, a Vérmezőn
tartott ünnepség alkalmából — igaz, némi vonakodás után — letették az
esküt az új kormányra.⁸¹

A vérmezei tétova ellenszegülés mutatta, hogy az ellenséges bujto-
gatás gyümölcssei lassan beértek az olaszok között is. Velük szemben
hatástalanok maradtak azok az eszközök, amelyeket a reakció a nemzeti-
ségek között alkalmazott, ezért náluk más módszerekkel próbálkoztak.
Az olasz katonákat azzal igyekeztek a *honvédek ellen* hangolni, hogy az
önkénteseket tulajdonképpen Radetzky seregébe, az olasz hazafiak
ellen toborozzák.⁸² A honvédek elleni uszítás annál kevésbé ütközött
nehézségbe, mivel az új szervezet az egész hadsereg előtt ellenszenves
volt nemcsak különállása, hanem a honvédeknek fizetett magasabb zsold
miatt is. Ebben a hangulatban az összekoccanást előbb-utóbb elke-
rülhetlenné tette, hogy a honvédújoncokat (miután az Újépület-
ben már nem értek) — a továbbiakban a Károly-laktanyába szál-
lásolták. Így került ide, a Ceccopieri ezred fél zászlóalja mellé az 1.
zászlóalj 3—6. százada, majd ezt követően a 2. zászlóalj első négy
százada is.⁸³

A Ceccopieriek és a honvédek között az első összeszólalkozás már
május 30-án éjjel, az együttlakás kezdetén (két nappal az eskütétel előtt)
megtörtént. Az éjszaka csendjét felzavaró verekedés nagy kavarodást

okozott. A szomszédos megyeházán felriasztották Nyáry Pál alispánt, aki tőle telhetően igyekezett rendet teremteni.⁸⁴ Az eset hírére Mészáros Lázár hadügyminiszter vizsgálatot rendelt el, de az 1. zászlóalj ideiglenes parancsnoka az esetet bortól hevült egyének vaklármájának tüntette fel.⁸⁵ A belügyminiszter június 1-én mindenesetre felszólította Pest városát, hogy időben gondoskodjanak: ha a honvédek száma tovább növekszik, és a sorkatonaságnak a laktanyában nem lesz elegendő helye, az utóbbiakat minden fennakadás nélkül a polgároknál elszállásolhassák.⁸⁶

A fenti május 30-i esemény, majd az olasz katonaság ellenszegülő magatartása a június 1-i vérmezei eskütétel alkalmával, szembefordította az olaszokkal a fővárosi közvéleményt. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy június 5-én Budán, a vízivárosi laktanya Ceccopieri ezredbeli őrszemét — ha hinni lehet a katonai jelentésnek — fiatalemberek szidalmazni kezdték, majd kővel dobálták. A közbelépő laktanyaőrsg két személyt elfogott, az összeverődött tömeget pedig szuronyos puskával osztalta szét.⁸⁷

Ezek képezték tehát előjátékát a pütkösi véres drámának. Az ismert mozzanatokból rekonstruálható, hogy az olasz katonaság miként fordult szembe a honvédekkel és a főváros népével. Ehhez még figyelembe kell vennünk a honvédeknek már idézett ellenszenvét a szerezdi tisztekkel szemben, akikre különösen a Károly-laktanyában levők panaszkodtak sokat. Ezt az ellenszenvet természetesen — éppen az olaszok növekvő barátságatlansága miatt — rövidesen kiterjesztették a szerezdi legénységre, az olaszokra is. Így érthető, hogy június elejére mindkét fél részéről felgyülemlett az ingerültség, az elégtelenség — amit a naponkénti kisebb összezördülések csak erősítettek. Ez szolgáltatta azután lélektani alapját a sajnálatos összeütközésnek.

Június 11-én, pütkösd első napján este 9 óra tájban a Károly-laktanya felől hirtelen lövések zaja vágta ketté a főváros ünnepi csendjét.⁸⁸ Rövidesen híre futott, hogy ismét összeverekedtek az olaszok és a honvédek. A hír nagy izgalmat váltott ki, mivel az egész város tudta, hogy a honvédek még nem kaptak fegyvert. A pillanatok alatt összeverődött tömeg így joggal hihette, hogy benn a feldühödött olaszok halomra gyilkolják a fegyvertelen önkénteseket. A fejleményekről meggyőződni nem állott módjában, mert a laktanya kapuőrségének parancsnoka már az első lövések után, amint az utcai csoportosulás megkezdődött, bezáratta a kapukat. Közben a polgárok a harangokat félreverték, a nemzetőrség riadót dobolt. Benn pedig időről időre felcsattantak a lövések. Rövidesen megérkezett a pesti, majd a budai nemzetőrség. Éles lőszere, ún. „kemény töltése” azonban egyiknek sem volt!

Tíz óra után katonaság is érkezett, vele Móga vezérőrnagy, dandárparancsnok, aki sikertelenül szólította fel az olaszokat a tüzelés beszüntetésére. A rohamosan növekvő tömeg minden módon igyekezett segíteni a bajba jutott honvédeknek, akik közül sokan az emeleti ablakok rácsait kitördelve, összekötözött lepedőkön ereszkedtek le az utcára. A homlokzat felől széttört bódékból torlaszokat emeltek, mert az olaszok az utcára

is lövöldözni kezdtek. Ez az elkeseredést és felháborodást nagyra növelte, s az összesereglett nép már a laktanya megrohanására készült. Erre buzdított az Újépületben elhelyezett, de a lövöldözés zajára bajtársai segítségére sietett századnyi honvéd is. Fegyverük azonban nekik sem volt.

Ekkor érkezett meg — valamivel 11 óra előtt — *Mészáros Lázár* hadügyminiszter. Kíséretét a főkapunál hagyta, amelyet — a szemtanúk egy részének tanúsága szerint — már megszállva tartott a nemzetőrség. Ő maga pedig halált megvető bátorsággal, golyózápor közepette megindult a lázadók felé. Sikerült is elérnie, hogy az épület hátsó (a homlokzati résszel párhuzamos) frontját megszállva tartó olaszok lábhoz tegyék a fegyvert. Ekkor azonban váratlanul — és még kellően nem tisztázott körülmények között — a hevenyészetten (vasrudakkal, lándzsákkal és csak kis részben puskákkal) felfegyverzett tömeg megrohanta a laktanyát. A főkaput őrző nemzetőröket elsöpörték, s behatoltak a laktanya udvarára. A lerohanástól tartó olaszok sortüzet adtak, amelynek megdöbentő eredménye lett. Az emberek fejvesztetten menekültek, haldoklókat és sebesülteket hagyva hátra. A békítési kísérlet csődött mondott.

Az utcákat megszállva tartó, de az eseményeket csak tisztos távólból szemlélő sorkatonaság most a hadügyminiszter parancsára szoros gyűrűbe zárta az épületet. A még bennrekedt honvédeket eltávolították. A laktanyára az országút* felől hat ágyút szegeztek. A határozott fellépésre mutató készülétek láttán a felháborodott tömeg lassan megnyugodott, s hajnali 3 óra tájban eloszlott.

Másnap, június 12-én reggel 5 órakor Széchenyi István mint helyettes miniszterelnök elnökletével rendkívüli minisztertanácsot tartottak. A fontos megbeszélés — amelyen a betegeskedő Kossuth is megjelent — az olaszok lefegyverzése és Komáromba szállítása mellett döntött. Reggel 6 órakor a hadügyminiszter Széchenyi kíséretében megadásra szólította fel az olaszokat. A felszólítás azonban eredménytelen maradt. Ekkor hat órai gondolkodási időt adott. Déli 12 óra előtt néhány perccel István nádor és Széchenyi nyitott kocsiban a laktanyába hajtatott. Az olasz katonákat ekkor végre sikerült fegyverletételre bírni azzal az ígérettel, hogy megvédik őket a nép bosszújától. Déli 1 órakor a négy századnyi fegyvertelen Ceccopieri a nádor vezetésével, gránátos katonaság kíséretében, a pesti nemzetőrség sorfala között a hajóállomásra vonult. Itt már befűtött gőzhajók várták, s azonnal Komáromba vitték őket. Ugyanazok a hajók szállították el az olaszokat, amelyekkel ezen a napon — korábbi döntés értelmében — Újvidékre mentek volna. A legénység többnyire horvát, osztrák és cseh származású tisztjeit a vizsgálat befejeztéig Pesten tartották.

A főváros lakossága vegyes érzelmekkel, de fegyelmезetten figyelte a zendülők elvonulását. Vétkeességüket illetően megoszlottak a vélemények, de azzal mindenki egyetértett, hogy elsősorban tisztjeik a felelősek. Nemcsak a nyilvánvaló bujtogatás miatt, hanem azért is, mert nem avat-

* A mai Tanács körút, ill. Madách tér.

koztak közbe időben, hogy a verekedés elfajulását megakadályozzák, sőt tovább ingerelték katonáikat. A közvélemény helytelenítette azt is, hogy az első összekoccanás után továbbra is együtt hagyták a Ceccopierieket és a honvédeket.⁸⁹ Sokan tudni vélték, hogy az áthelyezés miatt amúgy is nyomott hangulatú olaszokat bujtogatók itatták, hogy a lázadás előre elkészített terv szerint történt.⁹⁰ A közvéleményre mérséklően hatott az is, hogy a két óra hosszú tartó lövöldözésnek — amelynek során az olaszok több mint ezer lövést adtak le — viszonylag kevés áldozata volt.⁹¹ Ez meggyőzően mutatta azt, hogy az utcára leadott lövésekkel inkább ijeszteni, mint sebesíteni akartak. A fegyvertelenül, lehajtott fejjel haladó olasz legénység nyilvánvaló szégyene sok nézőben felkeltette a részvétet. A Márczius Tizenötödike beszámolója ennek hatása alatt, az egyetértés napjaira emlékezve, sürgette a megbékélést. Bűnhődjenek a bűnösök — javasolta —, a többiek pedig térjenek vissza, és helyre kell állítani a barátságot. „Nekünk velök együtt egy harmadik közös ellenségünk van!” — figyelmeztette a lap a főváros népét.⁹²

A közvélemény egyébként szinte egyöntetűen úgy tekintette a véres pütkösi fejleményeket, hogy azok célja tulajdonképpen nem volt más, mint a Bécsből elmenekült és a tirolói Innsbruckban meghúzódó udvart elrettenteni attól, hogy az országba jöjjön. Ezt a gondolatot a Márczius Tizenötödike hirdette, de ez volt a kormány hivatalos álláspontja is.⁹³ (Tudnunk kell, hogy ezekben a napokban az Innsbruckban tartózkodó Batthyány miniszterelnök a Jellasiccsal való vitás kérdések rendezésén túl a király Pestre hívását is megkísérelte.) Így érthető, hogy Kossuthnak a kormány megbízásából pütkösd másnapján (június 12-én) kelt és futár útján Esterházy Pál külügyminiszternek küldött beszámolója is ezen kérdés körül forgott.⁹⁴ Ezért hangsúlyozta, hogy a lezajlott eseményeknek nincsen politikai jelentőségük, egyszerű kihágás volt az egész. Pedig nincs olyan fővárosa Európának — mutatott rá Kossuth —, ahol egy egész éjjel tartó forrongás „politikai néplázadással” ne fajult volna. Ezt a gondolatot emelte ki a kormány ugyancsak június 12-én a főváros népéhez intézett és azonnal kinyomtatott falragasza.⁹⁵ A felhívás a rend és nyugalom megőrzésének szükségességét hangoztatta, és közölte a kormány döntését, hogy „a setétben ólálkodó árulás” megsemmisítésére, mindenfajta izgatás megtorlására országszerte rögtönítélő bíróságokat állítanak fel. Szemere Bertalan belügyminiszter még ezen a napon elrendelte a Pest városi rögtönítélő bíróság azonnali megszervezését és a fővárosban tartózkodó idegenek szigorú ellenőrzését.⁹⁶

Az idegenek ellenőrzésére Szemere Bertalan elrendelte a belügyminisztérium rendőri osztályán belül egy külön hivatalnak a felállítását, amelyet Országos Rendőri Hivatalnak neveztek. Az új szerv feladata lett a fővárosban tartózkodó vagy ott átutazó gyanús idegenek szemmel tartása, a főváros hangulatának figyelemmel kísérése, az államellenes összeesküvések elleni nyomozás stb. Erre az intézkedésre már valóban szükség volt, mert a két főváros rendőrsége nem tudott sikerrel megfelelni azoknak a nagy feladatoknak, amelyeket az önálló magyar állam létrejötté,

annak megvédése rótt reá. Ebből az eredetileg csak a főváros területén működő hivatalból alakult ki azután az 1848-as *politikai rendőrség*, amely működését ősztől már az egész országra kiterjesztette.⁹⁷

A kormány erélyes és határozott intézkedései a pünkösdi véres eseményeket követő héten ismét helyreállították a főváros felkavart nyugalmát. Utasítására lefolytatták a hadbírói vizsgálatot is, amelynek befejezése után a hadügyminisztérium a bűnösök megfenyítését a budai főparancsnokságra bízta.⁹⁸ Ezzel az ügy — hasonlóan az egy hónappal korábban lezajlott budai vérengzés ügyéhez — a katonai bürokrácia „jóindulatú” potentátjai kezébe került, és elsüllyedt a General-Com-mando aktarengetegében. Így ennek tettesei is — Petőfi szavaival élve — büntetlenül fűtyültek tovább. . .

*

A pünkösdvasárnapi összeütközésig — mint láttuk — a honvédek sem egyenruhát, sem fegyvert nem kaptak. Az utóbbit különösen sérelmezték az önkéntesek, akik jól tudták, hogy a budai fegyvertárban van számukra elegendő puska.⁹⁹ A június 11-i vérengzés, kiszolgáltatottságuk és tehetetlenségük érzete nagyra növelte elkeseredésüket. Többen kijelentették, hogy ha rövidesen nem kapnak fegyvert, megszöknek.¹⁰⁰ Így érthető, hogy amikor pünkösöd másnapján a délutáni órákban a honvédek megtudták, hogy a délben lefegyverzett olaszok puskáit Budára akarják átszállítani, a fegyverekkel megrakott társzekereket önhatalmúlag feltartóztatták, és a laktanyába visszavitték.¹⁰¹ Ily módon egy fél (valószínűleg az 1.) zászlóalj fegyverhez jutott, ami kétségtelenül erősítette a honvédek önbizalmát és Pest lakosságának biztonságérzetét.

A kormányt azonban igen kellemetlenül lepte meg a honvédek önkényeskedése. Bár közeli felfegyverzésük elkerülhetetlen volt, nyilván megakarta várni a kedélyek teljes megnyugvását. A fegyverek erőszakos megszerzése nyugtalanította a minisztérium minden tagját. Attól féltek, hogy a fővárosban nyüzsgő osztrák ügynökök esetleges újabb provokációja esetén súlyos véráldozatokat követelő összezsapásra, szabályos polgárháborúra kerülhet sor a felingerelt honvédek és a sorkatonaság között. Ennek a lehetősége adva volt, mert a Ceccopieri zászlóalj másik fele egyelőre még a fővárosban maradt.¹⁰² Emellett — tekintettel a zászlóalj szociális összetételére — érthető módon idegesíthette a kormány több tagját és a főváros vagyonos polgárait, hogy a többségében napszámosokból, zsellérekéből, mesterlegényekből és munkás-féle emberekből álló honvédek erőszakkal jutottak fegyverhez. Ezt figyelembe véve érthetjük meg Széchenyi rémületét, aki ezen az estén a következőket jegyezte fel naplójába: „Az olaszok puskáit a mozgó nemzetőrség elszedi. Most van kétezer fegyveres rablónk — tizenhét ezer iparossal!”¹⁰³

Az az ideges félelem, amelynek Széchenyi a honvédekkel szemben több ízben tanújelét adta, mintha átragadt volna a június 13-án délután tartott minisztertanács résztvevőire.¹⁰⁴ Átlátták, hogy a fegyvereket a honvédektől visszavenni lehetetlenség, mert az esetleg nemcsak óriási

felháborodást, de tetteleges ellenszegülést válthat ki. Ezért az értekezlet úgy döntött, hogy a zászlóaljokat sietve felszerelik, és azonnal táborba indítják: egyiket a Dráva-vonalra, a másikat a Szeged alatt összevont táborba. Erről még aznap el is küldték az értesítéseket az illetékes törvényhatóságoknak.¹⁰⁵ A kiindítás időpontját azonban nem határozták meg, mivel bizonytalan volt, hogy mikorra sikerül a fehéreneművel és bakancsokkal csak részben ellátott, hiányos fegyverzetű, egyenruha nélküli és még ki sem képzett zászlóaljakat menetkész állapotba helyezni. A hadügyminiszter másnap a nádorhoz küldött jelentésében a felkészüléshez három-négy napot még feltétlenül szükségesnek tartott.¹⁰⁶ Baldacci ezredes, a Nemzetőrségi Haditanács elnöke — akire Batthyány távollétében a honvédség szervezésének gondja hárult — azonban ezt az időt még aznap kelt, részletesen kifejtett véleményében rövidnek ítélte.¹⁰⁷

Baldacci beadványa nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ugyan az önkéntesek fegyvereiket még aznap átvehetnék, de az nem elegendő. A legszükségesebb fegyverfogásokat és a puska kezelését feltétlenül meg kell tanulniuk, mert a baleseteknek és a fegyver idő előtti rongálódásának csak így lehet elejét venni. A honvédek egyébként is csak ezer pár bakancsot kaptak még, és szíjazattal egyáltalán nincsenek felszerelve. Az egyenruha teljes elkészültét is meg kell várni, és a legénységet legalább sapkával, foszlánnyal (vászonzubbony) és nadrággal kell ellátni, „mert különben tarka vegyületű csordához hasonlítana, mely minden katonai jellemző jel nélkül lévén, magát rendezett katonai testületnek soha nem is tartandja. . .” A zászlóalj tisztjei sincsenek még kellő számban kinevezve (vagy nem hagyhatták még el régi szolgálati helyüket), hiányzik egyenruhájuk és felszerelésük is. A kiképző altisztek száma sem elegendő. Így pedig a nagyszámú és „kicsapongásra hajlandó”, kellően még nem fegyvelmezett legénységgel nem lehet útnak indulni. Emellett a tábori tárgyak, ágyneműk, pénzeszközök biztosítására, az útrend szétküldésére, az elszállásolás helységenkinti megszervezésére idő kell — több idő, mint a rendes, jól szervezett hadseregnél.

A fent elősorolt nehézségek egy része is feltétlenül a huzamosabb halasztás mellett szólt. A beadvány legfontosabb érve azonban csak utoljára következett, amely a fenti problémák mellett a *politikai megfontolást* ajánlotta a hadügyminiszter figyelmébe. „Befejezésül megvallom — írta Baldacci —, igen kellemetlen érzést okozna, ha a legénység illy rögtönzéssel s minden előkészület nélkül megindítatnék: miután ő ezen intézkedést büntetés gyanánt tekintené. . .” Az sem mellékes szempont — hangsúlyozta a haditanács elnöke —, hogy „ezen rögtönzött megindítás ellenségeinktől, kik az egyenetlenség és rendetlenség gyarapodását és elharpózását óhajtják, a legfonákabb értelemben félremagyaráztatván: ellenünk fegyverül kizsákmányoltatnék.” Mindezeket megfontolva azt javasolta, hogy a két zászlóalj legalább még nyolc napig a fővárosban maradjon.

A döntés azután a június 14-én délben végre megérkezett miniszterelnökre hárult.¹⁰⁸ Neki tette át Mészáros Lázár Baldacci említett beadványát, figyelmébe ajánlva annak szempontjait, azzal a megjegy-

zéssel, hogy hat nap talán elegendő lenne.¹⁰⁹ Batthyány Lajos nem osztotta kormánya idegességét, ezért megérkezése napján mindenekelőtt arról rendelkezett, hogy a honvédeknek haladéktalanul adják ki a szükséges fegyvereket.¹¹⁰ Majd néhány napi tájékozódás és a június 16-án tartott minisztertanács után, június 18-án intézkedett, hogy a két honvédzászlóaljat minél előbb felszerelve, *június 24-én* indítsák el a rendeltetési helyére. Ennek értelmében meghagyta egyrészt a hadügyminiszternek, hogy a két zászlóalj elutazását hajón vagy vonaton biztosítsa, másrészt a Nemzetőrségi Haditanács elnökének, hogy a kiindulás végleges napját a honvédekkel napiparancsban tudassa.¹¹¹ Batthyány szükségesnek tartotta Baldacci figyelmét felhívni, hogy a napiparancsban hangsúlyozza, „miszerint az egész hazának szemei reájuk függesztve lévén, tőlök elvárja, hogy e parancsot lelkesedés és örömmel veendik és a bennük helyezett bizodalmat minden alkalommal igazolni örömmel fogják.” Nincs is tudomásunk arról, hogy a honvédek — akik csak a tétlenséget unták — a kiindulási parancsot ellenszegüléssel vagy akár csak kelletlenül is fogadták volna.

Ezekben a napokban a hadügyminisztérium, a Nemzetőrségi Haditanács és a főváros lakosságának közös erőfeszítése eredményeként lázasan folyt a két zászlóalj felszerelése. A felfegyverzett honvédek — mint már említettük — Pest-Budának nagy biztonságérzetet adtak. Ezt az érzést a Márczius Tizenötödike a következőképp fogalmazta meg június 14-én, amikor híre ment, hogy Batthyány elrendelte mindkét zászlóalj teljes felfegyverzését: „. . . e pillanattól fogva Pestváros nem félhet semmi nemzet és alkotmány ellenes zavargásoktól.”¹¹² Ez a magyarázata annak, hogy a két zászlóalj gyors felruházása mintegy társadalmi problémává vált, hogy szinte máról holnapra szerelték fel őket. Egy június 19-én kelt levél még arról panaszkodott, hogy a honvédeknek „sem fegyverük, sem ruhájuk”¹¹³ — június 23-ára azonban a zászlóalj legénységét már ellátták bakancssal, nadrággal, vászonzubbonnyal, táborig sapkával, patrontáskával, a szükséges szíjazattal és fegyverzettel.¹¹⁴

Ez utóbbi: a budai fegyvertárban őrzött modern (csappantyús, szuronyos) fegyverek megszerzése Batthyány világos parancsa ellenére sem ment olyan könnyen. A miniszterelnök június 14-én kelt intézkedésére a hadügyminisztérium ugyanis csak június 17-én rendelkezett, hogy a budai fegyvertárból Lázár György őrnagynak adják ki a szükséges fegyvereket.¹¹⁵ Marziani ezredes, fegyverfőfelügyelő azonban ennek következtében június 19-én csak az 1. honvédzászlóaljnak utalt ki fegyvert, amiért másnap a Nemzetőrségi Haditanács a hadügyminiszternél a 2. zászlóalj azonnali felfegyverzését is sürgette.¹¹⁶ Az indulás előtti napon, június 23-án azután a 2. honvédzászlóalj felszerelése befejeződött, megkapta fegyverét és ruházatát.¹¹⁷ Ekkorra áthelyezték a szükséges kiképző altiszteket (tizedeseket és őrmestereket) is a Budán állomásozó, magyar legénységű Baussner gránátos zászlóaljtól.¹¹⁸ A két zászlóalj indulásának időpontjáról, az útrenről június 21-én értesítette a hadügyminiszter a hatóságokat.¹¹⁹

Ekkorra már a közvélemény is tudomást szerzett arról, hogy a honvédek rövidesen elhagyják a fővárost. Említettük, hogy egy, az önkéntesek áthelyezését javasló cikk már június elején megjelent a sajtóban.¹²⁰ A pünkösdi események és nyilvánvalóan a minisztertanácsi döntésről kiszivárgott hírek után Pest megye külön bizottságot menesztett a kormányhoz, hogy megtudja, mi a szándéka a honvédekkel.¹²¹ Június 18-a, az indulási időpont kitűzése után rövidesen köztudottá vált, hogy hová rendelik a zászlóaljakat.¹²² A sajtó 21-én adott hírt arról, hogy „az egyik zászlóalj rövid idő múlva Csáktornya, a másik pedig Szeged alatt fog szállani táborba”.¹²³ Június 23-án az esti órákban megjelenő Márczius Tizenötödikében napvilágott látott a honvédeket búcsúztató cikk, amely az egyetértést, a tisztjeik iránti engedelmisséget és a tulajdon tiszteletét kötötte az önkéntesek lelkére — kérve, hogy az emelkedett erkölcsi színvonalat megtartva, legyenek kérelhetetlenül harciasak.¹²⁴

Így érkezett el szombat, június 24-e, a zászlóaljak kiindításának napja.¹²⁵ A honvédek már reggel 5 órakor gyülekeztek az Újpiac téren.* Hat óra előtt már négyszögben állott a pesti nemzetőrség és az útra kész két honvédzászlóalj. Batthyány Lajos miniszterelnök és Mészáros Lázár hadügyminiszter 6 órakor érkeztek, és sorozredi, valamint nemzetőri törzstisztek kíséretében megsejmeltek a teljesen felszerelt és felfegyverzett zászlóaljakat. Ezután a felsorakozott honvédek és nemzetőrök arcéle előtt nyitott kocsiban végigvitték a két zászlóalj most felavatásra kerülő lobogóját. A nehéz fehérselyem zászlók egyik oldalát az ország címere, a másikat a hagyományos Madonna-kép díszítette. Széleiket tenyérnyi szélesen a szokásos pirossal és zölddel hímzett lángnyelvek (háromszögek) szegélyezték.¹²⁶ Az egyikben a felirat: „*Ne bántsá a magyart!*”, a másikon: „*Él magyar, áll Buda még!*” Ezután érkeztek meg a zászlóanyák: gr. Batthyány Lajosné és gr. Károlyi Györgyné.¹²⁷ Velük érkezett a zászlószentelést végző püspök. Már 7 óra körül járt az idő, amikor a zászlóavató szertartása megkezdődött. Rövid egyházi beszéd után került sor a zászlók beszentelésére. Ezután a zászlóanyák hímzett szalaggal díszítették a két lobogót, és megkezdődött a zászlószögek beverése. Előbb a zászlóanyák, majd a miniszterelnök, a hadügyminiszter, a jelenlevő sorozredi és nemzetőrségi törzstisztek, utána a zászlóaljarancsnok, a zászlóalj tisztjei, végül századonként két-két honvéd következett.

Ezt követően a zászlóaljarancsnokok rövid buzdító szavakkal fordultak az eskü előtt álló honvédekhez. Az 1. zászlóalj parancsnoka bizalmát fejezte ki, hogy az önkéntesek nevüknek, a honvéd szónak meg fognak felelni. „*A haza hívségtökben bizván, adja nektek ezt a jelt, melly alatt győzni vagy hazánkért meghalni esküdjünk*” — mondotta. „*Legyetek hívek, engedelmesek, katonai kiképzésünkben szorgalmasak* — fejezte be lelkes beszédét Lázár őrnagy —, *hogy gyakorlottság és egyetértés által megerősödvé és egy testté válva, szép beosztásunknak megfelelhessünk!*” Ezek után Cserey

* Újtér, Újpiactér, vagy más nevén Újvásártér: a későbbi Erzsébet, jelenleg Engels tér.

Ignác őrnagy, a 2. zászlóalj parancsnoka fordult buzdító szavakkal a legénységhez: „*Honvédők! Polgártársaim! ezen hadilobogó, mellyet rövid ünnepéllyel felavatánk, a hazának látható jelképe. . . A haza veszedelmének hírére gyűltetek bajtársaim ezen lobogó alá ; nem erőszak, nem mindennapi érdek vezérelt ide titeket, hanem a polgári kötelességnek legtisztább érzete, szép hivatástoknak magas öntudata, ebben látom én szent ügyünknek biztosítékát és győzelmét!*” Ezek után kifejtette reményét, hogy a zászlóalj lobogóját „a féktelenség soha be nem fogja szennyezni”, megőrzi attól a hazafiúi kegyelet és a zászlóanya iránti tisztelet. „*Most esküdjünk fel tehát megszentelt lobogónk alá — fejezte be magva s beszédét Cserey őrnagy — s egy szívvvel kiáltunk : „Éljen a király — Éljen a nádor — Éljen az alkotmány — Éljen a magyar kormány!”*”

A rövid lelkesítő szónoklatok után a zászlóaljok felesküdték lobogóikra. Az esküforma azon hagyományos kitétele után, hogy „mindenkor hívek és engedelmesek leszünk”, lélekemelően hangzott az új, népünk életében történelmi fordulatot tükröző fogalmazás: „*a magyar alkotmányt tisztelni és oltalmazni fogjuk*”. A jelenlevő sok ezer néző szívét megdobogtató esküvés után — ilyen eskü nem hangzott még el magyar katona ajkáról! — a zászlóaljparancsnokok átnyújtották a lobogókat a zászlótartóknak. „*Tisztelettel fogadom, hogy e lobogót, míg ereimben vér kering, becsülettel megőrzendém!*” — ezzel a fogadalommal vették azt át a zászlótartók. Végezetül Mészáros Lázár mondott rövid beszédet, ami után a parancsnokok zászlóaljaik nevében elbúcsúztak. Még alig volt 8 óra, amikor a négyszög szétnyílt, és az 1. zászlóalj megindult a hajóállomás,* a 2. zászlóalj pedig a „vaspálya”** felé.

A két zászlóalj katonazenekarok és nagy tömeg kíséretében vonult az indulás színhelyére. Az alakulatok élén büszkén lengett — Rákóczi óta első ízben! — a magyar lobogó. Alatta indult ismeretlen történelmi rendeltetése felé a főváros büszkesége, az 1. és 2. honvédzászlóalj, amelyhez fogható lelkes, fiatal és szép sereg — a sajtó szavai szerint — nem volt az akkori Európában. . .

*

A pesti két honvédzászlóalj tehát *öt hét alatt* állott ki és indult el teljesen felszerelve a táborba. Messze megelőzte ezzel a többi, szerte az országban alakuló zászlóaljakat, amelyek csak július végén, augusztus elején készültek el, és vonultak rendeltetésük helyére.¹²⁸ Az 1. honvédzászlóalj június 24-én hajóval (egy gőzössel és két rakhajóval) Ercsiig ment, majd másnap gyalog Velencére, azután Fehérvár—Palota—Veszprém—Nagyvázsony—Tapolca—Keszthely—Kiskomárom útvonalon vonult rendeltetési helyére, *Nagykanizsára*.¹²⁹ A tisztjeivel együtt 1034 főt számláló

* A mai Vigadó tér táján.

** Kb. a Nyugati pályaudvar mai helyén.

zászlóalj útitervét pontosan betartva, június 29-én érkezett Veszprémbe¹³⁰ és július 6-án délelőtt 10 órakor már Nagykanizsán volt.¹³¹

A 2. zászlóalj még ugyancsak június 24-én délben vasúton megérkezett Szolnokra, ahol három-négy napig tartózkodott, míg az egész zászlóaljat részletekben hajón Szegedre szállították.¹³² Szeged — a tervezett „szegedi tábor” — azonban csak rövid ideig volt állomáshelye a 2. zászlóaljnak. A szerb felkelés terjedésének következtében Eder vezérőrnagy, a szegedi dandárparancsnok (akire a hadügyminisztérium a bácskai védelmi vonal megszervezését bízta) a még meg sem érkezett zászlóaljat az *óbecsei táborba* irányította.¹³³ Ezt július 4-én azután a miniszterelnök is jóváhagyta, amikor elrendelte, hogy az idő előtt Óbecsére szállított 3. honvédzászlóaljat a még Szegeden tartózkodó 2. zászlóaljjal váltsák fel.¹³⁴

A 2. honvédzászlóalj így szinte minden átmenet nélkül a délvidéki (bácskai) harcok színterére került, mivel Óbecse egyike volt a Szenttamásnál és Bácsföldvárnál magukat elsáncolt szerb felkelők megfigyelésére összevont táboroknak. (Az óbecsei tábor eredeti rendeltetése az volt, hogy a felkelőknek a Tisza mentén Szeged ellen vonulását megakadályozza.) Megérkezése után nem sokkal már részt is vett a július 14-i és 17-i bácsföldvári harcokban.¹³⁵

A zászlóalj tulajdonképpeni kiképzése itt kezdődött meg, a harcok és az előőrsszolgálat szüneteiben. Sokszor még elegendő idő sem maradt a „beoktatásra”, mert a szolgálat annyira igénybe vette a honvédeket. Cserey őrnagy július 21-én erről igen borúlátóan számolt be Baldacci ezredesnek, közölve, hogy zászlóaljának kiképzése ugyanazon a fokon állt, mint az előző heti jelentés idején. Ugyanis azóta az állandó szolgálat miatt csak fél nap szabad ideje volt a legénységnek. Naponként három század ment előőrésre, emellett a zászlóalj látta el a helyőrségi szolgálatot is. Így a felváltásra sem volt elegendő erő. Azok a századok pedig, amelyek nincsenek őrségen — hangzik a jelentés —, „azok minden este a városból táborba szállnak, s az éjjeleket ottan szabad ég alatt, s folytonosan fegyver alatt töltik.” A megerősítő szolgálat, valamint a meleg ruha és a sátorok hiánya következtében századonként 50–60 volt a betegek száma. A zászlóalj parancsnoka joggal tartott attól, hogy néhány nap múlva hat század helyett hármat, vagy csak kettőt állíthat az ellenséggel szembe, és ezek is „erőjükből kicsigázottak” lesznek. „Ha segedelem nem jön mentül előbb — fejezi be jelentését Cserey őrnagy —, az ellenség és a terhes szolgálat seregünket felosztatja”.¹³⁶ Július 31-én az 1091 főnyi zászlóaljnak 300 betege és gyengélkedője volt — ebből 206 a szegedi kórházban.¹³⁷

A 2. honvédzászlóalj a nehéz körülmények ellenére is megállotta a helyét, és lassan beleszokott a tábori életbe.¹³⁸ A zászlóalj nemcsak a július 14-i első szenttamási ostromnál (ti. Bácsföldvárnál), de Szenttamás augusztus 19-i második megtámadásánál is szerepelt.¹³⁹ Augusztus 29-én azután áthelyezték a verbászi táborba.¹⁴⁰ Itt marad egészen addig, míg a szenttamási tábor harmadik sikertelen ostroma után a megváltozott hadi helyzetben a Szerémségből (Dállya és Erdőd között) betöréssel

fenyegető szerb csapatok feltartóztatására, október 5-én a Duna mentén megszervezett védelmi vonal erősítésére küldték ...¹⁴¹

A Nagykanizsára rendelt 1. honvédzászlóalj élete korántsem volt ilyen mozgalmas. Kezdetben a zászlóalj két osztálya Kiskanizsán, egymástól távol és egészségtelen viszonyok között volt elszállásolva. Szeth alezredes, a honvédség főparancsnokságának intézkedésére azonban Csányi László, a Dráva-vonal kormánybiztosa ezt hamarosan megváltoztatta.¹⁴² Az ismét Nagykanizsán összevont zászlóalj azután nyugodt körülmények között folytathatta kiképzését.¹⁴³ Augusztus elején ugyan a miniszterelnök — kedvezőnek ítélve a Jellasiccsal való viszony alakulását — át akarta vezényelni az 1. zászlóaljat a Bácskába, ugyancsak Óbecsére. Majd annak hírére, hogy Jellasics a tenger mellék elfoglalására készül, a honvédeket Fiume védelmére szánta.¹⁴⁴ A zászlóalj végül maradt eredeti állomáshelyén, Nagykanizsán egészen addig, míg Jellasics betörése következtében a sereg meg nem kezdte a visszahúzódást. Ekkor a Keszthely—Tapolca—Nagyvázsony—Veszprém útvonalon vonult a székesfehérvári táborba. Az indulás előtti napon, szeptember 9-én csatlakozott Csányi seregéhez az augusztus közepe óta Pápán állomásozó 7. (szombathelyi) honvédzászlóalj.¹⁴⁵ Ennek nem volt őrnagya, így átmenetileg ez is Lázár őrnagy parancsnoksága alá került.¹⁴⁶ A veszprémi táborba vonult az ezekben a napokban Pesten alakult 14. zászlóalj is. Ez a három honvédzászlóalj vett azután részt a pákozdi csatában, ahol különösen a centrumban álló 1. zászlóalj tüntette ki magát.¹⁴⁷

A 14. honvédzászlóalj megalakulása (A pesti „csatárzászlóalj” története)

Az első honvédzászlóaljak gyors kiállítása nem oldotta meg a problémákat. A minisztériumnak nagyobb létszámú hadsereg volt szüksége. Új honvédzászlóaljakat azonban az országgyűlés hadügyi vitájának döntéséig nem akart felállítani. Bécs pedig ígérete ellenére csak nagy huzavonával engedte haza a magyar legénységű ezredeket — azokat, amelyek nem harcoltak Radetzky seregében. De ezek is késve érkeztek, inkább a nyár vége felé. A szerb felkelés erősödése pedig már június folyamán egyre nagyobb katonai erőt igényelt. A Batthyány-kormánynak tehát nem volt más választása, mint megpróbálkozni azzal, hogy a nemzetőrség százezres tömegeiből vezényeljen haderőt a Délvidékre. A belügyminiszter ezért már június 13-án intézkedett, hogy az alföldi és a dunántúli megyékből 40 000 nemzetőrt indítsanak ki a déli táborokba, ill. a Dráva-vonalra. Ezeket azután időről időre új alakulatokkal kívánták felváltani.¹⁴⁸ Július hónapban sor is került a nemzetőrség tervezett nagy tömegű, de képzetlensége és elégtelen fegyverzete miatt gyenge harcértékű zászlóaljainak mozgósítására.¹⁴⁹

A nemzetőrség harctéri alkalmazása a fővárost nem érintette. Pest megye július végén 4000 főnyi zászlóaljat küldött ugyan a bácskai tábor-

ba,¹⁵⁰ de Pest-Buda nemzetőrségét a kormány nem kívánta mobilizálni. A fentebb ismertetett események alapján ez érthető. Kezdetben az ellenséges érzelmű sorkatonaság ellensúlyozására, majd ennek távozása után a főváros rendjének biztosításához volt szükséges a pesti és budai nemzetőrség.

Mindez korántsem jelenti, hogy a főváros lakosai közül 1848 nyarán csak a 2. zászlóalj honvédei szerepeltek a délvidéki harcokban. Az elsők között éppen a fővárosban alakult önkéntes csapatokban ugyanis szép számmal szolgáltak pestiek is. Így pl. több pesti volt br. Lo-Prestinek a fővárosban toborzott lovascapatában, amelynek kiállítására június 30-án adott engedélyt a miniszterelnök.¹⁵¹ Az egy osztály (két század) erejűre tervezett önkéntes csapat toborzási felhívása július 11-én jelent meg a sajtóban,¹⁵² és a csapat augusztus 8-án vonult táborba.¹⁵³ Az alakulat tagjai magukat szerelték fel és ételmezték, így a részvételt csak megfelelő hátszóval rendelkező birtokosok vagy tehetősebb polgárok engedhették meg maguknak. Hasonló volt a helyzet a lengyel Woronietzky herceg által gyűjtött, két századot kitevő vadászcsapat esetében, amelyhez jobbra ugyancsak jobb módúak csatlakoztak.¹⁵⁴ Így tehát sem az önkéntes lovasok, sem a gyalogos vadászok toborzása nem mozgatta meg a szélesebb néprétegeket.

Minden bizonnyal ennek tudatos ellensúlyozására törekedett Földvály Lajos, a pesti nemzetőrség III. zászlóaljának őrnagya, amikor július 13-án (majdnem egyidejűleg Lo-Prestivel) felhívással fordult a fővárosi nemzetőrséghez.¹⁵⁵ Felszólította mindazokat, kiknek körülményei engedik, jelentkezzenek csapatába, melyet személyesen fog az ellenségre vezetni. Földvály toborzásának, amely négyhetes táborozásra gyűjtötte az önként jelentkezőket, határozott sikere volt. Önkénteseinek száma július 20-án 400, július 27-én pedig 700 főt tett ki.¹⁵⁶ A zászlóalj ekkor már indulhatott volna, de a többnyire szegény sorsúakból származó jelentkezőknek hiányzott a megfelelő felszerelése. Földvály őrnagy ezért adakozásra szólította fel a fővárost,¹⁵⁷ arra hivatkozva, hogy zászlóalja csak fegyvert kap az államtól, emberei pedig abból az osztályból kerülnek ki, „melly egyebe nem lévén csak szívet és kart nyújthat áldozatul . . .”¹⁵⁸ Ez a kitétel kétségtelenné teszi, hogy Földvály önkéntesei zömükben a főváros egyszerű dolgozó embereiből kerültek ki. Emellett ennek a zászlóaljnak az is az érdekessége, hogy a minisztériumok fiatal tisztviselői közül is sokan mentek velük a táborba, hogy legalább egy hónapra kivegyék részüket a haza fegyveres védelméből.¹⁵⁹ A rövid napok alatt felruházott és részben a pesti nemzetőrök puskáival felfegyverzett¹⁶⁰ önkéntesek végül is augusztus 1-én indultak vasúton Szolnokra, és augusztus 5-én tovább a déli táborba.¹⁶¹

Ez idő tájt már nyilvánvaló volt mind a katonai szakemberek, mind a kormány előtt, hogy a délvidéki táborban alkalmazott, gyengén felfegyverzett és kiképzett, többnyire fegyelmezetlen nemzetőrség nem tud megfelelni feladatának. Mire 6—8 hét elteltével valahogy beleszoktak a tábori életbe, újabb tapasztalatlan és kiképzetlen alakulat váltotta fel őket.

Emellett kevés haszonnal járó távollétük kiesést jelentett a halasztást nem tűrő nyári mezőgazdasági munkákban. Nem szólva arról, hogy gyakori oda-vissza szállításuk tetemes költséget jelentett az államháztartásnak. Így érthető, hogy Kossuth mint pénzügyminiszter a mobilizáció ezen rendszere ellen már július 19-én, a tolnai nemzetőrök megfutasának hírére felemelte szavát. Azt javasolta, hogy csak huzamosabb időre önként vállalkozókat küldjenek táborba.¹⁶² Érveivel és javaslatával mind Mészáros hadügyminiszter, mind Baldacci ezredes, a Nemzetőrségi Haditanács elnöke egyetértett. Ezért a Bécsbe utazott Batthyány jóváhagyásával július 25-én Mészáros Lázár (mint a miniszterelnök helyettese) rendeletet bocsátott ki a mobilizáció rendszerének megváltoztatására.¹⁶³ Meghagyta a hatóságoknak, hogy ezentúl jelezzék a hadügyminisztériumnak: milyen létszámú és fegyverzetű nemzetőri alakulatot kívánnak táborba indítani — valamint azt, hogy hány önkéntest tudnának hosszabb idei harctéri szolgálatra kiállítani. Az önkéntes mobilizáció rendszerének végleges bevezetéséről azután augusztus 13-án — mikor a helyzet a Dráva-vonalon ismét kritikussá vált — Batthyány részletesen intézkedett.¹⁶⁴

Eközben augusztus 1-én indult ki Földváry Lajos önkéntes alakulata Pestről. Vállalkozásának sikere hasonló lépésre buzdította a budai nemzetőrség (a Pest megyei I. nemzetőri zászlóalj) parancsnokát, Kiss Miklós nemzetőr őrnagyot is, aki közölte ebbeli szándékát a miniszterelnökkel. Ennek következtében fordult még *augusztus 3-án* átíratall Batthyány Pest és Buda városok elöljáróságához, valamint Kovács György ezredes, pest-budai nemzetőrségi főparancsnokhoz.¹⁶⁵ Közölte, hogy több helybeli nemzetőr önkéntes zászlóaljat szeretne szervezni, és kiindulásra ajánlkozott Kiss Miklós őrnagy is. „Felszólítom tehát önöket — hangzott Batthyány utasítása — a mozgóvá alakuló budapesti nemzetőrsereget a lehetőség elősegíteni, minden esetre pedig jó fegyverekkel ellátni azok számából, mellyek az álladalomtól osztattak ki a helybeli nemzetőrsereg felfegyverzésére”. Vagyis a már említett augusztus 13-i, a nemzetőrség önkéntes mobilizációjáról szóló általános rendelkezés *előtt*, lényegében hasonló utasítást adott ki a miniszterelnök a fővárosra vonatkozóan. Erre nyilvánvalóan Földváry toborzásának gyors sikere, valamint a megfelelő tapasztalatok szerzésének igénye indította.¹⁶⁶

Batthyány augusztus 3-i levele tulajdonképpen toborzási engedély volt Kiss Miklós számára, aki augusztus 6-án ki is adta „Budapesti nemzetőrtársaim!” kezdetű felhívását.¹⁶⁷ Kezdeményezésére másnap a budai tanácsülés az önkénteseknek 10 forint foglalópénzt és napi 24 krajcár pótdíjat szavazott meg. A tanács azt is megígérte, hogy gondoskodik az otthon maradt családtagokról, az esetleges özvegyekről és árvákról.¹⁶⁸ A felhívás a kedvezmények ellenére sem talált lelkes fogadtatásra, mert augusztus 13-ig csak tizenketten jelentkeztek.¹⁶⁹ Ezen a napon jelent meg Batthyány említett rendelete az önkéntes nemzetőrségről. Ekkor a sikertelenségbe belenyugodni nem akaró Kiss őrnagy Buda város tanácsának a megszavazott kedvezményekről szóló határozatát megküldte Rottenbiller pesti polgármesternek azzal a megjegyzéssel,

hogy reméli, Pest városa sem fog elmaradni „a Pestnél szegényebb, de lelkes” Buda városának ajánlata mögött.¹⁷⁰ Az *augusztus 17-én* összeült pesti közgyűlés a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a testvérfőváros áldozatkészségéről. Jobbnak tartotta azonban nem általánosságokban mozgó határozatot hozni az önkéntesek támogatásáról, azok jutalmáról és napidíjairól. A közgyűlés helyesebbnek vélte „egy rendes s tökéletesen magyar lábra állítandó zászlóalj 3 évre kiállítani, mely csapat a hadminister rendelkezésére bocsáttatván, Pest város mozgó nemzetőrségét képezné.” Ennek érdekében azonnal egy kilenctagú bizottságot küldött ki a zászlóalj felállításának és költségvetésének elkészítésére.¹⁷¹

A Lángh Ignác városi főkapitány vezetésével kiküldött előkészítő bizottság három nap múltán, augusztus 20-án már benyújtotta tervezetét.¹⁷² Javaslatuk szerint a 804 főnyi zászlóalj¹⁷³ toborzás útján kell kiállítani. A jelentkezők — mint a honvédeknel — 20 forint foglaltót és 8 krajcár napidíjat kapnak. Szolgálatuk ideje addig terjed, ameddig a hazának szüksége lesz rájuk —, de ez nem haladhatja meg a három évet. A csapat felozlatásakor az eltöltött időnek megfelelő jutalmat kapnak, és a város gondoskodni fog a rokkantokról, özvegyekről és árvákról.¹⁷⁴ A zászlóalj felruházásának és felfegyverzésének költségére — a Nemzetőrségi Haditanácstól nyert tájékoztatás alapján — 39 000 forintot, a toborzási pénzzel (foglaltókkal), a tisztikar egyhavi fizetésével és a legénység ugyancsak egyhavi zsoldjával együtt (ti. utóbbiakat a kiállítás után az államkincstár fedezi) összesen 61 500 forintot irányoztak elő.¹⁷⁵ A bizottság végezetül javasolta — a nyár elejei honvédtoborzás tapasztalatai alapján —, hogy a közgyűlés mondja ki, hogy „e csatárok sorába állott iparos és kereskedői segédek visszatértükkor minden díj s illetőleg remekelés nélkül a kereskedők s illetőleg iparosok sorába fel fognak vétetni”.

Az augusztus 21-én tartott közgyűlés a bizottság előterjesztését egész terjedelmében egyhangúlag elfogadta, és a szükséges 60 000 forint kölcsön útján történő megszerzését elhatározta.¹⁷⁶ A tervezetet Rottenbiller még aznap eljuttatta jóváhagyás végett a miniszterelnökhöz.¹⁷⁷ Egyben Kossuthnak is jelezték, hogy „egy tökéletesen magyar lábra állítandó zászlóalj” alakítását határozta el és kérték: mivel magánosoktól gyors kölcsönt szerezni a nehéz pénzügyi helyzet közepette bajos volna, ezért tegye a Kereskedelmi Bankot olyan állapotba, hogy az a városnak (korábbi ígérete alapján) a szükséges összeget 5%-os kamatra kölcsönözni tudja.¹⁷⁸

A miniszterelnök augusztus 23-án kelt, Pest város tanácsához intézett válaszában örömét s abbeli reményét fejezte ki, hogy „ezen dicséretes példa más városoknál kellőleg méltányoltatva buzdításul szolgáland s követtetni fog”.¹⁷⁹ A zászlóalj jogi állását, a minisztériumhoz való viszonyát azonban pontosan tisztázni kívánta. Ezért határozott nyilatkozatot kért az alábbi kérdésekre: a város a zászlóalj 3 teljes évi honvédek mintájára akarja-e szervezni és kiképezni? a tisztek kinevezési jogát fenn kívánja-e magának tartani? hogyan akar a megrokkant tisztekről,

ill. az elesettek özvegyeiről és gyermekeiről gondoskodni? mi a terve a zászlóaljjal, ha már harctéri szolgálatára nincs szükség? kinek a parancsnoksága alatt fog a zászlóalj állani — ha a város azt saját mozgó alakulatának tekinti? — Az augusztus 24-én tartott közgyűlésről Rottenbiller azután megnyugtató feleletet továbbított Batthyánynak.¹⁸⁰ A kérdésekre válaszolva közölte a minisztériummal, hogy a zászlóaljat teljesen a honvédek mintájára kívánják szervezni és kiképezni, a felette való rendelkezés, tetszés szerinti felosztás, valamint a tisztek kinevezésének jogát teljesen a kormányra ruházzák. (Utóbbi esetben azzal a kéréssel, hogy a tiszti kinevezéseknél hasonló képességűek esetében a pestiek részesüljenek előnyben.) Egyedül a szolgálat közben megrokkant tisztek vagy az elesettek özvegyeinek és árváinak ellátását hátrították a minisztériumra, mivel a zászlóalj a rendes honvédzászlóaljak mintájára lesz szervezve. Így tisztjei miben sem különböznek a rendes honvédtisztektől, kikről ugyanis az állam gondoskodik. Rottenbiller levele végén külön hangsúlyozta, hogy a 60 000 forintot a pénzügyminisztertől *nem előlegként*, hanem a Kereskedelmi Banktól *csak kölcsönként* kérték. A választ Baldacci ezredes is megnyugtatónak tartotta, ezért augusztus 27-én javasolta a miniszterelnöknek, engedje meg Pest városának, hogy a toborzást „mind helyben, mind a környéken” megkezdhesse.¹⁸¹ Egyben indokoltan találta a városnak a Kereskedelmi Bank irányában támasztott kérését is. Ezek alapján Batthyány hozzájárult a kérés teljesítéséhez. Bécsi útja miatt az őt helyettesítő Szemere Bertalan engedélyezte *augusztus 29-én* a toborzás megkezdését. Egyidejűleg utasította a pénzügyminisztert — aki áttette Pest hozzá intézett kérelmét is a miniszterelnökhöz —, hogy a kért pénzösszeg biztosításához a szükséges lépéseket tegye meg.¹⁸²

Pest városa Batthyány engedélyét az augusztus 31-i közgyűlésen tárgyalta meg. Az itt fölmerült aggályok miatt azonnal kérték a miniszterelnököt, hogy a városban folyó egyéb toborzásokat mindaddig, míg a zászlóalj létszáma nem teljes „minden lehető összeütközések és félreértések” elkerülése érdekében szüntesse be.¹⁸³ Az engedély hírére sietve elkészített toborzási hirdetmény ugyancsak augusztus 31-i dátummal jelent meg a főváros utcáin.¹⁸⁴ A Lángh Ignác (a toborzó bizottmány elnöke) aláírásával megjelent felhívás Pest városa nevében felszólítja „nem csak a kebelbeli lakosait, hanem a vidékieket is, hogy az általa felállítani s tökéletesen felszereltetni elhatározott *pesti önkéntes zászlóalj*ba közülük álljanak be mindazok, kik a haza megmentésére még előbb, sem mint a törvény fogná őket majd kötelezni, vérüket és életüket felajánlani készek.” A hirdetmény a közgyűlési határozat értelmében közölte, hogy a legfeljebb három évig tartó szolgálat befejezése után (a szolgált évek számától függően) minden önkéntes pénzjutalmat kap, a beállott iparos- és kereskedősegedeket ezen felül „minden díj és remek nélkül” veszik fel az iparosok és kereskedők sorába. Ezzel a felhívással tehát *augusztus 31-én* végre kezdetét vehette a pesti önkéntes zászlóalj, ahogy rövidesen nevezték: a „*pesti csatárok*” toborzása.

Az időpont azonban nem volt szerencsés. Ezen a napon ugyanis megjelent a pesti utcán egy másik falragasz is, amely a belügyminiszter augusztus 29-én kelt rendelete alapján közölte, hogy szeptember 2-án megkezdik az országgyűlés katonaállítási törvényének értelmében az újoncok összeírását.¹⁸⁵ (Erre utalt Lángh Ignác felhívása, amikor az esetleges kötelező szolgálatot emlegette.) Ennek következtében a főváros lakosai várakozó álláspontra helyezkedtek, a toborzás lassan haladt.¹⁸⁶ (Ne feledjük: ezek azok a szeptember eleji válságos napok, amikor Batthyány és Deák, majd az országgyűlés száztagú küldöttsége még egyszer megkísérelte Bécsben az ellentétek rendezését. Erre figyelt feszülten a főváros, az egész ország.)

A toborzás menetét az is befolyásolta, hogy augusztus második felétől a fővárosban Kossuth utasítására Szalay László pénzügyminiszteri titkár megkezdte a *Hunyadi-csapat* szervezését is.¹⁸⁷ Amint betelt ennek létszáma, szeptember 16-án Perczel Mór a *Zrínyi-csapat* toborzását kezdeményezte.¹⁸⁸ Mindehhez hozzájárult, hogy szeptember 18-án Batthyány miniszterelnök elrendelte — bár a király még nem szentesítette az országgyűlés által megszavazott törvényt — a tervezett 42 000 főnyi újonclétszám első részletének kiállítását.¹⁸⁹

Mindez együttesen vezetett oda, hogy bár a Zrínyi-csapatba (amely nem vette olyan szigorúan a magassági mértéket) néhány nap alatt csaknem 600 önkéntes jelentkezett,¹⁹⁰ a pesti csatározászlóalj létszáma szeptember 22-én is csak 503 fő volt.¹⁹¹ Pedig a megajánlott 804 főnyi zászlóaljon kívül most Pest városának 64 374 lakosa után — az országgyűlés határozata értelmében minden 127 lélek után 2 újoncot számítva — még 1014 főnyi újonclétszámot kell kiállítania.¹⁹² Ezt fontolóra véve a szeptember 23-án tartott közgyűlés úgy döntött, hogy a részben kiállított csatározászlóaljat felajánlja a minisztériumnak, hogy számítsa be újoncilletményébe.¹⁹³ A miniszterelnök azonnal intézkedett, hogy a honvédszászlóalj alakuló pesti önkéntesek sorszámat kapjanak, így született meg a 14. honvédszászlóalj.¹⁹⁴ A zászlóaljhoz Batthyány már szeptember 16-án és 21-én is nevezett ki tiszteket.¹⁹⁵ Szeptember 24-én került sor a zászlóaljparancsnok: *Incze László őrnagy* (a 8. honvédszászlóalj volt századosa) és még néhány tiszt kinevezésére.¹⁹⁶ Batthyány még a felterjesztés, ill. átszervezés napján (szeptember 23-án) intézkedett, hogy a honvédekhez átállott pesti gránátosokkal kiegészített zászlóaljat,¹⁹⁷ a Zrínyi-csapat hátramaradt századával együtt, *másnap* kocsikon haladéktalanul indítsák el a székesfehérvári táborba.¹⁹⁸ Szeptember 24-én azután a 14. zászlóalj szekereken Baracska irányában elhagyta a fővárost.¹⁹⁹

Így került a Pesten toborzott új zászlóalj ezekben a sorsdöntő napokban a fehérvári, ill. a pákozdi táborba, ahol a szeptember 29-én vívott ütközetben a magyar sereg balszárnyán állott a 7. honvédszászlóaljjal együtt.²⁰⁰ Az alig négyhetes, sietve felszerelt és váratlan gyorsasággal táborba szállított zászlóalj nem hozott szégyent a harcmezőn sem a honvéd névre, sem a fővárosra. A 14. zászlóalj a későbbiek során csat-

lakozott a Jellasicsot üldöző sereghez, és részt vett a Lajta menti táborozáson is.²⁰¹ A szerencsétlen kimenetelű schwechati csatában pedig elismerésre méltó módon szerepelt, mert amikor a jobbszárny megfutamodott, egyedül a 14. zászlóalj állotta meg a helyét. A legnagyobb ágyútűzben rendezte sorait, és mintegy fél órán át tartotta fel az ellenséget, hogy fedezze a felvesztett visszavonulást.²⁰²

*

A 14. honvédszászlóalj toborzásának története az elmondottakkal nem fejeződött be. A zászlóalj ugyanis nem a tervezett létszámmal vonult táborba, és főleg nem érte el a Pest városa által kiállítandó újoncok számát. Így a toborzást, amelyet már október 1-től be akartak szüntetni,²⁰³ tovább folytatták. Október 12-én a most már *négy évre* fogadott újoncok²⁰⁴ száma elérte a 800 főt. Az aznapi közgyűlésen a város vállalta az egész újonckontingens (1014 fő) teljes felszerelését, s csak fegyvereket kért az államtól.²⁰⁵ A *toborzás egészen október 31-ig* folyt, amikor Nádosy Sándor ezredes, a Nemzetőrségi Haditanács akkori elnökének kérésére berekesztették.²⁰⁶ Nádosy indokolása az volt, hogy az országosan sikeresen folyó újoncozás következtében fölös számú újoncok is vannak, akikkel a 14. zászlóalj kiegészíthető. Ezért kérte a toborzás beszüntetését, „minthogy különben a toborzás által számos mesterlegény vonatnék el a máris csekély számú iparúzó osztálytól a haza nem csekély hátramaradásával”.²⁰⁷ Ettől fogva a kedvezmény nélküli *újoncozás* folyt tovább, amelynek eredményeként november 28-ig 965 újoncot állítottak ki.²⁰⁸ A november 30-i közgyűlésről Rottenbiller jelezte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a hiányzó újonclétszámot 14 nap alatt kiállítják, de csak 1014 főig, mert az 1072 főnyi létszám, amelyet a városon követeltek, téves számításon alapszik.²⁰⁹ Répásy Mihály tábornok, a hadügyminisztérium újoncozási osztályának igazgatója december 12-én kelt levelében elítélte a „figyelmet alig érdemelhető” kicsinyes számításokat, és felszólította a várost, hogy az 1072 főből még hátralevő újoncait mielőbb állítsa ki.²¹⁰ A december 18-i közgyűlés azután, hogy Pest jó hírét megóvjva, megszavazta az „illetéken felüli” 58 újonc kiállítását.²¹¹

A kép teljessége kedvéért el kell még mondanunk, hogy Buda városa okult Pest példáján, ezért — alkalmazkodva az augusztus 13-i miniszterelnöki rendelethez — augusztus 22-i közgyűlésén 200 önkéntes nemzetőr kiállítását határozta el.²¹² A kiállított csapatot azután szeptember elején Ivánka Imre őrnagy Vácott gyülekező táborába küldték.²¹³ A „vezérmegye”, Pest megye sem akart lemaradni, és augusztus 17-i közgyűlésén 3000 főnyi nemzetőrsereg kiállításáról hozott határozatot.²¹⁴ Az ezekből szervezett két Pest megyei önkéntes zászlóalj szintén részt vett a pákozdi csatában.²¹⁵ A Guyon Richárd őrnagy által vezetett 2. Pest megyei zászlóalj az ősz során — a „pesti csatárok” mintájára — ugyancsak honvédszászlóaljja szerveződött.²¹⁶

A semmiből máról holnapra született 14. honvédszászlóalj jelentőségét, Pest városának elismerésre méltó jó szándékán kívül az adja, hogy korai elindítója lett egy 1848 őszen általánossá vált folyamatnak. Ennek során a hosszabb-rövidebb időre elszegődött, a harctéri szolgálatban megéledő önkéntes nemzetőri alakulatok négyévi szolgálatot vállaló rendes honvédszászlóaljjá alakultak át.

A hetek alatt toborzott és felszerelt három honvédszászlóalj kiállításával fővárosunk a honvédelmi szervezkedés területén is megőrizte vezető szerepét. Azt a szerepet, amely — hasonlatosan Párizsnak a francia történelem fordulópontjain játszott szerepéhez — egészen az 1849 januári visszavonulásig elhatározó módon nyomta rá bélyegét a forradalom és a szabadságharc menetére. Pest-Buda egyszerű emberei: mesterlegények, napszámosok és munkások, a márciusi fiatalok vezetésével és a hazafias érzelmű polgárok támogatásával nemcsak a forradalom eredményeinek megvédésében és továbbfejlesztésében, hanem a harcmezőn is követésre méltó, emlékezetes példát mutattak a nemzetnek.

J E G Y Z E T E K

¹ 1848-ban, a forradalom kitörésekor Magyarország és kapcsolt részei a katonai igazgatás szempontjából öt főparancsnokságra (General-Commando) oszlottak. Ezek voltak: a budai (a szűkebb értelemben vett Magyarország, Erdély és a kapcsolt részek, ill. a határőrvidék nélkül), temesvári (bánsági), szebeni (erdélyi), pétervárad (szerémségi) és a zágrábi (horvátországi) „főhadikormány-székek”. Ez a szervezet elvben érvényes maradt egészen 1848 ősziéig, amikor a Honvédelmi Bizottmány a ténylegesen hatáskörébe tartozó területeken megszüntette azokat.

² Országos Levéltár. (A továbbiakban: OL.) Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Belügyminiszter elnöki iratai (a továbbiakban: BM eln.) 1848: 74., Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai (a továbbiakban: HNI) 1848: 177. — A hűsvéthétfői (ápr. 24-i) nagyikikindai vérengzés hírére az ápr. 26-i minisztertanács már foglalkozott egy „önkénytelen őrsereg” felállításának gondolatával. Az ülés jegyzőkönyvét l. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban (Sajtó alá rendezte: Sinkovics I.) Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KÖM) XII. köt. Bp. 1957, 145—146. — Az egész feszült és izgatott légkörre (így pl. a Lederer-féle macskazenére is), amelyben a toborzási felhívás megszületett l. szerző tanulmányát: Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung (10—20. Mai 1848). Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, Tomus II. Bp. 1960, 91—124.

³ HNI 1848: 180. — Batthyány ugyancsak május 15-ének éjjelén kelt rendelkezése (l. Pestí Hírlap, a továbbiakban PH [1848] máj. 23. [63.]) ruházza véglegesen a honvédség toborzásának ügyét a Baldacci ezredes által vezetett Országos Nemzetőrségi Haditanácsra. Említett rendelet kimondja, hogy Baldacci ezredes hatáskörébe tartozik „úgy az állandó, mint a rendes nemzetőrség”: vagyis a törvényben előírt, valamint a most felállítani elhatározott rendes v. mobilis (mozgó) nemzetőrség ügyeinek intézése. Ez a „rendes” v. mobilis nemzetőrség kapta azután rövidesen a *honvéd* elnevezést, amely június—júliusban vált közzé.

⁴ A felhívás szövegét l. PH (1848) máj. 17. (58) — Az eredeti falragaszt (magyar és német nyelven) l. OL. 1526 utáni gyűjtemény. 1848/49-es nyomtatványok.

⁵ HNI 1848 : 199.

⁶ L. Batthyány rendelkezését Ottinger Ferenc ideiglenes hadügyminiszterhez. HNI-iratok ikt. kve. 1848 : 206.

⁷ L. a Márczius Tizenötödike (a továbbiakban: MT) tudósítását: 1848. máj. 18. (55), továbbá a Nemzetőr cikkét: 1848. máj. 27. 668—669. — A gyanakvás oka az volt, hogy már áprilishan híre járt, hogy a sorkatonaság a nemzetőrséghez toboroz(?) — s a fölcsapott egyéneket átteszi a rendes katonasághoz, azzal a szándékkal, hogy Olaszországba vigye. L. PH (1848) ápr. 13. (28), Munkások Ujsága (a továbbiakban: MU) (1848) ápr. 16. (3).

⁸ Batthyány Lajos nemcsak mint a kormány elnöke kísérte figyelemmel a fejleményeket, hanem mint a nemzetőrség főparancsnoka is, akire a minisztertanács a mobilis nemzetőrség (a honvédség) szervezésének gondját is ráruházta.

⁹ Budapesti I. sz. Állami Levéltár (a továbbiakban: Bp. I. sz. Áll. Lt.), Pest város levéltára, (a továbbiakban: Pest v. lt.). Közigazgatási iratok (a továbbiakban: Közig.) 1848 : 103. Ezt az egyedi intézkedést rövidesen követte a máj. 23-án kelt 1540/B. sz. belügyminiszteri rendelet, amely országosan elrendelte, hogy azokban a városokban, ahol toborzás folyik, a hatóságok küldjenek ki egy polgári biztost, aki a hadfogadást vezető katonatiszttel és a katonai (v. ennek hiányában polgári) orvossal együtt „toborzási bizottságot” alkosson, amely a toborzás menetét ellenőrzi, és a felfogadott önkénteseket felesketi.

¹⁰ HNI 1848 : 224. — Megjegyzendő, hogy ezeknek a kiutalt felszerelési tárgyakkal értékét a honvédszázloaljak azután a sorkatonaságnak megtérítették.

¹¹ Pitsur kapitány, a 32. gyalogezred pesti főhadfogadó parancsnokának máj. 31-én a miniszterelnökhöz intézett jelentése is máj. 18-tól számítja a toborzást. L. OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Hadügyminisztérium biztossági (polgári-gazdászati) osztályának iratai (a továbbiakban: HM bizt.) 1848—102—47. Ezt megerősíti István nádornak máj. 18-án az uralkodóhoz küldött jelentése is. L. *Andics E.*, (összegyűjtötte és szerk.): A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. II. köt. Bp. 1952, 98—99.

¹² E napok hangulatára a korabeli hírlapokon kívül I. *Széchenyi István* naplóját (*Károlyi A.*, Gr. *Széchenyi István* döblingi irodalmi hagyatéka. Bp. 1921, I. köt. 317.) és *Jakab István* naplóját Országos Széchényi Könyvtár kéziratára (a továbbiakban: OSZK) Quart. Hung. 1315.,

¹³ PH (1848) máj. 21. (62) és *Pap D.*, Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848—1849. I. köt. Pest 1868, 142—144.

¹⁴ PH (1848) máj. 23. (63) — *Pap i. m. I.* köt. 138—140.

¹⁵ L. Pesti Divalap (a továbbiakban: PD) (1848) máj. 20. (23), 645—646. Vahot Imre beszámolója szerint a mozgalom a Radical Körből indult ki. L. erre még Nemzetőr (1848) máj. 27. 674. — Az adakozások és a honvédség szervezése közötti szoros kapcsolatot véglegesen Kossuth tudatosította a kamatos kincstári utalványok ügyében, máj. 23-án kibocsátott felhívásában. L. KÖM XII. köt. 177—181.

¹⁶ Bp. I. sz. Áll. Lt. Pest v. lt. Tanácsülési jkvek. 1848: 7716. (máj. 20.) A népgyűlésre csak máj. 24-én került sor. L. PH (1848) máj. 25. (65), 474.

¹⁷ Rottenbiller máj. 21-én kelt javaslatát l. Pest v. lt. Közig. 1848 : 61.

¹⁸ Pest v. lt. Közgy. jkvek 1848 : 7841. (máj. 22.). — Közig. 1848 : 61. Az összeget az előző évi adókulcs alapján szándékoztak kivetni. Az ügy további fejleményeire l. Pest városa és Duschek Ferenc pénzügyi államtitkár levélváltását: Pest v. lt. Közig. 1848 : 152.

¹⁹ A határozatot l. a máj. 22-i közgy. jkvben. A máj. 22-i dátummal megjelent falragaszt: OL. 1848/49-es nyomt. — A felhívás eredményét l. Nemzetőr (1848) máj. 27. 669.

²⁰ PD (1848) máj. 20. (23), 642.

²¹ *Jakab István* feljegyzése szerint e napon „a toborzás derekasan ment”. I. m. OSZK Quart. Hung. 1315.

²² A toborzási bizottmány jelentése Pest város tanácsához, 1848. jún. 7. Pest v. lt. Közig. 1848 : 103. L. még: *Egrevessy A.*, Emlékeim az 1848/49-dik évi szabadságharcz idejéből. Bp. 1893, 7—8. Hogy a toborzás színhelye a város központjában legyen, ezt az MT (1848.) máj. 20. (57) száma is követelte.

²³ PH (1848) máj. 24. (64), 469. — Nemzetőr (1848) máj. 27. 668.

²⁴ L. erre: *Vajda J.*, Egy honvéd naplójából. Pest 1869, 47.

²⁵ Ezt Nagy Gusztáv, a pesti toborzás kormánybiztosa mondja el „Az önkéntesek toborzásáról” című cikkében: *Nemzetőr* (1848) jún. 11. 725—727. — Nagy problémát jelentett a tizennyolc éven aluli fiatalok jelentkezése is (18—40 év volt a korhatár).

²⁶ Ennek számos példáját (egyének és testületek esetében) közölte a korabeli sajtó. Pest városára vonatkozó egyik ilyen összesítést l. 1848. jún. 30-ról: OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács (a továbbiakban: ONÖHt) elnöki iratai 1848 : 472.

²⁷ Az adatokat l. MT (1848) máj. 24. (60). — *Nemzetőr* (1848) máj. 27. — HM. bizt. 1848—102—47. — Pest v. lt. Közig. 1848 : 103.

²⁸ Batthyány már máj. 17-én közölte Ottinger vezérőrnagy helyettes hadügyminiszterrel (l. HNI 1848 : 199), hogy a tervezett önkéntes sereget *tíz zászlóaljra* osztva, katonai szabályok szerint fogják kiképezni. A közvélemény és a hatóságok azonban csak azokat a toborzóhelyeket ismerték, amelyeket a máj. 16-i felhívás közölt. Arról, hogy a hadfogadásra kijelölt városok önkénteseivel mi a teendő, csak máj. 30-án történt intézkedés. L. PH (1848) jún. 2. (72).

²⁹ HNI 1848 : 446. — Pest v. lt. Közig. 1848 : 103. — PH 1848. jún. 7. (76), 521.

³⁰ A toborzási bizottság jún. 7-én kelt, idézett jelentése (l. Pest v. lt. Közig. 1848 : 103) közli azt is, hogy egyidejűleg benyújtották a 2058 újonc 32 füzetet kitevő avatójegyzékét is, amelynek irattárba helyezését a jún. 10-i tanácsülés rendelte el. (Az avatójegyzékek hiánya nem csak fővárosi, hanem országos jelenség.)

³¹ A toborzási utasítást l. Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc iratai. 52/248.

³² MT (1848) jún. 5. (70). — A *Nemzetőr* 1848 máj. 27-én a következőket írta: „a magukat felajánlott önkéntesek sorába több szurtos, rongyos egyéniség is belép. . .” (669.).

³³ HNI 1848 : 336.

³⁴ *Vasvári Pál* írta ezekben a napokban a márciusi ifjúságról szóló cikkében, hogy egy részük hivatalt vállalt a minisztériumban, a másik csoport visszatért szülőföldjére, míg a harmadik a „hadi nemzetőrök” közé állott. L. Életképek (1848) jún. 4. (25), 705—710. Nyilván ennek is van szerepe abban, hogy amíg a pesti nemzetőrség soraiban közismerten erős antiszemita hangulat uralkodott, addig a honvédek között semmiféle ellenszenv nem volt tapasztalható a nagyszámú zsidó önkéntes ellen. L. PD (1848) máj. 28. (24), 692.

³⁵ *Podmaniczky F.*, Naplótöredékek (1824—86). Bp. 1887, II. köt. 247. L. még *Széchenyi i. m.* máj. 26. és jún. 12-ről.

³⁶ *Nagy Gusztáv* idézett összefoglaló cikkét a pesti toborzásról l. *Nemzetőr* (1848) jún. 11. 226. Az első önkéntes a korabeli sajtó szerint egy *Brandt* nevű jogász volt. *Nemzetőr* (1848) máj. 27. 668.

³⁷ L. *Nagy i. cikkét.*

³⁸ Uo.

³⁹ L. a máj. 30-i rendeletet: PH (1848) jún. 2. (72) és a „Toborzási utasítás”-t.

⁴⁰ Balassagyarmaton és Egerben ugyancsak a 32. gyalogezred hadfogadói működtek. Jászberényben a 12. Nádor huszárezred hadfogadója toborzott, míg Kunszentmiklóson a miniszterelnök rendeletére ezekben a napokban állítottak fel hadfogadót.

⁴¹ MT (1848) jún. 12. (76). *Nagy Gusztáv* közleménye.

⁴² Uo. (1848) máj. 25. (61).

⁴³ L. MT (1848) máj. 29. (64) számát és az MT (1848) jún. 5. (70) és jún. 6. (71) számában Csernátoni tudósításait, továbbá Börczy Gyula és Gyórfy Endre önkéntesek leveleit uo. a jún. 6. (71) és jún. 9. (74) számban.

⁴⁴ PH (1848) máj. 21. (62), közli *Pap i. m.* I. köt. 135—136.

⁴⁵ HNI 1848 : 311. (Lázár Gy. egyébként Móga vezérőrnagynak, a pesti dandárparancsnoknak veje volt.) Máj. 27-én megtörtént a zászlóalj tisztjeinek kinevezése is: OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Hadügyminisztérium, beadványok

(a továbbiakban: HM/b) 1848 : 47. Közli PH (1848.) máj. 30. (69). — L. még: HNI 1848 : 311.

⁴⁶ Uo. 1848 : 327.

⁴⁷ Uo. 1848 : 339.

⁴⁸ Ez ellen, hogy ti. csak 8—1 óráig folyik a toborzás, az MT 1848. máj. 23. (59) száma kikelt. Máj. 18-án Rottenbiller rendelkezett így, s ez a toborzás jún. 10-én történt újakezdése után is így maradt.

⁴⁹ A honvédeknel ti. ekkor tetemes pénzüsszeg: 15 forint volt a foglalo, amit tudva a sorkatonaság züllöttebb elemei, a jelentés szerint „erkölcstelenség s pazarlásra” csábították az önkénteseket. L. erre Nemzetör (1848) máj. 27. 669. Ezt igen élesen vetette fel Csernátoni — sajnos csak a toborzás berekesztése napján —, amikor megírta, hogy a beállott önkénteseket a kézhez kapott nagy összeg kicsapongásra csábítja. Így közülük többen „pár napi fiakkerezés, evés, ivás és kéjelgés után üres zsebekkel, de annál betegebben térnek haza”, s néhány napig semmire sem alkalmasak. MT (1848.) jún. 6. (71). A 2. zászlóalj egészségi állapotára ezzel kapcsolatban I. Cserey őrnagy jún. 18-án kelt jelentését Baldacci ezredeshez: ONöHt nem ikt. ir. (253. r. sz.)

⁵⁰ HNI 1848 : 336.

⁵¹ Az utasítás figyelmet érdemlő 3. pontja szó szerint a következőképpen hangzik: „Mindennap egyet a zászló aljához kinevezett tisztek közül a toborzási helyre elküldjön, a ki a fogadott egyéneket átveendi, s az előkelőbb rendűekből származottakat a laktanyába elküldvén, a munkások feléket a budai Rudas fürdőbe elvezeti, azokat ott fürdésre, haj nyírásra és régi ruhájuk kimosására vagy végképp elvetésére utasítja, ehelyett álladalmi tiszta fehér ruhával és bakancsallal mindenkét ellátja.” HNI 1848 : 336.

⁵² A rendelkezés világosan mutatja, hogy Batthyány már az első napokban felismerte, milyen lehetőséget rejt magában a gyors kiképzés és a tisztképzés szempontjából az a sajtóságon örvendetes tény, hogy az első honvédzászlóaljakban viszonylag nagy számmal (de a legjobb esetben is maximum 10%-os arányban) állottak be iskolavégzett, értelmiségi fiatalok. Az ősszel felállított új honvédzászlóaljak tisztikarának jelentős része a nyár folyamán közlegényként beállott diák v. iskolavégzett honvédekből került ki.

⁵³ A zászlóalj tisztikarának kinevezésére l. HM/b 1848 : 232.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ HNI 1848 : 339. — HM/b. 1848 : 75. A hadügyminisztérium ezzel kapcsolatos intézkedései: HM bizt. 1848—102—47.; továbbá: Hadügyminisztériumi kiadványok fogalmazványai (a továbbiakban: HM/k) 1848 : 129, 569.

⁵⁶ A panasz oka az volt, hogy az 1. zászlóalj egyik századának felügyeletével ideiglenesen megbízott sorenredi tiszt valami miatt kifakadva, durva szitkozódások közepette az egyik honvédnek azt találta mondani, hogy „Ich werde ihm die Ohren ausrissen!” HNI 1848 : 339.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ L. Fitsur kapitány i. jelentését: HM bizt. 1848—102—47.

⁵⁹ Nem lehet ma már mosolygás nélkül olvasni azt a hadakozást, amelyet az önkéntesek pl. a szakálluk megmentéséért folytattak. L. Im. J. levelét: MT (1848) jún. 9. (74), 297.

⁶⁰ L. erre Börczy Gyula honvéd levelét: MT (1848) jún. 6. (71), 284. — Az új tisztikarral szemben támasztott követelményekre l. még Nemzetör (1848.) máj. 27. 669.

⁶¹ A Pesten áthajózó győri 5. zászlóalj kisebb zendülése kapcsán emlékezik meg a Kossuth Hírlapja (a továbbiakban: KH) megrovóan arról, hogy a honvédsereg felállításának első napjaiban Pesten megtörtént, hogy a kapitányt torkon ragadták, vagy parancsaira azt felelték „Tudja kapitány úr, én marcius 15-nek embere vagyok, s nem szoktam a vak engedelmességhez.” KH (1848) aug. 8. (33), 149.

⁶² Györfly Endre önkéntes levele: MT (1848) jún. 9. (74), 298.

⁶³ MT (1848.) jún. 9. (74).

⁶⁴ A fegyelmeztelenségnek természetesen más tényezői is voltak. Így többek

között a már említett nagy összegű foglalópénz, amely kicsapongásokra vezetett. Emellett a foglaló jelentkezésre csábított munkakerülő, csavargó elemeket is, akik az első napok laza felügyeletét kihasználva megszöktek. Így az 1. zászlóaljnak jún. 2-án már 14 szökevénye volt. L. Pest v. lt. Közig. 1848 : 10. A szökevények száma a két zászlóaljnál jún. 10-ig 29 főre szaporodott. L. ONöHt. 1848 : 791, 819. A fegyelmetlenség természetesen sokszor gyerekes csínytevés volt, a zabolátlan jókedv vagy a „nekünk mindent szabad” hangulat következménye. Így pl. jún. 11-én (éppen ezen a kritikus napon) hagyta meg az Országos Nemzetőrségi Haditanács az 1. és 2. zászlóalj parancsnokságának, hogy a honvédeket a városligeti tóban való fürdéstől tiltsa el. A rendelkezés Szekrényessy Ede városi kapitány átirata következtében született. L. ONöHt 1848 : 846.

⁶⁵ Nemzetőr (1848.) máj. 27. 669.

⁶⁶ L. Nemzeti (1848.) jún. 6. (23), 88. A lap ezen száma ismerteti az új honvéd-egyenruhát.

⁶⁷ MT (1848.) jún. 9. (74). „Mimósák”.

⁶⁸ Batthyány levele Ottinger ideiglenes hadügyminiszterhez: HNI 1848: 199.

⁶⁹ HM bizt. 1848—102—14.

⁷⁰ HM/b 1848 : 17.

⁷¹ HNI 1848 : 368.

⁷² HM/b 1848 : 208.

⁷³ HNI 1848 : 399.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ PH (1848.) jún. 11. (80), 539.

⁷⁶ Május végén pl. a budai főparancsnokság visszakövetelte a honvédeknek kiadott ágyneműt arra hivatkozva, hogy az kell az újonnan érkező katonaságnak. Batthyány igen erőlyesen utasította vissza ezt a próbálkozást, és közölte, hogy a honvédek, amint fel lesznek ruházva és fegyverezve, „tüstént a rendes sorkatonaság szolgálatát teendik s ennél fogva az örtelep erősítése végett más ezredek ide rendelésének szüksége is elmúlik.” Batthyány a hadügyminisztériumhoz. 1848. jún. 2. HNI 1848 : 373.

⁷⁷ A pénzügyminisztériummal való egyezség értelmében a főváros fizette ki a Váci és Kígyó utcai szabókat és paszomántosokat. L. Pest v. lt. Közig. 1848: 132.

⁷⁸ Börczy Gyula jún. 4-én kelt, idézett levele: MT (1848.) jún. 6. (71).

⁷⁹ Lázár V., Önkénytesek előre! Nemzeti (1848.) jún. 6. (23), 88.

⁸⁰ MT (1848.) máj. 31. (66), *Széchenyi* i. m. 326. — Meg kell említenünk, hogy a 16. Zanini ezred zászlóalját még máj. 17-én Eszékre küldte a kormány, a vár megerősítésére. Nemzeti (1848.) máj. 18. (11). — *Széchenyi* i. m. 315.

⁸¹ Az olasz katonasággal elhíttették, hogy ha még egyszer leteszi az esküt, kétszer annyi ideig kell szolgálnia. Vonakodásukat Mészáros Lázár hadügyminiszter anyanyelvükön tartott ügyes beszéddel szerelte le. L. *Mészáros L.* emlékiratai. Pest 1867, I. köt. 60—61. — *Széchenyi* i. m. 326.

⁸² Ennek a rosszhiszemű hírnék a terjesztéséről a június 11-i összeütközésről beszámoló, alább idézett lapok bőven írnak. A hírt a honvédek egy része is elhítte. A pápai diákok emiatt, a visszaemlékezések szerint, kihallgatást kértek Batthyánytól is. L. *Kis E.*, A dunántúli ev. rev. egyházkerület pápai főiskolájának története. Pápa 1896, 254.

⁸³ HM/b 1848 : 201, 402. — Amikor már itt sem férték el az önkéntesek, egy századot a város által bérelt egyik „quasi laktanyába” helyezték el: HNI 1848 : 459. L. még *Vahot I.—Gánóczy F.*, Honvédek könyve. Pest 1861, 41.

⁸⁴ Az Életképek tudósítása: 1848. jún. 4. (25), 726—727.

⁸⁵ HM/b 1848 : 201. Lázár György százados jún. 5-én kelt jelentése a hadügyminiszterhez.

⁸⁶ HM/b 1848: 136., Pest v. lt. Közig. 1848 : 10.

⁸⁷ A letartóztatott személyeket azután a nemzetőrségi őrzőjrat vette át. A kihallgatási jegyzőkönyveket, iratokat stb. 1. HM bizt. 1848—90—65.

⁸⁸ Az események ismertetésénél felhasznált források: KÖM XII. köt. 258—260, 263. — MT (1848.) jún. 12—13. (76—77). — PH (1848.) jún. 14—15. (81—

82). — Jelenkor (1848.) jún. 15. (70). — Nemzetőr (1848.) jún. 18. 738. — MU (1848.) jún. 18. (16). — *Széchenyi* i. m. 332. — *Jakab I.*, naplója. OSzK. Quart. Hung. 1315. — *Mészáros* i. m. I. köt. 58—59. — *Waldapfel E.*, A forradalom és szabadságharc levelestára. I. köt. Bp. 1950, 297—299. (A laktanyába való behatolás leírását *Elefánty Ferenc*nek a Jelenkor i. számában közölt tudósítása alapján adjuk.) Az események színes, de pontatlan leírását l. még *Egressy* i. m. 8—10.

⁸⁹ Ezekben a napokban volt szó arról, hogy a 2. zászlóalj négy századát az ún. tábori kórház-laktanyába (Lager-Spital) helyezik át: HM/b 1848: 402.

⁹⁰ Nemzeti (1848.) jún. 14. (29). — Nemzetőr (1848.) jún. 18.

⁹¹ A sajtó szerint 8 halálos, 18 súlyos sebesültje volt a vérengzésnek, honvédek, olaszok és polgári személyek vegyesen.

⁹² MT (1848.) jún. 12. (76).

⁹³ L. KÖM XII. köt. 263. Stuller Ferenc levele Pulszky Ferenc külügyi államtitkárhoz Bécsbe, 1848. jún. 13.

⁹⁴ OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Miniszterelnök elnöki iratai (a továbbiakban: M eln.) 1848: 479. Közli: KÖM XII. köt. 258—260.

⁹⁵ L. Közlöny (1848.) jún. 14. (6), közli *Pap* i. m. I. köt. 199—204.

⁹⁶ L. 1848/49-es nyomtatványok.

⁹⁷ A rendőri hivatal felállítására: BM eln. 1848: 338. — Közlöny (1848.) jún. 17. (9). — PH (1848.) jún. 14. (81). — Pest városa állásfoglalására: Pest v. lt. Rendőri iratok 1848: 128. — A hivatal hatáskörének kiterjesztésére: BM eln. 1848: 838. — Közlöny (1848.) szept. 8. (91).

⁹⁸ A vizsgálatot elrendelő iratok: HM/k 1848: 322—323, 417. A további intézkedésekre l. HM bizt. 1848—90—21.

⁹⁹ HNI 1848: 199.

¹⁰⁰ Nemzetőr (1848.) jún. 18. 757—758.

¹⁰¹ Uo. 769.

¹⁰² Jún. 15-én szállították őket el. L. HM/k 1848: 348.

¹⁰³ *Széchenyi* i. m. 333.

¹⁰⁴ Uo. jún. 13-i naplóbejegyzések.

¹⁰⁵ Az értesítéseket l. az 1. zászlóalj esetében pl. Zalaegerszegi Áll. Lt. Zala m. lt. Bizottm. ir. 1848: 973. — A 2. zászlóalj esetében pl. Egri Áll. Lt. Heves m. lt. Közgy. ir. 1848: 928. A hadügyminiszter tudatta az érdekeltekkel, hogy az indulás időpontját 24 órával előbb fogják közölni. — A jelek szerint eredetileg mindkét zászlóaljat Szegedre akarták küldeni. L. BM eln. 1848: 297. Szemere Bertalan levele Csernovics Péterhez 1848. jún. 11-én.

¹⁰⁶ OL. Regnicolaris levéltár. István nádor levéltára. Miniszteri iratok 1848: 1437.

¹⁰⁷ HNI 1848: 530.

¹⁰⁸ Érdekes megemlíteni, hogy a máj. 10-i események alkalmával sem volt itthon Batthyány miniszterelnök.

¹⁰⁹ HNI 1848: 530.

¹¹⁰ HM/k 1848: 420.

¹¹¹ HNI 1848: 530.

¹¹² MT (1848.) jún. 14. (78).

¹¹³ Hazánk (1848.) jún. 24. (228), 113.

¹¹⁴ A két zászlóalj felszerelésének költségei 45 693 forintot tettek ki. HM bizt. 1848—47—41. (A legénység ekkor még csakót, atillát és köpenyt nem kapott!)

¹¹⁵ HM/k 1848: 418.

¹¹⁶ Uo. 1848: 523.

¹¹⁷ ONöHt ir. ikt. kve 1848: 1181.

¹¹⁸ HM/k. 1848: 569. A Baussner őrnagy parancsnoksága alatt álló zászlóalj a 2. Sándor császár, a 32. Esteri Ferdinánd és a 39. Don Miguel nevét viselő magyar legénységű sorjalogezredek gránátos osztályaiból tevődött össze.

¹¹⁹ L. 129. jegyzet.

¹²⁰ Nemzeti (1848.) jún. 6. (22).

¹²¹ Bp 2. sz. Áll. Lt. Pest m. lt. Közgy. jkv-ek 1848: 4291. Az 1848. jún.

20-i választmányi nagygyűlés előtt tartott beszámolóáról szóló feljegyzés. A küldöttség tagjai Nyáry Pál alispán, Teleki László gróf és Patay József voltak.

¹²² Meg kell említenünk, hogy bár Mészáros Lázár jún. 13-i rendelkezései már megosztva, Szeged alá, ill. a Dráva-vonalra akarták küldeni a két zászlóaljbat, Batthyány jún. 18-án kelt rendelete a következőket tartalmazta: „Hazánk viszonyai az első és második honvéd zászlóaljnak elindítását Pestről Szeged felé sürgetőleg követelik. . .” HNI 1848: 530.

¹²³ Nemzeti (1848.) jún. 21. (35).

¹²⁴ Hunyadi K., Szózat az önkénytesekhez. MT (1848.) jún. 23. (86), 435. — A honvédek nevében írt *Posztóczki A.*, Az önkéntesek búcsúja Pesttől címmel. L. Nemzetőr (1848.) jún. 25. 773.

¹²⁵ A zászlóavatási és búcsúztatási ünnepség alább közölt leírásának rekonstruálásához a következő forrásokat használtuk: MT (1848.) jún. 24. (87). — Nemzeti (1848.) jún. 25. (39). — Hazánk (1848.) jún. 27. (229). — *Waldapfel* i. m. I. köt. 322—323. — *Egressy* i. m. 11—12. (Utóbbi több emlékezeti tévedést tartalmaz.) A zászlóavatás nyomtatott programját és a két zászlóaljparancsnok ugyan-csak kinyomtatott beszédét l. 1848/49-es nyomtatványok.

¹²⁶ Az 1848-as nemzetőri és honvédzászlók leírását l. *Kumorovitz L. B.*, A magyar zászló és nemzeti színek múltja, II. Hadtörténelmi Közlemények, (a továbbiakban: HK) 1956. I. 85—95.

¹²⁷ Batthyány Lajosné: Zichy Antónia, Károlyi Györgyné: Zichy Karolina, „a nemes testvérpár”. MT (1848.) jún. 24. (87).

¹²⁸ Egyedül a szegedi 3. honvédzászlóalj vonult hamarabb, már jún. 21-én az óbecsei táborba — de ez nem a kormány rendeletére történt, mivel a zászlóalj még sem felfegyverezve, sem kiképezve nem volt, sőt létszáma sem volt teljes. L. erre *Urbán A.*, Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. HK (1955.) 3—4. 157—158.

¹²⁹ A jún. 21-én a hadügyminisztérium által szétküldött útrend a székesfehérvári, veszprémi, zalaegerszegi levéltárakban is megtalálható. L. pl. Zalaegerszegi Áll. Lt. Zala m. lt. Bizottm. ir. 1848: 1062. — (Az 1. zászlóalj az eredeti tervek szerint gyalog indult volna Tétényen át Velencére. L. Bp. 2. sz. Áll. Lt. Pest m. lt. Alisp. ir. 1848: 992., 1009.) — Az 1. zászlóalj időbeosztása a következő volt: jún. 24. : Ercsi; jún. 25. : Velence; jún. 26. : pihenőnap; jún. 27. : Fehérvár; jún. 28. : Várpalota; jún. 29. : Veszprém; jún. 30. : pihenő; júl. 1. : Nagyvázsony; júl. 2. : Tapolca; júl. 3. : Keszthely; júl. 4. : pihenő; júl. 5. : Kiskomárom; júl. 6. : Nagykanizsa.

¹³⁰ Hazánk (1848.) júl. 15. (7), 28.

¹³¹ PH (1848.) júl. 16. (109), 661.

¹³² Egri Áll. Lt. Heves m. lt. Közgy. ir. 1848: 931. A zászlóalj Szolnokon való tartózkodására l. a helyi Damjanich Múzeum anyagában a szolnoki ferencesek Historia Domus-át.

¹³³ BM eln. 1848: 494.

¹³⁴ HNI 1848: 618. — HM ált. ir. 1848: 3017.

¹³⁵ Ezek során a zászlóaljnak 8 halottja és 18 sebesültje volt. A 2. zászlóalj parancsnokának júl. 21-én kelt, erről szóló, név szerinti jelentését l. ONöHT nem ikt. ir. (253. rakt. sz.) Tudósítást l. még PH (1848.) júl. 28. (119).

¹³⁶ L. ONöHT nem ikt. ir., fenti jelentés.

¹³⁷ Cserey őrnagy júl. 31-én kelt jelentése. L. ONöHT nem ikt. ir. (253. r. sz.) „A betegség oka — írja a zászlóaljparancsnok — nagyrészt az élelmezés rendetlensége, az erős szolgálat és éghajlati befolyás, minthogy a betegség nagyrészt lázas jelenetű.”

¹³⁸ L. ennek színes leírását *Egressy* i. m. 14—18., valamint apja, *Egressy Gábor* leveleiben: *Waldapfel* i. m. I. köt. 359—363, 377—379. L. még PH (1848.) aug. 16. (137), 768.

¹³⁹ Bechtold altábornagy aug. 22-én kelt hivatalos jelentése nem említi ugyan a 2. honvédzászlóaljat (általában egy honvédzászlóaljat sem nevez meg), de jelentéséből kitűnik, hogy a Verbászon és a környező táborokban levő összes honvédzászlóalj részt vett a második ostromban. Közlöny (1848.) aug. 30. (82), közli *Pap* i. m. I. köt. 378—381.

¹⁴⁰ PH (1848.) szept. 3. (161), 829. — „A zászlóalj nem szállásokon, hanem Verbász alatt táborban van — jelentette szept. 24-én Cserey őrnagy —, hol szalma és nádgunyhókban szakaszokint tanyázik.” ONöHt 1848: 3869. (A sátorral nem rendelkező, az időjárás viszontagságainak kitett honvédek még ekkor sem kaptak köpenyt!)

¹⁴¹ HM ált. ir. 1848: 8011. A 2. honvédszászlóalj a továbbiakban is a délvidéki harcokban szerepelt.

¹⁴² OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Csányi László iratai. Levelezése I./53. (1263. r. sz.) Szeth alezredes levele Csányi L.-hoz 1848. júl. 14-én.

¹⁴³ A tábori hangulatra I. pl. *Székács P.*, Az 1. honvédszászlóalj dala c., „Fel vígan csengjen a pohár”. . . kezdetű versét. *Nemzetőr* (1848.) nov. 8. (19).

¹⁴⁴ M eln. 1848: 482. Batthyány levele Csányi L.-hoz. 1848. aug. 8.

¹⁴⁵ OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Kossuth Polizei-Akten. 1848: 39. Csányi L. jelentése a miniszterelnökhöz.

¹⁴⁶ M eln. 1848: 638.

¹⁴⁷ L. Móga altábornagy jelentését: *Közlöny* (1848.) okt. 2. (114), 582. Az 1. zászlóalj szereplésére l. még (*Sz. Gy.*): Egy honvéd-köztüzér élete 1848/9-ben. Bp. 1875, 16—23. Az 1. zászlóalj a továbbiakban Görgey hadtestében szerepelt. Erről tájékoztatást nyújt: *Vörös L.*, Az 1848/49-iki első honvédszászlóalj története a szabadságharcban. Bölcsészdoktori disszertáció az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történeti könyvtárában 2339. rakt. sz. alatt, 162. (Helyenként nézagos és pontatlan munka, mivel szerzője a minisztériumok értékes anyagát nem ismerte.)

¹⁴⁸ OL. Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Belügyminiszteri általános iratok (a továbbiakban: BM) 1848: 3649. *Közli Pap* i. m. I. köt. 205—208.

¹⁴⁹ L. *Urbán A.*, A nemzetőrség önkéntes mobilizációja 1848 nyarán. HK (1958.) 3—4., 124—150.

¹⁵⁰ Pest m. lt. *Közgy. ir.* 1848: 5181.

¹⁵¹ HNI 1848: 591. — *Közlöny* (1848.) júl. 2. (23), közli *Pap* i. m. I. köt. 272—273.

¹⁵² *Közlöny* (1848.) júl. 16. (37), közli *Pap* i. m. 299—302. A közlemény részletes tájékoztatást ad a ruházatról, felfegyverzésről, gyülekezésről stb.

¹⁵³ L. az Országos Nemzetőrségi Haditanács jegyzőkönyvében: 1848. aug. 5-i tanácsülés, 201. sz. — Lo-Presti lovasai a verbászi táborba kerültek; l. Gömői Frigyes levelét: *Nemzetőr* (1848.) aug. 20. (8), 125—126.

¹⁵⁴ Az augusztus végén a bánási táborba vonult vadászcsapat a perlászi szerb tábor szept. 2-i elfoglalásában kimagasló szerepet játszott. L. *Közlöny* (1848.) szept. 6. (89).

¹⁵⁵ KH (1848.) júl. 17. (15), 64. — *Budapesti Divatlap* (1848.) júl. 13. (2), 431.

¹⁵⁶ KH (1848.) júl. 22. (19), júl. 28. (24).

¹⁵⁷ PH (1848.) júl. 26. (117). — KH (1848.) júl. 26. (22).

¹⁵⁸ PH (1848.) júl. 28. (119) — KH 1848. júl. 28. (24).

¹⁵⁹ ONöHt 1848: 1861. — HM bizt. 1848—102—130, 152. Jelentkezésükre eleve számítottak. L. KH (1848.) júl. 17. (15), 64.

¹⁶⁰ Pest v. lt. *Közgy.* 1848: 42., 205.

¹⁶¹ PH (1848.) aug. 9. (129). — *Nemzeti* 1848. júl. 30. (69), aug. 4. (73), aug. 8. (76). Földváry alakulata rövid óbecessi tartózkodás után szintén Verbászra kerül. L. *Egressy* i. m. 28. — *Közlöny* (1848.) aug. 17. (69). A zászlóaljat szept. elején a minisztérium még két hétig (nyilván Szenttamás harmadik ostromáig) vissza akarta tartani, de ez csak részben sikerült. A visszatérőkkel a toborzó körútra indult Kossuth Ceglédzen találkozott, akik felszólítására azonnal csatlakoztak hozzá. Mindezekre l.: HM 1848: 6667. — *Közlöny* (1848.) szept. 15. (98), 489. (A zászlóalj nyilatkozata). — KH (1848.) szept. 22. (72) és szept. 29. (78). — *Nemzetőr* (1848.) szept. 24. (13). — *Barla I.*, Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén. Századok (1952.) 1. és klny. 4.

¹⁶² HM/b 1848: 4002. *Közli*: KÖM XII. köt. 582—583.

¹⁶³ *Közlöny* (1848.) júl. 27. (48).

¹⁶⁴ HNI 1848: 782. — Közlöny (1848.) aug. 14. (66). Közli: *Pap* i. m. I. köt. 369—370.

¹⁶⁵ Pest városának szóló példány: Pest v. lt. Közig. 1848: 159. — Buda városé: Buda v. lt. lajstromozatlan iratok 1848/49. — A Kovács ezredesnek szóló példányt közölte a Közlöny (1848.) aug. 4. (56).

¹⁶⁶ Az általános rendelkezés késlekedésének egyik oka volt az is, hogy a déli táborba utazó Mészáros Lázár arra kérte a miniszterelnököt, visszatérteig ne adjon ki újabb rendeletet az önkéntes mobilizáció kérdésében.

¹⁶⁷ Közlöny (1848.) aug. 7. (59), és röpirat is az 1848/49-es nyomtatványok között. — A sajtóban megjelent közlemény azt is tudatta, hogy Pesten a szerviták épületében lehet jelentkezni.

¹⁶⁸ Buda v. lt. Tanácsülési jkv. 1848: 106. (aug. 7.). — Közlöny (1848.) aug. 22. (74), 365. — PH (1848.) aug. 24. (142), 793.

¹⁶⁹ Egri Áll. Lt. „Budai nemzeti őrsereg 1. zászlóalj levelező könyve”. 39. sz. Kiss M. őrnagy levele Kovács György nemzetőri ezredeshez, 1848. aug. 13. (A leveleskönyv eddig ismeretlen módon került az egri levéltárba.)

¹⁷⁰ Pest v. lt. Közig. 1848: 161.

¹⁷¹ Pest v. lt. Közgy. jkv. 1848: 12. 317. — Közig. 1848: 161.

¹⁷² Pest v. lt. Közig. 1848: 161. Közli *Schmall L.*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899. II. köt. „A pesti csatárok” c. tanulmányában 126—128. Id. cikk felhasználta Pest város levéltárából a jelen témára vonatkozó legfontosabb iratokat, de jobbára csak azok ismertetésére szorítkozik. Célkitűzése szerint azt vizsgálja, kik számítottak „pesti csatár”-nak, kiket illetett meg 1867 után az 1848 augusztusában megszavazott jutalom, ill. segély.

¹⁷³ A 804 fő (a sorozredi zászlóaljak mintájára): 720 közbíró, 72 tizedes, 12 őrmester, 12 dobos, 6 ács és 2 zászlótartó. Ezenkívül természetesen a tisztikar: 1 őrnagy, 1 segédtszáz, 6 százados (kapitány), 12 főhadnagy, 12 alhadnagy, 1 főorvos, 2 alorvos és 1 számvevő.

¹⁷⁴ Egyévi szolgálat esetén fejenként 40, két-három év esetén 60, ill. 80 forint jutalmat tűztek ki. A rokkantaknak, ill. özvegyeknek a szolgálati jutalom összegén túl megszavazták életük végéig a 8 krajcáros napidíját.

¹⁷⁵ A tervezet pontos, darabszám szerinti költségvetést tartalmaz a fegyverek és a szükséges ruházati cikkek árától a tisztek fizetéséig mindenről.

¹⁷⁶ Pest v. lt. Közgy. jkv. 1848: 12 774. — Közig. 1848: 161.

¹⁷⁷ ONöHt 1848: 2928., Pest v. lt. Közig. 1848: 161.

¹⁷⁸ Pest v. lt. Közig. 1848: 161.

¹⁷⁹ ONöHt 1848: 2938. — Pest v. lt. Közig. 1848: 161.

¹⁸⁰ Uo. 1848: 3161. — Pest v. lt. Közgy. jkv. 1848: 12 796. — Közig. 1848: 161. — *Schmall* i. m. II. köt. 129. a jegyzőkönyv egy részletét szó szerint közli.

¹⁸¹ ONöHt 1848: 3161.

¹⁸² Uo. 1848: 3161. — Pest v. lt. Közig. 1848: 161. — A szükséges pénzüsszeget illetően az aug. 24-i közgyűlés 12 796. sz. alatt megfelelő intézkedéseket fogantatott addig is, míg a pénzügyminiszter kellően nem rendelkezik. Ezt az aug. 31-i közgyűlésen 13 095. sz. alatt még kiegészítették, felhatalmazva a házipénztárt, hogy a májusban felajánlott 200 000 forintból összegyűlt 16 000 forintot is felvehesse. Az elszámolás szerint Lángh Ignác, a toborzás vezetője, összesen 30 000 forintot vett fel a zászlóalj toborzására és felszerelésére, amely összesen 51 000 forintba került. Az iratokat l. Közig. 1848: 191, 480., a Kereskedelmi Bankra vonatkozóan Szemere Bertalan helyettes miniszterelnök levelét 1848. szept. 7-ről. Közig. 1848: 161. Fentiekre l. még *Schmall* i. m. II. köt. 132.

¹⁸³ Pest v. lt. Közgy. jkv. 1848: 13 095., Közig. 1848: 161. Batthyány a kérésnek nyilvánvalóan nem tett eleget, de amikor szept. 20-án Ujházy Lászlónak egy szabadcsapat felállítását megengedte, kikötötte, hogy „a toborzás Pest város határain kívül történjék”. Közlöny (1848.) szept. 24. (107), közli *Pap* i. m. II. köt. 23. — Pest városának a Szalay-féle toborzás miatt aug. végén volt is némi nézeteltérése a hadügyminisztériummal, mivel az eredetileg csak Pest megyére szóló toborzási engedélyt adott ki. L. Pest v. lt. Közig. 1848: 194.

¹⁸⁴ Közlöny (1848.) szept. 3. (86), PH (1848.) szept. 3. (151), KH (1848.)

szept. 3. (56). Közli *Pap* i. m. I. köt. 399—400. A falragaszt l.: 1848/49-es nyomtatványok.

¹⁸⁵ Szemere rendeletét l. Közlöny (1848.) aug. 30. (82), közli *Pap* i. m. I. köt. 395—397. — Pest város aug. 31-i közgyűlésének határozatát (13 193. sz. alatt), valamint az újoncállítási bizottság aug. 31.—szept. 1-i jegyzőkönyvét l. Közig. 1848: 191.; az újoncösszeírást tudtul adó, Rottenbiller által aug. 31-én kibocsátott hirdetményt: 1848/49-es nyomtatványok.

¹⁸⁶ Az első napok eredményeiről semmi megbízható adatunk nincs. Amnyit tudunk, hogy szept. 2-án a toborzást vezető Lángh Ignác főkapitány 50 főre vételezett ruházati cikkeket a katonai raktárból: HM bizt. 1848—47—194, 197.

¹⁸⁷ KH (1848.) aug. 23. (46), 210. — HM 1848: 5947. A kb. 1400 főnyi Hunyadi-csapatot Batthyány szeptember közepén előbb a Délvidékre, majd Dunaföldvárra, az átkelőhely biztosítására rendelte. Az alakulat részt vett Ozoránál Roth és Philippovics seregeinek elfogásában, majd Perczel Mór muraközi hadjáratában. Gyalogságából az 50. honvédszászlóalj alakult, lovassága pedig a 13. honvéd huszárezred magvát szolgáltatta.

¹⁸⁸ Közlöny (1848.) szept. 19. (102). A kb. 800 főnyi Zrínyi-csapatot szeptember 22-én a miniszterelnök a fehérvári táborba rendelte. Részt vett a pákozdi csatában, majd az ozorai fegyvertényben s Perczel muraközi hadjáratában. A szabadcsapat az elsőként alakult át honvédszászlóaljja és a 35. sorszámot kapta.

¹⁸⁹ Közlöny (1848.) szept. 19. (102). Az erre vonatkozó rendeleteket l. Pest v. lt. Közig. 1848: 191.

¹⁹⁰ KH (1848.) szept. 20. (70), 320.

¹⁹¹ „A katona állítás tárgyában kiküldött bizottság a toborzás és újoncsolás tárgyában jelentést tesz Pest város közgyűléséhez”. (14 457. sz. alatt) Közig. 1848: 191.

¹⁹² Említett jelentés szerint eredetileg 1072 főt vetettek ki Pestre, de ez nyilvánvalóan számítási hiba, ezért ekkor még a helyes 1014 (egyes iratokban 1012) fővel számolnak.

¹⁹³ L. a bizottmány már fentebb idézett szept. 23-i jelentését, valamint az ezen a napon 14 272. sz. alatt a pénzügyminiszterhez intézett levél fogalmazványát: Közig. 1949: 191. — L. még *Schmall* i. m. II. köt. 130.

¹⁹⁴ Közlöny (1848.) szept. 26. (108), 555. A Nemzetőrségi Haditanács ezt szept. 24-én már mint tényt vette tudomásul: ONöHt jkve 1848: 252. — Megjegyzendő még, hogy a 11.—14. honvédszászlóaljakat a miniszterelnök július közepén Erdélyben rendelte el felállítani. Az erdélyi honvédtoborzás lassú tempója azonban csak a 11. és 12. zászlóaljak kiállítását tette lehetővé, ezért a Nemzetőrségi Haditanács már szept. 18-án kiadott egy közleményt, amely szerint a 13.—14. zászlóaljakat a Királyhágón innen fogják megszervezni. L. Közlöny (1848.) szept. 19. (102).

¹⁹⁵ *Szept. 16.*: ONöHt 1848: 3633. — Közlöny 1848. szept. 18. (101); *szept. 21.*: ONöHt 1848: 3983. — Közlöny (1848.) szept. 23. (106).

¹⁹⁶ ONöHt 1848: 4719. — Közlöny (1848.) szept. 27. (109).

¹⁹⁷ A 14. zászlóaljhoz 59 gránátos került, l. ONöHt 1848: 4274.

¹⁹⁸ M eln. 1848: 738.

¹⁹⁹ KH (1848.) szept. 26. (75), 342. Ekkor csatlakozott a zászlóaljhoz annak sietve kinevezett katonai ügyésze, Csaplovics Lajos: ONöHt 1848: 4122.

²⁰⁰ L. a pákozdi csata hadrendjét: Hadtörténeti Intézet Levéltára. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc iratai. A VII. hadtest hadműveleti naplója. Közli: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Bp. 1955, II. köt. 49.

²⁰¹ Karsa Elek zempléni önkéntes nemzetőr levelei a feldunai táborból. . . Adalékok Zemplén vármegye történetéből. 1905. (évf.) 204.

²⁰² Inczédy őrnagy, a zászlóalj parancsnoka 1848. nov. 12-én a következőt jelentette erről Görgeynek, valamint a honvédsereg főparancsnokának, Pándy alezredesnek: „A schwechati nevezetes csata alkalmával a parancsnokságom alatt lévő zászlóalj, az ellenséges ágyú golyó zápora között, daczára annak, hogy az ugyan azon dandárban lévő zászlóaljak megzavarodva futásban keresének mene-

külést, vitézül és bátran megállván, sőt a folytonos tűzben is vezéri parancs szavamra a megkívántató taktikai fejlődéseket rendben és pontosan végezvén, s minden segítség nélkül csak nem fél óráig az ellenség előtt egyedül állván...'' ONöHt 1848: 8558. A 14. zászlóalj a schwechati csata után Görgey hadtestében maradt, annak kötelékében vett részt a téli felvidéki és a tavaszi hadjáratban.

²⁰³ A szept. 23-i közgyűlés 14 457. sz. határozata. Pest v. lt. Közig. 1848: 191. — L. még *Schmall* i. m. II. köt. 131.

²⁰⁴ Batthyány szept. 18-i rendelete mondja ki, hogy nem 3 évre, mint eddig, hanem 4 évre kell a honvédújoncokat fogadni. ONöHt 1848: 3844.

²⁰⁵ KH (1848.) okt. 13. (90). A pénzügyminiszter Pest városának 1848. okt. 22. L. Közig. 1848: 191.

²⁰⁶ Nádosy Sándor levele Pest városához 1848. okt. 31-én: Közig. 1848: 191.

²⁰⁷ Itt is fölmerül a zászlóalj szociális összetételének kérdése, de az avatólajstromok itt is hiányoznak, mert azokat Lángh Ignác, a toborzás vezetője magánál tartotta, és csak az elszámoláskor terjeszthette be. L. a nov. 28-i közgyűlésnek tett jelentését: Közig. 1848: 191. és *Schmall* i. m. II. köt. 132. Az avatólajstromok hiányában csak azt állapíthatjuk meg, hogy a 14. zászlóalj szociális összetétele nyilván erősen hasonlított a korábban kiállított két honvédzászlóalj társadalmi rétegződéséhez.

²⁰⁸ Lángh Ignác jelentése a közgyűlésnek 1848. nov. 28-án, Közig. 1848: 191.

²⁰⁹ Közig. 1848: 191.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Uo.

²¹² Közlöny (1848.) aug. 22. (74). Két felhívás az aug. 22-i közgyűlésből: „Buda város lakosaihoz!” és „Budai nemzetőrök!” címmel: 1848/49-es nyomtatványok. Előbbi melléklet a Közlöny 1848. szept. 4. (87) számához is. — Kiss Miklós maradására: ONöHt 1848: 2983. és Közlöny (1848.) aug. 28. (80).

²¹³ HM 1848: 6216. — Buda v. lt. Corr. Mag. 1848: 897.

²¹⁴ ONöHt 1848: 3561. — Pest vm. lt. Közgy. jkv. 1848: 5685. — Közgy. ir. 1848: 5894—95, 6080—94.

²¹⁵ L. a pákozdi hadrendet. (I. a 200. jegyzetnél.)

²¹⁶ Guyon zászlóalj a 66. sorszámot kapta.

A. Urbán

LE RECRUTEMENT DES HONVEDS A PEST-BUDA EN 1848

La capitale de la révolution et de la guerre de l'Indépendance Nationale Hongroise de 1848/1849, Pest-Buda a joué un rôle important dans les événements de l'an 1848. Elle a marqué d'une manière décisive l'évolution des événements de la révolution, tandis que son rôle ne peut être comparé qu'à celui revenu à Paris dans la grande révolution française. La capitale révolutionnaire qui imprima une direction aux événements, était la première à assumer une part des sacrifices, entre autres aussi dans la mise sur pied des premiers bataillons honveds. Donc, parmi les 14 bataillons formés pendant l'été de 1848, 3 furent constitués et équipés par Pest-Buda et dont deux devaient participer déjà le 29 septembre, à la bataille décisive de Pákozdi qui constitua pour ainsi dire l'ouverture de la guerre de l'Indépendance.

Le premier ministre responsable hongrois qui s'était constitué au début du mois d'avril de 1848 sous la direction de Lajos Batthyány se mit à l'oeuvre dans une situation très grave. Tout était à recommencer et c'étaient surtout les affaires des finances et de la défense nationale qui ont posé à ce ministre des difficultés quasi insurmontables. Il s'avéra de bonne heure que les troupes de ligne étaient restées fidèles à Vienne et nourrissaient des sentiments d'hostilité envers

le nouveau régime. En appréciant l'état des choses et sous l'effet des nouvelles alarmantes concernant les mouvements serbes dans les provinces méridionales du pays, le gouvernement décida dès le 16 mai la formation d'un corps d'armée volontaire de 10 000 recrues. L'armée divisée en 10 bataillons ne relevait pas du ministère de la guerre à Vienne ou de son organe encore en fonction en Hongrie, du Général-Commando dont le siège était à Buda et qui avait la disposition entière des régiments de ligne. Dans les régions habitées par des Hongrois, ces nouvelles formations furent relativement vite mises sur pied et envoyées dans les provinces méridionales. Déjà dans les premières semaines, ces volontaires ont reçu le nom de «Honved» (Défenseur de la patrie). Leurs 10 bataillons constituaient le noyau de l'armée honved, l'armée victorieuse de la campagne du printemps de 1849.

Le recrutement commencé le 17 mai à Pest-Buda, eut tôt de beaux résultats et le 5 juin était terminé déjà, le nombre des deux bataillons à mettre sur pied ayant atteint le chiffre prescrit de 2058 volontaires. Les bataillons, composés pour la plupart de compagnons, de journaliers et d'autres éléments d'origine plébéienne et dans une faible proportion de jeunes intellectuels et de nobles, furent bientôt équipés par les autorités militaires et la municipalité de Pest-Buda, pourvus de l'uniforme nouvelle justement régularisée.

Le dimanche de la Pentecôte (le 11 juin) dans la caserne Charles, située dans le centre de la ville, un accrochage sanglant avec coups de feu et provoquant la mort de plusieurs soldats éclata entre les soldats d'un régiment constitué d'Italiens et les volontaires honveds en quartier dans la même caserne. Après ce conflit d'ailleurs de nature politique masquée seulement, les troupes italiennes ont été immédiatement évacuées de la capitale, mais bientôt les Honveds ont été également mis en route.

Le 24 juin, de grand matin, se déroula sur la place appelée aujourd'hui place Engels la prestation solennelle du serment des deux premiers bataillons mis sur pied dans le pays. La fête terminée, le 1er bataillon s'embarqua sur le Danube pour assurer la couverture de la ligne de défense près de la Drave dans le midi et le 2e bataillon partit par chemin de fer vers Szolnok (et de là par bateau sur la Tisza) pour le front dans le Bácska. Leur entraînement, en réalité, ne commença que là, dans le voisinage immédiat du théâtre des opérations — voire même, quant à ce deuxième, dans l'intervalle des opérations militaires.

*

Dans la troisième partie de l'étude, l'auteur se propose de retracer les circonstances de la mise sur pied du troisième bataillon honved de Pest, le 14e bataillon honved. Conformément à l'intention du gouvernement, la municipalité de Pest s'est proposé d'organiser dans le cadre de ses attributions une formation de *gardes nationaux* volontaires. Le gouvernement avait notamment l'intention de remplacer par celle-ci la garde nationale mobilisée en vertu de la loi XXII de l'an 1848 et qui a subi une déroute dans les provinces du midi, sur le théâtre d'opération dans le Bácska et Bácság. Le recrutement de ces gardes nationaux volontaires commencé le 31 août a coïncidé cependant avec la décision du Président du Conseil hongrois, par laquelle la conscription des recrues votée par l'Assemblée Nationale a été décrétée (malgré que la loi ne fût promulguée par le roi!). En même temps, Lajos Kossuth et Mór Perczel ont entrepris parallèlement l'organisation des corps francs (troupes de Hunyadi et de Zrinyi) dans la capitale. La municipalité a donc abandonné le recrutement, d'un succès d'ailleurs modéré, et ses volontaires ont passé au corps des Honveds. Le nouveau, 14e bataillon, arrivé au camp militaire 5 jours avant la bataille de Pákozd a reçu le baptême de feu dans la bataille du 29 septembre.

A főváros színházi életének megmagyarosodása (1843–1878)

1843. november 25-re a pesti nagy Német Színház, a Stadttheater, jutalomjátékot hirdetett. Drámai rendezője, Anton Berg javára került előadásra a „Des Schauspielers letzte Rolle”, Kaiser zenés színműve három felvonásban. — Berg érdemes ember volt; még azok közé a régi fajtájú magyarországi német színészek közé tartozott, akik egész életüket egy-egy nagyobb hazai városunkban töltötték, itt kezdték pályájukat, itt működtek a változó igazgatók hosszú során keresztül, és miután gyermekeiket a helybeli középiskolába járatták, itt öregedtek és itt haltak is meg.¹ A nézőtér bizonyára illendően megtelt, színház és rendező elégedetten zárták le ezt a novemberi napot. Holott ezen az estén kezdődött a pesti német színházi bukása, amit több mint ötven évvel ezelőtt az éles eszű Unwerth gróf előre látott, amit Kunoss Endre már 1831-ben biztosnak tartott, és amit az egy-két évvel később bekövetkezett tűzkatasztrófa csak lezárt.² Ugyanezen a november 25-én volt ugyanis Szigligeti Szökött katonájának a bemutatója, s vele az 1843–44-es sorsdöntő színházi évad első nagy magyar sikere.³

A végzet természetesen már hosszabb ideje, mondhatnánk, a Pesti Magyar Színház megnyitásának napja óta ott leselkedett a német társulat körül. De a Szökött katona nem remélt, eddig még meg nem élt, elképesztően nagy hatása mutatta meg a közönségnek, hogy a két színház közül melyiket illeti meg a vezető szerep, s evvel meg is pecsételte a másik sorsát.

A Német Színház élén ekkor ügyes üzletember állt. Erre volt szükség olyan intézménynél, amelyet az épülettulajdonos város haszon fejében adott ki a többet ígérőnek. A legfejlettebb üzleti szellem sem vált azonban be avval a vetélytárssal szemben, ahol az igazgató egy nem kevésbé találékony, hozzáértő, de a német Forstnál sokkal lelkesebb és képzetesebb polgár volt: Bartay Endre, az operát Erkel Ferenc irányította, és mint titkár, színháztörténetünk egyik legértékesebb személyisége, Szigligeti Ede működött.

A „pestvárosi színház”, a Színház (ma Vörösmarty) téren emelkedő hatalmas palota már korántsem volt az, aminek harminc évvel ezelőtt ünnepelték: a német nyelvterület legnagyobb, legfényesebb színháza.⁴ A berlini Königliches Theater felszerelésének gazdagságával, a Burg-

theater kiforrott művészi irányával régen homályba borította, noha a monarchia vidéki színházai között még mindig az elsők közé számított. A pesti tanács azonban, végső soron Aman, Hild és Pollák empire remekének gazdája, nem volt alkalmas arra, hogy élenjáró kultúrintézményt irányítson.⁵ A néhány évente lejáró bérletet a többet ígérő kapta meg, s ha a bérlő elég német színpadi csillagot biztosított az összbírodalom peremvárosának szerepét játszó Pest számára, feladatát, úgy látszott, közmegelégedésre betöltötte. Emil Devrient vendégszereplésekor a zenekar helyére is székeket állítottak, Elssler Fanny tízezer forint tiszta hasznót táncolt össze az igazgatónak. A páholyokat megtöltötték a magyar arisztokraták, az olcsóbb helyeket a derék, császárhű polgárok, s így minden rendben volt.⁶

Valójában azonban a Német Színház körül semmi sem volt rendben. Aki éles szemmel figyelt, láthatta, hogy a magyar színjátszás győztes marad a vetélkedésben. Anyagi és erkölcsi okok egész sora támogatta. A negyvenes évek országgyűlései mellett a vármegyei élet is állandó pezsgésben volt. Egymást követték a népes megyegyűlések. Résztvevőik a magyar játékszínt látogatták. 1840 óta az államsegély is meghatározott anyagi alapot biztosított a Nemzeti Színháznak. A Fialat Magyarország színháza, hála kiváló vezetőinek, 1843-ban nemcsak szebb díszletei és Schodelné hangja révén tarthatott számot az elsőségre. Olyan vonzóerővel rendelkezett, amit Forst már csak azért sem ellensúlyozhatott, mert nem is volt veszedelme tudatában, s ez: haladó szelleme.

Ellentmondásnak látszik, hogy olyan korban, amely világszerte a polgárosodás felé hajlik, és bevallott célja a francia forradalom eszméinek megvalósítása, a polgári városi színházzal szemben a nemesi megyékre, a rendi országgyűlésre támaszkodó intézet álljon diadalmas vetélytársként. Ezt azonban a különleges magyar viszonyok teszik érthetővé. Magyar nyelvű városi polgárság hiányában ugyanis már a felvilágosodás korában a polgárosuló köznemesség vette át a vezető osztály szerepét. A reformkor országgyűlésein további lépéssel haladt előre, és a negyvenes években lényegesen fejlettebb politikai gondolkodásról tett tanúbizonyságot, mint a pesti céhes polgárok.

A hazai német polgárság az ez idő tájt reakciós német kultúrához kapcsolódott, és zömében Habsburg-párti volt. A pest-budai tanácsurak ekkor már nem a kezdő kapitalizmus fürge észjárású vállalkozói, mint pl. Liedemann volt fél évszázaddal korábban, még kevésbé szabadság-eszméktől hevített rajongók, mint Landerer, a nyomdász, Kazinczyék fogolytársa. Híres kizsákmányolók — gondoljunk csak a De Valero selyemgyár gyermekmunkásaira! —, művészi világnézetükben a Fialat Németország íróiról tudomást is alig vevő konzervatívok. — Az egyre jobban bal felé tolódó kis- és középnemesség azonban, a soraiból kikerült vagy plebejusi értelmiséggel együtt francia hatás alatt állott. Olyan érzékeny reagensek, mint Bartay, az igazgató, vagy Sziglieti és író társai, a színházi műsort is szabadelvű irányba tolták el, és a németeknél sokkal újszerűbb, haladóbb szellemű darabokat mutattak be.⁷

A fővárosi magyar színjátszás győzelmének esztendeje egyúttal az 1843—44-i ugyancsak mozgalmas országgyűlés éve is. Ez az eredményekben nem gazdag, de annál több izgalmat ébresztő diétánk irodalmi hatásában szinte a szabadságharcot is megközelíti. Kemény első nagy történelmi regényeiben ennek eseményeire reagál,⁸ a népével szorosan összeforrott színpad pedig lépésről lépésre követi a tanácskozásokat. A vitákban előkelő szerepet foglalt el a közteherviselés, illetőleg az örökvaltság kérdésének megoldása és a polgári fejlődés biztosítása. A fiatal írók, akár hivatalból mint országgyűlési követek jurátusai, akár csupán a mindnyájukat fűtő lelkesedéstől indítva, percről percre figyelték az eseményeket. A Nemzeti Színházban 1843 őszén előadták a Szökött katoná-t és 1844. aug. 10-én Obernyik Károly Örökség c. színművét, majd ismét Szigligeti szólalt meg A két pisztoly, az Egy szekrény rejtelve és a Csikós bemutatóival.

Régen elmúlt már az az idő, amikor a lelkiismeretes filológus nyugati drámák hosszú sorát böngészte végig, és azon töprengött, hogy egy-egy magyar színmű valamelyik szereplője, esetleg drámai csattanója vagy néhány versona milyen „eredetre” vezethető vissza. Nem szorul magyarázatra, hogy hasonló társadalmi fejlődés hasonló irodalmi tükrözést eredményez. Fölösleges bizonygatni, hogy Szigligeti népszínműveit nem a hatásvadászat sugalmazta, hanem a kor egymást hullámtorlaszként követő eseményei, és mint ahogy semmit sem számít, hogy Katona Tiborc nevét egy ócska magyarított drámából kölcsönözte, amit véletlenül elolvasott, mondanivalói egy töredékét pedig valami német tucatregényből, ha mindezt *úgy* és *ott* tudta felhasználni, ahogyan és ahol annak a legnagyobb művészi és szociális súlya volt, hasonlóképpen közömbös az is, hogy Szigligeti egyes motívumokat honnan merített. Hivatásánál fogva sok darabot ismert, s ezek elemeit megfelelően csoportosította a nemzeti uralkodó eszméinek szolgálatában. „Népszínműveit” a negyvenes években az országgyűlések problémaköréhez kapcsolta, a jobbágykérdést vitatva meg a Szökött katoná-ban és a Csikósban, a polgársággal foglalkozva az Egy szekrény rejtelmé-ben.⁹

A népszínmű a negyvenes években a haladó szellemű köznemesség reformtörekvéseinek a hatására született meg, s a közönség lelkesedésétől kísérve, őt hangolta újabb szociális lépések tételére. Ez a politikai-társadalmi funkció kölcsönzött jelentőséget magának a műfajnak. Amikor színpadi hatása nem alakulhatott többé át társadalomformáló erővé, sikere felszínes csillogássá, a műfaj pedig sekélyessé vált.

A fővárosi polgári közönséget szükségképpen érdekelte a polgárosodás, a polgári szorgalom, a polgári becsület színpadi megjelenítése. Szigligeti mellett, akivel irodalomtörténetírásunk, ha nem is eleget, de aránylag többet foglalkozott, mint kortársaival, itt jutott szerephez az előkelő nemesi társaságban forgó, viszonylagos jómódban élő plebejus író, Obernyik Károly. Róla csaknem teljesen hallgat a magyar tudomány, holott drámái közül kettő foglalkozik a kor vezéreszméjével: a nem nemesek helyzetével a hazai társadalomban. Nagy tragédiája, a Főúr és

pór, nem kerülhet említésre, mert fővárosi színpadon, sajnós, sohasem adták; egyetlen előadását Kolozsvárott érte meg 1848. május 2-án.¹⁰ Annál inkább érinti Pest színi életét az Örökség.

Vannak egyéniségek, akik irtóznak a nyilvánosságtól és testi-lelki inkognitójukat halálukig őrzik. Ezek közé tartozik Obernyik is. Sohasem engedte magát lerajzoltatni, lefestetni. Néhány száraz életrajzi adaton kívül csak annyit tudunk róla, ami helyenként szubjektívan csendül meg drámáiban vagy novelláiban. Nem tárulkozott ki fiatalabb író társai előtt, így a végtelenül indiszkrét Jókai sem tudta kompromittálni. A történelem is segítségére sietett, hogy megmaradhasson örök némaságában: az 1944–45-ös hadműveletek során az Akadémián őrzött hagyatéka, néhány oldal kivételével elpusztult. A Széchényi Könyvtár nem őrzi finom betűit. Írását alig lehet megkülönböztetni Kölcseyétől, akinek fizetett alkalmazottja, tanítványa, barátja, ápolója, családjának ügyvédje és belső világának kétségtelenül egyik legjobb ismerője volt. Mindenesetre alkalmas famulus volt arra, hogy mestere titkait a sajátjaival együtt megőrizze . . .

1844-ben, első színpadi sikere idején Obernyik már túljutott élete nagy élményén és fájdalomán: a Kölcseyvel való benső barátságon és Kölcsey halálán. Utóbbit úgy látszik, egészen sohasem tudta kiheverni. Kölcsey Kálmán nevelőjeként és a család ügyvédjeként azonban a fővárosban élt, és élénk figyelemmel kísérte a politikai eseményeket.

Mint rendkívül művelt ignobilist főként a polgári egyenjogúság kérdése ragadta meg. A Főúr és pór-ban tragikai kifejlést adott gondolatainak, az Örökség, a negyvenes évek egyik legnagyobb színpadi sikere, műfajilag is polgári: középfajú dráma.¹¹

Obernyik műve volt az első a magyar színpadon, amely a hazai német polgárság érdemeit, szorgalmát méltányolta, kiemelte a nemesi életfelfogás terméketlenségét. Ez a nézőpont számára magától értetődő volt; plebejus származása mellett véleményét az is elősegítette, hogy a nemzetiségekről keveset tudva, nem nézett aggálllyal a társadalmi átalakulás elé. Az idegen anyanyelvű hazai lakosságból elsősorban a pestbudai polgárt ismerte. Alakját az Örökség Schmidjében valószínűleg közvetlen tapasztalat után mintázta. A kor Schmidjeiben valóban megvolt az anyaországhoz simulás vágya. Ezért érezte a pesti közönség annyira a magáénak darabját.

A színház — amelyről már egy kortárs író megmondta, hogy nemcsak tükörképe, hanem függvénye is a társadalomnak¹² — nemesi és polgári látogatóit egyaránt izgalomba hozta evvel az előadásával. Hogy is ne? Schmid, az Örökség egyik központi alakja, szemébe vágja a nevelt leánya kezét kérő előkelő úrnak: „. . . én ismerem a magyar nemességet. Önök büszkék; s én nem akarom, hogy szeretett leányom önök gógós szüleitől és rokonaitól lenézzesék. Önök fényűzéshez, munkátlansághoz vannak szokva; s nem engedhetem, hogy ezek miatt Mathild valaha szegénységre jusson.” (I. fv., 8. jelenet.)

Az egykorú közönség kétféleképpen reagált Schmid eszméire. A polgárosodás hívei, bizonyára nagy számban voltak közöttük nemesek is, estéről estére megtöltötték a színházat és tapsoltak.¹³ Erdélyi helyeslően állapította meg, hogy „A mese . . . egyszerű polgári körben forog. Úgyesen von be mindent, mint az örvény, magába; s így e drámának *hiszek egy-e*, a nálunk még nem igen méltányolt, bár eléggé ajánlott, középrend érdeke.”¹⁴ Azonnal megszólalt azonban egy másik hang is: plágiummal vádolta Obernyiket, avval, hogy darabja meséjét egy francia vaudeville-ből (!), Armand Durantin-nak *L'Oncle à succession* c. színművéből vette. „. . . ezen magyar *eredeti* dráma talán nem is *eredeti*?” kérdi. Mivel azonban még ennek a rosszhiszemű bírálónak is eszébe jutott, hogy amiről április 9-én számol be egy párizsi újság, annak mása aligha kerülhet augusztus 10-én Pesten bemutatásra, egy második francia vígjátékot is felhozott, amelyből Obernyik meríthetett . . .¹⁵

Obernyik sietett cáfolni a plagizálás vádját. Elmondta, hogy művét Csekén és Hajdunánáson — Kölcseyék és édesanyja házában — írta, ahol francia napilapok nem kerülhettek a kezébe, s a bemutató időpontja csak azért csúszott el, mert betegeskedett. „Miután azonban a dolog így történt: fájdalom, hogy magyar lap és magyar író oly kárörvendő gúnynyal pattan ki, midőn véli, hogy egy hazai író művét kitorölheti a különben oly szegény irodalom eredeti művei közül.”¹⁶ Hogy az igazság Obernyik oldalán állt, afelől semmi kétség sem lehet, de a támadás mögött talán egyéb is volt, mint írói kenyéririgység: a megbántódott nemesi önérzet hangja.¹⁷

Az Obernyiket népszerű színpadi íróvá tevő, polgári szellemű darab plágium-ügyének még egy érdekes korfestő vonatkozása van: noha a színmű kifejezetten a *német* polgárság erényeit dicsőíti, a vádaskodónak eszébe sem jutott, hogy német eredetű keressen számára. 1844-ben talán remélhette egy vetélytárs, hogy elhiszik neki a sikeres mű talmi voltát, de azt, hogy magyar szerző máshonnan merítsen, mint a francia irodalomból, semmiféle rágalmozó sem merte állítani.

Színházainkban ez a kor a francia romantika tökéletes diadalának ideje. A fordultatos, dús cselekményű, nagy színpadismerettel rendelkező Victor Hugo-i dráma, karöltve a shakespeare-i életművel minden más irodalmi befolyást elsöpört. Ugyanúgy, mint a népszínművet, vagy a polgárosodást szorgalmazó színműveket, a francia romantikát is a magyar társadalom fejlődése tette követelménnyé.

A francia romantika ugyanazokért az eszményekért küzdött, mint a reformországgyűlések leghaladóbb szárnya, franciás műveltségű ifjú íróink többsége. Shakespeare és a romantikusok nem azért lépnek előtérbe a Nemzeti Színház műsorán, mert Egressy Párizsban járt, és jól megtanulta a leckét, hanem az élénk szellemű fiatal színész azért ment éppen Párizsba, hogy ott tanulja meg a kor igényeinek megfelelő stílust.

A magyar színház ezen a területen ismét előnyös helyzetben volt német társával szemben. Közönségének eszményeit az új irány elégitette ki, hagyományai pedig nem voltak. A németek ragaszkodtak megszokott

tucatszerzőikhez, és ha igényesebb színművet akartak adni, saját anyanyelvük klasszikusait vették elő. Ezek azonban 1843—44-nek, talán csak Schiller és Kleist kivételével, keveset mondtak. Olyan gárdától, amelynek évtizedek óta betanult szerepei, bevett szokásai, a hivatalos példaképként szereplő bécsi színpadokhoz igazodó fogásai voltak, nem lehetett azt várni, hogy valamiféle nemzeti fellendülés hatása alatt másfél év alatt átváltson Shakespeare és a francia nagy (és kis) romantikusok munkáira. Az igazat megvallva, nem is győzték volna energiával . . .

A hazai német játékszínek színháztörténetileg igen becses nevekké dicsekedhetnek. A nagy Német Színházban kezdte pályáját Josef Wagner, egy kis helyi színpadon Adolf von Sonnenthal. Pár évtized múlva a Gyapjú utcában Josef Kainz alakítja Kosinskyt és Adele Sandrock ugyanitt debütál tizenötödrangú szerepében. Csakhogy ezek a német halhatatlanok magyarországi szereplésük idején a színpadi tudás ábécéjénél tartottak csupán, s amint egy kicsit elsajátították a mesterséget, továbbálltak. Mit is kerestek volna egy nyelvsziget színházában?¹⁸ A Pesti Magyar, illetőleg a Nemzeti Színház azonban egy több milliós nép színészileg legkiválóbb sarjait fogta kötelékébe. Az eredeti, érdekes, mert hazai alakokat felvonultató és a francia műsor, a jobb zene, a különös díszletek Bartay igazgatásának idején eldöntötték a küzdelmet a magyar színház javára.

Mint az már általában történni szokott, ez a győzelem nem tudatosult egyik érdekelt félben sem. A magyar színészek sorsa feletti sajnálkozás még évtizedek múlva is szokásos volt. Ugyanígy az ötvenes évek második felében, amikor — ma már tudjuk — minden elveszett a németek számára, változatlanul hirdetik, hogy Pest-Buda német, és a közönségnek fontos a német színjátszás.¹⁹

A német színház híveinek megvolt az alapjuk, elsősorban a történelmi alapjuk a derűlátásra. Igaz ugyan, hogy a fővárosi német polgárság hajlott a magyarsághoz való alkalmazkodásra — a megmagyarosodási folyamat a negyvenes években még nem igen lendült neki, és az az állítás, hogy a pesti lakosság már ekkor németül beszélő magyarokból áll, túlzás²⁰ —, de még inkább Bécs majmolására. Az egyetlen Nemzeti Színházzal szemben négy németül játszó színház állt: a Színház téren emelkedő reprezentatív épület mellett a városligeti pesti nyári színház, Budán a Várszínház és a Krisztinában a Budai Aréna. S ha elsőrendű tagok nem is igen szerződtek már az egyre inkább peremterületnek számító magyarországi színházakhoz, fényes nevű vendégekben annál kevésbé volt hiány.²¹

1847. febr. 2-án azonban a nagy Német Színház leégett. A város, a színház büszke — bár kissé fukar — tulajdonosa ekkor még nem nyugodott bele veszteségébe, és mielőbb hozzálátott, hogy ideiglenes tetőt emeljen hontalanná vált színészei feje fölé. Maga a színésztársaság is mindent megtett kenyere biztosítására: a Budára húzódó együttes 1847. febr. 20-án, tehát pár héttel a katasztrófa után, a Vigadó nagytermében hangversenyt adott és Forst, a károsult igazgató egy 25 versszakos alkalmi költeményt szavalt el. A poéma — szerzője a hazai német irodalom egyik

jól verselő, bár gondolatszegény képviselője, Lewitschnigg — ugyanazt a derűlátást sugározza, mint az útikalauzok, s mint látni fogjuk, még sokan mások is. Az utolsó versszak így hangzik:

„O tröstet euch, Ihr Thespiskinder alle,
Sie, die Ihr Mutter nennt und liebt und preist,
Die Kunst verlor nur eine Tempelhalle —
Ihr Haus zerfiel — lebendig blieb der Geist!”²²

Hogy a szellem valóban olyan életképes volt-e, mint azt a költő és tolmácsolója hitték, abban a történetíró Tamás lehet. A nehézségeknek egyelőre mégis inkább anyagi oldala mutatkozott. Mint valamikor az első magyar színtársulat, most a németek küzdöttek színházhiány gondjával. Február 6-án átköltöztek a Várszínházba, és itt játszottak március 28-ig. Ekkor a nagyhét félbeszakította a szezont. Április 6-án a budai nyári színházban folytatták a játékot, egészen 18-ig. Ezután ismét hat napig szüneteltek, és április 24-én kezdték újra a városligeti nyári színházban, itt július 4-én játszottak utoljára, hogy júl. 10-én az új — ideiglenes — újjvásártéri (ma: Engels tér) faszínházban kezdjék meg működésüket, a jobb jövő reményében. Ezt a színházat, amelyet a hatóság Noth-Theater néven tartott nyilván, csinos, kétoldalt kis tornyos homlokzatával, a közönség nem nagyon kedvelte. A tűzveszély réme most már ott lebegett a német játékszín felett: ha egyetlen éjszaka porrá éghetett a nagy közsínház, a város büszkesége — ezer szerencse, hogy éjjel gyuladt ki és nem olyankor, amikor előadás folyt, mert a nézőtéri bejáratok bizony elég ügyetlenül voltak elhelyezve —, mi érheti a fából épült pót-színházat? És a balszerencse hamarosan bebizonyította, hogy az aggályoskodóknak igazuk volt. A szabadságharc veszedelmei megkímélték a Nemzeti Színház épületét, de Hentzi bombái szétzúzták még azokat a romokat is, amik a Színház (ma: Vörösmarty) téren álló nagy színházból a tűzvész után üszkösen fennmaradtak; a hadműveletek miatt 1849. máj. 4-én bezárt Noth-Theater pedig 13-án találatot kapott, tüzet fogott és elhamvadt.²³

Ez a második szerencsétlenség azonban, mint a szabadságharc következménye, nemcsak a németeket érte, sőt egyelőre valószínűnek látszott, hogy a Kerepesi úti intézet vesztett többet.

1849 nyarán, jóllehet a főváros már osztrák kézen volt, a németek újra a pesti nyári színházban kerestek menedéket, és itt játszottak június 27—aug. 6-a között összesen tizenegyszer. A kor nem kedvezett valami nagyon a színházbajárásnak . . . Aug. 9-én vették először igénybe a Nemzeti Színház botcsinálta vendégszeretetét. 12-én újra a nyári színházban, 14-én és 17-én a Nemzetiben, 19-én a nyári színházban, 21-én és 24-én a Nemzetiben, 26-án a nyári színházban, 28-án és 31-én a Nemzetiben játszottak. Szeptember havában 3-án, 9-én, 10-én és 16-án ismét a Városligetben próbálkoztak, kilenc alkalommal azonban a Kerepesi úton (5, 8, 11, 14, 18, 21, 25, 28 és 30-án) volt német előadás. Októberben kilenc-

szer, novemberben négyszer lépett fel a német együttes a Nemzetiben (okt. 2, 5, 9, 12, 16, 19, 23, 26, 30, nov. 3, 6, 9, 13.). Igazgatójuk már nem Forst volt, hanem konzorcium működött, s csak a november 15-i új otthonba költözés jelentett újabb igazgatót: az egyik tag, akinek volt valami kis tőkéje, Louis Emil Kalis vette át az irányítást.²⁴

A német társulat már jó ideje, a nagy színház fennállásának korában sem volt az, ami hajdan. A Nemzeti Színház mögött felsorakozó társadalmi erőkkal nem vehette fel a versenyt. Abban az utolsó évben, amikor még avval kecsegtethették magukat, hogy semmi sem változott, és csak a közönség múló szeszélye miatt került pillanatnyi hullámvölgybe az Aman—Pollack—Hild-féle gyönyörű épület, igen egyszerű bepillantás a magyar és német színházi zsebkönyvekbe meggyőzhet mindenkit arról, hogy a magyaroknak szükségszerűen „emelkedniök kellett”, a németeknek pedig „alábbszállniok.”²⁵

A politikai szigor 1849-ben egyértelműen a magyarok ellen fordult, a németek ellenben a kormányzat jóindulatára támaszkodhattak. Csak-hogy azt a fejlődést, ami a negyvenes években megindult: a liberalizmus térhódítását, a meginduló polgárosodást és a kapitalizálódás elmagyarosító hatását semmiféle szervezett erőszak nem állíthatta meg. Igaz, hogy a Nemzeti Színháznak ezer nyomorúsággal kellett megküzdenie, de a németeknek ezeregygel, s az ezeregyedik az ellenük forduló közhangulat volt.

Az új német játékszín a lehető legkönnyebben járható utat választotta, s a Vigadó úgy-ahogy helyreállított nagytermében nyílt meg. A mennyezet, a proscénium, a páholyok és az egész terem kifestése Zitterbarthnak, a színházterem újjáépítőjének tervei szerint készült, a színházi gépeket Otto, a színház régi gépmestere, a világítóberendezéseket H. Schlick készítette el. Az elsőrangú páholy ára 5 Ft, a másodrangúé 4 Ft volt, a földszinti zártszék első sorai 60, a hátrábbiak 50 kr-ba kerültek, a karzati jegy mindössze 10 kr volt. Tudjuk, hogy a színház nem volt éppen pompás, kivált a régi épülethez képest, de legalább a helyárai sem voltak drágák.²⁶

Az egész, egyébként buzgón propagált színháznyitási ünnepen valami fantáziátlan kicsinyesség nyomasztó árnyéka ült. Nem a klasszikusok, hanem Birch-Pfeiffer asszony egyik műve szerepelt a színen, Berg rendezésében: Der Pfarrherr.²⁷ A terem teljes kivilágítása mellett — ünnepléses alkalmakkor ezt bizony jelezni szokták még a magyar színpadon is! — Kalis igazgató elszavalta a derék Ritter von Lewitschnigg újabb alkalmi költeményét. A német színészek, a jelek szerint, nem voltak babonások. Alig két éven belül ismét színházat avatni, ismét egy szegényes, ideiglenes helyiségben, és ismét az édeskés hazai bárd múzsájának szellemében — nem volt jó előjel. Annál kevésbé, mert a költő újból csak a dolgok elevenére tapintott. Hagyján, hogy köszönetet mondott a III. hadsereg-főparancsnokságnak, mint jótévőnek, akinek kegyessége sietve biztosított fedelet az oly régen hontalan német művészet számára, de optimizmusában azt is feltételezte, hogy a jövőben egyenlő jogokat fog

élvezni mindkét nyelv irodalma, és senki sem kérde majd, hogy egy ihletett költeményt hol írtak.²⁸

A valóságban mindennek pontosan az ellenkezője következett be. Fél év sem telt el Kalis szép szavalata után, amikor már kérvénnyel fordult a hatósághoz, segítse pénzzel, „um dieses Theater gegen die Rivalität des Nationaltheaters zu schützen”. Szerencsétlenségére ahhoz, hogy felismerje a helyzetet, a Pest-Ofner Militár-District miniszteri biztosának, Koller udvari tanácsosnak több idő kellett, mint a népszerűtlenséget saját bőrén érző színháznak.²⁹ Csak 1851-ben, amikor a német sajtó panasza is egyre hangosabb lett a színház mellőzése miatt, eszmélt fel a hatóság, és próbált segíteni a helyzeten.³⁰

Ugyanekkor a magára hagyott, egy levert nemzet kultúráját képviselő magyar színház mind előkelőbb szerepet kezdett játszani a főváros életében. Vadnay Károly így jellemzi az ötvenes évek elejének hangulatát: „... a színház volt az, melynek sokféle érdeke olykor igen élessé tette vitáinkat ... Milyen csatákat vívtunk azután lapban, nézőtéren, kávéházi asztalnál ...”³¹ „A nemzeti színház ... az ifjúság elkényeztetett gyermeke volt; ez ellen véteni nem engedett”, olvassuk egy másik memoár-írónál.³² Jókai, színháztörténeti forrásaink e leggazdagabbika (és egyben a leggondosabb szűrést igénylő is!) majdnem minden regényében utal a magyarok nehézségeire és diadalára.

A legdrámaibb képet azonban mégis egy német újságíró, Rosenthal Samuel festette az elnyomatás korának két fővárosi színházáról, a magyarról és a németről. „Minél jobban hanyatlik a német színház, annál észrevehetőbben és gyorsabban emelkedik a magyar; tekintélyes országos segélyben részesül, s a szeparatista propaganda és a fanatikus németgyűlölet egyaránt az ő oldalán áll. Még a közömbösök nagy serege is kénytelen előbb-utóbb valamelyik színházat előnyben részesíteni, még pedig azt, amelyik adott körülmények között nagyobb művészi élvezetet nyújthat. Kivált az opera az a műfaj, amely a német hallgató számára is élvezhető, és ami a magyaroknál sokkal jobb, mint az elnyomott német színházban. A magyar színház ma fokozottan az, ami hajdan a német volt: az egész társadalmi élet középpontja, a főnemesség, a művelt társaság, a külföldiek és a vidékről felrándulók találkozóhelye. Fokról-fokra kiépítette karzati és vasárnapi közönségét, míg a német színház még e tekintetben is teljesen elárvult.” 1850 márciusában így állt a helyzet. De a szenvedélyes Rosenthal sürgető szavai szeptemberben újra felhangzottak: „Fél éve már — ostromolta újra Geringert —, hogy memorandumot adtam be, s ez alatt az idő alatt a német színház állapotja egyre romlott. — Amíg a magyar színház országos segélyben részesül, amíg a lelkesedés és a forradalom az ő oldalán áll, amíg módja van rá, hogy mindenfajta cselszövással és ármánnyal a német színház ellen törjön; és végül, ameddig valamennyi újság, sajnó, a jellem- és meggyőződés nélküli németek is, a Múzsák magyar hajlékát az egekig magasztalja, a németet pedig — a helyett, hogy belátóan mérlegelné körülményeit — csak gúnyal és megvetéssel illeti, addig az utóbbi nem indulhat virágzásnak ...”³³

A katonai közigazgatás láthatólag kevés érdeklődéssel viseltetett a színházügyek iránt, szemben Lewitschnigg állításával, amely szerint kardjából hajtott ki a rózsa. Amikor Albrecht főherceg vette át a helytartói hatalmat, már több figyelem fordult a theátráliák felé: a kormányzó, mint a legtöbb Habsburg, színházbarát volt. Csakhogy a német kultúrpropaganda ennek sem sok hasznát látta. 1850 után a Habsburgok már régen elfelejtették II. József humanitárius-filantrop-felvilágosult eszméit, hogy a birodalom népei számára közös nyelvet akart teremteni, s e cél érdekében a legkiműveltebbet, a németet erőszakolta országaira. Éppen nem volt szándékában semmiféle államférfinak, hogy a soknyelvű államban a nemzetiségek megértsék egymást. De messze volt még az Auslandsdeutsch-gondolat kora is. Sem korábban Geringer, sem később Albrecht nemigen tett különbséget a fellázadt Magyarország népei között, s a lojális német polgárnak éppen úgy ki kellett vennie részét az adóterhekből, mint a nemesi udvarházak tulajdonosainak. A kormányzó-főherceg maga sűrűn látogatta a Nemzeti Színházat, mert ott jó zenét hallgathatott. A német színházról az volt az általános vélemény, hogy ha a német nyelvű polgárságnak színházra van szüksége, tartsa is el. Abban természetesen igaza volt Rosenthalnak, hogy a kis teremben, alacsony helyárrakkal, a németek nem boldogulhattak. Kalis csekély tőkéje hamarosan elfogyott, jövedelmeiből nem tarthatta fenn a színházat. Még egy év sem múlt el a vigadó-termi színház megnyitása után, s helyét Haimer operanékes vette át. Ha Kalis népszerűtlen volt, és evvel tetézte anyagi balszerencsését, az állítólag népszerű Haimer sem vitte többre. Bár, akár csak Kalis, ő is kapott segílyt, június végén a színházat be kellett zárnia.³⁴

A városligeti nyári színház, mint a német kultúra egyedüli pesti képviselője, szemben a Nemzetivel, még a közönyös német hivatalnokréteget is elgondolkoztatta. Közben a „deutsche Theater-Freundinnen” bizonyára Rosenthalal ismerős köre sem nyugodott: 1851. aug. 8-án levélben fordultak Geringerhez, hogy engedje a vigadó-termi színházat megnyitni.³⁵ A szűk, tűzveszélyes és kedélytelen helyiség tehát ismét kitérta kapuit, voltaképpen az utolsó nagy német igazgató, Theodor Witte vezetése alatt. Witte erélyes ember volt, és volt irodalmi érzéke. Újra arra a német kulturális bázisra helyezkedett, ami legtehetségesebb elődei, Ráday és Schmid idején szolgált alapul: a német klasszikusokra különösen, a világirodalmiakra általában. Összetartotta a társulatát, és igyekezett minél több jó vendéget biztosítani. Mivel pedig a meglévő helyiségben komoly színpadi tekintély nemigen volt hajlandó játszani, Prottmann rendőrfőnökkel és Rosenthalal a háta mögött megindította egy új német színház építésének előkészületeit.

Arról, hogy államsegélyből építsék fel az új színházat, ahogyan azt eredetileg Rosenthal tervezte, szó sem lehetett. A városnak sem volt pénze: az adók és háborús terhek a német Pestet alaposan megviselték. A színházalapításnál csak magánrészvénytársaság jöhetett számításba. Az alapító közgyűlésen Albrecht főherceg is megjelent. Huszonnégy részvényes gyűlt egybe; nem érdektelen, hogy kik bíztak a pesti német szín-

játszás anyagi jövőjében. Gr. Lazansky cs. kir. kamarás, helytartó-tanácsos — természetesen az Ofner Statthalterey hivatalnoka — elnökölt, főrésztvevényesek pedig A. Mack kereskedő, pesti polgár, városi tanácsos, A. Valero, nagykereskedő és a Leszámitolóbank pesti fiókjának elnöke, I. Appiano ez idő szerinti — kinevezett — pesti polgármester, Wieser ácsmester és ingatlantulajdonos, Osswald kereskedő és ingatlantulajdonos, Rudolf von Bajzáth, a Casino elnöke és földbirtokos, Albert von Wodianer, nagykereskedő és a Leszámitolóbank pesti fiókjának igazgatója, Pscherer kereskedő és Lackenbacher nagykereskedő voltak. Az új színház helyét ismét az Újvásártéren jelölték ki, és Zitterbarth tervezésére bízták.³⁶

A „magyar” színház, a Nemzeti, lényegesen kevesebbet foglalkozva német kollégájával, mint az övele, maga is súlyos anyagi gondok között élt. Botrányok és gázsí-nemfizetések nem fordultak ugyan elő, mint a németeknél, mert a legvégső szükségben „a régi jó táblabírák”, élükön Simontsits János igazgatóval, a zsebükbe nyúltak és előlegezték az összeget. Az egész költségvetés igen kis összegekkel dolgozott: a bevételéken kívül az évi 16 000 Ft volt a kizárólagos alap, természetes tehát, hogy amikor 1850-ben az intézet vezetősége úgy-ahogy rendbe akarta szedni a szénáját, le kellett szállítania a fizetéseket.³⁷ A művészi színvonalon ez keveset rontott. A kornak még nem voltak szcenikai igényei, s ezen a téren a művészeti igazgató, Fánecs, egyébként is mindent elkövetett, ami módjában állt. A műsor prózai része a népszínműveken és hazai vígjátékon nyugodott, „kiállítós darab” jobbára csak az operai estéken fordult elő, s ha ezért a színház költségbe verte is magát, pénze bőven megtérült a német polgárság elhódításával.

A színház erőssége 1849 után inkább, mint valaha, kitűnő vezetősége és elsőrendű színészgárdája volt. Az irányítás munkája Szigligeti, Erkel és Fánecs vállán nyugodott, akárkit jelölt is meg a legfőbb tisztség viselőjeként az évenként kiadásra kerülő színházi zsebkönyv.

Hármuk közül Szigligeti végezte a dramaturg munkáját, a prózai műsor összeállítása is az ő feladata volt. Az abszolutizmus egyes korszakaiban, a hatvanas évek elején rendezett is. Munkája itt elsősorban a díszletek összeválogatásából, a kellékesnek adott utasításokból és a mellékszereplők irányításából állott. Elsőrendű tagnak nem adott utasítást, s a rendező akkori alárendelt beosztásánál fogva, nem is adhatott.

Annál nagyobb munkát végzett mint dramaturg. Ez a feladat végigkísérte egész színészi pályafutásán, ebben volt a legnagyobb mester. Bő tapasztalattal és hozzáértéssel húzta meg a zömben szószátyár hazai szerzők szövegeit. Ha végignézzük a negyvenes évek elejétől a hatvanas évek végéig fennmaradt kéziratos sűgópéldányokat, tapasztalhatjuk, hány henye sor esett ki, hány oda nem illő kifejezés nyert pótlást a színpadi beszéd törvényeinek megfelelővel, hány jelenet alakult át törlései és beszúrásai révén, s valamennyi megjegyzése a színszerűséget szolgálta. Különösen jelentős volt ez a működése az elnyomatás 18 éve alatt, amikor nemcsak a színház sikereiért kellett küzdenie, hanem a politikai

nyomás ellensúlyozása is elsősorban az ő — az állandó, a mindig kéznél levő, az ilyen vagy olyan minőségben mindig a Nemzeti Színházat képviselő Szigligeti — vállain nyugodott.³⁸

Fáncsy mint művészeti vezető beleszólt ugyan a színművek előadási rendjébe, de érdeklődésének gyújtópontjában a színrehozatal állt. Gazdag képzeletű rendező volt, nagyobb művésze a színpadnak, mint a játéknak, amihez talán betegeskedése miatt is egyre kevesebb kedvet érzett.

Erkel uralma az opera világában csaknem korlátlan volt. 1838 óta a színház tagja, megteremtője annak a zenei színvonalnak, ami a magyarok hegemoniáját elsősorban biztosította, olyan szervező, hogy maga mellé tudta állítani a Német Színház valamennyi tehetséges muzsikusat a Doppler fivérektől kezdve Kirchlehner Ferencen át Szuk Lipótig, s mindezek megkoronázásaként a nemzeti opera megteremtője: még csak eszébe sem jutott senkinek, hogy a dolgába kontárkodjék.

A színház elvesztette ugyan Egressyt mint színészt, de 1852 óta megnyerte mint rendezőt. A türelmetlen, becsvágyó férfi számára bizonyára tantaluszi kínokat okozott ez a, kora felfogása szerint, másodrendű foglalkozás, mivel azonban minden színházi vonatkozásban tökéletesen megbízható volt, mellőztetésének évei alatt fejlődött nagy rendezővé. A sorból hamarosan kidőlő Fáncsy és Lendvay kezéből egymaga vette át éppen a szcenikailag legigényesebb prózai műfaj, a kosztümös dráma színe alkalmazását.

Még akkor, amikor a nagy Német Színház abban élte ki magát, hogy egyre-másra hozta a burgtheateri csillagokat, a negyvenes évek elején Egressy Párizsba utazott. Küzdelmes út volt, szegényes körülmények között odáig, magányosan odakint. De látta Rachelt a Comédiében és Frédéric Lemaître-t a boulevardon, látta a francia romantikát virágzása tetőfokán, írt, jegyzetelt, és tudatába véselt mindenfélét, aminek most jó hasznát vette. Megismerte a legkorszerűbb színpadi megoldásokat és a polgárosodó magyar közönség elé varázsolta őket. Az ő kezéből került ki az első szabályos hazai rendezőpéldány: drámakézirat, befűzött üres lapokkal. Rajtuk néha csak a színpad volt felvázolva, a Nemzeti Színház kis, öt-kulisszapáros színpada, s ebbe belehelyezve a szereplő személyek, máskor valóságos képet rajzolt, olyasfélét, mint a divatba jövő történelmi festmények vásznain látható.

Ismerte a változási függönnyt és élt a romantikus rendezés egy másik fogásával is, a horizontálisan több síkra osztott színpaddal. Kisebb teret kívánó jeleneteket a változási függöny előtt játszattott el, ezalatt a színpad nagyobb részét valami igényesebb kép számára készíttette elő. Volt olyan megoldása, hogy a szereplőket négy síkban mozgatta. Legmagasabban és leghátul a főszereplővel kapcsolatos esemény folyt le, erősen megvilágítva, mert a romantika már tudta, hogy a háttérnek erős fényt kell kapnia. Néhány lépcsőfokkal lejjebb a többi prominens színész játszott, ezeknél is valamivel alacsonyabban a statisztéria. Mintegy a főhős ellenpontjaként pedig, ugyancsak hangsúlyos helyen, a rivaldánál egy lázadó senyvedett láncában.

Húsz évvel Meiningen előtt szerette a felvonulásokat. Gondosan feljegyezte, hogy ki hogyan vesz benne részt, merre fordul. (Ezek a felvonulások természetesen a realizmusnak semmiféle igényével sem léptek fel, csak színszerűek és látványosak voltak.) A drámai szereplők mellé, ha a szükség úgy kívánta, beosztotta ilyenkor a balettszemélyzetet is.

A színház szegény volt, de a kor szokása még gazdag színházaknál sem követelte meg, hogy minden drámához külön díszlet, kellék, jelmez készüljön. A Nemzeti Színház e tekintetben sohasem kényeztette el közönségét. Azonban már tizenöt éve fennállt, s volt egy csomó olyan vászna, amelyek hasonló tárgyú darabhoz változtatás nélkül, vagy kis átfestéssel alkalmazhatók voltak. Egressy összeválogatta a megfelelőket, és így az ötvenes évek második felében lábra kapó történelmi drámadivatot találékonyságával úgyszólván fillér nélkül is látványosan ki tudta elégténi. A közönség szcenikai igénye akkor természetesen sokkal kisebb volt, mint ma, de így is el kell ismernünk, hogy a színház raktárainak ügyes variálása, amivel a korán meghalt Fánecs és Egressy, a romantika két nagy rendezője egyformán dicsekedhetett, a sikeres színpadra alkalmazásnak ez időben legalább olyan követelménye volt, mint a játékbeli tudás és az energia.

Egressy az elsőrendű tagokat még nem rendezte. Működése a színpad berendezésének előírásán, a megfelelő kellékek előírásán kívül csak a mellékszemélyekre és a statisztériára terjedt ki. Elsőrendű tagot nem volt szokás irányítani, noha Egressytől inkább elfogadtak tanácsot, mint bárki mástól. A többiek fölött úr volt, s ha ő rendezett, össze is fogta az előadást: személye garancia volt arra, hogy semmiféle egyéni elképzelés vagy fegyelmezetlenség ezekben az alsóbb régiókban nem fordul elő.

Az abszolutizmus korának tizennyolc éve indította el valójában a magyar színjátszást a rendezés útján. Ekkor tette az első lépéseket az összjáték felé. Egressy még csak a négy-öt főszereplőn *kívüli* játékot szervezte meg. Alig tíz esztendő múlva megindult a törekvés az *együttes* kiépítése felé.³⁹

Állandó, tapasztalt vezetők, a Nemzeti Színházat pályájuk delelőpontjának érző, tehetséges színészek, megszokott, de időnként megújított színpad, díszletek, kellékek: mindez máris sokkal több volt, mint amivel 1847 óta a fővárosi német színészet dicsekedhetett. Ehhez járult még a magyaroknak a Német Színházétól elütő műsora is.

A francia romantika továbbra is uralkodott az ízlésen, de vonzóerő szempontjából csaknem ugyanannyit jelentett a gyengécske hazai színműirodalom. Bármilyen különösen hangzik is, az az otthonos színezet, ami Szigligeti, Dobsa, Szigeti és társaik vígjátékait jellemezte, nemcsak a fővárosba szorult magyar értelmiséget és szegény kispolgárságot érdekelte, hanem hovatovább a német polgárt is. Ebben az időben kezdte magát valóban magyarnak érezni a fővárosi német vállalkozó, iparos, vendéglős, a szatócs, a szabó . . . Végigszenvedte a Pest és Buda fölött elvonuló háborút, ostromot, városlövetést. Elvesztette a pénzét azokon a soha meg nem fizetett előfogatokon és árukészleteken, amelyeket egyik

vagy másik hadsereg a várostól követelt. 1849 után pedig legfeljebb személyi biztonságában élvezett előnyt a magyarokkal szemben, minden más, a háborút követő általános elszegényedés, a katonai terhek, a fel-emelt adók éppen úgy sújtották, mint az ország többi lakóit. A sorsközösség pedig nagy egységformáló erő. Mit érdekelte a kis boltost, hogy hogyan él a bécsi grájzler, aki „megnyerte a háborút”? Ő elvesztette. És ámbár éppen olyan jól, sőt talán jobban beszélt a német nyelvet, mint kollégája a Mariahilferstrassén, számára az vált érdekessé, amit Balatonfüredről mutatnak neki — Balatonfüredről, ahova maga is elmegy üdülni, ha jó volt az üzletmenet.⁴⁰

Virágkorában a pesti német színházat nemcsak a zömében németül beszélő arisztokrácia látogatta, nemcsak a német ajkú fővárosi lakosság, akinek a számára készült — végtére is, a város színháza volt, a napóleoni háborúk kereskedelmi forgalmának polgári hasznából épült —, hanem a művelődésre szomjas magyar értelmiség és a vidékről felránduló birtokos nemes is. Az egyetlen réteg, amelynek a számára kezdettől fogva ellen-szenves volt, a fővárosban élő magyar kispolgár, a legszegényebb iparosok, mesterlegények, akik a német céhrendszer szűkkeblűségét korán megtanulták gyűlölni.⁴¹ Ez azonban számban nem nagy, jelentőségben — így gondolták a színház igazgatói — teljesen mellőzhető elem volt.⁴² 1849 után gyökeresen megváltozott a helyzet. A főnemesség éppen úgy megsértve és mellőzve, mint minden más magyarországi lakos, néhány teljesen germanizálódott, aulikus familiát kivéve, birtokán ült és duzzogott. Ha a fővárosba jött, semmi esetre sem ment el a nyomorúságos német Noth-Theaterbe, ahol tere sem volt arra, hogy magát mutogassa, hanem magyar operát hallgatott a főhercegi helytartóval egy fedél alatt. A nemesség sorából sokan arra kényszerültek, hogy a fővárosban keres-senek maguknak megélhetést. Ezek minden bajukért a „németet” okolták, és ha rászánták magukat a kiadásra, csak a Nemzeti Színházat látogat-ták. A magyar értelmiség már 1837 óta nemigen tette be lábát a német színházba, az írók éppen nem, az egyetemi ifjúság csak füttyülés, vagy botrányrögtönzés céljából. A magyar iparosok hébe-korba inkább meg-fizették a Nemzeti Színház magasabb karzati helyárait, de nem mentek 10 krajcárért a Vigadó-terembe, hiszen azelőtt is mellőzték a német produkciókat. A jó opera a művelt német polgárságot is a Nemzeti Szín-házba csalogatta. A polgárság ifjabb nemzedéke már beszélt magyarul, s ide járt a népszínművek, balettek, vígjátékok, sőt a nem német klasszi-kusok estéin is. A kispolgárt a szabadságharc élményei és tapasztalatai idegenítették el a bécsi possétól (bohózat) és a német lovagdrámától.

A becsvágyó Witte most a régi hagyományokat kísérelte meg fel-támasztani, azt az időt, amikor a német klasszikus dráma és az opera egyaránt a német színházban találta meg méltó otthonát. Még a tűzveszé-lyes, kis, olcsó, ideiglenes színházhelyiségbe elhozatta Ludwig Löwét, a Burgtheaternek ez idő tájt ünnepelt, és a magyarok számára is rokon-szenves tagját, s Deinhardstein könnyű szórakozást nyújtó Garrick-jától a Judith und Holofernesen keresztül minden lehető parádés szerepben

felléptette. Majd jómaga tanulta be a Wallenstein embertelenül nehéz szerepét, és egy bajor vendégművésznővel, mint Terzky grófnővel előadta. Valószínűleg már a kis színházban tett hősies erőfeszítései megásták sírját további igazgatásának. Kétségtelen ugyan, hogy jó és színvonalas drámai előadásokat mutatott be, de a vendégek óriási fellépti díja mellett mije maradhatott nyereségként? Időnként bizony ráfanyalodott a bohózatokra is, hogy legalább a német kispolgárság látogatását biztosítsa, ha balul sikerült operaelőadásaira nemigen gyűlt össze az előkelő közönség. Közben pedig avval biztatta magát, hogy majd felépül a részvénytársaság újjászántéri színháza, és annak bevételével pótolhatja a veszteségeket.⁴³

Az 1852. március 3-án tartott első részvényesi közgyűlés valóban eredményesen folytatta munkáját. 1853. május 1-re készen állott az új téri Német Színház. Elég tágas volt, de magán viselte az üzletszínház minden jelét: a lehető legolcsóbban akarták kiállítani és a lehető legtöbb hasznot húzni belőle. Csak az alapozásnál és a falak bizonyos magasságáig szolgált a kő építőeszközül, azon felül egy sor téglából állt. Fűteni lehetett ugyan, de azon is elgondolkozhatott a látogató, hogy mi lesz, ha kigyullad? Csodálatosképpen azonban ez a hevenyében összeeszkábált épület nem így ért véget; igaz, hogy tizenhat év alatt a falak megrepedtek, és az egésznek ugyancsak megviselt képe lett, de becsülettel megvárta, amíg lebontották.⁴⁴

Witte a budai német színházat is kezében tartotta, így teljhatalmú ura volt a pesti német műsornak. Mint annak idején az ideiglenes színházak vezetői, ő is nagy reklámot csapott az új színháznak, de nem Birch-Pfeifferrel vezette be, hanem Schillerrel és mellőzte Lewitschnigg költői együttérzését.

Az Orléansi Szűz-zel nyitott. Az új színház és a megbecsült igazgató átmenetileg fellendítették a veszendő pesti német színjátszást.⁴⁵ Annál is inkább, mert a Nemzeti Színháznak ez az évad nem tartozott a szerencsésebb szezonjai közé: Lendvay halálos beteg lett, Egressy csak rendezéssel foglalkozhatott, a színház később népszerű csillagai, ifj. Lendvay és Szerdahelyi még nem voltak tagok, Szigeti és Tóth József, akiken a játék terhe nyugodott, sohasem voltak, minden kiváló képességük mellett sem, szuggesztív színészek; a női gárdában Bulyovszkyné és Komlóssy Ida, meg a delelőponton levő Laborfalvi tettek, amit tehettek, de megfelelő partner nélkül nehéz feladat hárult rájuk. Az opera azonban uralkodó maradt a fővárosban: Erkelrel és együttesével nem lehetett felvenni a versenyt.

Ám Witte helyzete az idő múlásával egyre kevésbé vált irigylésre méltóvá. Rendkívüli összegeket kellett estéről estére a részvénytársaságnak kifizetnie, „s [ez] reá nézve annál érezhetőbb volt, minthogy a színpadnak a nemzeti színházban egy amaszt minden tekintetben felülmúló vetélytársa volt. — Eltekintve ugyanis attól, hogy a politikai viszonyokban rejülő okoknál foga a színház látogató pesti lakosság túlnyomó része a német színház iránt mi rokonszenvet sem tanúsított, s ugyan-

azért hathatósan pártolá a magyar nemzeti színházat: e két színház anyagi viszonyai közt is tetemes volt a különbség. Mert míg a német színház minden mellékjövedelmi forrástól megfosztva, sőt évenként 15—16 000 forintnyi összeggel terhelve volt, az alatt a magyar nemzeti színház (a mi magát a műigazgatást illeti) nemcsak minden tehertől ment volt, de még 16 000 ftnyi évi segélyben is részesült a színházi alapból; azonfölül ápolgatva, s gyámolítva a közönség rokonszenve által. — Az ekkép 1852 végével létre jött német színház színigazgatójává Witte Tivadar tétetett meg, s később Albrecht Főherczeg Ő Fensége által ezen minőségében 1853 évi Május 20.-án 5984/1752. korm. sz. a. meg is erősítettett. Kötelességébe tétetett néki szerződésileg egy jó színmű-, vígjáték-, bohózat-, dráma- és opera-társasággal ellátva lenni. — És tagadni nem lehet, hogy nevezett Witte Tivadar ezen kötelességéhez híven a színház emelésére mindent elkövetett, s az első években dicséretesen működött. Azonban a fennforgó akadályok erejét túlhaladták.”

A hivatalos akta tárgyilagosan méltatja — több évvel Witte távozása után — az igazgató érdemeit. Igazat szól. Witte, amíg anyagi lehetőségei engedték, valóban a legmagasabb fokát nyújtotta annak, amit egy magyarországi német direktor még nyújthatott.

Színházába kb. 1200—1500 embert zsúfolhatott be a kor szokása szerint; kérdés, hogy hányszor volt valóban telt háza. Helyárai alacsonyak voltak. Viszont elég magas szcenikai igényt kellett kielégítenie. Még tíz éve sem volt annak, hogy a nagy Német Színház, amit éppen látványos előadásai tettek nevezetessé, elpusztult, a fővárosiak nagy része emlékezett rá. Senki sem kívánta Szigligetiéktől, hogy szemképráztató pompával állítsanak ki darabokat, mert ez a Nemzeti Színházban sohasem volt szokás. Ha néha mégis előfordult, hosszú ideig emlegették. Wittével szemben azonban, ill. az új Német színházzal, éppenséggel ez volt a követelmény. Az eszes és becsvágyó német igazgató minden erejéből iparkodott is kielégíteni. A részvényesektől abban különbözött, hogy ő nemcsak a haszonra, hanem a művészetre is gondolt, de ugyancsak nehéz helyzetben volt. — Mindazt, amit pluszként, mint nem feltétlenül szükséges kelleket akart nyújtani, magának kellett fedeznie.

Fennmaradt leltára szerint megkísérelte a Német Színház régi fényét biztosítani. Két előfüggönyt csináltatott — a vasfüggönyt még ismeretlen! —, az egyik fehér volt, a másik Pest-Buda látképét mutatja. Volt — hogy csak egy-két darabot soroljunk fel — sziklás tája havassal, kerti szobája három kulisszapárral, amit később egy Vezuvot ábrázoló díszletre festetett át (a leltár bukása után készült és minden darabka vászonról elszámoltatták), ónémet parasztszobája, zöld szobája ajtóval, „modern” városa, holdfényes Prágája, holdfényes romja, egy másik várromja, gótikus városa, vörös szobája stb., stb. Összesen hatvannégy színpadképet tudott összeállítani, 242 kulisszája és tizenegy mennyezete volt zárt szobadíszlet számára, s ami a legmeglepőbb a végeredményben mégiscsak vidéki igazgatónál: volt egy albuma, benne hatvan vázlattal a színpadképekről!⁴⁶

Tágas és jól felszerelt színházába már akadály nélkül kapott vendégeket; még nem ment feledésbe, milyen aratást jelentett minden nyáron a pesti vendégszereplés a német nyelvterület színházi nagyságai számára. Operát adatott Ernstné Kaiser Josefa, Kreuzer kisasszony, bécsi udvari operai énekesnő és a frankfurti Beck,⁴⁷ majd a bajor Hasselt-Barth és a bécsi Wolf vendégszereplésével,⁴⁸ meghívta Jenny Lindet, a „svéd csalogányt”, és Pepita de Olivát⁴⁹, drámát hozott színre Hendrichs, a Devrientek és Dawison, bohózatot Nestroy vendégfelléptével.⁵⁰

Ez a magas színvonal azonban csak nagyon sok vendéggel, tehát nagyon sok költséggel volt elérhető. Kétévi igazgatás után Witte kormánysegélyért folyamodott. A kért összeg 3000 forintra zsugorodott, mire kezéhez jutott, és nem is segély, hanem kölcsön cím alatt szerepelt. (Ezt a kölcsönt természetesen mint be nem hajthatót, később törölték.) — 1852-ben Witte öt évre kapta meg a fővárosi német színházakat. A Várszínház azonban sohasem jövedelmezett; amellet, hogy az államhivatalnokok kedvezményes jeggyel látogatták, nagyon kis hatóköre is volt. A Vár deficitjét mindig a pesti színház jövedelméből szökták fedezni a direktorok. Wittének azonban igazgatása harmadik évében már Pesten sem volt többletbevétele. Elkedvetlenedett. Vagyonát elvesztette, saját, gyenge együttesével semmiféle komoly produkciót kihozni nem tudott. 1857-ben nem kapta meg újra a bérletet, és ő, akihez a magyarországi német színházi kultúra felvirágoztatásának reményét fűzték, aki gondos volt és jó ízlésű, ugyanúgy bukással távozott, mint a könnyelmű Forst, vagy népszerűtlen Kalis.⁵¹

Witte bukása intő jel lehetett a német színház önzetlen barátai és önző haszonélvezői számára. A pesti német színház hivatottságának gondolata azonban sokkal mélyebben gyökeredzett a köztudatban, hogysém feladták volna a küzdelmet. Pedig most olyan nemzeti színházi évek következtek, amelyek egy virágzóbb vetélytársat is könnyedén megfojthattak volna. 1855 óta ismét játszott Egressy, a tragédia tehát újra teljes fényében ragyoghatott. Az ún. társadalmi dráma szerepei Feleki Miklós, Szerdahelyi Kálmán, Munkácsy Flóra kezében újultak meg. Szigeti és Tóth jellemalakításaikkal mind a komoly, mind a vidám műfajban egyaránt otthon voltak. Az ifj. Lendvay és a kis Fánecs Ilka szerelmi regénye és házassága a pesti polgárok érdeklődésének középpontjába került.

Mindezzel szemben a német együttes Dietrich Károly, Treichlinger és Gundy György színtelen vezetésével — a két első megbukott, a harmadik sietve megvált az intézménytől, amint tehetette — csak a kudarcok és a szürke érdektelenség képét tudta felmutatni. A bérlő-igazgatók állandó segélykérésekkel zaklatták a kormányzót. Albrecht ugyan csak egy-egy fényesebb drámai napon jelent meg az Újvásártéren, de azért volt benne annyi német öntudat, hogy a színház megmentésén komolyan gondolkozni kezdjen. Mint hajdan a kezdő magyar színészetet a német bérlőnek fizetett óriási százalék, a németeket most a részvénytársaság nyereszkedési vágya fojtotta meg. És mint annak idején a Helytartótanács a

magyaroknak, a kormányzóság most a németeknek igyekezett modus vivendit találni. Erre a legalkalmasabbnak az a megoldás látszott, ha a város kártalanítja a részvényeseket, és visszatérve a régi szokásjoghoz, ismét maga veszi át a színházat.

A városnak, mint tudjuk, még a szabadságharc idején történt kiköltekezése miatt, nem volt pénze. 1856-ban azonban az országos alapból 50 000 Ft-t kapott kölcsön. Ennek megfizetését most a helytartóság elengedte Pest városának, ezzel szemben a város köteles volt fokozatosan magához váltani a részvényeket. Ez így elmondva nem látszik éppen visszaélésnek, a valóság azonban az volt, hogy a város a pesti német színház birtokába az országos adókból befutó összegek árán jutott. Magyarán: a Bihar megyei jobbágy vagy a szegedi paprikamalmos fizette meg a Gundyék könnyebb üzletmenetét. . . Ilyenre, sajnos, nem találunk példát a megelőző hatvan év magyar színház történetében, már csak azért sem, mert a Helytartótanács nem rendelkezhetett pl. az örökös tartományok pénze felett.⁵²

Az 1858. dec. 13-i pesti tanácsülés kötelezte magát, hogy a részvényeseket 54 000 Ft erejéig kártalanítja, a színházat a vele szerződött igazgatónak minden százalékfizetési kötelezettség nélkül engedi át, s hogy az épületen a szükséges helyreállítási, karbantartási munkálatokat szintén saját költségén végezteti. Az épületfenntartási költséget évi 3000 Ft-ban szabták meg.

A fővárosi német színházügy szempontjából kívánatos lett volna, ha ez az intézkedés még Witte igazgatásának idejében történik, mert ő talán képesnek bizonyult volna megállítani a züllésnek azt a rohamos folyamatát, ami az ötvenes évek végén és kivált a hatvanas évek elején megfigyelhető.

Ha Witte volt az utolsó nagy német igazgató, az utolsó régi típusú igazgató viszont Alsdorf Károly, aki Gundy kezéből vette át a színházat. 1860 áprilisában lett a fővárosi színházak bérlője. Mint Berg, ő is pesti honos volt, sőt túltéve az idős rendezőn, ő még magyar nemes is ráadásul. Mint színész, nem sokat lendített az intézményen, de csinos ember volt, szeretett magyar ruhában, csizmában járni, és amint ez illeti is egy magyar nemeshez, nem értett az üzletvitelhez. Jómódú embernek mondhatta magát; a városligeti Thália Színkör az ő tulajdona volt, tehát a nyári előadásokért még bért sem kellett fizetnie — de könnyelmű volt és nem gondolkozott.

Witte után a német igazgatók már nem annyira a nemzeti klasszikusok ápolására törekedtek, mint inkább arra, hogy mindenáron győzzék a Nemzeti Színházzal való versenyt. Ennek két módját látták: vendégeket hívtak operai előadásokra,⁵³ és a könnyű műfajjal próbálták közönséget fogni. Ez a program azonban az ötvenes évek végén nem elégítette már ki az igazi pesti polgárokat, azokat, akiknek az ősei 1774-ben, majd 1812-ben létrehozták az állandó német színházat Pesten. Az ötvenes évek végén helytálló a negyvenes évekre előlegezett állítás: a valódi pesti polgár csak nyelvében volt német, érzésében a magyarsághoz tartozott. Nem tagadta meg a hagyományokat. Schillert sokkal szívesebben hallgatta meg néme-

tül, mint gyenge magyar fordításban és a nagy Burg-színészek megdobogtatták a szívét. De Kotzebue-nál már jobban érdekelték Szigligeti vagy Szigeti hazai aktualitású darabjai, és a bécsi bohózat sem volt nélkülözhetetlen számára. Mindezt a negyvenes évek végének erős nemzeti felbuzdulása, majd Haynau és Bach uralmának szomorú tanulságai munkálták ki benne. A lassan kapitalizálódó pesti polgár ráeszmélt, hogy számára szülővárosának nagyobb jelentősége van, felvirágzásához több érdeke fűződik, mint Bécséhez — akár ott lakik a császár, akár nem.

A Dietrich-, Treichlinger-, Gundy-rezsim alatt azonban a könnyű szórakozást ténylegesen még a németeknél kereste az, aki éppen erre vágyott. Bécs-külvárosi színészek és színésznők mulattatták időnként, főleg a nyári évadban, a szerényebb igényűeket. A *Színház* már régen a Nemzeti volt, de a könnyű Múzsá másutt is rendelkezésre állt. És most Alsdorf, a pesti polgár, a magyar nemes elkövette azt az elővigyázatlan-ságot, hogy teret nyitott olyan együttes számára, amely a könnyű műfaj ápolásával bebizonyította, hogy még ezen a téren sincs a németekre szükség. 1861. ápr. 1-től. fele haszonra kiadta a budai színikört egy vidéki igazgatónak, Molnár Györgynek.⁵⁴

A vállalkozás felsőbb helyen nem találkozott helyesléssel. Bach már megbukott ugyan, és ebben az évben, az alkotmányosság látszatával csillogó esztendőben, nem a gőgös Albrecht, hanem ismét a Helytartótanács, élén Majláth Györggyel, döntött a színházügyek fölött. Azonban a rendőség figyelmeztette Alsdorfot, hogy fölösleges vetélytársat szabadított a már úgysis elég nehezen élő két színház nyakára. Holott ennél nagyobb baj történt. Bebizonyosodott, hogy a politikai jogaitól megfosztott magyarság a „német városokban”, Pesten és Budán, megbír egy második magyar színházat is. A sors különös iróniájaként ugyanis Molnár, aki nem volt magyar nemes, hanem egy szegény nagyváradi kántortanítónak, Müllernek számos gyermeke közül az egyik, megunva az Alsdorfnak fizetendő esti több száz forintokat, Buda város tanácsának és a Helytartótanácsnak segítségével a Lánchíd budai hídfőjénél egy régi magtárat színházzá alakíttatott át. Mire az épület elkészült, az időleges alkotmányosdi szép napjai lezárultak, de a színház 1861. szept. 14-én megnyílt, és rövid útkeresés után áttért annak a könnyű Múzsának a szolgálatára, ami a Witte utáni igazgatók legfőbb támasza volt.⁵⁵

A német színészetet üldöző balvégzet történetéhez tartozik, hogy Alsdorfot a Molnártól kicsikart összegek sem mentették meg a bukástól.⁵⁶

Ha már Wittén, aki valószínűleg felemelhette volna a német színházat, nem segített a kultúrpolitika iránt többé-kevésbé érzéketlen bachi-albrechti abszolutizmus, érdemes lett volna Alsdorffal szemben nagylelkűbbnek lenni. Ez volt az utolsó lehetőség arra, hogy egy viszonylag népszerű német játékszint fenntarthatassanak. Alsdorf utóda, Winter, előnytelenül különbözött a két előbbitől: birodalmi német származású volt, minden magyar kapcsolat nélkül. Nem értette meg a pesti polgárokat, és azok sem érdeklődtek iránta. A színházból csak az üzleti részt tartotta szem előtt, mivel pedig maga is mint táncos kezdte pályáját, a

legeslegkönnyebb műfaj, az operett nálunk ekkor még szokatlanul léha tolmácsolásával igyekezett telt házakat biztosítani. Winterrel ért véget voltaképpen a „pesti német színház”, nála már emlékeiben sem élt a Színház téri, hajdan fényes Stadttheater: német színház Pesten még Winter bukása után csaknem negyedszázaddal is működött, de ez már nem a pesti polgárság, hanem a fővárosba a monarchia területéről nemrég bevándorolt és magyarul még nem beszélő népelemek színháza volt.⁵⁷

Winter idejében a németek már nem a Nemzeti Színház vetélytársai voltak. A magyar intézet elsője húsz évvel korábban eldőlt ugyan, de, amint láttuk, még az ötvenes évek elején Rosenthal Sámuel és 1852—57 között Witte ambíciói avval kecsegtették a német nyelvterület Pest iránt érdeklődő lakosságát, hogy van remény a színvonalkülönbség kiegyenlítésére. 1861 után ez már szóba sem került. Ez az év — a voltaképpen jobb sorsra érdemes Alsdorf bukásának éve (ezenkívül a vezetés, az ő neve alatt, már Winter munkája volt) — a tömeges névmagyarosítások éve is a fővárosban. A helytartótanácsi irattár hosszú indexlapokon sorolja fel a névváltoztatások százait. Valószínű, hogy mindazok a fővárosi — pesti és budai — orvosok és gyógyszerészek, kereskedők és vállalkozók, tanítók és iparosok, akik az elmúlt évtized hatása alatt az első adandó alkalmat megragadták, hogy nevükben magyarrá legyenek, házuk népével még németül beszéltek. Az idősebbek talán alig pár szót tudtak magyarul. De a tendencia a megmagyarosodás volt, és éppen a budai tanács, tehát a *németebb* város előljárósága segítette Molnárt a Német Színház konkurensévé lenni, a kisebb szellemi igényeket tápláló közönség szórakoztatására tervezett színház felépítésében.

Ha megkíséreljük összevetni a két színház, Winter pesti és Molnár budai intézetének műsorát, meggyőződhetünk arról, hogy nagyjából egy szinten mozogtak. Molnárék a bemutatókat a meghirdetett népszínműpályázat darabjainak előadásával kezdték, eleinte szép közönség előtt. Okt. 22-én Az alföldi halász, nov. 2-án A vőlegény, nov. 9-én a Lidi, dec. 5-én a Falu bolondja, 12-én A puszták fia, febr. 8-án a Rontó Pál, 9-én a Bolond Miska, ápr. 21-én A szerelmes kántor került színre.⁵⁸ A vígjátéki műfajt szolgálta Bernáth G.: Ki a vivát?, Toldy István: Jól megnézd, kit szeretsz, Kempelen Gy.: Ész, pénz, születés, Tarnay Pál: Napam boldogít (Gyenge „Mama” utánzat volt!), Udvardy Vince: Bukott kalandor, Berczik Árpád: Nincs mama, Tatay és Spannraft: A nők lovagja, Toldy: Universalgenie, Berczik: Amelie, Nro 14., Toldy: Házasság látatlanban, Benkő: Egy színész otthon, Batthyány (Apraxin) Júlia: Fogság és szerelem, Kempelen Riza: Légyott, Berczik: Ádám és Éva és végül Bényei és Allaga: A zeneszerző c. műve. Eredeti drámai bemutató volt Dobsa: István, első magyar király c. verses színműve, Molnár büszkesége és rendezői becsvágának kielégülést nyújtó tárgya. Lefordított színművet az első évben csak hetet mutattak be Molnárék.

A Német Színház története 1847 után nincs feldolgozva. Az anyag is csak olyan értelemben hozzáférhető, hogy bizonyos országos és fő-

városi levéltári állagok, illetőleg az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályának zsebkönyv- és színlapgyűjteménye őrzik. Így nem áll módunkban olyan kielégítő felsorolást adni előadásairól, mint Molnár György színháza esetében. Az első bemutató, amiről fennmaradt színlap: Nikolaus Eberhart „posse”-ja, Müller zenéjével: Versteckt, oder Satan in Livrée! Szept. 26-án Albin Swoboda, a bécsi Theater an der Wien tagja lépett fel a Die Zauberdose, oder: Um zehn Jahre zu spät c. romantikus mesejátékban, szöveg: Carl Elmar, zene: Suppé. Okt. 7-én régi barátunk, Anton Berg rendező tartotta jutalomjátékát és színészi pályájának 25. évfordulóját Birch-Pfeifer asszony: Der Goldbauer című színművében. (Ugyanakkor debütált leánya, Jenny.) — Nov. 15-én Schiller Harang-jának dramatizált és tablókban színrehozott előadását rendezte Winter, Lindpaintner kísérezenejével. Ugyanezen az estén: Suppé: Das Pensionat c. egyfelvonásos vígoperája és bizonyos berlini L. népszínműve: Das Fest der Handwerker (zene: W. Just. — Érdekes volna tudni, hogyan viszonyult a „berlini népéletből vett” darab a híres angol renaissance-drámához?) — is színpadra került. 1862. jan. 7-én Boildieu Fehér nő-je szerepelt a műsoron külföldi vendéggel, 8-án Offenbach Orpheus-a, Joseph Schlechta karmester jutalomjátékaként. Jan. 21-én a Lonjumeau-i postakocsis (Adam; szöveg: Leuven és Brunswick), ismét külföldi vendéggel, febr. 5-én a Sevillai borbély, a világhírű párizsi Desirée Artôt felléptével, júliusban négy Burg-beli vendég többszörös vendégjátéka (a meglévő színlap szerint Zauber der Circe, oder: Der kategorische Imperativ, Bauernfeld vígjátéka már ötödik együttes fellépte volt Dr. Förster rendezőnek, Sonnenenthalnak és a Gabillon házaspárnak) szórakoztatta a színház vendégeit. Szept. 3-án két kis francia színműben (Dornen und Lorbeer, oder: Das ungekannte Meisterwerk, C. Lafont után W. Friedrich, és Am Clavier, Barrière és Lorin után A. Grandjean) egy berlini színész, Louis von Ernest lépett fel, az előtte való estén azonban három bécsi bohózat idézte a régi szép időket. (Blank—Müller: Wiener G'schichten, Das Abenteuer in der Waldmühle, ugyanőtőlük; Der Fuchs in der Falle, Julius Müller.)⁵⁹

Még jobban felmérhető a Német Színház helye, ha tagjainak fizetését vetjük össze a magyar társulatok színészeivel. A Budai Népszínház fennállásának harmadik évében a németeknél a legmagasabb drámai fizetés évi 2400 Ft volt, ezt azonban egyetlen színész élvezte csak, Hirsch Már a következő summa, Scherenberg évi fizetése, csak 1440 Ft, Hermann Rottée 1200, Bergé, több, mint huszonöt év után, évi 840 Ft. A legmagasabb női fizetés a drámában Berg leányáé, 960 Ft. Az operaénekesek között találkozunk egy 3600 Ft-os, tehát nem nagyon magas, de reális fizetéssel, a rangban következő énekes, Adami azonban már csak 1200 Ft-t kap. Meglepő, hogy a német kultúrmissziót különösen a két bohózati énekesnő töltötte be oly dicséretes módon, hogy évi 3600 Ft-ot érdemeltek érte fejenként; még meglepőbb, hogy ez a két énekesnő éppen Alsdorf és Winter felesége volt. A balett és a zenekar tagjai úgyszólván fillérekért dolgoztak. Utóbbiaknál, akik zeneoktatással, templomi zenekarban, alkal-

mi fellépésekkel mellékkeresethez juthattak, ez érthető. Pesten már a Német Színház fénykorában sem fizették valami jól a muzsikusokat. Hogy azonban a balettszemélyzet számára milyen mellékkereset volt elérhető, azt ma ne kérdezzük; akkor tudta mindenki, és számoltak is vele az illetékesek. A Német Színháznak egyébként ez idő tájt elég nyomorúságos táncszemélyzete volt: mindössze tizenkét fiatal nő.⁶⁰

1862—63-ban a Nemzeti Színházban hat vezető férfiszínészt találunk: Egressy, Feleki, Szigeti és Szerdahelyi évi 2200, Tóth József és az ifj. Lendvay pedig 2100 Ft fizetést kaptak. A drámai színésznők közül Jókainé és Felekiné Munkácsy Flóra 2730, Kövérné Komlóssy Ida 2100, Szathmáryné és Prielle Kornélia 1900, a kis Lendvayné pedig 1610 Ft-t kerestek évente. Az operaénekesek fizetése ennél magasabb volt, az első énekesnő általában megkapta az évi 5000 Ft-ot.⁶¹

Elvben a Budai Népszínház fizetései kb. a Német Színházhoz igazodtak, a baj csak az volt, hogy ha Molnár nem tudott fizetni, akkor számukra sehol sem volt remény. A németeket — rendszerint a direktor bukása árán — még csak kárpótolta némi késedelemmel az elnyomatás-kori közigazgatás, de Molnár fizetése képtelensége 1864-ben a társulat bomlását és a kis színház időleges bezáratását vonta maga után. Hogy fél évvel később a Német Színház ugyanúgy járt, az a fővárosi ambíciókat tápláló magyar színészeket kevésbé vigasztalta; elhelyezkedhettek ugyan vidéken, meg is tették, de volt, aki sohasem lépett többé pesti színpadra.⁶²

A politikai rokonszenv a magyar játékszín oldalán állt. Az anyagi nehézségekkel a Nemzeti Színház jobban meg tudott birkózni, mint a kormányzattól csak gyengén támogatott német együttes. A magyar műsor, Shakespeare és a francia romantika termékein kívül elsősorban eredetit nyújtó tendenciájával volt vonzóbb, mint a hagyományos német játérend: német klasszikusok, közepes tehetségű német romantikusok művei és a bécsi bohózat. Ezeket az anyagi erők hiánya miatt opera csak ritkán váltotta fel, Mozart és még ritkábban egy-egy divatos francia zeneszerző daljátékának bemutatásával.

Mindennek betetőzéséül a hatvanas évek elejétől a Nemzeti Színházban igényné kezdett válni az *összjáték*.

A színpadi összjáték, a játékban szereplő színészek olyan alkalmazkodása a műhöz és egymáshoz, hogy a legelső szerep betöltője se akarjon állandóan a figyelem középpontjában állni, s az utolsó segédszínész beszéde, mozgása se legyen kevésbé kidolgozott, mint a sztáré, csak szellemileg és anyagilag fejlett színháznál lehet. A szellemi kultúra hasonlóképpen követelmény játékosok és nézők részéről egyaránt. Nagy önfegyelem kell hozzá, hogy egy kiváló színész alárendelje magát a színmű mondanivalójának, és művészi eszközei birtokában ne kísérelje meg, hogy megbontva az összhangot, különleges sikert biztosítson magának. De a közönségnek is műveltnek kell lennie ahhoz, hogy ne kívánjon állandóan egy szép hercegnőt vagy egy sötét cselszövőt a sűgőlyük előtt ágálva látni; hogy megértsen halkán elmondott félmondatokat is, vagy esetleg értsen *csak* a játékból. A XVIII. században pl. a szövegek tele vannak érzelmfestő

mondókákkal: színészeink még nem tudták játékkukkal valóságosává tenni az érzést, közönségünk nem értette meg a differenciáltabb játékot.

Az összjátéknak azonban anyagi feltételei is vannak. Ahol két-három próba után bemutatnak egy darabot, ott nem lehet szó összjátékról. Olyan társulatnál tehát, ahol mindennap más mű kerül előadásra, hiába keresünk effélet. Az összjátékhoz megfelelő számú próba kell, ahhoz pedig, hogy elég próbát lehessen tartani, nagyvárosi közönség, amely folyton cserélődve, nem kíván minden este új meg új bemutatót látni. Szükséges a nagy társulat is, hogy egyszerre több darabot tarthassanak az érdeklődés homlokterében: egy most fut ötödször, hatodszor — a XIX. századról beszélünk! —, a másik holnap kerül bemutatóra, a harmadik a jövő héten, közben van opera és balettest is, tehát a drámai tagoknak játék és tanulás mellett pihenésre — és a szerepük átgondolására is van idejük. Az ilyen nagyobb társulatnál négy-öt egyenlően komoly tehetség is szokott lenni a női és férfi színészek között egyaránt. Van bizonyos specializálódás, találunk első ifjú hőst, második ifjú hőst, de azért akad olyan jellemszínész is, akit a harmadik, vagy negyedik produkcióba hasonló minőségben be lehet állítani. Lefordítva a Nemzeti Színház nyelvére, 1860—70 között: ha az ifj. Lendvay Hamletet próbálja, akkor Feleki azon a héten bemutatkozhatik egy francia társadalmi színmű hőseként, Tóth József felléphet mint III. Richárd és Szerdahelyi egy Szigligeti-vígjáték főszerepét adhatja, a többi három estén opera megy. Mindegyikük csak egy estén ad tehát főszerepet, egyszer, legfeljebb még kétszer lép fel kisebb szerepben, a többi napokon ráér próbálni a következő újdonságot.

Az új divatú francia társadalmi színműnél a rendezés már nem azt jelenti, mint a romantikusok idején. Nincs annyi személy egy-egy produkcióban, de minden szereplőnek megvan a maga pontos funkciója. Összevágóan kell játszani. Nem lehet bízni abban, hogy az ügyetlen statiszta vagy a kopott jelmez elvész a többi harmincöt jobb között, sem abban, hogy idő lesz a szöveg emlékezetbe idézésére, mert amíg a nagy virtuóz, megfelelő hatásszünetekkel, előadja a maga „számát”, ráér informálódni a szegény segédszínész.

A francia színművek középpontjában rendszerint két ember állt, Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia; jól tudták a szerepüket, gyorsan pattogtak a végszavak, mert a két „nagy” — házastársak lévén — otthon is próbált. Ehhez a kicsiszolt maghoz kellett illeszkednie az egész burkolatnak. A szalon nem lehetett szedett-vedett, s ha már nagyon sokszor került elő abban a hónapban ugyanaz a berendezés, Szerdahelyi áthozatta a saját bútorait, és azokkal elevenítette fel az unalomig ismert színpadképet. Minden mozdulatot be kellett gyakorolni, s erre volt is idő. A szövegekből kipszult a „félre”. Senkinek sem kellett kilépnie a színpadi „kép”-ből, hogy alamuszi arccal megsúgja a közönségnek hátsó gondolatait. Mindezt a mozgás, a hangsúly, az arcjáték differenciálódása pótolta.

Kötelezővé vált az elegancia. Olyan követelmény volt, ami nem egy szerencsétlen fiatalembert kergetett legelső színpadi éveiben súlyos

adósságokba, bár nálunk a hatvanas-hetvenes években még nem dühöngött teljes zordságában a kapitalizmus, s a kis szabó hitelezett, amíg a művész úr, évek hosszú során át, ki tudta fizetni az első beruházásokat. De ha a kezdőnek jó termete volt, egy-egy pályatársa is megkönyörült rajta, és a mellékszereplő, akire úgysis kevesebb figyelem irányult, el-eljárt-szogatott Szerdahelyi, Náday kiszuperált ruhadarabjaiban.

A hatvanas években a rohamosan teret hódító társadalmi színmű és szalonvígjáték Feleki, Szerdahelyi, majd a teljesen rendezésre átváltó Paulay irányítása mellett folyt. Az első kettő maga is többnyire játszott és élt a régi rendezői módszerrel: menet közben irányította a partnereket. Paulay azonban legtöbbször kívül volt a képen, pontosan fel tudott mérni minden mozdulatot és minden színt. Feleki csaknem semmit, Szerdahelyi keveset írt be rendezőpéldányaiba, meg sem közelítve a tizenöt—húsz év előtti, Fánecs vagy Egressy-féle alaposságot. Paulay vette át a rendezésnek azt a módszerét, amit Egressynél láttunk, és ő fejlesztette tovább. Az együttes kialakításánál ez a végletekig pontos munka érezte hatását: a rendező most már nemcsak a mellékszereplők és a statisztéria szükséges irányítója volt, hanem a polgári színmű összhangjának felelős és tekintélyes karmestere is. Beleszólt minden színész egyéni játékába, elhelyezte a szalon egysíkú, kisebb terében a csendesesen beszélgető párokat ugyanúgy, mint hajdan a történeti drámában Egressy a maga balett-táncosait. Senki sem menekült meg az összhang érdekében vizsga pillantása elől. A hatvanas évektől a Nemzeti Színház — s példáját követve a nagyobb vidéki együttesek — előrehaladt az összjáték, a realista színjátszás felé.

A francia színműirodalom egyébként megkönnyítette a rendező dolgát, mert sok utasítást közölt a szövegben, s így a rendezőnek gyakran csak az maradt hátra, hogy ezeknek érvényt szerezzen, megtalálja hozzájuk a megfelelő személyeket és kellékeket; a teremtő fantáziának oly fokára, mint egy hazai történelmi színmű színpadra állításánál, nem volt szükség.

Munkája azonban így sem nevezhető könnyűnek. A színpadon megforduló nyolc-tíz személy közül nemegyszer egyiknek sem volt túlsúlyban a szövege, és a színészek egyéniségének szuggesztivitásán múlt, hogy ki kerül az érdeklődés középpontjába. Ezek között az egyenlően esélyesek között a színpadi hatás szem előtt tartásával biztosítani az egyensúlyt, nehéz feladatot jelentett. A Nemzeti Színház azonban a hatvanas évek közepén már képes volt ennek a művészi harmóniának érvényt szerezni.⁶³

Ezen az úton a pesti német színészek meg sem próbálták követni a Nemzeti Színházat. Képtelenek voltak az összjátékra. A Német Színház nagy produkciói évtizedek óta egy-két vendég bevetésével folytak le. A vendég egyik este lejött Drezdából, Münchenből, Berlinből, a leggyakrabban persze Bécsből, másnap próbált a társulattal és a következő estén játszottak. Ha tízszer lépett is fel, legfeljebb egy ismétlés volt, vagyis a rend ugyanígy folyt le: délelőtti próba az esti darabból, este játék. Az egész színház csak egy személy kedvéért volt: a külföldi vendégért. Ez kitűnően

tudta a szerepét, szépen, plasztikusan mozgott, remek ruhái voltak. De hogy is ne? Legalább ötvenedszer játszotta a szóban forgó figurát, de az síncs kizárva, hogy századszor, míg a mellette csetlő-botló pesti kollégátán a nagy mester érkezése napján kapta először kézbe a mondókáját. A vendég nélküli hétköznapi hősei és hősnői, Hirsch, vagy Jenny Berg, most Laertest adták a drezdai Hamlet, vagy Mártát Seebach Gretchenje mellett. . .

De ez nem látszott bajnak, hiszen Pesten ötven éve így ment, és minden pesti kezdő ügyis azt remélte, hogy Josef Wagner pályafutása vár rá. Nem ez volt a baj. A baj ott volt, hogy evvel a játéktílussal „elment az idők hajója”. A vendégekre alapított színházi élet beválhatott a harmincas-negyvenes években, még az ötvenesek elején is, de a hatvanas évek már a franciás játék stílusát hozták a francia színmű divatjához, s ez a színmű sem a romantikusok alkotása többé. Az Angelo-t elő lehetett adni négy prominens színésszel, a Jó falusiak-at, vagy a Benoiton-család-ot azonban nem; ezekhez együttes kellett.

Winter 1865 tavaszán megbukott. Utána, Röhringgel az élén, a Német Színház újra kinyitott.

Azonban ő sem sokáig győzte. 1866 nyarán már ismét új igazgatót találunk az Erzsébet téren. Érdekes, hogy öt jelentkező is akadt erre a kétes értékű méltóságra, s a városnak módjában állt válogatni közöttük. Egy cilli-i, egy innsbrucki, egy hamburgi és egy pozsonyi pályázó nem felelt meg; a választás a berlini Adolf Landvogtra esett, aki megfelelő tapasztalatok mellett 30 000 Ft tőkével is rendelkezett.⁶⁴ Landvogt még arra is kötelezte magát, hogy a leányárvaház javára jótékony célú előadást rendez.⁶⁵

A város megkísérelte, hogy színházát kellemesebbé tegye. Mivel Winter 1865-i bukását avval indokolta, hogy a nézőtér kifűthetetlen (amire ugyan sietve megjegyezték, hogy 1853 óta mindenkinek sikerült meleg nézőteret biztosítani a közönség számára, aki fűtött) — megvizsgálták a helyzetet. A jelentésből tudjuk, hogy ennek az ún. Interimstheaternek nem volt zsinórpadlása. Egy sor deszkából összerótt álmenyyezete és a színpad feletti csupasz gerendázat a színpadteret valóban hideggé tette. Vasil városi építész és Hirsch ácsmester ezen most úgy segítettek, hogy 466 Ft 40 kr erejéig, mely összeg fele Landvogtot terhelte, náddal borították be a deszkamennyezetet.⁶⁶

Akár hideg volt azonban a nézőtéren, akár nem, a német színészet rossz napokat élt a magyar fővárosban. 1867 áprilisában egy látványos előadás, a Csodakút hívta fel magára a hatóságok figyelmét. Mivel a darabban valódi víz „játszott”, a színpad tartógerendái beáztak, s a produkciót betiltották.⁶⁷

1868 áprilisában Pest város tanácsa ismét egy lépést tett előre. Már korábban felülvizsgáltatta a színházat egy mérnökével, s a jelentést most a közgyűlés elé terjesztették. — E szerint az „Interimstheater” — neve is mutatja — ideiglenes színháznak épült, és már tizenöt éve működött megállás nélkül, tehát nem csoda, ha gerendái korhadni kezdenek.

Addig, míg a folyó bérlét ideje tart — ismét Gundy György volt a bérlő —, tehát 1870 húsvétjáig, nyitva maradhat, feltéve, hogy közvetlen veszély nem mutatkozik; ez esetben azonnal bezárják. A jövőre nézve pedig „a közgyűlés határozatilag kijelenti, hogy a város hatósága mint erkölcsi testület színház építésére még azon esetben sem tekinti magát hivatottnak, ha ily intézet létrehozása az eddigihez hasonló pénzbeli áldozatokat nem kívánna, és azért egy állandó színház építését magától elhárítván, jövőben ily vállalatba avatkozni nem fog, hanem szabadon hagyja a törvény korlátai közt színház építését és kezelését — törvényes felügyeleti jogának fenntartása mellett oly személyeknek vagy társulatoknak, kik arra magukban kedvet és hivatást éreznek.”⁶⁸

A főváros lakosságának elég nagy százaléka volt azonban még mindig német anyanyelvű, nyilván képesnek sem érezte magát arra, hogy valaha is megtanuljon magyarul. Nyomban alakult hát egy részvénytársaság avval a céllal, hogy a lebontásra szánt Német Színház helyére újat emeljen. Amennyiben a régi telek nem állna rendelkezésükre, a vállalkozók a Duna-soron kértek hasonló, 8—900 □-öl nagyságú területet a várostól, természetesen ingyen, de avval az engedménnyel, hogy 50 év múlva az épület átmegy Pest város tulajdonába. Nem mulasztják el azt sem, hogy figyelmeztessék a tanácsot, milyen veszélyt rejt magában a jövőben német színház szellemi színvonalára, ha nem tartja tovább a kezében irányítását: elsekélyesedő üzletszínház fogja a szükségszerűen kozmopolita nagyváros *német nyelvű* közönségét szolgálni! A rábeszélés nem mulasztotta el a régi érv előranciaállítását: „... fővárosunknak állandó és időszakonkénti lakossága nagy részének multhatatlanul szüksége van német színházra. . .”, „ezen vállalatnál minden *nemzetellenes* irányezsme távol fog tartatni”. De nyílt beszédétől sem riadt vissza az új részvénytársaság: „*Kisértetek előtti félelem* pedig, német színház emelésében — hogy a gyermeket igazi nevén szólítsuk — úgynevezett »germanisálást« sejtteni.”⁶⁹

A város azonban hajthatatlan maradt. Bizottságot ugyan küldött ki az ügyben, a bizottság véleménye azonban nem volt előnyös a német színjátszás hívei számára. Az Erzsébet tér területére mint közparkra van szükség, mondták, a két, még üres Duna-sori telek pedig kicsi, együttesen sem több 600 □-ölnél. Építési engedély kiadását, más telekre, a bizottság nem ellenezte. Így a tanács 30 évre díjmentesen megadta az engedélyt egy új német színház felépítésére, de hangsúlyozta, hogy „pestváros törvényhatósága . . . a célba vett német színház építését tisztán magán természetű vállalatnak tekinti”.⁷⁰

Az Erzsébet téri színház napjai meg voltak számlálva. 1870 húsvétja után be kellett zárnia kapuit, és ez alól akkor sem tettek kivételt, amikor egy későbbi előadás célja a Pesti Első Bölcsőde felségítése lett volna. — Nyolcvan esztendővel korábban a pesti tanács avval utasította el Kelemen Lászlóék folyamodványát, hogy a német bérlővel szerződése van, s az jövedelme egy hányadát a városi árvaház javára szolgáltatja be. *Most* a jótékony hölgyek azt a választ kapták, hogy tervezett előadá-

suknak feltétlenül még Gundy György utolsó bérleti napjaiban, tehát a nagyhéten kell lefolynia.⁷¹

A bontás 1870 nyarán ment végbe. Az anyag egy részét városi raktárakba helyezték el, más részét a bontást vállaló Buzzi Félix mérnök 7000 Ft-ért megvette a tanácstól. 1871 decemberében már az alapjai is eltűntek a Pestvárosi Német Színháznak, a Rondella és a Színház téri díszes palota jogutódjának.⁷²

A részvénytársaság a maga színházát egy Gyapjú (ma: Báthory) utcai telken végül is felépítette és 1889-ig üzemben tartotta. Bár ez a színház sem volt rosszabb, mint közvetlen elődje, és a legnagyobb német színészek még most is le-lejártak Bécsből, sőt távolabbról is vendégszerepelni, a Gyapjú utcai színház említése minden fővárosiban kellemetlen képzet-társítást idézett elő. De maguk a részvényesek sem láttak egy percig sem üzletnél többet a Gyapjú utcai színházban. A várossal már csak jogi képviselőjük, Kövesdi Mór pesti ügyvéd közvetítésével álltak összeköttetésben. Kövesdinek egy alkalommal azért kellett felelnie, mert a „Német-részvény-színház” magát „Varietés-részvény-színháznak” nevezte, ami nem felelt meg alapszabályainak. Szellemére viszont annál jellemzőbb volt.⁷³

Csak egy-egy olasz mester — Rossi, Salvini — vagy a híres meiningeni együttes fellépte alkalmával nyitotta még ki jól informált pesti ember a Gyapjú utcai színház kapuját.

A Budai Népszínház lebontását követőleg egy nála sokkal jobban dotált, második fővárosi magyar színház nyílt meg: a pesti Népszínház. Feladata ugyanaz volt, mint budai névrokonáé: a szegényebb néposztályok kulturális igényének kielégítése. Fennállásának első éveiben, Rákosi Jenő igazgatása alatt az a törekvés jellemezte, hogy feltámassza a népszínművet. Valódi sikert, éppen a teljesen megváltozott társadalmi viszonyok folytán, nem érhetett el, anyagit ellenben igen. Rákosi sógora, a korán elhunyt Csepregi Ferenc segítségével, jól menő üzletszínházat adott át néhány esztendő múlva utódjának.⁷⁴

A hatalmas apparátussal meginduló új, városi tulajdonban álló magyar kőszínház mellett kisebb jelentőségű magyar vállalkozások is akadtak. Még a Budai Népszínházban — Molnár bukása után —, majd a Várszínházban próbált szerencsét Aradi Gerő vidéki színigazgató társulata.⁷⁵ Miklóssy Gyula, ugyancsak vidéki igazgató, egy sikeres nyári vendégszereplés után, még nagyobb feladatra vállalkozott. Az István — mai Klauzál — téren akart fűthető színházépületet emelni. A várostól 1872. aug. 29-én meg is nyerte rá az engedélyt, a telekért 200 Ft-ot fizetett. Október 30-án a kis színház megnyitotta kapuját.

Miklóssy, amikor a várossal megállapodott, nemcsak a telekért fizetett, hanem vállalta a fővárosi színházakat hagyományyszerűen terhelő évi négy jótékony célú előadás terhét is. — A kicsinek, de csinosnak mondott épület, élénkpiros nézőterével, egyébként nem is volt olyan kicsi: 957 ember fért el benne. Páholya csak 14 volt a színháznak, de 28 „földszinti támlány”, 27 „erkély-támlány”, 28 földszinti oldalülés, 154 földszinti

zártszék, 200 földszinti „bemenet”, 50 erkély-zártszék, 174 karzati zártszék, 82 karzati ülőhely és 400 karzati „bemenet” volt összesen. A kevés páholy és a hatalmas karzat arra vallott, hogy Miklóssy valóban a kispénzű külvárosi lakosságot akarta közönségül megnyerni. Helyárai sem voltak magasak: a nagy páholy 8, a kicsi 6 Ft-ba került, a földszinti és az „erkély-támlány” 1,50 Ft, a földszinti zártszék és oldalülés 1 Ft, az erkély-zártszék 80 kr, a földszinti bemenet 60 kr, a karzati zártszék 50 kr, a számozatlan karzati ülőhely 30, az állóhely ugyanott 20 kr volt. — A közönség keresztmetszetére jellemző, hogy a legnépszerűbb hely a földszinti és karzati zártszék volt, az a hely, ahol a módosabb kispolgár el tudott különülni a „tömegtől”, de anyagilag nem kellett ezért sokat áldoznia.⁷⁶

Miklóssy másora egyébként igénytelen volt, túlnyomórészt régi, lejátszott, látványos színműből állott. Olyan író, aki a magyar főváros külvárosi színházaira tervezte volna meg munkásságát, ez időben még nem akadt. Színészei között azonban sok tehetség volt, pl. a Molnár Györgytől örökségképpen átvett Kassai Vidor, Vízvári Gyula. A színház nem élte meg azt a kort, amire koncessziója feljogosította volna: a bécsi tőzsdekrach, egy szerencsétlen nyári vállalkozás, majd egy jelentéktelen, de baljós tüzeset a színházi tűzvészek e klasszikus korában arra kényszerítette Miklóssyt, hogy vidékre térjen vissza. Rövid fővárosi szereplése is biztosan jelezte azonban a főváros színházi életének magyarrá válását.⁷⁷

Hatalmas támaszává lett a színházi élet megmagyarosodásának az 1865-ben megnyílt Színművészeti Tanoda. Az iskolák nacionalizáló hatása közismert.⁷⁸ Ugyanígy hatott a színi tanoda is. A mai Színművészeti Főiskola őse bűvösen vonzotta a főváros polgári elemeit, mind a régi pesti családok, mind a frissen bevándorolt jövevények gyermekeit. A „tanoda” oktatási nyelve természetesen a magyar volt, mégis tucatnyi anekdota maradt fenn arról, hogy a hallgatók alig tudtak magyarul.

Az első évfolyamok túlnyomórészt régi színészcsaládok gyermekeiből kerültek ugyan ki, de már a kiegyezés utáni években a német anyanyelvűek hatalmas hulláma öntötte el a tantermeiket.

Az iskola drámai és operai tanszakon képzett ki növendékeket. Az utóbbi fakultáson majdnem kizárólag német ajkú hallgatók voltak. Magyarország zeneileg műveltebb osztálya régtől fogva az idegen nyelvű polgárság volt, elég ha csak a magyar színházzal szorosán kapcsolódó neveket említjük, Szerelemhegyi-Liebensberger Andrástól kezdve Széppataky-Schenbach Rózán és Mátray-Rothkrepf Gáboron keresztül egészen Mosonyi-Brand Mihályig, vagy Hubay-Huber Jenőig. Érdekes, hogy ez az alapos tudást nyújtó intézet főként a külföld számára nevelt énekeseket; nemcsak legjobb növendékei mint szólóénekesek, hanem a kevésbé tehetségesek mint kórustagok is zömben idegen nyelvterületen találtak kenyeret.⁷⁹ Ezeknél hát a magyar nyelvismeret voltaképpen csak arra szorítkozott, hogy szükség esetén magyarul is tudjanak énekelni.

Más volt a helyzet a drámai tanszakon. A XIX. század első felében a magyarok még nagyon kényesek voltak a szép szövegmondásra. Vörösmarty és Bajza alapos kritikai harcokban tisztázták a magyar

színpadi beszéd követelményeit, és a negyvenes, ötvenes, hatvanas években nem is merült fel ellene semmi panasz. A beszéd idővel kissé gyorsult, mert megfelelő begyakorlás lehetővé tette, hogy gondolkodás nélkül bevágjanak végszóra, de gyorsult azért is, mert a modern színház játékmódozának ez felelt meg. A francia színműben Dumas fiától egészen a jelenkorig nem lehet olyan méltóságteljesen deklamálni, mint a klasszikusok, vagy akár még a romantikusok tragédiáiban is. A szapora beszéd, aminek a technikájával a negyvenes években még csak az egy László volt tisztában, egyre inkább követelménnyé vált. Ugyanígy követelmény volt azonban a helyes tagolás és a tisztán ejtett magánhangzók használata is.

1867 után egyszerre egész sereg fiatal fiú és leány özönlötte el a Színi Tanodát, akiknek előnyös külsejük és kellemes orgánusuk mellett fogalmuk sem volt a helyes magyar beszédről. Míg eddig a legfőbb követelmény az volt, hogy ne ifjú fatuskók kerüljenek ki a tanári kar kezei alól, akik sem mozogni, sem művelten társalogni nem tudnak, most egyszerre kulturáltabb, de idegenebb elemmel találta magát szembe a testület. Az első év csodálkozása után hamarosan ráébredtek arra, hogy új növendékeiket elsősorban a szép magyar beszédre kell megtanítaniuk. És mivel a tanári karban Gyulai Pál, majd Szigligeti Ede, Tóth József majd Szigeti ülte, a legfőbb mozgató pedig a nagyon művelt és kitűnő pedagógiai érzékkel rendelkező Paulay Ede volt, törekvésüket siker koronázta. A főiskola drámai tanszakára beiratkozó növendékek megtanultak *szépen magyarul*.⁸⁰

Az első időkben tizenegy elméleti és négy-öt gyakorlati tárgyat tanítottak. Az első kategóriában ma is természetesnek érezzük a magyar nyelvtant, a verstant, a költészetant és esztétikát. Már egy kicsit meglepő, hogy a „hazai és egyetemes történelem, tekintettel a különböző korok jellemére, nevezetesebb színműveknek alapul szolgáló történelmi eseményekre és egyéniségekre” miért nélkülözhetetlen egy tizenöt éves kislány számára, aki azon a színpadon fog statisztálni, ahol Szathmáry „mama” vezető tag?⁸¹ A többi elméleti tárgy, a „népisme és régiségtani tájékozás”, vagy éppen a mitológia sem feltétlenül lehetett szükséges olyan növendékek számára, akik között érettségit nem minden fiú tett, leány pedig egy sem. Az illetlan, a tapasztalati lélektan és a dramaturgia a maguk nemében hasznosak voltak, ugyanígy a gyakorlati tárgyak, a szavalat, az „arcz- és tagjáték”, szerepek és színművek elemzése, a fiúknál a vívás, mindkét nemnél a tánc. — Természetes, hogy ez a tanterv, amit kellő tapasztalat nélkül állítottak össze, nem volt a legmegfelelőbb, s hogy az első évfolyam korántsem termett csupa kis Talmákat, vagy Ristorikat.⁸² A Nemzeti Színház gyakorlatiasabb tagjai gondolkozni kezdtek, hogy mi módon lehetne eredményesebbé tenni a főiskola működését.

Szerdahelyi elgondolása egy ötéves tanulmányi időre elosztott, túlnyomórészt gyakorlati tananyagról — sohasem tudta magát teljesen kivonni francia tapasztalatainak hatása alól! —, ahol az ötödévesek következetesen *rendeznék* az alsóbb évfolyamok vizsgaelőadásait, nagyon

is messze mutatott a jövőbe. Arról, hogy valaki, aki színésznek készül, öt évig üljön az iskolapadban, a XIX. század harmadik harmadában még szó sem lehetett. Ellenkezőleg! Közzájón forgott Dawison kevés pedagógiai érzéket eláruló kiszólása, hogy kétszer annyi időbe került elfelejtenie az akadémián tanult anyagot, mint amennyi alatt a fejébe verték — s csak azután kezdett valóban jól játszani. Eleven példák is voltak rá, hogy a színiiskola nélkülözhető. Járt-e valaha akadémiára Egressy? Szigeti? vagy éppen maga Szerdahelyi? hát a fiatal Kassainé, Jászai Mari, járt-e? Miért éppen ők magoljanak és izzadjanak tantermekben, míg autodidakta társaik kint, a vidéki társulatoknál, húsz éves fővel Shakespeare-t játszanak és „babéron hálnak”? Miért legyen kötelező a tánc? az ének? Ez a nagyigényű, jószerevel csak napjainkban megvalósult reformtervezet eleve mellőzésre volt ítélve.⁸³

Amikor azonban, mint említettük, egyre nagyobb számban jelentkeztek olyan hallgatók, akik nem tudtak jól magyarul beszélni, a tantervben kellett mégis bizonyos változtatásokat tenni, ha nem is a gyakorlati tárgyak, vagy éppen a rendezés javára. Az újabb tanterv szerint tehát a növendékek tanultak *magyar nyelvtant, verstant, költészettant* és esztétikát Gyulai Pál tankönyvéből, dramaturgiát Szigligeti könyvéből, s evvel kapcsolatban a világirodalom legkiválóbb drámáit olvasták és magyarázták, s végül tanultak illemtant is, Festetics Leó kézikönyve szerint.

A gyakorlati tárgyak nem mutattak valami előnyös fejlődést. Az első évben próza- és versszavalás — holott Szerdahelyi külön kiemelte, hogy elsővessell még nem kell verset mondatni, mert az rendkívül nehéz művészi feladat! —, a második és harmadik évben egyes szerepek és egész darabok betanulása, a fiúknak heti két óra vívás, mindenkinek heti két óra tánc.⁸⁴ Az elméleti tárgyak tanítása azonban eredményesebbé vált. Ezen a téren mutatkozott meg ismét Szigligeti jelentősége. Rögtön alkalmazkodott a főváros, a nemzet és a kor igényeihez. Amint bámulatos együttérzéssel követte az ország életútját az 1840-es években, most egy kisebb területen, a színészképzés terén ugyancsak a lehető legtöbbet nyújtotta. Nem az ő hibája volt, hogy nem nemzetformáló erők harcához kellett már irodalmi illusztrációt készítenie, hanem egy megalkuvó korszak polgári berendezkedését építgetni. Dramaturgiája, amiből a Színi Képezde növendékei tanultak, erélyesen szorgalmazta a helyes magyar beszéd elsajátítását, mint követelményt ahhoz, hogy valaki egyáltalában magyar színpadon felléphessen.⁸⁵

1843 őszén, amikor Szigligeti színpadi diadala az első lépést jelentette a magyar színpadi hegemonia felé, négy német színház állott szemben az egyetlen Nemzetivel. Élete végén a Nemzeti Színház társulata játszott a Várszínházban, hogy a budaiak számára megkönnyítse a kezdetleges közlekedési viszonyok miatt nehézkes színházbajarást, a Budai Színkörben csak időnként, stagione-szerűen szerepeltek németek, és a pesti külvárosokban vállalkozó szellemű vidéki magyar társulatok játszottak kezdetleges színházakban. Mondhatjuk-e, hogy mindebben nem

volt jelentékeny szerepe? Színműveinek mindig éppen időszerű hangvétele, nem egyszer ócsárolt színpadi nyelvének könnyen gördülő párbeszédei nem tettek-e meg mindent a főváros megmagyarosítására? 1874-ig ténylegesen (és már régóta!), 1874-től haláláig jog szerint is vezetője, igazgatója volt a Nemzeti Színház drámai együttesének. Csaknem megszorítás nélkül állíthatta össze a műsort és a társulatot. 1867 után Okatootaia megnyitotta kapuit Nyugat felé, külföldi sajtó és szépirodalom akadálytalanul jöhetett be az országba — csak válogatni kellett tudni belőle. A kapitalizálódás útja az irodalmi kozmopolitizmus felé hajlította el a nagyvárosok közönségének ízlését. A színházak műsora nem *csak* azért volt hasonló Berlinben és Münchenben, Bécsben és Varsóban, Prágában és Budapesten, mert ezek a városok mind Párizs szellemi függvényei voltak — és akartak lenni! —, hanem főként azért, mert ez a városi publikum saját nemzeti irodalmán kívül mindenütt egy bizonyos polgári műfajt igényelt: a francia középfajú színművet, a francia vígjátékot. Ezen a követelményen belül Szigligeti ismét meg tudta találni a fővárosi közönségnek legmegfelelőbb változatokat. Sokat emlegetett írói féltékenysége nem akadályozta meg abban, hogy fiatal magyar szerzők modern témájú színműveit bemutassa. Toldy István az ő védőszárnyai alatt lépett színműveivel a Nemzeti Színház színpadára. Saját maga is megkísérelte, nem is egyszer, hogy legújabb típusú témákat vessen fel.⁸⁶ Haladó szellemű volt minden olyan kérdésben, ami az új irodalmi irányokat és a társulat felfrissítését érintette. Átfogó irodalmi ismeretei és az a benső kapcsolat, amiben kora íróársadalmával állt, tették lehetővé számára, hogy ritkán tévedett. Amíg a Gyapjú utcai színház igazgatói megmaradtak néhány évtizeddel korábban működött elődeik kiegyensúlyozatlan műsorpolitikája mellett, s a bécsi operett és bohózat hétköznapijait szeszélyesen váltogatták egy-egy nagy vendég fellépésének klasszikus tragédiákban pompázó sátoros ünnepeivel, Szigligeti harmonikusan állította össze a repertoárt.⁸⁷ Ragaszkodott ő is a színház hagyományaihoz, és szívesebben adott tragédiát, mint középfajú színművet, többre értékelte a történelmi neveket a korabeli francia íróknál. De a valódi irodalmat minden műfajban felismerte. Ennek bizonyossága, hogy ő adatta először elő magyar színpadon Gogol Revizor-át. (1874. dec. 23.)

A legbiztosabbnak azonban akkor bizonyult a keze, amikor a társulat kiegészítésére volt szükség. Igazgatói kinevezése évében éppen negyven éve állt a magyar színjátszás szolgálatában. Megyeri ideje óta személyesen ismert minden magyar színészt, még a vidékiek közül is számosan voltak átmenetileg a keze alatt. Jól ismerte Vörösmartyt, Bajzát, Fáy Andrást, az öreg Simontsitsot — Petőfit . . . Nemcsak az első, hanem a második nagy nemzedék, a Tóth József, Szerdahelyi Kálmán generációja is a szeme előtt bontotta ki tehetségét, növelte a színház népszerűségét és látogató körét, sőt, sajnos, e nála jóval fiatalabb együttes lassú kidőlésének is kényszerű tanúja lehetett. Ő volt hivatva helyüket betölteni. Nem volt dogmatikus. Semmiféle előítélet nem kötötte meg kezét. Eszébe sem jutott, hogy a Nemzeti Színházi tagságot a színi

képezde diplomájától tegye függővé. Csak a képességre volt tekintettel, amikor a hetvenes évek két legnagyobb nyereségét, Jászait és Halmit Kolozsvárról, majd Bercsényi Bélát Nagyváradról, a csaknem gyermek Márkus Emíliát, a fiatal Helvey Laurát és Nagy Imrét pedig a Színi Tanoda falai közül szerződtette. Minden színészt ismerte, szerette is a maga módján; ha Egressyt, Szerdahelyit nem is pótolta a szemében senki. Színház-szemléletének nagyvonalúsága, amellyel az akadémiai ízlést, a történelmi tragédia kultuszát éppen úgy be tudta sorolni igazgatói feladatkörébe, mint a nagyvárosi közönség igényét kielégítő polgári színműveket és vígjátékokat, sőt új klasszikusok felfedezésére is alkalmassá vált, a Nemzeti Színház legkiválóbb igazgatóinak egyikévé avatta.

*

A Nemzeti Színház már 1843 őszén elhódította a nagy Német Színháztól az elsőséget. Vezető szerepét meg tudta tartani az abszolutizmus hivatalból németbarát éveiben is. 1861-től mindenki, aki mélyebben pillantott a főváros társadalmi alakulásának felszíne alá, tisztában lehetett avval, hogy a provizórium még kevésbé képes a német színháznak segítséget nyújtani, mint ahogyan azt Albrecht főkormányzósága tette. Buda és Pest 1847 óta gyakorlatilag alig törődtek a német színészettel, 1867 után pedig minden közösséget megtagadtak vele. Amint a Gyapjú utcai épület már hivatalos utasítás alapján sem volt városi intézmény, úgy fordult az immár egyesített főváros érdeklődése egyre élénkebben a magyar nyelvű színjátszás felé. Molnár György Budai Népszínháza Buda város tulajdona volt, 1875-ben a főváros kezében volt a megnyíló pesti Népszínház.

A magyar játékszín diadala azonban nem csak avval magyarázható, hogy a főváros lakossága megmagyarosodott. A budai kerületekben, de még Pesten is, egészen a századfordulóig igen nagy volt a német anyanyelvűek száma. A magyar színházak avval nyertek csatát, hogy időről időre képesek voltak nemcsak műsoruk, hanem játéktípusuk és szervezetük módosítására is. Alkalmazkodni tudtak a fejlődéshez. Ezen a téren volt iránymutató, hajlította nagy színházi tapasztalatait az újszerűhöz és a közönség igényéhez Szigligeti. A Német Színház azonban 1843-tól 1889-i megszűntéig semmit sem fejlődött. Anyagi bajokkal küzdő bérlőigazgatói mindvégig a gyengén fizetett társulat és a drága vendégek módszerével dolgoztak, s evvel egyszer s mindenkorra lehetetlenné tették a komoly művészi színvonal elérését. A fővárosi német színészet abban a pillanatban csatát veszített, amikor az irodalmi aktualitás, a jó együttes vagy éppen az összjáték követelménnyé vált. Hosszú, több évtizedes haldoklása sem a hazai irodalom, sem a hazai színjátszás szempontjából nem volt jelentős.⁸⁸

J E G Y Z E T E K

¹ Berg jutalomjátékáról: Theateralmanach 1844. — *Kósa J.*, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937, 178. — *Kádár J.*, A pesti és budai német színészet története (a továbbiakban Kádár, A pesti. . .) 1812—1847. Bp. 1922, 29. — Kaiser darabja uo.: 168.

² Unwerthről I.: Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Kelemen László színháza. — *Kunoss E.* cikke a Tudományos Gyűjtemény 1831. évi XII. köt.-ben: Nemzeti Játékszín honi fölemelkedésünk segéde. 3. kk.

³ Bartay 1843. jan. 26-án pályázatot tűzött ki „egy, a' népeletből merített, minden aljasságtól ment, jó irányú, látványos színmű"-re. (Társalkodó (1843) jan. 29. [8]). Az 50 aranyat ugyan nem a Szökött katona nyerte el — pályafutásának első évtizedeiről bővebben: *Pukánszkyne Kádár J.*, A Nemzeti Színház százéves története. I. köt. Bp. 1940. II—III. fej. —, de az első nagy magyar kasszasiker emléke hozzá fűződik. A színháznál így látták a helyzetet a bemutató után: „... színészeti körünkben. . . most az a legnagyobb újság, hogy Szigligeti Szökött Katonája oly hatást tett hogy 8 nap alatt ötször adatott mindig tömött a' fuladásig tömött színházban a' Tiszt újítás nem gyakorlott ily hatást. . . ” [Szentpétery Zsigmond Egressy Gáborhoz. Pest, 1843. dec. 3. — Országos Széchényi Könyvtár Irodalmi Levelestár (a továbbiakban: OSzK. Ir. Levelestár)].

⁴ Pückler-Muskau német herceg 1840-ben járt Pesten és mindkét színházat meglátogatta. A német színházat barátságatlannak és kopottnak írta le. A magyarokról így szól: „Das ungarische Theater ist etwas freundlicher dekorirt, als das deutsche. Es übertrifft dieses an Eleganz der Kostüme und Dekorationen und steht ihm an Talent des Personals nicht viel nach. Der Liebling des ungarischen Publikums ist die Sängerin Mad. Schodel, welche viel Feuer, dramatische Kraft und eine volltönende, frische Stimme hat”. (Az Augsburger Allgemeine után közli Der Spiegel (1840) I. köt. márc. 1.) A történetírónak meg kell jegyeznie, hogy a német herceg nem volt tárgyilagos, nem is lehetett. Olyan nyelven, amelyen nem ért, még a mai sokkal gyakorlottabb és tájékozottabb — mert filmet is néző — bíráló sem igazodhatik el biztosan. Az a megjegyzés, hogy a magyarok nem maradnak el *sokkal* tehetségben a németek mögött, nemcsak ilyen formában nem helytálló, hanem még módosítva sem; a magyarok sokkal tehetségesebbek voltak az akkori német együttesnél, mint erről alább szó is lesz.

⁵ A nagy Német Színházról I. *Kelényi B. O.*, Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. 1808—1812. Tanulmányok Budapest múltjából. II. köt. 1933, 144. kk.

⁶ Devrient: Der Spiegel (1843) I. köt. máj. 30. — Elssler: *Kádár J.* i. m. 88—89.

⁷ Nézzük két év bemutatóit: legyünk tekintettel a németekre és ne a győzelem órája, Bartay igazgatásának ideje legyen mind a kettő, hanem az egyik egy meglehetősen küzdelmes idő: 1840. Ebben az évben a német színház Haffner és Müller: Barnabas, Herzenskron: Der Bräutigam als Botaniker, Hopp és Hebenstreit: Pelzpalatin und Kachelofen c. zenés vagy prózai bohózata mellett Weisenthurn Johanna vígjátékát, a Die Bevollmächtigten-t, a komoly műfajban pedig (igaz, Dumas híres Belle-Isle Gabrielláját is bemutatta egy évvel a magyarok után) Firmenreich: Clotilde Montalvi és Vogel: Die Bäuerin am Mitternacht c. romantikus tragédiájával szolgált. A magyaroknak 1840 nem éppen szerencsés évük: Lendvay hosszabb ideig távol volt a színháztól, opera és dráma állandó torzalkodásban élt. Dinaux és Legouvé Lignorelles Luizá-ja, Dumas Antony-ja, Soulié: Az örült gyermeke és A velencei kalmár mellett (evvel viszont a németek voltak előnyben, 1827 óta adták, ha nem is nagyon sűrűn) mégis olyan eredeti vígjátékokat tudtak hozni, mint a Nagy Ignác-féle Egyesüljünk és Szigligeti Rózsá-ja.

1844-ben a Német Színházban Crombé balettmester több arlequinádát állított össze, a zenés bohózatban pedig Blum és Hebenstreit ismét nagyot alkottak, legalábbis a cím után ítélve: Allo—Homeo—Sym und Antipathie oder Der Doktor aus dem Stegreife. Ugyanezt a műfajt képviselte Liebold és Ott: Christoph Wind

oder Flegeljahrs Fatalitäten c. munkája. Kaiser: Ein Abend és Thern: Der Domino címmel szabályos vígjátékot írtak, de a Bretislav oder Leben und Krone (ismeretlen szerző), vagy Birch-Pfeiffer asszony Mutter und Sohn, oder Fluch und Büsse c. drámája biztosították a színház hagyományait. — A magyarok első bemutatója Szigligeti: Gerő-je volt. A továbbiakban csak azokat a bemutatókat soroljuk fel, amelyekből évtizedes siker lett, vagy klasszikusnak számítanak. Az első csoportba tartozik Vahot Imre: Farsangi iskolá-ja, Szigligeti Két pisztoly-a és Zsidó-ja, Obernyik Károly Örökség c. színműve, Jósika: Két Barcsay-ja, Eötvös: Éljen egyenlőség c. vígjátéka, Czákó: Kalmár és tengerész-e és Dumanoir és D'Ennery: Don Caesar de Bazan-ja. A klasszikus bemutatókat Vörösmarty két műve képviseli, A fátyol titkai és a Czillei és a Hunyadyak. — (A német bemutatókat Kádár Jolán i. művéből, a magyarokat id. Lendvay Márton és László József szerep-katalógusából merítettem. Mindkettő vezető színész volt a maga nemében, és egyikük vagy másikuk — ha nem mindketten — szerepelt a nagyobb produkciókban. Az első Dr. Zsoldos Ernő, a második Mályuszné Császár Edit összeállítása. Színház-történeti Füzetek 19., ill. 23. (1958, 1959). — A Don Caesar de Bazan előadásáról a német kritikus azt írja, hogy pompás szórakozást nyújt, s a közönség kacagása miatt a játékot több ízben félbe kellett szakítani. Lendvay, aki ez alkalommal jutalomjátékát tartotta, valóban kitűnően választott, de kapott is viharos ünneplést, koszorút és szóróverset eleget! Kedves volt Laborfalvi Róza Maritana szerepében és mulatságos Szentpétery mint spanyol grand. A szörnyű idő ellenére — december 16-a volt — a színház teljesen megtelt. [Der Spiegel (1844) II. köt. dec. 22.]

⁸ Sőtér I., Kemény Zsigmond történelemszemlélete. A M. T. A. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (1961) 64.

⁹ Zolnai B., Szigligeti „Szökött katoná”-jának külföldi elemei. Bp. 1914. Kl. az Egyet. Phil. Közöny 1914. évfolyamából. 1–54. — Pukánszky Kádár J., A magyar népszínmű bécsi gyökerei, Irodalomtört. Füzetek (38) 1930. Solt A., A színszerűség uralma drámai irodalmunkban. ITK (1939) 17. kk., 139 kk. — Ezen az országgyűlésen mondta Teleki László: „Nyolcszáz évig viselt minden terhet a nemtelen. . . ugrás, rögtönzés-e valahára őket részeltetni a hivatalképességben?” „Ész, erény, becsületesség nincs kötve osztályhoz; sőt e tulajdonok sokszor megfordított arányban állnak a nemesi kiváltsággal”, folytatta Batthyány Lajos. A diéta befejezésekor pedig így fogalmazta meg az elégedetlenség általános érzését Klauzál: „Nem viszünk tehát haza eredményt; majd az lesz az eredmény, hogy növekedni fog a meggyőződés az adózó nép túlterhelhetésének nagy igaztalansága ellen. . .” (Horváth M., Huszonöt év Magyarország történelméből. Bp. II. köt. 1868, 442, 447.) Íme, az 1843–44-i színi irodalom ideológiája!

¹⁰ Obernyik K., Főúr és pór. Először Kolozsvár, 1848. máj. 2. — Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Osztály (a továbbiakban: OSZK. SzO) N. Sz. F. 60.

¹¹ Obernyik Károly munkáit kiadta és életrajzi bevezetővel ellátta Ferenczy József. (Obernyik Károly szépirodalmi összes munkái. Sajtó alá rendezte s életrajzzal kiegészítette Ferenczy József. Bp. 1878, I–IV. köt.). Az akkor huszonhárom éves fiatal kutató érdeme, hogy Obernyikről valami összefogó képet egyáltalában kapunk. Munkája azonban természetesen nem fogta össze Obernyik teljes irodalmi oeuvre-jét, amely igen sok, nemcsak folyóirat-, hanem hírlapi tárcát is tartalmaz. De a kor, amelyben Ferenczy élt és méltatta Obernyikot, csakúgy, mint később Faragó Mártoné a századfordulón, nem volt alkalmas arra, hogy megértse a Fiatal Magyarország egy plebejus íróját. A politikai vonatkozásokról pl. megjegyzi, hogy: „. . . mindez korszerűvé tette a művet (a Főúr és pór-ról van szó) s szerzőjének népszerűséget szerzett, noha szépműtanilag mindez hibás alkalmazásra mutat. A szépmű célját önmagában bírja s mihelyt valamely gyakorlati cél megvalósítására törekszik, megszűnik műretek lenni, röpirattá leszen. Különösen a dráma, mint a költői műfajok legmagasztosabbja, nem sülyedhet oda, hogy politikai eszmék hordozójává legyen, a valódi életet tünteti ugyan fel, de azt eszményileg állítja elének és csakis erkölcsi elvek hirdetőjévé lehet”. (XXXII—XXXIII.) — Másik hiánya Ferenczy editori munkásságának, hogy nem volt

tisztában a filológiai kiadás szabályaival — ami ismét egyformán összefügg életkorával és a korrallal, amelyben élt —, s a színműveket meghúzott alakjukban közölte, tehát a színpadra alkalmazott szöveget, nem az eredeti kéziratot. L. az OSzK. idézett helyén található eredeti kéziratos példányokat. Ferenczy alapvető tanulmánya mellett l. még: *Faragó M.*, Obernyik Károly. Losonc. 1898. — *Luxemburger I.* Obernyik Károly, Pécs, 1930.

¹² Életképek (1846) I. köt. 6. Silvester álnév alatt.

¹³ Másfél év alatt tizennégyyszer került előadásra, ami akkor nagy szó volt, ha nem is mérhető Szigligeti leghangosabb sikereihez. Obernyiknek ez volt a Brankovics mellett a legtöbbet adott darabja. Kolozsvárott ugyancsak 18 hónap alatt négyszer került színre (*Ferenczi Z.*, A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. 362.), mégpedig a Pesti Divatlap szerint sikerrel. „Van színházi közönségünknek egy töredéke, mely a jelenkorból vett eredeti színművek játzásakor elfordul s nem ártallja kijelenteni az igazgatóságnak, hogy semmi kedve a magyar drámaírók sületlenségeit hallgatni. No de azért színészeink nem lankadnak, valamint a közönség nagyobb része sem, s újabb eredeti színműveink gyakran fordulnak meg színpadunkon, sőt túlnyomólag, mi az igazgatóságnak csak dicséretére válik. Az Örökség, Farsangi iskola nagy tetszéssel adattak. . .” 1845. I. köt. 38. — A kolozsvári igazgató ekkor Szerdahelyi József volt. (Egy falusi truppózó társulatról is azt halljuk, hogy műsorát az Örökséggel kezdte. (Uo. 131.)

¹⁴ Irodalmi Ör. Melléklet az „Életképek”-hez. 1845. júl. 12. l. $x-y$ jel alatt.

¹⁵ Életképek (1844) 16. 444 jelű kritikus. — NB. az idézett vaudeville-nek a meséje teljesen más, mint Obernyik komoly hangú, politikai éllel írt művének.

¹⁶ Életképek (1844) 22, 715—16.

¹⁷ Maga Ferenczy sem osztja Obernyik nézeteit, holott több évtizeddel 1848—49 után dolgozott; vö. id. bevezetés XXXII—XXXIII, LXXV. — Az Örökség szereposztása a Nemzeti Színházban elsőrendű volt: Schmid Christian Szentpétery, Mathild Laborfalvi Róza, Judith Miskolczy Júlia, Pókfalvi Vincze Egressy (ez az intrikus szerep), Csödházi ügyvéd Udvarhelyi, Nyáry Lajos az id. Lendvay, Ferenc, az inas Réthy Mihály volt.

¹⁸ Wagner Josefrol: *Káddár*, A pesti. . . 30, 64—65, 85—86. — Sonnenthal első fellépte egy, a mai Tanács körüti Orczy-házban működő kis színpadon történt. (Staud Géza dr. szíves közlése nyomán.) Kainz fellépései: a hetvenes évek végén, Müller igazgató alatt. Adele Sandrock 1888—89-ben volt a Gyapjút utcai színház tagja. (Színlapok az OSzK SzO-án.)

¹⁹ Az elsőre tipikus példa *Rákosi J.*, Emlékezések. II. köt. Bp., é. n. 40. kk., vagy a kilencvenes évek elejének izgalma egy újabb német színház felépítése, illetőleg fel nem építése körül, parlamenti interpellációkkal, stb. A németek optimizmusára jellemző: *Feldmann's Wegweiser durch Pest und Ofen*. Pest, 1859, 153—154. — Fővárosi Levéltár, Pesti Tanácsi Iratok (a továbbiakban: Föv. Lt. Tan. ir.) V. 918/1869.

²⁰ *Kósa* i. m. 59.

²¹ *Káddár*, A pesti. . . 64. kk.

²² A Nemzeti Színház jótékony célú előadást rendezett a leégett színház kenyerüket vesztett tagjai javára, s ily módon fényesen cáfolta meg Katona József több mint két évtized előtt leírt keserű sorait, hogy a magyar színész ugyan sohasem sietne német kollégája segítségére. (Az előadás 1847. febr. 16-án volt. Színlapja az OSzK. SzO-án.) — *Katona J.*, Mi az oka. . . ? Tud. Gyűjtemény (1821) IV. köt.) — A németek hangversenye: *Theateralmanach* (1848). Közölve Lewitschnigg költeménye is. Lewitschniggrol: *Pukánszky B.*, A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926, 488.

²³ Mindezekről l.: *Almanach des Deutschen Theaters in Pesth*. 1850. — Az újvásártéri faépület terve megvan az Országos Levéltárban (a továbbiakban: OL.) K. K. Civil Commissár für Ungarn. Praes. 2000/1851. Tervezte: E. Pribék.

²⁴ *Almanach des Deutschen Theaters in Pesth* (1850).

²⁵ A nagy Német Színház 1847. évre szóló almanachja szerint — ami tehát az 1845. dec. 1-1846. nov. 30 közötti állapotokat rögzíti — a drámában tíz nő és 13 férfi szereplő működik, 1 sűgő és 1 ügyelő tartozik hozzájuk. Az operában öt nő

— köztük Lina Mink — és 14 férfi énekest találunk, köztük Reinát, Wárayt és Wangelt. A kar 16 nőből és 19 férfiból áll. A balettban 6 magántáncosnő és 3 férfi táncos működik, a balettkar 13 tagú, ezekhez járul még Crombé balettmester harminc növendéke. A zenekar 38 tagú; 82 bemutató vagy felújítás volt, köztük Weber Oberon-ja, Forst új színpadra alkalmazásával. A rendezők: operában Carl Matthias Rott, drámában a már említett Anton Berg, a paródiában — ez mint nemzeti műfaj, külön rendezőt igényelt! — Rott és Hopp, a nyári színházban, ahol túlnyomórészt könnyű műfaj került színre, Hopp. Az elmúlt évhez képest a zenekarból Huber (Hubay Jenő édesapja!) és Suck, a balettkarból a két Perron hiányzik: átszerződtek a Nemzetihez. A karmesterek Friedrich Witt és Görgl. — A Nemzeti Színházban operai rendező Fánccsy, drámai rendezők Egressy, Lendvay és Szentpétery. A színészek és énekesek száma — 10 nő és 21 férfi, illetőleg 6 nő és 5 férfi; a drámisták egy része énekelt is — nem különbözött a németekétől, csak a kar nagyobb: 17 nő, 21 férfi, s a zenekar élén Erkel és Kaiser-Császár György állnak. A túlterheltség kisebb, mint a németeknél. A legtöbbet foglalkoztatott férfi színész, Lendvay 24, László József 14 új szerepet játszott. A németekhez két karénekes ment át, a két Morvay. (Nemzeti Színházi zsebkönyv. 1847, és szerep-katalógusok.) A Német Színház tagjai azonban a német színjátszás vidéki átlagából kerültek ki, a Nemzeti Színház pedig Lendvayné Hivatal Anikót, Laborfalvi Rózát, Komlóssy Idát, Kovácsnét, Lendvayt, Egressyt, Szentpéteryt, Lászlót, Réthyt, Fánccsyt sorolta tagjai közé. A negyvenes évek közepéről írja *Degré* Visszaemlékezéseiben, hogy kétszer járt a Német Színházban — ahova csak a mánások és a polgárok járnak már ez idő tájt —, egyszer egy verekedés alkalmából, amikor a magyar Wenckheimet (!) kellett kiszabadítani a tüntető németek kezei közül, másodszer pedig, amikor Vieuxtemps-t ment el kifütyülni, aki ígérete ellenére a Német Színházban is fellépett. Ezen a kissé naiv megnyilatkozáson kívül olvasunk azonban jellemzőbb sorokat is ugyanitt: „Vajjon Lendvay, Egressy, Szentpétery, László, Fánccsy, Laborfalvi Róza, Lendvayné, Hubenayné emelkedtek volna-e a művészet azon magaslatára, ahol maig sem bírta őket túlszárnyalni senki, ha nem áll mögöttük egy forró verű ifjúság, mely viharos tüntetéseivel lépésről-lépésre lelkesítette magasabbra törni” — vagyis: ha nem áll mögöttük egy haladó szellemű társadalom. (*Degré A., Visszaemlékezéseim. Az 1848–49-ik év előtti, alatti és utáni időkből. I—II. köt. 1884, I. 68—69.*)

²⁶ L. a hirdetés a Pesti Német Színház színlapjai között. 1849. nov. OSzK. SzO-án.

²⁷ Uo. — A megnyitó előadáson Kannet asszony a boroszlói, Decker a Burg, Huthné a temesvári, Fischer k. a. a prágai Ständ. Theater és Stephan a kölni színház tagjai léptek fel mint vendégek.

²⁸ „Doch eh wir kämpfen für das geist'ge Leben,
 Sei Dank gebracht dem Gönner, dessen Gunst
 Urplötzlich eine Heimath hat gegeben
 Der lange obdachlosen deutschen Kunst.
 Er trug sie her aus blut'gen Kriegsgetose,
 An seinem Schwerte schoss empor die Rose.

Vorüber sind die schalken Wortgefechte,
 Prophet ist Jeder, welcher göttlich spricht;
 Es kam die schöne Zeit der gleichen Rechte,
 Man fragt nicht mehr ein herrliches Gedicht,
 In welchem Lande es geboren werde,
 Denn Poesie stammt nicht von dieser Erde.”

²⁹ OI. K. K. Civil-Commissär für Ungarn. Praes. 6003/g 1850. Theater almanach (1850). — Koller válasza Geringerhez: a városban nincs német nyelvű (!) versenytárs, Kalis kapott 4000 Ft segélyt, a várostól ruhatárat és kellékeket, a Verschönerungskommission 17 500 Ft-tal járult hozzá az építkezéshez, hát-akkor mi baj lehet? (Uo. ápr. 20. 7256/g, 1850.)

³⁰ Vö. uo. 1120/1851. GG.

³¹ *Vadnay K.*, *Elmúlt idők*. Bp. 1886, 103.

³² *Degré* i. m. 68.

³³ Memorandum die Theatergelengeheiten in Pesth betreffend. Eingereicht dem hohen k. k. Ministerium des Innern in Wien. Im März 1850. Dann Sr. Excellenz dem k. k. Hrn. bevollmächtigten Commissär in Ungarn Carl Freiherr von Geringer k. k. Geheimrat etc. etc. ehrfurhtsvoll (sic) unterbreitet. Sammt einem Nachtrage im Sept. 1850. OL. Civil Commissär für Ungarn. Praes. 1120/1851. GG.

³⁴ Az egész e korbéli német színházi segélyügy az OL. idézett helyén 2000/1851. praes. gyűjtőszám alatt van. Ezen belül olvashatjuk Prottmann panaszát, hogy Kalis kapzsiságból még az udvari páholyt is kiadta egy alkalommal, anélkül, hogy legalább a felségjelvényeket eltávolította volna (601/1850 GG), viszályait rosszul fizetett színészeivel (1050/1850 GG), Kalis anyagi nehézségeiről és a hiányzó operátóról (1143/1850 GG, 1290/1850 GG), s végül, hogy Haimer átvette Kalistól a társulat vezetését (1592/1850 GG). Haimer azonnal élt a Rosenthal-féle egyenlő elbánás elvének gondolatával és 16 000 Ft segélyt kért, annyit, amennyi a magyar Nemzeti Színház országos alapja volt. (542/1851 GG). Bach maga írt Geringernek a színház ügyében és megjegyezte, hogy 16 000-t ugyan nem, de haterzet kaphat. (927/1851 GG) A gázsiháttrálékokat azonnal kifizették, de a bajok folytatódtak. (1080/1851., 1126/1851., 1365/1851., 1459/1851. GG). — Vö. még *Pukánszky Kádár J.* A pesti magyar és német színészet harca a Bach korszakban. Napkelet, (1927) 705—709.

³⁵ I. h., 2268/1851. praes.

³⁶ I. h. 489/1852. praes. — A részvényesek teljes névsora a következő: Josephinum Fiuárvaház, gr. Forgách Mór, Mitis Ferenc, Dornau L., Appiano I., Wodianer Albert, Lackenbacher Jakob, Fleischl Dávid, Breisach Hermann, Mandl Joachim, Rosenfeld M. L., Kraus Lipót, Löwy Hermann, Weisz F. G., Ferenczy Mária, Pollack Márkus, Hollitscher M. I. és fia, Boskowitz I. L. és tsa, Berger Lajos, Mack Gusztáv, Kassovitz I. H., Pscherer Miklós, Medetz József, Spitzer Gedeon és tsa, Wieser Ferenc, Lechner I. N., Strasser Salamon, Pollák B., Kunig József, Tognio Lajos, Muraty Szilárd, Adler József, Rietl Lipót, Popper Ferenc, Linhardt Jakob, Oesterreicher David, Baumgarten A., Pollak Josef, Unger Antal, Kassovitz Rudolf és fia, Zitterbarth A. I., Adler Ádám, Engländer H., Stipanitz I., Zadia Hermann, Schordán Zsigmond, Heckenast Gusztáv, Sina Simon, Engländer M., Helsingertestv., Thurn József, Bremm Ferenc, Stocker Ferenc, Kern Jakob és tsa, Schulhof Mór, Grundt Agoston, Porszász Antal, Neuschloss Károly, Fabriczius I. H., Schosberger I. W., Herzog M. L., Kolmer M. és fia, Fleischl Dániel, Schulhof A., Rosenzweig testv., Werther Frigyes, Boscovitz Manó, Khern Enoch fia, Ganz A., Baumgarten I. és fia, Baumgarten A. és fia, Herz és Stern, Aebly Adolf, Adler és Neuschloss, Friedmann S. fia és Grün, Arnim Henrik, Schlechter Ignác, Barczay József, Hochmeister Frigyes, Jalich és tsa, Halbauer és Roszner, Hauer István báró, Fuchs Radó. (Föv. Lt. Tan. ir. V. 39./859.)

³⁷ Az egész korra vonatkozólag tájékoztat *Pukánszky Kádár J.*, *A százéves Nemzeti Színház* c. műve (I. köt. Bp. 1940.) II. és III. fejezete. — Itt kell azonban egy *Jókai*-féle állítás bővebb magyarázatára kitérnünk: Emlékeimből c. kötetében (Hátrahagyott művei. IV. köt. Bp. 1912.) a 14. lapon a valóságnak meg nem felelően beszéli el az 1850-i fizetéscsökkentést. Az igaz, hogy ezt Simontsitsnak kellett végrehajtania, de az már nem, hogy ellenséges és agresszív módon történt volna — miért is járt volna úgy el az az ember, aki a várszínházi társulat ügyei óta gazdasági őrszelleme volt az egész fővárosi magyar színjátszásnak, és minden színész gondját-baját csaknem két évtizede a szívében viselte? — Még kevésbé igazak azonban azok az összegek, amikről szó esik. Nemhogy 1850-ben lett volna Laborfalvi Rózának évi 3100 vagy id. Lendvaynak 2400 Ft-ja, de még 1859—60-ban is, amikor a Nemzeti ismét tekintélyes és jól menő intézmény, 2200 Ft volt a legmagasabb női fizetés. Az ötvenes évek első felében a legnagyobb férfi-gázsí 1500 Ft. (OL. Nemzeti Színházi Akták, 1859—60. Számozott akták, 8. 1(2)1859—60. és uo. Számozott akták 1855/72. és 73. — Az iratok az 1944—45. évi hadműveletek során megsemmisültek, szerző saját kijegyzései alapján idéz.)

³⁸ Szigligeti javítása az Egressy átdolgozta Don Carlos kéziratán éppen úgy felismerhető (Kelmenfy—Hazucha fordítása), mint az ötvenes évek Kövér, Dobsa, Obernyik kézíratain, vagy Vajda János Ildikó-ján. L. a kéziratokat OSzK. SzO.

³⁹ Egressy rendezéseiről szépen kidolgozott kéziratok OSzK SzO.; pl. *Vahot I.*, Mária királynő. (Bem. 1856. jún. 30.) *Hegedűs L.*, Nagy Lajos és kora. (Bem. 1856. szept. 22.) *Dumanoir* és *D'Ennery*, Don Caesar de Bazan. (Cenzúrára 1857. dec. 26.: fővárosi bemutatója 1844-ben volt.)

⁴⁰ Vö. *Török P.*, Pest-Buda 1850-ben. Statisztikai Közlemények. Szerk. Illyefalvi Lajos. Klny: é. n. — *Rahodczay-P.*, Válogatott írásai. Bp. 1961, 15. — Balatonfüredi környezet: *Dobsa*: Világismeret. Bem. 1850. nov. 30.

⁴¹ *Horváth* i. m. II. köt. 334—335.

⁴² *Török* szerint Pesten kisiparos, alkalmazott és gyárimunkás 1850-ben kb. 12 000 lehetett, ezek közül 5700 német és csak 3200 magyar, a többi más nemzetiségű. (I. m. 83.) Tormay 1855-ben a legszegényebbeket három kategóriába osztja: zsellérek, kertészek, napszámosok 6661, segédek és segédmunkások 12 080, cselédek 10 130-an vannak. Az önálló kisiparosokat a kereskedőkhöz számítja, velük együtt 11 581 fő adózik. Ő azonban nemzetiségi megkülönböztetéssel nem él. A 46 734 adózó családfőből így is nagy a 3 szegény kategória száma: 28 871. (*C. Tormay*, Statistik der Bevölkerung, Pesth 1855.)

⁴³ Löwe vendégszereplésének színlapját l. OSzK. SzO 1852. júl. A Wallenstein: 1852. okt. 30. — Uo. a bohózat előadások színlapjai is: *Der falsche Prophet*, a Nemzeti Színház híres Proféta (Meyerbeer operája) előadásainak kifigurázása volt. *List und Dummheit oder: Die Jagd nach einem Meyer!*, Müller zenéjével típusa volt a régmúlt idők német színházi bohózatának. Utolsó előadása a Vigadóteremben is bohózat volt: *Die Jagd nach dem Strohhut* címet viselte. (L. a színlapokat OSzK. SzO.)

⁴⁴ A színház pontos leírása: Főv. Lt. Tan. ir. V. 39/859. A részvénytársaság 150 részvény felett diszponált, darabonként 400 Ft értékben. A színházépítéshez tehát összesen 60 000 Ft gyűlt össze. Ez azonban nem volt elég, még 12 400 Ft kölcsönt kellett a részvényeseknek felvenniük. A részvénytársaságot így a kölcsön törlesztése, azután a hat százalékos kamat fizetése, az épület fenntartási, kezelési és biztosítási költségei terhelték. Ennek fejében 25 éven keresztül — a színház fenn sem állt ennyi ideig! — a részvénytársaságot illetve meg minden téli, vagyis főszezonbeli előadás bruttó bevételének 15, a nyári hónapokban pedig 10%-a. Ez a jövedelem az első évben (1853—54) több, mint 16 000 Ft volt, a további években pedig kb. 15 000. (OL.—Htt. Eln. 1863. Fons IV. D. 6382/eln.) A színházról *Rákosi* i. m. i. h.

⁴⁵ A megnyitást hirdető nyomtatvány: „Pesth. Theater—Nachricht. Der ergebenst Gefertigte gibt sich die Ehre dem P. T. Publikum die Anzeige zu machen, daß das neuerbaute deutsche Theater auf dem neuen Marktplatze Morgen Sonntag d. ersten Mai eröffnet wird, zur Aufführung kommt Die Jungfrau von Orleans. Romantische Tragödie in 5 Aufzügen und einem Vorspiele von F. W. Schiller. — Der Plan und die Ausführung des Theaterbaues von Hrn. August Pollack, Baumeister. — Die Malerei des äußeren Schauplatzes von Hrn. Josef Kübler, academischer Maler aus Wien. — Die beiden Vorder-Cortinen, der Prologsaal, die Walddekoration des Vorspiels der Dom zu Rheims, vom k. k. Hoftheater-Decorateur Hrn. Lehmann. — Die übrigen Dekorationen sind von Hrn. Joachimovich, Neefe und Deny. — Die Maschinerien eingerichtet von Hrn. Höck, Maschinist aus Wien. — Sämmtliche Tapeziererarbeit von Hrn. Wenzl Appiano.” — A helyérek egyébként az új, nagy színházban sem emelkedtek: páholyok 5, 4 és 3 forintos árban voltak válthatók, a zártszékek ára 50, 40, illetőleg 30 krajcár volt, a legolcsóbb jegy a karzaton pedig 10 krajcár.

⁴⁶ Helytartótanácsi jelentés a Német Színház abszolutizmus kori ügyeiről. (OL. Htt., Eln., 1863. Fons IV. D. 6382/eln. — Főv. Lt. Tan. ir. V. 39/859.)

⁴⁷ 1853. máj. 16-án, Donizetti *Belizár-ját*. L. a színlapot OSzK. SzO. — A sors ironiája, hogy Ernstné később a Nemzeti Színház tagjává lett, fia, a híres énekes, Ernst Henrik pedig a pesti Színi Tanoda operai tanszakán végzett.

⁴⁸ 1854. márc. 10. a Varázsfuvolában. Színlap uo.

⁴⁹ 1854. máj. 15. illetőleg 1853. aug. 28-i színlap. Uo.

⁵⁰ 1853. aug. 25., 1854. márc. 11, 1856. okt. 14, 1854. márc. 22, 1853. aug. 23, 26. stb. Színlapok uo.

⁵¹ OL. Htt., Eln. 1863. Fons IV. D. 6382/eln.

⁵² Az egész terjedelmes aktasorozat összefogva Htt. Eln. 1863. Fons IV. D. 6382/eln.

⁵³ 1858. aug. 12-én A hugenották, 15-én a Zsidónő Theodor Formes porosz kamaraénekeskel, 1859. ápr. 14-én a Varázsfuvola három külföldi vendéggel, aug. 18-án a Zampa két vendéggel, 1860. febr. 3-án a Montecchi és Capuletti a fiatal Voggenhuber Vilmával stb. Meghívták a nagy siker reményében Ira Aldridge-t is, ez a vállalkozás azonban szerencsétlenül sikerült: a régebben istenített néger színészt a Német Színházban magyar ember nem nézte meg, a németek pedig már szintén látták bőven a Nemzetiben.

⁵⁴ Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959. A Budai Népszínház. — A pesti német polgárok magyar érzéséről: *Pukánszky B.*, Német polgárság magyar földön. Bp. é. u. 87 kk.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ „Gundy szerződési ideje 1860 April hóban lejárván jövő színigazgatóvá Pfisterer (Alsdorf) Károly hozatott a város által az 1859. évi Október 22-én tartott gyűlésen javaslatba és a budai helytartósági osztály ezen indítványt, miután a szerződés is — a volt főkörmányzóság utasításához képest kijavítottatott, 1859. évi December 16-án 6922/eln. sz. a. helyben is hagyta (8786 G/II. 859.) illetőleg Pfisterernek 1860 húsvéttól 1863 húsvétig színigazgatását engedéllyel ellátta. — A színigazgatásnak Pfisterer Károly általi elvállalása annál előnyösebbnek látszott, minthogy ő jelentékeny vagyonnal bírt és a színigazgatóságot legjobb akaratból lelkesítve átvenni, és a közönség várakozásának minden tekintetben megfelelni törekedett, mi abból is kiténik, hogy külömbféle szükséges újításokra és helyreállításokra mindjárt 1860-ban csaknem 60.000 frt-t költött. — De a körülmények ezen iparkodó s a színészetet éppen mint művészetet szerető egyénnek sem valának kedvezők, melynek fő okát az akkori politikai viszonyokban kell keresnünk. — Alsdorf költött jövedelmein felül, — a fizetéseket saját magán vagyonából teljesíté, s végre is kénytelenítve érzé magát elődjei példájára az államhoz segélyért folyamodni, és pedig nagyobb mértékben, mint azok. — Az 1860. Június hó közepén benyújtá ebbeli folyamodványát Benedek tábornagyról írt, melyben az államkincstárból 8000 Ftnyi kamatnélküli előlegért esedezett azon föltétel alatt, hogy azt fél évi részletekben 1500 ft-jával visszafizetendő. — Ezen előleg, illetőleg költsön Alsdorfnak a belügyministerium (ti. a bécsi Ministerium des Innern. Szerző.) 1860 évi Augustus 18-án 2822. sz. alatti jóváhagyása folytán a cs. k. magyarországi helytartóság elnökségének 1860 Augustus 22-én kelt 2812. sz. a. kelt rendelete szerint azon föltétel mellett adatott meg, hogy arra Alsdorf a kifizetés előtt kellő biztosítékot mutasson ki. — A biztosíték tárgyában a pénzügyi ügyészség útján történt hosszabb tárgyalások után annak September 8-án 13.817. sz. a. kelt abbéli felterjesztésére, hogy a 8000 ftnyi kölcsön biztosítására kimutatott s Alsdorf tulajdonához tartozó ingóságok lezálogoltattak — September 6-án 3681/eln. sz. a. azon összeg a budai országos főpénztárból az országos alap 1851/52 évi maradvány pénzeiből többször nevezett Alsdorf részére utalványoztatott, és ő erről egyúttal értesítettet. Ugyanezidő tájban legfelsőbb helyen is folyamodott Alsdorf segélyért, de annak a 7891/eln. 860 sz. szerint hely nem adatott. Valamint a kir. Helytartótanácsnál 1861-ben benyújtott hasontárgyú kérelmére is a 6619/Ht 861 sz. szerint visszautasított, nemcsak sőt a 8000 ftnyi előleg első félévi részletét annak idejében be nem fizetvén, — 23.996/Ht 861 sz. szerint 14 nap alatti fizetésre felszólított; egyszersmind pedig a pénzügyi ügyészség 42.273/Ht 861 sz. szerint a törvényes lépések megtételére utasított. — Pfisterer Alsdorf Károly felfogván helyzetének komolyságát a fizetési határidőnek elhalasztásáért esedezett, és ebbeli két folyamodványa a m. kir. htt. által 1861 évi 59833 sz. a. pesti pénzügyi ügyészségnek vélemény és nyilatkozat végett átküldetett, különös tekintettel Alsdorf azon nyilatkozatára, mely szerint tartozása biztosítására a Thalia Theater című

pesti nyári színházát biztosítékul felajánlotta. — Megjegyzendő ugyan is itten, hogy midőn 1859 évben a műigazgatóság betöltése tekintetéből pályázat hirdettetett, Pfisterer Károly még egy nyári színház felépítésére is vállalkozott Pesten, és arra néki 18 évre a város által engedély adatott úgy, hogy ha az igazgatóság másra ruházatnák át, Alsdorfnek joga legyen az említett idő alatt az összes bevételből 15% magának fentartani, de sem a telek, sem az általa arra vonatott épület a várossal kötött szerződésnél fogva nem tulajdona. — Azonkívül már ekkor ezen Thália-színháznak Alsdorfot illető része egy harmadik javára bizonyos 12.000 ftnyi tartozása fejében elzalogosítva vala. — A pénzügyi ügyészség ezek szerint a biztosítékot elegendőnek nem véleményezte, egyszersmind felemlítvén, hogy Alsdorf köztudomás szerint hitelezők által nagyon szorítottatik s azon esetre ha a pénzügyi ügyészség a 8000 ftnyi előlegezést bírói úton behajtani, s más fizetési alap hiánya miatt az e célra lezalogolt ruha s könyvtár ellen végrehajtási árverést eszközölni fogna, Alsdorf csőd alá esnék, s a német színháznak egyelőre bezáratnia kellének. — A ruházatnak és a többi ingóságoknak különben is igen kétséges értékök lévén, azokból csak a követeléseknek kisebb része fogna kielégíthetni.” (OL. Htt. Eln. 1863. Fons IV. D. 6382/eln.)

⁵⁷ Winterről I. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. i. h. és OL. előbb i. h.

⁵⁸ Balogh István, Virág Gyula (?), Berczik Árpád, Almási Balogh Tihamér, Balázs Frigyes, Benkő Kálmán, Bényei és Allaga Géza munkái.

⁵⁹ Az 1860—61. és 1861—62. évek német színházi zsebkönyve még lappang. A felsorolt színműveket színlapokról idézzük. Valamennyi az OSZK. i. helyén.

⁶⁰ OL. Htt. Eln., 1864. Fons IV. D. 65/eln.

⁶¹ OL. Nemzeti Színházi Akták. 1862—63. Számozott akták, 109/1862—63.

⁶² Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. id. tanulmány.

⁶³ Érdekes rendezőpéldányok: Dumas fils—Feleki: Divathölgyek. (Bem. 1855. okt. 3.) A kéziratban három-négy rendező keze is felismerhető, Szigligetietől Egressyén, Szerdahelyiön keresztül egészen Paulayéig. Augier—Feleki: Az arcátlanok. (Bem. 1863. szept. 28.) Szigligeti keze, elsősorban szövegkorrekciókkal. Sardou—Fésüs és Berczik: A fekete gyöngy. (Bem. 1862. okt. 24.) Szigligeti keze, de Egressy is beleírt. Sardou—Berczik és Fésüs: A csapodár. (Bem. 1862. szept. 16.) Ismét több rendező keze, még vidékié is, a végleges és lényeges mondanivaló azonban Paulayé. Sardou—Csepreghi: A Benoiton-család. Paulay még mint színész szerepel; ceruzavázlatok mozgásokról. Augier—Halmi: Caverletné. (Bem. 1877. jan. 19.) Szabályos rendezőpéldány, befűzött lapokkal, Paulay megjegyzéseivel. Dumas fils—Paulay: Alfonz úr. (Bem. 1874. ápr. 1.) Ugyancsak Paulay rendezőpéldánya volt, befűzött lapokkal, vázlatokkal.

⁶⁴ Föv. Lt. Tan. ir. V. 390/865.

⁶⁵ Uo. IX. 229/866.

⁶⁶ Uo. V. 879/866.

⁶⁷ Uo. V. 355/867.

⁶⁸ Uo. V. 918/869.

⁶⁹ Uo.; a részvényesek névsora: Adler L., Dr. Adler Alajos, Alsdorf Károly, Dr. Burkhart T., Dr. Bróde Lipót, Brüll Gusztáv, Beer mann I., Beck Mór, Dr. Beck Hugó, Bossert Tivadar, Bollender János, Dux Adolf, Eichleitner Antal, Ellenberger Henrik, Falk József, Frankl Jakab, Frohner János, Dr. Gross Károly, Koltai Jakab, Károlyi József, Kapstein I., Kramer Samu, Dr. Keleti Gyula, Gr. Lázár Kálmán, Lechner M., Leitner M. L., Mannaberg M., Mandello Károly, Munk Mór, Dr. Oesterreicher Ede, Gr. Oldofredi Jeromos, Pirmitzer Jakab, Strauss Károly, Dr. Schmitzer, Strohmayer Ferenc, Singer A. C., Reinitz Zsigmond, Wellisch Lajos, Dr. Weiser Károly, Wodianer Fülöp, Zeillinger János. — Az idézet kiemelései eredetiek. — Duna-sor: a mai Akadémia utca.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo. V. 529/870.

⁷² Uo. V. 1118/1870.

⁷³ Uo. Székesfővárosi Tanácsi Iratok, IX. 1985/873.

⁷⁴ A pesti Népszínház történetének feldolgozása nem kerülhet egy rövid tanulmányba. Egyébként ügyes, csak levéltári forrásokkal kiegészítendő képet ad *Verő Gy.*, A Népszínház Budapest színi életében. 1875—1925. Bp. 1925. Uő., Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében. Bp. 1926. Vö. még: *Berczeli Károlyné*, A Népszínház műsora. Bp. 1957. Színháztudományi és Filmtudományi Intézet kiadása. Adattári Füzetek, 20.; *Galamb S.*, Népszínházak és a Népszínház. Bp. 1925. 240. kk.

⁷⁵ Színlapjait I. OSzk. SzO.

⁷⁶ Miklóssy színházának megalakulásáról és első idejéről összefogóan I. Föv. Lt. Tan. ir. V. 1323/1872.

⁷⁷ *Báthory—Románcsik M.*, Magyar színészek és színésznők életrajzai. I. füz. Kassa. 1883. — *Kassai V.*, Emlékezései. Bp. 1942.

⁷⁸ Fővárosi vonatkozásban I. *Kösa* i. m. 131. kk.

⁷⁹ Az első év drámai növendékei közül közismert nevet viseltek Egressy Ákos és Árpád, Hubenay Ida, Láng Irma (Láng Ádám János, Kelemen László társulatának hősszerelmese volt a nagyapja!), Tóth Jenő, Tóth József, Tóth Karolina, Udvarhelyi Lajos, Vachott Mari. (Jónevű színész lett Bogdanovics Krisztinából és a korán elhalt Dráguss Károlyból.) — Az operai tanszak 37 növendéke közül azonban már kevés a magyar színháztörténeti név: Kaczvinszki Amália, Magda Emília (Hubenayné Magda Lujza!), Rotter Anna, Szigligeti Aranka és Szuck Eliza képviselik a haladó hagyományt. A 37 opera-tanszakos közül csak 17 idegen nevű, bár a magyarosítás a legtöbbjük nevén érződik. Ez a tendencia később csökken: amikor nyilvánvalóvá válik, hogy főleg külföldön helyezkednek el, már nem tartják lényegesnek, hogy magyar nevűk legyen. 1867—68-ban 21 operai tanszakos közül 14 idegen nevű van — köztük a világhírűvé vált Ernst Henrik, Ernestné Kaiser Josefa fia, 1868—69-ben pedig 23 közül 15. (*Paulay E.*, Visszapillantás a Színészeti Tanoda 10 évi működésére. Bp. 1874, 18—20.) 1890-ig bezárólag 86 növendék végzett mint operaénekes. Ezek közül 14 az Operaháznál, kettő a Népszínháznál, 6 vidéken helyezkedett el. E huszonkettővel szemben 27 énekes élt külföldön. A többi lelépett a pályáról, vagy meghalt. (*Váradi A.*, Huszonöt év. Az Orsz. Zene- és Színművészeti Akadémia Színészeti Osztályának. . . keletkezése, fennállása és fejlődése. Bp. 1890, 57—59.)

⁸⁰ A tanári kart I. *Paulay* i. m. 15.

⁸¹ *Paulay* i. m. 10. — Szathmáryról azt beszélték, hogy nem tud olvasni.

⁸² A közhangulat csalódottságára utal Paulaynak ez a mondata: „A színi tanodától csak nálunk kívánják azt, hogy telbetségeket teremtsen. . .” (I. m. 7.)

⁸³ *M. Császár E.* i. m. 179. kk.

⁸⁴ *Paulay* i. m. 40—41. Érdekes megfigyelnünk, hogy milyen eredeti és fordított darabokat tanultattak be a növendékekkel. A hazai szerzők közül a Bánk bán, Vörösmarty: Az áldozat, Hugó Károly: Báró és bankár, Czákó Zsigmond: Kalmár és tengerész, Jókai: Szigetvári vértanúk, 1. felv., Szigeti József: Falusiak, Balázs Sándor: Az égben, Dobsa Lajos: Egy nő, akinek elvei vannak, ismét Szigeti: Becsületiszó, Balázs Sándor: Miért nem házasodik a sógor? — A fordított színművek közül modern drámákat tanulták be Augier: Paul Forestier, Mélesville: Két özvegy, Sardou: Marcelle, Coppée: Két fájdalom, Scribe: Egy pohár víz, megint Sardou: Jó barátok, Birch-Pfeiffer: Tücsök, Fredro: Egyetlen leány, ismét Augier: Az utóirat, Xavier—Duvert—Lausanne: Egy úr és egy asszonyosság, Mellesville-Duveyrer: A szép molnárnő, Barrière: Tűz a zárdában, Meilhac: Színésznő és Gozlan: Püzdőre kell mennie c. munkáját. Ezek mellett négy Shakespeare, két Molière, egy Moreto, egy Racine, két Goethe (Clavigo, Testvérek) és Schiller: Ármány és szerelem c. tragédiája szerepelt a tantervben. Az egészet meg lehetőszen konzervatív szellem lengte át; túlsúlyban a hatvanas évek műsordarabjai voltak, csak Coppée és Augier neve volt valamivel újabb a hazai színpadon.

⁸⁵ „Első feladatunk a növendéket az irodalmi nyelv legtisztább s legszabatosabb kiejtésére megtanítani. Némely komikumot kivéve színpadon csak ez jogosult; s csak ezáltal lesz a színpad a nyelv gyakorlati mívelője és terjesztője. Igaz, hogy a színész nem saját szavait mondja; de mások szavait sohasem fogja tisztán, szabatosan, s a szavaknak minden egyes tagját a kellő időmértékben

kiejteni, ha a nyelvtant tökéletesen nem érti". (*Szigligeti E.* A dráma és válfajai. Bp. 1874, 539.)

⁸⁶ Kedv és hivatás, A strike; sőt végső soron egyik legjobb történeti színműve, a Struensee is ide sorolható, mert a polgári fejlődésért küzdő hős az udvar ármányainak következtében elbukik ugyan, de rokonszenvünk mindvégig az övé és eszméié *Z. Szalai Sándor* rövid, jól összefogott tanulmányában Szigligeti utolsó éveit nem itéli meg méltányosan. (L. Utószavát: *Szigligeti E.* Színművek. 1960, 483. kk.) Az irodalmi tájékozottság színházi szakember megítélésénél nem elég, belülről, a színház világa felől is fel kell mérni az értékeket. Miért ne érdekelte volna a hetvenes években Szigligetit „a fiatalok nevelése és fölfedezése”?(487.) Ő szerződtette az ifjú Jászait, ő biztatta Halmit — az egész „Paulay gárda” alatta került a színházhoz. Az azonban, amit *Z. Szalai Szigligeti* nyelvéről mond, teljesen helytálló és a régebbi, hibás elbírálást kiigazítja (494.).

⁸⁷ Mind a Nemzeti Színház, mind a Gyapju utcai színház színlapjait 1. OSzk. SzO. — Színházi zsebkönyv a hetvenes évek közepe óta nem jelent meg. ⁸⁸ A Gyapju utcai színház 1889. dec. 20-án, egy zsúfolt házzal kecsesgető vendégszínház előtt — Adolf von Sonenthal, a Burgtheater híres művésze lépett volna fel — gyúlt ki. Az akkori igazgató, Lesser Szaniszló, Bécsben grata persona volt, de még az ő kedvéért sem lehetett a fővárosi német színjátszást még egyszer életre kelteni.

E. Mályusz-Császár

DIE UNGARISCHE SPRACHE GEWINNT DIE OBERHAND IM THEATERLEBEN DER HAUPTSTADT (1843—1878)

Die angegebenen Jahreszahlen sind für die ungarische Literaturgeschichte von Bedeutung und stehen in engem Zusammenhang mit dem Leben des hervorragenden Regisseurs und Direktors, Ede Szigligeti, der vor allem der Bühnenautor des Nationaltheaters war. Als erstes bedeutendes Datum kann sein erster großer Bühnenerfolg, die Uraufführung des Schauspiels »Der Deserteur«, als letztes: sein Tod gelten. In den dazwischenliegenden vierundvierzig Jahren errang im damaligen Pest-Ofen der ungarische Spielplan die Hegemonie, nahm dem deutschsprachigen Theater seine Bedeutung, so daß dieses schließlich für wenige Zuschauer zu einem Unterhaltungsort niedrigen Niveaus herabsank.

In den vierziger Jahren spielte das Nationaltheater — neben den interessanten und Bühnenwirksamen Stücken der französischen Romantik — immer mehr ungarische Theaterstücke. Sie behandelten in ernster und lustiger Form spezifisch ungarische Probleme und boten durch ihre Aktualität nicht nur dem ungarischen, sondern auch dem deutschsprachigen Publikum mehr Anreiz als die vom deutschen Sprachgebiet übernommenen Theaterstücke. Von den Schriftstellern, die sich mit den aktuellen Fragen der Zeit beschäftigten, müssen wir an erster Stelle Szigligeti, dann den ausgesprochen plebejisch eingestellten Károly Obernyik erwähnen. Als gefährliche Rivalen des deutschen Theaters erschienen zur gleichen Zeit mit den Prosastücken das von Erkel geleitete hervorragende Orchester des Nationaltheaters und die von Erkel geschaffene nationale Oper (Báthori Mária 1840; Hunyadi László 1844; Bánk Bán 1861 usw.).

Das im Jahre 1812 erbaute prächtige Gebäude des Pester Deutschen Theaters fiel im Jahre 1847 einer Feuersbrunst zum Opfer. In der von glühendem Nationalgefühl beseelten Stadt berührte der Verlust des Theatergebäudes die deutsche Truppe viel empfindlicher, als wenn sie dieses Unheil früher getroffen hätte. Bis zum Jahre 1849 spielten sie in einem provisorischen, aus Holz erbauten Theater auf dem Új tér (Neuer Platz) und als dieses durch die Bomben des österreichischen Burgkommandanten, Hentzi zerstört wurde, im Sommertheater, dann nach der Niederlage des Freiheitskampfes eine Zeitlang im Nationaltheater. Durch die Folgen des Freiheitskrieges wurden die deutschen Schauspieler unbeliebt. An den Bau eines deutschen Theaters konnte nicht mehr gedacht werden. Im No-

vember des Jahres 1849 begannen sie ihre selbständige Tätigkeit auf der Bühne eines Konzertsaaes, in einem zum großen Theater von ehemals gehörenden und erhalten gebliebenen Redoutegebäude, jedoch mit sehr wenigen Zuschauern. Da aber die Hauptstadt zu jener Zeit auch viele deutschsprechende Bürger hatte, öffnete im Jahre 1853 am »Új tér« (Neuer Platz), an der Stelle des alten abgebrannten Holztheaters, ein neues, aus Stein erbautes Deutsches Theater seine Pforten. Der erste Direktor war Theodor Witte, der letzte große deutsche Direktor in Ofen-Pest. Witte wurde jedoch durch die Pacht für die Baugesellschaft und durch die Unbeliebtheit der Deutschen zugrunde gerichtet. Von 1857 ab stand eine lange Reihe unbedeutender Direktoren an der Spitze des Theaters am Új tér. Da sie bei Dramen nur Erfolg hatten, wenn sie teure, ausländische Gäste einluden, es bei der Oper aber mit der Erkelschen Oper nicht aufnehmen konnten, gingen sie Ende der sechziger Jahre zu einer leichteren Kunstgattung über.

Demgegenüber war das Theater der besiegten Ungarn immer besuchter und beliebter. Das Theater wurde nicht nur von den ungarischen Intellektuellen, den Bürgern und ärmeren Handwerkern besucht, sondern auch die alten deutschen Bürgerfamilien, die erst gefühlsmäßig und allmählich auch sprachlich zu Ungarn geworden waren, gewöhnten sich an diese Stätte ungarischen Theaterwesens. Szigligeti verstand es ausgezeichnet, sich dem Geschmack seiner Stadt anzupassen. Seine Lustspiele und Volksschauspiele, so wie die auch weiterhin beliebten französischen Schauspiele, zogen ein großes Publikum an. Das Ensemble des Theaters war ausgezeichnet. Für alle Schauspieler des ungarischen Sprachgebietes galt es als Auszeichnung, Mitglied des Pester Nationaltheaters zu sein. Zur gleichen Zeit war das Deutsche Theater nur ein für Deutsche geschaffenes, kleines Theater, für die Mitglieder einer kleinen Sprachgemeinschaft bestimmt.

Obwohl die offiziellen Kreise der Unterdrückungsperiode das deutsche Theaterwesen unterstützten, entstand im Jahre 1861 in der Hauptstadt ein zweites ungarisches Theater, das Ofner Volkstheater. Dieses ging sehr bald zur Gattung der Operette, zur Aufführung von Offenbachs Werken über und bedeutete somit auch auf diesem Gebiete eine Konkurrenz für das Theater am »Új tér«.

In den sechziger Jahren bürgerte sich bei den Prosa- und Opernvorstellungen des Nationaltheaters durch französischen Einfluß das Zusammenspiel ein und entwickelte sich zu immer größerer Vollständigkeit. Mit diesem ausgezeichneten Ensemble konnte es die deutsche Truppe nicht aufnehmen, denn die eingeladenen berühmten Gäste konnten sich nach ein-zwei Proben nicht völlig in das schwache Ensemble einfügen. Im Jahre 1869 hätte das Theater am »Új tér« bereits einer dringenden Reparatur bedurft. Die Stadt Pest übernahm im Jahre 1858 auf höhere Weisung das Theater von der Gesellschaft, war aber zu neuen Investitionen nicht bereit. Das Theatergebäude wurde abgerissen und das Baumaterial verkauft. Damit hatte das Deutsche Theater als Institution zu bestehen aufgehört. Das in der »Gyapjú utca« (Woll-Gasse) eröffnete Deutsche Theater begann als Privatunternehmen und behielt diesen Charakter bis zum Brand des Theaters im Jahre 1889 bei.

Der Triumph des ungarischen Theaterwesens ist nicht allein daraus zu erklären, daß die Bewohner der Hauptstadt zu Ungarn geworden waren. In den Ofner Bezirken, aber auch noch in Pest war die Anzahl der deutschsprachigen Bewohner bis zur Jahrhundertwende sehr groß. Die ungarischen Theater gewannen die Schlacht, weil sie von Zeit zu Zeit nicht nur ihr Programm, sondern auch ihren Stil und ihre Organisation änderten. Sie konnten sich der Entwicklung anpassen. Auf diesem Gebiete war Szigligeti von wegweisender Bedeutung, er nahm elastisch das Neue auf und trug dem Geschmack des Publikums Rechnung, das Deutsche Theater aber hatte sich von 1843 bis zu seinem Aufhören nicht entwickelt. Die Direktoren, die das Theater gepachtet hatten, kämpften mit großen materiellen Schwierigkeiten und arbeiteten bis zum Schluß mit einer schlecht bezahlten Truppe und teuren Gästen. Damit war das Erreichen eines ersten künstlerischen Niveaus ein für allemal unmöglich. Die hauptstädtische deutsche Schauspielkunst verlor die Schlacht in dem Augenblick, als die literarische Aktualität, das gute Ensemble und das gute Zusammenspiel zum Erfordernis wurden.

PEREHÁZY KÁROLY

Régi pesti képviselőház

Évekig folyó politikai harc tette lehetővé, hogy Pest legyen az országgyűlés színhelye. Pest sz. kir. város több feliratban kérte a Helytartótanáctól az 1848. IV. tc. alapján, hogy az országgyűlési tanácskozások helye Pest városa legyen. Mindent el is követett annak érdekében, hogy megfelelő helyiséget biztosítson az országgyűlés számára, mely végül is eredményhez vezetett.

Még az 1843. évi pozsonyi országgyűlésen megszavazták a követek, hogy Pesten — mely ekkor már az ország központjává vált — állandó országházat építsenek. Ennek a gondolatnak egyik legharcosabb zászlóvivője Széchenyi István volt. Az országház terveire 1845-ben pályázatot írnak ki. 32 terv be is érkezik, az első díjat Feszl Frigyes románba oltott mór díszítésű romantikus épületének pályázata nyeri, és az állandó országházat az Újvásártérre, a későbbi ideiglenes német színház helyére kívánják felépíteni. Vámos Ferenc szerint a terv Feszl egyik legérettebb alkotása. Az országház felépítése azonban csak terv maradt, és az 1847-i országgyűlés ismét a pozsonyi kaszárnya alakú házban gyűlt össze. 1848-ban Pestre költözik ugyan az országgyűlés, de akkor is csak a városi régi Redoute termeiben ülésezik.

A régi pesti képviselőház történetét kutatva, mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk az építést megelőző időszak politikai eseményeit.

Az 1848—49-es szabadságharc bukását hazánkban katonai kormányzat, Haynau rémuralma követi, majd azt hamarosan a polgári-katonai önkényuralom, a „Bach-korszak” váltja fel. E rendszer elnyomó politikájával szemben a magyarság ellenáll. A külpolitikai helyzet és a közhangulat nyomása 1860-ban bukásához vezet.

1860 októberében Ferenc József kibocsátja az ún. „októberi diplomá”-t, mellyel bizonyos belső autonómiát biztosít az egyes tartományoknak. Az októberi diplomával Magyarországon visszaállítja a Kancelláriát és a Helytartótanácsot. A döntő fontosságú jogok, mint pl. adómegszavazás, katonamegajánlás azonban nem az országgyűlés, hanem a felette álló birodalmi tanács hatáskörébe tartozik.

Az októberi diplomával az uralkodó az országgyűlést 1861. április 2-ára Budára hívja egybe.

1861. január 16-án Pest sz. kir. város közgyűlésén Rottenbiller Lipót főpolgármester indítványában felhívja a közgyűlés figyelmét a közelgő országgyűlésre, és egyúttal bizottság kinevezését javasolja, melynek feladata lenne országgyűlési termeknek alkalmas helyiségeket megtekinteni, a szükséges építkezési vagy átalakítási költségekkel kapcsolatos terveket elkészíttetni. Ezen a közgyűlésen felterjesztéssel fordulnak a Helytartótanácsához, hogy az 1848. IV. tc. alapján az országgyűléseket ne Budán, hanem Pesten tartsák meg, ahogy azt a törvény kötelezően előírja.¹

A közgyűlés egyhangúan elfogadja az indítványt, megválasztja a bizottságot, és az 1861. február 1-én megtartott közgyűlésen a bizottság jelentésében a felsőház részére a Nemzeti Múzeum nagytermét, míg képviselőháznak a Nemzeti Lovarda épületét javasolja. Ez utóbbinak országgyűlési célokra történő átengedését a Lovarda elnökének nyilatkozata alapján biztosítva látja. A bizottság országgyűlési helyiség céljára a régi izraelita imaházat, az egyetemi könyvtárt és a régi Graszalkovich-féle magtár épületét is megtekintette, ezeket azonban részint kisebb belső terjedelmüknél fogva, részint pedig hosszabb időt igénylő átalakítás, valamint nagyobb költségek miatt kevésbé alkalmasnak tartja.

Ybl Miklós és Wagner János építészek a Lovarda, ill. a Nemzeti Múzeum nagytermének átalakításához a szükséges terveket és költségvetéseket el is készítik.²

Időközben a Helytartótanács a felterjesztésre az alábbiakat közli: „miután a Lánchíd építésével Buda-Pest egybeforrt és Budán a törvényhozás kellékeinek megfelelő helységgel ellátott országház van, mindaddig, míg a közóhaj nyomán egy új országház iránt gondoskodva lenne, Buda a törvényhozás legillőbb székhelyének tekintendő.”

Rendelkezésre állt Budán az 1785-ben a volt klarissza kolostorból F. A. Hillebrandt által országház céljára átalakított épület (I., Országház u. 28 sz.), melyben 1790—91-ben, 1792-ben és 1807-ben az országgyűléseket tartották. Ebben az épületben az átalakítás kapcsán képezték ki a két emelet belmagasságú alsó- és felsőház termeit, mely gazdag architektúrájú intérieurjével az országgyűlési tanácskozások színhelyének megfelelő volt, sőt a közelgő országgyűlésekre való tekintettel azt rendbe is hozták, és kellően bebútorozták.

A „rebellis” magyarság azonban nem nyugszik bele, hogy az országgyűlés Budán legyen, és 1861. február 1-én a közgyűlés ismét felterjesztéssel él a főkancellárhoz, melyben leszögezi, hogy az 1848. IV. tc. az országgyűlés helyéül Pestet tűzi ki, továbbá Pest anyagi, szellemi élete sokkal előnyösebb, „Budavára, mint katonai hely a törvényhozásnak sem anyagi, sem szellemi céljával semmi összhangban nincs, azon túlmenően az országgyűlési tanácskozási termek biztosításáról is gondoskodott”.³

Pest városának kívánsága nemcsak azért volt indokolt, mert a törvény kifejezetten Pestet jelöli meg az országgyűlés helyéül, hanem azért is, mert ebben az időben Pest városa messze túlszárnyalta Budát.

1780—1847-ig Pest város lakosságának száma 16 700-ról 100 000-re emelkedik, míg ugyanezen időszak alatt Buda lakossága 23 600-ról csak 39 000-re növekszik, és a városképe sem változik. Pest tervszerű városépítésének eredménye azonban a Lipótváros rendezett utcasoraival, a Duna partjának palotasora, a József tér és az Újvásártér. Ez utóbbit akkoriban a velencei Szt. Márk térhez hasonlítják. Ez azzal az életbe léptetett városi építési szabályzattal magyarázható, mely az Újvásártér körül csak emeletes házak építését engedte, amikor még a Belvárosban is elenyésző volt az emeletes ház.

Budán a várvédelem érdekeit szem előtt tartva nagyobb szabású városrendezési terv nem is valósulhatott meg, Pestnek azonban ilyesmi nem vált kerékkötőjévé, s a városrendezés érdekei szabadon érvényesülhettek. A nagy iramban megindult városépítési munkák kitűnő építészeket csaltak Pestre. Ezek működési tere elsősorban a régi Szt. István-városra szorítkozott, ahol a jómódú polgárság mellett a nemesség is szívesen építkezett.

Nem utolsósorban említendő Kossuth Lajosnak a Pesti Hírlapban kifejtett hírlapírói tevékenysége, amely a vármegyei politikai központok figyelmét Pestre irányította. Ezzel Pest város politikai központtá vált. A politikai hírlapírás szorosan összekapcsolódott Pest városával.

Pest az 1860-as években tehát messze túlszárnyalta Budát, politikai súlya pedig megköveteli a politika irányítását, ami ebben az időben csak az országgyűlésen keresztül történhetett.

Az „októberi diploma” kiegészítéseként 1861. február 26-án jelenik meg a „februári pátens”, mely — akárcsak az „októberi diploma” — az országgyűlést Budára hívja egybe.

A megyék és városok, de még Buda főváros is Pest városához fordul, tiltakozva a törvényesség megsértéséért, és kéri, gondoskodjon az országgyűlés számára megfelelő helyiségről, az anyagi fedezet tekintetében a rájuk eső részt vállalják.⁴

Pest város közgyűlésének megválasztott bizottsága tovább kutat megfelelő helyiségek után és az 1861. március 15-i közgyűlésen beszámolnak az eredményről: a Nemzeti Múzeum nagytermét és mellékhelyiségeit a képviselők tanácskozási terméül jelöli ki, míg a főrendek számára a Lloyd társulat termeit biztosítják. A közgyűlés utasítja a kiküldött bizottságot a Lloyd társulat helyiségeinek a főrendek tanácskozási számára történő sürgős átalakítására.⁵

Már ez a közgyűlés tervbe veszi egy ideiglenes országház építését, helyéül először a Kálvin téri református templommal szemben álló piacteret jelöli ki, azonban mivel zajos, célszerűtlennek tartják, és ezért a volt egyetemi füvészkertet javasolják. Az országház építését a közgyűlés — az előreláthatóan hatalmas költségek ellenére — elkerülhetetlennek tartja, mert a Nemzeti Múzeum ilyen célra csak ideiglenesnek tekinthető, és huzamosabb időre tanácskozási helyiségül nem alkalmas.

Az országban folynak a képviselőválasztások, a tanácskozási termek mindkét Ház számára Pesten biztosítva vannak, azonban az országgyűlés megtartásának helyéül törvényellenesen Budát jelölték ki.

A megyék sorra tiltakoznak a Budán történő országgyűlési tanácskozások ellen, és az egész ország egyöntetű kívánsága, hogy tartsák Pesten. A Pesti Hírnök 1861. március 3-i száma hírt ad arról, hogy az Üllői úton megnyílik „Az országgyűléshez” elnevezésű vendéglő, majd maró gúnnyal megjegyzi: „Lesz tehát országgyűlés Pesten”.

Az országgyűlés megnyitására összegyűlt képviselők a törvénynek megfelelően követelik: az országgyűlési tanácskozásokat Pest városában tartsák. A képviselők korelnöke, Pálóczy László, az országbíróon keresztül táviratban tolmácsolja a képviselők követelését az udvari kancelláriához. Ötszöri táviratváltás után Ferenc József beleegyezik, hogy a budai királyi palotában történt megnyitás után az országgyűléseket Pesten folytassák.⁶

1861. április 6-án az országgyűlés megnyitása a királyi palotában meg is történik, és még aznap délután a képviselők testülete a Nemzeti Múzeum nagytermében megtartja első ülését.

Már a második ülésén napirendre tűzi egy ideiglenes képviselőház építését, miután a múzeum nagytermének az akusztikája rossz, a nyári időszakban a hőség nagy, télen pedig a fűtés nehézségekkel jár. A képviselőház ezen az ülésen bizottságot küld ki a szükséges tervek és költségvetések elkészíttetésére, melyre az ország ismertebb építészeit szólítják fel. A megbízott építészek saját elképzelésük alapján, pontosabb program nélkül készítik el terveiket, s ezért a tervek széles skálája érkezik be elbírálásra.

Ybl Miklós 3 tervet is benyújt. Fából megépítendő országgház tervét — melynek építési idejét 6 hétben jelöli meg — a bizottság mint tűzveszélyest elveti. Az épület magában foglalt volna egy nagy tanácskozási, valamint két bizottsági termet. Felépítési költsége belső felszereléssel együtt 75 343,31 forint.

Másik tervezete szerint Ybl a Nemzeti Múzeumhoz kapcsolódó épülettel biztosította volna a képviselőház tanácskozó termét, melynek költsége belső felszereléssel 93 000 forintot igényelt, míg a felsőház számára tanácskozóhelyül a Nemzeti Múzeum nagyterme maradt volna. Ybl harmadik terve a Lovardának képviselőház céljára történő átalakítása 32 685 forintos költséggel, a belső felszerelés nélkül.

A bizottság egyiket sem javasolja elfogadásra. Hasonlóképpen elutasítja Metelkának a Lovarda átépítésére, valamint Ganz A. vasgyártulajdonosnak vasból 3 hónap alatt felépítendő képviselőházra vonatkozó tervét, melyben tanácskozótermet, 6 bizottsági termet és mellék-helyiségeket tervezett 58 000 forintos építési költséggel, a belső felszerelések költsége nélkül.

Yblhez hasonlóan Wieser Ferenc építész is tervez a Nemzeti Múzeumhoz toldaléképületet, azonban a bizottság ezt is elutasítja, mert ez esetben a Nemzeti Múzeum mint országos intézet nem működhetne a képviselőház tanácskozásai miatt.

További vitaalapot szolgáltatathatott Kauser Lipót téglából építendő alsóházra, valamint Wieser Ferenc téglából létesítendő alsó- és felsőházra benyújtott terve és költségvetése.

Kauser az alsóház felépítését 10 heti időtartamban jelöli meg, költsége belső felszerelés nélkül 70 458 forint; Wieser Ferenc 12 heti időtartamra vállalja az alsó- és felsőház céljait szolgáló épület felépítését kváderkő burkolattal 130 000 forintos költséggel, mely a belső felszerelés árát ugyancsak nem foglalja magában.

Lónyay Menyhért előterjesztésében Wieser Ferenc tervét tartja kedvezőbbnek és éppen ezért elfogadhatónak, mert mind a képviselőház, mind a felsőház tanácskozó termei külön bejárattal épülnének, tehát mindkét tanácskozó szerv helyiségigénye kielégítést nyerne, míg Kauser Lipót terve alapján csak a képviselőház kapna otthont, és a felsőház a Nemzeti Múzeumban lenne kénytelen elhelyezkedni.⁷

Wieser Ferenc országház épülete a tervezet szerint egyemeletes lenne a/b/c/c/c/d/d/d/c/c/c/b/a homlokzatritmussal. A bejárat a középrizalittal erősen hangsúlyos, ezt még fokozzák az oszlopszéken nyugvó páros oszlopok, melyek a főpárkány felett golyvázódnak. Az íves keretelésű ablakokat páros oszlopok fogják közre. A középrizalítot attika koronázza, melyet a magyar címer ékesít. Az épületet két sarokrizalít fogja közre, melyek az övpárkánynál záródnak.

A terv szerint a középrizalítnál levő fedett bejárón keresztül jut a belépő a hallba, majd lépcsőn tovább haladva hosszú folyosóra ér, melyből balra a képviselőház, jobbra a felsőház tanácskozási helyiségei nyílnak. Egyébként mindkét helyiség külön bejárattal is megközelíthető. A két ház tanácskozási termét elválasztó folyosó az épület hossz tengelyében fekszik, a kereszt tengelyben helyezi el a tervező a tanácskozó helyiségek külön bejáratát, és ez a vonal metszi a két ház elnöki emelvényét.

Wieser az épületet nem a telekvonalra tervezte beépíteni, hanem előkert meghagyásával a telek közepére, ez nagyobb nézőtávolságot biztosított volna az utca felől, az épület architektúrájának térbelisége lényegesen kedvezőbb lett volna, mint Ybl 1865-ben tervezett képviselőház-épületénél. Az országház a régi Fűvészkertben, a mai bölcsészeti kar közertani intézetének helyén került volna felépítésre.

Az ideiglenes képviselőház építésével kapcsolatosan több képviselő javasolta a döntés elhalasztását mindaddig, míg az uralkodótól az „októberi diplomát” és a „februári pátenst” elutasító felíratra a válasz megérkezik, mert amennyiben az uralkodó nem fogadja el azokat, a képviselőházat felosztatják.

A képviselők egy részének álláspontja szerint az országház felépítése halaszthatatlan, mert ha a képviselőházat a felirat elutasítása folytán fel is osztatják, rövid időn belül újból újjászervezik, és csak ürügyül használhatná fel az uralkodó az országgyűlés Budára történő összehívását azzal az indoklással, hogy Pestnek nincs megfelelő helyisége az országgyűlés megtartására.

Deák Ferenc javaslatára végül is nem tárgyalják az uralkodói leirat megérkezéséig az országház építését.⁸

Az osztrák kormány 1861-ben elég erősnek érzi magát a felirat visszautasításához, és 1861. augusztus 21. napján kelt leirattal 5 hónapi működés után Ferenc József az országgyűlést feloszlatja.⁹

Ezzel a ténnyel az ideiglenes képviselőház építése is feleslegessé válik, megtárgyalására és megépítésére egyelőre nem kerülhet sor.

Az osztrák kormány az országgyűlés feloszlatása után kivételes állapotokat vezet be. Gróf Pálffy Mórictól, a pozsonyi zsandárezred volt parancsnokát jelöli ki Magyarország helytartójának.

Deák a kormány által bevezetett önkényuralommal szemben a passzivitást ajánlja, — kívárni azt a helyzetet, mikor Ausztria maga lesz hajlandó az engedményekre.

Ferenc József a monarchia egyre súlyosbodó válságának hatására 1865 nyarán Schmerling államminisztert elbocsátja, visszavonja a „februári pátenst”, 1865. július 1-ével megszünteti a katonai provizóriumot,¹⁰ és ezzel a Magyar Királyi Helytartótanács működési körét is visszaállítja, majd 1865. szeptember 20-án ugyanez év december 10-ére az országgyűlést Pestre összehívja.¹¹

Ezzel ismét előtérbe lép az ideiglenes országgház építésének szükségessége. A napi- és hetilapok felhívják a figyelmet az országgház sürgős felépítésére. A Pesti Napló Ybl 1861-ben készített országgház-tervét javasolja kiviteleztetni, de nem jelöli meg, hogy a három közül melyiket.

Néhány nap múlva, 1865. augusztus 9-én már Sennyey főtárnokmester elnöklete alatt folyik a tanácskozás az ideiglenes képviselőház felépítésének ügyében, miután Ferenc József a budai várpalota építési alapjából utalványozta a kiadások fedezését mindaddig, míg az az országos alaptól megtérítésre kerül.

A bizottság határozata szerint a Főherceg Sándor utcában (a mai Bródy Sándor utcában), a múzeum parkjával szemben levő 728 □ öl területű telekre, melyen a szekerész pótlaktanya áll, ideiglenes képviselőházat építenek, míg a felsőház üléseire csekély változtatásokkal alkalmas lesz a múzeum nagyterme.

Ez a telek nagy terjedelménél fogva is alkalmas az ideiglenes képviselőház helyéül. Már a Nemzeti Múzeum építései (1838) hozzáfogtak a múzeumi telektömböt környező utcák rendezéséhez és a szűk-séges házak kisajátításához. Ekkor szélesítik ki a mai Puskin utcát, meghosszabbítják a Múzeum utcát.

A képviselőház építésével kapcsolatos tervek és költségvetések elkészítésével Ybl, Diescher, Szkalniczky és Wieser építészeket bízzák meg.¹²

A felszólított építészek által benyújtott terveket 1865. augusztus 30-án a bécsi udvarhoz felterjesztik, és Ferenc József a képviselőház felépítését Ybl terve szerint 150 000 forint erejéig jóváhagyja.¹³

Néhány nap múlva Sennyey főtárnokmester felhívja Pest sz. kir. város főpolgármesterét a laktanya kiürítésére, és egyúttal kéri, hogy nyilatkozzék, milyen feltételek mellett hajlandó a telket az ideiglenes képviselőház céljaira átengedni,¹⁴ Yblt pedig 3% tiszteletdíj mellett művezetéssel megbízza.¹⁵

A pótlaktanyából a katonaság eltávozik, szeptember 11-én megkezdik a laktanya lebontását, és szeptember 12-én kitűzik a képviselőház helyét.¹⁶

Megtörténik az alapkőletétel, de az épület végleges kialakításáról még nincs döntés. A homlokzat formájáról Sennyey főtárnokmester 1865 szeptember közepén ismét tárgyal a bizottsággal, és vita tárgyát képezi a kupolás kialakítás, valamint az épület végleges homlokzati megoldása. A kupola építését végül is elvetik, legcélszerűbbnek tartják, ha az épületet nyerstégla (rohbau) burkolattal fedik be, és a homlokzati ritmus erőteljesebb hangsúlyozása végett a nyílások kereteit kőből készült szegéllyel akarják kivitelezni. Mivel az utca szűk, a kupola tömegének érvényesülését nem tudták biztosítani, de maga a kupola és a homlokzat sem érvényesült volna, mert az előreugró főhomlokzat felső éle a kupola dobját amúgy is elvágta volna.

Az egykorú lapok nagy lelkesedéssel számolnak be az építkezésről. „Több mint 800 munkás dolgozik a laktanya lebontásán és az ideiglenes képviselőház építésén.” Az egykorú lapok bemutatják a homlokzat, valamint a nagyterem rajzát. Nap nap után jelennek meg cikkek az építkezés előrehaladásáról. Örömmel üdvözlik azt a tényt is, hogy az építkezést Diescher József építőmester vezeti, aki már számos köz- és magánépítkezésnél bebizonyította rátermettségét.¹⁷

A napilapok sürgetik a Sándor utca környékének kövezését és csatornázását. Az intézkedés gyors, mert két hét leforgása alatt a Helytartótanács a munkálatok elvégzését 20 148,50 forint összegben elrendeli.¹⁸

A Hazánk s a Külföld 1865. október 15-i számában beszámol arról, hogy a képviselőház építése nagy iramban halad, és két hét múlva tető alá juthat. A falegyen november 4-én készül el. A napilapok lelkesen írnak arról az ünnepélyről, melyet ezzel kapcsolatosan az épületen dolgozó munkássereg rendezett. „Zászlók lobogtak, tarackok durrogtak, zene hangzott az állványon, poharakat köszöntöttek a Hazáért, Deákért, az építési bizottságért, a tervezőért stb. Nagy közönség állta el az utcát alól, mely éljenekkel kísérte a köszöntéseket.”¹⁹

A megkötött szerződés szerint az épületet 1865. december 9-én teljesen készen kell átadni, ezért az építkezéshez nagy sietséggel építési engedély nélkül fognak.

Pest sz. kir. város tanácsa 1865. október 27-én felhívja Ybl Miklós építész a Sándor utcában épülő ideiglenes képviselőház építésére vonatkozó terveek bemutatására.²⁰ Ennek Ybl néhány nap múlva eleget is tesz, és ugyanez év november 15-én a városi tanács az engedélyt díjmentesen kiadja.²¹

Az egész országban lázas érdeklődéssel figyelik az építkezés menetét; a főtárnokmester utasítja a városi tanácsot, hogy az ideiglenes országház közelében építendő házakra építési engedély csak akkor adható ki, ha Ybl ezt stílszerűnek és megfelelőnek találja.²²

E rendelkezés végrehajtásaképpen az újonnan épülő képviselőház közelében csak városképi szempontból megfelelő épület építését engedélyezik, és ennek az intézkedésnek köszönhető az, hogy a későbbi idők folyamán a Nemzeti Múzeum körül az eklektikus paloták és házak egész sora épül.

Az országgyűlés közeli megnyitása a politikai élet fellendülését hozza magával. A képviselők, a felsőház tagjai Pesten is lakást bérelnek, a kereskedelem felélenkül. A legfőbb kormányzati szervek tisztviselőinek lakáshoz juttatása nehézséget okoz, mert a kispolgári házakban kevés bérbe adó helyiség áll rendelkezésre, ennek folytán nagymértékben emelkednek a lakbérek. A mindinkább elhatalmasodó üzérkedés leküzdésére hatósági segítséget kérnek.²³

Pest városa a politikai élet fellendülésével olyan társadalmi réteggel gyarapodik, melynek kulturális igényei messze túlszárnyalják a kispolgári elemekét. Ez később magával hozza a magasabb kulturális igények kielégítését szolgáló épületek építését (Opera), a lakások hiánya pedig — a nagy jövedelem reményében — a vagyonosabb polgárságot és nemességet lakásépítésre ösztönzi.

December 10-én az országgyűlést megnyitják, de a képviselők a tanácskozásokat az épület nyirkossága és a felszerelés hiánya miatt az ideiglenes országházban megtartani nem tudják, ezért helyette a Nemzeti Múzeum nagytermében üléseznek.

A megjelenő lapok időnként hírt adnak, miként áll az épület végleges befejezése. Egyes lapok már tudni vélik azt is, hogy a képviselői padokon kívül Ybl a miniszteri székeket is megrendelte Bécsben.

Mint a Hazánk s a Külföld ekkori száma írja, Ybl Miklós Üllői úton levő lakásának ablakait munkanélküli asztaloslegények beverték, mert a képviselőház asztalos munkáit külföldön rendelte meg. Yblt ezért sokan magyartalannak bélyegzik, holott Ney Béla értékelése szerint a túlzottan rövid határidő és az asztalosok részéről felmerült méltánytalan követelések miatt kénytelen a munka egy részét Bécsben megrendelni.

Yblnek ez a ténykedése arra vall, hogy felfogásának gyökerei mélyen belenyúlnak a kapitalista társadalomba, és a szabadverseny előnyeinek kihasználásával a kapitalizmus felfogását képviseli. Yblnek annál is inkább előnyös a bútorokat Bécsben megrendelni, mert az 1851-ben közössé nyilvánított vámterület lehetővé tette az osztrák ipar termékeinek szinte korlátlan versenyét a jóval fejletlenebb magyar iparral szemben.²⁴

1865 decemberében Ferenc József magyarországi látogatása kapcsán megtekinti a befejezés előtt álló képviselőházat, és hogy „kegyességének” jelét adja, Ybl Miklóst a Ferencz József-renddel, két segítő-társát arany érdemkereszttel tünteti ki, míg a munkásokat 1000 forinttal jutalmazza.²⁵

Az év végére elhelyezik a Bécsben készült bútorokat is, és már csak 1—2 hét jó idő szükséges végleges elfoglalásához, írják a pesti napilapok.²⁶

A napilapok örömmel közlik az országház berendezésének befejezését, egyúttal hírt adnak a 205 000 forintos építési és berendezési költségről, siránkozva nagysága miatt.²⁷

A képviselői padokat az akkori angol alsóház mintájára kétoldalt helyezik el, és a bejárattal szemben 10 m széles fölkében állítják fel az elnöki és előadói emelvényt. A nagyterem ekkori berendezéséről az egykorú metszetek adnak tájékoztatást. A Pesti Napló a Lloydra hivatkozva hírt ad a császári páholy elhelyezéséről — s mint írja —, ez a bejárat felett, az elnöki székekkel szemben készül.

A képviselőház végleges elkészültét általában örömmel köszöntik az egykorú lapok. Legtöbb sajtótermék áradozó dicsérettel számol be befejezéséről. Lelkesedéssel adják hírül, milyen időpontban tekinthető meg a képviselőház, és miként biztosíthatók a karzatra érvényes helyjegyek. Megfigyelhető azonban, hogy az öröm és elragadtatás inkább a képviselők testületének szól, kiknek új otthonuk van, mint az épületnek, pedig az országgyűlésnek Pesten történő megtartásáért igen sok közéleti személyiség, politikus, tudós, író, a széles közvélemény, valamint a hírlapok hallatták hangjukat.

A képviselőház építése hazánk egyik leggyorsabb építkezése volt. A munka hatalmas arányú méretét és rendkívüli gyors ütemét igazolja, hogy mintegy 50 000 légrébméter beépítése 100 nap alatt történik, ami napi 500 légrébméteres teljesítményt jelent.

Ez a teljesítmény Ybl érdemeinek elismerése mellett Diescher József építőmester és Zier Keresztély vezető pallér rátermettségét és kitűnő munkaszervezését dicséri.

Ma csaknem 100 esztendő távlatában is, elismeréssel kell adóznunk az építőipari gépeket nélkülöző építkezés gyors ütemének, és habár a nagyszámú munkássereg szorgoskodásának tudható be elsősorban ez a teljesítmény, de a munkáskezek helyes irányítása, a szervezés nem kis feladatot rótt az építkezés technikai vezetőire is.

A képviselőház átvétele 1866. április 11-én történik, és a képviselők első ülésüket 3 nappal később, április 14-én tartják meg benne. Szentiványi Károly, a Ház elnöke rövid beszédben üdvözlö a képviselőket, és azt kívánja, hogy „az amott megkezdett munkálkodás itt célt érjen s az ez ideiglenes Házban hozott törvények a haza állandó boldogságára váljanak”.

Két nappal később több képviselő felszólal a terem rossz akusztikája miatt, s javasolják, hogy vagy menjenek vissza a Múzeumba, vagy alakítsák át a termet, mert különben a tanácskozást lehetetlen figyelemmel kísérni.

A képviselőház az akusztikai hibák kiküszöbölésére választmányt küld ki. A választmány szakértőül Ybl Miklós és Szkalniczky Antal építészeket kéri fel. A képviselők testülete általában a tervezőt okolja az akusztikai hibáért. Ybl ugyan áthárítja a felelősséget arra a bizottságra, mely a terem nagyságát meghatározta. Yblnek mint reálishan gondolkodó építésznek feltétlen figyelembe kellett volna vennie az

oszlopsor mögötti részek kedvezőtlen akusztikai kialakítását, és bár a terem nagyságát az építési bizottság határozta meg, annak belső kialakítása azonban Ybl elgondolása, és ilyen monumentális teremkialakításnál hatalmas arányú bemélyülő karzatok, fülkék akusztikai szempontból nem engedhetők meg. A hang átlagos visszaverőképessége mellett 5000 léghöbméternél nagyobb előadóterem építése hangerősítő nélkül nem kívánatos, ezzel szemben a képviselők tanácskozási termének nagysága ennek kétszerese. Érdekes összehasonlítási alapul szolgál: a leipzig-i Gewandhausban egy hallgatóra 6,5 léghöbméter, a londoni Covent Garden operaházban 5,6 léghöbméter légtér jut, ezzel szemben a régi képviselőházban 10 léghöbméter!

Ybl és Szkalniczky az akusztika némi javítására javasolja az elnöki szék háta mögött levő fülke elfalazását. Ezzel lényegében a szónoki emelvény mögé hangvisszaverő falat javasolnak alkalmazni, mely célszerű ugyan a hangenergia egyenletes elosztásának biztosítására, de ilyen nagy teremben az aránylag gyenge emberi hang csupán hangvisszaverődéssel a kellő hangosságot és hangtisztaságot nem kapja meg.²⁸

Az átalakítás tartamára a képviselőház üléseit ismét a Múzeum dísztermében tartja, és mindjárt az itt tartott első ülésén Deák javaslatára a rossz akusztika és a terem nyirkossága miatt június elejéig elhalasztják a képviselőházban tartandó üléseket, és helyette a Múzeum dísztermében folyik a tanácskozás.²⁹

Csak június 9-én költöznek vissza a „honatyák” az újonnan épített országházba, melynél az Ybl által javasolt munkálatokat ugyan elvégezték, lényegesebb javulás azonban az akusztikánál nem tapasztalható, miért is több képviselő javasolja a padsorok félkörbe helyezését.

Az akusztikai hibákon túlmenően a hírlapírók mostoha elhelyezésüket panaszolják. A Fővárosi Lapok javasolja a külföldi vendégek és a hírlapírók számára kijelölt hely felcserélését, mert a második sorban ülő tudósítók nem látják a karzatról a felszólaló képviselőket.³⁰

Szinte hetenként felvetik az akusztikai hibát, panaszkodnak, hogy a szónokot nem értik. Most már nincs más kiút, mint a terem átépítése, miután a kisebb átalakítások nem bizonyultak célravezetőnek.

1867 júliusában megbízzák Yblt az átalakítási munkák elvégzésével. Ybl a terem keleti oszlopsorát és a mögötte levő karzatot borított gerendafallal teljesen elzárja, a nagytermet patkó alakúra képezi ki, miáltal a helyiség mintegy 1/3 résszel kisebbé válik, az emelet keleti fekvésű karzatát pedig a képviselői padok fölé nyúló bábos korláttal képzett félkörbe futó galériával pótolja. A mély karzat elzárásával, valamint a terem nagyságának csökkentésével az akusztika megjavul. A tudósítók karzatát a földszinten helyezi el, ezzel a hírlapírók panasza is megszűnik. Az átalakítás során a nagyterem keleti oldalán levő ablakokat is elzárja Ybl a borított gerendafallal, és ezért szükségessé válik felülvilágító ablak létesítése. Az építkezés mintegy 4 hónapot vesz igénybe, és a nyári szünetet követően a képviselőház majdnem két hónapig az Akadémia termében tartja üléseit.

Ybl az átalakításra építési engedélyt a városi tanácstól nem kér, ezért 100 forint bírságra büntetik,³¹ melyet fellebbezésére később jogerősen 20 forintra csökkentenek.³²

Az Országgyűlési Naplóból szerzünk tudomást arról, hogy a képviselőház 1867. december 20-án Ybl Miklósnak az 1865 és 1866-os években a képviselőház építése körül kifejtett munkásságáért 4000 forintot utal ki, ezzel is kifejezésre juttatva megelégedését az egyre nagyobb hírnévre szert tevő zseniális mesternek. Nálunk, Magyarországon, csak Yblnek jutott ki a sorstól még életében az a kiváltság, hogy nevével és alkotásaival foglalkozott a széles közvélemény, és a halálát követő néhány éven belül szobrot emelnek számára kollégái, tanítványai és utódai.

A képviselőház helyiségei az idők folyamán kevésnek bizonyulnak, és ezért 1884 nyarán ismét átalakítás folyik. 1884. július 19-én Budapest Főváros Tanácsa építési engedélyt ad a Képviselőház Háznagyi Hivatalának a két főbejárati kapu megszüntetésére és a mögöttük levő terület (bejáró) hivatali helyiség céljára történő kialakítására.³³ A három középső bejárat közül — mely a képviselők bejáratául szolgált — kettőt megszüntetnek, és irodahelyiséget alakítanak ki, lényegében tehát középen egy bejárat marad meg, ez azonban a homlokzat egységét nem változtatja, mert a helyiségek kialakítása az eredeti ajtónyílás és szárnyak meghagyásával történik. Az átalakítást Wechseltmann Ignác építőmester végzi.

1867-ben a kormány kinevezése folytán az épületen belül miniszteri szobák létesítése válik szükségessé, és ezért a könyvtár egy részét a Sándor u. 2. sz. alatt bérelt 5 szobás helyiségben helyezik el, a miniszterelnöki iroda pedig a Várban levő Sándor-palotába költözik.

A képviselőház elnöke 1870 szeptemberében kéri Pest város tanácsától az országház épületébe a vízhálózat bekapcsolásához szükséges engedélyt. A tanácsülés — a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint — a vízvezetékhalózat kiterjesztését új fogyasztókra nem engedélyezi, mert a vízhálózat több vizet nem képes szállítani, azonban az országház érdekében eltérnek a szabálytól, és a közgyűlés hozzájárul a vízvezeték bekapcsolásához, kikötve, hogy „nagy vízmennyiséget igénybevevő, vagy azt pazarló berendezések pedig mint pl. szökőkutak stb. mindaddig ne állíttassanak fel, míg a vízvezeték bővítése meg nem történik”. A városi tanács egyúttal utasítja Lindley Vilmos vezető mérnököt a szükséges intézkedések megtételére.³⁴

Pest városa a képviselőház telkét az országnak — a megkötött szerződés szerint — 10 évre adja bérbe 1 db cs. körmőci aranyért azzal a kikötéssel, ha a 10 év letelik, vagy időközben a telken emelt országház rendeltetési célja megszűnik, a város a felépített ideiglenes országházat egyezségileg vagy bíróilag megállapított becsértékben átvehesse a telken állott, de az országház építése folytán lebontott laktanya értékének, 11 617,50 forintnak a beszámításával. Amennyiben az ország a telket megveszi, a laktanya értékét is köteles megfizetni. A szerződéstervezet

még az építkezés alatt elkészült, aláírására azonban csak közel 7 év múlva, 1872-ben került sor a különféle bizottságok, valamint a képviselőház elnökének módosításai következtében.³⁵

A Sándor utcai képviselőház csak ideiglenes jelleggel épült, és az 1880. évi LVIII. tc. állandó országház építését határozza el. Az építési munkálatokat 1885. október 1-én a régi vízmű szivattyútelepének a helyén, a Duna-parton indítják meg, és 20 éven keresztül folynak az építkezéssel kapcsolatos munkák. A Sándor utcából a képviselőház 35 év után 1901-ben költözik új otthonába, — a Steindl tervezte új Parlamentbe.

Az üresen maradt, most már régi képviselőházban különböző kiállításokat, bazárokat tartanak. 1920 novemberében mozgófényképek bemutatására és vetítőkamra használatára ad Justh Dénesnek engedélyt a VIII. kerület előljárója.³⁶ A tanácskozási terem kereszt tengelyében, a patkó alakban futó bábos korláttal övezett erkélyen helyezik el a vaslemezről készült vetítőkamrát. Ez a csúf „bádogszörny” esztétikailag zavarja az intérieur kedvező hatását, és profanizálja a tanácskozási nagyterem ünnepélyes hangulatát.

Néhány év múlva az épületet a Fővárosi Statisztikai Hivatal foglalja el, s 1942-ig használja. Ekkor a magyar kormány az olaszokkal 1935-ben kötött kulturális egyezmény alapján az 1942. február 3-án kelt ajándékozási szerződéssel az épületet az olasz államnak adományozza.³⁷

A Fővárosi Statisztikai Hivatal a Bocskay utcában kap otthont, és az olasz állam az épületet 500 000 pengős költséggel felújítja. Ekkor szerelik fel a korszerű központi fűtést, a padozati burkolatokat hajópaddló helyett parkettával cserélik fel, az egész épületet újonnan festik és mázolják. A „Régi Ház” helyiségeit az Olasz Kultúrintézet foglalja el, és a honatyák helyett a tanulni vágyó fiatalság rója a folyosókat, a politikai viták hiányában pedig kulturális előadások és nyelvtanfolyamok zaja veri fel a „Régi Ház” csendjét. . .

Bár az épület több mint 3 évtizedig nyújtott otthont a képviselőháznak, azonban az intérieur-kiképzéshez oly szükséges díszítőfestészet és márványburkolat nem kapott helyet egyetlen helyiségben sem. Ennek okát a rendkívül rövid befejezési határidőben, valamint a túlzott takarékoságban kell keresnünk. Az épületet képviselőház céljára ideiglenes jelleggel 10 esztendőre építették, de 35 évig használták. A felújítást követően az egyes reprezentatív helyiségeket (hall, fogadó stb.) márványburkolattal kívánják ékeesebbé tenni, ezért Olaszországból 1 vagon portorói feketemárvány-szállítmány a ferencvárosi pályaudvarra meg is érkezik, felhasználására azonban a háborús események következtében már nem kerül sor, és a márványszállítmányt visszairányítják.

A fehér színezetű hall és a fekete márványlábazat erős kontrasztja igen élénk és tetszetős intérieur-t teremtett volna, mellyel a sósikúti mészkőből készült oszlopok plasztikája még szabadabban és finomabban érvényesülhetne.

*

Az épület történetének taglalása után térjünk át a homlokzat elemzésére.

Ybl a homlokzat tervezésénél — tekintve a szűk utcát — figyelembe vette a korlátolt nézőtávolságot, és a homlokzatot enyhekiülésű tagozatokkal díszítette. Igaz, hogy ezzel az architektúra térbelisége mondhatni teljesen megszűnt, de ilyen zártosorú beépítésű palotánál az esztétikai megítélést az ortogonális vetület szolgálja. Lényegében tehát a telek helyzete követelte az építész stílusfegyelmét a homlokzat tagozatainál is.

Az épület eredetileg szabadon álló volt, és a ma már beépített oldalhomlokzatok, összhangban a főhomlokzattal architektonikusan ki voltak képezve.

Az épület egyemeletes, $1 + 7 + 1$ axisú koraeklektikus (olasz neoreneszánsz romantikus elemekkel) homlokzattal, (a/bb/ccc/bb/a) homlokzatrítmussal. Az épület héttengelyes középrizalitját alacsonyabban épített oldalszárnyak fogják közre, mely a földszinti részen rusztikázott. A középrizalitet fogas főpárkány zárja le, melyet posztamensekkel megosztott barokk díszű oromfal ékesít. Az ostrom után a megsérült homlokzat helyreállításának tervezése során felmerült az akkori országgyűlések írótagjai szobrának (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Táncsics Mihály, Madách Imre, Pauler Gyula, Eötvös Károly) elhelyezése az attikát közrezáró oszlopszékeken, mely a homlokzat frappáns lezárását eredményezte volna. Ez a terv azonban a hatalmas költségek miatt hajótörést szenvedett, pedig a jelenlegi kulturális célokat szolgáló intézet és a régi képviselőház írótagjai közötti szellemi kapcsolat igen szép szimbólumát jelentette volna.

A homlokzat ritmusa hibátlan, a 40 méteres hossz méretével egyáltalán nem tűnik elnyújtottnak, miután az egyemeletes kiképzéshez szokatlanul magas, 16 méteres homlokzat háromemeletes házak magasságának felel meg.

Az oldalszárnyaknak a főpárkánynál alacsonyabban futó csonkópárkányuk van. A kétszintes palotahomlokzatot a földszint feletti övpárkány osztja, mely alatt ritmikus elrendezésben, határozott hangsúlyok kiemelésével rusztikázott féloszlopsor következik, felette a posztamenseken álló sima törzsű, reneszánsz motívumokkal díszített lizénasor tagolja a homlokzatot.

A földszinti ablakok a lábazati párkányon ülnek. A nyílások íves, sokszorososan tagolt keresztezésűek oroszlánfejes zárókövel és a kétoldalt levő mezőcskében rozettával. Az emeleti ablakokat posztamenseken álló enyhekiülésű lizénák keretezik, mely felett konzolon nyugszik a szemöldökpárkány.

A középrizalit három földszinti bejárati ajtaja felett, mely a képviselők bejáratául szolgált, előtető készült, mely Stowikowski Ádám litografált rajzán kitűnően látszik. A képviselőház építésének megkezdésekor az egykorú újságokban közölt metszeteken az előtető feltüntetve nincs, feltehető, hogy Ybl azt eredetileg nem is tervezte. Eltávolítására valószínűleg a Wechselmann-féle átalakításkor került sor.

A kapunyílásnál a félpillérek előtti talapzatokon még ma is látható nyomai vannak a hajdani szobornak vagy kandellábernek. Az előtető rögzítése öntöttvas konzolokkal történt,³⁸ tehát ennek a talapzatokba rögzítése szükségtelen volt. A bejáratoknál levő talapzatokba valószínűleg ülő oroszlánszobor volt elhelyezve. Ezt azonban sem metszet, sem fénykép mind ez ideig nem bizonyította, levéltári vagy hírlaptári adat sem igazolja létezését.³⁹ A helyszíni szemrevételezés azonban ezt alátámasztja.

A középrizalit 3 középső ablaka felett puttókkal díszített szegmensíves timpanon van, mely alatt a földszinten a 3 kapunyílás kapott elhelyezést. Ez ugyan csak egy része a homlokzati kompozíciós rendszernek, de ez az erősebben hangsúlyozott motívum felfokozza a szimmetriát, a kompozíció frontálissá válik, és a főbejárat, ha nem is erőteljesen, de kiemelkedik; kár, hogy a keskeny utca miatt ez nem domborodik ki eléggé.

A homlokzat díszítése elárulja, hogy az épület Ybl átmeneti korszakából való, amikor a romantikus irányzattal már felhagy, de az olasz reneszánsz stílushoz még nem ér el, midőn a díszítő elemeket még az egyes stílusokból válogatta, és nem állt még előttünk mint a neoreneszánsz kivételes tehetségű mestere. Ebben az időszakban (1865) Ybl épületein — mint építésztársainak művein is — (Weber Antal, Szkalnitzky Antal, Schikedanz Albert, Diescher József) a stíluspluralizmus jelentkezik. Ez jellemzi a régi képviselőház homlokzatát is. E kor építészeinek (1850—1910-ig) a történelmi formák egész tárháza állott rendelkezésére, és ezekből a formákból a kor felfogásának és szemléletének megfelelően válogatott. Így alakult ki a historizáló eklektika. Eklektikus építészeink művészi problémáitól, alkotó módszereitől a szolgai másolás és vértelen stílusutánzás éppoly távol állott, mint a reneszánsz az antik utánzásától.⁴⁰

A reneszánszban a homlokzatok kiképzése, architektúrája — ellentétben az antik építészettel — az utcakép építészeti megjelenését hivatott szolgálni. A reneszánsz utca a reprezentáció kifejezője, és ez a felfogás uralkodott a XIX. század épületeinek homlokzataiban is. Az építészeti elemek előretörnek, és ahogy a genovai vagy firenzei paloták utcája művészien megmunkált homlokzataival természetes utcakép a maga korában, eklektikus építészetiünk is korának építészeti foglalatja, és utcakép-kialakító fővárosunk fejlődésében. A XIX. század második felének bérházán, avagy középületeinek homlokzatában megtalálható a genovai paloták gondolata. Mint ahogy a XV. század végén Cícero olvasása és a latin könyvek iránti érdeklődés fontosabb volt, mint a liturgikus művek tanulmányozása, és tudományos programmá vált az antik művészeti emlékek kutatása is, ehhez hasonlóan a XIX. században tudományos programmá vált a történelmi stílusok és elsősorban a reneszánsz művészeti emlékeinek tanulmányozása, stílusjegyeinek, formakincseinek felhasználása. És ennek hazánkban legkiemelkedőbb mestere Ybl Miklós volt.

Ybl a régi képviselőház épületének díszítését és különböző korok stílusát nem szertelenül összesíti, hanem azokat harmonikusan olvasztja egybe.

A fői templom romantikus irányzata már kiélte magát, a romantikus művészet felett az idő eljárt, és mint külföldön Gottfried Semper, hazánkban Ybl az olasz reneszánsz kincsestárából meríti építészeti ideálját. Az út hosszú a fői templom romanticizmusától az Operaház neoreneszánsz győzelméig, de épületein fokozatosan észlelhető az olasz mestereket követő irányzat, mely végeredményben az Operaház művészi megformálásában teljeseedik ki.

Ybl kitűnő forma- és arányérzékének tudható be, hogy ebben az átmeneti időszakban is jó architektúrájú épületeket tervez. Ezt bizonyítja a budai Takarékpénztár épülete (1860—1862) vagy a Geistház (1863—64).

A régi képviselőház (1865—66) is ehhez az időszakhoz tartozik. Díszítőelemei a reneszánsz és barokk motívumokat vegyesen követik. Míg az attikafal barokk, az ablakok szemöldökében megjelenő füzérdísz pedig copf, addig a falsarkok rusztikázása és a lizénák reneszánsz elemei is jelzik a neoreneszánsz közeli győzelmét.

Bár barokk elemei is vannak a homlokzatnak, mégis megmutatkozik, hogy Ybl az északolász reneszánsz legnagyobbjainak, Scamozzinak és Palladiónak építészeti stílusát követi.

A képviselőház homlokzatán nincsenek nyugtalan kontúrok. Ybl az olasz mesterek hatása nyomán utánozza ugyan az antik római részformákat (pl. golyvázatos párkány), féltőn vigyáz azonban a részletformák gazdagítására. A dekorativitást nem túlozza el.

A belső téralakításon is erősen érződik a toszkán hatás. Határozott vonalvezetésű kazettás mennyezet zárja le a teret. Nincsenek mennyezetfreskók és többszörös kupolák, melyek felszaggatnák a belső tér zártságát. Különösen érződik ez a hallban és a nagy tanácskozóteremben.

A neoreneszánsz építészet mestereit követve Ybl is nagyon ügyelt, hogy a homlokzaton alkalmazott emberi alakok egymás között helyes méretarányban legyenek. A szemöldökpárkány díszítését szolgáló puttók arányos léptékben vannak az attika közepén elhelyezett és a magyar címert közrefogó női alakokkal.

A régi képviselőház középtengelyre épülő alaprajza majdnem egyezően két egymásnak szimmetrikusan megfelelő épületrészt mutat. A középtengelyben fekszik a képviselők tanácskozási nagyterme, mely az épület központi fekvésű magját képezi.

Yblnek különböző nagyságú, alakú és rendeltetésű helyiséget kellett szerves egységbe foglalnia, nagy tömegek zavartalan közlekedését biztosítania. Átgondoltan oldja meg a képviselők és a közönség bevezetését a különböző előcsarnokokon és lépcsőkön. Határozottan biztosítja a folyosók vezetését, a sokrétű páholyok (főrendek, diplomaták, hírlapírók stb.) kialakítását minden részletével, a könyvtár, a bizottsági

termek, a gyorsírók, a tanácskozási nagyterem, a ruhatár egymásba kapcsolódó vagy szükség szerinti elzáró zavartalan csoportosítását.

Most térjünk át az épület belsejének elemzésére. A főhomlokzattól a belépő a homlokzatra merőleges, téglány alakú előcsarnokba jut, melyből a kapushelyiség nyílik. 10 lépcsőn tovább haladva a hallba kerül, melyet két sorban elhelyezett 8 db sima törzsű, toszkán-fejezetű oszlop háromhajósra alakít át. Ez az oszlopsor szép térhatást nyújt a szemlélőknek, különösen felfokozódik ez a pompás kép a lépcső pihenőjéről szemlélve.

A reprezentatív hall nyit utat jobbra a jegyzők helyiségei felé, hol most a Kultúrintézet titkára tartózkodik, balra pedig a házelnök irodájához, melyet jelenleg a Kultúrintézet igazgatója használ. A hall architektúrája fehér, melyet kazettás mennyezet díszít.

A főbejárattal szembeni ajtón kerül a belépő a képviselők tanácskozására szolgáló nagyterembe, mely felépítésében és térhatásában egyaránt gazdag. (Hossza 29,58 m, szélessége 22,05 m magassága 14,50 méter.) A nagyterem maga felett az első emelet légtérét is elfoglalja és betölti. Az emelet magasságában kétoldalt jellegzetes reneszánsz alakzatú oszloprendes árkádív fut, melyben az oszlopok sima törzsrűek, a toszkán rendhez tartoznak, és részletei reneszánsz formákat viselnek. Az oszlopok posztamensen állanak, közeiben az oszlopszék magasságáig bábos fakoriát szegélyezi a karzatot, az oszlopok plasztikája azonban szabadon érvényesül.

A posztamensek alatt a nagyterem földszintjét lizénák tagolják, melyeken gazdag díszítésű kovácsoltvas gázlámpa-falikarok biztosították a mesterséges megvilágítást.

Ybl a tanácskozó nagytermet magasságban architektonikusan két részre bontja. Alul félpilléres párkányzatos architektúra tagolja a falsíkot, felette oszloprendes ívsor adja a tagozódást. A karzat és a fölépcső intériurjénél a falak függőleges tagolásában alkalmazza a fejezetes lizénákat, és ezzel megteremti az intériur antikizáló hangulatát. Az ívsort és a lizénákat arra merőlegesen ívezetekkel kapcsolja, amivel árkádszerű kiképzést teremt. Az aránylag kisebb méretek ellenére is van e komplexumban nagyvonalúság, amit a mértéktartó formálás is aláhúz, és finoman fokozza az intériur hatását.

A nagyterem hosszúsági—szélességi aránya 1 : 1,4-hez a tér hossz tengelyében, tehát keskenyebbik oldalán belépve, ahol a főbejárattal van, a szemben levő fal szélességi irányban kb. 40°-os szög alatt tekinthető át. A térsarkok jól érzékelhetők, az oldalfalak is belejátszanak a képbe, de mégis a szemben levő fal, az elnöki és előadói emelvény uralkodik, tölti be a főtéma szerepét. A főpárkány markánsan jelzi a tér alakját, s a terem bármely pontjából szemlélődve is határozott, biztos térérzetünk keletkezik.

A főpárkány felett a mennyezet sík, gazdag kazettázással, mely egyszerűségében is dekoratív.

A terem elrendezése bazilikális rendszerű, és a természetes megvilágítást a karzat ablakaitól kapja.

Ezt a nagytermet — mint az előbbieken már részletesen tárgyaltuk — 1867-ben átalakítják, mellyel a terem bazilikális megvilágítását is megváltoztatják.

Az emeleten az utca felőli részen helyezik el a bizottságok helyiségeit, a gyorsírótermet, míg az emelet más részén a társalgóterem, valamint a könyvtár foglal helyet.

A házelnök, a miniszterek szobái szerények; mind berendezésükkel, mind pedig intérieur kiképzésükkel messze elmaradnak a homlokzat vagy a nagyterem architektúrájától. Még a gipszstukkóval is fukarkodott a tervező, és a berendezés az egyszerű biedermeier bútorokon kívül szőnyeg és függöny. Sehol egy freskó, legfeljebb az uralkodó vagy valamelyik közéleti személyiség portréja díszíti a szobát.

A képviselőház építésekor és elkészülte idején környéke még kiépítetlen. A Nemzeti Múzeum, a volt Festetich- (1862) és a Károlyipalota (1863—1865), a Lovarda ugyan már áll, de az a palotasor, mely a Nemzeti Múzeumot körbefogja, még nem épült fel. 1873-ban épül Fechtig báró egykori háromemeletes sarokháza (Bródy S. u. 2.), és ebben az évtizedben épül fel az egykori Almásy, majd Andrássy gróf, ma pedig a Magyar Építőművészek Szövetsége székházának palotája (Puskin u. 42.), az egykori Degenfeld-palota (Bródy S. 14), a Freystädter Jenő „pasa” palotája (Múzeum u. 3), az Ádám-ház (Bródy S. u. 4), a dr. Hasenfeld-majd gróf Zichy János-féle ház (Múzeum u. 7), dr. Bókay János bérháza (Múzeum u. 9), a gróf Károlyi István-féle palotatömb (Múzeum u. 11.), a gróf Zichy János-féle palota (Múzeum u. 15), a Tury Sámuel, majd a gróf Bánffy György-féle palota (Reviczky u. 7). A következő évtizedekben a századfordulóig felépül a Törley-palota (Bródy S. u. 16), a Gschwindt-palota (Bródy S. u. 12), Károlyi Istvánné sz. Csekonicus Margit grófnő egykori háza (Múzeum u. 17), a gróf Wenckheim-palota, ma a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár (Reviczky u. 1.), Berczik Árpád író háza (Reviczky u. 3), a gróf Wenckheim Frigyes-féle palota (Reviczky u. 4.)⁴¹

Rendezetlen még a Kálvin tér is. Itt állott 1874-ig a rosszhírű „Két pisztoly” vendéglő. Itt volt az 1886-ban megindult lóvonat végállomása, mely a Széna-piacról (Kálvin tér) az Országúton át (ma Múzeum krt.) Újpest felé haladt. A Népszínház környéke, a Blaha Lujza tér még kunyhókkal van beépítve.

1883-ban készül el és állítják fel Ybl--Fessler Danubius-kútját.

1872-ben indult meg a Sugár út (ma Népköztársaság útja) kiépítése. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1873. évi térképkiadványa kitűnően mutatja fővárosunk régi állapotát és a Tanács által kezdeményezett szabályozásokat. Különösen érdekes a térképen az az igazi értelemben vett úttörés, amelyet az Andrássy út (ma Népköztársaság útja) és a Nagykörút megvalósítása jelentett, amivel lényegében létrehozták a főváros két jellegzetes útvonalatát, ami a kialakulásban levő metropolisznak egyik feltétele volt.⁴²

A régi képviselőház építésekor a lélekszámban jelentősen megnövekedett, ipari kapacitásban gyors fejlődésnek indult Pestet és Budát

műszaki és városképi szempontból elmaradott állapotban találjuk.⁴³ Az utcák, a főútvonalak télen még mindig csaknem járhatatlanok. A Duna-partok bűzösek, a város szemetét itt rakják le. Északon a London szálló az utolsó városias ház Pesten, azontúl már a Váci temető terül el. A jelenlegi Keleti pályaudvar helyén zöldséges kertek vannak. A Boráros téren túl fekvő pusztaságon csak két gőzmalom és néhány ácstelep található. A Nagykörút jelenlegi vonalán túl a Városliget felé a Király utca (ma Majakovszkij út) van kiépítve.⁴⁴

A képviselőház építésekor és az azt követő egy-két évtizedben közvetlen környékén kialakult egy előkelőbb negyed, és ezen a díszesebb, reprezentatívabb negyeden túl a város falusias jellegű.

A második világháborúban Budapest a náci örület áldozatául esik. Legszebb épületeink dőltek romba az eszeveszett hitleri horda pusztítása nyomán. Erős sérülések érik a régi képviselőházat is. 43 aknát és 3 bombát kapott, az épület 3 helyen kigyulladt a foszforos bombáktól. A hall- és a pincefödémét a bomba átszakította, s mérhetetlen pusztulás maradt a nyomában.

A pincében rejtőzött 18 magyar katona védi meg az épületet a láng martalékától, víz hiányában homokkal oltják a tüzet.

Közvetlenül a felszabadulás után a magyar kormány 25 000 pengőt bocsát az épület állagvédelmi munkáinak sürgős elvégzésére. A tetőzet javítása és az ablakhiányok egy részének pótlása ekkor történik meg.

Ebben az időben szolgál szállásul az épület az itt rekedt 8000 olasz katonának, akik közül sokan sebesülésük folytán ápolásra szorulnak, és körteremnek a sok vihart látott tanácskozási nagytermet rendezik be.

A fasiszták kiűzése után ugyan az életveszélyt elhárító munkát elvégzik, de csak jóval később kerül sor az épület kisebb részének helyreállítására.

1947-ben a tetőzet, a hall, a központi fűtés egy részének megjavítására és a legszükségesebb festési munkák elvégzésére 216 000 forintot fordítanak, de az épület északi része még mindig romos, a tanácskozási nagytermen — mely Táncsics Mihály lába nyomát őrzi — a háború pusztításai még mindig látszanak, a játékos vonalú, hajlékony kovácsoltvasból készült falikarok sérültek, görbültek.

A repeszdarabok mélyen szántották a homlokzat diszkrét tagolását, csorbultak a párkányok, sérült az attika. A részben megmaradt vakolat mállik, alóla kikandikál a régi mázolt homlokzatburkolat.

Az eredeti állapot helyreállítására 1955-ben tervek készülnek.⁴⁵ A hatalmas helyreállítási költség azonban kétségessé teszi a szükséges munkák közeli megkezdését.

Az épület helyreállításával jelentékeny kulturális értéket mentenék meg, de nem közömbös városképi szempontból sem annak állapota, és ha az épület nem is a mi tulajdonunk, annak sorsát féltő figyelemmel kísérjük, mert a műemléki értéken túlmenően a régi képviselőház a Nemzeti Múzeum körül épült koraeklektikus palotasorral szerves épízeteti kompozíciót alkot.

J E G Y Z E T E K

¹ Fővárosi Levéltár (a továbbiakban: Főv. Lt.) 2764, 5769, 4793 sz. Kútfő száma: XI. 10/861 1861. jan. 16-i Közgy. jkv. (Pest város levéltára (a továbbiakban: Pest v. lt.) Tanácsi iratok (a továbbiakban: Tan. ir.).

² Főv. Lt. 5884 sz. Közgy. jkv. 1861. febr. 1. Ybl Miklós építész, Wagner János építőmester, Pribek Béla városi főmérnök nyilatkozata szerint a Lovarda átalakítási költsége 32 865 forintra rúg. Kútfő száma: XI. 10/861. (Pest v. lt. Tan. ir.).

³ Főv. Lt. 1861. febr. 1-én tartott közgyűlés határozata. Kútfő száma: XI. 10/861. (Pest v. lt. Tan. ir.).

⁴ Főv. Lt. 2479/861 sz. alatt Buda főváros levele: „Kedves Barátaink és Atyámiai! Mídon mi Buda főváros közönsége az 1848^{ki} szentesített törvények alapján köztörvényhatósággá alakultunk, ezen törvényeinkben szilárd ragaszkodásunkat tűztük ki változhatatlan vezérelvünkül.

Ez elvből kiindulva már 1^{so} közgyűlésünkben a követek választása iránt tett intézkedéseinknél határozatilag kimondtuk, miszerint a törvény világos rendelkezésénél fogva országgyűlés helyéül Pest várossa lévén kitízve habár annak Budán tartása közgyűlésünkre nézve előnyösebb lenne is, hódolva a törvény parancsának követeinket Pestre küldendjük.

Melly határozatunkat a mai nap tartott közgyűlésünkben oda terjesztettük ki, miszerint tisztelt Barátaink és Atyánkiai azon tettleg fogantatba vett intézkedését, hogy országgyűlési helységeknek Pesten leendő rendezéséről áldozatkészen gondoskodtak, nemcsak törvényesnek elismerjük és pártoljuk, hanem ezen cél kiviteléhez azáltal akarunk hozzájárulni, hogyha az országgyűlési helységek rendezésére szükséges költségek az országos pénztárból nem fődöztetnének, mi azoknak aránylagos megterítésére magunkat lekötelezzük és egyéb tekintetben is szíves közreműködésünket felajánljuk és biztosítjuk.

Melly ebbeli határozatunk mielőbbi közlését szoros kötelességünknek tartva és a szükséges intézkedések iránti barátságos felszólításunkat elvárva maradunk Tisztelt barátaink és Atyánkiaiainak

kelt Budán 1861. évi Bőjtmás hava 11^{én}
tartott közgyűlésünkből

készséges barátjai
Buda főváros közönsége”

(Pest v. lt. Tan. ir.).

⁵ Főv. Lt. 1861. márc. 15-i közgyűlési jkv. (Pest v. lt. Tan. ir.).

⁶ Pesti Hírnök (1861) ápr. 4.

⁷ Országgyűlési Napló (1861) júl. 10-i LVIII. ülés.

⁸ Uo.

⁹ Főv. Lt. 11 536—1861. 1861: Kisasszony hó 21. napján. (Pest v. lt. Tan. ir.).

¹⁰ Hazánk s a Külföld (1865) jún. 18.

¹¹ Uo. szept. 24.

¹² Uo. aug. 13. Sennyey főtárnokmester elnökele alatt bizottmányi ülés. A bizottmányba: „Ürményi József, gróf Szapáry Antal, br. Orczy Béla, Klauzál Gábor, Csengery Antal, Hollán Ernő, több építész és városi hivatalnok volt meghíva”.

¹³ Fővárosi Lapok (1865) szept. 2.

¹⁴ Főv. Lt. Magyarország Királyi Főtárnokmesterétől 4346/eln. sz. intézkedés Pest város főpolgármesteréhez. (Pest v. lt. Tan. ir.).

¹⁵ Ybl E., Ybl Miklós. Bp. 1956, 159.

¹⁶ Főv. L. Pest városi mérnöki hivatal 1865. évi 725 Mh intézkedés. (Pest v. lt. Tan. ir.).

¹⁷ Hazánk s a Külföld (1861) okt. 1.

¹⁸ Pesti Napló (1865) szept. 14.

¹⁹ Pesti Napló (1865) szept. 5.

²⁰ Főv. Lt. Építési Bizottmányi iratok (a továbbiakban: ÉB/ir.) 767 fsz. alatt 26 136/1865 sz. tanácsi végzéssel. (Pest v. lt. Tan. ir.).

²¹ Főv. Lt. ÉB/ir. 838 fsz. alatt 27 905/1865 sz. tanácsi végzéssel. (Pest v. lt. Tan. ir.).

²² Főv. Lt. 723 fsz. alatt 22 218/1865 sz. tanácsi végzés. Sennyey tárnokmester 10/4 4545/eln. sz. utasítása. (Pest v. lt. Tan. ir.).

²³ Pesti Napló (1865) okt. 23.

²⁴ Adatok Magyarország Gazdaságtörténetéből. Bp. 1955.

²⁵ Hazánk s a Külföld (1865) dec. 24. — Főv. Lt. Udvari Kancellár 1865. dec. 17-én 1671. eln. sz. és a tárnokmester 1866. jan. 22-i 7188. eln. sz. irat.

²⁶ Hazánk s a Külföld (1865) dec. 31.

²⁷ Fővárosi Lapok (1866) márc. 30. — Hazánk s a Külföld (1866) ápr. 8.

²⁸ Fővárosi Lapok (1866) ápr. 20.

²⁹ Uo. ápr. 22.

³⁰ Uo. 1866. ápr. 11. 336.

³¹ Főv. Lt. ÉB/ír. 1024/1867 fsz. XI,VI jkv. sz. — 1228 fsz. alatt Ybl utólag kér építési engedélyt. Jkv. sz. LIII. 9. (Pest v. lt. Tan. ir.).

³² Főv. Lt. ÉB/ír. 442/1868 fsz., XX. jkv. sz. 15. A belügyminiszter 1868. ápr. 29-én 2114 sz. leiratával Kovách László Zöldfa u. 26. sz. alatti engedély nélkül létesített emeletoldalék 10 Ft-os birságával együtt mindkét büntetését összesen 20 forintra mérsékelte. (Bpest v. lt. Tan. ir.).

³³ Bp. Főv. Tanácsának tervtára 31 208/884—III. 1 tervrajz a bejárati részről.

³⁴ Főv. Lt. 31 028/13 (Pest v. lt. Tan. ir.).

³⁵ Főv. Lt. 1519/1872, 4066/1872, 16 777/1872. (Pest v. lt. Tan. ir.).

³⁶ Bp. Főv. Tanácsának tervtára 34 588/1920. 1 db véghatározat.

³⁷ Budapest Székesfőv. törvényhatósági bizottsága az 1935. évi XVIII. tc. alapján a 486 200 pengő értékű telket és az 52 4120 pengőt érő palotát 1941. május 14-én 245/1941 közgyűlési határozattal örökös és ingyenes tulajdonul a Magyarországi Olasz Kultúrintézetnek adta át. Szendy polgármester 225 168) 1941. XI. sz. alatt hagyta jóvá az ajándékozási szerződést 1942. febr. 3-án. (Bp. v. lt. Tan. ir.).

³⁸ Főv. Tört. Múz. Újkori Osztályán levő fénykép 1880 körül.

³⁹ A Kultúrintézet portása közölte, hogy régen kétoldalt ülő oroszlánszobor volt elhelyezve.

⁴⁰ *Gevő L.*, A XIX. század végi későeklektikus építészet jelentősége Budapesten. Műemlékvédelem 3.

⁴¹ *Hatalkay Á.*, A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. Műemlékvédelem IV. 3.

⁴² *Siklóssy L.*, Hogyan épült Budapest? Bp. 1931.

⁴³ *Preisich G.*, Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a kiegyezésig. Bp. 1960.

⁴⁴ *Pásztor M.*, 150 éves Lipótváros. Bp. 1940, 188.

⁴⁵ E tanulmány szerzője készítette 1955-ben. Előzőleg elkészült az épület teljes felmérése (alaprajzok, metszet, homlokzat). A környezetbe illő stukkóval tagolt mennyezetű nagyteremben helyezné el a tervező az előadótermet, mely egyaránt alkalmas lenne tudományos előadások, hangversenyek, színelőadások megtartására, nagy filmek vetítésére. Gazdag díszítésű oldalfalon lizénákkal tagolt reprezentatív fogadószoba kapcsolódna az előadó teremhez; a lizénák festményeket és tükröket kereteznének. Ezzel a kialakítással a tagozatok a szimmetrikusság ellenére is festői elrendezést adnának.

A helyreállítási tervben gondoskodás történt a társalgók, dohányzók, büfék, színészöltözők kialakításáról is. A szünetben a közönség kényelmes előcsarnokban sétálhat, és a nagytermet körülölelő folyosón az olasz festők mesterműveinek reprodukcióiban gyönyörködhet.

A főlépcső antikizáló lizénáit kovácsoltvas falikarok díszítenék, és a lágy vonalú falikarba az épület nagy tehetségű építésének, Ybl Miklósnak névbetűi kerülnének.

Eltávolításra kerülne a terv szerint a homlokzati tagozatok eredeti jellegét, finomságát, arányait, díszítéseit eltompító több rétegű festés és kőporos fröcskölés.

A tervek szerint a sóskúti mészkőből készült nemes homlokzati elemek mésztej-itattással konzerválásra kerülnek. Ezek a homlokzat színezése során kie-

melkednek, miután a kőreszek és a nem kőből készült építészeti elemek, így a keretek, könyöklők, pillérek, húzott párkányok a homlokzati alapszínnél világosabb tónusú festést kapnak. A homlokzat további díszítésére a nyílászáró szerkezetek külső részeit a homlokzat színénél lényegesen sötétebbre — csokoládébarnára, az öntöttvas rácsokat pedig feketére kívánja tervezője mázoltatni.

Ez a színezés az épület utcai képi megjelenését a környezetében hangsúlyosabbá tenné, és a színek élénk kontrasztja a homlokzat művészi architektúráját még jobban kiemelné.

K. Ferehász

L'ANCIEN ÉDIFICE DU PARLEMENT HONGROIS A PEST

Ce fut encore à la diète de 1843, à Pozsony, que l'érection de l'édifice du Parlement au caractère permanent à Pest fut voté par les députés, mais en raison de la période d'absolutisme civil et militaire qui suivit la fin tragique de la guerre d'Indépendance de 1848, ensuite du provisoire, l'exécution de cette loi n'eut lieu qu'en 1865. Cependant le temps et les fonds affectés à l'édification étant limités, un édifice de caractère provisoire pour une durée de 10 ans fut érigé sur le terrain d'une caserne dans la rue Sándor.

Les architectes Ybl, Diescher, Szkalniczky et Wieser reçurent charge à établir les plans et le devis estimatif de la construction du Parlement. Le plan de l'architecte Ybl fut accepté par le souverain jusqu'à concurrence de la somme de 150 000 florins, somme qui se chiffrait finalement à 250 000 florins y compris les dépenses des objets d'ameublement.

Les travaux de démolition de la caserne commencèrent le 11 septembre 1865 et le lendemain le site du bâtiment fut planté, la durée des travaux de construction ayant été projetée à 3 mois. La presse contemporaine publia chaque jour des informations sur l'état et l'avancement des travaux, auxquels 800 ouvriers étaient embauchés. La session du parlement fut déclarée ouverte le 10 décembre 1865 dans l'édifice nouveau, mais en raison de l'humidité des locaux et du manque de l'ameublement, les délibérations se déroulèrent dans les locaux du Musée National. En raison de défauts acoustiques, des travaux de reconstruction furent entrepris en 1867, au cours desquels la rangée de colonnes côté est et la galerie furent scellées d'un revêtement de poutres en donnant ainsi à la salle de conférence quadrilatère la forme d'un fer de cheval.

L'édifice permanent, dont l'utilisation fut projetée pour la durée de 10 ans seulement, était employée jusqu'à 1901, pendant 35 ans. L'assemblée nationale transféra son siège en 1901 dans l'édifice nouveau construit d'après les plans de Steindl. Après cette date, les locaux de l'ancien Parlement furent affectés à divers usages, des expositions et des bazars y ont été tenus, plus tard le Bureau de Statistique y était installé provisoirement; en 1942, le gouvernement hongrois transmit le droit de propriété de l'édifice à l'État italien en vertu des dispositions de la convention culturelle conclue en 1935 entre les deux pays. L'édifice a été reconstruit et modernisé par l'État italien pour l'usage d'un institut culturel.

Au cours de la deuxième guerre mondiale, le bâtiment a pris feu trois fois et les plafonds ont été percés à plusieurs endroits par des bombes.

Les plans de la restauration à l'état d'origine du palais ont été dressés par l'auteur de la présente étude. Selon ces plans, l'édifice aurait été reconstruit comme palais de culture répondant aux exigences modernes.

L'ancien palais du Parlement hongrois date de la période de transition de l'oeuvre de l'architecte Ybl. Bien que la façade porte des marques stylistiques de l'époque baroque, il reste évident que l'architecte hongrois suivit le style architectural des deux plus remarquables représentants de la renaissance de l'Italie septentrionale, Scamozzi et Palladio. Le plus remarquable maître du style éclecti-

que était M. Ybl. Comme à l'étranger Gottfried Semper, ce fut Ybl en Hongrie qui puisa ses idéaux architecturaux du trésor de la renaissance italienne. Bien que l'édifice ne soit pas la meilleure oeuvre de l'architecte Ybl, il reste néanmoins l'une des plus importantes. Cette importance lui revient du fait que, d'une part, le transfert du siège de l'Assemblée à Pest était l'expression de la volonté de toute la nation et, que, d'autre part, l'édifice forme un tout organique avec la succession de palais bâtis autour du Musée National dans le style des commencements de la période éclectique.

GADANECZ BÉLA

Adalékok a budapesti villamosvasutak 1906. évi sztrájkjának történetéhez

A fővárosi villamosvasutak végállomásán 1906. október 25-én délelőtt tíz órakor a bizalmi férfiak az alábbi kiáltványt osztották szét:

„Villamosok! Testvérek! Kartársak!

Elnyomóink évtizedes könyörtelenségét, lelketlenségét tovább nem tűrhetjük. Nyomorúságunkon, rabszolgasorsunkon segíteni nem akarnak.

Az éhenhalásba kényszerítenek bennünket és családjainkat. Azt akarják, hogy a nehéz, embertelen munka súlya alatt összeroskadjunk. Kijelentették, hogy csak azért sem adnak. Gróf Batthyány Tivadar elnökünk sürgönyére nem is válaszoltak.

Választanunk kellett. Vagy mint rabszolgák éhen veszünk, vagy felvesszük a harcot.

A harcot választottuk. Ma, csütörtökön, féltizenkettőkor sztrájkba lépünk. Minden kocsipontban féltizenkettőkor álljon meg, s vonuljunk ki mindnyájan a Zöld-vadász vendéglőbe (Hermina út 47. sz.). Künn vár az Elnökünk is!

Győzelmünk biztos!

Bízzunk erőnkben, összetartásunkban, Szövetségünkben és Elnökünkben. Összes magyarországi vasutas társaink, külföldi szaktársaink és az egész szervezett szakmunkásság erkölcsileg és anyagilag támogasson bennünket.

A szabályozót és pénzt mindenki vigye magával és azt pontosan be fogjuk az Igazgatóságoknak szolgáltatni!

Gyáva, aki kartársait cserbenhagyja! Úgy segéljen Isten benneteket, mint ahogyan saját ügyeteket, mindnyájunk ügyét segítitek.

A szervező-bizottság”.¹

A sztrájkra szólító felhívás gyorsan terjedt a villamosvasutak körében. Néhány perccel tizenegy óra után az Erzsébet (ma Lenin) körút és a Kerepesi (ma Rákóczi) út kereszteződésénél — a jelenlegi Nemzeti Színháznál — megállt az első villamoskocsi. Röviddel ezután megbénult a villamosvasút forgalma a főváros belterületén, csak a külterkeken közlekedő kocsik igyekeztek megközelíteni a kijelölt sztrájk-

tanyát. A kocsivezetők lekapcsolták a hajót, magukhoz vették a szabályozót, a kalauzok pedig udvariasan tudatták az utazóközönséggel a sztrájk kezdetét. Csoportokba verődve, vidám énekszóval, gyalog indultak a Városliget irányába.

A budapesti villamosvasutások nem 1906 októberében nyúltak először a sztrájk fegyveréhez. A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság kocsivezetői és kalauzai sztrájkoltak már 1900 júniusában, 1903 áprilisában is. A Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. forgalmi dolgozóinak egy része pedig 1906 júniusában kísérelte meg sztrájkjal kiharcolni követeléseit. De ezek a sztrájkok még csupán egyes társaságokra vagy azok egyes vonalaira, illetve az alkalmazottak egy részére korlátozódtak.

Az 1906. október 25-én kezdődő sztrájk volt az első általános villamosvasutas sztrájk Budapesten. Még egy óra sem telt el az első villamoskocsi megállítása óta, máris szünetelt a forgalom a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság, a Budapesti Városi Villamos Vasút R. T., a Budapest—Újpest—Rákospalotai Villamos Közúti Vasút R. T., a Budapesti Helyiérdekű Vasút R. T. és a Ferenc József Földalatti Villamos Vasút R. T. vonalain. A forgalmi személyzettel egy időben abbahagyták a munkát a műszaki és pályafenntartási dolgozók is. A sztrájkoló villamosvasutások száma megközelítette a hétezeret.

A villámszerű gyorsasággal végrehajtott munkabeszüntetés óriási feltűnést keltett a fővárosban. Az 1904 áprilisi nagy vasutassztrájkra emlékeztette a lakosságot. A sztrájk másnapján így írt az egyik napilap: „A pesti utca életéből elveszett egy darab; mintha betegek volnának az eleven körutak. . . egyszerre elhallgatott a villamosok vidám, kedves csengetése, hirtelen megállottak, megtorpantak, mint a szilaj ló, az elegáns, sárga villamoskocsik. Megbénult a főváros élete, megszűnt a villamosközlekedés a föld alatt és föld felett, napokra csak vagy hetekre, az Isten tudja. . . A felelősség a társaságoké. Szimpátiánk, támogatásunk a nyomorba, kétségbeesésbe döntött alkalmazottak ezreié. A sztrájk mihamarabb való megszüntetését akarjuk, de úgy, hogy a sztrájkjal szűnjön meg — a villamos alkalmazottak pokoli nyomorúsága is. . .”²

I.

Tekintsük át vázlatosan, milyenek voltak a sztrájkot megelőző években a villamosvasutások életkörülményei, társadalmi helyzete s a modern munkásmozgalomhoz való viszonya.

Egy korabeli jelentés szerint a villamosvasutak üzemi személyzetének gerincét képező forgalmi személyzet „túlnyomó része napszámosokból, földmunkásokból és hasonló foglalkozásúakból kerül ki, akik minden képzettség nélkül lépnek a villamosvasút alkalmazásába”.³ A Fővárosi Villamosvasút irattárában fennmaradt „Felvételi Szabályzat a budapesti közúti vaspálya társaság forgalmi szolgálatánál” c. okmány szerint a felvett ideiglenes alkalmazottaknak egy hónapon belül szakvizsgát, majd ezt követően 2 hónapi próbaszolgálatot kellett tenniük.

Erre az időre a fizetésként kapott 2 korona napidíjból levonásra került a betegsegélyző pénztárba fizetendő illeték. A próbaszolgálat letelte után ideiglenes minőségben mint díjnokot 2,20 korona napidíjjal alkalmazták. Hathavi díjnoki szolgálat után a szerencséseket kocsivezetőknek vagy kalauzoknak nevezték ki „az illeményszabályzat Forgalmi Szolgálat című táblázatában foglalt III. rangfokozat 6. osztályába, évi nyolcszáz (800) korona fizetés és egyszáz (100) korona évi lakbérilletménnyel”.

A kinevezett forgalmi (kalauz és kocsivezető) személyzet illetményeit 1906-ban is az 1900 májusában jóváhagyott Szolgálati Rendtartás mellékletét képező alábbi illetménytáblázat szerint kapta.⁴

Rang- osztály	Évi fizetés	Lakbér*
	K o r o n a	
1	1000	200
2	1000	180
3	950	160
4	900	140
5	850	120
6	800	100

A kinevezés a társaság szuverén joga volt. A felvételi szabályzat 12. §-a kimondotta, hogy „a díjnoknak 6 havi szolgálat leteltével sincs igénye arra, hogy kocsivezetőnek vagy kalauznak kineveztessék”. A társaságok éltek is a paragrafus adta lehetőséggel, és a kocsivezetők, a kalauzok tekintélyes részét évekig dolgoztatták, míg végre évi fizetéssel kinevezték. A kinevezettek többsége ennek ellenére megrekedt az illetményszabályzat három alsó rangosztályában.

Az 1903-as sztrájk után a fővárosi tanácsnak adott igazoló jelentésében⁵ a Közúti Villamos Vaspálya Társaság igazgatósága közölte a sztrájkban részt vett 342 kocsivezető és 207 kalauz illetményeinek adatait. Eszerint a sztrájkoló kocsivezetők közül csak 10, a kalauzok közül pedig csak 14 érte el a harmadik rangfokozatot. A jelentés szerint a kocsivezetők nagy többségének évi keresete lakbérpótlékkal együtt sem érte el az évi 1080 koronát. A kalauzok átlagfizetése 890 korona, a pályafenntartóké pedig mindössze 768 korona. A villamosvasúti munkások a „Hol az igazság?” című brosúrában bebizonyították, hogy „ezek az adatok elejétől végig hamisak, hazugok!”, mert az igazgatóság annak bizonyítására közli őket, hogy a kocsivezetőknek, kalauzoknak „semmi okuk az elégedetlenségre”.⁶ Számtalan dokumentum — többek között a villamosvasutasok ez időben benyújtott fizetésemelési kérelmei,

* Az évi fizetéssel alkalmazottaknak az igazgatóság a megállapított lakbérilletmény helyett természetbeni lakást vagy laktanyában való elhelyezést is adhattott.

memorandumai — bizonyítja, hogy a kocsivezetők, kalauzok átlagfizetése alatta maradt a jelentésben közölteknek.⁷ Figyelembe véve az évi fizetéssel ki nem nevezettek még sanyarúbb helyzetét, igazat kell adnunk a Népszava megállapításának, mely szerint a villamosvasutasok páriák, akik napi 12—14 órai munkaidő mellett is csak havi 25—30 forint fizetést kapnak.⁸

A forgalmi személyzetten kívül a műhelyekben, a kocsiszínekben és a gépházakban sok ipari szakmunkást (asztalost, lakatost, mázolót stb.) foglalkoztattak a fővárosi villamosvasutak. Jelentős volt a nap-számosok létszáma is, akik mint pályamunkások, sántisztítók, szén- és salakhordók, éjjeli őrök, kocsiseprők stb. dolgoztak.

A villamosvasút-társaságoknál a századforduló idején semmiféle rendelkezés nem szabályozta a munkanap hosszát. A villamosvasutasok állandó harcot folytattak a munkanap megrövidítéséért és a heti szünnap biztosításáért. 1900-ban a Közüti Vaspálya Társaság igazgatósága megígérte a sztrájkoló villamosvasutasoknak, hogy a napi munkaidőt 17 órától 10 órára szállítja le. Ígéretük beváltatlan maradt.⁹ A közüti villamosvasutasok 1903. évi memorandumában ismét szerepelt a kérés: szabályozzák a szolgálati időt úgy, hogy az a tíz órát ne haladja meg, s minden alkalmazottnak biztosítsanak hetenként egy szabadnapot.¹⁰ Az egyik napilap 1906 júniusi híradása szerint a Budapesti Közüti Vaspálya Társaság kocsivezetői és kalauzai reggel 1/2 5-től éjjel 1-ig dolgoznak.¹¹

A Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. forgalmi személyzete 1905. évi memorandumában többek között megállapította: „A jelen szolgálati beosztás ránk nézve, akik reggel fél öt órától éjjel fél egy óráig vagyunk kénytelenek ébren, talpon állani, rendkívül terhes.”¹² Alázatos hangnemben megírt kérelmük első pontjában azért „esedeznek”, hogy a „kocsivezetőknek és kalauzoknak napi tíz órai szolgálat s minden hetedik napon szabadnap, avagy a jelenlegi beosztás mellett 3 napi szolgálat és negyedik napon szabadnap adassék.”¹³

Az egyik újság arról tudósít, hogy a villamosvasutasok legtöbbször „a munka után haza sem mehet a családjához, hanem a végállomáson kénytelen maradni, s így is alig marad több ideje alvásra, mint négy-öt óra.”¹⁴

A biztosított szabadság a villamosvasutaknál ez időben csak az alkalmazottak kérései és követelései között szerepelt.

A pénzbírságok rendkívül érzékenyen sújtották a villamosvasutak dolgozóit. Az 1900 előtt alkalmazott dolgozók a felvételt kötelezvényt írtak alá, amely feljogosította az igazgatóságot a bírságolásra. Ennek 5. pontja például így hangzott: „Ha szolgálati kötelezettségemet kellően nem teljesíteném, vagy azokat megszegném, az igazgatóságoknak joga lesz minden egyes vétségem esetén 50 kr-tól 10 frt-ig terjedő bírságot fizetésemből levonni, a bírság összegét megállapítani s amennyiben a bírság esedékes béremet meghaladná, azt az általam nyújtandó biztosítékból fedezni.

Ha az igazgatóság a netán előtte emelt panaszom dacára is megmaradna határozatánál, előre lemondok a levonás magassága vagy jogszerűsége elleni minden kifogás bírói úton való érvényesítéséről.”¹⁵

Az 1901 után kiadott „felvételi szabályzat”-ban már nem szerepeltek ezek a pontok, de a gyakorlatban még hosszú ideig érvényben maradtak. A kereskedelmi miniszter által 1900 májusában jóváhagyott „Szolgálati Rendtartás 19. §-a kimondta, hogy „a pénzbüntetés eseténként az évi fizetés 5%-át meg nem haladhatja. . .”. Tehát „a szolgálati kötelmek megsértésének megtorlására” az igazgatóság által kiszabott pénzbüntetés „esetenként” nem haladhatja meg a havi fizetés 60%-át. A példák sokasága bizonyítja: a társaságok éltek bírságotlansági jogukkal.

Az 1903-as villamosvasutas-sztrájk okairól írva a villamosvasutasok rámutattak arra, hogy „. . . nemcsak a nyomor, nemcsak az állandó anyagi, szellemi és testi hiány szüli a munkásság elégedetlenségét és ezzel a törekvést helyzetének javítására, hanem éppen olyan lényeges, sőt szinte lényegesebb a szabadtalanságnak: a függőségnek, a bizonytalanságnak, a más korlátlan akarata alá vetettségnak kínzó tudata.”¹⁶

Az 1900-ban jóváhagyott Szolgálati Rendtartás lényegében csak az alkalmazottak köteleseit sorakoztatta egymás mellé, Landler Jenő szavaival élve, „mintha azt akarná, hogy az amúgy is túlterhelt munkás e kötelesek ólomsúlya alatt teljesen összeroskadjon.” E köteleseket kiterjeszti szolgálaton kívülre, a magánéletre is, beavatkozva köztörvényeken alapuló jogokba és közszabadságba, egyesülési és gyülekezési jogba, a sajtószabadságba.¹⁷

A Szolgálati Rendtartás 12. §-a például kimondta: „Ha a személyzet bármi célból összejöveteleket rendezni óhajt, úgy ezen összejövétel, — a cél világos megjelölése mellett — legalább 48 órával előbb az igazgatóságnál bejelentendő. Az igazgatóságnak jogában áll magát ily összejöveteleken képviseltetni.

Az alkalmazottak körében bárminemű egyletek alakításához az igazgatóság előzetes engedélye szükséges.”¹⁸

A 20. § intézkedése szerint a szolgálatból büntetésképpen elbocsátandó az az alkalmazott, „aki oly célból, hogy a társaság alkalmazottjai, — vagy azok egy része — sztrájkoljanak, másokkal összebeszél, szövetezik, vagy szervezkedik: úgyszintén az, aki összejöveteleken, gyűléseken résztvesz oly célból, hogy a társaság alkalmazottjai, vagy azok egy része sztrájkra bírassanak; végül aki a társaság alkalmazottjait, vagy azok egy részét a sztrájkra rábeszélmi vagy fenyegetéssel rábírní igyekszik”.¹⁹

Az alkalmazottakat legszemélyesebb magánéletükben is korlátozták a Szolgálati Rendtartás egyes paragrafusai. A „Nősülés” című 13. §-ban például ezt találjuk: „Minden alkalmazott nősülés előtt az igazgatóságtól nősülési engedélyt köteles kérni. . . Azon alkalmazottnak, aki engedély nélkül nősül, a szolgálat felmondható. . .”

A paragrafus a továbbiakban rendelkezett arról, hogy: „Az engedély meg nem tagadható attól:

a) aki az 1894. XXXI. tc.-ben megállapított kort elérte és hadkötelezettségének eleget tett, illetve az alól felmentetett;

b) aki az igazgatóság által kijelölt orvos által kiállított bizonyítvánnyal igazolja, hogy súlyos szervi bajban vagy gyógyíthatatlan ragályos betegségben nem szenved;

c) aki fizetésének betudásával legalább hatszáz Frt-nyi állandó évi jövedelmet kimutat.”²⁰

Ha szó nélkül is hagyjuk e paragrafus a) és b) pontjainak rendelkezéseit, nem mehetünk el megjegyzés nélkül a c) pont mellett. Az illetménytáblázat első és második rangosztályában is — amely csak egyesek számára volt elérhető —, csak ötszáz forint* volt a fizetés. A nőszülést szabályozó paragrafus így nyílt beismerése volt annak, hogy a villamosvasutak oly silány fizetést adnak alkalmazottaiknak, amelyből családalapításra gondolni sem lehet. Ezzel a rendelkezéssel akarták megóvni a villamosvasutasokat a teljes elnyomorodástól.

A Szolgálati Rendtartás teret engedett a szolgálati felettesek és a főnökök önkényének, basáskodásának. Az egyik Damjanich utcai kocsimester az újonnan felvett munkásokkal olyan kötelezvényt íratott alá, amely többek között ezt tartalmazta: „semmiféle felmondásra nem tarthatnak igényt, szocialista szervezetbe nem iratkozhatnak be, a társaikkal nem érintkezhetnek, nyugdíjat nem kérnek. . . stb”. Az aláírás után pedig kijelentette: „Vigyázzanak minden szóra, minden mozdulatra. Most a kezeim között vannak! . . . Azt teszem magukkal, amit akarok! . . .”²¹

A városligeti végállomás őrmesterből lett főellenőre szintén élen járt az alkalmazottak sanyargatásában. Egy Városligetben lakó öreg munkást — mivel az szabadnapot mert kérni (!) — izgatásért áthelyeztetett a közvágóhídi állomásra, ahonnan szolgálat után csak késő éjjel érhetett haza családjához. Ha egy kalauz véletlenül rosszul kezelte a jegyet, ha valamelyik utas nem váltott menetjegyet, akkor a kalauzt felfüggesztették, vagy elbocsátották.²²

Kihallgatás, kivizsgálás nélkül bírságolták az alkalmazottakat, ha valaki panaszt emelt ellenük. Jellemző, hogy 1903-ban külön pontként szerepelt a sztrájkoló villamosvasutasok követelése között, hogy az igazgatóság minden jelentést vizsgáljon meg, s ne büntesse a feljelentett alkalmazottat, ha beigazolódik annak ártatlansága.²³

*

A XX. század első éveiben évről évre, hónapról hónapra emelkedtek az árak. Drágább lett a kenyér, a hús, a zöldség stb. 1906-ra a munkáscsaládok létfenntartási költségei 1901-hez viszonyítva 8%-kal emelkedtek.²⁴

A századfordulót követő években erőteljesen szervezkedett az osztálytudatra ébredt ipari munkásság. A sztrájkok gyakoribbá váltak.

* 1 forint = 2 korona.

A kemény küzdelmek átmenetileg nemcsak meggátolták az életszínvonal süllyedését, hanem a reálbér bizonyos emelését eredményezték. Az első orosz forradalom hatására 1905-ben, 1906-ban különösen megélénkültek a munkaidő csökkentéséért és a munkabér emelkedéséért indított tömegmozgalmak. 1905-ben több mint 32 000, 1906-ban 65 000 munkás sikeres sztrájkharcának eredményeként 1905-ben 60 000, 1906-ban 63 000 órával csökkent a munkaidő.²⁵ Két év alatt 119 121 munkás sikeres sztrájkharccal 9 720 249 korona béremelést harcolt ki.²⁶ A munkás-ság névleges heti kereseti indexe az 1900. évi 100-ról 1906-ra 110,5-re, a reálbér indexe 102-re emelkedett.²⁷ Ugyanakkor a modern munkásmozgalom harcaitól magukat távol tartó villamosvasutasok ezekben az években is ugyanazért a bérért dolgoztak, mint másfél évtizeddel korábban, s csak szép emlékként idézték fel azt az időt — az 1890-es évek derekát —, amikor még szinte bármilyen ipari munkás szívesen cserélt volna beosztást velük.

A villamosvasutasok tömegeinek öntudatosodását és a szociáldemokrata munkásmozgalomhoz való csatlakozását — a Szolgálati Rendtartás szervezkedést tiltó rendelkezése mellett — hosszú időn keresztül akadályozta a szociáldemokrata párt vezetőségének a nép nagy tömegeit átható nemzeti függetlenségi törekvéseket elutasító magatartása, amely a „darabontkormány” idején a gyűlöletes Habsburg-dinasztiával való nyílt lepaktáláshoz vezetett. A szociáldemokrata pártvezetőségnek ez a nemzeti kérdésben elfoglalt, a marxizmussal ellentétes állásfoglalása nemcsak gátolta a szocialista eszmék terjedését a politikailag iskolázatlan villamosvasutasok körében, hanem ezen tömegeket lényegében átengedte a nacionalista demagógiával fellépő ellenzéki pártoknak — elsősorban a függetlenségi és 48-as pártnak. Ezeknek a polgári pártoknak nacionalista demagógiával éveken keresztül sikerült a dolgozók jelentős csoportjait szembefordítani a modern munkásmozgalommal, vagy legalább is távol tartani annak harcaitól. E félrevezetett, a saját osztályérdekeiket fel nem ismerő munkások közé tartoztak a villamosvasutasok még a XX. század első évtizedének derekán is.

II.

A függetlenségi és 48-as párt befolyása alatt álló villamosvasutasok — a munkásmozgalom fellendülése idején is — hosszú ideig csak alázatos kérvényezéssel akartak javítani helyzetükön. A Budapesti Városi Villamos Vasút forgalmi alkalmazottainak kérvényét 1905 augusztusában átnyújtó küldöttség vezetője — Győry János kalauz — még így beszélt a főmérnök előtt :

„Bocsánatot kérünk főmérnök úr, hogy bátorkodunk kegyes színe elé járulni azzal a szándékkal, hogy a budapesti városi villamos vasút forgalmi alkalmazottainak egy alázatos kérvényét a tek. főmérnök úr kezeibe letegyük. Elhatározásunkhoz bátorságot merítettünk abból,

hogy bármikor fordultunk a főmérnök úrhoz, mindig a megtestesült igazságot és a nagylelkűségnek mintaképét láttuk magunk előtt főmérnök úrban, mely a férfiúi erényeknek elévülhetetlen szimbólumát jelképezi, különösen, ha olyan férfiúra vonatkozik, kinek hivatottságánál fogva megadatott a jog arra, hogy ezer és ezer ember felett rendelkezzen, ki egyetlen szavával családokat sújthat, könnyeket száríthat fel avagy árvákat és özvegyeket vigasztalhat. Tekintsen reánk főmérnök úr, ezen küldöttekre, kik félénk léptekkel, visszafojtott lélegzettel merészeltünk ezen hivatalos helyiségbe belépni: nincsen közöttünk lázító, forradalmár, vagy izgató egy sem, mind idős, megbízható alkalmazottak vagyunk, itt állunk bízva az egekben lakó Istenségben. . . Egyszerre bízva a méltóságos botfai Húvös József vezérigazgató úr, valamint főmérnök úr és az igazgatósági kar nagylelkűségében itt állunk kegyes színe előtt, szívszorongva kérjük és könyörgünk, hogy ezen alázatos kérvényünket pártolólág elfogadni kegyeskedjen.”²⁸

A kérvényt átvevő főmérnök a megszokott sablon szerint ígéretet tett a kérelem támogatására. De hangja elárulta, hogy nem gondolja komolyan azt, amit mond. A kérvény átadásáról tudósító egyik napilap szükségesnek tartotta figyelmeztetni az illetékeseket, hogy „ezen a ponton a sablonos hitegetés megbosszulja magát. A forgalmi személyzet, ha ma alázatosan is kér, ki tudja holnap nem nyúl-e radikálisabb eszköz-höz?”²⁹

Indokolt volt a figyelmeztetés. A villamosvasutások radikálisabb megmozdulásának nemcsak egyre több oka volt ebben az időben, de feltételei is napról napra jobban megérttek.

A kérvényezés eredménytelensége, az anyagi helyzet további romlása, a politikai élet megélnkülése, az ipari munkásság és az agrárproletariátus szervezetségének fokozódása s nagy sztrájkharcainak gyakoribbá válása, a liberális polgári reformtörekvések érdekében történő polgári szervezkedés; a helyzetük javítása érdekében szervezkedő tanítók, orvosok, bírák, városi, megyei és állami tisztviselők mozgalmi hatással voltak a villamosvasutásokra is, és segítették az összefogás és a szervezkedés gondolatának terjedését körükben. A legnagyobb hatást a nagyvasúti alkalmazottak mozgalma keltette, amelyet szövetségük létrehozásáért indítottak.

A liberális polgárság befolyása alatt álló államvasúti hivatalnokok kezdeményezte szervezkedés rövid idő alatt a vasút forgalmi alkalmazottainak minden kategóriájára kiterjedt. Az államvasúti forgalmi alkalmazottak 1904. évi áprilisi nagy sztrájkmozgalma is egyik fő követelés-ként határozta meg a szövetség engedélyezését. A sztrájk leverése után a vasutásoknak a szövetségért indított harcát elősegítette az 1905-ben kirobbanó kormányzati válság. Az 1905 januári parlamenti választásokból győztesen kikerült koalíció a nacionalista demagógia szításával, a parlament megkerülésével kinevezett darabontkormány pedig a szervezkedési szabadság és a választójog ígéretével akarta maga mellé állítani és politikai céljainak elérése érdekében felhasználni a vasutások

százezres táborát. A szövetségért folyó harc élén az 1904-es sztrájkban szereplő 13-as bizottság vezetői — Turtsányi, Sarlay, Lorber, Faludy — állottak. A szövetség 1905 végén Battyhány Tivadar gróf, Vázsonyi Vilmos és Lengyel Zoltán országgyűlési képviselők bábáskodásával alakult meg.

A szövetség — teljes nevén a Magyar Szent Korona Országai Vasutas Szövetsége — elnöke Batthyány Tivadar gróf lett. Landler Jenő, a neves fiatal fővárosi ügyvéd — aki már az 1904-es nagy vasutasstrájk előtti időben sem rekedt meg a vasutas perek egyszerű védőügyvédi tevékenységénél, hanem bátorította, tanácsaival segítette a harcoló vasutasokat — mint általános jogügyi előadó és a vonatkísérő szakosztály társelnöke vett részt a szövetség munkájában.

A Magyar Szent Korona Országai Vasutas Szövetsége — röviden szentkoronás szövetség — célja az 1906 tavaszán jóváhagyott alapszabály szerint: „a magyar szent korona országai vasutasainak egyesítése avégből, hogy a hazafias és kartársi érzést ápolják, általános és szakmabeli tudásukat fejlesszék, társadalmi helyzetüket emeljék, közös érdekeiket gondozzák és jóléti intézmények alkotásával úgy a maguk, mint családjaik erkölcsi és anyagi boldogulását előmozdítsák”.³⁰ A szövetségben vezető szerepet játszó polgári politikusok a vasutasoknak az osztályharcos szociáldemokrata munkásmozgalomtól való távol tartására törekedtek.

1906 tavaszán a koalícióba tömörült pártok kormányra kerülése után aktív tevékenységbe kezdő szentkoronás szövetség kedvező fogadtatásra talált a fővárosi villamosvasutasok körében. Az alkalmazottak szociális helyzetén javítani nem akaró villamosvasút-társaságok azonban még akkor sem nézték jó szemmel alkalmazottaik szervezkedését, ha az a kormánypártok befolyása alatt történt. A mindennemű szervezkedést ellenző vasúttársaságok 1906 nyarán — amikor a villamosvasutasok már tömegesen léptek a szentkoronás szövetségbe — nyíltan felléptek a szövetséghez való csatlakozás megakadályozása érdekében. Az elkeseredett villamosvasutasok szervezkedése ennek ellenére tovább folyt. Az igazgatóságok válaszul üldözni kezdték és elbocsátással sújtották a szövetség aktivistáit. A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság elbocsátotta Horovitz József kalauzt, a Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. Igazgatósága pedig Hamrich József kocsivezetőt, akinek „bűne, hogy a Vasutasok Szövetségében heves agitációt fejtett ki, esténként sorra járta társait és kapacitálta őket, hogy lépjenek a szövetségbe...”³¹

A villamosvasutasok elkeseredését és növekvő elszántságát mutatta, hogy a tilalom ellenére is tömörültek, mert a szentkoronás szövetséget erődjüknék tekintették követeléseikért folytatott harcukban. A szövetség iránti illúziókat növelte, hogy annak egyes funkcionáriusai magukra vállalták a követelések memorandumba foglalását és „a kor követelményei színvonalán álló Szolgálati Rendtartás” elkészítését. Számtalan megbeszélés és összejövétel előzte meg a szeptember 7-ről 8-ra virradó

éjjel tartott nagygyűlést, amelyen véglegesen megfogalmazták a villamosvasutások követeléseiket.

Szeptember 7-én este 10 órakor kezdtek gyülekezni a Hermina úton levő „Zöld vadász”-hoz címzett vendéglő kerthelyiségében. A Városliget környéke hazafias nótáktól visszhangzott. A gyűlésre érkezett alkalmazottak zászlókkal járták be a környéket. A menet élén egy hatalmas nemzetiszínű zászlón ez a felírás díszelgett: „A M. Sz. Kor. Orsz. Vasutas Szövetsége. A Közúti Villamosvasutások.”

Amikor Turtsányi Pál — a szentkoronás szövetség ügyvezető alelnöke — a gyűlést fél órával éjfél után megnyitotta, a villamosvasútársaságoknak mintegy négyezer alkalmazottja volt jelen. A fővárosi villamosvasutások egységes fizetésrendezési tervezetét Sebestyén József — a szövetség villamosvasutas szakosztályának vezetője — a modern szolgálati rendtartás-tervezet alaptételeit pedig Landler Jenő — a szövetség jogügyi bizottságának előadója — ismertette.

Landler Jenő „lelkes és frenetikus tetszéstől meg-megszakított beszédében” azt hangsúlyozta: „Keveset kérünk! Budapest helyi közlekedésének rabszolgái voltunk eddig, öntudatos munkásai akarunk lenni ezután! ... azt akarjuk, hogy a kötelességek ellenében jogaink legyenek. Mert a jogtalanság a legrútább bélyeg, nem becsületes munkához, hanem rabszolgához méltó. ... szigorúan körvonalazva akarjuk látni kötelességeinket, de jogainkat is. Nem a munkától riadunk vissza, de az önkényt háritjuk el, nem kegyeket, de jogokat követelünk. A munka becsületének, a kenyér igazságának törvényes elismerését. Közszabadságainkba pedig ne avatkozzék senki, mert ezeket törvény védi és azokba sem munkaadónak, sem igazgatóságnak, sem senkinek beavatkozni nincs joga.”³² A továbbiakban részletesen foglalkozott a rendtartás egyes kérdéseivel, majd összetartásra és szervezkedésre buzdította az egybegyűlteket. Beszédét e szavakkal fejezte be: „Keveset kérünk, de azt a keveset ki fogjuk vívni, ha a pokol kapui akarnak is ellentállni. Rabszolgák voltunk — öntudatos munkások akarunk lenni és leszünk is!”³³

A nagygyűlés határozatban mondotta ki, hogy „a szövetség villamos szakbizottsága által kidolgozott, ismertetett és megvitatott fizetésrendezési és pragmatikai tervezetet egyhangúlag elfogadja és magáévá teszi. Utasítja a villamos vasutások nagygyűlése a Szövetség Központi Vezetőségét, hogy a folyó hó 23-i központi vezetőségi ülése azt tárgyalja le és az illetékes vasutigazgatóságoknak haladéktalanul terjessze fel azzal, hogy e kettős tervezet tárgyalására az illetékes vasutigazgatóságok a Szövetség vezetőségét hívják meg”.³⁴ A Szövetség Központi Vezetősége szeptember 23-i ülésén elfogadta a két tervezetet és október első napjaiban a Turtsányi Pál vezette küldöttség át is adta azokat a vasutigazgatóságoknak.³⁵

Az Emlékirat I. fejezete az általános érdekű, minden alkalmazottra egyöntetűen alkalmazható pontokat tartalmazta. Ezek között az első helyen szereplő követelések: „a normális munkanap kilenc órában

állapíttassék meg”; a túlóráért külön díjazás, az éjjeli szolgálatért éjjeli pótlék fizetendő. Az emlékirat kimondta, hogy az alkalmazottaktól „huszonnégy órán belül, 12 órán túl terjedő tényleges szolgálattétel még külön díjazás mellett sem követelhető”.

Kérték továbbá, hogy minden alkalmazott kapjon hetenként egy szabadnapot és évenként 8, tíz évi szolgálat után pedig 14 nap fizetett szabadságot; hogy „szerveztessék külön fegyelmi bíróság, melyben az igazgatóság és az alkalmazottak egyenlő számban képviselve legyenek”; hogy a kor szellemének megfelelő új szolgálati rendtartást léptessenek életbe.

A nyugdíj és a betegsegélyző intézmény megreformálásának követelése után a kinevezésre és az ideiglenes alkalmazottakra vonatkozó kéréseket foglalták össze. Az Emlékirat kimondta: „Hat havi ideiglenes minőségben eltöltött szolgálat után minden alkalmazott kinevezendő végleges állásba évi fizetéssel és lakbérrel. . . Az ideiglenes szolgálat alatt minden napra jár napidíj.”

Az Emlékirat II. fejezete az alkalmazottak fizetésemelésére, a váltóállító fiúk és a munkásnök alkalmazására és fizetésére vonatkozó kívánásokat tartalmazta.

Az évi fizetéssel kinevezett villamosvasutasok az alábbi illetmény-táblázat elfogadását kérték.

Rang oszt.	Rang fokozat	Törzsfizetés (Korona) forgalmi műszaki személyzet		Lakbér (Korona) forgalmi műszaki személyzet		Várakozási idő években
I.	1	900	1200	250	300	2
	2	1000	1200			
	3	1100	1300			
II.	1	1300	1500	350	400	3
	2	1500	1700			3
	3	1700	1900			3

Ugyancsak ebben a fejezetben kérték a villamosvasutasok, hogy az előmenetel a forgalmi és a műszaki személyzet részére egyaránt a II. rangosztály 3. rangfokozatáig legyen automatikus, és csak ezután kezdődjön a felügyeleti szolgálat. Akit felügyeleti állásra nem neveztek ki, annak ötévenként 200-200 koronás nyugdíjba beszámítandó korpótléket adjanak. Kérték továbbá, hogy a műszaki és nyomdai segédszemélyzet illetményei azonosak legyenek a forgalmiakéval.

Ezenkívül követelték, hogy váltóállító ifjakként csak 16 éven felüli fiúkat alkalmazzanak. „Havi fizetésük hatvan koronában, szolgálati idejük kilenc órában állapíttassék meg. Minden hetedik nap munkaszünet legyen. Öt évi szolgálat után forgalmi szolgálatra kiképzendők és véglegesítendők, a kocsivezetőkre és kalauzokra megállapított kezdő fizetéssel.

Tényleges katonai szolgálat tartamára a váltóállító ifjak szabadságolándók” — mondja az Emlékirat. Munkásnőnek elsősorban az alkalmazottak özvegyei vétessenek fel, napi kilenc órai szolgálat mellett 2 korona 20 filléres napidíjjal. Az Emlékirat hangsúlyozta: „Az összes személyzetet érintő általános kívánások reájuk is vonatkoznak.”

A helyiérdekű gőzüzemre berendezett vasutak dolgozói a MÁV-illetménytáblázat szerinti fizetést kérték. Az Emlékirat III. fejezete a mellékilletményekkel az éjjeli pótlékokkal és a túlórákkal, a IV. fejezet pedig az illetményruhával kapcsolatos követeléseket és egyéb „kisebb követelések”-et tartalmazta. A II pontból álló „kisebb követelések” között szerepelt többek között: az eddigi kedvezmények érvényben hagyása; az alkalmazottak és családtagjaik részére „a kocsi belsejében érvényes és az összes vonalakra szóló menetigazolvány” adása; az akkordmunka eltörlése; a földalatti peronokban levő erős léghuzat kiküszöbölése. Kérték, hogy a fizetésrendezés 1906. január 1-től visszamenőleg számíttassék. Külön pontban kérték engedélyt a Szövetség tagsági díjainak hivatalból történő levonására. A szövetség választott központi tisztviselői részére pedig szabadjegyet kértek.

A legnagyobb fővárosi villamos vasúttársaság, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság vezérigazgatója, Jellinek Henrik az emlékirat átvételkor „megnyugtatta a személyzetet, hogy minden jogos kívánása ki fog elégíttetni”, s kijelentette, hogy az ő jóindulatát rövid időn belül észlelni fogják nemcsak abban, hogy személyzetével igazán együttérez, hanem hogy az ügy gyors elintézése által személyzetének sorsán mielőbb segíteni is fog.³⁶

A villamosvasutasok jól ismerték már Jellinek szavahihetőségét, kijelentésének nem is tulajdonítottak volna jelentőséget, és nem is remélték volna a memorandum harc nélküli teljesítését, ha nem bíznak oly vakon az 1906 tavaszán kormányra került koalíció pártjaiban, az e pártok befolyása alatt álló szentkoronás szövetségben és személy szerint Batthyány Tivadar grófban. Bizalmuk alapját azok az ígérek képezték, amelyeket korábban a koalíció pártjaitól és a legnagyobb kormánypárt-hoz, a függetlenségi párthoz tartozó gróf Batthyány Tivadar országgyűlési képviselőtől kaptak.

Batthyány Tivadar gróf Turtsányinak küldött táviratában még a szeptember 7-ről 8-ra virradó éjjel tartott nagygyűlés után is azt hangoztatta: „Biztosítom a villamos szaktársainkat, hogy jogos kívánalmaikat teljes erővel képviselni fogom. Hiszem, hogy a munkaadó vállalatok igazgatóságai szigorúan törvényes és hazafias alapon álló mozgalmukat teljesen méltányolni és kérelmüket a legrövidebb időn belül annál is inkább teljesíteni fogják, mert az élelem és a ruházati cikkek, valamint a lakásnak a mai drágasága miatt a mostani illetmények nem kielégítőek, a munkaidő pedig jórészt embertelenül hosszú. A szolgálati idő méltányos megállapítása, nyugdíjintézmények létesítése, illetőleg újabb alapra való helyezése oly követelmények, melyek elől a huszadik században a munkaadók többé ki nem térhetnek.”³⁷

A villamosvasutasok bizalmi férfiai, érezve felelősségüket, a realitások talaján maradtak. Miután az igazgatóságoknak átadták a memorandumot, értekezletet tartottak. Ezen elhatározták, hogy október 20-ig várnak az igazgatóságok válaszára, s ha addig nem történik intézkedés, a 19-ről 20-ra virradó éjjelre összehívott nagygyűlésen határozzák meg további magatartásukat. A bizalmiak „végül újólag szolidaritást vállaltak és megfogadták a különböző társaságok alkalmazottai, hogy egymást cserben semmi körülmények között nem hagyják. Jelszavuk: »Egy mindnyájunkért és mindnyájan egyért!«³⁸

III.

Az 1906-os esztendő a magyarországi munkásság és szegényparaszt-ság kemény osztályküzdelseinek éve volt. Az uralkodó osztály különböző csoportjai közötti kompromisszum eredményeként 1906 áprilisában hatalomra került ellenzéki pártkoalíció a munkásmozgalom visszaszorítását tekintette egyik fő feladatának. Vad hajsztát indított a munkásszervezetek és a munkásmegmozdulások ellen. Nem engedélyezte a munkásgyűléseket, elkobozta a szocialista lapokat, letartóztatta és toloncoltatta a munkásagitátorokat, a rendőrség, a csendőrség és a katonaság mozgósításával igyekezett elfojtani, leverni még a gazdasági követelésekért folytatott sztrájkokat is.

A salgótarjáni és a petrozsényi bányászsztrájkokat a csendőrség és katonaság jogtalan fegyverhasználattal, szinte rohammal verte szét és fojtotta vérbe.³⁹ A budapesti és a szegedi gázgyár munkásainak munkabeszüntetése idején a hadügyminiszter parancsára katonák gyújtogatták a lámpákat és termelték a gázt.⁴⁰ Szombathelyen a postásztrájk alatt huszárok látták el a postaszolgálat feladatát.⁴¹ A fővárosi péküzemek munkásainak általános sztrájkja idején — 1906 októberében — a nagy pékműhelyekbe kivezényelt katonák sütötték a kenyeret.⁴²

A kormány valóságos hadsereget volt kénytelen mozgósítani a földmunkások és a szegényparasztok korábban soha nem tapasztalt méreteket öltő sztrájkharcainak leverésére. Az ország déli és délkeleti megyéiben napirenden voltak a sztrájkoló aratómunkások és a kivezényelt csendőri és katonai alakulatok közötti összetűzések.⁴³

A munkásság és a szegényparasztok szervezettsége és harci elszántsága ennek ellenére fokozódott. Bár a munkásmegmozdulások egyre inkább védekező jellegűekké váltak, a munkásság visszavonulóban volt, de megmutatta oroszláncörmeit. A szakszervezetek taglétszáma 1906-ban az előző évihez viszonyítva lényegében megkétszereződött. Ez évben majdnem kétszer annyi sztrájk volt az országban, mint az előzőben.⁴⁴

1906-ban a fővárosi villamosvasutások mozgalmával párhuzamosan nőtt a nagyvasutak alkalmazottainak nyugtalansága és harci elszántsága. A vasutások harcos hangulatát leghívebben tükröző és őket ez irányban leginkább befolyásoló újság az 1906 júliusától Landler Jenő szerkesztésében és kiadásában megjelenő Vasutasok Lapja volt. Ez a hetenként megjelenő újság „becsületes, józan vasúti szociálpolitikáért”, „a munka megbecsüléséért és a kenyér színarany igazságáért” szállt síkra, és hasábjain főként polgári radikális, demokrata álláspontot fejtett ki. A jogos vasutassérelmek gyökereit keresve Landler Jenő a Vasutasok Lapjában mélyreható bírálatát adta a vasútigazgatás szervezetének és a kormány vasútiügyi politikájának. Ostorozta azokat a vasutasokat, akik elvakultan bíztak a kereskedelmi miniszterek, a vasútigazgatók, a nagynevű politikusok ígéretében, és harcba szólított a nagyobb darab kenyérért, a jogokért és az emberibb életért.

A Vasutasok Lapja tudatosította a vasút dolgozóiban, hogy „sorsuk intézése elsősorban egyesegyedül saját maguktól függ”, hogy „eddig is saját gyengeségük, akaratnélküliségük volt rabságban tartásuk egyedüli oka”. Ugyanakkor leleplezte előttük a „vasutasbarát” álarcban tetszelgő politikusokat. Számon kérte az 1906 tavaszán kormányra került koalíciós pártoktól az 1904-es vasutassztrájk leszerelésekor tett ígéreteiket és a vállalt kötelezettségeket.

A Vasutasok Lapja október 13-i számában „Mementó!” címmel részleteket közölt egyes politikusok 1904-ben elmondott beszédéből. Egy héttel később „Sztrájkeredmények” című vezércikkében Landler Jenő azt hangsúlyozta, hogy az akkor tett ígéret ma — amikor e pártok hatalomra jutottak — már „lejárt kötelezvény, amelyet beváltani mindegyik pártnak, az egész parlamentnek becsületbeli kötelessége. . .” A vezércikk faksimilében nyilvánosságra hozta azokat az eredeti jegyzőkönyveket, amelyekben a pártok vezetői támogatásukról biztosították a vasutasokat. A cikk e szavakkal fejeződött be: „Ha becsületes politikusok, akkor ez a kötelezvény a legfényesebb sztrájkeredmény, ha csak komédiások, akkor ez a nyomorult papírdarab a legvéresebb sztrájk-felhívás!”⁴⁵

Landler világosan látta és ki is merte mondani, hogy a kormány és a vasút vezetőinek intézkedései 1906-ban éppúgy sztrájkhoz vezetnek, mint 1904-ben. Szeptember 29-én „Sztrájk lesz!” című vezércikkében ezt írta: „Mintha csak az 1904 előtti idők eseményeit látnók megismétlődni. . . Az események ugyanazok, a következmény sem lehet más! Sztrájk lesz!” Landler jogos és törvényes eszköznek tartotta a sztrájkot, nem félt tőle, és nem is akarta a vasutasokat sem visszatartani e fegyver használatától. Ellenkezőleg, bátorította, harcra buzdította őket. A szerkesztésében megjelenő Vasutasok Lapjának nagy szerepe volt abban, hogy 1906 nyarán és őszén előre haladt mind a nagyvasutak, mind a fővárosi villamosvasutak alkalmazottainak öntudatosodása, és fokozódott harci elszántságuk.

A Vasutasok Lapjával és Landler Jenő tevékenységével ellentétben

a szentkoronás szövetség hivatalos vezetősége Batthyány Tivadar gróffal az élén arra törekedett, hogy a vasutasok előtt továbbra is kedvező színben tüntesse fel a hatalomra került koalíciós pártokat, és növelje a vasutasokban a kormány iránti bizalmat.

Batthyány Tivadar gróf október derekán szükségesnek tartotta a Független Magyarország hasábjain nyugalomra inteni a vasutasokat. „Hidegvér, nyugalom, bizalom a vezetőkben és összetartás, kell, hogy siker koronázza törekvéseinket, mert csak jogosat és méltányosat fogunk kérni.”⁴⁶ A kormánykoalíció pártjai és sajtóorgánumai minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a vasutasokat befolyásuk alatt tartva megakadályozzák a sztrájkot.

A Landler szerkesztette Vasutasok Lapja és a szentkoronás szövetség hivatalos vezetősége és annak sajtóorgánuma közötti ellentét napról napra növekedett. Közeledett a szakadás és a nyílt szembekerülés időszak. A harc a szövetségen belül folyt, és még nem dőlt el, hogy melyik álláspont győzedelmeskedik.

Ilyen körülmények között különös jelentőséggel bírt a szociáldemokrata pártnak és a Vasúti Munkások Országos Szövetségének a villamosvasutasok szervezkedésével és mozgalmával kapcsolatos magatartása. A Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja, a Népszava rendszeresen leleplezte Batthyány Tivadar gróf és a szentkoronás szövetség vasutasok érdekeit eláruló, kormányt támogató politikáját. Ezekben a cikkekben osztálytudatos szervezkedésre hívta fel a szentkoronás szövetség tagjait. Különösen sokat foglalkozott a Népszava a villamosvasutasokkal, figyelmetelve őket: őrizkedjenek a Batthyány-féle szövetségtől, mert csak „egyetlen eszköz áll rendelkezésükre, mellyel kétségtelen kiküzdhetik helyzetük javulását: ez a szervezkedés.”⁴⁷

Az osztálytudatos szervezkedés konkrét formáit illetően 1906 nyarán a szociáldemokrata párt vezető fórumai rugalmas magatartást tanúsítottak. A Népszava július elején írt cikkeiben azt tanácsolta a villamosvasutaknak, alakítsák meg „a budapesti összes közlekedési és fuvarozási vállalatok együttes szervezetét. . .”, mert a villamosvasutasok „öntudatos és önálló szervezkedés nélkül, helyzetüket javítani nem fogják.”⁴⁸ Július végén már azt javasolta, hogy a villamosvasutasok csatlakozzanak a vasúti munkásoknak a modern munkásmozgalom alapján álló szövetségéhez. „Az osztályharc alapján álló erős szervezetre van szükség. Egy ilyen szervezettel azután, ha lehet, békés úton, ha nem, akkor a vasúti főnökök által annyira elítélt sztrájkjal fognak követelésüknek érvényt szerezni. Ezért amelyik villamosvasúti alkalmazott komolyan akar helyzetén javítani, az a Vasúti Munkások Országos Szövetségéhez csatlakozik.”⁴⁹

A magyarországi szociáldemokrata pártban és szakszervezeti mozgalomban ez időben általában nem volt ilyen egyértelmű és pozitív a sztrájkjal kapcsolatos állásfoglalás, mint a villamosvasutasoknak tanácsot adó Népszava-cikkben. A párt és a szakszervezet megalkuvó vezetői a koalíciós kormány munkásszervezetek ellen indított vad hajszája idején

lépésről lépésre adták fel a korábban kemény harcokban megszerzett pozíciókat, és tértek ki a sztrájkmozgalmak szervezése és vezetése elől. A szakszervezeti mozgalom vezető orgánuma, a Szakszervezeti Értesítő azt hirdette: „szervezeteink ereje nem abban rejlik, hogy sztrájkokat rendeznek, hanem inkább abban, hogy kilátástalan bérharcok kitorését megakadályozzák.”⁵⁰

Az 1906 májusában alakult vasutas szakszervezet a Vasúti Munkások Országos Szövetsége (V. M. O. Sz.) — amelynek három hónappal az alakuló kongresszusa után már ötven alapszervezete és több mint tízezer tagja volt — ugyanilyen magatartást tanúsított. A szövetség vezetői — a vasúti munkások várakozásával ellentétben — nem hirdettek sztrájkot a jogos követelések kiharcolásáért, sőt magukra vállalták a vasúti munkások visszatartását is „e kétélű fegyvertől”. Amikor 1906. július 23-án Lengyel Zoltán a képviselőházban éles támadást intézett a vasúti munkásszövetség ellen, sztrájkszervezéssel vádolva azt, a szövetség vezetősége országos nagygyűlésen bizonygatta, hogy mivel már több kitorófélben levő sztrájkot megakadályozott, „a szövetségnek fennállása és erősödése nemcsak a vasúti alkalmazottaknak, hanem magának a munkaadó intézetnek is elsőrendű érdeke.”⁵¹

Az a szívós harc, amelyet a munkástömegek folytattak a munkaadókkal és a kormánysszervekkel, ekkor már érezte hatását a szociáldemokrata pártnak és a szakszervezetekben is. Aktivizálódtak azok az ellenzéki (baloldali) szociáldemokraták, akik szembeszálltak a magyarországi munkásmozgalom megalkuvó vezetőivel, szervezték a munkások sztrájkharcait, bátorították és kitartásra buzdították a harcolókat.

A villamosvasutasok radikalizálódó mozgalmát — amely feltartóztatlanul haladt a sztrájk felé — a szociáldemokrata munkásmozgalom megalkuvó vezetői arra igyekeztek felhasználni, hogy meggyőzzék az államhatalmat és a munkaadókat: lehetetlen nélkülük a sztrájkok megakadályozása. A vasúti munkásszövetség egyik vezetője néhány héttel a villamosvasutasok sztrájkja előtt tartott országos vasutasgyűlésen azt bizonygatta, hogy 1904 áprilisában sem tört volna ki a vasutasstrájk, ha már akkor van vasutas munkásszövetség, mert az „a kétségbeesett fegyverhez nemcsak hogy nem nyúlt volna, de visszatartotta volna azokat is, akik ahhoz folyamodtak.”⁵²

Közvetlenül a villamosvasutas-sztrájk kirobbanása előtt a Népszava „Lesz sztrájk? Nem lesz?” című vezércikkében — miután bebizonyította, hogy a polgári egyesületek, s így a szentkoronás szövetség sem tudja megakadályozni a sztrájkot — ezeket írta: „Most talán megérthetik azok, akik eddig kétségbevonták a mi igazunkat, hogy néha — nagyon sokszor — milyen hatalmas munkát kell kifejteniök azoknak az átkozott »sztrájknapoleonok«-nak, a »terrorista vezérek«-nek, hogy visszatartsák tagjaikat egy-más alkalommal attól, hogy meggondolatlan, elhamarkodott lépésre ragadtassák magukat.”⁵³

Mindezeket a tényeket gondosan kellett mérlegelni azoknak, akik élére mertek állni a több ezer fővárosi villamosvasutas sztrájkmozgalmának.

Október 20-án éjjel a szolgálatot befejező villamosvasutasok nem siettek családjukhoz, hanem az Erzsébet királynő útján levő „Trieszti nő”-höz címzett vendéglőbe. Többségük már ekkor készen állt a sztrájk megkezdésére. Amikor Turtsányi Pál, a szövetség ügyvezető elnöke pontban éjfélkor megnyitotta a gyűlést, már 4—5000 ember szorongott a vendéglő kerthelyiségében. Sokan feleségükkel együtt jelentek meg. Ott voltak a Budapesti Városi Villamos Vasút R. T., a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság, a Budapest—Újpest—Rákospalotai Villamos Közúti Vasút R. T. és az összes főváros környéki városi vasútak alkalmazottai.⁵⁴ Az egybegyűltek jelentős része már Turtsányi megnyitó beszéde közben elkecseregetten követelte a sztrájk azonnali kimondását.

A hangulat még izzóbb lett, amikor Sebestyén József ismertette a beadott memorandumokra érkezett válaszokat. A Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. igazgatósága november 1-től drágasági pótléket ígért és hozzájárult a fegyelmi bizottsági tagok választásához. Az előléptetés rendszerének megreformálásáról és a munkaidő leszállításáról azonban hallani sem akart. A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság három körrendelettel válaszolt a memorandumra. Kilátásba helyezte az olcsóbb tüzelőanyag beszerzésének biztosítását, a társaság által épített jutányos bérű lakások szaporítását, a betegsegélyző járulék kifizetését, az egész szolgálati időnek — az első próbaév kivételével — a nyugdíjba való beszámítását. Több kisebb vasútigazgatóság viszont nem vett tudomást a memorandumról.⁵⁵

A nagygyűlés következő szónoka, Landler Jenő a villamosvasutasok fáradságos munkájáról és nyomorúságos életéről beszélt, majd azt javasolta, hogy a szövetség tudassa az igazgatóságokkal: „a villamos vasúti alkalmazottak nincsenek megelégedve az engedményekkel és követelik, hogy a memorandumot teljes egészében fogadják el. Erre a célra október 25-ig adnak terminust, ha azon a napon a válasz nem lesz kielégítő, akkor kimondják a sztrájkot.”⁵⁶ Az egybegyűlt tömeg „Nem távozzunk innen!” „Zárják be a kapukat!” „Azonnal mondjuk ki a sztrájkot!” s hasonló felkiáltásokkal szakította félbe több ízben a szónokot. Az elkecseregetés és az elszántság elérte a tetőfokot. Landler percekig nem jutott szóhoz, de addig nem tágított, míg a gyűlés résztvevői hosszas rábeszélésre el nem fogadták az előterjesztett javaslatot.

Landler Jenő azért ragaszkodott olyan megingathatatlanul javaslatának elfogadásához, mert felmérte a felelősséget, amely a több ezer fővárosi villamosvasutas sztrájkba lépésével reá, a mozgalom vezetőjére hárul. Nem félt a haretól, de jól tudta, hogy a sztrájk előkészítéséhez minimálisan szükséges az általa javasolt néhány nap.

Az október 20-i gyűlést követően a villamosvasutasok bizalmi férfit Landler vezetésével éjt nappallá téve dolgoztak a sztrájk előkészítésén. A Nap című lapnak adott nyilatkozatában Landler bebizonyította, hogy az igazgatóságok könnyen teljesíthetnék a villamosvasutasok kérését, mivel az csupán másfél százalékkal csökkentené a részvényesek osztalékát, majd azt hangsúlyozta: „Ez a mostani, a döntő harc. Ha a tár-

saságok 25-ig nem adják meg, amit (a villamosvasutasok) kérnek, kimondják a sztrájkot. Ez pedig óriási csapást jelent Húvösnek és Jellineknek! Küszöbön van a Rákóczi-ünnepély,* a Mindenszentek ünnepe, amikor a forgalom a rendesnél is tízszerre nagyobb lesz . . .”⁵⁷ A villamosvasutasok bizalmi férfitársaság október 24-én este Landler, Turtsányi és Lorber vezetésével a Royal-szálló egyik különtermében tartott titkos összejövetelükön úgy határoztak, hogy a sztrájkot 25-én délelőtt fél tizenkettőkor kezdik meg. A bizalmiak vállalták, hogy másfél órával korábban a végállomásokon kiosztják a szervező bizottság sztrájkfellívását.

Batthyány Tivadar gróf és hívei tevékenységét most is képmutató ravaszkodás jellemezte. Mindent megtettek a sztrájk meggátolására, miközben meg akarták tartani a villamosvasutasokat a szentkoronás szövetségben. Ezért hangsúlyozták, hogy a szövetség ugyan nem vesz részt a sztrájk szervezésében, de tagjait megvédelmezi, őket cserben nem hagyja.⁵⁸ Ezért interpellált a képviselőházban Lengyel Zoltán a villamosvasutasok ügyében.⁵⁹ A polgári lapok megkísérelték lebeszélni és elretteníteni a villamosvasutasokat a sztrájktól.

A Független Magyarország a sztrájkot nemcsak kilátástalannak tartotta, hanem etikai szempontból is kifogásolhatónak. Ezeket írta: „Nem ütközik-e az alkalmazottak jó érzésébe az, hogy a szívek ünnepét szegezték fegyverként kenyéradóik mellé? Nem ébred-e fel valami szemrehányás magyar szívükben, amikor a Fejedelem diadalútját ilyen módon zavarják meg? Csupa jó magyar hazafi áll az elégedetlenek sorában, akiknek nem lehet erényük, hogy a nemzet nagy ünnepén mint ünneprontók szerepeljenek kifelé a gyűlölködő külföld előtt, nevetség tárgyává tegyék a mi szent ünnepünket.” A Független Magyarország azzal fenyegette meg a villamosvasutasokat, hogy ha most sztrájkba lépnek, akkor elveszítik a közönség és a hatóság támogatását is.⁶⁰ Ezek a villamosvasutasok jóérzésére, hazafiságára apelláló szavak már nem tudták letéríteni őket a sztrájk útjáról, de alkalmasak voltak a Független Magyarország „vasutasbarátságának” leleplezésére.

A villamosvasutak igazgatóságai mereven elzárkóztak minden további engedmény megadásától. Húvös Iván, a Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. igazgatója október 24-én adott sajtónyilatkozatában cinikusan hangsúlyozta: „Mindent megtettünk, ami tőlünk tellett. Az alkalmazottak mozgalma tisztán hatalmi kérdés és bármennyire is fáj nekünk, de nem engedhetünk! Még akkor sem engedünk, ha egy millió koronába kerülne is! Bennünket támogat a kormány, mert valószínű, hogy a villamossztrájkot követni fogja a nagy vasúti sztrájk. Az érdekeink tehát közösek. Annyi bizonyos, hogy sok száz embernek a kenyérébe kerül ez a mozgalom.”⁶¹

A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság igazgatósága 25-én reggel munkakizárással — krimicsauval — akarta megfélemlíteni és a sztrájktól

* II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalával kapcsolatos ünnepségekről van szó.

visszaretteneni alkalmazottait. E gyászos kísérlet megbukott a szervező bizottság határozottságán, a villamosvasutasok elszántságán és fegyelnezettségén. A harcos hangulat tetőfokára hágott, amikor megjelent e kiáltvány:

„Villamosok! A Közúti Villamos Társaság a forgalmat beszüntette. Bennünket a munkából kizárt. Ma délelőtt fél 12-kor vonuljunk mindnyájan a »Zöld vadász«-hoz a Hermina útra.

A szervező bizottság.”⁶²

IV.

Október 25-én minden a szervező bizottság határozata szerint történt. Déli tizenkettőre a főváros egész területén megálltak a villamosok. A kocsivezetők és kalauzok vidám énekszóval csoportokba verődve érkeztek a sztrájkanyagul kijelölt Zöld vadász vendéglő kerthelyiségébe. Már több mint ezer sztrájkoló együtt volt, amikor két órakor megérkezett Landler Jenő és Turtsányi Pál. Percekig tartó éljenzés és taps után Landler rövid beszédet mondott. A sztrájkolók a küzdelem vezetését tíztagú bizottságra ruházták. A bizottság élén Landler Jenő és Turtsányi Pál állott.

A sztrájkbizottság a szakszervezeti tanácsot és a vasúti munkásszövetséget levélben, a főváros lakosságát pedig kiáltványban szólította fel: részesítse erkölcsi támogatásban a sztrájkoló villamosvasutasokat. A kiáltvány megvilágosította a sztrájk okait és hangsúlyozta: a forgalom, a város vérkeringésének megakadályozásáért munkaadóink a felelősek, akik „évtizedes könyörtelenséggel, a megélhetés száraz kenyerét is elvonva tőlünk és éhező családunk szájából, vérünk keringését állították el . . . Az igazság a mi részünkön van; a mi ügyünk szent, hisz emberéletért, a létfenntartásért vettük fel a küzdelmet. Budapest közönségének ítéletét nyugodtan várjuk — erkölcsi támogatását tőlünk meg nem vonhatja . . .”⁶³

A válasz nem váratott soká magára. A sztrájkoló villamosvasutasok nagy örömmel látták a sztrájk másnapján, hogy a Népszava címodalán „Tartsatok ki!” címmel írt szerkesztőségi vezércikkében a sztrájkolók igazsága mellé állt. „Nagy, döntő lépést tettek meg a sztrájkbalépéssel. Hatalmas lélekemelő egyöntetűséget tanúsítottak sztrájkbalépésükkor. Ezt a szolidaritást, ezt a lelkesedést kell megtartaniok továbbra is. A sztrájkba lépni könnyű, sztrájkot nyerni nehéz. Az elszántság fokozása, az összetartás érzésének megtízszerezése kell hozzá.” A cikk a sztrájkolókhöz intézve szavait így fejeződött be: „a szervezett munkásság, amelytől eddig távoltartottak benneteket, villamosok páriái, segítő kezét nyújtja most felétek s megköveteli tőletek a munkásbecsület nevében, saját érdeketekben, hogy tartsatok ki!

Záloga lesz jobb jövőtöknek, biztosítéka győzelmeteknek, ha megtartjátok ezt a tanácsot: nincs veszteni valótok, tartsatok ki!”⁶⁴

Ugyancsak címodalán közölte a Népszava a szakszervezeti tanács titkárságának közleményét, amelyben felhívta a szervezett munkásokat, „támogassák a sztrájkolókat férfias és elszánt harcukban és különösen ügyeljenek arra, hogy a szervezett munkások soraiból ne találkozzék sztrájkbontó!”⁶⁵

A meleg hangú vezércikk és a szakszervezeti tanács gyors állásfoglalása kedvező visszhangra talált még azoknál a villamosvasutasoknál is, akik korábban ellenszenvvel viseltettek a szociáldemokrata párt és az osztályharcos alapon szervezett munkások iránt. A villamosvasutasok jelentős része még a sztrájk megkezdésekor is lealacsonyítónak tartotta, hogy a néhány héttel korábban sztrájkba lépett és szintén a Zöld vadászban tanyázó péklegényekkel együtt legyenek, többek között ezért is tették át a sztrájk másnapján a sztrájkanyagát a szomszédos Barokaldikertbe. A sztrájk megkezdésekor a villamosvasutasok azt hangsúlyozták, hogy ők nem tartoznak a nemzetközi szociáldemokraták táborába. S ennek bizonyítására nemcsak a szentkoronás szövetség nemzetiszínű zászlaját tűzték ki a sztrájkanyagán, hanem tüntetően a függetlenségi és 48-as párt által kisajátított Kossuth-nótát énekelték, s többen magyarságukat, hazafiságukat hangoztatták.

A sztrájk másnapján ennek ellenére lelkesen fogadták a sztrájkanyagán megjelenő Bokányi Dezső bejelentését, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség határozata értelmében a szervezett munkásság nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatásban is részesíti a sztrájkolókat. „Bokányi még taktikai kérdéseket vitatott meg a sztrájkbizottsággal, s kitartásra buzdította a villamosvasutasokat.”⁶⁶

A Vasúti Munkások Országos Szövetségének vezetősége 25-én éjszaka tartott ülésén szintén úgy határozott, hogy: „teljes szolidaritást vállal a sztrájkolókkal, őket nemcsak erkölcsileg, hanem anyagilag is támogatja.”⁶⁷ A határozatot tízezer példányban kiadott röpiratban hozták a vasutasság tudomására. A sztrájk híre futótűzként száguldott végig az országon, és nagy izgalmat keltett a vasúti alkalmazottak körében. Az ország vasutasai készen álltak, hogy a legmesszebbmenő támogatásban részesítsék sztrájkoló kartársaikat.

A főváros lakossága rokonszenvvel viseltetett a sztrájkoló villamosvasutasok iránt. Általában megéljeneztek a munkát beszüntető alkalmazottakat, lényegében mindenütt ellenséges közhangulat fogadta a sztrájk-törőket. Különösen egységesen állottak a sztrájkoló villamosvasutasok mellé Budapest szervezett munkásai.⁶⁸

Együttérzésükről biztosították a sztrájkbizottságot a bécsi villamosvasúti alkalmazottak és az osztrák vasutasok szövetségének vezetői is. A bécsi villamosvasutasok táviratukban azt hangsúlyozták, hogy ezt a sztrájkmozgalmat sajátjuknak tekintik.⁶⁹

*

A sztrájkanyagán az első naptól kezdve katonás fegyelmet tartott a sztrájkbizottság, és példamutatóan oldotta meg a sztrájkharc vezetését.

A sztrájkolókat 30-as 40-es csoportokba osztotta, és mindegyik csoport élére bizalmit állított. Az egyes csoportok konkrét harci feladatokat kaptak. A sztrájkőrök arra vigyáztak, hogy provokátorok ne kerüljenek a sztrájk tanyára. A forgalom ellenőrzésére kiküldöttek a forgalom meggátolására és a sztrájk török meggyőzésére vállalkoztak.

A napilapok tudósításai szerint a sztrájkbizottság rögtönzött irodájában olyan mozgalmas az élet, akárcsak egy hadsereg főhadiszállásán. Senkit sem bocsátanak be a sztrájk tanyára a bizottság engedélye nélkül, és a sztrájkolók közül is csak azok távoznak a tanyáról, akiknek külön írásbeli engedélyük van a bizottság elnökétől. Itt futnak össze a jelentések a sztrájk állásáról, az egyes állomásokon, kocsiszínekben történetekről, s a bizottság józanul, céltudatosan és előrelátóan végzi dolgát.

Az előrelátás egyik bizonyítéka a sztrájk tanyán levő kalauzok leszámoltatása volt. A bizottság mindenkinek nyugtát adott az átvett jegyekről és pénzekről, s a pénzt a jegyekkel és a szabályozókkal együtt beküldte a villamosvasút igazgatóságához. Ennek jelentősége csak akkor vált világossá, amikor kiderült, hogy a villamosvasút-igazgatóságok sikkasztás címén tettek feljelentést a rendőrkapitányságon a sztrájkolók ellen.⁷⁰

A szervezettség, a sztrájkbizottság körültekintése nyugtatta a sztrájkolókat, és fokozta a győzelembe vetett hitüket. A villamosvasutások a sztrájk első éjszakáját a Zöld vadász söröző kerthelyiségében, a szabad ég alatt töltötték. A hideg őszi éjszaka nem kedvetlenítette el őket. Énekszó mellett gyorsan telt az idő. Reggelre nótá születtek a sztrájkról. Az egyik napilap⁷¹ megörökítette ennek első két versszakát:

Hűvös az idő, nézhetünk jó nagyot
A sok villamos, biz' Isten befagyott:
Hűvös tönkre fog menni,
Mert a kalauznak is kell enni,
Azért nyomja fejét a bú. . .

Jellinek úr új kasszát akar venni,
Nincs a milliókat hová eltenni,
Mégis furcsa egy dolog
A sok vezető nyomorog,
S nyomja fejüket a bú.

Nyomottabbá és elkeseredettebbé vált a sztrájkolók hangulata a reggeli órákban, amikor arról értesültek a sztrájk tanyára érkezett feleségektől, hogy az éjszaka folyamán a villamosvasutak felügyeleti közegei — ellenőrök, mérnökök, hivatalnokok — kényszeríteni akarták őket, hogy beszéljék rá férjeiket a munkafelvételre.⁷² Ezen az éjszakán a sztrájkolók sem tétlenkedtek. Felkeresték kollégáikat, akik az előző nap még dolgoztak, és megkísérelték őket is rábírní a munkabeszüntetésre.⁷³

Az éjszakai küzdelemből a sztrájkolók kerültek ki győztesen. A lehangoltságnak csakhamar véget vetett az a hír, hogy a vasútigazgatóságnak az éjszakai fenyegetéssel sem sikerült a forgalmat megindítania.

A sztrájk tanyán lelkesedéssel fogadták a munkát beszüntető újabb és újabb csoportok érkezését, az élelmet hozó feleségek és gyerekek elhatározását, hogy ők is ott maradnak férjeik és apáik oldalán. A forgalom ellenőrzésére kiküldött csoport tagjai a lakosság hangulatáról számoltak be. Elmondották, hogy a felügyeleti közegek vezette döcögő kocsikat az utca népe gúnyos hahotával fogadja, bojkottálja, a legtöbb helyen megtámadja, kövekkel dobálja s továbbhaladásában is megakadályozza.⁷⁴ A sztrájk török védelmére mozgósították a rendőrséget. A sztrájkolók és a szervezett munkások egyes csoportjai a város több pontján szembeálltak velük. A remízek, áramfejlesztők és kocsiműhelyek védelmét a sztrájk másnapján már a katonaság vette át.⁷⁵

É hírek hallatára megingathatatlaná vált a sztrájkolók győzelembe vetett hite, s megnövekedett önbecsülésük. A sztrájk tanyán váltak a villamosvasutasok rabszolgákból emberekké. Megértették, hogy joguk van harcolni emberibb életért. É felszabadult hangulat táncra bírta még az idősebbeket is.

A kerti színpadon tréfamesterek adták elő rögtönzött komédiáikat, amelyek a gyűlölt igazgatóságokat tették nevetségessé. Nagy sikert aratott az a jelenet, amelyben a két legnagyobb villamosvasúti társaság vezérigazgatóját, Húvös Józsefet és Jellinek Henriket állították pellengrére. Mondanivalója: a villamos-alkalmazottak veritékén összeharácsolts milliók nem teszik boldoggá a színpadon arannyal telt zsákokkal megjelenő vezérigazgatókat. Húvös megtébolyodik a kincsektől. Jellinek búskomorrá válik és öngyilkos lesz.⁷⁶ Azok a villamosvasutasok, akik hetekkel, hónapokkal korábban félénk léptekkel, visszafojtott lélegzettel merészeltek a főmérnök úr kegyes színe elé járulni, és ott esdekeltek alázatos kérvényük elfogadásáért, most a sztrájk idején hangos gúny tárgyává tették a méltóságos vezérigazgató urakat is.

Előkerültek a rímfaragók is. A sztrájk tanyán született egyik vers így hangzik:

ÚJ KORSZAK

Aktuális románc

Nem látja immár telinek
Számos vagonját Jellinek.

A sztrájk kitört. A sztrájk konok
És áll. Akárcsak a vagonok.

Gyalog járnak kicsik, nagyok:
A MEGTELT tábla nem ragyog —

Csak két helyen: ott látni lám
A részvénytársaság hasán,

Honnét a tartalék kiint:
Duzzadt húsz millió forint.

De még másutt is látható
A MEGTELT nagy varázsu szó.

Nos látod? Egy pohár felett
Mint furcsa jeligét leled.

A sztrájk most tósztra emeli,
A csordulásig van teli.

És szól a sztrájkolók hada:
„Ez a türelmünk pohara!”⁷⁷

Lehangoltságról, a győzelembe vetett hit megingásáról a sztrájk harmadik napján sem lehetett beszélni, bár a fáradtság jelei már mutatkoztak. A Barokaldi-kert fedett bódéi — bár egymás hegyén-hátán helyezkedtek el az emberek — a sztrájkolóknak csak mintegy negyed-részt fogadhatták be. A többiek a szabad ég alatt virrasztották át a hosszú, hideg őszi éjszakákat. Természetes, hogy ez fizikailag rendkívül megviselte az embereket.

A villamosvasutasok a szentkoronás szövetség égisze alatt már hatvanadik órája folytatták a sztrájkot, de a szövetség elnökét még senki sem látta a sztrájkutányán. A sztrájk megkezdésekor vidéki birtokán tartózkodó Batthyány Tivadar gróf csak a sztrájk harmadik napján (27-én) este érkezett a fővárosba.⁷⁸ S akkor is csak Stetina miniszteri tanácsossal folytatott tanácskozás után kereste fel a sztrájkutányán tartózkodó sztrájkbizottságot. A gróf a sztrájk beszüntetését javasolta, bár a vasúttársaságok csak a követelések egy kis részének teljesítésére tettek ígéretet, és nem mondtak le a mozgalom szervezőinek elbocsátásáról. A sztrájkbizottság hosszas vita után Landler javaslatára úgy döntött, hogy „míg amnesztia kérdésben biztosíték nincs, nem tárgyal.”⁷⁹ Ezt követően megállapodtak abban, hogy a javaslatot és a döntést minden kommentár nélkül ismertetik a sztrájkolókkal. Batthyány gróf ennek ellenére a munka felvételére szólította fel a sztrájkutányán levőket, hangsúlyozva, hogy ő éppúgy, mint Kossuth Ferenc miniszter, elítéli a sztrájkot. Majd bejelentette, hogy megtiltotta a sztrájkolók támogatását a szövetség pénzből. Beszédére többen elhagyták a sztrájkutányát, de a többség Landlerre hallgatva a sztrájk folytatása mellett döntött.

Jellinekék, Hűvösék a sztrájk első napjaiban abban reménykedtek, hogy sikerül majd a sztrájkolókat kiéheztetni.⁸⁰ Amikor a proletárszolidaritás e reményeket szertefoszlatta, a vasúttársaságok a brutális megtorlás fegyveréhez nyúltak. Elhatározták a sztrájkolók elbocsátását, és megkezdték az erről szóló értesítések kézbesítését.⁸¹ A villamosvasutasok — a megtorlás ellenére is bizakodva — keményen állták a harcot. A hősiesség helytállás és elszántság jelentős mértékben annak is köszönhető, hogy a harcolók élén olyan vezetők állottak, mint Landler Jenő, akinek sztrájk alatti magatartásáról ezeket írta a Magyar Vasutas: „Hat napon át nem volt egy percnyi pihenője. Ott volt szüntelenül a sztrájkolók között és az ezernyi munka, gond mind órára nehezedett. Hat nap alatt nem feküdt ágyban, csak úgy aludt ültében, ahol éppen elnyomta az álom...”⁸² Ha Landler Jenő megjelent a sztrájkolók között, a sztrájkutánya emelvényén, a sztrájkolók mindig »Itt maradunk!« kiáltással fogadták.⁸³

A sztrájkolók győzelembe vetett hitét a főváros szervezett munkásságának és az államvasutak dolgozóinak szolidaritása táplálta. A Vasúti Munkások Országos Szövetsége magára vállalta a sztrájkolók anyagi támogatását. A villamosvasutasok emellett bíztak abban is, hogy szükség esetén az államvasúti alkalmazottak szolidaritási sztrájkjal is támogatják harcukat.⁸⁴

A sztrájk eseményei felnyitották a villamosvasutasok szemét, s meggyorsították öntudatosodásukat, a szocializmus eszméinek térhódítását soraikban. A sztrájk lehetővé tette, hogy a koalíciós pártokból alakult kormány demagógiájában csalódott villamosvasutasok saját konkrét tapasztalataik alapján győződjenek meg a munkásszolidaritás erejéről, a modern munkásmozgalomhoz való tartozás jelentőségéről.

Ezt ismerte fel a függetlenségi párton belüli ellenzék (Lengyel Zoltán) lapja, A Nap is, s ezért bírálta oly élesen a kormány sztrájk alatti magatartását. „A villamosok sztrájkja csakhamar elhagyja lokális jellegét. A kormány nagy, aligha jóvátehető hibát követett el. Nem a bérharcba kényszerített páriák mellé állt, hanem a vállalatoknak sietett a segítségére. Tette pedig és teszi ezt azért, mert félti a vasutas szövetség elhatalmasodását. A sztrájkoló villamosvasutasokat a hazafias szövetség hódította meg a nemzeti lobogónak s a szövetségé az érdem, hogy a villamosvasutasok nem csatlakoztak az internacionális szociáldemokráciához. A kormány leintette a vasutas szövetséget, s a cserben hagyott sztrájkolókat a kényszerűség a szocialisták felé hajtja. Ma még nemzetiszínű lobogót lenget a szél a városligeti sztrájkjtanyán, de ha a kormány hamarosan észre nem tér, nem adunk néki három napot és hatezer ember bontja ki a vörös zászlót. További következménye a kormány ügytelenségének, hogy a vasutas szövetség a maga egészében is átpártol a szocialistákhoz ...”⁸⁵

Hogy mennyire a lényegre tapintott A Nap, és mennyire reális volt a helyzetről adott elemzése, azt az idő igazolta. A sztrájk ötödik, hatodik napján a napilapok beszámolóí, riportjai már arról tudósítanak, hogy növekszik a szociáldemokrata párt befolyása a sztrájkolók körében. A sztrájkjtanyáról „... ma délelőtt az a feltűnő hír jön — írja az egyik napilap október 30-án —, hogy a sztrájkoló villamosalkalmazottak értesítést küldtek a szocialista pártnak, hogy ők is csatlakoznak a szervezethez.”⁸⁶ Október 31-én egy másik újság ezeket írja: „A legtöbb sztrájkoló már a Munkásmarseillaiset énekli és a szolgálati egyenruha blúzán ott viseli a szociáldemokraták jelvényét, a »Jogot a népnek« feliratú tűt. Egyelőre a Vasutas Szövetség hivatalos jelvénye mellé tűzték, de ez a jelvény nemsokára letűnik a sztrájkolók kabátjáról. Úgy értesültünk ugyanis, hogy a villamosvasutasok a legközelebbi napokban egytől-egyig kilépnek a Batthyány elnöke alatt álló vasutas szövetségből, miután ez a szövetség a gróf Batthyány határozott tilalma következtében semmi módon nem támogatja őket ...”⁸⁷

Miután a kormány látta, hogy sem a társaságoknak, sem Batthyánnak nem sikerült a villamosvasutasokat munkafelvételre bírni, s meggyő-

zódott arról, hogy sem a szociáldemokrata pártnak, sem a vasúti munkásszövetség vezetőségének nincs szándékában szolidaritási sztrájkba szólítani a főváros és az államvasutak dolgozóit, intézkedett a sztrájk fegyveres letöréséről.

Budapest főkapitánya október 31-én elrendelte a sztrájk tanyája feloszlását. Egy század huszár, 12 lovas- és 50 gyalogos rendőr nyomult be a sztrájk tanyára és kiszorította onnan a villamosvasutasokat.⁸⁸ A rendőrséggel és katonasággal szétszórt sztrájkolók „Pfuj Batthyány!”, „Pfuj Sztérenyi!” „Le a kormányral!” kiáltások és a Marseillaise énekélése közben tüntettek városszerte. Tekintélyes csoportjuk vonult a szociáldemokrata párt irodája elé, és bejelentette a párthoz való csatlakozását. A rendőrség megakadályozta azokat a kísérleteket, amelyek új sztrájk tanyára létesítésére irányultak. Ezt követően hamarosan megkezdődött a sztrájkolók szolgálatlétre való jelentkezése.⁸⁹

A villamosvasutasok egyhetes hősieles küzdelmének a „vasutasbarát” pártokból álló koalíciós kormány fegyveres beavatkozása vetett véget. Ezt kommentálva a lapok arról írtak, hogy „a kormány a villamossztrájkjal egyszersmindenkorra le akar törni minden néven nevezendő vasutassztrájkot.”⁹⁰ Bosszúra vágytak, a sztrájk küzdelem hőseinek megfélemlítésére és megalázására készültek a villamosvasutak igazgatóságai is. Elbocsátottak közel félezer villamosvasutast.⁹¹ A visszavett alkalmazottakat megeskettették, hogy semmiféle egyesületnek és szövetségnek soha többé nem lesznek tagjai. Több mint százhusz ember ellen indítottak bűnvádi eljárást.⁹² Egyeseket több havi börtönbüntetésre ítélték.⁹³

A sztrájk a villamosvasutasok vereségével végződött, a résztvevők sok illúzióval lettek szegényebbek, és mély igazságokkal gazdagabbak. Megértették, hogy emberi mivoltukat nem menthetik meg másképpen, csak úgy, ha tetteikkel tiltakoznak a tőkés kizsákmányolás ellen, ha kiharcolják az emberi élet feltételeit. A leverett villamosvasutasok kénytelenek voltak elfogadni a megalázó feltételeket, de az egyhetes küzdelemben sokan rádöbbenek, hogy a Jellineknek, Húvösöknek, akiktől kenyeret kapnak, nem jötevőik, hanem kizsákmányolóik; hogy Batthyány Tivadar gróf, Kossuth Ferenc és az ún. „vasutasbarát” pártokból alakult kormány nem az ő barátjuk, hanem a pénzeszsákoké; hogy a munka és a tőke harcában nem függetlenek az államhatalom szervei; hogy a miniszterek, a katonaság, a rendőrség a vagyonosoknak van alárendelve. Politikai fejlődésükben a sztrájk napjai évek elmaradottságát pótolták.

A fővárosi villamosvasutasok 1906 októberi sztrájkja nemcsak a munkát beszüntető villamosvasutasok előtt leplezte le a nacionalista és szociális frázisokat hangoztató, kisemberek barátja álarcában tetszelgő koalíciós kormányt és a szolgálatában álló szentkoronás vasutasszövetséget, hanem a nagyvasutak dolgozóit és a széles közvéleményt is. Ez kedvező feltételeket teremtett arra, hogy a szociáldemokrata párt új tömegeket vonjon be a modern munkásmozgalomba. Ez időben már megerősödtek a pártban azok az erők, amelyek revízió alá vették a vezetőségnek a nemzeti függetlenség kérdésében korábban elfoglalt nihilista

álláspontját. A fővárosi villamosvasutások 1906 októberi általános sztrájkjának jelentősége ezért nő túl a villamosvasutások bérharcának keretein és válik politikai jelentőségűvé.

V.

Hosszú ideig gyűrűztek a villamosvasutások munkabeszüntetésének leverése által támadt hullámok.

A közvélemény felháborodásának levezetése érdekében a főváros törvényhatósági bizottsága több alkalommal is kénytelen volt foglalkozni az ügygel. Az 1906. november 7-i közgyűlés határozatilag utasította a villamosvasút-társaságokat részletes jelentés megtételére.⁹⁴ Az elfogadott határozat kimondta, hogy amíg a közgyűlés „a jelentést nem tárgyalta és amíg a közgyűlés esetleges követeléseit a villamosvasút társaságok nem teljesítették, a közgyűlés a villamosvasúti társaságoknak új vonalaira vonatkozó kérelmét tárgyalás alá nem veszi.”⁹⁵

A hosszú huzavona után elkészült, s a közlekedési bizottságok által előterjesztett jelentést háromnegyed évvel később (1907. június 19-én) megtárgyalta és elfogadta a közgyűlés. A közvélemény nyomására azonban kénytelen volt megállapítani, hogy „a villamos alkalmazottak javadalmazási viszonya terén hiányok forognak fenn, melyeknek megszüntetése jogos és indokolt”. A közgyűlés határozatban szögezte le: „kívánja és elvárja, hogy a társaságok:

1. kezdő alkalmazottainak a mai viszonyoknak megfelelő napibért biztosítsanak, az első végleges alkalmazással egybekötött évi javadalmazás összegét pedig 1100 koronában állapítsák meg;

2. hogy az alkalmazottak lakásszükségletét — már saját érdekeikben is — megfelelően rendezzék a vállalatok, mire nézve célszerű megoldás lenne az, hogy a vasúttársaságok ezen munkáslakóházakat ne a magánvagyonukból, hanem az építési tőke terhére építsék fel;

3. hogy a vasúttársaságok alkalmazottaiknak a mostaninál kedvezőbb nyugdíjszerű ellátást biztosítsanak.

Utasítja a közgyűlés a tanácsot, hogy ezen kívánalmak teljesítése érdekében lépjen közvetlenül érintkezésbe az egyes vasúttársaságokkal, és oly módon folytasson velük tárgyalásokat, hogy a vasúttársaságok a kívánalmak teljesítése tekintetében konkrét előterjesztésüket f. év szeptember 15-ig okvetlenül megtegyék.”⁹⁶

A határozat végül hangsúlyozta, hogy „Az új vonalak engedélyezése ügyében m. é. november 7-én hozott 1613/906. sz. határozatát a közgyűlés továbbra is fenntartja.”⁹⁷ E pont azonban csak a közvélemény félrevezetését, a dolgozók becsapását szolgálta. Amikor három hónappal később érvényt lehetett volna szerezni ennek a határozatnak, mert a Budapesti Városi Villamos Vasút R. T. Rókus-kórház—Kápolna téri vonalának meghosszabbítására kért engedélyt, a közgyűlés sietve megállapította, hogy: „A villamosvasúti társaságok a közgyűlés által a társaságok alkalmazottai helyzetének javítása érdekében felállított követel-

ményeknek túlnyomó részben eleget tettek, ez alapon kimondja, miszerint az új vasútvonalak engedélyezésére vonatkozólag az 1613/906. sz. határozatában foglalt tilalmát feloldja . . .”⁹⁸

*

A szentkoronás szövetség grófi vezérkara egyértelműen a sztrájkot letörő kormány mellé állt s igazolta cselekedetét. Megrótta a villamosvasutasokat a munkabeszüntetés miatt, s leszögezte, hogy elítéli a sztrájkot, mert az állam érdekeit mindenek felett állónak tekinti.⁹⁹ A szövetség hivatalos lapja cikkeiben azt emelte ki, hogy „a szövetség vezetősége nem helyeselte a sztrájk eszméjét, s azt kezdettől fogva veszélyesnek, kárhözatosnak mondotta, és teljes erejével igyekezett az erre irányuló áramlatot ellensúlyozni.”¹⁰⁰ Nemcsak a szövetség elnöke, gróf Batthyány Tivadar hangsúlyozta, hogy ellensége még a sztrájk gondolatának is,¹⁰¹ de Turtsányi Pál, a szövetség alelnöke, a sztrájkbizottság egyik vezetője is azt bizonygatta, hogy ellenezte a sztrájkot, és minden tőle telhetőt megtett a munkabeszüntetés megakadályozása érdekében.¹⁰²

A szövetség exponált vezetői közül egyedül Landler Jenő volt az, aki fennhangon hirdette: „Ami a magam személyét illeti, kijelentem, hogy én mindig jogos és törvényes eszköznek tartottam a sztrájkot . . . Főlemelt fővel vallom, hogy részem volt a sztrájknak a krímicsau folytán való előkészítésében, hogy a sztrájkolókat soha el nem hagytam, állandóan buzdítottam, lelkesítettem és összetartottam . . . s hogy mindent megtettem, hogy a küzdelem erkölcsileg és anyagilag támogattassék, és hogy a sikert biztosítsam. A felelősségnek rám eső nagy részét soha magamról elhárítani nem fogom, s kijelentem, hogy míg egyrészt most a sztrájk leverése után is mindent el fogok követni, hogy annak következményeit enyhítsem, addig a jövőben sem fogok megszűnni írni, agítani abban az irányban, hogy néhány könyörtelen és lelketlen munkaadó rabszolgáivá lealacsonyított munkásainak követeléseit teljesítse, és ebben az irányban minden rendelkezésemre álló eszközt, minden alkalmat meg fogok ragadni.”¹⁰³

Landler Jenő magatartásával kiérdemelte az uralkodó osztály adáz gyűlöletét. A villamosvasút-társaságok és a kormány által lepénzelt polgári sajtó hajsztát indított ellene. A Batthyány gróf szentkoronás szövetségének központi vezetősége kizárta soraiból. A budapesti ügyvédi kamara a sztrájkolók melletti kiállásáért — az Ügyvédek Lapjának követelésére — fegyelmi vizsgálatot indított ellene. A fővárosi ügyészség felsőbb helyről utasítást kapott, hogy az időközben betiltott Vasutasok Lapja ellen indított ügyben „a főtárgyalás soron kívül, lehetőleg még a folyó évben kitűzessék és ítélettel befejeztessék.”¹⁰⁴ A sztrájk alatti tevékenységéért ugyancsak felsőbb utasításra fogta perbe az ügyészség. A koncentrált támadás ellenére egy pillanatra sem rettent vissza a letiport villamosvasutasok védelmétől. Igazának tudatában, az ellene indított hajsza szervezőit megvetve, a támadások idején öntudatosan jelentette ki: „Akármilyen is legyen a szövetségnek, az ügyvédi kamarának, a tár-

sadalomnak vagy a sajtónak a felfogása, mindezek kitűzött célomban egy hajszálnyira sem téríthetnek el.”¹⁰⁵

Akik szívükön viselték a városi villamosvasutak dolgozóinak érdekeit, azok a sztrájk letörése után legfontosabb feladatuknak azt tartották, hogy hitet tegyenek a sztrájkolók igazsága mellett, védjék a sztrájk áldozatainak érdekeit, leleplezzék a sztrájkot eláruló szentkoronás szövetséget, és megteremtsék a villamosvasutások szociáldemokrata szakszervezetbe tömörítésének feltételeit. Landler Jenő kezdeményezően vette ki e munkából részét. A sztrájk letörése után a Vasutasok Lapjában az egyhetes küzdelem pátoaszával írt hitvallás jellegű „Hozsánna” című vezércikkében emléket állított a sztrájk hőseinek, letipróit pedig megvetve szégyenfához állította:

„Kiket cselekedetük dicsérnek, a holt betű le nem sújthat.

A villamosok* hősök voltak. Beszélhet a megfizetett közvélemény, amit akar, onthatja a rágalom, a lekicsinylés özönét, a modern harcok történetében arany betűkkel vésték be nevüket a budapesti villamosok. Hat éjjel, hat nap étlen, szomján, álmatlanul, összetörve, elcsigázva álltak a harcot.

Hősök voltak. A becsületes munka igaz bajnokai a becstelen tőke, a lélek és munkauzsora lelketlen kufáraival szemben.

Elszántak, lelkesedéstől megittasultak, győzhetetlenek! Nem mentek alamizsnáért, kegyelemért könyörögni: nem keresték magasállású közvetítők kegyét a béke létrehozása érdekében, munkáskezük erejével, igazságukban bízva, nyugodt ellenállással akarták megtörni a tőke képzelt erejéből hatalmi kérdést csinálni akaró pénzeszsákok határtalan gőgjét! . . .”

Majd miután kifejtette, hogy az államhatalom a társaságok profitjának védelmében verte le oly brutális módon a villamosvasutások harcát, a megrendítő cikket fájdalmas iróniával zárta:

„Consummatum est!

Üdv neked államhatalom, hogy a gyöngét megóvtad! Hozsánna szuronyerdő, hogy a drága szabadságot hősiezen megvédted!

Emléktelen feledésbe soha nem merül hőstetted! Én legalább megőrzöm szívemben örökké hatalmi jelvényedet: dicsfény övezte lovaid szentséges patáit s velem együtt szívébe zárja majd 6000 nyomorult, letaposott rabszolgája ennek az édes, szabad hazának!”¹⁰⁶

A sztrájk letörését követő megtorlás enyhítéséért folyó harcban Landler Jenő a villamosvasutások érdekeinek védelmében hasznosította jogi felkészültségét és ügyvédi gyakorlatának tapasztalatait. Szervezte a perbe fogottak védelmét, az elbocsátottak harcát visszavételükért vagy a felmondási időre járó fizetésért. Egész sereg per indult a társaságok ellen, míg az ítélőtábla hat évvel a sztrájk után, 1912 őszén közbe nem lépett a társaságok pénzeszsákjainak védelmében.¹⁰⁷ Ezek

* Villamosvasutások értelemben (Szerk.).

a perek emlékeztettek a nagy sztrájk napjaira, és hozzájárultak az osztály-állam intézményeinek leleplezéséhez.

A szentkoronás szövetség villamosvasutasok harcát eláruló vezetőségének — személy szerint gróf Batthyány Tivadar elnöknek — leleplezése s a szövetség grófi vezetésével elégedetlen vasutasok bátorítása nagy szerepet játszott abban, hogy 1906 őszén és telén megkezdődött a szövetség bomlása. Nemcsak a városi villamosvasutasok dolgozói hagyták ott Batthyány grófot, hanem a gőzüzemű nagyvasutak több ezer dolgozója is. A szentkoronás szövetségből kilépett vonatkísérők önálló szövetséget hoztak létre. Sokan Landlert követve a szociáldemokrata vasúti munkásszövetséghez csatlakoztak.

Landler Jenő jól tudta, hogy villamosvasutasok sztrájkanyagjának lovasrendőrökkel történő szétverésével „a harc nem aludt el. A lelkekben tovább folyik a tusa és biztos, majd lángra fog lobbani, hogy diadalmas csatákra induljon a piros lobogó alatt!”¹⁰⁸ De tudta azt is, hogy áldozatos munkával kell előkészíteni őket új harcokra. Nyolc hónappal a sztrájk letörése után a Magyar Vasutas „Villamos kartársainkhoz!” című vezércikkében már a szociáldemokrata vasutasok újságja köré való tömörülésre, illegális szabadszervezetszerű szervezkedésre szólította a villamosvasutasokat.¹⁰⁹

A szociáldemokrata villamosvasutasok Magyar Vasutas köré tömörült kis csoportja Landler Jenő vezetésével fáradságot nem ismerő aprólékos szervező és türelmes felvilágosító munkával terjesztette a szocializmus eszméit a villamosvasutasok körében, hogy előkészítse őket a diadalmas csatákra.

J E G Y Z E T E K

¹ Az Újság (1906.) okt. 26.

² A Nap (1906.) okt. 26.

³ Fővárosi Villamosvasút (a továbbiakban: F. V. V.) irattára, külön csomó.

⁴ Szolgálati Rendtartás a budapesti közúti vaspályatársaság alkalmazottai számára. Szabályzat a budapesti vaspályatársaságnak a szolgálati rendtartás hatálya alatt álló alkalmazottait megillető hivatalos címekről és illetményekről. Hegedűs ker. min. jóváhagyta 1900. máj. 31-én 38 859/V. sz. Bp. 1900. (A továbbiakban: Szolg. Rendtartás 1900.)

⁵ F. V. V. irattár, külön csomó.

⁶ Hol az igazság? Bp. 1903, 17.

⁷ L. a F. V. V. irattárában levő szolgálati táblázatokat és fizetésemelési kérelmeket.

⁸ Népszava (1906) jún. 9.

⁹ Hol az igazság? 5.

¹⁰ Uo. 19—29.

¹¹ A Nap (1906) jún. 9.

¹² Uo. (1905.) aug. 30.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 1906. okt. 23.

¹⁵ F. V. V. irattár, külön csomó.

¹⁶ Hol az igazság? 30—31.

- ¹⁷ Vasutasok Lapja (1906) szept. 15.
¹⁸ Szolg. Rendtartás 1900, 10.
¹⁹ Uo. 21.
²⁰ Uo. 11.
²¹ A Nap (1905.) júl. 11.
²² A Nap (1905.) jún. 9.
²³ Hol az igazság? 32.
²⁴ Berend I.—Ránki Gy., Magyarország gyáripára 1900—1914. Bp. 1955, 331.
²⁵ Uo. 338.
²⁶ Uo. 308.
²⁷ Uo. 331.
²⁸ A Nap (1905.) aug. 30.
²⁹ Uo.
³⁰ A Magyar Szent Korona Országai Vasutas Szövetségének Alapszabályai. Bp. 1906.
³¹ A Nap (1906.) júl. 4.
³² Vasutasok Lapja (1906.) szept. 15.
³³ Uo.
³⁴ Uo.
³⁵ Független Magyarország (1906.) okt. 7.
³⁶ Uo.
³⁷ Független Magyarország (1906.) szept. 11.
³⁸ Uo. (1906.) okt. 10.
³⁹ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 3. 1900—1907. Bp. 1955, (a továbbiakban: MMTVD) 473—481.
⁴⁰ A Nap (1906.) júl. 4. — Független Magyarország (1906.) okt. 17.
⁴¹ A Nap (1906.) aug. 10.
⁴² Független Magyarország (1906.) okt. 4, 8, 11, 17.
⁴³ Tananyag az MSZMP Magyar munkásmozgalom története tanfolyam számára: A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig (a továbbiakban: Tananyag) Bp. 1957—1958. 90.
⁴⁴ Uo. 89.
⁴⁵ Vasutasok Lapja (1906.) okt. 20.
⁴⁶ Független Magyarország (1906.) okt. 12.
⁴⁷ Népszava (1906.) jún. 17.
⁴⁸ Népszava (1906.) júl. 10, 20.
⁴⁹ Népszava (1906.) júl. 28.
⁵⁰ Szakszervezeti Értesítő (1906.) 4. sz.
⁵¹ MÁV. Ig. 140329—1906. Rendőrségi jelentés. OL. MÁV. Ig. 1 csomó.
⁵² Uo.
⁵³ Népszava (1906.) okt. 24.
⁵⁴ Az Újság (1906.) okt. 21.
⁵⁵ Független Magyarország (1906.) okt. 22.
⁵⁶ Az Újság (1906.) okt. 21.
⁵⁷ A Nap (1906.) okt. 23.
⁵⁸ Független Magyarország (1906.) okt. 24, 25.
⁵⁹ A Nap (1906.) okt. 25.
⁶⁰ Független Magyarország (1906.) okt. 25.
⁶¹ A Nap (1906.) okt. 25.
⁶² A Nap (1906.) okt. 26.
⁶³ Népszava (1906.) okt. 26.
⁶⁴ Uo.
⁶⁵ Uo.
⁶⁶ Budapesti Hírlap (1906.) okt. 27.
⁶⁷ Pesti Napló (1906.) okt. 27.
⁶⁸ Népszava (1906.) okt. 26.
⁶⁹ A Nap (1906.) okt. 26.
⁷⁰ Az Újság (1906.) okt. 27.

- ⁷¹ A Nap (1906.) okt. 27.
⁷² Uo.
⁷³ Uo.
⁷⁴ Népszava (1906.) okt. 27. — MSzMP. Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete Archivum A XXVII. 5/15.
⁷⁵ Népszava (1906.) okt. 27. — A Nap (1906.) okt. 27.
⁷⁶ A Nap (1906.) okt. 28.
⁷⁷ Uo.
⁷⁸ Vasutasok Lapja (1906.) nov. 8.
⁷⁹ Uo.
⁸⁰ A Nap (1906.) okt. 26.
⁸¹ Budapesti Napló (1906.) okt. 30.
⁸² Magyar Vasutas (1906.) nov. 2.
⁸³ Vasutasok Lapja (1906.) nov. 8.
⁸⁴ Népszava (1906.) okt. 26. — Budapesti Napló (1906.) okt. 30.
⁸⁵ A Nap (1906.) okt. 30.
⁸⁶ Uo.
⁸⁷ Magyar Hírlap (1906.) okt. 31.
⁸⁸ Népszava (1906.) nov. 1.
⁸⁹ Pesti Hírlap (1906.) nov. 1.
⁹⁰ A Nap (1906.) okt. 30.
⁹¹ Pesti Hírlap (1907.) máj. 9.
⁹² Népszava (1906.) nov. 13.
⁹³ Az Ujság (1907.) febr. 23. — OL. Kúria. 1908.—IV—3701; MMTVD 3. köt. 483. o.
⁹⁴ Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottsága 1906-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyve. 1906, 525.
⁹⁵ Uo.
⁹⁶ Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1907-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1907, 454—455.
⁹⁷ Uo.
⁹⁸ Uo.
⁹⁹ Népszava (1906.) nov. 9. — Független Magyarország (1906.) nov. 19.
¹⁰⁰ Vasutas Szövetség (1906.) nov. 15.
¹⁰¹ Független Magyarország (1906.) nov. 15.
¹⁰² Az Ujság (1906.) nov. 2.
¹⁰³ Vasutasok Lapja (1906.) nov. 8.
¹⁰⁴ Budapesti I. sz. Állami Levéltár Bp. főügyész. 1906. III. 3—95.
¹⁰⁵ Uo.
¹⁰⁶ Vasutasok Lapja (1906.) nov. 8. — Landler J., Válogatott beszédek és írások. Bp. 1960. 107—109.
¹⁰⁷ Népszava (1912.) okt. 13.
¹⁰⁸ Népszava (1906.) nov. 3.
¹⁰⁹ Magyar Vasutas (1907.) jún. 14.

Б. Гаданец

ДАнные К ИСТОРИИ ЗАБАСТОВКИ БУДАПЕШТСКИХ РАБОТНИКОВ ТРАМВАЙНОГО ТРАНСПОРТА В 1906 Г.

Первая генеральная забастовка работников трамвайного транспорта в Будапеште началась 25-го октября 1906 г.

Стачка работников трамвайного транспорта была вызвана тяжелыми условиями жизни и бесправным общественным положением. Их 12—14 часовой рабочий день оплачивался филлерами. Отпуск для них был неизвестным понятием, зато тем чаще налагались штрафы. Их права не определялись служебным уставом, а слу-

жебная обязанность распространялась также на время вне службы, на частную жизнь; ограничивались даже их гражданские права, основанные на общественных законах.

Рабочие трамвайного транспорта не участвовали в борьбе социал-демократического рабочего движения, и находившиеся под влиянием оппозиционных, выступающих с социалистической демагогией буржуазных партий, работали в первые годы XX столетия за такую же зарплату, как полтора десятилетия тому назад, несмотря на то, что за это время цены на предметы широкого потребления значительно возросли. Долгое время они пытались улучшить свое положение покорным ходатайствованием. Однако, безрезультатность прошений, дальнейшее ухудшение их материального положения, оживление политической жизни, повышение организованности промышленных и сельскохозяйственных рабочих и все чаще повторяющаяся стачечная борьба последних, движения буржуазной организации, происходящие в интересах осуществления либеральных буржуазных реформ, далее движения организовавшихся в целях улучшения своего положения работников железных дорог, преподавателей, врачей, судей и т. д. повлияли на работников трамвайного транспорта и способствовали распространению идей сплочения и организации в их среде. Железнодорожные общества, не желавшие улучшения социального положения служащих, были даже против сплочения в буржуазный так наз. союз «святой короны» железнодорожников.

Работники трамвайного транспорта, сплотившиеся — несмотря на запрещение — в этот союз, на митинге, состоявшемся в ночь с 7-го на 8-е сентября, приняли меморандум, содержащий их требования. Важнейшими из них были: девятичасовой рабочий день; один свободный день в неделю для каждого работника, и после 8—10 летней службы ежегодный 14-тидневный оплачиваемый отпуск; организация такого дисциплинарного суда, в котором дирекция и служащие представлены в одинаковом числе; принятие нового Служебного Устава, соответствующего духу эпохи, реформа учреждений пенсии и больничного страхования; принятие новой таблицы расчета жалования. Особые пункты занимались положением подростков и женщин, вопросом побочных жалований, спецодежды и прочими незначительными требованиями.

Енё Ландлер и еженедельная газета «Журнал железнодорожников», издававшаяся под его редакцией с июля 1906 г., летом и осенью 1906 г. играли большую роль в развитии самосознательности работников железных дорог и столичных электрических железных дорог, и укреплении их боевой отваги. Ландлер считал стачку правомерным и законным средством борьбы. В то время как союз «святой короны» призывал работников к покою и направлял свои усилия к поддержанию доверия к правительству, Ландлер призывал железнодорожников к борьбе и ободрял их.

Настроение митинга в ночь с 20-го на 21-е октября вне всякого сомнения доказывает неизбежность забастовки, если предприниматели откажутся исполнить существенную часть правомерных требований меморандума. 25-го октября в течение нескольких минут на всей территории столицы одновременно прекратилось трамвайное движение. Началась стачка.

Во главе комитета, руководившего борьбой работников трамвайного транспорта с большой предусмотрительностью стояли Енё Ландлер и Пал Туртшани. По обращению стачечного комитета, Совет Профсоюза и руководство союза социал-демократических железнодорожников решили «полностью солидаризоваться с бастующими, поддерживать их не только морально, но и материальными средствами». Газета «Непсава» на следующее утро стачки в своей передовой статье «Держитесь!» выступила за правоту бастующих. Организованные рабочие и жители столицы симпатизировали бастующим и поддерживали их в борьбе против штрейкбрехеров. Руководители союза работников венского трамвайного транспорта и австрийских железнодорожников уверяли бастующих в их сочувствии. Все это укрепляло веру в победу бастующих, понимавших, что они имеют право бороться за человеческую жизнь. На сцене стачечного центра звучало веселое пение, мастера-затейники ставили свои импровизированные комедии, в которых выставляли на позор и высмеивали ненавистных директоров. Даже на третий день забастовки

не было речи о депрессии или о колебании веры в победу, хотя уже появились признаки утомления.

Результаты стачки ускорили развитие самосознательности, способствовали распространению идей социализма в рядах бастующих. Работники трамвайного транспорта, разочарованные демагогией правительства, сформированного из коалиционных партий, в союзе «святой короны» на основании собственного конкретного опыта могли убедиться в силе солидарности рабочих, в значении принадлежности к современному рабочему движению. Согласно репортажу ежедневных органов печати, большинство бастующих поет уже марсельез рабочих и на служебной форме носит значок социал-демократов.

В конце-концов правительство отдало приказ подавить стачку вооруженной силой. Предприниматели же начали рассылать извещения об увольнении бастовавших. После подавления стачки уволили 600 забастовщиков, и против свыше 120 человек возбудили уголовное дело.

Стачка кончилась поражением, участники утратили ряд иллюзий и обогатились глубокой правдой. В их политическом развитии дни забастовки восполнили годы отсталости. Для железнодорожников и широкой общественности стачка работников трамвайного транспорта была разоблачением националистской и социальной демагогии правительства, чем создавались благоприятные условия для вовлечения новых масс в современное рабочее движение.

Adalékok a főváros községi háztartásának fejlődéséhez, különös tekintettel az 1914–1934-es évekre

A híres-neves Hartleben cég kiadásában Pesten 1821-ben *Friedrich Schams*nak, a Bécsi Mezőgazdasági Társaság, a Prágai Nemzetgazdasági Társaság és a Pétervári Orosz Szabad Gazdasági Társaság levelező tagjának tollából bennünket közelről érdeklő munka jelent meg: „Vollständige Beschreibung der Königlichen Freistadt Pest in Ungarn” címmel, amelynek 439. és köv. lapjain a Pest városi községi gazdálkodásról is érdekes adatokat olvashatunk. A szerző abból indul ki, hogy Pesten a magisztrátus ellenőrzi és igazgatja a bevételek és kiadások s a vagyonnevelés rendjét és az előző — pontosan meg nem nevezett — néhány év átlaga alapján beszámolót nyújt a *bérbe adott* városi javadalmakból származó jövedelmekről. *Schams* táblázata összesen 153.916 Ft jövedelemről végez összegezést, amelynek jelentősebb tételei ezek voltak:

Kövezetvám	46 650 Ft
Vásári és mértékellenőrzés	29 510 Ft
Hajóhíd vámbevételének fele	26 250 Ft
Két sörház	10 065 Ft
Legelő- és állatgazdálkodás	9 305 Ft
Mázsálási jog	3 425 Ft
Partjog	5 064 Ft
Színház bevételeinek $\frac{3}{4}$ része	9 000 Ft
Városházi üzlethelyiségek	2 555 Ft
„Zsidók” italmérései után	2 300 Ft
Halottszállítás	1 600 Ft
Pálinkamérésekből	1 500 Ft
Fedeztetési díjak	1 143 Ft

A többi bevétel egyéb, számszerűleg kisebb jelentőségű részletből alakult.

A bevételeket még növelték a büntetéspénzek, a városi fiskus örökösödési része, a mérték- és súlyhitelesítés, a lisztkereskedelem, a hús-vágás stb.

Talán elég is ebből a felsorolásból, melynek legérdekesebb része az, hogy sok olyan bevételi forrás őseit láthatjuk meg Pest város egykori javadalmai között, melyek a századok változásaiban is ellenállóképességnek bizonyultak, s mintegy előőrsei voltak olyan későbbi háztartási fedezet

eszközöknek, amelyek 100 évvel később — utóbb még inkább — a modern Pest, ill. Budapest háztartásában is fontos szerepet játszottak.

Ezekben a közlésekben, amelyek után a jelen század harmincas éveinek közepéig vizsgáljuk meg a főváros háztartásának jellemző vonásait, világosan láthatjuk, hogy a múlt század eleji, akkor kereskedővárosnak tekintett, valójában azonban még erősen mezőgazdasági jellegű Pest háztartásának két vezető iránya volt. Az egyik a közlekedéssel összefüggő bevételek számos ágazata, a másik a kifejezetten mezőgazdasági alapból származó bevételszerzés útjai. De nem lett volna Pest háztartása hű sok városunk sorozatában észlelt berendezkedéshez, ha a vendéglátóipar szerepe nem lett volna ebben az aránylag kicsi tükörképben is szembeötlő.

A *Fejérpataky László* által annak idején közzétett középkori városi számadásokban a felvidéki városokban lépten-nyomon nyomára bukkanhattunk a vendéglők, sörözők stb. háztartásalakító hatásának. Pest sem mondhatott le a múlt század fordulóján az ebbe a csoportba tartozó jövedelemszerzésről. Ha természetesen nem is lehetett szó ezelőtt 150—160 évvel a Gellért Hotel és fürdő vendéglátó-kombinát működéséről, mégis a felsorolt néhány adat közül több is azt bizonyítja, hogy a fejlődés megismerésében milyen nagy segítséget jelent számunkra az, ha a múltban tapogatózva ráakadunk olyan útjelzőkre, amelyek a későbbi korok felé is mutatnak.

Pest város kiadásait illetőleg *Schams* könyve sokkal kevesebbet mondó, mint a bevételek oldalán láttuk. *Schams* szerint Pest kiadásai nagyok és sokfélék. Számszerű anyagot azonban nemigen közöl sem a kiadásokról, sem a nagyságrendjükéről. De végtelentül érdekes az a megjegyzése, hogy a kiadások felépítésében az a vezérmotívum, hogy Pest minél hamarabb pótolja más nagyvárosokkal szemben fennálló hátramaradottságát.

Néhány apróságot mégis közölhetünk forrásunkból. Kiderül ezekből, hogy a „Katonai Kontribúciók” szükséglete átlagosan 31 314 Ft volt, a sorozás 1280 Ft-ot emésztett fel, és költséget jelentett a kaszárnyák bére is. Természetesen pénzbe került a tisztviselői illetmények és a hivatalok postai és egyéb dologi szükséglete, foglyok ételmezése, az éjjeli világítás, a partok, járdák és közlekedési utak építése és fenntartása stb. *Schams* szerint Pest kiadásai kb. 500 000 Ft-ra rúghattak, ami éppenséggel nem volt csekély összeg, s aminek előteremtéséről a városi magisztrátusnak nyilván nagy körültekintéssel kellett gondoskodnia.¹

Jóval később, amikor az 1872. évi XXXVI. tc. Óbudának, Budának és Pestnek egyesítésével megteremtette a főváros szervezetét és kiépítette háztartását, a főváros költségvetéseinek indokolásaiban s a közgyűlési vitákban évtizedeken keresztül visszatérő magyarázata volt a költségvetés egyre terebélyesedő kereteinek az, hogy fővárosunk mennyire elmaradott más országok fővárosainak külsínjétől és berendezéseitől. Valóban azt, amit amott sok száz éves, szinte zavartalan múlt adott

át hagyatékképpen az utódoknak, Budapest közönségének évtizedek alatt kellett pótolnia.

De még egy ízben visszatérek *Schams* könyvére. Felidézem az emléket az 1808-ban létesített Pest városi Szépítési Bizottságnak, mely minden magán- és középítkezésre nézve befolyást gyakorolt, s amelynek vezetése olyan avatott személy kezébe került, akinek nevét a magyar építéstörténet legragyogóbb képviselői között tartják már régóta számon. *Hild Józsefnek* hívták azt a zsenit, aki a Szépítési Bizottságnak első szellemi vezére volt. A Bizottság sürgősen hozzáfogott annak a tervnek kidolgozásához, amely szerint Pest átépítésének meg kell történnie, és 35 pontba foglalta a legsürgősebb teendőket, hogy megvalósításuk után tűnjék el a régi Pest s épüljön fel helyette az új.

Ott szerepelt a pontok között a régi városfalak és kapuk lebontása, a belső városrészekben éktelenkedő kovácsműhelyek kitelepítése, az elsőkasodott vágóhidaknak a város pereme felé való eltolása, a haltér szabályozása, a botanikus kertnek kedvezőbb helyen való újjáépítése, a városi ingatlanoknak építetők céljaira való eladása, a Redoute befejezése, a víz- és szennyvízlevezető csatornák építése a Dunához, a Duna-part és a Rákos-patak szabályozása, városliget kialakítása, templomok építése, a hajózási hivatalok alapjainak lerakása. És mennyi más gondolat sűrűsödött össze a pontok anyagába! Budapestnek szinte egyik napról a másikra beépülő része már a pesti oldal volt. A balparti városnegyed a fővárosnak az a része, melynek természeti fekvése ugyan nem volt olyan gyönyörű, mint a budai városrészeké, de lakosságának életrevalósága, eleveisége és áldozatkészsége megnyitotta az útját annak a fejlődésnek, amely sok vonatkozásban további fél századra eldöntötte Budapest városképét.

Mennyi időbe került mégis, hogy a jóval később megindult hivatalos statisztikai szolgálat megfigyelési körébe vonta Budapestnek s a többi magyar településnek a közületi háztartását is. 1881-ben még *Keleti Károly* szervezett meg statisztikai észlelést a községek háztartásáról. Természetszerűleg Budapest sem maradt ki a felvételből, melynek sikerét előmozdította, hogy a fővárosnak ekkor már évek óta rendszeres költségvetése volt.²

A továbbiakban, mikor a bevételek és a kiadások adataival a főváros háztartásának kibontakozását szemléltetjük, gyakran visszaemlékezhetünk még az egykori pesti Szépítési Bizottság tervezgetéseire, mert azok nélkül alig lehetne megérteni a főváros háztartásának tüneményes fejlődését a múlt század 70-es éveitől. Mivel vizsgálódásaink tárgya a fővárosi községi háztartás változatos útjának megrajzolása az első világháborút követő években, az előző évtizedekre vonatkozólag összeállított anyagunknak csak a végső sommázatát használjuk fel ebben a tanulmányban, — annál inkább, mert a fővárosi pénzügyek fejlődéséről 1874—1912-ig bezárólag *Ráczy Gyula* írt rendkívül értékes tanulmányt,³ aki gazdaságtörténeti kutató munkásságot is végzett, s munkája felment az alól, hogy az első világháborút megelőző időkre vonatkozó adat-

táramat olyan magyarázatokkal kísérjem, amelyek ma már a történeti kutatás közkinccsei közé tartoznak.

A magyar városok háztartásának kérdéseivel foglalkozott az 1916-ban megjelent „Magyar városok háztartása az 1910. évben”⁴ című monográfia, az első mű, amely az összes városok, köztük Budapest háztartásának képét széles alapon rajzolta meg. Utóbb a Közgazdasági Társaság 1932. évi közgyűlésén hangzott el beszámoló: „Adalékok a törvényhatósági jogú városok háztartásáról.”⁵

Az 1910. évi városi háztartási statisztikai felvétel, amelynek adatait a legtöbb vonatkozásban városonként közölte a kiadvány, a zárószámadásokhoz csatolt kérdőívek alapján készült. Bizonyára része volt ebben annak, hogy az adatgyűjtés megindítása előtt egy-egy évvel a szorosabb értelemben vett községek, valamint a vármegyék háztartásáról is történtek statisztikai megfigyelések, s elsősorban a községek háztartásáról jelent meg 1913-ban nagyszabású statisztikai kiadvány.⁶ A két úttörő vállalkozás megszervezése és végrehajtása *Buday László* nevéhez fűződik.

A városok háztartásának kérdése az 1910. évi felvétel után újra meg újra az érdeklődés és a jogszabályalkotás homlokterébe került. Az 1912. évi LVIII. tc.-nek az a melléklete pl., amely a városok évi 8 millió koronás államsegélyének szétosztását rendezte, az említett statisztikai felvétel alapján történt.

Az első világháborút követő években pedig a törvényeknek és rendeleteknek éppenséggel egész sora intézkedett a városok megingott háztartási egyensúlyának helyreállításáról. Közülük a legfontosabb az 1927. évi VII. tc. volt.

Lényegében átalakult a városok adóztatási joga. Az egykori fő bevételi forrás, a póttadó helyett — melynek felső határát most elvileg megszabták — a városok új adóforrások segítségével támaszkodhattak: a városoknak átengedett kereseti adókra, az általános forgalmi adó kezeléséért járó jutalékokra, a fogyasztási adók közül a borital és húsfogyasztási adókra, valamint az italmérési illeték átengedésére stb. Az első világháború után aránylag rövid idő alatt rendeződtek a városoknak jó néhány éven keresztül szinte gyötrelmesen ható háztartási problémái, s a század harmadik évtizedének második felében bel- és külföldi tőkepiacon városaink nagyobb beruházási célokra hosszabb lejáratú kölcsönökhöz is juthattak.

A magyar pénz értékének állandósítása (1924) után az 1924. és 1925. évi ún. szanálási válság — tehát a gazdasági konjunktúra visszaesésének ellenére is, pár éven keresztül a városok háztartásában szinte mindenféle nagy élénkség mutatkozott, s ez 1929 késő őszeig tartott. Csak ekkor kezdtek viharfelhők gyülekezni a nyugati félteke addig derült égén, hogy azután rengeteg értéket elpusztító válság robbanjon ki, amely a kapitalista államok teljes során átrohant, s mindenütt súlyos károkat okozott. Az 1929-ben megalakított Statisztikai Tanács tudományos bizottságának ösztönzésére 1933-ban és 1934-ben sor került előbb a tulaj-

donképpen községek, majd a városok háztartásának statisztikai megvizsgálására, ha szűkebb keretek között is, mint 1910 körül, s annyiban is más módon, hogy a felvételek most a költségvetésekhez igazodtak. Ezt a felvételt a Központi Statisztikai Hivatal hajtotta végre.⁷ A városok háztartásának felderítése a Fővárosi Statisztikai Hivatal feladata lett; a hivatal Statisztikai Közleményeinek 76/4. kötete gyanánt hamarosan meg is jelent a Magyar városok 1934. évi háztartási adatainak tanulságos összefoglalása. Szövegét *Bene Lajos* írta. Ebben a különben jeles munkában azonban a múltra vonatkozólag nem voltak közlések.

A szanalást követő időszakra, de a korábbi évekre vonatkozóan is meg lehet emlékezni *Homolyai Rezsőnek*, szintén a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent A főváros pénzügyei 1911—31. c. munkájáról (Statisztikai Közlemények 66/2. kötete), főleg azért, mert adatközlései az 1919—1931. évek zárószámadási előírásaira vonatkoztatva megteremtették a kapcsolatot az 1913. évvel.

Végeredményben az a helyzet, hogy az 1910. (vagy akár 1914.) és az 1934. évek mint szélső időjelzők között a bennünket különösen érdeklő fővárosi közületi gazdálkodásról nem áll rendelkezésünkre összefoglaló és olyan célkitűzésű adatgyűjtemény, ill. statisztika, amely az első világháborút követő s a harmincas évek elején lezajlott válság idején Budapest község gazdálkodásának adatait a *budapesti adatok vetületében elemezte volna*.⁸

Ezért örültem annak, hogy irataim rendezgetése közben kezembe akadt néhány tábla, amely ennek az úrnek áthidalására némileg alkalmas, továbbá arra is, hogy a táblák anyagához kommentárokat fűzzünk. Rendelkezésemre állnak ti. 1874-től kezdve 1934 végéig minden év gazdálkodásának eredeti pénzügyi és pénzügyi értékekben is kifejezett adatai a főváros tulajdonképpen háztartásáról, azok tehát, amelyek az alapszerű és az üzemi kezelés keretein kívül esnek. Ha az adatokat legalább 5 évenként átlagoljuk (az első átlag 2 éves, az utolsó 4 évre terjed), nagy szabású kép bontakozik ki előttünk az egykor kisszerű keretek között dolgozó főváros háztartásának hatalmas előretöréséről.

Aki a mai Budapest háztartásának felépítésével, teljesítményével és fejlődésével foglalkozik, szükségszerűen gondol az összehasonlítás lehetőségére, s keresi ezek módjait. Ez a munka rendkívül terhes; csak az nyúlhat hozzá a siker reményével, aki az egykori főváros mai szemmel nézve kisszerű közületi életének legalább fontosabb célkitűzéseit ismeri, s aki Budapest azóta hatalmasan megnövekedett költségvetésének bonyolalmas helyzeteiben is kiismeri magát. Hiszem, hogy lesznek majd, vagy talán már vannak is olyan gazdaságtörténészek vagy közírók, akik ilyen terveket szőnek. Ezeknek munkáját — remélem — megkönnyítik azok a fejtegetések, amelyeket alább a magam anyagához csatolva közlök.

A közületi, városi és községi költségvetéseknek (ill. zárószámadásoknak) régi betegsége volt az, hogy nagyon eltérő felépítésük és beosz-

tásuk nemcsak a különböző városokkal és községekkel való összehasonlítást tette igen nehézkesé, hanem ugyanazon városi vagy községi közület költségvetéseinek *biankóképe* is gyakran átalakult. Sokszor szinte leküzdhetetlen nehézséget okozott a magánkutató számára az eltérő nyomokon felbukkanó adatok közös útra vezénylése.

Nem ok nélkül, sőt nagyon is helyes elgondolás alapján rendelkezett az 1927. évi VII. tc. a városok, községek és vármegyék háztartásáról oly módon, hogy azok a belügyminisztérium által megjelölt keretek szerint készítenők el. Mennyire egyszerűbb lett volna 1910-ben is a fentebb már idézett városháztartási felvétel anyagához hozzájutni, ha az egységes minta szerint készült felvételi adatok ellenőrzésére bekért városi zárószámadások felülvizsgálásánál nem tűnt volna ki az, hogy gyakran *szinte akrobatikus műveletek után* lehet csupán a célt, a közös „platformot” megteremteni.

1928-ig erről nem lehetett szó Budapest esetében sem, s tulajdonképpen első ízben az 1931. évi költségvetés *szerkezete* volt olyan, amelyet véglegesen megállapodottnak gondolhattunk volna. Igen ám, de Budapest sem volt kivétel az általános szabály alól, s ha a történeti fejlődés hiteles sorait kellett összeállítani, nem lehetett mást tenni, mint hogy a korábbi évekre vonatkozó adatokat az 1931. évben *kialakított költségvetési rendhez képest átépíteni*. Ismételjük, hogy a költségvetés szerkezete szinte állandóan változott a fővárosban is. Egyes intézmények, üzemek pl. hol a községi háztartás költségvetésében, hol azon kívül, önállóan szerepeltek. Az alapszerű kezelés és a nettó és bruttó előirányzati rendszer változásai, és még más okok is a költségvetési végösszegeket időnként eltérően alakították. Sajnálattal kellett és kell még most is megállapítanunk, hogy a *költségvetésekben előirányzott végösszegek nem is voltak alkalmasak az összehasonlításra*, ezért kellett azokat közös nevezőre hozni abban a formában, ahogy mi is tettük.

Mielőtt azonban számsorunkat bemutatnók, még egy bizonyos módszertani kényszerűsége hívjuk fel a figyelmet. Említettük fentebb, hogy az anyag, amellyel a továbbiakban dolgozunk, elvileg a költségvetések alapján készült, Budapesten azonban az 1919—26. évekre vonatkozólag a költségvetési számok helyett mégis a zárószámadási eredményeket használtuk fel. Az első világháború befejezése után eltelt jó pár éven át legfőképpen a pénzürték örökös változása vagy pontosabban: zuhanása miatt *éveken át nem lehetett szó normális költségvetések elkészítéséről*, még az államháztartásban sem. A főváros gazdálkodása is korábbi időszak költségvetéseinek *elvi* alapján állott, melynek végrehajtását azonban az élet követelményei szabták meg, minden évben újra meg újra más formában és más keretek között.

Ezek számaait másképpen, mint a zárószámadások előírásai alapján nem lehetett egybekapcsolni. 1927-től kezdve azután a költségvetések előkészítésének régi rendszere újra éledt, s most már 1934-ig bezárólag a költségvetések adatait lehetett egymás után felsorakoztatni, természetesen az 1931. évi költségvetés rendszerében, ami könnyebb feladat

volt, mert a költségvetések elkészítésének említett lazasága ekkor már megszűnt.

Meg kell még jegyezni, hogy a községi háztartásnak mind bevételi, mind kiadási rovatait 1874-ig visszamenőleg kétféle pénzgységgel mutatuk ki: 1874—1898-ig forint, és a forintértékeknek pengőértékekre való átszámításával pengőértékben, 1899—1925-ig korona- és pengőértékben. 1926-tól kezdve azután táblázatunk mindkét sorában pengőértékek szerepeltek.

Az időbeli távlat jobb megértetése végett az alaptáblázat anyagából elkészítettük a számsorok ötéves átlagait. Célszerűnek látszott, hogy az első két év adatainak átlagolása után 1876—1930 ig bezárólag mindig öt év átlagát számítsuk, az utolsó átlagot pedig 4 évre vonatkoztassuk.

Az ötéves átlagok alkalmazása tanulmányunk szempontjából kifogástalannak látszik, s bár a rendelkezésre álló adatok szempontjából talán tetszetősebb volna, ha az átlagszámítást az utolsó esetben is 1935-ig végeztük volna el, viszont a Budapest székesfővárosunk akkori gazdaságtársadalmi életében jelentős befolyást gyakorolt konjunkturaciklus valójában az 1926. évvel kezdődött és 1929-ben érte el tetőpontját, tehát abban az évben, amelyben az 1930. évi költségvetést kidolgozták. Ez utóbbiban a válság hatása ezért még nem nyilvánulhatott meg.

Az 1930. évvel megindult ún. depresszió az 1931—34. években jelentkezett legerősebben, nemcsak az ország, hanem a főváros gazdaságában is. 1935-ben a fővárosi háztartási összegezés átmeneti összezsugorodása megszűnt, s a háztartási legjobban érintett részeiben is feltűndeztek a kiegyenlítődés jelei. *Ezért* nem származik baj abból, hogy táblázatunk közlései az 1934. évvel zárulnak, nem úgy mint *annak idején*, amikor a fővárosi lakosság adóterhelése nagyobbodott, ám a háztartási keretek szociális vonatkozású érdekeltégei nem tudták még kiheverni az előző évek hiányait.

A táblázat anyaga, amelyhez kapcsolódva adalékaink közlése megindult, az 1. sz. táblázatban található.⁹ A táblázat számsorait az 552—53. oldalakon olvashatjuk.

Első pillantásra is szembeszökő az a rendkívüli mértékű emelkedés, amely a főváros háztartásában 60 év alatt megmutatkozott. Akár a kiadások, akár a bevételek számsoraira tekintünk, megállapíthatjuk, hogy a 70-es évek közepétől kezdve addig, míg a költségvetés két oldalának maximumai kialakultak, csaknem tizenötszörösre nőttek fel a fedezet, ill. a szükséglet adatai.

A később még megadandó magyarázat szerint ezek a *maximumok nem 1934-ben mutatkoztak, hanem 1930-ban*. Tény azonban, hogy a *főváros háztartási kezelésének előirányzata szemmel látható módon nagyobb mértékben növekedett, mint a népesség száma*. Ezért több alkalommal is alkalmazni fogjuk az egy főre számított bevételek és kiadások számításának módszerét, de eleve utalni kellett számsorunknak erre a jellegzetességére.

Időbeli számsoroknál is érdekes lehet a nagyságrendbe állított sor középső értékének, a mediánnak a megvizsgálása. Az adott esetben ez a

I. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSE 1874—1934

(1919—26-ig zárszámadási eredmények)

Év	Községi háztartás			
	kiadásai		bevételei	
	eredeti pénzjegységben	Pengőben	eredeti pénzjegységben	Pengőben
	Ft		Ft	
1874	5 279 944	12 249 470	5 285 919	12 263 332
1875	5 387 781	12 499 652	5 377 977	12 476 907
1876	5 509 916	12 783 005	5 465 423	12 679 781
1877	5 858 519	13 591 764	5 846 507	13 563 896
1878	5 169 682	11 993 662	5 238 832	12 154 090
1879	5 293 594	12 281 138	5 366 177	12 449 531
1880	5 457 870	12 662 258	5 498 376	12 756 232
1881	6 030 224	13 990 120	6 015 732	13 956 498
1882	6 053 935	14 045 129	6 053 935	14 045 129
1883	6 571 769	15 246 504	6 560 037	15 219 286
1884	6 811 394	15 802 434	6 790 150	15 753 148
1885	7 406 307	17 182 632	7 402 558	17 173 935
1886	7 273 432	16 874 362	7 273 432	16 874 362
1887	7 360 314	17 075 928	7 370 314	17 099 128
1888	7 687 163	17 834 218	7 687 160	17 834 211
1889	7 909 384	18 349 771	7 909 384	18 349 771
1890	8 157 628	18 925 697	8 157 628	18 925 697
1891	8 809 733	20 438 581	8 809 730	20 438 574
1892	9 395 424	21 797 384	9 395 424	21 797 384
1893	9 399 508	21 806 859	9 399 508	21 806 859
1894	10 082 168	23 390 630	10 082 168	23 390 630
1895	12 583 494	29 193 706	12 583 494	29 193 706
1896	13 411 794	31 115 362	13 411 694	31 115 130
1897	14 619 849	33 918 050	14 357 216	33 308 741
1898	15 532 846	36 036 203	15 315 263	35 531 410
	Kor.		Kor.	
1899	34 527 346	40 051 721	34 575 466	40 107 541
1900	33 646 614	39 030 072	33 647 492	39 031 091
1901	32 555 455	37 764 328	32 555 455	37 764 328
1902	33 200 074	38 512 086	33 117 265	38 416 027
1903	34 372 666	39 872 293	34 349 751	39 845 711
1904	34 662 699	40 208 731	34 665 260	40 211 702
1905	37 298 126	43 265 826	37 298 126	43 265 826
1906	37 335 987	43 309 745	37 335 987	43 309 745
1907	39 850 242	46 226 281	37 587 192	43 601 143
1908	44 561 557	51 691 406	42 776 083	49 620 256
1909	44 914 508	52 100 829	44 923 508	52 111 269
1910	51 433 655	59 663 040	51 433 655	59 663 040
1911	57 050 397	66 178 461	57 198 603	66 350 379
1912	71 851 813	83 348 103	71 863 683	83 361 872
1913	77 623 647	90 043 431	77 623 647	90 043 431
1914	82 915 170	96 181 597	82 941 662	96 212 328
1915	88 807 949	103 017 221	78 662 169	91 248 116
1916	145 504 279	94 305 034	80 833 262	76 050 273

I. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSE 1874—1934

(folytatás)

(1919—26-ig zárszámadási eredmények)

Év	Községi háztartás			
	kiadásai		bevételei	
	eredeti pénzegységben	Pengőben	eredeti pénzegységben	Pengőben
	Ft		Ft	
1917	119 653 816	87 772 931	81 862 360	60 374 066
1918	174 212 033	91 979 378	113 170 374	59 793 775
1919	290 622 548	36 643 713	222 845 750	28 097 943
1920	511 353 561	12 357 712	587 907 488	14 207 765
1921	870 541 732	11 880 334	1 224 539 472	16 711 361
1922	3 202 268 842	13 266 542	3 992 785 254	16 582 967
1923	75 562 670 851	25 043 629	81 949 521 342	27 160 413
1924	736 608 817 419	56 964 423	1 037 707 043 567	69 809 344
1925	1 416 287 963 820	103 626 469	1 540 493 470 477	112 714 294
	P.		P.	
1926	126 601 658	126 601 658	123 516 124	123 516 124
1927	141 408 095	141 408 095	141 412 930	141 412 930
1928	174 102 826	174 102 826	174 344 329	174 344 329
1929	177 679 427	177 679 427	177 680 898	177 680 898
1930	180 637 311	180 637 311	180 638 687	180 638 687
1931	176 083 002	176 083 002	176 083 848	176 083 848
1932	165 733 127	165 733 127	165 727 576	165 727 576
1933	151 044 291	151 044 291	151 083 898	151 083 898
1934	144 671 723	144 671 723	136 364 667	136 364 667

medián a bevételeknél és a kiadásoknál egyaránt 84 millió pengő körül mozog.¹⁰ A valóságban azonban csupán egy évben, 1912-ben alakult ki a mediánhoz közel eső érték, bár annál valamivel mégis kisebbek voltak akkor a kiadások és bevételek (83,3, ill. 83,4 millió P). *Előzőleg a főváros gazdálkodása csak lassan fejlődött, s az első 20 milliós (számításaink szerint való) költségvetési végösszeg is csupán 1891-ben jelentkezett, — abban az évtizedben tehát, melyben azután kivétel nélkül minden évben magasabbra és magasabbra hágott a költségvetések végösszege, azaz szüntelen fejlődés bontakozott ki (különösen 1895, ill. 1896-tól).*

A 90-es évekig bezárólag a költségvetések keresztmetszete szűkebb gazdálkodás lehetőségeiről tanúskodott. Mintegy a későbbi idők sokkal több városi szükségletet kielégítő gazdálkodásának *előkészítő* periódusa volt az a 16 év, amely 1874—1890-ig terjedt, annyiban is érdekes tanulságot mutatva, hogy nagyobb kilengések sem jobbra, sem balra nem fordultak elő. A költségvetési bevételek és kiadások nagyjából egyensúlyban voltak, s az egyik vagy másik oldal javára mutató eltérések ebben az időben sohasem jeleztek feltűnő eltérést.

Az 1900—1910-ig terjedő időszak a főváros háztartása *megizmosodásának* időszaka volt. Egy kivétellel ekkor is minden évben — majd az

évtized közepétől kezdve erősen — emelkedőben voltak a főváros költségvetései. Az 1910. évi egyensúlyban álló költségvetés már olyan határátmenet felé tartott, s a megfigyelő joggal helyezkedett várakozó álláspontra addig, amíg eldőlt, vajon a lendület ereje később megtörik-e, vagy pedig megmarad, avagy éppenséggel emelkedni fog. Az utóbbi eset következett be. De az 1914 nyarán kitört világháborúnak a főváros háztartásában is kifejeződő hatásai következtében már az 1915. évi költségvetésben *felborult a régi rend*, mely szerint a bevételek mindig csaknem teljesen fedezték a kiadásokat, s azután *hosszú időre búcsút is kellett mondani annak a pénzügyi berendezkedésnek, amely biztos bevételekből rendezhette a kiadásokat.*

Az ún. háborús éveknek (az első világháború éveinek és az azt követő éveknek is) gazdálkodására nem annyira az volt a jellemző, hogy ezekben az esztendőekben a háztartás létfontosságú szükségleteit is csak különleges hitelműveletekkel és az államháztartás segítségével lehetett kielégíteni, hanem inkább az, hogy a bevételek és a kiadások, a költségvetések végösszegeit pengő értékre átszámítva 1918 után *szinte zuhanni kezdtek.*

Csupán 1921—1922 körül fordult meg a helyzet: a kiadások rohanó szekerét meg lehetett fékezni, a bevételeket gyűjtő községi pénztárat pedig lassanként ismét fel lehetett tölteni fedezeti eszközökkel. 1923-ban a beteg háztartás magához térése tovább folytatódott: 1924-ben már kb. ott tartott, ahol — valaha — a 900-as évek első évtizedének végén. 1925-ben a költségvetésnek legalább a kiadási oldala éppen akkora volt, mint 1915-ben. Csak hogy *akkor* egy közbelső szakadéknak innenső, 1925-ben a túlsó oldalán.

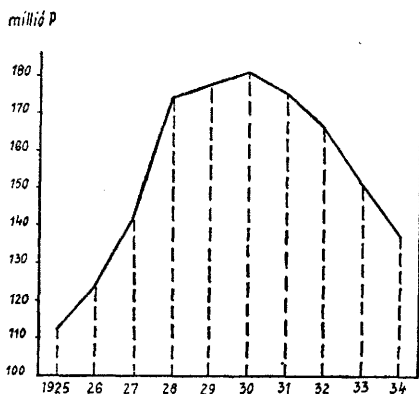
A helyzet javulása a bevételek terén még jobban megnyilvánult, mint a kiadásoknál. Már 1920-ban *meghaladták a zárószámadás bevételei a kiadások előírásait*, s a következő esztendőekben ez a többlet — bizonyos ingadozásokkal — jellemző tünete lett a főváros gazdálkodásának. 1924-ben pl. a bevételek kb. 20%-kal múlták felül a kiadásokat, 1925-ben is csaknem 10%-kal, annak jeléül, hogy *a pénzérték megszilárdulásával kapcsolatban a főváros fedezeti gazdálkodása jóval több erőforráshoz jutott, mint amit közvetlenül felhasználtak a költségvetési keretek kielégítésére.*

Ennek azonban — amint már előbb is érintettük — az állami adóprés hirtelen fokozódó nyomását csak súlyosbító községi közjogi bevételeknek addicionális nyomása volt a legfőbb okozója. A lakosságnak nagyobb adóterhet kellett kiizzadnia, de a fővárosi közigazgatás csak tétován tudott bánni — akárcsak az államháztartás — a váratlanul kezébe jutott bevételi többletekkel: a kiadásokat nem tudta úgy irányítani, hogy a szociális, a közegészségügyi, a kulturális stb. igazgatás pénzügyi fedezetében évek óta mutatkozó elhanyagoltságot gyorsan ki tudta volna küszöbölni.

Alább, a költségvetési átlagok közlésénél a főváros községi háztartásának ez az érdekes fejlődése talán még jobban ki fog tűnni. És az is meglátszik, hogy *szinte szerencsés véletlen folytán* esetünkben elegendő az

átlagszámítás megszokott módját alkalmazni, s nincs szükség mozgó átlagok számítására. Sőt, mintha a fővárosi költségvetések számaiban jelentkező irányzat így határozottabban kerülne felszínre, mint éppen az imént említett mozgó átlagok számítása révén.

Ez az oka annak, hogy midőn a fővárosi költségvetéseknek (ill. 1926-ban a zárószámadásoknak) azokat az értékeit vizsgáljuk, amikor már az előirányzatok nem forint- vagy korona értékben, hanem pengőértékben történtek, az egymás után következő 9 év kiadásainak és bevételeinek számsora egyaránt (sok tekintetben egyöntetűen) olyan fejlődést mutat, amelyet az időbeli sorok alakulásának egyik ritka példája gyanánt jegyezhetünk fel. Nézzük csak az alábbi kis grafikont, amely ezeknek az éveknek kiadási összegeze alapján készült.

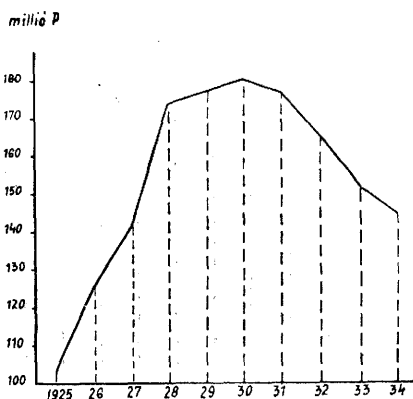
1. A főváros kiadásainak alakulása 1925—1934

1926-tól kezdve gyorsan növekedtek a főváros kiadásai, s 1930-ban jutottak el tetőpontjukra, hogy azután 1934-ben kb. ugyanarra a mélypontra süllyedjenek, ahol 1927-ben voltak, az emelkedés hullámának elején. Erről még később is lesz szó.

Ha a grafikont abban a változatban is elkészítjük, hogy az 1927—34-es évek költségvetési bevételeinek adatait alakítjuk át (2. grafikon, 556.o.), a most tárgyalt hullámmozgás még határozottabban és még tisztábban kifejeződik, — egyben azonban arról is tanúskodik, hogy a húszas évek második felében Magyarország újra megjavult gazdasági viszonyai között a székesfőváros költségvetései is évről évre fokozódó arányokban álltak a közönség rendelkezésére. Az igazi fejlődés legmagasabb pontját már az 1929. évi költségvetés is csaknem elérte, s ezen a szinten még 1931-ben is meg tudott maradni. A nagy nekiiramodás tehát az ún. gazdasági rekonstrukció első 3—4 évében jött létre. A tetőzés is ugyanennyi éven át tartott, hogy azután a világválság éveiben ez a kedvező irányzat hirtelen megtorpanjon, majd szinte meg is szűnjön.

Ezeknek az éveknek egyébként is érdekes adaléka, hogy 1927-től 1933-ig (tehát 7 éven keresztül) a bevételek és kiadások csaknem tökéletes egyensúlyban voltak. Jóformán csak pár pengőnyi eltérés mutatkozott hol a bevételek, hol a kiadások javára. Kivételes évek voltak 1926 és 1934. Az elsőben a kiadások még kb. csak 2,5%-kal haladták meg a bevételeket, 1934-ben pedig már eléggé számottevően (6,2%-kal). Ez tehát annak a jele, hogy a *megduzzadt kiadási költségvetéseket a válság idején nem tudták olyan mértékben korlátozni, amint azt a bevételek alakulása szükségessé tette volna.* Erről is lesz még szó.

Ezek az eredmények azt is sejtetik, hogy a két világháború közé eső korszakban a főváros pénzügyeinek vizsgálatával e tanulmány szűk keretein túlmenően is, érdemes volna *egyéb részleteiben* foglalkozni. Ezekre

2. A főváros bevételeinek alakulása 1925—1934

a vizsgálódásokra részben majd módot nyújt a kiadások és bevételek tagolódásának elemzése. De a történeti bizonyítás céljából arra is szükség lehetne, hogy a szemle körét és tartalmát terjesszük ki olyan mélyebb vonatkozásokra is, amelyek megközelítésére a székesfőváros *közigazgatásáról* készült jelentéseknek éppen ebben az időszakban megindult rendszeres közzététele módot nyújtana.

Többször említett számításaink eredményeit mutatjuk be az 557. oldalon olvasható 2. sz. táblázatban, mely a főváros költségvetési eredményeit 1874—1934-ig átlagokban, továbbá indexszámokban (fejlődési viszonyszámokban) mutatja be, s emellett a 3. sz. táblázatban módot nyújtunk arra is, hogy a bevételek és kiadások egy főre eső arányszámait szemléltessük. Kiegészítésképpen azokat a számokat is bemutatjuk, amelyek a kiadásoknak a bevételekben kifejezett százalékait rögzítik.

Első pillantásra jelentkeznek azok a fejlődési vonalak, amelyekről egyes évek eredményeinek a megbeszélésénél szóltunk: a század második évtizedének közepéig mutatózó szakadatlan növekedés, amely a millen-

nium éve után vált erőteljesebbé, majd a meredek esés, s a legutolsó két évcsoportban újra, most már egészen rohamos emelkedés. *Az átlagok természetesen tompítják az egyes évek ingadozásainak erejét*, bár az 1911—15-ös évekkig bezárólag mind a kiadások, mind a bevételek átlagai állandóan emelkedtek, majd lecsökkentek, csaknem, vagy éppen a felére a 20-as évek elején. Másrészt azonban az 1926—30 között és az 1934-ben jelentkezett hatalmas változás így sokkal szembetűnőbb a bevételeknél és kiadásoknál egyaránt, főképp az utóbbiaknál.

2. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSEI ÁTLAGOKBAN ÉS FEJLŐDÉSI VISZONYSZÁMOKBAN 1874—1934

Átlagolt évek	Községi háztartás			
	kiadási		bevételei	
	Pengő	1913 = 100	Pengő	1913 = 100
1874—1875	12 374 561	13,7	12 370 119	13,6
1876—1880	12 642 365	14,0	12 720 706	14,1
1881—1885	15 253 364	16,9	15 229 599	16,9
1886—1890	17 811 995	19,8	17 816 634	19,8
1891—1895	23 325 432	25,9	23 325 431	25,9
1896—1900	36 030 282	40,0	35 818 783	39,8
1901—1905	39 924 653	44,3	39 900 719	44,3
1906—1910	50 598 260	56,2	49 661 091	55,2
1911—1915	87 753 763	97,5	85 443 225	94,9
1915—1920	64 611 754	71,8	47 704 764	52,9
1921—1925	42 156 279	46,8	48 595 676	53,9
1926—1930	160 085 863	177,8	159 518 594	177,2
1931—1934	159 383 036	177,0	157 314 997	174,7

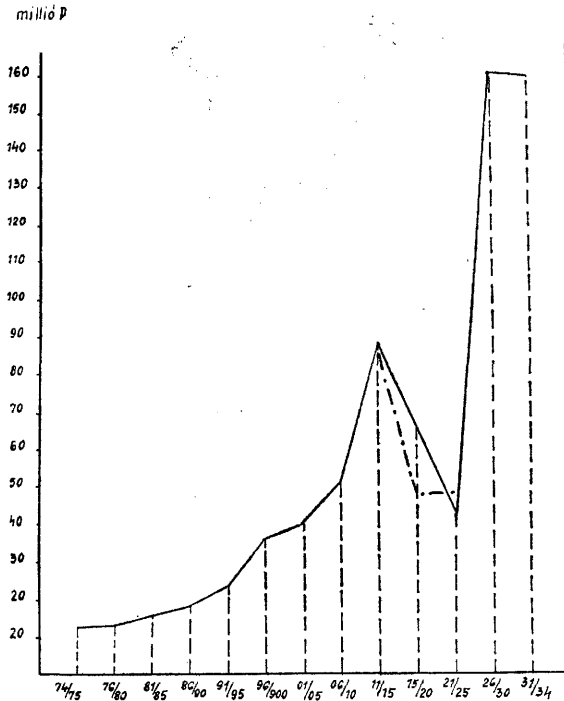
A fejlődési viszonzyszámok elkészítésénél alapként az 1913. évet lát-szott célszerűnek elfogadni, amely az utolsó ún. békeév volt, mert 1914-ben már kirajzolódtak az 1908. évi, ún. annexió-s válság óta kirobbanással fenyegető, majd a Balkán-háborúk folytán egészen a közeljövőben várható nagy háború körvonalai, ha akkora nagy világrensésre, mint aminő azután 1914 nyarán bekövetkezett és tartott 1918 késő őszéig, csak kevesen számítottak is. A hivatásos politikusok és a hadseregek vezetői semmi esetre sem, mert hiszen ki hallotta meg ezek közül a közeledő nagy világ-égés tüzének ropogását, melyet pedig a marxizmus már régóta hirdetett, utalva azokra a nagy érdekelletétekre, melyek a kapitalista országok között pattanásig feszítették a húrt.

Az 1913. év alapul választása azzal az érdekes eredménnyel járt, hogy mivel 1913-ban a főváros költségvetésének kiadási és bevételi oldala egyaránt 90 millió körül mozgott, az összes fejlődési viszonzyszámok szinte rátekin-téssel is meggyőzhetik az olvasót arról, mennyire hűségesen követték a számítási eredmények a főváros gazdálkodásának felfelé és lefelé irányuló mozgását. *Nagyban és egészben az ún. indexek abszolút értékei*

kb. 10%-kal haladták meg a kiadások vagy bevételek millió pengőben kifejezett összegeit. Teljes mértékben érvényre jut így is az a hatalmas különbség, amely a vizsgált korszak első idejének bevételi és kiadási mozgalmát elválasztja a 20-as évek második felében és a 30-as évek során tapasztalt értékektől.

Mínt hogy a most tárgyalt átlagszámok a székesfőváros háztartása fejlődésének csúcserőit elvezetnek el, aligha követünk el hibát, ha ezeket grafikusán ábrázoljuk:

3. A főváros kiadásai költségvetési átlagokban az 1874—1934. években. (—) 1911—25-ig a bérleti átlagokat is ábrázoltuk (---)

A grafikon ábrázolásának elkészítését az indokolta, hogy — amint említettem — a kiadások (és bevételek) pengőértékeinek, valamint a két háztartási oldal indexeinek alakulásában természetszerű összhang mutatkozik. Akár a pengőérték, akár az indexek idősorának változását akarjuk tömören jellemezni, a hosszú történelmi sor döntő tanulsága a háborús évek zavaró hatásának kiküszöbölésével is az, hogy már a második világháború kitörése előtti években is a főváros költségvetései olyan magasra emelkedtek, amilyen csúcsokról korábban szinte álmodni sem lehetett.

Aligha kell csodálkoznunk azon, hogy a főváros költségvetéseinek ez a rendkívüli mértékű megduzzadása a lakosság összességének teherviselését is erősen próbára tette, amint ezt már eddig is többször nyomatékosan hangsúlyoztunk. Ennek a próbatételnek súlyosságát az egy főre számított bevételek és kiadások értékeinek statisztikai sorai jellemzik legjobban. Ezeket a számításokat több okból is el kellett végezni. Egyfelől azért, mert a közületi háztartások által a lakosságot sújtó terhek értékelésének ez a számítási módszere világszerte alkalmazott eszköz. Másrészt pedig a számításokból az is kitűnik, hogy ha hosszabb történeti vonatkozásban az egy főre számított költségek és bevételek nem is emelkedtek olyan gyors ütemben, mint a költségvetések végösszegei, a lakosság teherviselő képességével szemben kifejeződő hatásuk mégis egyre súlyosabbá vált.

3. EGY FŐRE ESŐ KIADÁSOK ÉS BEVÉTELEK PENGŐBEN BUDAPESTEN 1874—1934-ES ÉVEKBEN

Átlagolt évek	Kiadások	Bevételek
1874—1875	41,4	41,4
1876—1880	36,9	37,2
1881—1885	37,8	37,7
1886—1890	37,4	37,4
1891—1895	42,2	42,2
1896—1900	53,3	53,1
1901—1905	52,8	52,7
1906—1910	56,2	55,4
1911—1915	95,7	93,3
1916—1920	68,7	50,6
1921—1925	45,4	52,3
1926—1930	162,4	162,2
1931—1934	156,0	153,7

Érdeemes táblázatunknak erre vonatkozó számait az olvasók figyelmébe ajánlani. A magunk részéről megelégszünk azzal, hogy a még nagyobb részükben békeéveknek számító 1911—15-ös évek viszonyszámait hasonlítjuk össze a 20-as és 30-as évek viszonyszámaival. Az 1911—15-ös években egy főre eső kiadások összege a fővárosban 95,7, a bevételek összege 93,3 P volt, míg 1926—30-ban 162,4, ill. 162,2 P. 1931—34-ben pedig 156 és 153,7 P. Az egy főre eső adóteher tehát kb. 3/4-del lett nagyobb, mint az első világháború kitörését megelőző időszakban. Sőt, ha a század első évtizedének első felére tekintünk, a főváros lakosságának a kiadásokhoz és bevételekhez arányított érdekeltsége viszonylag rövid idő alatt szinte háromszorosára szökkent fel.

A fővárosi költségvetések végösszegének emelése tehát a főváros lakosságában rejlő anyagi erők szoros igénybevételével történt — vagy azoknak csak túlzott kiaknázásával történhetett. — Ez a körülmény annál inkább feljegyzést érdemel, mert ha a fővárosban az ipar, különösen a nagyipar kibontakozása az 1920-as évek második felében szerveződött is meg, a változás koránt-

sem jelenthette azt, hogy a fővárosi lakosság tömegeinek adózó ereje is hasonló mértékben növekedett. (L. a 3. sz. táblázatot, 559. o.)

Már most érintjük azt, hogy a bevételek frontján ebben a korszakban az állam által átengedett III. és IV. osztályú kereseti adó, a házbérkrajcár, személyfuvarozási illeték s az általános forgalmi adóból való részese-dés, valamint a borital- és húsfogyasztási adók kezelése játszották a legnagyobb szerepet, — *csupa olyan bevételi forrás, mely a széles adózó rétegek, a vékonyabb pénzü fővárosi lakosság adóterheinek emeléséből, s időnként talán kipréseléséből állott elő.* Könnyű ebből arra következtetni, hogy a főváros háztartásának fejlődésében alig jelentkező az 1926/30-as évektől az 1931/34-es évekig számottevő mérséklődés, a háztartás irányításában az utóbbi — a lakosság széles tömegeire súlyos nyomást jelentő — időszakban nem történt határozott lépés a lakosság közterheinek csökkentésére.

Igaz, hogy a két szélső időszak között az 1916—20 és 1921—25 közötti években a bevételek egy főre eső hányadai nagyjában azon a színvonalon mozogtak, ahová már az 1896—1900-as években jutottak el, csak hogy ennek a helyzetnek megint az volt a fonákja, hogy a költségvetési bevételi források akkor hoztak a főváros közpénztára számára a lakosság lélekszámához képest arányos bevételt, amikor a háborús depresszió s azt követő évek általános hanyatlásában a főváros társadalmának túlnyomó részében, s különösen az ipari munkásság és az alkalmazottak körében az anyagi lét biztonságot feltételei gyakran hiányoztak.

4. A KÖLTSÉGVETÉSI KIADÁSOK A BEVÉTELEK %-ÁBAN 1874—1934

Átlagolt évek	%	Átlagolt évek	%
1874—1875	100,1	1906—1910	102,1
1876—1880	99,6	1911—1915	102,2
1881—1885	100,2	1916—1920	135,7
1886—1890	99,8	1921—1925	86,8
1891—1895	100,8	1926—1930	100,6
1896—1900	100,8	1931—1934	101,4
1901—1905	100,2		

Számításokat végeztünk arra vonatkozólag is, hogy a főváros kiadásai a bevételekhez képest milyen magasak voltak. Táblázatunk általában egyensúlyi helyzetet jelez: tudvalevőleg a költségvetés két oldalának egyensúlya mindig a pénzügyi vezetés ideálja. *A költségvetési egyensúlyt azonban könnyebb biztosítani, mint a zárszámadásokét, a bennük kifejeződő pozitív és negatív eltérések miatt, sőt a zárszámadásokban akkor is felléphetnek hiányok, ha az előirányzat összeállítás után gazdasági vagy társadalmi hatások nem várt lüktető mozgást idéztek elő a közösségi háztartásban.*

A hetvenes évek közepétől kezdve egész 1915-ig (az átlagok szerint) nagyjából sikerült is a főváros gazdálkodásának pénzügyi egyensúlyát megőrizni: a kiadási előirányzatok csak kis mértékben haladták meg a bevételeket. A századforduló előtt ez a szilárd helyzet már ingadozni kezdett, a világháborús évek első felében pedig a fedezet elégtelenné vált, s mikor a *háborús gazdálkodás hatásai alól a főváros sem vonhatta ki magát, a pénzügyi adminisztrációnak egyre több nehézsége támadt a fogyó bevételeket is — a merevebb kiadási front anyagi biztosítékait — előteremteni.*

1916—20-ig úgy látszott, hogy felborul a főváros háztartása, s ha nagyarányú átmeneti hitelforrások segítettek is a réseket eltönni, szinte kapóra jött a főváros háztartásában az a különben kétes értékű fedezeti eszköz, hogy 1920 után a főváros belföldi kölcsöneinek terhe szinte megsemmisült. Kettős okból történt: egyrészt az állam a kölcsönszolgálat felét magára vállalta, — másrészt még többet tett a *koronaértékben kibocsátott kölcsönök értékének devalválódása*. Külföldi hitelezőkkel is sikerült — ha látszólag nem is előnyös, de nem is a legrosszabb — megállapodást kötni a főváros intéző köreinek (az ún. ostendei egyezményben). Igaz ugyan, hogy az egyezmény fenntartotta a kölcsönök eredeti összegeit és feltételeit, melyek szerint a hitelező választhatja meg a teljesítés valutáját. A külföldi valutaárfolyamok előnyeit Budapest közönsége már csak olyan időben élvezhette (1936-tól), amikor a valuta-leértékelések teljesen befejeződtek. De sokat jelentett a főváros számára, hogy 1936-ig a tőketörlesztések szüneteltek, s a kamatok is előbb 50, majd 75%-ra csökkentek.

Jellemző tanulság, hogy míg 1915-től 1920-ig a kiadások tömege jó harmadrésszel volt több, mint a bevételeké, az 1921—25 közötti évek egyetlen olyan időszakot alkottak, amikor a kiadások összege 1/6 résszel kisebb volt a bevételeknél. S ezekből az évekből végig zárószámadási adatok állnak rendelkezésünkre.

*

Adatközlésünk és számaink második fontos részében most már azoknak a soroknak alapján tevékenykedünk, melyek az 1914., továbbá az 1926—34-es évek statisztikai anyagából származnak. Az évek kiválasztása annyiban szerencsésnek látszik, hogy a közelebbiről vizsgálandó adatcsoportoknak csaknem mindegyike költségvetésekből ered. Kivétel csupán az 1926. év, erről az évről azonban annak idején, mikor a táblázatok készültek, csak zárószámadási adatok álltak rendelkezésemre. A költségvetési elem tehát túlnyomó a táblázatokban és azokban a fejtegetésekben is, melyek hozzájuk kapcsolódnak.

Azokat az adatokat, amelyeknek az összesített értékeit hosszú történeti sorok bemutatásával vizsgáltuk, a feldolgozások több irányban bontják szét. Mindenekelőtt a költségvetési fejezetek összesítő rovatait kellett különválasztani, hogy áttekintést nyújtsunk a főváros gazdálkodásának irányairól.

Melyek ezek a fejezetek? S miképpen festenek a számok a bevételek és a kiadások tömegének szétbontása után?

5. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSEI AZ 1914. ÉS AZ 1926—1934. ÉVEKBEN

Fejezet	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934
		évek átlaga			évek átlaga			évek átlaga		
		Pengőben			% -ban			1927 = 100		
	<i>I. Rész. Községi háztartás</i>	<i>A) Bevételek</i>								
I.	Igazgatás	872 109	1 256 197	1 264 758	0,91	0,79	0,80	77,4	111,5	112,2
II.	Út- és csatornaépítés	1 435 719	2 289 770	1 721 359	1,49	1,43	1,09	112,3	179,0	134,6
III.	Városépítés és tűzrendészet .	1 668 152	1 576 015	1 769 578	1,73	0,99	1,12	164,4	155,3	174,4
IV.	Közjogi szolgáltatások	665 538	823 106	867 893	1,69	0,51	0,55	92,1	113,9	120,1
V.	Közgazdaság és közlekedés .	4 752 733	3 306 467	3 998 115	4,94	2,11	2,54	213,7	151,4	179,8
VI.	Pénzügy	70 244 033	126 169 797	118 442 066	73,00	79,10	75,30	61,8	111,0	104,2
VII.	Közüoktatás	2 825 965	2 381 006	2 112 185	2,94	1,49	1,34	120,7	101,7	90,2
VIII.	Közélelmzés	5 221 175	9 723 273	9 404 631	5,43	6,10	6,00	52,8	98,3	95,0
IX.	Közjótékonyág, szoc. pol. és közműv.	4 572 565	5 840 718	12 612 051	4,75	3,66	8,02	116,9	149,4	322,6
X.	Közegészség és köztisztaság .	1 975 405	3 076 730	2 372 550	2,06	1,93	1,50	69,3	107,9	83,2
XI.	Városgazdaság	1 978 933	3 015 514	2 749 811	2,06	1,89	1,74	83,4	127,0	115,8
	<i>I. Rész összesen ..</i>	96 212 327	159 518 593	157 314 997	100,00	100,00	100,00	68,0	112,8	111,2
	<i>II. Rész. Különdálló alapok</i>									
I.	Fővárosi közkórházi alap ...	6 904 561	12 239 099	12 790 241	100,00	89,00	94,50	60,7	107,6	112,4
II.	Főv. alkalmazottak segítő-alap	—	1 506 307	742 671	—	11,00	5,50	—	—	—
	<i>II. Rész összesen ..</i>	6 904 561	13 745 406	13 532 912	100,00	100,00	100,00	60,7	120,8	118,9
	<i>III. Rész. Intézetek, közművek és üzemek</i>									
I.	A községi házt. keretében kezelt intézetek	—	5 148 461	6 420 664	—	2,80	3,38	—	119,8	149,5
II.	Önálló vagy. kezelésű intézm.	—	116 506 074	126 674 658	—	62,90	66,55	—	114,6	124,6
III.	Részvénytársaságok	—	63 566 979	57 190 785	—	34,30	30,07	—	105,3	94,8
	<i>III. Rész összesen ..</i>	—	185 221 514	190 286 107	—	100,00	100,00	—	111,3	114,4

5. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSEI AZ 1914. ÉS AZ 1926—34. ÉVEKBEN

(folytatás)

36*

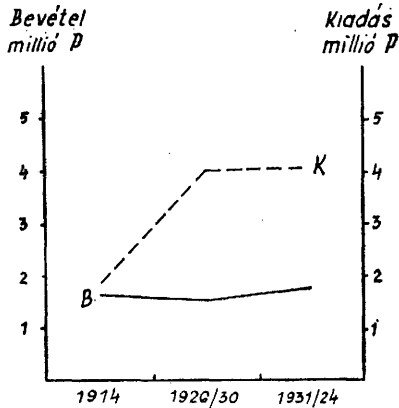
Fejezet	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934	
		évek átlaga			évek átlaga			évek átlaga			
		Pengőben			% -ban			1927 = 100			
	<i>I. Rész. Községi háztartás</i>		<i>B) Kiadások</i>								
I.	Igazgatás;.....	11 973 176	26 767 118	26 300 831	12,45	16,72	16,51	47,3	105,8	103,9	
II.	Út- és csatornaépítés	8 465 793	20 418 247	13 978 185	8,80	12,76	8,77	44,4	107,2	73,4	
III.	Városépítés és tűzrendészet .	1 834 868	3 991 385	4 019 818	1,91	2,49	2,52	57,9	126,2	126,9	
IV.	Közjogi szolgáltatások	3 160 922	3 945 905	5 311 290	3,29	2,46	3,33	124,3	155,2	208,9	
V.	Közigazdaság és közlekedés .	302 284	1 480 602	1 086 280	0,31	0,93	0,68	26,9	131,9	96,8	
VI.	Pénzügy	30 115 110	26 873 480	32 730 012	31,30	16,79	20,54	139,8	124,8	152,0	
VII.	Közoktatás	23 110 208	39 035 014	36 314 874	24,03	24,39	22,79	92,6	156,4	145,5	
VIII.	Közélelmzés	3 321 716	5 788 330	5 924 096	3,46	3,61	3,72	61,5	107,1	109,6	
IX.	Közjótékonyosság, szoc. pol. és közműv.....	4 978 932	13 317 219	18 020 251	5,18	8,32	11,30	43,7	117,0	158,3	
X.	Közegészség és köztisztaság ..	6 885 159	14 319 587	11 414 068	7,16	8,94	7,16	53,3	110,8	88,3	
XI.	Városgazdaság	2 033 427	4 148 976	4 283 331	2,11	2,59	2,68	50,5	103,0	106,4	
	<i>I. Rész összesen ..</i>	96 181 595	160 085 863	159 383 036	100,00	100,00	100,00	68,0	113,2	112,7	
	<i>II. Rész. Különálló alapok</i>										
I.	Fővárosi közkórházi alap ...	6 904 561	12 233 102	13 224 401	100,00	89,00	94,70	60,7	107,5	107,4	
II.	Főv. alkalm. segítőalapja ...	—	1 506 307	742 671	—	11,00	5,30	—	—	—	
	<i>II. Rész összesen ..</i>	6 904 561	13 739 409	13 967 072	100,00	100,00	100,00	60,7	120,8	122,8	
	<i>III. Rész. Intézetek, közművek és üzemek</i>										
I.	A közs. házt. ker. kezelt intézmények	—	5 148 461	6 420 664	—	2,78	3,38	—	119,9	149,5	
II.	Ónálló vagyonkezelési intézm.	—	116 506 073	126 674 658	—	62,90	66,56	—	114,6	124,6	
III.	Részvénytársaságok	—	63 566 979	57 190 785	—	34,32	30,06	—	105,3	94,8	
	<i>III. Rész összesen ..</i>	—	185 221 514	190 286 107	—	100,00	100,00	—	111,4	114,4	

563

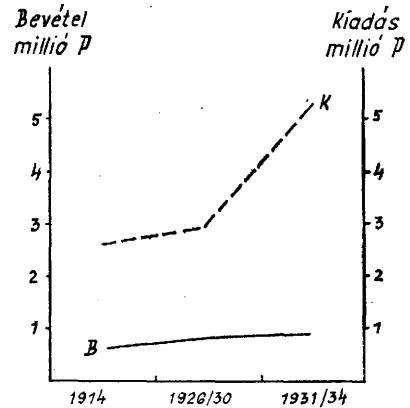
Módját ejtjük majd annak is, hogy a háztartási előirányzatokat, illetőleg azok változásait *évenként* is megnézzük, de természetesen csak a *fontosabb* tételekre térhetünk ki. Egyelőre célszerűbbnek látszik, ha a szemlét újra a két időátlag, ill. az 1914. év adatai alapján indítjuk el.

Vegyük magunk elé a bevételek és a kiadások összegeiről költségvetési fejezetek szerint készült grafikonokat is.

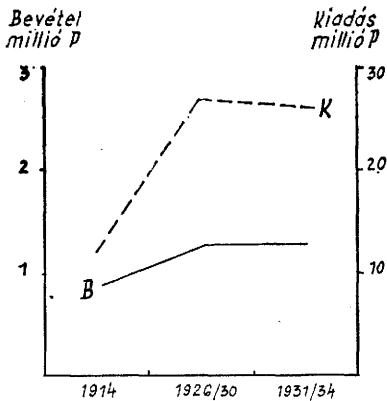
A részadagok végösszege — mind a kiadásoké, mind a bevételeké — egyezik az alaptáblázat számaival. Az egyes fejezetek anyagi érdekelt-ségének viszonyszámai már rendkívül jellemző eltéréseket tárnak fel. Könnyű észrevenni, hogy az eltorzulások a kiadásoknál jóval erőtelje-
sebbek, mint az ellenpólusokon.

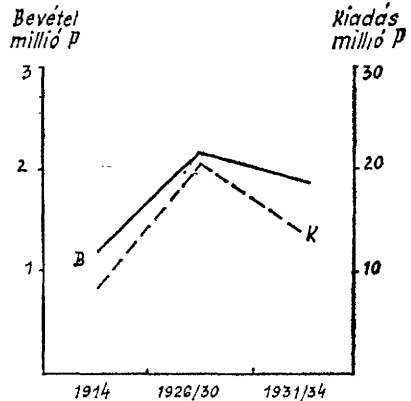
4a. Igazgatási bevételek (-) és kiadások (---)

4b. Út- és csatornaépítési bevételek (-) és kiadások (---)

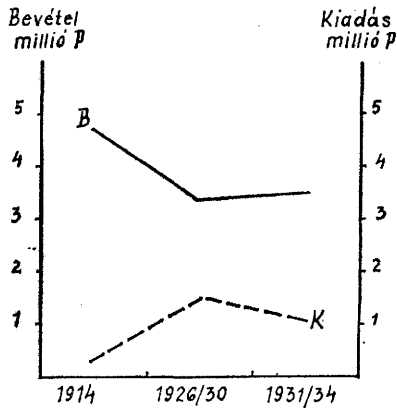

4c. Városépítési és tűzrendészeti bevételek (-) és kiadások (---)

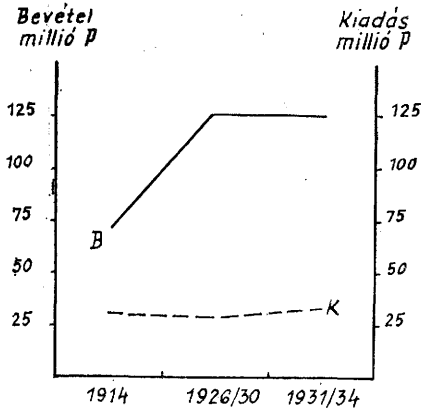

4d. Közjogi szolgáltatások bevételei (-) és kiadásai (---)

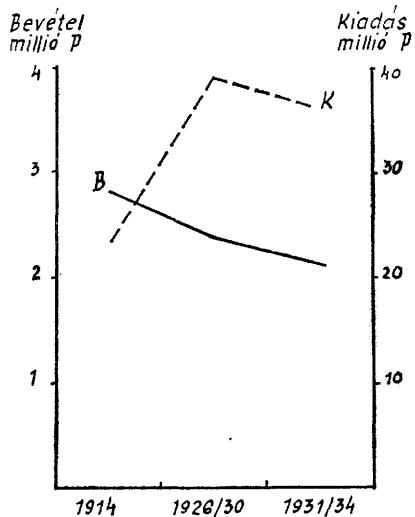
Az a szabály, mely már 1914-ben is érvényben volt, hogy ti. a fővárosi bevételek kb. $\frac{3}{4}$ része pénzügyi eredetű, a 30-as évek előtt és után egyaránt jelentkezett. Hasonló arányban kiugró költségvetési fejezet a kiadások között nem is fordulhatott elő. A továbbiakban azonban szó lesz arról, hogy a pénzügyi bevételek összetételében mélyreható változások történtek. Egyébként azonban az igazgatásból származó bevételek arányszáma, akárcsak a víz- és csatornahálózattal, a városépítéssel és tűzren-

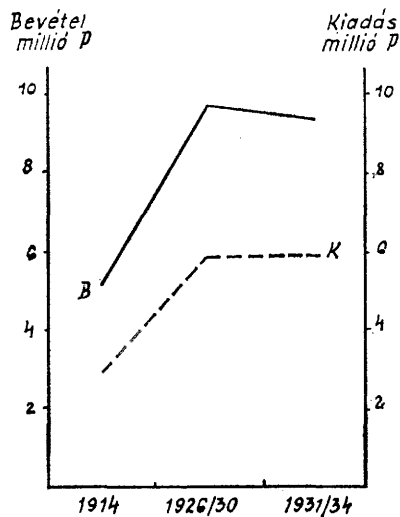
4e. Közgazdasági és közlekedési bevételek és kiadások

4f. Pénzügyi bevételek (-) és kiadások (---)

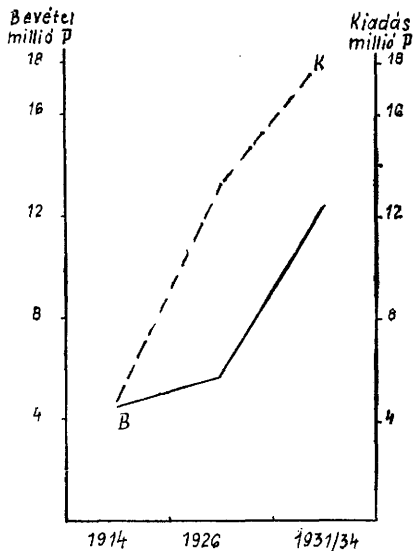

4g. Közoktatási bevételek (-) és kiadások (---)

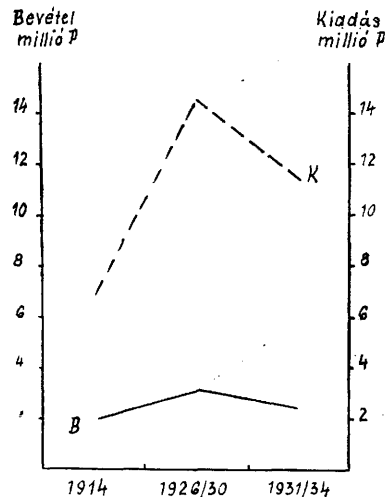

4h. Közélelmezési bevételek (-) és kiadások (---)

4i. Közjótékonyági és szociálpolitikai bevételek (-) és kiadások (---)

4j. Közegészségügyi és köztisztasági bevételek (-) és kiadások (---)

dézzettel, a közoktatással és a közgazdasággal, valamint a közlekedéssel összefüggő bevételek is, veszítettek értékükből. Ez különösen a közoktatási bevételeknél jellegzetes, mert egyébként — rögtön látni fogjuk — a közoktatás *kiadásainak* alakulása a világháború után is figyelemre méltó.

Felötlük a közéletmezésre eső bevételek viszonylagos súlyának növekedése: ezt nyilván a vágóhidak és a vásárcsarnokok bevételeinek megélénkülése idézte elő. Látszólag a közjótékonyági, szociálpolitikai és közművelődési bevételek százaléka is változott: több mint kétszeresére nőtt meg. De hogy a bevételek nagy emelkedését helyesen értékelhessük, azonnal hivatkozunk arra, hogy azt rendkívüli körülmények segítették elő, s másképpen világítják meg számításaink e részletének értékét. Az 1928-ban első ízben megszervezett *ínségakció* céljaira igénybe vett anyagi eszközök ti. a 30-as évek elején már átlagosan 5 millió pengőnél több bevételt ígértek az akció lebonyolítására. Érdeemes volna egyszer közelebbi vizsgálódás tárgyává is tenni ennek az akciónak részletes történetét. Mindenesetre jellemző, hogy a 20-as évek közepe után megfigyelhető konjunktúra csúcspontján is már *ínségakció*t kellett a fővárosnak megszerveznie. Bizony, azt igazolja ez, hogy a fény csak látszólagos fény volt, és sok budapesti lakásban ott terpszkedett a gond.

A kiadások sokkal jobban tagoltak, mint a bevételek. Valaha, 1914-ben a pénzügyi kiadások csaknem az összes költségvetési keret 1/3-át érték el: *a kölcsöntörlesztési szolgálat nagy szükséglete okozta ezt.* 1926—30

között a pénzügyi kiadások jelentősége csökkent, s bár a szemle utolsó évcsoportjában újból növekedett, korábbi fontosságát egyelőre nem érte el. Így kellett lennie, mert — mint már fentebb említettük — a főváros „leírhatta” a világháború előtt felvett belföldi kölcsöneit. Még inkább kötelessége lett volna, hogy a felszabadult költségvetési kereteket a lakosság legjobban rászoruló rétegei érdekében kulturális, közegészségügyi, szociálpolitikai stb. célokra használja fel.

Ezzel szemben mi történt? Azok a milliók, amelyek itt felszabadultak, két irányban gördültek másfelé. *A közigazgatás személyi szükséglete 1931—34-ig átlagosan kétszer annyi pengőt emésztett fel, mint 1914-ben.* Nem nehéz kimutatni azt, hogy ennek a fejlődésnek, melyre a százalékszámítás adatai is erősen reagáltak — a mozgatója elsősorban a *közigazgatási apparátus nagyszabású átszervezése volt.* A közigazgatás ún. fogalmazói karában 1911-ben 141-en, 1932-ben 240-en alkották a „státust”. A tisztügyi kar létszáma 7-ről 20-ra emelkedett; az árvaszéki alkalmazottaké 22-ről 42-re. A mérnökök és a műszaki tisztviselők száma is jelentős növekedést mutatott: 107-ről 208-ra, a közegészségügyi személyzeté (tisztiorvosok) pedig 43-ról 60-ra nőtt. S ha ezekhez az adatokhoz hozzávesszük még azt az emelkedést, amely a közéleti szolgálat, a számvevőség és az adóhivatalok tisztii személyzetében stb. mutatkozott, az itt most nem érinthető illetményviszonyok figyelmen kívül hagyásával is világossá válik, hogy *a főváros adminisztrációja a 30-as évek körül külterjesen fejlődött: a főváros lakosságának képviselői közül mind több és több embert vont közigazgatásával közvetlen személyi kapcsolatába.* Kísérlet sem történt arra, hogy a közigazgatás személyi szükségletét az igazgatás rendszerének felújításával, nem az ún. hivatalnoki kar bővítésével, hanem önként vállalt funkciók segítségével is próbálják kielégíteni.

Ha ez a személyi többlet, amely a költségvetések kiadásaiban oly súlyosan jelentkezett, egyúttal a fővárosi közigazgatás megjavítását is biztosította volna, nem kellene hibáztatni az igazgatási költségek nagyarányú emelkedését. Ez éppenséggel nem biztos. *A statisztika nyomatékosan felhívja a maga részéről erre a körülményre a figyelmet — egyéb tudományörökbe vágó vizsgálódásokat szorgalmazva, hogy a felvetett gondolatot tovább szöjék.*

Egyébként az igazgatás költségei között feltűnően nagy arányszámot ért el a 30-as évek körül a *nyugdíjasok* szükséglete. A kiadások pengői közül 1917-ben minden 50-ik a nyugdíjasok illetménye, a 30-as évek körül pedig kb. minden 25-ik, — azaz a nyugdíjterher a főváros szempontjából is egyike lett a sok gondot okozó költségvetési kötelezettségeknek. Vessük azonban össze ezt a tanulságot a másikkal, amelyet az előbb a közigazgatási alkalmazottakkal kapcsolatban már mérlegeltünk. *1914-ben a nyugdíjasok járandóságai negyed részét sem tették a közigazgatási alkalmazottak illetményelőirányzatának, 1931—34. években pedig annak fele része felé közeledtek.*

Nem ismeretlenek azok a körülmények, amelyek következtében 1919-et követően — amikor megszállott területekről hazaözönlő magyar

közalkalmazottak tömegei is nyomták a munkapiacot — a feszültség levezetését a nyugdíjazások számának növelésével igyekeztek elérni. A közigazgatás személyi megoldásának új útjai: a B-listázások, a kényszernyugdíjazások stb. kísértete pedig, *melynek a 20-as évek elején annyi hegyetlen és szomorú emléket őrizte sokáig a társadalom sok értékes eleme is* (különösen a közoktatásügyi személyzetnek és a közüzemi munkásságnak tagjai voltak áldozatai az „Ördögüzésnek”), az 1930-as évek elején újra felbukkant a süllyesztőből: *az állami és közületi háztartások rendezésének jelszavával most is sok tisztviselőt és más közületi alkalmazottat bocsátottak el a közhatóságok.* Az eljárás során rengeteg méltánytalanságot követtek el. Még jó volt, ha a gépszalagra került alkalmazottak az „eljárást” a nyugdíjigény elismerésével úszták meg. A nyugdíjasok illetményeinek növekedése így megmagyarázható, azonban *ezzel a ténnyel, szöges ellentétben állott az a másik, hogy a közigazgatási alkalmazottiak számát a főváros ezekben a gazdaságilag nehéz években is emelte.*

A községi háztartás második fejezete az *út- és csatornaépítés* összefoglaló nevét viseli. A bevételeknek 1,5%-át ez a csoport még 1914-ben sem érte el; azután pedig még szerényebb helyre szorult vissza. Viszont a városiasodás érdekében hozott áldozatok eredménye gyanánt kell kiemelnünk azt, hogy az utak építésére és azok karbantartására 1926—30-ig a főváros igen nagy összegeket irányzott elő, abszolút értékben még a következő négy évben is csaknem felényivel többet, mint 1914-ben. *Persze ezen a területen sok is volt a tennivaló : a háborús években a fővárosi utak építése és karbantartása szinte az ebek harmincadjára jutott.*

Rendkívül megélnékült a *közcsatornák* költségeinek előirányzata is. Része volt ebben a fejlődésben annak, hogy a 30-as évek körül Budapesten hosszú évek gyengébb lakástermelése után újabb beépített területekkel növekedett a főváros. A főváros múltjában nevezetes századforduló évében, 1900-ban, 240 144 m² üres terület épült be. 1911-ben ez a szám 517 950 m²-re ugrott fel, de azután az építkezésben a lankadás, sőt a tespedés évei következtek; 1920-ban pl. mindössze 37 554 m² új terület épült be. Ha azonban idézzük azokat a számokat, melyek szerint 1930-ban a beépített területek m²-einek száma 264 454, 1931-ben pedig 248 013 m² volt, visszagondolunk arra, hogy ezekben az években Budapesten, bár jelentős részében a régi idők lakástermelésére annyira jellemző spekulációs bérházépítkezések révén, új városnegyed is épült (Új-Lipótváros), és sok kisebb utca civilizálódott, magától értetődik a csatornaépítésre fordított előirányzatok előretörése. A főváros csinosítását célozták a sétányokra és faültetvényekre fordított költségek; ezek is állandóbbnak bizonyultak, mint a múltban.

A *városépítés és tűzrendészet* költségvetési bevételei (abszolút értékben) a 30-as években is csak a régi szint körül mozogtak; százalékos arányszámuk ezért mérséklődött. Pedig ingatlanok szerzéséből, ill. elidegenítéséből (a bevételeknél csak az utóbbiról lehetett szó), a főváros költségvetései 1931 után jó háromszor annyi összeget irányoztak elő, mint 1914-ben. Ebben bizonyosan közreműködtek olyan hatások, melyek

a városfejlődés általános érdekeiből következtek, *ám esetleg a város pénzügyi szempontjai is közrejátszhattak abban, hogy kezdett kialakulni az ingatlanok elidegenítésének érték szerint való maximuma.*

Ugyanennek a költségvetési fejezetnek a kiadásait alapján két költségvetési cím meríti ki. Egyik a *tűzoltóság és tűzrendészet*, melynek korszerűbb fejlesztése a 20-as évek végén indult meg, s a következő években is folytatódott. A másik cím az ingatlanok szerzése, melyre táblázatunk utolsó rovata szerint már átlagosan csaknem 1 millió pengőt irányzott elő a főváros, — *nyilván távolabbi építkezésekre, de a főváros gazdálkodásában ekkor már nagyobb szerepet játszó üzemek telekszükségletére is gondolva.*

A közjogi szolgáltatások bevételeivel — a legfontosabb tételük a *katonai szolgáltatások* voltak — nem kell foglalkoznunk. Viszont a közjogi szolgáltatások kiadási oldalán nagy mozgalom támadt, melynek eredményeképpen e szolgáltatások pengőértéke mind 1926—30-ban, mind 1930—34-ben magasabb, ill. jóval magasabb volt, mint 1914-ben. *Különösen a kegyuraság és a felekezeti segélyek költségei kerültek itt előtérbe.* Az előbbieket emelkedését a Városháza közgyűlési termében döntő szóval bíró politikai vonalvezetés viselkedése magyarázta meg, mely saját hatalmi bázisának erősödését várta attól — nem törődve azzal, hogy tartósabb sikert az adott gazdaságtársadalmi rendszer mellett is csak úgy érhetett volna el, ha a néptömegek igazi megértését és bizalmát anyagi helyzetük állandó felügyeletével és segítségével szerzi meg. A katonai szolgáltatások összege is emelkedőben volt. Ez mindenesetre figyelmet érdemlő tény. A rendelkezésemre álló anyag a közjogi szolgáltatások között elég jelentős részt vegyes kiadások címén számolt el (3,2 millió pengőt). Olyan tétel ez, melynek részleteit külön is tanulmányozni lehetne.

A *közgazdaság és közlekedés* bevételei százalék szerint némileg visszaestek 1914-hez képest. De összegük mégis a jelentősebb bevételi csoportok közé sorolja a költségvetés V. fejezetét. Az adatok felbontásából kiviláglik, hogy elsősorban a közterületek használati díjai által lehetett az itt összefoglalt bevételeket előirányozni. A Duna-part is számottevő bevételi forrás volt, viszont a *ferencvárosi helyi kikötő, mely egyik nagyszerű dunai intézményünk, akkor még gyermekcipőben járt.* A későbbi fejlődés szinte eltörölte a *Teleki térre* tömörített zsidórus tőzsdecsarnok és árubódék költségvetési szerepét, kezdetét vette az Ecseri úti piac története, — *ekkor* azonban még az innen származó bevételek lassú fejlődést mutattak. *A szegényedés fejlődését is.*

A modern közgazdasági életben olyan nagy jelentőségű közraktárak Budapest háztartásában alig jutottak szóhoz. Viszont 1914-gyel szemben 1926—30-ban már 600 000 P-t meghaladta, a következő évben is csaknem elérte ezt az átlagot az *idegenforgalom* fejlesztésének költségkerete, melynek megszervezését a későbbi fejlemények is igazolták.

Fentebb is említettük azt, hogy a pénzügyi természetű bevételek a főváros gazdálkodásában milyen kiemelkedő szerepet játszottak. Pengő-

értékben már 1914-ben is jelentős volt a főváros háztartásának ez a részlete, 1926—30-ban pedig 80%-kal volt több, mint ebben az évben — s még 1931—34-ben is csaknem $\frac{2}{3}$ résszel. A tulajdonképpeni községi közszolgáltatások mellett azonban — melyeknek pengőértéke a vizsgálat végső állomásán kerek számban kétszeres többletet mutat — kitűnően szemlélteti táblázatunk a főváros háztartásának belső felépítésében történt változásokat is. 1914-ben ugyan már szintén 17 millió pengővel járultak hozzá a községi üzemek a háztartás költségeihez, ez a hozzájárulás azonban az általunk használt két átlag szerint 21,9, majd 25,5 millió pengőre szökött fel, — a legmagasabb éppen a gazdasági válságról emlékeztető 30-as évek elején volt. Fel kell itt eleveníteni azt a tényt, hogy a fővárosnak a múltban is egyik legjelentősebb üzemét, a két villamosközlekedési vállalatot, 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság Budapestje vette közkezelésbe. Az új kurzus is volt annyira bölcs, hogy ezt a két kulcsfontosságú üzemet (a Közúti Vaspálya Társaságot és a Városi Villamos Vasutat) a Jellinek- és a Hűvös-dinasztiák kezébe később sem adta vissza.

A pénzügyi jellegű kiadások százaléka az 1914. évvel szemben (31,3%) csökkent — a 20-as évek végén 16,8%, s még a 30-as évek elején is 20,5% volt, bár a költségvetések részletei meggyőznek arról, hogy a kiadásoknak ezt a fejezetét mindig a kölcsöntőkék törlesztő szolgálata irányította. Másrészt nyilvánvaló, hogy a kiadások között a múlttal szemben olyan jelentős tételeket is látunk, amelyek tulajdonképpen a főváros háztartásának egyensúlyát igazolják (a pénztári készletek nagyarányú növekedése). Az értékpapírok és követelések összegeinek főként az 1931—34-es években észlelt feltűnő emelkedése nyilván a fővárosnak azzal az ügködésével függött össze, amelynek távolabbi célja a részvénytársasági érdekeltségek megszerzése vagy tágítása volt.

A közoktatásügyi bevételeket és kiadásokat adataink részletei háromfelé bontják, s a törvényes kötelezettség alapján, ill. ilyen kötelezettség nélkül fenntartott iskolák, továbbá egyéb közoktatási intézményekkel és szükségletekkel kapcsolatban jelentkező anyagi érdekeltségek a költségvetéseknek állandóan visszatérő részei. A bevételeknek mind abszolút, mind viszonylagos értékei csökkenést jeleznek, — különösen a törvényes kötelezettség alapján fenntartott iskoláknál, melyek közül az elemi népiskolák és a „polgári” iskolák bevételei is észrevehetően összezsugorodtak a 30-as évek körül az egykori számokkal szemben, azért, mert ezeknek az iskoláknak a fenntartási költségeiből a főváros egyre kisebb összegeket hárított át az iskolákat látogató tanulók hozzátartozóira. A polgári iskolák bevételei főleg 1929 után lettek alacsonyabbak.

A törvényes kötelezettség nélkül fenntartott iskolák bevételei közül viszont a leány-középiszkolák, s különösen az iparrajziskola bevételei növekedtek számottevő mértékben, de a felsőkereskedelmi iskolák bevétel-szerzése is több volt a 30-as években 1914-hez képest. Akkoriban még félig-meddig luxusszámba ment a lányok középiskolai intézetekbe való elhelyezése. A bevételek észrevehető emelkedése ezen a vonalon bizo-

nyítja az élénkebb érdeklődést. A *felsőkereskedelmi iskolák* bevételeinek alakulása azért érdemel figyelmet, mert ebben az iskolatípusban a *munkásszarmazású gyermekek is* mind nagyobb képviselőhöz jutottak. Nem tudunk arról, hogy ezeknek az iskoláknak tandíjrendszerében mérséklés állott volna be. Pedig ennek sem lett volna költségvetés-technikai akadály. A leány-középiskolák bevételeiről megjegyezzük, hogy azok a világháború után megfigyelt időszakokban kétszer olyan magasak voltak, mint 1914-ben. A főváros közoktatásügye viszont már ebben az időben erősen felkarolta a zeneiskolákat és zenetanfolyamokat. Érdekes: ezek bevételei annyira egyenletesek voltak, ami szinte ritkaságszámba ment.

A fővárosi közoktatásügy érdekében hozott áldozatoknak kiemelkedő része a *törvényes kötelezettség alapján fenntartott iskolák kiadása*. Az egykori idők csaknem 19%-os részesedését ugyan ezek a kiadások sem a 30-as évek előtt, sem azt követőleg nem tudták elérni (a két évcsoport arányszámai alig több, mint 2/3 része voltak az 1914. évinek), mégis meg kell állapítani, hogy a főváros a legkülönbözőbb iskolai típusok szükségleteinek a kielégítésével igyekezett tartani — különösen az elemi nép- és a polgári iskolák területén — a már kialakult nívót, sőt a kisded-óvókra lényegesen többet költött, mint előbb.

Ebben az iskolacsoportban korszerű szükségyszerűséget fejezett ki a felsőkereskedelmi iskolák kétszeres összegre megduzzadt költségvetése, a leány-középiskolák két és félszeres kiadási tömege, s az új iskolatípusok közül a női ipariskolák, valamint a zeneiskolák és zenetanfolyamok véglegesen polgárjogot nyert költségvetési címei. A múltban nem volt nyoma a főváros költségvetéseiben az internátussal egybekötött gyógypedagógiai nevelőintézetnek. Ez az intézet most szerves része lett a főváros iskola-ügyének.

Az „egyéb” közoktatási intézmények és szükségletek közül első-sorban az *iskolai gyermekvédelmet* kell kiemelni. Ez a fontos pedagógiai cél 1914-ben még csak vérszegény támogatást élvezett a főváros költségvetésében, — a 30-as évek körül pedig egyre-másra a 2,5 millió pengőt is meghaladta az ide tartozó kiadások összege.

Elsősorban a *nyugdíjasok* illetményének csaknem két és félszeres előirányzata okozta, hogy a közoktatásügyi kiadásoknak az 1930-as évek körül jelentkező sommázata jelentősen meghaladta az 1914. évi kiadásokat. A *főváros nyugdíjterheit ezen a vonalon erősen fokozták* minden bizonnyal azok a politikai indokok, amelyekről fentebb a közigazgatásnál már szóltunk, s amelyek a nyugdíjak összegének növekedésében itt is hatottak. De a közoktatásügyi nyugdíjak összegének változása annyira feltűnő, hogy önkéntelenül is felkeltheti az egykori idők gazdaságtársadalmi viszonyait kutató történetírás érdeklődését arra nézve, hogy fejtsse ki, milyen politikai és egyéni mérlegelések alapján rohant át a *nyugdíjazási hullám* a fővárosi tanszemélyzet régi, törzsökös oktatógárdáján. A tömeges nyugdíjazásokkal a főváros vezetését kezében tartó politikai párt szinte az írmagját is ki kívánta irtani annak a tanügyi személynéknek, mely 1919-ben jelentős részében a Tanácsköztársaság mellé állt.

A rövidlátás nem sokat törődött azzal, hogy az oktatásügy érdekeinek ezzel mennyit árt.

Teljesen új kiadási csoport — s hozzá elég jelentős — volt a hitoktatási segélyek tétele. Nyilván a fővárosi iskolákban vallásitanítással foglalkozó egyházi személyek dotációjának fedezéséről, vagy legalább kiégésítéséről volt szó. Mindkét évcsoport átlaga 1,2 millió pengő körül mozgott. Erre vonatkozólag kritikai megjegyzésünket már fentebb megtettük.

A közéletmezési forrásokból származó költségvetési bevételek feltűnő növekedéséről is szó esett már előbb. Most csak azt tesszük hozzá a már elmondottakhoz, hogy a marhaközvágóhíd, de különösen a sertés-közvágóhíd és -vásár bevételeinek növekedése a csarnokok modernizálásával függött össze s azzal, hogy az ún. heti- és napi piacoknak mind nagyobb része terelődött a csarnokok felé. Feltűnően előbbre kerültek a vegyészeti és élelmiszervizsgáló intézet bevételei, amit az intézet egyre erősebb igénybevétele magyaráz.

A közéletmezéssel kapcsolatos kiadások ugyan szintén emelkedtek az 1914. évvel szemben, de a bevételek és kiadások összehasonlítása azt igazolja, hogy a *vágóhidak és a vásárcsarnokok kifejezetten üzleti vállalkozásokként bontakoztak ki az első világháborút követő évek költségvetéseiben.* Ezt jóformán valamennyi ide tartozó költségvetési cím bevételi és kiadási előirányzatainak összehasonlítása megerősíti. Az általános szabály alól csak a vegyészeti intézet kivétel. Ennek az intézetnek a jelentőségét azonban közegészségügyi szempontok határozták meg.

A költségvetések IX. fejezete a *közjótékonyosság, a szociálpolitika és közművelődés* gyűjtőtételeit kapcsolja egymás mellé. Megkíséreltük már annak a hatalmas lendületnek megmagyarázását, amely az ide tartozó bevételek és kiadások tömegében mutatkozott. Hiba volna meg nem állapítani, hogy az *egykori idők gazdasági és társadalmi viszonyaiból is sok, önhibáján kívül elesett ember nehézségeiből jött létre az a helyzet, hogy „inségakciók”* címén 1926—30 között már 1,1 millió pengőt kellett előirányozni, az 1931—34. évek alatt pedig hajszáll híján 7 millió pengőt. Ha ezeket az összegeket összevetjük az inségakció célbevételeivel, azonnal kitűnik, hogy a fedezet egyik évben sem volt elegendő: a *kiadások csaknem 1,5 millió P-vel haladták túl* a bevételi előirányzatokat. Sok más adalék közül ez is a *harmincas évek elején annyira döntő gazdasági és társadalmi válság* egyik bizonyítéka. Természetesen meg kell emlékeznünk arról, hogy a helyzet alakulásában az egykorú idők társadalomszemlélete is ludas, — sőt elsősorban az a bűnös. A kapitalista vállalatok ezerszámra bocsátották szélnek tisztviselőiket és munkásaikat, nem törődve azzal, hogy mit hoz nekik a holnap. Ilyen berendezkedés mellett az említett kiadások igazán komoly segítséget nem jelenthettek az érintett társadalmi rétegek számára, s a *községi háztartásnak most tárgyalt szakaszát és ügyködését legfeljebb olyan felszínes törekvésnek kell tartanunk, mely arra irányult, hogy a kérdés igazi gyökerét elleplezze.*

A főváros közjótékonyossági kiadásai között régóta nagy része volt a különböző *szeretothonoknak*, amelyek 1914-ben is már 1 200 000

Ft-nál több költséget okoztak. Ekkor azonban a szeretetotthonokból származó bevételek csaknem teljes mértékben fedezték a kiadásokat. A 30-as évek során a helyzet megfordult. A bevételek, amelyeket a főváros mint fenntartó testület a szeretetotthonok lakóitól vagy hozzátartozóktól szerzett meg, jóval kisebbek lettek, s ugyanakkor a szeretetotthonok szükséglete is az egykori keretnek kétszeresére emelkedett. Ezt a fejlődést közjótékonyági vonatkozásaiban kedvezőnek kellene tartanunk. De ennek is megvan a maga másik nézőpontja: *sajnálattamméltó volt az a tény, hogy a főváros társadalmának a szeretetotthonok felé való törekvése ezekben az években szinte torlódásszámba menő jelenséggé válik.* Minek a jelét láthatjuk megint ebben, ha nem a tömegek egyre fokozódó nehéz életkörülményeinek, sokszor magatehetetlen nyomorának a megnyilvánulását?

Nagyjában hasonló fejlődést mutatott az árva- és szeretetházak költségvetéseinek alakulása. Az *anya- és csecsemővédelem viszont*, amely az első világháború előtt jórészt ismeretlen volt a főváros szociálpolitikájában, főképp a 30-as évek kezdetén erősebb szervezeti formát nyert.

A lakásügyi bevételek átlagai az 1914. évvel szemben utóbb szinte ugrásszerűen emelkedtek. A kiadások előirányzata is szemmelláthatóan megnőtt, de a két költségvetési oldal összehasonlítása mégis a bevételek nagy többletét mutatja. Meg kellene vizsgálni adandó alkalommal e fontos városgazdálkodási ágazat rovataiban, ill. alrovataiban: milyen mértékben hatottak a számokra az új városi építkezések és a főváros lakbérpolitikája.

Adataink részleteiből kitűnik, hogy a *városi étkező* (mint a később oly nagy jelentőségre szert tett üzemi étkezők vérszegény elődje), a népfürdők, a népszállók stb. is mindinkább beleépültek a községi háztartásba. A főváros nyilvános könyvtárának a 30-as éveket megelőző nagy kiadási előirányzata pedig — legalább számszerűleg — azt jelzi, hogy a főváros pótolni igyekezett a háborús évek nyomán történt kieséseket, s gondoskodása 1930 után is tovább tartott.

1926—30-ig a főváros *művészetpártolása* is elég jelentős volt. Az évi félmillió pengős előirányzatnak azonban az utolsó időszakban már csak fele része maradt meg. *Itt tehát a törlést végző két irón hatása erősen mutatkozott.* Pedig a művészi pálya sajátossága miatt az abban érdekeltek szinte leghamarabb érzik meg a gazdasági élet változásait és a vásárlási kedv gyengülését. *Ilyenkor van leginkább szükség, hogy támogatást kapjanak. Ezekben az években azonban a főváros inkább cserbenhagyta őket.*

A *közegészségi és köztisztasági* költségvetési fejezet abszolút értékben kifejezett bevételei nagyobbak voltak a 30-as években, mint 1914-ben. E bevételek százaléka azonban fokozatosan csökkent. A köztemetők bevételeit a költségvetések a lehetőséghez mérten iparkodtak magasabb szinten előirányozni. A fertőtlenítő intézet bevételeinek csökkenését az imént említett terület bőségesen kárpótolta. A kegyes jóindulat és részvét mezébe burkolózott fővárosi temetkezési rend tí. értette a módját annak, hogy miképpen lehet a gyászba borult családok gondjait még tetézni.

A közegészségügyi és köztisztasági kiadások területén a helyzet lényegesen más, mint a bevételeknél. Ezek a költségek az aránylag kisebb összegű bevételekkel szemben mindenkor a háztartási előirányzat számottevő százalékáig kúsztak fel, legmagasabbra az 1926—30-as években, amikor az arányszám csaknem 9%-kal tetőzött. 1931—34 között e kiadások átlaga észrevehető módon elmarad ugyan az előző öt év átlagától, de azok a költségvetési címek, amelyek itt egymás mellé zárkoznak fel, előirányzatukkal mindvégig a főváros gondoskodását bizonyítják.

Kiemelkedő csoportja ezeknek a kiadásoknak a köztisztasági szolgálat, amely az 1914. évben észlelt 4,9 millió P-vel szemben már a 10 millió P-s értékhatárt is megközelítette, és a nagy korlátozások idején is 8,4 millió P maradt. Kétségtelen azonban, hogy ezeket a kiadásokat nem lehet minden további nélkül a köztisztasági szolgálat bevételeivel összehasonlítani, — így túl nagyoknak tűnnék fel a fővárosi háztartás áldozatvállalása. A főváros bevételei között ti. éveken át jelentős szerepet játszott a *köztisztasági járulék*, mely hol ezen a címen, hol a házbérkrajcárhoz kapcsolva komoly bevételt biztosított a háztartás számára. Ha az újabb időszak néhány adatára tekintünk:

1928	3,4	1931	4,6
1929	3,9	1932	4,6
1930	4,3		millió P,

íziben meglátszik, hogy a szemétfuvarozással kapcsolatban számottevő bevételi forrás állt a főváros rendelkezésére, melynek növekedésében döntő szerepet játszott az építkezésekkel a szemétfuvarozásba bekapcsolt új házak ellátásából származó bevételi többlet. A szemétfuvarozás azonban a köztisztasági szolgálatnak csak egy részét érinti, és korántsem meríti ki azt a sokágú szolgálatot, amelyből a köztisztaság költségvetési címe alakult. Egy példa a sok közül: az utcák tisztogatása és tavasztól késő őszig történő öntözése.

Nagyjából stabil a köztemetőkre fordított költségek előirányzatának viszonyzáma. A költségeknek a bevételekkel való szembeállítása azonban — érdekes — szinte megingatja azt a véleményt, mintha a *köztemetők közigazgatása a főváros háztartásának különösen jövedelmező ága lett volna a 30-as évek körül.*

Egészen új tételekből alakult a fővárosi *tüdőbeteg-gondozó intézetek* félmillió pengőt meghaladó átlagos szükséglete. Vizsgálódásainknak mind a két időszakában — amikor még az azóta oly nagy fontosságúvá vált *tüdőbetegszűrő vizsgálatok stb. nem voltak fővárosunkban megszervezve* — a közegészségügyi gondoskodásnak egyik ébredő jelét láthatjuk ezekben az intézetekben.

A költségvetés XI. fejezetében („*Városgazdaság*”) a bevételek között jó néhány olyant láthatunk viszont, amelyek a középkori és a távolabbi (kezdő) újkori városi háztartásnak is szinte mindenütt előforduló táplálói voltak. A bérházak, a vigadók, a kioszkok, a hivatali épületek stb. bevételei abszolút értékben magasabbra emelkedtek megfigyelésünk

hosszabbik, ötéves időszakában, mint 1914-ben. Figyelemre méltó bevételi forrásként jelentkezett az állat- és növénykert, bár ez a tulajdonképpen *nem annyira városgazdasági, mint inkább kulturális intézmény* soha sem hozott és nem is hozhatott akkora bevételt, mint amennyi kiadás vele kapcsolatban felmerült.

A városgazdasági kiadások egyik legfontosabb csoportja 1926 után a hivatali épületek és helyiségek szükségletei voltak. Az itt előirányzott költségeknek nyilván jelentős része helyiségek bérletéből származott, minthogy az egykori központi és az új városháza, valamint a fejlődő viszonyoknak nem mindenütt megfelelő kerületi előjárósági épületek nem tudtak elegendő helyet adni a közigazgatás valamennyi hivatali intézményének, s gyakran bérelni is kellett helyiségeket az adminisztráció zavartalansága érdekében.

Mielőtt adatgyűjteményünk szemléjét folytatnók, közbevetőleg a XI. költségvetési fejezetre vonatkozólag közöljük azokat a számítási eredményeket is, amelyek a *fejezetek előirányzatainak egy főre eső bevételi és kiadási átlagait* érzékeltetik. Ezeknek a számításoknak az egyszerű megoszlási viszonyszámokkal szembeni hasznossága kézenfekvő, mert így azt a mozgató erőt, amely a kiadások és a bevételek létrehozásában a népesség számának változásával kapcsolatban jelentkezik, háttérbe szorítjuk: *az arányszámok eltolódásai a fővárosi háztartás fejlődésének vagy visszafejlődésének tisztább bizonyosságai.*

Megjegyezzük, hogy a Fővárosi s másrészt a Központi Statisztikai Hivatalnak az egyes évek közepére kiszámított népességre vonatkozó egykori közlései a háború és háború után következő évek folyamán nem teljesen fedték egymást. Mi a Fővárosi Statisztikai Hivatal adatközléseihöz igazodtunk, melyeket két okból is helyesebbnek tartottunk. A Fővárosi Statisztikai Hivatal a belső vándorlási mozgalmat a főváros területén már hosszabb idő óta gondos figyelemmel kísérte, az 1920. évi népszámlálás után pedig 1925-ben is végrehajtott közbenső számlálást. Az 1921—25., ill. a 1926—30. éveket illető becslés elvégzésére tehát könnyebbé és megbízhatóbbá vált a terep.

Azok az alapszámok, amelyek segítségével a most tárgyalandó megoszlási viszonyszámokat rendre kiszámítottuk, 1914-ben 929,7, az 1926—30-as években 982,9, végül pedig 1931—34 között 1025 ezer fő voltak. Ezeknek a számoknak segítségével a 6. sz. táblázatba foglalt eredményekhez jutottunk (l. az 577. oldalon).

Az egy főre eső bevételek és kiadások arányszámai mind az első világháború kitörésének évében, mind a két világháború közé eső két középső időszakban is szinte pontosan egyenlők voltak, s bár a kiadások terhe árnyalatnyilag nagyobb volt, mint a bevételeké, ez a különbség csupán 1931—34-ben vált szembetűnőbbé.

A bevételek közül — tanulmányunk korábbi magyarázatai szerint nem is lehet másképp — kimagaslottak a pénzügyi jellegű bevételek. Különösen 1926—30-ban, amikor ezek terhe a fővárosi lakosságra számítva csaknem kétszerese volt az 1914. évinek. Ebben a tekintetben —

mint általában a bevételszerzés terheiben — 1931—34-ig számottevő volt a csökkenés, de a főváros egy lakosára átlagosan mégis felénél jóval nagyobb háztartási teher hárult most, mint 1914-ben.

A közéletmezési bevételek szerepét — s éppen úgy a közjótékonysági bevételekét — ez a számítás is teljes mértékben igazolja. Viszont a közoktatási forrásokból származó bevételek gyengülő irányzatát ez a viszonyszám éppen oly világosan megmutatja.

A kiadások egy főre eső viszonyszámaiban — mondhatnók — szinte felfordulást jelző változások történtek 1914-gyel szemben. Az igazgatási költségek viszonyszáma 1914-ben sem szerénykedett hátul, 1926-tól fogva azonban nagy ugrással az első helyek egyike felé tört. *Ismételniünk kell tehát, hogy a főváros költségvetési végösszegeinek felduzzasztásában szembe-tűnően nagy része volt az igazgatási költségek szaporodásának.*

Ezt a tanulságot minden bizonnyal vizsgálataink egyik negatívuma gyanánt kell elkönyvelniünk, másrészt azonban — többé-kevésbé — az előnyös változások között tarthatjuk számon azt, hogy a közoktatás-üggyel kapcsolatos kiadásoknak egy főre eső közterhe gyorsan növekedett — 1926—30-ig az arányszám felénél több, mint 1914-ben, és 1931—34-ben is csaknem másfélszerese annak. Láttuk azonban már, hogy ez sem mondható teljesen előnyösnek: a nyugdíjba kergetett tanerők növelték a tanügyi kiadásokat és intenzitásukat.

A pénzügyi jellegű kiadások rendjével már előbb megismerkedtünk. Így nem okoz meglepetést, hogy az 1930 körüli évek pénzügyi természetű költségvetési kiadásainak a lakossághoz mért közterhe mind a két évcsoportban kisebb volt, mint 1914-ben, bár 1931—34 között csak nagyon kevéssel. Tulajdonképpen itt lép elénk a korszak egyik legjellemzőbb pénzügyi gazdálkodási vonása: a relatív bőség éveiben (1926—30-ig) a pénzügyi természetű kiadások fejenkénti hányada csökkent, a gazdasági válság idején azonban növekedett. *Holott éppen most lett volna szükség ezen a vonalon minden garas megfogására.* A községi igazgatás kiadásai viszont — mint láttuk — a lakossághoz képest is jóval több előirányzatot követeltek meg az első világháború után, mint előbb.

Am az az egészen megkapó fejlődés, amely a közjótékonysági és szociálpolitikai kiadások tömegében jelentkezett (az arányszám 1931—34-ben háromszor akkora volt, mint 1914-ben), megint csak kisebbre zsugorodik össze, ha az inségakció szerepére, ill. az akció mögött álló gazdasági romlás árnyoldalaira gondolunk. *Tény az, hogy a főváros közjótékonysági célokra lakosságának tömegéhez képest sokkal többet költött 1930 körül, mint 1914-ben.* Am kérdéses, hogy ezeknek a kiadásoknak fedezetét jelentős részben nem azoknak a dolgozó rétegeknek jövedelméből vonta-e el, akik később esetleg szintén az inségakció élvezőivé válhattak volna, ha a válság megszűnte után a főváros gazdaságtársadalmi életében s a lakosság életkörülményeiben bizonyos enyhülés nem támad.

Ugyancsak a költségvetési fejezetekre szorítkozunk akkor, amidőn a költségvetési bevételek és kiadások csoportjait úgy állítjuk egymás mellé, hogy fejlődési viszonyszámaikat számíttjuk ki az 1927. évi bázissal

6. A KÖLTSÉGVETÉSI BEVÉTELEK ÉS KIADÁSOK EGY FŐRE ESŐ
PENGŐSSZEGEI

1914, 1926—30. ÁTL. ÉS 1931—34. ÁTL.

Költségvetési fejezet	Bevételek			Kiadások		
	1914	1926—30 átl.	1931—34 átl.	1914	1926—30 átl.	1931—34 átl.
<i>I. Községi háztartás</i>						
1. Igazgatás	0,9	1,3	1,2	12,8	27,1	25,6
2. Út- és csatornaépítés	1,5	2,3	1,7	9,1	20,7	13,5
3. Városépítés és tűzrendészet	1,7	1,6	1,7	1,9	4,1	3,9
4. Közjogi szolgáltatások	0,7	0,8	0,8	3,4	4,0	5,2
5. Közgazdaság és közlekedés	5,2	3,4	3,9	0,3	1,5	1,7
6. Pénzügy	75,7	128,4	116,0	32,7	27,2	31,9
7. Közoktatás	3,1	2,4	2,0	25,0	39,8	35,6
8. Közélelmezés	5,6	9,9	9,2	3,6	5,8	5,8
9. Közjótékonyosság, szoc. pol. és közműv.	5,2	5,9	12,4	5,4	13,5	17,6
10. Közegészség és köztisztaság.	2,1	3,1	2,3	7,5	14,5	11,1
11. Városgazdaság	2,1	3,1	2,6	2,2	4,2	4,1
I. Rész összesen.....	103,8	162,2	153,8	103,9	162,4	156,0
<i>II. Alapok</i>						
1. Közkórházi alap	7,5	12,5	12,6	7,4	12,5	12,9
2. Főv. alkalmazottak segítő- alapja	—	1,5	0,7	—	1,5	0,7
II. Rész összesen	7,5	14,0	13,3	7,4	14,0	13,6
<i>III. Intézmények, közművek és üzemek</i>						
1. A községi háztartás kereté- ben kezelt intézmények ...	—	5,1	6,3	—	5,1	6,3
2. Önálló vagyonkezelésű intézmények	—	118,1	124,0	—	118,1	124,0
3. Részvénytársaságok	—	64,8	56,0	—	64,8	56,0
III. Rész összesen	—	188,0	186,3	—	188,0	186,3

szemben. Fentebb már említettem, de itt sem felesleges megismételni azt, hogy esetünkben az 1927. évi bázis használatát az indokolja, hogy a tiszavirág-életű konjunktúra, az országban s a főváros gazdaságában is 1926-ban és kifejezettebben az 1927. évben indult meg. Az ettől az évtől való fejlődést logikusan lehet tehát vizsgálat tárgyává tenni.

A megbeszélendő számadatokat tanulmányunk 562—63. oldalain közöltük az 5. sz. táblázatban.

Végeredményben úgy látszik, hogy a bevételek és kiadások egész összegének fejlődési viszonyszámai csaknem pontosan egyformák. Már ti. egyformák 1914-ben, ill. a másik két időszakban. Ha azonban kicsit a számok mögé pillantunk, kiderül, hogy ez a nagy vonásokban kialakult rend korántsem takart nyugalmi helyzetet, ill. egyenletes fejlődést.

A bevételek között feltűnően sok olyan költségvetési fejezet van (összesen 5), amelyek 1914. évi előirányzata az 1927. évi előirányzatnak 100%-át meghaladta. Elsősorban a közgazdasági és közlekedési, a városépítési, a közoktatási stb. bevételekre áll ez. A kiadások között csupán két ilyen csoport akadt: a pénzügyi természetű kiadások, valamint a közjogi szolgáltatások kiadásai, melyek az 1927. évi bázishoz képest már 1914-ben is figyelemre méltó magasságot értek el.

Világos azonban, hogy 1926—30 között a bevételek fejlődési viszonyszámai, bár azok már nem olyan szélsőségesek és csupán a közélélmzési bevételek csoportjának arányszáma nem érte el a 100%-ot (ám 98,3%-kal csak alig maradt mögötte), a legmagasabb arányszám (az út- és csatornaépítés bevételeié) pedig 179,0 volt, teljes egészében bizonyítják azt az ugrásszerű növekedést, mely a bevételek alakulásából a világháború kitérésének évével szemben megnyilvánul.

A kiadások tekintetében a kiegyenlítődés még sokkal határozottabban jelentkezett, s nincs nagy különbség a legkisebb arányszám (városgazdaság: 103%) és a legmagasabb (közoktatás: 156,4%) között. Ha a számsorokat grafikusan ábrázolnók, kiténnék, hogy a mindig 100 felett jelentkező arányszámoknak egymástól való eltávolodása enyhébb volt itt, mint a bevételek között — és különösen enyhébb, mint 1914-ben.

Azt lehetett volna tehát hinni, hogy 1930 körül a főváros költségvetései bizonyos megállapodottság felé haladnak. Az 1931—34. évi átlagoknak az 1927. évi bázishoz való viszonyítása azonban ezt a hiedelmet inkább megcáfolta. Ha a közjótékonyági bevételek igen magas fejlődési viszonyszámát kivételnek is kell tekinteni, a *többi községi háztartási ágazat átlagos bevételeinek arányszámaiban olyan eltolódás keletkezett, melynek az előző években alig találhattuk a mását.* A kiadások között sem volt másképpen. És bár pl. a városépítés és tűzrendészet — jórészt tűzrendészeti kiadásokról volt szó — és a közélélmzési kiadások indexszámai szinte pontosan a megelőző öt év átlagának névján mozogtak, a közjogi szolgáltatások fejlődési viszonyszáma akkorát ugrott, ami csaknem háromszorosa volt pl. az út- és csatornaépítés feltűnően ellanyhult arányszámának. Hogy az 1927. évi bázissal szemben ezeket a szinte új meg új lökészerű változásokat megmagyarázhassuk, nyilván a költségvetések még be-

hatóbb elemzésére volna szükség, mint amilyenre anyagunk módot nyújt. Nem kétséges azonban, hogy az 1931. év után a főváros költségvetéseinek kialakításában már jelentkeztek azok a hatások, amelyeknek előidézője a főváros gazdálkodásának a fővárosi számszék útján való hatályosabb ellenőrzése volt. Mindenesetre sajnálatos, hogy az új elgondolásoknak egyik áldozata az út- és csatornaépítési költségek nagymérvű csökkenésében jelentkezett.

*

Mindeddig a főváros tulajdonképpeni községi háztartásának a területén tartottunk szemlét. Budapest háztartásában azonban régebben, akárcsak számos más, akkor törvényhatósági joggal felruházott vagy rendezett tanácsú város és különösen a vármegyék háztartásában *alapok* is előfordultak, azaz különleges közháztartási célokra szolgáló bevételeknek évenként kidolgozott tervek szerint való felhasználása.

Idővel Budapest háztartásában ezeknek a különálló alapoknak a jelentősége nagyon csökkent, s a 30-as években a főváros gazdálkodásában már csak két különálló alap szerepelt: a Fővárosi Közkórház Alap, valamint a Fővárosi Alkalmazottak Segítő Alapja. Az előbbi fővárosunk háztartásának — mondhatnók — patinás ágazatát képviselte. Létesítése óta sok évtized telt el. A *kórházalap*nak a betegellátás és gyógyítás korszerű színvonala érdekében kifejtett *munkássága különösen akkor volt fontos közegészségügyi szolgálat, amikor az egyetemi klinikák csak kisebb körzetben dolgoztak* — vagy egyáltalán nem is állottak még fenn. (Az ún. magánszanatóriumok csak a kiváltságosak gyógyítóintézetei voltak.) Egy-két jellemző adatot fel is sorolok arra nézve, hogyan támogatta a főváros a kórházak munkáját.

1873-ban a kórházi orvosok száma Budapesten 34 volt. 1932-ben pedig 258, — közben (1920-ban) a létszám magasabb is volt (273). Igaz ugyan, hogy 1932 után a Közkórházi Alap alapszerű kezelése elvileg megszűnt. De az 1914. évi (6,9 millió P) és az 1926—30. évi (12,2 millió P), illetőleg az 1931—34. évben (13,2 millió P) előirányzott kiadások bizonyítékai annak, hogy az a *szűkmarkúság*, melynek jeleit számos vonatkozásban láthattuk a 30-as évek eleje után, *ezen a területen nem mutatkozott meg*: a közkórházi költségvetés kiadási végösszege *ritka kivétellekppen* a harmadik évtized elején meghaladta a második évtized végének költségvetési átlagát. A közkórházi alap költségvetésének fejlődése azért is érdekes, mert az 1926—30-as években a bevételek előirányzata árnyalatnyilag meghaladta ugyan a kiadásokét, az 1926—30-as években azonban a bevételek kb. 400 000 P-vel alatta maradtak a kiadásoknak. Ezekben az években a főváros igazgatásában kifejezetten hiány mutatkozott a közkórházak adminisztrációjában.

A másik különálló alap, melynek adatait az első világháborút követő idők költségvetéseiben össze tudtuk foglalni, a fővárosi alkalmazottak segítőalapja volt. Új intézmény ez az első világháború befejezése után, *mintegy előőrse gyanánt azoknak az üdültetést is biztosító városi*

és egyéb közületi intézményeknek, bár a legismertebb létesítményét (a balatonkenesei üdülőt), tagadhatatlanul osztály-, szinte exkluzív jellege miatt egyáltalán nem tekinthetjük ilyennek — amelyek azután a második világháborút követő másfél évtized folyamán a dolgozó rétegek széles tömegeinek szociális gondozásában kiemelkedő szerepet játszottak és játszanak. A segítőalap munkássága eleinte nem fejlődött egységesen. Az 1926—30. évi (1,5 millió P), ill. az 1931—34. évi (0,7 millió P) kiadások (bevételek) összehasonlítása szerint a 30-as évek elejének kiadásai (ill. bevételei) az előző átlag felerészét sem érték el. Bizonyára az indításkor merültek fel költségek, amelyek egyszeri beruházások révén később már kiestek az alap költségvetéséből, de a nagy eltérés mégis annak a jele, hogy 1930 táján ennek a különben jó elgondolásokkal létesített alapnak gazdálkodása átmenetileg sem volt egészen zavartalan.

*

A főváros háztartásának harmadik részébe a különböző intézetek, közművek és üzemek tartoznak, melyek körül az idők folyamán mozgalmas események zajlottak le, amelyek azonban 1930-ban már a főváros háztartásának integráns részei voltak. A közüzemek történetében nevezetes állomást jelentett az az ellenőrzés, amelyet 1925-ben folytattak le a fővárosi közgyűlés kezdeményezésére arra vonatkozólag, hogy melyek azok az üzemek, amelyek fenntartásához a fővárosnak minden körülmények között ragaszkodnia kell, s melyek azok, amelyeknek hatósági kezelését a főváros gazdasági és a közönség szociális érdekeinek sérelme nélkül meg lehetne szüntetni. Később, 1932-ben, amikor a közüzemek országos felülvizsgálatára azért került sor, hogy eldöntsék, mely üzemek maradjanak a közületek kezelésében, csak hosszas mérlegelés után érlelődtek meg azok a határozatok, amelyek a fővárosi üzemek jövőbeli sorsát eldöntötték.

Az Ipartanácsban ezt a rendkívül fontos vizsgálatot, majd később a döntéseket a liberális gazdasági rendszer képviselői sokszor viharos támadásokban részesítették. Különösen a Községi Élelmiszerárúsító Üzem, a házinyomda, a kenyérgyár stb. kerültek be a viharzónába, minthogy olyan közművek mint pl. az elektromos, a gáz- és a vízművek, melyek közül az első kettő csak nemrég került megváltás révén a magántőke érdekelttségéből a főváros tulajdonába, már megingathatatlanul a főváros, azaz a lakosság egésze felett álló közület birtokállományához tartozóknak tekintették. De ugyanígy a Székesfővárosi Közlekedési Rt.-ot is, amelyben — amint említettük — az egykori BKVT (Budapesti Közúti Vaspálya Társaság) és a VVT (Városi Villamos Társaság) munkássága fonódott egybe, most már közzhatósági cégjelzéssel.

Jellemezni akarva ezeknek az üzemeknek, intézeteknek stb. megfigyelésünk idejébe tartozó költségvetéseit, előre kell bocsátanunk, hogy a fővárosi gazdálkodásnak ebben az ágazatában az előírányzott bevételek és kiadások nívója mindig ugyanaz volt. Nem volna tehát értelme annak, hogy külön beszéljünk az üzemi kiadásokról és a bevételekről. Talán helyesebb, ha csak kiadásokról szólnunk, annál is inkább, mert ezek töme-

gében természetszerűleg azok az előirányzatok is helyet foglalnak, amelyekről fentebb (a főváros háztartási bevételeinek taglalásánál) mint az üzemek hozzájárulásairól tettünk említést.

Ha pedig összehasonlítjuk az üzemek előirányzatait amott a községi háztartáshoz való hozzájárulások címén nyilvántartott összegekkel, azonnal kiderül, hogy *a községi intézetek, üzemek és részvénytársaságok a főváros háztartásának jelentős fedezeti ágazatává is fejlődtek.* Ez csattanós cáfolata azoknak a magántőke részéről régebben hangoztatott álfélelmeknek, hogy a hatósági üzemek egyrészt a lakosság igényeit nem tudják megfelelően kielégíteni, másrészt pedig a községi háztartást is veszélyeztetik.

Táblázatba foglaltuk azokat a számszerű eredményeket, amelyeket a fővárosi intézetek, közművek és üzemek 1914., ill. 1926—30. és 1931—34. évi átlagos kiadásai alapján feldolgoztunk. L. 7. táblázat, 582—83. o.

A táblázat három fejezetre (a második fejezet ezenkívül 6 címre is) bontva készült. A kiadások (ill. bevételek) megoszlási viszonyszámainak vizsgálatánál a fővárosi költségvetés harmadik részében egyesített költségvetési elemek tömegét tekintettük egységnek, s a részadatoknak ahhoz való viszonyát mutattuk ki. Itt sem látszott feleslegesnek az, ha a három számcsoport idősorainak fejlődési viszonyszámait is felírtuk, ragaszkodva az 1927. évi bázis értékéhez.

A gazdasági mérlegelés szempontjából a főváros gazdálkodásának itt tárgyalt ágai valójában három nagyobb csoportba tagolódtak.

Az egyik csoport az, amelynek a *községi háztartással való kapcsolata még eleven volt.* A gazdasági hivatal s az anyagszertár esetében nem is lehetett másképpen, de a házinyomda is szükséges részét alkotta az egykori fővárosi igazgatásnak, melynek félig üzemi-, félig a belső igazgatás érdekeit szolgáló vállalkozási jellegét jól kifejezi az, hogy a házinyomdát a községi háztartás keretében kezelt intézmények közé sorolták be. A házinyomda nem túl régi vállalkozása a székesfővárosnak, 1910-ben is csak kb. 200 000 P-t tett ki a szükséglete. 1914-ben azonban már ez az összeg 750 000 P-re emelkedett. Az első világháború után a házinyomda költségvetése négyszerese, sőt 1931-et követően csaknem ötszöröse lett a világháborút megelőző keretnek.

Az *önálló vagyonnevelésű* üzemek közös vonása az, hogy kiadásai (és bevételeik) nyílegyenesen emelkedtek a válságos 1931—34. évek átlagai szerint. Legnagyobb az emelkedés *a gázműveknél*, amelyek akkor kezd a fővárosi lakosság háztartási szükségletének fontos kielégítőjévé válni, s melyeknek világítási gázszolgáltatása mellett fűtési és energiaszolgáltató jellege is mindinkább kidomborodott. Sőt az igazi fejlődést a Gázművek a „Trieszti Légszeszgyár” budapesti üzemének egykori nívójáról éppen azzal tudták elérni, hogy szolgáltatásaikat a hatósági kezelés mellett *általánossá* tudták tenni, — ha árszabásukban még elég sokáig a magánvállalkozótól örökölt vonásokat őrizték is meg.

A *víz- és gázművek látszólag mostoha elbámútsban részesültek.* Az 1926—30. években csak árnyalatnyilag volt több a kiadási előirányzatuk, mint az 1914. évben. Az 1931—34. években sem láttuk a nyomát olyan fejlődés-

7. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSE AZ 1914. ÉS AZ 1926—1934. ÉVEKBEN
INTÉZETEK, KÖZMŰVEK ÉS ÜZEMEK KIADÁSAI

Cím	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934
		évek átlaga			évek átlaga			évek átlaga		
		Pengőben			% -ban			1927 = 100		
<i>Intézetek, közművek és üzemek</i>										
<i>I. Fejezet</i>										
<i>A községi házt. keretében kezelt intézm.</i>										
I.	Házinyomda	750 520	2 910 257	3 432 354	—	1,57	1,81	33,7	130,7	154,2
II.	Anyagszertár	464 000	980 706	1 719 379	—	0,53	0,90	42,0	88,8	155,7
III.	Gazd. hivatal	—	957 137	1 201 816	—	0,52	0,63	—	121,3	152,3
IV.	Pedagógiai filmműhely és raktár	—	300 360	67 115	—	0,16	0,04	—	170,7	38,1
	Összesen	1 214 520	5 148 460	6 420 664	—	2,78	3,38	28,3	119,8	149,5
<i>II. Fejezet. Önálló vagyongazdálkodási intézm. A) Közművek</i>										
I.	Elektromos művek	—	39 843 747	44 970 544	—	21,51	23,65	—	110,6	124,8
II.	Gázművek	—	24 984 004	32 234 439	—	13,50	16,95	—	114,0	147,0
III.	Vízművek	9 349 642	9 493 668	11 379 434	—	5,13	5,98	102,5	104,1	124,8
<i>B) Közlekedési vállalatok</i>										
IV.	Autóbuszüzem	—	4 596 453	4 152 750	—	2,48	2,18	—	282,9	255,6
V.	Budai hegyháza	—	116 120	40 000	—	0,06	—	—	102,9	35,5
<i>C) Gyógyfürdők és gyógyforrások</i>										
VI.	Szt. Gellért gyógyfürdő és szálló	—	1 784 921	1 783 118	—	0,96	0,94	—	121,3	121,2
VII.	Rudas gyógyfürdő	266 336	397 819	303 245	—	0,21	0,16	65,5	97,8	74,6
VIII.	Széchenyi gyógyfürdő	—	1 365 164	1 158 658	—	0,74	0,61	—	134,6	114,2
IX.	Ásványvízüzem	—	728 842	707 809	—	0,39	0,37	—	128,1	124,4

7. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSE AZ 1914. ÉS AZ 1926—1934. ÉVEKBEN
INTÉZETEK, KÖZMŰVEK ÉS ÜZEMEK KIADÁSAI

(folytatás)

Cím	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934	1914	1926—1930	1931—1934
		évek átlaga			évek átlaga			évek átlaga		
		Pengőben			% -ban			1927 = 100		
	D) Közélemezési intézm.									
X.	Községi élelmiszerárúsító üzem	—	19 691 974	17 503 091	—	10 63	9,20	—	114,2	101,7
XI.	Községi kenyérgyár	—	2 022 245	2 457 638	—	1,09	1,29	—	102,1	124,0
XII.	Községi lóhúsüzem	—	1 857 920	3 110 263	—	1,00	1,64	—	131,5	220,2
	E) Központi anyagbesz. és elosztó v.									
XIII.	Községi műszerüzem	—	1 947 094	1 342 208	—	1,05	0,70	—	93,6	64,5
XIV.	Községi gyógyszerüzem	—	1 142 000	973 000	—	0,62	0,51	—	114,2	97,3
XV.	Tűzoltószeraktár	863 040	2 408 288	712 399	—	1,30	0,37	42,2	117,6	34,8
	F) Vegyes intézmények									
XVI.	Kátrányozó és bitumenező-telep	—	1 083 440	743 750	—	0,59	0,39	—	107,5	73,8
XVII.	Tattersall és lóvászártelep	—	169 164	44 387	—	0,09	0,02	—	116,7	30,6
XVIII.	Városi Színház	—	365 558	134 750	—	0,20	0,07	—	91,9	33,9
XIX.	Hirdetővállalat	—	760 000	863 875	—	0,41	0,45	—	116,6	132,5
XX.	Községi temetkezési intézet	—	1 747 632	2 059 300	—	0,94	1,08	—	117,2	138,1
	Összesen	—	116 506 054	126 674 658	—	62,90	66,56	—	114,6	124,6
	III. Fejezet. Részvénytársaságok									
I.	Budapest Szföv. Közlekedési Rt.	—	59 983 100	51 792 500	—	32,39	27,23	—	103,0	88,9
II.	Bp. Szföv. Közs. Tak. pénztár Rt.	—	520 800	2 576 813	—	0,28	1,35	—	—	—
III.	Bp. Szföv. Vásárpénztár Rt.	—	2 515 486	1 930 157	—	1,36	1,02	—	158,3	121,4
IV.	Bp. Kisipari Hitelintézet Rt.	—	192 440	454 250	—	0,10	0,23	—	132,9	313,7
V.	Bp. Gyöngyös városi Szénbánya Rt.	—	355 153	267 800	—	0,19	0,14	—	94,0	70,9
VI.	Magy. Sertéshizláló és Húsipari Rt.	—	—	169 265	—	—	0,09	—	—	—
	Összesen	—	63 566 979	57 190 785	—	34,32	30,06	—	105,3	94,8

nek, amely nagyarányú, s akkor is már nagyon szükségessé vált beruházásokban jelentkezett volna, s amelynek bőjtjét azután nagy felújítási beruházások formájában már az új idők városgazdálkodásának kellett kibírnia.

Az *elektromos művek* bevételei és kiadásai 1914-ben még nem szerepeltek a főváros költség-előirányzataiban, s a megváltás *lebonyolításának* műve években át húzódott. Az 1926—30. évek költségvetési átlagai azonban már világosan megmutatták azt a hatalmas jelentőséget, melyre az üzem a főváros gazdaságában szert tett, s amely az 1931—34. években még fokozódott. Az akkor kerek számban 45 millió P kiadási (ill. bevételi), előirányzat ennek az üzemnek a második helyet biztosította.

Ezekben az években már tisztán kibontakozott az az elrendeződés, amely a fővárosi üzemek háztartási szerepkörében mutatkozott: a közlekedési rt., az elektromos művek, a gázművek, valamint a községi élelmiszer-árúsító üzem kimagaslóan nagy szerephez jutottak az üzemek munkásságában és pénzügyileg jelentősek voltak. Az első csoport mögött a vízművek, az autóbuszüzem, a községi lóhúsüzem stb. foglaltak helyet, míg a kisebb jelentőségű üzemek sorában jó néhány hamarosan meg is szűnt azok közül, amelyek költségvetési előirányzata az 1 millió, vagy éppenséggel a 100 000 P-t sem érte el.

A közlekedési vállalatok csoportjában üzemként a főváros költségvetései az autóbuszüzemet és a budai hegy pályát tartották nyilván (a Beszkrtról mint részvénytársaságról már korábban szóltunk). Az autóbuszüzemnek a világháború előtt nem volt elődje, s ezért csak azt említjük meg, hogy a 30-as évek válsága ennek az üzemnek a költségvetésében is lanygulást jelentett, noha viszonylag nem akkora mértékűt, mint pl. a *budai hegy pályá* költségvetése, amelynek a gyönyörű városképet rontó *rozogásán nem sokat segíthetett az a rendkívül alacsony előirányzat, amellyel 1931 után az üzem költségeit fedezni kívánták.*

Az önálló vagyonkezelésű intézmények harmadik csoportja a gyógyfürdők. Közülük ebben a minőségében 1914-ben még csak a *Rudas gyógyfürdő* volt hatósági kezelésben, melynek csodálatos gyógyító erejét azonban sem az első világháború előtt, sem azt követőleg *nem aknázták megközelítőleg sem a főváros régi magisztrátusa.* Csip-csup kis javítások azoknak a költségvetési tételeknek az összegében is benne foglaltatnak, amely táblázatunkban is szerepel. De jól emlékszünk arra a nagy neki-buzdulásra és nagyhangú fogadkozásra, amelynek kíséretében az egykori *Tabán bájos és sajátos utcáit éppen a fürdőváros kialakítása érdekében halálra ítélték, hogy azután azt a jó időszakot elszalassza a főváros, amidőn még aránylag egyszerűbb probléma lett volna a beigéri fürdőközpont kiépítése.*

A *Gellért Gyógyfürdő és Szálló*, amelyet háborús romjaiból csak nemrégiben építettek teljesen újjá, a húszas évek végén és a harmincas évek elején nagyjában egyforma költségvetési kereteket töltött ki, s hárvalaha a tervek arra irányultak, hogy a Lágymányos Duna-parti szegletében világvárosi jellegű hotelt és fürdőt építsenek, sok dolog *akadályozta, hogy az egyébként józan elgondolások már akkor megvalósuljanak.*

A Duna-balparti városrésznek vezető gyógyfürdője megfigyelésünk időszakában a *Széchenyi Gyógyfürdő*, melynek lehetőségei szintén nagyarányúak, messzemenőek voltak. Ezeket azonban költségvetési korlátozásokkal nemigen lehetett biztosítani.

A közéleti intézmények sorában a székesfőváros üzemei között minden kétséget kizárólag a *községi élelmiszerárúsító üzem* — amely kezdetől fogva szálka volt a magánkereskedelem és a mögötte álló érdekcsoportok szemében — már a húszas évek végén nagyarányú üzleti vállalkozás formájában lépett elénk. Az üzem arányai a harmincas évek elején sem csökkentek, bár gazdasági okoknál fogva az üzem kiadásai (és bevételei) szükségszerűen megcsappantak (ha nem is túl nagy arányban) az előző időszakhoz képest. *A harmincas évek eleje volt ti. az az időszak, amikor a mezőgazdasági termelvények ára mélyszintre zuhant, s e szabály alól szinte egyetlen olyan cikk sem volt kivétel, amely az üzem üzemhelyiségeiben vagy árudáin át a fogyasztóközönséghez eljutott.*

A *községi kenyérgyár* közületi jellegét és hasznosságát világosan megmutatta az a tény, hogy vizsgálataink két időszaka közül a másodikban a gyár kiadásai jó 20%-kal emelkedtek. Minek volt ez a bizonyosága, ha nem annak, hogy a *főváros lakosságának vékonypénzü rétegei szívesen vásárolták a kenyérgyárnak a magánsütőipar által árusított kenyérről számottevően olcsóbb termékeit?* De az üzemi költségvetések bevételeinek és kiadásainak az általános gazdasági pangással való összefüggését a közéleti terén mindennél jobban igazolja a *községi lóhúsüzem* költség-előirányzata, amely — mint táblázatunk mutatja — 1926—30-ig a 2 millió pengőt nem érte el, a következő időszakban azonban már 3,1 millió P-nél is több volt. Mind a nyers lóhús, mind a tartósított áruknak jó elkészítése, illetve *olcsósága* miatt nagy kereslete támadt ezekben az években s azután is hosszú időn át. Sokan, kiknek megromlott kereseti viszonyaik miatt nem telt egyéb hús vásárlására, szívesen léptek be ennek az üzemnek helyiségeibe, vagy álldogáltak árusító-bódéi előtt.

A *központi anyagbeszerző és elosztó vállalatok* mindhárom egysége tipikusan olyan volt, amelynek fennállása nem ígért e vállalatoknak tartós és biztos jövőt. Különösen a községi műszerüzemre, valamint a gyógyszerüzemre áll ez. A *vegyes intézmények* közé sorolt vállalatok között azonban van néhány, amelynek egykori költségvetéséhez néhány szót mégis hozzá kell fűznünk. A *Tattersallnak és a lóvásártelepnek egykori dicsőségéből 1931—34-ben már csupán romjai maradtak. A városi színház sem tudta megtalálni ebben az időben még azt a helyet a főváros, sőt országunk művészeti életében, melyre pedig hivatott volt, s amelyet a legutolsó idők fejlődése kapcsán meg is szerzett. A bérleti rendszerrel való új meg új kísérletezés ártott a művészi színvonalnak és a gazda (főváros) figyelmét elvonta attól, hogy a nagy épületkolosszus „színháziasításának” céljaira áldozatokat hozzon. A hirdetővállalat jobb kilátásait a két évcsoport átlagának számai bizonyítják. A községi temetkezési intézet pedig a sok magánvállalkozó idején oly gyakran előfordult s a közönség körében méltán*

megbotránkozást keltő vállalati gesztiók helyett a községezés útjára térő vállalati forma pénzügyi megalapozottságát is igazolta.

Említettük fentebb, hogy táblázatunk harmadik fejezetét a *részvénytársaságok* alkották a két világháború közötti Budapest életében. Ezek között döntő súllyal esett latba a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt., melynek megszervezése és fejlesztése a főváros műszaki adminisztrációját alapos próbára tette.

A főváros egyik legnagyobb problémája volt tulajdonképpen, hogy a már kezdetben is 60, ill. 51,8 millió pengős költségvetéssel dolgozó nagy vállalat műszaki és gazdasági irányítását miként tudja összhangba hozni. Természetesen a fővárosi forgalomnak akkor még kisebb terjedelme miatt nyílt volna alkalom arra, hogy a *távolabbi jövő közlekedési politikáját szolgáló terveket dolgozzanak ki és valósítsanak meg. Milyen régi gondolat volt a gyorsvasút megépítésének ügye! Ebből bizony semmi sem lett s a normális felújítások terén is halmozódtak az elmaradások.* A dolgozó lakosság-nak érdekeit annyira szolgáló csepeli gyorsvasútnak a gondolatát is csak az új Budapest, Nagy-Budapest váltotta valóra.

Évtizedek óta szüksége lett volna Budapest közönségének arra, hogy sok külföldi város és Magyarországon is jó néhány vidéki város mintájára létesítsenek a fővárosban is „községi” takarékpénztárt, s ezen az intézeten át történjék a főváros pénzgazdálkodása, amely idővel fontosabb hitelműveletek alapja is lehetett. A húszas évek végén a fővárosi községi takarékpénztár még csak kialakulóban volt, az 1931—34. években azonban már tekintélyes forgalmat bonyolított le, ami a további fejlődést is sejtette. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közvetlen lökést a Községi Takarékpénztár megalapítására nem a régi tervezgetések, hanem egészen más, külső körülmény adta meg. Valójában ti. arról volt szó, hogy az ún. Egyesült Fővárosi Takarékpénztárt fizetéseképtelenség fenyegette. Ezt a nyilvánvaló állapotot akarták egyes ügyes közbenjárók elkerülni azzal, hogy keresztül tudták vinni a pénzügyi vezetésnél és a fővárosnál, hogy ezt a takarékpénztárt átvette és újra üzletképesé tette. Az egykori idők sajtóközleményeiből arról is értesülhetünk, hogy a főváros vezető körei azért is vállalkoztak szívesen a mentőakcióra, mert a Községi Takarékpénztár igazgatósági tagjaiként rendkívül nagy összegű igazgatósági tantiémeket kaptak. Úgy hírelt pl., hogy a polgármester részére, aki az igazgatóság elnöke volt, 50 000 pengő tantiémet számoltak el, amelyet ugyan a polgármester személyesen nem vett fel, de számlája javára írták. De hiszen az többé-kevésbé mindegy. Az viszont nem mindegy, hogy a Községi Takarékpénztárban a fővárosi érdekeket más vezetők is hasonló dicséretre méltó „önzetlenséggel” látták el.

Részvénytársasági formában működött a *fővárosi vásárpénztár* is, melynek legbiztosabb korszaka az 1926—30. évek voltak, — később a vállalat kiadásai erősen csökkentek, *majd ez a vállalkozás ugyancsak rossz befektetésnek bizonyult a főváros szempontjából.* Vagy talán nem is annyira rossz befektetésnek, mint a rossz vezetés és a főváros érdekeivel

ellentétes irányítás révén sok millió pengős kár leírásáról kellett a főváros vagyonának, háztartásának terhére gondoskodni.

Az Iparosok Országos Központi Szövetkezetének fővárosi testvér-vállalata volt a *Budapesti Kísipari Hitelintézet Rt.*, melynek 1931—34. évi kiadásai megint azt bizonyították, hogy a *megingott gazdasági helyzet mellett az iparosság rászorult elemeinek mennyire megnövekedett a hitelszükséglete*. Emlékezetes, hogy akkoriban az országos intézet helyzete is csaknem teljesen felborult, és csak erélyes szanálási akció mentette meg a két vállalatot a felszámolástól, hogy azután később egy évtizeden keresztül jól végezzék törvényes előírás szerinti munkásságukat.

Részvénytársulati formában alapították a *Budapest—Gyöngyös-Városi Szénbánya Vállalatot* is, — egyik első kísérletét annak, hogy a *barnaszén felhasználásával* segítsék elő hatékonyan a főváros energia-szükségletének ellátását. *Ismeretes azonban, hogy ez az üzem csak a legújabb években épült ki, s lett komoly tényezője energiagazdálkodásunknak*. Korábban nem volt más, mint egy ígéret, illetőleg az után következő kérdőjel.

A válság idején jórészt közellátási érdekek hozták létre a Magyar Sertéshizlalo és Húsipari Részvénytársaságot, s abban a főváros irányító szerepét. A piaci helyzetnek gyakori bizonytalansága kényszerítette ki azt, hogy a *fővárosi lakosság támogatására biztosítsanak elegendő hízósertés-állományt*. Erre a vállalatra komoly szerep hárult a 40-es évek aggályossá vált közellátási helyzetében.

Mindezek az adatok kb. tájékoztatnak arról, hogy a kommunális intézmények és vállalatok körének kiszélesítésére Budapesten már ebben a korszakban is törekvések jelentkeztek. A fővárosnak a kommunális üzemekkel kapcsolatos tevékenységében világosan észrevehető, hogy a főváros vezetősége kénytelen volt ezen a téren a munkásság követeléseivel is számolni, bár az azóta lezajlott évtizedek kutatásai azt valószínűsítik, hogy annakidején a városházán a munkásságot olyan szociáldemokrata városatyák „képviselték”, akik a kulisszák mögött nem egy kérdésben jól megértették egymást az uralmat gyakorló városházi vezetőkkel. Afelől azonban semmi kétség nem foroghat fenn, hogy ez utóbbiak is hívei voltak a kommunális érdekeltségek kiterjesztésének, ha másért nem, azért, hogy híveik számára jó pozíciókat szerezzenek (nemegyszer félig-meddig szinekúrákat), s a városházi kurzus nyilván azért is felcsoport a kommunalizálás hívének, mert ezáltal a liberális bank-, ipari és kereskedelmi érdekeltségek szerepét vélték háttérbe szorítani vagy legalább kisebbíteni, — ahova az ő hatáskörük nem érhetett el.

*

Több ízben esett már szó arról, hogy 1914 után a közbeeső évek átugrásával 1926—34-ig a főváros költségvetési kiadásai és bevételei évenként miképpen alakultak. Azt hiszem tehát, nem végzek felesleges munkát akkor, ha adatgyűjteményemnek ezt a részletét szervesen is beiktatom tanulmányaim anyagába, jelezve, hogy adatközlésem csak

8. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSEI AZ 1914.

Fejezet	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	Bevé-			
		1914	1926	1927	1928
		évre			
	<i>I. Rész</i> <i>Községi háztartás</i>				
I.	Igazgatás	872 109	1 172 066	1 126 433	1 222 414
II.	Ut- és csatornaépítés	1 435 719	928 837	1 278 843	2 901 464
III.	Városépítés és tűzrendészet	1 668 152	858 966	1 014 601	1 143 433
IV.	Közjogi szolgáltatások	665 538	652 850	722 861	831 225
V.	Közigazdaság és közlekedés	4 752 733	1 855 552	2 223 554	2 440 772
VI.	Pénzügy	70 244 033	99 621 680	113 676 307	141 271 319
VII.	Közoktatás	2 825 965	2 394 691	2 341 561	2 283 596
VIII.	Közélelmezés	5 221 175	8 798 496	9 895 424	9 358 915
IX.	Közjótékonyág, szociálpolitika és közművelődés	4 572 565	2 521 113	3 909 200	6 895 710
X.	Közegészség és köztisztaság	1 975 405	2 678 216	2 850 105	3 191 532
XI.	Városgazdaság	1 978 933	2 033 657	2 374 041	2 803 849
	<i>I. Rész összesen</i>	96 212 327	123 516 124	141 412 930	174 344 329
	<i>II. Rész</i> <i>Különnálló alapok</i>				
I.	Székesfővárosi köz-kórházi alap	6 904 561	10 230 641	11 377 209	12 237 154
II.	Székesfővárosi alkalmazottak segítőalapja	—	—	—	2 201 400
	<i>II. Rész összesen</i>	6 904 561	10 230 641	11 377 209	14 438 554
	<i>III. Rész</i> <i>Intézetek, közművek és üzemek</i>				
I.	A községi háztartás keretében kezelt intézm.	—	3 618 386	4 295 824	5 232 170
II.	Önálló vagyonekezelésű intézmények	—	101 485 437	101 692 457	113 145 277
III.	Részvénytársaságok	—	56 195 120	60 349 864	62 409 562
	<i>III. Rész összesen</i>	—	161 298 943	166 338 145	180 787 009

ÉS 1926—1934. ÉVEKBEN

tel					
1929	1930	1931	1932	1933	1934
pengő					
1 121 432 3 090 410	1 638 638 3 249 298	1 477 052 1 848 245	1 321 372 1 761 100	1 189 411 1 010 776	1 071 196 2 265 317
1 215 808 954 953	3 647 267 953 640	3 281 414 1 004 049	1 400 370 893 747	1 224 868 882 096	1 171 660 691 679
5 096 849 138 094 611 2 495 305 10 168 172	5 215 607 138 185 070 2 389 779 10 395 357	4 003 749 137 882 544 2 121 117 10 338 495	4 882 697 124 532 863 2 114 425 9 690 084	4 810 428 111 816 217 2 201 590 8 888 242	2 295 588 99 536 639 2 011 609 8 701 702
7 188 967 3 320 131 4 934 260	8 688 599 3 343 667 2 931 765	8 265 943 2 956 954 2 904 286	13 759 105 2 547 990 2 823 823	14 271 856 2 081 380 2 707 034	14 151 300 1 903 875 2 564 102
177 680 898	180 638 687	176 083 848	165 727 576	151 083 898	136 364 667
13 132 724 2 501 650	14 217 767 2 828 486	14 483 098 2 970 684	14 049 043 —	12 306 541 —	10 322 283 —
15 634 374	17 046 253	17 453 782	14 049 043	12 306 541	10 322 283
6 081 390 131 453 454 68 073 771	6 514 534 134 753 743 70 806 581	6 880 060 141 071 229 65 665 721	5 959 098 136 925 492 58 751 898	6 492 124 119 613 141 53 762 461	6 351 374 109 088 770 50 583 061
205 608 615	212 074 858	213 617 010	201 636 488	179 867 726	166 023 205

8. A FŐVÁROS KÖLTSÉGVETÉSEI AZ 1914.

Fejezet	A költségvetési fejezet, illetőleg cím megnevezése	Kia-			
		1914	1926	1927	1928
		évre			
	<i>I. Rész</i> <i>Községi háztartás</i>				
I.	Igazgatás	11 973 176	21 781 217	25 305 725	27 010 261
II.	Út- és csatornaépítés .	8 465 793	17 103 419	19 032 194	24 252 712
III.	Városépítés és tűz- rendészet	1 834 868	3 001 954	3 166 822	4 001 603
IV.	Közjogi szolgáltatások	3 160 922	1 284 770	2 542 249	3 245 883
V.	Közgazdaság és közlekedés	302 284	632 199	1 122 335	2 097 933
VI.	Pénzügy	30 115 110	24 503 823	21 534 828	38 189 914
VII.	Közoktatás	23 110 208	31 694 991	34 960 622	37 415 707
VIII.	Közélelmezés	3 321 716	5 163 016	5 403 408	5 353 532
IX.	Közjótékonyosság, szociálpolitika és közművelődés	4 978 932	7 531 787	11 384 079	14 819 136
X.	Közegészség és köz- tisztaság	6 885 159	10 636 803	12 929 088	13 613 890
XI.	Városgazdaság	2 033 427	3 267 679	4 026 745	4 102 255
	<i>I. Rész összesen</i>	96 181 595	126 601 658	141 408 095	174 102 826
	<i>II. Rész</i> <i>Különálló alapok</i>				
I.	Székesfővárosi köz- kórházi alap	6 904 561	10 230 641	11 377 209	12 220 978
II.	Székesfővárosi alkal- mazottak segítőalapja	—	—	—	2 201 400
	<i>II. Rész összesen</i>	6 904 561	10 230 641	11 377 209	14 422 378
	<i>III. Rész</i> <i>Intézetek, közművek és üzemek</i>				
I.	A községi háztartás ke- retében kezelt intézm.	—	3 618 386	4 295 824	5 232 170
II.	Önálló vagyonkezelésű intézmények	—	101 485 437	101 692 457	113 145 277
III.	Részvénytársaságok ..	—	56 195 120	60 349 864	62 409 562
	<i>III. Rész összesen</i>	—	161 298 943	166 338 145	180 787 009

ÉS AZ 1926—1934. ÉVEKBEN

(Folytatás)

d ás					
1929	1930	1931	1932	1933	1934
p eng ő					
29 233 821	30 504 564	30 333 676	26 181 628	24 233 344	24 454 676
20 726 748	20 976 161	18 443 106	15 738 011	11 542 115	10 189 509
4 789 611	4 996 936	4 501 576	4 322 652	3 791 621	3 463 424
6 313 490	6 343 131	6 448 099	4 927 427	4 848 853	5 020 782
2 043 889	1 506 657	1 414 921	1 053 955	942 944	933 299
25 104 674	25 034 163	29 595 750	38 107 983	34 176 889	29 039 425
45 017 863	46 085 888	43 449 037	36 366 838	32 823 148	32 620 471
6 411 326	6 610 367	6 502 429	6 075 768	5 671 280	5 446 909
15 814 414	17 036 680	17 274 547	17 293 626	18 265 772	19 247 059
17 524 957	16 893 198	13 447 266	11 410 201	10 656 362	10 142 442
4 698 634	4 649 566	4 672 595	4 255 038	4 091 963	4 113 727
177 679 427	180 637 311	176 083 002	165 733 127	151 044 291	144 671 723
13 129 245	14 207 439	14 480 959	14 043 074	12 344 994	12 028 576
2 501 650	2 828 486	2 970 684	—	—	—
15 630 895	17 035 925	17 451 643	14 043 074	12 344 994	12 028 576
6 081 390	6 514 534	6 880 060	5 959 098	6 492 124	6 351 374
131 453 454	134 753 743	141 071 229	136 925 492	119 613 141	109 088 770
68 073 771	70 806 581	65 665 721	58 751 898	53 762 461	50 583 061
205 608 615	212 074 858	213 617 010	201 636 488	179 867 726	166 023 205

a főcsoportokra terjed ki, noha rendelkezésemre állnak nem csupán a költségvetési fejezetek, hanem a címek adatai is mind a tíz évre vonatkozólag.

Azok az adatok, amelyek közlését mégis szükségesnek véltem, az 588—591. lapokon elhelyezett 8. sz. táblázatokban foglalnak helyet. Jellemző vonásuk az, hogy az alapok s a háromfelé tagolt intézetek, közművek és közüzemek bevételeinek és kiadásainak összege a már fentebb kifejtett magyarázat szerint egyezik. A községi háztartás fontosabb költségvetési fejezeteinek kiadási és bevételi előirányzatára viszont ez nem áll, bizonyoságául annak, hogy a főváros háztartásának különböző ágai az általunk közelebbről tanulmányozott években is jellegzetesen eltérnek egymástól.

Hogy az adatsorok eltérő hullámzását érzékeltessük, néhány grafikont is szerkesztünk majd arra vonatkozólag, hogy az egyes háztartási fejezetek bevételeinek és kiadásainak mozgása mennyiben volt ellentétes vagy megközelítőleg hasonló.

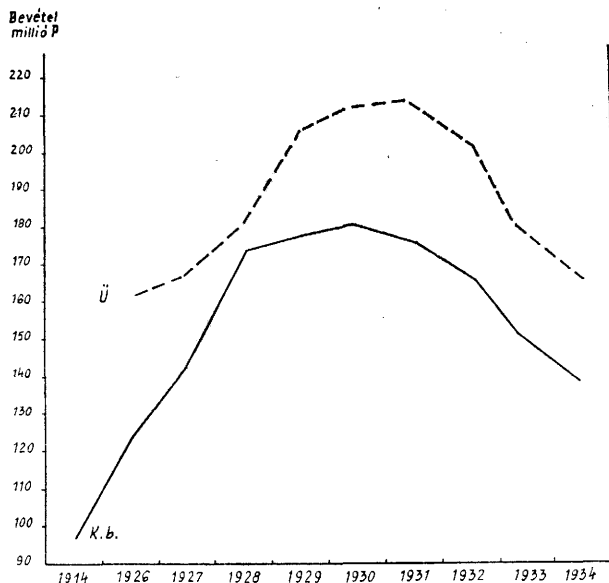
A közigazgatási (községi háztartási) bevételek fő összege az 1926—30-as években szakadatlanul emelkedett, és bár a kulmináció 1930-as adatát ez az érték már 1928-ban is csaknem elérte, 1931-től kezdve kifejezetten csökkentek ezek az előirányzatok, — 1933-ban nagyon számottevően, oly módon, hogy 1934-ben a bevételek előirányzata alig volt több, mint 1926-ban. *Amit tehát az átmenetnek bizonyult gazdasági felfordulás nyújtott pár év alatt a főváros háztartásának, azt ugyancsak néhány esztendő múltán csaknem teljes egészében el is vette a gazdasági hanyatlás.*

Az általános irányzat alól a költségvetés harmadik részébe tartozó intézetek, közművek és üzemek sem vonhatták ki magukat, s bár ezek költségvetési bevételeinek előirányzata látszólag szilárdabb volt, mint a közigazgatásé (itt ti. még 1931-ben is némi fejlődés mutatkozott), a következő években a gyors zuhanás itt sem maradt el. 1934-ben már csak jelentéktelen összeggel volt több az üzemek stb. bevételi előirányzata, mint 1926-ban.

A kiadások költségvetési előirányzata ugyanahhoz a gondolatsorhoz vezet, mint a bevételeké. Figyelemre méltó azonban, hogy a közigazgatás kiadásainak előirányzata jóval inkább megtartotta még 1934-ben is korábbi kereteit, bár az előirányzat ebben az évben is — akárcsak 1926-ban — hiánnyal zárult. A válságos időkben a főváros költségvetésében is érvényesült az a szabály, hogy *bizonyos körülmények között semmiféle költségvetési mesterfogással sem lehetett a kiadások normális fedezetét előteremteni*, s ekkor hitelműveletek lebonyolítása volt az egyetlen eszköz, mellyel a költségvetési célok elérését mégis biztosítani lehetett.

Az imént már említett grafikonok közül elsőnek a közigazgatási, valamint a közüzemi stb. bevételek hullámzásának idősorait rajzoljuk fel. A kiadások adatainak grafikus ábrázolásáról itt lemondunk, a már ismert indokolás alapján. Az 593. oldalon található 5. grafikonból rögtön szembetűnik az a nagy pénzügyi erő, amelyet a főváros gazdálkodásában a közüzemi tevékenység jelentett már a húszas évek végén s a harmincas évek elején.

A községi háztartás közigazgatási fejezeteinek alakulását a bevételek és a kiadások frontján egyaránt figyelemmel lehet kísérni adatsorainkban. Táblázatunk anyaga sok érdekes mérlegelésre nyújt módot, de azokat tömören összefoglalva beírjuk azzal, hogy a legjellemzőbb költségvetési fejezetek bevételeinek és kiadásainak *tízéves* alakulását ábrázoljuk grafikusan. Bizonyára jó nyomon járunk, midőn elsőnek az ún. *pénzügyi és a közoktatásügyi* költségvetési fejezetek bevételeinek és kiadásainak idősorokban kifejeződő változásáról szólnunk röviden.

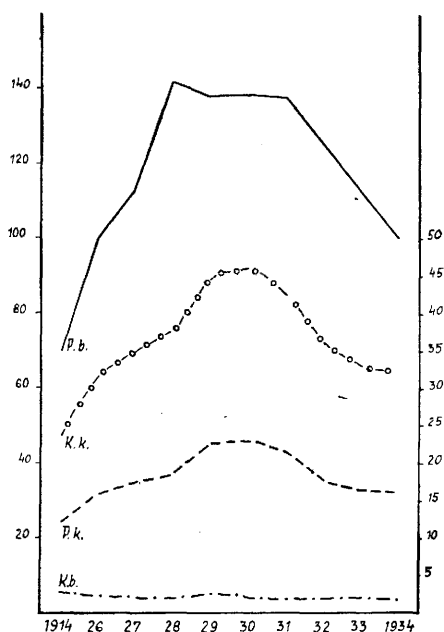
5. A főváros háztartási és üzemi bevételei

A pénzügyi bevételek 1928-ig emelkedtek, azután lassan, majd 1932 után gyors ütemben csökkentek. 1934-ben szinte pontosan annyit lehetett előirányozni ennek a költségvetési fejezetnek javára, mint 1926-ban. A bevételi adatok grafikonja tehát itt kifejezetten lejtő görbéhez juttat bennünket. A kiadásoknál a helyzet lényegesen más, minthogy az 1914. évi elég magas összegű kiadásokhoz képest 1926—27-ben nagyot esett e kiadások előirányzata, és bár 1932-ben hirtelen megélnékiült, a következő években megint jóval mélyebb szinten helyezkedett el. Nyilván a megindult kölcsöntörlesztések játszottak jelentős szerepet abban, hogy 1932-ben a pénzügyi természetű kiadások csaknem az 1928. évi csúcspontot érték el. Ha később némileg enyhült is a nyomásuk, 1934-ben szinte azonos magasságot értek el, mint 1914-ben.

A közoktatásügyi bevételek előirányzata kevésbé volt mozgalmas, mint a pénzügyi bevételeké. Grafikonunk szerint szinte kiegyensúlyozottnak mondható az előirányzatuk, amely sohasem érte el az 1914. évi maximumot, majd a 30-as években annál jóval alacsonyabbra süllyedt. Beszéltünk már erről a fejlődésről, amely azért érdemel figyelmet, mert a közoktatásügyi kiadási előirányzatai 1926—34-ig minden egyes évben messze felette voltak az első világháború kitörésének évről ismert előirányzatnak.

Pénzügyi bevétel
és kiadás millió P

Közoktatásügyi bevétel
és kiadás millió P

6. A pénzügyi és közoktatásügyi bevételek és kiadások alakulása

Közben az 1929—31. években kétszer, vagy legalábbis csaknem kétszer akkora volt az összegük, mint 1914-ben. A közoktatásügyi kiadások összege tehát szintén lejtő görbe alakot vett fel. *Am itt a kulmináció elég tartós volt, s legalább a 30-as évek első felében még a legrosszabb dotációjú években is csaknem felényivel haladták meg az ide tartozó költségek az 1914. évi előirányzatokat.*

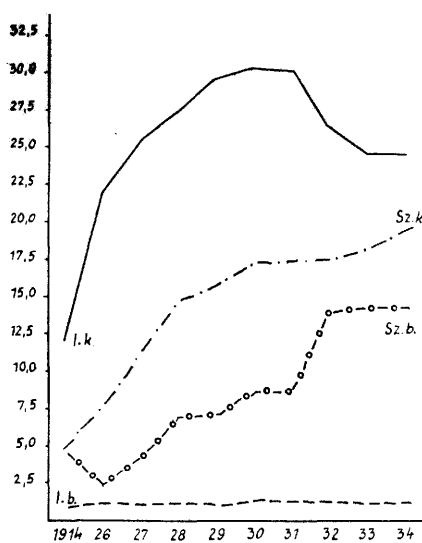
Az igazgatási s a közjótékonyági (szociálpolitikai és közművelődési) bevételek és kiadások idősorait is grafikonban foglaltuk közös keretbe.

Az igazgatási bevételek előirányzata mindvégig elég jelentéktelen volt. A kiadások azonban 1914 után évről évre egyenes vonalban, roha-

mosan emelkedtek 1930-ig, sőt 1931-ig, s a következő három évben is aránylag csak kis mértékben csökkentek.

Az egyetlen szóval *szociálpolitikai*nak nevezhető bevételek idősorának ábrázolása szinte egyedülálló képet mutat; ezek a bevételek 1926—27-ben ugyan mögéje estek az 1914. éviékné, 1928 után azonban olyan nagy arányokban kiterébélyesedtek, hogy megfigyelésünk utolsó éveiben több mint háromszor annyi összeget képviseltek, mint 1914-ben. A kiadásoknál még erőteljesebb a szociálpolitikai kiadások szerepe és fejlődése. Az 1914 utáni időszakban egyetlen év sem volt 1926-tól fogva, melynek előírány-

bevételek és kiadások
millió P

7. A főváros igazgatási és szociálpolitikai bevételei és kiadásai

zata ne lett volna évről évre magasabb. 1934-ben — mint ezt a grafikon jól érzékelteti — ötször akkorák voltak ezek a kiadások, mint 1914-ben. Ennek a látszathélynék rendkívül szomorú árnyékáról már esett szó.

Még három költségvetési fejezetnek a 30-as év körüli alakulásáról szólunk: a közlelmzési, a közegészségügyi és köztisztasági, továbbá az út- és csatornaépítési bevételek, ill. kiadások változásáról.

Leghelyesebb, ha elsőnek az út- és csatornaépítési költségvetési fejezet számait kommentáljuk.

Világos, hogy 1930-ig az ide sorolható bevételek összege nagy arányokban növekedett: több mint kétszeresére emelkedett, azután erősen zuhant. De az 1934. évben már újra meghaladta az 1914. évi előírányzatot. Az út- és csatornaépítés kiadásai egy nagy nekiiránodás után szintén már

1928-ban elérték csúcspontjukat, s még két éven át elég magas szinten maradtak, — azután feltartóztatlanul jelentkezett a válságos évek költségvetés-átalakító hatása. Az 1934. év kiadási előirányzata már alig volt több, mint az 1914. évé. *Úgy látszik, hogy a főváros vezetősége és a városi számszéken keresztül a főváros pénzügyeire ekkor már nagy befolyást gyakorló államhatalom azt a kényelmes utat választotta, hogy a gazdasági válság éveiben azokat a bár igen nagy jelentőségű községi feladatokat szorította háttérbe, melyek fontosságát pedig saját maga is már pár évvel korábban elismerte, mikor a költségvetési fejezet dotációját az egykori összeg háromszorosára növelte.*

Tanulságosak a közlélmzési bevételek és kiadások adatai is. Az 1927. évben a bevételi csúcsához közelítő előirányzat még két éven át ki is éleződött, majd csökkent ugyan, de az 1914. évi nívót 20 évvel később is erősen túlszárnyalta. A közbűgőhidak, vásárok stb. bevételei mint elsőrendűen az életfenntartás elemi szükségleteivel összefűggő bevételek a főváros lakosságának magánháztartási viszonyaiban nyilván ezekben az években is ugyanolyan súlyosan estek latba, mint korábban néhány éven keresztül. Ez annál figyelemre méltóbb, mert a közlélmzési kiadások összetételében az a szabály, hogy ezek 1930-ig az egykori időkhöz mérten ugyan számottevő haladáson mentek keresztül, s az ide tartozó költségek elég merevek is voltak, de *az a rendszer is mindig érvényesűlt, hogy a közlélmzés a főváros háztartásának sokkal kevesebb költségébe került, mint amennyi bevételt hozott a háztartás javára.*

Utolsónak a közegészség és köztisztaság költségvetési bevételeinek és kiadásainak adatsoráról emlékezűnk meg. Ezeknek a bevételeknek a szintje 1930-ig szintén gyorsan emelkedett, főképpen 1928-tól kezdve, később azonban, különösen 1933-at követőleg, gyorsan visszaesett. Jól tudjuk azonban, hogy e költségvetési fejezet kiadásainak java részét nem azonos forrásból származó bevételek fedezték, hanem közháztartási bevételek. Nem is lehet másképp: 1926—29-ig a közegészségi és köztisztasági kiadások az 1914. éviéknak (folyamatos fejlődés után) csaknem háromszorosára emelkedtek, s bár a hanyatlás, mely a 30-as évek elején mutatkozott, szembeszökő volt, mégis meg kell állapítanunk, hogy *ezeket a kiadásokat nem lehetett szinte mindenáron mérsékelni.* Megfigyelésűnk utolsó esztendejében is csaknem azonos szinten mozogtak — jóval magasabban, mint 1914-ben.

*

Azt hisszűk, hogy az e tanulmányba foglalt statisztikai anyag felhasználása és tanulságainak áttekintése megérte a fáradságot. Vizsgálódásaink számos érdekes, adalékszerű tanulságot hoztak. S ami a legfontosabb, sikerűlt így megteremtenűnk tisztán a községi háztartási statisztikai mérlegelések segítségével és a sokféle motívum feltárásával az összeköttetést a világháborút megelőző, valamint az első világháborút követő mozgalmas évek háztartási eseményeivel.

J E G Y Z E T E K

¹ Ha ezt a félmillió forintos szükségletet a fentebb közölt 153 916 Ft kiadásal hasonlítjuk össze, nyilvánvaló, hogy Pest városának jelentős egyéb bevételi forrásokkal is kellett rendelkeznie a *Schams* által felsoroltakon kívül. Valószínű, hogy a kiadások egy része átfutó tétel volt, s természetesen a bevételek is. Egyébként azonban a „királyi” városokról az 1843-ban az országgyűlés elé került törvényjavaslat csak a már 1820 körül is kialakult gyakorlatra támaszkodhatott, mikor úgy rendelkezett, hogy a városok közzgazdálkodása elsősorban a magánértékek (ingó és ingatlan vagyon) jövedelmén alapul, s városi adót csak akkor lehet a városok lakóira kivetni, ha ezek a jövedelmek a városi közcélokra nem bizonyulnak elegendőeknek. Adókra (helyi adókra, pótlékokra s különösképpen fogyasztási adók után kivetett pótlékokra stb.) minden ádókkal Pest város egykori háztartásában is szükség volt, s ugyanúgy arra is gondolni kell, hogy a főváros legalább időleges kölcsönműveletekhez is folyamodott.

² L. a községek háztartása és pótdójuk (az 1881. évi jóváhagyott költségvetések alapján). Hivatalos Statisztikai Közlemények 1883.

³ L. a Városi Szemle 1913. évi külön számát, mely Budapest 40 éves fejlődésének legfontosabb kérdéseit mind sorra vette.

⁴ A Magyar Statisztikai Közlemények új sorozata 58. kötetének a szövegét e tanulmány szerzője írta.

⁵ Közgazdasági Szemle 1932. évfolyama 536—597 l. Az előadás anyagát szintén e tanulmány szerzője dolgozta ki.

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények 39. és 40. kötetei.

⁷ L. a Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozatának 93. kötetét, melynek tanulságát Szigeti Gyula foglalta össze. A Magyar Statisztikai Közlemények 115. kötete utóbb az 1940. évi községi háztartási anyagot dolgozta fel; e mű bevezetését *Gidófalvy Elemér* írta.

⁸ Itt említem meg, hogy a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában a „Magyar városok statisztikai évkönyveinek” sorozatában 1934-től kezdve 1942-ig, majd pedig az 1946/47 és az 1947/48. évekről 9 kötetnyi rendkívül nagy értékű forrásanyag jelent meg a magyar városok háztartási viszonyai címen. Tervbe vették, hogy a magyar városok egyéb gazdaságtársadalmi viszonyairól hasonló kötetek készülnek s kerülnek a nyilvánosság elé. Úgy látszik azonban, hogy az utóbbi terveknek (népmozgalmi, közoktatásügyi stb. kötetek) szerkesztése akadályokba ütközött, s az évkönyvekben csupán a városháztartási adatok kerültek a közönség elé. A kiadványok első kötetét látta el tudományos kommentárral *dr. Bene Lajos*. A későbbi évek adatai azonban — bármennyire nagy értékűek — máig is nélkülözik a céltudatos összefoglalást. Ez azonban semmit sem változtat azon a kötelezettségen, hogy a közvetlen előző korszak statisztikai és kritikai szempontokból eléggé meg nem világított költségvetési adattárát a városgazdaság érdekei szempontjából méltassuk. Ezzel válik majd lehetővé az, hogy a főváros háztartásának az első világháborút megelőző évekre vonatkozó anyagát a két világháború előtti, majd a világháborús korszak, sőt az utána következő évek háztartási statisztikai adataival is összehasonlítsuk. Ez a célkitűzés azonban egyelőre a távolabbi jövő feladata.

⁹ A táblán közölt adatokra vonatkozólag néhány megjegyzést kell tenni. Az eredeti pénzegységekben feltüntetett számokat összehasonlítás céljából a táblázat — mint ezt a tanulmány szövege is hangsúlyozza — pengőértékekre is átalakítja. Ez úgy történt, hogy a hivatalos statisztika részéről régebben korona-értékre történt átszámításokat a korona/pengő viszonylat 1,16-os szorzószámával a táblázat továbbfejlesztette. Ez az eljárás, amint erre egyik lektorom, Varga István professzor is figyelmeztetett, nem tökéletes, mert a múlt század 90-es, éveinek elején végrehajtott valutarendezés előtt a „forint” bizonyos ingadozást mutatott, s 1857 óta elvileg is kb. 5%-kal magasabb volt, mint az új forint értéke, mely a táblázat anyagában szereplő pengőértékek kiszámításának alapjául szolgált. A kezdeti időkre vonatkozó ingadozás nem veti el az egységes átszámítási mód jogosultságát, mely természetesen 1898-ig az 1 : 2 forint/korona alapon épült fel, s logikusan az

1899 óta felsorolt koronaértékeknel is 1915-ig mindig ez az arány található. Az 1915 utáni években 1916—1925-ig, a Főváros Statisztikai Hivatala az illetékes pénzügyi hatóságok által megszabott módon értékelte át a papirkorona-értékeket stabil koronaértékekre, melyeket azután a táblázat pengőértékekben fejezett ki.

¹⁰ Felmerülhet a kérdés, vajon helyes-e ilyen nagy időtartamot átfogó szám-sor mediánját kiszámítani. Felfogásom szerint igen, mert bár — ha az adatsort 60 éven túl tovább vezetnők — a medián értéke természetesen megváltoznék, az adott esetben azonban a 60 évet lezárt egésznek kell tekintenünk, melynek sem kezdeti, sem záró évét nem tolhatjuk el. Egy történelmi *egész* esetében pedig az idő-mediánok kiszámítása tanulságos eredményhez vezet: a hegytető felé történő menetelésben mintegy a pihenőhelyet jelzik.

D. Laky

CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF THE MUNICIPAL ECONOMY OF BUDAPEST WITH SPECIAL REFERENCE TO THE YEARS 1914—1934

The treatise, beside publishing some interesting data in connexion with an earlier period — the beginning of the 19th century — is concerned with a sixty years' period of the development of Budapest's economy (1874—1934). However, the data of fifty years are dealt with according to the most important historical changes.

The real aim of the treatise is to investigate the characteristic economy of the post-war years 1926—30 and 1931—34 in contrast to that of 1913, the year prior to the breaking out of World War I. It is intended to prove how much the different means of statistical method help the understanding of the changes in the highly important municipal investment policy.

The incomes and expenditures of the capital are placed beside each other in five years' averages; and together with the ratios of development the different means of relating to the number of population are also used.

The object of the remarks following the statistical records is, first of all, to explain and compare the averages; the two groups of data representing the years 1926—30 und 1931—34 being subject to entirely different economic influences. The author takes the opportunity to criticize the municipal economy of the contemporary income and expenditure department. The treatise aims at full understanding of the changes of municipal economy also by presenting the material of the tables in a diagrammatic form.

SZABOLCS OTTÓ

Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében

I.

BEVEZETÉS

Budapest lakosságának összetételét vizsgálva figyelemre méltó adat tűnik szemünkbe. Az első világháborút követő években a főváros kereső lakosságának több mint 20%-a tisztviselő, számuk meghaladja a százalékot. Ezzel a város lakóinak második legnagyobb rétegét alkotja, csupán a munkásság szerepel előkelőbb helyen a statisztikai kimutatásban.

Ez a jelenség már önmagában is — ha a tisztviselőknek a város életében betöltött szerepétől el is tekintünk — arra készítet bennünket, hogy behatóbb vizsgálat alá vegyük a tisztviselőréteget, számának alakulását, növekedésének okait és forrásait, összetételét és életviszonyait, politikai arculatát, szerepét a főváros életében.

Nem pusztá történelmi statisztikát akarunk adni az olvasó kezébe, a történelmi statisztika adatait és eszközeit csupán felhasználni kívánjuk a kérdés többoldalú bemutatásához. Ezért a régi, polgári módszerekkel felvett statisztikai felmérések adatait csupán ott elemezzük, vagy kíséreljük meg átcsoportosítani, ahol a téma szempontjából szükséges.

A polgári történetírás alig, a marxista történetírás pedig egyáltalán nem foglalkozott e réteg történetével. Pedig ilyen vizsgálatok hiányában nem lehet teljes képet rajzolni az ellenforradalmi Magyarország, s különösen nem Budapest történetéről, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életéről. Ehhez a munkához kíván szerény segítséget nyújtani jelen tanulmányunk.

Tanulmányunk elkészítésénél nagy nehézséget okozott a témára vonatkozó marxista irodalom hiánya. Forrásként a népszámlálások adatain és a „szellemi munkások” 1928. évi felmérésének adatain kívül elsősorban Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Statisztikai Közlemények címen közrebocsátott kiadványait, s polgári szerzők egyéb munkáit használtuk. Ezek a publikációk felfogásukban lényegesen eltértek a mienktől, statisztikai felvételük módja és csoportosításaik módszere gyakran szinte megoldhatatlan feladatot jelentett a réteg marxista felfogású differenciálásánál, de gazdag anyaguk mégis lehetővé tette a főváros tisztviselőrétegeinek áttekintését. Ahol az említett munkák az adatok tekintetében is hiányosnak bizonyultak, levéltári anyag felkutatásával kíséreltük meg az adatokat pótolni.

A tisztviselőréteget három egymástól elkülöníthető csoportra bonttuk: állami tisztviselők, fővárosi tisztviselők és magántisztviselők. Az egyes csoportokon belüli társadalmi rétegződés szükségessé tette a további bontást, az egyes tisztviselő-kategóriák konkrét vizsgálatát, amennyire a rendelkezésünkre álló anyag ezt megengedte.

II.

BUDAPEST TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK ALAKULÁSA AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

Budapest már a három város, Pest, Buda és Óbuda egyesítésekor, 1873-ban az ország legjelentékenyebb ipari városa.¹ Már ekkor a fővárosban összpontosul a magyarországi ipar s az ipari munkásság tekintélyes része.² Ekkor az egyesített város lakóinak száma még nem éri el a háromszázat. Nem igazi nagyváros még, de iparváros, lakosainak 33,3%-a az iparban dolgozik. Még inkább nevezhető munkásvárosnak, hiszen a lakosság nagy többsége, 79,1%-a munkáselem, akiket az egykori statisztikai felvétel munkás, segédszemélyzet címszó alatt foglalt össze.³

A három öreg városból újjászületett főváros számára az egyesítés új korszakot eredményez. Végeredményben a kapitalizmus magyarországi kibontakozása hozott fordulópontot a város életében. A kapitalizmus fejlődése elől elgördített akadályok szabad teret nyitottak az ország fővárosa gyors fejlődésének is. A magyar gyáripár, kereskedelem és hitelélet fővárosba összpontosulása pedig szédületes iramot adott ennek a fejlődésnek. Fél évszázad alatt Budapest egymilliós világvárossá növekedett. Érdeemes megvizsgálni, milyen változást hozott ez a fél évszázados fejlődés a főváros lakosságának társadalmi összetételében.

A közölt statisztikai felvétel szerint az őstermelők száma a város egyesítése után rohamosan csökkent, s 1925-ben már a kereső lakosság egy százalékát sem éri el. E réteg további vizsgálatától tehát eltekinthetünk. A bányászattal foglalkozók száma oly csekély, hogy ezzel sem szükséges foglalkoznunk. A főváros lakosságának legnagyobb csoportját az összes vizsgált években az iparban foglalkoztatottak, ipari munkások és tisztviselők képezik. E réteg már 1869-ben a lakosság 33,3%-át foglalja magában. A legmagasabb arányt, 44,2%-ot, 1910-ben ér el, hogy majd a gazdasági nehézségek, a munkanélküliség, az infláció éveiben, 1925-re ismét 33,3%-ra csappanjon. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az iparban foglalkoztatottak száma lépést tartott a város fejlődésével, sőt több évtizeden keresztül felülmúlta az általános növekedést. A tárgyalt fél évszázad alatt tehát Budapest ipari jellege nem gyengült, sőt az első világháborúig fokozatosan erősödött. Míg a város kereső lakosságának száma 1869-hez képest 1910-re mintegy háromszorosára, az iparban dolgozók létszáma több mint négyszeresére növekedett.

BUDAPEST KERESŐ NÉPESSÉGÉNEK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI
FŐOSZTÁLYOK SZERINT 1869-TŐL 1925-IG*

a) abszolút számokban

Foglalkozási főosztály	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
1. Őstermelés	11 693	4 559	5 616	5 660	5 294	5 202	4 201
2. a) bányászat	17	16	87	240	389	713	271
b) ipar	52 562	59 239	104 966	161 039	218 063	187 864	164 889
c) kereskedelem	11 411	15 709	28 196	46 731	64 881	82 859	60 368
d) közlekedés	4 890	5 129	16 102	22 863	30 462	31 824	22 675
együtt	68 880	80 093	149 351	230 873	313 800	303 260	248 203
3. Közszolgálat, szabad foglalkozás ..	8 410	15 375	18 182	31 240	43 752	63 357	82 293
4. Véderő	9 873	10 216	14 147	16 484	16 636	16 846	6 224
5. Napszámos (részletezés nélkül) .	27 446	36 205	35 908	19 195	11 485	5 502	15 675
6. Vagyonukból élők ...	2 497	3 639	10 287	12 756	15 795	24 616	33 283
7. Házicselédek	24 319	36 373	43 053	57 204	70 117	52 175	48 574
8. Egyéb és ismeretlen .	4 959	4 546	9 470	12 929	16 095	18 588	52 732
Összesen	158 077	191 006	286 014	386 341	492 975	489 546	495 145

b) százalékokban

1. Őstermelés	7,4	2,4	1,9	1,4	1,0	1,1	0,8
2. a) bányászat	0,3	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0
b) ipar	33,3	31,0	36,7	41,7	44,2	38,4	33,3
c) kereskedelem	7,2	8,2	9,9	12,1	13,2	16,9	12,2
d) közlekedés	3,1	2,6	5,6	5,9	6,2	6,5	4,6
együtt	43,6	41,8	52,2	59,8	63,7	62,0	50,0
3. Közszolgálat, szabad foglalkozás ...	5,3	8,1	6,4	8,1	8,9	12,9	17,4
4. Véderő	6,2	5,3	4,8	4,1	3,4	3,4	1,3
5. Napszámos (részletezés nélkül) .	17,4	19,0	12,6	5,0	2,3	1,1	3,2
6. Vagyonukból élők ...	1,6	2,0	3,8	3,3	3,2	5,0	6,7
7. Házicselédek	15,4	19,0	15,1	14,8	14,2	10,7	9,8
8. Egyéb, ismeretlen ...	3,1	2,4	3,2	3,5	3,3	3,8	10,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A táblázatok dr. Thirring i. m. szerint.

Jelentősebb ütemű növekedést tapasztalhatunk ez idő alatt a kereskedelemmel foglalkozók — kereskedők és kereskedelmi alkalmazottak létszáma — tekintetében. 50 esztendő alatt a kereskedelemben foglalkoztatottak létszámának aránya több mint kétszeresére emelkedett, bár 1920 után ismét némileg visszaesett. A közlekedési dolgozók esetében a fejlődés hasonló a kereskedelmi dolgozókéhoz.

Igen érdekes a változás a napszámások számának alakulása tekintetében. Míg a XIX. század 70-es 80-as éveiben a főváros második legjelentősebb rétegét alkotják, a XX. század 10—20-as éveire számuk a lakosságnak alig 1—2%-ára rúg. E jelenségnek okát a század utolsó évtizedeire jellemző építkezések csökkenésén túl a munkásosztály bizonyos fokú átrétegződésében s az állandó, meggyökeresedett munkásosztály kialakulásában kell keresnünk.⁴ Mindenesetre feltűnő, hogy míg a napszámások rétege ilyen mértékben csappant (17,4%, 19%-ról 2,3% — 1,1%-ra), ezzel arányosan nem növekedett az ipari proletariátus tömege. Ez arra enged következtetni, hogy a napszámások jelentős része nem vert gyökeret Budapesten, nem vált ipari munkássá.

Számottevő a vagyonukból élők rétegének növekedése. Míg 1869-ben csupán 1,6%-át, 1925-ben 6,7%-át alkotják a főváros lakosságának. Erre a jelenségre természetes magyarázatot ad a tőke koncentrációjának ismeretes folyamata, mikor a tőkés mindjobban elszakad a termeléstől, s csupán tőkénének hasznából él.⁵ Figyelemre méltó, hogy ez a folyamat 1920 után meggyorsult.

A főváros kereső lakosságának harmadik, majd évtizedeken keresztül második legnagyobb rétegét az úgynevezett „házcselédek” képezték. Arányuk azonban Budapest kereső lakosságában fokozatosan csökkent, bár még 1920-ban is a keresők negyedik legszámottevőbb rétegét képviselték.

Legfeltűnőbb a növekedés a közszolgálati alkalmazottak és szabad foglalkozásúak esetében. Míg ez a csoport 1869-ben a kereső lakosságnak csupán 5,3%-át, 1925-ben már 17,4%-át alkotta. Míg a város lakossága kb. háromszorosára, addig a közszolgálatiak és szabad foglalkozásúak száma csaknem tíszerezésére nőtt. Míg ez a kategória 1869-ben a lakosság számbeli rangsorában hetedik, addig 1925-re második helyen áll. A közalkalmazottak számának nagymérvű emelkedése magyarázható a központi igazgatás, adminisztráció kiépülésével (az állami iparéval nem, ennek adataival a későbbiekben foglalkozunk), a közlekedés, hírközlés stb. fejlődésével, a szabad foglalkozásúak számának növekedése pedig az egészségügyi, államigazgatási, a technika és a kulturális élet kibontakozásával. Ez a feltűnő jelenség mégis arra készítet bennünket, hogy e réteget vegyük behatóbb vizsgálat alá.

Ha Budapest kereső népessége egyes főcsoportjainak a város 1869—1925 közötti fejlődéséhez viszonyított alakulását sematikusabban ábrázoljuk, a következő képet kapjuk.⁶

Ipar	3 : 3
Kereskedelem, hitel	3 : 6
Közlekedés	3 : 5
Közszolgálat, szab. foglalk.	3 : 10
Napszámos	3 : 0,5
Vagyonból élő	3 : 13
Házicselédek	3 : 2

Ez a sematikus aránytábla azt mutatja, hogy Budapest lakosságának foglalkozás szerinti struktúrája lényegesen eltolódott a polgári, tisztviselőelemek javára. Ez a jelenség különösen indokoltá teszi, hogy bővebben foglalkozzunk a kérdéssel.

A kérdés további vizsgálata szükségessé teszi a közölt statisztikai összeállítás részletezését. Csupán olyan kimutatás áll rendelkezésünkre, amely az egyes főcsoportokat 1880—1920 között önálló, tisztviselő, segédszemélyzet kategóriákra bontja. Eszerint a foltozó suszter egy kategóriába került a nagyüzem-tulajdonossal, a törpebirtokos a nagybirtokossal, az altiszt és a portás a segédmunkással stb. Mégis lehetőséget ad ez a statisztikai kimutatás arra, hogy megközelítően pontos csoportosítással szétválasszuk egymástól a munkás, tisztviselő és a tőkés-polgári elemeket.

Ha ebből a sok szempontból rendkívül figyelemre méltó statisztikából kiemeljük a tisztviselőket, azt látjuk, hogy létszámuk 50 év alatt kilencszeresére, ezzel szemben az önállóké csupán kb. négyszeresére, a segédszemélyzeté még kétszeresére sem növekedett. Ez azt jelenti, hogy míg 1880-ban Budapest kereső népességének alig több mint egyhuszad része, 1920-ban már lényegesen több mint egyötöd része tisztviselő. Ez a tendencia pedig az 1920 utáni években tovább növekedett, amint ezzel tanulmányunk későbbi részében bővebben foglalkozunk majd.

Feltűnő a tisztviselők létszámának relatív növekedése az egyes főosztályokon belül. Az iparban 1880-ban 9248 önállóval és 49 665 segédszemélyzettel szemben csupán 631 tisztviselő van. 1880-ban az iparban 147 önállóra és 785 munkásra jut egy tisztviselő. Az arányok rohamosan változnak. 1890-ben 5,5 önállóra és 21,6 segédszemélyzetre, 1900-ban 3,9 önállóra és kerekén 15 segédszemélyzetre, 1910-ben 2,3 önállóra és 11,2 segédszemélyzetre, 1920-ban már minden 2,5 önállóra és hozzávetőlegesen minden nyolcadik segédszemélyzetre jutott egy tisztviselő. Az iparban foglalkoztatottakon belül tehát a tisztviselők aránya hatalmas ütemben megnőtt. Az önállók számának erős ütemű relatív csökkenése a kisipar háttérbe szorítását és a gyáripar viszonylag egyre kevesebb kézbe való koncentrálódását mutatja. Ugyanakkor az ipari önállók abszolút számának növekedése azt bizonyítja, hogy a nagyipar Budapesten nem volt képes az első világháború előtti évtizedekben döntően elnyelni a kisipart. A tisztviselők, önállók és segédszemélyzet számbeli növekedésének összehasonlítása viszont világosan bizonyítja a tőkekoncentráció folyamatát, a sok tisztviselővel dolgozó nagyüzemek térhódítását.

A KERESŐ NÉPESSÉG FOGLALKOZÁSI FŐOSZTÁLYOK ÉS
FOGLALKOZÁSI VISZONY SZERINT*

Foglalkozási főosztály és foglalkozási viszony		1880	1890	1900	1910	1920
<i>Östermelés</i>	önálló	2 644	2 375	2 130	2 062	2 001
	tisztviselő	62	194	299	288	481
	segédszemélyzet	1 853	3 047	3 231	2 944	2 720
<i>Bányászat</i>	önálló	1	6	6	7	14
	tisztviselő	7	52	164	284	443
	segédszemélyzet	8	25	70	98	256
<i>Ipar</i>	önálló	9 284	20 871	31 215	35 207	40 717
	tisztviselő	290	3 720	8 085	14 968	16 351
	segédszemélyzet	49 665	80 365	121 735	167 893	130 796
<i>Ker., hitel</i>	önálló	6 904	9 675	15 328	190 141	25 089
	tisztviselő	631	4 957	11 720	19 625	31 711
	segédszemélyzet	8 174	13 560	19 683	26 115	26 059
<i>Közlekedés</i>	önálló	738	1 805	2 093	2 313	2 144
	tisztviselő	1 913	3 962	5 416	7 732	10 962
	segédszemélyzet	2 478	10 335	15 354	20 417	18 718
<i>Közszolgálatok</i>	önálló	3 358	2 652	3 730	6 784	8 541
	tisztviselő	7 629	10 949	17 874	23 175	36 902
	segédszemélyzet	4 388	4 541	9 636	13 794	17 914
<i>Védező</i>	önálló	—	—	—	—	—
	tisztviselő	1 100	1 244	1 442	1 943	3 567
	segédszemélyzet	9 116	12 903	15 042	14 693	12 879
Napszámos (részl. nélkül) segédszemélyzet		36 205	35 908	19 195	11 485	5 502
Vagyonából élő önálló		3 639	10 287	12 756	15 795	24 616
Házicseléd segédszemélyzet		36 373	43 053	57 204	70 117	52 175
<i>Egyéb ismeretlen foglalkozás</i>	önálló	620	4 071	5 334	6 682	6 285
	tisztviselő	57	229	245	159	129
	segédszemélyzet	3 869	5 170	7 350	9 254	12 174
<i>Összesen</i>	önálló	27 188	51 786	72 596	87 991	109 407
	tisztviselő	11 689	25 312	45 245	68 174	100 946
	segédszemélyzet	152 129	208 911	268 500	336 810	279 193
mindössze		191 006	286 014	386 341	492 975	485 546

* A táblázat dr. Thirring i. m. szerint.

Még érdekesebb fejlődést tapasztalunk a kereskedelemben és a hiteléletben. 1890-ben 6904 önállóval és 8174 segédszemélyzettel szemben csupán 639 tisztviselőt találunk. Ekkor az önállóak száma mintegy tizenegyszerese, a segédszemélyzet száma pedig kb. tizenháromszorosa a kereskedelmi és bankhivatalnokokénak. 1890-ben már alig kétszerese, 1900-ban kevesebb mint másfélszerese az önállóak, és 1890-re kevesebb mint háromszorosa, 1900-ra alig több mint másfélszerese a segédszemélyzet száma a hivatalnokok számához képest. 1910-ben a tisztviselők létszáma már felülmúlja az önállókéét, és alig 30%-kal marad el a segédszemélyzet mögött. 1920-ra pedig magasan felülmúlja mind az önállóak, mind a segédszemélyzet létszámát. E számok a kereskedelmi és bankélet igen nagyfokú koncentrációjára utalnak.⁷

Egyenletesebb a fejlődés a közlekedés területén. 1880-ban a tisztviselők számához viszonyítva 0,38 az önállóak, 1,29 a segédszemélyzet létszáma. 1890-ben egy tisztviselőre 0,45 önálló és 2,6 segédszemélyzet, 1900-ban 0,38 önálló és 2,87 segédszemélyzet, 1910-ben 0,29 önálló és 2,64 segédszemélyzet, 1920-ban pedig 0,19 önálló és 1,7 segédszemélyzet jut. Ezek a számok azt mutatják, hogy a közlekedés főosztályon belül 50 év alatt nem történt a mi szempontunkból lényeges eltolódás az egyes kategóriák között.

A közszolgálat és szabad foglalkozásúak főosztályán belül rendkívül figyelemre méltó fejlődés ment végbe 50 év alatt. 1880-ban a tisztviselők létszáma több mint kétszerese volt a szabad foglalkozásúakénak. 10 év alatt ez az arány csaknem ötszörösére növekedett. Azután húsz éven keresztül ez az arány marad, míg 1910-re háromszorosa alá zuhan, hogy 1920-ra ismét jóval négyszerese fölé emelkedjék. A segédszemélyzet és tisztviselők aránya majdnem állandó, 1890—1910 között az államnak kétszer annyi hivatalnokja, mint altisztje és üzemi munkása van. 1920-ban az arány megváltozik, a tisztviselők száma lényegesen nagyobb mértékben emelkedik, mint a segédszemélyzeté.

Ez a statisztika is érzékelteti a magyar állami városi és önkormányzati bürokrácia felduzzadásának folyamatát, melyről az 1920-as évek budapesti tisztviselőinek bemutatásakor majd bővebben szólunk. Látnunk kell azonban azt is, hogy a fővárosi tisztviselőrétegnek mintegy harmadrészét a közszolgálati tisztviselők alkották. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a tisztviselőktől függő helyzetben levő és szervilitásra nevelt közületi altisztji kar a segédszemélyzet címszó alá foglaltak jelentős részét képezte, azt tapasztaljuk, hogy a közületi tisztviselői kar már számánál fogva is jelentős rétegét alkotta a fővárosnak. Figyelembe véve e réteg beosztásából eredő pozícióit és hatalmát, összeköttetéseit stb., biztonsággal állíthatjuk, hogy lényegesen nagyobb szerepet játszott Budapest életében, mint létszáma indokolta volna.

Az itt közölt statisztikai kimutatásból szinte magától adódott, hogy Thirring az önállóakat a polgársággal, a tisztviselőket és szabad foglalkozásúakat az értelmiséggel és a segédszemélyzetet a munkásosztállyal azonosította. Így arra a megállapításra jutott, hogy 1880-at

100-nak véve 1920-ra a polgárság gyarapodása 402, a munkásság 283, az értelmiség pedig 864, az összes kereső népesség 256 indexszámmal jelölhető. Ebből pedig azt a következtetést vonta le, hogy megindult és erős lendületet vett a XX. század elején Budapest elpolgárosodási s különösen értelmiségiesedési folyamata.⁸ Bár Thirringgel teljes egészében nem érthetünk egyet, azt el kell fogadnunk, hogy kétségtelenül figyelmet érdemlő folyamat játszódott le 50 esztendő alatt a főváros társadalmi rétegződésében, amely — csökkentve a város munkás jellegének túlsúlyát — növelte a polgári-hivatalnok jellegét.⁹

A marxista történetírás már jelentős eredményeket ért el az ellenforradalmi korszak alatti Budapest munkásosztályának vizsgálata területén. Tanulmányunk célja, hogy elsőnek kísérelje meg a tisztviselőelemet is hasonló felfogású elemzés tárgyává tenni e korszak első éveiben.

III.

BUDAPEST TISZTVISELŐI AZ ELLENFORRADALOM HATALOMRA JUTÁSA UTÁNI ÉVTIZEDBEN

a) Számuk és megoszlásuk

A budapesti tisztviselő-létszám vizsgálatakor szükséges előzetesen egy pillantást vetni a tisztviselők létszámának országos alakulására.

A kapitalista fejlődés, a gyárpar, a kereskedelem és a hitelélet nagyarányú növekedése természetszerűleg magával hozta a magántisztviselők létszámának lényeges emelkedését. A központi államigazgatás, a városi önkormányzat, a közlekedés és az oktatásügy további kiépülése pedig a köztisztviselő- és oktatószemélyzet felduzzadását eredményezte. Az első világháború előtti években 64 075 magán- és 72 494 köztisztviselő, összesen 136 569 kereső hivatalnok van az országban.¹⁰ Ez a szám az ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése utáni első évben már 169 005-re növekszik.¹¹ Ha ehhez a számhoz hozzátesszük a 98 644 állami nyugdíjas közül a nyugalmazott tisztviselőket s a sokkal kisebb számú nyugdíjas magántisztviselőket, számuk hozzávetőlegesen meghaladja a 200 000-et.¹² Becslésünknel a valóságban bizonyára több nyugdíjas magántisztviselő volt, de még ez a feltételezett szám is rendkívül magas az ország lakosságához képest. Akkor értjük meg, milyen magas is volt ez a szám, ha elgondoljuk, hogy eszerint családtagjaikkal együtt az I. világháború után a legszerényebb becslés szerint is 600 000—800 000 tisztviselőelem élt az országban, megközelítőleg az ország lakosságának mintegy 10%-a.¹³ A tisztviselő-létszám ilyen méretű felduzzadására még nem volt példa sem Magyarországon, sem más országok történetében.¹⁴

Az első világháborút követően az ország területe a háború előttinek mintegy harmadára (36,36%), lakossága pedig felénél kevesebbre (43,68%) csökkent, ezzel szemben a tisztviselők létszáma nem hogy esett volna, de jelentős mértékben megnövekedett.¹⁵

A MAGÁNTISZTVISELŐK LÉTSZÁMA 1910-BEN ÉS 1920-BAN

Foglalkozási főcsoport	1910	1920
Östermelés	3 063	3 503
Bányászat	510	938
Ipar	19 926	23 616
Kereskedelem	26 773	42 853
Közlekedés	13 783	20 330
Összesen	64 075	91 240

A KÖZTISZTVISELŐK LÉTSZÁMA 1914-BEN ÉS 1921-BEN

Hivatali főcsoport	1914	1921
Közigazgatási tisztviselő	35 753	44 397
Állami üzemi tisztv.	13 133	14 909
Közigazgatási tiszteletdíjasok	2 851	1 954
Közigazgatási kezelők és díjnokok	10 919	5 108
Állami üzemi kezelők és díjnokok	2 397	3 337
Ideiglenes és kisegítő tisztviselők	—	8 000
Összesen	65 049	72 494

A BUDAPESTI TISZTVISELŐK LÉTSZÁMA 1910-BEN ÉS 1920-BAN¹⁶

Foglalkozási főcsoport	1910	1920
Östermelés	288	481
Bányászat	284	443
Ipar	14 968	16 351
Kereskedelem	19 625	31 711
Közlekedés	7 732	10 962
Közszolgálat	23 175	36 902
Ismeretlen	159	129
Összesen	66 231	96 979

KÖZHIVATALI ALTISZTEK ÉS SZOLGÁK LÉTSZÁMA
1914-BEN ÉS 1921-BEN¹⁷

Budapest		Vidék	Összesen
1914	13 794	58 930	72 724
1920/21	17 914	36 172	54 086

Az 1920. évi tisztviselő-létszámot vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ország területének és lélekszámának nagyarányú csökkenése ellenére 1920-ban több hivatalnok van az országban, mint előbb bármikor. A magántisztviselők létszáma valamennyi főcsoportban, de különösen a kereskedelem és a közlekedés területén megnövekedett. A kereskedelmi tisztviselők létszáma tíz év alatt 40%-al, a közlekedési tisztviselőké pedig 47,8%-al emelkedett. Lényegesen alacsonyabb a növekedés üteme az iparban: 18,5%.

A magántisztviselők számának nagyméretű emelkedésére némi magyarázattal szolgál az a tény, hogy az I. világháború alatt igen sok magántisztviselő vonult be katonának, s a pótlásukra felvettek a háború után sem akarták elhagyni állásukat. Ezt a feltevésünket látszik igazolni a magántisztviselők nemek közötti megoszlásának aránya is. 1910-ben a kereskedelemben 21 680 férfi tisztviselővel szemben 5 093 nőtisztviselő, a közlekedésben 10 639 férfi tisztviselővel szemben 3 144 nőtisztviselő dolgozik. 1920-ban a kereskedelemben 28 640 férfi, 14 213 nő, a közlekedésben 12 255 férfi, 8075 nő, az iparban 16 573 férfi és 7043 nőtisztviselőt találunk. A férfi tisztviselők száma ez idő alatt alig negyedével, a nőtisztviselőké viszont 125%-al emelkedett. A nőtisztviselők aránya tehát a világháború alatt lényegesen megnövekedett, a hadbavonultak helyére többségében nőket alkalmaztak. Ezekben az években léptek tömegével tisztviselői pályára a szegényedő „középosztály”, a magyar köztisztviselői és kispolgári családok nőtagjai, amint erre a későbbiekben még visszatérünk.

A feltöltődés másik forrása a kenyérüket vesztett, jórészt a szomszédos országok területéről menekült köztisztviselőkből és a szabad pályák hajótöröttjeiből adódott.¹⁸

A köztisztviselők száma az ország jelentős megkisebbedése ellenére szintén növekedett. A 18 milliós Magyarország közigazgatásának, állami üzemeinek irányítására s oktatásügyének és közlekedésének lebonyolítására elég volt 65 049 tisztviselő. Sőt a közvélemény szerint már „békeidőben a szükséglet háromszorosát kitevő tisztviselő apparátusa volt az országnak”.¹⁹ A nem egészen nyolcmillió lakosú országban viszont ugyanezt a munkát 72 494 tisztviselő végezte. Ezzel teljesen eltolódott az arány az ország lakossága és tisztviselői között. Míg 1914-ben kb. minden 260-ik lakosra, addig 1920-ban már kb. minden 105-ik lakosra jut egy aktív állami tisztviselő. Még sokkal rosszabb az arány, ha a keresők számát viszonyítjuk a kereső köztisztviselők számához. 1920-ban már kb. minden 44,5 kereső közül egy aktív köztisztviselő. A köztisztviselők számának emelkedése arra utal, hogy a vesztes háború után jórészt a fővárosba özönlöttek mindazok, akik megélhetésüket az államtól várták.²⁰ A világháború alatt katonáskodók helyett alkalmazott állami hivatalnokok sem akarták helyüket elhagyni. Így azután lehetetlenül magas számú közszolgálati apparátus nehezedett a gazdasági bajokkal küszködő országra. Ha az aktív köztisztviselőkhöz hozzá-

adjuk a 60 617 állami nyugdíjast és a 4717 hadi- és rokkantsági segélyt élvezőt, valamint az 54 086 hivatali altisztet és szolgát, akkor azt látjuk, hogy 1920-ban az állami üzemek dolgozóit nem számítva 193 914 nem termelő vagy karbantartó munkát végző dolgozó, tehát hivatalnok s hivatali segédszemélyzet jellegű egyén él állami fizetésből. Ez azt jelenti, hogy ebben az időben az ország minden 19-ik kereső lakosa az államtól húzott jövedelemből élt.

Ha a fent kapott számhoz hozzáadjuk a magántisztviselőket, azt látjuk, hogy 1920-ban az ország minden kb. 13-ik kereső lakosa tisztviselő-, ill. hivatali altiszt elem.

Nem kívánjuk ez alkalommal a tisztviselőkérdést országosan elemezni, csupán olyan mértékben, amennyire szükséges e kérdés budapesti vetületének és sajátosságainak bemutatásához. Ezért ez igen rövid és általános tárgyalás után vizsgáljuk meg a tisztviselők részesedését a főváros társadalmi struktúrájában.

Az őstermelésben és a bányászatban dolgozó tisztviselők száma oly csekély volt, hogy vizsgálatuktól eltekinthetünk. Annál érdekesebb az ipari tisztviselők adataiból kibontakozó kép. 1910-ben az országnak az iparban foglalkoztatott 19 926 tisztviselője közül 14 968, tehát kb. 75%-a Budapesten dolgozik. 1920-ban a 23 616 ipari tisztviselőből 16 351, tehát 68%-a dolgozik Budapesten. Ezek a számok mutatják, hogy a magyar ipar hallatlan mértékben a fővárosban összpontosult. Az 1910-es és 1920-as tisztviselő-létszám arra enged következtetni, hogy az I. világháború után az ipar eloszlása a főváros és vidék között némileg javult, ami valószínűleg abból adódott, hogy az I. világháború utáni inflációs és ipari pangást hozó időkben sok ipari munkás elhagyta a fővárost. Ezt látszik igazolni az iparban dolgozók összlétszámának alakulása is. 1910-ben az országban 684 221, ebből Budapesten 218 068 ipari dolgozót tartottak nyilván. Eszerint 1910-ben az ipari dolgozóknak mintegy 32%-a, 1920-ban már a 679 657 ipari dolgozó közül 187 864, kevesebb mint 28%-a dolgozott a fővárosban.²¹

Az iparban foglalkoztatottak és az ipari tisztviselők számának összehasonlítása azonban még egy igen fontos tényre hívja fel a figyelmünket, arra ti., hogy az ipari tisztviselők feltűnően nagyobb mértékben koncentráálódtak a fővárosba. Míg 1920-ban Budapesten hozzávetőlegesen minden 20-ik kereső, addig az országban csupán minden 158-ik kereső ipari tisztviselő. Az ipari dolgozók kategóriáján belül is igen nagy az eltérés a főváros és a vidék között. 1920-ban országosan megközelítőleg minden 29-ik ipari kereső, Budapesten ezzel szemben kb. minden tizedik ipari kereső tisztviselő volt. Ezek a számok arra engednek következtetni, hogy míg vidéken a kevés tisztviselővel dolgozó kisipar, addig Budapesten a sok hivatalnokot alkalmazó nagyipar volt túlsúlyban, amellett, hogy az iparigazgatás szinte egészében a fővárosba csoportosult. Ebből az is következik, hogy míg a vidék iparában alig, a főváros iparában már jelentős súlya lehetett az ipar tisztviselő-apparátusának.

A kereskedelem főcsoportjában összefoglalt kereskedelmi, hitel- és

pénzügyi tisztviselők Budapest és vidék közötti aránya hasonló az ipari hivatalnokokéhoz. 1910-ben az ország kereskedelemben foglalkoztatott 26 773 tisztviselője közül 19 625, tehát kb. 70%-a a fővárosban dolgozik. 1920-ban a 42 853 kereskedelmi tisztviselőből 31 711, tehát 74%-a dolgozik Budapesten. Budapest és vidék közötti arány 10 év alatt tehát tovább romlott. Míg 1910-ben az ország kb. minden 127-ik kereső lakosa, 1920-ban már hozzávetőlegesen minden 100-ik lakosa kereskedelmi tisztviselő. A főváros kereső lakosságának megoszlásában még sokkal előkelőbb helyet foglalnak el. 1910-ben Budapest minden 25-ik, 1920-ban már minden 15—16-ik keresője közül egy kereskedelmi tisztviselő.

Kedvezőbb arány alakult ki a főváros és vidék között a közlekedési tisztviselők megoszlásában. 1910-ben az ország 13 783 közlekedési tisztviselője közül 7732, tehát hozzávetőlegesen 57%-a, 1920-ban a 20 303 közül 10 962, tehát kb. 53%-a dolgozott a fővárosban. Az arány némileg javult, melynek okát abban kell keresnünk, hogy a jelentős számú menekült közlekedési tisztviselő tekintélyes része vidéken helyezkedett el, hiszen nem a villamos és helyiérdekű közlekedés, hanem majdnem kizárólag a MÁV tisztviselői özlöttek be a szomszédos országokból.²²

Legfeltűnőbb a megoszlás aránytalansága a köztisztviselők esetében. 1910-ben a tizenhatszázmillió Magyarországon 65 049 köztisztviselője közül 23 175, tehát mintegy 35—36%, 1920-ban a hétmillió Magyarországon 72 494 köztisztviselője közül 36 902, tehát kb. 51%-a Budapesten teljesít szolgálatot.²³ Az állami bürokrácia roppant növekedése együtt járt a fővárosban való további összpontosulásával. Ez a tény arra utal, hogy a hatalmasra felnövekedett köztisztviselő-apparátust nem a vidéki közigazgatás megerősítésére, hanem a központi szervek és a fővárosi tisztviselőkarának felduzzasztására használták fel, s ezért Budapest társadalmi struktúrájában további eltolódás következett be. Míg 1910-ben hozzávetőlegesen minden 21-ik, addig 1920-ban kb. minden 13-ik kereső állami tisztviselő.

A tisztviselőkkel együtt megnőtt a hivatali segédszemélyzet száma is. Míg 1910-ben 13 794, 1920-ban már 17 914 közhivatali altiszt és szolgáló van a fővárosban. Míg a tisztviselők száma kb. 59%-al, addig az altisztek száma kb. 33—34%-al növekedett. A közszerződési és fővárosi szerződési apparátuson belül tehát a tisztviselők súlya tovább emelkedett.

A fővárosi tisztviselőelemeknek ilyen mértékű növekedése felveti a kérdést: milyen forrásokból táplálkozott ez a duzzadó réteg?

b) *A tisztviselőrétegek feltöltődésének forrásai*

Budapesti tisztviselői származásának vizsgálatára az 1920-as években az 1930-as népszámlálást megelőzően csupán egyetlen forrás, a szellemi munkások 1928. évi összeírása s az ennek alapján megjelent statisztikai munkák állnak rendelkezésünkre. Ez a legkorábbi időpont, melyben képet kaphatunk arról, hogy milyen forrásokból táplálkozott a főváros

rohamosan növekvő tisztviselő-társadalma. Ez a statisztikai felvétel tudományos értéke és fontossága ellenére is csupán kérdéseink egy részére ad választ. Mint a korabeli statisztikai felvételek általában, a társadalmi rétegeket és osztályokat nem választja el egymástól, s a felvételeket statikusan rögzíti. A polgári statisztikának ez a szemlélete a kor egyes statisztikusainak is feltűnt. Jellemző pl., hogy dr. Hoffmann Dezső az 1928. évi összeírás magántisztviselőkre vonatkozó adatainak közlésekor szükségesnek tartja a felvételnek ezt a hibáját mentetgetni. „A magántisztviselői munka oly sokrétű és annyira szétágazó, hogy élesebb választalat az egyes társadalmi osztályok között nehezen lehet emelni. A 40—50 pengős havi fizetésű gépíró és a többezer havi fixet húzó kormányfőtanácsos vezérigazgató között széles rés tátong. Bár mindketten a magántisztviselőtársadalomnak a tagjai . . .”²⁴ Ebben különben némi igaza van Hoffmannak, de az alapvető hiba mégsem a magántisztviselő-társadalom sokrétűségében, hanem a statisztikai felvétel alkotóinak szemléletében volt.

Ezt az összeírást véve alapul vizsgáljuk meg először a budapesti magán-, majd a köztisztviselők szociális származását.²⁵

A magántisztviselő-réteg forrásait vizsgálva kétségtelenül az önálló kisiparosokat és az önálló kereskedőket találjuk a legelőkelőbb helyen. A magántisztviselők mintegy 40%-át ezek, a legtípusosabban kispolgári rétegek szolgáltatták. Érdekes az arány az önálló iparosok és kereskedők között. Az iparosok többségükben leányaikat, a kereskedők fiaikat küldték magántisztviselő-pályára. A kisiparosok leányaiból került ki a magántisztviselők legrosszabbul fizetett, legalacsonyabb beosztású kate-

A BUDAPESTI MAGÁNTISZTVISELŐK MEGOSZTLÁSA AZ ATYA
FOGLALKOZÁSA SZERINT 1928-BAN

Az atya foglalkozása	Ezer	
	férfi	nő
	tisztviselőből	
Önálló iparos volt	186,8	257,1
Önálló kereskedő volt	230,4	138,2
Önálló szabadfoglalkozású volt	51,1	35,1
Köztisztviselő volt	116,1	97,4
Magántisztviselő volt	171,6	166,9
Egyéb értelmiséghez tartozott	33,9	22,3
Fizikai munkás volt	93,7	142,0
Egyéb foglalkozású volt	111,6	141,0
Összesen	1000,0	1000,0

góriáinak, a gépíróknak, segédhivatalnokoknak stb. jelentős része. A legtöbb kisiparos családban a családfő és a felnőtt férfi családtagok nem bírták eltartani a családot, a kevésbé iskolázott női családtagoknak

is dolgozniuk kellett. A kisiparoscsaládok leánytagjai — ha lehetőségük nyílt — nem a gyárat, hanem az esetleg alig, vagy egyáltalán nem többet fizető legalsó beosztású magánhivatalnoki állást keresték. Ezeknek a 40—100 pengő havi bérű magántisztviselőnőknek a hivatalban nem volt meg az emelkedés lehetősége, aki nem ment férjhez, egész életét ebben a munkakörben töltötte.²⁶ A kisiparosok fiainak a magánhivatalnoki pályán szerencsés esetben megvolt a lehetőségük az előrehaladásra. Ennek ellenére kisebb mértékben keresték a magánhivatalt, mint a lányok. Korán segíteniük kellett apjuk műhelyében, s a családi gondok, a korai kenyérkereset szüksége másfelé terelte figyelmüket.

Más volt a helyzet a kereskedők esetében. A kereskedőcsaládok nagyobb része meg tudott élni a családfő jövedelméből. A kereskedők lányai közül kevesebbnek kellett önálló kenyérkereső pályára nézni. Legfeljebb segített apja, vagy a család más tagjának üzletében. Általában a kereskedők jobb életszínvonalára utal az is, hogy fiaik leérettségiztek, vagy legalább a gimnázium néhány osztályát, vagy a polgári iskolát elvégezték, s utána önálló foglalkozást kerestek. Apjuk tudta munkakeresésüket nélkülözni üzletében, vagy jövedelméből tellett munkaerő tartására. Fiaik előtt pedig megnyílt a lehetőség, hogy szerencsés esetben a magántisztviselői pályán emelkedjenek. Az önálló kereskedők gyermekei a magántisztviselői ranglétra valamennyi fokán bizonyára megtalálhatók voltak.²⁷

A származási statisztikában csupán a harmadik helyet foglalják el a magántisztviselő atyák. Úgy látszik, nem sok magántisztviselő fiatal követte atyja foglalkozását. Ebből arra lehet következtetni, hogy a magántisztviselőiséget nem életpályának és nem hivatásnak, csupán a társadalmi ranglétrán való emelkedés, vagy a kényszer szabta pénzkeresés egyik eszközének tekintették. Erre utal az is, hogy körülbelül egyenlő arányban találjuk a férfi és női magántisztviselőket ebben az örökletes rétegben. Érdekes lenne ezeknek az egyedeknek előző és további áramlását figyelni, erre azonban, sajnos, statisztikai felvétel nem áll rendelkezésünkre. A kérdésre mégis némi fényt derít a köztisztviselők szociális származásának vizsgálata. Erre a problémára mi is ott fogunk majd még egyszer visszatérni.

Viszonylag magas a köztisztviselő-szülőktől származók száma a magántisztviselők között. Pedig köztudomásúlag a közhivatal általában még alsó beosztásaiban is előkelőbbnek számított ebben az időben, mint a magántisztviselői pálya. A köztisztviselő-szülők nem szívesen engedték magántisztviselő-pályára gyermekeiket. Mégsem az a meglepő, hogy ilyen tekintélyes számmal, hanem az, hogy nem még többen tódultak a magántisztviselői helyekre. Hiszen 1920 után a köztisztviselők tízezreit építették le, hatalmas köztisztviselő-többség volt az országban.²⁸

A köztisztviselő-többség pedig nemcsak leépítést jelentett, hanem azt is, hogy gyermekeiknek a hagyományos közhivatal helyett más munkahelyet kellett keresniük. Erre utal az is, hogy kisebb mértékben találunk nőket, mint férfiakat e kategóriában. Pedig amint az köztudo-

mású, a közhivatalban is inkább a férfiak, mint a nők számára nyílt elhelyezkedési lehetőség. Nem igaz tehát az a nézet, amit az ellenforradalmi korszakban annyira hirdettek, s oly sok történelmi munkában is megtalálhatunk, hogy az „elszegényedő köztisztviselő-réteg” nőtagjait kénytelen volt tömegesen kenyérkereső pályára küldeni. Ha így lenne, nyilvánvalóan több köztisztviselő-származású nőt találnánk a magánhivatalnokok között.

A szabad foglalkozásúak és egyéb értelmiségiek gyermekei nem jelentős részét alkották a magántisztviselőknek. Ezért vizsgálatunktól eltekinthetünk. Számunkra sokkal érdekesebb a még nem tárgyalt két kategória, a fizikai munkások és az egyéb címszóban foglaltak. Ez a statisztikai felvétel mutatja, hogy megkezdődött a fizikai munkások leszármazottainak betörése a magántisztviselői pályákra. Ugyanazt a tendenciát tapasztaljuk, mint az önálló iparosoknál. Az önálló iparos-származásúak többségét a nők képviselték. A fizikai munkásszülők leszármazottai a magántisztviselők között hatodik helyen álltak. Sokkal rosszabb az arány akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy hány fizikai dolgozója volt a fővárosnak, s hányból lett tisztviselő, s ezt a számot hasonlítjuk össze más rétegek számával, illetve a más rétegekből származó magántisztviselők számával. Így kitűnik, hogy a fizikai dolgozók címszó alatt szereplő munkások rendkívül alacsony arányban szerepelnek a magántisztviselők között. Ez a megoszlás is bizonyítja az ellenforradalmi Magyarország társadalmi rendszerének mélységes anti-demokratizmusát.²⁹

Rendkívül érdekes az „egyéb foglalkozásúak” magas száma. E kategóriába sorolták a hivatali segédszemélyzetet, háztartási alkalmazottakat s más átmeneti kategóriákat. Ezek nagy száma mutatja, hogy a segédszemélyzet igyekezett gyermekeit a társadalmi ranglétrán emelni, s erre a magántisztviselői munka igen alkalmasnak bizonyult. Ugyanazt a megoszlást tapasztaljuk itt is, mint az önálló iparosok és fizikai munkások esetében; többségben vannak a nők. A magánhivatali ranglétra legalsó foka adta meg itt is az emelkedés első lehetőségét.³⁰

Ha az egyéb címszó alatt szereplő altiszt- és háztartási alkalmazotti és egyéb származásúakat hozzáadjuk az önálló iparos és kereskedő származásúak számához, világosan megmutatkozik, hogy a magántisztviselő-réteg több mint felének a társadalmi ranglétrán való felemelkedést jelentette a magántisztviselőség. Ez megerősíti azt az állításunkat, hogy a magántisztviselői pálya volt a lépcsőfok nagymértékben a kispolgárság, kisebb mértékben a munkásság és parasztság fiai számára, hogy megkíséreljék a társadalom akkori fogalma szerinti felsőbb rétegekbe való bejutást. Ezt a tényt a köztisztviselők származási statisztikája csak alátámasztja. A kérdés részletesebb vizsgálata céljából egészében közöljük a rendelkezésünkre álló származási statisztikát.³¹

A köztisztviselők származási statisztikájának legfeltűnőbb adata a köztisztviselő-származásúak viszonylag magas százaléka. Ha a közigazgatási tisztviselők 17,6%-ához hozzáadjuk a 2,6% igazságügyi, 8,7%

tanügyi tisztviselőt, s a nagy többségükben nyugalmazott köztisztviselőt jelentő 13,8%-ot kitevő nyugdíjasokat, akkor azt látjuk, hogy a köztisztviselők 42,7%-a örökletesen tartozik ehhez a réteghez. A nyugdíjas kategória részletezésének hiányában nem tudjuk pontosan megállapítani, mennyi volt közülük a köztisztviselő, de általában ismerve a magyar nyugdíjasok összetételét, bizton feltételezhetjük, hogy legkevesebb 80%-a e réteghez tartozott. A fennmaradó 20%-ot leszámítva is kimagasló helyet kapnak a köztisztviselők között azok, akik apáik foglalkozását követve léptek közzolgálatba. Ha az előző évtized állami hivatalnokainak összetételét vizsgálánk, az arány bizonyára még inkább eltolódna a köztisztviselő-származásúak javára, hiszen közismert tény az, hogy az I. világháború alatt ez a réteg erősen feltöltődött más rétegekből. Az újdonsült köztisztviselők jelentékeny része pedig az I. világháború után sem hagyta el a helyét, ezzel elzárta a köztisztviselők gyermekeinek egy része elől azt a lehetőséget, hogy az apák foglalkozásában helyezkedjenek el. Ez a statisztikai felvétel mindenesetre azt mutatja, hogy a közhivatalokban a családi hagyomány, a köztisztviselők gyermekeinek e pálya felé orientálódása tovább élt, ez a réteg viszonylagos többségét továbbra is megtartotta. A köztisztviselők nem csekély része meg volt elégedve saját foglalkozásával, az ebből származó előnyökkel, s csak akkor igyekeztek fiaikat más pályák felé terelni, ha a közhivatal kapuja bezárult előttük. Ezt Laky Dezső is felismeri a statisztikai összeírás magyarázatakor, mikor azt írja: „... az is bizonyos, hogy a közületi alkalmazást elsősorban csak azoknak a gyermekei nyerték, akiknek atyja maga is közzolgálati tisztviselő volt, vagy a gazdasági élet egyik vagy másik ágában illeszkedett be tisztviselői minőségben, legalább is régen, nyugdíjazása előtt.”³²

Érdeemes megvizsgálni, hogy az összes tisztviselő jellegű származások milyen részét alkották a főváros közhivatalnokainak. Az említett 42,7%-hoz hozzá kell adnunk a 0,6 ipari, 0,8 kereskedelmi, 4,1 közlekedési, 1,3 véderő, 2,9% egyéb magántisztviselő-származását, s akkor a kapott 52,4% azt mutatja, hogy a budapesti köztisztviselőknek 1928-ban több mint fele a tisztviselők leszármazottjaiból került ki. Érdeemes ezt az arányt összevetni a hasonló rétegekből származó magántisztviselők arányával. Ez esetben az 52,4% tisztviselő-származású közhivatalnokkal szemben 27,6% tisztviselő-származású magánhivatalnokot találunk. Ez mind azt bizonyítja, hogy a magánhivatal volt a társadalmi felemelkedés lépcsője, nem a közhivatal. E kérdésben nem lehet egyetérteni Laky Dezsővel, hogy „megdől az a téves hit, mintha a közzolgálati tisztviselői alkalmazást kínai fal venné körül...”³³ A közhivatalok az ellenforradalmi Magyarországon lényegében megtartották zártságukat, s elsősorban az uralkodó osztályok és a tisztviselők leszármazottai számára biztosították a bejutás lehetőségét. A közhivatalnokok gyermekein kívül elsősorban a magántisztviselők és a hivatali segédszemélyzet fiai és leányai kerülhettek be a közhivatalok alsóbb beosztásaiba. Az alapvető termelő osztályok, a munkások és parasztok pedig gyakorlatban ki

A KÖZÜLETI ALKALMAZOTTAK MEGOSZLÁSA AZ ATYA
FOGLALKOZÁSA SZERINT BUDAPESTEN (1928)

Az atya foglalkozása	Bírák és ügyészek	Tisztviselők	Tár- személyzet	Tisztviselők			Alfisztek, szolgák	Együtt
				férfi	nő	össz.		
<i>Bányászat</i>								
tisztviselő	—	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2	0,0	0,2
segédszemélyzet	—	0,1	0,0	0,0	—	0,0	0,1	0,1
<i>Ipar</i>								
önálló	4,6	10,6	11,8	11,0	10,0	10,7	13,0	11,3
tisztviselő	0,7	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,1	0,5
segédszemélyzet	0,3	2,9	0,9	2,0	3,3	2,4	9,2	4,3
<i>Kereskedelem</i>								
önálló	4,7	5,8	4,1	5,6	4,9	5,4	1,8	4,3
tisztviselő	0,3	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	0,0	0,6
segédszemélyzet	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,1	0,3
<i>Közlekedés</i>								
Önálló	—	0,0	—	0,0	—	0,0	—	0,0
tisztviselő	1,8	4,8	2,3	4,0	4,5	4,1	0,3	3,0
segédszemélyzet	—	2,4	0,5	2,2	1,2	1,9	2,4	2,1
<i>Közigazgatás</i>								
tisztviselő	14,7	18,2	16,2	16,2	21,3	17,6	1,3	12,9
segédszemélyzet	0,3	4,4	1,1	3,2	4,3	3,5	4,6	3,8
<i>Igazságügy</i>								
önálló	4,0	1,0	1,5	1,2	1,3	1,2	0,0	0,9
tisztviselő	9,5	2,2	2,2	2,9	2,3	2,6	0,1	1,9
segédszemélyzet	0,3	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
<i>Tanügy</i>								
tisztviselő	9,1	6,3	16,6	8,7	8,7	8,7	0,5	6,3
<i>Közegészségügy</i>								
önálló	2,8	2,5	1,8	2,6	1,6	2,3	0,0	1,7
tisztviselő	—	0,0	0,0	0,0	—	0,0	—	0,0
segédszemélyzet	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
<i>Véderő</i>								
tisztviselő	1,2	1,2	1,3	1,0	1,8	1,3	0,1	0,9
segédszemélyzet	—	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	4,0	1,2
<i>Egyéb</i>								
önálló	7,0	2,9	3,5	3,4	2,5	3,2	0,5	2,4
segédszemélyzet	—	0,4	0,2	0,3	0,3	0,3	11,9	3,7
Nyugdíjas	7,0	13,7	15,3	13,0	16,0	13,8	4,8	11,2
Magántisztviselő k. m. k.	1,6	3,0	2,5	2,9	2,8	2,9	0,3	2,1
Vagyonából élő	2,8	3,7	2,2	4,1	1,4	3,4	0,6	2,6
Gyámoltásra szoruló	—	0,2	0,2	0,1	0,3	0,2	1,6	0,6
Egyéb foglalkozás	12,5	9,6	6,7	10,3	6,0	9,1	40,0	18,1
Ismeretlen	14,1	2,4	6,5	4,2	2,7	3,0	2,5	2,8

voltak zárva a közhivatalokban való érvényesülésből. De ne vágjunk elébe a statisztika további vizsgálata eredményeinek.

Nézzük meg a származási statisztikát az egyes köztisztviselő-csoportoknál. A köztisztviselők legelőkelőbb és legjobban fizetett csoportját a bírák és ügyészek alkották. A hierarchiában második helyen a közigazgatási tisztviselők, s legalul a pedagógusok állottak. Kiknek a gyermekei melyik csoportba jutottak?

Az ipari tisztviselők leszármazottait mindhárom csoportban megközelítőleg egyenlő mértékben megtaláljuk. Rosszabb helyzetben voltak a kereskedelmi tisztviselők gyermekei, akik egyenlő mértékben (0,9%) lettek pedagógusok és hivatalnokok, de lényegesen kevesebb (0,3%) lehetőségük volt a bírói és ügyészi helyek elnyerésére. A közlekedési tisztviselők a tisztviselői (nyilván elsősorban a közlekedési tisztviselői), kisebb mértékben a tanszemélyzet- és még kevésbé a bírói, ügyészi utánpótlást szolgáltatták. A közigazgatási tisztviselők gyermekei megközelítőleg egyaránt eljutottak a közszolgálat valamennyi csoportjába.

Az igazságszolgáltatási apparátusra jellemző volt az öröklődés, míg a tisztviselői és pedagógiai apparátus 2,2%-át, a jogi apparátus 9,5%-át szolgáltatták azok, akik atyáik foglalkozását folytatták. A pedagógusok elsősorban saját utánpótlásukat szolgáltatták (16,6%), de jelentős mértékben hozzájárultak a bírói, ügyészi utánpótláshoz is. A nyugdíjasok pedig az állami tisztviselők hierarchiájában az előkelő helyeket kisebb mértékben (7,0% bíró, ügyész), a kevésbé előkelőket nagyobb mértékben (15,3% pedagógus, 13,7% tisztviselő) töltötték be.

Nem érdektelen e csoportokban a nők és férfiak megoszlásának aránya sem. Általában majdnem az összes kategóriákban a férfiak és a nők aránya hasonló. Lényegesebb eltérést csupán a közigazgatási tisztviselők és a nyugdíjasok számarányának esetében találunk, ahol többségben vannak a nők. Ez arra utal, hogy mikor a közhivatali elhelyezkedés lehetősége összeszűkült, a köztisztviselők inkább fiaikat, kisebb mértékben lányaikat küldték az egyéb, elsősorban diplomás szabad pályákra. Leányaiknak igyekeztek közhivatalt biztosítani. Erre utal a köztisztviselői származású magántisztviselők megoszlása is, ahol viszont a férfiak vannak jelentős többségben.

Az önálló iparoszármazásúak a köztisztviselőknek lényegesen kisebb részét, összesen 10,7%-át adták. Igen szembevetendő ennek a rétegnek a magán- és közhivatalokban való térhódítása közötti különbség. Míg a magánhivatalnokok közel 23, a közhivatalnokok alig több mint 10%-át képezik. Ugyanezt látjuk az önálló kereskedők esetében. Míg a magánhivatalnokok 18,5, addig a közhivatalnokok csupán 5,4%-a származik kereskedőapától. A magántisztviselők 40,5%-a ezzel szemben a köztisztviselőknek csupán 16,1%-a iparos-kereskedő származású. Az eddigiekből is világosan megmutatkozik, hogy míg a magántisztviselő-rétegnek az iparos-kereskedő családok, addig a köztisztviselő-rétegnek a tisztviselőcsaládok szolgáltatták legnagyobb mértékben az utánpótlást. Ez pedig a magántisztviselői pálya viszonylagos nyitottságát, s a köz-

hivatal zártságát bizonyítja. Míg a magánhivatalokba való bejutás lehetősége a nem hivatalnoki társadalmi rétegek előtt nyitva állott, a közhivatalokba való bejutásuk a legnagyobb nehézségekbe ütközött. Az összetételben levő ilyen nagy eltérés aztán éles különbséget eredményezett a két réteg gondolkodásmódjában, politikai és társadalmi felfogásában.

A közlekedési dolgozók 4,1%-os arányszáma indokolta nyilvánvalóan, hogy elsősorban a közlekedési hivatalnoki posztokra kerültek a különböző közlekedési ágakban dolgozó szülők gyermekei.

A közhivatalokban igen kis mértékben találjuk meg a munkások és parasztok leszármazottait. A statisztikai felvétel a társadalmi rétegeket a polgári statisztika megszokott módszerével kezeli, így nem csupán a munkásosztály és parasztság egyes rétegeit nem tudjuk egymástól különválasztani, hanem a segédmunkásokat a gyári művezetőktől és a segédhivatalnokoktól, a kereskedelmi szállítómunkásokat a kereskedősegédektől, az egyéb foglalkozásokon belül a szegényparasztokat a lumpenproletároktól és kulákoktól stb. Mindenesetre feltűnő, hogy a főváros lakosságának legnagyobb létszámú csoportját kitevő ipari „segédszemélyzet” leszármazottai csupán 2,4%-ban szerepelnek a köztisztviselők között. Meggyőződésünk, hogy ennek a számnak többsége nem ipari munkás, hanem a valóságban segédszemélyzet, altiszt, portás, raktáros, művezető, vagy a munkásosztály arisztokráciájának leszármazottját takarja. A kereskedelmi segédszemélyzet 0,4%, a közlekedési 1,9%, egyéb 0,3%, az ipari segédszemélyzettel együtt származását tekintve még mindig csupán összesen 4%-át adja a köztisztviselőknek. Ez pedig a magyarországi közhivatali apparátus összetételének rendkívül antidemokratikus fejlődését bizonyítja. Hogy még egy példát említsek: a vagyonukból élők viszonylag kis csoportja szinte annyi köztisztviselőt adott, mint a nagy létszámú segédszemélyzet, s többet, mint a munkásosztály.

A parasztság részesedése egyáltalán nem mutatható ki, hiszen a parasztság összes rétegei az egyéb foglalkozásúak 9,1%-ában foglalhatnának benne, más rétegekkel és elemekkel együtt. Ha úgy veszem, hogy ennek a 9,1%-nak fele paraszt, a segédszemélyzet 4%-ának fele ipari, kereskedelmi és közlekedési munkás, akkor a budapesti köztisztviselőapparátusnak 1928-ban kb. 6,5%-a volt munkás-parasztszármazású. Hogy azután ezek a parasztság és munkásság melyik rétegéből eredtek, annak még hozzáférhetőleg vizsgálata sincsen statisztikai anyagunk.

Rendkívül érdekes képet kapunk a hivatali altisztek, szolgák származásának vizsgálatakor. A hivatali segédszemélyzet kerek 40%-át az egyéb foglalkozás címszó alatt összefoglalt származásúak alkotják. Ebből arra lehet következtetni, hogy a parasztságból a beáramlás a hivatali altiszti és szolgai helyekre jelentős és állandó volt. Amennyire zárt volt a közhivatal hivatalnoki kerete, annyira nyitott volt az altiszti, szolgai keret. A segédszemélyzet utánpótlását a parasztság és maga a segédszemélyzet szolgáltatta. Ha az egyéb 40%-hoz hozzáadjuk az egyéb

segédszemélyzet-származásúak 11,9%-át, a véderő segédszemélyzet 4,0%-át, a közegészségügyi segédszemélyzet 0,1%-át, az igazságügy 0,1%-át, a közigazgatás 4,6%-át, akkor az egyéb és segédszemélyzet-származásúak a közhivatalok altisztai és szolgálai helyeiből 60,7%-ban részesültek. Ha ide számítjuk a közlekedés 2,4, a kereskedelem 0,1, az ipar 9,2%-os segédszemélyzet-származású altisztjeit, szolgálait, ez a szám 72,4%-ra növekszik. Az itt fel nem sorolt kategóriákban (pl. nyugdíjas, gyámoltásra szoruló stb.) nem mutatható ki a segédszemélyzet aránya. Azt viszont ez a statisztika világosan mutatja, hogy csupán az ipari önállók rétegéből, feltehetőleg a kisiparosok legalsóbb rétegeiből egészült ki a hivatali segédszemélyzet, döntő többségében azonban a parasztságból és saját köreiből táplálkozott. A legritkább eset volt az, hogy tisztviselők gyermekei a hivatali segédszemélyzet közé „lecsúsztak” volna. Az ellenforradalmi rendszer társadalmi kasztrendszerre ezt szinte lehetlenné tette.

A szellemi munkások 1928. évi budapesti összeírása is bizonyítja, hogy a közhivatal az ellenforradalmi rendszer első tíz évében megtartotta zártságát, s a dolgozó osztályok leszármazottai a magánhivatalban vagy a segédhivatalnoki pályán keresztül csak második generációban juthattak a magyar állami bürokrácia kiváltságos rétegébe. A magánhivatal nyitottsága és a magyar társadalom hierarchiáján belül elfoglalt helye, a magántisztviselők származásából, helyzetéből és társadalmi kapcsolataikból adódó tudata ugyanúgy megszabta ennek a rétegnek a gondolkodását, politikai felfogását, mint a közhivatalnokokét a közhivatal zártságát, származásuk és kapcsolataik. E rétegek politikai arculatának vizsgálata szempontjából is szükséges, hogy legalább vázlatosan áttekintsük belső rétegződésüket. Annál inkább, mert éppen a magán- és köztisztviselők a jövedelmek, az ellenforradalmi rendszer társadalmi hierarchiájában elfoglalt helyzetük szerint az egyik legheterogénebb részét alkották az ország lakosságának. A kormányfőtanácsostól az államtitkárig és a nagy bank ügyvezető igazgatójától, vagy a mammutvállalat cégvezetőjétől az árnyalatok széles skálája vezetett a fizetés-telen díjnokig, a gyakornokig, a gépíróig, vagy az irattárosig. Ezt a sokrétűséget a maga valóságában e kis tanulmányban nincs módunkban bemutatni, csupán a fizetések és beosztás alapján szándékozunk érzékelteni a magyar tisztviselők rétegződését.

c) *A tisztviselőrétegek tagozódása*

A budapesti magán- és köztisztviselők beosztására és jövedelem szerinti megoszlására az első megbízható forrás az 1925-ös statisztikai felvétel. Mégsem ebből, hanem az 1928-as összeírásból indulhatunk ki. Az 1925-ös összeírás a korona értékének ingadozása, a szanálási válság viszonyai között nem adhat megbízható képet a tisztviselők jövedelem szerinti tagozódásáról. Annál inkább így van ez, mert a köztisztviselők

fizetését is csupán a pengő megszületésekor sikerült viszonylagosan stabilizálni, hat esztendő állandó változásai után, az infláció alatt kialakult rendkívül bonyolult fizetési rendszer maradványainak eltörlésével. Az 1925-ös összeírás adatai nem adnának tehát hű képet e réteg életviszonyairól. A hivatali beosztás szerinti tagozódás pedig önmagában a fizetések nélkül rendkívül félrevezető, mint ezt a későbbiekből tapasztalni fogjuk.

1928 a hivatalnoki fizetések szempontjából egyik legkonszolidáltabb esztendő volt. Az I. világháború befejezése és a Tanácsköztársaság vérbefojtása utáni infláció, szanalási válság s defláció, a gazdasági bizonytalanság és a kezdeti rendeződés évei után úgy érzik a tisztviselők, hogy ismét révbe jutottak. A tisztviselő-fizetések fokozatosan emelkednek, az előző évek jelentős tisztviselői munkanélküli serege apadóban van. 1925 januárjában 5143, 1926 januárjában 3644, 1927 januárjában 3750, 1928 januárjában 1628 állás nélküli magántisztviselőt tartanak nyilván a budapesti szociáldemokrata és keresztény-szocialista szakszervezetekben. A Tanácsköztársaság után évekig tartó köztisztviselő-fegyelmik, a B-listázások már messze vannak, az 1924—25-ös évvel pedig befejezték a köztisztviselők és fővárosi tisztviselők leépítését, azóta létszámukat fokozatosan ismét feltöltik.³⁴

1928 tehát a tisztviselők szempontjából az egyik legkedvezőbb év. 1929 első hónapjaiban a helyzet tovább javul. 1929 januárjában csupán 925, februárban 838 állás nélküli megántisztviselőt tartanak nyilván.³⁵ Az állás nélküli budapesti köztisztviselők számát statisztikai felmérések hiányában csak nagyon hozzávetőlegesen lehet megállapítani; Illyefalvi szerint 1106-ra tehető. Az viszont bizonyos, hogy 1928—29-re megszűntek az állás nélküli köztisztviselők egy fél évtizeden keresztül oly zajos demonstrációi, s a nyugdíjasok száma hatalmasra, 107 151-re növekedett.³⁶ A munka nélküli köztisztviselők közül tehát sokat vagy nyugdíjban részesítettek, vagy az idősebb korosztályok nyugdíjazásával oldották meg a kérdést.³⁷

Vizsgáljuk meg először a fővárosi magántisztviselők alkalmazás szerinti összetételét 1929 februárjában az akkori statisztikai összeállítás csoportosítása szerint.

Az itt közölt statisztikai táblázatok vizsgálatakor meglepődve tapasztaljuk az igazgatók nagy számát. A 20 alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztató kisüzemek irodai alkalmazottak címszó alatt összeírt 7580 férfi tisztviselője között 1059 igazgatót találunk. Ez arra mutat, hogy a 6—10 tisztviselővel dolgozó kisüzemek képezték az átlagot. Sőt az igazgató, cégvezető és osztályvezető főnök kategóriák összehasonlítása azt bizonyítja, hogy az egészen kis üzemek voltak döntő többségben, amelyekben az „igazgatón kívül” egy levelező és legfeljebb még egy tisztviselő dolgozott. Ha az irodai alkalmazott nők kategóriáját együtt vizsgáljuk a férfiakkal, kitűnik, hogy kisüzemekben 1075 igazgatót, 339 cégvezetőt és 193 osztályvezető főnököt tartottak nyilván. Ez az 1607 személy alkotta a kisüzemi tisztviselők felső rétegét. 12 535 kisüzemi tisztviselő

**A MAGÁNTISZTVISELŐK LÉTSZÁMA ÉS ÁTLAGOS HAVI KERESETE
AZ ALKALMAZÁS MINŐSÉGE SZERINT — 1929 FEBRUÁR**

Megnevezés	lét- szám	Kisüzem		lét- szám	Nagyüzem	
		összes	átlagos		összes	átlagos
		havi kereset			havi kereset	
		Pengőben			Pengőben	
I. Irodai alkalmazottak		Férfiak				
Igazgató	1 059	846 911	799 73	2 212	2 888 588	1 305 87
Cégvezető	317	182 864	576 86	965	694 125	719 30
Osztályvezető, főnök ...	184	80 976	440 09	1 347	794 092	589 53
Könyvelő, levelező	1 238	340 656	275 17	1 005	365 128	363 31
Pénztáros	163	41 013	251 61	207	83 808	404 87
Gép- és gyorsíró	15	2 360	157 33	19	4 025	211 84
Egyéb irodai tisztviselő .	523	169 907	324 87	2 797	982 459	351 25
Gyakornok	277	26 725	96 48	407	43 578	107 07
Hivatalnok k. m. n.* ...	3 804	942 221	247 69	16 320	5,037 996	308 70
Összesen	7 580	2 633 633	347 44	25 279	10 893 799	430 94
II. Műsz. alkalmazottak						
Mérnök, építész	267	96 800	362 55	1 063	490 153	461 10
Műszaki tisztviselő	215	56 262	261 68	582	209 386	359 77
Összesen	482	153 062	317 56	1 645	699 539	425 25
III. Jogi alkalmazottak						
Vállalati ügyész	35	13 083	373 80	119	71 536	601 14
Ügyvédsegéd és jelölt ..	115	22 208	193 11	—	—	—
Összesen	150	35 291	235 27	119	71 536	601 14
IV. Egyh. alkalmazottak						
Lelkész	44	19 594	445 32	22	14 592	663 27
Hitoktató	6	1 059	176 50	73	28 067	380 48
Egyházi tisztviselő	22	4 689	213 14	189	41 036	217 12
Összesen	72	25 342	351 97	284	83 695	294 70
V. Egészségügyi alkalmazottak						
Orvos	47	10 321	219 60	341	108 778	319 00
Gyógyszerész	217	68 611	316 18	60	21 881	364 68
Összesen	264	78 932	298 99	401	130 659	325 83
VI. Tanerők						
Összesen	64	14 548	227 31	242	106 916	441 80
VII. Irodalom és művészet						
Hírlapíró	100	30 444	304 44	458	165 438	361 22
Színész, művész	4	780	195 00	169	98 886	585 12
Egyéb művészi személyzet	11	2 781	252 82	73	16 175	221 58
Összesen	115	34 005	295 70	700	280 499	400 71
VIII. Forg. tisztviselők						
Összesen	2	450	225	153	44 494	290 81
Mindössze	8 729	2 975 258	340 85	28 823	12 311 137	427 13

* Kinevezett, még nem véglegesített (Szerk.)

**A MAGÁNTISZTVISELŐK LÉTSZÁMA ÉS ÁTLAGOS HAVI KERESETE
AZ ALKALMAZÁS MINŐSÉGE SZERINT — 1929 FEBRUÁR**

Megnevezés	lét- szám	Kistüzem		lét- szám	Nagyüzem	
		összes	átlagos		összes	átlagos
		havi kereset			havi kereset	
		Pengőben			Pengőben	
I. Irodai alkalmazottak						
Nők						
Igazgató	16	5 784	361 50	26	25 145	967 12
Cégvezető	22	9 805	445 68	12	7 020	585 00
Osztályvezető, főnök ...	9	2 933	325 89	22	8 784	399 27
Könyvelő, levelező	334	72 050	215 72	307	78 261	254 92
Pénztáros	506	72 338	142 96	482	81 114	168 29
Gép- és gyorsíró	982	154 278	157 11	667	131 535	197 20
Egyéb irodai tisztviselő	168	32 430	193 04	777	155 544	200 19
Gyakornok	50	4 063	81 26	52	4 456	85 69
Hivatalnok k. m. n.	2 868	499 109	174 03	7,644	1 576 961	206 30
Összesen	4 955	852 790	172 11	9 989	2 068 820	207,11
II. Műsz. alkalmazottak						
Mérnök, építész	3	634	211 33	3	710	236 67
Műszaki tisztviselő	1	304	304 00	18	5 163	286 83
Összesen	4	938	234 50	21	5,873	279 67
III. Jogi alkalmazottak						
Ügyvédségéd és jelölt ..	3	440	146 67	—	—	—
IV. Egyh. alkalmazottak						
Hitoktató	4	987	246 75	3	1 042	347 33
Összesen	4	987	246 75	4	1 162	290 50
V. Egészségügyi alkalmazottak						
Orvos	3	760	253 33	49	10 131	206 76
Gyógyszerész	27	6 684	247 56	17	2 437	143 35
Összesen	30	7 444	248 13	66	12 568	190 43
VI. Tanerők						
	135	22 158	164 13	156	32 302	194 24
VII. Irodalom és művészet						
Hírlapíró	4	1 020	255 00	14	2 887	206 21
Színész, művész	5	870	174 00	120	64 945	541 21
Egyéb művészi személyzet	7	1 368	195 43	105	13 838	131 79
Összesen	16	3 258	203 63	239	81 670	341 71
Mindössze	5 147	888 015	172 53	10 457	2 202 395	210 25

közül 1607 a magántisztviselő-társadalom felsőbb, 10 922 pedig az alsóbb rétegeihez tartozott. Jelentősen kisebb a felső réteg a nagyüzemi tisztviselők között. 2238 igazgató, 997 cégvezető és 1369 osztályvezető főnökkel szemben 29 743 beosztott hivatalnokot talált az összeírás. Az igazgatók viszonylag magas, a cég- és osztályvezetők viszonylag alacsony száma azt mutatja, hogy a nagyüzem címszó alatt összeírtak között is a 20—50 fővel dolgozó üzemek voltak túlsúlyban. Mindenesetre ebből az összeírásból is világosan kitűnik, hogy az „irodai alkalmazottak” mintegy 15%-át a magántisztviselők felsőbb, 85%-át pedig az alsóbb rétege képezte. Ezt látszik bizonyítani az átlagfizetések aránya is. A kisüzemi igazgatók 799,73, a nagyüzemek 719,30 pengő átlagfizetést élveztek. A kisüzemi osztályvezetők, főnökök 440,09, a nagyüzemek 589,53 pengő átlagfizetést kaptak. E három kategória átlagos havi fizetésének számtani középátlaga 743,56 pengő. Ezzel szemben az összes többi irodai alkalmazott címszó alatt összefoglalt tisztviselő-kategória havi fizetésének számtani középátlaga 258,26 pengő. A magántisztviselők felső kategóriái tehát átlag háromszor annyi fizetést élveztek, mint az alsóbb kategóriákba tartozó társaik. A legfelsőbb kategóriák pedig mintegy 8—13-szor annyi fizetést kaptak, mint a legalsó beosztású tisztviselők. A tisztviselőnők esetében az eltérés valamelyest kisebb volt. Meglepő, hogy a magas beosztású nők is lényegesen kevesebb fizetést kaptak, mint a hasonló minőségben alkalmazott férfiak. A kisüzemi férfi igazgatók havi 799,73 pengős átlagával szemben csupán 361,50 pengős átlagot élveztek, felénél kevesebbet, mint a férfiak fizetése. De a nagyüzemi igazgatók esetében is csaknem 50%-kal alacsonyabb a nők fizetésének az átlaga. Ha a többi átlagot is összehasonlítjuk, kiderül, hogy a nők általában lényegesen alacsonyabb fizetést kaptak, mint a hasonló beosztású férfiak. Míg az összes férfi irodai tisztviselői fizetésátlag havi 347,44 pengő, a nőké csupán 172,11 pengő. A tisztviselőnők átlagban tehát félfannyi fizetést kaptak, mint a férfiak.

A felsőbb és alsóbb beosztású tisztviselők fizetései között tapasztalt rendkívül nagyarányú eltérés, a női és férfi tisztviselők bérezése közötti különbség bizonyítja, hogy aránytalanul hátrányos helyzetbe kerültek a tisztviselők 85%-át kitevő kistisztviselők, s a fővárosi magántisztviselői társadalom mintegy egynegyed részét kitevő nők.

Az itt közölt statisztikai felvétel lehetővé teszi, hogy külön megvizsgáljuk a diplomások, a mérnökök és jogászok, valamint az orvosok helyzetét a tisztviselő-társadalmon belül. Szembetűnő, hogy e három értelmiségi kategórián belül kimagasló fizetést a jogászok élveztek. A nagyvállalati mérnökök 461,10 pengős és az orvosok 319,00 pengős havi átlagával szemben a vállalati ügyészek havi 601,14 pengő átlagfizetésben részesültek. Feltűnően alacsony fizetést kaptak az üzemi orvosok. Fizetésük átlaga alatta van az irodai tisztviselők átlagának. Ha emellett jól menő magánpraxist nem folytattak, bizony a kistisztviselők élet-színvonalán kellett élniük. A mérnöki fizetések átlaga is közelebb áll az

irodai kistisztviselői átlaghoz, mint a vezető tisztviselők fizetéséhez. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az üzemi mérnökök és orvosok jövedelem szempontjából a kistisztviselőkhöz tartoztak, szemben a jogászokkal, akik a vezetőkhöz álltak közel. Ennek társadalmi hatását érdemes és fontos lenne egy külön tanulmányban vizsgálat alá venni.

A polgári statisztikai felvétel a magántisztviselők közé sorolja a papokat is. Mi természetesen a papokat nem kívánjuk a magántisztviselők között tárgyalni, csupán jellemzőként említjük meg, hogy a papokat 663,27 pengős „nagyüzemi” és 445,32 kisüzemi átlagkeresettel a vezető tisztviselők közé sorolta, szemben az egyházak által alkalmazott alacsony fizetésű tisztviselőkkel. A tanerők kategóriájába soroltak fizetési a kisüzemek esetében mélyen az átlag alatt, nagyüzemknél az átlaghoz hasonló szinten mozognak. Szembetűnő, hogy a diplomás nők is lényegesen kevesebb fizetést kapnak, mint a férfiak. A nagyüzemi férfi orvosok havi átlagos 319 pengőjével szemben az orvosnőké csupán 206 pengő 76 fillér. A férfi tanerők 441,80 pengő átlagával szemben a nőtanárok átlagfizetése csupán havi 194,24 pengő. A jogi apparátusban pedig a nagyüzemek nőket egyáltalán nem, kisüzemek is csupán ügyvédsegédként és gyakornokként alkalmaztak. A női mérnökök is fele fizetést kaptak, mint a férfiak a nagyüzemekben, s alig több mint felét a kisüzemekben.

Az egész budapesti magántisztviselő-társadalmat tekintve az 1929-es statisztikai felvétel alapján megállapíthatjuk, hogy annak még 15%-át sem tették ki a jól kereső magasabb beosztású tisztviselők, s rendkívül hátrányos helyzetbe kerültek a nők.

A köztisztviselőket beosztásuknak megfelelően tizenegy, a fővárosi tisztviselőket ugyanannyi fizetési osztályba sorolták. Az 1928-as összeírás adatait részletesen tartalmazza a Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvének 1929. évi kötete. A statisztikai felvétel módszerei nem teszik lehetővé, hogy a magántisztviselőkhöz hasonló csoportosításban egy táblázatban közöljük a beosztás és a fizetés szerinti megoszlást.³⁸ Az állami és a fővárosi tisztviselők 11—11 fizetési csoportját és a tisztviselők fizetés szerinti százalékos beosztását egymás mellé helyezve így is világos képet kapunk a budapesti állami és községi hivatalnokokról és pedagógusokról.

Egy pillantást vetve a fizetésekre, szembetűnik az állami és a fővárosi tisztviselői fizetésrendszer nyilvánvaló antidemokratizmusa. A legmagasabb fizetések a legalacsonyabbaknak tíz-tizenötszörösére rúgnak. Ezek után az a kérdés, hogy mennyi köztisztviselő húzta a magasabb, mennyi az alacsonyabb fizetéseket. Érdeemes a fizetés nagysága szerint csoportosítva megvizsgálni a budapesti köztisztviselőket, pedagógusokat és altiszteket.

Amint a táblázatból kitűnik, a budapesti állami és fővárosi tisztviselők nem jelentéktelen része olyan alacsony fizetést kapott, amilyen nem is szerepel a fizetési osztályokba sorolt kategóriák között. Ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy Budapesten számos olyan köztisztviselő élt, aki nem tartozott sem a végleges és kinevezett, sem az ideiglenes

A BUDAPESTI TISZTVISELŐK MEGOSZLÁSA FIZETÉSÜK NAGYSÁGA
SZERINT 1928-BAN

Havi fizetések nagysága Pengőben	Bírák és ügyészek	Tisztviselők	Tan- személyzet	Férfi	Nő	Össze- sen	Altiszték, szolgák
				tisztviselők			
				% -ban			
—50	—	—	—	—	—	—	1,5
51—100	—	4,6	0,4	2,3	6,8	3,5	25,8
101—150	—	18,3	4,9	10,8	26,4	14,1	49,8
151—200	—	25,6	15,7	19,4	30,5	22,5	19,6
201—250	0,6	14,6	24,7	16,3	16,6	16,4	2,5
251—300	2,6	12,4	20,8	15,0	11,1	13,1	0,5
301—400	6,6	11,8	19,8	15,9	6,9	13,4	0,1
401—500	29,2	4,8	5,7	7,7	1,0	5,9	—
501—600	23,2	4,6	3,9	6,3	0,3	6,4	—
601—750	16,6	2,0	2,4	3,6	0,0	2,6	—
751—1000	20,8	0,6	1,4	2,1	0,0	1,5	—
1000— fizetést nem kap ismeretlen	0,4	0,2	0,0	0,2	—	0,2	—
	—	0,1	—	0,1	0,1	0,1	—
	—	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

hivatalnokok csoportjába, hanem még ezeknek a legalacsonyabb fizetést élvező részénél is lényegesen rosszabb helyzetben volt. A köztisztviselőknek mintegy negyed része a fizetési osztályok minimumánál is jelentősen alacsonyabb fizetést kapott. A köztisztviselőknek több mint háromnegyed része a 300 pengő alatt keresőkből, s 87,9%-a a 400 pengőn alatti havibérezésekből került ki. A pedagógusok esetében hasonló volt a helyzet. A köztisztviselők esetében is elmondhatjuk tehát azt, amit a magántisztviselőknél megállapítottunk, hogy legfeljebb e rétegnek kb. egynegyed része tartozott a jól keresőkhöz, és kb. 15%-át képezte a magasán dotált tisztviselő-arisztokrácia.

A férfi és nőtisztviselők bérezése közötti különbséget e csoportban nem tudjuk kimutatni, de ebből a csoportosításból is világosan látszik, hogy a hivatali ranglétrán a nők alig haladtak felfelé. Míg a férfi köztisztviselők 10,6%-a, a nőtisztviselők 26,4%-a keresett 150 pengőnél kevesebbet. Még nagyobb az eltérés, ha azt vizsgáljuk, kinek nem volt meg a havi „200 pengő fix”-e. A férfi köztisztviselőknek csupán 32,5%-a, a nőknek viszont 63,7%-a havi 200 pengőn alul keresett.

Mindez azt mutatja, hogy a budapesti köztisztviselők és a magántisztviselők rétegződése a fizetés szempontjából közel áll egymáshoz, a kb. 10—15%-os kiváltsággal szemben 85%-nyi kistisztviselő található. A fizetések antidemokratizmusán kívül a másik szembetűnő jelenség a nők rosszabb helyzete.

**A BUDAPESTI ÁLLAMI ÉS FŐVÁROSI TISZTVISELŐI
FIZETÉSEK 1928-BAN**

Fizetési osztály	Fizetési fokozat	Állami tisztviselők	Fővárosi tisztviselők
		havi fizetés és lakáspénz összege pengőben	
I.	1.	2 878,75	2 438,75
	2.	—	2 174,75
II.	1.	1 998,75	1 910,75
	2.	—	1 646,75
III.	1.	1 460,33	1 276,33
	2.	—	1 100,33
	3.	—	1 012,33
IV.	1.	1 172,00	906,00
	2.	1 082,00	871,00
	3.	—	836,00
V.	1.	914,41	772,42
	2.	824,41	737,42
	3.	—	702,42
VI.	1.	711,08	649,08
	2.	658,08	622,08
	3.	606,08	596,08
VII.	1.	528,50	542,50
	2.	493,50	524,50
	3.	458,50	506,50
VIII.	1.	391,00	444,00
	2.	371,00	431,00
	3.	356,00	418,00
IX.	1.	303,41	411,00
	2.	288,41	398,00
	3.	273,41	384,00
X.	1.	254,25	340,42
	2.	244,25	326,42
	3.	234,25	312,42
XI.	1.	215,08	285,25
	2.	199,08	266,25

Ideiglenes hivatalnokok

I.		305,08
II.		285,08
III.		275,08
IV.		265,08
V.		255,08
VI.		245,08
VII.		235,08
VIII.		225,08
IX.		215,08
X.		205,08

Tegyük egymás mellé a budapesti köztisztviselők és magántisztviselők fizetés szerinti százalékos megoszlását:*

Havi fizetés nagysága Pengőben	Magántisztviselők			Köztisztviselők		
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
—50	0,4	1,5	0,7	—	—	—
51—100	4,3	15,6	7,4	2,3	6,8	3,5
101—200	26,4	53,7	33,8	30,2	56,9	36,6
201—300	26,2	21,0	24,8	31,3	27,7	29,5
301—400	17,5	4,9	14,0	15,9	6,9	13,4
401—500	8,6	0,7	6,4	7,7	1,0	5,9
501—600	4,8	0,2	3,6	6,3	0,3	6,4
601—1000	8,1	—	5,9	5,7	—	4,1
1000— ismeretlen	2,7	0,1	1,9	0,2	—	0,2
	1,1	2,3	1,5	0,4	0,4	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ez a táblázat mutatja, hogy lényegesen nagyobb volt a magántisztviselők legrosszabbul fizetett, havi 100 pengőn alul kereső rétege, mint a köztisztviselőké. Ezzel szemben a köztisztviselők közül többen kerestek 100—200, 200—300 pengő között, mint a magántisztviselők közül. A 300—500 pengő közötti kategóriák nagyjából megegyeznek, az 500—600 pengő között a köztisztviselők vezetnek. A 600 pengőn felüli fizetésű tisztviselő-arisztokrácia a magántisztviselők között valamelyest szélesebb réteget képez, mint a köztisztviselők között. Mindezek az eltérések azonban nem olyan nagyok, hogy önmagukban magyarázatul szolgáljanak a köz- és magántisztviselők társadalmi pozíciói és politikai felfogása között tapasztalható lényeges eltérésre. Ez a nagyfokú rétegződés és antidemokratikus fizetési rendszer viszont bizonyosan hozzájárult a tisztviselőrétegen belüli jelentős társadalmi ellentétek és politikai nézetkülönbségek kialakulásához.³⁹

A következőkben megkíséreljük röviden összehasonlítani a budapesti tisztviselők és munkások munkabérét. 1928-ban a vas- és fémiparban a legnagyobb bért, heti 53,76 pengőt a fémnyomók, legalacsonyabbat, heti 19,68 pengőt a női munkás kategóriába soroltak kapták. A gépgyártásban a legmagasabb fizetés, heti 45,60 pengő a mintakészítőké, legalacsonyabb, 17,52 a gépgyári munkásoké volt. Megkíséreljük a legjobban fizetett és a legrosszabbul fizetett néhány munkáskategóriát csoportosítani.

A béreket összehasonlítva kitűnik, hogy a munkások között egyetlen olyan munkakört sem találunk, amelyben a fizetések elérték volna a tisztviselő-arisztokrácia fizetésének alsó határát.

* [A köztisztviselőkre vonatkozó adatok dr. Laky Dezső, a magántisztviselőkre vonatkozók pedig dr. Hoffmann Rezső i. m. szerint.]

MUNKÁSFIZETÉSEK BUDAPESTEN 1928-BAN*

Legjobban fizetett munkások			Legalacsonyabban fizetett munkások		
Munkakör	Heti bér	Munkabér négy hétre	Munkakör	Heti bér	Munkabér négy hétre
Gipszszobrász	95,—	380,—	Felhasználó	8,—	32,—
Kályhás	80,16	320,64	Téglagyári munkásnő ..	8,60	34,4
Litográfiai szakm.	80,—	320,—	Mintakészítő alsó kat. .	11,60	46,4
Kémigrafia	80,—	320,—	Cukorkakészítő-nő	12,—	48,—
Grafika	80,—	320,—	Nőiszabó kézimunkásnő	12,—	48,—
Kőszobrász	80,—	320,—	Kézimunkásnő felszab. után	14,88	59,5
Fényező, építőipar	74,88	299,52	Tímár segédmunkásnő .	15,36	61,4
Gépész, vasaló (női konfekció)	66,72	266,88	Téglagyártó	15,36	61,4
Elsőrendű vasaló	65,28	261,12	Kalapos munkásnő	16,—	64,—
Cukorkakészítő	65,—	260,—	Textilip. segédmunkás nagyiparban	16,—	64,—
Mázoló	63,36	253,44			
Állandó önálló minta- könyves	60,32	241,28	Manikűrös	16,—	64,—
Nyomdai szakmunkás .	60,—	240,—	Kézimunkásnő II.-rendű	16,30	65,20
Díszvakoló kőműves ..	57,60	230,40	Konyhaleány	17,—	68,—
Kelmefestő	56,—	224,—	Gépgyári munkásnő ...	17,52	70,80
Vasöntő	55,68	222,72	Vasipari munkásnő	19,68	78,7
Autónyerges	55,20	220,80	Konyhaleány	20,—	80,—
Kesztyűs	54,—	216,—	Galvanizálónő	20,92	83,60
Fémnyomó	53,76	215,04			
Paszományos	53,—	212,—			
Tűzifavágó	52,80	211,20			
Acélöntő	53,28	213,12			
Rézműves	51,80	207,20			

* Az adatok közzététele Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1929. szerint

A gyengén fizetett munkakörökben dolgozók bérezése a legalsóbb tisztviselő-kategóriáknál is kevesebb volt. A munkások igen jelentős része havi 100 pengő alatt keresett, de gyakoriak az 50 pengő alatti fizetések is. A legrosszabbul fizetettek többsége nő, hasonlóan, mint a tisztviselők esetében. Azonban férfi munkások között is előfordulnak 46, 40, 61, 44 pengős és hasonló alacsony jövedelmek. Ezek a munkabérek mélyen alatta vannak a tisztviselők alsó kategóriái fizetésének. Az ellenforradalmi Magyarország bérezésének rendkívüli antidemokratizmusa mutatkozik meg, ha összehasonlítjuk az alacsonyabban bérezett munkások fizetését a jobb jövedelmű tisztviselő-kategóriákkal. A három legmagasabb állami és fővárosi fizetési osztálytól eltekintünk, hiszen ezekbe csak kevés tisztviselőt soroltak. Hasonlítsuk össze egy IV/1. fizetési osztályba sorolt állami tisztviselő 172 pengős fizetését egy téglagyári munkásnő bérével. A magas beosztású köztisztviselő a téglagyári munkásnő bérének mintegy harmincnégyeszeresét kapta. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1928 és 1929-es évek voltak a legkedvezőbbek az egész ellenforradalmi rendszer ideje alatt munkabér szempontjából a munkásokra nézve, ugyanakkor a tisztviselők fizetésének reálértéke korántsem ezekben az években volt a legmagasabb, még élesebben kitűnik a tisztviselők és munkások közötti különbség keresetükre nézve. 1929-ben — Berend T. Iván és Ránki György szerint — az országos átlagos névleges munkásfizetés évi 1526 pengő. Ezt 100%-nak véve 1933-ban 77, 1934-ben 73, 1935-ben 73, 1936-ban 74, 1937-ben 75, 1938-ban 80%-a a fizetés összege az 1929. évinek.⁴⁰ Ezzel szemben a köztisztviselők fizetésének reálértéke éppen a válság éveiben csapott legmagasabbra, 1930-ban érte el a tetőző szintet. A magántisztviselő-fizetések pedig a válság után rohamosan emelkedni kezdtek, hogy a háború éveiben egyes kategóriákban megkétszereződjenek.

A munkásfizetések tehát 1928—29-ben állottak legközelebb a tisztviselőfizetésekhez, a következő másfél évtized alatt a szakadék tovább nőtt. Ezekben a „legkedvezőbb” években is a budapesti munkásfizetés átlagát 120—140 pengőnek, a tisztviselői fizetést 240—280 pengőnek vehetjük. Így azt is látjuk, hogy a tisztviselők átlagbérüket tekintve kétszer magasabb fizetést élveztek, mint a munkások.

BEFEJEZÉS

A közölt szám adatok önmagukért beszélnek. Így azután igen röviden összefoglalhatjuk elemzésünk eredményét. A kiegyezést követő ötven esztendő alatt Budapest társadalmi struktúrája lényegesen eltolódott. A munkáselemek aránya jelentősen csökkent, a polgári elemeké nőtt a lakosság összetételében. A polgári elemek között is feltűnő mértékben gyarapodtak a köz- és magántisztviselők. Ez a folyamat rohamosan fokozódott az I. világháború után, amikor is a szomszédos országok területéről a tisztviselők roppant tömegei Magyarországra, különösen Budapestre

özönlöttek, a világháború alatt tisztviselői munkakörben elhelyezkedettek pedig nem akarták visszaadni helyüket azoknak, akik a frontról hazatértek. A Budapestre koncentráldott tisztviselőgárda azután tovább rontotta a főváros társadalmi összetételét, s növelte a különbséget Budapest és vidék társadalmi megosztása között. Míg az országban kb. minden 29., a fővárosban minden 10. ipari kereső tisztviselő volt. Hogy ez társadalmi következmények szempontjából mit jelent, azt csak akkor mérhetjük le, ha elgondoljuk, hogy míg az egész országban az I. világháborút követő trianoni béke után a munkásosztály létszáma egyharmadára csökkent, addig a tisztviselők száma, különösen a köztisztviselőké, megnövekedett. A forradalom természetes bázisa, a munkásosztály viszonylag igen jelentős mértékben összezsugorodott. A főváros szerepe, jelentősége fokozódott. Míg a háború előtt az ország lakosságának 5—6%-át, a háború után már 18—20%-át magában foglalta. Az ipar nagy és fontos része, elsősorban a nagyipar, Budapestre koncentráldott. A főváros iparában pedig jelentősen megnőtt a tisztviselők súlya. Még feltűnőbb a kereskedelemben az eltolódás, hiszen a tisztviselők kb. 74%-a Budapesten dolgozik. A köztisztviselők 51%-a is a fővárosban összpontosul. Míg 1910-ben minden 21-ik, 1920-ban már minden 13-ik budapesti kereső lakos tisztviselő. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megnőtt a hivatali segédszemélyzet létszáma is. Ez a változás azután természetesen rányomta bélyegét a főváros társadalmi-politikai arculatára is. A tisztviselők tudatvilágának vizsgálata szempontjából igen fontosnak láttuk elemezni azokat a forrásokat, amelyekből ez a növekvő réteg feltöltődik. A magántisztviselők a legtípusosabban kispolgári rétegekből, az önálló iparosokból és kiskereskedőkből és a hivatali segédszemélyzet tömegeiből egészülnek ki. Míg az iparosok többségében leányaikat, a kereskedők fiaikat küldik a magántisztviselői pályára. A fizikai munkások gyermekei, bár kismértékben, de már helyet kapnak a magántisztviselők között. Mindenesetre az megállapítható, hogy a magántisztviselők több mint fele abban a korban alacsonyabbnak számító társadalmi kategóriából származott. Egészen más képet mutat a köztisztviselők származás szerinti megoszlása. Míg a magántisztviselők kis töredékének volt az apja magántisztviselő, addig a köztisztviselők mintegy felének az atyja szintén állami tisztviselői szolgálatban állott. A köztisztviselők legjelentősebb részét még a húszas években is az örökletes réteg képezte. A köztisztviselők második legnagyobb rétegét a magántisztviselő-szülők gyermekei alkották. Ezzel szemben a magántisztviselők esetében oly jelentős számú kisiparos és kiskereskedői szülők gyerekeit alig találjuk a közhivatalokban, nem is említve a munkásság leszármazottait. Ez azt mutatja, hogy míg a magánhivatalnokai pálya nyitva állott a társadalom alsóbb rétegei előtt, a közhivatal megtartotta hagyományos zártságát. Az akkori fogalom szerinti felemelkedés tehát a társadalmi ranglétrán a magánhivatalokon keresztül vezetett a közhivatal felé. A kisiparos- és kereskedőrétegnek csak második generációja, a munkásosztálynak pedig még a második generációja is alig juthatott el a közhivatalokba. Ez nyil-

vánvalóan rányomta bélyegét a közhivatalok szellemére, s a köz- és magánhivatalnokok felfogásbeli különbségéhez is hozzájárult.

A tisztviselőrétegek társadalmi arculata megértésének elsődleges feltétele belső összetételük vizsgálata. A köz- és magántisztviselő-társadalom minden lényeges különbségük ellenére egyben hasonlít egymáshoz; a társadalom legheterogénebb rétegei közé tartozik. Alsó és felső csoportjaik mind fizetés és jövedelem, mind társadalmi kapcsolatok szempontjából rendkívül távol állnak egymástól. A tisztviselőrétegeken belül jellemzően mutatkozik az ellenforradalmi rendszer antidemokratizmusa a fizetések közötti óriási különbségben is. A köz- és magántisztviselőrétegek nagy többségét, 75—80, illetve 85—90%-át a viszonylag gyengén fizetett kistisztviselők adták. A kistisztviselők jövedelmüket tekintve közelebb állottak a munkásarisztokráciához és egyes más kispolgári rétegekhez, mint a tisztviselők felsőbb rétegeihez. Ezzel szemben kiemelkedő jövedelmet élveztek a munkásság zöméhez, különösen alsóbb rétegeihez képest. Átlagosan a tisztviselők legalább kétszer annyi fizetést kaptak, mint a munkások.

A tisztviselők száma, eredete, s belső tagozódása nem kis mértékben megmagyarázza e réteg politikai arculatát és a főváros életében betöltött szerepét.

J E G Y Z E T E K

¹ Mint ismeretes, Budapest 1873-ban három város: Pest és Buda szabad királyi városok és a Pest megyéből bekebelezett Óbuda mezőváros egyesítéséből alakult ki.

² E kérdést bővebben l. *Laczkó M.*, Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958.

³ Vö. *Dr. Thirring G.*, Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények 70. köt. 3. sz. II. 227—237.

⁴ E kérdést elemzi *Laczkó M.* idézett munkája.

⁵ Vö. *Sándor V.*, Nagypari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954. — *Berend I.—Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára 1900—1914. Bp. 1955.

⁶ A főváros kereső népessége 1869—1925 között mintegy megháromszorozódott. Az összes kereső népesség növekedését tehát mindenütt 3-nak vettem. Ezzel arányosítottam az egyes kategóriák létszáma emelkedésének arányszámát.

⁷ Igen figyelemreméltó, hogy 1910—20 között mind az iparban, mind a kereskedelemben az önállóak száma jelentősen növekszik, a segédzemélyzeté pedig csökken. E kérdéssel tanulmányunkban nincs módunk külön foglalkozni.

⁸ L. I. m. 231—32.

⁹ A polgárság címszó alatt szereplők lényegében a kispolgártól a nagyburzsoáig valóban a polgárság legszélesebb rétegeit foglalják magukba. Nem választhatóak el mereven ettől a csoporttól a tisztviselők, különösen a magántisztviselők. Mégis valóságos cezúrát húz az a tény, hogy a tisztviselők alkalmazási viszonyban állván fix fizetést élvezve, munkaadóik kényének voltak kiszolgáltatva. E tekintetben alapvetően különböztek az önállóak címszóban összefoglaltaktól. Ilyen értelemben viszont el kell e kategóriától választani a szabad foglalkozásúak csoportját.

¹⁰ A magántisztviselők létszámát az 1910. évi népszámlálás adataiból vettük. Az 1910 és a világháború közötti évekről más felmérés nem áll rendelkezésünkre. A köztisztviselő-létszám megállapításánál az 1914. évi állami költségvetést vettük alapul. Ebben a számban az állami státusban levő pedagógusok is benne foglaltatnak, viszont nem szerepelnek a fegyveres erő tagjai és tisztjei.

¹¹ Az 1920-as népszámlálás szerint 91 240 magántisztviselő, az 1921. évi költségvetés szerint 69 765 végleges és kinevezett köztisztviselő, kezelő és díjnok van az országban. Ehhez a számhoz hozzá kellett adnunk a pontos adatok hiányában becsléssel megállapított 8 000 kiegészítő és ideiglenes tisztviselőt.

¹² A tisztviselők létszámára vonatkozó adatok igen ellentmondóak. Legkevésbé elfogadhatatlannak látszik *dr. Zentay D.*, A munkanélküliség alakulása szellemi pályák körében (a továbbiakban: Munkanélküliség . . .) Statisztikai Közlemények, 60. köt. 4. c. munkájában publikált adat. E szerint az I. világháború után 219 315 a köztisztviselők száma. A legtöbb forrás még nagyobbra becsüli a köztisztviselők létszámát. Szélső határt *dr. Almássy József* miniszteri tanácsos a Magyar Köztisztviselők Lapja 1920. III. 21. számában közzétett nyilatkozata jelent, mely szerint 410 000 köztisztviselő van az országban.

¹³ Egy tisztviselőcsaládot 3—4 tagúnak vettem. Általában a korabeli irodalom a tisztviselőcsaládot (1 keresővel) négy tagúnak, a munkáscsaládot (1—2 keresővel) 4—5 tagúnak veszi.

¹⁴ A külföldi államok tisztviselő-létszámára vonatkozólag értékes összehasonlító adatokat találunk: *dr. Magyar Z.* A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból c. könyvében (Statisztikai Közlemények 80. köt. 1.). A köztisztviselők létszámának összehasonlító nemzetközi adatait l. *Magyarság* (1924) máj. 23. *Konkoly Thege Gy.* cikkében. Figyelemre méltó összehasonlításokat közöl Magyarai alapján *dr. Hollós I.*, A közszolgálati alkalmazottak nyugdíjkérdése és a megoldási lehetőségek (a továbbiakban: Közszolgálati . . .) Statisztikai közlemények, 93. köt. 2. sz. 10—11.

¹⁵ Az adatokat Horvát-Szlavonország nélkül vettük. Horvát-Szlavonországgal együtt az ország területe az I. világháború előtt 325 411 km², lakosainak száma 20 886 487. Ha ezt az adatot felhasználtuk volna a világháború előtti és utáni arányszám kiszámításánál, az eltérés még szembetűnőbb lett volna.

A magántisztviselők létszámát a népszámlálásokból, a köztisztviselőket az állami költségvetésből vettük.

¹⁶ Mind az országos, mind a budapesti táblázatokba nem vettük fel a véderő tisztviselőit. Budapesten 1910-ben a véderőnél 1943, 1920-ban 3967 tisztviselőt tartanak nyilván. Így 1920-ban 100 946 kereső tisztviselőem van az országban. Az 1921. évi költségvetés szerint 93 097 altiszt és hivatalszolga van.

¹⁷ A budapesti létszámot dr. Thirring idézett könyvéből, az országos adatokat dr. Zentay Dezső idézett könyvéből vettük. A felvételek különbözősége miatt az összehasonlítás lényeges hibalehetőségeket rejt magában. Az altiszt- és szolgáltszám megállapításánál nem veszi tekintetbe a „segédtiszték” széles rétegét, akik saját helyükön a tisztviselő-létszámában szintén nem szerepelnek. 1914-ben 21 225 1921-ben pedig 39 011 segédtisztje van az országnak.

¹⁸ A menekültek kérdésével a köztisztviselők vizsgálatánál fogunk bővebben foglalkozni. A menekültek létszámát nem lehet pontosan megállapítani. Az Országos Menekültügyi Hivatalnál csak egy részük jelentkezett, ezért csak ezek szerepelnek a hivatalos kimutatásokban. Eszerint közel ötvenezer kereső közalkalmazott menekült az országba. A valóságban számuk még nagyobb volt, a korabeli becslések szerint meghaladta a hatvanezretet. Ezek nagy többsége tisztviselő, csak csekély százalék a hivatali segédzsemyezet és állami üzemi munkás. E sok menekült köztisztviselőt nem reaktivizálták, ezek egy része azután magántisztviselőként igyekezett elhelyezkedni. A tisztviselők és szabad foglalkozásúak átáramlásának kérdését a budapesti rétegződés elemzésénél vizsgáljuk majd.

¹⁹ Dr. Weisz István belügyi államtitkár 1919 decemberében kénytelen beismerni: „nálunk már béke idején is kb. háromszor annyi volt a köztisztviselők száma, mint amennyi el tudta volna látni a közszükségletet. Tisza Kálmán jószándékból, de hihetetlenül szerencsétlen kézzel úgy akarta megmenteni a középosztályt, hogy fiait tisztviselő pályára terelte, és derűre-borúra állította fel tényleges szükséglet nélkül az állásokat.” (Magyar Köztisztviselők Lapja (1919.) dec. 31. „Tisztviselők válsága” c. cikkből.)

Hegedűs Lóránd pénzügyminiszter hasonlóan nyilatkozik az 1921 februárjában a parlamentben a takarékosági program tisztv. részének vitáján. L. Pesti Hírlap (1921.) febr. 15.

²⁰ Az állami költségvetést terhelő menekült köztisztviselők száma a kormány kimutatása szerint országonként csoportosítva, ahonnan magyar területre léptek:

Állam	A menekült, s 1924. évben tényleges szolgálatot teljesítő állami alkalmazottak száma	A menekült nyugdíjasok és özvegyek száma	Az összes menekült, s az 1924. évi állami költségvetést terhelő alkalmazottak száma
Cseh-Szlovák Köztársaság területéről ..	10 072	5 280	15 352
Román királyság területéről	11 048	6 603	17 651
S. H. S. Királyság területéről	5 103	3 295	8 398
Osztrák Szövetségi Köztársaság területéről	789	316	1 105
Egyéb területekről	807	477	1 284
Összesen	27 819	15 571	48 790

Az eredeti összeállítás megtalálható: Országos Levéltár Genfi anyag (a továbbiakban: OL. Genfi a.) X. köt.

A menekültek foglalkozásonkénti részletezését l. Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről (a továbbiakban: Jelentés. . .) 37.; további adatokat közöl Holló i. m. 13—14.

²¹ Az 1910-re vonatkozó országos adatok az 1910-es népszámlálás alapján a trianoni békeben Magyarországnak ítélt törvényhatóságokat foglalják magukban. L. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXXI., XXXII., XXXIII. 15. A fővárosi adatokat *Dr. Illyefalvy I. L.*, Tíz év Budapest székesfőváros életéből a világháború után (a továbbiakban: Tíz év. . .) Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1930. kiadványa 70. lapjáról vettük át.

²² Az Országos Menekültügyi Hivatalban jelentkezett menekültek között 19 835 állami, 5772 hatósági, községi, 19 092 vasúti és 3554 egyéb alkalmazottat találunk. (I. Jelentés. . . 37.)

²³ Míg a magántisztviselők létszámának vizsgálatakor az 1910-es állapotot, az 1920 után is az országhoz tartozó törvényhatóságok adatait használtuk összehasonlítási alapul, a köztisztviselők esetében éppen sajátos létszámnövekedésük hangsúlyozására 1910-ben az akkori Magyarország adatait vettük.

²⁴ *Dr. Hoffmann D.*, A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Statisztikai Közlemények, 63. köt. 4. sz. 217.

²⁵ Ez a statisztikai felvétel pontatlan képet rajzol a budapesti magántisztviselők szociális viszonyairól. A szülők foglalkozásánál ugyanis csupán az apát veszi figyelembe. Csupán az apának a felvétel idején űzött mesterségét tekinti, pedig épp ezekben a foglalkozásokban ment végbe nagy fluktuáció a világháborút követő infláció, szanálási válság, defláció változó éveiben. Ez a statisztikai táblázat hibája ellenére is jellemzően tükrözi a magántisztviselő-társadalom szociális összetételét, a pontatlanságból adódó eltérés az összképet valószínűleg csupán kis mértékben befolyásolja. (Részletezve l. *Hoffmann* i. m. 217—219.)

²⁶ Míg a férfiaknak kb. 31%-a, a nőknek kb. 75,5%-a keresett havi 200 pengőnél kevesebbet a magántisztviselői pályán 1928-ban Budapesten. Ugyancsak a Szellemi Munkások 1928. évi összeírása szerint a kisüzemi vállalatoknál alkalmazott 982 gyors- és gépirónő közül 811, a nagyüzemi vállalatnál dolgozó 667 közül 394 havi fizetése 200 pengő körül mozgott. A kisüzemi vállalatokban dolgozó 5147 nő közül 3858, a nagyüzemi vállalatoknál dolgozó 10 475 hivatalnoknő közül 5994 havi 200 pengő alul keresett. Ezzel szemben a kisüzemi vállalatban dolgozó 8729 férfitisztviselő közül 3348, a nagyüzemi vállalatokban dolgozó 28 823 férfi tisztviselő közül 7012-en kerestek havi 200 pengőnél kevesebbet.

²⁷ A kereskedők rétegének meglehetősen heterogén voltát sem mutatja ki ez a felvétel. Egy kategóriában szerepel a kis szatócs a nagykereskedővel vagy áruháztulajdonossal. Ennél a kategóriánál a családi kapcsolatok az elhelyezkedésnél és az emelkedésnél különösen nagy szerepet játszottak.

²⁸ Már 1920—21-ben a Tanácsköztársaság alatti ténykedésért igen sok köztisztviselőt bocsátottak el. 1923—24-ben B-listázások kapcsán ismét több ezer tisztviselőt nyugdíjaztak vagy végkielégítéssel menesztettek. 1924—25-ben az előző évinél is nagyobb elbocsátások voltak. 1923. júl. 1-től 1925. június 30-ig pl. a következő állásokat szüntették meg:

I. Közigazgatás :	tisztviselői állás	8 071
	díjnok, altisztí állás	14 161
II. Állami üzemek :	tisztviselői állás	3 400
	díjnok, segédtszft stb.	24 716
	összesen	50 348 fő

(Részletesen l. OL. P. M. Genfi a. I/D—B)

²⁹ 1920-ban Budapesten az iparban, a forgalomban és bányászatban összesen 174 195 munkás dolgozott. A fővárosban összesen 277 299 kereső munkás élt (196 302 eltartott családtaggal). A munkások tehát Budapest kereső lakosságának kb. 57%-át alkották.

³⁰ Ezt mutatja a magántisztviselők beosztás szerinti tagozódása, ill. iskolai végzettsége is. A 5787 budapesti magántisztviselő közül 3113 csupán gyors- és gépiró tanfolyamot végzett, nem folytatott középiskolai tanulmányokat. 1121 végezte el a középiskola négy osztályát. Nyolc osztályt ezzel szemben csupán 181

végzett. Ezzel szemben a 15 645 férfi közül 2280 nyolc középiskolát, 5674 felsőkereskedelmi iskola négy osztályát, 2452 főiskolát és egyetemét végzett.

³¹ Részletesebben l. dr. Laky D., A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. Statisztikai Közlemények, 67. köt. 1. sz. A táblázatot is e munka 33. oldaláról vettem át.

³² L. Uo. 36.

³³ Uo.

³⁴ Budapest Székesfőváros közigazgatási alkalmazottainak létszáma 1922-ben 5317, 1926-ban 5949, 1928-ban 6156. (Részletesen l. *Illyefalvi I. L.*, A székesfővárosi közigazgatási alkalmazottak. (Statisztikai Közlemények, 63. köt. 4. sz.

³⁵ Míg az állás nélküli magántisztviselők száma Budapesten rohamosan csökken, a munkások állásnélkülisége nemigen változik. 1925 januárjában az összes nyilvántartott munkanélküliek 13,4%-a, 1926 hasonló időszakában 12,1%-a, 1928-ban már csak 9,3%-a, 1929 januárjában 5,4%-a, 1929 februárjában pedig csupán 4,4%-a volt magántisztviselő. (Az állás nélküli magántisztviselők számát pontosan megállapítani nem lehet. Az általunk közölt számokban csak az SzDP- és a keresztény szakszervezetekben nyilvántartottak szerepelnek. Dr. Illyefalvi szerint 1929-ben 4818 nyugdíj nélküli és 106 nyugdíjas magántisztviselő és 1070 nyugdíj nélküli és 106 nyugdíjas köztisztviselő van a fővárosban. Élen járnak e számban az ipari [1509] és a kereskedelmi [1751] tisztviselők.) L. *Illyefalvi*, Tíz év... 536. (A magántisztviselők munkanélküliségének havonkénti felsorolását l. *Zentai*, A munkanélküliség... 95.) Mindenesetre 1927—29 az ipari fellendülés éve. Vö. *Berend T. I.—Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború időszakában. A köztisztviselőkre vonatkozó adatok dr. Laky Dezső, a magántisztviselőkre vonatkozóak pedig dr. Hoffmann Rezső i. m. szerint. (1933—1944.) (A továbbiakban: Mo. gyáripára, 1933—1944...) Bp. 1958.

³⁶ Vö. *Holló*, A közszolgálati... 15.

³⁷ L.: Uo.

³⁸ Dr. Laky Dezső idézett művében az összeírásnál sem tudta a köztisztviselőket beosztás és fizetés szerint egy táblázaton csoportosítva adni.

³⁹ A fizetésrendszeren túl az egyes tisztviselők életszínvonala közötti nagy különbségeket tovább növelték a mellékállások. A vezető, különösen a fővárosi vezetőtisztviselők közül a tiltó rendelkezések ellenére sokan igazgatósági, felügyelőbizottsági stb. tagok voltak nagy vállalatoknál, bankoknál. Ezekről a mellékállásokról megbízható adatok nem állnak rendelkezésünkre. Jellemző példa, hogy az 1922-es Compass alapján 75 volt és aktív miniszternek 396, 131 aktív és volt államtitkárnak 505, 227 min. tanácsosnak 557, 105 miniszteri osztályfőnöknek, titkárnak, fogalmazónak 218, 82 MÁV főtisztviselőnek 94, 193 vegyes állami tisztviselőnek 252, 115 egyetemi tanárnak 252, 64 főispánnak 128, 53 fővárosi tisztviselőnek 113, 26 megyei tisztviselőnek 31, összesen 1079 köztisztviselőnek 2592 tiltott „mellékfoglalkozása” van. Az ezekből húzott jövedelmek gyakran lényegesen felülmúlták a vezető tisztviselők fizetését. Milyen csekély mellékkeresete volt ezekhez képest annak a mintegy 250-főnyi budapesti köztisztviselőnek, akiknek kb. fele napi 4—8 óra mellékmunkával 50—100 pengővel pótolta fizetését. (Vö. *Hoffmann* i. m. 229.)

⁴⁰ L. *Berend T. I.—Ránki Gy.*, Uo. gyáripára, 1933—1944... 256—257. — A reálbérek alakulása tekintetében Vö. *Kádár I.*, A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp. 1956, 82.

O. Сабольч

СЛУЖАЩИЕ БУДАПЕШТА В ПЕРВОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОГО РЕЖИМА

Исследуя состав населения Будапешта, сразу бросаются в глаза заслуживающие внимание данные. В период после первой мировой войны больше 20% имеющего заработок населения Будапешта — служащие, их число превышает

100 000. Они представляют второй по своему количеству слой столицы. Этот вопрос еще не был исследован историкографами, и поэтому для демонстрации формирования и расчленения этого слоя автору пришлось пользоваться самыми различными — прежде всего историко-статистическими — источниками.

При образовании города Будапешта в 1873 г. 79,1% его населения состояло из рабочих. Наибольший по своему количеству слой предоставляли рабочие промышленности, их доля в 1869 г. составляет 33,3%, в 1910 г. — 44,2%, а в 1925 г. — снова 33,3%. За 50 лет после слияния города доля торговых работников повысилась в два раза. В то время как в 70-х гг. 19 столетия второй по своему количеству слой города составляли поденщики, за период от 1910—20 гг. они представляют лишь 1—2% живущего заработком населения Будапешта. Самое поразительное умножение наблюдается у государственных служащих, представляющих в 1869 г. 5,3%, а в 1925 г. уже 17,4% зарабатывающего населения. Тогда как в 1869 г. они по своей численности занимают седьмое место в составе населения, мы видим их в 1925 г. уже на втором месте. К 1920-м годам общественная структура населения Будапешта показывает резкий сдвиг в сторону буржуазного элемента служащих.

Число служащих возросло за 50 лет в девять раз, лиц свободных профессий — четырехкратно, а подсобного персонала — меньше чем двукратно. Приблизительно одну треть служащих столицы составляли служащие государственных учреждений. Если обозначить цифры буржуазии в 1880 г. через 100, то к 1920 г. ее рост можно обозначить показателем 402, число рабочих выразить показателем 283, а слоев служащих (интеллигенции) — 864.

Особенно поразительна высокая доля служащих в годы после первой мировой войны. До войны в Венгрии число частных служащих составляло 60 075, и служащих государственных учреждений — 72 494, то есть, в стране было всего 136 565 служащих, а после войны их количество возросло — вопреки значительному уменьшению территории государства и численности населения — до 169 005. Это число вместе со служащими на пенсии превышало 200 000. Для такого рода значительного умножения количества служащих нет примера в истории. Среди частных служащих численность служащих транспорта возросла на 47,8%, торговли — на 40%, а промышленности — на 18,5%. Источником этого роста численности служащих является, с одной стороны, то обстоятельство, что служащие, обученные во время войны заменить поступивших на военную службу, сохранили свои места, а с другой стороны, это объясняется наплывом из смежных стран.

Служащие в значительной мере сконцентрировались в столице. Тогда как в Венгрии в 1920 г. каждый 158-ой, в Будапеште каждый 20-ый человек, имеющий заработок, был служащим промышленности. Около 70% коммерческих служащих приблизительно 57% служащих транспорта и около 51% государственных служащих сосредоточились в столице.

Из какой среде происходил этот необыкновенно возросший слой? Наиболее точные данные предоставляют нам данные переписи работников умственного труда 1928 г.

При исследовании источников слоя частных служащих можно установить, что самостоятельные мелкие ремесленники и розничные торговцы предоставляли около 40% этого слоя. Большинство мелких ремесленников предназначало своих дочерей, а большинство торговцев своих сыновей к профессии частных служащих. Из этой среде происходили частичные служащие с наименьшей зарплатой. Только и значительная доля детей частных служащих продолжала профессию отца. Потомки государственных служащих и работников свободных профессий представляли сравнительно незначительную долю слоя служащих частных учреждений. В классификации по происхождению дети рабочих занимали шестое место среди служащих частных фирм. Рабоче-крестьянский слой едва ли имел возможность давать надлежащее воспитание своим детям для профессии частных служащих. В противоположность этому, весьма большое количество потомков подсобного персонала учреждений и домашних хозяйств числилось среди них. Из всего этого наглядно вырисовывается путь общественного поднятия. Первое поколение «поднималось» в слой подсобного персонала мелких ремесленников, торговцев, служа-

щих и домашних хозяйств, а следующее поколение уже вторгалось в общество частных служащих.

Иная картина получается при исследовании происхождения государственных служащих. Около 42,7% государственных служащих принадлежало к этому слою по наследству. Здесь господствовала семейная традиция. 52,4% будапештских государственных служащих происходило по наследству из этой же среды, или из слоя частных служащих. В противоположность этому, в случае частных служащих, это соотношение составляло только 27,6%. Этим доказывается, что путь общественного поднятия вел к государственной службе через частную фирму. В то время как лишь 6,5% аппарата будапештских государственных служащих были рабоче-крестьянского происхождения, их среда представляла 60,7% низших и подсобных служащих. Значит, состав государственных служащих сохранял свою традиционную замкнутость.

В отношении заработка и общественного положения состав служащих показывает сильное расчленение. Аристократию будапештских государственных и частных служащих составляло около 15%-ное меньшинство, основная зарплата которых превышала в 1925 году 400 пенгё. 1/4 часть служащих получала свыше 300 пенгё в месяц. Зарплата низших служащих, однако, была приблизительно на уровне зарплаты наилучше зарабатывавших квалифицированных рабочих. Типичным для зарплатной политики контрреволюционного режима является факт, что, напр., служащий со средним окладом получал около 30 раз большую зарплату, чем рабочая кирпичного завода. В 1928 г. средняя зарплата будапештских рабочих была около 120—140 пенгё в месяц, средняя же зарплата служащих составляла 240—280 пенгё.

Значительный рост численности служащих сильно ухудшил общественную структуру населения Будапешта и имел тяжелые общественные последствия. После заключения Трианонского мирного договора численность рабочего класса снизилась до одной трети прежней численности, а число служащих — в частности государственных служащих — значительно возросло. Доля рабочего класса, естественной базы революции, резко снизилась. Соотношение было хуже всего в столице, ибо сюда сосредоточилась значительная часть служащих. Это изменение, разумеется, наложило свой отпечаток также на общественно-политический облик Будапешта.

SZEKERES JÓZSEF

Az újpesti hajóépítés története. II. (1912 – 1944)

A hajógyár az első világháborúban

Az 1911. évi Ganz—Danubius fúzió lényeges változást hozott a hajógyár életében: egész sor, addig a hajógyárban készített termék gyártása megszűnik, több más termelési ág, miután most már a Ganz-gyárak közül kizárólagosan az újpesti üzemben foglalkoznak velük, jelentősen megerősödik és fellendül. Így a vagongyártás megszűnik, a továbbiakban csak a Kőbányai úti vagongyár készíti azokat, a Ganz-gyár daruosztálya beköltözött a vagongyártás leállítását követően megüresedett régi, ún. prágai telepre. Ugyancsak kiköltözött Újpestre a kazánosztály is, amely addig csak kisebb munkákkal foglalkozott, mint gőzeke-, gőzkocsi-, lokomotív- és vasúti fűtőkocsi-kazánok gyártásával. Kiszélesedett a hídosztály munkaköre is a prágai részlegbe költöző daruosztály vasszerkezeti jellegű megrendeléseinek átvételével. A hadihajó-gép-osztály viszont, amely német és angol szabadalmak megvétele után rátért a korszerű hadihajó-gép tervezésre és készítésre, a jobb gépi felszereléssel ellátott Kőbányai úti üzembe költözött.¹

A hajógyár kapacitása a fúzió után nagyobb mértékben és jobban kihasználásra került, mint a korábbi években. Ez elsősorban az előbb felsorolt átszervezések következménye is volt, mert a fúzió igen sok termékénél megszüntette a két gyár versenyt. Az összes osztályt elegendő megrendeléssel látta el részben a belföldi beruházási szükségletek kielégítése, nagyobb részben azonban a hadihajógyártással kapcsolatos gyár-bővítések, majd részgyártási feladatok elvégzése. A hajóépítés területén külföldi megrendelő szinte alig jelentkezik, s a gyár által kiépített, Belgrádtól Athénig és Konstantinápolyig terjedő nagyméretű akvizíciós szervezet semmiféle jelentősebb munkát nem volt képes felhajtani. De nem is a dunai hajóépítés feladata áll ekkor a gyár vezetői érdeklődésének középpontjában, hanem az, hogy a rohammunkával épülő fiúmei és portorei hadihajógyárak révén minél nagyobb részt szerezzenek meg a monarchia flottaprogramjának teljesítéséből. Egy emlékirat beszámol arról, milyen óriási nehézséget jelentett a magyar vállalatnak a Cs. Kir. Haditengerészet bizalmát megszerezni. . . „Hiszen kétségtelen, hogy saját országunk haderejéről van szó és a közös vámterületen maradunk, de a K. u. K. Kriegsministerium Marinesection-jához való közeljuttatás, bizalmának elnyerése és igényeinek kielégítése nehezebb feladat

volt magyar vállalat részére, mint bármely más, távoli ország haditengerészetének kiszolgálása.”² Ez a nagy körütekintést és anyagi áldozatot igénylő munka nem maradt eredménytelen. A megépítendő hajóegységek Magyarországra eső hányadát a Ganznak sikerült megszereznie. Ez az összes hadihajó-megrendelések $\frac{1}{3}$ -át tette ki. A magyar közgazdaság szempontjából nem volt jelentéktelen az az óriási összeg, amely ily módon visszakerült a belföldi gazdasági élet vérkeringésébe, s nem az osztrák tőkét gyarapította. Egyedül az 1914—1919-es években befejezett hadihajók értéke meghaladta a 175 millió aranykoronát.³

A dunai hajók exportját elsősorban a Balkán-háborúk akadályozták, de a háborúk befejezése és a világháború fokozott előkészületei megélénkítették a fúzió utáni években a belvízi hajóépítő tevékenységet. A várható nagyméretű gabonaszállítás lebonyolítása megfelelő szállítóeszközt igényelt, a hajó pedig nagy hordképességével kiválóan alkalmas erre a feladatra. A háborús előkészületek jegyében indult meg a MFTR (Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság) hajóparkjának bővítése, és 1911-ben 35, 1912-ben 37, 1913-ban 30, 1914-ben 40 vízi jármű, köztük 15 gőzös és 1 kotróhajó építését jegyzi fel az üzemi építési lajstrom.⁴ A többi gyártási ágat a váltakozó gazdasági helyzetnek megfelelően foglalkoztatták. A műhelyi és gépi berendezési viszonyok nagyjából változatlanok, a gépállomány néhány új géppel kiegészült, de a régi technikai eljárással, kézi szegecseléssel készültek a hajók. Két nagyobb létesítmény, új beruházás születik meg ezekben az években, az öntöde és a hozzátartozó műhelyek, valamint a torpedógépműhely.

Az 1912-ben létesített új öntöde 1680 m² területen helyezkedett el. Ellentétben az üzem más részeivel, itt az anyagmozgatás, öntés, kész munkadarabok szállítása daruval történik. Összesen öt daru működött e helyen, melyek közül a legnagyobb 30 tonna teherbírású volt. A munkaműveletek elvégzéséhez is gépeket rendszeresítettek, így pl. formázógépeket, rázószitákat, öntvénytisztító gépeket, törőművet, amely villamos erővel működött, kosaras felvonókat. Az öntödét az egyre torlódó feladatok miatt évente bővítették; területe, kapacitása és gépi berendezése csaknem kétszeresére növekedett. A munkáslétszám 60 öntőből, 22 magkészítőből, 10 öntvénytisztítóból és mintegy 200 segédmunkásból állott. Ez utóbbiakat a háború kitörése után hadifoglyokkal cserélték fel. Az öntöde fő munkáját a tengeri hadihajók gépi berendezéseinek bonyolult, nagy méretű és súlyú öntvényeinek elkészítése képezte. Itt készültek az 500—1000 LE-s gőzgépek, gőzturbinák alkatrészei. A kisebb munkák elvégzésére a Váci úton levő Gugler és Forrai-féle öntödét vették bérbe.⁵ A torpedógéposztályt a legkorszerűbb szerszámgépekkel szerelték fel, és igen jó teljesítményű gépeket állítottak elő. Ez a műhely a régi Schoenichen-féle kazángyártó részleg helyén került felállításra, de csak néhány évig működött, mert 1917-ben tűzvész pusztította el, s a háború kellős közepén az elpusztult berendezés pótlására nem volt lehetőség.⁶

A világháború kitörése, mely a hajóépítő iparra meglepetésszerűen hatott, kezdetben a nagyméretű háború előtti építés iramát még csak

fokozta, s az elmúlt évtizedek legnagyobb konjunktúrájára emlékeztető sűrűség-forgás tapasztalható az üzemben. Az év első felében fejeződött be az Inn monitor építése, majd MFTR kereskedelmi gőzösök, uszályok kerülnek ki az újpesti öbölből. A fokozatosan rosszabbodó gazdasági helyzetben mind fontosabbá válik — különösen Ogyessza elfoglalása után — az al-dunai és fekete-tengeri forgalom kiépítése az élelmiszer-szállítások közvetlenebbé tétele céljából, s ehhez sok hajóra van szükség. Ekkor nyílik első ízben lehetőség a gyár műszaki gárdája előtt, hogy folyam-tengerhajózási problémákkal foglalkozzon.

Sor kerül hadianyag-termelésre is. 1915-ben 52 db hídponton, 1916-1917-ben hat 1200 LE-s gőzturbinás őrzáró naszád készült. Az 1912-ben kísérletképpen megkezdett teherautógyártás most már kifejezett katonai céllal folytatva jelentékennyé válik, nagy tömegben állnak ezekben az években a Váci úton kezdetben Fiat, majd Büssing licenciák alapján készített katonai teherautók. De egyéb katonai felszerelési cikkeket is állítottak elő, mint pl. fertőtlenítő és tűzérési szerkocsikat. A kazán-gyártás és vasszerkezeti műhelyek is katonai célú termelést folytattak.

A háború alatt 1917-ben fordult elő először és utoljára az újpesti hajógyár felszabadulásunk előtti történetében, hogy a konkurenciának, a DGT-nak (Dunagőzhajózási Társaság) épített egy vontatógőzöst, a Gönyűt. Az említettekén kívül sok más munka is volt ezekben az években. Az újpesti gyárba kerültek a harci cselekmények miatt megsérült hadihajók, de más hajójavítások is folytak. A fiumei és újpesti gyárak között és a Ganz-konzern más gyáraival is az együttműködés zökkenésmentesen történt, s ez tette lehetővé a rendkívüli munkavégzést.⁷ Mindezeket egybevetve megállapítható, hogy a hajógyár a háborús szükségletek kielégítése terén elég jelentékeny helyet foglalt el.

Az üzem munkáslétszáma a korábbinak kétszerese lett s elérte a 2000 főt. Az üzemben megjelentek a hadifoglyok, az ifjú- és nőmunkások nagy tömegei. Új munkamódszerek alakultak ki a fokozott háborús tempó jegyében: bizonyos munkák elvégzésénél gépi erőt kezdenek alkalmazni, és a sólyatéren álló hajókat már nem kézzel, hanem pneumatikus kalapáccsal szegecselték össze. A hajóépítési iparágat irányító banktőke azonban nem végeztetett a háborús évek folyamán nagyobb investíciót az újpesti hajógyárban, sőt — mint a torpedógépműhely esete mutatja — az elpusztult gépi berendezést sem volt képes pótolni. Tévedés volna ennek a jelenségnek láttán azt a következtetést levonni, hogy „... az ipar élén álló érdekeltségek óvatos politikájának volt köszönhető, hogy az első világháború katasztrofális vége nem talált egy túlméretezett hajóépítő ipart, ami okvetlenül a tönk szélére vezetett volna. . .”⁸, sokkal inkább az történt, hogy a nagyobb profit után törekvő banktőke a hadihajógyártásba fektette a rendelkezésre álló pénzügyi és anyagi erőit, s elhanyagolta a kisebb haszont ígérő dunai hajóépítő telepet.

1918 októberében véget ér a nagy háború, s ez egyben a háborús ipari konjunktúrájának is a végét jelenti. Megváltoztak ugyanakkor mindazok a gazdasági és politikai feltételek is, melyek között az újpesti

hajóépítés kialakult és fejlődött. A békekötés után, teljesen új helyzetben, szinte előlről kellett mindent kezdeni. A legfontosabb tényező ebben az eleinte reménytelennek látszó időszakban mégis az volt, hogy a fél százados fejlődés tapasztalatait és eredményeit, a szakképzett munkásokat és a hajóépítő műszaki értelmiségieket sikerült megőrizni a következő évek feladatainak teljesítéséhez.

A Ganz—Danubius hajógyár 1918—1919-ben

Az 1914-ben kezdődött első világháború rombolásai, a háborúval járó nyomor és szegénység, a nagy vérveszteség, a felemelt munkaidő az üzemekben, a silány élelmezés, az elemi szabadságjogok eltiprása, végül az egyre rosszabbodó katonai helyzet mind nagyobb tömegekben tudatosította azt a felismerést, hogy a háború a német—osztrák imperializmus érdekeit szolgálja. Ez a felismerés óriási mértékben fokozta a munkás- és paraszttömegekben már a háború előtt meglévő elkeseredettséget és elégedetlenséget. Ilyen helyzetben érkezett meg az orosz polgári forradalom, majd 1917 októberében a történelem első győzelmes szocialista forradalmának híre. Az oroszországi viszonyokhoz sok tekintetben hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok között élő magyar népre mélyes hatás gyakoroltak az orosz forradalom eseményei, és új lendületet adtak a háborúellenes függetlenségi mozgalmaknak. Katonai zendülések, tömegsztrájkok, béketüntetések és a szakszervezeti mozgalom gyors növekedése jellemzi az 1918. év első felét. Az esztendő második felében a magyar uralkodó osztály nyíltan is beismerte a háború elvesztését.

1918. október 25-én megalakult a Nemzeti Tanács, amelyben a polgári demokratikus Károlyi Mihály csoportja és a Radikális Párt képviselői mellett a szervezett munkásságot képviselő Szociáldemokrata Párt vezetői is ott vannak. 1918. október 31-én a forradalmi lázzal áthatott katonai és munkástömegek előzönlük az utcákat, leszaggatják a királyi felségjelvényeket, ünneplik a háború befejezését és kivívják harcuk győzelmét. A forradalom másnapján koalíciós kormány került hatalomra, amelynek programja azonban nem lépte túl a polgári forradalom kereteit. Az egész országban megalakultak a forradalmi katonai, munkás- és paraszttanácsok, amelyek egy új hatalom magvait hordozták. Az orosz forradalom vezérei, a szovjet kormány ezekben a napokban intézték egyik felejthetetlen üzenetüket a magyar munkásokhoz és parasztokhoz: „Mélyeséges meggyőződésünk, hogy Magyarország munkásai, katonái és parasztjai nem azért szabadították fel magukat a bécsi bürokrácia és a bécsi kapitalizmus hatalma alól, hogy a magyar földbirtokosoktól, bankároktól és tőkésektől hagyják magukat kizsákmányolni. Szilárd hitünk, hogy a magyar munkások és parasztok leszámolnak a magyar tőkésekkal és a magyar kormány a magyar munkások, katonák és parasztok kormánya lesz.”⁹

Az egykori Ganz és Társa Danubius Rt. budapesti hajógyárában is megalakult az üzemi munkástanács.¹⁰ 1918 novemberében a munkástanács élesen szemben állt az üzemi igazgatóval, aki a nagybankok, a burzsoázia érdekeit képviselte, és mintegy a kizsákmányolás gyakorlati végrehajtója volt a munkások szemében. De a harc kimenetelének irányát mutatta az a tény, hogy a munkástanács az üzem munkásai közül fegyveres őrséget állított fel, amelynek 1 géppuskából és 20 puskából állt a fegyverzete. Ez a jelenség azonban a forradalmi napokban általános volt, a munkásság országszerte felfegyverkezett, míg a burzsoázia hadserege a háborús vereségek és a forradalmi események miatt már nem tudott újjászerveződni és támaszul szolgálni a burzsoá kormányzatnak.

1918. november 16-án a Nemzeti Tanács, engedve a tömegnyomásnak, törvényt fogadott el, melynek értelmében Magyarország minden más országtól független köztársaság lett. A főváros munkásainak tízezrei vonultak fel, hogy jelen legyenek a köztársaság ünnepi kikiáltásán. A hajógyári munkások az üzem előtt, a Váci úton gyülekeztek, majd menetté alakulva, zenekarral, piros zászlókkal és „Éljen a magyar szocialista köztársaság, éljen a világbéke!” feliratú táblák alatt vonultak a város szívébe.¹¹

1918. november 20-án alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja, amelynek legfontosabb programja a tömegek által a burzsoá kormány ellen folytatott harc szervezése és vezetése, a tömegek öntudatosítása, a munkáshatalom megteremtése volt. Az agitáció teljes erővel megindult.¹² A hajógyár munkásai december 20-án tartott értekezletükön a szociáldemokrata és kommunista szónokokat meghallgatva úgy döntöttek, hogy a kommunista párthoz csatlakoznak.¹³ December 22-én az újpesti és Váci úti gyárak részéről megjelent kiküldöttek megalakították a KMP újpesti szervezetét.¹⁴ A mozgalom néhány hét alatt annyira megerősödött, hogy a vas- és fémmunkások szociáldemokrata vezetés alatt álló szervezete nem mert akadályt gördíteni a tagoknak a KMP-ba való belépése elé.¹⁵

1919 januárjában a munkásság öntudatosodása, szervezettsége annyira előrehaladt, hogy lehetőség nyílt — egyelőre még csak az üzemeken belül — a kapitalista kizsákmányolás leghűségesebb kiszolgálóinak eltávolítására és a gyárak részleges munkásvezetésére. Először a Ganz Villamosági Gyárból távolították el a munkások a gyár régi vezetőit, de január 9-én a hajógyárból is távoznia kellett a régi igazgatónak és néhány vezetőnek.¹⁶

Az ún. szocializálásokat az akkori kormányzat sem merte elítélni, sőt még túlkapásnak sem merészelt bélyegezni. Méhely államtitkár erről a kérdésről a Népszavának adott nyilatkozatában kifejtette, hogy a forradalom a tőke autokratikus hatalma helyébe a tőke és a munka kooperációját fogja állítani.¹⁷ A későbbi hetek eseményeiből azután kitűnt, hogy ez a terv mennyire demagóg volt és megvalósítása mennyire a tőkésék érdekében állott volna.

Az üzemi munkástanács Scharbert Gyula személyében új igazgatót és több vezető tisztviselőt nevezett ki. A későbbi hetek folyamán is a munkástanács egyre erősödő mértékben szólt bele a gyár vezetésébe. A lényeges személyzeti ügyeket, mint kinevezéseket, elbocsátásokat, a bérezés ügyeit teljes mértékben a tanács intézte. A termelési kérdésekben — az üzemnek MFTR és görög megrendelése voltak — a tanács ellenőrzésével az új igazgató intézkedett, de a szén és más nyersanyagok hiánya gátolta a termelést. Egyes üzemrészek ezért hosszabb-rövidebb munkaszünetet kényszerültek tartani.

Februárban a burzsoá kormány elrendelte az üzemi választmányok megalakítását és egyben a gyárőrségek lefegyverzését. Az üzem munkástanácsa nyíltan akkor még nem tudott szembeszállni ezzel a rendelkezéssel, mely a munkásság visszaszorítását célozta, de válaszuk az volt, hogy elrendelték az őrség fegyverzetének elrejtését és a megbízható munkások fegyverhasználatához szükséges kiképzését. Az üzemi választmány megválasztásakor pedig az első munkástanács többsége bekerült a választmányba, amely így nem vált a burzsoázia fejbólogató testületévé, és nem volt hajlandó a burzsoá kormány által szűkre szabott jogok alapján működni, hanem az üzemi munkások hatalmi szerve maradt.¹⁸

1919. március 21-én döntő fordulat következett be a magyar munkásosztály és az uralkodó osztályok között folytatott harcban: a munkásosztály első ízben ragadta ki a hatalmat a burzsoázia kezéből, és létrehozta a proletárdiktatúrát. A magyar proletárhatalomnak — mely második volt a történelem folyamán — ellenséges országok gyűrűjében egyidejűleg kellett lerombolnia a kapitalista termelési és társadalmi rendszert és létrehoznia a szocializmus építésének alapjait.

A Forradalmi Kormányzótanács működése során a kapitalizmus által leginkább kizsákmányolt munkásság politikai, gazdasági és kulturális felemelésére törekedett. A kapitalista termelési rendszer felszámolására irányult a Forradalmi Kormányzótanács egyik első rendelete, melynek alapján az ipari, közlekedési és bányászati üzemeket, valamint a bankokat köztulajdonba vették és munkásvezetés alá helyezték. A hajógyár élére a március 26-i államosítás, a köztulajdonba vétel után április 16-án a Szociális Termelés Népbiztossága termelési biztost állított Nagy Ferenc üzemi munkás személyében, akit a gyár munkásai a szakszervezettel egyetértésben jelöltek ki erre a tisztségre. Scharbert Gyulát, az addigi gyárigazgatót pedig a Szociális Termelés Népbiztossága újonnan szervezett Hajóépítési Szakosztálya vezetőjének nevezték ki.¹⁹

Az új hajóipari vezetők példamutató lelkesedéssel és igyekezettel fogtak hozzá az iparág helyzetének a felméréséhez, a továbbhaladáshoz szükséges tennivalók és az intézkedési tervek kidolgozásához, valamint a jövő terveinek az elkészítéséhez. A hajóépítő telepek vizsgálatánál kitént, hogy az átmeneti háborús konjunktúra nem gyakorolt fejlesztő hatást az egyes üzemekre. A hajógyárak vagy egyáltalában nem, vagy csak igen kis mértékben foglalkoztak hadianyagtermeléssel (eltekintve a fiúmei hadihajógyártól), és ha kisebb megrendeléseket teljesítettek is, azokat a

megelevő felszereléssel, gépi berendezéssel el tudták végezni. Amikor a hadvezetőség később megpróbálta a hajógyárakat rendszeres haditermelésre beállítani, akkor a nagyobb követelményekhez szükséges új gépi berendezéseket sem belföldön, sem külföldön beszerezni már nem lehetett. De a használatától tönkrement berendezések felújítására sem igen nyílt a háború alatt lehetőség, ennél fogva a hajógyárak a háborús éveken a szó szoros értelmében lerongyolódtak. A rendszeres termelő tevékenység megkezdése előtt tehát a hajóépítő telepeken az elkerülhetetlenül szükséges reorganizációt kellett megkezdeni és fel kellett újítani a gépi berendezéseket.

A másik fontos feladat volt az üzemek termelőképességének technikai biztosításán túl olyan munkásgárda kialakítása, amely a gazdaságos többtermelés gondolatát irányító elvként tartja szem előtt. A helyzet felmérése rávilágított arra a tényre, hogy az elavult üzemekben dolgozó, sok esetben ellenséges beállítottságú szakemberek mesterségesen felnagyították a nehézségeket a munkások előtt, akik elveszítették munkakedvüket, és főleg a bérfizetésre fordították figyelmüket. A Szociális Termelés Népbiztosságának Hajógyártási Szakosztálya ebben a vonatkozásban is helyesen ítélte meg a helyzetet és szabta meg a tennivalókat. A feladatok között elsődlegesen az anyagi természetűeket emelte ki, tudván, hogy megoldásuk elkerülhetetlen, és megvalósításuk kedvezően hat vissza a munkások tudatára, de a dolgozók és a szakemberek szocialista jellegű nevelését is célul tűzte ki. A szakosztály vezetői az üzemekből jelölték ki azokat a munkásokat és mérnököket, akik a politikai vezetőkkel együtt hozzáfogtak az üzemi munkások oktatásához. A szakosztály tudományos hajóépítő-ciklusok tervét is kidolgozta, melyek a hajóépítészet teljes tematikájára kiterjedtek, pl. a gyakorlati hajóépítés, folyami hajók építése, a szilárdságtan elvének alkalmazása a hajóépítészetben, technológiai alapelvek stb.

A megoldandó feladatok első két legfontosabb csoportját a fentiekben állapította meg a hajóépítési szakosztály. Az iparág vezetői úgy vélték, ha ez a két feladatkör többé-kevésbé sikeresen megoldódott, akkor lehetőség nyílik a teljes hajóipar ésszerű alapokon nyugvó átszervezésére. A harmadik feladatcsoport megvalósításakor került volna sor a hajóépítő üzemeknek az adottságaiknak és a követelményeknek megfelelő profilozására. Egyik üzem — a tervek szerint — csupán gőz- és motoros meghajtású nagyobb vízi járműveket épített volna, a másik telep csupán uszályokat, a harmadik a motorcsónakok és más kisebb hajók építését végezte volna, végül az újonnan létesítendő csepeli kikötőben hajójavító üzemet kívántak felállítani, ahol a hajók rakodása és telelése közben az összes javításokat helyben elvégezhetnék volna.

A szakosztály terveiben megemlítették a termelés minőségi színvonalának emelését is. Ennek megfelelően, a jobb mérnöki gárda kiképzése céljából a Műgyetemen hajóépítési tanszék felállítását, továbbá a hajóépítés ellenőrzésére és szakszerű kivitelezésének biztosítása céljából műszaki szabályzat készítését vették tervbe.²⁰

A nagyszabású fejlesztési tervek gyakorlati keresztülvitelére azonban már nem nyílt lehetőség, mert április hónap elejére nyilvánvalóvá vált, hogy az antant imperialistái fegyveres intervenciót szerveznek a magyar proletárdiktatúra ellen. Ezért a munkások vezetői hozzáfogtak a proletárdiktatúra hadseregének megteremtéséhez. A Forradalmi Kormányzótanács tagjai személyesen keresték fel a legnagyobb üzemek munkásait és toborzóbeszédet tartottak. Április 8-án Hevesi Gyula népbiztos a hajógyár munkásai előtt nagy beszédben vázolta a proletárdiktatúra céljait, az addig elért eredményeket, majd az ellenség támadó előkészületeiről tájékoztatta a munkásokat, s felhívta őket, hogy jelentkezzenek a Vörös Hadseregbe.²¹ A jelentkezőkből azonnal egy századot lehetett felállítani. Az üzem többi dolgozójából pedig, miután a fegyverhasználathoz értettek, üzemi tartalékszázalóaljat alakítottak, melyet a belső biztonság fenntartására használtak fel. Április 23-án tartották az üzemi munkászázalóaljak első szemléjüket. „A Váci úti és környékbeli gyárak kapui ontották magukból a felfegyverzett munkásság tömegeit. Zárt négyes sorokban vonultak fel. Nem ragyogó egyenruhák és a burzoá korszakbeli egyéb cifraságok jellemezték ezt a felvonulást. Munkásruhában, a vállrafektetett fegyverrel, a derékon bőrszíjjal és patrontáskával meneteltek. Mégis, nagyszerű volt a menetelésük, mert a legszebb dísz, a proletár öntudat és elszántság ékesítette” — írta a Vörös Újság.²² Május 1-én a hajógyár dolgozói nagy tömegben vonultak fel az újpesti gyárak dolgozóival és a több százezer budapesti dolgozóval együtt az áprilisi választások után másodszer álltak ki a munkáshatalom mellett.²³

A Tanácsköztársaság Vörös Hadserege májusban folytatta a legsikeresebb harcokat a proletárdiktatúra védelmében. Az elsőként és a legveszélyesebben támadó cseh burzoázia hadseregét több csatában megverték, majd csaknem teljesen kiszorították az ország északi részeiből. Ezekben a harcokban a gyár munkásai önálló alakulatokban vették ki részüket: a 9. és 13. munkásezredben egy-egy zászlóalj teljesen a gyár munkásaiból alakult és harcolt. A Népszava egyik tudósítója harctéri riportjában kiemeli, hogy a Ganz Danubius Hajógyár munkászázalóaljában a fiatalok mellett „meglett korú, komoly, kemény arcú” emberek voltak. Egy nagyobb ütközet után Szántó Béla hadügyi népbiztos is meglátogatta az üzem munkásainak alakulatait.²⁴

Amíg az üzem munkásainak fegyverfogásra alkalmas része a harctéren küzdött a munkáshatalom ellenségeivel, addig az itthon maradottak a munka területén és az ellenforradalom leküzdése érdekében tevékenykedtek. A szén- és nyersanyaghiány miatt — a bányák zöme az ellenség által megszállt területen feküdt, és az ország blokád alatt állott — a termelést továbbra is csak lassú ütemben s igen kis mértékben folytathatták. Mégis a sólyatéren álló egységek építése előrehaladt. Az üzem termelési biztosa az időszakosan nem dolgozó munkások és kőművesek közreműködésével 100 személyes étkezdét építtetett. Az üzem munkásai élelmezési bizottságot állítottak fel, amely a munkástanáccsal és a termelési biztossal együtt az üzembe érkező élelmiszerek igazságos elosztását végezte. A fel-

fegyverzett üzemi munkások közül egy századnyi állandóan készenlétben állt, és a Budapesti Vasashadosztály részeként működött a biztonsági és karhatalmi feladatok ellátásában. A szolgálatban nem állók rendszeres fegyvergyakorlatokat folytattak.²⁵ A hadbavonultak²⁶ hozzátartozóiról sem feledkeztek meg: az üzem tíznaponként rendszeres segélyben részesítette őket.²⁶

A Tanácsköztársaság kormánya jelentős intézkedéseket hozott a kapitalizmus felszámolására, a munkások hatalmának biztosítására, a szegényparasztok helyzetének javítására, az értelmiség és a köztisztviselők fizetésének felemelésére, egyszóval a kizsákmányolástól mentes, szabad élet megteremtésére. Ezekkel az intézkedéseivel az ellenséges burzsoázia fékevesztett dühét vonta magára. Az ellenrendszabályok nem is vártak magukra. Az országot az ellenséges antant burzsoázia szigorú blokád alá vette. Nyersanyaghiány akadályozta a termelést, a pénzügyi nehézségek és a helyenként fellépő ellenforradalom fékeztek a gazdasági kibontakozást. Mindezen bajok ellenére a termelőmunka az üzemekben és a földeken előrehaladt, a vezetők felismerték az első időszakban elkövetett hibákat, és intézkedések történtek kijavításukra. Az antant burzsoázia, látva a gazdasági rendszabályok sikertelenségét, más eszközöket is igénybe vett a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésére, s az első sikertelen katonai támadások után szervezett katonai túlerővel lépett fel. A külső katonai támadás, az antant imperializmus fegyveres túlereje volt az, amely megdöntötte a Tanácsköztársaságot és negyedszázadra visszavetette a magyar nép fejlődését.

1919 augusztusában a Budapestre bevonuló antantsapatok a hajógyárat is megszállták átmenetileg. Augusztus 7-én a katonai vezetés leállította az üzemet. Hosszú hónapokon át szünetelt a termelőtevékenység, s végül csak 1920 első hónapjaiban indult meg a normális gyártás. A vállalat életében is jelentős személyi változások történtek az üzemszünet időszakában: a fehérterrorista csapatok megtorló jellegű garázdálkodásának szerves kiegészítéseképpen statáriális és gyorsított eljárású bíróságok elé állították az üzemi munkásvezetőket, akik közül többet hosszabb börtönbüntetésre ítélték. De ugyancsak ezekben a hónapokban vonulnak nyugállományba a még életben levő régi hajógyári vezetők, hogy átadják helyüket a fiumei hajógyár elvesztése után Budapestre visszatérő fiatalabb szakembereknek. Ilyen viszonyok közepette kezdődött meg az újpesti hajóépítés egyik legszomorúbb válságperiódusa, amely csaknem két évtizedig tartott.

Hajóépítés az 1920—1929-es években

A háború befejeződésekor és 1919 végén, 1920 elején bekövetkezett pangás után a gyökeresen megváltozott politikai és gazdasági viszonyok közepette a hajóépítés rövid ideig még oly mértékben folytatódott, mintha semmiféle változás nem történt volna. Az átmeneti munkaszünet után bizonyos fellendülés és új munkaalkalmak mutat-

koztak. Ekkor fejeződtek be még a háború utolsó szakaszában megkezdett hajóépítések, a 12 MFTR csavargózs építése, és újból jelentkeztek görög vevők is. Először a Stathatosz-cég megbízottai — akik már Hartmann első próbálkozása óta keresik fel bizalommal az újpesti hajóépítő telepet — adtak megrendeléseket, de közben a görög cég tönkrement, s a tekintélyes előleget a részvényesek vagyonát növelte. Majd az újonnan alakult szomszédos államok közül a csehszlovák közlekedési minisztérium rendelt 4 áruszállító gőzöst, melyek 1922-ben készültek el. Később román, jugoszláv és bolgár megrendelések érkeztek be. 1924-ig úgy látszott, hogy az újpesti hajógyár sikeresen átvészelte a vesztes háborút követő gazdasági krízist s ki tudja használni a kis magyar Duna-szakaszhoz képest óriási kapacitását. Azonban a szomszédos államokkal kialakulóban levő kedvező gazdasági kapcsolatokat szétverte a magyar uralkodó osztályok esztelen külpolitikája, amely a történelmi Nagy-Magyarország visszaállítására törekedve elvetette az ezekben az években talán még létrehozható megegyezést az új államok magyar kisebbségei ügyében. Masaryk közeledési kísérleteinek visszautasítása egyben a gazdasági kapcsolatok összeszűkülését eredményezte. Ezen túl az 1920-as évek elején kapták meg az új államok a vesztesek hadisarcként átadott hajóit is, melyek a kedvezőtlen gazdasági helyzetben szinte inkább terhet jelentettek gazdáiknak, és senki sem gondolt új hajók építésére.

Belföldön a Hungária-szállóban az inflációs, zavaros gazdasági helyzet torzszülötteként létrejött és hatalmas forgalmat bonyolított le az ún. hajóbörze, ahol az „élelmes” üzletemberek adták-vették a hajókat, de a hajóépítő üzemekben megszűnt a folyamatos termelés.²⁷ A húszas évek közepén a hajózás, a vízi szállítás területén pangás figyelhető meg. A magyar hajózási vállalatok kétségbeesetten harcoltak a fenyegető csőd ellen, s végül is csak külföldi tőke bevonásával tudták a bukást elkerülni. Igen sok hajó jutott a szomszédos államok birtokába, de a megmaradt hajópark is nagynak bizonyult a kicsiny Duna-szakaszon a megcsappant forgalom lebonyolítására. Belföldről tehát új hajóépítésre rendelést várni értelmetlenség lett volna, legfeljebb néhány öreg hajó újításával, rekonstrukciójával számolhattak realisan.

Az 1920-as évek közepére a külföldi megrendelők is rendre elmaradtak az újpesti hajógyárból. A jugoszláv hajóstársaságok a jóvátételként kapott hajókat üzemeltetni sem tudták. A görög dunai hajózás az első világháborút követő években elvesztette jelentőségét. A gazdag görög gabonakereskedők képtelenek voltak pozícióikat megtartani a megerősödött balkáni nemzeti burzsoá államok által nyíltan támogatott hazai kereskedőkkel szemben, s ezért egymás után adták el potom áron hajóikat a brailai vízi vásárban a román és szerb vevőknek. Bulgáriába szállíthatott volna a gyár, de a bolgár hajóstársaságok a háború folyamán teljesen elszegényedtek, és a hajók vételárának behajtása sokszor éveken át húzódtott. Csekély kilátások mutatkoztak hajójavítási munkákra is, mert a számításba vehető országok hajóparkjának javítási munkáit

nagy részben Németországban és Ausztriában végeztették el a jóvátétel terhére.

Az újpesti hajógyárban ezekben az években az új hajók építése egyáltalában nem számottevő. A sólyatéren csak elvétve lehetett épülő hajókat látni, az új építésekre fenntartott terület állandóan összébb szorult, s végül az ún. felsőgyár mögé került. A kikötőben lehorgonyzott, javításra váró hajók száma is jóval elmaradt a megszokott mögött. Ezeknek az éveknek az eredményeiről az alábbi kimutatás tájékoztat:

ÚJ HAJÓK ÉPÍTÉSI ADATAI²⁸

1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	
—	1	14	3	1	—	—	uszályhajók
—	4	12	—	—	1	—	gőzshajók
5	1	1	1	1	—	1	motorshajók
—	—	1	1	—	—	3	kotróhajók

A hajógyári könyvelés adatai alapján készített kimutatás bizonyos fokig eltér a gyár igazgatója által készített, egykorú feljegyzésein alapuló felsorolás számaitól, amelyek egyben tájékoztatnak a hajók építésénél felhasznált vasanyag súlyáról is:²⁹

1920		1921			
2 motoros uszály	280 tonna	9 csavargőzös	1 350 tonna		
5 motoros test	30 „	4 gőzös	1 000 „		
3 vontató	450 „	1 uszály	127 „		
		1 nádvágó	5		
	<u>760 „</u>		<u>2 482 „</u>		
1922		1923			
14 uszály	1 904 tonna	1 motoros	450 tonna		
1 vontató	80 „	5 dereglye	520 „		
1 kotró	400 „	1 kotró	360 „		
	<u>2 384 „</u>		<u>1 330 „</u>		
1924		1925		1926	
dereglye	800 tonna	2 vontató	140 tonna	3 kotró	60 tonna
		2 dereglye	160 „	1 motoros	4 „
	<u>80 „</u>		<u>300 „</u>		<u>64 „</u>

Az adatsorok némileg ellentmondanak, az utóbbi adatsor áll közelebb a valósághoz, de mégis az üzem életének fő tendenciái világosan kitűnnek mindkét táblázatból: a háborút követő évek tiszavirág-életű fellendülését 1923-tól kezdve a legmélyebb visszaesés követte, amely

nemcsak az újonnan épített úszótestek számából, hanem a felhasznált vas és acél volumenének katasztrofális méretű összezsugorodásából is szembetűnik. A közölt adatok a tárgyalt időszakban a gyár krónikus kapacitás-kihasználatlanságára mutatnak, hiszen a háború előtti években új hajók építéséhez 6—8 000 tonna anyagot is felhasználtak. Hasonlóan nagy mértékben esett vissza a munkások létszáma a háború előttről csaknem egyötödére, 2000 főről 400-ra.

Új építések és javítások megszerzése ezekben az években csak rendkívüli utánjárással és nagy áldozatokkal volt lehetséges. Európa gazdasági élete a háborút követő rövid fellendülés után mély depresszióba süllyedt. A háborús túlterhelés hatása jelentkezett a rövid ideig tartó hajóépítési konjunktúra után. Amint egy korabeli feljegyzésből kitűnik, sem belföldön, sem külföldön nem lehetett munkát találni, és az a munka, melyet meg is lehetett szerezni, csupán rendkívül nehéz és terhes versenyfutás árán volt elérhető, de mindig előre lehetett látni, hogy áldás nem lesz rajta, s ez lelohasztotta a munkához annyira szükséges ambíciókat. A hajó- és hajógéposztályok évente 100—150 ajánlatot és tervet dolgoztak ki, melyek közül alig két-három került megvalósításra. Sok érdekes, kalandos versenykiírásban vett részt a vállalat Kínától Brazíliaig, Litvániától Szudánig. Hihetetlen mennyiségű értékes munka feküdt ezekben az ajánlatokban, melyek a gazdasági viszonyok mostohasága miatt általában nem kerültek megvalósításra. A gyilkos verseny és az általános pénztelenség mindent megakadályozott. Az árromboló konkurrencia arról is gondoskodott, hogy a véletlenül megszerzett munkák se legyenek rentábilisak.³⁰

A gyár külföldi versenytárgyalásokon való részvételét igen nagy mértékben elősegítette a Ganz képviseleti hálózat, amelynek közreműködése révén csaknem minden országban mint belföldi cég léphetett fel a hajógyár, s ha megrendeléseket nem is sikerült elérni a jelentékenyebb erőt képviselő nyugati konkurrenciával szemben, mégis megismerték a vállalat nevét, és a felmerült problémák műszaki megoldásánál a magyar tervet is figyelembe vették. A gyár mérnökeinek nagyméretű tervezési munkái nem bizonyultak hiábavalóknak, a későbbi évek fellendülésekor igen sokat jelentett a felhalmozódott műszaki tapasztalati anyag és mérnöki tudás. Egyetlen munka járt nagyobb nyereséggel: a jóvátétel fejében Görögországnak juttatott, Fiumében készült torpedónaszádok 1925-ben kezdődő s több éven át tartó rekonstrukciós munkája, valamint a működtetésükhöz elengedhetetlenül szükséges tartalék gépek szállítása. A világháború utáni éveknek ez volt az egyetlen jól jövedelmező munkája.³¹ Mégis a tárgyalt időszak második felében a gyár tevékenységét egyetlen szóval, a vegetálással lehet találoán jellemezni.

A pénzügyi stabilizációt követő időleges gazdasági fellendülés a hajóépítő ipart sem kerülte el, de jóval kisebb méretű maradt, mint más iparágak viszonylatában. Ha az újonnan épített úszótestek számát tekintjük, továbbra is pangás, kapacitás-kihasználatlanság figyelhető meg.³²

ÚJ HAJÓK ÉPÍTÉSI ADATAI

	1927	1928	1929
Uszály	5	3	3
Gőzös	—	—	—
Motoros	1	3	1
Kotró	1	—	2

A könyvelési — főleg adózási szempontokat figyelemmel kísérő — kimutatással szemben a vállalati igazgató adatai szerint a termelés így alakult:³³

1927		1928		1929	
1 uszály	80 tonna	2 komp	175 tonna	4 uszály	410 tonna
4 dereglye	300 „	3 dereglye	240 „	2 kotrótest	130 „
1 bólya	120 „	2 motoros	18 „	3 ponton	40 „
1 ponton	5 „	1 kotrótest	30 „	2 motoros	25 „
505 „		463 „		605 „	

A kimutatás szerint tehát valamivel magasabb volt a termelés, de az egykori vezetők visszaemlékezéseiből az tűnik ki, hogy az 1920-as évek második felében nem annyira új hajók építése, mint inkább régi hajók javítása az „üzlet”. Ezekben az években valamennyire javult a hajózási vállalatok helyzete mind belföldön, mind külföldön. Ez az új helyzet többek között abban is megnyilvánult, hogy több hajó került a már évek óta esedékes, de pénzügyi okokból állandóan halogatott nagyjavításra a hajógyárakba. Az újpesti vállalat feljegyzései az MFTR, a Bajor Lloyd, a francia SFND, a román SRD és NFR, a pancsovai Sulz-cég és a jugoszláv állami hajózási vállalat, valamint a JRP hajóinak javításáról számolnak be. A javítási munkák az összes Duna melléki hajógyár életét felélénkítették.³⁴

Az újpesti hajógyárnak a polgári célokra történő építéseken és javításokon kívül 1928-tól kezdve katonai jellegű munkái is voltak. A magyar uralkodó osztály, amint egy kissé javult az ország gazdasági helyzete, megkezdte a revizionista politikája gyakorlati megvalósításához szükséges harci eszközök gyűjtését. A dunai katonai egységek — a békeszerződés vonatkozó pontjainak kijátszásával — nem mint katonai alakulatok, hanem mint a belügyminisztériumhoz tartozó „folyamórság” szerepeltek. A folyamórság személyzeti állományának jó része polgári alkalmazotként dolgozott az újpesti kikötőben levő, kereskedelmi társaságnak álcázott Hajó- és Gépjavító Rt. telepén. Ez a telep valójában a megmaradt dunai katonai hajók, felszerelések és szakkaderek arzenálja, foglalkoztatási helye volt. 1928-tól kezdve rosszul leplezett

fejlesztési tevékenység indult meg. Egymás után épültek a Mohács bolyahajó, a Csobánc szállítóhajó. Majd a Győr, Sopron és Tüzér ágyú-naszádokat hozták harcra kész állapotba. Nem teljes kimutatások szerint az 1928—1930. évi dunai katonai fejlesztési kiadásoknak egyedül az újpesti hajógyárban folyósított összege meghaladta a másfél millió pengőt.³⁵

Az 1920-as évek második felében, ha ez egyáltalában még lehetséges volt, nagymértékben fokozódott a hajógyárak konkurrencia-harca egyrészt a nagyobb profit utáni hajsza törvényszerű kapitalista jelensége miatt, másrészt a kínzó kapacitásfölösleg lekötése érdekében. Ugyanis nemcsak az újpesti hajógyárban volt kicsiny az újonnan épített hajók száma, hanem a többi dunai hajógyárban is. Bármennyi is volt a javítási munka, a nagy kapacitáshoz mégis kevésnek bizonyult. A kiméretlen, gyilkos verseny érzékeny veszteségeket okozott az egyes vállalatoknak.

A verseny és az azzal együtt járó árletörés megszüntetése céljából 1927-ben megállapodás jött létre a dunai hajógyárak között, amelyet a DGT hajógyárai, a linzi hajógyár és néhány más, kisebb osztrák hajójavító létesített az újpesti gyárral együtt. A felsorolt vállalatok GEDEWE (Gemeinschaft der Donauwerften — dunai hajógyárak érdekközössége) elnevezés alatt kartellszervet hoztak létre, amely bizonyos típusjavítási munkákra egységes árszabást állapított meg, új hajók tekintetében pedig kimondotta, hogy mely gyár milyen fajta úszótesteket készíthet, végül kvótákat rögzített le a résztvevők között. Ezt az egyezményt 1927. május 14-én írták alá a résztvevők és fedőnéven külföldi hajóegyezménynek nevezték el. Ugyanezen a napon a DGT óbudai hajógyára és az újpesti hajógyár egy másik, ún. belföldi egyezményt kötött. Ezek a megállapodások — mint a későbbiekben kitűnik — egyedül magyar részre voltak hátrányosak, de nyolc évig tartott, amíg ezt észrevették, és végül 1934-ben az egyezményeket felbontották.

A belföldi hajóegyezmény szerint a magyarországi hajómegrendelések kulcsát az újpesti gyár és a DGT között oly módon osztották meg, hogy az előbbi 67,5%-ot, az utóbbi 32,5%-ot teljesíthetett. Látszólag ez igen kedvező volt a magyar fél szempontjából. Az elszámolásokat háromévenként tartották, s ha ilyenkor megállapítást nyert, hogy az egyik fél túllépte a kvótát, akkor a másiknak a túllépés összegéből 20%-ot tartozott fizetni. Megállapodás történt arra vonatkozóan is, hogy kotróhajók, gabonaelevátorok, olaj- és benzinmotoros hajók építése elsősorban az újpesti gyárnak, a gőzösök és uszályok építése az óbudai hajógyárnak az érdekkörébe tartozik. A versenytárgyalások alkalmával — az egyezmény szerint — ezeket a megállapodásokat a két fél ún. védőajánlattal tartozott biztosítani. Ez a megállapodás tehát igen kedvezőnek látszott az újpesti gyárnak, pedig valójában nem volt más, mint a DGT ügyes üzleti politikájának egy ravasz csapdája a konkurrencia gyöngítésére.

A Dunagőzhajózási Társaság mint elsősorban dunai személy- és áru fuvarozással foglalkozó vállalat nem hajóépítésből, hanem vízi szállítások lebonyolításából tartotta fenn magát. Hajógyárai — az óbudai

és a korneuburgi —, miután a múlt század végéig elkészítették a DGT szükségleteihez mért hajóparkot, a századforduló után főleg a társaság hajóinak javításával, felújításával foglalkoztak. Különösen állt ez a világháború utáni időszakra, amikor is a DGT hajóépítési tevékenysége saját hajóállományából avulás miatt kiselejtezett egységek pótlására terjedt ki. Idegen megrendelőnek a DGT soha nem épített hajót, mert ezzel saját versenytársait erősítette volna. Az újpesti hajógyár ezzel szemben főleg a DGT konkurrenciájának épített, ezért az osztrák vállalat már megindulásától kezdve rossz szemmel figyelte az újpesti hajógyártást, s érthetően mindent megpróbált a számára igen káros hajóépítés megakadályozására, korlátozására. Ebből a helyzetből következett tehát, hogy a DGT-nek soha nem állott érdekében a dunai hajóépítés, mert minden új hajó vízre bocsátásával önmagának mint hajózási vállalatnak támasztott volna versenyt, s ez különösen azért is kellemetlen volt a világháború után, mert a DGT hajóparkja egytől egyig elavult hajókból állott. A kartellt aláíró vállalatok némelyike felismerte ezt a helyzetet, és kifejezésre is juttatta erre vonatkozó aggályát, de a DGT emberei azt válaszolták, hogy vállalatuk a közeljövőben inkább hajóépítéssel kíván foglalkozni, mert az — 1927-ben — jövedelmezőbbnek bizonyul, mint a vízi szállítás. A későbbi években azután kitűnt, hogy ez nem volt más, mint ügyes manőver, és hogy szó sincs a DGT tömeges hajóépítéséről, ellenkezőleg a résztvevők előtt egyre inkább az vált nyílt titokká, hogy a DGT a kartellt felhasználva gátolja az új dunai hajók építését.

A DGT ezt úgy valósította meg, hogy a kartellszerződés 5. pontja alapján a kvóta szerint neki járó hajómegrendelések elvállalása elől egyszerűen visszalépett, mert ezt minden hátrány nélkül megtehetette, viszont a kartell másik tagja ezáltal abba a dilemmába került, hogy a visszautasított megrendelés átvétele esetében, a maga kvótáját túllépve, kénytelen lesz majd a 20%-os büntetést lefizetni. Ez pedig jelentősen csökkentette, vagy teljesen veszteségesé tette munkáját, mert a büntetéspénznek a megrendelés árába való belefoglalására lehetőség nem volt. A kínzó kapacitás-kihasználatlanság viszont a munka elvállalását követelte. A DGT tehát ügyesen kiaknázza a szerződés számára kedvező pontjait, és ezáltal gátló hatást tudott gyakorolni a dunai hajóépítésre. Ez a magatartás logikus következménye a DGT érdekpolitikájának, melynek célja az volt, hogy megakadályozza a hajózási fő üzletágnak versenyt támasztó új hajók építését.

A kartell-résztvevők között az ellentétek nem ebben a kérdésben robbantak ki, bár az újpesti hajógyár néhány vezetője előtt rövid idő elteltével világossá vált a DGT obstrukciós politikája, hanem a folyamatos munkák ügyében. 1934-ben a nemzetközi kartellban az újpesti gyár és egy osztrák hajójavító vállalat között vita támadt, melynek megoldására döntőbírónak a DGT-t kérték fel. A bírónak álcázott vetélytárs így betekintést nyerhetett az újpesti gyár üzleti könyveibe. A DGT emberei ekkor fedezték fel a másfél milliós hadimegrendelést,

a folyamórségi munkákat. A DGT vezetői a könyvek vizsgálata után kijelentették, hogy az újpesti gyár fondorlatos módon eltitkolva a folyamórségi építéseket, jelentősen megszegte az egyezményt, túllépte a kvótát, s ezen a címen 50 000 P túllépési díjat követeltek. Az újpesti gyár jogászai a követelésre ellenérvként azt hozták fel, hogy a DGT mint külföldi érdekeltiségű vállalat soha nem jöhetett volna szóba katonai megrendelések kiadásánál, és ezek a munkák nem is számíthatók a kartellmunkák közé. Végül is az ügy a GYOSZ választott bírósága elé került, s ott az újpestiek igazsága győzedelmeskedett. A DGT eljárását vizsgálva az derül ki, hogy az osztrák vállalat a katonai szállításoknak évekkel később, a válság időszakában történt felvetésével azt kívánta elérni, hogy a hadimegrendelések nyereségéből egy nem jelentéktelen részt lefölözzön. A vita eredményeképpen a Ganz-konzern felmondhatta a hátrányos kartellszerződéseket, és a továbbiakban a két vállalat csupán egy-egy jelentősebb versenytárgyalás alkalmából létesített megállapodásokat.³⁶

Az 1920-as évek hajógyár-története, a termelési adatsorok vizsgálata mind azt mutatták, hogy sem a kartellszerződések, sem a katonai megrendelések nem biztosítottak elegendő munkát a vállalatnak. A hajógyártás — figyelembe véve a hazánkban működött más üzemeket, az óbudai és az egyesült Schlick—Nicholson hajógyárakat — túlméretezettnek bizonyult a háború utáni új helyzetben, a kapitalizmus általános válságának talaján. Ennek következtében a hajógyárak üzemét gyökeresen át kellett volna szervezni, amely egyrészt a belföldi piac igényeihez való fokozottabb közeledésben, másrészt új típusok gyártásának bevezetésével, üzemkorszerűsítéssel, az exportpiacok kiszélesítésére való törekvésben nyilatkozhatott volna meg. Az üzem műszaki vezetőinek voltak is ilyen tervei, mint pl. folyam-tengerjáró hajók építése, tankhajók gyártásának megkezdése, korszerűbb termelési technológia alkalmazása, de ezek a tervek az 1920-as évek derekán még nem voltak kidolgozva, sőt megvalósításuk és a kapcsolatos kísérletek nem jelentéktelen áldozatokat igényeltek. A probléma megoldása végül is nem a műszaki, hanem a kapitalista pénzügyi szakemberek kezében volt, a Hitelbank és a konzern igazgatói pedig a maguk profitszempontjainak figyelembevételével, a „nagy halak megeszik a kis halakat” elv alapján oldották meg a kérdést. Az 1920-as évek második felében egymást követő fúziók, átszervezések valójában nem jelentettek mást, mint a gyöngébb versenytárs-vállalatok részvényeinek felvásárlását, üzemük bezúntetését, a berendezések, gépi felszerelések olcsó áron történő eladását, a munkások elbocsátását és az egyre szűkülő kapitalista piacokon a vetélytárs helyének elfoglalását.

1927-ben olvasztotta magába a Ganz és Társa — Danubius Rt. a Schlick—Nicholson gép- és hajógyárat, a Lipták-gyárat, a kistarcsai vasútfelszerelési gyárat és még néhány más kisebb üzemet.³⁷ A hajógyár szempontjából a Schlick—Nicholson-gyár felszámolása lényeges változásokat jelentett. A fúzió után a megszűnésre ítélt üzem működését

fokozatosan beszüntették, sok száz munkást és mérnököt egyszerűen az utcára tettek, a gépi berendezésből úgyszólván semmit sem vettek át — jöllehet a Schlick—Nicholson-gyár gépei között igen sok korszerű munkagép volt —, hanem export útján értékesítették, vagy ócskavasnak eladták. A beolvasztó üzem csak a kiemelkedő szakembereket, rajztárákat és műszaki tapasztalatokat vette át. A fúziók következtében a hajógyár egyes részlegeinek, a híd- daru- és kazánosztályoknak, valamint az öntödének is megnőtt a termelése, de ez csak átmeneti jelenség maradt, mert néhány exportszállítás és a bányahidai erőmű berendezéseinek elkészítése után újból munkahiány következett be. Ilyen viszonyok közepette lépett fel a gazdasági válság, amely szinte teljesen megbénította a gazdasági élet vérkeringését, és felborított minden reményt, amelyet a fúziókhoz a „messzelátó” magyar kapitalista vezetők fűztek.

Az 1920-as évek végén lebonyolított fúziókat már egyáltalában nem lehet kedvezőnek értékelni a magyar ipar fejlődése szempontjából, mint ahogy pozitívnak lehetett megjelölni az 1911-ig lezajlott hajóipari fúziókat. Az első világháború előtti üzemkoncentrációk ui. a termelőerők növekedését, fejlődését, a termelés emelkedését szolgálták, az 1920-as évek koncentrációi a termelőerők pusztulását eredményezték. Ezt igazolja a gyárak leállításai, a gépek eladása külföldre, a munkások elbocsátása és a termelés csökkentése. Ezek a fúziók is a banktőke profitjának növelését célozták, hasonlóan az előzőkhöz, de az alapvető különbség az volt, hogy a régi fúziók a termelés növekedésével, gyárfejlesztéssel, tehát pozitív módon törekedtek erre, az 1920-as évek üzemösszevonásai a termelés csökkentésével, a termelőerők pusztításával kívánták ugyanazt a célt elérni. Ez a jelenség egyben élesen rávilágított az ellenforradalom talaján időlegesen feltámasztott magyar kapitalizmus retrográd és bukásra ítélt jellegére.

A Ganz-konzern életében 1928-ban még egy változás következett be, amely hatással volt a hajógyárra. A Ganz villamossági gyár 23 évi önállóság után visszatért a konzern kötelékébe, és ezzel kapcsolatosan megváltozott a Ganz-gyárak elnevezése. Az új névből — Ganz és Társa villamossági- gép- waggon és hajógyár rt. — elmaradt a hajógyár régi, önálló múltjára emlékeztető utolsó utalás, a 38 éve használt Danubius név. De nemcsak a névváltozás, hanem a konzern közös adminisztratív osztályainak felállítása, a nyugdíjazások, az üzemrészek átszervezése is jelezték, hogy új szakasz következett be a vállalat életében.

A gazdasági válság és a bedőrendszer bevezetésének korszaka

A hajógyárban 1929-ben bekövetkezett átmeneti fellendülés az exportmunkák és a bányahidai erőmű megrendeléseinek teljesítése után megszakadt, sőt 1930 második felében a legmélyebb visszaesés — a kapitalista világ gazdasági válságával kapcsolatban — jelentkezett. Az 1930—1932-es években mindössze 2 kotródereglye, egy vontatóhajó, két hídponton és egy csónakház készült el. 1933-ban egyetlen új úszótest sem

került ki a gyárból. A négy év folyamán mindössze 760 tonna vasat és acélt használtak fel új építések céljaira, évente tehát 190 tonnát átlagosan. Ilyen szomorú eredményt az újpesti hajóépítés korábbi történetében alig lehetett tapasztalni. A gyár új hajók felépítésére kedvezőbb években 2000—4000 tonna vasat és acélt is felhasznált. Ha ebben a vonatkozásban vizsgáljuk az évi 190 tonnás átlagfelhasználást, akkor az állapítható meg, hogy az 1930—1933-as években a hajógyár foglalkoztatottsága a korábbi évekhez képest 5—10% körül volt. A babonás hajógyáriak szerint a „Danubius” név elhagyása miatt következett be ez a csóddal felérő munkanélküliség. Mindenesetre a hajógyár is a beköszöntő gazdasági válság jeleit tükrözte: a munkások kétharmadát fokozatosan elbocsátották, a sólyatéren embermagasságú fű és gaz nőtt ki, a máskor oly lármás telepen most csend honolt, a műhelyek kongtak az ürességtől. A Hitelbank felszólítására a legkíméletlenebb személyzeti és bérpolitikát valósítottak meg: a régi mérnököket, igazgatókat nyugdíjazták, a megmaradt munkások bérét többször is csökkentették, általában a mohó fináncióke követelésére minden eszközzel profitot igyekeztek kisajtolni a gyárból.

Ezekben az években zajlott le a Ganz-konzern munkásainak nagy jelentőségű harca egy új munkásnyúzó bérezési rendszer bevezetése ellen. Az első összecsapás a munkások és a tőkészek között éppen a hajógyárban robbant ki, amely végül is nyolc és fél hetes harc után kompromisszummal ért véget, mert a munkások belátták, hogy a rendelkezéshianyú küzdő gyár részére nem jelent hátrányt mozgalmuk, a konzern urai pedig átmenetileg meghátrálni kényszerültek az országos méretűvé növekedett tiltakozó mozgalom és a közvélemény nagyfokú ellenszenvé miatt. A teljesítményen alapuló bérezés gyakorlata azonban — mint a későbbiekből kitűnik — megmaradt, ha nem is az első alkalommal igen szűkre szabott munkanormáival.³⁸ Ezekben az években került szélesebb körű alkalmazásra az újpesti hajógyár viszonylatában néhány, valóban a munkát javító és termelékenységét növelő technikai eljárás is, mint pl. az ívfényhegesztés, amelyet egyaránt alkalmaztak a hajótestek összeillesztésénél és a hibás öntvények kijavításánál, valamint bizonyos változtatás a műhelyek által készített hajótest-részek összeillesztésénél. Az új technikai eljárások általános alkalmazása meggyorsította a hajóépítést, és segítségével fokozatosan kiszoríthatták az elavultnak számító szegecseles hajótest-összeillesztési módszert.³⁹

A válságból való kilábolásra mindez mégis kevésnek bizonyult. A magyarországi hajóépítő ipar már a világháborút megelőző években túlméretezettnek bizonyult a belföldi igények számára, és csak úgy tudott létezni, ha a belföldi piac szükségleteinek kielégítésén túl teljes erővel rávetette magát a szomszédos Duna menti országok hajópiacának megszerzésére. Az óbudai hajógyár, minthogy egy hajózási vállalat tulajdonában volt, ezt nem tehetette, ezért — miután az anyavállalat hajóigényét kielégítette — tevékenysége főleg javításokban és néha bekövetkező felújításokban merült ki. A századforduló után — kisebb

időszakokat leszámítva — nem is folyt érdemleges hajóépítés Óbudán. Ezzel szemben az újpesti hajóipari vezetők piacszerző tevékenysége az első világháborúig terjedő időszakban többé-kevésbé sikeresnek mondható, de már az 1900-as évek termelési adatsorait vizsgálva bizonyos visszafejlődés állapítható meg, ami nemcsak a szükségletek átmeneti kielégítésében, hanem az addigi exportpiacok nagyfokú elzárkózásában leli magyarázatát. Az újpesti hajógyár termelésének több mint 50%-át rendszeresen exportálta, és amikor az exportpiacok elzárkózása következtében bizonyos kapacitás-kihasználatlanság jelei kezdtek mutatkozni, akkor a gyár vezetői sietve rátértek a hadihajógyártásra, amely megszüntette ezt a problémát. Az első világháború éveiben az egyre fokozódó hadiszükséglet miatt a túlméretezettség kedvezőtlen hatása nem mutatkozott. A háború elvesztése, a hadihajógyár kikapcsolása a konszern kötelékéből tovább élezte az újpesti hajóépítés túlméretezettségének kedvezőtlen kihatásait. Az első háború utáni években mégsem mutatkozott elviselhetetlenek ez az állapot, mert az elmulasztott polgári javítási-pótlási munkákat ekkor kellett elvégezni, és az infláció által teremtett abnormálisnak mondható exportképesség átmenetileg rendkívüli foglalkoztatási lehetőséget nyújtott.

A magyar ipar, különösen a gépipar foglalkoztatottsága szempontjából sokat jelentett volna a szomszédos országokkal kialakuló jó gazdasági viszony. Az első háborút követő években rövid ideig úgy alakult a helyzet, hogy ezeknek a jó gazdasági kapcsolatoknak a kialakítására reális lehetőség nyílt, de a magyar uralkodó osztályok revíziós külpolitikája, amely éppen a hajóépítés szempontjából fontos államokat politikailag szembefordította Magyarországgal, természetesen nem tette lehetővé a fejlődésben levő gazdasági kapcsolatok megerősödését, hanem ellenkezőleg, éppen elsorvadásukhoz vezetett. A kedvező exportlehetőségeknek is vége szakadt a valutastabilizációt követően, nemcsak azért, mert a magyar uralkodó osztályok deflációs pénzpolitikája ún. stabilizációs válságot eredményezett, hanem azért is, mert a sorozatos közép-európai valutastabilizációk a szomszédos országokban is a kapitalista gazdasági rendszer időleges fellendülését eredményezték. Ennek következményeképpen a legtöbb Duna menti országban a hazai kapitalisták is megpróbálkoztak hajóépítéssel, hajójavítással. A hajógyár különösen érzékenyen reagált a stabilizációs válságra, mert a fellendülés idején is csak mellékágaiban volt kedvező munkalehetőség a hajójavítások, kazán- és hídépítések vonatkozásában; fő gyártási területén, az új hajók építésében már az 1920-as évek közepétől válságjelek mutatkoztak.

A hajóipari túlméretezettség a szűkülő bel- és külföldi piacokon egyre aggasztóbb méretekben jelentkezett, s ez arra készítette a vezető bankokat, hogy ipari érdekeltségeik viszonylatában a legradikálisabb kapacitáscsökkentést hajtsák végre. A hajóipari fúzió vizsgálatánál kitűnt, hogy ez a megoldási mód a termelőerők esztelen elpusztítását eredményezte, és ez egyet jelentett az elődök sokévi nehéz munkájának, jó üzletkötéseinek, a fokozott munkáskizsákmányolásnak és a taka-

rékoskodás gyümölcseinek eredményeképpen létrejött anyagi javak megsemmisítésével. A fúziót ily módon végrehajtó finánciókés csoportok azt remélték, hogy a bel- és külföldi piacok megközelítően változatlan fennmaradása mellett a befejezett üzemleállítások után a hajógyár termelőképessége a szükségletekkel arányban áll majd.⁴⁰ Ezek a remények azonban megalapozatlan elképzeléseken nyugodtak, mert az 1929. év végén jelentkező gazdasági válság, majd az 1931. évben ezt tetéző pénzügyi krízis a gazdasági élet vérkeringését oly mértékben összezsugorította, hogy pl. a gépipar az 1929. évi forgalmának 3/4 részét elvesztette, a hajógyár foglalkoztatottsága pedig 10%-ra süllyedt. Új hajókra egyáltalán nem volt szükség, és elmaradtak azok a belföldi közületi beruházások, melyek a hajóipar mellékágait foglalkoztathatták volna. Az exporttevékenység a belföldi piac szűkülésével párhuzamosan csökkent, mert a gazdasági válság világméretben jelentkezett, és a válság következményeként az egyes államok gazdasági elzárkózási politikája minden korábbi méretet felülmúlt, s az esetleg létrejött exportüzlet lebonyolítását megnehezítette. A Ganz-hajógyár mindezek következtében válságos helyzetbe került: az a veszély fenyegette, hogy csődbe kerülve teljesen megsemmisülnek az újpesti hajóépítésben évtizedek során felhalmozott anyagi és szellemi értékek. A Hitelbank urai, akik a Ganz-konzernnek nyújtott nagy összegű hitelek révén a vállalat korlátlan urai lettek, nap mint nap latolgatták a gyár teljes leállítását, gépi felszerelésének eladását, munkásainak elbocsátását.

Az újpesti hajóépítés léte vagy nemléte azonban nem csupán a Hitelbank pénzéhes igazgatóinak elhatározásán múltott. A már hét évtizede létező és funkcionáló hajóépítés kitermelte azokat az anyagi és szellemi erőket, amelyek a legnehezebb időben is képesek voltak a gyárat kiragadni a válságból és átmenteni a jobb élet, a jövő számára. A hajógyár helyi vezetői, a munkások és mérnökök mindent megtettek, hogy az üzem átvészelje a legsötétebb időszakot, és az újpesti hajógyártásban koncentrálnak az értékek ne pusztuljanak el. Ez nem volt könnyű feladat, mert tankhajókat pl., melyeknek építését 1931-ben kezdte meg a gyár, még soha nem terveztek és nem építettek Újpesten. A regensburgi Rutthof-hajógyár privilégiuma volt a dunai tankhajóépítés. Az osztrák vállalat annyira óvta gyártmányát, olyan propagandát csapott készítményeinek, hogy nemigen akadt rendelő, aki más gyártól mert volna olajszállító hajót beszerezni. Valóban az úszó olajtartályok építése nagy gondosságot, pontosságot és lelkiismeretes munkát igényel: a külhéjnak és a közbeeső falaknak minden tömítőanyag használata nélkül, olajmentesnek kell lennie még akkor is, ha az olajtank a rakott és az üres állapot közötti különböző igénybevétel folytán alakváltozást szenved.⁴¹ Az újpesti gyár vezetői, akik ezekben az években maguk voltak a gyár munkafelhajtói is, tudomást szerezve egy angol–holland pénzen létesült olajszállító társaság pénzzavaráról és fizetési nehézségeiről, miután sikerült olcsó áron hajóépítéshez használható hengerelt vaslemezt szerezniük, mélyen áron alul elvállalták a társaság részére egy

motoros olajszállító hajó készítését. Az építési megbízatás a hajógyár életének szinte utolsó órájában jött, és a gyár vezetőinek nagy érdeme, hogy a versenypályázat megnyerésével betörték erre az erősen védett területre.

A megrendelés elfogadása előtt a döntő szó azonban a gyári munkásoké volt. A hajórendelés ugyanis csak igen kedvezőtlen áron lehetett megszerezni, s ahhoz, hogy a gyár elvállalja az építést, nemcsak olcsó anyagra, hanem a munkások áldozatvállalására is szükség volt. És az újpesti hajógyár munkásai eleget is tettek ennek a kötelességüknek. A munkások felismerték, hogy az üzem sorsa az ő magatartásukon múlik, és bár évek óta csökkentett munkaidőben dolgoztak, keveset kerestek, sokszor voltak fizetés nélküli szabadságon, vagy éppen állás nélkül, és munkaerejük védelmében elkeseredett harcot folytattak a bedőrendszer ellen — a tőkéséknél sokkal nagyobb szeretetet tanúsítva üzemük iránt, lényegesen csökkentett bérek mellett, elvállalták a munkát.⁴²

1933 januárjának egyik sötét napján két hollandus érkezett a gyárba, az angol—holland Shell-társaság emberei, hogy körülnézve megállapítsák, alkalmas-e a gyár a versenykiírásan elnyert megbízatás teljesítésére, amely egy motoros olajszállító hajó építésére vonatkozott. Különösebben jó benyomást nem nyerhettek a 40 éves régi épületek, gépek láttán, mégis a megállapodást aláírták, és 1934 májusában, a csaknem egy évtizedes tétlenség után egy új, jelentékeny alkotás hagyta el az újpesti kikötő öblét. A hollandok megállapíthatták, hogy ezen a hajóépítő telepen igen szerény eszközökkel igen magas igényeknek is megfelelő munkát tudnak végezni. Az olajszállító hajó megrendelése a tízéves tespedési időszak végét jelezte, és egyben a magyar hajóépítés második nagy konjunktúra-időszakának kezdetét jelentette. A Danube Shell II. tankhajó ugyan még ráfizetéssel épült — a hatalmas rezszi, a Hitelbank által felszámított szokatlanul magas kamatteher és más költségnövelő kiadások hozzácsapásával, amit éppen a Hitelbank fogadott szemforgató álfelháborodással és szigorú vizsgálatot tartatott⁴³ —, de a következő építéseken remélhető nagyobb nyereség megszerzésére a csaknem megszüntetett vállalatnak rendelkezésére bocsátották a munka újbóli folyamatos végzéséhez szükséges tőkét.

Az olajszállítók építésének megkezdése nem bizonyult volna elégségesnek a vállalat kivezetésére a válság hullámvölgyéből, hiszen 1934-ig mindössze 2 ilyen hajó készült el. Sokkal jelentősebb volt a vállalat továbbélése szempontjából az ugyancsak 1933-ban megkezdett „Budapest” Duna-tengerjáró hajó építése, amely még a Széchenyi István által felvetett Duna-tengerhajózás gondolatának gyakorlati megvalósítását jelentette. Az újpesti hajógyáré a nagy érdem, hogy sikerült olyan hajót konstruálnia, elkészítenie, amely képes volt a magyar gazdasági élet szempontjából létfontosságú, keleti országok felé vezető szállítási útvonalat olcsóbbá tenni és megrövidíteni.

A harmadik technikai újdonság, amely a hajógyár élete szempontjából is döntő fontossággal bírt és az egész Ganz-konzern felemelte

a gazdasági vegetálás posványából, a Ganz—Jendrassik rendszerű Diesel-motor feltalálása és széles körű gyakorlati alkalmazása volt. A Jendrassik-motort a hajógyár bizonyos átalakítással sikeresen használta fel az úszótesteket meghajtó energia forrásául, és ezáltal—szakítva az elavult és rossz hatásfokú gőzüzemmel — a hajóépítés területén is döntő jelentőségű újítással léptek fel. A Ganz-konzern új vezetői 1933—1934-ben felismerték, hogy a következő évek közlekedési eszközeiben mind nagyobb jelentőségre tesz szert a megbízható üzemű, Diesel-rendszerű, olcsó olajjal működő robbanómotor. A véletlen különös játékaként, vagy talán tudatos előrelátás következtében ekkor is egy kiváló feltaláló jutott egyre nagyobb szerephez a konzern irányításában, egy fiatal mérnök, aki az 1920-as évek kezdete óta folytatta kísérleteit a laboratóriumban és a próbatermek padjai mellett, és éppen ezekre az évekre készült el világviszonylatban is jelentős találmányával, a Jendrassik-motorral. A Ganz-gyárak életében ezúttal is egy új találmány jelentette a kivezető utat a válság mélyéből.⁴⁴

Az olajszállító hajók és a Duna-tengerjáró hajók építésének megkezdése, a Jendrassik-motor felhasználása és bizonyos technikai újítások a termelésben, majd legfőképpen a munkások áldozatkészsége, a mérnökök műszaki tudása és a helyi vezetők ügyessége voltak a döntő tényezők abban a hatalmas küzdelemben, melyet a hajógyár létének fenntartása érdekében sikerrel vívtak meg. A következő évek már elegendő munkát biztosítottak. Az építőtevékenység zömét a Duna-tengerhajózással kapcsolatos feladatok megoldása tette ki, és ezekben az években kezdődött meg a gyár profiljának átalakulása a mai arculatára.

*

Az újpesti hajógyárban 1929 végén kezdődtek meg a bedórendszer bevezetésére irányuló kísérletek, akkor, amikor a gépipari fúziókat követő átmeneti fellendülés vesztett erejéből és a konzern igazgatósága előtt világossá vált, hogy az elkövetkező években kevés megrendelésre számíthatnak. A tőkés gazdaság lényegéből következik, hogy valahányszor depresszió vagy válság lép fel, elsősorban a munkabérek csökkentésével, a munkaintenzitás fokozásával igyekeznek a kapitalisták a csökkenő termelés mellett lehetőleg változatlan volumenű profitot szerezni. Ekkor léptek fel a munka racionalizálását, új termelési módszerek bevezetését hangoztató követelésekkel, melyek mögött valójában nem állt más, mint a profitért való rettegés. Különösen vonatkozik ez a hajógyárra, ahol elhanyagolták a technikai berendezés felújítását, az elavult termelési módszerek felszámolását, és ahol folyamatos termelést is csak rövidebb szakaszokban lehetett végezni a világháború befejezése óta. A géppark zöme 40—60 éves, az épületek legfiatalabbja 40 éves volt. A termelési eljárások pedig szinte alig változtak a századforduló éveiben alkalmazott hajóépítési módszerektől. A Hitelbank tőkései mégis megfelelő technikai berendezés nélkül akartak megbir-

közni a nemzetközi hajópiacon a legkorszerűbben felszerelt nyugat-európai gyárak versenyével, és hogy e törekvések nem maradtak eredmény nélkül, azt elsősorban az alacsony munkabéreknek, a fokozott kizsákmányolásnak köszönhették.

Amikor 1929-ben csökkent a vállalat foglalkoztatottsága, a vállalat vezetői a Hitelbank rendelkezésére hozzákezdtek a bedórendszer bevezetésére irányuló kísérletezésekhez a hajógyári hídműhelyben. Eleinte a munkások megbízottai is részt vettek a rendszer bevezetését előkészítő bizottság munkájában, mert az üzem részéről azt állították, hogy ez a munkarendszer magasabb kereseti lehetőségeket nyújt, de néhány heti próba után éppen az ellenkezője derült ki. A munkások ezért bejelentették az igazgatóságnak, hogy a kísérletezés közben szerzett tapasztalatok annyira kedvezőtlenek, hogy az új munkarendszer mellett egyáltalán nem hajlandók dolgozni, és megbízottaikat az előkészítő bizottságból visszahívták.⁴⁵ A munkások megbízottai és az üzem vezetői között — mint a fentiekből kitűnik — bizonyos tanácskozási jellegű kapcsolat állt fenn, ami magyarázatot igényel, hiszen az 1920-as évek Magyarországon aligha található még egy nagyipari üzem, ahol egy új munkamódszer problémáit a vezetők a dolgozókkal megtárgyalnák. Az ügy háttérében az erős hajógyári szakszervezet állt, amely az 1920-as években néhány bér- és személyzeti kérdés kedvező elintézésével meg tudta őrizni korábbi jelentőségét olyannyira, hogy a dolgozók kb. 80%-a tagja volt az üzemi szervezetnek. A későbbi években ez a szervezetségi arány nem csökkent, kiépült az üzemi bizalmi hálózat, és műhelyenként egy bizalmi tagja volt az üzemi szakszervezeti bizottságnak. A munkások között igen nagy szervezeti fegyelem uralkodott.

Az üzem vezetősége, az igazgató nem gátolta a szakszervezet tevékenységét, sőt — s ez igen ritka volt ezekben az években — a bizalmi testülettel egyetértésben, előzetes tárgyalások vagy megállapodások alapján járt el a munkásokra vonatkozó ügyekben. Ennek a kapcsolatnak csak részben szolgálhat magyarázatául az a tény, hogy Scharbert üzemigazgató tevékeny szerepet játszott a Tanácsköztársaság időszakában, vagy az, hogy a vezetés igyekezett emberséges maradni, sokkal inkább az a körülmény járult hozzá ilyen üzemen belüli viszony kialakításához, hogy a vállalat gépi berendezése, technikai felszerelése 50—80 éves volt. Csakis begyakorolt, kiváló szakmunkás volt képes ezeket a gépeket kezelni; külső ember, segítség nélkül, vagy éppen munkástársai ellenére teljesen tehetetlennek bizonyult. Az igazgatóság néhány sikertelen, anyagi veszteséggel, géptöréssel is együtt járó próbálkozás után belátta, hogy az üzem működése és rentabilitása szempontjából kellemesebb megoldás a már évtizedek óta a vállalatnál foglalkoztatott munkásokkal kiegyezni, mint újakkal kísérletezni, s az üzem belső békéjét felborítani. A gyár szívét a gépműhely alkotta, melynek munkásai 100%-ban a szakszervezet tagjai voltak, s a gépműhelyi munkásokon keresztül a helyi szakszervezet az egész gyárat uralhatta.⁴⁶ A munkaadó tehát főleg az elavult technika miatt rá volt szorulva a munkásokra,

s ennek következtében a szakszervezet, a bizalmi testület hatalmat jelentett az üzemben belül. Az akkordárakat, a munkateljesítményeket a vállalat vezetői a bizalmi testülettel egyetértésben szabták meg. Ha valamelyik munkás nem dolgozott, vagy az átlagnál jóval magasabb teljesítményt mutatott, akkor a műhelybizalmi figyelmeztette. A megállapított „akkord”-követelmények nem voltak teljesíthetetlenek, sőt más üzemekhez képest a tempó nem mondható túl gyorsnak. A felvételeknél és az üzemi személyi problémáknál is többnyire a bizalmi testület szava döntött. Így tehát bizonyos egyensúly jött létre az üzemben belül, és nagyobb megmozdulások az 1920-as években nem voltak.

A békés tárgyalások és a megegyezés hangulata légkörének kialakulását elősegítette a vasasszakszervezeti központ reformista-oppportunista vezetése, amely nagy súlyt fektetett a hajógyári állapotok konszolidáltságára, hiszen a szakszervezet anyagi ereje szempontjából nem volt közömbös, hogy 1000 munkás rendszeresen fizeti-e járulékát vagy sem. Az üzemben belül, a munkások között élénken élt még a Tanácsköztársaság emléke, s ez elősegítette a szakszervezet tevékenységét. A munkásszolidaritás eszméje is áthatotta a dolgozókat, de éppen a reformista vezetés következtében csak szakmai és műhelyproblémákra terjedt ki, határozott politikai célok, harci feladatok nélkül. A munkásmozgalom céljaival kapcsolatosan a megfelelő oktató tevékenység elmaradása miatt ösztönös, zavaros elgondolások uralkodtak. Az osztályharc szempontjából tehát ez a helyzet negatív volt. A munkásokban élt a forradalmi szellem, a harcos megmozdulásokra való hajlam, de a reformista vezetés miatt ez az erő csak nehezen tudott kibontakozni, osztályharcos cselekedetekben megnyilvánulni.

Az üzemben — a szociáldemokrata irányítás alatt álló vasasszakszervezet mellett — a keresztényszocialista szakszervezetnek is voltak hívei, de ezek száma nemigen haladta meg a két tucatot. A keresztényszocialisták részben a munkárisztokrácia üzemi képviselőiből kerültek ki. Különösebb propagandát nem fejtettek ki, és arra ügyeltek, hogy a fontosabb kérdésekben együttműködjenek, vagy legalábbis ne kerüljenek szembe a munkásság zömének akaratát képviselő bizalmi testülettel.

Az üzem esztergályosai között az 1924-ben bekövetkezett Hackspacher-féle kiválás megbontotta az egységet, és hat éven át a szétválás szelleme uralkodott. A Hackspacher mozgalomra az elvtelen szakmai sovinizmus volt a jellemző, híveik a munkárisztokráciából kerültek ki. A kiváltak viszonya a szakszervezettel annyira megromlott az évek folyamán, hogy verekedésekre, kölcsönös denunciaciókra és a kisebb eredmények eléréséért indított mozgalmak megakadályozására is sor került.⁴⁷

Jelentősebb számban dolgoztak az üzemben belül kommunista munkások is, akiket az üzemi szakszervezeti vezetőség jól ismert ugyan, mégis presztízskérdésből hozzájárult felvételükhöz, hogy ezáltal is kiemelve a szociáldemokrata vezetés demokratizmusát. Az üzemi

kommunisták jelentős befolyást gyakoroltak a munkásokra, különösen a baloldali érzelűekre, akiket nem elégített ki és sokszor jogos kritikára készített a vállalaton belül végzett szakszervezeti tevékenység. Megfigyelhető, hogy a kommunisták tekintélye, hatása a munkásokra a következetes elvi állásfoglalás és gyakorlati tettek nyomában egyre nőtt, és az 1930-as évek végére csaknem egyenértékűvé vált a szociáldemokrata befolyással.⁴⁸

Ilyen munkásviszonyok közepette került sor 1929 szeptemberében a hídműhelyben lezajlott első próbálkozásra, amely a munkások határozott ellenállásán megbukott. Az igazgatóság nem erőszakolta az új munkarendszert — a bányai munkák akkor még tartottak —, hanem 1930 februárjában újból kísérletezni kezdett, de most már nemcsak a hídműhelyben, hanem a kazánműhelyben is. A talajt az előző hónapokban végrehajtott folyamatos létszámcsökkentéssel előkészítettnek vélték, s a nagyfokú munkanépszerűség következtében számítottak a munkások megfélemlítésére is. De számításukban jócskán csalódnuk kellett, mert az ún. türelmi időszak alatt kitűnt, hogy a bedőrendszer a legrafináltabb módon zsarolja ki a munkásokból a legmagasabb munkateljesítményt, és a nagyméretű többtermelés ellenére a keresetek egyáltalában nem emelkedtek. Vagyis ugyanazért a munkabérért — a munkakörülmények lényeges változása nélkül — másfélszer, kétszer annyit kellett termelni, pusztán a munkás erőfeszítésének növelése útján, minden technikai-műszaki újítás alkalmazása nélkül. A munkások zöme — különösen az idősebbek — képtelennek bizonyultak minden segítség nélkül a korábbi teljesítményeknek a többszörösét termelni, ezért a gyárigazgatóság egymás után bocsátotta el a már 20—30 éve az üzemben dolgozó szegecselőket és kazántömörítőket, a hídműhelyben pedig fizetés nélküli kényszerszabadságra küldte mindazokat, akik az előírt új munkateljesítményt nem érték el. Ezért 1930. március 10-én a kazánműhely beszüntette a munkát, eredménytelen tárgyalások után, két nappal később a hídműhely dolgozói is csatlakoztak a munkabeszüntetéshez. Válaszul 13-án a két műhelyben üzemszünetet rendeltek el, amely 350 embert érintett. Március 17-én a gyár összes dolgozója, 1125 fő, tiltakozásul a bedőrendszer ellen, sztrájkba lépett.⁴⁹

A Ganz Hajógyárban alkalmazni szándékozott új munkarendszernek, a bedőrendszernek semmi köze sem volt a tudományos üzemvezetési rendszerhez, mert nem a termelés üzemen belüli folyamatának racionalizálását tűzte ki célul, hanem inkább egy új akkordrendszer kalkulációs alapjául szolgált. Bedeaux a tudományos üzemvezetésből csupán a stopperórát vette át, amelyet a munkaművelethez szükséges idő mérésére használt. A bedőrendszer normáinak megállapításánál hat adatsort vettek figyelembe: 1. a munkafázis legrövidebb időtartamát, 2. a választott időt (amelyet azonos munkaművelet többszöri időmérési adatainak egybevetése nyomán a bedómérő számított ki), 3. a normál időt (a fenti idők átlagát) 4. a munkaművelet végzésének gyorsasági fokát, 5. a pihenési időtényezőt, 6. a munkaművelet gyakoriságát.

Ezeknek az adatoknak az egybevetéséből — a mérésnél és az összegezésnél volt tehát nagy szerepe a stopperórás munkavizsgálónak, vagy köznyelven bedómérnöknek — került megállapításra a bedómunkaegység, amelyből egy óra alatt 60-at kellett elvégezni. Pl. ha egy bizonyos szögecselési munkát 4 egység értékűnek állapítottak meg, akkor egy óra alatt, miután 60 B-t kellett teljesíteni, 15 ilyen szögecselést kellett elvégezni. A lényeg itt az volt, hogy ha a rendszer életbeléptetése előtt ebből a munkaféléből a munkásnak 10-et kellett teljesíteni, akkor a rendszer alapján, ahhoz, hogy régi bérét elérje, 50%-al többet kellett dolgoznia. Igaz, kilátásba helyezték, hogy ha a munkás az előírt teljesítménynél többet végez, a többletmunka egy részének bérét megkapja. Ennek az ún. prémios akkordrendszernek az volt a célja, hogy az egész szisztémát megkedveltesse a munkásokkal, mert a látszat így azt mutatta, hogy a kizsákmányolás nem olyan kifejezett, mint más rendszerben.

A bedórendszer valójában az összes többi kapitalista üzemvezetési módszer közül a munkásra nézve a legkedvezőtlenebb, mert amíg a termelés általános racionalizálásánál a teljes termelési-üzemi tevékenységet gondos elemzésnek vetik alá és korszerűsítik a gépi berendezést, addig a bedórendszer mellett a kizsákmányolás fősúlyra a munkásra jut, mert Bedeaux a munkás többtermelését állította rendszerközpontjába. A lényeg tehát az, hogy ennek a rendszernek a bevezetése a kapitalista számára ott is többtermelést biztosított, ahol vagy nem, vagy csak tökéletlenül rendezkedtek be racionális termelésre. A német munkálatói közül ebből nem is csinált titkot, mert kifejti, hogy a rendszer előnye abban áll, hogy ott is termelés- és haszonnövekedést jelent, ahol a termelés általános racionalizálása nem járna megfelelő eredménnyel, mert a nyersanyag-, vagy főleg a rendeléshiány miatt a racionalizálás nem segítene, és kár volna a sok új gépre pénzt költeni. A bedórendszer előnyét ez a közlemény is abban véli felfedezni, hogy a dolgozókat fokozottabb munkára serkenti, ezáltal a termelést intenzívebbé teszi, ami a jövedelem növelését eredményezi.⁵⁰

A munkás szempontjából a fentiekén túl még egy káros visszahatása keletkezett a bedórendszer alkalmazásának. E rendszer lényege a prémios akkordrendszer megteremtése volt. De ez nemcsak a munkásokra vonatkozott, hanem az összes termelésbe bekapcsolódó személyekre, úgymint az előmunkásokra, művezetőkre és mérnökökre. A rendszer alapján prémium csak akkor járt, ha a munkás az előírt értéken felül termelt, érthető tehát, hogy a különjuttatás reményében az előbbi személyek a munkásokat állandóan többtermelésre ösztönözték. Az új bérezési rendszer tehát egyúttal jól átgondolt hajcsárrendszer is volt, mert a prémium a termelés irányítóit a munkás hajszolására ösztönözte. Nagyon is érthető, ha a munkások — felismerve a bedórendszer számukra kedvezőtlen oldalait — nem voltak hajlandók az új rendszer mellett folytatni a munkát.

A szociáldemokrata párt, a vasasszakszervezet azonnal fellépett sztrájkban álló tagjai védelmében, és tárgyalásokat kezdeményezett.

A helyi igazgatóság, amely központi utasításra járt el, nem volt felhatalmazva bármiféle megbeszélés folytatására, és a Magyar Vasművek és Gépgyárak Egyesületéhez utasította Kabók Lajos képviselőt, a vasasszakszervezet elnökét és a kíséretében levő munkásvezetőket. A gépgyárak egyesületében közölték, hogy semmiféle engedelményről szó nem lehet, és a központi igazgatóság ragaszkodik a rendszer további fenntartásához. Ilyen körülmények között az üzem munkásai, a szociáldemokrata párt és a vasasszakszervezet számára — hacsak nem akarták a tőkés akaratának engedve beismerni vereségüket — nem maradt más hátra, mint felkészülni a hosszú harcra. Az üzem kapui elé sztrájkórséget állítottak, összeférták a rendszeres segélyezésre szorultak számát és várták, hogy a szociáldemokrata képviselők által kezdeményezett kormánybeavatkozási kísérletnek lesz-e valamilyen gyakorlati jelentősége a harc kedvező befejezése szempontjából. A kormánybeavatkozás, a hatósági közvetítés megindulása azonban egyre késett, sőt mikor Kabók a képviselőházban fel akarta vetni a sztrájkharc ügyét, az elnök Puky András, azon a címen, hogy az indítvány nincs szabályszerűen előkészítve, megvonta tőle a szót.⁵¹ A kormányzat be nem avatkozása a jelen esetben is a kapitalista gépgyárosok érdekeit szolgálta, akik minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek a sztrájkot letörni. A kapitalista érdekeket szolgáló sajtó pedig le akarta járatni a sztrájkot az egyre inkább rokonszenvező közvélemény előtt. A Budapesti Hírlap bértollnoka, gazdái utasítására verejtékező bizonygatta, hogy a munkások harca leginkább a XVIII—XIX. századi géprombolásokhoz hasonlítható.⁵² Nem riadtak vissza a főleg munkáselőfizetők pénzén működő, szélsőjobboldali vezetés alatt álló Magyar Rádiót is felhasználni a sztrájkolók elleni hangulat-keltésre.⁵³

A munkások küzdelmének felszámolására a sajtó- és rádiókampanyon túlmenően más eszközöket is igénybe vettek. Ha a gyár munkásai megtagadják a munkát, olyan embereket kell keresni és felfogadni, akik nem törődve munkástársaik elárulásával, hajlandók munkát végezni az igazgatóság feltételei alapján — erre az álláspontra helyezkedett a konszern központi igazgatósága, és céljának elérése érdekében jelentős pénzáldozatokat hozott. A sztrájkbontók toborzásában segítséget nyújtott a gépgyárak egyesülete, amely nemcsak saját munkaközvetítőjén keresztül, hanem más, munkásárulásban edzett személyek közvetítésével is közreműködött. Sorra jelentek meg a Magyar Munkások Egyesületében, az Ébredő Magyarok Egyesületében, a Magyar Emberjogokat Védő Ligában, az Országos Nemzeti Gazdasági Párt Központjában a sokat ígérő toborzók. A gyár vezetői előtt talán még soha annyi kétes alak nem fordult meg, mint ezekben a napokban, s az a kapcsolat, amely az igazgatóság és a szélsőjobboldali munkásáruló szervezetek között kialakult, enyhén szólva lesújtónak volt nevezhető. Az újságok apróhirdetési rovataiban ilyen felhívások jelentek meg: „Segédházfelügyelőkhöz! Akiknek vasas munkanélküli ismerősei vannak, jelentkezzenek ma. Munka van. Lehel u. 6. Fodor pártigazgató.”⁵⁴

A becsületes munkások, köztük azok is, akik hónapok óta munka nélkül voltak, amint meghallották, hogy testvérárulásra szándékoznak felhasználni őket, azonnal visszakérték munkakönyvüket, akik pedig vállalkoztak a sztrájk törésre, azoknak a sztrájkórság munkásokleltől járó fizetést is be kellett kalkulálniuk a munkabérbe. Ez oda vezetett, hogy a sztrájk törők száma visszaesett. Az igazgatóság ekkor a sztrájk törők védelmére a rendőrség beavatkozását kérte, s ennek nyomán a Lehel utca elején gyülekező sztrájk törők reggelente rendőri védelem alatt vonultak végig a Váci úton be az üzembe. Ez a jelenség igen sok embernek felnyitotta a szemét, főleg azoknak, akik még többé-kevésbé hittek a kormányzat pártatlanságában és segítőkészségében.⁵⁵ A rendőri védelem alatt gyülekező sztrájk törő csoport a legszembetűnőbb bizonyossága volt annak, hogy az ellenforradalmi Magyarországon a tőke az úr mindenkinek felett. A tőke érdeke felette állt erkölcsnek, nép- és országos érdekeknek, mindennek.

A tőkések sikertelen kísérleteivel szemben mind impozánsabb méretekben bontakozott ki a munkások szolidaritási akciója. A magyar szakszervezetek IX. országos kongresszusa foglalkozott a sztrájk problémáival, tiltakozott a rendőrség egyoldalú beavatkozása ellen, és felhívta a munkásokat a harcban állók támogatására. A konzern két testvérgyáranak munkásai lelkes gyűlésen mondták ki, hogy szolidárisak hajógyári társaikkal, és a harc teljes tartamára hetenként kétórai keresetüknek megfelelő pénzsegélyt nyújtanak. Március 28-án a vasipari szervezőbizottságok, a vas- és gépipari gyárak főbizalmi férfiai együttes ülést tartottak, és egyhangúan elhatározták, hogy a vasipari gyárak munkásai egyórai keresetüket adják a sztrájk egész tartama alatt a harcban állók javára.⁵⁶ A vasipari munkások helyesen ismerték fel, hogy a hajógyári sztrájk mindannyiuk közös ügye, mert tudták, hogy ha a bedőrendszert egy üzemben sikeresen bevezetnék, azt nyomon követné az összes többi üzem átállítása a munkásnyúzó rendszerre, ami pedig mindannyiukra kedvezőtlen lenne, mert növelné az amúgy is nagyfokú kizsákmányoltságukat. Ezért állt a vasipari munkásság a hajógyáriak harca mellé és tett meg minden lehetőt a rájuk kényszerített harc eredményes befejezéséért.

A konzern vezetőit az első hetek eredménytelensége, a munkások töretlen harckészsége további lépésekre készítette. Ezek közé tartozott a rendőrség fokozottabb mértékű igénybevétele a sztrájkolók megtörése és a sztrájk bontók védelme céljából. A rendőrség beavatkozását és a munkaadók érdekében történő felhasználását megkönnyítette az a családi kötelék, amely Szcitovszky belügyminiszter és Szcitovszky hitelbanki vezér között fennállt.⁵⁷ Április elején, háromheti sztrájk után, áruhás rendőrök és detektívek tömege vette körül nap mint nap a gyárkapukat, hogy biztosítsa a dolgozni akarók „szabadságát”. Összetűzések történtek a sztrájkórság és a munkásárulók között. Az üzemben és környékén katonai megszállás léghőre uralkodott. A gyár körül a sztrájkórság tagjai és a kerékpáros munkásórság osztagai jártak-keltek. A gyárkeri-

tésen belül gyalogos rendőrök, az úttesten lovas és kerékpáros rendőrök álltak készenlétben. A sztrájkolók zöme a Váci úti munkásotthonban tartózkodott, és várta a híreket, hallgatta a sztrájk folytatását és a kitartást hangoztató bizalmiakat, szakszervezeti vezetőket.⁵⁸ Igen sokan közülük nagy családot tartottak el, ezeket rendszeresen segélyben részesítették, különösen azután, hogy az üzemi fogyasztási szövetkezetet az igazgatóság utasítására bezárták, jöllehet alaptőkéjének 50%-át a munkások adták össze.

Négyheti sztrájk után, amikor a kézzelfogható tényné vált, hogy a harcoló munkásokat sem a rendőrségi beavatkozás, sem a sztrájk-törők felvonultatása, sem a kiéheztetés, hangulatkeltés nem tudta megtörni, hajlandónak mutatkozott a kormány közvetítő tárgyalást létrehozni. A tárgyalásokon, feledtetni akarván a munkaadóknak biztosított négyheti szabad kéz politikáját, maga a panamista Vass József néppjöléti miniszter elnökölt. A hosszú órákon át folyó megbeszélések eredményre nem vezettek, mert a munkaadók nem voltak hajlandók lemondani a bedőrendszeréről, sőt olyan kijelentés is elhangzott a munkások felé, hogy ha rövid időn belül nem veszik fel az igazgatóság feltételei szerint a munkát, akkor az összes vasipari gyárak kizárják dolgozóikat. Ez a fenyegetés 40 000 munkást és mintegy 200 000 családtagot érintett. Április 5-én a hajógyári munkások összeültek, hogy meghallgassák az eddigi tárgyalásokat ismertető beszámolót. A gyűlésen bebizonyosodott, hogy a sztrájkolók hangulata kitűnő, mert amikor a tárgyalóbizottság közölte, hogy a munkáltatók ragaszkodnak a bedőrendszerhez, elemi erővel tört ki a tiltakozás. A gyűlés egyhangúan utasította vissza a gépipari általános munkáskizárással való fenyegetést, és a további sztrájk mellett foglalt állást.

A kormányzat a meghíúsult békéltető tárgyalási komédia után újból háttérbe vonult, és nem foglalkozott a sztrájküggyel, feltételezve, hogy a munkások végül is nem bírják a csaknem két hónapja tartó nélkülözést és feladják a harcot. Reményeikben azonban csalódnuk kellett, mert a munkások elszántsága, a növekvő szolidaritás hatásaként egyre nőtt. Igen szép példáját adta a közös harc felfogásának a Lakos és Székely-gyár munkássága, ahová a hajógyárból a sztrájk miatt be nem fejezett, de sürgős munkadarabokat szállították. A gyár hegesztői — felismerve, hogy milyen munkáról volna szó — az üzem összes dolgozóinak egyetértésével megtagadták a munkát, mire a gépipari kapitalisták az egész gyár munkásait kizárták.⁵⁹ A sztrájk ekkor érte el a tetőfokát. A munkások elkeseredettsége annyira fokozódott, hogy naponta még fél tucat sztrájk-törő sem akadt, pedig a rendőrség a munkások jogos haragjától rettegő sztrájk-törőket lakásukig kísérté.⁶⁰ A szolidaritás jeleként az adományok egymás után érkeztek. Nyilatkozott a mérnök-egyesület vezetősége, és a nyilatkozatban — a kapitalisták nagy megdöbbenésére — elítélte az embertelen munkarendszert. Még a magántisztviselők szövetsége is szolidaritását fejezte ki a sztrájkolókkal, pedig köztudomású, hogy ennek a foglalkozási ágának a dolgozói a

kapitalista viszonyok között leginkább ki vannak szolgáltatva munkaadóknak.

Május 1-én újból összeültek a harcban állók megbízottai a Népjóléti Minisztériumban. A kormány részéről Vass József, Bud János miniszterek, Kállai Miklós és Dréhr Imre államtitkárok és Andréka főkapitányhelyettes jelent meg. A tárgyalás folyamán először a munkaadók megbízottai ismertették az engedményeket, mert most már arról volt szó, hogyan tudják a munkásokat visszavezetni a hasznot hozó munkapadhoz. A központi igazgatóság nem számított arra, hogy ilyen elkeseredett ellenállásra talál, s a kéthónapos munkaszünet már az egész konzern rentabilitását veszélyeztette. A sztrájkmozgalom elhúzódása súlyos helyzetbe hozta a Ganz-konzern. Itt nemcsak azt kellett figyelembe venni, hogy a hajógyár a konzern teljes kapacitásának mintegy 25%-át tette ki, hanem azt is, hogy a három gyár a legnagyobb mértékben együttműködött, és egynek a kiesése gátolta a másik két üzem zavartalan munkáját.

Ezenkívül a hajógyár öntödei munkáinak a zömét a két másik gyárnak készített félkész termékek előállítására tette ki, s az öntöde üzemszünete nagyfokú zavart idézett elő a termelésben. Május elsejére tehát olyan helyzet következett be, hogy vagy befejeződik a sztrájk, s ez esetben túlórázással, éjjeli munkával a kiesés még nagyjából pótolható, vagy tovább folytatódik a sztrájk, s ennek következtében az egész konzern leáll. De ezzel az esettel reálisan senki sem számolt, hiszen ez a részvényesek legnagyobb nemtetszését, a piacokon a konkurrencia előretörését vonta volna maga után, s olyan igazgatóság nem akadt, mely az utóbbi helyzetet vállalni merne volna. Viszont presztízsszempontból a bedőrendszertől visszavonulni nem lehetett már politikai okból sem, hiszen ez a munkások diadalát s a gépgyáros egyesület tekintélyvesztését jelentette volna. A központi igazgatóság és a Hitelbank kapitalistái szorult helyzetükben már hajlottak volna az egész konzern leállítására, munkásgyűléstükben odáig akartak menni, hogy feláldozták volna az üzletév várható hasznát is, csakhogy a bedőrendszert keresztülrészakolják.⁶¹

A hazai kapitalizmus összérdekeit képviselő kormány ebben a helyzetben lépett közbe, nehogy az elhúzódó sztrájkharc az egyre rosszabbodó gazdasági helyzetben az osztályharc fokozott kiéleződéséhez vezessen. Ezért a kormány részéről nyomást gyakoroltak a konzern vezetőire további engedmények megadása, a szociáldemokrata vezérekre pedig a kompromisszumos megegyezés érdekében. Az újabb tárgyaláson a munkáltatók kijelentették, hogy hajlandók a bedőrendszer megjavítására azáltal, hogy biztosítják a korábbi kereseteket, sőt azoknak, akik elérik a 60 B óraterjesztményt, ötszázalékos béremelést adnak, végül csak azokat bocsátánák el, akiknek teljesítménye az 54 B munkaegységet sem érné el. A tárgyalást a munkaadói nyilatkozat után a népjóléti miniszter zárta be, aki kifejtette, hogy a maga részéről nem erőszakolná a külföldi munkarendszert, mégis felhívja a munkásképviselek figyelmét

az elhangzott könnyítésekre, és elvárja, hogy öt nap múltán nyilatkozzanak álláspontjukról.⁶²

Közben befejeződött a Lakos és Székely-gyári munkáskizárás, mégpedig a munkások győzelmével, mert a munkáltató, akinek saját üzleti haszna igen fontos szerepet játszott állásfoglalásában, kijelentette, hogy amíg a hajógyári sztrájk tart, nem kívánja Ganz-gyári eredetű munkák elvégzését.⁶³

A május 5-i tárgyaláson a munkaadók újabb kedvezményeket jelentettek be. Közölték, hogy július 2-ig visszaállítják a BR bevezetése előtti állapotokat, béreket és üzemi viszonyokat. Hajlandóknak mutatkoztak egy vegyes bizottságban való részvételre, amely a BR magyar viszonyok közötti alkalmazhatóságát tenné vizsgálat tárgyává, és az év végéig jelentést tenne munkájáról. A bizottság jelentése nyomán foglalnának azután állást a továbbiakat illetően. Ezeket a feltételeket a „józan belátás” és a „kölcsonös megegyezésen alapuló, tartós békére törekvő” reformista jobboldali szociáldemokrata vezetők elfogadták. Ezzel elszalasztották a győzelem lehetőségét is, mert a munkások nyolc és fél hetes hősie harca, nélkülözéseik olyan helyzetet teremtettek, hogy még egyheti további kitartás feltétlen győzelmet hozott volna. A szociáldemokrata vezetők úgy vélték, hogy az új munkáltatói javaslatnál előnyösebb ajánlatot nem kaphatnak, és a sztrájk beszüntetését javasolták a munkásoknak. A nehéz harcban elfáradt, kimerült, éhező munkásság hajlott a szociáldemokrata vezetők javaslatára, és május 8-án megkezdődött az üzemben a munka.⁶⁴

A hajógyári sztrájkban a vasasszakszervezet kimutatása szerint 1100 munkás vett részt, rendszeres segélyt 381 munkás kapott. Összesen 33 510 pengőt fizettek ki segélyekre. A termelésből 340 000 munkaóra esett ki. A szakszervezet vezetősége a harcot értékelve megállapította, hogy a hajógyár ifjűmunkásai nagy agilitással támogatták a mozgalmat, miért is a jövőre nézve az ifjűmunkások nagyobb megbecsülését vette programjába.⁶⁵ A sztrájk az adott viszonyok között nem jelentette a munkások helyzetének rosszabbodását, ellenkezőleg, egy rendőrségi jelentés, mely egy sztrájktörő elbocsátásával kapcsolatos, a következőképpen értékeli a sztrájkharcot: „... A sztrájk megszüntével a gyár úgy egyezett meg a szakszervezettel, hogy a sztrájkért senkit meg nem rendszabályoz, kivétel nélkül minden munkást, még a főkolompókat is visszavesz. Ez meg is történt, akik a gyárnak a nagy kárt okozták, azok a megegyezés szerint minden büntetéstől mentesítve vígan dolgoznak. Nedelka (a sztrájktörő), aki tisztességesen dolgozni akart, ebben nemcsak megakadályozva lett, őt a sztrájkolók el is verték és ezért jutalmul a gyár kidobta őt.”⁶⁶ Ez pedig majdnem annyit jelentett, hogy a vállalat szenvedett vereséget, mert még a sztrájk folyamán mellette kiállt munkásárulókat sem volt képes megtartani az üzemi béke helyreálltakor.

A BR elleni küzdelem lényegében egy győzelemmel felérő kompromisszummal ért véget. A sztrájk folyamán a munkásság részéről tanúsi-

tott nagyfokú harckészség, elszántság és szívós akarat, párosulva az öszsmunkásság anyagi és erkölcsi segítségével, az üzemen belüli szervezethez és fegyelmhez — mely a harc közben sem bomlott fel — meghozta eredményét. Még nagyobbak lehettek volna a harc eredményei, ha nem a reformista, opportunistá szociáldemokrata vezetés irányítja a munkások harcát.

1931-ben sor került a BR javított változatának a bevezetésére, s az év végének összegezése azt mutatta, hogy az egyéni munkateljesítmény kb. 20%-kal volt magasabb az 1929. évinél, de ugyanakkor a fizetések is kb. 14—15%-kal nőttek.⁶⁷

Az egyre fokozódó erejű gazdasági válság — mint az előzőkből kitűnt — a hajógyár létét, fennmaradását veszélyeztette. A megrendelések elfogytak, újak nem következtek. Nem hozott javulást a General Electric Company-vel kötött megállapodás sem, amely kb. 8 millió pengő amerikai tőkebevonást eredményezett a konszernnek.⁶⁸ A felmondások egymás után érkeztek a munkásokhoz. „A legnagyobb vasipari vállalat... Váci úti telepén beszüntette a gépműhelyt és háromszáz munkát bocsájtott el. Olyanok vesztették el kenyerüket, akik 35—40 évet töltöttek munkában a gyárban és most öregségükre az utcára kerültek.”⁶⁹ Ezek közül néhányan kaptak ugyan valamelyes kegydíjat a vállalattól, de abból megélni, lakbért fizetni nem lehetett.⁷⁰ Az öntödében most nem a sztrájk, hanem a rendeléshiány miatt állt a munka. Az öntők zömét is elbocsátották, sokat fizetés nélküli szabadságra küldtek, a legsúlyosabb helyzetben levők pedig az igazgatóság „hozzájárulása” alapján mint udvari munkások dolgoztak, hogy némi keresethez jussanak.⁷¹

1933-ig nem sokat változott a helyzet. A hajógyár továbbra is munkahiánnyal küzdött, a megmaradt munkások, az 1929. évi létszám 1/3-a, heti 40—41 órát dolgoztak, s keresetük 34—98 fillér órabér körül mozgott.⁷² A bedőrendszer általános bevezetésre került, de most már nem ezen a munkások által meggyűlölt néven, hanem akkordrendszer elnevezéssel, és a kötelező teljesítményt sem Bedeaux-munkaegységben jelölték, hanem előírták, hogy egy munkaműveletből egy óra alatt mennyit kell elvégezni.⁷³ A hajógyár vezetői tehát tanultak a nagy sztrájkból, és nem akarták üzemiüket újabb nagy megrázkódtatásnak kitenni. Nem így jártak el viszont a konszern urai, akik semmit sem tanulva a hajógyári harcból, továbbra is erőszakolták a BR bevezetését. Ebből kifolyólag 1930 október—novemberében a vagongyár kocsiosztályán 1931 februárjában a vagongyár alvázosztályán, május 8-án pedig az egész vagongyárban munkáskizárás következett be, melyet később a másik két Ganz-gyár munkáskizárása követett, ami által kb. 5000 ember vesztette el kenyerét. A konszern vezetői így próbálták elfogadtatni munkásaikkal a BR-t, mert a hajógyári harcból azt a következtetést vonták le, hogy míg egyes üzemekben a munkásság társaik anyagi támogatásával hosszú ideig tud ellenállást tanúsítani, addig nagy tömegek egyidejű kizárása a munkából a jelentősebb anyagi segítség lehetőségét megszünteti. De ez a számítás is csődöt mondott, s a konszern urai

kénytelenek voltak egyezkedni csaknem három heti eredménytelen kiéheztetési próbálkozás után.⁷⁴ 1932-ben az általános munkahiány minden kísérletezést megghiúsított.

1933-ban a konszern vezetői újból a BR bevezetésével igyekeztek a Ganz-gyárakból nagyobb profitot kisajtolni. A vállalatok gazdasági vezetői a Hitelbank részvényeseinek nyomására még ekkor sem voltak képesek belátni, hogy a válságból, az üzemek kapacitás-kihasználatlanságának kínzó terhétől sem a kényszerfúziókkal, sem a versenytársak elnyomásával, sem a munkásság fokozottabb méretű kizsákmányolásával nem lehet kiutat találni. Még ekkor sem ismerték fel, hogy csakis új gyártmányokkal, technikai újdonságokkal lehetséges fenntartani a Ganz-konzern működését. Ha már az 1920-as években erre az útra térnek rá, másként alakult volna a vállalat helyzete. Tehetetlenségüket még jobban bizonyítja az a tény, hogy ezáltal nem valamiféle új útra léptek volna, hiszen a Ganz-gyárak történetének korábbi fejezeteiből felismerhették volna, hogy Ganz Ábrahám kéregöntésű kerekétől Mechwart András malomhengerszékén, Hartmann és Schoenichen hajóin át a transzformátorrendszer feltalálásáig mindig a nagy jelentőségű technikai találmányok elsők között való tömeges gyártása adta meg a Ganz-gyárak létjogosultságának és fellendülésének alapját. Új gyártmányok nélkül egy olyan óriási gépipari konszernt, mint amilyen a Ganz-gyár, Magyarországon fenntartani és eredményesen működtetni nem lehetett. Éppen ez a felismerés hiányzott az 1920-as évek kapitalista vezetőiből, akik azt hitték, hogy a századforduló óta előállított és akkor kiváló termékeket vég nélkül lehet gyártani. A konszern pozitív erői azonban már kidolgozták azokat a technikai újdonságokat, amelyek a gyárat kivezették később a hullámvölgyből: a Kandó-féle villamos nagyvasúti vontatási rendszert, az automatikus feszültségszabályozót, a hajógyár vonatkozásában a tank- és folyam-tengerjáró hajót, valamint az új hajómotort. Ezek az újdonságok már megvoltak, de a mohó fináncióke, mely a Hitelbank vezetőin keresztül uralkodott a Ganz-konzern igazgatóságában, a gyárak rentabilitását még 1933-ban is úgy vélte egyszerűbben növelni, ha a BR-rel fokozza a munkáskizsákmányolást.

A villamossági gyárban 1933. július 17-én kirobbant nagyméretű BR-ellenes sztrájk, melyet a másik két üzem munkásainak kizárása követett, csaknem egy hónapon át tartott, de a tőkések számára ez sem hozott kedvező eredményt. Az 1933. aug. 19-én felvett jegyzőkönyv hosszú időre csak igen korlátozott mértékben biztosította a BR bevezetésének lehetőségét. A szociáldemokrata vezetők által létrehozott kompromisszumos megállapodásban a munkásmegbízottak kijelentették, hogy „a világgazdasági versenyre tekintettel a magyar gépipar sem zárkozhatik el az üzemek gazdaságosabb kihasználására és a gépipari munka termékenyebbé tételére irányuló intézkedésektől. A Ganz-gyári munkások azonban ezt az átalakulást csak azzal a feltétellel fogadhatják el, ha ez sem életszínvonaluk csökkentését, sem munkaerejük és egészségük

megrontását nem idézi elő.”⁷⁵ A munkáltatók a kormány megbízottainak részvételével folytatott tárgyaláson ünnepélyesen kijelentették, hogy ilyen szándékaik nincsenek, és közölték, hogy a munkásság képviselőivel együttesen kívánják megoldani ezt a problémát. A megegyezés a gyakorlatban is megvalósult, különösen azután, hogy a konszernigazgatóság részéről Vámosy János nyert megbízást az új munkanormák munkahelyek szerinti megtárgyalására, és a túlzásairól és munkásellenes beállítottságáról ismert Klein Ferenc h. vezérigazgató a sorozatos vere-ségek miatt — a részvényesek nyomására — háttérbe szorult.

Az alapmegállapodást követő részmegállapodások, melyeket ettől kezdve minden jelentősebb munkánál írásba foglaltak,⁷⁶ biztosították a Ganz-gyárak munkásainak a korábbi években elért helyzetük megtartá-sát, a magyar gépipar büszkeségét jelentő Ganz-gyáraknak pedig, új vezetőségükkel az élen és új gyártmányaikkal a világszerte versenyben, az eredményes helytállást és a továbbfejlődést.

Duna-tengerjáró hajók építése

Minden országnak érdeke, hogy azokat a gazdasági termékeit, melyeket a belföldi piac nem tud felvenni, vagy amelyeket egyenesen nemzetközi értékesítés céljából állítottak elő, olyan piacokra juttassa el, ahol azokat kedvező feltételek mellett megvásárolják. Magyarország mezőgazdasági termékfeleslegei a korábbi évtizedekben főleg a nyugati kapitalista országok piacaira kerültek, míg az iparcikkek felvevő piacául a fejletlenebb iparral rendelkező közel-keleti és dél-amerikai országok voltak a legkedvezőbbek. Az 1930-as évekig ezekkel az országokkal úgy tartották fenn a kereskedelmi forgalmat, hogy az exportárukat Buda-pesttől Triesztig vagy Fiuméig, esetleg Hamburgig vasúton szállították, majd tengeri hajókra átrakva jutottak el megrendelőikhez. Mivel a szállítási idegen vasutakon és hajókon történt, értékes valutában fizetendő tete-mes fuvardíjak vállalásával járt együtt. Ily módon az export nyereségé-nek nem jelentéktelen hányadát a szállítás felemésztette. A jugoszláv vasutak tarifája pl. egyenesen kedvezőtlen volt, ha a magyar árukat olasz kikötők felé szállították, mert a jugoszlávok érthetően a saját kikötőikből kívánták saját hajóikkal szállítani a magyar árukat, s erre az esetre jelentékeny kedvezményeket is kilátásba helyeztek, de a Horthy-rend-szer külpolitikája még áldozatok árán is igyekezett megakadályozni az ún. utódállamokkal a szorosabb gazdasági kapcsolatok létrejöttét.

Magyarország kelet felé szabad úttal rendelkezett a Dunán, de miu-tán olyan hajó, amely folyamon és tengeren egyforma megbízhatósággal közlekedett volna, nem létezett, továbbá, miután a román kikötőkből nem volt rendszeres hajóközlekedés a keleti országok felé, ennek az útvo-nalnak a kihasználására gyakorlatilag nem került sor. Több hajózási szakember és hajómérnök, akik 1919 után a fiumei gyárból jöttek vissza Magyarországra, nem nyugodott bele ennek a kedvező közlekedési útvo-nalnak a kihasználatlanságába. A szakemberek álláspontja az volt,

hogy a Duna-tengeri úton történő szállítás igen gazdaságos megoldást jelentene, és hogy meg lehet és meg is kell tervezni a folyam-tengeri közlekedésre egyformán alkalmas áruszállító hajót. A legfontosabb követelmény a kombinált hajóval szemben az volt, hogy a Duna-tengeri útvonalon olcsóbban bonyolítsa le a szállításokat, mint a jelenlegi vasút-tengeri hajó útvonalon. Az első gyakorlati próbálkozás az 1918-ban szerzett tapasztalatok alapján történt, melynek során egy gőzüzemű, 350 tonna hordképességű hajót indítottak útnak a Dunán, de csakhamar kitért, hogy a csekély szállítási tér, a hatósugár rövidege és a nagy üzemköltség ezt a hajótípust nem teszi alkalmassá a folyam-tengeri szállításokra. Ezáltal a terv ebben a stádiumában megbukott. Mindenesetre a közvélemény és a gazdasági körök figyelmét a próbálkozás a maga újszerűségével felkeltette és széltében-hosszában vitákat indított meg.

Az 1920-as évek végén vetődött fel először Diesel-rendszerű motorok Duna-tengeri hajón való alkalmazásának lehetősége a világháborúban a bűvárhajók Diesel-motorjainál nyert kedvező tapasztalatok alapján. A Diesel-motor általában nem volt könnyebb a hasonló teljesítményű gőzgépnél, de elesett a kazán és a kazánvíz súlya és helye. Az is a Diesel-üzemű hajómotor mellett szólt, hogy ugyanazon üzemanyagkészlet mellett a gőzhajónál ötszörte nagyobb hatósugárral rendelkezett. Ugyanakkor az olaj mint hatóanyag sokkal kedvezőbb tulajdonságokkal bírt, mint a szén. A Duna-tengeri (továbbiakban DT) hajók hívei ennek a kérdésnek kedvező megoldása nyomán azonnal a Diesel-motorral felszerelt DT hajók felhasználási lehetőségeit kezdték latolgatni. A gazdaságossági előszámítások kedvező eredményeket mutattak. Egyedül a gyakorlati kipróbálás maradt hátra ezek után, mert a különböző érdekcsoportok, amelyek e témával foglalkoztak, más elképzeléseket is felvetettek a kérdés megoldására. A legesélyesebbnek ezek között az ún. komphajó megoldás látszott, melynek lényege az volt, hogy Sulináig a Dunán történő vontatással juttatnának el uszályokat, ott pedig egy komp alakú hajó az uszályokat — árujukkal együtt — hajótestébe venné, és elszállítaná rendeltetési helyére. Onnan a már korábban odaszállított és időközben újból importárakkal megrakott két uszályt visszahozná Sulinába és így tovább. Ennek az elgondolásnak igen sok híve volt, maga Horthy is ezt a megoldási formát támogatta, de a szakemberek nem tartották a szállításnak ezt a változatát gazdaságosnak és technikai zavarok nélkül lebonyolíthatónak.⁷⁷

A komphajók híveinek elgondolásait a Diesel-motoros szállítóhajó gyakorlati kipróbálásával Bornemisza Félix hajóskapitány változtatta meg. Kezdeményezésére a kereskedelemügyi minisztérium kibérelt egy holland hajót, amely a Rajna-vidékről rendszeresen szállított gyógyvizet Angliába. Ezt a hajót Bornemisza Rotterdamban megrakatta áruval és elindította Budapest felé. Útközben — Afrika partjainál — tűz ütött ki a hajó kapitányi fülkéjében, melynek a parancsnok áldozatul esett, és már-már úgy látszott, hogy e véletlen szerencsétlenség az egész terv kudarcát eredményezi, amikor Bornemisza átvette a parancsnokságot, és

végighajózva a Földközi-tengeren és a Dunán, Budapestre hozta a hajót. Az „Appolináris III” próbaútja tehát sikerrel fejeződött be, és eldöntötte a vitát a Diesel-motoros hajó javára.⁷⁸ A próbaút szerencsés befejezése után mindazok, akik érdekelve voltak az ügyben, elismerték a hajó alkalmasságát, de ezen túl nem történt semmi. Az 1930-as évek súlyos gazdasági válságakor nem volt pénz, legalábbis azok kezében, akik vállalkoztak volna ilyen hajó építésének finanszírozására, akiknek pedig volt, azok nem bocsátkoztak ilyen bizonytalan kimenetelű új vállalkozásba, ahol az esetleges kudarc a tőke elvesztését jelentette volna.

Ebben a helyzetben egy látszólag lényegtelen esemény döntötte el a DT hajó sorsát. A görög kormány nyilvános árlejtést tűzött ki egy Szaloniki közelében, a Vardar folyó felett építendő hídra. A versenytárgyaláson a magyar ipar is részt vett, és a lehető legolcsóbb ajánlatot igyekezett adni, mégis a megbízást nem nyerték el, mert az ajánlatot lényegesen megrágította a vasúti szállítás költsége, amely tonnánként 86 pengőt tett ki. A megbízást a német ipar nyerte néhány pengővel olcsóbb ajánlatával. A magyar bizottság egyik hajózási szakembere ekkor rámutatott, hogy hajóval tonnánként 30 pengővel olcsóbban lehetett volna szállítani, s az esetben, ha a vízi szállítás állították volna az ajánlat tengelyébe, lényegesen olcsóbb áron a magyar ipar nyerte volna el a hidépítési megbízást.⁷⁹ Ez a kézenfekvő tény olyan világosan beszélt a DT hajó szükségessége mellett, hogy a kormány nem mutathatott továbbra is közömbösséget a hajó megrendelése ügyében. 1933. december 30-án a MFTR útján a kereskedelemügyi minisztérium kiadta a hajóépítésre a megrendelőlevelet az újpesti gyárnak.⁸⁰ Előzőleg még kellemetlen napokat okozott a DGT magatartása, mert vitás volt, hogy nem fog-e az osztrák vállalat árkonkurrenciát támasztani, de a Ganz vezetői 10 000 P lefizetésével visszaléptették a zsarolásszerűen fellépő versenytársat.⁸¹ A kereskedelmi minisztérium 500 000 pengőt volt csak hajlandó kiadni a hajóra, bár a Ganz vezetői közölték, hogy csupán az előzetes számítások szerint is 45 000 P ráfizetéssel kell számolniuk, mégis elvállalják a munkát, hogy a további megrendeléseket is megszerezhessék.⁸²

A DT hajó tervezése nem jelentett könnyű feladatot a gyár mérnökei részére, mert a folyami és tengeri hajózás feltételei nem azonosak, sőt a legtöbb viszonylatban éppen ellenkezőek. A tengerhajózásban pl. a nagyobb egységek alkalmazása indokoltabb, a folyamon viszont határai vannak a hajók nagyságának. A tengeren fokozottabban előtérbe lépnek a szilárdsági és stabilitási követelmények, míg a folyami hajóknál ezen a téren a legmesszebbmenő takarékoság az indokolt. A sebesség kérdésében is vannak eltérések. A gyár mérnökei azonban nem hátráltak meg a feladatok elől, s mint később kitudt, kiválóan oldották meg azokat. Elsőnek 1934 őszén a „Budapest” DT hajó készült el. A hajó hossza 54 m, szélessége 8,5 m, oldalmagassága 3 m, merülése a Dunán 300 tonna terheléssel 1,85 m, a tengeren 500 tonnával 2,30 m. Kedvező vízállás esetén a Dunán is teljes terheléssel közlekedhetett. A hajó vasszerkezetének egy részét szegecseles helyett villamos hegesztéssel kapcsolták egybe.

A meghajtóerőt két Ganz—Jendrassik-motor képviselte, melyek 145—200 LE kifejtésére voltak képesek, de miután magas fordulatszámmal jártak, a csavarok meghajtására villamos erőátvitelt alkalmaztak.

A hajó vízre bocsátása 1934. augusztus 14-én történt. A hajót „Budapest” névre keresztelték, hasonlóan az 1867 tavaszán vízre bocsátott „Buda-Pest” elnevezésű, vasból készült kerekcső gőzöshöz, és hasonlóan az 1867 után megkezdődött nagy hajóépítési konjunktúrához, 1934 után is fellendülés következett be. A vízre bocsátási ünnepségen levők többsége egyáltalán nem sejtette, hogy nem először építettek az újpesti hajóépítők tengeri használatra szánt hajót, mert ilyen úszótestek már az 1870-es években is készültek a kikötő öblében, Hartmann József második gyárában, de a „Mon Plaisir” és a „Mon Repos” román tengerparti hajózásra készült vízi járművekről senki sem tudott, csak egy-két, könyvtárak mélyén meghúzódó nyomtatott szöveg árulta el később, hogy ilyen építések is folytak. A „Budapest” első próbaútját szeptemberben tartották. Október 6-án indult el a csepeli szabad kikötőből Alexandria felé áruval megrakottan, és november 9-én már szerencsésen visszaérkezett első útjáról az első DT hajó. A „Budapest”-tel kapcsolatban a lehető legkedvezőbb vélemény alakult ki, az érdekeltek és a szakemberek kitűnően tartották a gyár munkáját. A hajó üzembe helyezésével az állam az exportőr támogatására sietett, mert olyan új, olcsó szállítási eszközt bocsátott a külkereskedelem rendelkezésére, melynél a fuvardíj 10%-kal volt kisebb a korábbi szállítási lehetőségekhez képest. Ez igen nagy mértékben elősegítette a magyar ipar keleti országok felé irányuló exportját. Nagy előnyt jelentett az a körülmény is, hogy az árut a feladó szeme láttára rakták be a hajóba, s a rendeltetési helyre való megérkezésig sem átrakni, sem vámvizsgálatok céljából kibontani nem kellett, s végezetül a fuvardíjat nem drága külföldi valutában, hanem pengőben lehetett kiegyenlíteni.

A „Budapest” forgalomba állítását rövidesen követte egy második DT hajó, a „Szeged” megrendelése, amely 1936-ban készült el. 1937-ben már a harmadik DT hajó, a „Tisza” készült el és kapcsolódott be a közlekeleti áruszállításokba. Ez a hajó volt az adott viszonyoknak legmegfelelőbb típus, amelyet azután a további sorozatgyártás alapjául vettek a tervezők, mert az 1936-ban megalakult állami érdekeltségű Magyar Duna-tengerhajózási Rt. újabb és újabb megrendeléseket adott az újpesti gyárnak. A „Tisza” hosszúsága 70 m, szélessége 10 m, magassága 4,70 m, merülése a tengeren 3,10 m, hordképessége 1200 tonna. A hajó minden szempontból jobban sikerült elődeinél. Meghajtására két 400 LE-s teljesítőképességű Ganz—Jendrassik-motort alkalmaztak, de most már nem elektromos erőátvitellel, mert időközben Jendrassik megtervezte a lassú fordulatszámú hajómotort. A tervezők nagy figyelmet fordítottak a hajó önsúlyának a csökkentésére. Így a hajótestnél és a horgonyláncnál jobb minőségű acélanyag felhasználásával lényeges súlycsökkentést értek el.⁸³ 1939-ben készült el a „Kassa” (ma Debrecen) DT hajó, amely a leggyorsabb volt az eddig építettek között, méreteiben pedig azonos volt a

„Tisza”-val. Az „Ungvár” és „Kolozsvár” testvérhajók építését 1941-ben fejezték be, de mindkettő, az összes többi DT hajóval, a háború kitörése után német bérletbe kerülve elpusztult. Az „Ungvár” aknára futott és elsüllyedt, a „Kolozsvár” pedig torpedótalálatból olyan súlyosan megsérült, hogy kijavítása lényegében új hajó építésével ért fel. 1944-ben további két, még névvel sem rendelkező DT hajó állt a sólyaparton, amelyek 1945-ben jóvátételi szállítások céljára kerültek felhasználásra.

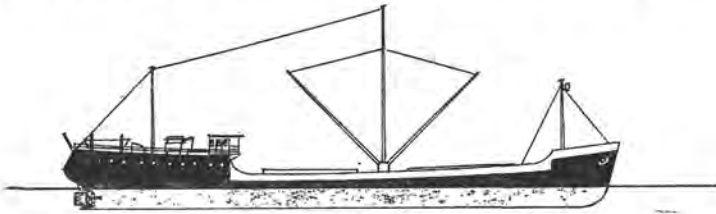
A felszabadulást követő korszakban négy DT egységre csökkent a magyar Duna-tengerhajózás hajóparkja, és a romok eltakarításáig nem lehetett gondolni újabbak építésére. 1950-ben kialakították az üzemben a viszonyoknak legmegfelelőbb DT hajótervet, de gyártásuk helyett a szovjet megrendelésre sorozatban készülő 1100 tonnás tengeri hajókból került néhány magyar használatra, elsősorban azok az egységek, melyeket a gyár terven felül tudott elkészíteni. Az elődök példája azonban nem maradt hatás nélkül az utódokra. A hajózás vezetői felismerték, ha a kapitalista Magyarországnak kifizetődő volt DT hajók gyártása és forgalomba állítása, akkor a mai szocializmust építő országnak is mindent meg kell tennie DT hajóflottájának megteremtésére. Ezek a törekvések nem maradtak eredménytelenek. 1955-től kezdve évente egy-két új egység került ki a hajógyárból a magyar tengerhajózás szolgálatába, s ma már ismét jelentős hajópark áll a külkereskedelem rendelkezésére. A DT hajók korszerűsítése területén sem maradt el a mai hajógyár az elmúlt időszak mögött. Az idősebb és fiatalabb mérnökök közös erővel kialakították a mai fejlettebb technikával lépést tartó nagyobb és gyorsabb 1300—1500 tonna folyam-tengeri szállítóhajókat. Az első új típusú DT hajók 1960-ban kerültek ki az újpesti kikötőből, és a magyar tengerhajózásnak rendszeresen forgalomban tartott, jól bevált egységei.⁸⁴

Hajóépítés az 1934—1944-es években

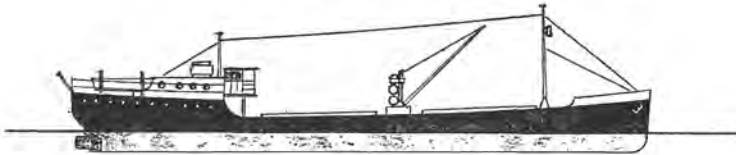
A válságtól sújtott 1933-as év utolsó hónapjaiban egyre több jel mutatott a gazdasági világválság lassan bekövetkező fokozatos enyhülésére. A hajóépítés részére fenntartott gyári területen, a sólyatéren az év végén két épülőfélben levő, korszerű hajó is állt. 1934-ben a „Danube Shell II” tankhajón és a „Budapest” DT hajón kívül még egy dunai motoros áruszállító hajó is elkészült a gyártelepen a MFTR részére. Az előzőekben már szó volt azokról a technikai újításokról, új hajótípusok építésére történt átállásról, melyek segítségével a hajógyár a csődtől megmenekülhetett, de mindezen tényezők együttes hatása kevés lett volna a vállalat fellendítésére, foglalkoztatottságának nagymértékű megjavítására, ha nem következett volna be a válság erejének csökkenése, és ezzel párhuzamosan a dunai, tengeri kereskedelmi szállítások megnövekedése.

A gazdasági világválság enyhülésének egyik oka az volt — s ez főleg a közép-európai országok viszonylatában figyelhető meg —, hogy a válságtól leginkább sújtott, főleg háborúvesztes, vagy a háború után nem kellő mértékben kielégített országokban, elsősorban a hitleri Német-

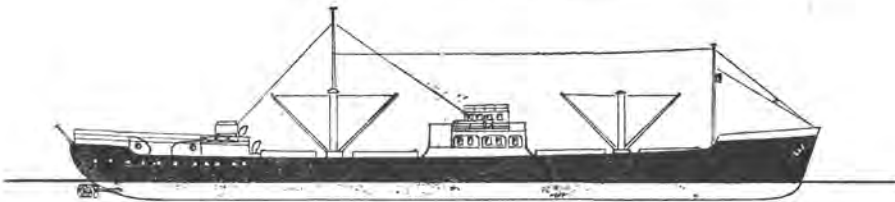
AZ ÚJPESTI HAJÓGYÁRMBAN KÉSZÍTETT HAJÓK RAJZAI:

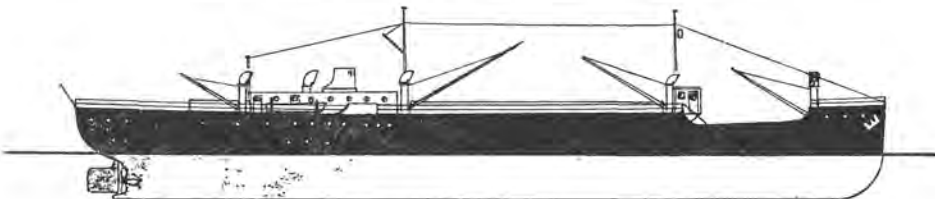
1. «Budapest» 1934. (500 tonnás)

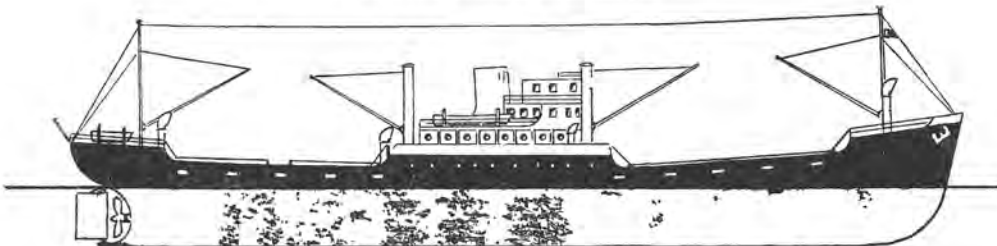
2. «Debrecen» 1939. (1200 tonnás)

3. «Simeis» 1946. (2 100 tonnás)

4. 3 100 tonnás hajó terve

5. «Magyar Vitéz» 1944. (4 000 tonnás)

országban és a fasiszta Olaszországban nyíltan megkezdték a fegyverkezést, az új háborúra készülődést. Az ipari termelésen belül a háborúra készülődő országokban egyre nagyobb teret foglalt el a hadianyagok előállítását végző iparágak részesedése, megkezdődtek a háborús célokat szolgáló út-, vasút-, és hidépítések, egyre növelték a belső biztonsági erők és a hadsereg létszámát, ütőképességét. A német—olasz háborús előkészületek, a nyugati országokkal szemben életbe léptetett elzárkózási politika egyszerűen szükségessé tette az agresszív országok számára a Duna menti kis országok mezőgazdasági termékfeleslegének, nyersanyagkincsének német iparcikkek ellenében való átvételét. De politikai szempontból is kitűnően bevált a német expanziós törekvések gazdasági kapcsolatokon keresztül történő végrehajtásának módszere. Az új háborúra törekvő országok tehát politikai szempontból, de gazdasági szükségességéből is átvették a közép-európai országok évek óta felhalmozódott mezőgazdasági és nyersanyagkészleteit. A nagyobb tételeket átvevő ország a hitleri Németország volt, amely felé Közép-Európából a legkedvezőbb szállítási lehetőségeket a vízi út, a Duna folyama nyújtotta, különösen a nagy tömegű mezőgazdasági és nyersanyagárak szállítása esetében. Ennélfogva az 1930-as évek közepétől a dunai hajózás az összes partmenti országok nagyfokú részvételével újra fellendült. A jelentkező szállítási igényekkel szemben egyszerűen érezhetővé vált a 30—40 évvel korábban épített hajópark elavultsága, elégtelensége — a hirtelen megnövekedett szállítási igényeket a hajózási társaságok nem bírták zökkenésmentesen kielégíteni. Erősebb, olcsóbb üzemű vontatóhajókra, nagyobb hordképességű uszályokra, gyors motoros áruszállítókra, de mindenekelőtt olajszállító hajókra volt szükség, hogy a nagy tömegű árukat és a romániai olajat Németországba szállíthassák. Ezekben az években a légélénkebb árucserre alakult ki a Duna völgyi kis országok és a fasiszta Németország között, melynek igen nagy százalékát vízi úton bonyolították le. Természetesen ez a folyamat éveken át bontakozott ki, és tetőfokát a második világháborúban érte el, de hatása az újpesti hajóépítésre már az 1930-as évek közepén megfigyelhető.

A termelési eredményeket vizsgálva megállapítható, hogy a válság utáni években még aránylag kevesebb az új hajók építése, de a második világháború előtt 1937—1938-ban kibontakozó új gazdasági fellendülés, mely éppen a háborús előkészületek következménye, megnöveli az új hajóépítések számát. Az „igazi” hajóépítő konjunktúra csak a világháború kitörése után, a vasutak erős túlterhelésével kapcsolatban bontakozott ki. A gyári feljegyzések szerint a háború kezdetéig a 677. lap táblázatán szereplő hajók készültek el.⁸⁵

A tárgyalt időszak első három évében tehát alig van új hajóépítés, a következő három év adatai viszont már a hajógyár nagyméretű foglalkoztatottságát tükrözik. A munka zömét a DT hajók, a Shell-társaság olajszállító hajói és az olasz tőkebevonás eredményeképpen szerzett olasz katonai megrendelések elkészítése tette ki. 1936-ban a 4 millió pengős MFTR megrendelésből a hajógyár is megkapta a maga kvótáját, amely

Év	Úszótest neve, rendeltetése	Felhasznált vas és acél tonna	Évi összesítés tonna
1934	Danube Shell II motoros olajszállító hajó	500	1190
	M 12 motoros áruszállító hajó MFTR részére	250	
	Budapest DT hajó	360	
	Elisabeth román úszó elevátor	80	
1935	400 katonai utásponton, olasz hadimegrendelés	240	240
1936	Szeged DT hajó	380	380
1937	Shell XVI, XVII, XVIII 800 t tankuszályok	750	1295
	Román csatornakotró	15	
	Tisza DT hajó	530	
1938	Danube Shell III motoros olajszállító hajó	450	3010
	1101—1102 MFTR 1000 t tankuszályok ..	460	
	Etele, Buda, Hunor 600 t motoros áruszállító hajók	1350	
	Shell XIV, XV, 1000 t tankuszályok	300	
	Széchenyi Diesel-elektromos kerekes vontatóhajó	450	
	Katonai csőpontonok	?	
1939	Magyar 600 t motoros áruszállító hajó ...	450	2520
	Kassa (Debrecen) DT hajó	540	
	Verecke tiszai Diesel-elektromos kerekes vegyes hajó	400	
	MFTR 1103—1109 100 t uszályok	1050	
	Mohácsi átkelő komp	80	

két 1000 tonnás tankuszályból, négy 600 tonnás motoros teherszállító hajóból, egy 1200 LE-s Diesel-elektromos üzemű dunai vontatóból és egy hasonló tiszai használatra szánt vegyes áru- és személyszállító hajóból állt.⁸⁶ 1937-ben további hét 1000 tonnás uszályt rendelt a MFTR. A hajógyár akkori kapacitását a felsorolt megrendelések évekre lekötötték. Az új hajók építésén kívül a hajógyár mellékágai is kivették részüket a fellendülésből. Az öntöde a Jendrassik-motoröntvényeket készítette, a fémöntöde olasz Piaggio-repülőgépmotorok fémöntvényeit állította elő, és a válságot követő belföldi közületi beruházások, valamint az ún. győri program elegendő munkát biztosítottak a híd-, kazán-, és daruépítő részlegeknek is.⁸⁷

Az elkészített hajók jellegét tekintve hasonlóak még nem szerepeltek, most mégis ezek tették ki a termelés döntő részét. Általánosságban a vál-

ság utáni időszak termelési eredményei csak úgy születhettek meg, hogy a hajógyár a válság éveit teljesen átalakította üzemi profilját. Ha ez a profilátalakítás elmaradt volna, az üzem még az 1930-as évek közepére sem emelkedik ki a munkátlanság örvényéből, ha még egyáltalában létezett volna. Gőzüzemű hajók építése, javítása és felújítása, katonai megrendelések teljesítése nem biztosították volna az üzem további fennállásának a lehetőségét.

Az új típusú hajóépítéseket a régi gyártelepen folytatták, ahol a századforduló óta szinte semmi sem változott, sőt a 60 éves, vagy még annál is régebbi épületekben folyt a termelés továbbra is. A nagyobb tömegű rendelés beérkezésekor felvetődött a konzern igazgatóságában a gyár rekonstrukciójának gondolata, de csak a legszükségesebb kiadásokat összefoglaló hajógyári kimutatás szerint legkevesebb hatmillió pengős beruházásról lett volna szó. Ezért a rekonstrukció végrehajtása elmaradt, és az újpesti hajógyárban egészen 1947-ig a régi épületekben, nem korszerű módon folyt a termelés. Az építési módszereket tekintve, még az 1930-as évek második felében is a Magyarországon 1920-ban bevezetett lefejtés alapján készített sablonok utáni módszer uralkodott, amely ugyan jelentősen megnövelte a hajóépítés pontosságát, de 1939-re nagymértékben elavult a nyugati hajógyárakban követett termelési módszerekkel szemben. A rendszer gyakorlatilag abban állt, hogy egy 100 méter hosszú és 20 méter széles rajzablán, az ún. rajzpadlason a hajót összes részleteiben kirajzolták, és a milliméter pontosságú rajz alapján minden alkotórészt könnyű falécekből mintáztak meg. A famintákat azután lemásolták a hajóépítő anyagokra, és a helyesen elkészített sablonok kicsinyre korlátozták a hibalehetőséget. Ehhez a rendszerhez azután hozzáalakították a műhelyekben folyó munkát. Itt a munka lemezajtolással kezdődött, és szakaszonként folytatódott a lemezek simításával, előrajzolásával, fúrásával, vágásával, peremzésével. Ezekkel a műveletekkel párhuzamosan történt a profil megmunkálása, úgyhogy mihelyt a megmunkált anyag a műhely végén kifutott, már szerelésre készen álló hajórészként került az összeállítást végzőkhöz. Mind a műhelyekben, mind a sólyatéren daruk segítettek a kézimunka csaknem teljes kiküszöbölését, elvégezve az anyagmozgatás nagy részét. A lefejtéses sablonokon alapuló munkamódszer bevezetése az 1920-as években lényeges munkamegtakarítást jelentett a tanulmány első részében ismertetett régi munkamódszerrel szemben, mert a munkát automatikusan hibátlanná tette, az alkatrészek összeillesztésénél nem kellett „erőszakosan” dolgozni, ami a hajótest feszültségmentességét biztosította. Az ily módon készített hajók hordképességre, minőségre és élettartamra nézve sokkal értékesebbé váltak, mint sokféle más módszerrel készült hajó, és ennek következtében a braillai hajópiacon a magyar hajóknak általában 10%-kal magasabb árak voltak a kategóriájukhoz tartozó más külföldi hajókkal szemben. Ezt a módszert Európában az újpesti gyárban alkalmazták első ízben.⁸⁸

A lefejtéses sablonrendszernek azonban igen sok hátránya is volt, de felszámolásához pénzre és új építési módzatok kidolgozására lett

volna szükség. Ugyanakkor ez a módszer a tárgyalt korszak végére már elavultnak számított, hiszen a külföldi hajógyárakban már sehol sem alkalmazták. Az újpesti gyár berendezése, technikai felszerelése, gépállománya — miután az 1920-as, 1930-as években elmulasztották felújítását — teljesen elavult, és akadályozta az újabb munkamódszerek meghonosítását. A gyárba belépő idegennek is azonnal szembeünt, a nagy terhek egy részének kézi úton való szállítása, az alacsonyan járó daruk, melyeket a régi műhelyek viszonyaihoz méreteztek, s ezáltal egyformán veszélyeztették a munkást és műhelyben tárolt anyagot, s gátolták a gyorsabb munkavégzést. Hátráltatta a termelést az a tényező is, hogy az anyag a gyár északi részén került kirakásra a vasútból, a megmunkáló műhelyeknek azonban a déli kapuján kellett bevenni, s a gépek elrendezése következtében a megmunkált anyag újból a déli kapukon hagyta el a műhelyeket, ami az anyag útjának háromszoros irányváltozását jelentette, s rengeteg felesleges szállítást okozott. Feltűntek az 1930-as évek végén a nagyrészt szegecsléssel készített hajótestek, jóllehet a gyár mérnökei már az 1920-as évek végén kidolgozták a villamoshegesztés hajótesteken való alkalmazásának technológiáját, de a konzern vezetői nem adták meg a szükséges pénzt a hegesztés általánossá tételéhez.⁸⁹

További gátló körülményt jelentett a szabadban elvégzendő munkák nagy aránya szemben a műhelymunkával. A hajóműhelyekből kikerült 0,5—2 tonna súlyú alkatrészeket daruval továbbították a műhelyekből a sólyatérre, ahol többnyire szegecsléssel, ritkábban hegesztéssel hozzáfogtak a hajólemezek összeillesztéséhez. Ezután végezték el az ún. alapfűtést. A felsorolt munkák elvégzése után, de még a nagyobb gépdarabok beszerelése előtt a hajót vízre kellett bocsátani, mert a sólyadaruk csak 2,5 tonna terhet tudtak emelni. A gépek beépítését azután az úszó, 40 tonna teherbírású, még a Danubius-gyár által a kikötőfelügyelőség részére készített daruval végezték, melyet ilyen alkalmakkor kölcsönkértek a kikötői hatóságtól. Ez a helyzet megkívánta a szerelési-építési munkák nagyobb felének műhelyen kívüli, szabad ég alatti végzését, amit igen sok esetben az időjárás viszontagságai erősen befolyásoltak. A fejlődés iránya ezen a területen az volt, hogy a műhelyben végezzék el az összes lehetséges munkákat, hogy a sólyatérre részben már összeszerelt hajórészek, ún. szekciók kerüljenek. Ennek a fejlettebb építési módnak a bevezetésére azonban csak az 1950-es években került sor.

A hajógyár fejlesztésére és rekonstrukciójára vonatkozó sokféle tervből alig valami született meg. A gyár saját elektromos energiaellátását szolgáló gőzerőközpontok működése 1933-ban megszűnt, és az üzem teljes mértékben városi áramot használt az 1934-ben létesített új transzformátortelep bekapcsolásával. A régi kazántelegek ettől fogva már csak a központi fűtést szolgáltatták. Az egyes műhelyek gépállománya zömében 40—60 éves volt. A hajóműhely nem egy lyukasztója, lemezvágó ollója még a Schoenichen-hajógyár idejében került felállításra. A gép-műhelyben igen sok esztergapad, fúró, köszörű, gyalu a Danubius-gyár megalapítása óta működött, de a gépek nagy részét a századforduló

körül szerezték be. A kazánműhelyben mintegy 50 gép, lemezhajlító, hidraulikus szegecselő még a Danubius-gyár idejéből valók, a híd-műhelyben a fűrők, köszörők és kovácstüzek 1891-ben kerültek a hajógyárba. A vasöntöde kupolókemencei 1898-ban készültek. Természetesen az elavultak és tönkrementek pótlására fokozatosan érkeztek újabb gépek, de a gépi állomány zömét elavultság jellemezte. 1937-ben került sor végül egy korszerű sólyadaru felállítására, s ez megváltoztatta az üzem külső arculatát, mert a daru pályájának szabaddá tételéhez ki kellett vágni a part menti fákat. Egyébként a gyár elrendeződése nem sokat változott a század elejei állapotokhoz képest, s a Danubius-gyárról adott helyszínrajzot itt csak ismételni lehetne, legfeljebb a műhelyek elnevezése és kismértékben belső berendezése változott meg.⁹⁰

Az élénkebb ütemű munka megkívánta a munkáskezek gyarapítását. 1937-re ismét eléri a gyár munkáslétszáma a válság előtti 1200 főt az 1930-as évek elején alkalmazásban állt 300—400 emberrel szemben. A régi munkásgárda visszavétele elég nehezen ment, mert a sokévi pangás idején elbocsátottak időközben más üzemekben helyezkedtek el, s nem szívesen tértek vissza oda, ahonnan mint használhatatlanokat egykor elküldték őket.

1939-ben egy külföldön élő magyar hajóskapitány jelent meg az újpesti gyárban, és azzal a tervvel állt elő, hogy kezdjenek hozzá 4000 tonnás tengeri hajók építéséhez. A konzern óvatos vezetői, mielőtt bármilyen álláspontot foglaltak volna el a fantasztikusnak tűnő tervvel szemben, igyekeztek információkat beszerezni a javaslattevőről. Ezekből az tűnt ki, hogy Barta József volt tengerész és hajótulajdonos, aki jó barátságban áll a kormányzó családdal, nem a legmegbízhatóbb ember, mert vagyonának zömét úgy szerezte, hogy ócska hajókat vásárolt, azokat magas értékben biztosította, majd azután az ócska hajók rendre elsüllyedtek, és ebből kifolyólag különféle pererei voltak a biztosítótársaságokkal. Ha az információ nem is volt teljesen megbízható, annyit mindenesetre meg lehetett állapítani, hogy kalandos múlt állt már Barta mögött, amikor bekapcsolódott az újpesti hajóépítés történetébe. Elgondolása azonban zseniálisnak bizonyult, és igazi jelentősége nem elsősorban az elgondolásban rejlett, hanem főként abban, hogy pénzt sikerült biztosítani nagyvonalú terve megvalósításához. Felfedezte, hogy még a gazdasági világválság éveiből a külföldi érdekltségű magyarországi vállalatok osztalékaikat nem vihették külföldre, hanem kénytelenek voltak a kormány rendeletére a Nemzeti Banknál létesített zárolt számlára befizetni. A zárolt számláról a kormány ugyan nagy összegű kölcsönöket vett fel, de még azon túl is elegendő mennyiségű kihasználatlan pénztöke feküdt benne. Ilyen zárolt számla követelése voltak az Angol—Magyar Cérnagyár Rt.-nak és az Ericsson Művek magyarországi fióktelepének. Rávette a részvényeseket, hogy pénzükből építtessenek hajókat, ugyanakkor a kereskedelemügyi minisztérium támogatásával állami érdekltségű, de külföldi pénzzel működő tengerhajózási részvénytársaságokat alapított a hajók üzemeltetésére.

Bartának ily módon sikerült elgondolásaihoz a pénzt és a létesítendő hajóknak a működési lehetőséget biztosítania, így egyedül csak a hajók megépítése maradt hátra. Az érdekeltek közös nevezőre hozása után az újpesti gyárral elkészítették a 4000 tonnás tengeri áruszállító hajók terveit, majd a nemzetközi hajóosztályozó intézetekkel ellenőriztették a megoldásokat. Minden jól sikerült, és 1939 márciusában már a szállítási szerződéseket is aláírták. A hajógyár a megrendelések beérkezése után megkezdte a sólyatér nagyobbítását, új darupályák felszerelését és a nagy méretű alkatrészek megmunkálásához szükséges új munkagépek beszerzését. A részlettervek elkészítése 1940 tavaszára befejeződött, és akkorra érkezett be a megrendelt vasanyag is. Az év első felében megindulhatott az építés.

A 4000 tonnás hajók építésének még csak az előkészületei folytak, amikor Barta újabb javaslattal állt elő. Mégpedig az eddigieknél nagyobb DT hajók építését ajánlotta a gyárnak. Kiszámította, hogy 2300 tonnás hajók is képesek kedvező vízállás esetén a Dunán egészen Budapestig felhajózni, s miután ezekben az években megnövekedett a Dél-Amerikával folytatott árucseré, célszerűnek vélte az export-import forgalmat magyar hajókkal lebonyolítani. A menetidő 45 nap lett volna, a fuvardíj csekély hányada az idegen vállalatoknak fizetendő összegnek, és a rakodással járó kiadásokat és veszélyeket is el lehetett volna kerülni. Barta egyetlen adatot ismertetett a konszern igazgatóságával, mégpedig elmondta, hogy a Ganz-gyár által Argentínába szállított motorkocsi fuvardíja 8000 dollár, az általa javasolt hajók igénybevétele esetében egy motorkocsinál mindössze 4000 pengő a szállítási díjtétel. A magyar hajón történő szállítás esetén néhány forduló megtakarított fuvardíjából megtérülne a hajó ára. Javaslátát azonnal elfogadták, és egyelőre két 2300 tonnás hajót rendelt meg a Bornemisza és általa felélesztett Nemzeti Szabadkikötő Rt. később 3100 tonnás hajók megrendelésére is sor került.⁹¹

A két 4000 tonnás hajó építésének megkezdésével egyidejűleg elváltalt 2300 tonnás ún. kocsiszállító hajók építése az újpesti, Duna menti kis hajógyárat egyszerre nagytengeri hajók építőtelepévé változtatta, s ezáltal szinte beláthatatlan távlatokat nyitott meg a gyár fejlődése előtt. A hajózási és hajóépítési szakkörök világszerte felfigyeltek arra a tényre, hogy egy tengertől igen messze fekvő országban, az európai szárazföld közepén tengeri hajókat kezdték el építeni.⁹² A magyar hajózás vezetői és szakértői szinte lázba jöttek az új hajók gazdasági eredményeire vonatkozó előzetes számításoknál. A sajtóban arról írtak, hogy a második világháború befejeztével új flotta fog megjelenni a tengereken: piros-fehér-zöld zászló alatt hajózó, legmodernebb egységekből álló folyam-tengeri kereskedelmi hajóhad, amely az ország gazdasági jólétét nagymértékben emelni fogja. A közlések nyomán illetékes vezetők és egyszerű emberek követelték a hajóépítésekre szánt pénzüsszegek emelését, a hajóépítési program gyorsítását.⁹³

A történelem azonban — mint oly sokszor már — most is keresztülhúzta az előzetes számításokat. A hitleri Németország 1939-ben meg-

nemtámadási szerződést kötött a Szovjetunióval, s ennek nyomán a hitleri külpolitikai vonalat szolgáló módon követő magyar kormány kénytelen-kelletlen szintén kiegyezésre kényszerült az ellenforradalmi Horthy-rendszer fennállása alatt annyszor lebecsmérelt és eltemetett munkáshatalommal. Ennek a közeledésnek egyik eredménye volt az 1940 szeptemberében megkötött szovjet—magyar kereskedelmi megállapodás. Szovjet részről főleg nyersanyagok szállítását vállalták, magyar részről ipari termékek kerültek volna exportálásra, így többek között hajók is. A kereskedelmi szerződés végrehajtására 1940 decemberében Moszkvába utazó magyar kormányküldöttségben ott van az újpesti hajógyár két vezetője, felszerelve a szovjet viszonyok számára alkalmas különféle hajótípusok terveivel. A küldöttség tagjai előtt felelevenedtek — az egyik résztvevő visszaemlékezései szerint — a Schoenichen-hajógyár holland származású főmérnökének, Van Overbeekének 40—50 év előtti oroszországi üzletszerző utazásai, és újból felvetődött azoknak a kellemes és a hajógyárak számára sok munkaalkalmat és üzleti hasznot hozó orosz kapcsolatoknak felújítása, amelyeket a századfordulót követő imperialista hatalmi politika és vetélkedés szakított ketté. Feltehetően szovjet részről is ismertek voltak az újpesti hajógyárak által a századforduló előtt és körül a Donra, a Fekete- és Azovi-tengerekre exportált magyar hajók alkalmazásánál szerzett kedvező tapasztalatok, különben talán nem is járultak volna hozzá egy szárazföldi ország részéről felajánlott hajószállítási tervhez. A megbeszélések kedvező előjelek közepette indultak, és a tárgyalók között egyre nyilvánvalóbbá vált a fekete-tengeri jó vízi összeköttetés segítségével kialakítható hajóépítési megállapodások megkötésének szükségessége. Szovjet részről mielőbb szerettek volna kész hajókat kapni, ezért a gyár megbízottai, a korábbi megrendelők jóváhagyása mellett — miután azok a háború miatt amúgy sem tudták volna kedvezően üzemeltetni tengeri hajóikat —, a két épülőfélben levő 4000 tonnás tengeri szállítóhajót ajánlották fel 1941 végéig történő átadásra. A megállapodás aláírására a Ganz Hajógyár és a szovjet Masinoimport külkereskedelmi vállalat között 1940. december 29-én került sor.⁹⁴

1941 tavaszán a Rima Vasmű Rt. — miután országos fontosságú ügyről volt szó — elkezdte a megrendelt vasanyag gyorsított ütemű leszállítását, és 1941 májusában ünnepélyes keretek között megtörtént az első hajó gerincfektetése. Szovjet részről megjelentek a követség és a külkereskedelmi képviselő megbízottai, és a magyar kormány is képviseltette magát. Az újpesti hajógyárban a magyar proletárdiktatúra óta első alkalommal újból kitűzték a vörös lobogókat, és felhangzott az Internacionálé. Alig két hónappal az ünnepség után a hitleri Németország megtámadta a Szovjetuniót, csakhamar a magyar uralkodó osztály is hadat üzent a kapitalista Magyarország iránt mindig barátságos magatartást tanúsító Szovjetunióknak, és ennek az esztelen lépésnek következtében — igaz csak négy évre — megszakadtak a hajógyár és a szovjet megrendelők közötti kapcsolatok. A 4000 tonnás hajókat elkészültük után a

német hadigépezet foglalta le magának,⁹⁵ bár a vállalat vezetői mindent megpróbáltak a hajók megmentésére, többek között svájci cégekkel is tárgyaltak,⁹⁶ de mindez hatástalannak bizonyult a német nyomással szemben. A magyar hajóépítő ipar e két büszkesége német háborús célok szolgálatába állítva, 1944 elején süllyedt el a Fekete-tengeren.

A háború kitörése utáni években fokozódtak a dunai hajóépítések is. Kezdetben MFTR megrendelések, DT hajórendelések gyártásán dolgozott a gyár, de már 1941-től kezdve az üzem termelése mindinkább közvetlen háborús célokat szolgáló építésekre irányul. Német és olasz katonai célra végzett munkák egyre nagyobb helyet foglalnak el az építési lajstromban:⁹⁷

Év	Úszóegység neve, típusa	Felhasznált anyag tonna	Összesen tonna
1940	Baross vontatóhajó	450	2115
	3 db 1000 t tankuszály	515	
	Ungvár és Kolozsvár DT hajók	1120	
	Dereglye	30	
1941	Piemonte olasz vontató	400	1140
	2 db 100 t uszály	230	
	2 db német tankuszály	460	
	Páncélos naszád	50	
1942	7 db 1000 t uszály	1050	4195
	2 db német tankuszály	460	
	4 db olasz tankuszály	860	
	Lombardia motoros vontató	400	
	1 db dereglye	25	
	Magyar Vitéz 4000 t tengeri szállítóhajó ..	1400	
1943	Az 1942. évnél feltüntetett utolsó három úszóegység valójában csak 1943 elejére készült el. Így az 1943. év vasanyag felhasználása	1825	
1944	Magyar Tengerész 4000 t tengeri teherszállító hajó	1400	2720
	Komárom 1200 t DT hajó	1120	
	Szt. Flórián tűzoltó hajó	?	
	4 db páncélos naszád	200	

A háborús évek termelési adatai a felfokozott termelést tükrözik. 1943-ban azután megtorpant a lendület a nyersanyaghiány, a szakképzett

munkások létszámának csökkenése miatt. A meglévő rendelési állomány a hajógyár teljes kapacitását hosszú évekre lekötötte, igen sok építtetőt, köztük külföldieket is kénytelen a gyár visszautasítani, illetőleg csak több éves szállítási terminusokat vállaltak. Az összeomlást közvetlenül megelőző két évben a hajógyár új munkáit egytől egyig katonai megrendelések szolgáltatják: nagy ütemben folytatódott a dunai páncélos naszádok sorozatgyártása. A hajógyár mellékosztályai is haditermelést végeztek. Az öntödében a harckocsi-motoröntvények gyártása az uralkodó.⁹⁸

Az üzem munkásainak helyzete a II. világháború éveiben lényegesen rosszabbodott a háború előtti évekhez képest. A munkások létszáma csaknem 4000 főre emelkedett, s ez a létszám csaknem tízszerese az 1930-as évek elején fennálló munkáslétszámnak. A szervezettség, a munkások szakszervezeti tömörülése, továbbra is igen nagy fokú volt más budapesti gyárakhoz viszonyítva. A helyi szakszervezethez tartozott a munkások kb. 2/3-a, de a nem szervezettek is rokonszenvvel figyelték a szakszervezet ténykedését. Ez a szervezettségi fok önmagában is beszél, a helyi vezetők jó munkáját dicséri, mert az állandóan erősödő fasiszálódás, az ország sorsának egyre szorosabb összakapcsolása a német fasizmus az országon belül is érezte hatását.

A magyar uralkodó osztály kormánya — meg sem várva a háború kitörését — kivételes állapotot rendelt el az egész országban. Az üzemekben katonai személyzeti parancsnokságokat állítottak fel. Ezek feladata volt a munkásság állandó figyelése, féken tartása, az ellenkezők bevonultatása, egyszóval a katonai parancsnokok voltak a háborús kivételes törvények hatálya alá sorolt hadiüzemi munkások közvetlen felettesei. A hajógyár első katonai parancsnoka — egy nyugalmazott őrnagy — megértette és tűrte a munkások szervezkedését, azzal a feltétellel, hogy a termelésben zavar nem lesz. Kikötötte továbbá, hogy ha a munkásoknak bármiféle panaszuk volna, mielőtt bármit is tennének, először vele kötelesek megtanácskozni. A szakszervezet vezetősége elfogadta ezt a kompromisszumot, és ennek megfelelően bizonyos status quo alakult ki, melyet mindkét részről tiszteletben tartottak.

Az üzemi szakszervezet elleni első támadás az egyik üzemi mérnök részéről indult ki, aki az üzemi jobboldali-fasiszta szakszervezetek vezetője volt, s mint ilyen érdemeket kívánt felmutatni gazdái előtt. Horváth mérnök tudatos fasiszta volt, több alkalommal is kijelentette a munkások előtt, hogy likvidálni fogja az üzemben belül uralkodó „zsidó-bolsevista wirtschaftot”. Miután híveket a régi munkások és tisztviselők között nem sikerült találnia, keresztülvitte az üzemi katonai parancsnokságon, hogy új munkások felvételénél főleg vidékieket részesítsenek előnyben. Ez a törekvése eredménnyel járt. A háborús viszonyok közepette amúgy sem volt nagy lehetősége az üzem vezetőségének, hogy válogasson a felvételre jelentkezők között, így történt, hogy nagyszámú erdélyi menekültet vettek fel munkára, akik öntudat szempontjából erősen elmaradtak a budapesti munkások mögött. Ezenkívül erősen fertőzöttek voltak a burzsoá nacionalista eszméktől. Horváth mérnöknek ezért sikerült az erdélyi

menekültek a Nemzeti Munkaközpont elnevezésű fasiszta, klerikális munkásszervezetbe tömöríteni, és ily módon már bizonyos „tömegérővel” is rendelkezhetett a szakszervezet elleni harcában.

Természetesen az üzem szociáldemokrata, kommunista érzelmi munkásai sem nézték tétlenül a fasiszta szervezkedést. 1939-ben, amikor a munkásáruló Peyer vezette szakszervezeti főtanács munkanapnak nyilvánította május 1-jét, nemcsak a kommunista munkások tiltakoztak, hanem az üzemi bizalmi testület is fellépett a határozat ellen. Az üzemen belüli munkásegység ettől a közös fellépéstől veszi kezdetét, és a háborús években végig fennmaradt, egészen a fasiszta rendszer bukásáig. 1940 tavaszán a baloldali érzelmi munkások nagy örömeire hattanagú üzemi kommunista sejt alakult meg, amely a további harcokban biztósította a helyes vezetést, és általában nagy segítséget nyújtott a munkásoknak nemcsak az üzemen belüli problémák megoldásánál, hanem a kül- és belpolitika összes időszerű kérdéseinek megvilágításában. Az illegális kommunista sejt, melynek legismertebb tagjai Kucsera, Lakatos, Tatai és Jolsvai elvtársak voltak, jelentős befolyásra tett szert a munkások között. A kommunisták széles körű egyéni agitációt folytattak, részleges bérmozgalmakat szerveztek, röpiratokat és baloldali sajtótermékeket juttattak el a munkások közé. Az üzemi szociáldemokrata vezetőség hallgatólagoosan, a bizalmi testület nyíltan támogatta a kommunisták munkáját, melynek csakhamar konkrét eredményei születtek.

A kommunista munkások sikerrel szervezték meg a fasiszta Horváth mérnök elleni bojkottot, amelynek eredményeképpen Horváthnak el kellett hagynia az üzemet. Néhány hónapon belül pedig az erdélyi munkások nevelése is annyira előrehaladt, hogy csaknem kivétel nélkül beléptek a szakszervezetbe. Ily módon a Nemzeti Munkaközpont üzemi szervezete elvesztette tagságát, és kénytelen volt beszüntetni működését. Az év nyarán a kommunista munkások kezdeményezésére, bizonyos bérkérdések kedvező elintézése érdekében, sztrájkba léptek a munkások, amely ugyan mindössze egy napig tartott, de győzelmet hozott.

Sajnálatos módon éppen a sikeres sztrájk hívta fel a katonai kémelhárítás, a vezérkar defenzív osztályának figyelmét az üzemre. A katonai parancsnokot erélytelenség miatt leváltották, tömeges kihallgatásokat foganatosítottak, melyeknek befejeztével 11 munkást tartóztattak le. De ezzel a kémelhárító nem érte be. 1940 őszén provokációs géprongálásokat hajtottak végre beépített embereikkel, s a letartóztatások alkalmával megfélemlített munkásoktól hamis vallomásokat csikartak ki. Ez a provokáció azonban lelepleződött, mert a kémelhárítók egyik bizalmi embere a munkások fenyegető gyűrűjében, kénytelen volt írásbeli nyilatkozatot tenni az egész akció előre történt kitervezéséről. Az ügy lezárásáig mégis hónapok teltek el, és a provokáció alapján letartóztatott munkásvezetők szabadon bocsátása igen vontatottan haladt. A kommunista munkások megszervezték a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezését, titkos gyűjtést rendeztek: így sikerült a letartóztatottak minden családtagjának heti 30 P-t juttatni.

A következő években a magyar uralkodó osztály még szorosabbra fűzte a halált hozó német fasiszta szövetséget, és ennek kapcsán az országban belül is egyre inkább a náci-nyilas befolyás erősödött meg. Szó sem volt már olyan üzemi katonai parancsnokokról, akik elnézték a baloldali vasasszakszervezet üzemen belüli tevékenységét. Ellenkezőleg, minden munkás előéletét a legszigorúbb vizsgálat alá vették, a hírhedt „feketelisták”, az ún. Államrendészeti Zsebkönyv adatai alapján. Ezekben a rendőrségi kiadású zsebkönyvekben mindazok neve szerepelt, akik az ellenforradalmi Horthy-rendszer fennállása alatt baloldali, kommunista mozgalmakban részt vettek, és ezért elítélték vagy vizsgálati fogságra vetették őket. A rendszer szempontjából „veszélyes” munkásokról nyilvántartást fektettek le, melynek alapján kijelölték az azonnal bevonultandókat; az üzemi munkásvezetők zömét pedig egy későbbi minisztertanácsi határozat értelmében büntető századokba osztották be, és kivitték a harctérre. A többi, megbízhatatlannak minősített munkást, köztük a szociáldemokrata munkásokat, szigorú megfigyelés alatt tartották, az ismertebbeket pedig elbocsátották az üzemből. Ily módon próbálta a katonai defenzív osztály, a kémelhárítás és a katonai parancsnok visszaszorítani az üzemi munkásmozgalmat, és megrettenteni a munkásokat, hogy erejüket, tudásukat nem kímélve dolgozzanak a fasiszta rablőháború érdekében.

Az uralkodó osztály uniformisba bújtatott és más szekértolóinak harca a munkások ellen végül is eredménytelen maradt. A sorozatos elbocsátások, bevonultatások, megfélemlítések nem törték meg a harcos munkásszervezetet, a kommunisták erejét, befolyását. Ugyancsak hasonló hatása volt a különböző bércsökkenítő, munkafegyelem-szigorító rendelkezéseknek is. Egyetlen jellemző tény ennek alátámasztására: az új hajókon, vízre bocsátás előtt mindig a KMP jelszavai fehérlettek, árbocai-
kon — az üzemi fasiszták nagy bosszúságára — gyakran ott lengett a munkásosztály harcának diadalmas szimbóluma, a vörös zászló, amelyet csak nagy nehézségek árán, több órai „munka” után lehetett eltávolítani.⁹⁹

A háború vége felé, 1944-ben több súlyos bombatámadás érte a hajógyárat és a téli kikötőt, melyek alkalmával néhány hajó elsüllyedt. Az egyre nehezebbé váló gazdasági-politikai helyzet ellenére a régi szervezett munkások, a kommunisták, az üzem igazgatójával együtt (aki 1919-ben jelentős szerepet játszott a proletárdiktatúra hajóipari irányító szervezetében) mentették, ami még menthető volt, és igyekeztek megakadályozni a náci—nyilas terveket az üzem megbénítására: felfegyverkeztek, a kisebb robbantó különítményeket nem engedték az üzembe, a fontos gépek részeit elrejtették, a gépi felszerelés elszállítását megtagadták. A műszaki vezetés pedig — látva az elpusztított Margit-híd esetét — az igazgató kezdeményezésére úszódaruk tervezését kezdte meg, szinte előre látva a többi Duna-híd sorsát is.

1944 végén a Váci úton egyre erősebbé vált a harci zaj, szétvert fasiszta csapatok özönlöttek a Nyugati pályaudvar felé. A gyárból figyelő munkások előtt csakhamar feltűntek a Vörös Hadsereg katonái, új kor-

szakot nyitva nemcsak az újpesti hajóépítés, de az egész ország történetében is.

*

A Ganz-konzern 1944-ben ünnepelte 100 éves fennállását.¹⁰⁰ Ez alkalommal a hajógyárban is ünnepekre készültek, jóllehet az újpesti hajóépítés Hartmann első próbálkozásától — 1863-tól — számítva ekkor még csak 81 éves volt. Mégis a nyolc évtizedes fejlődés eredményei is annyira jelentősek, hogy alkalmat nyújtanak bizonyos megállapítások, összehasonlítások levonására. A hajógyár által épített új hajók számát vizsgálva kitűnik, hogy az 1863—1910-es években — nem teljes adatok szerint — 1428 hajó készült. Az 1911—1914-es években 142 egység, az 1915—1918-as években, a háború miatt titokban tartott termelési eredmények miatt a megadott 59 egység építéséről tájékoztató adat kissé kevésnek tűnik; 1919—1944 között pedig 467 hajó hagyta el az újpesti kikötő öblét. A tanulmány által tárgyalt időszakban tehát az új építések száma 668 volt. A nyolc évtizedes fejlődés összesen 2076 hajót eredményezett a hiányos adatok szerint is. Ez a szám önmagáért beszél, hiszen évi átlagban 25,6 hajó az eredmény. A második szakaszban, vagyis az 1911—1944-es években ez a szám 20,2, de mint a szövegből kitűnt, különösen az 1930-as évek derekától, új típusú, korszerű, tengeri és folyam-tengeri hajózásra egyformán alkalmas, technikailag is értékes újításokat tartalmazó hajókat építettek. Ilyen magas építési számot egyetlen dunai hajógyár sem tudott felmutatni. Óbuda 108 év alatt 1400-nál kevesebb hajót épített, és a linzi gyár centenáris jubileuma alkalmából 763 műtárgy építését mutatta ki.¹⁰¹

Történetünk végére érve megállapítható, hogy az 1863-ban megindult újpesti hajóépítés jelentős helyet foglal el a nyolc évtized folyamán az ország gazdasági, ipari életében, és igen sok új érték előállításával emelte a nemzeti jövedelmet, javította az ország külkereskedelmi mérlegét, több száz munkás és technikai szakember megélhetését biztosította, és nem utolsósorban a külföldi országokban hozzájárult a magyar ipar, hazánk termékeinek megismertetéséhez és megbecsültetéséhez. Sajnos, a rendelkezésre álló adatanyag hiányossága és a tanulmány megszabott terjedelme nem tette lehetővé, hogy minden kérdéscsoportot megfelelő súllyal tárgyaljunk,¹⁰² de remélhetőleg a hajóépítő tevékenységről, a gyár életéről az olvasó az előadottakból világos képet tud alkotni magának. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az újpesti, de az egész budapesti hajóépítés a csaknem 150 éves fennállása óta állandóan fejlődött, előrehaladt, és egyre jelentékenyebbé vált. Ezen a fejlődésen belül jelentős helyet foglal el az immár 100 éves újpesti hajóépítés. Ha ebben az évszázadban voltak is megtorpanások, visszaesések, negatív korszakok, a nagy kezdeményező munkája nem bizonyult hiábavalónak, és emléküket az újpesti kikötőöblöt sorozatosan elhagyó új hajók tartják fenn. Reméljük, hogy a következő évszázad történétírója hasonló kedvező megállapításokat tehet majd munkájának befejezésekor.

J E G Y Z E T E K

¹ A fúzióról és következményeiről részletes tájékoztatást nyújtanak a következő kéziratok: *Grass V.*, A hajógyár története. Bp. 1943. *Verebélyi L.—Kánitz I.*, A híd osztály története. Bp. 1943. *Trsztyenszky J.*, A kazán osztály története. Bp. 1943. — A kéziratok csak részben fogadhatók el hiteles forrásnak, különösen az 1920 előtti időszakra vonatkozó adatok pontatlanok. Az eredeti példányok Palotás mérnök hajógyári üzemtörténeti gyűjteményében (Gh. Dej Hajógyár, Hajószerkesztési osztály) találhatóak. A továbbiakban csak a kéziratokat adjuk meg a jelzetekben.

² *Grass i. m. II.* — *Scharbert Gy.*, volt hajógyári igazgató: A magyar hajóépítés története 1900—1950-ig. Kézirat, Bp. 1951, 2. (Az utóbbi kézirat is Palotás mérnök gyűjteményéből való.)

³ *Kump J.*, Hadihajóépítés c. tanulmánya a Technikai fejlődésünk története tanulmánykötetből. Bp. 1929, 828.

⁴ Üzemi hajóépítési lajstrom. Gh. Dej Hajógyár Termelési Osztály.

⁵ *Bánhegyi L.*, Adatszolgáltatás a hajógyári vasöntöde történetéhez. Kézirat a szerző birtokában. Bp. 1943, 1—2.

⁶ *Grass i. m. 26—27.*

⁷ A fiumei és portorei hadihajógyár fejlődéséről és termeléséről *J. Kaplanek* kéziratosa tanulmánya tájékoztat: Die See- Schiffs- Werften in Fiume und Portore der Ganz und Co. Danubius A. G. sp. 1942.

⁸ *Scharbert i. m. II.*

⁹ Lenin Magyarországról. Bp. 1954, 41.

¹⁰ Az üzemi munkástanács rövidített szövegű jegyzőkönyve ma a Párttörténeti Intézet birtokában van. Jelzete P. I. A. A II. 10/59. Az üzemi események leírása nagyrészt ennek a dokumentumnak a felhasználása alapján történt.

¹¹ Népszava (1918) nov. 17.

¹² Vörös Ujság (1918) dec. 18.

¹³ Vörös Ujság (1918) dec. 25.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Szociális Forradalom (1919) jan. 1.

¹⁶ Vörös Ujság (1919) jan. 8 és P. I. A. A II. 10/59. Beszámol a szocializálásokról *Gratz G.*, A bolsevizmus Magyarországon. Bp. 1920, 342 — *Uő.*, A forradalmak kora. Bp. 1936, 55.

¹⁷ Népszava *Uő.* (1917) jan. 7.

¹⁸ P. I. A. A II. 10/59. Az üzemi munkástanácsnak egy gépfegyver, 15 puská és megfelelő mennyiségű lőszer állt rendelkezésre. Itt említendő meg, hogy az üzemi munkástanács írásbeli ügyvitelt folytatott, és határozatait aláírásokkal, valamint „Ganz és Társa Danubius Budapesti Hajógyárának Munkástanácsa” feliratú korbélyegzővel hitelesítette.

¹⁹ Szociális Termelés (1919) ápr. 16.

²⁰ Vörös Ujság (1919) ápr. 8.

²¹ Vörös Ujság (1919) ápr. 23.

²² Népszava (1919) máj. 3.

²³ Uo.

²⁴ Népszava (1919) máj. 18. A még életben levő 1919-es hajógyári vöröskatonák visszaemlékezései alapján a Hajó—Daru c. üzemi újság 1959. márc. 21-i számában részletes riportot ad a hajógyári munkások harcairól.

²⁵ P. I. A. A II. 10/59.

²⁶ Népszava (1919) jún. 22.

²⁷ *Scharbert i. m. II.*

²⁸ Összeállítás a gyárban 1874—1940-ig épített hajókról. Bp. 1943. Palotás mérnök üzemtörténeti gyűjteményéből.

²⁹ Kimutatás az 1918. év óta a Ganz Hajógyárban épített hajókról. Bp. 1943. Palotás mérnök gyűjteményéből.

³⁰ *Grass i. m. 40.*

³¹ A vállalat a Görögországba küldött munkásokkal megállapodást kötött a munkás elvégzésének feltételeiről, bérekről, szabadságidőről stb. P. I. A. Vasas Szakszervezet (a továbbiakban VSZ) iratai. 1925. — Tőzsdei Kurir (1925) ápr. 25, 9.

³² L. 28. jegyzet.

³³ L. 29. jegyzet.

³⁴ Grass i. m. 41.

³⁵ Központi Gazdasági Levéltár Ganz Okmánytár 121—2—5.

³⁶ Uo.

³⁷ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Évkönyve. 1926—1927. A Ganz—Danubius koncentráció. Bp. 1928, 267.

³⁸ Vámosy J., A Bedaux rendszer a Ganz gyárban. Kézirat, mely a szerző hozzájárulásával nyert felhasználást.

³⁹ Scharbert i. m. 7.

⁴⁰ A Ganz és Társa villamossági- gép- waggon- és hajógyár zárszámadása az 1931. évről. Bp. 1932.

⁴¹ Scharbert i. m. 22.

⁴² A vasas szakszervezet budapesti és környéki végrehajtóbizottságának 1933. máj. 8-i ülése. VSZ 17/1933.

⁴³ Kimutatás a Danube Shell II. önköltségének alakulásáról. Gh. Dej Hajógyár irattára (a továbbiakban: Irattár) Hajószerkesztési osztály.

⁴⁴ Jendrassik György a 20-as években kezdte meg kísérleteit a gyár laboratóriumában. A második világháború idején jelentős kísérleteket folytatott a gázturbinás motorok gyakorlati alkalmazása területén. 1948-ig működött a Ganz-gyárak kötelékében. 1953-ban hunyt el Londonban mint a gázturbinás hajtómotor nemzetközileg ismert kiváló szakembere.

⁴⁵ Népszava (1930) márc. 14.

⁴⁶ Jolsvai Vilmos volt hajógyári illegális kommunista munkás visszaemlékezéseinek alapján. Itt mondok neki köszönetet a tanulmány elkészítése érdekében nyújtott önzetlen segítségért.

⁴⁷ Jolsvai V., A kivált esztergályosok mozgalma. 1924—1930. Párttörténeti közlemények 1959, 150—175.

⁴⁸ L. 8. jegyzet.

⁴⁹ Népszava (1930) márc. 18.

⁵⁰ VSZ 13/1929.

⁵¹ Képviselőházi Napló. 1930. márc. 21-i ülés jegyzőkönyve.

⁵² Budapesti Hírlap (1930) márc. 19.

⁵³ Népszava (1930) márc. 21.

⁵⁴ Friss Újság (1930) márc. 23.

⁵⁵ Népszava (1930) márc. 25.

⁵⁶ Népszava (1930) márc. 30.

⁵⁷ Képviselőházi Napló. 1930. márc. 26-i ülés jegyzőkönyve.

⁵⁸ Népszava (1930) ápr. 6.

⁵⁹ Népszava (1930) ápr. 26.

⁶⁰ VSZ 22/1929.

⁶¹ Tőzsdei Kurir (1930) ápr. 25.

⁶² Népszava (1930) máj. 3.

⁶³ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1955, 417—418.

⁶⁴ Népszava (1930) máj. 7.

⁶⁵ VSZ 22/1929. 1930. máj. 9-i ülés jegyzőkönyve.

⁶⁶ P. I. A. A XIII. (2) 1930. 1.

⁶⁷ VSZ 6/1931.

⁶⁸ A Ganz és Társa villamossági-, gép- waggon- és hajógyár rt. zárszámadása az 1930. évről. Bp. 1932.

⁶⁹ Friss Újság (1930) nov. 5.

⁷⁰ VSZ 22/1929. 1930. nov. 21-i ülés jegyzőkönyve.

⁷¹ Uo. 1930. nov. 21-i ülés jegyzőkönyve.

⁷² Munkabérstatisztika az 1933. febr. 5-i bérhétről. Irattár, bérezési osztály.

- ⁷³ VSZ 3/1931.
- ⁷⁴ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének mozgalmi jelentése az 1930—1932. évekről. Bp. 1933, 26.
- ⁷⁵ VSZ 17/1933.
- ⁷⁶ Az 1936. évi hegesztési munkákra vonatkozó szerződés: VSZ 5/1936.
- ⁷⁷ A Duna-tengeri hajózásról tájékoztató *Bornemisza—Bartos*, Magyarország és a tengerhajózás. Bp. 1942, 242—273. — A komphajó tervet részletesen ismerteti a Magyar Hítel 1929. ápr. 2-i és júl. 8-i száma.
- ⁷⁸ *Bornemisza—Bartos* i. m. 267.
- ⁷⁹ *Scharbert* i. m. 17. A tárgyaláson részt vevő hajózási szakember a forrásként használt kézirat szerzője volt.
- ⁸⁰ Jegyzőkönyv az 1933. dec. 30-i kereskedelemügyi minisztériumi megbeszélésről. Irattár, vegyes iratok gyűjteménye.
- ⁸¹ Werft—Direktion der I. Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft in Budapest. Niederschrift über 8 Nov. 1933. Lévai gyárigazgató feljegyzése a megállapodásról.
- ⁸² Pro memoria a „Budapest” hajó önköltségeit illetően. 1935. jan. 5. Irattár, vegyes iratok gyűjteménye. A részletes számítások szerint a ráfizetés teljes összege 203 000 P volt.
- ⁸³ MFTR prospektus az 1934. évről. Bp. 1934.
- ⁸⁴ *Balogh—Tavasz*; Duna-tengerjáró hajók. Kézirat. Bp. 1950.
- ⁸⁵ Tervosztályi kimutatások, melyeket Dr. Dobay Jenő osztályvezető volt szíves átengedni használat céljából.
- ⁸⁶ Kimutatás a Ganz hajógyárban 1918 óta épített hajókról. Bp. 1943.
- ⁸⁷ *Grass* i. m. 56.
- ⁸⁸ *Bánhegyi* i. m. 18.
- ⁸⁹ *Scharbert* i. m. 7.
- ⁹⁰ Feljegyzés a Hítelbank revizorainak hajógyári tapasztalatairól. 1942. márc. 8. Irattár, vegyes iratok gyűjteménye.
- ⁹¹ *Grass* i. m. 66.
- ⁹² Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztály iratai 940/1941 res. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) II. osztály.
- ⁹³ *Bornemisza—Bartos* i. m. 268. — Magyar Közgazdaság (1939) 27. sz. 12.
- ⁹⁴ A megállapodás szövege a hajógyár irattárában fennmaradt. Irattár, vegyes iratok gyűjteménye.
- ⁹⁵ Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztály 52 571/1941. OL.
- ⁹⁶ Megállapodástervezet a Ganz Hajógyár és a Kelet-Svájci Malmok képviselői között folytatott tárgyalásokról. Irattár, vegyes iratok gyűjteménye.
- ⁹⁷ *Bevend I. — Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944). Bp. 1958, 458. Kimutatás az 1918. év óta a Ganz Hajógyárban készített hajókról. (Palotás mérnök adatgyűjteményéből.)
- ⁹⁸ *Bánhegyi L.*, Adatszolgáltatás a hajógyári fémöntöde történetéhez. Kézirat. Bp. 1943, 4.
- ⁹⁹ Jolsvai Vilmos visszaemlékezései alapján.
- ¹⁰⁰ Ganz Ábrahám valójában csak 1845 tavaszán kezdte meg önálló ipari tevékenységét. Így az ünneplők kissé előbbre hozták a jubileumot.
- ¹⁰¹ 1943-ban a Duna mentén fekvő országokban összesen 16 hajógyár működött, melyeknek munkáslétszáma meghaladta a 8500 embert. Ezek közül magasan kiemelkedett a maga 2420 főnyi munkáslétszámával, termelési eredményeivel a Ganz Hajógyár. (Kimutatás a Duna vízrendszerében jelenleg működésben levő hajógyárakról és azok munkáslétszámáról. Bp. 1943. Palotás mérnök adatgyűjteményéből.)
- ¹⁰² A tanulmány szűkre szabott keretei miatt nem került sor a hajógyári munkásmozgalomnak a tárgyalt időszakra vonatkozó teljes feldolgozására, jóllehet a szerző ezeket az adatokat összegyűjtötte. Teljesen hiányzanak viszont az 1911. évi fúzió óta a hajógyár üzleti, pénzügyi eredményeire vonatkozó adatok, tekintve, hogy csak a konszern összesített adatai állnak rendelkezésre, s azokból nem állapítható meg a hajógyár részesedése. Ezért ennek az igen érdekes kérdésnek a vizsgálatára sor nem kerülhetett, csupán egyes részadatok kerültek elő, melyek

a megfelelő helyen említésre kerültek. Ugyancsak mellőzni kellett a technikai-műszaki fejlődés részletesebb leírását adat- és helyhiány miatt. Végül itt mondok köszönetet mindazoknak, akik munkám elkészítésénél segítséget nyújtottak.

Й. Секереш

ИСТОРИЯ СУДОСТРОЕНИЯ В Г. УЙПЕШТ. II. (1912—1944 гг.)

В истории судостроения г. Уйпешт (Будапешт—Андальфельд), в результате постепенного развития и слияния небольших предприятий, занимавших 30—40 рабочих, до первого десятилетия 20 в. был создан современный судо- и машиностроительный завод, занимающий почти 2500 рабочих. Огромному темпу развития способствовало то обстоятельство, что расположение Будапешта, занимающего центральное место между странами Средней Европы и Балканского полуострова, вдоль Дуная, вместе со сравнительно высоким в свое время уровнем будапештского машиностроения, создали самые благоприятные условия для быстрого и широкого развития судостроения. В эти годы работа судоверфи направлена, кроме удовлетворения потребностей отечественного судоходства, прежде всего в область нижнего течения Дуная: румынские, греческие, сербские и, в более значительном количестве, русские и турецкие заказчики обеспечивали, несмотря на временные кризисы, постоянно повышающееся развитие производства. Выпущенные заводом суда соответствовали потребностям эпохи: строились баржи, различные пассажирские и буксирные пароходы, драги, пловучие сооружения, сконструированные для специальных целей, краны и военные мониторы.

Начиная с 1906 г., под знаком флотостроения первой мировой войны, уйпештский судостроительный завод преобразовался в подсобное предприятие фиумейского и порторейского заводов военных кораблей. Это изменение еще подчеркивалось фузией с заводом Ганц в 1911 г., в результате чего название завода изменилось в А. О. Судо-Машино- и Вагоностроительного завода Ганц-Данубиус. В период от 1912—1918 гг. жизнь предприятия характеризуется подготовкой к войне, а затем непосредственным военным производством. Преобладающая часть заказов поступала от фиумейского завода и от различных военных органов.

После окончания первой мировой войны рабочие завода организовано, сплоченно участвуют в политической борьбе 1918—1919 гг., и первыми среди уйпештских предприятий присоединяются к Коммунистической партии, организовавшейся в ноябре 1918 г. Рабочие с воодушевлением участвуют в борьбе за создание Венгерской советской республики, а затем вооруженно защищают первое венгерское государство рабочих. В эти месяцы управление заводом взяли в свои руки Совет рабочих и наилучшие технические руководители, и тогда, впервые в истории завода, выплачивалась зарплата, достойная человека.

После свержения Венгерской советской республики с помощью превосходящих зарубежных военных сил, с 1920 г., в жизни предприятия наблюдаются явления, указывающие на кризисы, безработица, хроническая неиспользованность производственной мощности. Завод утратил свои прежние зарубежные рынки, а для удовлетворения отечественного спроса предприятие оказывался чрезмерно большим. Все уменьшается количество спущенных на воду новых пловучих единиц, все меньше рабочих работает в цехах. Созданный в 1927 г. и просуществовавший до 1934 г. международный судостроительный артель и заказы военных пароходов правительством не могли препятствовать процессу упадка, коснувшемуся всех судостроительных заводов вдоль Дуная. Покупкой небольших конкурирующих судостроительных заводов за большие суммы и их ликвидации лишь бессмысленно уничтожались производственные силы, а улучшения условий труда добиться не удалось. Прекратил работу также судостроительный завод Шлик—Нихольсон, строивший суда в течение нескольких десятилетий. Для кризиса судо-

строения характерно, что за период с 1891 по 1900 гг. из уйпештского завода ежегодно на воду спускалось в среднем 50 единиц, с 1901 по 1910 гг. — 19 единиц, с 1911 по 1923 гг. — 24 единицы, и с 1924 по 1928 гг. в среднем 5 плавучих единиц ежегодно. Общій кризис 1929—1933 гг. еще более усугубляет кризис судостроения. За этот период в среднем за год было спущено на воду всего четыре единицы, а притом незначительные, меньшие по размерам судна. На верфи, на стапеле растут сорняки в рост человека, численность рабочих меньше 300 человек, огромное предприятие пустеет. Следует установить, что в истории уйпештского судостроения период с 1920 по 1933 гг. — один из самых непродуктивных периодов, для которого кроме указанного характерна также техническая задержка, образно выражаясь — топтание на одном месте.

В 1929 г. А. О. Электричества Ганц также сливается с концерном Ганц, название которого теперь изменяется в А. О. Электрико-Машино-Вагоно- и Судостроительный завод Ганц и К°. Следовательно, при последней фузии из нового названия завода было упущено название Данубиус, указывающее на самостоятельное прошлое судостроения.

Ввиду кризисных явлений дирекция концерна внедряет распоряжения, направленные против интересов рабочих, желая повысить прибыль путем снижения зарплат. В 1930 году попытались применить зверскую систему Бедо, но ответом рабочих была единственная в своем роде 8-недельная забастовка, которая дала некоторые положительные частичные результаты. После 1933 г. тактика дирекции концерна Ганц изменяется и вместо антирабочих мероприятий на первый план выступает вопрос выпуска новой продукции, причем дирекция, смягчая острую эксплуатацию рабочих, старается снизить миллионные убытки производством новых двигателей Йендрашика, моторвагонов, моторпоездов, новых электрических машин и новых типов судов.

После 1934 г. в придунайских государствах наблюдаются признаки новой конъюнктуры судоходства и судостроения в связи со стремлениями фашистской Германии и Италии к экспансии в центре которых находилась унификация небольших придунайских государств путем развития торговых отношений. Достижению этой цели способствовал водный путь, предоставляющий превосходную возможность для сравнительно быстрого и дешевого транспорта запасов сырья и сельскохозяйственных продуктов этих небольших стран. Задачи судоходных обществ расширились, и вместе с этим выяснилось, что имеющийся флот недостаточен и слишком устарел. Поэтому, во всех дунайских судостроительных заводах начинается бурная деятельность по судостроению, и разумеется, в этом участвует также уйпештский завод, и даже свидетельствует о значительном техническом развитии. Пришлось построить новые, рентабельные суда большей мощности, буксиры с более дешевыми расходами по эксплуатации, грузовые суда большей грузоподъемности и нефтеналивные танкеры. Поэтому на предприятии вместо устарелой системы паровых двигателей сконструировали винтовой движущий механизм системы Дизеля, работающий на тяжелом жидком топливе при помощи двигателей Ганц—Йендрашика; приступили к серийному производству танкеров и барж, и, на удивление международному пароходству, создали совершенно новый тип судна, равным образом пригодный как для речного, так и для морского плавания, так наз. Дунайское мореходное судно. Воплощая проекты, разработанные Иштваном Сеченьи почти 100 лет тому назад, новый тип судна обеспечивает регулярное непосредственное водное сообщение между Венгрией и странами Средиземного моря. Новая продукция завода оправдала ожидания и пользовалась успехом, что привело к новому подъему в истории завода. Еще до второй мировой войны был модернизирован венгерский флот, и это означало дальнейшую работу для уйпештского судостроительного завода.

В первые годы второй мировой войны был осуществлен, быть может, самый важный проект в истории завода, означавший переход к совершенно новой области производства, и являвшийся блестящим доказательством технического уровня предприятия: началась строение судов водоизмещением в несколько тысяч тонн, исключительно для мореходства. Осенью 1938 года был составлен проект мореходного грузового судна в 4000 тонн, с дизель-электрическим приводом, и на

основании этого проекта весной 1939 г. заводом был получен первый заказ на два объекта. Необходимый капитал обеспечивали, — и это являлось результатом ловкости финансового руководства, — из денег заблокированного счета венгерских предприятий с иностранным капиталом. Были созданы также проекты для судна в 2300 тонн для речного и морского плавания и мореходного судна в 3100 тонн. На верфи начинают строить два судна в 4000 тонн и одно судно в 2300 тонн, наряду с серийным производством окончательно сконструированных речно-мореходных судов в 1200 тонн. Строительство крупных мореходных судов закончилось в 1944 году, и они отлично выдержали пробную эксплуатацию. Значит, предприятие успешно решило конструкцию плавучих единиц, предназначенных исключительно для мореходства, и благодаря этому расположенный в центре континента речной судостроительный завод стал строительным пунктом мореходных судов, а это означало не только технико-финансовый успех, но одновременно выдвинуло уйпештское предприятие из ряда речных судостроительных заводов, освободило его от влияния быстро чередующихся периодов конъюнктуры и кризисов речного судоходства и открыло необозримые перспективы для его развития.

Во время войны завод работает над немецкими, итальянскими и венгерскими заказами, но для осуществления огромной строительной программы больше не предоставляется возможности. Соответственно повышенным требованиям за 1940-ые годы постоянно возобновляется, улучшается и расширяется оборудование, машинный парк завода. Строится несколько новых цехов. К концу войны предприятие подвергается нескольким тяжелым воздушным бомбардировкам. В ходе боевых действий в связи с освобождением Будапешта вооруженные рабочие завода с успехом препятствуют осуществлению плана немецких фашистов по парализации предприятия, и после окончания боев рабочие завода единодушно и воодушевленно приступают к производству, строительству новых судов.

В истории уйпештского судостроения до конца 1944 г. было спущено на воду около 1650 судов, среди них около 500 оборудованы машинами, остальные отчасти грузовые суда, отчасти построенные для специальных целей плавучие корпуса. После 1934 г. строились преимущественно моторные, высокой мощности, отвечающие новым техническим требованиям объекты. Принимая во внимание число, стоимость и технический уровень плавучих сооружений, построенных на уйпештском судостроительном заводе, можно установить, что строительная деятельность, превышающая 1650 единиц, не знает подобного среди дунайских судостроительных заводов, и поэтому уйпештский завод уже до 1945 г. заслуженно считался самым значительным и самым деятельным придунайским судостроительным заводом. За последующие годы, после освобождения Венгрии, в истории речного судостроительного завода впервые в мире осуществлялось крупносерийное производство мореходных судов современного исполнения, и благодаря этому еще более возросла слава и значение уйпештского завода среди судостроительных заводов континента.

ROZSNYÓI ÁGNES

Budapest hétköznapijai a felszabadulás után

Január 18-án, amikor a pesti hadműveletek befejeződtek és a polgári lakosság szörnyű megpróbáltatások után a sötét pincékből feltámaszkodott a napvilágra, halott várost pillanthatott meg. Az utcákon a házsorok romokban heverték, a meglevő üzletek redőnyei feltörve, az üzletek kifosztva, az utakon a szétlőtt harckocsik, ágyúk torlaszolták el a romok által itt-ott véletlenül szabadon maradt úttesteket, melyeken mindenütt állati és emberi tetemek heverték. A halottak: katonák, polgárok, gyermekek, nők részben a harci események következtében, részben a nyilasok esztelen gyilkolási vágyának áldozataként pusztultak el, egyesek pedig „egyszerűen” éhen haltak, vagy betegség lett úrrá legyengült szervezükön.

Az életben maradt lakosság elé a főváros borzalmas képe tárult, melyet statisztikai adatok beszédesen mutatnak. Budapest csaknem 40 ezer épületéből mindössze 10 323 (26%) maradt csak épen. Súlyosan 27 826 (70%) sérült meg és 1494 ház teljesen megsemmisült (3,8%). (Ezekben a számokban az üveg és a tetőkárok nincsenek feltüntetve.) Az épületállomány kétharmad részének rongálódott meg a teteje.¹

Gáz- és villanyszolgáltatás az első napokban egyáltalán nem volt, részben a hálózati hibák, de főként az energiaszolgáltatáshoz szükséges szén hiánya miatt. Az erőműveket ért súlyos háborús károkat a fagykár még tetézte. Az áramellátásra jellemző, hogy míg 1944 január–májusában 186,2 millió kWó volt az áramszolgáltatás, 1945 január–májusában összesen 28,6 millió kWó volt a termelés.² A közlekedés is szünetelt, az áramhiány mellett a tárgyi veszteségek is bénították a forgalom megindítását. A BSZKRT személyszállító kocsiparkjának 1854 egységéből 900 maradt üzemképes. A BHÉV 418 járművéből 128 maradt meg. A hálózat 719 km-es vezetékéből 650 km pusztult el. A pesti villamosvonalak felső vezetékének 90%-a (30 km) megsemmisült.³ A pályatestek is erősen megrongálódtak.⁴ Romokban heverték a hidak is. Hiányoztak a lakosság élelmiszerellátásának alapvető feltételei is.

Bár az 1944. évi termés a háborús évek egyik leggazdagabbja volt, már 1944 második felében komoly nehézségek mutatkoztak a főváros élelmiszerellátásában. 1944 szeptemberétől, részben az ország hadműveleti területté válása folytán szállítási zavarok keletkeztek. Még döntőbb

volt, hogy ezt a termésmennyiséget a több százezer főnyi német katona ellátása és garázdálkodása is terhelte. Ennek következtében már 1944 őszén — a háború alatt amúgy is lecsökkent — tartalékokat sem sikerült pótolni. A nyilas és német rablás Budapest meglevő csekély készleteit is nagymértékben felemészttette, és a háromhetes ostrom alatt a magánkészletek is jórészt elfogytak. Budapest több mint 1 milliós lakossága szintén minden élelmiszer nélkül nézett az elkövetkező napok elé. A fővárost éhínség fenyegette. Az 1944. évi termésből itt-ott véletlenül megmaradt készletek csak cseppet jelentettek a tengerben az éhező város számára. A főváros lakosságának átlag napi 90—100 vagon élelmiszerre volt szüksége. Ezzel szemben az ostrom utáni első napokban semmi remény nem volt arra, hogy valami élelmiszer érkezzon. A szállítási nehézségek és az élelmiszerhiány együtt jelentkezett, hiszen az ország nyugati felén még folytak a harcok, a felszabadult területekről pedig a vasutat ért súlyos károk következtében az esetleges összegyűjtött készletek szállítása okozott nehézséget.

A fővárosi közéleti intézmények — melyeknek a lakosság nagy részének ellátását kellett biztosítaniuk —, mint egy februári jelentés beszámol róla, teljesen készletek nélkül maradtak.

A községi kenyérgyárban a munkát nem lehetett elkezdni, mert nem volt sem tüzelőanyag, sem liszt, sem élesztő a kenyérgyártáshoz. A községi lóhúsüzemben az istálló és a gyárépület elpusztult. Ennek ellenére „dolgozhatnánk — szól a jelentés —, ha a lovakat a lakosság nem az utcán vágná le és osztaná szét”. A tétényi sertéshizláló 7100 sertése pusztult el a németek, a nyilasok és a környékbeli lakosság fosztogatása következtében. (A jelentés idején Nagytétény még harci terület volt.) A marha- és sertésközvágóhidak is üresen álltak.⁵

*

Budapest lakossága természetesen már a harcok alatt tisztában volt azzal, hogy a szovjet csapatok győzelme új élet megindulását jelenti. A lakosság jelentős része nagy reménységgel tekintett az új élet elé. Nem csekélyre volt tehető azonban azoknak a száma sem, akik bizonytalansággal, várakozással, bizalmatlansággal várták ezt az új életet. Az első napokban sok emberben merült fel a kérdés: a romos, összelőtt, éhező városban lehet-e életről egyáltalán szó. Vajon a főváros sokat szenvedett lakossága most az új élet küszöbén hogyan fogja legyőzni az éhínséget?

Az általános bizonytalanság és várakozás légkörében az volt a fő kérdés, hogy lesz-e olyan erő, mely szervezeten élére áll a nehézségek leküzdésének és példájával, irányításával buzdítani tudja erre a munkára Budapest népét. Szinte a felszabadulással egy időben, január 19-én a Párt Tisza Kálmán téri helyiségében elkezdődött az MKP budapesti szervezeteinek kiépítése. Ugyanekkor érkezett Budapestre a Debreceni Ideiglenes Kormány megbízottja, Vas Zoltán, aki felvette a kapcsolatot

a budapesti kommunistákkal. Hamarosan megkezdődtek a tanácskozások arról, hogy mi legyen az első teendő, miként biztosítható, hogy Budapesten megteremtődjenek az élet kialakításának előfeltételei.

Az elkövetkező hetek, hónapok sajátos szakaszát képezik a felszabadult Budapest életének. Az ország nyugati felén még folynak a harcok, az új demokratikus kormány még Debrecenben van, és természetesen oda helyeződik a politikai élet központja, ott csírázik ki az új demokratikus rendszer. Budapesten, mely a magyar nagyipar központja, a magyar ipari munkásság egyik fő centruma, és így a demokratikus kibontakozásnak is jelentős bázisa kellett hogy legyen, még a közvetlen létfenntartásáért folyt a harc. Ez a kérdés állt a felszabadult Budapest életének középpontjában.

Ezt a küzdelmet kívánja bemutatni e tanulmány, nyomon kísérve Budapest fejlődését a felszabadult Budapest történetének első szakaszában. Ezt a szakaszt Budapest felszabadításától kb. április végéig számíthatjuk. A kormány Budapestre költözése április második felében, a második világháború győzelmes befejezése mintegy pontot tesz a főváros történetének e fejezetére. Ezt a korszakot kezdetben a munka megindítására, az életfeltételek biztosítására irányuló erőfeszítések jellemzik, hogy mind erőteljesebben nyomuljanak előtérbe a demokratikus átalakítás politikai problémái is. Májussal, midőn Budapest ismét az ország tényleges fővárosa lett, midőn a fasiszta Németország leverése demokratikus életünkben is új szakaszt jelentett, Budapest — leküzdve a szörnyű megpróbáltatásokat — ismét az ország gazdasági és politikai életének vezető erejévé vált.

*

Rendkívül bonyolult és igen nehéz feladatokat kellett megoldani ahhoz, hogy a harci cselekmények megszűnte után meginduljon a tevékeny munka, az élet normalizálása. Világos volt, hogy az elkövetkező hónapok központi kérdése az élelmiszerellátás lesz, de a romeltakarítás, a közüzemek megindítása, az egészségügy megszervezése ugyancsak elengedhetetlen feltétele a főváros megmentésének. Nem volt kétséges, hogy e feladatok megoldása csakis jól megszervezett vezető erő irányítása mellett, a lakosság tevőleges részvételével képzelhető el. Az első napokban látszólag mind a két feltétel hiányzott. A Kommunista Párt 25 évi illegálitás után megalakult helyi szervezetei még nem tudtak az egész lakosság munkáját irányító szervvé válni, és maga a lakosság is az ostrom hosszú hetei után az új helyzetet bizonyos várakozással szemlélve, csak az élet legegyszerűbb fenntartásához szükséges tevékenységet fejtette ki. A szovjet katonai parancsnokság január 20-i parancsa és a kommunisták kezdeményezésére megalakult Magyar Függetlenségi Front felhívása adta az első lökést, mely az élet szervezett megindításának kiindulópontját képezte. Mind a budapesti katonai parancsnokság első rendelete, mind a MNFF felhívása azokat a legfontosabb teendőket jelölte meg, melyeket a lakosságnak a saját érdekében végre kell hajtani.⁶

E kezdeményezéseknek a jelentősége elsősorban erkölcsi erejükben rejlett. Egyrészt azért, mert a lakosság bizonyoságot nyert a szovjet csapatok támogatása felől, másrészt azért, mert már láthatóvá vált egy kibontakozó magyar vezető szerv, mely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az újjáépítés munkájában összefogja Budapest valamennyi dolgozóját. Január utolsó napjaiban, midőn még Budán folyt a harc, ez a munka elsősorban az utcáknak a tetemektől és a legveszélyesebb romoktól való megtisztítására terjedt ki. De a Szabadság című napilap, melynek megjelentetése is már az új élet megindításának egyik első eredménye,⁷ már napról napra hírt adott Budapest újjáépítésének első lépéseiről. A január 26-i számban például már olvashatták az éhező fővárosiak, hogy bár alig maradt meg mozdonyaink tíz százaléka, mégis nyolc vasúti vonal rendbe hozásával Pestet összekötötték az ország már felszabadult területeivel.⁸ A közüzemek dolgozói nagy erőfeszítéseket tettek, hogy az üzemeiket legalább bizonyos fokig működőképessé tegyék. A közélet és az egészségvédelem biztosítása szempontjából a legegyszerűbb feltétel, a vízszolgáltatás megindítása is — bár még csak részlegesen — elkezdődött. A romeltakarítás, a szemétszállítás és a hullák elszállítására a közlekedési dolgozók a vágányokat tisztították meg és a főútvonalak megrongált vezetőkeit szerelték fel.⁹ Az első napokban folyt már a telefonközpontok romtalanítása és üzembe helyezése is. A posta műszaki és fizikai alkalmazottai szinte teljes létszámban — mint megállapították — „egyelőre vezetőség nélkül” vették fel a munkát.¹⁰ Február első felére kezdtek a helyi jelentőségű és jobbra elszórt üzemi szintű kezdeményezések egy szélesebb, a város megmentésének valamennyi főbb kérdését felölelő elgondolásba bekapcsolódni. Az ideiglenes kormány Debrecenben már január közepén foglalkozott Budapest közéletével. A megoldás azonban egyáltalán nem volt kézenfekvő, így a polgári pártok és a Szociáldemokrata Párt is visszariadt attól, hogy saját emberére bízva a feladat végrehajtását, attól tartva, hogy esetleges sikertelenség pártjukra üt vissza. Így került sor arra, hogy Budapest élmezőnyének megoldását is — mint a fiatal demokrácia egyéb nehéz feladatait — az MKP vállalta magára. Javaslatára a kormány Vas Zoltánt nevezte ki Budapest közellátási kormánybiztosává. Az első napokban még nem volt semmiféle kialakult terv e nehéz feladat végrehajtására.

Elvileg fennállt a lehetősége annak, hogy a megmaradt készletek számbavételével Budapest jövőbeni ellátását is a legszigorúbb kötött gazdálkodás alapján próbálják megoldani. Ez azonban több okból nem látszott lehetségesnek. Egyrészt a magánosoknál felhalmozott készletek összegyűjtéséről és esetleges igazságos elosztásáról nem lehetett szó, mert a legteljesebb és leggazdaságosabb elosztás esetében sem tudták volna Pest ellátását néhány napnál tovább biztosítani. A kötött gazdálkodás további előfeltétele pedig, hogy a központi szervek vidékről rendszeres élelmiszer-utánpótlást kapjanak, egyáltalán nem volt biztosítva. Ebben a helyzetben a kommunista vezetők felismerték, hogy valamiféle szigorú kötött gazdasággal való kísérletezés nemcsak hogy

nem vezethet eredményre, de azzal a veszéllyel fenyeget, hogy még súlyosabbá teszi Pest lakosságának élelmezési problémáit. A kizárólagos kötött gazdálkodás ellen szóltak más érvek is, így elsősorban az, hogy a kötött gazdálkodás megszervezett állami irányítást feltételez, sőt az elosztás szinte valamennyi problémáját arra hárítja át. 1945 elején azonban nemcsak az okozott nehézséget, hogy ilyen szerv nem létezett, hanem az is, hogy ebben az esetben nem lett volna mód a lakosság kezdeményező készségét ebben az irányban felhasználni.

Éppen ezért az MKP lényegében a szabad gazdálkodás mellett döntött, melyet természetesen kiegészített a központi készletek, illetve a központba beérkező készletek igazságos elosztásával. Az MKP tehát nemcsak minden erőfeszítést megtett, annak érdekében hogy megteremtse az alapokat Budapest szervezett élelmiszerellátására, hanem módot nyújtott, sőt támogatta a lakosság kezdeményezését is a nem központi készletekből származó élelmiszer-felhozatal és kereskedelem szabaddá tételével. A szabad gazdálkodás engedélyezése természetesen szintén nem oldhatta volna meg a problémát önmagában, mert fennállott a veszély, hogy ez feketézést, lánckereskedelmet, élelmiszeruzsorát tesz általánossá. A közellátási kormánybiztosság tehát arra törekedett, hogy a már ténylegesen dolgozó munkások, gyermekek, ellátatlan betegek és öregek számára maga tudja biztosítani a létminimumhoz szükséges élelmiszereket, így ellensúlyozva a szükségképpen jelentkező üzérkedési törekvéseket.

Ezekből a megfontolásokból kiindulva kezdett munkához Budapesten a Közellátási Kormánybiztosság, mely fokozatosan támaszkodhatott a főváros kiépülő hivatali apparátusára is, ahol a közlelmezési ügyosztályokon megindult a munka. Ez a dolgozók munkába állítása, a károk felmérése, a legelmeibb munkafeltételek biztosítása és a létminimum megteremtéséhez szükséges készletek összegyűjtése és kiosztása érdekében tevékenykedett. Az emberek nagy többsége azonban nem is várta a központi kezdeményezést, hanem, ahogy egy kissé magához tért, nagy lendülettel kezdett munkához. A Szabadság január 26-i száma „Így indul az élet a romok felett” című cikkében színesen festi le az ostrom utáni első napokat: Az emberek „... munkaváró kedvvel igyekeztek elfoglalni helyeiket... a legelső üzletredőny, melyet felhúztak, egy borbélyé volt... A vendéglők közül is sok kinyitott. Csak ebédet, egy tál ételt szolgálnak fel, mindenkinek magával kell hoznia a tányérját és evőeszközeit. A vendégek számot kapnak, ennek ellenében adják ki az egész mély tányért betöltő főzeléket.” Az egyik ilyen vendéglő vezetőjének nyilatkozata szerint csak „a legnagyobb nehézségek árán tudjuk megoldani a közönség élelmezését, de emberi kötelességünk az eddig éhezőkön segíteni. Munkánkat nagyban elősegítették az orosz katonai hatóságok, melyek biztosítják számunkra — a mi üzemünkben napi ezer ember — ebéddel való ellátását.”¹¹ Az élelmiszerkészletek nagy részét ebben az időben a Vörös Hadsereg bocsátotta Budapest népe rendelkezésére. Február elején négyszáz tonna

élelmiszert (kétszáz tonna liszt, kétszáz tonna árpa) juttatott a legínsége-sebbeknek a házmegbízottak útján.¹²

Február első felében azonban alig mutatkoztak az élelmezési helyzet valamelyes javulásának a jelei. A Közellátási Kormánybiztosság még nem tudott a vidékkel megfelelő kapcsolatot kiépíteni, annál is inkább, mivel a debreceni ideiglenes kormány közellátási miniszterétől kevés támogatásban részesült. Február első felében mindössze egyszer, körülbelül kétfézer kilogrammos zsírküldeménynel járultak hozzá a budapesti kórházak betegeinek ellátásához.¹³ Sokkal inkább látszott a tiszántúli kommunista megbízottak munkájának eredménye. A MKP vidéken is a Párt egyik legfontosabb feladatának ítélte Budapest meg-mentését, melyet Rákosi február 16-i beszédében nyomatékosan hang-súlyozott is.¹⁴ A vidéki kommunista funkcionáriusok fokozottan töre-kedtek arra, hogy bizonyos készleteket gyűjtsenek össze. Február végére, március elejére sikerült — ha nem is nagy mennyiségben, de többé-kevésbé rendszeresen — ellátni Budapest lakosságát.¹⁵

A felszabadulás utáni idők tanúi élénken emlékeznek még a február—márciusi napokra, amikor a Nagykörút megtisztított vágányain mozdonyhúzta tehervillamosok álltak meg, melyeken lelkes fiatalok minden ellenszolgáltatás nélkül, hatósági áron osztották a budapestiek-nek a burgonyát, a lisztet, aszerint, hogy mit tudtak szerezni. Különös jelentősége volt ezeknek a kiosztásoknak, hogy a napi áron, igen olcsón osztották, ami a kezdődő feketepiac árainak mérséklését is magával hozta. Az MKP és az SzDP külön felügyelőket bízott meg azzal a fel-adattal, hogy a befutó élelmiszervonatokat őrizzék és a szabályos elosz-tást biztosítsák.¹⁶ Március közepéig mintegy 150 vagon élelmiszer érke-zett a fővárosba¹⁷ a közellátási kormánybiztos rendelkezésére. Termé-szetesen, ha figyelembe vesszük, hogy ez a háború alatt a budapesti felhozatal két napi mennyiségének felelt meg, jelentéktelennek tűnik. Valójában azonban hatalmas eredmény volt, hiszen március közepére éppen ebből a felhozatalból sikerült megindítani a pékek munkáját, biztosítani, hogy mindenki legalább néhány dekagramm lisztet és meleg ételt kaphasson. Március közepére már nemcsak liszt, de tojás, hagyma, dohány is került kiosztásra, és a Közellátási Kormánybiztosság a Vörös Hadsereggel együtt naponta kétfélszázézer ember részére biztosított egytálételes ebédet.¹⁸

A Szabadság című napilap,¹⁹ midőn az első eredményeket össze-gezte, megállapította, hogy sikerült leküzdeni a szervezetlenség, a teljes élelmiszerhiány nehézségeit. Valóban, március közepétől a közellátást sikerült oly mértékben stabilizálni, hogy Budapest élelmezésében a központi ellátás rendszeres és egyre növekvő szerephez jusson. Ettől az időtől kezdve a jegyrendszer fokozott bevezetésével — ha változó men-nyiségben is, de többé-kevésbé rendszeresen — biztosították a lakosság minden rétegének — elsősorban a munkásságnak — bizonyos élelmi-szerekkel való ellátását. Az újságok most már nap nap után közölték, hogy a Közellátási Kormánybiztosság milyen élelmiszert oszt a lakos-

ságnak. Március 23-án például 15 deka húst, 20 deka lisztet, 1 tojást és 15 deka cukrot kaptak a dolgozók. Pár nap múlva sajt, zsír és a gyermekeknek tej szétoztásáról adnak hírt.²⁰

3116 liter tej került elosztásra, melyből 1771 litert az anya- és csecsemővédő intézet juttatott el a gyermekekhez. A maradékot a gyermekkórházak, a gyermekmenhely és a Nemzeti Segély kerületi tejkonyhái között osztották fel.²¹ A kiutalt mennyiség 3 napra oldotta meg a tejellátást. Április 4-én a kormánybiztos már a gyermekek fejadagját is meghatározhatta. Ez a rendelet, mely április 8-tól lépett életbe, lényegében arra utal, hogy sikerült a Nemzeti Segélynél és a kormánybiztosságon olyan minimális készleteket felhalmozni, mely már alapját képezhette a gyermekek mindennapi rendszeres ellátásának.²² Ugyanakkor sor kerülhetett a felnőttek egytálételes fejadagjának felemelésére is, melyben döntő szerep jutott a Szovjetunió 20 000 tonna élelmiszer-küldeményének. E készlet körülbelül két hónapra biztosította Budapest és a bányavidékek minimális élelmiszerszükségletét.²³

A közellátás elindítása, annak szervezeti kialakítása egyéb vonatkozásban is szükségessé tette a hivatali szervezet kialakítását. Újra meg kellett szervezni a szállítást, az energiaszolgáltatást, el kellett indítani a hivatali és kereskedelmi apparátust, és új feladatok ellátására kellett átszervezni. Mindezek a főváros lakosságának segítségével aránylag igen rövid idő alatt jöttek létre. A budapesti munkásság áldozatos munkájának gyümölcse a meginduló villamosjáratok, az első termelő üzemek, a postaforgalom feléledése stb. volt. Az első két hónapban bizony sok helyen napi egy tál étel volt a fizetség, mely ellenében gyakran napi 10 órai munkával igyekeztek minél előbb eredményeket elérni. A hétköznapi emberek szárnyakat kaptak, és csodával határos gyorsasággal tapasztották be fővárosunk gyógyíthatatlannak látszó sebeit.

*

A főváros útjainak ideiglenes helyreállítása, romtalanítása után a közlekedés megindítása képezte a legszükségesebb és legsürgősebb feladatot. Enélkül a közellátás és az egészségügy megszervezése, a kereskedelem megindulásának lehetősége nem látszott biztosíthatónak. A vágányok és a közlekedési utak megtisztításában Budapest felnőtt lakosságának jelentékeny része segédkezett. A felső vezetékek és villamoskocsik helyreállítása azonban a BSZKRT dolgozóira hárult.

A BSZKRT székháza január 18-án szabadult fel, és itt az elsők között megalakuló üzemi bizottság haladéktalanul felszólította személyzetét erre a munkára. Az üzemi bizottság felszólítására az alkalmazottak mintegy 38—40%-a azonnal jelentkezett is. A műszaki irodán kidolgozták a helyreállítási tervet, mely szerint a legfontosabb útvonalakat, például a Rókus-kórház — Rákoskeresztúri temető, Keleti pályaudvar — Közvágóhíd stb. kellett először üzemeltetni. Február 3-ig a Kispestre és Újpestre vezető útvonalakon már elindulhatott volna a közlekedés, azonban az áramszolgáltatás hiánya még nem tette ezt lehetővé.²⁴

Február elejéig megjavították az újpesti vonalat, helyreállították a nagykörúti és Népszínház utcai vonalakat, az Üllői úti vonalak egy részét. A helyreállítás munkáját elsősorban még nem a személyi közlekedés felmerülhető igényei szabták meg. A teherszállításnak (élelmezés-, szénszükséglet és nem utolsósorban a szemét eltávolítása) viszonylag legelőnyösebb lebonyolítása határozta meg a vonalak helyreállításának sorrendjét.²⁵ Február 7-én az újpesti víztoronytól a Forgács utcáig már megindult az első villamos.²⁶ A hivatalos jelentés közli, hogy a „járat jelzése 55-ös, fordulóideje 40 perc, a forduló hossza 9 km”.²⁷ Az áramszolgáltatás nehézségei miatt azonban február 10-én már le kellett állítani. Ettől kezdve a közlekedés megindítása és rendszeressé tétele már nem elsősorban a kocsik és pályák állapotától, hanem az áramszolgáltatástól függött. Hiszen a BSZKRT 421 km hosszú vágányaiból

1945 januárjában	22 km
1945 februárjában	185 km
1945 márciusában	234 km
1945 áprilisában	321 km

volt használható állapotban.²⁸ A szállítás tehát az első hónap végén általában megindulhatott volna, ha a megfelelő áramszolgáltatást biztosítják. A teherszállítást áramhiány következtében ideiglenesen gőzmozdonyok beállításával oldották meg. Így például a Rókus-kórház és a Köztemető között a hullaszállítás és a szemétszállítás is így folyt, és mint már erről szó volt, az élelmiszereket is így juttatták el a dolgozókhöz. Körülbelül március közepére javult meg annyira a helyzet, hogy néhány legfontosabb villamosjárat rendszeres üzemeltetéséhez az áramellátás biztosítottnak látszott. Így március 17-én ismét megindult az 55-ös a Berlini tértől az újpesti víztoronyig, bár csak a reggeli és délutáni órákban, hogy az üzemek munkásait a gyárakba és otthonaikba tudja szállítani. Március 19-én elindult próbaújtára a Thököly úton, Zuglóból a Baross térre az első rendszeres járat. A végállomások dolgozói számára — mint a korabeli lapok megállapítják — ez ünnepnap volt. „Az útirányt jelző táblán ‚Út a szabadság felé’, a hirdetőtáblán pedig ‚Romokból építettük’ felirat volt olvasható”.²⁹ Áprilisban azután már rohamos a javulás. Addigra ugyanis az Elektromos Műveknél is elindították a munkát. A Révész utcai erőművet már március végére sikerült kijavítani és a Kelenföldi Centrálé április folyamán vált működőképpé. Így azok a rendkívül szigorú áramkorlátozások, melyek korábban érvényben voltak, kezdtek megszűnni, és április közepére már a rendszeres áramszolgáltatás feltételei is megteremtődtek. A főváros Elektromos Művei ekkorra ugyanis már napi 16—18 megawatt csúcsterheléssel, napi 300—350 ezer kilowatt áramot termeltek és arra számítottak, hogy a megfelelő szénellátás esetén ezt kétszeresére tudják emelni.³⁰ Az áramellátás feltételei — nem utolsósorban azért, mert az orosz parancsnokság 30 vagon szénét biztosított a BSZKRT-nak a közlekedés számára — egyre kedvezőbbé váltak. Szinte napról napra adnak hírt az

újságok újabb és újabb járatok elindításáról. Április 9-én a 91-es a Búr-telep és István-telep, a 93-as pedig a Búr-telep és Megyer között indul el. Április 19-én Kispest és a Nagyvárad tér között az 52/a járat közlekedik. Április 24-én a Szent István-kórház és az Aréna út között a 23-as villamost is elindítják, mellyel Kispest és Újpest között megteremtették a közvetlen kapcsolatot. Április utolsó napjaiban további hét járatot helyeztek üzembe. A helyreállítás első szakaszát mintegy betetőzi Budapest jellegzetes villamosának, a 6-osnak a megindítása a Nagykörúton május 1-én. Villamoson 1944-ben 500 millió személy utazott.³¹ 1945 januárjában nem volt személyszállítás, februárban 37 000, márciusban 175 000, áprilisban 1 761 000 személyt szállítottak a villamosok.³² A közlekedés elsősorban reggel 6 és fél 9 és délután 4 és fél 9 közötti időre korlátozódott, hogy a munkások szállítását a munkaidő kezdetén és végén le lehessen bonyolítani. Ezzel egy időben a Pest környéki közlekedést is sikerült konszolidálni. Itt ugyan a helyreállítáznál jóval nagyobb nehézségek mutatkoztak, mert számos kis hidat is helyreállítani, illetve pótolni kellett. Ezért januárban a munka igen lassan haladt, mert a 296 km hosszú vágányból februárban még csak 53 km hosszú vonal van készen, mely márciusban 129 km-re, áprilisra pedig 198 km-re emelkedett.³³ Az első járat március 12-én indult el Budapest és Pesterzsébet között gőzmozdonnyal. Ezt a vonalat március 20-án Csepelig meghosszabbították. Április elején a Budapest—Szentendre járat, április végén pedig a Budapest—Nagytétény és Budapest—Gödöllői HÉV is többé-kevésbé rendszeresen közlekedik.³⁴

Hozzávetőleg áprilisra tehető az az időszak, amikor Pest és Pest környéke rendszeres kapcsolatának közlekedési feltételei megteremtődtek, és körülbelül ugyanebben az időben vált ismét lehetségessé, hogy a fővárosnak a hidak felrobbantása következtében elszakított két városrészét újból összekössék.

Ismeretes, hogy a németek valamennyi budapesti hidat felrobbantották. A budapesti hidak állapotát egy 1945-ben készült jelentés alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk. „Az Újpesti Vasúti Híd egy nyílás kivételével fel van robbantva, a legnagyobb része víz alatt fekszik.” „A Margit-híd a pesti mederágban fekvő három nyílásának szerkezete robbantási szerencsétlenség következtében még a múlt év őszén elpusztult.” A budai ág három nyílását januárban robbantották fel a németek. A Lánchíd középső nyílása és a Pest felőli oldalnyílás legnagyobb része víz alatt van. Az Erzsébet-híd budai kapuzata eldőlt, medernyílásának szerkezete a vízben fekszik, csupán a pesti kapuzata áll. Az erről lelógó lánc a vízbe ér. A Ferenc József-híd két szélső nyílása konzoljaival együtt épen maradt, és csak a középső nyílásból kirobbantott hídrész fekszik a mederben. A Horthy Miklós-híd mindhárom nyílása fel van robbantva, és a szerkezet fűrészfogszerűen támaszkodik a mederbe és a pillérekre. A Déli Összekötő Vasúti-híd minden nyílása fel van robbantva. A vasszerkezet csaknem teljes egészében víz alatt van.³⁵ Természetesen, e szomorú helyzet megváltozta-

tására csak jóval később lehetett gondolni, mint az élet más területén. Még Budán folytak a harcok és a pesti oldal is állandó belövések alatt állt, még a hidak állapotának felmérésére sem kerülhetett sor. Ami pedig a gyakorlati intézkedéseket illeti — ideiglenes hidak létesítésének lehetőségét —, ezt a város teljes felszabadítását követően is az időjárási problémák gátolták. Február végén, március elején csak hevenyészett megoldások (csónak, komp stb.) teremtettek kizárólag esetleges kapcsolatot a két városrész között. A Vörös Hadsereg utász alakulatainak köszönhető, hogy március második felében és áprilisban megtörténhetett a két városrész rendszeresebb összekapcsolása. A Vörös Hadsereg március 21-én ideiglenes átkelőhelyet biztosított a Horthy Miklós- és a Ferenc József-hídon. Műszakilag a problémát „a megmaradt hídrészek felhasználásával, hidroncsokra és úszó alapokra (pontonokra) támaszkodó fa szerkezetű áthidalások építésével”³⁶ oldották meg. Az elszakított városrészek további összekapcsolásának fontos állomása volt a Margit-híd mellett épült, a Margitszigetet keresztülzelő pontonhíd is, melyet a pestiek nemsokára „Manci” néven becéztek. Ezt a hidat a Vörös Hadsereg egy hét alatt építette fel, és nagymértékben hozzájárult a forgalom lebonyolításához és meggyorsításához.³⁷ Március végéig még reggel 8-tól délután 4-ig, áprilisban már reggel 6-tól este 5-ig lehetett a hidakon közlekedni.³⁸ Április 5-én „az orosz hidépítő katonai parancsnokság által ideiglenesen helyreállított Ferenc József- és Horthy Miklós-hidakat Budapest székesfőváros közönségének nevében” a polgármester helyettese átvette.³⁹ E gyors, és az adott helyzetben életmentő ideiglenes megoldások azonban nem voltak elégségesek. E hidak nem állták az árvíz és a téli jégzajlás viszontagságait. Szükség volt állandó, szilárd szerkezetű hidak felépítésére. Ezt felismerve a hidépítő szakemberek szinte azonnal munkához láttak és elkezdték a tervezést. A Közlekedési Minisztérium hídosztályán elkészültek a Ferenc József-híd végleges helyreállításának tervei. A tervzet szerint „amennyiben a hengerelést a diósgyőri és ózdi vasművek együtt végzik, úgy az anyag két hónap alatt elkészülhetne. A műhelymunkát a MÁVAG budapesti hídműhelye és a Ganz megosztva további két-három hónap alatt végezhetné el.” A tervzet továbbá megállapítja, hogy a helyszíni szerelési munkák időtartama szintén hét-nyolc hónapban határozható meg. Tekintettel arra, hogy a szerelési munkákat hét-nyolc hónapra becsülték, ez egyben párhuzamosan a műhelymunkákkal, az egész helyreállítási munkálat időtartamára elégségesnek ígérkezett. Tehát arra számítottak, hogy még a tél beállta előtt a híd helyreállítása befejeződhet.⁴⁰

A budapesti hidak helyreállításának kérdésével a Minisztertanács április 19-én foglalkozott. Megállapította, hogy a legsürgősebb feladat a Ferenc József-híd helyreállítása. A Petőfi pontonhíd (a Lánchíd mellett), „az újonnan építendő cölöpös fahíd” (Kossuth-híd) építésében jelölte meg a további fontos feladatokat és ezekre jelentős hiteleket szavazott meg.⁴¹ Tekintettel arra, hogy az ipar csökkent kapacitása, valamint más irányú igénybevétele folytán kérdésesnek látszott, hogy a Ferenc József-

híd helyreállításához szükséges vasanyag időben biztosítható lesz, már áprilisban foglalkozni kezdtek egy új híd létesítésének gondolatával. Ezt a hidat — viszonylag kevesebb vasanyag felhasználásával — a Duna legkeskenyebb szakaszán kívánták felépíteni. Április 27-én már a Közlekedési Minisztérium, a Közmunkák Tanácsa, a Rendőrség, tervezők és vállalkozók megbízottai értekezletet tartottak, ahol meghatározták az újonnan építendő híd helyét, a Kossuth tér és a Batthyány tér között. Az előkészítő munkákat azonnal megindították.⁴²

Az ostrom nemcsak kettészakította a várost, hanem elszakította a fővárost az ország többi részétől is. A pályaudvarok, a vasúti sínhálózat nem kevésbé súlyos károkat szenvedett. Nem kétséges, hogy a legsúlyosabb károk a Déli pályaudvart érték. Egy február 17—19-i jelentés a következő sivár képet festi: „Az állomás egész területe a robbantásoktól, bombatalálatoktól, aknáktól és tüztől erősen szenvedett. . . A vágányzat mindenütt rombolva, robbantással megszakítva, sok helyen kocsiromcsokkal használhatatlanná van téve. A fűtőház nagy része rom.”⁴³ Ha nem is ilyen súlyos, de jelentős károk mutatkoztak mind az épületekben, mind a sínhálózatban a többi pályaudvaron is. Jellemző, hogy a Nyugati pályaudvar 132 vágányából 15, a Józsefváros 36 vágányából 3, a Rákosrendező 48 vágányából 5 volt teljesen sértetlen a felszabaduláskor.⁴⁴ A helyreállítás első lépéseinek eredményeként ennek ellenére már megindult a személy- és teherforgalom, mely lehetővé tette az ország már felszabadult területeinek részleges egybekapcsolását. Lehetővé vált, hogy Budapestet rendszeresebben lássák el élelmiszerekkel, hogy a lakosság egy részét, elsősorban a gyermekeket vidékre szállítsák, olyan helyekre, ahol már rendezettebb viszonyok és kielégítő közellátás volt.

A személyforgalom elsőnek a Nyugati pályaudvar és Szolnok között indult el február 4-én. A vonat szerelvénye 25 kocsiból állott, 1123 ülőhellyel, 1825 utassal közlekedett Budapestről Szolnokra. 658 perc késéssel érkezett meg. Az utazók igen nehéz körülmények között tették meg az utat. „Sokat szenvednek a hidegtől és az éhségtől, egy utas megőrült, három súlyosan megbetegedett”⁴⁵ — írta egykori jelentés. A Nyugati pályaudvar és Vác között az első személyforgalmi vonat február 5-én indult, s 63 perc késéssel érkezett meg. A Keleti pályaudvar és Gödöllő között február 17-én indult el az első szerelvény. Február 15-én Gábor József, akkori kereskedelmi miniszter bizakodva nyilatkozhatott a napilapoknak arról, hogy „Budapest hamarosan bekapcsolódik a felszabadított területek vasúti forgalmába”.⁴⁶ A helyreállítás gyorsan haladt előre. Március első felében Budapest szinte valamennyi nyílt vonalának elsődleges helyreállítása megtörtént. Így a Nyugati pályaudvar 137 vágányából 98, a Keleti pályaudvar 70 vágányából 64, a Józsefvárosi 36 vágányából 13, a Ferencvárosi 28 vágányából 20.⁴⁷ A MÁV munkája nem korlátozódott a pályaudvarokon és a pályatesteken végzett feladatok ellátására. A helyreállítás orozslánrésze éppen a műhelyek munkásaira hárult. A MÁV Északi Főműhelyében láttak először munkához. A teljesen elpusztult üzemszkeket a felszabaduláskor

azonnal megalakult üzemi bizottság vezetésével és irányításával bontották le, illetve hozták használható állapotba. A 100 mozdonyt befogadó gépcsarnokban megindult a munka. Március 20-ig 30 mozdonyt és 300 tehervagont javítottak ki. Ebben a műhelyben a munka megindítása mellett a munkások ellátásáról is gondoskodott az üzemi bizottság. A romeltakarítással egy időben kezdték meg a politikai munkát is. A nyilasokat azonnal eltávolították.⁴⁸ Nem volt rosszabb a helyzet az István-telki Főműhelyben sem, ahol január 13-ától napi 10—12 órát dolgoztak. Megjavítottak 45 mozdonyt, 280 vagon, 30 személy- és csomagkocsit, ezenkívül részt vettek a Budapest—Vác vasútvonal helyreállításában is. Közben 70 000 lópatkót gyártottak.⁴⁹ A MÁV dolgozóinak eredményes munkáját nagyszerűen dokumentálta a március 9-i napilapokban megjelent kis hír az új vasúti menetrend megjelentetéséről.⁵⁰ Ez azt jelentette — ha természetesen rendkívül korlátozottan is —, hogy márciusban Budapest a felszabadított országrészekkel rendszeres vasúti összeköttetésben állott.

A közlekedés megindításával egy időben ugyancsak nagy erőfeszítések árán lassan megindult a postaforgalom is. Február 16-án, pénteken hajnalban megérkezett az első szabályosan feladott és szabályosan kézbesített távirat. A táviratot Kisújszállás polgármestere küldte Budapest polgármesterének és közölte benne, hogy február 11-én „Budapest éhező lakossága számára Kisújszállásról 14 vagonban élelmiszereket juttatott el”.⁵¹ A levél- és az ajánlott levél-forgalmat március 2-ától már a 4, 5, 7, 8, 9, 10, 62, 72, és 82-es postahivatalokon keresztül rendszeresen bonyolították le.⁵² Az újra megindult levélforgalom lehetővé tette, hogy a háborútól elszakított emberek újra érintkezhessenek egymással.

A munkások nagy áldozattal és lelkesedéssel vállalt erőfeszítései egyre inkább megteremtették a normális életfeltételeket a fővárosban. Az életkörülmények normalizálása mintegy előfeltételét képezte a rendszeres termelés megindításának. Gyakorlatilag azonban ez a két folyamat időben egyáltalán nem választható el egymástól, hiszen már a felszabadulást követő napok mostoha körülményei sem tartották vissza a munkások jelentős részét attól, hogy ne keressék fel üzemeiket, hogy ne kezdjenek az üzemek helyreállításához, sőt nem egy esetben a termeléshez. Az első időben ez a folyamat szinte teljesen spontán volt. Hamarosan azonban a megalakuló üzemi bizottságok bizonyos konkrét célkitűzésekre irányították a munkát. Ez rendkívül nagy feladat volt, hiszen az üzemek csaknem tíz%-a a háborús károk következtében beszüntette működését, 84,3%-a súlyosan megrongálódott ugyan, de egyes részeiben dolgozni lehetett, és 6% csak azoknak az üzemeknek a száma, melyeket nem ért károsodás.⁵³ De nem csupán a gyárépületek és felszerelések károsodása gátolta a termelést. Nem csekély — sokak szemében szinte leküzdhetetlennek látszó — akadálynak tűnt a nyersanyag- és félkész-áruhiány, valamint a korábbi üzemi irányítás felbomlása. A kommunisták, felismerve az ipar megbénításából eredő veszélyt, azonnal harcot

hirdettek a nagyipari termelés megindításáért.⁵⁴ E mozgósítás eredménye, mely részben a kerületi és üzemi pártszervezetek, részben a megalakult üzemi bizottságok munkája, hogy már februárban például Kőbányán 31 gyárban 17 000 munkás dolgozott.⁵⁵ A Fogaskerékgyárban 60%-os károsodás ellenére már januárban megindult a termelés a Vörös Hadsereg részére, és februárban már az 1943-as termelési szint 50%-át érték el.⁵⁶ A csepeli gyárban január 15-én megalakult a 16 tagú üzemi bizottság, és január 18-ára már 6000 munkás dolgozott. Közülük 60% romeltakarítást végzett, és 40% már közvetlenül a termelésben vett részt.⁵⁷ A préskovács-osztály, a hegesztőüzem, a motorosztály és több fontos üzembrész járult hozzá az újjáépítés azonnali megindításához. Csepelen ekkor már elkezdték a pontonok gyártását, és fő feladatul kitérítették az első turbina helyreállítását is.⁵⁸ A Ganz-gyár kollektívája minden felsőbb megbízás nélkül még januárban elkészítette annak a 100 tonnás emelődarunak a terveit, mely a hidak szerelési és emelési munkálatai során nélkülözhetetlen volt.⁵⁹ A Ganz Hajógyárban is azonnal megalakult az üzemi bizottság és 4500 munkást foglalkoztatott.⁶⁰ Áramhiány miatt hallatlan erőfeszítéssel, kézi erővel hajtották a gépeket.⁶¹ Ezek az egyes üzemekből származó elszórt adatok nem nyújtanak összefüggő áttekintést, inkább csak illusztrálják a megindítás munkálatainak nehézségeit.

A termelés általános megindításáról — történjék ez a helyreállítás céljára, vagy a Vörös Hadsereg háborús szükségleteire — március közepétől, április elejétől beszélhetünk. Ugyanakkor a termelésnek ez az általános megindítása új, eddig ismeretlen mozzanatokkal járt együtt. A magyar ipari termelés történetében először, a vörös Csepel kommunistái május 1-e megünneplésére versenymozgalmat indítottak el. Felhívásukra, mely március 22-én hangzott el, Budapest szinte valamennyi ipartelepének munkássága válaszolt. Ennek alapján nagy lendülettel indult meg a munka.⁶² Mindezeket az eredményeket nehéz körülményeik, súlyos szociális helyzetük ellenére érték el. A helyzetre jellemző, hogy Csepelen 10 óra volt a napi munkaidő, és napi egy tál meleg ételt biztosíthatott csak az üzemi bizottság.⁶³ A Ganz gyár üzemi bizottsága e nehézségeken kívánt változtatni, amikor azt javasolta, hogy a szovjet élelmiszerkölcsonból elsősorban az ipari üzemek munkásai részesüljenek.⁶⁴ Az Elektromos Művek üzemi bizottsága azt jelentette, hogy „Alkalmazottaink — tisztviselők és munkások egyaránt — kora reggeltől késő estig szemet lapátoltak, vontatóerő hiányában vagonokat tologattak, s e megfeszített munka ellenértékéért csak fizetési a contókat, és élelmiszerkészlet hiányában egy-egy sovány levest tudtunk nekik nyújtani.”⁶⁵ A munkások rendkívüli nélkülözései bizonyos mértékben a súlyos gazdasági helyzet velejárói voltak. Ugyanakkor a tőkés nemcsak a gazdasági helyzetből következően, hanem ezen túlmenően is szerették volna az újjáépítés terheit a munkásokra hárítani, és elsősorban a béreket az árak alakulásához egyáltalán nem mérhető alacsony színvonalon tartani. A KMP azonban, midőn egyfelől kérte a munkások-

tól az újjáépítés áldozatait, másfelől ügyelt arra, hogy csak olyan áldozatot vállaljanak, melyek ténylegesen az egész ország érdekeit szolgálják. A tőkések túlzott nyereségének megakadályozására szükségessé vált a munkások fizetésének sürgős megállapítása és az aránytalanságok orvoslása.⁶⁶

A Szakszervezeti Tanács még februárban megalakult. A KMP és az SzDP együttműködésével „A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Tanácsa” éppen a munkabérek megállapításában látta egyik legfontosabb feladatát. E szervezet működött közre abban, hogy a kormány március 28-án rendeletet bocsátott ki, melyben kötelezte a GYOSz-t, hogy a munkabérek ügyében a szakszervezetekkel a tárgyalásokat megkezdje.⁶⁷ Április végén — természetesen csak az adott körülmények között — az egész ipari munkásságot felölelően, a munkabéreket kedvezően szabályozták. A kibontakozó munkaverseny, a kollektív szerződés megkötése jele annak, hogy az ipari termelés terén túljutottak a beindítás nehézségein, és a rendszeres munkafolyamat általánossá vált. Ez a mozzanat — nézetünk szerint — ismét arra utal, hogy áprilisban Budapest helyreállításának kezdeti szakasza lezárult.

*

Nemcsak a termelés folyamatossága és a közlekedés helyreállítása biztosította, hogy áprilisra Budapest ismét visszanyerte régi helyét és szerepét az ország irányításában. A város egészségügyi és kulturális viszonyai, a politikai és társadalmi élet kibontakozása egyaránt a tavaszi hónapokra ért el olyan színvonalat, mely egy egész ország gazdasági, politikai és kulturális életét irányító fővárosban elengedhetetlenül szükséges. Erre az időre sikerült úrrá lenni a város katasztrófával fenyegető egészségügyi helyzetén is.

A hosszú háborús nélkülözések, az ostrom hónapjai és a felszabadulás utáni napok körülményei az emberek ellenálló képességét nagymértékben igénybe vették. Az idősebbek halálozási aránya a békeévek havi átlagának majdnem tízszerese volt ezekben a hónapokban. A csecsemők mintegy 30—35%-a esett áldozatul a közvetlen háborús veszélyt túlélve, a háború következményeként fellépő betegségeknek.⁶⁸ A temetlen vagy a köztereken eltemetett hullák, a több hónapos szemét, a romok törmeléke melegágyai voltak a betegségeknek. A frontról hazakerült katonák is számos fertőző betegséget hurcoltak magukkal. Ezt a veszélyt felismerve, a felszabadulással szinte egy időben születtek meg az első egészségügyi intézkedések. Az egyes házakban, köztereken, körzetekben azonnal elkezdték a hullák elszállítását és a szemét összegyűjtését. A Szabadság már január 24-én felhívja Budapest népét a legfontosabb egészségügyi tennivalókra; fel kell jönni a pincéből, újra járni kell, tisztálkodni és felforralni a vizet,⁶⁹. Ezzel egyidejűleg rendelet jelent meg, hogy március 31-ig a temetőkbe kell szállítani a köztereken elhantolt tetemeiket.⁷⁰ Január 24-én a Nemzeti Bizottság az egészségügyi helyzet megjavítására és a járványveszély leküzdésére megalakította

a Budapesti Egészségügyi Tanácsot. A polgármester február 3-án felmérte a kórházak állapotát, ágylétszámát, orvosi és egészségügyi ellátottságát.⁷¹ Rendelkezés történt az egészségügyi dolgozók beosztásáról is,⁷² és egyes kerületekben, mint például a X. kerületben az előljárók tömborvosokat neveztek ki, akiknek a rászoruló szegény betegek számára kiadott receptjeit a gyógyszertárak ellenszolgáltatás nélkül voltak kötelesek kiadni.⁷³ Január végére az OTI, a MABI és az OTBA már a betegrendelést is elkezdhetette.⁷⁴ A budapesti mentőszolgálat is azonnal munkába állott, és még januárban elkezdte az ingyenes tífusz védőoltásokra vonatkozó propagandáját. Felhívta a lakosságot, hogy minél többen jelentkezzenek oltásra.

Ezek az erőfeszítések nem voltak hiábavalók, mert mint az erről készült statisztika bizonyítja „1945 első negyedében járványos betegségben összesen 702-en haltak meg”.⁷⁵ Különösen nagy gondot fordítottak az egészségügyi hatóságok a csecsemők és gyermekek ellátására. Az egészségügyi tanács a csecsemőintézetek, gyermekmenhelyek gyors ellátását tűzte ki célul. Március közepére a főváros 33 ezer gyermeket gondoz. Két-három hét alatt 3998 liter tejet osztott ki a csecsemőknek. 14 védőintézet működött, melyekben 3000 terhes anyát, 9030 csecsemőt, 33 165 egy—három éves gyermeket láttak el.⁷⁶ A főváros az ellátatlan gyermekek összeszedésére szociális védőnőket küldött ki,⁷⁷ és a Gyermekek Védő Liga helyiségében napközi otthonokat, illetve átmeneti otthonokat létesített.⁷⁸ Gyermekkonyhákat állítottak fel a terhes anyák és csecsemők ellátásának javítása érdekében. E helyeken 6000 terhes anyát, 8000 szoptató anyát gondoztak. Az anya- és csecsemővédelmi intézet 5433 csecsemőt vett ápolásába. A Nemzeti Segély kezdeményezésére a budapesti gyermekek vidékre való kihelyezésére is sor kerülhetett. Az éhező gyerekeket a jobban ellátott vidéki lakosság fogadta magához.⁷⁹ Március 6-án 1000 gyermekkel indult el az első vonat Szegedre.⁸⁰ A Nemzeti Segély sokat tett a fővárosban maradt gyermekekért is. 20 000 gyermek ellátását szervezte meg, 55 kerületi népkonyhát tartott fenn, és ezenkívül még 23 gyermek- és napközi otthont látott el.⁸¹

A felszabadulás utáni időszak fő problémáját, a gyermekek ellátásának és ellátottságának ügyét az egész társadalom magáévá tette. A főváros Szociális Ügyosztálya mellett, melynek elsőrendű feladata volt a gyermek-egészségügy szervezése, az egészségügyi tanács, a Kommunista Párt kerületi szervezetei, a Nemzeti Segély, a Madisz és egyéb szervezetek minden erővel küzdöttek a gyermekek megmentéséért. 1945 áprilisára sikerült a csecsemőhalálzási arányszámot a februárinak a felére csökkenteni,⁸² mely természetesen még mindig magasabb volt a normálisnál. A halálzások száma általában is nagymértékben csökkent, míg januárban 11 995, februárban 7723, márciusban 5081, áprilisban már csak 3411 ember halt meg Budapesten. Ez utóbbi szám már csak mintegy ezer emberrel volt több az előző év áprilisi halálzási arányánál.⁸³ A kórházak rendbehozatala is gyors ütemben haladt előre. Az ágylétszám mintegy 80 százalékos helyreállítása — ebben a vonat-

kozásban — már normális feltételeket biztosított Budapest lakosságának egészségügyi ellátása szempontjából.⁸⁴

Rendkívül gyorsan kezdődött meg az új, demokratikus kulturális élet kibontakozása is a felszabadult fővárosban. A Kommunista Párt már február 6-án értelmiségi gyűlést tartott, ahol Orbán László és Horváth Márton tartottak előadást az új demokratikus Magyarország értelmiségének feladatairól.⁸⁵ A kultúra terjesztésének eszközei természetesen új kezekbe kerültek. Ebben az időben csak egy napilap, a „Szabadság” jelent meg, melyet a demokratikus koalíció jegyében szerkesztettek. Új lap megindítása a súlyos papírhiány miatt egyelőre lehetetlen volt. Az MKP vezetősége például január 25-én felhívást intézett a rotációs papír beszolgáltatására.⁸⁶ Csupán március végén nyílt mód arra, hogy a Szabad Nép és a többi párt lapja külön is megjelenjék.

Január végén megtették az előkészületeket a mozik megnyitására, és valóban néhány mozi február folyamán már megkezdhette előadásait. A műsorokon új szellemű filmek szerepeltek, sőt a fasiszta tulajdonban levő mozikat a főváros saját kezelésébe vette.⁸⁷

A Nemzeti Bizottság ötös bizottsága február 16-án kiadta a színgazgatói engedélyeket. Az Operának Nádasdy Kálmán, a Nemzeti Színháznak és a Nemzeti Kamara Színháznak Major Tamás, az Andrássy Színháznak Várkonyi Zoltán, a Fővárosi Operett Színháznak pedig Fényes Szabolcs lett az igazgatója.⁸⁸ Ebben az időszakban a kulturális munka középpontjában március 15-e megünneplése állott. A Magyar Színházban rendezett ünnepségen először hangzottak fel a március 15-ét méltón megünneplő, a fasiszmus éveit szándékosan elhallgattatott művek. Az egyes politikai pártok képviselői is 1848 demokratikus eszméit domborították ki és folytatásukra vállaltak kötelezettséget.⁸⁹ Március 15-e megünneplése és az ünnepség szelleme már nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai élet is az ideiglenes kormány székhelyéről, Debrecenből lassan Budapestre helyeződik át. Közvetlenül a felszabadulás után Budapesten csak a KMP kezdte meg működését, és oroszlánrésze volt a felszabadulást követő szörnyű nehézségek leküzdésében. Lassan azonban a többi demokratikus párt, elsősorban az SzDP és a Polgári Demokratikus Párt is megkezdtek budapesti szervezeteik kiépítését. A budapesti Nemzeti Bizottság, mely január 31-én alakult meg, márciusban már véglegesen átszerveződik a pártok és a szakszervezet közreműködésével. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés már február végén elhatározta, hogy legközelebbi ülését Budapesten tartja. Ehhez arra volt szüksége, hogy Budapest küldöttjeit is beválasszák a nemzetgyűlésbe. Az Ideiglenes Kormány Politikai Bizottsága a budapesti képviselők számát 108-ban állapította meg. Ezek közül 26 kommunista, 26 SzDP, 22 szakszervezeti, 16 kisgazda, 9 parasztpárti és 6 polgári demokrata párti küldött volt. Április 2-án választotta meg Budapest népe képviselőit. A meghatározott 108 képviselőkön kívül 8 pártönkívüli képviselőt is választottak, akik között ott volt Bölöni György, Bartók Béla, Szeffő Gyula is.⁹⁰ Az április 2-i képviselőválasztások alkalmából a Sportszarnokban nagygyűlést ren-

dezték, melyen Kiss Károly bevezető beszédében hangsúlyozta, hogy Budapest hamarosan újra az ország szíve lesz. Kállai Gyula, aki az MKP nevében szólalt fel, Budapest antifasiszta és demokratikus hagyományaira emlékeztetett, hangsúlyozva, hogy az új demokrácia legszilárdabb tömegeit éppen a budapesti munkásosztály alkotja.

A főváros képviselőinek megválasztását követően néhány nap múlva megérkezett a hír, hogy az Ideiglenes Kormány átteszi székhelyét Budapestre, így Budapest ismét az ország fővárosa lett, mégpedig egy új ország fővárosa.

*

E tanulmánynak nem volt célja a tárgyalt időszak sokoldalú gazdasági és politikai történetét feldolgozni, csupán emlékeztetőül kívánt néhány pillanatképet felvillantani a felszabadult Budapest életének első heteiről.

E témakör kutatásai a cikk megírása óta előrehaladtak, több értékes munka készült el és jelent meg a felszabadulás utáni korszak történetéből,⁹¹ amelyek az első napokhoz is gazdag adalékot nyújtanak. A részletkutatások is számos területen folynak tovább. Mégis talán nem volt hiábavaló az indulás néhány mozzanatát megragadni, és az eseményeket néhány vonatkozásban az ország teljes felszabadulásáig követni.

1945 április 4-e nemcsak záróköve a közvetlen háborús eseményeknek, hanem magában foglalja a felszabadult ország, az új rend kialakulásának és megvalósításának lehetőségeit is. Az 1945. jan. 18-a és április 4-e között eltelt időszak tanulmányozása eredményeként pedig láthatjuk dolgozó népünk hősiességét, mely a Horthy-korszak elnyomóit és a háborús sanyargatások után szinte szárnyakat kapva teremti meg új életének feltételeit, amikor a szabadság minden akadályt elhárít útjából.

J E G Y Z E T E K

¹ Budapest közállapotai. Bp. 1946, 48—59

² Uo. 53.

³ Jelentés a BSZKRT és a Budapesti HÉV állapotáról 1945. febr. 11-én. Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. Bp. (a továbbiakban: Bp. 1. sz. Áll. Lt.) PM. iratok V. ügyosztály, szám nélkül.

⁴ Egy év története. Bp. 1946, 86.

⁵ Jelentés Budapest közéleti helyzetéről a fővárosi közéleti üzemek és intézmények állapotáról (febr. 9.). Bp. 1. sz. Áll. Lt. K—VIII. 27/45.

⁶ Szabadság (1945) jan. 19, jan. 22.

⁷ A Szabadság 1. száma jan. 19-én jelent meg.

⁸ Szabadság (1945) jan. 26.

⁹ Uo. (1945) jan. 24.

¹⁰ Uo. (1945) jan. 25.

¹¹ Uo. (1945) jan. 27, 28.

- ¹² Uo. (1945) febr. 3.
¹³ Bp. I. sz. Áll. Lt. Kormánybiztossági iratok. K—VIII. 115 051/II. 10.
¹⁴ Rákosi M., Föld Kenyér Szabadság. Szabadság (1945) febr. 17.
¹⁵ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—V. 246/1945.
¹⁶ Uo. K—VIII. 2113/1945.
¹⁷ Szabadság (1945) márc. 16.
¹⁸ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—IX. 134/1945. — Szabadság (1945) márc. 17.
¹⁹ Szabadság (1945) márc. 17.
²⁰ Uo. (1945) márc. 23, 28.
²¹ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—IX. 247/1945.
²² Uo. PM.—IX. 383/1945.
²³ Szabadság (1945) márc. 26.
²⁴ Uo. (1945) febr. 3.
²⁵ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—V. 50 030/1945.
²⁶ Szabadság (1945) febr. 8.
²⁷ Bp. I. sz. Áll. Lt. KM. 692/34 (1945) VI. 1946. febr. 2.
²⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) KM.—1946. II. 2. 692/34/1945. VI.
²⁹ Szabadság (1945) márc. 21.
³⁰ Uo. (1945) márc. 14. — OL. Ip. Min. iratai 52 204/B, 1945.
³¹ A szám nem teljes, mert az év utolsó két hónapjában már nem is volt rendes forgalom.
³² Budapest közállapotai. 71—75.
³³ OL. KM.—1946. II. 2. 692/34/1945. VI.
³⁴ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM. 50 030/1945 — V., 260/1945. — V. 51 131/1945. —
- V. Szabad Nép (1945.) ápr. 1.**
³⁵ OL. Ip. Min. 308/1945. VII. 18.
³⁶ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—30 763/1945. II.
³⁷ Szabadság (1945) márc. 22.
³⁸ Uo. (1945) ápr. 3.
³⁹ Bp. I. sz. Áll. Lt. (PM. 30 177/1945. II.).
⁴⁰ OL. 4789. K. K. M. 1945. — III/2.
⁴¹ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM. Hivatal 30 160/1945. II.
⁴² Uo. PM. Hivatal—V. 59/1945.
⁴³ OL. K. K. M. 1945. II/2. 4588. Jelentés az 1945. febr. 17—19-i helyszíni szemle alapján.
⁴⁴ Uo. 1945. II/2. — 5301.
⁴⁵ Uo. 1945. II/2. 4588.
⁴⁶ Szabadság (1945) febr. 15.
⁴⁷ OL. K. K. M. 1945. II/2. 5301.
⁴⁸ Szabadság (1945) márc. 20.
⁴⁹ Uo. (1945) márc. 9.
⁵⁰ Uo. (1945) márc. 9.
⁵¹ Uo. (1945) febr. 17.
⁵² Bp. I. sz. Áll. Lt. PM. Elnöki iratok 001161. márc. 10.
⁵³ Budapest közállapotai. 64.
⁵⁴ Szabadság (1945) jan. 27.
⁵⁵ Uo. (1945) febr. 11.
⁵⁶ Szabad Nép (1945) ápr. 8.
⁵⁷ OL. I. M. 52 574/D. 1945.
⁵⁸ Szabadság (1945) febr. 10. — Szabad Nép (1945) márc. 27.
⁵⁹ OL. I. M. 38 799/A.
⁶⁰ Uo. 81 992/1945.
⁶¹ Szabad Nép (1945) márc. 25.
⁶² A munkaversenyre vonatkozóan részletes leírást és anyagot közöl *Strassenreiter E.*, Az 1945-ös májusi munkaverseny: Párttörténeti Közlemények (1960) VI/1—2.
⁶³ Szabadság (1945) márc. 6.
⁶⁴ OL. I. M. 55 238/B. 1945.

- ⁶⁵ Bp. I. sz. Áll. Lt. 63 040/1945. — VI.
⁶⁶ Szabad Nép (1945) ápr. 25.
⁶⁷ Szabadság (1945) febr. 4. — Szabad Nép (1945) márc. 28.
⁶⁸ L. részletes adatokat, statisztikai kimutatásokat a Budapesti Közállapotai című kiadványban.
⁶⁹ Szabadság (1945) jan. 24.
⁷⁰ Uo. (1945) márc. 1.
⁷¹ Uo. (1945) febr. 8.
⁷² Uo. (1945) febr. 13.
⁷³ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—IX. 2421/1945. III. 23.
⁷⁴ Szabadság (1945) febr. 10.
⁷⁵ Budapesti közállapotai. 27.
⁷⁶ Szabadság (1945) márc. 15.
⁷⁷ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM.—IX/X. 1945. febr. 10.
⁷⁸ Uo. PM.—IX/24. 1945. febr. 14.
⁷⁹ Szabadság (1945) márc. 3.
⁸⁰ Uo. (1945) márc. 6.
⁸¹ Uo. (1945) márc. 7.
⁸² Budapesti közállapotai. 19.
⁸³ Uo. 17—18.
⁸⁴ Uo. 24.
⁸⁵ Szabadság (1945) febr. 7.
⁸⁶ Uo. (1945) jan. 25.
⁸⁷ Bp. I. sz. Áll. Lt. PM. XI. 223 244/1945., 220 020, 220 017. sz. iratok stb.
⁸⁸ Uo. PM. XI. 223 244/1945.
⁸⁹ Szabadság (1945) márc. 16.
⁹⁰ Szabad Nép (1945) ápr. 4.
⁹¹ Balázs B., A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Az antifasiszta tömegmozgalom a második világháború befejezése után. Bp. 1957. *Uő.* Népmozgalom és nemzeti bizottság 1945—46. Bp. 1961. *Lackó M.*, Népi demokráciánk történetéhez. Tankönyvrészlet. Történelmi Szemle (1959) 3—4.

A. Рожьнов

ИСТОРИЯ ГОРОДА БУДАПЕШТ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ СТРАНЫ

Статья посвящена истории периода непосредственно после освобождения Будапешта, периоду от января до конца апреля 1945 г.

В момент освобождения столица Венгрии находилась в своеобразном положении. В то время как в одной части страны еще велась борьба, а в другой уже развертывалась демократическая система, город Будапешт боролся за сохранение своего существования. Для обеспечения жизни в первую очередь следовало организовать снабжение столицы продовольствием, организовать уборку развалин, немедленно привести в действие аппарат здравоохранения и т. д. С одновременной организацией политической жизни и с пуском в ход заводов и транспорта Будапешт готовился как можно быстрее вновь стать столицей страны. Вышедшая из подполья коммунистическая партия немедленно мобилизовалась и приступила к решению самых срочных задач, беря на себя наиболее трудных из них. Созданием Венгерского национального фронта независимости партия привлекла на свою сторону трудящихся столицы и воодушевила их на работу. В результате этого были решены самые жгучие проблемы: снабжение столицы продовольствием, санитарное дело, за весьма короткий срок удалось организовать уборку развалин и достичь таких результатов, которые могли служить прочной основой для быстрой консолидации, для немедленного начала восстановления и развертывания нормальной экономической и политической жизни.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Az európai város keletkezésének újabb irodalmából

Az európai város keletkezésének irodalmáról, s főképpen Planitz és Ennen nagyhatású munkáiról hat évvel ezelőtt számoltunk be a Tanulmányok hasábjain. (A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. köt. 1957, 521—547.) Akkor aligha hihettük, hogy néhány esztendővel megjelenésük után olyan újabb kiadványokat ismertethetünk, amelyek az európai város keletkezésének kérdésében Planitz és Ennen eredményeit meg fogják változtatni. A kezdeményezés ezen a téren Theodor Mayert illeti, aki a vezetése alatt álló „Institut für geschichtliche Landesforschung des Bodenseegebietes” keretében, Konstanzban 1955 és 1956 folyamán a kérdés 15 szakemberét hívta össze, s előadásaikat 1958-ban vaskos kötetben jelentette meg (Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. J. Thorbecke, Lindau und Konstanz 1958). A tanulmányok részben egy-egy nagyobb terület általános várostörténeti kérdéseivel foglalkoznak, részben az általános kérdések kiegészítéseként egy-egy város monografikus feldolgozására törekszenek. Az utóbbi csoportba tartozik Salzburg, Regensburg, négy északfrancia és német város és Magdeburg kialakulásával foglalkozó tanulmány, ezeket helyszűke miatt nem fogjuk külön ismertetni. Előre kell bocsátanunk: Th. Mayer úgy válogatta össze az általános tanulmányokat, hogy azok vagy a Planitz és Ennen által vitatott kérdéseket vigyék előbbre, vagy olyan nagyobb földrajzi területeket öleljenek fel, amelyeket ők nem vettek figyelembe.

Az első vitatott kérdés kétségtelenül a kontinuitás. Planitz a maga részéről teljesen tagadta a kontinuitás lehetőségét, vele szemben Ennen a vallási kontinuitást határozott vonásként emelte ki, bár a városi szervezet fennmaradását ő is kizártnak tartotta. A tanulmánykötetben több cikk foglalkozik a kontinuitás kérdésével. F. Vittinghof (Zur Verfassung der spätantiken „Stadt”, 11—29.) a késő antik város jogi helyzetét veszi vizsgálat alá nemcsak azért, mert a kutatás eddig keveset foglalkozott vele, hanem azért is, mert a késő antik város fejlődése erős közeledést mutat a kora középkori állapotok felé. A római civitas jogi helyzetében — bizonyos általános alapformák ellenére — óriási különbségek tapasztalhatók. Az alapformához tartozik, hogy a civitas nemcsak a várost magát, hanem a hozzá tartozó területet is jelentette, s a két alkotóelem együtte-

sen bizonyos önkormányzattal rendelkezett az állam által megszabott kereteken belül. Diocletianustól kezdve azonban a civitas önkormányzata egyre inkább névlegessé vált, a tanács és a magistratus hatásköre az intra muros civitatis-ra korlátozódott, fellépett a corrector, majd a központi államvezetés által kinevezett defensor civitatis. Ezt ugyan hamarosan választották, de a választásban már a polgárság vezető rétege nem egyedül, hanem a keresztény püspökkel és a klérussal együtt vett részt. A püspök részben békebírói, részben vallási funkciójából folyó szerepénél fogva gyorsan nagy tekintélyre tett szert, s tekintélyét az egyház fokozódó anyagi ereje is növelte. „Az V. század zavaibaiban a központi hatalom összeomlása és az államigazgatás csődje a defensor-tisztség értékének csökkenésével együtt a püspököt a civitas tényleges urává tette, és előkészítette azt a fejlődést, amely a középkori püspökök városuraságához vezetett” (39).

A másik kontinuitással foglalkozó tanulmány szerzője H. v. Petrikovits (Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau, 63—76) a Rajna és a Duna mentén levő városok kontinuitásának kérdésében lényegében régebben ismertetett (Tanulmányok XII. köt. 1957, 538.) tanulmányát ismétli meg, de állást foglal az Ennen által felhozott keresztény kontinuitás kérdésében is. A templomok folyamatos használata ugyan gyakrabban mutatható ki, mint a városi lakosság megmaradása, de nem a városi templomoké, hanem a temetőkápolnáké. Ezekkel a cella memoriaekkel kapcsolatban felveti a kérdést: vajon azért maradt-e helyben a lakosság, mert mártírjainak sírját nem akarta elhagyni, vagy azért maradt-e fenn a mártírok sírjának tisztelete, mert a lakosság helyben maradt, s természetesen az utóbbit tartja valószínűnek.

Részben még a kontinuitás kérdéséhez tartozik Y. Dollinger-Leonard dolgozata (De la cité romaine à la ville médiévale dans la région de la Moselle et la Haute Meuse, 195—226), amely négy északfrancia, ill. német várost vesz vizsgálat alá (Metz, Toul, Verdun és Trier). A civitasok hanyatlása (területük összezsugorodása) és a püspökök városurasága mind a négy esetben Vittinghof általános fejtegetését, az a tény pedig, hogy az első keresztény bazilikák a külvárosban helyezkednek el, és ezek a későbbi apátságok alapjai, Petrikovitsot igazolják. Bár a települési kontinuitás többé-kevésbé mind a négy esetben kimutatható, Verdun kivételével mindenütt primitív agrárviszonyok jellemzik a hajdani kereskedelmi és ipari központokat. A németalföldi viszonyok is arra mutatnak, hogy a súlypont a civitasról a külvárosokra (a temetőkápolnák köré) helyeződött át.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a középkori európai város jogi fejlődésének nem a római civitas volt az alapja. A kontinuitás nem a korai császárság önkormányzattal rendelkező civitasával áll fenn, hanem egy gazdasági és politikai funkciójában már meggyengült, püspöki uralom alá került képződménnyel. A középkori város kialakulására általános, és főképpen gazdasági szempontból még így is igen nagy hatást gyakorolt a késő antik város. Gyorsan helyreállítható falai menedéket

nyújthattak a lakosságnak, helyzetük egy-egy terület természetes központjává tette őket, megmaradt kereskedelmük távoli vidékeket kapcsolt össze, sőt Németalföldön nem egy helyen még a római ipar sem pusztult el teljesen. Mindez mégsem változtat azon, hogy a római város önkormányzata nem volt és nem lehetett a középkori város közvetlen elődje.

*

Amikor Ennen kutatásait befejezte, még úgy látta, hogy az európai város kialakulása a Maas mentén zajlott le, ahol a germán hatások még elég erősek voltak (gildék), de már román hagyományokkal is találkozhattak. Ennen könyvének bírálatában Th. Mayer már rámutatott arra, hogy ez a felfogás nem túlságosan meggyőző akkor, amikor Dél-Franciaországot Ennen nem vizsgálta meg tüzetesebben. Ezt a munkát most az európai középkori várostörténet egyik legkiválóbb szakembere, H. Ammann végezte el, aki a spanyol és délfancia városokról tartott hosszú és — tegyük hozzá — igen nagy jelentőségű előadást (Vom Städtewesen Spaniens und Westfrankreichs im Mittelalter, 105—150).

Római kontinuitásról Spanyolország esetében sem lehet szó. Az arabok térhódítása teljesen megszakította a késő római fejlődés minden szálát, s a terület visszafoglalása után újonnan kellett megszervezni a gazdasági életet. Igen meglepő ezek után, hogy a legkorábbi város, Leon, egy római táborváros helyén alakult ki a IX. század derekán, ugyanakkor püspöki székhely, sőt a visszaszerzett terület politikai székhelye lett. A X. század végén az arabok újra elfoglalták Leont, uralmuk azonban már csak rövid ideig tartott. A várost újjáépítették, és 1020-ban városjogot nyert. A keresztény seregek előnyomulása során a XI. századtól kezdve a spanyolok részben mohamedán városokat vettek át, részben tervszerűen alapítottak új városokat. Az újjáépítésben igen nagy számmal vettek részt különféle európai nemzetek képviselői is. A spanyol fejlődésnek természetesen megvannak a maga különleges vonásai: a királyi hatalom erős, a polgárság befolyása gyenge, a városok nem jelentenek politikai tényezőt — mindez azonban nem változtat azon, hogy Leon 1020-i városjogában minden gazdasági és jogi jellemzőt megtalálunk (vásár, pénzverési jog, önálló mértékrendszer, önkormányzat stb.). És miután Leon nem volt elszigetelt jelenség, Ammann megállapítja, hogy Spanyolországban „a középkori formák már a X. században messzemenően kifejlődtek. Ez lényegesen korábbi, mint ahogyan azt eddig Francia-, Németországról és Angliáról... feltették” (117). Megtalálható spanyol földön a burgus, burgensis kifejezés éppúgy, mint a polgárság mozgalma az egyházi városúr ellen. Mindez azt mutatja, hogy az európai városfejlődés nem a Szajna és Rajna közti terület elszigetelt jelensége, hanem általános jelenség, amely korábbi és határozottabb, mint ahogyan azt eddig hitték. A spanyol városkutatás eredményei bizonyítják, hogy „a városalapítás széles fronton indult meg már a XI. században a régi *civitasokban és vásárhelyeken* kialakult forma szerint. Az új alapítások jogi helyzetükben, gazdasági tartalmukban és építészeti formájukban

a teljesen kialakult középkori város valamennyi jellemző vonását felmutatják" (121).

A spanyol fejlődés ismeretében különösen fontossá vált az Ennen által elhanyagolt délfrancia városok fejlődésének kérdése. Az alap itt a késő római civitas, amint azt a fentiekben megismertük, s az új városi élet a helyi viszonyoknak megfelelően a civitasban, vagy annak külvárosában indult meg. A X—XI. században a civitas vagy a külváros gazdasági élete egyre megfoghatóbbá válik, a XI. században már a lakók összességének joga is megjelenik. Új városok jönnek létre a civitasokon kívül a feudális urak megerősített székhelye mellett, és gyors ütemben meggazdagodó kolostorok körül is, s ezeknek az új városmagoknak jellemző vonása a helyi piac, a hetivásár. Ha a folyamat pontos kronológiáját, a helyi eltéréseket a későbbi kutatásnak kell is kidolgoznia, „bizonyos, hogy a burgum esetében zárt településsel, és a legtöbb esetben fejlett gazdasági élet támaszpontjával van dolgunk" (141). Ilyen értelemben a burgensis fogalomban egy, a környező vidéktől „felépítésében biztosan, gazdaságában valószínűleg, jogilag csak talán" (141) eltérő telep lakosával állunk szemben.

Ammann az eddigi eredmények keretébe ágyazza bele a maga újonnan leszűrt ismereteit. A középkori város kialakulása a Szajna és Rajna közti szigetből a Rajnától a Pireneusokig terjedő hatalmas blokká egészült ki. „A középkori európai városi fejlődés így egyetlen nagy általános jelenségnek látszik" (148). Kezdetben a népvándorlás után az egyházi központot alkotó késő római civitas vezetett a fejlődésben, s ezt a szerepét Franciaországban és Itáliában meg is tartotta. A X. századtól kezdve azonban a vásártelepülés, a burgum vette át szerepét, és alapjává lett az európai városhálózat kialakításának.

*

Terület és eredmények szempontjából szorosan csatlakozik Ammann fejtegetéseihez H. Büttnernek a francia, főképpen a Loire és Rhône közötti terület városfejlődését (Studien zur frühmittelalterlichen Städtewesen in Frankreich, vornehmlich im Loire- und Rhonegebiet, 151—189) és F. Petrinek a németalföldi városfejlődést vizsgáló tanulmánya (Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich, 229—295).

Büttner bebizonyítja, hogy Észak-Franciaországban a kolostorok vették át a civitasok kereskedelmi szerepét. Dél-Franciaországban a civitas megőrizte korábbi szerepét, sőt a normann betörés idején védelmi jelentősége különös hangsúlyt nyert. A IX. században a püspök hatalmát itt a gróf növekvő hatalma szorítja vissza. A civitas éppen ezért nem igazságszolgáltatási viszonyai miatt emelkedett ki a környező vidékből, hanem „erődítése és vására miatt, egyházi-vallási jelentősége és az abból folyó következmények miatt" (163). De akár civitasról, akár apátságról van szó, mindkét esetben a helyi piac a döntő tényező, ami a népesség számbeli megerősödésére mutat.

Az apátságoknak nagy szerep jutott a németalföldi területen is. „A korai alapítású apátságok, ha a régi civitasok suburbiумаiban éltek, elősegítették a városi funkciók fennmaradását, ha pedig a civitasoktól távolabb alapították őket, új központok kialakulásához vezettek, amelyek ösztönzőleg hatottak a távolsági kereskedelem fejlődésére és fellendülésére” (279).

Az apátságok különös jelentősége indokolja meg F. Prinz rövid megjegyzéssel kísért térképének közlését (*Die Ausbreitung fränkischer Reichskultur, 191—194*). A térkép az apátságok elterjedését tünteti fel három fejlődési fázisnak megfelelően. Az első, 590-ig terjedő fázisban a keleti hatás alatt álló gall szerzetesség a városokban él, azok funkciójának fennmaradását segíti elő, a második, 590—700 közötti fázisban a bencés regula szerint élő szerzetesek a városoktól távol helyezkedtek el, de amint láttuk, ezzel is új központok kialakulását mozdították elő.

*

Ammann tanulmányának igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Elsősorban azt bizonyította be, hogy a városfejlődés korábbi, mint ahogyan hittük. Ezzel kapcsolatban ugyan már W. Schlesingernek egy a Theodor Mayer emlékkönyvben írt cikke is rámutatott arra egy Boetius kommentár alapján, hogy a városjog fogalma már 1000 körül megtalálható Konstanz környékén (*Burg und Stadt, a Festschrift Th. Mayer (1954)-ben, 97. l.*), de Ammannak ezt a korai időpontot sikerült még egy századdal előbbre vinnie. Még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a megállapításnak, hogy ezt a korai városi fejlődést nem a Maas mentén kell keresnünk, hanem olyan általános jelenségnek kell tekintenünk, amely a Rajnától a Pireneusokig egyszerre lépett fel. Ha azonban a városfejlődés ilyen általános, s ha számtalan terminológiai eltérés ellenére is tulajdonképpen egységes jelenségről van szó, akkor — és ebben áll Ammann tanulmányának legfőbb jelentősége — a városok kialakulásánál nem lehet a jogi megnyilvánulások elsőbbségéről beszélnünk, hanem másutt, gazdasági téren kell keresnünk a városfejlődés indítékait. A kötet egyik ismertetője, C. Haase egyenesen úgy látja, hogy ugyan mindhárom elemnek (a saját hagyománynak, a példaképnek és a belső törvényszerűségnek), megvolt a maga szerepe a városok kialakításában, de „a városi életnek Ammann által bemutatott egykorú felvirágzása a római kontinuitással rendelkező és anélküli területen elővigyázatosságra int, hogy sem az igen régi hagyományok erejét, sem a más területek nyújtotta példakép jelentőségét ne becsüljük túl. A városnak mint olyannak a kialakulása nyilván messzemenően alávetettje a belső törvényszerűségnek, és csak a kialakulás formái függnek a hagyományoktól, a példaképtől és a politikai hatalmi viszonyoktól” (*VSWG 46/1959. 389.*).

Ammann eredményei nem egyedül annak köszönhetők, hogy ő maga hosszú gazdaságtörténeti munkásságra tekinthet vissza, s így kifinomult érzékkel rendelkezik gazdasági jelenségek iránt. A délfrancia fejlődés korábbi kutatói, elsősorban Jacques Flach kezdettől fogva a városok

gazdasági szerepét hangsúlyozta, s a kezdeti várost a falutól hetipiaca miatt különböztette meg. Még egy fokkal tovább ment Latouche, aki a városalapítások nagyarányú felvirágzásában, az urbanizálódásban a település kiterjedését és a népesség szaporodását látja.

*

És ezen a ponton meg kell szakítanunk a Th. Mayer által szervezett előadások ismertetését, hogy bemutassuk Maurice Lombard-nak a kora középkori városfejlődésről 1957-ben írott tanulmányát (*L'évolution urbaine pendant le haut moyen âge. Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 12 (1957. 7—28.). Lombard nem csupán a nyugat-európai fejlődést veszi tekintetbe, hanem kiterjesztette vizsgálódásait a Földközi-tenger egész környékére, Afrikára csakúgy, mint a Közel-Keletre. Eredménye meglepő módon az, hogy a városi fejlődés a pénzforgalommal függ össze. „A pénzforgalom minden korlátozása (a bányászat hozamának csökkenése, az új arany szállítási útvonalának elvágása, a veszteséges kereskedelmi mérleg, teaurálás következtében beálló apadás) a városi élet hanyatlásává, a város gazdasági tevékenységének csökkenésévé, társadalmi erejének elvesztésévé válik. Fordítva, a nemesfém felhalmozódása (telérek felfedezése, az új bányák termékét szállító kereskedelmi útvonalak elfoglalása, nyereséges kereskedelmi mérleg, teaurált arany forgalomba való visszakerülése folytán keletkező pénzbeáramlás) a város igen határozott fellendülésévé, gazdasági tevékenységének újjáfelvételévé, társadalmi erejének újjászületésévé . . . válik” (10—11). Lombard szerint „a pénzforgalom és a városi fejlődés közötti szoros kapcsolat megállapításában nincs semmi forradalmi, egyedül ez teszi lehetővé, hogy pontosabban körvonalazzuk a kora középkori városi fejlődés kronológiai szakaszait, földrajzi elterjedését és a fejlődés körülményeit” (11). Ebből kiindulva három szakasz különböztethető meg. Az első a III—IV. század, amikor a nyugatrómai birodalomban a városi élet hanyatlásnak indul, a birodalom pénzforgalma a keletrómai területre összpontosul, ahol Konstantinápoly alapításában jut kifejezésre a városi élet fellendülése. A második szakaszban, az V—VII. században Nyugat-Európában a város tovább hanyatlik, a bizánci birodalomban stagnál, de a Szaszanida-birodalomban fellendül, mert a szír kereskedelem révén a pénzforgalom oda koncentrálódik. A harmadik szakasz a VII—XI. századra esik, a városfejlődés most a szudáni bányák révén meggazdagodó muzulmán világban lendül fel, Bagdadtól Észak-Afrikáig, de megindul a nyugat-európai részekben is. A nagy muzulmán városoknak olyan kereskedelmi cikkekre van szükségük, amelyeket a barbár nyugattól kell megvásárolniuk (rabszolgák, hajóépítéshez szükséges faanyag, vas és fegyver stb.), s ezért arannyal fizetnek. A városi fejlődés kezdetének azt a fokozatos előbbre vitelét, amelyet fentebb Schlesinger és Ammann megállapításai nyomán ismertettünk, Lombard saját elméletével megegyezőnek találja, s a VIII—IX. századra teszi, amikor a muzulmán arany beáramlása megindul. De ez a folyamat nemcsak Európa nyugati részét érinti, nemcsak Nápolyt, Velencét,

az északspanyol, délfrancia és flandriai városokat, hanem Európa keleti részét is. A keletről jövő arany hatására virágzik fel Itil, Bulgar és Kijev.

Aligha lehet ma még véglegesen állást foglalnunk Lombard gondolatmenetével kapcsolatban, már csak azért sem, mert a közzétett tanulmány egy, A kora középkori városok és a városfejlődés ritmusa címen megjelenő nagyobb tanulmány első vázlatára, végleges fogalmazásában nyilvánvalóan többet fog mondani. De azt már most megállapíthatjuk, hogy a gondolatmenet több szempontból is igen figyelemre méltó. Figyelemre méltó abból a szempontból, hogy a várost nem a szokásos nyugat-európai szemszögből nézi, hanem egy tágabb alapokon álló gazdasági szemszögből, amelyben Velence, Konstantinápoly, Bagdad és Itil egyaránt megfér. Ebből következik — és ez a másik figyelemre méltó vonása —, hogy az egész városfejlődés alapjául is gazdasági folyamatot tekint. Azt talán már most megkockáztathatjuk, hogy nem a pénzforgalom, vagy legalábbis nem csupán a pénzforgalom a városfejlődés valószínű oka, hanem mindazok a gazdasági jelenségek, amelyek ebben a formában kifejezésre jutnak. De akárhogy is fogják Lombard gondolatmenetét a kérdéses részletek ismerői (elsősorban a numizmaták) megítélni, bizonyos, hogy Lombard tisztán felismerte azt, amire a német történeti irodalom csak hosszú idő után jött rá, hogy ti. a városok kialakulásának elsősorban gazdasági oka van, és megkísérelte a gazdasági ok megállapítását, a folyamat felvázolását. És talán még azt a következtetést is le szabad vonnunk — s ez már magyar szempontból is fontosnak látszik —, hogy az európai város kialakulását nem szabad elszigetelten vizsgálnunk, hanem csakis nagyobb földrajzi és gazdasági jelenségek keretében.

*

Hogyan kell mindezek után elképzelnünk a középkori európai város kialakulását? Induljunk ki Pirenne elképzeléséből, hogy a középkori város kettősség szülötte: az egyházi, igazgatási központot jelentő statikus elem, a civitas és a távolsági kereskedők telepének — ez a dinamikus elem — összeolvadásából alakult ki. Ez a tétel teljes egészében érvényes ma is a flandriai városokra vonatkozóan. Teljes egészében érvényes ez a tétel a kettősség, továbbá a statikus és a dinamikus elem szerepe szempontjából is. Lényeges változás állt be azonban az elemeket illetően. Nem egyedül a késő római civitas, hanem más központ (apátság, feudális urak megerősített székhelye, római korból fennmaradt őrtorony stb.) is játszhatta a statikus elem szerepét. A dinamikus elemben sem szabad kizárólag távolsági kereskedőkre gondolnunk, a kezdeti stádiumban nagy szerepet játszott a hetivásár, tehát a helyi keretben folyó árucseré. S mindez ott alakult ki, ahol a népesség szaporodása, a település kiépülése megteremtette a szükséges előfeltételeket. Itt Lombard-nak van különvéleménye, mert az előfeltétel szerinte az Észak-Afrikából, Spanyolországból és a Kaspi-tenger felől beáramló muzulmán arany volt.

A Rajnától északra eső városok alapításában Planitz szerint különösen nagy szerepet játszottak a vándorkereskedők, a wikek lakói, de

ezen a téren is új eredményekről kell beszámolni, melyek a Planitz által megrajzolt képet lényegesen megváltoztatják. Mielőtt még ezekre rátérnénk, meg kell jegyeznünk, hogy Schlesinger már idézett értekezésében (Burg und Stadt) megállapította, hogy 1000 körül a városjog, a Burgrecht nem volt azonos a kereskedők jogával. Ez teljes mértékben megerősíti Ennen felfogását, hogy a városnak mint jogi testületnek kialakulása nem egy elemből (a kereskedők jogából) történt, hanem több, egymást sokszor keresztező, más-más módon fejlődő összetevőből.

Schlesingernek a most ismertetett kötetben megjelent tanulmánya (Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe, 297—362) éppen ezt a kérdést veti fel: milyen elemek vettek részt a városfejlődés folyamatában a Rajna és az Elba közötti területen, melyek voltak közülük a Rajnától délnyugatra fekvő régi városoktól átvett elemek, s melyek voltak tőlük függetlenek. Fritzlar, Erfurt és Würzburg konkrét vizsgálatából kiindulva Schlesinger hangsúlyozza az erődítmény szerepének fontos voltát, s ezt talán az esetek túlnyomó részében hazai elemnek tekinthetjük, mert egy részük biztosan régebbi germán várakra nyúlik vissza. Idegen elemként lép fel az egyház (mint püspöki katedrális, kolostor vagy csak egyszerűen plébánia). Szerepének fontosságát ugyan senki sem tagadhatja, szerepét mégis másodlagosnak kell tekinteni, mert csupán a már meglevő fontosabb helyek jelentőségét növelte, fejlődését gyorsította. Ez már abból is következik, hogy egyházak alapítására csak jelentősebb helyet választottak ki, nem beszélve a püspökségekről, melyeket a kánoni szabályok értelmében csak jelentősebb helyeken volt szabad megalapítani.

Az egyházi központ vizsgálata vezeti el Schlesingert a kereskedőtelepek viszonyaihoz. Hamburgról írja: „A püspökség megalapítása odacsalogathatott kereskedőket, de — hogy élesen fejezzük ki magunkat — nem ez adott jelentőséget Hamburgnak, hanem Hamburgot nyilvánvalóan azért szemelték ki püspöki székhelynek, mert már megvolt a jelentősége” (301). A vár bizonyos terület központja volt, a területet igazgató személy székhelye, a terület egyházi igazgatásának központja, s így nem állhatja meg a helyét Rörignek az a felfogása, amely szerint a Rajna és az Elba közötti terület csupán átvonuló területe volt a kereskedők karavánoknak, wikjei csupán a vándorkereskedők ideiglenes szállásául szolgáltak. A feltárt wiké régészeti vizsgálatával kapcsolatban Jankuhn is hangsúlyozza, hogy a telepek a távolsági kereskedelem támpontjai mellett a szűkebb környék helyi vásárhelyét alkották, s azt iparcikkokkal és importcikkokkal látták el. A távolsági kereskedelem kizárólagos voltát ezen a területen sem ismerhetjük el.

*

Csupán a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a Th. Mayer szerkesztette kötetben a felsorolt tanulmányokon kívül H. Jankuhntól (Die Frühmittelalterlichen Handelsplätze im Nord- und Ostseeraum, 451—498), P. Johansentől (Die Kaufmannskirche und Ostseegebiet, 499—526) és H. Ludattól (Frühformen des Städtewesens in Osteuropa,

527—553) található tanulmányok. Jankuhn és Johansen cikke a magyar viszonyoktól túlságosan messze eső területre vezetne el, ezért ezek részletes bemutatását elhagyhatjuk, Ludat tanulmánya pedig lényegében egy már korábban ismertetett munkájának megállapításait ismétli meg (Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. 1959, 605.).

*

Talán nem túlzunk, ha befejezésül azt állítjuk, hogy a nyugati történetkutatásban a városok keletkezése kérdésében bizonyos fordulat szemtanúi lehetünk. Az elmúlt évtizedekben elsősorban jogtörténészek foglalkoztak ezzel a kérdéssel, s Planitz munkáinak igen nagy volt a hatása. De mivel elsősorban a jogtörténet és a topográfia oldaláról közelítette meg a városfejlődés kérdését, kihívta a gazdaságtörténészek egészségesnek mondható kritikáját. Ez a kritika nyilvánult meg a Handbuch der Staatswissenschaft új kiadásának (1956) „város” címszavában is, amelyben C. Birkmann mutatott rá arra, hogy a város elsősorban centripetális népmozgalom központja, s csak másodsorban a kulturális jelenségek vonzója. S ha ő még úgy vélte, hogy hozzá kell tennie: csak másodlagosan tekinthető a város a munkamegosztás következményének, akkor ugyanebben a kötetben Ennen a középkori városról szólva már a népszaporodás és a vele kapcsolatos áruszükséglet-emelkedésnek is kifejezést adott. Aligha lehet kétséges, hogy a városok kialakulásának kérdése a közeljövőben a gazdaságtörténeti kutatás tárgyává fog válni, s talán nagyobb súlyt fektet majd az európai város kérdésének általánosabb keretekbe való beillesztésére is.

Fügedi Erik

Zakariás G. Sándor: **Budapest. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.**
Bp. 1961

A város műemlékeinek keletkezése, léte és megszűnése, pusztulása és pusztítása velejárója a város életének. Amint a műemlékek nem vizsgálhatók a város történetéből kiszakítva, éppen úgy a várostörténész sem hagyhatja figyelmen kívül a műemlékek keletkezését, sorsát, múltját.

E gondolatok jegyében forgatjuk Zakariás G. Sándornak Budapest művészeti emlékeiről készült kistopográfiáját. A mű Genthon István Magyarország műemlékei c. 1951-ben megjelent könyvének — melynek budapesti része ugyancsak Zakariás G. Sándortól származik — továbbfejlesztéseként készült Magyarország művészeti emlékei c. háromkötetes műve harmadik köteteként jelent meg, amely kizárólag a főváros emlékeit öleli fel, s mint ilyen, önálló alkotásként is figyelembe jön.

A szerző a fennmaradt budapesti művészeti emlékeket, s ezek közül elsősorban az építészeti műemlékeket és közterületi szobrokat, emlék-

műveket a főváros jelenlegi államigazgatási területbeosztásának megfelelő csoportosításban, tehát igazgatási kerületenként, s ezen belül az utcák (utak, terek stb.) neve szerinti alfabetikus, az utcákon belül pedig házszám szerinti sorrendben tárgyalja.

A várostörténésznek megnyugvással kell megállapítania, hogy a szerző nem csak azt tekintette műemléknek, s ennek megfelelően nem csak azt írja le, amit az építésrendészeti igazgatás a hatósági műemlék-jegyzékbe felvett, hanem azt is, amit a város története és az építés óta eltelt ötvenesztendő távlat után művészeti érték szempontjából megemléítésre érdemesnek ítélt.

Az egyes műemlékek leírása általában három részből áll. A műemlék tárgyi meghatározásával bevezetett építészeti leírást és stílusmeghatározást a műemlék történetének tömör ismertetése követi, s rendszerint ebbe foglalva találjuk a leírt emlékekkel kapcsolatos várostörténeti érdekességű és értékű adatokat. Minden egyes műemlék ismertetése után a forrásokat — melyek közt igen sok levéltári forrás is szerepel — és a leírt emlékre vonatkozó — sajnos nem teljes — irodalmat találjuk.

A leíró részt bevezető tárgyi meghatározás leltárszerű megfogalmazása stilisztikai érzékünket erősen zavarja. Ezt azonban kellemes változásként felejteti el az emlékekhez kapcsolódó kulturális és várostörténeti adatoknak figyelmet lekötő gazdagsága. A várostörténész számára a műnek ez a tulajdonsága emeli értékét.

A szerző — hogy csak példákat emeljünk ki — éppúgy megemlíti egy-egy épületről, hogy időnként milyen célra használták (Akadémia utca 1. sz. épületben 1848-ban milyen minisztériumok voltak), mint azt, hogy melyik házban lakott hazánk valamely nevesebb egyénisége (Majakovszkij u. 47-ben Krúdy Gyula, Nádor utca 20. sz. házban Liszt Ferenc), melyik épületben volt Irinyi János gyufagyára (Nyár utca 17.), hol alapították a Nyugat-ot (Nádor u. 22.), hol volt első szerkesztősége (Mérleg utca 9.), melyik házban volt patika, ismertebb kávéház, fogadó, szálloda vagy cukrászda.

Zakariás G. Sándor fővárosunk említésre méltó építészeti emlékei közé sorolja a budai hegyvidék nyaralási célból épített több épületét, amivel Budapest várostörténetének, elsősorban történeti topográfiájának eddig eléggé elhanyagolt területére hívja fel a figyelmet.

A fővároshoz 1950-ben csatolt peremkerületek műemlékeinek mind építéstörténetéről, mind kultúrtörténetéről kevesebb adatot találunk. Annak ellenére, hogy e települések a fővárossal nem azonos — és egymástól is eltérő — fejlődésen estek át, de mert végül mégiscsak összeölelkeztek Budapesttel, helyes lett volna, ha Budapest művészeti emlékeinek a várostörténetírásba áthajló leírásában az itt található műemlékek tüzetesebb vizsgálat alá kerültek volna annak ellenére, hogy jelentőségük kisebb, mint Budapest közismert műemlékeié.

Az illusztrációként mellékelt 310 fénykép felöleli a legjelentősebb művészeti emlékek közül főképp az építészeti emlékeket, s dicséretére válik a felvételek készítőinek, hogy több épületről újszerű, s az eddigiek-

nél jobb, beszédesebb felvételekkel gyarapították fővárosunk műemlékeinek fényképtárát.

A könyv végén találjuk a különféle mutatókat. A névmutatóban a műemlékek alkotóit szakmák szerinti csoportosításban kapjuk. Külön csoportban sorolja fel a szerző a műemlékeket feltáró ásatókat és régészeket, külön a műemlékekkel kapcsolatba került írókat, színészeket, tudósokat, zenészeket, megint külön az eddigi csoportokba nem sorolható, a szövegben előforduló személyek neveit. Hasznos gondolatot valósít meg az ikonográfiai mutató. A nagy körültekintéssel elkészített helynévmutatót a várostörténész számára kiváltképpen hasznossá teszi, hogy a szerző az egyes utcákat (utakat, tereket stb.) nem csak jelenlegi, hanem korábbi elnevezésük szerint is beillesztette.

Zakariás G. Sándor nemcsak fővárosunk múltjának újabb jól sikerült dokumentumgyűjteményét és a hivatalos műemlékvédelem munkaeszközét nyújtotta, hanem a várostörténésznek is jó kézikönyvet adott. Mint ilyen pedig egyben figyelmeztető is egy budapesti — legalábbis a történeti városrészekre kiterjedő — átfogó, az új kutatások eredményeit is feltáró háztörténet megírására, amelyben a tulajdonosváltozásoktól a ház koronkénti rendeltetésén keresztül, a házban volt intézmények, hivatalok, jelentősebb üzletek, műhelyek ismertetéséig és nevesebb lakóinak, a házhoz kapcsolódó történeti és kulturális adatoknak felsorolásáig mindent megtalálunk, ami a házzal összefügg.

Rózsa Miklós

Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat IX—XIV. 1955—1960.

Kiadja: Sopron város tanácsa. Szerkeszti: Csatkai Endre

Mikor 1955-ben több mint tíz esztendőszünetelés után, Sopron város tanácsa ismét megindította a Soproni Szemlét, Sopron város kedvelőinek széles köre, s köztük nagy számban történészek is örömmel vették tudomásul ennek a „nagy múltú” folyóiratnak újramegjelenését. A Soproni Szemle nagy múltja valójában nyolc évfolyam. 1937-ben indította meg Heimler Károly, az akkori Városszépítő Egyesület elnöke, „bízó szívvel, de egyben a soproni ember hagyományos megfontoltságával”. 1944-ben a német megszállás idején saját elhatározásukból beszüntették a megjelenését. Ez alatt a nyolc esztendő alatt a Soproni Szemle cikkei és közleményei csak a tudomány érdekeit tartották szem előtt, bátran elzárkóztak minden más, a tudományos igazságot a napi politika szolgálatába állító törekvésektől. A német terjeszkedés éveiben ezért szerkesztették és tartották fenn a Szemlét „a soproni ember hagyományos megfontoltságával”, s ez a magatartás és a nyolc évfolyamban megjelent tanulmányok és közlemények adatainak a tömege biztosította ennek a fiatal folyóiratnak a „nagy múltat”.

A hagyományos megfontoltság 1945 után Sopronban is új értelmet nyert. Az új Soproni Szemle beköszöntőjében Csatkai Endre szerkesztő

a folyóirat célját így jelölte meg: „... nem a múltba visszaködlő hidat építünk, hanem olyant, amelynek pillérsora átnyúlik a jelenbe is, és a népi demokrácia építéséhez szolgáltatót a soproni kincsesbányából anyagot”, hogy „a haladó hagyományoktól duzzadó soproni múlthoz méltó jelent és jövőt építsünk”. Ezt a munkát a lelkes régi soproni helytörténész gárda (Csatkai Endre, Mollay Károly, Házi Jenő, Verbényi László, Németh Sámuel, Stornó Miksa, Thier László, Becht Rezső) és az ő útjainkon járó új soproni helytörténészek (Nováki Gyula, Domonkos Ottó, Kontsek László, Tirnitz József stb.) mellett az ország különféle részeiből a Sopron iránt szeretettel érdeklődő történészek, szinte mint „a még nem létező Soproni Tudományos Intézet” (Mollay Károly kifejezése) munkatársai végzik.

A Soproni Szemle tudományos színvonal tekintetében 1944 előtt is kiemelkedett a hasonló jellegű magyarországi folyóiratok közül. Ezt a rangját az új évfolyamokban is megtartja. A régi és az új Soproni Szemle között azonban mégis lényeges különbség van. A régi Soproni Szemle érdeklődése elsősorban a feudális kor felé fordult, az újban pedig évfolyamról évfolyamra egyre inkább növekszik az érdeklődés a város újkora, közelmúltja, sőt jelene iránt. S a témaválasztás kibővülésével egyidejűleg a történetiszemlélet változása is egyre inkább tapasztalható. S ami mindezekkel összefügg, a kisebb-nagyobb egyszerűen adatközlő cikkek, közlemények mellett a város történeti kérdéseit átfogó módon értékelő, vagy a várostörténetírás szempontjából igen lényeges módszertani tanulmányok is napvilágot látnak a folyóirat lapjain.

A város újkora iránti érdeklődést nemcsak a Tanácsköztársaság alapításának 40. és a felszabadulás 15. évfordulójára megjelent számokban (1959. I., 1960. I.) közzétett tanulmányok és közlemények jelzik, hanem a többi évfolyamokban is sűrűn találunk olyan cikkeket, amelyek a város munkásmozgalmával, az 1919-es Tanácsköztársasággal, a felszabadulás utáni korszak történeti kérdéseivel, a város mai helyzetével, feladataival és ezeknek a feladatoknak a megvalósításával foglalkoznak. A Tanácsköztársaság évfordulójára kiadott kitűnően szerkesztett szám a scarabantiai rabszolgaélettől kezdve az 1930-as évekig tárgyalja az ellentétes osztályok harcát. S különösen jelentősek azok az adatok, amelyeket Tirnitz József a városi levéltárból folyamatosan közöl Sopron város munkásmozgalmának történetéről. A Tanácsköztársaság soproni időszakának feldolgozására Sopron város tanácsa igen helyesen munkaközösséget létesített, s ez a munkaközösség munkájának részleteit időnként a Szemlében közzéteszi.

Hasonlóképpen támogatta a városi tanács az utolsó száz év történetének feldolgozására alakult munkaközösség munkáját, s ennek eredménye a Soproni Szemle cikkeiben is megmutatkozott. Sopron utolsó száz esztendeje történetének kiadása még Sopron város tanácsának adósága, s e munkának a megjelenése nemhogy lezárná, hanem inkább ösztönözné a további kutatásokat, s az egyes kérdések további és elmélyítő tárgyalására a Szemlében bőven nyílna alkalom.

A felszabadulás 15. évfordulójára megjelent szám tanulmányai: Sopron felszabadulása az egykorú szovjet jelentésekben és sajtóban (Németh Tihamér), A soproni gyáripár fejlődése a felszabadulás után (Peterdi Ferenc), Sopron újjáépítése (Boronkai Pál), A soproni tanács tíz éve (Bognár Dezső, cikkét a következő számokban is folytatva), és ezekhez csatlakozva Takáts Kálmánnak 1956-ban közzétett cikke a város és a megye felszabadulásáról, ha nem is mindenben kielégítő, teljes, de átfogó képet adhatnak a város történetének legutóbbi 15 esztendejéről, s e korszak története megírásának komoly, s nem egy esetben forrásértékű alapjai lesznek.

Hogy a régi és az új Soproni Szemle közötti érdeklődési különbséget érzékeltessük, elég lenne csak arra utalnunk, hogy míg 1944 előtt a nyolc évfolyamban csak 13 olyan cikk (legnagyobb részben azonban csak kisebb közlemény) jelent meg, amelyeknek ipartörténeti vonatkozása volt, a soproni kereskedelemmel pedig csupán 3 cikk foglalkozott, a Sopron környéki bányászatot pedig Csatkainak 1930-ban megjelent közlésén kívül (Hol voltak Sopron vármegyében valaha szénbányák?) más nem tárgyalta, addig 1955 után nemcsak a cikkek számának növekedése, a cikkek témáinak bővülése, a témák kiválasztásának jelentősége jelzi a változást, hanem az a felismerés is, hogy a kapitalizmus kora történetének feldolgozása nem végezhető el e szinte teljesen elhanyagolt területek alapos kutatása nélkül. Különösen kiemelkedők ebben a témakörben Faller Jenő tanulmányai Brennbergbánya történetéről (A brennbergi szénbánya úttörői, Brennberg bánya a bécsi Fries és Társa bankház bérletében, Sopron város Balf környéki szénkutatói az 1850-es évek második felében, Sopron szénjogi szerződésai 1791—1946.). Jelentős tanulmányok láttak napvilágot a Sopron környéki vasutak kiépülésének történetéről is: Széchenyi István és a Sopron—Bécsújhelyi vasút építése (Perkovácz Bódog—Kubinszky Mihály), A hatvanéves pozsonyi és Fertővidéki vasutak keletkezése, Ötven éves a kőszegi vasút (Kubinszky Mihály), Adalékok az első soproni vasút történetéhez (Csatkai Endre). Foglalkoztak a Soproni Szemlében az 50 éves soproni Posztó- és Szőnyeggyár történetével (Dávidházy István), Az Első Soproni Szeszfőzde és Malátagyár Rt.-vel (Kölkedi István) és több cikkben a céhes és céhen kívüli mesterségekkel. A soproni kereskedelem történetének kutatásával a város történetének kutatói még adósak, ebből a témából csak Házi Jenőnek az 1956. évi soproni borkereskedelemről jelent meg közleménye.

Sopron város történetének kulturális vonatkozásait a régi Szemléhez hasonlóan az új Szemle is igen bőségesen és széleskörűen tárgyalja, tükrözve egyúttal a város kulturális életének sokrétűségét a múltban és a jelenben. Bartók Béla, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Virág Benedek, Vörösmarty Mihály, Kőrösi Csoma Sándor, Erkel Ferenc, Liszt Ferenc, Benedek Elek, Bródy Sándor, Eötvös József soproni kapcsolatairól, a soproni színházról és hangversenyéről, az iskolák történetéről (külön is említésre méltók Németh Sámuel tanulmányai: A soproni líceum tanulóinak külföldi tanulmányai 1680—1782-ig, Magyar gimnáziumok

zium Sopronban 1657—1674., A soproni evangélikus líceum tanulóifjúsága a XVIII. században stb.) igen sok lényeges és fontos adatot közlő cikk jelent meg mind a tanulmányok között, mind pedig a helytörténeti adattárban.

A Soproni Szemlének mindezek a tanulmányai és közleményei a város történetének egyre több ismeretlen kérdését világítják meg, s egyre közelebb vezetnek ahhoz a célhoz, hogy a város újkori történetének megírását sikeresen megoldják, s emellett igen hasznosan szolgálják annak a szinte országos érdeklődésnek a kielégítését, amely Sopron iránt megnyilvánul.

A Soproni Szemle jelentőségét és fontosságát a soproniak is első-sorban abban látják, újramegindulásával is azt remélték, hogy „ha megvalósulhat a Soproni Szemle tervbevetett folytatása, ez mindenesetre nagy lépéssel vihetné előre Sopron történetének s megfelelő kutatógárda kinevelésének az ügyét.” Világosan látták, hogy „Sopron részletes történetének megírására, akárcsak a középkoréra is, felelősséggel ma még senki sem vállalkozhat. Városaink között a forrásanyag gazdagsága tekintetében Sopron áll az első helyen. Ilyen forrásanyagnak a feldolgozásából kell megszületnie olyan tapasztalatoknak, amelyeket más, gazdag forrásanyaggal nem rendelkező városok, köztük Budapest történetének most folyó megírásánál lehet hasznosítani.” (Mollay Károly: Sopron a középkor végén. 1956, 31.) Éppen ezért azok a cikkek, amelyek a Soproni Szemlében a város középkori történetének kérdéseivel foglalkoznak, a felvetett kérdések jelentőségének és a megoldásukra tett kísérletek módszerének következtében nemcsak általános érdeklődést váltanak ki, hanem igen tanulságosak (gondolatébresztők vagy vitára ösztönzők) a várostörténészek számára is.

Az egyik ilyen kérdés az Ödenburg név keletkezése volt. A kérdés vitát váltott ki, s a vitában felvetődött Sopron építéstörténetének legfontosabb két kérdése: mikor épült és hogyan alakult ki a belváros? Az egyik felfogás szerint az ispáni vár kezdettől fogva a mai belváros helyén volt, a másik felfogás szerint csak 1100 táján települt át ide a Szent Mihály-plébániatemplom környékéről. A vitát a Soproni Szemlében 1956-ban lezárták anélkül, hogy a kérdést is eldöntötték volna. A probléma megoldását a vita résztvevői a régészeti feltárások várható eredményeitől remélik. (Major Jenő: Az Ödenburg név keletkezésének háttere, Mollay Károly: Az Ödenburg név keletkezéséhez, Major Jenő: A XIII. század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése, Verbényi László: Néhány megjegyzés az Ödenburg vitához, Major—Mollay—Verbényi: Az Ödenburg név történeti magyarázatával kapcsolatos vitáról.)

Mollay Károly és Házi Jenő vállalkozott arra, hogy feldolgozza a soproni házak és családok történetét a XIX. századig. Céljuk az, hogy a házak története alapján feldolgozzák a város történeti helyrajzát, a családtörténetekből pedig a városi társadalom történetét. (Mollay Károly: Sopron város történeti kutatása, 1960, 331.) Ebből a munkából Mollay Károly egy részletet közölt a Szemlében Háztörténet és város-

történet címen a Szent György utca 3. sz. ház történetéről 1379-től 1550-ig.

A Soproni Szemle új évfolyamai — ha kezdetben még tapogatódzva is — egyre céltudatosabban szolgálják a város történetének a feltárását. A Szemle hagyományainak megfelelően nem hanyagolják el a természetrajzi tanulmányok közlését sem. A Sopron környéki szelídgesztenyésekről, a természetes növénytakaró és a kertészeti természetés közti összefüggésről, Sopron környékének gubacsdarazsairól stb. szóló cikkek váltakoznak a történeti tanulmányokkal. Helyet kap a folyóiratban a régészet és a néprajz is, s helyet kapnak — bár a városi vonatkozásúaknál jóval kisebb számban — megyei vonatkozású cikkek is. Már a régi Soproni Szemlére is jellemző volt, hogy a megye aránylag keveset jut szóhoz. De tekintettel arra, hogy egy várost sem lehet a környezetéből kiszakítani, a szerkesztésnek nagyobb teret kellene biztosítania megyei, Sopron környéki vonatkozású tanulmányok közlésére, illetőleg ilyen természetű kutatásokra is kellene ösztönözni, ama nehézség ellenére is, hogy Sopron nem megyeszékhely.

Nagy Lajos

Probszt, Günther Frh. v.: **Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstädte.** Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. I. köt. München, Oldenbourg 1958, 176.

Az alsó-magyarországi bányavárosokat német telepesek alapították a középkorban, szlovák nyelvterületen. A kisebb bányavárosok hamarosan el is szlovákosodtak, Selmec-, Kőrmöc- és Besztercebánya patriciátusa azonban évszázadokon át megtartotta német jellegét, nem utolsósorban a császári bányakamarai igazgatás segítségével, amely lehetőleg német nemzetiségű, az osztrák örökös tartományokból származó tisztviselőket alkalmazott. A XIX—XX. században azután e három jelentősebb város németsége is elszlovákosodott, illetve részben elmagyarosodott. A lakosság nemzetiségi összetételének változása szorosan összefüggött a társadalmi fejlődés és a politikai harcok menetével. Ebben a perspektívában nagyon is jogosult a bányavidék német nemzetiségű személyzetének vizsgálata, annak kutatása, hogyan nyomult be a szlovák, illetve kisebb részben a magyar elem a bányavárosok polgárságába.

Sajnos, ennek a társadalomtörténeti problémának a megoldásához G. Probszt semmivel nem járult hozzá könyvében. Az alsó-magyarországi bányavárosok történetének osztrák specialistája a bevezetésben áttekinthető, bár statikus és kissé felületes összefoglalást ad a bányakamarák szervezetéről, de a bányászat hanyatlásának okairól, a mélyművelés akkor még leküzdhetetlen nehézségeiről és a bányák kimerüléséről nem vesz tudomást. Az alsó-magyarországi bányászat lehanyatlását helyett

egy XVIII. századi kamarai följegyzés nyomán a német elem háttérbe szorulásának, a bányavárosok elszlovákosodásának tulajdonítja. Forrásának csak azt az egy állítást nem teszi magáévá, hogy a bányászat hanyatlásának kiindulópontja a lutheri eretnokség elterjedése volt, (8.), s e több mint 200 éves „értékelést” stílszerűen ugyancsak egy állítással tartja szükségesnek kiegészíteni: a bányászat hanyatlásának végpontjára vonatkozólag. Ez a „fatális” 1867-i kiegyezés lett volna, amely állítólag megpecsételte a németiség sorsát a magyarországi bányászatban (10.).

Különös fényt vet a szerző magyar történeti ismereteire, hogy az „alsó-magyarországi”, véleménye szerint „widersinnig” megjelölés eredetéről nem tud magyarázatot adni (11.), és sajnálatos, hogy Probszt a Numizmatikai Közlöny néhány cikkétől eltekintve mellőzte az utolsó évtizedek magyar és szlovák szakirodalmát.

A bevezetés elavult szempontjait és szakmai fogyatékoságait még jobban kiemeli Probszt helyenként egyenesen bántó német sovinizmusa. A tudományos kutatás számára csupán a terjedelmes adattár nyújt anyagot.

Az adattár — az alsó-magyarországi bányaművelésben foglalkoztatott személyek névjegyzéke — összeállításához Probszt elsősorban az 1548—1650 közötti évszázadra gyűjtött anyagot a bécsi Hofkammerarchívban és nyomtatott forrásokban, de közül 1548 előtti és 1650 utáni adatokat is, a körmöcbányai éremvésőkre pl. még a XIX. sz.-ből is. A névjegyzék kétségkívül terjedelmes, de hozzávetőleg sem teljes. A szerzőnek nem állt módjában kutatást folytatni sem az alsó-magyarországi főkamagrófság selmecbányai levéltárában, sem az érintett bányavárosok levéltáraiban, így adattára — különösen az alacsonyabb beosztású kamarai tisztekre és a magán-bányatársulatokra vonatkozólag — szükségyszerűen annyira hiányos, hogy az egész összeállítás értelme problematikus. Probszt célja az volt, hogy a bányagazgatás német jellegét bizonyítsa. Ez azonban egyrészt nem szorul bizonyításra, különösen nem az 1548—1650 közti időben, másrészt a helyi forrásanyag mellőzése esetén nem bizonyítható.

Értékes adalék a Bethlen Gábor által 1622-ben Erdélybe áttelepített bánya- és kohómunkások névjegyzéke (19—20.), de hasznos lett volna rámutatni arra, hogy később is az alsó-magyarországi bányavidék látta el szakemberekkel Magyarország többi bánya- és kohóüzemét, továbbá, hogy nemcsak az örökös tartományokból jöttek szakemberek az alsó-magyarországi bányavárosokba, hanem innen is mentek néha bányászok és kohászok Csehországba, Stájerországba és Tirolba.

Az adattár megbízhatósága iránt — hiányos voltán túl is — kételeyeket ébreszt, hogy Ludwig Albrecht Thavonat főkamagróf (tehát nem is egy kisember) kétszer szerepel, egyszer mint Ludwig, egyszer mint Albrecht; első ízben (helyesen) 1719-ben, utóbb pedig 1707-ben hal meg Probszt szerint (152, ill. 176.).

Heckenast Gusztáv

La Ville. Deuxième partie. Institutions économiques et sociales. Troisième partie. Le droit privé. Recueils de la Société Jean Bodin. VII—VIII. köt. Editions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles 1955. 677; 1957, 332.

A Tanulmányok előző kötetében (661—2. 1.) ismertettük ennek a belga várostörténeti tanulmánygyűjteménynek első kötetét, most a további két kötetet foglalkozunk. A köteteket egy intézménytörténeti társaság adta ki, és ezért az elkészült tanulmányok szükségképpen magukon viselik az intézmény- és jogtörténet hatását. Ez az első és a harmadik kötet esetében természetes, sőt bizonyos fokig hasznosnak is mondható, a második kötetben már bizonyos nehézségeket okoz. A Jean Bodin Társaság és annak jogtörténész főtársa, John Gilissen professzor előre kijelölte a szerzőknek azt a vázlatot, amelynek alapján a tanulmányt el kellett készíteniük. A vázlat nagyjából a következő: I. a városok gazdasági eredetének kérdése. II. A városi társadalmi osztályok. *a*) a városi lakosság és a vidék jogi státusa azonos-e vagy sem; *b*) milyen társadalmi osztályok (polgári szociológiai szempontból) élnek a városban; *c*) voltak-e küzdelmek közöttük. III. A városok gazdasági intézményei. *a*) a hatóság beavatkozása a városi kereskedelem és ipar organizációjába; *b*) kereskedelmi intézmények (pl. vásár); *c*) gazdasági intézmények (pl. a közellátás vagy közlekedés megszervezése); *d*) foglalkozás szerinti szervezetek (pl. céhek, szakszervezetek); *e*) ipari rendszerek. A fenti séma többékevésbé sikerült betartásával készült el huszonegy tanulmány, melyek eredményét Gilissen professzor a múltkori kötethez hasonlóan a bevezető tanulmányban foglalta össze. Ebben bizonyos fokig módosítja az előző kötetben ismertetett általános megállapításait, meg kell azonban jegyeznünk, hogy jogászai nézőpontja következtében eredményei kissé merevnek látszanak.

A második kötet tanulmányai szintén az ókortól napjainkig foglalkoznak a várostörténettel. Az eloszlás azonban aránytalan, a súlypont a középkorra esik. (Kilenc tanulmány, köztük két iszlám vonatkozású.) Hat ókori, négy távol-keleti (indonéz, vietnámi, japán és indiai) tanulmány mellett egy XVII. századi holland, egy XIX. századi francia és egy-egy általános finn és észak-amerikai vonatkozású képviseli az újabb korszakokat. Sajnos, az előre megszabott séma következtében a tanulmányok felemás jellegűek. Polgári tudósokról lévén szó, a társadalmi és gazdasági törvényszerűségek nem ismerését nincs jogunk szemükre vetni, azonban még polgári történetírói szempontból is megmerevíti a séma a feldolgozást, amely ennek következtében statikus jellegűvé válik. Bár nincs terünk részletes ismertetésre, néhány kitűnő tanulmányra fel kell hívni a figyelmet. Claude Cahen dolgozata (Mouvements et organisations populaires dans les villes de l'Asie musulmane au Moyen Age: milices et associations de fountouwwa, 272—88.) nem követi a sémát, hanem csak egy mozzanatot ragad ki a muzulmán városi társadalom történetéből. A futóvva eredetileg az iszlám országaiban élő városi szegénység eretnek

jellegű szervezkedési formája volt, amelyet később egyes uralkodók a maguk szolgálatába állítottak, és így bizonyos fokig az európai városi autonómiának felelt meg. Magyar szempontból a legérdekesebb a másik iszlám vonatkozású tanulmány: Ömer-Lutfi Barkan professzor cikke a XVI—XVII. századi török városokról, annál is inkább, mert a feldolgozás kora egybeesik a magyarországi török hódoltság korával, tehát adatait a hazai török városokra is alkalmazhatjuk. (Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles, 289—311.) Kitűnő és előttünk ismeretlen levéltári adatok alapján először statisztikai alapon foglalkozik a török birodalom legfontosabb városaival (magyarokkal nem), majd ismerteti a városi ipar szervezetét. Barkan dolgozatából kiderül, hogy a tárgyalt korszak török városa gazdaságilag a nyugat-európaihoz hasonló funkciót látott el. A legfontosabb városok lakosságának többsége muzulmán török, akiket a szultánok odatelepítettek. Foglalkozás szerint ők is éppúgy iparosok és kereskedők, mint a görögök vagy zsidók. Ami pedig a legérdekesebb: a céhrendszer is megtalálható a török városokban, és pedig szinte teljesen az európaihoz hasonló formában. Igen hasznos a két német várostörténeti tanulmány is. Két, nevük alapján valószínűleg elzászi származású francia profesor a Gilissen-féle séma alapján dolgozta fel a tárgyat, amit kettéosztottak. Philippe Dollinger (Les villes allemandes au Moyen Age. Les groupements sociaux, 371—401.) a társadalmi, míg Jean Schneider (Les villes allemandes au Moyen Age. Les institutions économiques, 403—482.) a gazdasági viszonyokkal foglalkozik. Ugyanennek a két tudósnak az előző kötetben megjelent tanulmányaival együtt, amelyekben a politikai viszonyokat dolgozták fel, ezek a dolgozatok egy teljes német várostörténeti feldolgozást alkotnak, amely ma — véleményünk szerint — a leghasznosabb. A sajnálatos csak az, hogy a Gilissen-féle módszer alkalmazása olykor kissé szétaprózza a tárgyat. Hektor Ammann svájci tudós (Das schweizerische Städtewesen des Mittelalters in seiner wirtschaftlichen und sozialen Ausprägung, 483—529.) tulajdonképpen saját eddigi várostörténetírói munkásságának eredményeit foglalja össze, és ezáltal lényegében a hiányzó svájci várostörténeti szintézist helyettesíti. Számos térképvázlat, a városi iparra vonatkozó táblázat gazdagítja ezt a kitűnő tanulmányt.

A harmadik kötetnél a Jean Bodin Társaság szintén előre megszabta a vázlatot. Itt azonban — jogtörténész professzor munkája lévén jogtörténeti tárgyról — a vázlat sokkal jobb, és valóban a legfontosabb kérdésekkel foglalkozik. A vázlat négy főbb kérdéscsoportot tartalmaz: *a*) volt, vagy van-e egyáltalán különleges városi magánjog; *b*) ha nincs, miért nincs; *c*) ha van, hogyan jön létre, vagy tűnik el. Egy ország valamennyi városában azonos időben egységes-e a városi magánjog, vagy sem, és a város összes lakosai alá vannak-e ennek vetve, minek alapján éltek vele (szokás, statútum vagy privilégium); *d*) ha lehetséges, közölni kell a városi magánjog rövid absztrakcióját a római jog, vagy a francia magánjog rendszere alapján. Ezt a vázlatot felhasználva tizennégy tanul-

mány készült el, amelyek közül három ókori, három távol-keleti (ezek közül egy ókori), hét középkori és egy XIX. századi témával foglalkozik. Itt is az összefoglaló tanulmány a kötet első cikke, és ezt is Gilissen professzor írta. Rámutat, hogy általában véve nincs önálló városi magánjog, mert a magánjog a város és vidék között közös. Két kivétel van azonban. Az egyik: *a*) a feudális társadalmi vagy abba lépő város. (Feudális alatt nem a marxista fogalmat érti, mert pl. az egyiptomi óbirodalom utáni korszakot is feudálisnak nevezi.) Ezek többnyire olyan városok, amelyekben kereskedők is élnek. Ezért a városi magánjog a következő módon alakul ki: Először létrejön a *ius mercatorum*, ebből fejlődik ki a burgensisek kiváltsága, és végül a város majd minden lakosára érvényes magánjog. Általános szabályokat a városi magánjog rendszerére azonban nem lehet felállítani. Néhány alapelv azonban mégis többnyire azonos a városi jogokban. Ilyenek: a polgárok személyükben szabad emberek, javaik felett szabadon rendelkezhetnek, örökösödés esetén az összes örökösre azonos rész esik, tekintet nélkül nemi vagy elsőszülöttségi különbségekre. A szerződési jog jobban ki van fejlődve, tiltják az istenítéletet, fejlett az írásbeliség. A másik kivétel: *b*) olyan városoknál fel, amelyek lakossága fajilag, nyelvileg, vagy politikai függés szerint különbözik a környéktől. A kötet többi tanulmányának részletes ismertetésére — úgy véljük — Gilissen jó összefoglalásának közrebocsátása után nincs szükség.

Kubinyi András

Ebel, W.: **Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts.** H. Böhlau, Weimar 1958, 221. 8. r.

A német város kialakulására vonatkozó terjedelmes irodalom alapján H. Conrad azt írja, hogy a településtörténeti értelemben vett városból akkor lesz jogi értelemben vett város, amikor a polgárok maguk alkotják meg szervezetüket és saját jogukat (DRG I. Karlsruhe 1954, 440). Közismert az is, hogy a várossá alakulás döntő, szinte forradalmi aktusa a békeeskü, melyben a polgárok a közösség iránti hűsége, a belső béke megtartására, és a külső ellenséggel szembeni összefogásra kötelezik magukat. A H. Planitznál összegezett uralkodó felfogás szerint a városi jog a *coniuratio* előtti kereskedelmi szokásjogból és kiváltságokból (*ius mercatorum*), az esküvel megteremtett közösség maga szabta rendjéből (*Willkür*) és szokásaiból alakult ki, míg a város egész területére érvényes és egész lakosságára irányadó zárt rendszerré nem lett (*ius civitatis*). Ebel azonban továbbmegy, ennek a több rétegű, összetett jogrendszernek közös alapját, egyben kialakító elvét keresi, s az esküben találja meg. Szigorú logikával végigvitt bizonyítása meggyőző erejű, eredményei pedig a városjog területén túlmenően is értékesek.

A XI—XII. századi békeeskü (coniuratio, pax) nem irányult szükségképpen a város ura ellen, de nem is volt a városi közösség egyetlen megteremtője. Eleinte csak egy időre szól, és időközönként megújították. Még a kialakult szervezetű városok joga is a polgárok megismételt esküjén alapult. Évszázadokig fennmaradt a német városokban az eskü napja (Schwörtag), mely jellemzően az ugyancsak autonóm eredetű tanács megújításával esett egybe. A polgári közösség és a tanács kölcsönös kötelezettséget vállalt e napon a hagyományos autonóm jog megtartására és az engedelmisségre, ill. a jogszerű igazgatásra. Ebel az intézmények rendkívüli változatosságában is felismeri azt a tényt, hogy a polgári kötelezéseknek, az autonóm eredetű városjog érvényének s a tanács hatalmának egyaránt a kollektív esküvel vállalt kötelezettség az alapja. Ezért van annyi adat a városi statútumoknak a tisztújításkor való felolvasására, helyenként azzal a záradékkal, hogy a polgárság az új tanács működése során alkotandó szabályoknak is hittel fogad engedelmisséget. A magdeburgi jogban a régi és az új tanács együttes ülésén megvitatott módosításokat is a polgárság gyűlése elé tárják, s ezekhez a gyűlés kifejezett hozzájárulását kérik; másutt csak a városjog fontosabb cikkeit olvassák fel. Sok helyütt a polgárok egyes kötelezettségeit (pl. az adófizetést) kifejezetten felveszik az esküszövegbe. Dél-Németországból északra haladva az eskü mindinkább a tanácsnak (vagy a tanács többségének) járó hűség és engedelmisség vállalását domborítja ki.

Ehhez a kollektív eskühöz képest az egyes polgár esküje csak járu-lékos aktus. A fejlődés korai szakaszában az esküvel összekapcsolt közösség arra törekszik, hogy a kívülálló polgárokat is bevonja, a vonakodóktól pedig megtagadja a „békét”, a közösség védelmét. Különös gondot okoznak a nem háztulajdonosok (Seldener), akik számára a délnémet városokban külön esküt állapítanak meg. Csak lassanként válik általánossá az esküközösségben való részvétel, s ezzel az autonóm eredetű városjog is területi joggá, az egész város szabályrendszerévé lesz. A polgáreskü a bevándorló vagy a teljeskorúvá lett polgárfiú polgárjogát nem megerősíti — mint eddig hitték —, hanem megalapítja. Ezért az esküre bocsátáshoz igazolni kell a mindenkori feltételeket (szabad születés, háztulajdon stb.), viszont az egyéni eskü szövege is magában foglalja a hűséget, engedelmisséget és még egy sereg konkrét kötelezettséget is. Fontos a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a „Stadtluft macht frei” közismert szabálya nem teszi a beköltözőt polgárrá, csak szabad emberré; a polgárjogot elbirtokolni nem lehet.

A korai esküközösségek király- vagy földesúrellel élet vulgari-záló felfogás megütközhetik azon, hogy a polgáreskü (a kollektív és az egyéni egyaránt) rendesen magában foglalja a királynak vagy az úrnak járó hűség és engedelmisség vállalását is. Hogy ennek mennyi ereje és súlya van az adott esetben, mindig az illető város függetlenné válásának mértékétől függ. A tartományi főhatóság kifejlődése később fölöslegessé teszi az „állampolgári” hűségnek és engedelmisségnek külön vállalását. Az eskü alkalmazásának széles körét azután a sajátos eskük

széles skálájának felvázolásával szemlélteti a szerző; ilyenek a nem teljes jogú városlakók esküje (Beisasseneid), a budai jogkönyvből is jól ismert hivatali eskük (Amtseid), vagy az egyes mesterségek folytatóitól felsőséjükkel szemben megkívánt eskük (Gewerbeeid). Ugyancsak igen változatos tartalmúak azok a hittel megerősített ígéretetek, amelyeket a polgárságnak vagy egyes tagjainak adott esetben egyes kötelességek teljesítésére tennie kell. De ilyen „különeskü” hiányában is világos, hogy a várossal és a tanáccsal szembeni kötelességek alapján véve esküje folytán (bei dem Eide) kötelezik a polgárt.

Ebben nyilatkozik meg az autonóm jellegű kötelezésen alapuló városi jog újdonsága a középkori országos joggal szemben. Az eskütevő életével és vagyonával felel mindannak teljesítéséért, amit a városi alkotmány megszab számára; ez a kötelezettség kiterjed magánjogi tartozásaira és a büntetőjogi normák megtartására is. Az esküre hivatkozva elrendelt magatartások közül különösen kiemeli a szerző a feljelentés kötelességét mindenre vonatkozóan, ami a városi közösségnek kárt okozhat (Rügepflicht), függetlenül a cselekmény büntetőjogi megítélésétől; a tanácsnak a jogsértő cselekmények megbüntetésére és az ítéletek végrehajtására vonatkozó kötelezettségét, tekintet nélkül az érdekelték vagyoni helyzetére; a polgárnak azt a kötelességét, hogy minden peres ügyét a város bíróságai előtt bonyolítsa le, amiből az a joga is következett, hogy csak e fórumok előtt álljon perbe; végül a tanácsnak — az eskün alapuló jogrendszer értelmezőjének — azt a kötelességét, hogy a polgárság ügyeiben ezt a jogrendszert alkalmazza. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a sok lényeges újszerűséget, mely ezekből a városi szervezetekre nézve következik, s azt a XIX. századi burzsoá állam előfutárává, miniatűr mintaképévé teszi: részletesen kidolgozott tételek jog a hagyományos szokásjog helyett, legalitás a feudális önkény helyett, jogalkalmazás a jognak a Schöffen tudatában való „megtalálása” helyett.

Nem kevésbé fontos az sem, amit a szerző az esküszegésről elénk tár. Az esküszegés (Meineid) nem egyike a városban megtorolt bűncselekményeknek, hanem a közös megegyezéssel alkotott szabályok megsértésének gyűjtőfogalma. Aki ezeket megszegi, a lüneburgi statútumokkal szólva „a saját nyakára lép”, eljätssza életét és vagyonát (Leib und Gut) a tanács javára. A városi hatóság tehát nem azért hozhat halálos ítéletet is, mert vérhatalmat kapott a királytól vagy urától, hanem mert polgárai esküvel vetették alá magukat ennek. Természetesen nem minden esetben alkalmazzák is a halálbüntetést, sőt a városi jog ismeri a büntetések legszélesebb skáláját, a csekély pénzbüntetéstől a megszégyenítésen, testfenyítésen, száműzésen át a fej- vagy jószágvesztésig. Az a helyzet azonban, amelybe a tanács „kegyelmére” kiszolgáltatót esküszegők kerülnek, újabb fejlődés lehetőségét adja meg. A poena arbitraria, az országos jog kegyetlen és merev szankcióitól független, a cselekmény és az elkövető körülményeit kifejező büntetés a burzsoá büntetőjog kialakulásának kezdőpontja. A tanács mérlegelése nem nyújt jogbiztonságot az egyénnek, de előkészíti a cselekmények és büntetések differenciálódását.

Végül az eskü adja meg a városi kényszeralkalmazás lehetőségét a büntetés esetein kívül is. A kettő persze még egybefonódik, hiszen a maga szabta jog megsértése egyben engedetlenség is. De az idézésre meg nem jelenő, az ítéletet nem teljesítő polgár csak engedetlen, s ezért a német városok egész sora ismeri az áristomot, a rendszerint egy toronyban elhelyezett tisztesőrizeti helyiséget (bürgerlicher Gehorsam) a fenytő jellegű tömlőc mellett. Pontosan ezt a kettősséget figyeltük meg az az 1686 utáni pest-budai bírósági gyakorlatban is; itt is megvan az áristomba helyezésnek kettős (kényszereszköz és „kihágási” büntetés) jellege. További kényszereszközök a városból való kiutasítás határozott időre vagy elégtételig, a tanácsi vagy törvényszolgák karhatalmának alkalmazása, a késedelmes adóssal szembeni zálogolás és letartóztatás stb. Az eskütételből következő kényszer vezeti el a városi gyakorlatot a jogerő fogalmáig is, mert az ítéletnek kényszerítés terhével eleget kell tenni, s a XV. századtól kezdve a per újabb tárgyalásának általában nincs helye.

Nincs módunk arra, hogy a szerző zárófejezetét bővebben ismer-tessük; ez az eskü és a jog összefüggésének a várostörténet keretein túlmenő kérdését vizsgálja meg. Mindenképpen szembetűnő a szerző fejtegetéseinek eredetisége, következetessége, finom jogászi kidolgozása. Hazájának szakirodalma elismeréssel fogadta munkáját (ZRG Germ. Abt. 75/1958/415—420, DA 15/1959/ 587—588.). Számunkra mégis hiányzik belőle valami. Azt ugyanis, hogy a részletesen bemutatott jogi változások milyen erők következtében állottak elő, nem tudjuk meg Ébeltől. A város határain túl legfeljebb az államszervezetig jut el, de a gazdasági-társadalmi hatóerőkről megelégedezik. Az a jogfejlődés, amelynek rajza részleteiben az eddigieknél hitelesebb, szinte a levegőben folyik le nála. S ez az, amivel mi többet nyújthatunk a szerzőnél, ha az eskünek az országos jogban való alkalmazásán túlmenően (Bónis György—Kovács Ferenc: Régi magyar esküminták, Magyar Nyelv 57/1961/279. kk.) a problémát egyszer a városi jogban is megvizsgáljuk.

Bónis György

Blockmans, F.: **L'évolution territoriale et démographique d'Anvers.**
Habiter X. (1960) 5—18.

Az antwerpeni városi levéltár vezetője a belga nemzeti lakásügyi intézet folyóirata Antwerpennek szentelt különszámához a bevezető tanulmányt készítette el. A nagyközönségnek szánt tanulmány tudományos alapossággal ismerteti a város területi és demográfiai fejlődését. A súlypont a középkorra esik, bár néhány XIX. századi adatot is felhasznál. Számos régi térképpel, illetve látképpel illusztrálja, és ezáltal a területi fejlődést kitűnően magyarázza a cikk. A szerző a területi fejlődési résznél igen ügyesen alkalmazza az Antwerpen városmagjában

legújabbban végzett régészeti feltáró munka eredményeit, amelyek szépen egészítik ki az okleveles forrásokból levont következtetéseket. A demográfiai fejlődés ismertetésénél Blockmans a fennmaradt XV—XVII. századi ház- és XVI—XIX. századi népességösszeírások ismeretéből indul ki, melyeknek a számadatait is közli. Megpróbálja a lakosság számát azokban az években is meghatározni, amelyekből csak házösszeírás van, azaz a XVI. század közepe előtt. Antwerpeni és más városok adataiból úgy látja, hogy ebben a korszakban az egy házra eső népesség 5,93 és 6,58 között ingadozik. Ha ezzel a koefficienssel megszorozzuk a házak számát, és az eredményhez hozzászámítunk 10%-ot a közösségben élők (pl. szerzetesek), idegenek stb. címén, megkapjuk a város lakosságát. Blockmans adatai módot nyújtanak számunkra, hogy összehasonlítást tegyünk középkori fővárosunk és ennek a flamand kereskedővárosnak lakosságszáma közt. Budáról egy középkori házösszeírás maradt fenn, 1437-ből, amely 967 házat tüntet fel. Ebből az évből Antwerpennek is van házösszeírása: a városban ekkor 3440 ház állott, azaz háromszor több, mint Budán. Blockmans a fenti módszerrel városa lakosságát ekkor 22 437—24 898 közöttre becsüli. E módszer felhasználásával Buda lakosságát ebben az évben 6308—6999-nek vehetjük, illetve, ha — királyi székhelyről lévén szó — Szücs Jenő indokolt következtetéseit elfogadva, 10% helyett 15%-ot adunk hozzá, 6594—7317. (Szücs különben Blockmansénál nagyobb, 7,2-es koefficienssel dolgozott).

Kubinyi András

Demelius, H.: **Die Nezeuger. Ein Beitrag zur Kenntnis des Wiener Privatrechts im 14. Jahrhundert.** Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 13 (1957) Bd. (Wien 1957) 29—62.

A tanulmány nagyobbik részében egy bécsi nyergesmesternek, Stefan der Nezeugernek és özvegyének, Luciának jogügyleteit és pereit írja le 1348 és 1409 között; kisebbik részében az ezekből levonható jogtörténeti következtetéseket összegezi. A Nezeuger családra vonatkozó oklevelek részletes ismertetése tanulságos lehet a bécsi várostörténet számára, hiszen Stefannak és özvegyének több városi ház és környékbeli telek volt tulajdonában, s a végül is egyházi kézre jutott vagyon jövedelméből még a XV. század végén is bemutatták a Nezeuger-misé. A város határain kívül már alig érdemel figyelmet, hogyan kötött házassági szerződést Nezeuger öt feleségének egyikével vagy másikkal, hogyan osztozott meg a különféle házasságokból származó gyermekeivel, milyen feltételekkel vett vagy adott el házat stb. Az egyes oklevelek mintaszerű elemzéséből levont tanulságok már annál jelentősebbek.

Egyetlen család jogügyletei is jellemzőek arra az élénk ingatlanforgalomra, mely a XIV. századi Bécsben kialakult. Ezt a század derekán

IV. Rudolf herceg úgy szabályozta, hogy a jogügyleteket a városi hatóság előtt, külön erre rendelt pecsét alatt (Grundinsigel) kellett oklevélbe foglalni, majd a városi telekkönyvbe bevezetni. A dologi jog szempontjából a szerző úgy foglal állást, hogy az ingatlanátruházásnál az oklevél átadása volt a döntő mozzanat. A zálogjog — az özvegyi használati jogtól eltekintve — már jelzálogjoggá lett, tehát a hitelező csak bírói végrehajtás útján jutott az elzálogosított ház birtokába. A házassági vagyoni jogban a Nezeuger-jogügyletek jól mutatják mind a házastársi vagyonközösség rendszerének fennállását, mind a javak elkülönítésének ekkor már erősödő tendenciáját. Az öröklési jogban túlnyomó a végrendeleti öröklés, a városi könyv zömében testamentumkönyvvé lesz. A végrendelezés három formája: magánvégrendelet az örökhagyó és a tanúk pecsétjével, városi közokirat a tanúknak a halálos ágyon tett szóbeli végintézkedésről szóló vallomása alapján és a tanúvallomásoknak vagy magánokiratnak a városi könyvbe való bevezetése. A Nezeuger családban csak az utóbbi kettő fordult elő, holott Stefannak volt saját pecsétje.

A középkori bécsi magánjog történetét még nem írták meg. Az ilyen — bár szűk körre korlátozott — részlettanulmányok közelebb visznek a nagyobb távlatú művek elkészültéhez. A szerző érdeme, hogy a jogi változásokat igyekszik a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásához kapcsolni, s a részleteket mindenütt beilleszti az országos jog összefüggésébe.

Bónis György

Kunze, A.: Der Frühkapitalismus in Chemnitz. Herausgegeben von Rat der Stadt Karl-Marx-Stadt. Stadtarchiv 1958, 178. Forschungsergebnisse aus dem Stadtarchiv Karl-Marx-Stadt und anderen deutschen Archiven mit Urkunden, Regesten, Plänen und Bildern.

A szerzőt a középnémet gazdasági fejlődésről, s elsősorban a nürnbergi és lipcsei kereskedelmi tőke szerepéről folytatott kutatásai és széles körű ismeretei segítették abban, hogy Chemnitz iparfejlődését ez országész gazdasági életének szerves részeként ábrázolja. Így sikerült elkerülnie a helytörténeti munkákra gyakran jellemző szűk helyi szemléletet, hogy a várost csak közvetlen környezetében vizsgálja, s a történelmi események és gazdasági folyamatok száraz kronologikus felsorolására korlátozódják. Ez pedig eleve lehetetlenné teszi az illető helység jelentőségének és szerepének felmérését.

Mínt hogy a kapitalista viszonyok a bányászatban és a textiliparban alakulnak ki legkorábban, Kunze figyelmét a két iparág történetére összpontosítja. Az ércfeldolgozás elsősorban mint a tőkebefektetés

területe érdeklő, így munkájának zömét a textilipar vizsgálatának szenteli. A szövőipar korai fellendülését a város kedvező fekvése segítette elő: a főbb kereskedelmi utak, valamint a vizsgált korszakban kialakuló bánya- és ércfeldolgozó telepek közelsége elég széles piacot biztosított. Logikusan, meggyőzően, gazdag tényanyagra támaszkodva tárgyalja a szövőipar technikájában és szervezetében végbemenő változásokat, melyeket a gyapjúszövéstről a más technikai felkészültséget, tőkebefektetést stb. igénylő vászonszövéstré való áttérés, illetve a gyapotanyagok előállításának előtérbe kerülése idézett elő. Részletesen foglalkozik a céh kereteit már feszegető társulási formákkal, a falusi ipar konkurrenciájának letörésével is. A termelés méreteinek emelkedését, az egyes polgárok növekvő tőkefelhalmozását statisztikai táblázatokba foglalt gazdag adatanyaggal támasztja alá. E fejezetek meggyőzik az olvasót, hogy Chemnitzben a XVI. századra valóban megteremtődtek az előfeltételek a tőkés termelési mód megjelenéséhez.

Sajnos, a termelési módban beálló változások leírása kevésbé meggyőző és hiteles. A helyi és főleg idegen kereskedőtőke fokozódó szerepét, behatolását a szövőiparba ugyan gazdag adatanyaggal illusztrálja, annál kevésbé szemléletes viszont, hogy milyen mértékben rendeli alá a város és a környező falvak szövőiparosait. A manufaktúra-alapítási kísérletek leírása is igen vérszegény. Gyakran úgy érezzük, hogy a szerző más várostörténeti kutatásai során leszűrt eredményeit próbálja — gyér adatok alapján — Chemnitz iparfejlődésére alkalmazni.

A termelés volumenének erőteljes fellendülése, a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése, a kereskedelmi tőke növekvő szerepe kétségtelenül előfeltétele, sőt első jele is lehet a tőkés termelés kialakulásának. De hogy e fejlődés milyen fokot ért el, ahhoz többek között pl. a szövőiparosok általános helyzetét, függőségük fokát, a bér munka alkalmazásának méreteit stb. is ismernünk kellene. Ezt az általános képet nem pótolhatja néhány szórványos példa.

Aligha képzelhető el, hogy az önállóságukat mindinkább elveszítő, s ezért céhes kiváltságaikkal fokozottan ragaszkodó kézművesek ne fejtettek volna ki ellenállást a kereskedők növekvő uralmával szemben. Kunze azonban sem ezek harcával, sem a céheknek a termelés fejlesztését közismerten gátló tevékenységével nem foglalkozik behatóbban. Sajnálatos módon nem tér ki arra sem, hogy milyen hatást gyakoroltak a szövőiparban kialakuló kapitalista viszonyok a többi iparág fejlődésére s a város egész gazdasági és társadalmi életére. A lakosság vagyoni differenciálódásáról beszél ugyan, de mivel célja a tőkefelhalmozódás ábrázolása volt, a kép egyszerű maradt. Az egyes vagyoni csoportok foglalkozásbeli rétegződése homályban marad, mint ahogy a legnagyobb tőkék felhalmozásának forrásait is csak részben ismerjük meg. A későbbi bér munkások — az elszegényedő iparosok, a nincstelenek életéről sem tudunk meg semmit.

Kunze munkája a chemnitzi helytörténeti sorozat részeként jelent meg. Az eddig közzétett művek témái alapján remélhető, hogy

az e munkában feltárt gazdag adatanyag és értékes részleteredmények alapját alkotják majd egy teljesebb, átfogóbb, Chemnitz egész gazdasági és társadalmi fejlődését tükröző munkának.

Bácskai Vera

Рындзюнский, П. Г.: Городское гражданство дореформенной России.
Издательство Академии Наук СССР, Москва 1958, 556.

A nyugati városi fejlődés és a keleti orosz falusi elmaradottság — ez a szembeállítás a múlt század dereka, sőt első fele óta ismeretes és divatos (nemegyszer még napjainkban is), ugyanakkor viszont igen megtévesztő, mert nem igaz, hiszen különböző fejlődési fokokon álló társadalmi képleteket igyekeznek egy adott pillanatban egy szempontból vizsgálni, és így mesterséges ellentétet teremteni. A kérdés tehát az, vajon Oroszországban a városi fejlődés csakugyan hiányzik-e, ill. amennyiben van (mert teljesen letagadni senki sem tudta), akkor mégis nem inkább kivétel-e az orosz társadalmi fejlődés paraszti jellegének szabálya alól.

P. G. Rindzjunszkij évtizedes munka után látott hozzá, hogy erre a kérdésre éppen az egyik legérdekesebb korszakban, a feudalizmus bomlásának, a tőkés viszonyok kialakulásának a korában keressen feleletet. Munkája az eddigi irodalom széles körű felhasználásán kívül a korabeli levéltári anyag, és ugyancsak korabeli leíró sajtóanyag fölényes ismeretéről és a kezelésében való jártasságról és biztonságról tanúskodik. Nincs módunk arra, hogy ötödfélszáz oldalas, vaskos, számos táblázattal illusztrált munkájának eredményeit részletesen ismertessük, csak a legfontosabb megállapítások felvázolására tudunk szorítkozni.

A szerző a városi fejlődés alapvető kérdését a parasztságnak a városba való beáramlásában látja, és ezért minden fejezetben ezt a kérdést teszi meg vizsgálati kiindulópontjául. Első fejezetében ismerteti a város szervezetét úgy, ahogyan az az I. Péter-féle, és különösen a II. Katalin-féle reformok során kialakult, a felvilágosult abszolutizmus tipikus intézkedései révén. Ezek a lakosságot merev társadalmi kategóriákba osztották be, és valamelyest engedtek a gazdasági és társadalmi fejlődés nyomásának, bizonyos reformokat hoztak, végső fokon azonban csak azért, hogy a feudális rendszert megtisztítsák kirívó hibáitól, és így biztosabban fenntartsák. A XVIII. század végén és a XIX. század elején egyre nagyobb ellentét támadt a mesterségesen megalkotott és megmerevített városi rendi szervezet és a valóság közt. A parasztok beáramlása a városokba, akár úgy, hogy kereskedelemmel foglalkozva vetődtek oda, akár úgy, hogy beálltak manufaktúrákba dolgozni, lényeges változásokat okozott. A városi felső rendek, a gazdag kereskedőpolgárság teret veszített a paraszti kereskedőkkel szemben, a városi kézművesek száma viszonylag fogyott a paraszti iparúzők javára. Ez a fejlődési irány természetesen már veszélyeztette az egész társadalmi rendet. Rindzjunszkij munkája

második fejezetében éppen azt mutatja be, hogyan próbálta a kormányzat megakadályozni ezt a fejlődést, s az 1824-ben kiadott Kankrin-féle céhszabállyal erősíteni a feudális renddel összeszövődött városi felső rétegek helyzetét a paraszti bevándorlás révén egyre duzzadó alsó rétegeknek a térnyerésével szemben. Ez a bonyolult előírások tömkelegét tartalmazó intézkedés az új elemek kizárásával az eddigi rendszer konzerválására törekedett, de ezzel természetesen éles ellentétbe került a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető irányával, amely a feudalizmus bomlása felé mutatott. Éppen ezért hamarosan felül is kellett vizsgálni legtöbb rendelkezését, ismét nagyobb szabadságot engedni az új városi rétegeknek a kereskedelem és iparúzés terén. Természetesen ezek az intézkedések megint csak félintézkedések voltak, nem álltak határozottan a fejlődő új mellé. A kormányhatóságok egyik legfőbb gondja továbbra is az maradt, hogyan akadályozhatnák meg a városi manufaktúrákban és gyárakban elhelyezkedő rétegek pauperizálódását, hiszen ezek voltak a város legnyugtalanabb, a fennálló rendet leginkább veszélyeztető elemei.

Mindezek előrebocsátása után tér rá a szerző harmadik fejezetében tulajdonképpeni tárgyára, az 1830—50-es évek orosz városi életének bemutatására. Itt nem általánosságban vizsgálja a helyzetet, hanem az oroszországi gazdasági fejlődés nagy tájegységei szerint haladva, azon belül pedig, ahol korabeli anyaga azt lehetővé teszi, egészen részletesen kormányzóságokként, sőt városokként ismerteti a városi életet. A fővárosi és központi ipari kormányzóságok városai ebben a korszakban viszonylagos hanyatlást mutatnak, az ipari fejlődés itt elsősorban a falvakban bontakozik ki, de a viszonylag nagyobb lélekszámú városokban, különösen pedig a két fővárosban sem jelentéktelen. Az ettől a vidéktől délre elhelyezkedő mezőgazdasági övezet városai sokkal kisebb fejlődést mutatnak, legfeljebb a belső kereskedelem lebonyolításában növekszik meg a szerepük, fejlődésüket az gátolja elsősorban, hogy itt igen erős a jobbágyrendszer. Nagyjából hasonló a helyzet az egykor lengyel uralom alatt állt nyugati és délnyugati kormányzóságokban, azzal a különbséggel, hogy itt még erősebb a jobbágyrendszer fékező hatása, viszont a város és a falu (jogi és nem közgazdasági) kategóriái közt nincs olyan éles válaszvonal, mint az orosz területeken; az átmeneti típusoknak széles skálája található itt. A baltikumi kormányzóságokban a külkereskedelmet lebonyolító nagy kikötővárosok gyors fejlődése és a mögöttes területek elmaradott, erősen jobbágytartó jellege közt igen éles az ellentmondás, világosabban tükröződnek a fejlődés ellentétes tendenciái, mint egyebütt. Az urali városok lassúbb fejlődésével szemben áll a törököktől szerzett déli kormányzóságok kikötővárosainak fellendülése, itt az agrárviszonyok lényegesen szabadabb jellege teszi érthetővé a gyors városi fejlődést. Természetesen egyik területen sem szabad túlbecsülni a városfejlődésnek, az ipar kibontakozásának mérvét és ütemét. Rindzjunszkij határozottan szembeszáll azokkal a szovjet történészekkel, akik az ipari forradalom időszakát erre a periódusra helyezik. Véleménye szerint arról talán lehet beszélni, hogy az ipari termelésben végbement

egyfajta forradalom, átmenet a gyári termelésre legalábbis megkezdődött, de ez természetesen még korántsem azonosítható az ipari forradalommal. Igen érdekes ennek a fejezetnek a záró része, amely a városok külső képével, egészségügyi, városrendészeti és kulturális viszonyaival foglalkozik, és valóban élő, emlékezetes képet ad a városi társadalom különböző rétegeinek mindennapjáról.

A negyedik fejezet az ipari kapitalizmus fejlődését vizsgálja, és hangsúlyozza, hogy a tőkés manufaktúrák és gyáarak fejlődése számos esetben falun, vagy azokban a városokhoz csatlakozó külvárosokban ment végbe, amelyekre nem terjedt ki az állami szabályozás, az ipari és kereskedelmi tevékenység gúzsbakötése. Rindzjunszkij részletes adatokat közöl a kezdődő tőkés kizsákmányolás formáiról és hatásairól. Rámutat arra, hogy a régi városokban az óhitű szekták, a Fedoszejev-féle közösségek, amelyek a XVII—XVIII. sz. fordulóján alakultak, s a tárgyalt korszakban már utópikus szocialista jellegű követeléseket is felvetettek, az előbbieken leírt nagy társadalmi átalakulásokat tükrözik. Ezek a közösségek alapjában a városi szegény rétegek egyesülései voltak, radikalizmusukat fejezték ki, bár a gazdag polgárság képviselői is megtalálhatók soraikban.

Befejező ötödik fejezetében Rindzjunszkij a belső telepítéses területek városi fejlődésének sajátásaival foglalkozik és megállapítja, hogy a déli és keleti határvidékeken ez a fejlődés a jobbágyrendszer lazább jellege következtében viszonylag gyorsabb volt.

A városi fejlődésnek az előbbieken felvázolt általános vonala mellett, sőt azzal ellentétben bontakozott ki egy másik, az uralkodó osztályt képviselő államhatalom támogatta tendencia: a régi rend erősítése, ami a városi fejlődésben a régi városi rendek megőrzését jelentette. Mindkét tendencia a városfejlődést célozta. Csakhogy az első a szabad fejlődést, a feudális kötöttségek minél korábbi felszámolását, a másik viszont ezek fenntartását. Különösen a déli területek új városainál ez a két ellentétes tendencia igen szemléletesen mutatkozott meg. Az első volt természetesen az erősebb. S ez is vezetett el a polgári átalakulásig, hiszen a városba került paraszt ki akarta vívni teljes szabadságát. Ez a tény viszont azt mutatja, hogy az oroszországi városi fejlődés minden sajátása mellett alapvetően mégis azonos a nyugat-európaival, csak — éppen hozzátehetjük — időben valamelyest elmaradt mögötte. A városba került paraszt egyre inkább eltávolodott korábbi életformájától, a faluval való kapcsolataitól: a munkás a feudalizmus ellen vívott harc legerősebb oszlopává vált.

Rindzjunszkij óriási anyagot feldolgozó munkája a múlt századi oroszországi fejlődés egyik lényeges kérdését illeti. Alapvető vonásaiban világos és — úgy gondoljuk — maradandó képet ad a városi fejlődésről. Érdemes lett volna azonban gazdag anyagát még néhány irányban bősegebben kihasználni, hogy többet tudjunk meg egyrészt a régi, mondhatni hagyományos városi rendek helyzetéről ebben a korban, másrészt hogy néhány új jelenséget is részletesebben megvizsgálhassunk. Elsősorban a

városi értelmiség kialakulására gondolunk itt, annak a vizsgálatára, milyen része volt ebben a városba érkező nemesség mellett más városi vagy falusi rétegeknek.

Aki ezt a kitűnő könyvet elolvasta, nagy érdeklődéssel várja nyilvánvalóan esedékes és szükséges folytatását, az orosz város kapitalizmus kori történetének hasonló alapossággal és lelkiismeretességgel történő feldolgozását.

Niederhauser Emil

Till, R.: Geschichte der Wiener Stadtverwaltung in den letzten zweihundert Jahren. Verlag für Jugend und Volk. Wien 1957, 137.

A bécsi városi alkotmány- és igazgatástörténet módszeres összefoglalására eddig csak az 1740-ig terjedő korszakban került sor. Ezt követő korszakokat tárgyaló összefoglaló mű hiányát kívánja a szerző pótolni; előrebocsátja azonban, hogy az anyag terjedelme és előtanulmányok hiánya miatt teljességre nem törekedhetett.

Bécsnek az 1221—1740-ig terjedő idő alatti jogállását és városigazgatóságát ismertető bevezetés után a szerző az anyagot három fejezetben tárgyalja, ezeknek mindegyike egy-egy várostörténeti periódust ölel fel. Mindegyik fejezet három-három alfejezetre oszlik, amelyek a fejezetben tárgyalt korszak egy-egy jellegzetesen elhatárolható szakaszának történetével foglalkoznak.

Az egyes kérdések részletei iránt érdeklődők eligazítására szolgál a bécsi városi igazgatástörténettel foglalkozó irodalomnak a III. fejezet 4. alfejezeteként nyújtott bibliográfiája. A nagyszámú jegyzet (733) azonban azt mutatja, hogy a szerző adatait túlnyomórészt levéltári forrásokból, így elsősorban a városi ügyintézés során keletkezett, és Bécs város levéltárában őrzött iratokból meríti.

Bécs alkotmányjogi helyzete ugyan mindig más volt, mint Budáé és Pesté vagy Budapesté, de a városi igazgatás szerveiben található közös vonások, a városi impérium és adminisztráció szerveinek egymás közti kapcsolatában pedig hasonlóságok, sőt a szakhivatalok feladat- és hatáskörében azonosságok is. Ez indokoltá tenné nemcsak R. Till tanulmányának, hanem magának a bécsi városi igazgatás történetének részletesebb ismertetését is, hogy Budapest történetének művelői a kínálkozó összehasonlítás folytán is közelebb férközhessenek a feldolgozatlan budapesti újkori városigazgatás történeti problémáihoz. A megszabott szűk terjedelemre figyelemmel, meg kell azonban elégednünk az anyag csoportosításának és a fő problémáknak az ismertetésével.

Az alfejezetekben következetesen érvényre jutó, igen helyesen alkalmazott szerkezeti felépítés szerint a tárgyalt korszakban hatályban volt városi alkotmányt, változások esetén az ezekre irányuló javaslatokat, ezekről folytatott tárgyalások eredményeit, ezt követően az igaz-

gatás szervezetét, a hatósági és gazdálkodó tevékenységet ellátó hivatalok, szervek, majd a kerületi igazgatás szervezetének kiépítése idejétől kezdve ennek szerveit, hatáskörét és végül az érvényben volt ügyintézési előírásokat, valamint az ügykezelési szabályzatokat ismereti a szerző, de a fejlődésre jellemző létszámadatokat is közöl.

Az események adatszerű tömörséggel történő vizsgálatánál első sorban az az elfojtott, de fel-felújuló törekvés áll előtérben, amelyet Bécs a központi államhatalommal szemben a Ferdinánd főherceg által 1526-ban kibocsátott városi rendtartás folytán elvesztett önkormányzatért folytatott. Ennek 1849-ben történt elismerése utáni időszakban pedig a város képviselői szerveinek a hatalom kézbevételeért, illetve kézben tartásáért vívott küzdelme áll a fejtegetés előtérében. Figyelemre méltó a magisztrátus helyzetváltozása: miként válik a városi hatalom szervéből túlnyomórészt az önkormányzat végrehajtó szervévé. Jól érzékelhetően ismerteti a szerző, hogy a városi impérium a kiverkedett önkormányzat korszakában hogyan összpontosult előbb a liberális nagypolgárság kezében, hogyan váltja ezt fel a városvezetésben a kispolgárság (1897), melytől az 1919. május 4-i választás eredményeképpen a Szociáldemokrata Párt veszi át a hatalmat. A szervezetben bekövetkezett változások adatszerű pontossággal történő rögzítésével tárgyalja a szerző azt a korszakot, amikor Ausztriának Németországhoz csatolását (1938) követően Bécs város igazgatását a nemzetiszocialista államigazgatáshoz igazították hozzá, s a bécsi viszonyoktól idegen alapokon szervezett apparátus lett, amely nélkülözte az önálló várospolitikát és a túlszervezettség sajátosságait viselte magán. A tanulmány a fejlődést egészen 1956-ig nyomon követi, és ennek megfelelően röviden ismerteti Bécs városigazgatásának a német uralom alóli felszabadulást követő fejlődését, és a legfrissebb szervezetet is, amely az 1931 évinek felel meg.

Megismerjük a tanulmányból a város területi változásait, és ennek során Nagy-Bécsnek az elővárosok bekebelezésével történt kialakítását (1890) éppúgy, mint a városnak szövetségi tartományá átalakulását (1922), majd ezt követő új jogállása (bundesunmittelbare Stadt) elnyerésének körülményeit és az ezekből adódó alkotmányjogi és igazgatási sajátosságokat.

A már említett következtetés és az adatokat rendszerezetten feltáró tárgyalási mód ellenére is a munka áttekinthetősége — különösen a két hasámban történt apró betűs szedés miatt — nincs biztosítva. Talán célszerű lett volna, ha egy-egy kérdés tárgyalását alcím alatt találánk, vagy a tárgyra utaló szót vastagabb betűvel szedték volna. Sajnos, nélkülöznünk kell a városi hatósági és igazgatási szervek fölé- és alárendeltségét, gyakran változó szervezeti felépítését vizuálisan érzékeltető, igazgatási szakmunkákban, és így igazgatástörténeti munkákban ma már szinte elengedhetetlen rajzos ábrázolást is. Ez azonban nem csökkenti a kérdést összefoglalóan és rendszerezetten első ízben tárgyaló és igen fáradságos levéltári kutatást igénylő mű értékét.

Rózsa Miklós

Külföldi várostörténeti bibliográfia 1957–1958

Bibliografiánkat az előző évitől eltérőleg a könnyebb áttekinthetőség kedvéért országok szerint osztottuk fel a következőképpen:

1. Általános rész	6. Lengyelország
2. Anglia	7. Németország
3. Ausztria	8. Olaszország
4. Csehszlovákia	9. Svájc
5. Franciaország	10. Szovjetunió

Az anyag bővítése új rövidítések alkalmazását tette szükségessé. A francia anyagnál a francia történeti bibliográfia (Bibliographie annuelle de l'histoire de France) rövidítéseit vettük át, a csehszlovák és olasz anyagnál pedig a tavalyi rövidítések meghagyása mellett a következő új rövidítéseket vezettük be:

- ASI = Archivio Storico Italiano
ČNM = Časopis Národního Muzea
ČSPS = Časopis Společnosti Prátel Starožitnosti
JSH = Jihočeský sborník historický
RN = Revue de Nord
RS = Rivista storica
SSH = Středočeský sborník historický

1. *Általános rész*

1. Alberts, W. J.: Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen. Rheinische Vjbl. 23/1958, p. 75–96.
2. Amman, H.: Wie groß war die mittelalterliche Stadt? Studium Generale 9/1956, p. 503–506.
3. Jeannin, P.: Les marchands au XVIe siècle. Paris: Ed. du Seuil 1957, 192 p.
4. Lombard, M.: L'évolution urbaine pendant le haut moyen âge. Annales. Economies, sociétés, civilisations 12/1957, p. 7–28.
5. Lütge, F.: Roger Mols „Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du 14e au 18e siècle". München: Beck 1957, 32 p. (Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1957, 2.)
6. Mundy, J. H. – Riesenbergs P.: The medieval Town. London: Van Nostrand 1958, 192 p.
7. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Reichenau. Vorträge 1955–1956. Lindau, Konstanz: Thorbecke [1958], 553 p. (Vorträge u. Forschungen Bd. 4.)
8. La Ville. Troisième partie. Le droit privé . . . Bruxelles 1957, 340 p. (Recueils de la Société Jean Bodin, VIII.)

2. Anglia

9. Major, K.: The Registrum antiquissimum of the Cathedral Church of Lincoln. Vol. VIII. Lincoln 1958, XXIII + 258 p. (Lincoln Record Society Publications 51.)
10. Berry, E.: The borough of Droitwich and its salt industry. 1215–1700. University Birmingham historical journal. 1957/6. p. 39–61.
11. Bramley, E.: A record of the Burgery of Sheffield, commonly called the Town Trust from 1848 to 1955. 1957.
12. Bulley, J. A.: Teignmouth in History 1957.
13. Chandler G.: Liverpool. Batsford 1957, 516 p. (Batsfords cities series.)
14. Dyos, H. J. Some social costs of railway building in London. Journal of Transport History III/1957, p. 23–30.
15. Dyos, H. J.: Urban transformation. A note on the objects of street improvement in Regency and early Victorian London International Review of Social History 2/1957, p. 259–265.
16. Gutnova, E. V.: Politika korolevszkoj vlaszti po otnoseniju k gorodam i gorodszkomu szoszloviju v Anglii XIII-nacsala XIV. v. (A királyi hatalom politikája a városok és a városi rend irányában Angliában a XIII. sz.-ban és a XIV. sz. elején.) Szrednie veka 1958, 12. köt. p. 51–72.
17. Hart R. J., D'Arcy—: The Samuel family of Liverpool and London from 1755 onwards. London: Routledge 1958, XVI + 170 p.
18. Kellett, J. R.: The Breakdown of Guild and Corporation Control over the Handicraft and Retail Trade in London. The Economic History Review 10/1958, p. 381–394.
19. Kerling, N.: Relations of English merchants with Bergen op Zoom, 1480–1481. Bulletin of the Institute of Historical Research (London) 31/1958, p. 130–140.
20. Kirillova, A. A.: Iz szocial'noj isztorii gorodov Anglii XIII v. (K voproszu o szocialno-ekonomiceszkom szoderzsanii „szvobodü” i „polnopravija” v anglijszkom gorode XIII v.) (A XIII. sz.-i angliai városok társadalomtörténetéből. A „szabadság” és „egyenjogúság” társadalmi-gazdasági tartalmának kérdéséhez a XIII. sz.-i angol városban.) Szrednie Veka 1958, 13. köt., p. 27–48.
21. Maccaffrey, W. T.: Exeter 1540–1640: the growth of an English country town. Cambridge (Mass): Harvard University Press 1958, 311 p. (Harward University Monographs No. 35.)
22. Minchinton, W. E.: The Trade of Bristol in the 18th century. Bristol. University Record Society 1957, XXV + 210 p.
23. Mitchell, R. J.—Leys, M. D. R.: History of London life. London: Longmans 1958. 314 p.
24. Russel, J. C.: Mediaeval Midland and northern Migration to London 1100–1365. Speculum 34/ p. 641–645.
25. Stanley, W.: Cuffs and Handcuffs: the Story of the Rochdale Police through Years 1257–1957. Rochdale 1957.
26. Wardell, J. W.: A History of Yarm: an ancient North Riding Town. 1957.

3. Ausztria

27. Gugitz, G.: Bibliographie zur Geschichte und Stadtkunde von Wien. Nebst Quellen- und Literaturhinweisen Bd. 4. Profane Topographie nach den 21 Bezirken (2–21 Bezirk) — Wien: Verl. f. Jugend u. Volk 1958, 468 p.
28. Marks, A.: Das Schrifttum zur oberösterreichischen Geschichte im J. 1957. Jb. d. Oberösterreichischen Musealvereins Linz 103/1958, p. 109–124.
29. Strassmayr, E.: Bibliographie zur oberösterreichischen Geschichte 1949–1953. Hrsg. v. Oberösterreichischen Landesarchiv. Graz—Köln: Böhlau in Komm. 1957, VIII + 186 p.
30. Kärtner Geschichtsquellen. Hrsg. von H. Weissner 1269–1286, 1286–1300 Klagenfurt: Kleinmayr in Komm. 1956–1958, XLIX + 511 és VIII + 371 p. (Monumenta historica Ducatus Carinthiae 5, 6.)
31. Awecker, H.: Die Bevölkerung der Stadt Linz im J. 1750. Hist. Jb. d. Stadt Linz 1957, p. 197–240.

32. Awecker, H.: Die Linzer Stadtwaage. Die Geschichte des Waags- und Niederlagamtes der Stadt Linz. Linz: Städtische Sammlungen 1958, 187 p. (Sonderpublikationen zur Linzer Stadtgeschichte, hrsg. v. der Stadt Linz.)
33. Beiträge zur Geschichte von Murau. Hrsg. v. F. Tremmel. Graz: Selbstverl. d. Hist. Vereins f. Steiermark 1957, 123 p. (ZHVGSteier Sonderband 3.)
34. Bericht über den vierten österreichischen Historikertag in Klagenfurt, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 17 bis 21 September 1956. Wien: Zakovsky KG 1957, 258 p. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 11.)
35. Buchowiecki, W.: Der Barockbau der ehemaligen Hofbibliothek in Wien, ein Werk J. B. Fischers von Erlach. Beiträge zur Geschichte des Prunksaales der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien: Prachner 1957, XI+247 p.
36. Büttner, R.: Zur Entstehung der Stadt Laa a. d. Thaya. Unsere Heimat 28/1957, p. 168—176.
37. Demelius, H.: Das älteste Grundbuch der Stadt Graz. Mitt. des Steiermärkischen Landesarchivs 7/1957, p. 18—38.
38. Demelius, H.: Die Nezeuger. Ein Beitrag zur Kenntnis des Wiener Privatrechts im 14. Jh. JVGWien 13/1957, p. 29—62.
39. Dinklage, K.: Gewerbliche Siedlung im mittelalterlichen Kärnten. Österr. Historikertag (l. 34. sz.) p. 93—99.
40. Eheim, F.: Ein Linzer Mautverzeichnis aus der Mitte des 13. Jhs. Hist. Jb. der Stadt Linz 1957, p. 351—361.
41. Feigl, H.: Der niederösterreichische Weingartenbesitz der Linzer Bürger im 13. und 14. Jh. Hist. Jb. d. Stadt Linz 1957, p. 7—29.
42. Grüll, G.: Das Landgericht Linz (1646—1821). Hist. Jb. der Stadt Linz 1957, p. 131—163.
43. Hillbrand, E.: Die Maximilianische Befestigung von Linz. Anzeiger der philhist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wiss. Wien 1957, 25., p. 405—420.
44. Hofmair, G.: Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Marktes Ischl bis 1740 (mit Ausblicken in das 19. Jh.) Wien 1957, IX+441 p.
45. Holzmann, G.: Die Entwicklung der Wiener Stadtrandsiedlungen. Geographische Rundschau 9/1957, p. 96—101.
46. Klaar, A.: Baualterpläne österreichischer Städte und Märkte. Österr. Historikertag (l. 34. sz.) p. 195—197.
47. Klaar, A.: Der Stadtgrundriß von Laa a. d. Thaya. Unsere Heimat 28/1957, p. 176—180.
48. Klein, H.: Juvavum-Salzburg. Studien (l. 7. sz.) p. 77—85.
49. Kühnel, H.: Das Fürstenbergische Dreifaltigkeitsbenefizium in der Linzer Vorstadt. Hist. Jb. d. Stadt Linz 1957, p. 165—196.
50. Kühnel, H.: Zur Geschichte der Wiener Hofburg. Vormerkungen des Obmannes August Loehr. Forschungsergebnisse zur Geschichte der Wiener Hofburg im 16. Jh. Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wiss. Phil.-hist. Klasse 1958, 20. p. 255—271.
51. Lentze, H.: Die St. Jakobskirche in Innsbruck im Lichte der Rechtsgeschichte. Urkundenanhang von F. Steinegger. Innsbruck: Stadtmagistrat 1957, 36 p. (Veröffentlichungen aus dem Stadtarchiv Innsbruck 12.)
52. Meixner, E.: Abriss der Linzer Wirtschaftsgeschichte. Hist. Jb. d. Stadt Linz 1958, p. 359—375.
53. Neumann, A.: Historisches Museum der Stadt Wien. Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt. 2. verb. u. erw. Auflage. Wien 1957, 56 p. (Museumsführer. Ur- und frühgeschichtliche Abt.)
54. Newelkowsky, E.: Linz und die Niebelungen. Hist. Jb. d. Stadt Linz 1957, p. 545—350.
55. Newelkowsky, E.: Vom Bau der Niebelungenbrücke. No. 1957, p. 382—386.
4. *Csehszlovákia*
56. Bělohávek, M.: Kniha počtů města Plzně, 1524—1525. Příspěvek k hospodářství českých měst. (Pilzen város számadáskönyve 1524—1525. Adalék a cseh

- városok gazdálkodásához.) Plzeň: Kraj. naklad. 1957, 180 p. (Prameny a příspěvky k dějinám Plzně a Píseňska sv. 11.)
57. Ratkoš, P.: Dokumenty k banickému povstaniu na Slovensku 1525—1526. (Iratok a szlovákiai bányászfelkeléshez 1525—1526.) Bratislava: Slovenská Akadémia Vied 1957, 560 p.
58. Vlachovič, J.: Súpis zariadení mediarského banského podniku v Smolniku r. 1634. (A szomolnoki rézbánya vállalat felszerelésének összeírása 1634.) HŠtudie 3/1957, p. 424—432.
59. Bistrický, J.—Burian, V.—Mezník, J.—Spurný, F.: Archivní sbírka Vlasteneckého spolku Musejního v Olomouci. (Az olmüci helytörténeti múzeumegylet levéltári gyűjteménye.) Ročenka musei Olomouckého kraje I/1956 [1957], p. 139—148.
60. Halaga, R. O.: Archiv mesta Košíc. Sprievodca po fondoch a zbierkach. (Kassa város levéltára. A fondok és gyűjtemények útmutatója.) Praha 1957, 173 p.
61. Lamoš, T.: Archiv mesta Kremnice. Sprievodca po fondoch a zbierkach. (Körmöcbánya város levéltára. A fondok és gyűjtemények útmutatója.) Bratislava 1957, 231 p.
62. Mackerle, J.: Archiv města Jevička. Průvodce po fondech a sbírkách. (Jevička város levéltára. A fondok és gyűjtemények útmutatója.) Morav. Trebov: Okr. nár. výbor 1958, 67 p.
63. Bezděka, J. V.: Příbramské ceny masa a jejich stanovení na rozhraní 17. a 18. století. (A příbrami húsárak és ármegállapítások a XVII—XVIII. sz. fordulóján.) Numismatické Listy 12/1957, p. 111—112.
64. Bičík, Z.: Nejstarší listina archivu města Pardubic. (List Hertvika z Mnětic z 23. června 1468.) (Pardubice város levéltárának legrégebb oklevele. [Hertvik z Mnětic 1468. jún. 23-i oklevele.]) Pardubický Kraj 1/1957, p. 70—71.
65. Borkovský, I.: Objev templářského kostela v Praze. (A prágai templárius templom felfedezése.) Archeologické Rozhledy 9/1957, p. 500—507, 513—516.
66. Borkovský, I.: Objev rotundy templářského kostela sv. Vavřince. (A templáriusok Szt. Lőrinc temploma rotundájának felfedezése.) ČNM 126/1957, p. 7—35.
67. Burian, V.: Olomoucké kolo z houfnice 15. století. (Olmüci ágyukerek a XV. sz.-ból.) Ročenka musei Olomouckého kraje 1/1955 (1957), p. 131—132.
68. Bystrický, V.: Hospodářství města Stříbra v letech 1536—1564. (Stříbro város gazdálkodása 1536—1564.) Zápisky katedry čl. dějin a archivního studia 2/1957, p. 98—103.
69. Černožorský, J.: 14. říjen 1918 v Písku a okolí. (1918. okt. 14. Písekben és környékén.) JSH 26/1957, p. 117—121.
70. Choc, P.: Boje o Prahu za feudalismu. (Harcok Prágáért a feudalizmus korában.) Praha: Naše Vojsko 1957, 497 p. (Dějiny vojenství. Ř. A. Sv. 2.)
71. Chylík, J.: Počátky brněnského průmyslu strojírenského. (A brünni gépipar kezdete.) Svět techniky 8/1957, p. 368—370.
72. Chylík, J.: Příspěvky k dějinám moravského průmyslu. (Adalék a morva ipar történetéhez.) Vlastivědný věstník moravský 12/1957, p. 234—235.
73. Crhák F.—Hubáček, J.: Topografický vývoj města Uherského Hradiště a jeho výhledový stavební plán. (Uherské Hradiště város topográfiai fejlődése és a távlati fejlesztési terv.) Uh. Hradiště 1958, 29 p.
74. Dobiaš, J.: Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí. Díl IV. Sv. 1. Doba reformační. (Pelhřimov királyi város és környéke története. IV. r. 1. köt. A reformáció kora.) Část 3. sv. 1. Praha: ČSAV 1957, 917 p.
75. Dostál, J.: 50 let Moravských železáren národního podniku Olomouc, nositele řádu práce 1907—1957. (A munkaérdemrenddel kitüntetett Moravské železárnny nemzeti vállalat 50 éve.) Olomouc: Moravské Železářny 1957, p. 63.
76. Drímal, J.: Brněnské městské knihy, právo a listiny za Pisáře Jana z Gelnhausen. (A brünni városi könyvek városjog és oklevelek Gelnhausen János írnoksága idején.) SAP 8/1958, p. 109—129.
77. Drobná, Z.—Hlavsa, V.: Karlův most. (Poznáváme starou a novou Prahu.) (A Károly-híd. [Ismerjük meg a régi és az új Prágát.]) Praha 1958, 51 p.
78. Dušek, M.: 70 rokov Podunajského Muzea v Komárne. (A komáromi Duna menti Múzeum 70 éve.) Archeologické Rozhledy 9/1957, p. 838, 852—854.

80. Fraštacký, Š.: Prírodovedecká spoločnosť v Nitre koncom 19. storočia. (Természettudományi társulat Nyitrán a XIX. század végén.) Bio 12/1957, p. 73–75.
81. Haas, A.: O tak řečeném právu královském rožmberských měst a městeček. (A Rožmberk városok és kisvárosok ún. királyi jogáról.) JSH 26/1957, p. 69–74.
82. Halaga, O. R.: Košické mestské knihy (1394–1737.) (A kassai városi könyvek [1394–1737].) SAP 7/1957, p. 138–167.
83. Halaga, O.: Neznáme stránky minulost Košíc. (Kassa múltjának ismeretlen részletei.) PM 6/1957, p. 146–151.
84. Hlaváček, I.: O padělaní městských listin jihlavských r. 1415. (Az 1415-i jihlavai városi oklevélhamisítványok.) Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia 1956, č. 3, p. 10–14.
85. Hlaváček, I.: Zlomek městské knihy znojemské z 2. poloviny 14. století. (Znojmi városi könyv tőredéke a XIV. sz. második feléből.) Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia 1956 [1957], č. 4, p. 15–20.
86. Hofmann, F.: Listy a obrazy z minulosti Jihlavy. (Jihlava múltjának lapjai és képei.) Havličkův Brod: Krajské nakl. 1958.
87. Husa, V.: Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. az 16. století. (A szénégetők társulata Kutná Horán a XIV–XVI. sz.-ban.) SSH 1/1957, p. 7–66.
88. Jiřík, K.: Demonstrace proti okresní správě politické v Kutné Hoře v roce 1919. (Tüntetés a járási politikai igazgatás ellen Kutná Horán 1919-ben.) SSH 1/1957, p. 212–223.
89. Kalivoda, R.: Vytvoření revoluční ideologie selsko-plebejského Tábora. (A tábori paraszt-plebejus forradalmi ideológia kialakulása.) Filosofický Časopis 5/1957, p. 821–876.
90. Kejíř, J.: Právní život v husitské Kutné Hore. (A huszita Kutná Hora jogélete.) Praha: ČSAV 1958, 257 p.
91. Kotlík, J.: Velká Bíteš. 550 let městem. Pohledy do dějin města Velké Bíteše I. díl. (Velká Bíteš. 550 éve város. Egy pillantás Velká Bíteš múltjára. I. r.) V. Bíteš 1958, 95 p.
92. Kouba, J.: Středověké opevnění bývalého královského města Berouna. (Beroun volt királyi város középkori erődítései.) Zprávy památkové péče 17/1957, p. 163–173.
93. Kovář, J.: Plzeňské portály. (Prameny a příspěvky k dějinám Plzně a Plzeňska 12.) (Pílení portálék. Források és adalékok Pílení és kőnyéke történetéhez 12.) Plzeň 1958, 115 p.
94. Křepelková, A.: Příspěvek k hospodářským a sociálním dějinám kutnohorských havířů na sklonku XV. a v první polovině XVI století. (Adalék a kutnahorai bányászok gazdasági és társadalmi történetéhez a XV. sz. végén és a XVI. sz. első felében.) SSH 1/1957, p. 67–83.
95. Kropáček, J.: Poznámka ke studii Frantiska Kavky, Třidní struktura Českých Budějovic v první polovině 16 stol. (Megjegyzések Kavka F. České Budějovice osztálystruktúrája a XVI. sz. első felében c. tanulmányához.) Umění 5/1957, p. 175–176.
96. Kubát, J.: Příspěvek k dějinám dolování u nás v 16. století. Z historie příbramských dolů. (Adalék a XVI. sz.-i bányászat történetéhez. A příbrami bányák történetéből.) SAP 7/1957, p. 177–225.
97. Kubiček, A.: Betlemská kaple v Praze. (A prágai Betlehem-kápolna.) Praha 1957, 26 p.
98. Lehotská, D.: Vývoj bratislavskej mestskej kancelárie do roku 1526. (A pozsonyi városi kancellária fejlődése 1526-ig.) HŠtudie 4/1958, p. 222–274.
99. Líbal, D.—Beisetzler, A.: Drobné příspěvky o středověkých domech č. p. 142–I a 143–I na Malém náměstí. (Kisebb adalékok a Malé náměstí 142–I és 143–I hrsz. házak középkori múltjához.) Ochrana památek 1/1957, p. 107–108.
100. Líbal, D.—Vilímková, M.: Nová zjištění o románském domě v č. p. 165–I v Kralově ulici. (Új megállapítások a Karlova utcai 165–I hrsz. románkori házról.) Ochrana památek 1/1957, p. 105–106.
101. Lípatnikova, G. L.: K voproszu o szocialnom szosztave sztudentov Prazsszko-go universziteta v konce XIV nacsale XV v. (A prágai egyetem hallgatói szociális

- összetételének kérdéséhez a XIV.—XV. sz. fordulóján.) Ucsenüe Zapiszki Insztitut Szlavjanovedenija 15/1957, p. 315—327.
102. Masařík, Z.: Jazykové poznámky k Rösslerovu vydání brněnských městských práv. (Nyelvészeti megjegyzések a brünni városjog Rössler-féle kiadásához.) (E. F. Rössler, Die Stadtrechte von Brünn aus dem XIII. und XIV. Jh., nach bisher ungedruckten Handschriften. Praha 1852.) ČMM 76/1957, p. 147—152.
103. Masařík, Z.: K jazyku t. zv. Otakarovského městského prava pražského. (Az ún. Ottokár-féle prágai városjog nyelve.) ČMM 76/1957, p. 384—389.
104. Masek, N.: Středověký objekt z Loun. (Középkori épület Lounban.) Archeologické Rozhledy 9/1957, p. 507—509, 520.
105. Matějková, E.: Kutnohorské nástěnné malby s báňskou ikonografií. (Kutna-horai bányász-ikonográfiai falfestmények.) Musejní zprávy pražského kraje 2/1957, p. 34—37, 73—78.
106. Mezník, J.: Noví olomoučtí měšťané v 15. století. (Olmüci új polgárok a XV. sz.-ban.) ČMM 77/1958, p. 324—353.
107. Mudra, M.: Pražská zbrojnice v druhé polovici 16. a na počátku 17. století. (A prágai fegyvergyár a XVI. sz. második felében és a XVII. sz. elején.) Historie a vojenství 1957, p. 247—258.
108. Nevřiva, O.: Průmyslový rozvoj Brna v třetí čtvrtině 19. století. (Brünn ipari fejlődése a XIX. sz. második felében.) Vlastivědný věstník moravský 12/1957, p. 235—239.
109. Píša, V.: Středověká Praha ve světle nálezů z roku 1955. (A középkori Prága az 1955-i leletek világánál.) Ochrana Památek 1/1957, p. 72—104.
110. Pletzer, K.: Českobudějovická kronika J. Fl. Hammerschmidta. (Notata de Regia civitate Boemo-Budvicensis.) (J. Fl. Hammerschmidt české budějovické krónikája. [Notata de Regia Civitate Boemo-Budvicensis].) JSH 26/1957, p. 14—19.
111. Polesný, K.: Počet obyvatelstva v městě Písku v druhé polovině 18. století (Písek város lakóinak száma a XVIII. sz. második felében.) ČSPS 65/1957, p. 148—150.
112. Pošvár, J.: Brněnská mincovna za třicetileté války. (A brünni pénzverde a harmincéves háború alatt.) ČMM 76/1957, p. 57—72, 412—413.
113. Pošvár, J.: Jihlavská mincovna. (A jhlavai pénzverde.) Vlastivědný sborník Vysočiny. Oddíl věd společenských 2/1958, p. 37—60.
114. Pošvár, J.: Městská měna v Jihlavě. (A jhlavai városi pénzrendszer.) Numismatické Listy 12/1957, p. 38—42.
115. Pošvár, J.: Mince v Olomouci v 15. století. (A pénz Olmücben a XV. sz.-ban) ČMM 77/1958, p. 178—188.
116. Pošvár, J.: Nástin dějin brněnské mincovny. Příspěvek k měnovým a obchodním poměrům Brna do poloviny 17. století. (A brünni pénzverde történetének vázlat. Adalék Brünn pénzrendszeréhez és kereskedelmi viszonyaihoz a XVII. sz. derekáig.) Numismatické Listy 5/1958, p. 99—169.
117. Pošvár, J.: 500 výročí brněnského mincovního privilegia. (A brünni pénzverési kiváltság 500. évfordulója.) Numismatické Listy 12/1957, p. 93—96.
118. Pošvár, J.: Význam uherských dokátů v hospodářském životě Brna v 15. století. (A magyar aranyforint jelentősége Brünn XV. sz.-i gazdasági életében.) Numismatické Listy 12/1957, p. 100—111.
119. Rejnuš, M.: K otázce rozmnožení královských měst za vlády Přemysla Otakara II. (A királyi városok szaporodásának kérdése II. Ottokár uralma alatt.) ČMM 76/1957, p. 134—147.
120. Rejnuš, M.: Královská města a podpora Přemysla Otakara II. (A királyi városok és II. Ottokár támogatása.) Slezský sborník 55/1957, p. 20—33.
121. Rezáč, T.: Zlomky knihy počtů města Jihlavy ze 14. století. (Jhlavai városi könyv töredéke a XIV. sz.-ból.) Zápisky katedry čl. dějin a archivního studia 1956 [1957] č. 4. p. 20—25.
122. Ružička, J.: Průmysl a dělnické hnutí v Litomyšli do 1. máje 1890. (Ipar és munkásmozgalom Litomyšlben 1890. máj. 1-ig.) Pardubický kraj 1/1957, p. 31—40.
123. Šimeček, Z.: Neuausfertigungen mittelalterlichen Urkunden aus Budweis. MŊG 66/1958, p. 102—108.

124. Šindelář, B.: K nejstarším pokusům se stroji v brněnských textilních manufakturách na přelomu 18. a 19. století. (A legrégibb géppel végzett kísérlet a brünni textilmanufaktúrákban a XVIII. és XIX. sz. fordulóján.) ČMM 76/1957, p. 73–93.
125. Šolle, Z.: K počátkům dělnického hnutí v Praze. (A prágai munkásmozgalom kezdete.) ČSČH 5/1957, p. 664–684.
126. Štarha, I.: Naučení brněnského práva v 16. a poč. 17. století (A brünni jog tanítása a XVI. sz.-ban és a XVII. sz. elején.) Folia diplomatica 5/1956–1957, p. 207–215.
127. Strejček, F.: Ze života tábořských Čechů před březnem 1848. (A tábori csehek életéből 1848 márc. előtt.) JSH 26/1957, p. 23–26.
128. Trapl, M.: Olomoucká universita v prvním (vzestupném) období revoluce roku 1848. (Az olmüci egyetem az 1848-as forradalom első (kezdeti) időszakában.) Sborník VSP Olomouci, oddíl historie 4/1957, p. 5–54.
129. Tschabay, A.: Kremenitz. Untersuchungen über eine ehemalige deutsche Volksinseln in der Mittelslowakei. ZOF 6/1957, p. 94–134.
130. Varsík, B.: Vznik a počiatky mesta Trnavy. (Nagyszombat város keletkezése és kezdetei.) HŠtudie 3/1957, p. 228–274.
131. Varsík, B.: Vznik a rozvoj miest na Slovensku ve 13. a 14. stor. (A városok keletkezése és fejlődése Szlovákiában a XIII. és XIV. sz.-ban.) HČ 6/1958, p. 169–201.
132. Vesecká, V.: Z deníku příbramského horníka ze sedmdesátých let 19. století. (Zápisky Václava Hyspeckého, horníka z Příbrame z let 1870, 1873, 1874 a 1875.) (Egy příbrami bányász naplója a XIX. sz. hetvenes éveiből. [Václav Hyspecky příbrami bányász naplójegyzetei 1870, 1873, 1874 és 1875-ből.]) Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia 1956 (1957), p. 57–60.
133. Vlachovič, J.: Štrajkové pohyby baníkov b. mediarského podniku v druhej polovici 16. stor. (A rézbányászok sztrájkmozgalmai a XVI. sz. második felében.) HŠtudie 3/1957, p. 375–382.
134. Wondrák, E.: Obraz české nemocnice na konce 19. století (v Litomeřicích.) (A cseh kórház képe a XIX. sz. végén [Litomeřicében.]) Čs. zdravotnictví 5/1957, p. 400–403.
135. Za novou a lepší Prahu (Dokumenty o činnosti komunistického klubu na pražské radnici 1923–1938.) Vyd. V. Hlavsa. (Az új és a jobb Prágáért. [Dokumentumok a prágai városháza kommunista klubjának tevékenységéről 1923–1938.]) Praha: Archivní správa Ministerstva Vnutra 1957, 296+12 p.
136. Zeman, A.: Z historie plzeňského pivovarství v 16. století. (A pilzeni sörfőzés történetéből a XVI. sz.-ban.) Minulosti Plzně a Plzeňska 1958, p. 71–97.

5. Franciaország

137. Bibliographie Lorraine. A. Est 9/1958, p. 267–329.
138. Bibliographie Viennoise. Bulletin Soc. Amis Vienne 47–51/1951–1955 (1957) p. 115–122.
139. Féron, Cl.: Bibliographie dieppoise (années 1947 à 1955) Amys Vieux Dieppe 62/1957, p. 36–48.
140. Gras, P.: Bibliographie bourguignonne. A. Bourgogne 30/1958, fasc. 3. p. 17–32.
141. Himly, F.—J.: Bibliographie Alsacienne 1956. R. Alsace 96/1957, p. 171–203.
142. Hours, H.: Lyon et les Lyonnais (ouvrages paru depuis 1940). Cah. Hist. 4/1957, p. 435–445.
143. Tissané, Chr.: Bibliographie de la France méridionale. A Midi 70/1958, p. 431–506.
144. Chevalier, M.—Scherrer, J.—J.: Documents sur le développement urbain de Besançon entre 1840 et 1940. A. litt. Univ. Besançon 18/1957, 34 p.
145. Claes, G.: Paris, cette 10 germinal an V. Lettres à son père à Fologne 1797–1799. Paris: Desclé de Brouwer 1957, 149 p.
146. Michaelsson, K.: Le livre de la taille de Paris l'an 1296. (Acta Universitatis Gothoburgensis. Vol. 64, 4.) Göteborg 1958, XVIII+309 p.

147. Registres des délibérations du Bureau de la ville de Paris, publiés par les soins du Service des travaux historiques de la ville. T. 19. 1624—1628. Texte édité et annoté par S. Clémencet. Paris: Impr. nationale 1958, XLVIII+562 p.
148. Regisztrú remeszel i torglovi goroda Parizsa. Perevod L. I. Kiszlevojj, pod red. i sz prediszloviem A. D. Ljubinszkaja. (Párizs város kézművesiparának és kereskedelmének jegyzéke. Le Livre des métiers. Ford. L. I. Kiszleeva, szerk. és előszóval ellátta A. D. Ljubinszkaja.) Szrednie Veka 1957, 10. köt. p. 306—362.; 1958, 11. köt. p. 171—221.
149. Rott, J.: Les archives municipales de Strasbourg. R. Alsace 96/1957, p. 224—232.
150. Agulhon, M.: Aperçus sur le mouvement ouvrier à Toulou sous la monarchie de Juillet. Provence historique 7/1957, p. 131—154.
151. Alauzier, L. de: Achats d'étoffes d'une dame du Quercy au XIIIe siècle. A. Midi 70/1958, p. 87—89.
152. Annault, Ch.: Étude sur l'urbanisme de la ville de Cholet, évolution démographique (folyt). Soc. Sci. Lettres Cholet 1957, p. 166—200.
153. Antoine, M.: Autour de Gilles Bacon, tapissier des Gobelins. B. Soc. hist. Paris 82—83/1955—1956 (1958), p. 47—56.
154. Arminjon, G.: Banquiers des pauvres (histoire de l'Hôpital de la Charité de Lyon.) Lyon: Laudachet 1957, 230 p.
155. Baratier, A.—Reynaud, F.: Le port de Marseille au Moyen Age. Arts et livres Provence 1957, no. 31. p. 29—39.
156. Baratier, E.: Les relations commerciales entre Marseille et la Sardaigne au Moyen Age. Actes du VIe Congrès international d'Études sardes 1957, p. 50.
157. Baron, R.: Une famille nivernaise de marchands de bois les Tournouëns B. Soc. sci. art. Clamecy 81/1957. p. 67—83.
158. Barral, P.: Un siècle de maçonnerie grenobloise (1750—1850) Cah. Hist. 2/1957, p. 373—394.
159. Barth, M.: Fronleichnamfest und Fronleichnamstraube im mittelalterlichen Straßburg. Arch. Eglise Alsace 25/1958, p. 233—235.
160. Baudson, É.: Un urbaniste au XVIIe siècle: Clément Métezeau, architecte du roi. Préface de L. Hautecoeur. Mézières; Éd. de la Soc. d'études ardennaises 1957, 48 p.
161. Bécamps, P.: Détenus et proscrits pendant la Révolution à Bordeaux. R. hist. Bordeaux 7/1958, p. 141—158.
162. Bécamps, P.: La question des grains et de la boulangerie à Bordeaux de 1793 à 1796. Actes du 83e Congrès national des Sociétés savantes. Aix-Marseille 1958. Section d'hist. moderne et contemporaine. Paris: Impr. nationale 1958, p. 261—275.
163. La Bédauillère, de: L'égoûtier parisien en 1842. Eau 44/1957, p. 35—38.
164. Bertaut, J.: Le boulevard. Paris: Ed. Tallandier 1957, 268 p.
165. Bertin, P.: Note et documents sur le sel à Aire-sur-la-Lys (XVe siècle). RN 40/1958, p. 109—110.
166. Besson, M.: Le droit de mairie et l'hôtel-de-Ville de Libourne. R. hist. archéol. Libournais 26/1958, p. 65—81.
167. Bibolet, F.: Le développement urbain des villes de foires de Champagne au Moyen Age. Vie en Champagne 5/1957, no. 47, p. 11—17.
168. Bibolet, F.: Les assemblées générales des habitants de Troyes aux XIVe et XVe siècles: le Saint Barnabé. M. Soc. acad. Agric. Aube 1946—1953 [1958] p. 15—25.
169. Bibolet, F.: Réunions du conseil de ville de Troyes aux XIVe et XVe siècles. M. Soc. acad. Agric. Aube 1946—1953. [1958], p. 31—41.
170. Bigo, R.: La fondation du Crédit Lyonnais. Banque 27/1958, p. 553—558, 614—621.
171. Billioud, J.: La carte à jouer à Marseille du XIVe siècle à nos jours. Conf. Inst. hist. Provence 35/1958, no. 2, p. 64—65.
172. Billioud, P. E.: Les jurés-priseurs à Marseille sous l'Ancien Régime. Conf. Inst. hist. Provence 34/1957, p. 53—54.
173. Billioud, J.: Panorama du port de Marseille aux XVIe et XVIIe siècles. Arts et Livres Provence 31/1957, p. 41—54.

174. Blin, L.: Le grand chemin de Paris à Lyon par la vallée de la Loire au bas moyen âge (de Decize à Marcigny par la rive gauche). Bulletin philologique et historique du Comité des Travaux historiques 1958, p. 237—265.
175. Blin, L.: Notes sur deux chemins anciens de Lyon au Charolais. A. Bourgogne. 29/1957, p. 7—28.
176. Boinet, A.: Les églises parisiennes. I. Moyen Age et Renaissance. Paris: les Éd. de Minuit 1958, 527 p.
177. Bonenfant, P.: Un dénombrement brabançon inédit du XIVe siècle: gens de ménie et bourgeois forains dans l'ammanie de Bruxelles. Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique 125, p. 295—345.
178. Bossche, Van den A.: Un procès au XVIIIe siècle entre Dunkerque et Bergues au sujet d'un privilège. R. Nord. 40/1958, 387—397.
179. Boüard, M. de: De la confrérie pieuse au métier organisé. La fraternité des frères de Caen (fin du XIIe siècle). AV. Normandie VII/1957, p. 165—178.
180. Boudier, A.: L'industrie et la manufacture des tabacs à Dieppe des origines à nos jours. Amys Vieux Dieppe 62/1957, p. 20—32.
181. Boussard, J.: Hypothèses sur la formation des bourgs et des communes en Normandie. AN VIII/1958, p. 423—440.
182. Bouttin, H.: De la prépondérance de droit et de fait sur Cannes aux XVIIe et XVIIIe siècles. A. Soc. sci. litt. Cannes 90/1953—1957 [1958], p. 211—213.
183. Bouvet, M.: L'hôpital des Gardes françaises (devenue du Gros-Caillon). R. hist. Pharmacie 45/1957, p. 178—180.
184. Bosc, E.: Un procès politique à Marseille. Miroir Hist. 1958, p. 223—231.
185. Bourdet, D.: Le palais de la Légion d'honneur. R. Paris 65/1958, p. 130—134.
186. Braure, M.: Recherches sur le trafic de l'indigo par le port de Bordeaux au XVIIIe siècle. Ministère de l'Éducation nationale. Comité des Travaux historiques et scientifiques. Section d'hist. moderne et contemporaine. Actes du 82e Congrès nationale des Sociétés savantes. Bordeaux 1957. Paris: Impr. nationale 1958, p. 123—130.
187. Bravard, Y.: Saint-Etienne de Tinée dans le second tiers du XIXe siècle. Nice hist. 60/1957, p. 124—127.
188. Brisset, R.: Une arcière à Angers sous la Révolution. B. Fédér. Soc. savantes Maine-et-Loire 14/1957, p. 11—18.
189. Brun: Notes à servir l'histoire de la chapelle Notre Dame de Compassion (chapelle noire) dans la cathédrale d'Orléans. B. Soc. archéol. hist. Orléanais 9/1958, 46, p. 10—12.
190. Burley, S. J.: The victualing of Calais 1347—1365. B. Inst. hist. Research 31/1958, no. 83, p. 49—57.
191. Burnaud, R.: La vie parisienne en 1830. Paris: Hachette 1957, 94 p.
192. Büttner, H.: Studien zum frühmittelalterlichen Städtewesen in Frankreich vornehmlich im Loire- und Rhônegebiet. Studien (I. 7. sz.) p. 151—189.
193. Cadis, J.: Histoire de l'arsenal maritime de Toulon de 1789 à 1815. Memorial Artillerie franç. 31/1957, p. 693—766.
194. Carrière, Ch.: Le problème des grains et farines à Marseille pendant la période de maximum (4 mai 1793—24 décembre 1794.) Conf. Inst. Provence 35/1958, no. 1, p. 60—61.
195. Carrière, Ch.: Les entrées de navires dans le port de Marseille pendant la Révolution. Provence hist. 28/1957, p. 200—225.
196. Castaing-Sicard, M.: Contrat de travail de louage d'ouvrage dans la vie toulousaine des XIIe et XIIIe siècles. Rec. M. Trav. Soc. Hist. Droit 1958, fasc. 4/1, p. 83—89.
197. Castaing-Sicard, M.: Donations toulousaines du Xe au XIIIe siècle. A. Midi 70/1958, no. 41, p. 27—64.
198. Catheu, F. de: Le développement du faubourg Saint-Germain du XVIe au XVIIIe siècle. B. Soc. Hist. Paris 82—83/1955—1956. [1958], p. 21—40.
199. Caudille, M.: Les projets de translation de l'Hôtel-Dieu de Paris hors de la cité. R. Assistance publique Paris 8/1957, p. 239—263, 343—359.
200. Caudille, M.: Notes sur les archives de l'assistance publique à Paris. Uo., p. 525—527.

201. Causse, H.: Un industriel toulousain au temps de la Révolution et de l'Empire: François-Bernard Boyer-Foufré (1767-?) A. Midi 69/1957, p. 121-133.
202. Cayla: Aspect de Narbonne à la fin du XIVe siècle. B. Comm. archéol. Narbonne 24/1955-1956 [1957], p. 1-85.
203. Cazin, R.: Aspects de la vie économique de Verdun à la veille de la Révolution. B. soc. lorraine Ét. locales. 1958/5, p. 18-22.
204. Chagny, A.: Edifices religieux de l'époque préromaine et romane à Lyon. B. Centre int. Ét. romaines 1958, p. 11-22.
205. Charles, A.: Le mouvement démographique du département de la Gironde sous le Second Empire. L'extension de Bordeaux et les transformations des conditions de vie. A. Midi 69/1957, p. 135-157.
206. Charmard, E.: Les premiers conseils municipaux à Tours entre 1419 et 1462. B. Soc. archéol. Touraine 32/1957, p. 53-78.
207. Chatenay, L.: Vie de Jacques Espinard, Rochelais et journal de ses voyages au XVIe siècle. Paris: S. E. V. P. E. N. 1957, VIII+309 p.
208. Chevalier, B.: Les officiers municipaux à Tours entre 1419 et 1462. (Histoire sociale.) Bulletin trimestriel de la Société archéologique de Touraine 32/1957, p. 53-78.
209. Chevalier, L.: Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris, pendant la première moitié du XIXe siècle. Paris: Plon 1958, XXVIII+567 p. (Civilisation d'hier et d'aujourd'hui).
210. Chirol, E.: Le décor biblique d'une maison de la Renaissance à Rouen. R. Soc. savantes Haute-Normandie 29/1957, p. 53-58.
211. Cler, M.: Un homme d'affaires avignonnais du XVe siècle. Alaman de Passis. Provence hist. 7/1957, p. 305-336.
212. Colin, O.: Les finances de la ville Metz au XVe siècle. École nationale des Chartes. Positions des thèses ... 1957. Paris: École des Chartes 1957, p. 47-55.
213. Combes, J.: Les foires en Languedoc au moyen âge. Annales. Économies, sociétés, civilisations 13/1958, p. 231-259.
214. Une commune de l'agglomération bruxelloise: Uccle. Géographie-Histoire du moyen âge et des temps modernes par S. Bartier-Drapier, J. Gilissen, S. Gilissen, Valschaerts, S. Petit. Bruxelles: Inst. Sociologie Solvay 1958, 282 p. (Études d'agglomérations.)
215. Coornaert E.: Les Bourses d'Anvers aux XVe et XVIe siècles. R. hist. 81/1957, p. 20-28.
216. Cugnasse, Cl.: Activité économique et milieu humain à Montauban au XIVe siècle d'après le registre de Barthélémy Bonis. A. Midi 69/1957, p. 207-227.
217. Csisztozvonov, A. N.: Gentszkoje voszsztanie 1539-1540 gg. (Az 1539-1540-es genti felkelés.) Moszkva: Izd. Nauk SzSzSzR 1957, 215 p.
218. Dainville, F. de: Grandeur et population des villes au XVIIIe siècle. Population 13/1958, p. 459-480.
219. Darsel, J.: Caen, siège particulier d'Amirauté. R. hist. Droit 36/1958, p. 148.
220. Daumard, A.: Les archives notariales et l'étude de la mobilité dans la bourgeoisie parisienne pendant la première moitié du XIXe siècle. B. Soc. Hist. moderne 56/1957, p. 3-6.
221. Daumard, A.: Les relations sociales à Paris à l'époque de la monarchie constitutionnelle, d'après les registres paroissiaux de mariages. Population 12/1957, p. 445-466.
222. Daumard, A.: Sur l'histoire sociale du XIXe siècle: Paris et les Archives de l'Enregistrement. Annales. Économies, sociétés, civilisations 13/1958, p. 289-303.
223. Daumard, A.: Une source d'histoire sociale: l'enregistrement des mutations par décès. Le 12e arrondissement de Paris en 1820 et 1847. R. hist. écon. soc. 35/1957, p. 52-78.
224. Dauphin, V.: Métiers d'autrefois à Angers. Les jurés crieurs. M. Acad. Sci. lettres, Arts Angers 1957, p. 51-54.
225. Pickney, D. H.: Money and Politics in the Rebuilding of Paris 1860-1870. Journal of Econ. Hist 17/1957, p. 45-61.

226. Decroix, F.: Hôtel des monnais de Lille. B. Soc. Ét. Prov. Cambrai 1/1958, p. 1-48.
227. Dervin, Ph.: Administration municipale et fêtes civiques à Lomny. Et. ardennais 2/1957, p. 45-91.
228. Dollinger-Léonard, Y.: De la cité romaine à la ville médiévale dans la région de la Moselle et la Haute Meuse. Studien (l. 7. sz.) p. 159-226.
229. Dollinger: Le Décapole ligue des dix villes impériales d'Alsace. R. hist. Droit 35/1957, p. 454-455.
230. Dubuc, A.: Contrat de construction d'un bateau à Rouen au XIVe siècle. A. Normandie 8/1958, p. 365-366.
231. Dulieu, L.: La peste à Montpellier. Montpellier méd. 100/1957, p. 787-810.
232. Dumontier, M.: Les trois sièges de Nancy en 1475-1476. Pays Lorrain 39/1958, no. 2, p. 33-51.
233. Dumontier, M.: Nancy à la veille de la bataille du 5 janvier 1477. No. 38/1958, p. 1-14.
234. Dumontier, M.: Traditions et souvenirs de la bataille de Nancy (5 janvier 1477) Uo. 39/1958, no. 4, p. 151-159.
235. Dupont, A.: A propos du chiffre de la population de ville Saint Lô pendant la guerre de Cent Ans. Notices M. Soc. Archéol. Manche 107/1958, vol. 66, p. 131.
236. Durand, M.: L'hospice général de Tours. R. hist. Pharmacie 46/1958, p. 300-304.
237. Durbec J. A.: La grande boucherie de Paris. Notes historiques d'après des archives privées. B. philol. hist. Com. Travaux hist. sci. 1955-1956 [1957], p. 65-125.
238. École centrale lyonnaise. Un siècle d'une école d'ingénieurs 1857-1957. Lyon: Impr. Lescuyer et fils 1957, 232 p.
239. Eich, J.: La situation matérielle de l'Église de Metz à la fin de l'Ancien Régime. Ann. Soc. Hist. Archéol. Lorraine 72/1958, p. 45-65.
240. Engeuhard, H.: L'ancien abbaye Saint-Nicolas d'Angres. M. Acad. Sci. Lettres, Arts Angers 1957, p. 30-36.
241. Erlande, G.: Marseille assiégé 1524. E. hist. Armée 14/1958, no. 4, p. 19-30.
242. Esmonin, Edm.: Un recensement de la population de Grenoble en 1725. Cah. hist. 2/1957, p. 243-278.
243. Espeut: Les Grands Carmes au Moyen Age à Marseille. B. relig. Archidiocèse. Marseille 77/1958, p. 272-273.
244. Face, R. D.: Techniques of business in the trade between the fairs of Champagne and the south of Europe in the twelfth and thirteenth centuries. Economic History Review 10/1958, p. 427-438.
245. Fassy, R.: Le conseil de prud'homme de Marseille. Marseille 1957, sér. 3, no. 32, p. 47-63, no. 33, p. 9-20.
246. Favresse, F.: Comment on choisissait les jurés de métier à Bruxelles pendant le moyen âge. RBPH 35/1957, p. 374-392.
247. Fédou, R.: Une révolte populaire à Lyon au XVe siècle: La Rebeyne de 1436. Cah. Hist. 3/1958, p. 129-150.
248. Fevrou, J.: La vie commerciale à Versailles à la fin du XVIIIe siècle d'après quelques livres de comptes. R. hist. Versailles 52/1957-1958, p. 75-92.
249. Font Réaulx, J. de: L'hôpital Ste Marthe (d'Avignon) à propos du 6e centenaire de sa fondation 1345-1954. Avignon: Impr. de Rullière, 1957 12 p.
250. Font-Rius, J.-M.: Un problème de rapports: gouvernements urbains en France et Catalogne (XIIe et XIIIe siècles). A. Midi 69/1957, p. 239-306.
251. Ford, L.: Strassbourg in transition 1648-1789. Cambridge (Mass): Harvard Univ. Press 1958, XVII+321 p.
252. Fuoc, R.: La réaction thermidorienne à Lyon 1795. Lyon: I. A. C. 1957, 224 p.
253. Ganshof, F. L.: Einwohnerschaft und Graf in den flandrischen Städten während des 12. Jhs. ZRG Germ. 74/1957, p. 98-118.
254. Ganshof F.-L.: Le touluien à l'époque mérovingienne. R. hist. Droit 36/1958, p. 303.
255. Garrouste, M.: La ville et la juridiction de Pennure au XVIIIe siècle. Ville-neuve-sur-Lot: Impr. Fichel et Radon 1957, 97 p.

256. Gascon, R.: Esquisse des crises sociales lyonnaises de la renaissance économique du XVIe siècle à la veille de la grande industrie. Chron. sociale France 1958, p. 267-274.
257. Gascon, R.: Les Italiens dans la renaissance économique lyonnaise au XVIe siècle. R. Ét. italiennes 5/1958, p. 167-181.
258. Gay, J.-L.: L'administration de la capitale entre 1770 et 1789: la tutelle de la royauté et ses limites. M. Fédér. Soc. hist. Paris 8/1957, p. 299-370, 9/1958, p. 283-364.
259. Gay, J.-L.: Observations sur le recrutement et la composition du bureau de la Ville de Paris de 1770 à 1789. R. hist. Droit 36/1958, p. 313-314.
260. Gernoux, A.: Les mémoires de Pierre Blanchard (1748-1827). Un bourgeois nantais cultivé. A. Nantes 105/1957, p. 12-14.
261. Gernoux, A.: Un armateur nantais Triplecoeur. A. Nantes 108/1958, p. 17-18.
262. Gien, P.: La confrérie de Saint Blaise et les compagnons ferrandiers à Vienne au XIXe siècle. B. Soc. Amis Vienne 47-51/1951-1955 [1957], p. 69-108.
263. Gillet, M.: Aux origines de la première convention d'Arras: le bassin houiller du Nord et du Pas-de-Calais de 1880-1891. RN 154/1957, p. 111-123.
264. Girard, J.: Les Baroncelli d'Avignon. — Avignon: Palais du Roure 1957, 230 p. (Publications de l'Institut méditerranéen du Palais du Roure.)
265. Godefroy, G.: De quelques orfèvres de province reçus par la Cour des Monnaies de Lyon au XVIIIe siècle. Cah. hist. 3/1958, p. 211-217.
266. Commet, P.: Archives fiscales et histoire urbaine. R. hist. écon. et soc. 35/1957, p. 41-51.
267. Gouron, A.: Coutume et pratique méridionale: une étude du droit des gens mariés. (A propos de thèse de J. Hilaire: Le régime . . .) Bibl. Ét. Chartes 116/1958, p. 194-209.
268. Grodecki, L.: Vauban urbaniste. XVIIe Siècle 1957, p. 329-352.
269. Gueyraud, abbé P.: Contributions à l'histoire des courtiers marseillais au XIXe siècle: les Caunes. Conf. Inst. hist. Provence 35/1958, p. 72-73.
270. Guiral, P.: Le choléra de 1834-1835 à Marseille. Conf. Inst. hist. Provence 35/1958, p. 75-76.
271. Guiral, P.: Marseille et l'Algérie 1830-1841. Aix-en-Provence: Faculté des Lettres 1957, 252 p.
272. Guiral, P.: Quelques notes sur la politique du milieu d'affaires marseillais de 1815 à 1870. Provence hist. 28/1957, p. 155-174.
273. Habrekorn, R.: Bons monétaires de Lille en 1917-1918. B. soc. franc. Numismatique 13/1958, p. 233-234.
274. Habrekorn, R.: Les émissions de Troyes en 1870-1871. Uo. p. 258-260.
275. Héliot, P.: Les fortifications de Boulogne sous l'occupation anglaise (1544-1550). RN 40/1958, p. 5-38.
276. Hilaire, J.: Le régime des biens entre époux dans la région de Montpellier, du début du XIIIe siècle à la fin du XVIe siècle. Contribution aux études d'histoire du droit écrit. Montpellier: Impr. de Causse, Graille et Castelnaud 1957, 387 p.
277. Hillairet, J.: Les 200 cimetières du vieux Paris. Paris: les Editions de Minuit 1958, 431 p.
278. Histoire du commerce de Marseille publiée par la Chambre de commerce de Marseille sous la direction de G. Rambert. T. 5. De 1660 à 1789. Le Levant par R. Paris. Paris: Plon 1957, VI+623 p.
279. Hours, H.: Une épidémie des miracles à Lyon au XVIIe siècle. Cah. lyonnais Hist. Méd. 1958, p. 9-23.
280. Houyvet: L'ancien hôtel de Belleville (à Caen) B. Soc. Antiqu. Normandie 53/1957, p. 459-470.
281. Imbert, J.: Le régime matrimonial de la coutume de la cité Metz. R. hist. Droit 36/1958, p. 304-5.
282. James, H.: Parisian sketches, letters to the New York Tribune 1875-1876. New York University Press 1957, 300 p.
283. Jouvellier: Un document sur le siège d'Orléans en 1428. B. Soc. archéol. hist. Orléanais 9/1957, no. 45, p. 9-10.

284. Jubert: Le manoir du Port-Créon (à Caen) du XIVe au XXe siècle. B. Soc. Antiqu. Normandie 53/1957, p. 436-458.
285. Jullian R.: Lyon et l'Italie au moyen âge (Histoire et Art). R. Études italiennes 5/1958, p. 133-146.
286. Kramer, M.: La Madeleine, église paroissiale et son clergé (1802-1804). R. hist. Bordeaux 7/1958, p. 117-139.
287. Labasse, J.: Le commerce des soies à Lyon sous Napoléon et la crise 1811. Paris: Presses universitaires de France 1957, 139 p.
288. Langlet, P.: Les principeaux courants commerciaux du port de Saint Malo en 1681 et 1682. A. Bretagne 64/1957, p. 275-327.
289. Laurent, M. H.: Les relations entre Bruxelles et Asti au moyen âge. Cah. bruxell. 3/1958, p. 1-5.
290. Legier, H. J.: L'Église et l'économie médiévale. Un exemple: la monnaie ecclésiastique de Lyon et ses vicissitudes. Annales. Économies, sociétés, civilisations 12/1957, p. 561-572.
291. Lemarignier, J.-F.: Notes sur les échevins dans les établissements de Rouen: influence flamande sur les institutions municipales normandes? RN 40/1958, p. 319-321.
292. Lejeune, J.: Note sur le commerce du sel à Liège du XIIIe au XVe siècle. RN 39/1957, p. 285-288.
293. Léon, P.: Economie rurale et économie urbaine dans la Picardie du XVIIe siècle. R. Géorg. Lyon 33/1958, p. 361-364.
294. Les porteurs d'eau parisiens en 1842. Eau 44/1957, p. 53-56.
295. Lestocquoy, J.: Les villes et la population urbaine (l'exemple d'Arras). Cahiers Civilisation médiévale 1/1958, p. 55-62.
296. Levy-Hertz, G.: Le commerce strasbourgeois au XVe siècle d'après les règlements de douane. R. Alsace 97/1958, p. 91-114.
297. Ligou, D.: Montauban à la fin de l'Ancien régime et aux débuts de la Révolution 1787-1794. Paris: M. Rivière et Cie 1958, 720 p. (Biblioth. d'hist. écon. et soc.).
298. Lisack.: L'arsenal de Lyon. R. hist. Armée 1958, p. 75-82.
299. Luguët, H.: De quelques revenus de la ville de Soissons sous le Premier Empire. M. Fédér. Soc. savantes Aisne 4/1958, p. 70-76.
300. Madelin, L.: Paris sous L'Empire. Historia 122/1957, p. 14-20.
401. Maitron, J.: De la Bastille au Mont-Valérien: dix promenades à travers Paris révolutionnaire. Paris: Ed. ouvrières 1957, 288 p.
302. Manceron, P.: Les journaux de 1848 à 1900. B. Soc. archéol. hist. Nantes 96/1957, p. 151-171.
303. Marot, P.: L'„Histoire de Nancy” de Christian Pfister. A. Est 8/1957, p. 301-205.
304. Marquet: Anciennes mesures et anciens poids à Saint-Étienne. Amis Vieux St. Étienne 36/1957, p. 8-11.
305. Martin, P. de: Les premiers tramways de Longwy. B. Assoc. Amis Vieux Longwy 1/1958, p. 136-138.
306. Massiet, du Briest J.: Y-a-t-il eu à Amiens un bourg épiscopal fortifié complétant à l'est l'enceinte gallo-romaine? Rôle joué par cette question dans l'histoire des institutions féodales et du pouvoir temporel des évêques. RN 40/1958, p. 329-337.
307. Mausire, P.: Une élection législative à Rouen en 1902. (1er circonscription.) A. Normandie 7/1957, p. 309-323.
308. Mazin, P.: Textes inédits sur la Révolution à Lyon (1789-1792). Cah. Hist. 3/1958, p. 373-378.
309. Moeder M.: L'Église de Mulhouse au Moyen Age. Étude historique économique et sociale. Strasbourg: Leroux 1957, XXI+175 p. (Publications de l'Institut des Hautes Études Alsaciennes. XVI.)
310. Moeder, M.: Mélanges de l'histoire médiévale à Mulhouse. B. Mus. hist. Mulhouse 65/1957, p. 17-31.
311. Moissonnier, M.: La révolte des canuts, Lyon, novembre 1831. Paris: Ed. sociales 1958, III p.

312. La Monneraye, J. de: Montmartre vers 1540 d'après les terriers des seigneuries de Montmartre et de Clignancourt. M. Fédér. Soc. hist. Paris 8/1957, p. 67-101.
313. Monnier, E.-Y.: Les apothécaires d'Angers et les États-Généraux de 1789. R. Hist. Pharmacie 45/1957, p. 79-81.
314. Montgolfier, B. de: Quinze vues de Paris au XVIIe siècle. B. Mus. Carnavalet 10/1957, no. 2, p. 4-12.
315. Mueller, M. D.: La maison-tour, problème d'urbanisme. Revue de l'Université de Bruxelles 1957, p. 463-467.
316. Naulin, H.: Les anciennes murailles nantaises dites des Murs sarrasins. B. soc. archéol. hist. Nantes 96/1957, p. 126-136.
317. Nollent: Les défenses de la forêt d'Orléans au Moyen Age. B. Soc. archéol. hist. Orléanais 9/1957, no. 46, p. 15-15, 19-20.
318. Orcesi, A.: Le droit à Marseille en 1914. Provence hist. 28/1957, p. 175-199.
319. Orceau, R.: Les pêcheries et les poissonneries à Nantes. B. Soc. archéol. hist. Nantes 96/1957, p. 194-205.
320. Ostrowski, W.: Działalność urbanistyczna Stanisława Leszczyńskiego w Nancy i jej pozycja w dziejach budowy miast. (Leszczyński Szaniszló városépítészeti tevékenysége Nancyban és annak szerepe a városépítészet történetében.) Kwart. Architektury i Urbanistyki 1957, p. 179-198.
321. Pagny, R.: Les Mercy et le Vieux Longwy. B. Assoc. Amis Vieux Longwy 1/1958, p. 62-66.
322. Paillocher, L.: Place des Vosges, place Royale. Paris: Ed. Saint-Pierre 1957, 110 p.
323. Paillot, P.: Coutumes de Lille et droit moderne. RN 40/1958, p. 349-351.
324. Pallières, M. de: Le port de Dieppe. Et. Normandes 1957, p. 97-108.
325. Papy, L.: Notes sur le vignoble de Bordeaux au XVIIIe siècle d'après les cartes de l'époque. LXXXIIe Congrès des Soc. savantes Bordeaux 1957, p. 75-82.
326. Parment, R.: Cinquante ans de vie rouennaise 1908-1958. Rouen: Vernone 1958, 112 p.
327. Pasquier, R.: Bordeaux et les débuts de la navigation à vapeur vers le Brésil. R. hist. Bordeaux 6/1957, p. 219-237.
328. Passé des établissements hospitaliers à Rouen, Et. Normandes 27, 1958, p. 113-119.
329. Pena, M. de: Contribution à l'étude du commerce de Bordeaux avec l'Espagne au XVIIIe siècle. R. hist. Bordeaux 7/1958, p. 177-198.
330. Perran, J.-P.: Quelques notes sur l'esprit de la haute bourgeoisie protestante à Marseille à la fin de l'Ancien Régime. Provence hist. 32/1958, p. 131-149.
331. Le Pesant, M.: Le commerce maritime de Régnéville au moyen âge. AN 8/1958, p. 323-334.
332. Le Pesant, M.: Les nourrissons parisiens dans les Campagnes de l'Eure sous l'Ancien Régime. Cah. Léopold Deslile 6/1957, p. 137-145.
333. Petri, F.: Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich. Studien (I. 7. sz.) p. 227-295.
334. Pflieger, A.: Moeurs populaires du XVe siècle. La cour de justice du „Scheissmeier" de Strasbourg. R. Alsace 17/1957, p. 53-68.
335. Pinkney, D. H.: Napoléon III and the rebuilding of Paris. Princetown (N. J.): University Press 1958, 250 p.
336. Pirat, Y.: Le nom Dijon. Pays Bourgogne 17/1957, p. 5-7.
337. La plus ancienne famille d'éditeurs de France: les Aubanal d'Avignon. Avignon Intercontinentale d'édition 1957, 46 p.
338. Poidebrad, R.: Les mouliniers du Pilat. (L'industrie de soie en Lyonnais.) Lyon J. Rousset 1957.
339. Ponsot, P.: La Commune au Creusot (26 mars 1871). Cah. Hist. 1957, p. 61-72.
340. Ponsot, P.: Les grèves de 1870 et la Commune de 1871 au Creusot. Paris: Ed. sociales 1958, 88 p.
341. Pourrière, J.: La ville des Tours d'Aix-en-Provence, essai de restitution d'une ville morte du moyen âge d'après des documents inédits. Aix-en-Provence: La Pensée universitaire 1958, 180 p. (Coll. Archives de Provence III.)

342. Pradel, P.: Palais de Louvres. I. notice historique, II. notice descriptive. Paris: A. Barry 1957, I—II. 24 és 28 p.
343. Prevost, M.: Les élections judiciaires à Lille en 1790. RN 40/1958, p. 357—361.
344. Prieur, P.: [Ateliers monétaires lyonnais] B. Soc. franç. Numismatique 13/1958, p. 181.
345. Rambert, G.: Les conditions du commerce de Marseille avec l'intérieur de 1660 à 1785. Provincia 1958, no. 236, p. 219—221.
346. Renouard, Y.: Les hommes d'affaire italiens à la Rochelle au moyen âge. Saporì emlkv. (l. 867. sz.) p. 401—416.
347. Renouard, Y.: Les relations de Bordeaux et de Bristol au moyen âge. Revue historique de Bordeaux et du département de la Gironde 6/1957, p. 97—112.
348. Reynaud, J.: La famille de Vias à Marseille (XVIe—XVIIe siècles). Provincia 1957, p. 181—182.
349. Reynaud, J.: Un projet d'agrandissement du port de Marseille sous la Régence. Arts et Livres Provence 1957, no. 31 p. 57—61.
350. Ribe, G.: L'opinion publique et la vie politique à Lyon lors des premières années de la seconde Restauration. La réaction ultra et l'expérience constitutionnelle (17 juillet 1815—9 janvier 1822). Paris: Sirey 1957, VIII+423 p.
351. Roberts, J.: Comédiens français à Nancy au XVIIe siècle. R. hist. Théâtre 9/1957, p. 44—53.
352. Roudié, P.: Portrait d'un marchand flamand de Bordeaux Gaston Plet (XVIIe siècle). R. hist. Bordeaux 6/1957, p. 285—288.
353. Roy, J.-A.—Dansette, J. L.: Origines et évolution d'une bourgeoisie: le patronat textile du bassin lillois 1789—1914. RN 39/1957, p. 21—42.
354. Rude, F.: Le mouvement ouvrier à Lyon. R. Psychologie Peuples 13/1958, p. 223—246.
355. Russon, J.-B.: Le couvent des Clarisses à Nantes (1457—1957). B. Soc. archéol. hist. Nantes 96/1957, p. 98—125.
356. Saint-Auban, P. de: Les cartulaires de l'église de Cambrai. RN 40/1958, p. 363—373.
357. Saint-Eloy, M.: Un courant commercial entre Nivernais et Auvergne au début du XIXe siècle (1821). B. hist. sci. Auvergne 77/1957, no. 575, p. 69—73.
358. Saint-Jacob de: Histoire économique et sociale dans les Archives de juridiction consulaire de Dijon (1715—1789). B. Soc. hist. moderne 56/1957, no. 4, p. 2—10.
359. Schneider, J.: Aspects de la vie urbaine en France au premier âge féodal. C. R. Acad. Inscript. 1957 janv—mars, p. 50—54.
360. Schneider J.: Les marchands siennois et la Lorraine au XIIIe siècle. Saporì emlkv. (l. 867. sz.) p. 393—399.
361. Schneider, J.: Verdun au XIIIe siècle. Notes d'histoire économique. Mélanges Félix Rousseau. Études sur l'histoire du Pays Mosan au Moyen Age. Bruxelles Renaissance du Livre 1958, p. 525—540.
362. Sittler, L.: Les listes d'admission à la bourgeoisie de Colmar 1361—1494. (Publications des archives de la ville de Colmar I.) Colmar: Mairie 1958, 317 p.
363. Sittler, L.: Colmar en 1358. Annu. Soc. hist. litt. Colmar 8/1958, p. 17—27.
364. Smith, C. E.: History of Toulouse University in the Middle Ages. Marquette: University Press 1957.
365. Szobul [Soboul], A.: Narodnïe obszesztva i parizsszkie szekcii v 1793, 1794 godah. (A népi társaságok és a párizsi szekciók 1793—1794-ben.) Novaja i Novejsaja Isztorija 1958, 4. sz. p. 17—37.
366. Soubeyrol, J.: Les élections législatives de Bordeaux de 1914 à nos jours. R. jurid. écon. Sud Ouest 8/1957, p. 45—106.
367. Spannel, F.: Les éléments de la fortune des grands notables marseillais au début du XIXe siècle. Provence hist. 7/1957, p. 95—130.
368. Stiennon, J.: Le voyage des Liégeois à Saint Jacques de Compostelle en 1056. Mélanges Félix Rousseau. Bruxelles: Renaissance du livre 1958, p. 553—581.
369. Thibaux, L. A.: Un retable à retrouver: l'Annonciation de Pierre Villate pour la confrérie des merciers en l'église des F. F. Prêcheurs à Marseille (1462 à 1465). Conf. Inst. hist. Provence 35/1958, no. 5. o. 76—78.

370. Timbal, P. C.: Le règlement de la succession de Jean Wétin, bourgeois de Tournai au XIVe siècle. RN 40/1958, p. 381—386.
371. Toujas, R.: L'activité commerciale de négociants normands à Montauban au XVIIe siècle. B. philol. hist. Com. Travaux hist. sci. 1955—1956 [1957], p. 349—355.
372. Toujas, R.: Les contrats d'apprentissage à Montauban de 1654 à 1681. Uo., p. 127—141.
373. Toujas, R.: Les relations commerciales de Montauban avec Orlon au milieu du XVIIe siècle. A. Midi 70/1958, p. 99—104.
374. Trénard, L.: Un notable lyonnais pendant la crise révolutionnaire: Pierre-Toussaint Dechazelle. R. hist. moderne 5/1958, p. 201—225.
375. Tricou, J.: Lyon conté par les médailles. Consortium général de publicité de Lyon 1958, 67 p.
376. Tricou, J.: Médailles lyonnaises du XVe au XVIIIe siècle. Paris: E. Bourgey 1958, II+80 p.
377. Tucoo-Chala, P.: La charte des boucheries d'Orthez (2 novembre 1270). A. Midi 67/1957, p. 323—332.
378. Tudescq, A. J.: La bourgeoisie de Béziers sous la monarchie de Juillet d'après les listes électorales censitaires. Actes du 83e Congrès national des Sociétés savantes. Aix-Marseille 1958. Section d'hist. moderne et contemporaine. Paris: Impr. nationale 1958, p. 531—541.
379. Vasselle, F.: Notes concernant les découvertes archéologiques effectuées à Amiens dans les îlots B. M. B. O. B. P. B. U. B. Soc. Antiqu. Picardie 1957, p. 205—225.
380. Vasseur, G.: Le mobilier d'un bourgeois-hôtelier du XVIIe siècle. Soc. Emulation hist. litt. Abbeville 1957, p. 21—31.
381. Vaux, de Foletier, F. de: Les Portugais à Rouen du XVIIe et XVIIIe siècle B. Soc. savantes Haute Normandie 29/1957, p. 56—69.
382. Vergnaud, M.: Agitation politique et crise de subsistance à Lyon de septembre 1816 à juin 1817. Cah. Hist. 1957, p. 163—177.
383. Verlet, P.: Le commerce des objets d'art et les marchands merciers à Paris au XVIIIe siècle. Annales. Economies, sociétés, civilisations. 13/1958, p. 10—29.
384. Villers, R.: Les opérations de bourse à Paris à la fin de l'Ancien Régime: l'interdiction des marchés à terme. Etudes d'histoire du droit privé, offertes à Pierre Petot. Paris: Librairie gén. de droit 1958, p. 603—615.
385. Vovelle, M.: Formes de dépendance d'un milieu urbain: Chartres, à l'égard du monde rural, de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration. Actes du 83e Congrès national des Sociétés savantes. Aix-Marseille 1958. Section d'hist. moderne et contemporaine. Paris: Impr. nationale 1958, p. 483—512.
386. Vovelle, M.: Structure et répartition de la fortune foncière et de la fortune mobilière d'un ensemble urbain: Chartres de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration. R. d'hist. écon. et soc. 36/1958, p. 385—398.
387. Warren, L.: La fondation du monastère de l'Adoration perpétuelle du Saint Sacrement à Rouen au XVIIe siècle. R. Soc. Haute Normandie 1958, no. 11, p. 25—34.
388. Werveke, H. van: Das Wesen der flandrischen Hansen. Hans. Gbl. 76/1958, p. 7—20.
389. Willoughby, L. A.: Paris in the Nineties. Contemporary Review 1957, no. 1097, p. 267—273.
390. Wolff, Ph.: Histoire de Toulouse. Toulouse 1958, 419 p.

6. Lengyelország

391. Kaźmierczyk, J.: Bibliografia śląskich prac archeologicznych za l. 1945—1956. (Az 1945—1956. évi sziléziai archeológiai munkák bibliográfiája.) Archeologia Śląska 1/1957, p. 223—234.
392. Luka, L.-J.—W. Filipowiak: Materiały do bibliografii archeologii polskiej Pomorza Zachodniego (lata 1945—1956). (Adalékok Nyugat-Pomeránia lengyel régészeti bibliográfiájához [1945—1956].) Materiały zachodno-pomorskie 2/1956 [1958], p. 321—336.

393. Maleczyński, K.: Bibliografia historii Śląska za rok 1956. (Szilészia történetének 1956. évi bibliográfiája.) *Sobótka* 12/1957, p. 401–434.
394. Ochońska, M. — F. Sawicki: Bibliografia Śląska za okres dziesięciolecia 1945–1955. (Szilészia 1945–1955 közti évtizedének bibliográfiája) *Kwartalnik Opolski* 1/1955, p. 226–254.
395. Polakowska, W.: Łódź i region łódzki w nauce polskiej 1945–1956. (Łódź és vidéke 1945–1956 lengyel tudományos irodalmában.) Łódź: 1958. (Wydawnictwa Bibliograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 6.)
396. Schrifttum über Polen mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes 1954–1955 und Nachträge. Bearb. v. H. Rister mit Unterstützung durch H. M. Meyer. — Marburg/Lahn 1958, XI+315 p. (soksz.) (Wiss. Beiträge zur Gesch. und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Hrsg. v. J. G. Herder Institut, Nr. 33.)
397. Sukertowa-Biedrawina, E.: Bibliografia Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945–1955. (Mazuria és Warmia 1945–1955 közötti évtizedének bibliográfiája.) *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*.
398. Szymańska, M.: Bibliografia miasta Poznania za rok 1956. (Poznań város 1956. évi bibliográfiája.) *Kronika Miasta Poznania* 35/1957, p. 201–204.
399. Szymańska, M.: Bibliografia miasta Poznania za rok 1957 i uzupełnienia za rok 1956. Wybór. (Poznań város 1957. évi bibliográfiája, 1956-i pótlásokkal.) *Kronika Miasta Poznania* 26/1958, p. 105–112.
400. Thowson, E.: *Baltische Bibliographie 1945–1956*. Würzburg: Holzner 1957, X+218 p.
401. Akta procesu mieszczan brzezinski z dziedzicami w Asesorii Koronnej 1791 r. o pogwałcenie służących im przywilejów miejskich. Oprac. A. Tomczak (A brzeziński polgárok perének iratai, melyet földesuraikkal az Assessoria Coronae előtt 1791-ben városprivilegiumukért folytattak. Feldolg. A. Tomczak) *Teki archiwalne* 5/1957, p. 332–355.
402. Biernat, C.: *Recessy gdańskich ordynków 1545–1814*. (Gdański rendtartások 1545–1814.) Gdańsk: Gdańsk. Tow. Nauk. 1958, 119 p. (Biblioteka Gdańska. Seria Monografii No. 5.)
403. Materiały do dziejów miasta Żywca od XV do XVIII wieku. Zebr. objaśnił i wstępem opatrz. F. Lenczowski. (Oklevéltár Zýweic város XV–XVIII. sz.-i történetéhez. Összeáll., jegyzetelte és az előszót írta F. Lenczowski.) Kraków 1957.
404. Materiały do dziejów kolegiaty sw. Małgorzaty w Nowym Sączu. Oprac. S. Świszczowski. (Oklevéltár az újszandeci Szt. Margit-egyház történetéhez. Kiadta S. Świszczowski.) *Rocznik Sądecki* 3/1957, p. 1–37, 38–84.
405. Materiały do historii miast przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim. Pod. red. N. Gąsiorowskiej. Tom. I. Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego, opracowała G. Missalowa. (Okmányok a városok, az ipar és a munkásosztály történetéhez a łódzi körzetben. I. A łódzi körzet munkásosztályának történetéhez. Kiad. G. Missalowa.) Warszawa 1957, LX+870 p. T. 2. Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w. Oprac. R. Kaczmarek. (Források a łódzi ipari körzet városainak XIX. sz.-i történetéhez. Kiad. R. Kaczmarek. Warszawa 1958, XV+609 p.
406. Najstarsze polskie ordynacje dla mierników zbożowych miasta Gdańska z lat 1584, 1620 i 1623. Oprac. C. Biernat. (Gdańsk városának legrégebb lengyel rendeletei a gabonamértékekről: 1584, 1620 és 1623. Kiad. C. Biernat.) *Rocznik Gdański* 14/1955 [1958], p. 335–341.
407. Teksty źródłowe do historii Świdnicy i okręgu. T. Bieda, K. Fiedor, red. K. Maleczyński. (Források Świdnica és környéke történetéhez. Kiad. T. Bieda és K. Fiedor, szerk. K. Maleczyński.) Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossol. 1958, XXVII+124 p. (Sobótka, ser. B. 5.)
408. Barczewska, A.: *Przemysł włókienniczy w Łodzi w latach stagnacji przemysłowej 1830–1834*. (A łódzi textilipar az ipari pangás idején 1830–34.) *Zesz. Nauk. Univ. Łódzki. Nauki Human. Spol.* 8/1958, p. 143–165.
409. Bartel, W.: *Rewolucja Krakowska 1846. r. na tle niektórych polskich koncepcyj społeczno-politycznych lat 1831–1846*. (A krakkói forradalom 1846-ban az

- 1831–1846 közötti társadalmi-politikai koncepciók alapján.) *Czas. prawno-hist.* 9/1957, z. 1.
410. Bazielić, W.: Rozwój organizacji miejskiej Starego Sącza. (Ószandec városi szervezetiének fejlődése.) *Rocznik Sądecki* 3/1957, p. 161–173.
411. Beylin, K.: Tajemnice Warszawy z lat 1822–1830. (Varsó titkai 1822–1830.) Warszawa: Państw. Inst. Wydawn. 1958, 395 p.
412. Biernat, C.: Statystyka obrotu zbożowego Gdańska od połowy XVII do 1795. (Gdańsk gabonaforgalmi statisztikája a XVII. sz. derekától 1795-ig.) *Zapiski Hist.* 23/1958, z. 4, p. 97–134.
413. Biernat, C.: Materiały do dziejów floty gdańskiej w latach 1694–1850. (Adatok a gdański flotta történetéhez 1694–1850 között.) *Rocznik Gdański* 14/1955 (1958), p. 420–428.
414. Binerowski, Z.: Gdańskie miary zbożowe w XVII i XVIII wieku (Gdański gabonamértékek a XVII. és XVIII. sz.-ban.) *Zapiski Hist.* 23/1958, z. 1–3, p. 59–81.
415. Binerowski, Z.: Notatnik Krawca Wałlichina z okresu walki oprawa rzemieślników gdańskich w drugiej połowie XVII wieku. (Wallichin szabó naplójegyzetei a gdański kézművesek jogaiért folytatott küzdelem korából a XVII. sz. második felében.) *Rocznik Gdański* 14/1955 (1958), p. 417–419.
416. Biskup, M.: Hawa (–). *Studia z hist. budowy miast polskich* 1957, p. 121–127.
417. Bogucka, M.: Walki społeczne w Gdańsku w XVI wieku. (Társadalmi harcok Gdańskban a XVI. sz.-ban.) *Szkice z dziejów Pomorza I. Pomorze średniowieczne* 1958 p. 268–448.
418. Boras, Z.: Rozwój miasta Wałcza. (Wałcz város fejlődése.) *Przegląd Zachodni* 13/1957, p. 138–140.
419. Bohdziewicz, P.: O rozbudowie zamku królewskiego w Warszawie w latach 1569–1572. (A királyi palota felépítése Varsóban 1569–1572. között.) *Roczniki Human.* 6/1957, z. 4, p. 7–30.
420. Chojnacka, K.: Podstawy techniczne handlu szczecińskiego na Warcie i Odre w XVI i XVII w. (A Vartán és az Oderán folyó szczecini kereskedelem alapja a XVI–XVII. sz.-ban.) *Zapiski hist.* 22/1956 (1957), p. 80–118, 331–332.
421. Chruszczewski, A.: Kupcy zbożowy i handel zbożem w Kazimierzu Dolnym w drugiej połowie XVI w. (Gabonakereskedők és gabonakereskedelem Dolny Kazimierzben a XVI. sz. második felében.) *Roczniki Human* 6/1958, p. 87–191.
422. Cieślak, E.: Stosunek Związku Miast Hanzeatyckich do Polski w okresie wojny trzynastoletniej (1454–1466). (A Hanza-városok viszonya Lengyelországhoz a 13 éves háború időszakában [1454–1466].) *Spraw Tow. Nauk w Toruniu* 9/1955 [1958], p. 69–72.
423. Ciemołonski, J.—Massalski, R.—Stankiewicz, J.: Notatki o odkryciach architektonicznych na terenie Gdańska. (Jegyzetek a Gdańsk területén történt feltárásokhoz.) *Rocznik Gdański* 14/1955 (1958), p. 429–452.
424. Cieślak, T.: Działalność Związku Plebejuszy w Toruniu i okolicy w latach 1844–1846. (A Népkör működése Torunban és vidékén 1844–1846.) *Zapiski Hist.* 23/1957, p. 191–196.
425. Codello, A.: Zbiegostwo mieszczan rzeszowskich w pierwszej połowie XVIII. w. (A rzeszówi polgárok szökése a XVIII. sz. első felében.) *Małopol. studia hist.* 1/1958, p. 17–28.
426. Ćwik, W.: Spory o własność miast rządowych w Królestwie Polskim. (Viták az állami városok tulajdonjogáról a lengyel királyságban.) *Czas. Prawno-Hist* 10/1958, p. 197–221.
427. Czaplewski, P.: Historyczny Gdańsk z końca X wieku. (A történelmi Gdańsk a X. sz. végén.) *Rocznik Gdański* 15/16–1956/57, p. 5–52.
428. Demel, J.: Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle rozrostu i wcielania przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945). (Krakkó a XIX–XX. sz. fordulóján a külvárosok és városzéli községek fejlődése és csatlakozása alapján.) *Kraków* (l. 534. sz.) p. 287–351.
429. Demel, J.: Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1853–1866. (Krakkó gazdasági és társadalmi viszonyai 1853–1866 között.) *Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossol.* 1958, 730. p.

430. Dopierala, B.: Z dziejów przemysłu stoczniowego w Szczecinie. (A szczecini hajóipar történetéből.) Szczecin 2/1958, z. 11/12, p. 77–80.
431. Drewniak, B.–Wielopolski, A.: Szczecińskie materiały do dziejów polskiego polskiego wychodźstwa sezonowego na Pomorzu Zachodnim. (Szczecini adatok a nyugat-pomerániai idényjellegű vándorlás történetéhez.) Archeion 28/1958, p. 105–120.
432. Duninówna, H.: Gawędy o dawnej Łodzi. (Beszélgetés a régi Łódzről.) [Łódź] 1958, 273 p.
433. Dziewoński, K.: Zagadnienie rozwoju miast wczesno-średniowiecznych w Polsce. (A kora középkori városok fejlődésének kérdése Lengyelországban.) Kwartalnik Archit. i. Urbanistyki 2/1957, p. 271–277.
434. Dziewulski, W.: Klodzko w XIV i początku XV wieku. (Kludzko a XIV. sz.-ban és a XV. sz. elején.) Sobótka 12/1957, p. 447–485.
435. Dziewulski, W.: Łęgnica (Łęgnica [Liegnitz]). Studia z hist. budowy miast polskich 6/1957, p. 151–174.
436. Dziewulski, W.: Miasto lokacyjne w Opolu w XIII–XV wieku. (Telepített városok Opuliban a XIII–XV. sz.-ban.) Studia śląskie 1958, p. 15–85.
437. Dziewulski, W.: Nysa (–). Studia z hist. budowy miast polskich 6/1957, p. 180–210.
438. Dziewulski, W.: Strzegom (–). Uo. 6/1957, p. 225–236.
439. Dziewulski, W.: Świdnica (–). Uo. 6/1957, p. 255–277.
440. Dziewulski, W.–Golachowski S.: Brzeg (–). Uo. 6/1957, p. 49–79.
441. Dziewulski, W.–S. Golachowski: Raciborz (–). Uo. 6/1957, p. 213–224.
442. Eggert, O.: Die Einführung der Städteordnung in Pommern. Hamburg: Pommerscher Zentralverband e. V. é. n. 10. p.
443. Eisenbach, A.: Rozprzestrzenienie i warunki mieszkaniowe ludności żydowskiej w Warszawie w świetle spisu w 1815 r. (A varsói zsidó lakosság elhelyezkedése és lakáskörülményei az 1815-i összeírás világánál.) Biul. Żyd. Inst. Hist. 7/1958, no. 25, p. 50–86.
444. Fabiani-Madeyska, I.: „Palatium regium” w Gdańsku. (A „palatium regium” Gdańskban.) Rocznik Gdański 15/16–1956/57, p. 140–198.
445. Filipowiak, W.: Port wczesnośredniowiecznego Wolina. (A kora középkori Wolin kikötője.) Materiały Zachodnio Pomorskie 2/1956 [1958], p. 183–210.
446. Filipowiak, W.: Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny zachodniej. (Volin a nyugati szlávok legnagyobb városa.) Szkice z dziejów Pomorza I. 1958.
447. Friedberg, M.: Kraków w dobie Odrodzenia. (Wiek XVI i pierwsza połowa XVII). (Kraków a reneszánsz korában [a XVI. sz. és a XVII. sz. első fele.] – Kraków (l. 534. sz.) p. 189–227.
448. Gierzewski, S.: Statystyka handlu zbożowego Elbląga w latach 1642–1795. (Elbląg gabonakereskedelmi statisztikája 1642–1795.) Zapiski Hist. 23/1958, z. 1–3, p. 157–174.
449. Gierzewski, S.: „Ogniwo” najstarszy związek Polaków w Gdańsku. (Az „Ogniwo”, a gdański lengyelek legrégebb szövetsége.) Rocznik Gdański 14/1955 (1958), p. 5–28.
450. Grygier, T.: Sprawy szkolne miast warmińskich w pierwszej połowie XIX. wieku. (A warmiai városok iskolaügye a XIX. sz. első felében.) Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2/1958, p. 98–112.
451. Golachowski, K.: Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292–1772. (Az újszandeci városi levéltár leltára 1292–1772.) Rocznik Sądecki 3/1957, p. 173–315.
452. Heck, R.: Walki społeczne w średniowiecznym Wrocławiu. (Társadalmi harcok a középkori Boroszlóban.) Rocznik wrocławski 1/1957, p. 45–81.
453. Hejnosz, W.: Źródła do dziejów ekonomii małborskiej. (A małborki gazdaságtörténet forrásai.) Spraw. Tow. Nauk w Toruniu 9/1955 [1958], p. 64–65.
454. Hensel, W.: Poznań w zaraniu dziejów. Od paleolitu do połowy XIII wieku. (Poznań a történelem kezdetén. A paleolittól a XIII. sz. sz. derekáig.) Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossol. 1958, 197 p.
455. Hensel, W.: Poznań v rannopjasztovszkoe vremja. (Poznań a korai Piasztorskakban.) Szovjetszkaja Arheologija 1958, 1. sz., p. 80–87.

456. Kaczmarczyk, Henrik: 70 lat komunikacji miejskiej miasta Bydgoszczy 1888–1958. (70 éves a bydgoszczi városi közlekedés.) Bydgoszcz 1958, 71 p.
457. Kaczmarek, R.: Ród Drewnowiczów. Studium z dziejów mieszczaństwa łódzkiego. (A Drewnowicz család. Tanulmány a łódi polgárság történetéből.) Rocznik Łódzki 1/1958, p. 93–148.
458. Kadziolka, J.: Polytika przemysłowa władz miejskich Poznania w XVIII wieku. (A poznańi városi vezetőség iparpolitikája a XVIII. sz.-ban.) Studia i materiały do dziejów Wielkopolska i Pomorza 4/1958, z. 2, p. 55–71.
459. Kamińska, J.: Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych. (A kora középkori Gdańsk hét év régészeti kutatómunkájának világánál.) Rocznik Gdański 14/1955 [1958], p. 29–65.
460. Kamińska, J.—Nahlik, A.: Włókiennictwo gdańskie w X–XIII wieku. (A gdański textilipar a X–XIII. sz.-ban) Łódź: Zakład. Nar. im. Ossol. 1958, 261 p. (Acta Archeologica Universitatis Lodziensis 6.)
461. Kersten, A.: Kontakty gospodarcze Wielkiego Nowgorodu z Litwą, Polską i miastami południowoniemieckimi w XV. w. (Nagy-Novgorod gazdasági kapcsolatai Litvániával, Lengyelországgal és a délnémet városokkal a XV. sz.-ban.) Slavia Orientalis 7/1958, p. 130–166.
462. Kieszczyński, L.: Powszechny strajk włóknarzy Łodzi i okęgu w 1933 r. (A łódi és környékbeli textil munkások sztrájkja 1933-ban.) Warszawa: Książka i Wiedza 1958, 123 p.
463. Kloczowski, J.: Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełła. (Chełm város topográfia fejlődésének vázlata.) Roczniki Human. 16/1958, p. 193–221.
464. Komaszyński, M.: Przedmieście Świdnickie w pierwszej połowie XIX wieku. (A boroslói Świdnicai előváros a XIX. sz. első felében.) Rocznik wrocławski 1/1957.
465. Kossowski, A.: Lublin w latach „potopu”. (Lublin az „árvíz” éveiben.) Roczniki Human. 6/1958, p. 223–257.
466. Koziel, S.: Badania nad przedlokacyjnym Krakowem. (Kutatások Krakkónak alapítása előtti történetére vonatkozólag) Arch. Rozhledy 10/1958, p. 649–652.
467. Książek, M.: Charakterystyka układu urbanistycznego Wieliczki i Bochni oraz wpływ górnictwa solnego na ich rozwój przestrzenny w wiekach średnich. (Wieliczka és Bochnia városi fejlődésének jellegzetessége és a sóbányászat hatása topográfiai fejlődésükre a középkorban.) Z dziejów górnictwa solnego w Polsce, Warszawa: Państw. Wyd. Nauk 1958.
468. Labuda, G.: Miasta na prawiem polskim. (Lengyel jogú városok.) Lowmiański emlkv. (I. 514. sz.) p. 181–197.
469. Lalik, T.: Z zagadnień genezy miast w Polsce. (A városok keletkezésének kérdése Lengyelországban.) PH 49/1958, p. 460–485.
470. Łazar, S.: Rozwój przestrzenny Sandomierza X–XIII w. (Sandomierz topográfiai fejlődése a X–XIII. sz.-ban.) Roczniki Human. 6/1958, p. 5–85.
471. Leciejewicz, L.: Badania archeologiczne nad wczesnym średniowieczem na Pomorzu Zachodnim w ostatnim dziesięcioleciu. (Régészeti kutatások Nyugat-Pomerániában az utolsó tíz év alatt.) Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza 4/1958, p. 339–353.
472. Łepkowski, T.: Warszawa w powstaniu listopadowym. (Varsó a novemberi felkelésben.) Warszawa 1957.
473. Lesiński, H.: Niektóre problemy rozwoju miast na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu. (A nyugat-pomerániai városok fejlődésének néhány kérdése.) Materiały zachodniopomorskie 2/1956 (1958), p. 279–295.
474. Liczbiński, A.: Góra Kalwaria — lokacja i układ przestrzenny miasta (1670–1690). (Góra Kalwaria — a város alapítása és topográfiaja [1670–1690]). Kwart. Archit. i Urbanistyki 2/1957, p. 199–216.
475. Maisel, W.: Sąd wyższy prawa Magdeburgskiego w Poznaniu do końca XVI wieku. (A magdeburgi jogú felsőbíróság Poznańban a XVI. sz. végéig.) Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza 2/1956 [1957], p. 25–51.
476. Małecki, J.: Elbląg w XIX wieku w oczach Polaków za kordonu Warmia i Mazury. (Elbląg a határ mögötti lengyelek szemében a XIX. sz.-ban) Warmia i Mazury 4/1958, no. 6. p. 14–17.

477. Maleczyńska, E.: Ze studiów nad ideologią drobnego mieszczaństwa w Polsce XV i początków XVI wieku. (Tanulmányok a XV. sz.-i és XVI. sz. eleji lengyelországi kispolgárság ideológiájáról.) PH 48/1957, p. 436—459. 606—607.
478. Maleczyński, K.: Dzieje Wrocławia do roku 1618. (Boroszló története 1618-ig.) Warszawa: Państw. Wyd. Nauk. 1958, 336 p.
479. Maleczyński, K.: Kilka uwag nad procesem powstania miejskich cechów na przykładzie miast śląskich. (Gondolatok a városi céhek kialakulásáról a sziléziai városok példája alapján.) PH 48/1957, p. 643—654.
480. Mazurkiewicz, J.—Ćwik, W.: Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. (Tulajdon a földesúri városokban a varsói hercegség és a kongresszusi királyság korában a lublini területen.) Lublin 1957.
481. Miczulski, S.: Zamierzona lokacja miasteczka Stanisławowa pod Krakowem. (A Krakkó melletti Stanislawów városka tervezett megalapítása.) Małopolske studia hist. 1/1958, p. 49—54.
482. Míka J.—Míka, Z.—Porzycki, W.: 500 lat Ślusarzy i Rzemiosł Pokrewnych w Poznaniu. (500 év lakatosság és rokon kézművesség Poznańban.) Poznań: Wydaw Poznańskie 1958, 158 p.
483. Missalowa, G.: Kryzys 1847—1848 roku w Łodzi i okręgu łódzkim. (Az 1847—48-as válság Łóðzban és környékén.) Rocznik łódzki 1/1958, p. 117—208.
484. Misztal, S.: Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu na terenie województwa warszawskiego i miasta Warszawy. (Az ipar struktúrájában és elhelyezkedésében beállott változások a varsói vajdaságban és Varsóban.) Przegląd Geograficzny 30/1958, p. 587—608.
486. Musianowicz, K.: Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyźnie, pow. Siatyccze. (Kora középkori kereskedelmi központ a siatyczei járásbeli Drohiczyńban.) Wiadomości Archeologiczne 24/1957, p. 285—299.
487. Münch, H.: Kraków do roku 1257 włącznie. (Szkie historyczno-urbanistyczny). (Krakkó 1257-ig. [Történeti-urbanisztikai vázlat]). Kwart. Archit. i Urbanistyki. 3/1958, p. 1—40.
488. Münch, H.: Wczesnośredniowieczny układ miejski w Polsce. (A kora középkori városrendszer Lengyelországban.) Uo. 3/1958, p. 329—338.
489. Niemierowski, Wł.: Dawna jeźdźdźalnia zamkowa w Szczecinie. (A régi kastély lovardája Szczecinben.) Szczecin 2/1958, no. 11/12, p. 59—64.
490. Niemierowski, Wł.—Z. Radacki: Architektura obronna miast Pomorza Zachodniego. (Nyugat-pomerániai városok védelmi építményei.) Uo. 2/1958, no. 6, p. 67—79.
491. Odwiedziny Gdańska w XIX wieku. I. Fabiani-Madeyska. (XIX. sz.-i gdański látogatások) Gdańsk: 1957. (Biblioteka Gdańska. Seria Źródła Historyczne 2.)
492. Ochmański, J.: W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. (A litván nagyhercegség városai agrárjellegének kérdése. Lowmiański emlkv. (I. 514. sz.) p. 279—294.
493. Ostrowska-Kebłowska, Z.: Pałac Działyńskich w Poznaniu. (A Działyńskiak palotája Poznańban.) Poznań: Wydawn. Pozn. 1958, 140 p.
494. Perzanowski, Z.: Bielsko-Biała. Zarys dziejów rozwoju przestrzennego miasta. (Bielsko-Biała. A város topográfiai fejlődésének vázlat.) Kraków: 1958, 69 p. (Unwersytet Jagelloński. Rozprawy T. 2.)
495. Pawlicka, J.: Manufaktura Adolfa Harrera w Sieradzu. (Harrer Adolf manufaktúrája Sieradzban.) Rocznik łódzki 1/1958, p. 209—232.
496. Perzanowski, Z.: Zarys dziejów miasta Kłobucka. (Kłobuck város történetének vázlat.) Małopolskie studia hist. 1/1958, no. 2, p. 22—58.
497. Pięc wieków miasta Rzeszowa. (Rzeszów város öt évszázada.) Praca zbiorowa pod. red. Błońskiego. Warszawa: Państw. Wyd. Nauk. 1958, 322 p.
498. Piechnik, L.: Gimnazjum w Branewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce. (A branewoi gimnázium. Tanulmány a jezsuita iskolaügy kezdetéről Lengyelországban.) Nasza Przyszłość 7/1958, p. 3—72.
499. Pielńska, E.: Struktura gospodarczo społeczna Nowej Warszawy w XV wieku. (Új-Varsó társadalmi-gazdasági struktúrája a XV. sz.-ban.) PH 49/1958, p. 296—310.

500. Pieradzka, K.: Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszu do XV do początków XVII wieku. (A krakkói polgárok bányavállalkozásai Olkuszbán a XV. sz.-tól a XVII. sz.-ig.) Zesz. Nauk. Univ. Jagiell. Nr. 16/1958, p. 35–80.
501. Pieradzka, K.: Rozkwit średniowiecznego Krakowa w XIV i XV wieku. (A középkori Krakkó felvirágzása a XIV. és XV. sz.-ban.) Kraków (l. 534. sz.) p. 141–187.
502. Piekarski, M.: Konew wrocławskiego cechu piekarzy z r. 1497 i konew wrocławskiego cechu powrózników z r. 1511 na tle współczesnych form konwiarских Śląska. (A boroszlói pékek 1497-i és a kötélverők 1511-i pohara a korabeli sziléziai pohárformák alapján.) Roczniki Human. 6/1957, p. 283–296.
503. Polański, A.: Krótki zarys dziejów miasta Raciborza. (Ratibor város történetének rövid vázlat.) Kwartalnik Opolski 4/1958, p. 3–37.
504. Popiolek, O. S.: Sytuacja małych miast na Opolszczyźnie w okresie kapitalizmu. (Az opulitai kisvárosok helyzete a kapitalizmus korában.) Uo. 3/1957, p. 48–64.
505. Rakowski, J.—Wójcik, Z. A.: Ludność Nowej Warszawy u schyłku wieku Oświecenia. (Új-Varso lakossága a felvilágosodás végén.) PH 49/1958, p. 311–328.
506. Rehdiger, H. J. v. Witzendorff: Herkunft und Verbleib Breslauer Ratsfamilien im Mittelalter. Eine genealogische Studie. Jb. der Friedrich-Wilhelm Universität 3/1958, p. 111–135.
507. Rederowa, D.: Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porozbiorowego 1796–1809. Cz. I. Zagadnienia urbanistyczne. (Tanulmányok a felosztás utáni Krakkó belső történetéről. I. R. Urbanisztikai kérdések.) Rocznik krakowski 34/1958, p. 61–174.
508. Rożanowski, K.: Z dziejów miasta Paczkowa. (Paczek város történetéből.) Kwartalnik Opolski 3/1957, p. 5–16.
509. Samsonowicz, H.: Handel zagraniczny Gdańska w drugiej połowie XV wieku. (Gdańsk külkereskedelme a XV. sz. második felében.) PH 47/1956, p. 283–352.
510. Samsonowicz, H.: Uwagi nad średniowiecznym patrycjatem miejskim w Europie. (A középkori európai városi patriciátusról.) PH 49/1958, p. 574–584.
511. Sławoszewska, M.: Zarys dziejów archiwum miasta Gdańska. (Gdańsk város levéltára történetének vázlat.) Rocznik Gdański 14/1955, p. 92–128.
511. Sławoszewska, M.: Gdańskie „Missiva”. (A gdański „missiva”.) Archeion 29/1958, p. 199–207.
512. Sokół, S.: Historia gdańskiego cechu chirurgów 1454–1820. (A gdański kirurgusok céhe 1454–1820.) Wrocław: Komitet Nauk PAN 270 p.
513. Stasiak, A.: Rozwój demograficzny Wrocławia w XIX w. (Boroszló demográfiai fejlődése a XIX. sz.-ban.) Sobótka 13/1958, p. 267–303.
514. Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Lowmiańskiego. (Emlékkönyv H. Lowmiański tudományos működésének 35. évfordulójára.) Warszawa 1958.
515. Strzemborz, T.: W sprawie kryteriów podziału społeczeństwa miejskiego epoki feudalnej. (A feudalizmus korabeli városi lakosság megosztásának kritériuma.) PH 49/1958, p. 568–573.
516. Szymański, S.: Muratorzy płoccy XVI wieku. (A płocki kőművesek a XVI. sz.-ban) Notatki Płockie 1958, no. 7, p. 23–27.
517. Szymański, S.: Złotnicy płoccy. (A płocki aranyművesek.) Uo. 1958, no. 10, p. 29–31.
518. Turnau, I.: Wytwórczość tekstylno-odzieżowa w manufakturach warszawskich. (Textil-termelés a varsói manufaktúrákban.) PH 48/1957, p. 729–750.
519. Wachowiak, B.: Kontakty handlowe Szczecina ze Śląskiem w drugiej połowie XVII w. (Szczecin kereskedelmi összeköttetései Sziléziával a XVII. sz. második felében.) Szczecin 2/1958, p. 57–62.
520. Walczak, R.: Konfederacja Gdańska, Elbląga i Torunia 1615–1623. (Gdańsk, Elbląg és Toruń szövetsége 1615–1623.) Rocznik Gdański 15–16) 1956–57 (1958), p. 247–288.
521. Waręzak, J.: Dwie szcztatkowe księgi miejskie miasta Zgierza XVI i XVII w. (Zgierz két városkönyvének töredéke a XVI. és XVII sz.-ból.) Archeion 28/1958, p. 121–130.

522. Wielopolski, A.: Drogi rozwoju gospodarczego wsi i miast zachodnio-pomorskich w latach 1850—1914. (A nyugat-pomerániai falu és város gazdasági fejlődésének útja 1850—1914.) Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza 4/1958, p. 209—275.
523. Wielopolski, A.: Rozwój i zabudowa dawnego Szczecina. (A régi Szczecin fejlődése és kiépítése.) Szczecin 1958, no. 3, p. 28—50.
524. Wróblewska, G.: Problematyka urbanistyczna Zamku Przemysława w Poznaniu. (Przemysł várának urbanisztikai problematikája.) Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza 4/1958, z. 2, p. 39—54.
525. Wyrobisz, A.: Ze studiów nad budownictwem krakowskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. (Tanulmányok a XVI. sz. végi és XVII. sz. első fele krakkói építészetről.) PH 49/1958, p. 647—680.
526. Wyrozumski, J.: O kongregacji włóczków krakowskich. (A krakkói csavargók testvérsége.) Małopolskie studia hist. 1/1958, p. 29—43.
527. Zagrodzki, T.: Zagadnienie proporcji w układach urbanistycznych niektórych miast pomorskich. (Néhány pomerániai város urbanisztikai fejlődésének aránybeli kérdése.) Studia pomorskie 1/1957, p. 1—23.
528. Zbierski, A.: Początki portu gdańskiego. (A gdański kikötő kezdete.) Z otchłani wieków 24/1958, p. 229—235.
529. Zientara, B.: Szkice szczecińskie X—XVII w. (Szczecini vázlatok a X—XVII. sz.-ból). Warszawa: Wiedza Powsz. 1958, 286 p.
530. Zins, H.: Rewolta w Elblągu w 1525 (Felkelés Elblągban 1525-ben.) Zapiski Hist. 22/1956 [1958], p. 7—50.
531. Zaki, A.: Wstępne badania archeologiczne na terenie Krakowa w latach 1950—55. (Bevezető régészeti kutatások Krakkó területén 1950—55 között.) Spraw. Archeol. 3/1957, p. 154—164.
532. Zurkowa, R.: Kraków wczesnośredniowieczny wiek X do pierwszej połowy XIII. (A kora középkori Krakkó a X. sz.-tól a XIII. sz. derekáig.) Kraków (I. 534. sz.) p.
533. Studia z historii budowy miast polskich. Warszawa: Arkady 1957. (Tanulmányok a lengyel városépítészet története köréből.) Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury R. 6. z. 2.
534. Kraków. Studia nad rozwojem miasta. (Krakkó. Tanulmányok a város fejlődéséről.) Kraków 1957.

7. Németország

535. Bibliographie des Stadtkreises Remscheid. Zsgest. v. H. Wilms. Heimatkundliche Hefte d. Stadtarchivs Remscheid. 1958, 3, p. 3—36.
536. Bibliographie zur Geschichte der Stadt Leipzig. Sonderb. I.—Leipzig: Veb. Verl. f. Buch- u. Bibliothekswesen 1957.) Schr. d. Hist. Komm. bei d. Sächs. Akad. d. Wiss. zu Leipzig Bd. 23).
537. Blum, H.: Kölnische Bibliographie 1953. Jb. Köln. Geschichtsvereins 29—30/1957, p. 1—60.
538. Blum, H.: Kölnische Bibliographie 1956. Jb. d. Köln. Geschichtsver. 33/1958, p. 1—51.
539. Dombibliographie 1955/57. Kölner Dombibl. Jb. d. Zentral-Dombauerver. F. 12/13. 1957, p. 161—207.
540. Gesamthaltsverzeichnis der Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins. Bd. 1—65. Bearb. v. E. Janssen.—Aachen Verl. d. Aachener Geschver. 1957, 140 p.
541. Lehmann, H.: Bibliographie zur Vor- und Frühgeschichte von Groß-Berlin.—Berlin-Lichterfelde: H. Lehmann 1958, 12 p., 3 tkp.
542. Neuerscheinungen zur Geschichte Regensburgs und der Oberpfalz. Zsgest. v. G. Völkl. Verh. d. Hist. Ver. f. Oberpfalz u. Regensburg 98/1957, p. 309—327.
543. Rosenbohm, R.-H.: Bücherkunde der Stadt Rendsburg. Heimatkd. Jb. 1958. f. d. Kr. Rendsburg p. 90—145.
544. Scherl, A.: Verzeichnis der in den bayerischen Staatsarchiven vorhandenen heimatkundlichen Zeitungsbeilagen aus den altbayerischen Raum. Mittn. f. d. Archivpflege in Bayern 4/1958, p. 29—37.

545. Verzeichnis des in den Jahren 1938 bis 1956 neu erschienenen Frankfurter Schrifttums. Zsgest. v. R. Diehl. Arch. f. Frankfurts Gesch. u. Kunst H. 45, F. 5. Bd. 3, p. 49–146.
546. Verzeichnis des Schrifttums über Stadt und Kreis Ludwigsburg. Zsgest. v. O. Paret. Ludwigsburger Geschichtsbll. H. 13/1957, p. 121–140.
547. Vester, H.: Topographische Literatursammlung zur Geschichte der deutschen Apotheken. I. Hauptteil: Deutsche Städte und Ortschaften A-E Eutin (Holstein). Internat. Ges. f. Gesch. d. Pharmazie 1956, XII+103. (Veröff. d. Internat. Ges. f. Gesch. d. Pharmazie N. F. Bd. 9.)
548. Das älteste Bürgerbuch der Stadt Soest, 1302–1449, hrsg. v. H. Rothert. Münster 1958, Achendorfsche Verlagsbuchhandlung V+368 p., 1 tkp. (Veröffentlichungen der Hist. Kommission f. Westfalen 27.)
549. Doppelfeld, O.: Quellen z. Gesch. Kölns in römischer und fränkischer Zeit. Köln: Bachem [1958], 97 p. (Ausgewählte Quellen zur Kölner Stadtgesch. 1.)
550. Fischer, W.: Quellen z. Gesch. des deutschen Handwerks. Selbstzeugnisse seit der Reformationszeit. Göttingen, Berlin, Frankfurt: Musterschmidt [1957], 183 p. (Quellensammlung z. Kulturgesch. Bd. 13.)
551. Freiburger Urkundenbuch bearb. v. F. Hefe, 3. Bd. Tafeln. Freiburg i. Br.: Komm. Wagnerschen Universitätsbuchhandlung 11+92 T.
552. Krüberische Protokolle mit allen dazugehörigen Berichten, Urkunden u. Briefen nebst einem Anhang. Bd. 1. Die Festsetzung des Rechtszustandes der Bergischen Unterherrschaft Broich u. der Reichsherrschaft Styrum (heute Stadtgebiet Mülheim a. d. Ruhr) beim staatlichen Übergang an Preußen 1815. Bearb. u. hrsg. v. G. Lauterfeld. Mülheim a. d. Ruhr 1957, 464 p. (Z. d. Geschichtsver. Mülheim/Ruhr 50–51/1957, N. F. Nr. 12/13.)
553. Knauf, H.: Quellen zur Geschichte Kölns im MA. Köln 1958, 84 p. (Ausgewählte Quellen zur Kölner Stadtgesch. 2.)
554. Lehmann, R.: Die Urkunden des Luckauer Stadtarchivs in Regesten. (Schriften des Instituts f. Gesch. Reihe II. Landesgeschichte Bd. 5.) Berlin 1958, 321 p.
555. Die Preußische Städteordnung vom 1808. Textausgabe u. Einführung v. A. Krebsbach. Stuttgart: Kohlhammer 1957, 96 p. (Neue Schriften d. Dt. Städtetages H. 1.)
556. Roden, G. v.: Das Stadtarchiv Duisburg. Duisburger Forschungen 1/1957, p. 137–160.
557. Rostock-Osloer Handelsbeziehungen im 16. Jh. Die Geschäftspapiere der Kaufleute Kron in Rostock und Bene in Oslo, hrsg. u. kommentiert v. H. Thierfelder (Abh. z. Handels u. Sozialgesch. 1.) Weimar: Böhlau 1958, XII+256 p., 7.
558. Die Schöffenspruchsammlung der Stadt Pöbneck. T. 1. Der Text der Sammlung. Bearb. v. R. Grosch unter Mitarb. v. K. T. Lauter u. W. Flach. T. 2. Studien über die Entstehung und die landesgeschichtliche Bedeutung der Sammlung. Von W. Flach. Weimar: Böhlau Nachf. 1957/58, XIX+359 p. és XI+147 (Thüringische Archivstudien Bd. 7, 8.)
559. Das Staatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände. Hrsg. im Auftrage d. Kultusministeriums von Nordrhein-Westfalen durch das Staatsarchiv. Bearb. v. F. W. Oediger, Bd. 1. Siegburg: Respublica Verl. 1957.
560. Staatsarchiv Lichtenfels, eingel. u. bearb. v. H. Meyer, München 1958: K. Zink Verl. 215 p. (Bayerische Archivinventare hrsg. im Auftrage der Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns Heft 12. Reihe Oberfranken hrsg. Bayerischen Staatsarchiv Bamberg, Heft 2.)
561. Staatsarchiv Mühldorf am Inn, eingel. u. bearb. v. E. Krausen. — München 1958: K. Zink Verl. 136 p. (Bayerische Archivinventare hrsg. im Auftrage der Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns Heft 13. Reihe Oberbayern hrsg. v. Bayerischen Hauptstaatsarchiv, Abt. Kreisarchiv München Heft 2.)
562. Stahleder, E.: Archiv des Julius-spitals zu Würzburg. T. 1. Akten. — München: Zink (1958) 418 p. Bayerische Archivinventare H. 9. R. Unterfranken H. 1.
563. Die Taten der Trierer. Gesta Trevororum. 2. Vom Erzbischof Gottfried (1124) bis zum Tode Alberos (1152). 1. Hrsg. v. E. Zenz. — Trier 1958: Paulinus Verl. 76 p.
564. Torgovaja kniga ganzejszkogo kupca nacsala XV. veka. (Egy XV. sz. eleji Hanza kereskedő kereskedelmi könyve.) A bevezető tanulmányt írta M. P. Lesznikov. Isztoriceszkij Archiv 1958, 2. sz. p. 134–153. (Hildebrand Fekinguzen, Brügge.)

565. Die Würzburger Bischofschronik des Magisters Lorenz Fries. Im Auftr. der Freunde Mainfränk. Kunst und Gesch. hrsg. v. W. Engel. Lfg. I, 1958.—Volkach vor Würzburg: K. Hart in Vertr. 1958.
566. Alt-Burger Straßennamen. Zsgest. v. E. Lorenz. Hrsg. v. Schul- u. Heimatsmuseum d. Stadt Burg.—Burg bez. Magdeburg [1957]: Schul- u. Heimatsmuseum 29 p. (Beitr. z. Burger Gesch. Jahresausgabe 1957).
567. Amman, H.: Freiburg als Wirtschaftsplatz im MA. Gedenkblatt zur 800 Jahrfeier Fribourg—Freiburg. [Freiburg] 1957, 46 o.
568. Angermeier, H.: Städtebünde u. Landfriede im 14. Jh. HJB. 76/1956. (1957), p. 34—46.
569. Appel, H.: Wenzel Hollar in Düren. Die topographische Darstellung Dürens bis zum Jahre 1664. Düren: Selbstverl. d. Dürener Geschichtsvereins 1957, 86 p. (Beitr. z. Gesch. d. Dürener Landes Bd. 8.)
570. Arstad, S.: Das Merziger Land vor hundert Jahren. Wirtschaftsleben und Verkehr in Stadt und Land Merzig zwischen 1800 und 1860. Saarheimat 1/1957, 2. p. 10—15.
571. Aus der Geschichte der Bierbräu. 75 Jahre bürgerliches Brauhaus Ingolstadt 1882—1957. Zsgest. v. F. Koilsmeier. — Ingolstadt: Verl. Donau Kurier 1957, p. 46.
572. Bader, K. S.: Johann Jakob Moser und die Reichsstädte. Esslinger Studien 4/1958, p. 43—60.
573. Bang-Kaup, A.: Die Pfarrchronik von St. Ludwig in Darmstadt 1790—1945. Unter Mitwirkung v. W. Kastell. Mainz: Mathias-Grunewald Verl. 1957, 30 p. (Jb. f. d. Bistum Mainz. Erg.-Bde 5.)
574. Das barocke Zweibrücken und seine Meister. Hrsg. v. J. Dahl und K. Lohmyerer. 2. erw. Aufl. — Waldfishbach: 1957, XVI+832 p.
575. Bahm, H. W.: Zehntausend Jahre Grunewald. Die Natur- u. Entwicklungsgesch. e. großstadtnahen Forstes. Berlin: Kulturbuch Verl. (1957), 136 p.
576. Berner, H.: Lörrach im 18. und 19. Jh. D. Markgräflerland. Schopfheim 19/1957, p. 88—III.
577. Besell, G.: 1857—1957. Norddeutscher Lloyd. Geschichte einer bremischen Reederei. — Bremen (1957): Schönemann, p. 235.
578. Beutin, L.: Köln und Italien. Saporì emlkv. (l. 867. sz.) p. 29—46.
579. Bornheim, Sch. W.: Das Koblenzer Residenzschloß und der Klassizismus. Jb. Gesch. und Kunst des Mittelrheins und seiner Nachbargebiete 8—9/1956/57, 78—93.
580. Borst, O.: Eßlinger Bürgertum in der Spätzeit der Reichstadt. Eßlinger Studien Bd. 4/1958, p. 61—89.
581. Bosl, K.: Die Grundlagen der tausendjährigen Geschichte Aschaffenburgs. Urgrund und Urkräfte. 1000 Jahre Aschaffenburg. (l. 788. sz.) p. 1—10.
582. Brandt, A. v.: Das alte Lübecker Kaufmannshaus in Wirtschaft und Gesellschaft. Skizzen aus der Vergangenheit von Schabbelhaus und Kaufmannschaft zu Lübeck. — Lübeck Mazzhiesen 1957, 32 p. (Türme, Masten, Schlotte H. 7.)
583. Brandt, A. v. u. W. Neugebauer: Lübecks Frühgesch. in neuer Sicht? Bemerkungen zu dem Buch von H. Spethmann, Der Stadthügel zur Zeit von Lübecks Gründung. Z. d. Ver. f. Lübeck. Gesch. u. Altertumskunde Bd. 37/1957, p. 125—144.
584. Brandt, H. -J.: Das Hamburger Rathaus. Eine Darst. seiner Baugesch. u. e. Beschreibung seiner Architektur u. künstlerischen Ausschmückung. — Hamburg: Broschek 1957, 191. p.
585. Brecher, A.: Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jhs. — Münster/Westf.: Achendorff 1957, XXII+431. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, H. 80/81.)
586. Brühl, C.: Königspfalz und Bischofsstadt in fränkischer Zeit. Rhein VJbl. 23/1958, p. 161—274.
587. Cameron, R. E.: Die Gründung der Darmstädter Bank. Tradition. Z. f. Firmeng. u. Unternehmerbibliographie 2/1957, 1. p. 104—124.
588. Croon, H.: Die Stadtvertretung in Krefeld und Bochum im 20. Jh. Ein Beitrag zur Gesch. der Selbstverwaltung der rheinischen und westfälischen Städte. Forschungen z. Staat und Verfassung, p. 290—306.

589. Decker-Hauff, A.: Die Anfänge des Kollegiatstifts St. Peter und Alexander zu Aschaffenburg. 1000 Jahre Aschaffenburg (l. 788. sz.) p. 129–151.
590. Demandt, K.: Das Fritzlarer Patriziat im Mittelalter. Z. d. Ver. f. Hess. Gesch. und Landeskunde 68/1957, p. 95–124.
591. Dietrich, R.: Untersuchungen zum Frühkapitalismus im mitteldeutschen Erzbergbau und Metallhandel. Jb. f. Gesch. Mittel- u. Ostdeutschlands 7/1958, p. 14–206.
592. Dietz, J.: Herkunft der Bonner Bevölkerung im späten Mittelalter. Bonner Geschichtsbl. 12/1958, p. 83–121.
593. Dinklage, K.: Burg und Stadt Aschaffenburg bis zum Ausgang des 14. Jhs. 1000 Jahre Aschaffenburg (l. 788. sz.) p. 49–73.
594. Doppelfeld, O.: Die Domgrabung. VIII. Die Ausgrabungen am Petersbrunnen. Kölner Dombl. 12/13, 1957, p. 49–85. X. Die Ausgrabungen am Domkloster. Uo. 14/15, 1958, p. 11–41.
595. Dressler, J.: Die Gesch. der Trierer Gerichte von 1794 bis 1813. Trier: Lintz KG 1957, 69 p. (Schriftenreihe z. Trierer Landesgesch. u. Volkskunde Bd. 1.)
596. Droege, G.: Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers (1414–1463). — Wien: Holzhausen [1956] — Bonn: Röhrscheid 1957, 212 p. (Rheinisches Archiv. Bd. 50)
597. Drögereit, R.: Zur Gesch. von Stift und Stadt Wusdorf. Niedersächsisches Jb. f. Landesgesch. 30/1959, p. 210–236.
598. Ebel, W.: Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts. Weimar: Böhlhaus Nachf. 1958, 221 p.
599. Ebert, F.: Chronik der Stadt Hof ... Bd. 5. Baugeschichte. Hof: Stadtverwaltung 1957, VIII+408.
600. Eichler, H.—R. Laufner: Hauptmarkt und Marktkreuz zu Trier. Eine kunstrechts- und wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung. Trier: J. Lintz KG 1958. VIII+140 p., 35 T. (Veröff. der Gesell. f. nützliche Forschungen.)
601. Einhundertjahre Kammgarnspinnerei Kaiserslautern 1857–1957. Text: K. Sachisthal. — Kaiserslautern 1957, 116+VI p.
602. Ellmar, P.: Eck und Lefebvre, Pianofortefabrik und Musikverlag Cöln, Cäcilienstr. 40. Jb. d. Köln. Geschichtsver. 33/1958, p. 221–233.
603. Engelsing, R.: Herm. Dauelsberg Schiffsmakler 1857–1957. Hamburg: Hanseatischer Merkur 1957, 99 p. (Veröff. d. wirtschaftsgeschichtlichen Forschungsstelle e. V. Bd. 21.)
604. Engemann, H.: Die Goslarer Gilden im 15. u. 16. Jh. — Goslar: Selbstverl. d. Geschichts- u. Heimatschutzver. 1957. (Beitr. z. Gesch. d. Stadt Goslar H. 16.
605. Engelsing, R.: England und die USA in der bremischer Sicht des 19. Jhs. Jb. d. Wittheit zu Bremen Bd. 1. 1957, p. 33–65.
606. Engelsing, R.: Schlesien und der bremische Leinenhandel bis zur Kontinentalsperre. Jb. d. schles. Fr. Wilhelm Univ. zu Breslau 3/1958, p. 155–181.
607. Ennen, E.: Aufgaben der landschaftlichen Städteforschung aus europäischer Sicht. Bl. f. dt. Landesgesch. 93/1957, p. 1–14.
608. Epstejn, A. D.: Iz ekonomiceszkoj i szocialnoj isztorii Augszburga v XV i nacsale XVI v. (Augsburg gazdasági és társadalomtörténetéből a XV. sz.-ban és a XVI. sz. elején.) Szrednie Veka 1957, 10. köt., p. 134–165.
609. Euler, A.: Die Geschichte der Buchdrucker und Verleger Ingolstadts. Ingolstadt: Selbstverl. des. Verf. 1957, 31 p.
601. Fezer, F.: Das Siedlungs- und Flurbild der Reichsstadt Eßlingen im Mittelalter. Eßlinger Studien 3/1957, p. 10–21.
611. Fischer, J.: Frankfurt und die Bürgerunruhen in Mainz (1332–1463). Mainz: Kramer 1958, 131 p. (Beitr. z. Gesch. der Stadt Mainz 15.)
612. Fliedner, S.: Die alte S. Ansgarii-Kirche zu Bremen. Bremen: Verl. d. S. Ansgarii Gemeinde 1957, 59 p.
613. Franke, P. R.: Kleine Münzgesch. der Stadt Neisse. Schlesien 2/1957, p. 215–223.
614. Frankfurts Aufstieg im Spiegel im Spiegel der Post. 90 Jahre Oberpostdirektion Frankfurt a. M. Stadtboten-Taxissche Reichspost-Preußische Oberpostdirektion. Mittn. der Stadtverwaltung Frankfurt a. M. Bekanntmachungsblatt 29/1957, p. 222–224.

615. Friderici, R.: Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte der Stadt Kassel III. Z. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landeskunde 69/1958, p. 33–65.
616. Friedland, K.: Kaufleute und Städte als Glieder der Hanse. Hans. Gbll. 76/1958, p. 21–41.
617. Friman, M. I.: Szosztav rabocsih metallobrabatívajuscsej promüslennosztí Berlína nakanune revolucii 1848 g. (A berlini fémfeldolgozó ipar munkásainak összetétele az 1848-as forradalom előestéjén.) Iz isztorii rabocsego klassza i revoljucionnogo dvizsenija. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZr 1958, p. 663–680.
618. Fritschen, W. v.: Schloß und Stadt Augustusburg. Eine städtebauliche Untersuchung. Heimatkundliche Bll. f. d. Bezirk Dresden, K-Marx-Stadt, Leipzig 3/1957, 3, p. 193–202.
619. Fritze, K.: Die Hansestädte und die Hussitenkriege. Wiss. Zeitschr. der E. M. Arndt-Universität Greifswald 7/1957–58. Gesellschaft- u. sprachwiss. Reihe no. 1/2.
620. Gagel, E. u. F. Schnellbögl: Pfinzing der Kartograph der Reichsstadt Nürnberg (1554–1599). Nürnberg: Selbstverl. d. Altnürnberger Landschaft [1957] 48, p. 29 T.
621. Gebrüder Dietz. 1857–1957. Chronik eines Familienunternehmens. Text: B. Naumann. Frankfurt a. M. 1957, 42 p.
622. Andreas, G.: Zur Rezeption des römischen Privatrechts in Nürnberg. Nürnberg: Verl. A. Abraham 1957, VI+79 p. (Nürnberger Rechts- und sozialwiss. Vorträge H. 5.)
623. Giesen, J.: Aachener und Jülicher auf der alten Universität Perugia. Z. d. Aachener Geschichtsver. 70/1958, p. 205–215.
624. Giesen, J.: Kölner auf der alten Universität Perugia. Jb. d. Kölner Geschichtsver. 33/1958, p. 212–220.
625. Goldmann, K.: Geschichte der Stadtbibliothek Nürnberg. Nebst einen Beitrag v. W. Schwemmer: Die Nürnberger Stadtbibliothek als Museum. Nürnberg 1957, 131 p.
626. Gorsten, K.: Das Fortleben der Antike im mittelalterlichen Köln. Jb. d. Kölner Geschichtsver. 33/1958, p. 85–98.
627. Gradmann, R.: Tübingen. Werden und Wandel des Stadtbildes im Gange der Jahrhunderte. Ber. z. deutsche Landeskunde 18/1957, p. 163–193.
628. Graf, H.: Der Königshof und der Ort Lautern im 10. und 12. Jahrhundert in neuer Sicht. Mitt. der Arbeitsgemeinschaft Kreis Kaiserslautern d. Hist. Ver. d. Pfalz. Nr. 2. 1957 Jan., p. 1–7, 1957 April, p. 2–7.
629. Graf, H.: Die Hohenstaufenpfalz zu Kaiserslautern. Uo. 8/1958, Juli, p. 1–8.
630. Grimm, P.: Archeologische Beiträge zur Lage ottonischer Marktsiedlungen in den Bezirken Halle u. Magdeburg. Jsch. f. mitteldeutsche Vorgeschichte 41/42, 1958 (Festschrift Walter Schulz), p. 519–542.
631. Gromüko, M. M.: Promüslennosztí szevernüh gorodov Niderlandov XVI v. (A XVI. sz.-i németalföldi északi városok ipara.) Szrednie Veka 1957, 10. köt., p. 166–192.
632. Gutsche, W.: Geschichte der Bader und Barbieri in Erfurt. T. 1. Das Mittelalter. Erfurt: Stolzenberger 1957, 138 p. (Beiträge der Stadt Erfurt H. 4.)
633. Günther, H.: Wo hat das Zeitzer Rathaus im Mittelalter gestanden? Zeitzer Heimat 4/1957, p. 172–179.
634. Günther, H.: Die Entwicklung des Zeitzer Stadtbildes im Mittelalter. Uo. p. 69–79.
635. Habedank, H.: Zur Geschichte des Hamburger Aufstandes 1923. Berlin: Dietz 1958, 215 p.
636. Habermas, E.: Die wirtschaftliche Entwicklung der hundertjährigen Stadtgemeinde Gummersbach. Mittn. der Industrie- u. Handelskammer zu Köln 12/1957, p. 244–252.
637. Haebler, R. G.: Geschichte der Stadt und des Kurortes Baden-Baden Bd. 1. — Baden-Baden: Kairos 1957, 160 p.
638. Hanneschläger, K.: Ulms Verfassung bis zum Schwörbrief von 1397. Ulm und Oberschwaben 35/1958, p. 7–93.

639. Harksen, H.: Die Dessauer Nagelbude. Jahnsche Maschinenfabrik der Jahre 1849—1872. Dessauer Kulturspiegel 4/1957, p. 174—180.
640. Häuserbuch der Stadt München. Hrsg. v. Stadtarchiv München nach den Vorarbeiten von A. Burgmaier Bd. 1. München: Oldenburg 1958.
641. Heldelbach, P.: Kassel. Ein Jahrtausend hessischer Stadtkultur. Hrsg. v. K. Kaltwasser. Kassel: Bärenreiter 1957, 335 p.
642. Herzog, T.: Landshuter Häuserchronik. Neustadt a. d. Aisch: Degener 1957, 360 p. (Sonderveröffentlichungen d. Hist. Ver. f. Niederbayern e. V. Bd. 1. = Bibliothek Familiengeschichtlicher Quellen Bd. 12.)
643. Hess, G.: Zur Geschichte der Alt-Ludwigsburger Markung (Geisnang, Fuchshof, Erlachhof und Schafhof. Alt-Ludwigsburger Weinbau.) Ludwigsburger Geschichtsbll. 13/1957, p. 43—80.
644. Hessisches Städtebuch. Hrsg. v. E. Keyser. Stuttgart: Kohlhammer 1957, 478 p. (Dt. Städtebuch Bd. 4. Südwestdeutschland, 1. Land Hessen.)
645. Hexroth, K. H.: Der Stiftsscholaster Herward von Aschaffenburg und das Schulrecht von 976. 1000 Jahre Aschaffenburg (l. 788. sz.)
646. Hoffmann, H.: Die Pfarrorganisation in den Dekanaten Aschaffenburg-Stadt, Aschaffenburg-Ost und Aschaffenburg-West (1818—1956). Eine Studie zum Atlas „Bistum Würzburg“. 1000 Jahre Aschaffenburg (l. 788. sz.) p. 945—994.
647. Hoffmann, W.: Der Mansfelder Kupferschieferbergbau. Ein Beitrag z. mitteldeutschen Wirtschaftsgesch. Meisenheim am Glan: Hain 1957, 83 p.
648. Hofman, M.: Die Anfänge der Städte Itzehoe, Wilster und Krempe. Teil I. Z. d. Ges. f. Schleswig-Holstein. Gesch. 83/1959, p. 15—82.
649. Hofmann, W.: Aus der Geschichte des Heilbronner Klaraklosters. Der Besitz des Klosters von der Gründung bis zum Beginn des 16. Jhs. Hist. Ver. Heilbronn 22/1957, p. 57—87.
650. Holzstraße 28. Geschichte und Geschichten um ein Grundstück — unseren Freunden erzählt. Alois Zettle München. Text v. E. Graf Lederbuhr München: Meißner [1957], 127 p.
651. Hootz, R.: Zur Baugeschichte des Domes in Fritzlar. Z. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landeskunde 69/1958, p. 66—86.
652. Hoppe, H.: Beiträge zur Bau- und Siedlungsgeschichte der Stadt Lemgo. Lippische Mittn. aus Gesch. u. Landeskunde 27/1958, p. 145—161.
653. Hoyer, A.: Rathaus und Bürgershaus zu Frankenberg. Bautypen einer mittelalterlichen Stadt. Z. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landeskunde 69/1958, p. 121—138.
654. Höroldt, D.: Das Stift St. Cassius zu Bonn von den Anfängen der Kirche bis zum J. 1580. Bonn: Univ.-Dr. 1957, 387 p. (Bonner Geschichtsbll. Bd. 11.)
655. Humpert, Th.: Chorherrenstift Pfarrei und Kirche St. Stephan in Konstanz. Konstanz: Mer in Komm. 1957, XV+284 p.
656. 100 Gummersbach. 100 Jahre Stadtrechte. Festschrift zum 18. Mai 1957. Gummersbach: Gronenberg 1957, 119 p.
657. 100 Jahre Oldenburger Versicherungsgesellschaft. 1857—1957. Oldenburg 1957, 81 p.
658. 100 Jahre Städtische Gasversorgung Osnabrück 1858—1958. Festschrift der Stadwerke Osnabrück zum 100jährigen Bestehen des Gaswerkes. Text: Fredrichs. Darmstadt: Hoppenstedt 1958, 49 p.
659. Hundt, W. J.: Die Wandlung im deutschen Messe- und Ausstellungswesen im 19. Jh. und seine Weiterentwicklung bis zum J. 1933. Unter besonderer Berücksichtigung d. Messen in Frankfurt a. M. u. Leipzig. Von der Warenmesse zur Mustermesse. Frankfurt a. M. 1957, 188 p.
660. Jahn, R.: Essener Geschichte. Die geschichtliche Entwicklung im Raum d. Großstadt Essen. (2. Aufl.) Essen: Baedeker 1957, XVII+558 p.
661. Jankuhn, H.: Die frühmittelalterlichen Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum. Studien z. d. Anfängen. (l. 7. sz.) p. 451—498.
662. Jasztrebickaja, A. L.: O razvitii kapitalizatsieszkij ostnosenij v knigopecsatnom proizvodstve nemeckogo goroda XV—XVI vv. (A tőkés viszonyok kialakulása a XV—XVI. sz.-i német városi könyvnyomdai termelésben.) Vesztnik Moszkovszkogo Unverziteteta. Isztorikofilologicseszskaja szerija 1958, 3. sz. p. 141—158.

663. Jänichen, H.: Der Einflußbereich der Stadt Tübingen im Mittelalter. Schwäbische Heimat 8/1957, p. 82—87.
664. Johansen, P.: Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet. Studien z. d. Anfängen (I. 7. sz.) p. 499—525.
665. Just, L.: Mainzer Kultur- und Geistesleben als Brücke zwischen Rhein und Mainfranken. Mainfränk. Jb. f. Gesch. u. Kunst. 10/1958, p. 138—158.
666. Kellner, H.-J.: Die Münzen der freien Reichsstadt Nürnberg. Bayerische Münzkataloge hrsg. v. H. Geoger. Bd. 1. Grünwald bei München. 1957, 169 p.
667. Kemme, F.: Der Hamburger Getreideumschlag von der Mitte des vorigen Jhs. bis heute. Freiburg i. Br.: Goldschlag 1957, 190 p.
668. Keyser, E.: Aus der Geschichte der Kartensammlung des Danziger Stadtarchivs. Preußenland u. Deutscher Orden. Festschrift f. Kurt Forstreuter. Würzburg 1958, p. 153—172.
669. Keyser, E.: Die Entstehung von Bremen. Bremisches Jb. 45/1957, p. 1—14.
670. Keyser, E.: Die Herkunft der städtischen Bevölkerung des Preußenlandes im Mittelalter. ZOF 6/1957, p. 539—557.
671. Keyser, E.: Die Verehrung der Heiligen in den Hamburger Kirchen im späten Mittelalter. Hamburgische Geschichts- u. Heimatbl. 17/1958, p. 107—115.
672. Kierdorf, U.: Ein mittelalterliches Hallenhaus in Görlitz — Untermarkt 25. Wiss. Z. der Technischen Hochschule Dresden 7/1957—58, p. 949—956.
673. Klebel, E.: Regensburg. Studien z. d. Anfängen (I. 7. sz.) p. 87—104.
674. Kleyser, F.: Grundzüge der Kieler Wirtschaftsgesch. bis 1864. Kiel: Mühlau 1958, 46 p. (Heimat Kiel. Neue Kieler Heimatkunde 7.)
675. Knaus, H.: Die Kölner Fraterherren. Handschriften und Einbände aus ihrer Werkstatt. Gutenberg Jb. 1958, p. 335—352.
676. Konsor, D.: Zum Freundschafts-, Handels- und Schifffahrtsvertrag zwischen der Republik Venezuela und den drei Hansestädten von 1837. Bremisches Jb. 54/1957, p. 228—231.
677. Körner, G.: Das Salzwerk zu Lüneburg (956—1799). Lüneburger Bl. H. 7—8/1957, p. 41—55.
678. Kramer, K. S.: Bauern und Bürger im mittelalterlichen Unterfranken. Eine Volkskunde auf Grund archivalischer Quellen. — Würzburg: Komm. Verl. Schönigh 1957, 232 p. (Beitr. z. Volkstumsforschung hrsg. v. d. Bayer. Landesstelle f. Volkskunde Bd. 11. — Veröffn. d. Ges. f. Fränkische Gesch. R. 9. Darstellungen aus der fränkischen Geschichte. Bd. 12.)
679. Krämer, W.: Campdonumforschungen 1953. I. Die Ausgrabung von Holzhäuser zwischen der 1. und 2. Querstrasse. M. Beitr. v. Joachim Boessneck. — Kallmünz/Opf.: Laßleben 1957, 124 p. 36 T. (Materialien z. bayer. Vorgesch. 9.)
680. Kreis und Stadt Jülich. Geschichte und Wirtschaft. Bearb. v. F. Theunert. Köln: Wiss. Archiv 1957, 224 p. (Gesch. dt. Städte und Landschaften.)
681. Kreissparkasse Saarlouis. Jubiläumsschrift aus Anlaß des 100jährigen Bestehens 1857—1957. Saarlouis 1957, 123 p.
682. Kroesell, K. A.: Zum Witzenhäuser Stadtrecht von 1265. Z. d. Ver. f. Hess. Gesch. u. Landeskunde 68/1957, p. 212—220.
683. Krönert, W.: Die Dresdner Elbfront im 18. und 19. Jh. Wiss. Z. d. T. H. Dresden 6/1956/57, 6, p. 1103—1130.
684. Krönert, W.: Dresdner Barockprofile. Uo. 6/1956/57, p. 223—240.
685. Kunstdenkmäler der Stadt Danzig. Unter Mitarb. v. G. Brutzer u. W. Drost. Bd. 1. Sankt Johann. — (Stuttgart): Kohlhammer 1957, 223 p. (Bau u. Kunstdenkmäler d. Dt. Ostens R. A.)
686. Kunze, A.: Der Frühkapitalismus in Chemnitz. Forschungsergebnisse aus dem Stadtarchiv Karl-Marx-Stadt u. anderen deutschen Archiven mit Urkunden, Regesten, Plänen u. Bildern. Hrsg. v. Rat d. Stadt Karl-Marx-Stadt, Stadtarchiv K.-M.-S.-Karl-Marx-Stadt 1958, p. 178. (Beitr. z. Heimatgesch. v. Karl-Marx-Stadt H. 7.)
687. Langenbach, A.: Die Verlegung der Stadt Lünen und der Freiheitsbrief vom 4. Juli 1341. D. Märker. Altena Jg. 7/1958, 5, p. 150—154.

688. Laufner, R.: Der Handelsbereich des Trierer Marktes im Spätmittelalter. Rheinische Vjbl. 22/1957, p. 192—212.
689. Lehe, E. v.: Hamburgische Quellen für den Elbhandel der Hanszeit und ihre Auswertung. Hans. Gbl. 76/1958, p. 313—142.
690. Lehmann, H.: Duisburgs Großhandel u. Spedition vom Ende des 18. Jhs. bis 1905. — Duisburg—Ruhrt: Verl. f. Wirtschaft u. Kultur 1958, 294 p. (Duisburger Forschungen. Schriftenreihe f. Gesch. u. Heimatkunde Duisburgs. Beih. 1.)
691. Leidl, E.: Gerichtsverfassung und Zivilprozeß der freien Reichstadt Augsburg. (Schriftenreihe des Stadtarchivs Augsburg 12) Augsburg: H. Rösler 1958, 157 p.
692. Lerner, F.: Frankfurt am Main und seine Wirtschaft, Wiederaufbau seit 1945. Frankfurt a. M.: Gerd Ammelburg 1958, 579 p.
693. Lonitz, W.: Das alte Seydelhaus, ein technisches Kulturdenkmal in Gera. Thüringer Heimat 2/1957, 3, p. 137—143.
694. Lotz, E. W.: Schließchen Richmond. Zauberverhafter Insel im Häusermeer der Stadt Braunschweig. — Braunschweig: Gersbach u. Sohn [1956] 61 p.
695. Löhmer, A.: Aus d. Inst. f. geschichtl. Landeskunde d. Univ. Innsbruck. Die wirtschaftliche und soziale Lage der Haller Salzarbeiterschaft im 19. Jh. — Innsbruck: Univ. Verl. Wagner 1957, 188 p. (Tiroler Wirtschaftsstudien. Schriftenreihe d. Jubiläumstiftung d. Kammer d. gewerbl. Wirtschaft f. Tirol 3.)
696. Lubrich, F.: Res Severa Verum Gaudium. Das Leipziger Gewandhaus. Zum 175jährigen Bestehen. Hamburger Mittel- u. Osttd. Forschungen. Kulturelle u. wirtschaftliche Studien in Beziehung zum Gesamtd. Raum Hamburg 1957, p. 166—188.
697. Lucht, R.: Stadt und Festung Hamburg im Erbrecht von 1667. Hamburger Jb. 7/1957, p. 5—30.
698. Ludwig, H.: Berlin von Gestern. Bildband zur Entwicklung Berlins vom Beginn des 19. Jhs. bis zum Ende des ersten Weltkrieges. — Berlin: D. neue Berlin 1957, 242 p.
699. Lührs, W.: Die freie Hansestadt Bremen und England in der Zeit des Deutschen Bundes (1815/1867). (Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen hrsg. v. K. H. Schwebel. Heft 26.) Bremen: Walter Dorn 1958, 178 p.
700. Mann, A.: Die Krypta von St. Aposteln in Köln. Bericht über die Freilegung. Jb. d. Kölnischen Geschichtsvereins 31—32/1957, p. 11.—31.
701. Mann, A.: Kölns ottonische Kirchen. Jb. d. Kölnischen Geschichtsv. 29—30/1957, p. 99—130.
702. Martin Friedburg u. Co.—Hamburg: Hanseat. Merkur 1957, 74 p. (Veröffn. d. Wirtschaftsgeschichtlichen Forschungsstelle e. V. in Hamburg Bd. 17.)
703. Maus, A.: Vom Philantropin zur Mädchenoberschule 1782—1957. Gesch. d. Karolinen- u. Mädchenoberschule zu Frankenthal (Pfalz) H. n. 1958, 63 p.
704. Meier, L.: Die Barfüßerschule zu Erfurt—Münster. (W: Aschendorff (1958) XVIII+142 p. (Beitr. z. Gesch. d. Philosophie u. Theologie d. MA-s. Db. 38. H. 2.)
705. Meinhardt, V. U.: Die Festung Minden. Gestalt, Struktur u. Gesch. einer Stadtfestung. — Minden (Westf.): Bruns 1958. 144 p. (Mündener Beitr. z. Gesch. Landes u. Volkskde d. ehemal. Fürstentums Minden. Mündener Jb. N. F. H. 7.)
706. Menke, J. B.: Geschichtsschreibung u. Politik in deutschen Städten des Spätmittelalters. Die Entstehung deutscher Geschichtssprosa in Köln, Braunschweig, Lübeck, Mainz u. Magdeburg. Jb. d. Köln. Geschichtsver. 33/1958, p. 1—84 és 256—257.
707. Mertens, K.: Die Sankt Severikirche in Erfurt. Berlin: Union Verl. 1957, 28. p. (Das christliche Denkmal H. 27.)
708. Merzbacher, F.: Betrachtungen zur Rechtstellung des Aschaffener Collegiatsstifts St. Peter und Alexander im Mittelalter. 1000 Jahre Aschaffenburg (1. 788. sz.) p. 299—320.
709. Meyer, F.-A.: Streifzüge in die Duisburger Postgesch. Duisburger Forschungen 1/1957, p. 87—102.

710. Mistele, K.: „Hailbron est une ville Imperiale et libre . . .“ Eine französische Stadtbeschreibung des 18. Jhs. Hist. Ver. Heilbronn 22. Veröff. 1957, p. 130—137.
711. Moderhack, R.: Gesch. der Stadt Braunschweig im Überblick Heimatkd. u. Landesgesch. p. 240—260.
712. Monachium. Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte Münchens und Südbayerns anlässlich der 800 Jahrfeier der Stadt München . . . hrsg. v. A. W. Ziegler. — München: Manz [1958], 288. p.
713. Das M. Gladbacher Stadtbild im Wandel der Zeit. — M. Gladbach 1957: B. Kühlen 26 p. (Städt. Museum M. Gladbach. Oskar-Kühlen-Stift. Bestandskatalog 1.)
714. Möring, M.: 1757—1957. 200 Jahre Johannes Schuback u. Söhne. Familie u. Firma in Hamburg. — Hamburg: Verl. Hanseat. Merkur 1957, 215. p. Veröff. d. Wirtschaftsgeschichtlichen Forschungsstelle e. V. Hamburg Bd. 20.)
715. Mundhenke, H.: Hospital u. Stift S. Nicolai zu Hannover. Hannoversche Geschichtsbll. N. F. 11/1958, p. 197—379.
716. Müller, F.: Entstehungsgesch. u. Wiederaufbau der St. Johanniskirche zu Dessau. Dessauer Kulturspiegel 4/1957, 1, p. 10—13 és 3, 74—77.
717. Müller, R.: Zwischen Binnenalster und Baumwall. Das alte Hamburg im Spiegel der Photographie. 1855—1888. Nach Originalbildern aus dem Museum für Hamburgische Gesch. 2. Aufl. — Hamburg: Verl. Topographikon (1957) III+80T.
718. Müller-Mertens, E.: Die Entstehung der Stadt Stendal nach dem Privileg Albrechts des Bären von 1150/1170. Altmärkisches Museum, Stendal, Jahresgabe 1957, p. 23—36.
719. Müller-Mertens, E.: Untersuchungen zur Gesch. der Brandenburgischen Städte im Mittelalter (III u. IV) Wiss. Z. d. Humboldt Univ. Berlin 6/1956/57, Ges.- u. Sprachwiss. R. 1. p. 1—28.
720. Müller-Maertens, E.: Zur Städtepolitik der ersten märkischen Hohenzollern und zum Berliner Unwillen. ZGW IV/1956, 3. p. 525—544.
721. München im Wandel der Jahrhunderte. Bilder aus der Sammlung Proebst, Hrsg. v. Kreis der Freunde Alt-Münchens. — München: Bruckmann (1958), 196 p.
722. Neubauer, H.: München und Moskau 1918/1919. Zur Geschichte der Rätebewegung in Bayern. Jahrbücher f. die Gesch. Osteuropas Beiheft 4. Isar Verl. München 1958, p. 100.
723. Naujoks, Eb.: Reichsfreiheit und Wirtschaftsrivalität. Eine Studie zur Auseinandersetzung Eßlingens mit Württemberg im 16. Jh. Z. f. Württembergische Landesgeschichte 16/1957, p. 279—302.
724. Noack, W.: Breisach im Spiegel der Stadtgründungen des 12. Jhs. am Oberrhein. Beitr. z. Städteforschung am südl. Oberrhein u. dessen Nachbargebieten. Niederschr. über d. Verh. d. Arbeitsgemeinschaft f. westdt. Landes- u. Volksforschung (Bonn) in Verbindung m. d. Alemann. Inst. (Freiburg i. Br.) in Breisach . . . Freiburg 1957, p. 2—6.
725. Nobis, G.: Haustiere in frühgeschichtlichen Alt Lübeck. Der Stand der Forschung an den Tierknochenfunden. Z. d. Ver. f. Lübeck. Gesch. u. Altertumskunde Bd. 37/1957, p. 145—154.
726. Oediger, F. W.: Die älteste kirchliche Einteilung der Stadt Köln. Jb. d. Köln. Geschichtsver. 29—30/1957, p. 174—218.
727. Offenbacher Stadtgeschichte in Zahlen. Zsgest. v. G. Hoffmann. Hrsg. v. Offenbacher Geschichtsverein Offenbach, 1957 66. p. (Offenbacher Geschichtsbll. Nr. 7.)
728. Ohlendorf, H.—Mandel (u. a.): Gesch. der Stadt Wunstorf. Im Auftrage der Stadtverwaltung. Hrsg. v. W. Hartman. — Wunstorf (Hann.: Wilke u. Goetz 1957 337 p.
729. Opladen, P.: Das Kölner Augustinerinnenkloster. S. Maria Magdalena (zu den Weißen Frauen) am Blaubach. Jb. d. Köln. Geschichtsv. 29—30/1957, p. 174—218.
730. Papritz, J.: Das Handelshaus der Loitz zu Stettin, Danzig und Lüneburg. Baltische Studien 44/1957, p. 73—94.

731. Petersen, E.: Alt-Schleswigs Umwallung, Tore, Brücken und Wehrtürme. Beitr. z. Schleswiger Stadtgesch. 1957, 2, p. 3—20.
732. Petrikovitz, H.: Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau. Studien z. d. Anfängen (I. 7. sz.) p. 63—76.
733. Pfeiffer, G.: Nürnbergs Selbstverwaltung 1256—1956. Mitteilungen d. Ver. f. Gesch. d. Stadt Nürnberg 48/1958, p. 1—25.
734. Pflüger, H.: Jahresringe einer alten Stadt. Ulms Befestigungen im Stadtbild. Schwäbische Heimat 9/1958, p. 88—95.
735. Piefke, Chr.: Vom Reisen der Bremer bis zum Aufkommen der Eisenbahn. Bremisches Jb. 45/1957, p. 184—203.
736. Pieper, H.: Angerort, ein vergessenes Schloß im Duisburger Süden. Duisburger Forschungen 1/1957, p. 221—229.
737. Pohl, S.: Studien zur soziologischen, sozialen und wirtschaftlichen Struktur Bielefelds im 18. Jh. 59. Jahresbericht d. Hist. Ver. f. d. Grafschaft Ravensberg 1956/57, p. 1—68.
738. Pöhlmann, C.: Zweibrücken in der Zeit der Französischen Reunionen (1690—1697). Mitteilungen d. Hist. Ver. d. Pfalz 56/1958, p. 107—136.
739. Pörner, E.: Marktplatz und Rathaus zu Wernigerode. Hrsg. v. d. Leitung d. Heimatmuseums Wernigerode 1957, 41 p.
740. Prillwitz, W.: Beiträge zur Gesch. der Ratzeburger Stadtschule. Hrsg. v. Heimatbund u. Geschichtsverein Herzogtum Lauenburg e. V. Ratzeburg 1957, 88 p.
741. Probszt, G.: Judenburg in der Münz- u. Geldgesch. vergangener Jahrhunderte. Judenburg: Verl. d. Museumvereins Judenburg 1958, 38 p.
742. Prüser, F.: Das Bremer Gymnasium Illustre in seinen landschaftlichen und personellen Beziehungen. Bremisches Jb. 45/1957, p. 52—78.
743. Puttkamer, E. v.: „Menschenrechte“ und „Bürgerrechte“ in der Verfassungsentwicklung Osteuropas bis zum 16. Jh. Rußland-Studie. Gedenkschrift f. Otto Hoetzsch. Stuttgart: Deutsche Verl. Anst. 1957, p. 79—88. (Schriftenreihe Osteuropa Nr. 3.)
744. Querfeld, W.: Die Greizer Stadtmühle im Spiegel vergangener Jahrhunderte Jb. d. Kreismuseums Hohenleuben-Reichenflies. H. 6, 1957, p. 18—35.
745. Querfeld, W.: Kultur- und Vereinsleben in der Stadt Greiz, während des 19. Jhs. Ein Beitrag zur Geschichte des Partikularismus in Deutschland. — Jena: VEB Fischer 1957, XXVIII+231 p. (Beiträge zur mittelalterlichen, neueren und allgemeinen Geschichte Bd. 27.)
746. Radunz, K.: Kieler Werften im Wandel der Zeiten. Mittn. der Ges. f. Kieler Stadtgesch. 1957, p. 171—186.
747. Renkhoff, O.: Siegel und Wappen der Stadt Wiesbaden u. ihrer Vororte. Nassau. Ann. Bd. 68/1957, p. 203—232.
748. Rey, H.: Zur Verkehrsgeschichte von Baar. Heimatbuch Baar 6/1957, p. 25—32.
749. Rohde, L.: Das siebenhundertjährige Greifswald. Aus der Baugesch. der Hanse- u. Universitätstadt Greifswald. Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald 17. 10. 1957. Bd. 1. Greifswald 1956, p. 297—302.
750. Romeick, K.: Erfurt, die Stadt der Wassermühlen. Untersuchung über die Art. u. Form der mittelalterlichen Mühlen in Erfurt sowie über die Bedingungen ihrer Existenz. Aus d. Vergangenheit d. Stadt Erfurt 2/1957, 3. R. 2, p. 89—92.
751. Rothe, E.: Die Leipziger Messe. Hrsg. v. der Hist. Kommission bei d. Sächs. Akad. d. Wiss. mit Unterstützung des Stadtarchivs u. des Messeamtes. Bearb. unter Mitwirkung v. Werner Rust. Leipzig: Verl. f. Buch- u. Bibliothekswesen 1957, 213 p.
752. Ruffmann, K.-H.: Engländer und Schotten in den Seestädten Ost- und Westpreußens. ZOF 7/1958, p. 17—39.
753. Rumpf, K.: Marburger Bürgerhäuser im ausgehenden Mittelalter. Z. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landeskunde 69/1958, p. 99—120.
754. Sandhofer, G.: Flensburg Stadtverfassung von 1700 bis 1848. — Kiel 1957. XII+235. (Kieler diss. gépirás.)

755. Sankt German in Stadt und Bistum Speyer. Ein Beitrag zur Gesch. d. bischöflichen Priesterseminars Speyer. Hrsg. v. A. Kloos. — Speyer Verl. des Priesterseminars 1957, 208 p.
756. Schaffer, H.-L.: Bremens Bevölkerung in der ersten Hälfte des 19. Jhs. Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen. Heft 25. Bremen [1957], 277 p.
757. Schaffer, R.: Die Frühgesch. Münchens. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 21/1958, p. 185—263.
758. Schall, H.: Der Name Potsdam und die „Insel des Chotemysl“. Jb. f. Brandenburg. Landesgesch. 9/1958, p. 39—47.
759. Schamberger, A.: Einige Ergänzungen zu Hans Günthers Abhandlung: Die Entwicklung des Zeitzer Stadtbildes im Mittelalter. Zeitzer Heimat 4/1957, p. 321—326.
760. Schaus, E. +: Stadtrechtsorte und Flecken im Regierungsbezirk Trier und im Landkreis Birkenfeld. Berab. v. R. Laufner, K. Becker u. m. e. Einführung v. F. L. Wagner. — Trier: Lintz 1958, XIX + 148 p. (Schriften zur Trierer Landesgesch. und Volkskunde Bd. 3.)
761. Schellhas, W.: Der Freiburger Erzbergbau. Ein Gang durch seine fast 800-jährige Geschichte. Heimatkundliche Bll. f. d. Bez. Dresden, Karl-Marx-Stadt, Leipzig 3/1957, 3, p. 202—215.
762. Schildhauer, J.: Untersuchungen zur Sozialstruktur wendischer Hansestädte. Wiss. Z. d. Univ. Greifswald, Gesch.- u. Sprachwiss. R. 4/1956/57, p. 89—94.
763. Schindler, R.: Ausgrabungen in Alt Hamburg. Neue Ergebnisse zur Frühgesch. der Hansestadt. — Hamburg: Verl. Ges. Freunde d. vaterländ. Schul- u. Erziehungswesens [1957], 180 p. (Hamburger Heimatbücher)
764. Schleich, E.: Die St. Peterskirche in München. Ihre Baugeschichte und ihre Beziehungen zur Stadt im Mittelalter. Oberbayerisches Archiv 83/1958, p. 1—90.
765. Schlesinger, W.: Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung. Hist. Z. 183/1957, 517—542.
766. Schlesinger, W.: Städtische Frühformen zwischen Rhein u. Elbe. Studien z. d. Anfängen. (I. 7. sz.) p. 297—362.
767. Schlesinger, W.: Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit. Bll. f. dt. Landesgesch. 93/1957, p. 15—42.
768. Schmidt, H.: Die deutschen Städtechroniken als Spiegel des bürgerlichen Selbstverständnisses im Spätmittelalter. (Schriftenreihe der Hist. Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 3) — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1958, 158 p.
769. Schmidt, H. F.: Das Weiterleben und die Wiederbelebung antiker Institutionen im mittelalterlichen Städtewesens. Annali di storia del diritto 1/1957, p. 85—135.
770. Schnath, G.: Staatshoheit und Stadtfreiheit in der Gesch. Lüneburgs. Lüneburger Bll. h. 7/8—1957, p. 9—24.
771. Schomburg, D.: Die Bremer Ostervorstadt in ihrer historisch-topographischen Entwicklung. Bremisches Jb. 54/1957, p. 163—183.
772. Schulteiß, W.: Gesch. des Nürnberger Ortsrechts. — Nürnberg: Spindler 1957, 25 p.
773. Schuhmacher, H.: 800 Jahre Münchener Wirtschaftsleben. Vom Salzhandel zu Industriestadt. Georg. Rundschau 10/1958, 6, p. 215—219.
774. Schütt, H. F.: Flensberger Stadtrecht. Eine Untersuchung zum Flensburger Stadtrecht vom 13. Jh. bis zum Beginn des 17. Jhs. Flensburg: Wolff (1958), 203 p.
775. Schwaninger, K.: Schulgeschichte d. Stadt Stein am Rhein. Ende des 15. Jhs. bis 1900. Schaffhausen: Komm. Buchh. Meili 1957, 186 p. + 1 T.
776. Schwarz, E.: Die Tuchmachergilde in Prenzlau. Jb. f. brandenburg. Landesgesch. 7/1956, p. 14—18.
777. Schwarz, H.: Soest in seinen Denkmälern. Bd. 3. Gotische Kirchen. Ergänzungen. — Soest: Mocker und Jahn 1957, 205 p. (Soester wiss. Beiträge Bd. 16.)
778. Schwarz, H.: Soest in seinen Denkmälern. Bd. 4. Der Abbildungen ersten Teil Stadtbild-Profanes. — Uo. 1958, 71 p. (Soester Wiss. Beitr. Bd. 17.)

779. Schweineköper, B.: Die Anfänge Magdeburgs (mit Berücksichtigung der bisherigen Grabungsergebnisse) Studien z. d. Anfängen (I. 7. sz.) p. 389–450.
780. Seberich, F.: Beiträge zur Gesch. des Juliusspitals. — Mainfränkische Jb. f. Gesch. u. Kunst 10, p. 107–137. (Arch. d. hist. Ver. f. Unterfranken u. Aschaffenburg 81/1958.)
781. Seberich, F.: Die Entwicklung Würzburgs. Festschr. z. Vertretersammlung der Bayerischen Lehrer- und Lehrerinnen-Vereins in Würzburg. Würzburg 1957, p. 9–18.
782. Spanuth, H.: 400 Jahre Stiftsherrenhaus in Hammeln 1558–1958. Hameln: Gen. Ges. Hammeln 1958, 63 p. (Schriftenr. d. Genealog. Ges. Hameln z. Gesch. d. Stadt Hameln u. d. Kr. Hameln-Pyrmont H. 17.)
783. Spindler, M.: Dreimal München. König Ludwig I. als Bauherr. Zwei Vorträge zur Geschichte Münchens. — München: Manz 1958 61, p.
784. Spoo, H.: Triers Ausbau von der Errichtung des Marktkreuzes im Jahre 958 bis 1360. Die Einwohnerschaft. Trierische Jb. 1958, p. 17–25.
785. Steinhausen, J.: Palatiolum (Pfalz bei Trier) und Venantius Fortunatus. Aus MA, u. Neuzeit. Gerhard Kallen z. 70. Geburtstag dargebracht Bonn, 1957, p. 303–315.
786. Stelzmann, A.: Die Politik der Stadt Köln im Neusser Kriege. Jb. d. Kölnischen Geschver. 31–32/1957, p. 111–124.
787. Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten. Hrsg. im Auftr. d. Dt. Ver. f. Kunstwiss. e. V. u. d. Ver. z. Erhaltung d. Xantener Domes e. V. v. Walter Bader. Bd. 3. Die Baurechnungen d. Jahre 1356 bis 1437. Hrsg. u. bearb. v. C. Wilkes + u. G. Rothhoff. — Berlin: Dt. Ver. f. Kunstwiss. 1957, XXX+410. p. 34T (Denkmäler dt. Kunst.)
788. 1000 Jahre Stift und Stadt Aschaffenburg. Festschrift zum Aschaffener Jubiläumsjahr 1957. T. 1,2. Schriftleiter: W. Fischer. Aschaffenburg: Pattloch in Komm. 1957, XL+1113 p.
789. Tyroller, F.: Die Anfänge Münchens. Freising o. J. [1958], Freisinger Tagblatt, 204 p.
790. Vollet, H.: Barock und Rokoko im Stadtbild von Bayreuth zur Zeit der Markgräfin. Arch. f. Gesch. Oberfranken 38/1958, p. 161–181.
791. Vorkamp, G.: Das französische Hoftheater in Hannover (1668–1758). Niedersächs. Jb. f. Landesgesch. Bd. 29/1957, p. 121–185.
792. Wagenbreth, O. u. F. Hofman: Alte Freiburger Bergwerksgebäude und Grubenanlagen. — Berlin: Akademie Verl. 1957, p. 325. (Freiburger Forschungshäfte D 19.)
793. Ewald, W.: Der Standort der Altäre St. Anna und St. Barbara und das Findlingsort auf einem unbekanntem „Plan der hohen Domkirche zu Colln“ vom Jahre 1761. Jb. d. Kölnischen Geschichtsver. 29–30/1957, p. 238–259.
794. Weigel, H.: Aschaffenburg—Rheinfrankens Grenzstadt gegen Ostfranken. Tatsachen der Gesch. und Gedanken eines ihrer Freunde. 1000 Jahre Aschaffenburg (I. 788. sz.) p. 11–32.
795. Weise, E.: Die Hanse, England und die Merchants Adventurers. Das Zusammenwirken von Köln und Danzig. Jb. d. Kölnischen Geschver. 31–32/1957, p. 137–164.
796. Wenisch, R.: Ludwigshafen als Verkehrsmittelpunkt in den Jahren 1835–1853. Eine Übersicht über die Akten des Verkehrsarchivs Nürnberg. Mitteilungen d. Hist. Ver. d. Pfalz 56/1958, p. 159–200.
797. Wie die Jahrhunderte Hildesheim sahen. Eine Sammlung zeitgenössischer Berichte. Zsgest. v. R. Zoder. Hildesheim: Lax 1958, 31 p.
798. Wiegand, F.: Der Plutgraben — einer der größten Wasserbauten der Stadt Erfurt. Aus der Vergangenheit der Stadt Erfurt. R. 2. Bd. 2. 1958, p. 166–178.
799. Withold, K.: Die frühgeschichtliche Entwicklung des Würzburger Stadtplanes. Studien z. d. Anfängen (I. 7. sz.) p. 363–388.
800. . . . und ist geheißenen Worms. Stadtansichten aus vier Jahrhunderten. M. einführendem Text v. G. Illert. Worms am Rhein 1957 Fischer, 23 p. 16 T.
801. Wunderlich, P.: Das Recht der Reichsstadt Isny vom Beginn der Zunftherrschaft bis zur Reformation. o. O. 1958, III+201 p.

802. Zimmermann, W.: Die Grabung in der Willibordkirche zu Wesel. Monatshefte für evang. Kirchengesch. d. Rheinlandes 6/1958, p. 49-56.
 803. Zimmermann, W.: Die ersten Stadtbaupläne als Grundlage für die Stadterweiterung von Heilbronn im 19. Jh. Ein Beitrag zur Stadtbaugesch. Hist. Ver. Heilbronn 22. Veröff. 1957, p. 178-200.

8. Olaszország

804. Berengo, A.: Lettres d'un marchand vénétien, Andrea Berengo 1553-1556, présentées par U. Tucci. Avantpropos de G. Luzzatto. Paris 1957, XII+363 p. (École pratique des hautes études. VIe Section. Centre de recherches historiques. Affaires et gens d'affaires X.)
 805. Amadei Frederigo: Cronaca universale della città di Mantova. Vol. III-IV. Mantova 1956-57, 799+723 p.
 806. Cartularium actorum potestatis 1250. Il libro del podesta di Savona dell'anno 1250. A cura di V. Pongiglione. Atti della Società savonese di storia patria 28/1957, p. 57-233.
 807. Castellani, M. C.: Atti e lettere patenti ai privilegi dei medici Cremonesi. Annali della biblioteca e libreria civica di Cremona 11/1958.
 808. Collegium Physicorum. Cremona. Gli statuti del collegio dei fisici di Cremona. (A cura e con introduzione) L. Belloni. Bull. storico cremonese 20/1955-57, p. 5-46.
 809. Chinazzo, D. di: Cronica della guerra da veniziani a zenovesi. A cura di V. Lazzarini. Pref. di R. Cessi. Venezia 1958, 269 p. (Monum. stor. pubbl. dalla Deput. Stor. patria per le Venezie n. s. 11).
 810. Le Deliberazioni del consiglio dei XL della Repubblica di Venezia. A cura di A. Lombardo. Vol. I. 1342-44. Venezia: Deput. di Stor. patria per le Venezie 1957, XXV+126 p. (Monum. stor. pubbl. dalla Deput. di Stor. patria per le Venezie n. s. 9.)
 811. Hagemann, W.: Le lettere originali dei dogi Ranieri Zeno (1253-1268) e Lorenzo Tiepolo (1268-1275) conservate nell'Archivio Diplomatico di Fermo. Studia Picena 25/1957, p. 1-25.
 812. Lettere di mercanti a Pignol Zucchello 1336-1350. A cura di R. Morozzo della Rocca. Venezia 1957, XIV+147 p. (Fonti per la Stor. di Venezia Ser. IV. arch. privati)
 813. Libellus iudicum Turritanorum. A cura di A. Sanna. Con introd. di A. Boscolo. Cagliari: Ed. d'Ischiglia, 1957, 56 p.
 814. Loenertz, R.-J.: Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la Commune de Gênes 1387-1391, Byzantinische Zeitschr. 51/1958, p. 37-40.
 815. Statuti degli speciali di Genova, 1488. Testo e commento a cura di A. E. Vitolo. Omaggio dell'Ordine dei Farmacisti di Genova. Pisa: Pacini-Masiotti 1957, 38 p.
 816. Statuti delle Arti dei Corazzai, dei Chiavaioli, Ferraioli e Caldare e dei Fabbri di Firenze (1321-1344) con appendice dei marchi di fabbrica dei fabbri, dal 1369, a cura di G. Camerani Marri. Firenze: Leo S. Olschi, 321 p. (Fonti sulle corporazioni medioevali 6.)
 817. Statuti dell'Arte dei Legnaioli di Firenze (1301-1346) a cura di F. Morandini (Fonti sulle corporazioni medioevali 7.) Firenze: Leo S. Olschi 1958, IX+195 p.
 818. Statuti e Ordinamenti dell'Ufficio dei Pupilli et Adulti nel periodo della Repubblica fiorentina (1388-1534). A cura di F. Morandini. ASI 113/1955, p. 522-551, 114/1956, p. 92-117., 115/1957, p. 87-104.
 819. Thiriet, F.: Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie. I. 1329-1399. Paris: La Haye, Mouton et Cie 1958, 247 p.
 820. Archivio di stato di Firenze. Archivio medico avanti il Principato. Inventario. Vol. III. A cura di D'Addario e di F. Morandini. Firenze-Empoli: Poligr. toscano 1957, VII+559 p. (Min. dell'Interno. Pubbl. degli Arch. di Stato XXVII).
 821. Aleati, G.: La popolazione di Pavia durante il dominio spagnolo. Milano: Giuffrè 1957, VIII+290 p.
 822. Apih, E.: La società triestina nel secolo XVIII. Torino: Einaudi 1957, 230 p.
 823. Bandettini, P.: I prezzi sul mercato di Firenze dal 1800 al 1890. Archivio economico dell'unificazione italiana 5/1957, p. 1-26.

824. Barni, G.: Cives e rustici alla fine del XII secolo e all'inizio del XIII secolo secondo il Liber Consuetudinum Mediolani. RS 69/1957, p. 5-60.
825. Batkin, L. M.: Szocialno-politiceszkaja borba vo Florencii v konce XIII nacsale XIV vekov i ideologija Dante. (A társadalmi és politikai harc Firenzében a XIII-XIV. sz. fordulóján és Dante ideológiája.) Harkov 1958, 20 p. (Kand. dissz. tézisei)
826. Becker, M. B.: Florentine politics and the diffusion of heresy in the Trecento. A socio-economic inquiry. Speculum 34/1959, p. 60-75.
827. Becker, M. B.: Three cases concerning the restitution of usury in Florence. Journal of economic history 17/1957, p. 445-450.
828. Beutin, L.: Der wirtschaftliche Niedergang Venedigs im 16. und 17. Jh. Hans. Gbll. 76/1958, p. 42-72.
829. Boháček, M.: Zur Geschichte der Stationarii von Bologna. Eos 48/1957, p. 241-259.
830. Borsari, S.: L'espansione economica fiorentina nel l'Oriente cristiano sino alla meta del Trecento. RSI 70/1958, p. 477-507.
831. Boscolo, A.: L'Abbazia di San Vittore, Pisa e la Sardegna. Padova: Cedam, 1958, 155 p.
832. Brivio, S. A.: Il corredo del milanese Gian Paolino di Brivio podestà e capitano di popolo di Pisa. Archivio storico lombardo 84/1957, p. 346-356.
833. Brucker, G. A.: Un documento fiorentino sulla guerra, sulla finanza e sulla amministrazione pubblica (1375). ASI 115/1957, p. 165-176.
834. Burckhardt, T.: Siena, Stadt der Jungfrau. Olten und Lausanne: Urs Graf 1958, p. 136.
835. Cattaneo, E.: I „libri indulgentiarum“ di Milano nei secoli XIV-XVI. Studi in onore di Carlo Castiglioni prefetto dell'Ambrosiana. Milano: Giuffrè 1957, p. 253-300.
836. Chiaudano, M.: La moneta di Genova nel secolo XII. Saporì emlkv. (l. 867. sz.) p. 187-214.
837. La civiltà veneziana del Quattrocento. Firenze: Sansoni 1957, 242 p.
838. Cozzi, C.: Il doge Nicolò Contarini. Ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento. Venezia-Roma: Istit. per la Collab. cult. 1958, XX+390 p. (Pubbl. promossa dal Centro di Cult. e Civ. della Fondaz. Giorgio Cini.)
839. Delumeau, J.: Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle. Paris: Ed. de Boccard 1957, 518 p. (Biblioth. des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome 184.)
840. Felloni, G.: I prezzi sul mercato di Torino dal 1815 al 1890. Archivio economico dell'unificazione italiana 5/1957, fasc. 2, p. 1-34.
841. Felloni, I.: I prezzi nel portofranco e nella borsa merci di Genova dal 1828 al 1890. Uo. 6/1957, fasc. 2, p. 1-49.
842. Felloni, I.: I prezzi sul mercato di Genova dal 1815 al 1890. Uo. 7/1957, fasc. 3, p. 1-36.
843. Fiumi, E.: Fioritura e decandenza dell'economia fiorentina II. Demografia e movimento urbanistico. ASI 116/1958, p. 443-510.
844. Herlihy, D.: Pisa in the early Renaissance, a study of urban growth. London: Univ. Press. Oxford 1958, 250 p. (Yale hist. publ. Misc. 68.)
845. Kellenbenz, H.: Der italienische Großkaufmann und die Renaissance. VSWG 45/1958, p. 145-167.
846. Latouche, R.: Il risveglio della vita cittadina nel Medioevo. Econ. Stor. 4/1957, p. 113-139.
847. Lecce, M.: La fiera di merci di Vicenza, secoli XIV-XVIII. Verona 1957, 120 p.
848. Lopez, R. S.: La prima crisi della Banca di Genova (1250-1259). Milano: L. Borocci. 1957.
849. Lopez, R. S.: Le marchand génois: un profil collectif. Annales. Economies, sociétés, civilisations. 13/1958, p. 501-515.
850. Lucas-Dubreton, I.: La vie quotidienne à Florence au temps des Médicis. Paris: Hachette 1958, 336 p. (La vie quotidienne).

851. Aldo, M. d.: I prezzi dei generi commestibili e dei prodotti agricoli sul mercato di Milano dal 1800 al 1890. Archivio economico dell'unificazione italiana 5/1957, fasc. 3, p. 1-35.
852. Mariani, M.: Gino Capponi nella vita politica fiorentina dal 1393 al 1421. ASI 115/1957, p. 440-484.
853. Miccoli, G.: Per la storia pataria milanese. Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano 70/1958, p. 43-124.
854. Montorsi, W.: Plebiscita Bononiae. Il perduto statutum populi Bononiae ed. una raccolta di leggi sui beni dei banditi. Uo. 70/1958, p. 181-298.
855. Origo, I.: The Merchant of Prato. Francesco di Marco Datini. London: J. Cape 1957, 380 p.
856. Orlandelli, G.: Ricerche sulla origine della „litteratura bononiensi“: scritture documentarie bolognesi del secolo XII. Bulletino dell'Archivio paleografico italiano. 2-3/1956-57, p. 179-214.
857. Pagnin, B.: Per uno studio sulla redazione del documento veneziano. Uo., p. 215-222.
858. Peri, I.: Il porto di Palermo dagli Arabi agli Aragonesi. Econ. Stor. 5/1958, p. 422-469.
859. Popović-Radenković M.: Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo angioino (1266-1442). Archivio storico Prov. neapolitano 76/1957, p. 73-104.
860. Roover, R. de: The story of the Alberti company of Florence 1302-1348 as revealed in its account books. Business Hist. R. 32/1958, p. 14-59.
861. Rutenburg, V. I.: Narodnïe dvizsenija v gorodah Italii XIV nacsalo XV v. (Népi mozgalmak az itáliai városokban, XIV-XV. sz. eleje.) Moszkva-Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzSZR 1958, 383 p., 10 T.
862. Saponi, A.: La gabella delle porte di Firenze (1361-1364). Miscellanea in onore di Roberto Cessi. Roma: Ediz. di Stor. e Letter. 1958, p. 321-348.
863. Sella, D.: Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles. Annales. Économies, sociétés, civilisations 12/1957, p. 29-45.
864. Storia di Milano. Vol. VIII. Tra Francia e Spagna 1500-1535. Vol. X. L'età della Riforma cattolica 1559-1630. Milano: Fondazione Treccani degli Alfieri per la storia di Milano 1957, XV+926, XVI+960 p.
865. Storia di Venezia. Vol. I. Dalla preistoria alla storia, II. Dalle origini del Ducato alla IV Crociata. Venezia: Centro int. delle Arte dell Cost. 1957-58, 556, 721 p.
866. Vergottini, C. de: Comune i vescovo a Trieste nei secoli XII-XIV. Studi storici in onore di G. Volpe. Firenze: Sansoni 1958, p. 361-380.
867. Studi in onore di Armando Saponi. Milano: Istit. ed. cisalpino 1957.

9. *Svdjc*

868. Walser, O.: Bibliographie der Geschichte, Landes- und Volkskunde von Stadt und Kanton Zürich. Zürcher Taschenbuch 1958, 78/1957, p. 159-185.
869. Livre des habitants de Genève (ed . . .) P. F. Geisendorf. I. 1549-1560. Genève: Droz 1957, XXIV+274 p. (Travaux d'Humanisme et Renaissance 26.)
870. Die Steuerbücher von Stadt und Landschaft Zürich des 14. und 15. Jh. 8. Register zu den Bänden 3-7. Bearb. v. E. Hauser u. W. Schnyder. Zürich: Beer in Komm. 1958, VIII+462. p.
871. Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich. Hrsg. v. einer Kommission der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich. Bd. 13. Nachträge und Berichtigungen II. Von den Anfängen bis 1366 Bearb. v. W. Schnyder. Zürich: Beer 1957, IX+339 p.
872. Backes, W.: Die Anfänge des öffentlichen Verkehrs. Entstehung u. Entwicklung der wichtigsten Verkehrsmittel in Luzern u. Umgebung. Hrsg. v. Stadarchiv Luzern. Luzern: Haag in Komm. 1957, 35 p. (Luzern im Wandel der Zeiten 4.)
873. Barbatti, B.: Das „Refuge“ in Zürich. Ein Beitrag zur Gesch. der Hugenotten- und Waldenserflüchtlinge nach der Aufhebung des Ediktes von Nantes und zur Gesch. der Stadt Zürich. Affoltern a. A.: Weiss 1957, 232 p. (Zürcher Beiträge zur Geschichtswissenschaft 24.)

874. Bergier, J.-F.: Marchands italiens à Genève au début du XVIe siècle (1480–1540). Saponi emlkv. (l. 867. sz.) p. 883–896.
875. Bergier, J.-F.: Recherches sur les foires et le commerce international à Genève, principalement dès 1480 à 1540. Ecole nationale des Chartes. Positions des thèses ... Paris: 1957, p. 31–36.
876. Blaser, R.: 125 Jahre Stadtgemeinde Luzern. Hrsg. v. Stadtarchiv Luzern. Luzern: E. Haag in Komm. 1957, 44 p. (Luzern im Wandel der Zeiten 5.)
877. Braun, R.: Zur Militärpolitik Zürichs im Zeitalter der Kappeler Kriege. Zwingliana 10/1958, p. 537–573.
878. Büttner, H.: Basel, die Zähringer und Staufer. Studien zum politischen Kräftespiel am Oberrhein im 11/12. Jh. Basler Z. f. Gesch. u. Altertumskunde 57/1958, p. 5–22.
879. Dupraz, E.-S.: La Cathédrale de Lausanne. Histoire — art — culture. Lausanne: Lombard Ryter XIII+312 p.
880. Fischer, R. v.: Das altbernische Kanzleiarchiv und seine Zürichbücher. Archivalia et Historica p. 21–32.
881. Gelzer, U.: Beziehungen Basels zu Innerschweiz während der Regenerationszeit 1830–1848. Basel–Stuttgart: Helbing u. Lichtenhahn 1957, 189 p. (Basler Beitr. z. Geschichtswissenschaft 64.)
882. Gruber, E.: Zur Entwicklung des Zürcher Stadtgrundrisses im Mittelalter. Zürcher Taschenbuch a. d. J. 1958, 78/1957, p. 10–31.
883. Kläui, P.: Zähringische Einflüsse im Schweizerischen Städtewesen. Beitr. z. Städteforschung am südlichen Oberrhein u. dessen Nachbargebieten. Freiburg i. Br. 1957, p. 15–17.
884. Martin, P.-E.: Les fortifications de Genève et la défense nationale de la Suisse. Schweiz. Z. f. Gesch. 8/1958, p. 21–93.
885. Moser, A.: Die Patrozinien der bernischen Kirchen im Mittelalter. Z. f. schweiz. Kirchengesch. 52/1958, p. 27–47.
886. Moser, M.: Das St. Galler Postwesen. 2. Gesch. der stadt-st. gallischen Post. T. I. Ein Beitrag aus der Geschichte der Stadt St. Gallen zum 500jährigen Jubiläum ihres Bundes mit den sechs Eidgenössischen Orten (1454) und ihrer vollen Unabhängigkeit (1457). — Gossau SG. 1957, 163 p.
887. Motz, P.: Das Konstanzer Stadtbild im Wandel der Zeiten. Die Entwicklung des Stadtgrundrisses im Bild u. Wort. Konstanzer Almanach 1958, p. 22–35.
888. Müller, A.: Zentrale Probleme der Luzerner Stadtgesch. und Volkskunde Schweiz. Z. f. Gesch. 7/1957, p. 44–59.
889. Naef, H.: L'occupation militaire de Genève et la combourgeoisie manquée de 1519. Z. f. schweiz. Kircheng. 52/1958, p. 48–86.
890. Näf, W.: Vadian und seine Stadt St. Gallen. 2. 1518–1551. Bürgermeister und Reformator v. St. Gallen. — St. Gallen Fernsche Buchh. 1957, VIII + 552 p.
891. Partsch, G.: La capacité de disposer dans le droit fribourgeois du XIIIe siècle. A. Fribourg. 43/1958, p. 91–110.
892. Peyer, H. C.: Empfang des Königs im mittelalterlichen Zürich. Archivalia et Historica p. 219–233.
893. Rennefahrt, H.: Bern und das Kloster Interlaken. Eine Auseinandersetzung zwischen Staat u. Kirche in den J. 1473–1475. Berner Z. f. Gesch. 1958, p. 151–185.
894. Riggenbach, R.: Festschrift zur Restaurierung des Basler Regierungsratsaals durch Gewerbe und Gewerkschaften anlässlich der Feier der 450jährigen Zugehörigkeit Basels zum Bunde der Eidgenossen 13. Juli 1951. Basel: Birkhäuser 1957, 116 p.
895. Schaffendes Basel — 2000 Jahre Basler Wirtschaft. Hrsg. v. H. R. Schwabe Basel: Birkhäuser 1957, 330 p.
896. Schnyder, W.: Die Schicksale der Zürcher Zunftarchive. Archivalia et Historica p. 113–119.
897. Schwarz, D. W. H.: Das Schatzverzeichnis des Großmünsters in Zürich von 1333. uo., p. 191–201.
898. Die Straßennamen der Stadt Zürich. Erl. v. P. Guyer u. G. Saladin. Zürich: Rohr in Komm. 1957, 164. p. (Kleine Schriften des Stadtarchives Zürich 7.)

899. Sutter, H.: Basel und die vier ennetbergischen Vogteien. Ein Beitrag zur Geschichte des eidgenössischen Defensionals von 1668. Basler Z. f. Gesch. 57/1958, p. 67—88.
900. Sutter, H.: Basels Haltung gegenüber dem evangelischen Schirmwerk und dem eidgenössischen Defensionale 1647—1668. Basel 1958, VI + 522 p.
901. Weber-Oeri, A. R.: Antistes Hieronymus Falkeisen (1785—1838) und die Falkeisen-Sammlung. Basler Z. f. Gesch. 56/1957, p. 119—136.
902. Wild, P.: Basel zu Beginn des 1. Weltkrieges 1914 und 1915. Aufgaben und Sorgen einer Grenzstadt. Basel: Helbing u. Lichtenhahn 1958, 119 p. (Neujahrsbl. hrsg. v. der Ges. z. Beförderung des Guten und Gemeinnütigen 136).

10. Szovjetunió

903. Abecedarszkij, L. Sz.: Beloruszű v Moszkve XVII. v. Iz isztorii ruszszko-beloruszszkih szvjazej. (Beloruszok a XVII. sz.-i Moszkvában. Az orosz-belorusz kapcsolatok történetéből.) Minszk: Izd. Beloruszszk. gosz. universziteta im. V. I. Lenina 1957, 62 p.
904. Alekszandrov, A. A.: Izsevszkij zavod. Naucsno-populjarnij ocserk isztorii zavoda. (1760—fevr. 1917 gg.) (Az izsevszki üzem. Az üzem történetének tudományos népszerű vázlata. 1760—1917 febr.) Izsevszk: Udmurt kn. izd. 1957, 128 p.
905. Arakeljan, B.: Goroda i remeszla Armenii v IX—XIII vv. (Örményország városai és iparágai a IX—XIII. sz.-ban) I. köt. Jerevan: Izd. Akademii Nauk Ar. SzSzR 1958, 374 (5) p. 85, T. (Örmény nyelven).
906. Archovszkij, A. V.: Raszkopi 1956 i 1957 gg. v Novgorode. (Az 1956. és 1957. évi novgorodi ásatásokról.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 2. sz. p. 227—242.
907. Archovszkij, A. V.—Borkovszkij, V. I.: Novgorodszkie gramotű na bereszte. (Iz raszkopok 1953—1954 gg.) (Szilfakéregre írt novgorodi oklevelek. Az 1953—1954. évi ásatásokból.) Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzSzR 1958, 158 p. 19 T.
908. Arutjunov, G. A.: Sztacsecsnaja bor'ba bakinszkijh neftjanikov v ijule-avguszte 1913 g. (A bakui kőolajipari munkások sztrájkharca 1913 július—augusztusában.) Iz isztorii rabocsego klassza i revoljucionogo dvizsenija. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzSzR 1958, p. 405—415.
909. Babicsev, V. A.—Szokolov Ju. V.: Ivanovszkij mehanicseszskij zavod. (1858—1958 gg.) (Az ivanovói gépgyár, 1858—1958.) Ivanovo 1958, 48 p.
910. Balin, V. I.: Troice-Szergieva lavra. (A Troice-Szergiev kolostor.) Moszkva: „Iszkuszsztvo” 1958, 40 p., 22 T.
911. Baranov, N.: Szovremennoe gradosztroitel'sztvo. /Sztroitel'sztvo i rekonstrukcija gorodov. 1945—1957 gg. (Modern városépítézet. Városok építése és helyreállítása. 1945—1957.) Moszkva 1958, 129 p. (Soksz.)
912. Barszamov, N. Sz.: Feodoszija. Isztoriko-kraevedcseszskij ocserk. (Feodoszija. Történelmi honismereti vázlat.) Szimferopol: Krümizdat 1957, 182 p., 1 T.
913. Bartenev, I. A.: Arhitektura Peterburga—Leningrada. (Pétervár—Leningrád építészete.) Leningrad 1957, 34 p.
914. Beleckij, A. A.: O szobsztvennüh imenah v novonajdennüh olvijszkijh nadpiszjah. (Az újonnan talált olbiai feliratok tulajdonneveiről.) Szovetszkaja arheologija 1958, 28. köt., p. 72—82.
915. Bernadszkij, V. N.: Novgorod i Novgorodszkaja zemlja v XV veke. Cs. 1. (Novgorod és Novgorod földje a XV. sz.-ban. 1. rész.) Leningrad 1958, 246 p. (Leningr. gosz. ped. insztitut im. A. I. Gercena. Ucsenie zapiszki... Kafedra isztorii SzSzSzR T. 138.)
916. Bersadszkij R. D.: Dve poveszti o tajnah isztorii. (Két elbeszélés a történelem titkairól.) Moszkva: Szov. piszatel' 1958, 175 p., 8 tb. (A horezmi és novgorodi ásatásokról.)
917. Berzijna, A. Ja.: Polozsenie uczenikov i podmasztere v rizsszkom cehovom remeszle. (A tanulók és segédek helyzete a rigai céhiparban.) Riga 1958, 31 p. (Kand. dissz. tézisei.)

918. Bondarenko, I. M.—Sztepanenko, T. N.: Kujivszka szocial-demokratücsna orhanizacija mizs I i III z'jzdami RSzDRP. (A kijevi szocialdemokrata szervezet az OSzDMP I. és III. kongresszusa között.) Kúev: Derzpolitvüdav, URSzR 1957, 100 p.
919. Borovicsi za 40 let Szovjetszkaj vlaszti. (Borovicsi a szovjethatalom 40 éve alatt.) Novgorod—Borovicsi: gaz. „Novgorodszkaja Pravda” 1958, 85 p.
920. Borovoj, Sz. Ja.: Polozsenie rabocsego klaszsza Odeszszü v XIX i nacsale XX v. (Isztocsnikovedcseszkie zametki.) (Az ogyesszai munkásosztály helyzete a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején. Forráskritikai megjegyzések.) Iz isztorii rabocsego klaszsza i revoljucionnogo dvizsenija. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, 308—318. p.
921. Buganov, V. I.: Opiszanie Moszkovszkogo voszsztanija 1648 g. v Arhivskom szbornike. (Az 1648-as moszkvai felkelés leírása a Levéltári gyűjteményekben.) Isztoricesszkij Arhiv 1957, 4. sz., p. 227—230.
922. Bunin, M. Sz.: Sztrelka Vaszil'evszkogo osztrova. Isztorija formirovanija arhitekturnego anszamlja. (A Vasziljevskij-sziget nyelve. Az építészeti együttes kialakulásának története.) Moszkva—Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, 372, p., 2 térk. (Leningrad.)
923. Butnik—Sziverszkij, B. Sz.: O gorode Belaja Cerkov'. (Belaja Cerkov városáról.) Szovetszkaja Arheologija 1958., 2. sz., p. 263—267.
924. Cincadze Vahtang: Tbiliszi. Arhitektura sztarogo goroda i zsilüe doma pervoj polovinü XIX sztoletija. (Tbiliszi. A régi város építészete és a XIX. sz. első felének lakóházai.) Tbiliszi: Izd. Akademii Nauk Gruz. SzSzsZR 1958, 116 p., 57 tb.
925. Cübulszkij, V. A.: Isztorija Szesztroreckogo insztrumentalnogo zavoda im. Sz. P. Voszkova. (1721—1917 gg.) (A szesztrorecki Sz. P. Voszkov szerszámgyépgyár története. 1721—1917.) Leningrad 1958, 20 p. (Kand. dissz. tézisei.)
926. Csebanjuk, Z. F.: Szevasztopol': Isztoricesszkije meszta i pamjatniki. (Szevasztopol. Történelmi helyek és emlékművek.) Szimferopol': (Krümizdat) 1957, 180 p., 6 T.
927. Csernüh, N. B.: Novgorodszkie tkani iz Nerevszkogo raskkopa. (Novgorodi szöttesek a nyerevszki halomból.) Vesztnik Moszkovszkogo Universzitetu. Isztoriko-filologicseskaja szerija 1958, 4. sz., p. 101—112.
928. Csizsov, I. G.: Matroszszkie i i szoldatszkie maszszü Kronstadta v borbe za vlaszti Szovetov. (Fevr.—okt. 1917 g.) (A kronstadti tengerész- és katonatömegek a szovjethatalomért vívott harcban. 1917. febr.—okt.) Omszk 1958, 23 p. (Kand. dissz. tézisei.)
929. Csudnovszkij, G. I.: Zimnij dvorec nakanune sturma. (A Téli Palota a roham előestéjén.) A bevezető tanulmányt írta L. K. Vinogradov. Isztoricesszkij Arhiv 1957, 5. sz., p. 221—223.
930. Danilova, L. V.: Melkaja promüslennoszti i promüszlü v ruszszkom gorode vo vtoroj polovine XVII-nacsale XVIII v. (A kisipar és a mesterségek az orosz városban a XVII. sz. második felében és a XVIII. sz. elején.) Isztorija SzSzsZR 1957, 3. sz. p. 87—111.
931. Donova, K. V.; Piszarszkaja, L. V.: Oruzsejnaja Palata. (A Fegyvertár.) Moszkva: Moszkovszkij rabocsij 1957, 114 p.
932. Dorosenko, A. P.: Rabocsaja szila v ukaznoj legkoj promüslennoszti Moszkvü v 1730—1760 gg. (A munkaerő az ukáz szerinti moszkvai könnyűiparban, 1730—1760.) Isztorija SzSzsZR 1958, 5. sz., p. 144—167.
933. Drevnij Rosztov. (A régi Rosztov.) Pod red. V. V. Kosztocskina. (Szerk. V. V. Kosztocskin.) Jaroslavl' 1958, 116 p., 1 tpk.
934. 250-letie Leningrada. Jubilejnüe szeszszü i zaszedanija.) (Leningrad 250 éves. Jubileumi ülésszakok és ülések.) Vesztnik Akademii Nauk SzSzsZR 27/1957, 8. sz., p. 82—87.
935. Dzsumaliev, G. Sz.: Ucsasztiето na gr. Sumen v revoljucionnoto dvizsenie prez 1875 g. (Sumen város részvétele a forradalmi mozgalomban 1875-ben.) Isztoricesszki Pregled 14/1958, 2. sz., p. 45—57.
936. Ekzempljarszkij, P. M.: Isztorija goroda Ivanova. Cs. 1. Dooktjabr' szkij period. (Ivanovo város története. 1. rész. Az Október előtti korszak.) Ivanovo: Kn. izd. 1958, 396. p. 2. T.

937. Eliszeev, A.: Raszskazii o rodnom gorode (Elbeszélések a szülővárosról.) Gor'kij: Kn. izd. 1958. 376 p. (Gorkij [Nyizsnij—Novgorod] város történelmi és műemlékei.)
938. Fomenko, P. M.: Voronezsszkie komszomolcü v godü grazsdanszkoi vojnü. (A voronyezsi komszomolisták a polgárháború éveiben.) Voronezs 1958, 26 p.
939. Gegello, A. I.: Szmolnij. Isztorija arhitekturnogo anszamlja. (A Szmolnij. Az építészeti együttes története.) Leningrad: Goszsztrojizdat 1958, 104, (6) p. 1 tb.
940. Goldsmidt, I. A.: Nekotorie dannie o remeszlenom proizvodsztve v Kafe v XIII—XV vv. (Néhány adat a kafai kézműipari termelésről a XIII—XV. sz.-ban.) Szrednie Veka 1957, 10. köt., p. 195—205.
941. Golikov, G. N.: Oktjabr'szkoie vooruzsennoe voszsztanie v Petrograde. (Az októberi fegyveres felkelés Petrográdon.) Isztorija SzSzsZR 1957, 4. sz., p. 40—63.
942. Goncsarova, A.—Hamcov, A.: Sztenü i basni Kremlja. (A Kreml falai és bástyái.) Moszkva: „Moszkovszkij rabocsij” 1957, 150 p.
943. Goncsarova, A. A., Hamcov, A. I.: Drevnie szoborü Kremlja. (A Kreml régi székesegyházai.) „Moszkva: Moszkovszkij rabocsij” 1957, 80 p.
944. Gordeev, N. V.: Bolsoj Kreml'evszkij dvorec. (A Kreml nagy palotája.) Moszkva. „Moszkovszkij rabocsij” 1957, 76 p.
945. Gorfunkel', A. H., Goldovszkaja, A. B., Paina, É. Sz.: K 250-letiju Leningrada. Naucsnaia konferencija arhivisztov. (Leningrád fennállásának 250. évfordulójára. A levéltárosok tudományos konferenciája.) Isztoricsezkij Arhiv 1957, 6. sz., p. 184—185.
946. Gorlovskij, A. M.: Szocialnünj szosztav naszelenija Ekaterinburga vo vtoroi polovine XVIII v. (Jekatyerinburg lakosságának társadalmi összetétele a XVIII. sz. második felében.) Iz isztorii rabocsego klaszsa i revolucionnogo dvizsenija. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, p. 113—121.
947. Gorod Orel. (Orjol város. Történelmi és gazdasági vázlat. Bőv. kiad.) Orel: Kn. izd. 1958, 124. p.
948. Gracs, A. D.: Arheologicseszkie raszkopki v Leningrade. K karakterisztike kulturi i büta naszelenija Peterburga XVIII v. (Régészeti ásatások Leningrádban. A XVIII. sz.-i pétervári lakosság kultúrájának és életmódjának jellemzéséhez.) Moszkva—Leningrad; Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 29. p., 29 mell.
949. Groznünj za 40 let Szovetszkoi vlaszti. (Groznijsz a szovjethatalom 40 éve alatt.) (Groznijsz): Csecseno-Ingus. kn. izd. 1957, 166 p. (Tanulmánygyűjtemény.)
950. Gviritsvili, D. V.: Proslöe Tbiliszi, (K 1500-letiju Tbiliszi.) (Tbiliszi múltja, Tbiliszi 1500 éves évfordulójára.) Tbiliszi 1958, 64 p. (Grúz nyelven.)
951. Haszanov, A.: Gorod, rozsdennij Velikim Oktjabrem. (A Nagy Október szü-lötte város.) [Sztalinabad] Sztalinabad 1957, 25 p.
952. Horoskevics, A. L.: Torgovlja Velikogo Novgoroda sz Pribaltikoi i Ganzoi v XIV—XV vekah. (Szosztav vvoza i vüvoza.) (Nagy-Novgorod kereskedelme a Baltikummal és a Hanzával a XIV—XV. sz.-ban. A behozatal és kivitel összetétele.) Moszkva 1958, 19. p. (Kand. dissz. tézisei.)
953. Horoskevics, A. L.: Torgovlja innosztrannümi tkanjami v Novgorode v XIV—XV vv. (Kereskedelem külföldi szöttesekkel Novgorodban a XIV—XV. sz.-ban.) Isztoricsezkie Zapiszki 1958, 63. köt., p. 206—243.
954. Horoskevics, A. L.: Zarubezsniie otkliki na otkrütie novgorodszkih beresztjanüh gramot. (Külföldi visszhang a nyírfakéregre írt novgorodi oklevelek feltárására.) Isztorija SzSzsZR 1958, 5. sz. p. 224—231.
955. Hovanszkaja, O. Sz.: Nagrudnoe ukrasenie iz bulgarszkogo goroda Dzsuketau. (Mellen hordozható ékszer Dzsuketau bolgár városból.) Szovjetszkaja Arheologia 1958, 1. sz., p. 239—243.
956. Hrenov, I. A.: Lodzinszkoe voszsztanie. (A lódzi felkelés.) Moszkva: Szocék-giz 1958, 167 p.
957. Igumnova, Z.: Zsencsinü Moszkvü v godü grazsdanszkoi vojnü. (A moszkvai asszonyok a polgárháború éveiben.) Moszkva: „Moszkovszkij rabocsij” 1958, 94 p.
958. Isztorija Minszka. (Minszk története.) Minszk: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 541. p.

959. Iz isztorii Krasnoj gvardii Petrograda. (A petrográdi Vörös Gárda történetéből.) A bevezető tanulmányt írták: R. V. Szerdnjak, A. I. Alekszejev, N. Sz. Komarov, Sz. G. Levkov. Isztoricseszki Arhiv 1957, 5. sz., p. 119–145.
960. Iz isztorii revoljucionnogo dvizsenija vo L'vove. 1917–1939. Dokumentü i materialü. (A Lvovi forradalmi mozgalom történetéből. 1917–1939. Dokumentumok és adatok. Szerk. I. P. Kripjakevics.) L'vov: Kn.-zsum. 1957, 795 p. (Ukrán nyelven.)
961. Iz isztorii Tomszkoj komszomolszkoj organizacii. Materialü k 40-letiju Vseszozuj. Leninszkoj Kommunisticsz. Szozuja Molodezsi. (A tomszki komszomol szervezet történetéből. Adatok az Össz-szöv. Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség 40. évfordulójára.) Tomszk.: Kn. izd. 1958, 228. p.
962. Jalta za 40 let Szovetszkoj vlaszti. (Jalta a szovjethatalom 40 éve alatt.) Jalta 1958, 39 p.
963. Jasin, M. A.: Moszkovszkaja partijnaja organizacija v borbe za vüpolnenie general'nogo plana rekonsztrukcii sztoliciü v 1935–1941 godü. (A moszkvai párt-szervezet harcban a főváros helyreállítása általános tervének teljesítéséért 1935–1941-ben.) Moszkva 1958, 13 p. (Kand. dissz. tézisei.)
964. Karaszev, A. N., Levi, E. I.: Ol'vijszkaja agora (po raszkopkam 1946–1957. gg.) (Az olbiai agora az 1946–1957. évi ásátások nyomán.) Szovetszskaja Arheologija 1958, 4. sz., p. 127–143.
965. Karaszev, A. V.: Leningrad v period blokadü (1941–1943 gg.) Leningrad a blokád időszakában, 1941–1943.) Isztorija SzSzsZR. 1957, 2. sz., p. 3–32.
966. Karger, M. K.: Drevnij Kiev. Ocserki po isztorii material'noj kul'turü drevneruszszkogo goroda. Tom 1. (A régi Kijev. Vázlatok egy régi orosz város anyagi kultúrájának történetéből. 1. köt.) Moszkva–Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, 579. p., 55 T.
967. Kir'janov, I. A.: Nizsegorodszkij Kreml. (A nyizsnij-novgorodi Kreml.) Gorkij: Kn. izd. 1958, 40 p.
968. Kiszeev, Sz. V.: Drevnie goroda Zabajkalja. (A Bajkálon túli régi városok.) Szovetszskaja Arheologija 1958, 4. sz., p. 107–119.
969. Kiszeev, Sz. V.: Drevnie goroda Mongolii. (Mongólia régi városai.) Szovetszskaja Arheologija 1957, 2. sz., p. 91–101.
970. Kiszeeva, M. V.: Proizvodsztvennüe szovescsanija na predpriyatijah Leningrada v 1924–1925 gg. (Termelési tanácskozások a leningrádi vállalatoknál 1924–1925-ben.) Isztoricseszki Arhiv 1958, 4. sz., p. 234–236.
971. Klejnberg, I. É.: O nazvanii novgorodszkogo prigoroda Jamü v zapadnüh isztocznikah XV v. (Jama novgorodi előváros elnevezése a XV. sz.-i nyugati forrásokban.) Naucsniüe dokladü vüszszej skolü. Isztoricseszkie nauki 1958, 1. sz., p. 12–16.
972. Klejnberg, I. É.: Voенно-morszkie dejsztvia novgorodcev pri otrazsenii ordenszkoj agreszszii 1443–1448 gg. (A novgorodiak haditengerészeti akciói a Német Lovagrend támadásának elhárításakor 1443–1448.) Isztorija SzSzsZR 1958, 4. sz., p. 114–123.
973. Kolcsin, B. A.: Ruszszkij feodalnüj gorod Velikij Novgorod. (Velikij Novgorod, az orosz feudális város.) Szovetszskaja Arheologija 1957, 3. sz., p. 278–288.
974. Kolmin, B. A.: Hronologija novgorodszkih drevnosztej. (A novgorodi régiségek kronológiája.) Szovetszskaja Arheologija 1958, 1. sz., p. 92–111.
975. Kondrateva, L. N.: Petrogradszkij proletariat v bor'be za revoljucionnüj vühod iz pervoj mirovoj imperialiszticeszkoj vojnü (fevral' 1917 g.-mart 1918 g.) (A petrográdi proletariátus harcban az első imperialista világháborúból való forradalmi kilépéséért. 1917 febr.–1918 márc. (Moszkva, 1958, 14 p.) Kand. dissz. tézisei.)
976. Kopanev, A. I.: Naszelenie Peterburga v pervoj polovine XIX veka. (Pétervár lakossága a XIX. sz. első felében.) Moszkva–Leningrad: Izdatelsztvo Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 153 + 2 p.
977. Koridze, D.: Arheologicseszkie pamjatniki Tbiliszi. Cs. 2. Nacsalo pervogo tüszjacseletija sztarogo letoiszciszlenija, szrednij period pervogo tüszjacseletija novogo letoiszciszlenija. (Tbiliszi régészeti emlékei. 2. rész. A régi időszámítás első évezredének kezdete, az új időszámítás első évezredének középső korszaka.)

978. Kosztocskin, V. V.: Oboronitel'nue szisztemü ruszszkih kreposztej XIV—nacsala XVI vv. (Az orosz erődítmények védelmi rendszere a XIV. sz.-tól a XVI. sz. elejéig.) Szovetszkaja Arheologija 1957, 1. sz., p. 132—142.
979. Kovalenko, D. A.: K isztorii évakuacii promüszlennosztj v pervüj period voennoj intervencii i grazsdanszkaj vojnu (po materialam Petrograda). (Az ipar evakuálásának történetéhez a katonai intervenció és polgárháború első szakaszában, Petrográd anyaga alapján.) Naucsniü dokladü vüszsej skolü. Isztoricseszkie nauki 1958., 2. sz., p. 105—121.
980. Kreszal'nüj, N. I.: Szofija Kievszkaja. (A kijevi Szófia székesegyház.) Moszkva: „Iszkuszsztvo” 1958, 58 p., 16 T.
981. Kropotkin, V. V.: Iz isztorii szrednevekovogo Krüma. Csufut-Kale i voprosz o lokalizacii goroda Füllü. (A középkori Krim történetéből. Csufut-Kale és Füllü város lokalizálásának kérdése.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 28. köt., p. 198—218.
982. Kruskol, Ju.: Monetü iz raszkopok Patrēja 1949—1951 gg. (Pénzdarabok az 1949—1951. évi patraioisi ásátásokból.) Vesztnik Drevnej Isztorii 1958, 3. sz., p. 136—142.
983. Kurdina, E. G.: Datü, faktü i cifrü proslogo i szegodnjasnogo Omszka. (Adatok, tények és számok Omszk múltjából és jelenéből.) Omszk 1958, 40 p.
984. Kuzmina, E. E.: Bronzovüj slem iz Szamarkanda. (Bronzból készült sisak Szamarkandból) Szovetszkaja Arheologija 1958, 4. sz., p. 120—126.
985. Larionov, I.: Arhitektura Pszkova. Szovremennüj i drevnij Pszkov. (Pszkov építészete. A mai és a régi Pszkov.) Pszkov: gaz. „Pszkovszkaja Pravda” 1958., (76) p.
986. Leningradzkij metallicseszkij zavod im. Sztalina. (Isztorija zavoda v illusztracijah.) 100 let. 1857—1957. (A leningrádi Sztálin fémgyár. Az üzem története képekben. 100 év. 1857—1957.) (Leningrad): Otd. tehn. informacii 1957, 198 p.
987. Levi, E. I.: K isztorii trgovli Ol'vü v IV—III vv. do n. é. Po épigraficsesz-kim pamjatnikam agorü. (Az i. e. IV—III. sz.-i olbiai kereskedelem történetéhez. Az agora feliratos emlékei nyomán.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 28. köt. p. 234—247.
988. Lucenko, V. K.: Moszkovszkij Kreml'. (A moszkvai Kreml.) Moszkva: „Znanie” 1957, 32 p., (Vszeszozjuznoe obcseszto po raszprosztranzhaniju politicseszkih i naucsniüh znaniij. Szerija 1. No. 29—30.)
989. Luppov, Sz. P.: Isztorija sztroitelszva Peterburga v pervoj csetverti XVIII veka. (Pétervár építésének története a XVIII. sz. első negyedében.) Moszkva—Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 190 p.
990. Makszimova, M. I.: Fragment koszt'janogo persztnja iz Ol'vii. (Olbiai csontgyűrű maradványa.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 28. köt., p. 248—255.
991. Martiroszjan, A. A.: Raszkopki zsilüh kvartalov goroda Tejsebaini v 1955—1956 gg. (Tejsebaini város lakónegyedeiben végzett ásátások 1955—1956-ban.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 1. sz., p. 163—170.
992. Materialü po isztorii Zlatouszta. (Adalékok Zlatouszt történetéből. Gyűjtemény.) Zlatouszt 1958, 142 p.
993. Mavrodin, V. V.: Otkliki na voszsztanie Pugacseva v Peterburge. (A Pugacsov-felkelés visszhangja Pétervárott.) Naucsniü dokladü vüszsej skolü. Isztoricseszkie nauki 1958, 2. sz., p. 25—29.
994. Meszhia, S. A.: Tbiliszi 1500 let. (Az 1500 éves Tbiliszi.) Tbiliszi 1957, 44 p. (Grúz nyelven.)
995. Minkevics-Musztafaeva, N. V.: O remeszlenno m kvartale Bajlakana. (Bajlakan kézműves negyedéről.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 4. sz., p. 96—106.
996. Minkin, A. E.: Dosztoprímecsatefnosztj Szmolenszka. (Szmolenszk nevezetességei.) Szmolenszk 1958, 11 p.
997. Mongajt, A. L.: Sztaraja Rjazan'. (A régi Rjazany.) Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1955, 228. p. (Materialü i iszszledovanija po arheologii SzSzsZR 49.)
998. Moszkva v dvuh revolucijah. Fevral'—oktjabr' 1917 g. (Moszkva két forradalomban. 1917. febr.—okt.) Moszkva: „Moszkovszkij rabocsij” 1958, 416 p. (Tanulmánygyűjtemény.)

999. Movsa, T. G.: Mednue ukrasenija iz Kieva. (Rézből való díszek Kijevből.) Kratkie szoobscsenija o dokladah i polevüh iszszledovanijah Insztituta isztorii material'noj kulturü 1957, 70. köt., p. 94–98.
1000. Muskatov, N. V.: Antifeodalnue voszsztanija v Asztrahani v XVII–XVIII vekah. (Antifeudális felkelések Asztrahanyban a XVII–XVIII. sz.-ban.) Asztrahan': gaz. „Volga”, 1958., 24 p.
1001. Naszonkina, L. I.: Moszkovszkij universzitet i ego sztudentü v obcsesztenom dvizsenii Roszszii 1826–1831 gg. (A moszkvai egyetem és hallgatói az oroszországi társadalmi mozgalomban 1826–1831.) Moszkva 1958, 21 p. (Kand. dissz. tézisei.)
1002. Nedelin, A. I.: Osznovanie Szevasztopolja. (Szevasztopol alapítása.) Isztorija SzSzsZR 1958., 5. sz. p. 168–172.
1003. Ocserki isztorii Leningrada. (v 4–h tomah). T. 2. Period kapitalizma. Vtoraja polovina XIX v. (Leningrád történetének vázlata 4 kötetben. 2. köt. A kapitalizmus korszaka. A XIX. sz. második fele.) Moszkva–Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 885 p.
1004. Odeszsza. Ocserk isztorii goroda-geroja. (Odessza. A hős város történetének vázlata. Szerk. Sz. M. Kovbajszuk stb.) Odeszsza: obl. izd. 1957, 320 p.
1005. Okladnikov, A. P.: Osztatki bohajszkoj sztoliciü u g. Dunczincsen na r. Mudenczjan. (A bohaj székhely maradványai Tungcsingcseng városa mellett a Mutengsieng folyó mellett.) Szovetszkaja Arheologija 1957., 3. sz. p. 198–214.
1006. Oktjabr'szkoie voorzsennoe voszsztanie v Petrograde. Voszpominanija aktivnüh ucsasztnikov revoljucii. Szoszt. Sz. P. Knjazev i. A. P. Konsztantinov. (Az októberi fegyveres felkelés Petrográdon. A forradalom aktív résztvevőinek visszaemlékezései. Összeáll. Knyazev Sz. P. és Konsztantyinov A. P.) – Leningrad: Lenizdat 1956., 424 p.
1007. Oktjabr'szkoie voorzsennoe voszsztanie v Petrograde. Szbornik sztatej. (Az októberi fegyveres felkelés Petrográdon. Tanulmánygyűjtemény.) Moszkva–Leningrad: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 442 p., 1 mell.
1008. Orlov, Sz. N.: Novaja nahodka detalej korablja XII v. v Novgorode. (XII. sz.-i hajó részeinek újabb lelete Novgorodban.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 4. sz., p. 207–209.
1009. Otamanovszkij, V. D.: Razvitie gorodszkogo sztroja na Ukraine v XIV–XVIII vv. i Magdeburgszkoie pravo. (A városi szervezet fejlődése Ukrajnában a XIV–XVIII. sz.-ban és a magdeburgi jog.) VI. 1958, 3. sz., p. 122–135.
1010. Pacszorija, G. B.: Revoljucionnoe prosloe Tbiliszi. (Tbiliszi forradalmi múltja.) Tbiliszi 1958, 47 p. (Grúz nyelven.)
1011. Pantikapaj. Otv. red. I. B. Zeeszt. (Pantikapaion.) Tanulmánygyűjtemény. (Fel. szerk. I. B. Zeeszt.) Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1957, 255 p., 2 T.
1012. Pavlov, D. V.: Leningrad v blokade. (1941 g.) Leningrád blokád alatt. 1941. Moszkva: Voenizdat 1958, 163 p., 4 térk.
1013. Pérlée, H.: K isztorii drevnih gorodov i poszelenij v Mongolii. (A mongóliai régi városok és falvak történetéhez.) Szovetszkaja Arheologija 1957, 9. sz., p. 43–53.
1014. Poljakov, Ju. A.: Moszkovszkie trudjascieszja v oborone szovetszkoj sztolici v 1919 godu. (A moszkvai dolgozók a szovjet főváros védelmében 1919-ben.) Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, 226 p.
1015. Porfiridov, N. G.: Immenüe vladicsnüe pecsati Novgoroda. (Névvel ellátott novgorodi püspöki pecsétek.) Szovetszkaja Arheologia 1958, 3. sz. p. 222–225.
1016. Prostejn, A. P.: Velikij Novgorod v XVI veke. Ocserk szocialno-ékonomicseszkoj i politicseszkoj isztorii ruszszkogo goroda. Pod red. M. N. Tihomirova. (Nagy-Novgorod a XVI. sz.-ban. Egy orosz város gazdasági-társadalmi és politikai történetének vázlata. Szerk.: M. N. Tihomirov.) Harkov: Izd. Harkovszkogo universziteta 1957., 228. p.
1017. Rabinovics, M. G.: O nacsafnom periode isztorii Moszkvü. (Moszkva történetének kezdeti szakaszáról.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 3. sz., p. 61–64.
1018. Rjabikov, V. V.: Irkutszk – sztolica revoljucionnoj Szibiri. (Irkutszk – a forradalmi Szibéria fővárosa.) Irkutszk: Kn. izd. 1957, 199. p.

1019. Rozsdenie Novgorodszkogo Komszomola. (A novgorodi komszomol születése. [Tanulmánygyűjtemény. Szerk. I. Sz. Fedorov.]) Novgorod: Gaz. „Novgorodszkaja Pravda” 1958, 57. p.
1020. Rozenfeldt, R. L.: K voproszu o nacsale Moszkvü. (Moszkva kezdeti korzakának kérdéséhez.) Szovetszkaja Arheologija 1957, 4. sz., p. 93–98.
1021. Rozskova, M. K.: Zarabotnaja plata rabocsih Trehgornoj manufakturi v 1892–1913 gg. (Materialü.) (A Trjohgornaja manufaktura munkásainak munkabére 1892–1913-ban. Adatok.) Iz isztorii rabocsego klaszsza i revoljucionnogo dvizsenija Moskva, Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1858., p. 333–341.
1022. Rutberg, G. N.: Vozniknovenie Szamarszkoj organizacii RSzDRP. (1892–1904 gg.) (Az OSzDMP szamarai szervezetének létrejötte. 1892–1904.) Kujbüsev. Kn. izd. 1958, 152 p.
1023. Ründzjunszkij, P. G.: Gorodszkoe grazdsanzstvo doreformennoj Roszszi. (A jobbágyreform előtti Oroszország városi polgárai.) Moskva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, 559. p.
1024. Ründzjunszkij, P. G.: Remeszlennüe cehi g. Rigi v 40-h godah XIX v. (Riga város kézműves céhei a XIX. sz. 40-es éveiben.) Iz isztorii rabocsego klaszsza i revoljucionnogo dvizsenija. Moskva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958, p. 180–192.
1025. Scserbakov, Sz. A.: Goroda Zapadnoj Beloruszszii v szosztave Recsi Poszpolitov v pervoj polovine XVII veka. (Nyugat-Beloruszia városai Lengyelország szervezetében a XVII. sz. első felében.) L’vov 1958., 20 p. (Kand. dissz. tézisei.)
1026. Skaratan, O. I.: Izmenenija v szosztave fabricno-zavodszkih rabocsih g. Leningrada (1917–1928 gg.) (Változások a leningrádi gyári munkások összetételében 1917–1928.) Leningrad 1958, 18 p. (Kand. dissz. tézisei.)
1027. Suljak, L. M.: Cerkov’ Szpasza Preobrazsenija. (Az Úr Színeváltozása templa.) Novgorod: gaz. „Novgorodszkaja Pravda” 1958, 8. p., 4 T.
1028. Sul’kevics, M. M.: Kiev. (Arhitekturno-izstoricesszkij ocserk.) (Kijev. Építészeti és történeti vázlat.) Kiev: Goszsztrojizdat USzSZR 1958, 317 p. (Ukrán nyelven.)
1029. Szedanov, P. Ja.: Bolseviki i Szovet rabocsih deputatov Peterburga v 1905 g. (A bolsevikok és a pétervári munkásküldöttek szovjetje 1905-ben.) Leningrad 1958., 18. p. (Kand. dissz. tézisei.)
1030. Szedov, V. V.: K voproszu o zsertvoprinosenijah v drevnem Novgorode. (Az áldozathozatal kérdéséhez a régi Novgorodban.) Kratkie Szooobszenija o dokladah i polevüh isszledovanijah Insztituta isztorii materialnoj kulturü 1957, 68. köt., p. 20–30.
1031. Szedova, M. V.: Amulet iz drevnego Novgoroda. (Egy amulett a régi Novgorodból.) Szovetszkaja Arheologija 1957, 4. sz., p. 166–167.
1032. Szkrobot, Sz.; Sz.: Sztacsecsnaja bor’ba peterburgszkih rabocsih v 1891–1895 gg. (A pétervári munkások sztrájkharca 1891–1895-ben.) Isztorija SzSzsZR 1958., 6. sz., p. 105–114.
1033. Szkvorcov, P. G.: Gorodu Vetluge 180 let. 1778–1958. (Vetluga városa 180 éves. 1778–1958.) Vetluga: gaz. „Leninszkoe Znamja” 1958., 25 p.
1034. Szlavin, L. M.: Ol’vija kak gorod v VI–I vv. do n. é. (Olbia mint város az i. e. VI–I. sz.-ban.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 28. köt., p. 276–297.
1035. Szotnikova, M. P.: Szerebrjanüe platezsnüe szlikti Velikogo Novgoroda. (Voproszü tehnikai i épigrafiki.) (Nagy-Novgorod fizetésre használt ezüstrúdjai. Technikai és epigrafikai kérdések.) Leningrad 1958, 17. p. (Kand. dissz. tézisei.)
1036. Szozdadim isztoriju zavodov Leningrada. (Összeállítjuk a leningrádi üzemek történetét.) Leningrad: Lenizdat, 1958, 219 p 1 T.
1037. Szuhareva, O. A.: K isztorii gorodov Buharszkogo hansztva. (Isztoriko-étnograficseskij ocserk.) (A bokharai kánság városainak történetéhez. Történeti és néprajzi vázlat.) Taskent: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, 1958., 147. p., 18 T.
1038. Szuskov, B.: Poszt Vladivosztkok. (1860–1862 gg.) (Vlagyivosztkok őrhely. 1860–1862.) Vladivosztkok: Primor. kn. izd. 1958, 27 p.
1039. Szuszlov, A.: Gorod Torzsok i Novotorzszkij rajon. (Isztoriko-économicsszkij ocserk.) (Torzsok város és a Novij-Torzsok-i körzet. Történelmi és gazdasági vázlat.) Kalinin: Kn. izd. 1958, 114. p., 1 T.

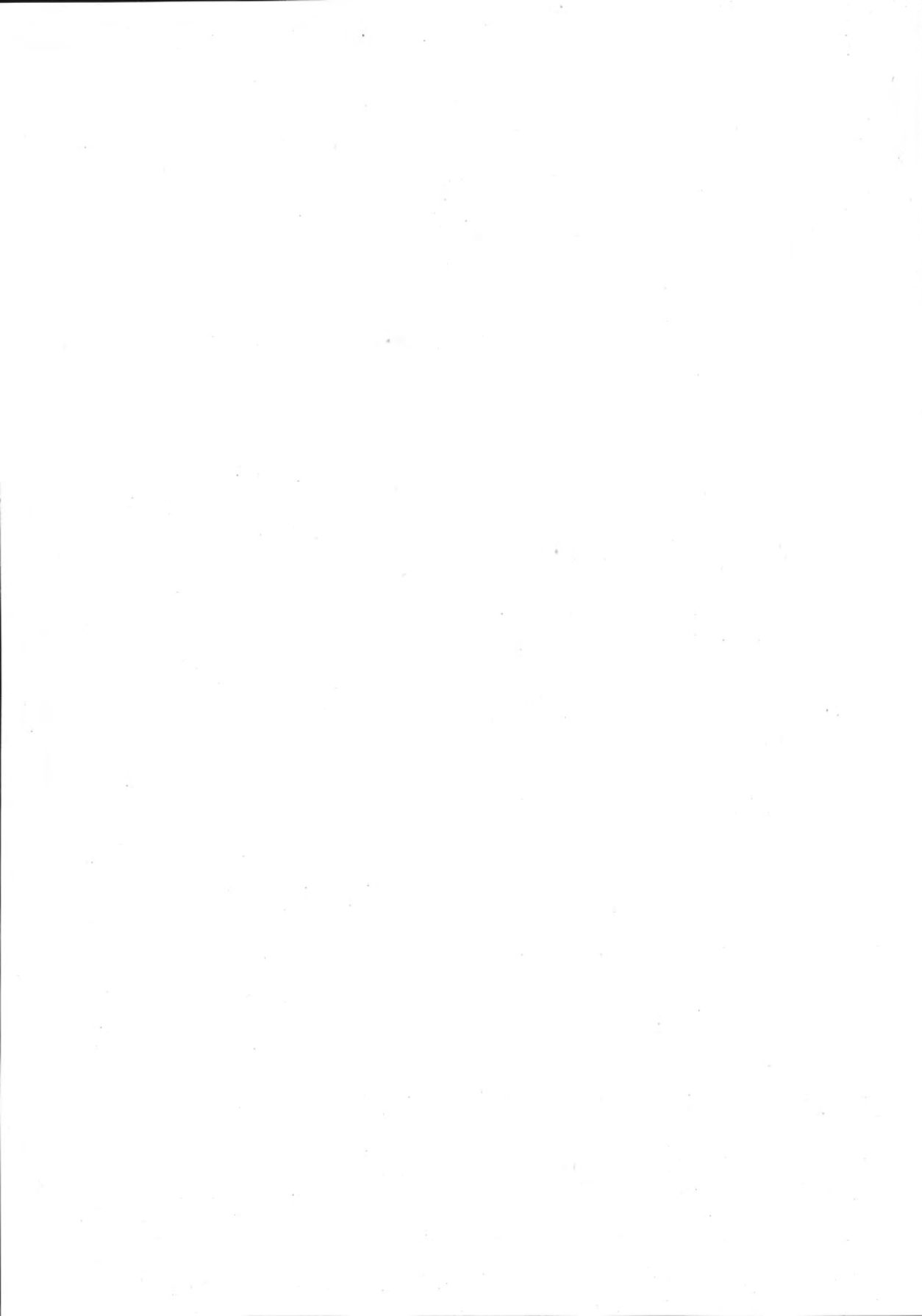
1040. Szviridov, A. A.: Pítterszkie rabocsie v borbe za ukreplenie szozjuza sz bednejsim kreszt'jansztvom vo vremja podgotovki Oktjabr'szkogo voozruszenmogo voszsttanija. (A pétervári munkások harca a legszegényebb parasztsággal való szövetség megerősítéséért az októberi fegyveres felkelés előkészítése idején.) Ucsenüe zapiszki Leningradszkogo gosz. pedagogicseszkogo insztituta im. A. I. Gercena 1957. 131. köt. Kafedra isztorii SzSzsZR, p. 39–63.
1041. Tbiliszi 1500. Jubilejnüj szbornik. (Az 1500 éves Tbiliszi. Jubileumi emlékkönyv.) Tbiliszi: Izd. Tbiliszszkogo universziteta, 1958, 300 p., 21 T. (Grúz nyelven.)
1042. Terlec'kuj, V. M.: Bil'sovüki Kùjeva v borot'bi za sztvorennja i zmienennja Rad v 1917 r. (A kevi bolsevikok harca a szovjetek létrehozásáért és megerősítéséért 1917-ben.) Ukrainszküj Isztoricsnüj Zsurnal 1957, 2. sz., p. 23–38.
1043. Tihomirov, M. N.: Drevneruszsckie goroda. 2. izd. dopoln. i pererab. (A régi orosz városok. 2. bőv. és jav. kiad.) Moszkva: Goszpolitizdat 1956, 467 p.
1044. Tihomirov, M. N.: Szrednevekovaja Moszkva v XIV–XV vekah. (A középkori Moszkva a XIV–XV. sz.-ban.) Moszkva: izd. Moszkovszkogo univ. 1957, 317 p.
1045. Tijk, L. I.: O tallinszkijh gil'dijah i ih nedvizsimoszti. (A tallini gildékről és ingatlanvagyonukról.) Tartu 1958, 48 p. (Ucsenüe zapiszki Tartuszkogo gosz. universziteta. Vüp. 70.)
1046. Tiscsenko, O. F.: Moszkovszkaja organizacija bolsevikov v period pod'ema pervoj ruszsckoj revolucii (janvar' — dekabr' 1905 g.) (A bolsevikok moszkvai szervezete az első orosz forradalom fellendülésének időszakában. 1905 jan. — dec.) Moszkva 1958, 20. p. (Kand. dissz. tézisei.)
1047. 1917 god v Moszkve. (Az 1917. év Moszkvában. Szerk. G. Kosztomarov.) Moszkva: „Moszkovszkij rabocsij” 1957, 206 p. 1 tpk.
1048. Urlin, K.: O csem raszszkazüvavjut ulicü. (Miről mesélnék az utcák.) Gor'kij: Kn. izd. 1958, 60. p. (Gorkij [Nyizsnyij—Novgorod] történelmi nevezetességü helyeiről és műemlékeiről.)
1049. Varganov, A.: Szuzdal'. Isztoriko-ékonomicseszkij ocserk. (Szuzdalj. Történelmi-gazdasági vázlat.) Vladimir: Kn. izd. 1957, 82 p., 12 T.
1050. Vaszil'ev, Sz. D.: Po drevnim ruszsckim gorodam. Putevoditel'. (Régi orosz városokban. Utikönyv.) (Moszkva): Profizdat 1958., 264 p.
1051. V boju i v trude. Sztranicü iz isztorii moszkovszkogo komszomola. (Harcban és munkában. Lapok a moszkvai komszomol történetéből.) Moszkva: „Moszkovszkij rabocsij”, 1958, 242 p. (Tanulmánygyűjtemény.)
1052. V bor'be za Oktjabr' (mart 1917-janvar' 1918 g.) Szbornik dokumentov i materialov ob ucsasztiü trudjascsiszsja Odeszszü v bor'be za usztanovlenie Szovetszkaj vlaszti. Pod red. A. F. Csernjavszkogo. (Harcban októberért. 1917 márc. — 1918. jan. Dokumentum- és anyaggyűjtemény az ogyesszal dolgozók részvételéről a szovjethatalom létrehozásáért vívott harcban. Szerk. A. F. Csernjavszkij.) Odeszsa: Kn. izd. 1957, 180 p.
1053. Vejmar, É. V.: „Pescsernüe goroda” Krüma v szvete arheologicseszkijh iszszedovanij 1954—1955 gg. (A Krim „sziklavárosai” az 1954—1955-ben végzett régészeti kutatások megvilágításában.) Szovetszkaja Arheologija 1958, 1. sz., p. 71—79.
1054. Vilkov, O. N.: Kitajsckie tovarü na Tobol'szkom rünke v XVII v. (Kínai áruk a tobolszki piacon a XVII. sz.-ban.) Isztorija SzSzsZR 1958, 1. sz., p. 105—124.
1055. Vil'njusz. Arhitektura do nacsala XX v. (Vilnó. Építészete a XX. sz. elejéig.) Vil'njusz: Goszlitizdat, 1958, 247 p. (Litván és orosz szöveggel. Album.)
1056. Vjazinin, I. N.: Sztaroruszsckij kraj. Ocserki po isztorii goroda i rajona sz drevnejshijh vremen do nasih dnej. (Sztaraja Rusza vidéke. Vázlatok a város és a körzet történetéből a legrégebb időkől napjainkig.) Novgorod: gaz. „Novgorodszkaja Pravda” 1958, 178 p., 1 tpk.
1057. Vladimirsckij, M. F.: Ocserki rabocsego i szocial-demokraticseszkogo dvizsenija v Nizsnem Novgorode i Szormove. (Vázlatok a munkásmozgalom történetéből Nyizsnyij Novgorodban és Szormovóban.) Moszkva 1957., 174 p.

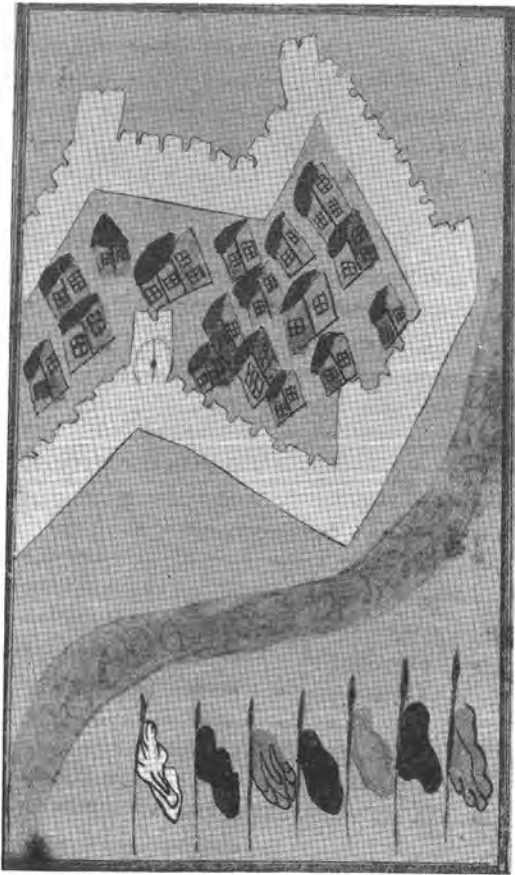
1058. Vlaszjuk A. I.: Moszkovszkij Kreml'. (A moszkvai Kreml.) Moszkva: („Iszkuszsztovo”) 1958, 38 p., 32 T.
1059. Vorob'ev, A. V.: Asztrahanszkij Kreml'. (Az asztrahani Kreml.) Asztrahan': gaz. „Volga” 1958, 38. p., 1 tkp.
1060. Voronina, V. D.: K voproszu o tipe obszesztvennüh szooruzsenij ranne-szrednevekovogo goroda Szrednej Azii. (A középkori közép-ázsiai város középüle-
tei típusának kérdéséhez.) Szovetszkaja Arheologija 1957, 4. sz., p. 83–92.
1061. Zak, L. M.: Bol'seviszszkoe podpol'e Odeszszü vo vremja intervencii Antantü. (1918–1919 gg.) (Az ogyesszai bolsevik földalatti mozgalom az antant inter-
venció idején. 1918–1919.) Iz isztorii rabocsego klaszsza i revoljucionnogo dvi-
zsenija. Moszkva: Izd. Akademii Nauk SzSzsZR 1958., p. 462–477.
1062. Zverev, B. I.: Szevasztopol'szkaja oborona 1854–1855 gg. (Szevasztopol
védelme 1854–1855.) Moszkva: Ucspehgiz 1956, 186 p.
1063. Zsuravlev, Ju. V.: Zvonnica Szofijszkogo szobora XV–XVII vv. (A XV–
XVII. sz.-i Szófia-székesegyház harangtornya.) Novgorod: gaz. „Novgorodszkaja
Pravda” 1958, 6 p., 2 T.

Összeállította: *Fügedi Erik*

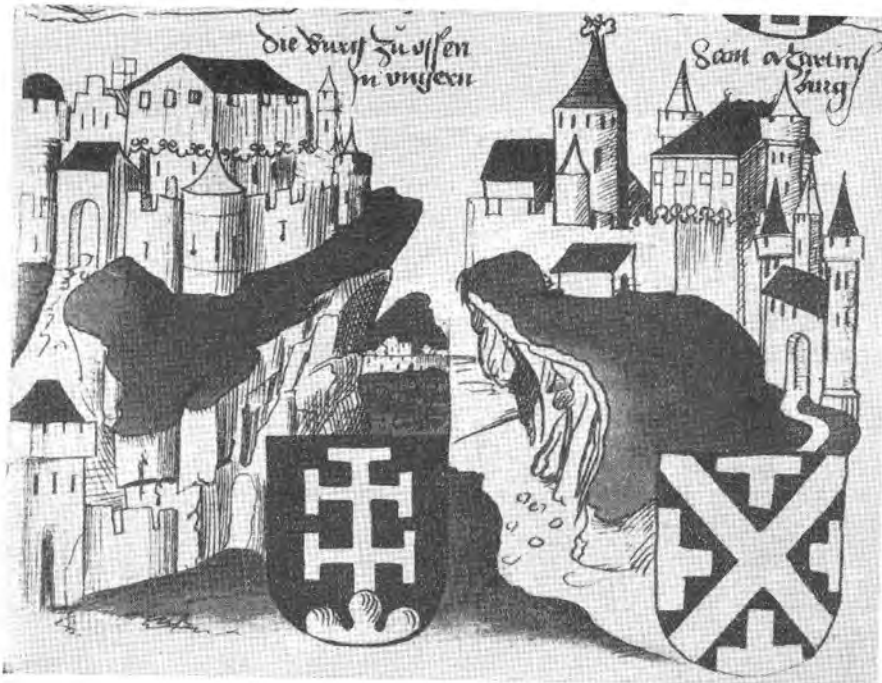
ΚΕΡΕΚ

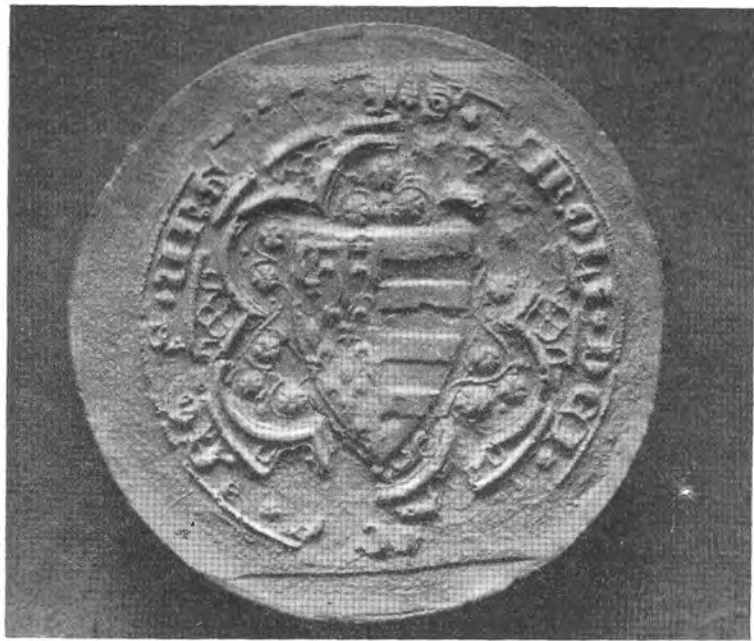
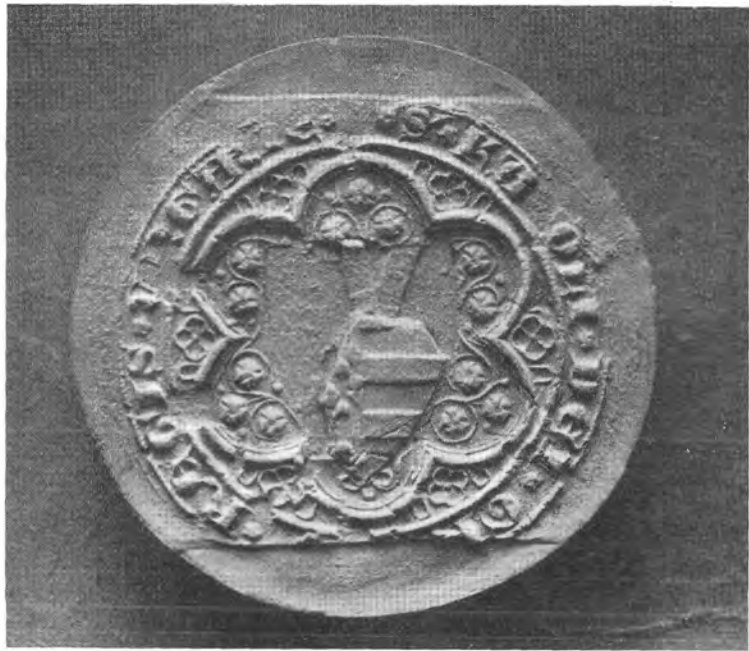

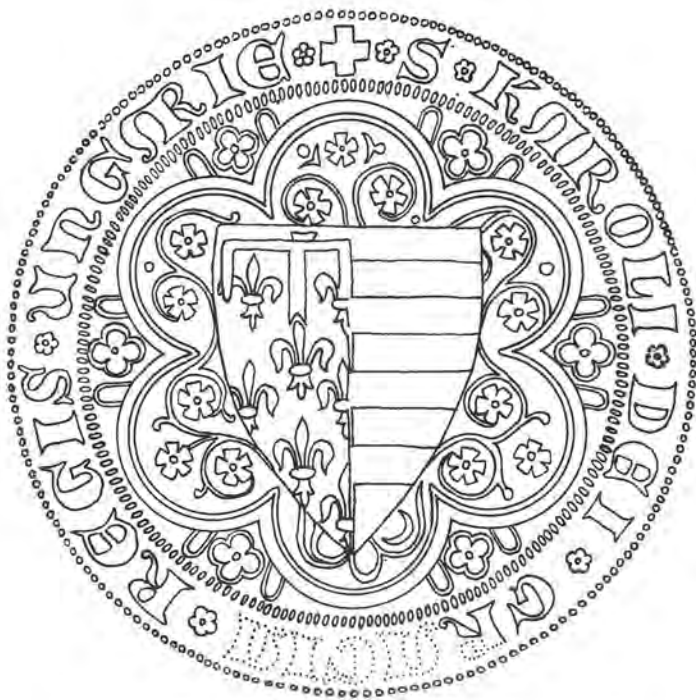

1. kép. A budai vár (északi része) Dzelalzáde Musztafa útleírásában (1526)

2. kép. A budai vár Grünberg Konrád címereskönyvében (1483) (a kép baloldalán)

5. kép. I. Károly király középpecséjtjének helyreállított ábrája

3. kép. I. Károly király középpecséjtjének töredéke (1337)
Kb. másfélszeres nagyításban

4. kép. I. Károly király középpecséjtjének töredéke (1341)
Kb. másfélszeres nagyításban

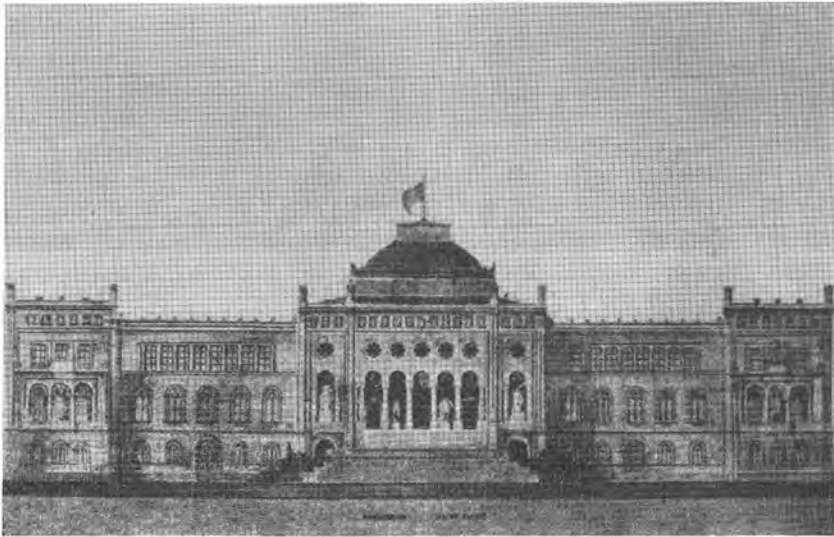

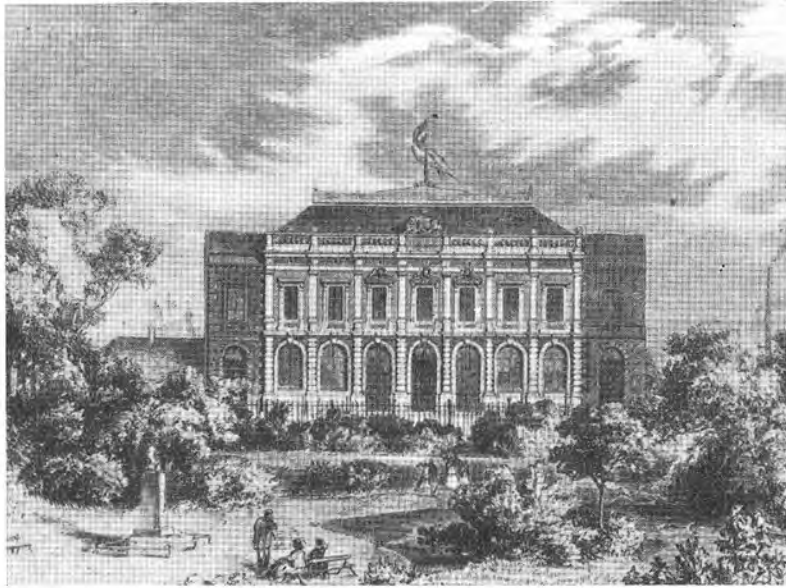
6. kép. Az Illés-kútja

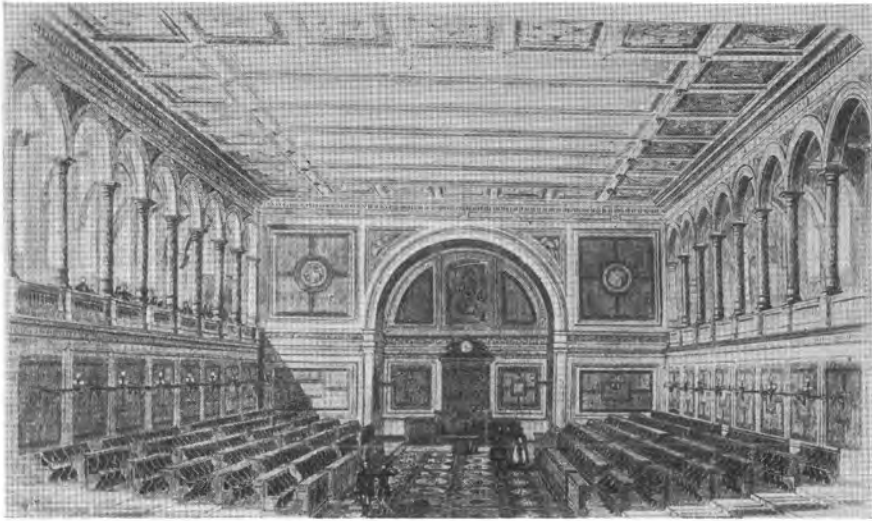
7. kép. A Horváth Mihály tér a XVIII. sz. második felében. Rekonstrukció

8. kép. Feszli Frigyes romantikus stílusú képviselőház-terve (1845)

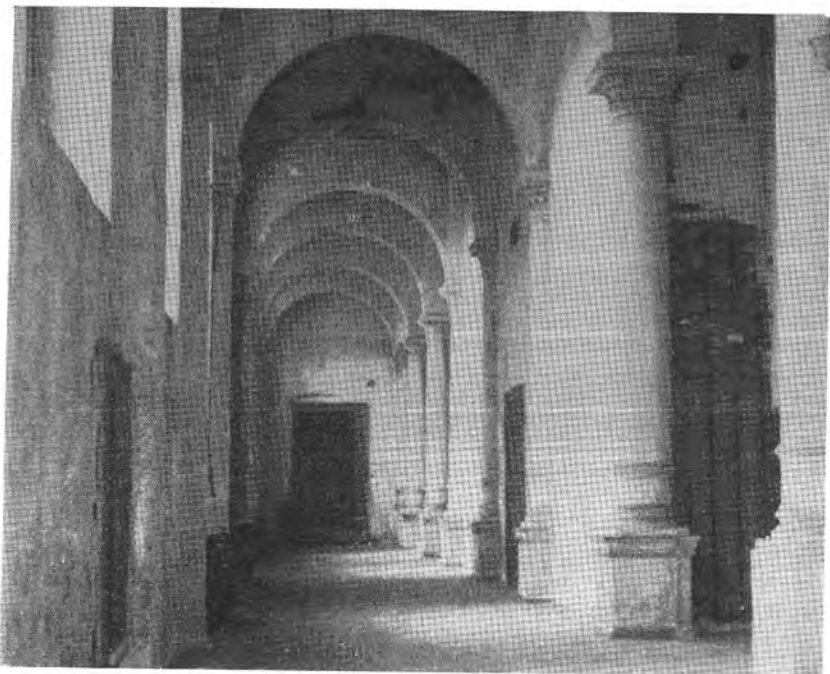
9. kép. A régi képviselőház látképe. Egykorú lapokban közölt rajz (1865)

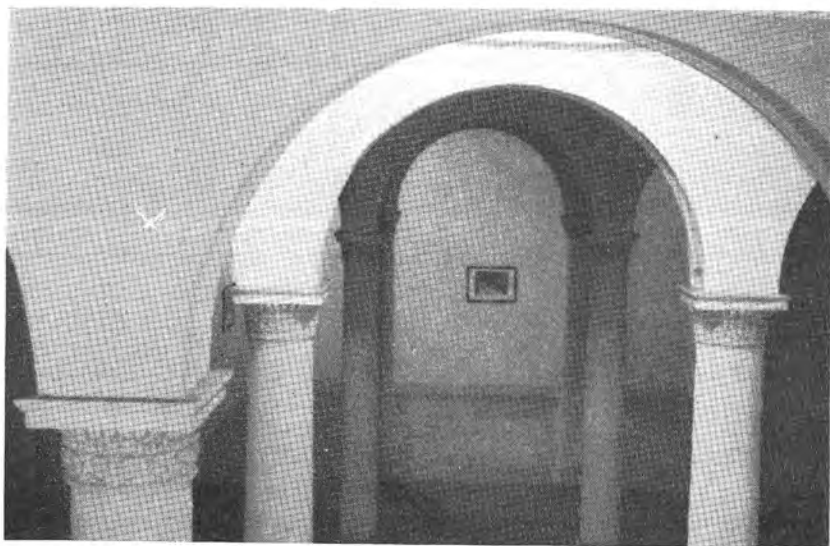
10. kép. A képviselők tanácskozási nagyterme. Egykorú lapokban közölt rajz (1865)

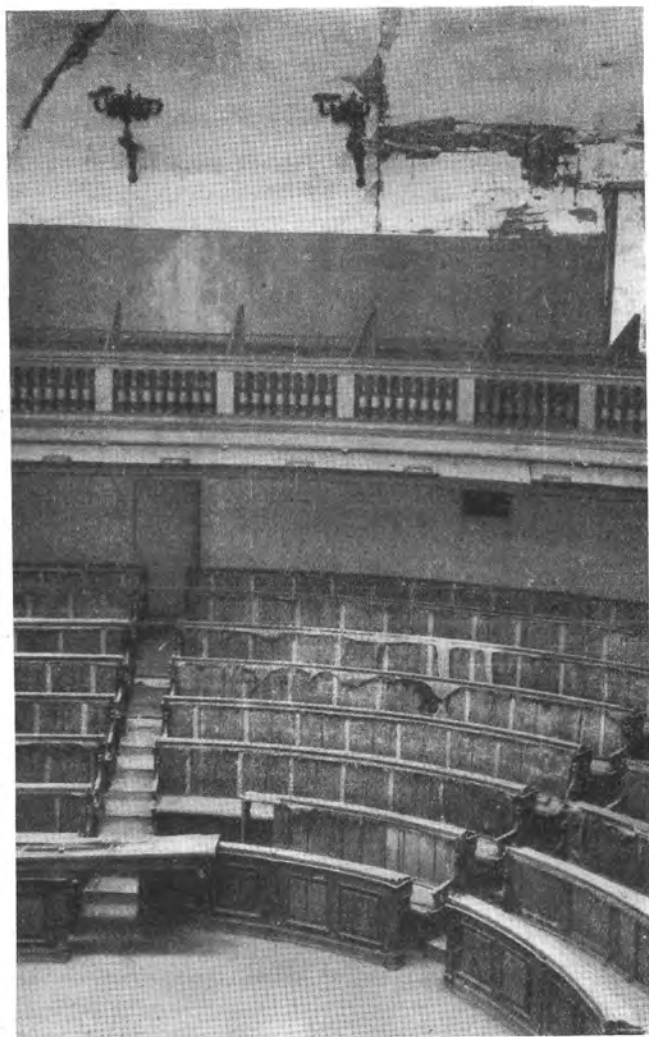
11. kép. A Bródy Sándor utcában felépült képviselőház. 1880 körüli felvétel

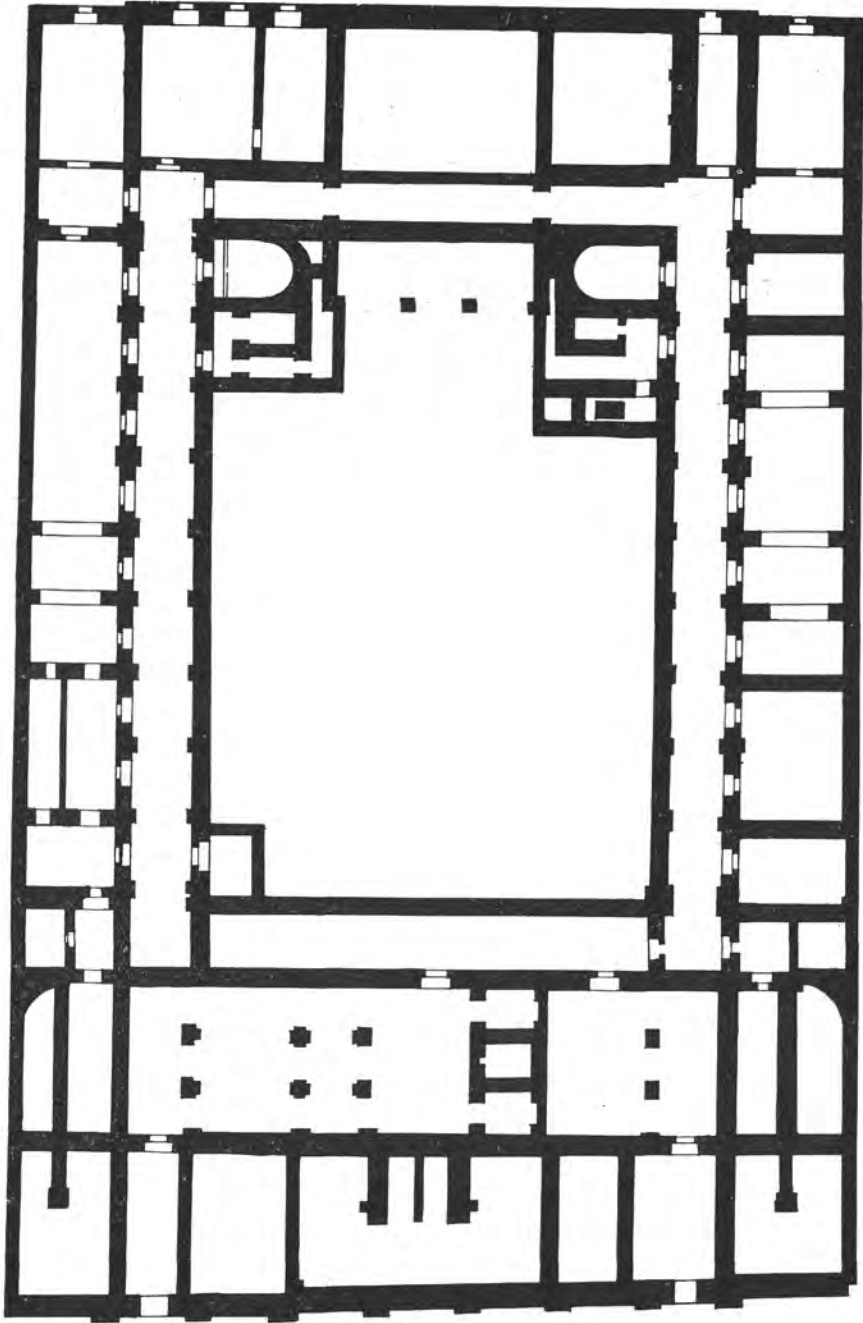
12. kép. A háború alatt megsérült, borított gerendafallal elzárt nagyterem egy része jelenlegi állapotában

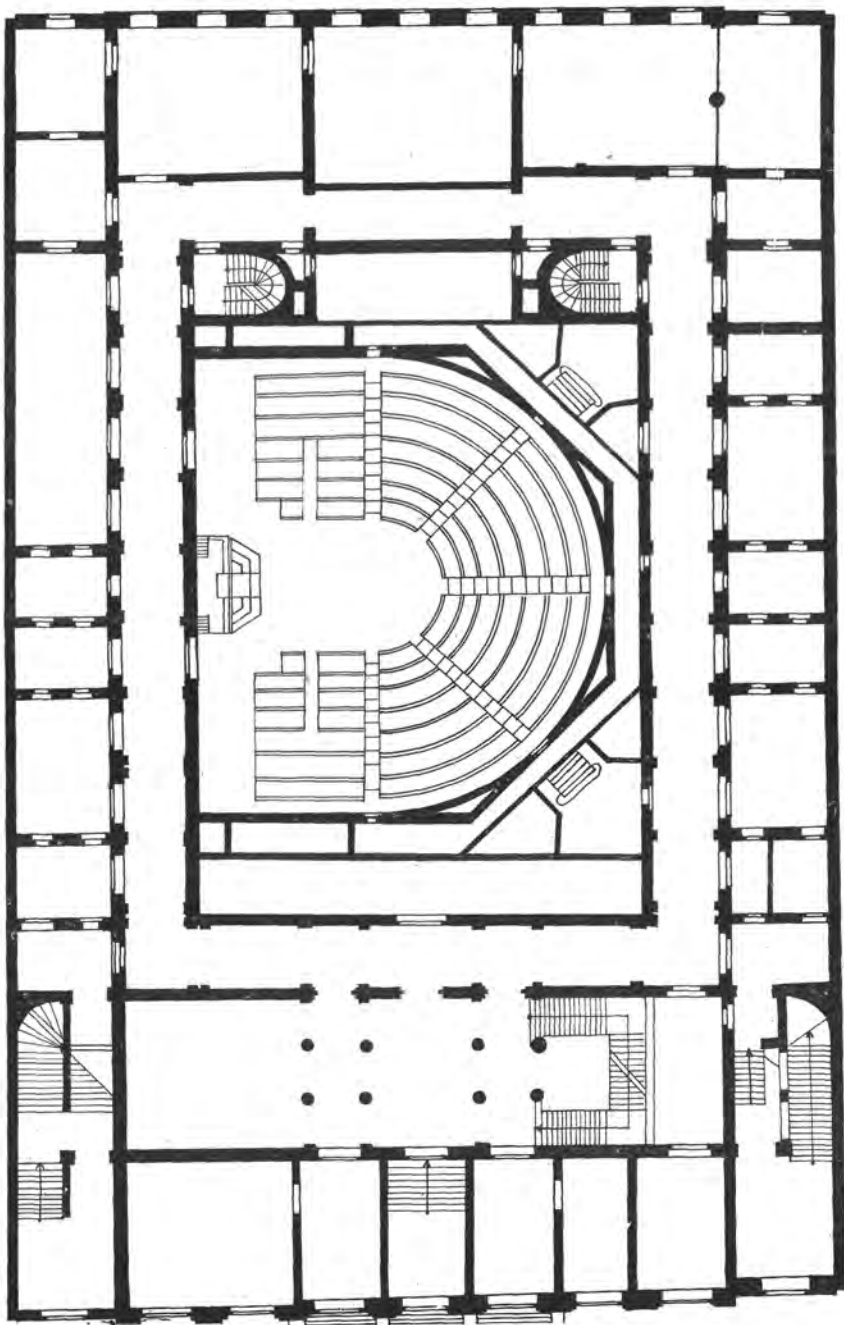
13. kép. A helyreállított hall 1950 körül

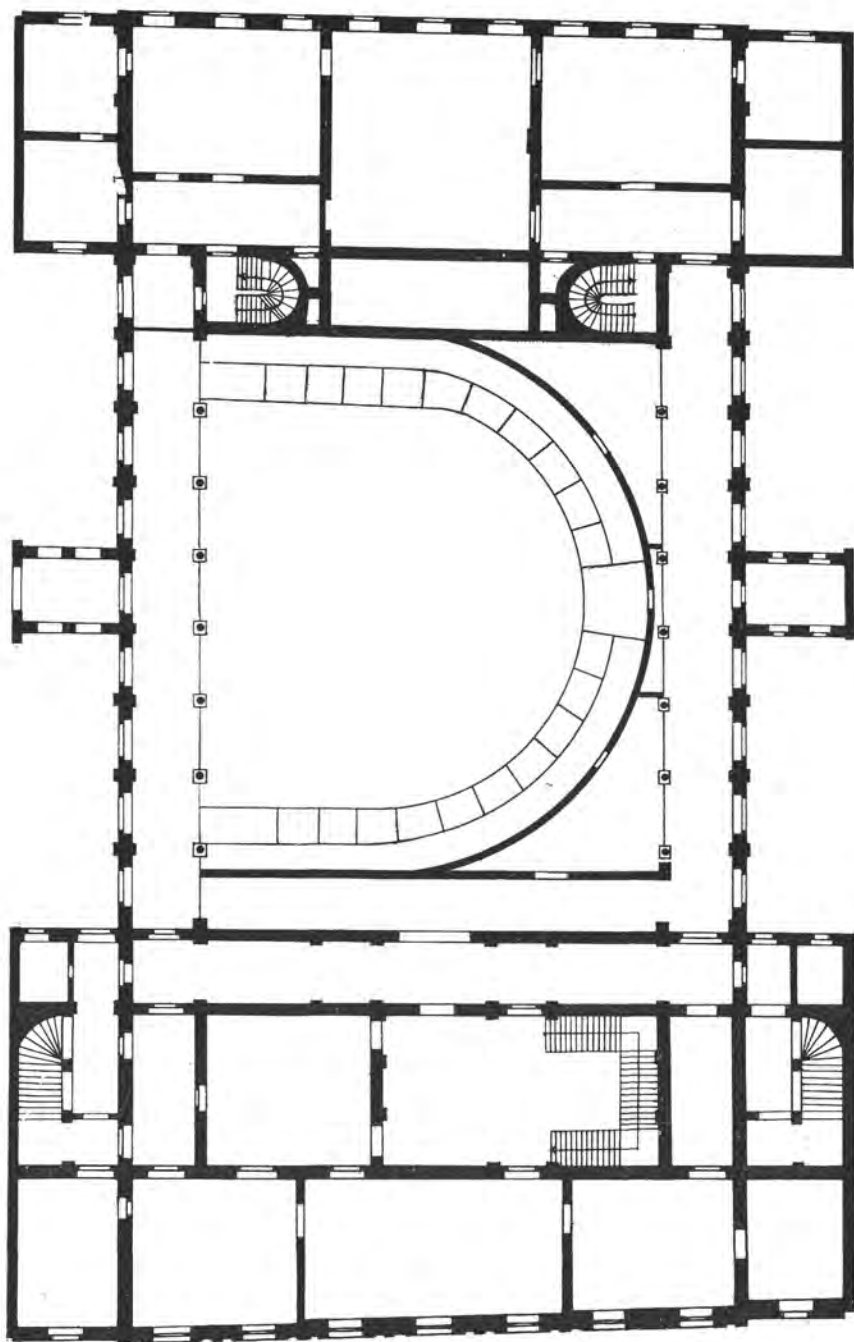
14. kép. A képviselők tanácskozóterme jelenlegi állapotában

15. kép. A régi képviselőház alagsora

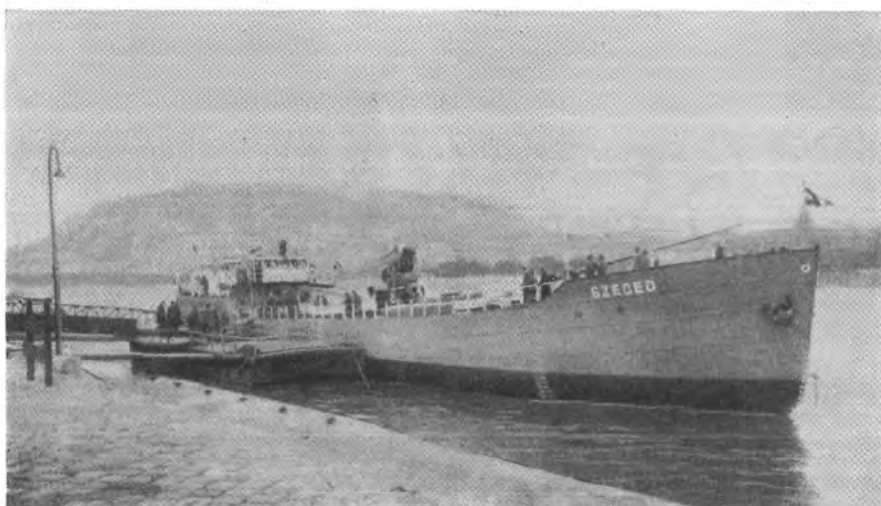

16. kép. A régi képviselőház földszintje

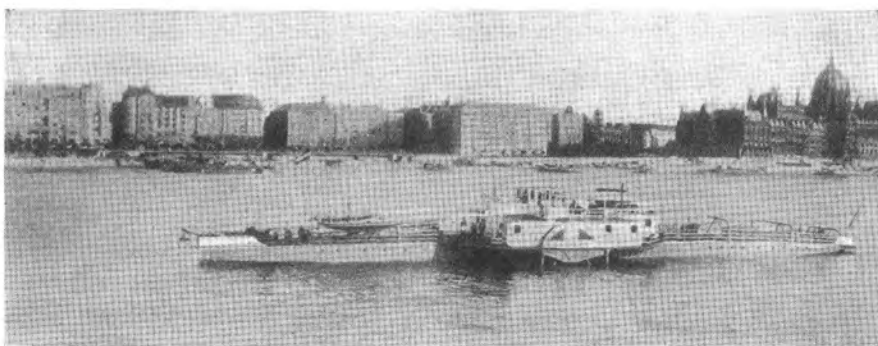

17. kép. A régi képviselőház I. emelete

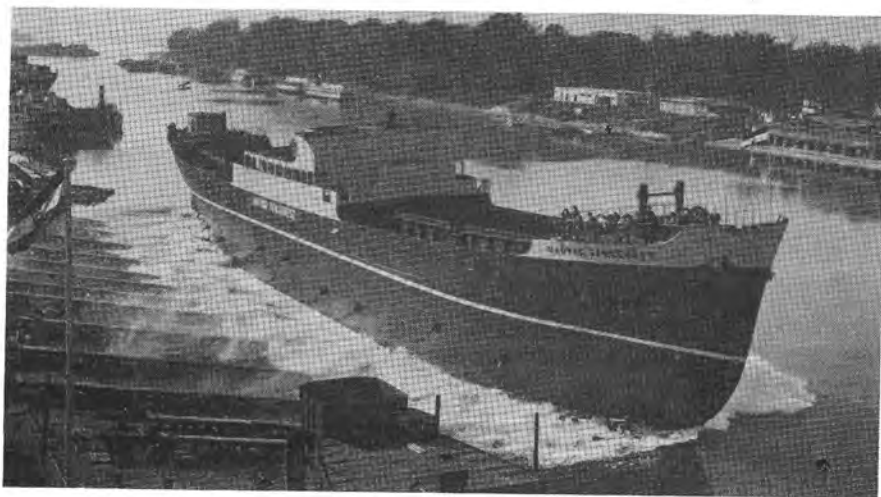

18. kép. Az 1936-ban épült 585 tonnás Szeged Duna-tengerjáró hajó indulás előtt

19. kép. Az 1938-ban készült Széchenyi Diesel-elektromos lapátkerekű vontatóhajó a pesti Duna-szakaszon

20. kép. A Magyar Tengerész 4000 tonnás tengeri áruszállító hajó vízre bocsátása 1942-ben

21. kép. Az újpesti kikötőből 1943 telén

22. kép. 2100 tonnás hajó vízre bocsátása (1946)

23. kép. Duna-tengerjáró és tengerjáró hajók az újpesti gyár előtt (1950-es évek)

170₁-R